

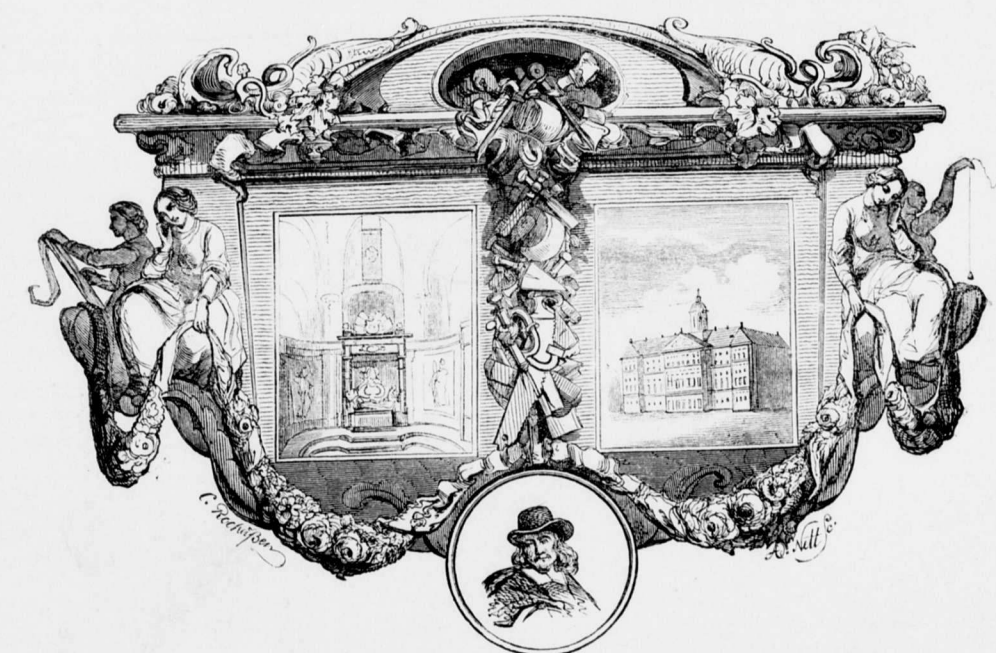
BIBLIOTHEEK
DER
TECHNISCHE HOOGESCHOOL
DELFT

BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN,
UITGEGEVEN DOOR DE
MAATSCHAPPIJ:
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,

ONDER REDAKTIE VAN
J. H. LELIMAN, H. M. TETAR VAN ELVEN EN N. S. CALISCH;

EN MEDEWERKING VAN DE HEEREN
P. J. HAMER, J. VERHEY, W. J. J. OFFENBERG, H. MOLEMANS,
G. B. SALM EN W. SPRINGER.

ZESTIENDE DEEL.

D02 2209

AMSTERDAM.
E. VAN BAKKENES & CO.
1869.

Geene stukken worden door de Maatschappij voor echt erkend. dan die, welke door den sekretaris onderteekend zijn.

W. M. Feter van Elven
Sekretaris.

I N H O U D.

Feestrede, uitgesproken door den heer T. VAN WESTRHEENE WZ., bij gelegenheid der viering van het vijf-en-twintig-jarig bestaan van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> , op Woensdag 7 Augustus 1867.....	bladz. 1
De St.-Jacobskerk te <i>Enschede</i> . Medegedeeld door den heer H. J. VAN DEN BRINK, architect te <i>Driebergen</i> . (Met drie platen. Pl. I, II en III.).....	„ 19
De bouwmeesters JACOB VAN CAMPEN en HENDRIK DE KEYZER, in hun leven en hunne werken geschetst door N. REDEKER BISDOM, architect te <i>Amsterdam</i> . Voordragt, gehouden in de afdeeling <i>Amsterdam</i> van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i>	„ 23
Over de benaming „Christelijke bouwkunst”. Eene bijdrage, door den heer J. H. LELIMAN, voorgelezen in de afdeeling <i>Amsterdam</i> van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> , den 8 Maart 1867.....	„ 33
Een blik op de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> en hare werkzaamheden, bij gelegenheid van haar vijf-en-twintigjarig bestaan. Beantwoording der vraag N°. 10, ter behandeling voorgesteld op de algemeene bijeenkomst der leden van 8 Augustus 1867. Medegedeeld door den heer W. C. VAN GOOR, te <i>Rotterdam</i>	„ 45
Iets over berg- en baksteen met olie en verfstoffen bestreken. Beantwoording der vraag N°. 7, ter behandeling voorgesteld op de algemeene bijeenkomst van leden der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> , op 8 Augustus 1867. Ingezonden door de afdeeling <i>Zwolle</i> der Maatschappij.....	„ 63
Iets over de bouwkunst onder de Hebreëen, hoofdzakelijk naar aanleiding van twee voordragten van dr. HERTZVELD, te <i>Brunsvijk</i> . Door M. HENRIQUES PIMENTEL.....	„ 67
Beschrijving van het in loodregten stand brengen van den toren te <i>Nijland</i> . Medegedeeld door den heer A. BREUNISSEN TROOST, architect te <i>Sneek</i> . (Met eene plaat. Pl. IV.).....	„ 87
Mededeelingen en berigten. Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.....	„ 89
Een blik op het leven en de werken van HENDRIK SPRINGER, architect te <i>Amsterdam</i> . Door J. H. LELIMAN.....	„ 97
Het nederlandsch-israelietisch geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te <i>Amsterdam</i> . Ontworpen en gebouwd door den heer W. J. J. OFFENBERG, architect aldaar. Tweede afdeeling. (Met twee platen. Pl. V en VI.) Door N. S. CALISCH.....	„ 109
Opmerkingen over den bouw en de inrigting van ziekenhuizen. Vertaald door den heer B. VERHEY, uit de <i>Allgemeine Bauzeitung</i>	„ 115
Het ziekenhuis te <i>Hoorn</i> . Medegedeeld door den civiel-ingenieur H. LINSE. (Met eene plaat. Pl. VII.).....	„ 127
Draaibeslag voor schuifdeuren. Medegedeeld door de afdeeling <i>Rotterdam</i> der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Met eene plaat. Pl. VIII.).....	„ 133
Schoorsteenmantel, geplaatst in de eetzaal van het kasteel <i>Biljoen</i> , bij <i>Arnhem</i> . Medegedeeld door den heer L. H. EBERSON, architect te <i>Arnhem</i> . (Met eene plaat. Pl. IX.).....	„ 135
De bouwkunst op de parijsche wereldtentoonstelling in 1867. (Uit het Engelsch vertaald. <i>Building News</i> .).....	„ 137
Uitbreiding der stad <i>Amsterdam</i> . Rapport aan de afdeeling <i>Amsterdam</i> van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> , door die afdeeling ter vergadering van 6 Maart 1868 goedgekeurd, en bevattende bedenkingen tegen het plan tot uitbreiding van <i>Amsterdam</i> , zoo als dit door Heeren Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad is voorgesteld.....	„ 155
Theorie. De kunst en de kritiek. Door CÉSAR DALY. — Uit het Fransch vertaald.....	„ 169
Mededeelingen en berigten. Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.....	„ 171
Maakt de kunstgeest, dien beeldhouwers en schilders moeten hebben, hen ongeschikt om over de bouwkunst te oordeelen? Voordragt, gehouden door den heer W. N. ROSE, in de afdeeling <i>'s Gravenhage</i> van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i>	„ 185

Brug aan den Schiedamschen Singel te <i>Rotterdam</i> . Gebouwd door den directeur der gemeentewerken C. B. VAN DER TAK. (Met drie platen. Pl. X, XI en XII).....	bladz. 195
Het landgoed <i>Beekhuizen</i> . Mededeeling van den heer L. H. EBERSON, architect te <i>Arnhem</i> . (Met twee platen. Pl. XIII en XIV.).....	„ 197
Over het wenschelijke van het onderwijs in de esthetica of de leer van het schoone. Medegedeeld door den heer J. H. LELIMAN, architect.....	„ 201
Over het reinigen van steden.....	„ 221
De bouwkunst op de parijische wereldtentoonstelling in 1867. (Uit het Engelsch vertaald. <i>Building News</i> . Vervolg.).....	„ 245
Prijsvragen, uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i>	„ 265
Mededeelingen en berigten. Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.....	„ 271
Het nieuwe wees- en arnhuis te <i>Dordrecht</i> . Mededeeling van den heer G. N. ITZ, oud gemeente-architect aldaar. Met twee platen. (Pl. XV en XVI.).....	„ 281
Twee woonhuizen in de Plantadje, Middellaan, te <i>Amsterdam</i> . Ontworpen en gebouwd door den heer G. B. SALM, architect aldaar. (Met eene plaat. Pl. XVII.).....	„ 287
Is de smaak, zoo als die in het dagelijksch leven wordt begrepen, geschikt om over de waarde van de schoone kunsten te oordeelen? Medegedeeld door den heer W. N. ROSE, architect-ingenieur te 's <i>Gravenhage</i>	„ 289
Iets over den wederstand van houten stijlen en balken, door M. HENRIQUES PIMENTEL. Overgedrukt uit het verslag 1867—1868 der afdeling 's <i>Gravenhage</i> van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i>	„ 301
Het diploma als architect. Door E. VIOLET-LE-DUC, architect te <i>Parijs</i> . Vertaald uit de <i>Gazette des Architectes et du Bâtiment</i> , 5 ^e année, n ^o . 2, en medegedeeld door den heer H. G. GALLAY, bouwkundige te <i>Amsterdam</i>	„ 311
Archeologische aantekening over de verklaring der teekenen, welke men in <i>Portugal</i> uitgehouwen vindt in de sluitsteen der oude gebouwen die in de middeleeuwen gebouwd zijn. Medegedeeld door den heer J. DA SILVA, architect van Z. M. den koning van <i>Portugal</i> en eerlid van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Uit het Portugeesch vertaald door den heer J. JESSURUN DE MESQUITA, leeraar aan het stedelijk gymnasium te <i>Amsterdam</i> .).....	„ 321
De bouwkunst op de parijische wereldtentoonstelling in 1867. (Uit het Engelsch vertaald. <i>Building News</i> . Vervolg en slot.).....	„ 327
Prijsvragen, uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i>	„ 345
Mededeelingen en berigten. Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.....	„ 351
Het diakonie-weeshuis der nederduitsche hervormde gemeente te 's <i>Gravenhage</i> . Medegedeeld door den heer E. SARABER, architect te 's <i>Gravenhage</i> . (Met vier platen. Pl. XVIII, XIX, XX en XXI.).....	„ 361
Over het reinigen van steden. Door den heer J. G. VAN NIPTRIK, stads-ingenieur te <i>Amsterdam</i> . (Vervolg en slot. Zie blz. 221.).....	„ 379
Mededeelingen en berigten. Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.....	„ 407
Algemeen alfabetisch register op deel XVI.....	„ 417

BIJLAGEN.

- I. Verslag der 25te algemeene vergadering, gehouden te *Amsterdam*, den 7 Augustus 1867, en verslag van het verhandelde op de veertiende algemeene bijeenkomst der leden op den 8 Augustus 1867.
- II. Verslag der 26te algemeene vergadering, gehouden te *Amsterdam*, den 8 Julij 1868, en verslag van het verhandelde op de vijftiende algemeene bijeenkomst der leden op den 9 Julij 1868.

FEESTREDE.

UITGESPROKEN DOOR DEN HEER

T. VAN WESTRHEENE Wz.,

BIJ GELEGENHEID DER VIERING VAN HET VIJF-EN-TWINTIGJARIG BESTAAN

VAN DE MAATSCHAPPIJ:

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Op Woensdag 7 Augustus 1867.

MIJNE HEEREN BESTUURDERS DER MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST!

HEEREN EERE-LEDEN EN LEDEN DIER MAATSCHAPPIJ!

ZEER GEACHTE TOEHOORDERS!

Het is eene schoone en gewichtige ure, waarin mij het voorrecht te beurt valt als spreker voor u op te treden. Van daar dan ook dat, toen weinige weken geleden, uwe uitnoodiging tot mij kwam, om bij de viering van het zilveren feest uwer Maatschappij, een opwekkend woord in uw midden te komen spreken, ik mij daarmede vereerd gevoelde. Bovendien, die uitnoodiging zelve bewees, dat men mij vervuld achtte van liefde voor de kunst in 't algemeen, voor de schoone bouwkunst in 't bijzonder, van belangstelling in en sympathie voor het doel en den werkring der Maatschappij. Zoo dat alles, vereenigd met den prikkel van gestreeld eergevoel, voldoende kon geacht worden, — voorzeker ik ware geen ongeschikt feestredenaar!

Maar toen het oogenblik daar was om mij tot spreken voor te bereiden, toen begon allengs het opgewekte gevoel plaats te maken voor bedaarde redeneering, en de redeneering bracht twijfel aan, twijfel aan mijne bevoegdheid tot vervulling van de taak die ik op mij genomen had.

Twéeërlei vrees bestormde mij. Ik, dilettant, hoogstens louter theorist, ik zou optreden als spreker in een weidschen kring van mannen van het vak, van aesthetisch en practisch gevormde bouwkunstenaars, waaronder zoo menig een die uitmunt, hetzij door his-

torische kennis of theoretische ontwikkeling, hetzij door veelzijdig talent of rijke ervaring; waaronder enkelen die niet slechts door deze Maatschappij, maar ook, op het gezag van bevoegde kunstrechters, door de openbare meening met lauweren zijn bekroond. Ziet, zelfs een GOETHE moge tegenover de nadeelen van het dilettantismus in de kunst ook de voordeelen daarvan in zijne hooge bescherming hebben genomen, ¹⁾ — toch moet ik huiverig zijn mij onder de hoede van zijn onwraakbaar gezag te stellen, waar ik een deel van het kunstgebied betreed, dat wel zeer dicht naast, maar toch buiten de grenzen mijner geliefkoosde studie is gelegen.

Meer nog: ik zou als feestredenaar optreden in eene Maatschappij, welker werkzaamheid en resultaten, gedurende het tijdvak waarop in deze feestelijke ure wordt teruggezien, ik slechts van verre en onvolledig heb kunnen gadeslaan, zoodat het een even dwaas als onbescheiden vermeten kon heeten, mij een oordeel aan te matigen in de vraag of en in hoe verre het doel dat zij zich stelde werd bereikt.

Vergeeft mij, geachte toehoorders, dat ik van die bezwaren gewag maak, nu mijne tegenwoordigheid aan deze plaats u bewijst dat ik desniettemin besloot de taak te volbrengen die ik aanvaard had. Vergeeft mij dat ik begon met van mij zelven te spreken, in stede van mij dadelijk te verplaatsen in uwe feestelijke stemming. Het is een verouderd gebruik, waarom

¹⁾ Ueber den sogenannten Dilettantismus oder die praktische Liebhaberey in den Künsten. GOETHE'S Werke. Stuttgart und Tübingen 1833. 44ster Band.

men tegenwoordig glimlacht, dat een spreker aanvangt met een *captatio benevolentiae*, — en dan een feestredenaar! En toch meende ik ditmaal dat verouderd gebruik te mogen volgen. Of spreek ik niet in een kring van kunstenaars, wien de waarheid heilig moet zijn, waar eene gulle beteekenis met echte humaniteit wordt ontvangen, zoo maar geen aanmatiging zich verschuilt achter valsche bescheidenheid. En daarvoor wensch ik mij te wachten. Zoo veel zelf vertrouwen bezit ik wel dat ik aan het woord van hem, in wiens gemoed de vonk van den kunstzin gloort, wien het streven naar ontwikkeling zijner kunstkennis en die van anderen waarlijk ernst is, — aan het woord eindelijk van hem, die in alle oprechtheid deelen wil en kan in de geestdrift, waarmede dit feest wordt gevierd, een welwillend gehoor verzekerd acht. En daarom heeft uw feestredenaar goeden moed, daarom rekent hij op uwe vriendelijke aandacht, wetende dat gij vóór alles verlangt een woord dat waardig is de *stemming*, zoowel als de *bestemming* dezer ure, zichzelve bewust dat hij kan en zal trachten dat verlangen te bevredigen.

De *stemming* dezer ure. Ik bedrieg mij immers niet, wanneer ik mij voorstel dat zij van gemengden, maar niet strijdigen aard is. Dankbaarheid en rechtmatige voldoening over het verledene, tevredenheid met het tegenwoordige, moed en vertrouwen eindelijk voor de toekomst, — zietdaar, dunkt mij, wat gij allen, bestuurders en leden der M. t. B. d. B., in deze oogenblikken zult gevoelen.

Zal ik met u een terugblik slaan in het verledene?

Beter, vollediger dan ik het vermag, heeft uw geachte secretaris er u toe in staat gesteld. Het verslag, straks door hem uitgebracht, de jaarlijksche verslagen, door zijne zorgen of die zijner voorgangers opgemaakt, zij ontrollen voor u een tafereel van de werkzaamheid uwer Maatschappij gedurende het vierde van een eeuw, zoo rijk aan bijzonderheden, zoo gewichtig in beteekenis, dat mijne woorden waarlijk niet noodig zijn om u te overtuigen dat er ruimschoots stof tot voldoening is. Eene enkele fingerwijzing toch mag ook hier niet ontbreken. En dan herinner ik u aan de werken door de Maatschappij uitgegeven. Aan die vijftien deelen *Bouwkundige bijdragen*, waarin, behalve het verhandelde in uwe vergaderingen, een schat van mededeelingen is vervat, even belangrijk als veelzijdig, en louter onderwerpen betreffende, aan elk onderdeel der bouwkunst ontleend, waarvan de kennis aan niet één van hare beoefenaars behoort en — dank

zij deze uitgave, — dan ook aan niet één lid uwer Maatschappij behoort vreemd te blijven. En niet slechts kennis, ook kunstzin en smaak heeft zij gekweekt en bevredigd tevens. Vooral dát ook mag ik als de heilzame vrucht roemen van die andere uitgave uwer Maatschappij, waaraan ik u na de *Bijdragen* herinner. Ik bedoel de *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, waarin door schrift, maar vooral ook door beeld, als 't ware een museum is opgericht van, helaas, gedeeltelijk reeds verdwenen, gedeeltelijk dagelijks door de hand des sloopers bedreigde getuigen van de kracht, de eigenaardigheid, het genie of talent der voorgeslachten op het gebied uwer schoone kunst. Ook hier weder een schat van leering, aan de eene zijde tot juiste waardeering leidende, aan de andere zijde tot zelfstandige voortzetting opwekkende van eene karakteristiek nederlandsche kunstrichting. Ook hier wederom in de aanschouwing van voortreffelijke ensembles en merkwaardige details, eene onuitputtelijke bron geopend tot ontwikkeling van kunstzin en smaak.

Bij die, bij andere afbeeldingen van merkwaardige gebouwen, door de Maatschappij uitgegeven, sluiten zich de vele tientallen van platen aan, welke de rijke en veeltijds schoone vruchten vertegenwoordigen van de *Prijsvragen* door de Maatschappij uitgeschreven. Daargelaten nog de menigte van bruikbare, niet zelden hoogst verdienstelijke ontwerpen voor de meest verschillende doeleinden, die daaraan het aanzijn dankten, — wie zal den invloed waardeeren, door de prijsvragen uitgeoefend op de praktische vorming van jeugdige bouwkunstenaars, wie de vrucht gering schatten der voldoening en aanmoediging, die aldus aan reeds gevormde of zich ontwikkelende talenten te beurt viel? Daar zijn er onder u, geachte toehoorders, onder uwe bestuurders en leden, die het in deze feestelijke ure zich geen geringere eere rekenen, eens of meermalen de overwinning te hebben behaald in den edelen prijskamp door de Maatschappij uitgeschreven, dan zij het zich, als Maatschappij, tot roem en voordeel rekent, die met hare lauweren gesierde hoofden onder de hare te mogen tellen!

Verder zou ik wel willen vragen of de meesten uwer niet met genoegen terugdenken aan zoo menige algemeene vergadering, waar gij elkander als leden der Maatschappij ontmoettet en waar gij, hoe ver uiteenlopend overigens uwe richting, uwe dagelijksche werkzaamheid, uw leeftijd, ja uwe positie in de wereld daarbuiten mocht zijn, de kracht en het heil ondervondt en gevoeldet

van den stoffelijken, maar vooral zedelijken band, die u als beoefenaars van hetzelfde vak, als priesters van dezelfde kunst te zamen bond. Eenheid van doel, eenheid van belangen, gij vindt die en gij bracht die op uwe beurt in den boezem der Maatschappij, waar gij bovendien elkanders richting, elkanders denkbeelden, elkanders persoonlijkheid meer van nabij leerdet kennen, ja niet zelden ook beter waardeeren. En nu spreek ik nog niet van het voordeel, het genot, het licht, dat zoo menige wisseling van gedachten in algemeene of afdeulingsvergaderingen u mocht opleveren. Liever wijs ik u nog even op het groote nut van een verbond als door u, leden van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, in en door die Maatschappij met elkander werd gesloten, vooral noodzakelijk in een land en in een tijd, die juist ten aanzien van uwe kunst zich kenmerkten door eene droevige onkunde, door eene ergerlijke smakeloosheid, door eene schier wanhopige onverschilligheid van de zijde van het publiek.

Het is dan ook, bij de viering van het zilveren feest uwer Maatschappij, wel in de eerste plaats, maar toch niet uitsluitend de vraag wat zij voor u is geweest, wat zij voor uw nut en uwe belangen heeft gedaan en gesticht. Neen, ook die andere vraag: wat zijn hare vruchten geweest voor het vaderland en voor onzen tijd? mag u niet onverschillig zijn. Bovendien, een oogenblik nadenkens is voldoende om u te doen beseffen hoe nauw en innig de samenhang is tusschen uwe belangen en de meerdere of mindere mate van invloed, door de Maatschappij naar buiten uitgeoefend, — tusschen het nut dat zij u opleverde en de resultaten daar ginds verkregen.

En dit voert ons van het verleden naar het heden terug. Beweer ik te veel, als ik zeg dat uwe aansluiting en samenwerking, uwe onderlinge waardeering en ontwikkeling niet alleen in uw voordeel, maar ook in dat uwer kunst en van uwe landgenooten is gebleken? Door samenwerking krachtig, hebt gij den wansmaak bestreden, somtijds overwonnen, maar in ieder geval afbreuk gedaan. De werken, door de Maatschappij uitgegeven, hebben enkele malen de onkunde en de onverschilligheid omtrent de schoone bouwkunst en hare gewrochten uit vroeger eeuw en in onzen tijd beschaamd doen wijken, hebben altoos hen die door opgeklaarden kunstzin boven de menigte stonden, in staat gesteld deze in te lichten en te leiden.

Er is dan ook vooruitgang, stof tot tevredenheid

voor 't oogenblik. Maar ook, waarom het verzwegen, daartegenover staat nog menig treurig verschijnsel. Nog altijd worden de aard en de roeping uwer kunst door ons volk slecht begrepen, deerlijk miskend. In vroeger eeuw zoowel als thans, bezat dat volk een sterk ontwikkeld orgaan ter onderscheiding en waardeering van het nuttige, maar vermag zich, naar 't schijnt, alleen in tijden van buitengewone opgewektheid en spanning, te verheffen tot eenige geestdrift voor het schoone. Het is vooral uwe kunst, die met dien eenzijdigen nuttigheidszin een gedurigen strijd te strijden heeft. En bleef het nog maar daarbij! Maar bedenkelijker zelfs dan de onverschilligheid der menigte, acht ik de averechtsche kunstbegrippen, de ergerlijke betweterij van een aantal zoogenaamd beschaafde Nederlanders. Hoe velen die door stand, fortuin, of omstandigheden, in staat zouden zijn, uwe kunst tot eere te brengen, die juist het eerst en het ergst, inbreuk trachten te maken op hare vrijheid, nauwelijks eenige kennis toonen van, en in 't geheel geen eerbied voor hare roeping? Is het nog niet altijd eene zeldzame uitzondering dat de bouwheer die betaalt, de onafhankelijkheid eerbiedigt van den bouwkunstenaar die uitvoert?

Maar zoo de tevredenheid met het heden dus bij lange na niet onvoorwaardelijk kan zijn, is dat eene reden voor u om u te laten afschrikken, eene reden om te wanhopen aan de toekomst uwer Maatschappij, of althans moedeloos en wantrouwend te zijn ten aanzien van haren invloed in het nieuwe tijdvak dat vóór haar ligt? Dat zij verre! Integendeel; na eene ervaring van vijf en twintig jaren, kent gij, beter en vollediger dan vroeger, het terrein waarop, de wapens waarmee gestreden moet worden tegen onverschilligheid, onkunde en wansmaak. Gij hebt geleerd hoe gij, in den eigen boezem der Maatschappij, de kennis kunt vermeerderen, het talent ontwikkelen, door onderlinge wrijving theoretische en praktische vorming kunt bevorderen, de aansluiting en samenwerking nauwer en vruchtbaarder kunt maken. Waarom zoudt gij voor u zelve in de toekomst niet op nog rijker en heilzamer resultaten der Maatschappij mogen hopen dan die, welke zij u tot heden aanbood? En wat hare werking naar buiten betreft: met de ervaring en de krachten die haar thans ten dienste staan, met de echte kunstenaars-geestdrift die hare leden bezielt, met den mannenmoed dien ik u allen toeken, zou het wel zeer vreemd en onnatuurlijk zijn, als gij haren invloed niet

vermocht te handhaven en steeds te doen toenemen. Weest gerust! De kleine kern van kunstminnaars die, dank zij de werken en het voorbeeld der Maatschappij, ernstig streven naar vermeerdering hunner kennis van de schoone bouwkunst, naar vorming van hunnen smaak voor hare edelste scheppingen, zij zal dichter, steviger, omvangrijker worden, en zoo gij het natuurproces van uwe zijde nauwlettend bewaakt en zorgvuldig bevordert, lijdt het geen twijfel of ook deze zuurdeesem zal allengs het geheele deeg doortrekken.

Erkentelijk, tevreden en vertrouwend is dus de *stemming* waarin gij het zilveren feest uwer Maatschappij zijt komen vieren, de stemming ook, waarvan mijne rede de weêrklank moet zijn. Hoe anders zou zij kunnen strooken met de *bestemming* dezer ure, die vóór alles u moet opwekken en aanmoedigen om op den ingeslagen weg voort te gaan. Zal mijn woord daartoe meêwerken? Hoe kan het dat doen?

Het antwoord ligt voor de hand. *Die* opwekking tot moedig en krachtig voorwaarts streven zal zeker het best zijn, welke tevens eene richting aangeeft, waarin met vrucht kan gewerkt worden. Hoe echter zou hij der Maatschappij eene, al ware 't nog zoo bescheidene, vingerwijzing kunnen of durven geven, die buiten haar staat, die niet van nabij en nauwkeurig bekend is met hare krachten en middelen, met hare eigenaardigheid en inrichting? Maar Mijne Heeren! behalve dat gij leden zijt dezer Maatschappij, zijt gij bouwmeesters, kunstenaars en practici, — ja alleen en juist omdat gij dat zijt, behoort gij tot haar. Zou ik noodig hebben te betoogen dat zij, uwe feestvierende Maatschappij, dán alleen krachtig en machtig kan zijn en worden, wanneer al hare leden zich bewust zijn van, in staat tot het volgen eener goede, edele richting?

Immers neen, en dus stemt gij het mij toe dat, zoo het woord, ter dezer gelegenheid gesproken, slechts iets kon bijdragen om ieder uwer persoonlijk op te wekken tot het ernstig overwegen en waardig kiezen eener richting, hetzij bij uwe studiën, hetzij in de praktijk, dat woord niet geheel onvruchtbaar zou blijken voor het belang uwer Maatschappij, voor de eer der kunst aan welker bevordering zij is gewijd.

Met dat doel voor oogen, wenschte ik eenige grondwaarheden uwer kunst in herinnering te brengen, enkele wenken daaruit af te leiden, die der kunst in 't algemeen, der vaderlandsche bouwkunst in 't bijzonder, wellicht dienstig kunnen zijn. Ik sta er niet voor in dat gij later een bepaald antwoord zult kunnen geven

op de vraag: wat het onderwerp was der feestrede door u aangehoord. Daarentegen vertrouw ik dat gij niet klagen zult over de onbelangrijkheid van hetgeen mij stof tot spreken gaf. Weinig of geen nieuws zult gij hooren; toch wellicht iets bruikbaars en waarover valt na te denken, nog lang nadat de jubel dezer feestviering is verstomd.

Of zou zelfs die bescheidene verwachting nog eene illusie blijken? Inderdaad, er werd, vroeger en later, reeds zoo veel en zoo veel goeds over uwe kunst gesproken en geschreven, en toch... er worden nog maar altijd weinig waarlijk schoone gebouwen gesticht; wat waarlijk schoon is wordt door de menigte nog zoo zelden gewaardeerd, door slechts enkelen begrepen. Zullen wij op dien grond herhalen wat reeds zoo dikwerf is gezegd over de onvruchtbaarheid van theoriën en voorschriften? Of tot de slotsom komen dat men er maar op toe moet bouwen, zoo als de fantasie ingeeft, naar gelang talent en ingeboren smaak er toe in staat stellen? Gij allen weet beter dan ik, dat dit eene onmogelijkheid is, al ware 't alleen omdat uwe schoone kunst ook eene technische zijde heeft, die geene geringe mate van studie en nadenken vordert, waarbij men zich wel rekenschap moet geven, wel bewust moet worden van hetgeen men wil. En bij toenemende ontwikkeling niet slechts van *wat* men wil, maar ook *hoe* men 't wil.

Buitendien, de bouwkunst, ofschoon zij met de meest stoffelijke middelen werkt, spreekt meer dan eenige andere kunst tot de verbeelding. De deugdelijkheid en doelmatigheid van een gebouw, zelfs waar het bestemd is om slechts weinige en niet zeer veelzijdige behoeften te bevredigen, brengen toch eischen van symetrie en verhouding aan, die vervuld moeten worden. De wijze waarop dat gedaan wordt bepaalt het karakter van een gebouw. Karakterloosheid is, op elk gebied, vooral ook op dat der kunst, een gebrek, even treurig en schadelijk als onwaarschijnlijkheid van karakter. Beiden zijn zij den denkenden en werkenden, bovenal den scheppenden mensch, den kunstenaar onwaardig.

Alzoo er moet gestreefd worden naar karakter en waarheid. Maar dan ook is de bouwmeester genoodzaakt, zich rekenschap te geven van zijne werkzaamheid, van het doel dat hij er door bereiken wil, van de middelen waarover hij er bij te beschikken heeft, van den indruk dien zijn werk op de verbeelding zal maken. Dit kleine begin is van zeer ver strekkende gevolgen, vatbaar voor zeer groote ontwikkeling, voor

zeer veelzijdige toepassing. Wonder is 't dus niet dat van den *volmaakte* architect werd gevorderd dat zij filosoof zij. Dat deed *VITRUVIUS*. Een verdachte autoriteit! — hoor ik u zeggen. Of is hij niet de vader, — een van de vaders althans, — van dat talrijke geslacht van theoristen en stelselmakers dat vooral in Frankrijk zoo welig getierd heeft? Frankrijk, het land der *akademie* bij uitnemendheid, de kweekplaats der steilste stylisten, der officiele kunst bij uitsluiting, waarvan het dwangjuk zelfs door mannen van groot en onmiskenbaar talent met zooveel ostentatie wordt gedragen!

Dat geslacht, waaraan *GOETHE* zoo krachtig en met zoo veel recht verweet: „Gij kroopt langs de grootsche overblijfselen heen om verhoudingen af te bedelen, fliktet u uit de heilige puinhoopen lusthuizen samen, en hieldt uzelf voor bewaarders der kunstgeheimenissen, omdat gij op een duim en streep na rekenschap kondt geven van reuzengebouwen. Wanneer gij meer gevoeld had dan gemeten, wanneer de geest der massa's, die gij aangaptet, over u ware gekomen, gij zoudt maar niet zoo hebben nagebootst; gij zoudt uwe plannen met noodwendigheid en waarheid hebben ontworpen en zij zouden levende schoonheid hebben voortgebracht”¹⁾.

En toch, elders weêr schijnt *GOETHE* het met den ouden romeinschen kunsttheoretikus eens te zijn, waar hij van zijne navolgers eischt dat zij eenige „Ahnung” hebben van hetgeen de filosofie heeft voortgebracht en blijft voortbrengen. Inderdaad kunst en wijsbegeerte kunnen niet gescheiden worden. Het is meer dan eene frase, wanneer men zegt dat de schoonheid het object en einddoel van alle kunst is en dat door de schoonheid het volkomen leven volkomen aanschouwelijk gemaakt. De heer *VAN VLOTEN*, in wiens verdienstelijke *Aesthetika*²⁾ die bepaling voorkomt, zegt verder³⁾ van de bouwkunst dat zij overal ten nauwste samenhangt met 's menschen gevoel van 't oneindige en, in hare ontwikkeling, afhangt van de natuur zijner woonstreek. „Van daar dat dan ook de bouwkunst, meer wellicht dan eenige andere, ten naauwste met het volkskarakter verbonden, en betrekkelijk het minst aan de wisselvalligheid der mode onderhevig is.”

Daarom reeds zal de studie van de schoonste en merkwaardigste gewrochten der bouwkunst wel altijd

¹⁾ *Von deutscher Baukunst. GOETHE'S Werke, Stuttgart, 1831. 39ster Band p. 343.*

²⁾ *P. 37.*

³⁾ *Ibid. p. 77.*

nuttig blijven, ja noodzakelijk om de wijze te leeren kennen hoe en de middelen waardoor vroegere geslachten het doel hebben bereikt dat zij zich voorstelden.

Ik zie niet in dat deze studie onvermijdelijk moet voeren tot het smeden van stelsels. Waarom zou men zich niet tot het formuleeren van enkele groote beginselen kunnen bepalen? Of zou men ook daartegen het gezag inroepen der uitspraken van *GOETHE*: „*Schädlicher als Beispiele sind dem Genius Principien; — Schule und Principium fesselt alle Kraft der Erkenntniss und Thätigkeit*”¹⁾.

Op onze beurt zouden wij kunnen antwoorden: zoo daar geniën zijn, dat zij zich openbaren, dat zij vrijelijk hun gang gaan; scheppende geesten, schept, en dwingt het volk eerbied, bewondering af, imponeert ons, bekoort ons en, — altoos onder het voorbehoud van het recht der kritiek, niet van die uwer tijdgenooten maar van die der eeuwen, om uit te maken of gij zelf niet op den weg van den wansmaak geweest zijt en er, door uwe kracht, uw talent, uwe tijdgenooten op hebt meêgesleept, — wij zullen de vraag naar uwe beginselen laten rusten. Voor 't minst, wij zullen het niet in u wraken dat gij die, welke vroeger meesterstukken deden geboren werden, hebt doen vergeten.

Geniën blijven dus buiten quaestie. Trouwens, zij zijn uiterst zeldzaam en zouden ook zonder ons verlof zich wel boven elke wet verheffen. Bijna had ik gezegd: boven elk beginsel, maar het wil er nog niet bij mij in dat zij het daar buiten zouden kunnen of willen stellen. Maar er is nog iets anders. Tegenover de aangehaalde uitspraken van den grooten dichter en wijsgeer stel ik eene andere, welke ik elders bij hem vind: „*Mancher hat nach der Antike studirt und sich ihr Wesen nicht ganz zugeeignet. Ist er darum scheltenswerth?*” Zelfs de onvolkomen studie der antieken werd dus door hem nog altijd aanbevelenswaardig geacht. Hoe veel meer dus de volkomen studie; en de meest volkomen zal wel die zijn, welke zich niet maar tot *meten* bepaalt, welke leert *gevoelen* en den *geest* der bestudeerde werken vatten. Dat geldt van de studie der antieken niet alleen, maar van elke die eene of andere richting of stijl ten doel heeft.

Maar nu de toepassing der groote beginselen, welke men door studie heeft leeren kennen. Daarop

¹⁾ In het bovenaangehaalde opstel, p. 344.

komt eigenlijk alles aan. Deze vereischt *oordeel, vrijheid, smaak*.

Oordeel, — want elk voortbrengsel der schoone bouwkunst moet een eigen karakter bezitten, moet den stempel dragen van den tijd waarin en het volk waaronder het werd gesticht.

Vrijheid, — want behalve dat eene slaafsche navolging al dadelijk dat eigen karakter onmogelijk zou maken, is zij rechtstreeks in strijd met de roeping van den denkenden mensch en kunstenaar.

Smaak, — want ook de moderne bouwkunstenaar moet den geest en het gemoed zijner tijdgenooten oververen, door hun oog beurtelings te treffen en te streelen, even als de ouden dat hebben gedaan.

Zeer natuurlijk dus dat van den volmaakten architect wordt gevorderd dat hij kunstenaar en filosoof tevens zij. Eene fraaie theorie, hoor ik u zeggen, maar de praktijk! Hoe zullen wij met oordeel bouwen, waar de bouwheer, met *zijne* opvatting van het doel en de bestemming van het gebouw, de meest onoordeelkundige eischen en voorwaarden stelt? Hoe met vrijheid, waar wij aan de eene zijde aan willekeurige maten, aan de andere zijde aan de grillen van den patroon zijn gebonden? Hoe eindelijk met smaak, waar de schrale beurs de artistieke fantasie belet slechts even de vleugels uit te slaan?

Erg genoeg! Ik erken, uwe bezwaren zijn ernstig, in vele gevallen onoverkomelijk. Met u vrees ik dat gij een goed deel van uw ideaal en uwe illusiën zult moeten opofferen. Laat ons hopen dat het niet altoos zoo zal zijn, dat het allengs beter worden, dat het voortaan niet aan verstandige bouwheeren en goed voorziene bouw-kassen ontbreken zal. Intusschen, reeds nu en onder de bestaande omstandigheden, moogt gij uwe rechten en wenschen niet maar zoo gaaf weg prijs geven. Gij zoudt er uwen eernaam van kunstenaars door in de waagschaal stellen. Uwe taak blijft nog, in de eerste plaats, gezet en ernstig te overwegen wat gij kunt opofferen, zonder het werk dat gij geroepen zijt uit te voeren, zijn noodzakelijk karakter te doen verliezen. Mij dunkt, dat blijft altoos mogelijk. Anders zou schier alleen een paleis of openbaar gebouw een kunstwerk kunnen zijn en de burgerlijke bouwkunst naar het gebied van het handwerk moeten verwezen worden. En dat toch kunt gij niet verlangen, zelfs niet dulden! Neen, ook in uwe schatting blijft elk gebouw, ook het nederigste, tot op vrij groote hoogte, een zinbeeld van de behoeften des bewoners voor

wien het bestemd is, van den toestand waarin hij, individueel en ook met betrekking tot de maatschappij waarin hij leeft, zich bevindt.

Waar ik van behoeften spreek, bedoel ik niet alleen stoffelijke, maar ook zedelijke behoeften. Waar een gebouw die als 't ware veraanschouwelijkt, kan het niet anders dan een krachtigen indruk maken op de verbeelding des aanschouwers. Herinnert u den genialen STERNE, die zich maar niet ontworstelen kon aan den indruk, dien het uiterlijk van de Bastille op hem had gemaakt en waaronder hij eenige van de schoonste bladzijden zijner *Sentimenteele reis* heeft geschreven ¹⁾.

Het zal dus altijd zaak zijn voor den bouwmeester dat hij zich levendig voor den geest stelle wat het karakter van een gebouw bepaalt. Is het overbodig er aan te herinneren in een kring als deze? Al mocht het antwoord op die vraag, gelijk ik wensch en hoop, geheel bevredigend luiden, toch zou ik hier op eenige elementaire waarheden kunnen wijzen. Gij allen weet dat reeds de ligging van een gebouw, op eene verhevenheid of in de vlakte, in de afzondering of in regelmatig verband met andere gebouwen, tot zijn karakter afdoet. Vervolgens zijn vorm, waarbij het niet zoo zeer de vraag is hoe hoog en hoe breed het is, of in welke verhouding de hoogte tot de breedte staat, — dat hebben de meters, waartegen wij GOETHE hoorden uitspreken, te zeer op den voorgrond gesteld, — maar of het door zijne hoogte en omvang den verlangden indruk te weeg brengt. Ook hier is een oordeelkundig vergelijken van vrij wat meer belang dan een werktuigelijk meten. Overigens behoeft ik alleen aan de gothische torenspits en aan het romaansche gewelf te herinneren, om de beteekenis der hoogte voor het karakter van een gebouw levendig te doen beseffen. Maar sterker nog, met het oog daarop, is de beteekenis van het profiel. Hier vooral ligt de scheiding tusschen kunst en handwerk. Wat de gesteldheid van het dak, zijne meer of minder vertikale lijn tot het profiel afdoet, is overbekend. Toch zou men het niet zeggen, wanneer het oog valt op zoo menig onbestemd profiel. De verdienste van een goed profiel is stoutheid en eenvoudigheid; maar het is eene quaestie, waarin het aangeboren talent eene groote rol speelt.

Beter voor beredeneering vatbaar is een ander element, waarvan het karakter van een gebouw afhangt. Het is de platte grond, waarvan de meer samengestelde

¹⁾ In de hoofdstukken: *Hotel te Parijs* en *De geangene*.

vorm somtijds den rijkdom van het aspect van een gebouw bevordert, maar welks eenvoud altijd eene artistieke waarde heeft, terwijl toch de eenvoud ook hier geen armoede behoeft te zijn. Al beperkt hij den bouwmeester tot meer of minder langwerpige vierkanten, tot krachtiger of zwakker ellipsen, tot enkele, maar behoedzame combinatiën van die beide, — toch blijft er eene groote verscheidenheid van vormen voor het grondvlak over, waarmede hij voor het karakter van zijn gebouw woekeren kan.

Ruimer wordt de keus, maar ook grooter de zorg, waar het de deelen van het gebouw betreft, in verband met den indruk dien het te weeg zal brengen. Naar gelang de deur hoog of laag, breed of smal is, zal men zich eene andere voorstelling maken van de bestemming van het gebouw, zal zijn ernstig of vrolijk, zijn gastvrij of plechtig karakter sterker spreken. Nauw daarmee samen hangt de vorm van de stoep, den trap of het terras, die er heen voeren. Gij weet hoe men de vensters te recht de oogen van het gebouw heeft genoemd. Zij openbaren of het sterk dan wel zwak is verlicht, of het bestemd is voor bewoners van eene bespiegelende, ernstige natuur, of van een pracht-lievend, gezellig karakter. Hun aantal en grootte doen de meest verschillende nevenbegrippen ontstaan, die den indruk nader bepalen. Het oog beoordeelt de geschiktheid van hun vorm, hetzij vierkant, hetzij rond- of spitsbogig, vooral ook met betrekking tot het licht dat zij binnen laten. Hunne plaatsing en grootte verraden de indeeling van het gebouw, de hoogte der verdiepingen, in één woord, het karakter dat men er aan heeft willen geven. Balkons en dakvensters verduidelijken nog de taal der vensters.

Tot hiertoe sprak ik van het naakte gebouw. Zijne versiering is wat de kleeding voor het lichaam is. Zij kan het karakter verduisteren, maar niet aan het gebouw eene beteekenis, een karakter geven, welke de naakte vorm niet bezat. Bouwkunstenaars mogen vooral dat niet vergeten in een tijd, waarin zoo vaak de schijn voor het wezen in de plaats wordt gesteld. Overigens behoeft ik nauwelijks te herinneren dat de vorm van zuilen en pilaren aan deze het karakter geeft van meerdere of mindere kracht; dat hunne versiering geen anderen invloed heeft dan dat zij de verscheidenheid bevordert; dat het een allerongelukkigst expédient voor een architect is, wanneer hij die verscheidenheid zoekt in het aanbrengen van eene bijzondere kolonnade op de verschillende verdiepingen. Eene

waarheid, zoo absoluut dat ik haar schier tot regel zou durven verheffen, is deze: dat, hoe rijker uwe kolonnade is, hoe meer zij het oog zal aftrekken van uw gebouw zelf, tot schade van het karakter dat gij er aan trachtet te geven.

Verdere versieringen, zooals de omlijsting van deuren en vensters, hunne profileering, hunne bedekking met kroonlijsten en frontons, kunnen alleen door eene duidelijke en natuurlijke verbinding met het lichaam van het gebouw tot zijn karakter bijdragen; gordellijsten zijn voor dat karakter vrij belangrijk, omdat zij de hoogte der verdiepingen vertegenwoordigen en in zoo verre de klaarheid en waarheid van den gevel bevorderen; de architect die het karakter van zijn gebouw niet totaal bederven of maskeeren wil, zij buitengemeen voorzichtig met het aanbrengen van bossages, nissen, beelden of reliëfs; zoo hij geen ervaren kunstenaar is, heeft hij van dat alles meer te vreezen dan te hopen.

Ik heb de hoofdelementen aangestipt die het karakter van een gebouw bepalen. De wijze, waarop men ze aanwendt, vindt men in het breede opgegeven in sommige handboeken of aesthetische verhandelingen over de schoone bouwkunst. Hecht er echter niet te veel aan, M. H.; het zijn meestal niet veel meer dan recepten en liever dan op eenige ezelsbrug ter wereld vertrouwde men op eigen schoonheidsgevoel, eigen oordeel en smaak. Natuurlijk zijn ook de uitkomsten, door de voorgeschreven middelen te verkrijgen, in die boeken behoorlijk geklassificeerd. Gij vindt er verschillende karakters in beschreven, zoo als het eenvoudige of samengestelde, het verhevene of prachtige karakter (in den zin van pompeus), het schoone karakter (in den zin zoo als b. v. de Franschen spreken van een *bel esprit*), het rijke, landelijke, romantische, edele karakter (hierbij wordt elke andere dan de klassieke, hetzij antieke, hetzij renaissancestijl, zooals de gothische, romaansche enz., doorgaans slechts bij wijze van concessie opgenomen), terwijl in den regel tamelijk veel wordt gesproken van symetrie en eurythmie en groote waarde gehecht aan hetgeen men architectonische voordracht gelieft te noemen.

Meer heil dan van het lezen dier boeken zou ik voor onze bouwkunstenaars verwachten van de zelfstandige studie der voorbeelden zelve. Hoe gaarne zou ik er hun eenige aan de hand doen, al moest ik mij dan ook bepalen tot de gebouwen van ouderen datum. Want het zou gevaarlijk zijn mijne voorbeel-

den uit lateren, uit onzen tijd te kiezen. Vooreerst omdat ik vrees dat ik meer afschrikkende dan aanmoedigende voorbeelden, meer gebouwen die geen of niet het vereischte karakter bezitten dan in dat opzicht aanbevelenswaardige zou moeten noemen; vervolgens omdat ik, op de laatste soort wijzende, den schijn zou kunnen belopen van complimenten *à bout portant* tot sommige van mijne geachte hoorders te richten; eindelijk en vooral omdat ik mijne bevoegdheid hoe langer zoo meer ga betwijfelen.

Met mijne voorbeelden uit vroeger eeuw te kiezen, bleef ik zeker op vaster en veiliger terrein. Ware nu het „Overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in Nederland” maar voltooid, waarvan de schets, — ik hoop het vurig, — als antwoord op de buitengewone prijsvraag, onlangs door uwe Maatschappij uitgeschreven, zal inkomen! Voorzeker, ik zou dan slechts hebben te kiezen uit den overvloed van stof en de verleiding zou groot zijn om er langer bij te verwijlen dan ik van uwe aandacht vergen mag. Reeds de belangrijke uitgave der Maatschappij: *Oude bestaande gebouwen* zou mij menig voorbeeld aan de hand kunnen doen. Maar ik mag uw geduld niet langer op de proef stellen en wil mij bepalen tot nog eene vluchtige aanduiding van een karaktertrek, dien schier alle oud-hollandsche gebouwen gemeen hebben en die in meer dan één opzicht onze opmerkzaamheid verdient. Men vindt dien trek terug in monumenten uit verschillende tijdperken, om het even in welken stijl zij gebouwd zijn, welke hunne bestemming en wat overigens hun eigenaardig karakter was.

Tot verduidelijking van hetgeen ik bedoel, moet ik u echter verzoeken even met mij een blik ter zijde te werpen, op het gebied eener zusterkunst. Het is een opmerkelijk verschijnsel hoe de nederlandsche, meer bepaald de oud-hollandsche schilderschool, zoodra zij zich zelfstandig begon te ontwikkelen en zich een eigen, onafhankelijk bestaan te verzekeren, heeft gebroken met alle traditie en conventie. Van zin voor het ideale en verhevene schier geen spoor; voor dusgenaamden edelen stijl nagenoeg geen aanleg. Daarentegen de grootste ontvankelijkheid voor den indruk der werkelijkheid, een scherpe blik om haar waar te nemen, lust en macht te over om haar weêr te geven. Dat alles echter opgeheven en tot kunst geadeld door een sterk ontwikkeld gevoel en liefde voor het pittoreske, voor de toovermacht van kleur- en licht-effect. Gij weet hoe die richting hare hoogste en krachtigste openba-

ring vond in den eenigen REMBRANDT, maar het valt niet moeielijk haar te volgen en terug te vinden in de verschillende genres en op de verschillende trappen van talent, welke de oud-hollandsche schilderschool opleverde. Zóo krachtig is zij dat zelfs de prozaïsche en practische burgers, die overigens van het nuttige een vrij wat sterker besef hebben dan van het schoone, door haar worden aangestoken. Waar hun meer stoffelijke aanleg is bevredigd, waar hun practische, werkzame geest gouden vruchten heeft opgegaard en zij op het punt zijn tot het min aantrekkelijke geslacht der *satisfaits* te gaan behooren, willen zij zich zelve in al hunne welgedaanheid, hun huiselijk en volksleven in al zijne schilderachtigheid op het doek zien overgebracht.

Welnu, dienzelfden zin voor het pittoreske vindt men in hunne gebouwen, vooral in hunne woonhuizen terug, die daaraan een zeer eigenaardig karakter hebben te danken. De opmerking is reeds sedert lang gemaakt en mijn vriend VOSMAER heeft haar in zijn keurig opstel *Het huis*¹⁾ historisch en aesthetisch toegelicht. Reeds toen men ten onzent nog in den romaanschen stijl bouwde, vertoonden zich de sporen der richting, die tot den bedoelden karaktertrek voeren moest. In het gothische tijdperk, — gij weet wel dat het woord niet juist is, maar ook wáarom men het niettemin blijft gebruiken, — waren zij sterker ontwikkeld, ofschoon dan ook het schilderachtige karakter der gothiek nog niet bepaald nationaal kon heeten. Dat wordt het echter steeds meer in den tijd toen men de oude gothische vormen huwde aan die, welke de renaissance aanbracht, een tijd, die samenvalt met de krachtige opkomst der burgerklasse en het vestigen der grondslagen van ons onafhankelijk volksbestaan. Te recht heeft VOSMAER gewezen op *Dordrecht* met zijne schilderachtige, half gothische, half renaissance-gevels. Hij had er *Enkhuisen*, *Hoorn* en andere van onze oudste steden bij kunnen noemen. Met het ruimer gebruik van antieke vormen op den ouden grond der gothiek vermindert de schilderachtigheid niet; integendeel, zij hangt samen met de opkomst eener eigene nationale schilderschool. Die schilderschool bereikt het toppunt van haren bloei in den loop der XVII^{de} eeuw; tegelijkertijd vertoonen ook de hollandsche gebouwen den aangeduiden karaktertrek in de sterkste mate. Even als het individualismus eene groote beteekenis heeft in het *hoe* en het *wat*

¹⁾ Volks-Almanak voor 1861, uitgegeven door de Maatschappij Tot nut van 't algemeen.

door de hollandsche schilders werd voortgebracht, zoo vertoont het zich ook in het werk der hollandsche bouwmeesters. En terwijl bij gene de kleur de hoofdrol speelt, hebben ook deze haar als een belangrijk element in hunne kunst toegelaten. Uw medelid, de heer GOSSCHALK, heeft in zijn *Iets over bouwen met gebakken steen*¹⁾ daaromtrent opmerkelijke bijzonderheden medegedeeld.

Meent niet dat ik de aangeduide richting onvoorwaardelijk in bescherming neem. Zoo aanstonds zal ik mijne reserves noemen. Ik heb haar slechts willen constateeren en voeg er onmiddellijk bij dat zij mij, bij vergelijking, honderdmaal beter en gezonder voorkomt dan die, welke wij tegen het einde der XVII^{de} eeuw zien veld winnen. De toepassing van den franschen rococo-stijl op onzen huizenbouw, waarbij de weelderigheid, door de ruim voorziene beurs der bouwheeren toegelaten, gelijken tred houdt met de krulpruikerige smakeloosheid, heeft het nationaal karakter voor langen tijd onderdrukt en verdreven. Het werd er niet beter op, toen in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw een nieuwe wind van *Frankrijk* herwaarts over kwam waaien en, op het voorbeeld van onze broeders in de politieke leer, ook hunne dusgenaamde bekeering tot de klassieke begrippen hier navolging vond. De koude, dorre vormen, welke men van toen af voor eenvoud en strengheid wilde doen doorgaan, zijn helaas wel inheemsch geworden, maar hebben met wat wij nationaal karakter noemen zoo wat niets te maken.

Maar daarover wilde ik ook niet spreken. Keeren wij nog even terug naar den tijd toen dat karakter zich het krachtigst in onze bouwkunst openbaarde. Het was vooral het woonhuis, bij welks bouw men er schier onbepaald aan toegaf. Onze oude Hollanders dachten over dat woonhuis geheel anders dan de heer GOSSCHALK, die beweert dat het „dient om te slapen en visites te ontvangen, dat vrolijkheid en oppervlakkigheid er een verbond sluiten.” Trouwens, ik kan moeielijk aannemen dat uw geacht medelid dat, in vollen ernst, zelfs in onze minder degelijke eeuw, voor de bestemming van het woonhuis zou houden, en zijn bouwtrant daarmee in overeenstemming zou wenschen te zien. Maar de XVII^{de}-eeuwers legden, bij uitsluiting, of althans bij voorkeur, dat karakter ook

¹⁾ Volks-almanak voor 1867. Uitgegeven door de Maatschappij Tot nut van 't algemeen.

in een aantal van hunne openbare gebouwen. Daartegen nu zijn ernstige bedenkingen in te brengen. Het is niet te ontkennen, de eigenaardig hollandsche bouwstijl heeft veel dat het oog bekoort; hij opent een ruim veld voor hetgeen ik straks de voordracht in de bouwkunst noemde: eene soort van architectonische virtuositeit die haar tegenhanger vindt in de technische vaardigheid en de penceelsbehandeling onzer oud-hollandsche schilders.

Maar als 't waar is dat de kunst het volkomen leven volkomen aanschouwelijk moet maken, — dat de gebouwen de zinnebeelden moeten zijn, niet slechts van de stoffelijke, maar ook van de zedelijke behoeften, van de toestanden en levensuitingen des volks, — dan volgt daaruit onmiddellijk dat het monumentaal karakter in openbare gebouwen de hoofdzaak is. Het schilderachtige moet een ondergeschikt element blijven, en waar het opgenomen wordt, behoort men toe te zien dat het karakter van een openbaar gebouw er niet door verduisterd worde.

Dat begrepen dan ook de grootste hollandsche bouwmeesters der XVII^{de} eeuw. Toen JAKOB VAN KAMPEN het amsterdamsche stadhuis bouwde, ontleende hij aan de antieken, aan de renaissance de motieven voor zijn echt monumentaal gewrocht. Ik zou niet durven uitmaken of hij als theoreticus zoo bijzonder diep was doorgedrongen in den geest der antieken, maar zijn merkwaardig genie maakte alles goed. Zelfs het gebruik van pilasters. Hoort nog eens hoe GOETHE daartegen uitvoer: „*Wehe den Elenden, die ihren schlanken Wuchs (der zuilen namelijk) an plumpe Mauern geschmiedet haben!*”¹⁾

Het is volkomen waar dat de *dii minores gentium* er een onbehoorlijk misbruik van gemaakt heeft. PIETER POST, die tegenover het genie van VAN KAMPEN nauwelijks een talent mag genoemd worden, in zijn Maurits-huis te 's Gravenhage. Erger nog de haagsche stadstimmerman CLAAS DIRCKS BALKENEYNDE, toen hij een nieuwen doelen voor de heeren bouwde. En toch, het komt mij nog altijd voor dat zij die de pilasters ten onzent invoerden, zich vrij wat minder zwaar tegen de kunst hebben bezondigd dan de vaders der kolommen-manie, welke onze tijd heeft aanschouwd.

Vergunt mij nog eene aanhaling uit GOETHE: „*Säulen ist mit nichten ein Bestandtheil unserer Wohnungen, sie widerspricht vielmehr dem Wesen all un-*

¹⁾ Von deutscher Baukunst, p. 345.

serer Gebäude. Unsere Häuser entstehen nicht aus vier Säulen in vier Ecken; sie entstehen aus vier Mauern auf vier Seiten, die statt aller Säulen sind, alle Säulen ausschliessen, und wo ihr sie anficht, sind sie belastender Ueberfluss." ¹⁾

Onwillekeurig zijn wij nogmaals tot onze eeuw gekomen, onze eeuw, waarin der bouwkunst niet alléén karakterloosheid wordt verweten, waarin elke kunst de afspiegeling draagt van haar gebrek aan overtuiging, haar scepticisme, hare armoede aan absolute denkbeelden, absolute behoeften, absoluut karakter. Onze eeuw, die nog eene andere grief tegen uwe kunst heeft zien ontstaan: die van zich maar al te dikwijls te vernederen tot dienaars van den schijn en der onwaarheid.

Maar vergeten wij niet dat tegenover dat alles groote voorrechten, voortreffelijke eigenschappen staan. Daaronder mogen wij vooral rekenen het ernstig streven, op elk gebied van kunst, wetenschap en volksleven, om de onkunde te verdrijven, de onverschilligheid wakker te schudden, den smaak te veredelen; en dat te doen met vereenigde krachten, door middel van eendrachtige samenwerking. Aan dat streven heeft ook deze Maatschappij haar aanzijn te danken. Haar ver-

¹⁾ T. a. p. 346.

leden, dat wij heden feestelijk herdenken, bewijst dat het haar hooge, heilige ernst is, gezonde denkbeelden, zuivere beginselen te kweeken en te verspreiden, redeneering en kunstgevoel, theorie en praktijk, de studie der klassieke voorbeelden en den zin voor het nationale kunstkarakter, gelijkelijk te bevorderen, ze, waar dat noodig is, met elkander te verzoenen, harmonie te brengen in de behoeften van het publiek aan de eene, de voortbrengselen der kunst aan de andere zijde.

Wat daartoe door haar gedaan werd is reeds veel; wat haar te doen overblijft is nog meer. Maar moedig en krachtvol door de ervaring, mag de Maatschappij vol vertrouwen de toekomst tegengaan. Haar doel ligt hoog, maar niet onbereikbaar en in ieder geval, zooals de groote dichter, wiens gezag wij reeds meer dan eens inriepen, heeft gezegd:

„De hoogere eischen zijn reeds op zich zelve van grootere waarde, ook wanneer zij onvervuld blijven, dan de lagere die geheel vervuld worden." ¹⁾

Mogen die, welke de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst thans zich zelve stelt, bij de viering van haar gouden feest volkomen vervuld blijken en zij ook dán nog eene schoone toekomst tegenblikken, zoo voor zich als voor de edele kunst die zij kweekt!

¹⁾ Aphorismen. GOETHE'S Werke, 44ter Band, Stuttgart 1833.

DE ST.-JAKOBSKERK TE ENSCHEDE.

Medegedeeld door den heer H. J. VAN DER BRINK, architect te Driebergen.

MET DRIE PLATEN. PL. I, II en III.

Nadat, bij den brand, die den 7 Mei 1862 de stad Enschedé grootendeels verwoestte, ook de pas in 1843 naar de teekeningen van den provincialen architect C. KRAMM voltooide fraaije r. k. St.-Jakobskerk eene prooi der vlammen geworden was, werd den architect H. J. VAN DEN BRINK de vereerende last opgedragen, plannen te leveren voor een nieuw kerkgebouw en pastorie.

Hij koos daarvoor den anglo-gothischen bouwstijl in den vorm van een latijnsch kruis, met lichtbeuk, twee zijbeuken, transept, presbyterium waarvan de absis met een halven achthoek gesloten is, en twee gerwenkamers. Daar zooveel mogelijk de nog bestaan-

de fondamenteën van het vorige gebouw moesten gebruikt worden, was de ontwerper eenigzins gebonden aan de proportiën daarvan, zijnde dit alleen met het hoogkoor verlengd.

Het kerkgebouw heeft alzoo eene lengte van 50.60, bij eene breedte van 19.60 el b. w., en verder de volgende afmetingen:

De middenbeuk is, uit het hart der kolommen gemeten, 8.50 el breed en 39.30 el lang.

De zijbeuken zijn 4.75 breed, bij 39.30 el lengte.

Het presbyterium is breed 8.00 en lang 8.80 39.30 el.

De hoogte der muren van de lichtbeuk is, tot den

onderkant van de muurplaat gemeten, 14 el, die der zijbeukmuren 7 el.

De hoogte der middenbeuk is binnenwerks 19.50 el en van het presbyterium tot den onderkant van het gewelf 16.50 el.

De voorgevel is geflankeerd door twee ronde, 26.30 el hooge traptorens, die ter hoogte van 17.30 el tot achtkante lantaarnen, waarin de kerkklokken geplaatst zijn, overgaan.

Beide torens zijn door eene gaanderij voor de façade met elkander verbonden.

Over het algemeen zijn de muren boven het plint twee steenen zwaar en versterkt met de noodige konterforten.

De torenmuren zijn tot 8 ellen hoogte van twee en een halven steen, terwijl de voorgevel, ter verkrijging van de indieping der raamneggen en der gaanderij, tot de hoogte van deze laatste 1.50 el dikte heeft.

Met uitzondering van het hoogkoor en de twee zij-absiden, die met kruisgewelven gesloten zijn, zijn de lichtbeuk, het transept en de zijbeuken gedekt met eene zorgvuldig bewerkte zichtbare bekapping, als oud eikenhout geschilderd en met gekleurde en vergulde lijnen afgezet.

Ter voorkoming van het bekende gebrek der open kappen, in lokalen waar menschenmassaas vereenigd zijn, namelijk het verdikken der opstijgende dampen tegen de houten dakbeboording of het plafond, die alsdan droppelsgewijze neêrvallen, is tusschen de kapebindten tegen de gordingen, eene gipsen plafonneering aangebragt, waarvan de ribben de houtkonstruktie wedergeven; welke maatregel, zoowel om de gelijkmatige temperatuur in het gebouw te behouden, als om bovengenoemde reden, zeer doeltreffend wordt bevonden.

Voor de buitenmuren werden kleurige hardgrauwe waalsteenen, en voor de binnenmuren en fondeeringen de in den omtrek vervaardigde metselsteenen gebezigd.

De kolommen in de kerk zijn opgetrokken van den nog bruikbaren gildenhauser steen, die van het geruïneerde gebouw was overgebleven.

De daken der kerk en der pastorie zijn met Maasleijen gedekt.

Opmerkelijk is het dat in eene streek, waar, door de nabijheid der bentheimer steengroeven, deze bouwstof betrekkelijk goedkoop verkrijgbaar is, den bouwmeester uitdrukkelijk was aanbevolen, uitwendig geen zandsteen te bezigen.

De inwatering en vochtigheid van het vorige gebouw werden namelijk, niet zonder grond, toegeschreven aan de porositeit der — voor de raamdorpels, muur- en konterfort-afdekkingen gebezigde — steensoort. Daar nu de hooge prijs van den arduinstein, zoowel als de bij den gekozen bouwstijl weinig passende koude kleur van dien steen, het gebruik er van verbood, bleef niets anders over dan het aanwenden van kunststeen, zoodat alle voorwerpen die gewoonlijk van zandsteen worden uitgevoerd, zoo als de ramen, de muur- en konterfort-afdekkingen en banden, tot zelfs de lantaarnen der torens met hare spitsen, in gesilicatiseerde beton uit de fabriek Alpha zijn uitgevoerd; en tot heden beantwoorden zij volkomen aan de goede verwachtingen die men van dat materiaal koesterde.

Nadat de bouwplannen door de betrokken autoriteiten zonder eenige wijziging waren goedgekeurd, werden de gebouwen den 10 April 1863 in het openbaar aanbesteed en aangenomen door den heer J. C. VAN DEN HEUVEL, te Tilburg, voor de som van f 69000. Den 22 April daaropvolgende aangevangen, werd het werk zonder den geringsten tegenspoed voortgezet, en den 1 Junij 1864 tot voldoening van bouwheeren definitief opgeleverd. Het geschilderde en gebrande glas waarmede de kerk beglaasd is, en dat niet onder de aanbesteding behoorde, is afkomstig uit de gunstig bekende fabriek van dr. OIDTMANN te Linnich bij Aken.

Moge ook menig bouwwerk, ten spijt van den bouwmeester, door de onkunde of de luimen van bouwheeren of kommissiën bedorven worden, hier was dit in geen deele het geval, en genoot de ontwerper het hoog gewaardeerde voorregt, zijne plannen ongewijzigd, en zonder inneming van wien dan ook, te zien uitvoeren.

DE BOUWMEESTERS JACOB VAN CAMPEN EN HENDRICK DE KEYZER,

in hun leven en hunne werken geschetst door N. REDEKER BİSDOM, architect te Amsterdam.

Voordragt gehouden in de afdeeling Amsterdam van de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.

Ik heet u, mijne heeren, welkom in deze bijeenkomst; het verheugt mij dat ge uwe belangstelling toont door uwe tegenwoordigheid, omdat het hier meer dan een onzer gewone bijeenkomsten geldt.

Immers, de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* zal in den loop der volgende maand haar zilveren feest binnen onze hoofdstad plegtig vieren. In die 25 jaren, waarin zij veel lief en ook leed ondervond, heeft zij veel nut gesticht, zich vele moeite en opofferingen getroost. Niet alleen dat zij den broederband tusschen mannen, ofschoon dikwijls verschillend in rigting en denkbeelden, maar toch één doel beoogende, in wezen hield, zij haalde dien band ook naauwer toe.

De jaarlijksche bijeenkomsten, waarvan de laatste in dit lokaal, in deze zelfde zaal, werd gehouden, zijn daarvan de beste getuigen.

In de eerste plaats zal ik wel niet behoeven te wijzen op de jaarlijksche uitschrijving der prijsvragen, die de jonge bouwkunstenaars in de gelegenheid stelden hunne kunstkraften onderling te meten; velen hier in ons midden hebben den strijd schitterend gestreden en op ridderlijke wijze hunne sporen verdiend.

Maar ook in andere rigtingen was zij nuttig. Hoe vele belangrijke vraagstukken, zoowel van theoretischen als van praktischen aard, werden in hare vergaderingen niet behandeld, die voor het grootste gedeelte in het jaarlijksch verslag staan vermeld!

En haar tijdschrift? Ook dit bevat veel goeds, en zou nog meer nut kunnen stichten, wanneer de medewerking algemeen was.

De in de laatste jaren door de Maatschappij bezorgde uitgave van *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen* heeft zeer velen aan haar verplicht. Vele bouwwerken, belangrijk zoowel uit een aesthetisch als uit een historisch oogpunt, werden door haar voor het nageslacht bewaard.

Maar ik wil kort zijn, want, onbevoegd om de geschiedenis van de loopbaan der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* naar waarde te beschrijven, vrees ik af te dwalen van hetgeen ik mij hier tot taak heb gesteld. Evenwel was eene kleine uitweiding noodig, om u te verklaren, dat het geenszins kon bevreemden, dat in het bestuur van onze afdeeling, die haar bestaan aan de Maatschappij hierboven genoemd verschuldigd is, ernstig werd beraadslaagd over een voorstel, om haar ter gelegenheid van dit 25-jarig feest eene blijvende herinnering aan te bieden.

De uitvoering van dat denkbeeld was niet zoo gemakkelijk, als men oppervlakkig wel zou meenen. De keuze van een geschenk, onzer afdeeling waardig, en waarbij gelet moest worden op een zeer beperkte kas, moest aanleiding geven tot verschillende voorstellen.

En wat kon men zich beter denken, dan de portretten van de beroemde bouwmeesters VAN CAMPEN EN DE KEYZER aan de feestvierende Maatschappij te vereeren. Dit voorstel, hetwelk wij den heer J. H. LELIMAN te danken hebben, vond in een onder laatste wintervergaderingen algemeen bijval. Onze verdienstelijke stadgenoot, de heer J. H. MASCHHAUPT JR., nam, daartoe uitgenoodigd, op zich die portretten te vervaardigen. Geene gemakkelijke taak voorwaar, als men bedenkt, dat er niets dan eenige gravures der afbeeldsels van die meesters bestonden. Dat hij zich talentvol van die taak kweet, zult ge zelve hier kunnen beoordeelen. Althans wat mij betreft, ik breng hulde aan den heer MASCHHAUPT voor de zorg aan zijnen arbeid besteed.

Als sekretaris dezer afdeeling is het mij tevens aangenaam u, mijne heeren, dank te zeggen voor de vrijwillige bijdragen, waardoor het bestuur in staat werd gesteld aan den billijksten wensch te voldoen.

Ik zal nu overgaan tot het doel mijner voordragt en trachten u eene levensschets te geven der beide mannen, die op de portretten, hier voor u tentoongesteld, als in ons midden zijn.

I.

Wie onzer kent niet JACOB VAN CAMPEN, den bouwmeester van het stadhuis, thans koninklijk paleis op den Dam alhier, en waarvan een onzer dichters zegt:

Dus was het anschijn des weérghadeloozen Bouwers
Van 't achtste wonderstuk, het Raadthuys t' *Amsterdam*,
Zijn Geest wydtluftigh, straalt in d' ooghen der anschouwers
Uit all' de werken, die zijn konst in handen nam;
En schoon ze in duurzaamheid voorbij alle and're streeven,
Zijn onverwelkb're lof zal z' efter overleven.

JACOB VAN CAMPEN ¹⁾ was de zoon van PIETER EN GERITZEN CLAESSEN, vrouwe VAN RANDENBROECK, die, gehuwd den 4 November 1594, zich gezegend zag en met drie kinderen, namelijk: JACOB, MARGARETHA EN GEERTRUYD.

Omtrent den tijd wanneer, en de plaats waar VAN CAMPEN zou geboren zijn, is weinig bekend. Velen zijn van gevoelen dat *Haarlem* zijne geboortestad is, andere noemen *Amersfoort*; wat hiervan zij, valt moeilijk te beslissen; het onderzoek, deswege door mij ingesteld, heeft mij tot geene bepaalde overtuiging geleid, zoo als blijkt uit het volgende.

In het 6^e boek van de *Historie van Haarlem*, door SCHREVELIUS, en in twee andere werken van dien-

¹⁾ Wij herinneren dat op 28 October 1848, ter gelegenheid dat de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* het tweede eeuwgetijde van het leggen van den eersten steen van het stadhuis, thans koninklijk paleis, te *Amsterdam*, in een buitengewone feestelijke vergadering herdacht, de heer D. D. BÜCHLER, destijds voorzitter der Maatschappij, thans haar eere-voorzitter, in zijne toen gehouden rede bij de welverdiende hulde aan VAN CAMPEN gebragt, eenige bijzonderheden betreffende diens leven mededeelde. (Zie *Bouwkundige bijdragen*, dl. V, 5^e stuk).

In het *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, deel III, bl. 305, komt een zeer belangrijk levensbericht voor van HENDRIK DE KEYZER, door den heer C. KRAM, en in hetzelfde boekwerk zijn treffende bijzonderheden uit het leven van JACOB VAN CAMPEN medegedeeld door den heer D. D. BÜCHLER).

Voorts wijzen wij op de verschillende „Inleidingen”, geplaatst in de boek- en plaatuitgaven der bouwwerken van beide groote bouwmeesters; verder op een zeer belangrijk boekje, getiteld: *Het Amsterdamsche Stadhuis (thans paleis) 1625—1700, zijne geschiedenis naar onuitgegeven officiële bronnen*, door A. W. KROON, in 1867 bij den boekhandelaar H. PARSON JR. te *Amsterdam* verschenen; alsmede op een romantisch artikel, getiteld: *Levensbeschrijving van den Bouwmeester van het Amsterdamsche Stadhuis*, door FAUWELS FOREESTIER, *Buikloter*, November 1862, voorkomende in den *Almanak voor Katholieken* voor 1862 en daaruit voor vrienden afzonderlijk overgedrukt.

zelfden schrijver, waarin hij eene schets geeft van verschillende personen die aldaar door hunne geleerdheid vermaard zijn geweest, of doorluchtig in wetenschap, of uitstekend in kunst, leest men, behalve de vermelding van andere kunstenaars, het volgende:

„alle deze noch overtreft JACOB CAMPEN, zoo nobile schilder, als gezwinde mathematicus, ende architect van den Prince van Orangien zijn Hoogheydt, dewelke uit de kunst geen winst gezocht heeft, maar de naam.”

Hierdoor wordt dus niet bewezen dat VAN CAMPEN te *Haarlem* geboren is.

Evenmin vindt men in de *Beschrijving van Haarlem*, door AMSING in het jaar 1628, vermeld, dat hij daar geboren zou zijn; wel dat hij daar gewoond had, of omstreeks dien tijd nog woonde.

HOUBRAKEN EN WEIJERMAN echter melden in hunne werken, die in het begin der 17^e eeuw het licht zagen, dat JACOB VAN CAMPEN, Heer van *Randenbroek*, een *Haarlemmer* van geboorte was.

Eerstgenoemde voegt er nog bij, dat het jaar van VAN CAMPENS geboorte hem onbekend is.

Tegenover de meeningen van genoemde schrijvers staan die van anderen.

In VAN BEMMEL'S *Beschrijving der stad Amersfoort*, te *Utrecht* in het jaar 1760 uitgegeven, vindt men in het 1^e deel, op blz. 443, vermeld het volgende:

„Ook zijn te *Amersfoort* geboren JACOB VAN CAMPEN, Heer van *Randenbroek*, beroemd architect en vermaard schilder,” enz.

Ook onze dichter VONDEL zegt in zijn gedicht „*De nachtigaal van Amersfoort*” (1657):

De held van *Randenbroek*, de bouwheer van de vorsten
En 't raadhuis t' *Amsterdam*, verheerlijkt haeren ¹⁾ lof;
Want zij hem baerde en zoogde aan haer getrouwe borsten,
Om bou- en teekenkonst te heffen uit het stof.

Als men hierbij in aanmerking neemt, dat VONDEL een tijdgenoot van VAN CAMPEN was en hem bovendien persoonlijk kende, dan geeft dit wel eenige kracht aan het gevoelen van VAN BEMMEL, ofschoon uit deze dichtregelen toch niet blijkt dat hij te *Amersfoort* geboren was. Een persoonlijk onderzoek te *Amersfoort* ingesteld, heeft mij niets bewezen, wat de bewering van *Amersfoorts* geschiedschrijver staft. Alle officiële be-

¹⁾ De stad *Amersfoort*.

scheiden uit dien tijd, waarschijnlijk aan VAN BEMMEL afgestaan, schijnen zoek te zijn geraakt, althans in het archief is niets daarvan te vinden. Men moet zich dus met zijne verklaringen tevreden stellen.

Als het waar is, dat de ouders van JACOB VAN CAMPEN, na te *Rambroeck* bruiloft te hebben gehouden, naar *Haarlem* zijn vertrokken, waar zijn vader woonde, dan is het niet gewaagd te veronderstellen dat hij aldaar geboren is.

Hoe het ook zij, men kan als zeker aannemen, dat VAN CAMPEN in zijne jeugd te *Haarlem* gewoond, doch een groot deel van zijn leven en voornamelijk zijne laatste dagen doorgebracht heeft bij *Amersfoort*, op *Randenbroek*.

Over het tijdstip zijner geboorte is evenmin met zekerheid iets te bepalen. Wel kan men met eenigen grond aannemen, dat hij op het einde der 16^e eeuw het eerste levenslicht moet hebben aanschouwd, eensdeels omdat zijne ouders in 1594 zijn gehuwd en hij als de oudste hunner kinderen bekend staat; anderdeels omdat men in het jaar 1628 hem reeds als een uitstekend kunstenaar noemde; het is dus zeer waarschijnlijk dat hij toen reeds zijne reis naar *Italië* had volbragt.

Gedurende zijn verblijf te *Rome*, waar hij als kunstschilder aankwam, bekwaamde hij zich, zoo verhaalt HOUBRAGEN, onder bescherming van een der kardinalen, als bouwkunstenaar, en slaagde zoo naar wensch, dat diezelfde geestelijke hem later gebruikte tot het ontwerpen van onderscheidene prachtige gebouwen.

Men heeft echter te vergeefs gezocht naar den naam van VAN CAMPEN onder de namen der italiaansche en vreemde kunstenaars, die in dat tijdvak zich te *Rome* ophielden.

Vóór of in 1628 zal hij wel te *Haarlem* gewoond hebben. Het valt echter moeilijk uit te maken, wanneer hij zich bij *Amersfoort* heeft gevestigd.

Blijkens resolutie van den 7 Februari 1642, werd aan JACOB VAN CAMPEN, eigenaar van *Randenbroek*, toegestaan, den ouden Bisschopsweg naast de Kattenkampen, van de beek tot aan de Swijnevoordsche brug, te mogen vergraven en die aan te trekken bij zijne bezittingen.

Bij jonker EVERARD MEYSTER leest men: „*Randenbroek* of *Rambroek*, een half quartier uitgaans van *Amersfoort*, is een ongemeene, oversoete, genoeglijke plaats, die den edelen heer archytek VAN KAMPEN is toebehoorende, bij de hondert morgen groot.”

Het is dus waarschijnlijk, dat vóór 1642 de heer-

lijkheid van onzen bouwmeester door brand werd vernield, en dat de uitlegging van grond, waarvan in de resolutie gesproken wordt, in verband staat met het weder opbouwen en vergrooten van *Randenbroek*. Ook mag men als zeker aannemen, dat VAN CAMPEN, na den brand op *Randenbroek*, dit zelf weder heeft laten opbouwen. Immers LAURENS BAKE, heer van *Wulverhorst*, noemt VAN CAMPEN in zijne „*Amersfoorts Lofkrans*,” als: „dit landhuis en overschoone hoven met kost en kunst te hebben gebouwd en geplant.”

In den *Tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden* vindt men op blz. 19 van deel XXII aangetekend, dat: „in 1629, toen de keizerlijken onder den graaf MONTECUCULI, eenen inval in de *Veluwe* deden, en voor *Amersfoort* kwamen, de graaf zijne verblijfplaats te *Randenbroek* op de lustplaats van den vermaarden schilder en bouwmeester JACOB VAN CAMPEN verkoos, 't welk echter naderhand afgebrand werd,” enz.

Hiermede is echter nog niet bewezen dat hij in dien tijd zich reeds met der woon aldaar had gevestigd. Het is zeer ligt mogelijk dat de aanduiding van „de lustplaats van den vermaarden schilder en bouwmeester JACOB VAN CAMPEN” strekken moest om *Randenbroek*, als eene plaats die zekere vermaardheid door het bewonen van onzen bouwmeester had verkregen, aan te duiden, zoodat misschien ten onrechte daaruit zou afgeleid worden dat in deze aanduiding de verklaring ligt opgesloten, als zou deze plaats reeds in 1629 door VAN CAMPEN bewoond zijn geweest.

Bij de titels van schilder en bouwmeester, die aan VAN CAMPEN meestal worden gegeven, kan men ook voegen dien van ingenieur.

Zoo vindt men in een der aantekenboeken van thesaurieren, berustende in het archief te *Amsterdam*, het volgende:

„Aen JAN VAN MELLE weduwe, betaalt de somma van vijffentseventich gulden vijf stuyvers voor verteerde kosten t' haeren huijze gedaen bij den ingenieur JACOB VAN CAMPEN”, enz. (Deze JAN VAN MELLE was vroeger waard in de *Keizerskroon*, Kalverstraat, welk logement nog onder dien naam bekend staat; zijne weduwe dreef toen die zaak.)

Ook in een brief, door hem op 13 Augustus 1649 aan de prinses-weduwe VAN ORANJE (AMALIA VAN SOLMS) geschreven, geeft hij het navolgende adres op: „Uwe hoogheyt gheweerdighe mij te laten beschrijven: Aen den ingenieur VAN CAMPEN, tot *Amsterdam* ter herberge van ALBERT TEN BRINCKE.”

Dewijl die brief van zijne hand is, mag met zekerheid worden aangenomen dat hij het regt had dien titel te voeren.

Dat hij ook een geoeftend kunstschilder was, bewijst o. a. zijne schilderij van *het laatste oordeel*, door hem bij uiterste-wilsbepaling aan de stad *Amersfoort* vermaakt en thans aanwezig in het St.-Elisabethsgasthuis aldaar.

Onder de voornaamste kunstvoortbrengselen door onzen beroemden bouwkunstenaar gewrocht, mag wel met gulden letters bovenaan worden geplaatst het stadhuis, thans koninklijk paleis, te *Amsterdam*, waarvan de bouw in 1648 werd begonnen; verder het huis van prins MAURITS, bijgenaamd den *Brasiliaan*, omstreeks het jaar 1640 gebouwd, doch in 1704 afgebrand; het huis van den heer VAN ZUILICHEM op het Plein te 's *Gravenhage*, enz.

In de *Bijdragen van het karakter van* CONSTANTIJN HUYGENS, uitgegeven te *Rotterdam* in 1842, wordt op blz. 61 melding gemaakt, dat gemelde HUYGENS van prins FREDERIK HENDRIK in 1634 als gift ontving het erf op het „achterhof ofte Prinzenplein”, waarop hij datzelfde jaar een begin liet maken met den bouw, die in de jaren 1635—1637 werd voortgezet. In 1637 verkocht hij aan den raadsheer SCHOTTE zijn huis in de Houtstraat, om den bouw te voleindigen.

Volgens een in het jaar 1712 opgemaakte staat van nagelaten goederen van vrouwe SUSANNA RIJCKAERT, weduwe van CONSTANTIJN HUYGENS, oudsten zoon van den beroemden CONSTANTIJN, is toen het huis op het Plein te 's *Hage* geschat op eene waarde van f44000.

Van dit huis heeft HUYGENS verscheidene afbeeldingen doen vervaardigen, voorstellende het huis van verschillende standpunten van buiten te zien, en ook in doorsnede, naar teekeningen van den bouwmeester PIETER POST, thans zeer schaarsch. (*Nadere bijzonderheden betrekkelijk C. HUYGENS en zijne familie*; 1851). P. POST woonde te 's *Hage* en was met HUYGENS bevriend; hij overleed 2 Mei 1669.

Hieruit zou men opmaken dat POST de bouwmeester van dit perceel is geweest. Het is echter te veronderstellen dat POST toen, terwijl hij aan het stadhuis te *Amsterdam* VAN CAMPENS plannen uitwerkte, ook hier hem de behulpzame hand heeft geboden.

Voorts ontwierp hij den voorgevel van het huis op de Keizersgracht over de Westermarkt te *Amsterdam*, thans het eigendom van de familie HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN, en belastte hij zich met de versieringen

van het huis *ten Bosch*, nabij 's *Gravenhage*, door P. POST gebouwd.

Volgens bewering van enkele schrijvers zou VAN CAMPEN het beeldhouwwerk ontworpen hebben, dat het orgel in de Nieuwe kerk te *Amsterdam* versiert. (WILLEM EGGAERT, de bouwmeester dezer kerk, behoorde tot de familie van VAN CAMPEN, en voerde eveneens den titel van heer van *Randenbroek*.)

Evenzoo zijn enkelen de meening toegedaan als zou hij de ontwerper zijn der graftomben van de nederlandsche zeehelden VAN GALEN en TROMP ¹⁾.

Men mag als zeker veronderstellen dat VAN CAMPEN behoorde tot den deftigen stand. Immers, zijne voorouders waren reeds in het bezit van de heerlijkheid *Randenbroek*, en hij wordt genoemd de gemeenzame vriend van den heer BALTHAZAR KOYMANS, een der voorzaten van de familie HUYDECOPER VAN MAARSSEVEEN.

De titel van architect van den prins VAN ORANJE, waarop VONDEL ook doelt, zal slechts een bloote titel zijn geweest, want nergens blijkt het, dat hij in die betrekking iets belangrijks heeft ten uitvoer gebracht.

VAN CAMPEN is nimmer gehuwd geweest; hij overleed te *Amersfoort* 13 September 1657.

Blijkens eene verklaring door mij overgenomen uit het begrafenis-register, — luidende aldus: „Memorie van de dooden die in de kerckegraven, begraven en vercocht zijn, over den jare 1657, 22 September: Aen d'erfghenamen van zaliger JACOB VAN CAMPEN, twee grafsteden ghelegen in de Noordtkerk, 't eerste buen, 't 11 graft, f100;” (*Buen, bun, buyn of beun*, beteekent afdeeling), — rust zijn gebeente in de St. Joris-kerk te *Amersfoort*, waar hij negen dagen na zijnen dood werd begraven.

Het gedenkteeken, waarvan de afbeelding hierachter voorkomt, is in die kerk aanwezig en naar men algemeen onderstelt ter eere van JACOB VAN CAMPEN opgericht. Het onderzoek, door mij ingesteld, heeft eenigen twijfel aan de echtheid van deze bewering bij mij doen ontstaan.

In de eerste plaats zinspeelt dit monument volstrekt niet op den dood van VAN CAMPEN. Een blaauwe zerk, gedragen door twee marmeren consoles, bevestigd aan het binnenvlak in een der buitenmuren van de kerk, boven het graf, draagt een groep treurende

¹⁾ Ik vind ook VAN CAMPEN genoemd als ontwerper van het Diakonie-Weeshuis te *Amsterdam*, in 1656 begonnen, en het Huiszitten-Weduwenhof aldaar, onder opzicht van DANIEL STALPAERT in 1650 volbouwd. A. N. GODEFROY.

engeltjes, die de zinnebeelden van vergankelijkheid en eeuwigheid omgeven, eveneens geheel van wit marmer vervaardigd.

Dit zou echter mijne denkwijze hebben doen wankelen, maar het trof mijne aandacht, dat de beide wapenschilden, in de consoles gebeiteld, niet zijn die van VAN CAMPEN.

Immers links vindt men het wapen van NICOLAAS HEERMAN, en regts dat van HEERMAN en VAN CAMPEN vereenigd. Als men nu in aanmerking neemt dat gemelde HEERMAN met MARGARETHA VAN CAMPEN, JACOBS zuster, is gehuwd geweest, dan zou men eerder tot de gedachte komen dat het een familiegraf is, waarin men later eene vereering aan JACOB VAN CAMPEN heeft meenen te zien.

Dat MARGARETHA VAN CAMPEN haren broeder in het bezit van de heerlijkheid *Randenbroek* heeft opgevolgd, blijkt uit een rekest, door haar in December 1657 aan het stedelijk bestuur van *Amersfoort* gerigt, en welk dokument nog aanwezig is.

Wat mij nog versterkt in dit gevoelen zijn de beide trofeeën met de symbolen van schilder- en bouwkunst doorvlochten, die ter zijde tegen den zwart gemaakten muur met spijkers zijn vastgehecht. Bedoelde trofeeën zijn van geschilderd hout, en op verre niet na zoo kunstig en met zooveel zorg bewerkt als de marmergroep, ofschoon zij alleen het zinnebeeld, waarop dit monument doelt, moeten aangeven.

Tusschen de consoles is een steenen plaat tegen den muur gehecht, waarop het volgende grafschrift van VONDEL is te lezen:

D'aerts bouheer, uyt de stam
Van KAMPEN, rust hier onder:
Die 't Raedhuys 't Amsterdam
Geboud heeft, t' achtste wonder.
Obiit 13 Septemb. 1657.

Doch ik veronderstel dat ook deze steenen plaat later er aan is toegevoegd.

In het jaar 1841 werd door de zorg van de Hervormde gemeente in die stad, onder de leiding van den scheikundige T. J. HONDIUS aldaar, het gedenkteekeken, naar het schijnt door een der beroemdste italiaansche beeldhouwers vervaardigd, gezuiverd van de laag kalk, waarmede het in vroegere jaren was bedekt. (Zie *Staatscourant* van 12 September 1841 ¹⁾).

¹⁾ *Nederlandsche Volks-Almanak* 1858, (blz. 88, 89).
Portretten. J. BROSTERHUIZEN. Brief van J. BR. aan HUYGENS, de dato 3 Februarij 1639, slotvoogd te *Heusden*:
„Ondertusschen verdrijf ik dat verdrietjen, met altemet wat

II.

Onze begaafde bouwmeester HENDRICK DE KEYZER werd geboren te *Utrecht*; van moederszijde was hij afkomstig uit het aloud geslacht van NIJKERKEN. (Zie JACOBUS KOK, *Vaderlandsch woordenboek*, dl. XXI, blz. 298).

Ofschoon de geschiedenis van DE KEYZER niet zoo in het duister ligt als die van VAN CAMPEN, schijnt men het echter over zijn geboortejaar niet eens te zijn. Is dit nu het gevolg van een drukfout, die van den eenen geschiedschrijver op den anderen is overgegaan, of verschilt men hierover van gevoelen? Ik wil niet wagen dit, voor dezen oogenblik althans, te beslissen.

In 't *Leven van mr. HENDRICK DE KEYZER, in zijn leven bouwmeester der wijdt-vermaerde koop-stadt Amsterdam* voorkomende in de *Architectura moderna, ofte bouwinge van onzen tijt*, leest men: „Onzen kunstenaar dan is geboren geweest in 't jaer ons Salighmaeckers 1567.” Dit is, mijns inziens, eene drukfout; immers, het portret van onzen bouwkunstenaar dat het titelblad van dit werk versiert, en door zijnen broeder F. DE KEYZER is geteekend, geeft het jaar 1565 als dat van zijne geboorte aan. DE KOK, NIEUWENHUIS en anderen noemen mede het jaar 1565.

Aangaande de opgave van den dag zijner geboorte zijn alle geschiedschrijvers het eens. Ten minste, voor zoo verre mijn onderzoek heeft gestrekt, heb ik daarvoor 15 Mei aangegeven gevonden.

Zijn vader, CORNELIS DE KEYZER, was een kastenmaker, die 2 Februarij 1623 overleed.

Zijne opleiding ontving hij van KORNELIS BLOEMAERT, een kunstig beeldsnijder, bouwkundige en ingenieur, geboren te *Dordrecht*, en vader van ABRAHAM BLOEMAERT, kunstschilder te *Utrecht*, onder wiens opzicht hij zulke groote vorderingen maakte, dat hij, in het 27^e of 29^e jaar zijns ouderdoms, benoemd werd tot stads-bouwmeester te *Amsterdam*.

Hij is gehuwd geweest met BAIJKE PIETERS, bij wie

te mijmeren op een fraay clavecymbel, die ik in mijn voorkamer heb, of in een vermakelijk boek te lezen, of iets te teekenen; en dat in mijn warme zevenhoekige, ongelijkzijdige kabinetjen, waarvan ik Sr. VAN CAMPEN (JACOB, den bouwheer van 't Amsterdamsch Stadhuis, met wien BROSTERHUIZEN naauw bevriend was) de beschrijving met de grondteekening gezonden heb, om te voegen bij de gebouwen, die ZEd. in print meent te laten uitgaan; want ik weet, dat geen van de oude of nieuwe timmerbazen dergelijke bedacht heeft.”

A. N. GODEFROY.

Bouwkundige Bijdragen. dl. XVI. kol. 30.

G. J. van Kesteren sculpt.
naar een photographie

hij vier zoons en twee dochters verwekte. Zijn oudste zoon, PIETER, is hem, na zijnen dood, als bouwmeester opgevolgd. Voorts was er een, genaamd THOMAS, als kunstschilder bekend; ook THEODORUS DE KEYZER, die in 1621 zijn afbeeldsel heeft geschilderd, is hoogstwaarschijnlijk een zijner zoons geweest, ofschoon dit niet zeker is.

Onder de eerste bouwwerken door hem te *Amsterdam* uitgevoerd, behoort de Zuiderkerk met toren, waarvan de eerste steen in het jaar 1603 werd gelegd, door den zoon van den burgemeester BICKER. Elf jaren later, dus in 1614, was de kerk met het daaraan grenzende kerkhof voltooid.

De Noorderkerk, waarvan de bouw werd aangevangen in 1620, was reeds drie jaren later, dus in 1623 gereed. Hiervan werd de eerste steen gelegd door den oudsten zoon van CORNELIS DANCKERTZ.

Den bouw van de Westerkerk en toren, waarvan door WILLEM DE VRIJ, in 1620, de eerste steen werd gelegd, mogt DE KEYZER niet voltooid zien. Ook beleefde hij de voltooiing der twee eerstgenoemde kerken niet.

Verder vindt men als zijne bouwwerken vermeld: de Walekerkpoort in de Hoogstraat bij het Oost-Indische Huis; de Jan-Roompoorts- en de Regulierspoort-toren, de eerste op het Singel in 1616 en de andere (thans Munttoren) aan het einde der Kalverstraat in 1619 gesticht; de Haarlemmerpoort, begonnen in het jaar 1615, voltooid in 1618; (burgemeester SEBASTIAAN EGBERTSZ heeft daarvan den eersten steen gelegd);

de Prinsen-Hofpoort, op den Fluweelen- of Oudezijds-Voorburgwal; de Nieuwezijds-Schoolpoort in de Gravenstraat, alsmede verschillende partikuliere gebouwen.

De beurs, ofschoon door hem gebouwd, was waarschijnlijk niet door hem ontworpen. Althans de beurs te *Londen*, gebouwd vóór den brand van 1666, en die te *Antwerpen*, na den brand van 1583, komen in hoofdzaak overeen met die door hem te *Amsterdam* gesticht, zoodat het wel aan te nemen is, dat de eene als model voor de andere heeft gediend. Te meer wordt dit gevoelen bevestigd, daar in het levensbericht van onzen bouwmeester wel vermeld staat dat de beurs door hem gesticht is, maar eene afbeelding er van zoo als van zijne andere bouwwerken wordt er niet in gevonden.

Het Stadhuis te *Delft*, na den brand in het jaar 1618, is mede door DE KEYZER ontworpen. De bouw, in 1619 begonnen, eindigde in 1620.

Het beroemde praalgraf van Prins WILLEM VAN ORANJE, in de Groote kerk te *Delft*, ook door hem gesticht, mag zeker onder de beste voortbrengselen van zijne vinding gerekend worden.

DE KEYZER overleed op den verjaardag zijner geboorte, 15 Mei 1621. Waar hij begraven ligt is mij niet met zekerheid bekend. Mijne nasporingen zijn tot nu met geen gunstigen uitslag bekroond. Ik hoop echter, dat zoowel de dag zijner geboorte, als ook de plaats, waar zijn stoffelijk overschot rust, op te sporen zullen zijn, en stel mij voor, indien mijne pogingen hiertoe gelukken, daarvan mededeeling te doen.

OVER DE BENAMING „CHRISTELIJKE BOUWKUNST”.

Eene bijdrage, door den heer J. H. LELIMAN, voorgelezen in de afdeling Amsterdam van de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, den 8 Maart 1867.

MIJNE HEEREN!

De vierde vraag, bij missive n°. 91/1422 dato November 1866, ons als leden van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* toegezonden, en ter beantwoording voorgesteld, is zeer belangrijk, en van dezen inhoud: „Is het in onze dagen gepast, bij uitsluiting te spreken over eene „christelijke bouwkunst”?

DL. XVI.

In welken zin wordt het woord „christelijk” door enkelen opgevat?” Ik zou deze vraag, in twee deelen splitsen, met twee woorden kunnen beantwoorden, en zeggen op het eerste: „neen”; op het tweede „in een minder vleijenden of niet humanen zin;” maar zoodanige bondigheid zijt gij hier niet gewoon, en in waarheid, zij zou ons niet verder brengen. Mij dunkt dat de vraag geschikt is tot eene indeeling: ten eerste: wat

is het doel der bouwkunst? en ten tweede: wat beteekent het woord „christelijk” in verband tot deze kunst?

Na beide onderdeelen te hebben toegelicht, kan ieder voor zich naar hartelust een tal konklusien maken.

Wat is het doel der bouwkunst? Het primitieve doel dezer kunst is de bewaring van het schepsel, het geluk der menschelijke maatschappij; met andere woorden: zij beoogt het bijzonder en algemeen nut voor allen. ADAM en EVA woonden in het paradijs. Dat eerste menschenpaar heeft zich daar stellig tegen den invloed van het weêr en de werking der natuurkrachten behoed, voornamelijk tegen de zonnestralen, want de bladeren der boomen, die hun schaduw boden, zijn gewis ook daar geregeld afgevallen. ADAM zal zich en zijner wederhelft EVA een eigenaardige schuilplaats voor zon en nacht hebben gemaakt, hetzij van boomloof met beestenvellen omhangen, hetzij bij wijze van eene in de aarde gegraven kamer. Dat was bouwen, en met beperkte middelen kunstig bouwen. En NOACH, wat deed hij? Hij konstrueerde zich een vlot, een schip, een arke, voor gezin en kudde, zwierf daarmee op het ruime sop, en had het dus al wat verder gebragt in de kunst van bouwen. En SALOMON, ICTINUS, PALLADIO, VITRUVIUS, VAN CAMPEN, WREN, PAXTON, wat deden zij niet? Gij ziet dat ik hier de dingen *au grandiose* en verkort neem. Vele onzer moderne schrijvers en bouwmeesters, die het veld der maanlichten, der ondegelijke poëzie, der eenzijdigheid, der overdrijving in de kunst hebben verlaten, zijn van oordeel dat iedere rigting hare voortreffelijke zijde heeft, en zij hebben hierin gelijk. Iedere rigting had en heeft daarenboven haar stamhoofd of haren aartsvader, en hare voorstanders. De eerste volken der aarde kozen zich zelfs opperhoofden, of *wijzen*, die zij als goden vereerden. Nog zijn er die zon, maan, sterren en de dieren aanbidden of zich een vrouwelijke God scheppen, gelijk uit het proces der beruchte *Thugs* is gebleken. KALI wil bloed, zeggen zij, en het liefst vrouwenbloed. Duizenden offers hebben zij aan KALI gebragt. Wie KALI wel is? Leest dat proces in uittreksel medegedeeld in de *Hollandsche Illustratie* van dit jaar, en zeg mij, of de wereld zoo beschaaft en christelijk is. Ieder oud volk had zijnen koning, zijne goden en beoefende op zijne wijze de bouwkunst. Die kunst heeft tot heden den weinig vleijenden naam gekregen van „heidensche bouwkunst.” Waarom weet ik niet; die benaming was stellig een uitvloeisel van latere, meer verfijnde beschaving, toen men boeken begon te schrijven, te lezen en over alles oor-

deelde. Die kunst is door ieder volk op zijne manier beoefend, en schikte zich naar of schoeide zich op klimaat, godsdienst, zeden, materialen, landaard en individuele opvattingen van het schoone, het nuttige, het noodige, het eeuwendurende. In de allereerste plaats, teekende zich dat alles het best af in de tempels, paleizen en verschansingen rondom de plaats waar de oude volken woonden. Zie eens bijvoorbeeld een plan van *Jeruzalem*, van *Tiryns*, van *Rome*, dan blijkt het dat de oude volken de dingen grootsch hebben opgevat. Van daar de gebouwen aan hunne godheden gewijd, de imposante pyramiden in den egyptischen bouwtrant; van daar de meer elegante assyrische en mexikaansche monumenten, waarvan er nog bestaan die veertig eeuwen achter zich hebben; van daar de helden-architectuur of de fijn beschaafde grieksche bouwkunst, waarbij geen uitleg noodig is; van daar de moreske, arabische en andere soorten van bogen, onder welke de spitse boog zich even lief als koket vertoont; van daar ook de middeleeuwsche kunst met hare God verheerlijkende kerken, en loopende van de 7^e tot de 15^e eeuw. Dat alles, mijne heeren, hebben de menschen voortgebragt. Wel een bewijs dat het woord: „nieuwe heeren nieuwe wetten, en nieuwe wetten ook nieuwe bouwkunst en konstruktien”, alle kracht behouden heeft, zelfs voor onzen tijd. En na deze openhartige verklaring past de vraag: wat is bouwkunst? Is het de gedachte, of is het de vorm die haar moet predomineren? Noch het een, noch het ander, maar beide. Wij weten dat er een tijd was, toen die kunst zich van hare knellende banden heeft weten los te maken, allengs zelfstandig optrad, en zonder voogdijchap een schrede in de wereld waagde. Het was de Renaissance, die de beginselen als zou de kunst slechts een uiting van het geloof zijn, te niet deed, het symbool voor realiteit verwisselde, het ideaal meer begrijpelijk voor dagelijksche menschen maakte, en de verzuchtingen van het hart tot opgeruimdheid en waardeering wist te brengen. Zij achtte en genoot het dagelijksch leven, en sloot zich niet in een engen kring. In strijd met de werken der middeleeuwen, die, hoe gunstig ook, toch eene vrij nietige persoonlijkheid van de kunstenaars verraden, trad de Renaissance als eene verjongde kunst op, en of men die nu eene christelijke of andere noeme, zij gaf in ieder geval veel te genieten. Zij ademde geen heerschzucht, geen droefheid, geen bedwelming; zij werd dartel, omdat zij gezond van harte was. Daarentegen miste de kunst der Renaissance het kinderlijk geloof der mid-

deleeuwen. Zij boog zich niet ter aarde voor den mensch; de kunstenaars schiepen hunne beelden uit het reële, en niet uit het goddelijke of bovennatuurlijke leven; zij namen de natuur en het schepsel als grondslag van het schoone aan. Eigenaardig werkten zij de kunst der oudheid in de hand. Men begon boeken te drukken, te zoeken, te denken, en het humanisme te beoefenen. De droefgeestige en opregt geloovige had de middeleeuwen geheiligd, de Renaissance zou dit met de oudheid doen en het goede aannemen waar zij het vond. Zij schilderde de Madonna; de oudheid beitelde duizenden schoonheden der natuur, de middeleeuwen niets dan kerkelijke figuren en dat nog wel zeer zwak in vorm en karakter. Er was geen beeldhouwer als een PHIDIAS, geen bouwmeester als een ICTINUS, geen schilder als een RAPHAEL. De kunst heeft eigenlijk slechts twee bepaalde rigtingen: van den eenen kant lust tot het nieuwe, het frissche; van den anderen kant, het vasthouden aan geloofsuitingen der waarheid en aan het oude. Hier eklekticismus, daar blinde gehoorzaamheid; hier het ideaal als hoofdzaak, daar de werkelijkheid; subjectiviteit tegenover objectiviteit, een hard oordeel tegenover eene beschouwing schoon in vorm en tegelijk schoon in gedachte. Noem de kunst heidensch, noem ze christelijk, noem ze wat gij wilt, maar als een van beide kunstrigtingen u bevalt, noem ze dan beide schoon, of liever geef aan beide de eere die ze toekomt, want beide rigtingen hebben het goede beoogd. Zoo staan wij dan voor millioenen kratiën en duizenden bouwmeesters, die allen hun best hebben gedaan en waarvan velen onze diepe hoogachting verdienen, hoe uiteenlopend hunne werken ook zijn. Zij hadden een type, een oorspronkelijkheid, door zucht naar eer, ernst en om Gode welbehagelijk te zijn, en wie dit zelfs bij min gunstig verkregen resultaten niet waardeert, doet niet goed. Duizend jaren geven duizenden typen van hooge kunst, zelfs van caprice en decoratie-werk. Natuurlijk is het hier gelijk overal: verheven kunst tegenover mislukte proeven en allerlei kopij- of kinderwerk. Dat was zoo, dat is zoo, dat zal zoo blijven. Wat zal van dat alles den boventoon behouden? Welke stijl trotseerde de eeuwen? Immers de antieke of, zoo als zij genoemd wordt, de heidensche kunst. De Griek was geen christen. Daarom scheldt de christen hem waarschijnlijk uit. Hij beheerscht nogtans de wereld in de kunsten en de klassieke bouwkunst bij uitnemendheid. Zie *Italië*, *Griekenland*, *Rome* en alle groote steden en hare musea. Wat er ook gedaan is om aan die

antieke kunst hare reinheid in vorm, kleur, bouwstof, decoratie, af te nemen, men is er niet in geslaagd, omdat het redegevende zijn eigen weg baant en boven elke partij of invloed verheven is, vooral na de 16^e eeuw. Zoo zijn vele der bouwstijlen even vlug verdwenen als zij te voorschijn kwamen; anderen zijn, zonder strijd te voeren, den doodslaap ingegaan; weder andere stijlen zijn door den geest des tijds aanzienlijk geworden en hebben, zich naar dezen schikkende, in bloei en waardeering steeds toegenomen. Geen koning of keizer, geen kunstenaar of leek, geen boer of soldaat, of hij had en heeft zijne eigene neigingen en kunstinzigten. Om die te believe is wat gedaan. Wat de een liet bouwen, brak een ander af, zoo niet dadelijk en met het houweel, dan toch door zijnen invloed en zijne pen zelfs nog vlugger dan menigeen lezen en goed begrijpen kan. De burgeroorlogen in alle eeuwen hebben ook wat omvergehaald. Vooral van het jaar 1000 tot 1600 is er te dien opzichte veel voorgevallen. In de middeleeuwen streefde men naar één ideaal. Veel geschiedde met een godvruchtig doel, men geloofde en bouwde kinderlijk, men offerde veel voor de kunst. Men gaf tijd, leven, have en goed ten algemeenen nutte, en thans helaas? Ik ben bloode u te antwoorden, want de bouwkunst is voor een groot deel tot een handelsprodukt verlaagd. Waar vroeger duizenden kracht en ziel om niet gaven, en de kerken te *Keulen*, *Straatsburg*, *Chartres*, *Reims*, *Bourges*, en vele anderen bouwden, daar laat men nu het werk publiek in bod brengen. Of er zich iemand meê arm maakt, dat moet hij maar weten en voelen. Meêdoen en toegeven, of geen brood. Er is een burgerlijk wetboek voor deze christelijke bouwusance, als een tweesnijdend zwaard boven ieders hoofd gehangen. Wij erkennen dat dit zwaard dikwerf even schrikwekkend als nuttig is; hij die het onnoodig zou achten, is geen man van orde, en zou den modernen gang der maatschappij miskennen.

Na deze korte aanduiding, — een afwijking van de vraag als men wil, — gaan wij een paar woorden over de eischen der bouwkunst spreken. Deze eischen zijn drieërlei: 1°. de vastheid, 2°. de dispositie, 3°. de decoratie. Dat zijn hare levensregels; zonder deze is de bouwkunst niets, met deze alles waard, en de voortreffelijkste aller kunsten als zij in goede handen is. Deze drie voorwaarden zijn het meest door de kunstenaars vóór die der middeleeuwen in het oog gehouden. Die kunstenaars noemt men, zoo als ik de eer had u reeds vroeger mede te deelen, dood eenvoudig „HEIDE-

NEN." Ieder volk heeft zijne heidenen en dat is billijk. In mijne jonge jaren heb ik als liefhebberijwerk opge maakt een volkenlijst, en bragt het op deze tot vier-en-zeventig nummers. Ieder volk had zijnen stichter, zijnen God, zijne bouwkunst op eigen hand, en liet aan zijne opvolgende generatie de voortbrengselen van zijn vernuft en zijne bouwtypen ter verbetering over. En zoo het met een volk gaat, gaat het met iederen mensch, met elken kunstenaar en bouwmeester. Ook hij heeft een of meer denkbeelden en kinderen des geestes, waaraan hij niet zelden hooge waarde hecht, op hetzelfde oogenblik wanneer anderen dit niet doen. *Vastheid* heb ik hierboven genoemd, en weet ge wat hare kenmerken en resultaten moeten zijn: *a.* de duur, *b.* de zekerheid, *c.* de spaarzaamheid. Maar ik stelde als tweede voorwaarde bij de bouwkunst de *dispositie*, en in deze zijn opgesloten: *a.* de distributie, *b.* de bekwaamheid of gemakkelijheid, *c.* het bouwkarakter, *d.* de salubriteit. Wat deze allen beteekenen is u bekend. Geen enkel dezer onderdeelen kunnen wij in de bouwkunst ontberen, of waar zij soms iemand door het hoofd zijn gegaan, daar worden ze hem wel te binnen gebragt, al geschiedt dit zelfs niet zelden op minder aangename wijze. Ten derde gaf ik de *dekoratie* op. Zij omvat onder meer de symetrie of de regelmatigheid, en de harmonie in kleur en lijnen over welke wij het onnoodig achten thans in details te treden. Nu had ik om deze drie levensvoorwaarden der bouwkunst eene sierlijke krul kunnen trekken, en daaromheen kunnen schrijven het woord „nuttigheid,” dat alweër aan de eene zijde schoonheid, aan de andere zijde waarheid of redegevendheid naast zich moet hebben.

En zoo zouden wij elke dezer afdeelingen en vereischten in een oneindig aantal onderdeelen en in zoo veel parten kunnen splitsen, als er volken en bouwmeesters zijn. Maar dat kan hier de kwestie niet wezen. Stellen wij aan de kunst om te bouwen, met VITRUVIUS, eerste boek, eene enkele voorwaarde. Zij is deze: verlang dat de schoonheid in een gebouw tevens waarheid zij, of tot den luister van het ware meêwerke, en dat de vormen zoo aangenaam en elegant, zoo juist van afmeting en onderlinge verhouding worden gekozen, dat geen man van studie, smaak en zaakkennis zich vergissen kan in hunne juiste erkenning. Verlangen wij, dat ieder gebouw ineenzit en sluit bij voorbeeld als de welgeschapen mensch, hetzij vrouw of man. Dien wensch mogen wij uiten op gezag

van VITRUVIUS, derde boek. En toch deel ik het gevoel van den bouwmeester DURAND, in zijne *Leçons d'architecture* medegedeeld, en dat in hoofdzaak aldus luidt: „Hetzij dat men zijn verstand raadplege, hetzij dat men de monumenten op den keper beschouwe, het is zeker, dat het doel van de bouwkunst en hare versiering niet enkel is om te behagen.” Het algemeene en bijzondere nut, het geluk en de bewaring der schepselen, dat is haar voornaam doel; en of men nu al de goedheid heeft aan de bouwkunst den naam van kunst te weigeren, zij verdient ten volle de algemeene aandacht en belangstelling vóór en boven elke andere harer zusterkunsten. Zij moet uit het woord *orde* hare kracht putten. Zij is onmisbaar; zonder haar zou noch eenige kunst, noch eenig mensch ongehinderd kunnen leven en werken. Ziedaar in korte trekken wat de bouwkunst is, in verband tot de vraag die over de christelijke bouwkunst handelt.

Ons rest nu het woord „christelijk” te omschrijven en daarna het tweede deel te beantwoorden. Het woord *christelijk* (de nieuwe spelmethode gebruikt de *k*, en niet meer de *ch* voor dit woord) beteekent bij mij zooveel als *modern* en *humaan*. Mij dunkt, geen onzer hier aanwezig of daar buiten, vat niet wat dit woord zeggen wil, met betrekking tot de vraag en tot de bouwkunst. Zeer velen zullen de diepe, ernstige beteekenis van dezen enkelen klank niet zoo luttel achten. In het woord *christelijk* ligt humaniteit, menschlievendheid, goed oppassen, zijn best doen, braaf werken, met zijnen tijd meêgaan, eene nieuwe orde van zaken bevorderen en nog een schat goeds meer, naar onze meening opgesloten; maar om van een christelijke en heidensche kunst te spreken, dat is eigenlijk onedel, want óf het een óf het ander: de christelijke kunst is de slechte en de heidensche de beste, of omgekeerd. Wie maakt dat uit, in een tijd dat de bouwstijlen van alle eeuwen en landen hunne gereede toepassing vinden bij Christen, Heiden en Israeliet. Laat ons hier, mijne heeren, verklaren, dat niemand het ontstaan en de juiste beteekenis van beide woorden in de kunst volkomen weet aan te geven, of begrijpen kan. Niet lang geleden, heeft ergens een steeds volijverig spreker, met de hem eigene doortastende faciliteit, dood eenvoudig de bouwstijlen op vrolijk en regt aangename wijze weggecijferd en hunne levensbronnen en konstruktie-systemen ontkend. Ik heb mij veroorloofd met hem in gevoelen te verschillen, omdat ik hecht aan geschiedenis, aan feiten en aan de lessen van voorname menschen, die geleerd waren

of zijn. Onder die menschen ontmoet ik mannen als VITRUVIUS, QUATREMÈRE DE QUINCY, VASARI, LÉON VITET, CÉSAR DALY, VIOLLET-LE-DUC, BARBEDIENNE, FERGUSON, DE CAUMONT, LÜBKE, HOPE, D'HONNOCOURT, ANDRÉ LEFÈVRE, VICTOR GUIGOU, SCHAYES, met een groot aantal andere mannen uit onzen tijd en ons land. Deze allen hechten wel aan stijlen. Noem het stijl, type, uiting, geloof, en wat u het best voorkomt, maar cijfer mij het verschil in konstruktie, vorm en het ornament der verschillende soorten van bouwkunst in 's hemels naam niet weg. De bouwkunst en hare produkten zijn bij mij het afschijnsel van het maatschappelijk leven, en omdat ieder volk eigenaardige opvattingen had en heeft, daarom moest de kunst zich, door zijnen godsdienstzin, door zijne politiek, door zijn gezag en door zijn leven, denken, werken, oorlogen en wat gij meer wilt, als het ware omkeeren en in den grond wijzigen, omdat zij het werk was van menschen die onder den invloed van dat alles leefden. Of is de bouwkunst van *Jeruzalem*, van *Baalbeck*, van *Tyrinthe*, van *Babel*, van *China*, van *Turkije*, van *Rusland* dezelfde als die van *Londen*, van *Parijs*, van *Amsterdam*, van *Kopenhagen* enz.? Geven deze typen, door alle eeuwen heen, voor ons dezelfde indrukken? Zijn zij op dezelfde regels, materialen en kunstinzigten gebaseerd? Hebben zij allen dezelfde onderlinge waarde, en kunnen deze bouwkunstprodukten als het ware onderling worden gewisseld, zonder aan de nationaliteit en de waarde dezer volkeren te kort te doen? — Neen M. H.! wie dat denkt is misschien een onpraktisch poëet of een verongelukte kunstschilder; maar een ernstig bouwkunstenaar, wiens denkvermogen in ruste is, kan hij niet zijn. Ik wil het woord *stijl* iedereen present doen, wie het maar hebben wil, maar ik stel er dan een anderen term voor in de plaats, bij voorbeeld, *tijdvak*, en maak dat woord *tijdvak* dan toepasselijk op ieder levend of dood volk der aarde en op iedere kunst en hare onderdeelen. Straks zal ik u een tijdvakken-architektuur voorstellen; misschien komt later nog wel iemand opdagen, die ons een architectuur ingedeeld naar de meer of mindere azuurkleur des hemels wil opdringen. Wij gaan onze vraag verder ontleden.

Deze spreekt van eene „christelijke bouwkunst”, en werkelijk is die soort bouwkunst, schier als een geijkte term aangenomen, misschien in tegenstelling van een andere soort, die dan de „onchristelijke” moet heeten en ontstaan is sinds de studie der antieke en middeleeuwsche bouwstijlen in onze dagen meer bepaald ter hand

is genomen, en daarin waarheden, zelfs symbolen zijn ontdekt, die de oude heeren, zoo niet zouden ergeren, dan toch doen glimlagchen. Men heeft dat woord stellig aangenomen, toen nieuwe stroomen van een nieuw leven op de aarde zijn gevloeid; men heeft kortaf de eeuwen vóór CHRISTUS bestempeld met den naam van „heidensche eeuwen”, en haren bouwtrant, inklusief den griekschen, daarom den heidenschen genoemd. De Fransen zeggen: „*l'art païen*” en „*l'art chrétien*.” PROCURPUS schreef zelfs een boek onder den titel: „*Gothische oorlog*.” Men heeft vóór 1867 jaren en nog eens in 1517, dus juist vóór 350 jaren, met de overlevering gebroken, en God geve het, in de bouwkunst zonder wraakzucht die nieuwe phase tot op heden eene „christelijke” genoemd, niet alleen wat de godsdienst of het zedelijk en maatschappelijk leven betrof, maar dat woord *christelijk* heeft men ook gevoegd voor kunst, politiek, zeden, materialen, bouwvormen, boeken, preken, lektuur en menschen, zoo dat men kreeg: christelijke politiek, christelijke zeden, christelijke materialen, christelijke bouwvormen en stijlen, christelijke boeken, preken, lektuur en menschen. Men heeft dat dierbare woord dikwerf verkeerd toegepast; alles heette op eens christelijk wat het waarachtig niet was, en hoe voortreffelijk voor ons de vroegere en latere tijden waren en nog zijn, de „christelijke bouwmeesters” van voor eeuwen en uit onzen tijd zijn er niet op verbeterd. Zelfs is sedert de inventie van dat woord „christelijk” die soort menschen nog met een enkel nommertje vermeerderd, namelijk met de „onchristelijke”; dat zijn, als ge wilt, de heidensche bouwmeesters, want als ik mij niet vergis, dan zijn deze, ondanks de bijna vervlogen 19 eeuwen van vooruitgang in geloof, beschaving, kunstzin en zeden, nog hier en daar in blakenden welstand en in grooten getale in leven. Nu is het aan den eenen kant wel hard met vriend en maag te breken en ze kortaf heidenen te noemen; maar het is ook hard, dat woord te moeten hooren uitspreken door jonggeborenen en nieuwelingen in het vak. Wij begrijpen het best, dat de eerste christenen zich dien naam niet schaamden, en uit hetgeen wij dagelijks zien blijkt duidelijk, dat overdreven titelzucht en ijdelheid overal, en vooral in de kunst niet vreemd zijn. Zoo ook hebben de eerste christenen stellig veel waarde gehecht aan hunnen verheven eeretitel, tintelend van geestelijk leven, van humaniteit en ten gevolge van dien is dan ook dat woord overal vooropgezet. Als eenmaal een term door het publiek is geijkt, dan weet men niet of er een eind aan

het gebruik of misbruik zal komen; getuige b. v. de roman *Klaasje Zevenster* en de varianten op dezen naam gemaakt of daarbij gevoegd. Het woord *christelijk* is bijzonder bevoorrecht gebleven en overal bijgehaald. Nog onlangs vestigde zich eene christelijke vereeniging, wier leden vast besloten zich te zullen verzetten tegen het om hals brengen van koe- en osbeesten die *niet* aan *pest* lijdende waren.

Dat dooden en laten leven heeft zelfs in de kunst, voor de deskundigen en betrokkenen, zijne goede zijde. Maar laat ons ernstig spreken. *L'art chrétien*, of de christelijke kunst noemt zich *zelve* zoo gedurende vele eeuwen, in tegenstelling van de heidensche bouwstijlen. Niemand mag haar dit épitheton misgunnen, maar ieder wachte zich in dat woord *christelijk* eene andere beteekenis te leggen, dan er werkelijk in ligt. Er zijn nog vele millioenen menschen, die, even als de christenen, door God tot geluk zijn geschapen, — men denke aan het Hemelsche Rijk *China*, — en toch in naam geen christenen zijn, en het niet zullen worden, omdat zij hunne kunst en hunne leerstellingen niet willen verloochenen. Zij handelen braaf. Helaas! dat *christelijk* wordt door zeer velen verkeerd uitgelegd, en omdat het woord *humanitas* door bijna alle volkeren der beschaafde wereld met even veel liefde wordt beoefend, daarom mogen zij, die zich geen christenen noemen, toch ook overal meêpraten en zal hun onbevangen blik veelmalen tot onpartijdig oordeel kunnen leiden. Hoe vreeselijk inkonsekvent en onchristelijk zou het tegendeel zijn! Het is in strijd met elke kerk- en kunstleer. Wij verzoeken beide scherp te willen scheiden. Zelfs de Koran predikt liefde, en toch zijn er zeer ernstige mannen, die van niets anders dan van christelijke kunst willen weten, of anders gezegd van die uit de 10^e tot de 15^e eeuw.

Alle kunst, alle gebouwen die daar buiten liggen, mogen niet meê doen. Die heeren zijn overdreven en veroordeelen alles wat buiten hunnen gezigtskring valt. Zij veroordeelen zich zelve en dat is voor hen erg genoeg. REICHENSBERGER te *Keulen* zeide dat de antieke kunst het nadeeligste gif voor den aankomenden kunstenaar bevat. Welke overdrijving, welk eenzijdig onchristelijk oordeel! Dikwerf zijn dergelijke theoriën te niet gedaan, waar het noodig was. Men heeft het tegendeel zonneklaar bewezen en daarbij ook de verdiensten der middeleeuwsche gebouwen en vormenleer erkend; men heeft gezegd: laat kerkelijke bouwvormen en zaken buiten die van ons modern maatschappelijk leven; men heeft de symboliek

in al hare nuances toegelicht, ook uit een ander oogpunt dan waartoe zij moest dienen. Niets baatte bij sommige enthousiasten, die blind voor eens anderen verdiensten en meeningen zijn en *idées fixes* hebben; zij zijn niet te overtuigen, *voilà tout*, en zeggen: *non possumus!*

Ik wil u ten slotte, M. H., geven wat ik beloofd heb, dat is: eene indeeling der bouwkunststijlen bij tijdperken. Daardoor behoeven wij evenmin te spreken over een christelijken als over een heidenschen stijl. Zij is deze. I. van de schepping tot de geboorte van CHRISTUS; II. van de 1^e tot de 3^e eeuw (de katakomben); III. van de 4^e tot de 11^e eeuw (bloei der zoogenaamde grieksche kunst); IV. van de 11^e tot de 14^e eeuw (of van de kruistogten tot DANTE); V. van de 14^e tot de 16^e eeuw (van DANTE tot RAPHAEL); VI. de 16^e en 17^e eeuw, beide gouden eeuwen voor de Renaissance-kunst, die in de 18^e en 19^e eeuw niet meer zoo bloeide; VII. van RAPHAEL tot NAPOLEON I, of van het verval der middeleeuwsche kunst tot een tweede tijdperk der Renaissance, even brilliant als het eerste; VIII. van NAPOLEON I tot op dezen dag des jaars 1867. Dat kan als eene chronologische indeeling der voornamste kunstperioden gelden. Staat ze u niet aan, M. H., ik heb nog een andere, die welligt meer in de praktische rigting onzer dagen en der afdeeling *Amsterdam* valt. Wilt gij ze hooren. Zij is dood eenvoudig en gemakkelijk te onthouden. Ik stel u voor, de woorden *heidensch* en *christelijk* voortaan niet meer te gebruiken en uit onze woordenlijst te schrappen, als wij over bouwkunst gezellig kouten. Is dat aangenomen? Goed! Ik juich daarin! Welnu, deelen wij de voortbrengselen der bouwkunst al naar gelang van den aard hunner bestemming in. Zoo als gij weet, zijn er in elke kunst vele nuances en beoefenaars. De bouwkunst vooral is in dit opzigt rijk gezegend. Men heeft o. a. kerken, paleizen, musea, gestichten, openbare gebouwen; woon-, lust- en pakhuizen, winkels, koffij-, wijn-, en bierhallen; industrie-, dans-, concert-, zang-, muziek-, scherm- en gymnastieksalen; vereenigings-gebouwen voor christelijke en onchristelijke zaken, kortom, alles wat men maar verlangen kan. De bouwkunst is daarom zoo edel, omdat zij al deze en nog honderd andere stichtingen ter dienste moet staan. Er zijn dus talloze sprekende onderverdeelingen in die kunst te maken, en nu was mijn voorstel, dat wij iedere afdeeling bij haren naam noemen, en een afzonderlijk bouwtypenstel voor elke in het leven roepen. B. v. hebben wij een kerk voor ons, dan

wensch ik dat die architectuur kerkbouwkunst genoemd zal worden; een museum, dan museum-architectuur; een brouwerij, dan brouwerij-bouwkunst; een winkeltje, dan winkel- of merkantile kunst; een paleis, dan paleis-architectuur; kortom voor iedere categorie van kunst wensch ik den naam van de konstruktie of het gebouw te plaatsen, waartoe zij behoort. Mij dunkt dat is billijk en kan gevoelig geschieden op ééne voorwaarde namelijk, dat het doel van ieder gebouw zijne eigene typen en vormen niet enkel meêbrengt, maar deze volkomen beheerscht. Ieder gebouw dat dit niet doet valt in eene algemeene categorie, die wij de karakterlooze willen noemen. Of schijnt u deze indeeling te prozaïsch, te realistisch toe, welnu, spreken wij dan enkel over antieke en eene renaissance of moderne, over eene redegevende en niet logische, over eene monumentale en meer alledaagsche bouwkunst, over diep doordachte tegenover vlugtig geschetste bouwvormen, over een architectuur tot de ziel, tot het hart sprekende, tegenover eene merkantile, die meer op de beurs en de luimen van de bouwlustige lieden is geschoeid; spreken wij over eene produktieve en een noodeloos kostbare architectuur, en eindelijk over eene bouwkunst der noodzakelijkheid, tegenover die der boeken en het edelst kunstgevoel. Zie hier vele indeelingen, vele voorstellen, u Mijne Heeren, allen gaarne voor betere gegeven en u ter vervanging van de woorden *heidensch* en *christe-*

lijk aanprezen. De slotsom als antwoord op de vraag, in den aanhef van deze bijdrage vermeld, is deze:

1°. Het is in onze dagen niet gepast bij uitsluiting te spreken over eene „christelijke bouwkunst”, tenzij men daarmede bedoelen en streng afteekenen wil de bouwkunst voor eenig kerkgenootschap, dat noch egyptisch, noch grieksch, noch heidensch, noch israelietisch is, maar zich bij voorkeur christelijk noemt, en als zoodanig zijne handelingen, geloofsbeginsels en kunstbegrippen onderscheidt van de genoemde volken waarvan die godsdienst-sekte werkelijk afstamt.

2°. Wij betreuren het dat de opvatting, door velen aan de uitdrukking „christelijke bouwkunst” gegeven, dikwerf in strijd is met de kunst, en met de bedoeling van het woord, maar vooral en altijd in strijd is met de humaniteit dat is: de beschaving onzer dagen. Wij betreuren het dat deze beide woorden zelfs veelmalen in zoo vijandigen en ondankbaren zin voor het grijze verleden, voor het heerlijke heden zijn en worden toegepast, dat wij in dezen en in elk anderen kring niet zouden aarzelen iedere onpassende zienswijze en kwalifikatie over de bouwstijlen, die buiten het kunstboekje zijn, tamelijk *onchristelijk* te noemen, en met alle kracht en klem wenschen wij, dat elk en een iegelijk steeds regt christelijk zal handelen, wanneer hij op onchristelijke wijze wordt bejegend.

Amsterdam, Februarij 1867.

EEN BLIK OP DE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST EN HARE WERKZAAMHEDEN, BIJ GELEGENHEID VAN HAAR VIJF-EN-TWINTIGJARIG BESTAAN.

Beantwoording der vraag No. 10, ter behandeling voorgesteld op de algemeene bijeenkomst der leden van 8 Augustus 1867.

Medegedeeld door den heer W. C. VAN GOOR, te Rotterdam.

Het is een goede gewoonte, dat vereenigingen, wanneer zij eenigen tijd bestaan en gewerkt hebben, een blik werpen op hetgeen door haar is verrigt, en den toestand beschouwen waarin zij zich bevinden, om daaruit het besluit op te maken, of zij in de tot nu gevolgde rigting zullen blijven voortgaan of van rigting veranderen moeten, willen zij het zich voorgestelde doel bereiken. De tijd is ook thans voor onze Maat-

schappij gekomen, dat zij den blik achter zich, om zich heen en voor zich uit moet slaan. Vijf-en-twintig jaren heeft zij bestaan; het tijdperk van hare jeugd is dus gesloten. Het is een gelukkig denkbeeld geweest, de onderwerpen, ons heden ter behandeling voorgesteld, te besluiten met vragen, welke ons dringen een onderzoek in te stellen naar hetgeen gedaan is en nog gedaan moet worden; dit toch is een punt ten juisten tijde

ter sprake gebragt, voor onze Maatschappij eene vraag van het oogenblik. Thans heeft zij een rijpen leeftijd bereikt, en even als van den mensch na vijf-en-twintig levensjaren meer gevorderd kan en moet worden dan vroeger, zoo ook met onze Maatschappij. Haar werkkring moet zich uitbreiden, haar invloed moet grooter worden; kan zij aan die eischen niet beantwoorden, dan zouden wij tot het besluit moeten komen, dat zij de organen voor een verder gezond en werkzaam leven mist of den verlopen tijd niet nuttig heeft besteed.

Ten einde tot een antwoord op de vraag te geraken, moeten wij nagaan wat verrigt is, zien wat verrigt moet worden, om het doel hetwelk de Maatschappij zich bij hare oprigting heeft voorgesteld, steeds nader te komen. Voor het eerste hebben wij een blik te werpen op hare daden, voor het laatste zijn wenschen uit te spreken, wenken te geven. Verwacht echter niet van mij, M. H.! dat ik de gestelde vraag uitvoerig zal beantwoorden; moest dit geschieden, een verhandeling van eenigen omvang wierde daartoe vereischt. Het is hier tijd noch plaats zoo uitgebreid te worden; ik zal mij alzoo er eenvoudig toe bepalen in korte trekken de werken der Maatschappij te schetsen, wenschen te uiten en wenken te geven; in het algemeen dus vlugtige denkbeelden, welke ieder voor zich kan toetsen, uitbreiden en liefst verbeteren.

Is de weg, tot nu bewandeld, de ware? Met andere woorden: is de Maatschappij, door hare werken, het voorgestelde doel nader gekomen?

Iedere vereeniging stelt zich een door haar te bereiken doel, in het verschiet, voor; alle handelingen moeten daarheen leiden om dat doel te bereiken. Onze Maatschappij heeft haar doel in artikel 1 van hare wet uitgedrukt; zij streeft er naar, door alle onder haar bereik liggende middelen, de beoefening en de kennis van de bouwkunst te bevorderen. Een schoon doel: het is niets anders dan het aankweken van kennis en kunstzin, niet voor een bijzonderen stand, maar voor allen en bij allen. Maar iedere vereeniging moet ook iets willen in het leven roepen wat niet bestaat, want zonder dat zou zij geen geldende reden voor haar aanzijn kunnen aantoonen. Wie b. v., zal nu in ons land eene Maatschappij tot bevordering van het aanleggen van dijken langs zeeën en rivieren willen oprigten? Is dit waar, dan moet tijdens de oprigting onzer Maatschappij, de bouwkunst hier te lande niet zijn geweest wat zij behoorde te zijn. Laat ons zien.

Vóór vijf-en-twintig jaren schreven wij 1842. Even als veel in het eerste derde gedeelte der 19^e eeuw, was ook de bouwkunst onder ons nog niet op de baan der ontwikkeling getreden. Hoewel het hier tot hare verschooning gezegd moet worden, dat zij bij onze vaders ook nooit een algemeenen en hoogen bloei bereikt had, is toch datgene wat sedert eene eeuw op haar gebied was uitgevoerd, niet te vergelijken met het goede, wat ons nog uit den bloeitijd der republiek en van vroeger dagen is overgebleven, en waaronder wij werken aantreffen welke wezenlijk schoon genoemd mogen worden. Als een tweede verontschuldiging willen wij de omstandigheid doen gelden, dat de bouwkunst, door geheel *Europa* in de laatste helft der vorige en het begin van deze eeuw, zeker niet roemen kon op overmaat van bloei: men aanschouwe slechts hare voortbrengselen. Doch, in weêrwil van dit alles moet het toch gezegd worden, dat wat toen hier te lande gebouwd werd, eigenlijk niet waard is er een enkel woord van te zeggen: de bouwkunst hier maakte een tamelijk ongelukkige figuur. De kolom, à la VIGNOLA of BOSBOOM, met hare naauwkeurig in minuten verdeelde lijsten en lijstjes, met volgens zuivere cirkel-omtrekken afgewerkte profilen, scheen het toppunt van kennis en schoonheid. De karakteristieke hollandsche trapjesgevels waren wel verlaten, doch daarvoor werden eerst vormlooze geveltoppen in de plaats gesteld, en toen men deze als een bewijs van vooruitgang niet meer duldde, verscheen de „platte lijst.” Hij, wiens woonhuisgevel met zulk een sieraad prijkte, was den prins te rijk. Maar met de vroegere geveltoppen werd ook alle sieraad stelselmatig geweerd; regthoekige raamen deuropeningen, somtijds in de ongelukkigste verhoudingen, voltooiden, met zonderling opgesmukte deuren en met in allerlei gebogen lijnen of ornementen gevulde en boven de deuren geplaatste „snijramen,” onze woonhuisgevels. Ook met de inwendige betimmering was het niet beter gesteld; en wat de weinige openbare gebouwen uit dat tijdperk betreft, daaraan ontmoeten wij dezelfde gebreken. Bij het zien van wat na het eerste vierde gedeelte der negentiende eeuw elders was te voorschijn geroepen, ontwaakte onder ons het besef dat het met de bouwkunst slecht gesteld was. Mannen met helderen geest stonden op, wezen op dien toestand, en toen anderen zich bij hen aansloten, vormden zij vereenigingen, die kunst en wetenschap weder onder ons wilden doen bloeijen. Hiertoe behoorde ook deze Maatschappij,

en wezenlijk, de moed eener innige overtuiging was er toe noodig, om op dit gebied de hand aan het werk te slaan. Men had toch uit een nog niet lang verleden tijd de ondervinding opgedaan van de weinige levenskrachten, welke eene vereeniging tot dit doel gesticht onder ons bezat. Nooit was de vorige *Maatschappij tot aanmoediging der bouwkunde*, vooral in dat gedeelte van het toenmalige *Nederland* hetwelk nu nog dien naam draagt, tot bloei gekomen, zoodat een stormpje als dat van 1830 genoegzaam was om haar geheel te niet te doen gaan. Wij hebben door het bestaan van de vorige Maatschappij wel het bewijs, dat de toestand, waarin wij op het gebied der bouwkunst verkeerden, bij enkelen bekend was; maar ook haar te niet gaan leert ons dat de overtuiging, dat ook hierin verbetering moest komen, niet algemeen gedeeld werd. Het bovenstaande strekt ten bewijze dat de oprigters onzer Maatschappij, door als haar doel bevordering der Bouwkunst op den voorgrond te stellen en door er naar te streven dat doel te bereiken, getracht hebben een bestaande leemte aan te vullen, omdat onder ons behoefte aan zoodanige vereeniging bestond.

Wij zijn gedrongen hun, die voor de oprigting onzer Maatschappij het eerst werkzaam zijn geweest, onzen onverdeelden dank te brengen. Velen hunner zijn, sedert zij begonnen hunne krachten in deze ten beste aan te wenden, tot hunne vaders verzameld. Maar voor diegenen welke met de Maatschappij vijf-en-twintig jaren ouder geworden zijn, nog met en onder ons leven en werken, voor hen zij deze dag een bewijs, dat hunne pogingen, met zoo gelukkigen uitslag bekroond, op de rechte waarde geschat worden.

Vestigen wij nu het oog op de middelen, door welke de Maatschappij haar doel tracht te bereiken. Wij allen kennen ze. Naast de uitgave van een tijdschrift staat het uitschrijven van prijsvragen, met het in het licht geven van de vruchten daarvan; hieraan voegt zich belangstelling in hetgeen ons op bouwkunstig gebied uit vroeger dagen is overgebleven, door datgene in plaat te brengen wat daarvan nog bestaat, en waaraan zich paart het meer algemeen bekend doen worden van belangrijke bouwwerken, welke onder onze oogen hun aanzijn ontvangen. De vestiging van afdeelingen in enkele plaatsen en het houden van tentoonstellingen van wat op het gebied der bouwkunst gewrocht wordt, zijn er onder opgenomen; en het heilige zevental wordt voltooid door de bijeen-

komsten waarvan die op dezen dag de veertiende is. Beschouwen wij het een en ander iets meer van nabij.

Van de *Bouwkundige bijdragen* zijn tot nu 15 deelen verschenen; zij vormen te zamen een belangrijke verzameling. Het is waar; de medewerking is nooit zoo algemeen geweest, dat jaarlijks een deel van voldoende omvang gevuld kon worden, en vergelijken wij het toenemend ledental met het stationnaire van het tijdschrift, dan heeft het wel den schijn, dat niet allen, die kunnen, er aan medewerken. Aan uitnodiging heeft het niet ontbroken; voldoen wij in het vervolg allen daaraan, ieder met de krachten hem gegeven of op die wijze als hij meent dit te moeten doen, en veel wat wel belangrijk is om ter algemeene kennis gebragt te worden, zal niet aan de vergetelheid ter prooi zijn, maar, zijnen weg door dit leven vindende, voor velen nuttig worden. Daardoor zal de kommissie van redactie wel meer werk krijgen, doch wij twifelen niet of zij zal dat meerdere werk, in het belang onzer kunst, met blijdschap aanvaarden. Bezien wij die vijftien boekdeelen nu eens van binnen, dan vinden wij daarin een schat van ondervinding in alle takken onzer kunst nedergelegd; naast de schijnbaar onbelangrijkste artikelen vinden wij zeer belangrijke; naast onderwerpen bij wier behandeling de kunst in hare hoogste schuilhoeken is bespied, ontmoeten wij veel wat voor de uitsluitend praktische beoefening der bouwkunst nuttig is. Hieruit blijkt dat het tijdschrift veelzijdig nuttig werken kan. Bij een vlugtige rangschikking der bijdragen, welke ons nu in vijf-en-twintig jaren ter overdenking zijn aangeboden, ontmoeten wij 75 artikelen, handelende over de geschiedenis, theorie, aesthetica en archeologie der bouwkunst; 65 maal worden wij in kennis gebragt met openbare gebouwen, gedenkteeken en z.; 34 artikelen zijn gewijd aan partikuliere gebouwen of ontwerpen daarvan; over bruggen, waterleidingen, droogmakerijen en dergelijke onderwerpen vinden wij 39 opstellen; in 78 stukken worden ons beschrijvingen en theoretische beschouwingen geleverd over verschillende konstruktien en onderdeelen van bouwkundige zamenstellingen; 101 mededeelingen heb ik geteld, welke de beschrijving, sterkte, konservering en bearbeiding van bouwstoffen en proeven daarmede genomen, ten onderwerp hebben; over ventilatie, verwarming, verlichting en geluid handelen 23 artikelen; in 18 vinden wij het een en ander over gebreken in bouwkunstige zamenstellingen en middelen tot herstel daarvan; 24 maal zijn wij in kennis ge-

bragt met werktuigen tot het uitvoeren van bouwwerken of met de beschrijving van uitvoeringen; 12 artikelen handelen over versieringen welke op onze bouwwerken zijn toe te passen en over de beeldende kunsten, met de bouwkunst in betrekking staande; in 9 artikelen wordt ons een blik vergund op het leven en de werken van overleden bouwmeesters, terwijl ten slotte nog zeer vele stukken voorkomen, waarin onderwerpen behandeld worden, wel niet regtstreeks onder bovengenoemde rubrieken te brengen, maar toch met de bouwkunst in betrekking staande. Deze vlugtige doorbladering brengt ruim 500 opstellen of mededeelingen onder het oog, waarin ieder, van welke rigting ook of wat zijne lievelingsstudie moge zijn, veel kan vinden wat hem past. Wij mogen veilig aannemen, dat, had onze Maatschappij niet bestaan, slechts een klein gedeelte van datgene, in welks bezit wij ons nu kunnen verheugen, ter algemeene kennis gekomen en dus de kennis van velen minder ver gevorderd zou zijn dan thans het geval is. Dit middel is alzoo wel een der meest doeltreffende te noemen, om de kennis der bouwkunst bij ons te verheffen. Het maakt ons bekend met hetgeen door anderen is verricht; de ondervinding van velen, in zooveel verschillende toestanden opgedaan, kan het eigendom van allen worden. Denkbeelden door den een ontwikkeld, worden door anderen niet altijd gedeeld, maar uit de wisseling er van komt de waarheid te voorschijn. Ieder vindt er in wat hem past, en daardoor is het tijdschrift van regtstreeksch nut.

De vraag of het uitschrijven van bouwkundige prijsvragen nuttig voor de beoefening en de beoefenaars der bouwkunst is, wordt verschillend beantwoord. Het zou ons te ver leiden en te veel tijd kosten, wilden wij dat, wat door voor- en tegenstanders tot staving van hun gevoelen gezegd is en wordt, hier vermelden. Alleen zal ik als mijne meening zeggen, dat ik, hoe wel geen onbepaald bewonderaar er van zijnde, overtuigd ben van het hooge nut van dit middel, zoo als het door onze Maatschappij aangewend wordt. Wat toch is het doel, hetwelk de Maatschappij er mede tracht te bereiken? Geenszins dat hij, die eenmaal door haar bekroond is, als het ware daardoor een brevet van bekwaamheid voor altoos heeft ontvangen. Wij weten het toch, niet uit een enkel op zich zelf staand feit of werkstuk kan over het karakter of de bekwaamheid van eenig persoon een juist oordeel worden opgemaakt. Het nut ligt veelmeer daarin, dat

vooral zij, welke aan den ingang der baan staan, worden aangespoord hunne krachten te beproeven, en beproeven is hier zooveel als oefenen. Hierdoor komt der Maatschappij de lof toe, dat ten gevolge van hare pogingen, door het uitschrijven van prijsvragen, de in velen sluimerende vermogens aan het licht zijn gebracht. Wij kunnen toch veilig aannemen, dat, waren deze prijsopgaven niet gedaan, al de krachten ter beantwoording daaraan besteed, niet toegepast, niet ontwikkeld zouden zijn. Het is toch in den regel niet denkbaar, dat de jonge man zich zonder deze of dergelijke aanleiding er toe zal zetten, het ontwerp van een schouwburg, een wachthuis, een houten tuinhok, een woonhuis, een kazerne of wat ook anders, te maken. Ieder wil een doel hebben, waarnaar hij bij zijn werk streeft; in ons geval is de openlijke aanmoediging de spoorslag. Door het aan den dag brengen van de krachten, welke vereenigd zijn in het groote aantal ontwerpen op de prijsvragen ingezonden, streeft dus de Maatschappij naar de bereiking van haar doel. Zij doet het in dit geval dubbel. Eerst wekt zij sluimerende vermogens op, daarna verspreidt zij de beste uitingen van die vermogens, en zoo doende is zij weder voor anderen nuttig werkzaam.

Een derde middel vinden wij in het uitgeven van onder ons uitgevoerde belangrijke nieuwe bouwwerken. Wij gelooven dat het bestuur een gelukkige greep heeft gedaan, deze niet ook in de *Bouwkundige bijdragen* op te nemen, maar op de gekozene wijze ter kennis van het algemeen te brengen. Nu komen en blijven zij meer dadelijk onder het oog; anders waren zij meer onder de groote menigte van andere zaken bedolven geraakt en zou het goede, dat er in gelegen is, minder opgemerkt zijn geworden. Deze uitgave sluit zich ook eigenaardig bij die der bekroonde prijsvragen aan. Hebben wij in deze meer met fantasie te doen, door gene worden wij op de werkelijkheid gewezen. Jammer maar dat wij in vijf-en-twintig jaren nog slechts met een viertal bouwwerken op deze wijze kennis hebben kunnen maken, daar in dien tijd toch wel andere zijn uitgevoerd, even waardig in dit album te worden opgenomen. Was het hier tijd en plaats eenig voorstel te doen, wij zouden de aandacht van het bestuur en de vergadering wel op dit punt willen vestigen, ten einde besloten worde middelen op te sporen, waardoor wij met meer van dien aard, op de wijze als dit met enkele gebouwen is geschied, nadere kennis zouden kunnen maken. Wij gelooven dat deze uitgave, wierd zij meer

uitgebreid, ons een gemakkelijk en zeker middel zou geven, om over den tegenwoordigen staat der bouwkunst hier te lande een goed oordeel te leeren vellen, en dat zij krachtig tot bevordering er van zou kunnen werken. Wij kunnen er uit leeren, hoe, zonder dat over fantastische middelen beschikt kan of mag worden, iets goeds is voort te brengen.

Als tegenhanger van deze kennismaking met nieuwe gebouwen, wijzen wij op het jongere middel, door de Maatschappij aangewend, in de uitgave van afbeeldingen van nog onder ons bestaande oude gebouwen. Hierdoor wordt ons een blik op het verledene vergund. Wij zien hoe en wat onze voorouders hebben gewerkt: een kennis, tot op onze dagen in het algemeen uiterst gering. Slechts hier en daar verspreid, was het moeilijk iets daarvan te weten te komen; het veld der oudheidkunde op het gebied der bouwkunst is onder ons een nog bijna geheel onontgonnen akker. Wij zijn in dit opzigt met dat wat in andere oorden der wereld wordt gevonden veel beter bekend, dan met hetgeen wij in ons eigen land bezitten. Ook hierin tracht onze Maatschappij verbetering te brengen. Het is wel niet genoeg eene verzameling van afbeeldingen alleen te hebben, maar voor een begin is het toch reeds veel. Eenmaal zal de man wel komen, die, bij de kennis, lust heeft dat te rangschikken en toe te lichten, den geest, welke in die werken doorstraalt, ons te doen kennen. Alvorens het echter zoo ver komen kan, moet het nu ingeslagen pad nog geruimen tijd bewandeld worden. Wij bezitten nu wel reeds iets; maar veel van het voornaamste en beste, in vroegere eeuwen onder ons gewrocht, ontbreekt nog. Wij betuigen er aan onze Maatschappij dank voor, dat zij deze, voor een enkel persoon ondoenlijke, taak heeft opgevat en mogen dit als een krachtig middel tot bereiking van het groote doel aanmerken.

Een vijfde middel vinden wij in de afdeelingen. De band, welke deze aan de Maatschappij verbindt, bestaat hierin, dat hare werkzaamheden strekken moeten tot bereiking van het algemeene doel. Hoewel nu deze afdeelingen uit haren aard meer plaatselijk werkzaam zijn, verleent de onderlinge gemeenschap en de betrekking waarin zij tot het groote geheel staan, aan elke van haar meer kracht, dan wanneer zij, zonder dat gemeenschappelijk doel, elke geheel op en voor zich zelve, bestonden. Het eenvoudige woord, tot onderlinge vermeerdering van kennis daar gesproken, heeft door de verbinding aan de Maatschappij

een orgaan verkregen, waardoor het zich verder kan verspreiden, dan de mindere krachten, waarover de afdeelingen uit den aard der zaak slechts beschikken kunnen, veroorloven. De uitgave van afbeeldingen van oude bestaande gebouwen wordt loffelijk bevorderd door de afdeelingen; deze hebben hiertoe reeds vele belangrijke bijdragen geleverd; verdeling van den arbeid vermeerderd hier de gemeenschappelijke kracht. Met dit een en ander voor oogen, is de oprigting van meer afdeelingen wenschelijk. In iedere afdeeling kunnen, behalve andere onderwerpen, plaatselijke toestanden en behoeften met kennis van zaken besproken worden, en wanneer het daar verhandelde, door middel van het tijdschrift, aan het publiek wordt medegedeeld, zullen ook meer landgenooten met die plaatselijke gewoonten, welke soms ook elders goed toe te passen zouden zijn, bekend worden, en daardoor zou men tot verspreiding van algemeene kennis medewerken. Ook voor onze oude gebouwen kunnen de afdeelingen voortdurend met goed gevolg werkzaam blijven. Ik heb u slechts op den oogst te wijzen, welke b. v. vooral in *Utrecht* zou in te zamelen zijn, bestond daar een afdeeling. Wij weten wel dat het veel gemakkelijker is een afdeeling op te rigten, dan ze in stand te houden, omdat in den regel weinigen voor velen moeten werken; maar die weinigen laten zich niet afschrikken; door hun voorbeeld zullen anderen, welke kunnen werken, vroeg of laat wel volgen.

En nu de tentoonstellingen. Art. 2 der wet is zeker zeer bescheiden, en met het oog op de financiën onzer Maatschappij is het niet te verwachten dat zij in deze zeer weelderig zal of kan zijn; want aan eene tentoonstelling van eenigen omvang zijn belangrijke kosten verbonden, kosten die zeer ligt de krachten der Maatschappij te boven gaan. Het bestuur heeft zich dan ook wijselijk altijd aan art. 2 gehouden. Het woord tentoonstelling geeft ons echter een anderen indruk; onwillekeurig denken wij aan dat, wat nu aan de feestelijke viering van het vijf-en-twintigjarig bestaan onzer Maatschappij verbonden is; iets meer dan een kleine verzameling van voorwerpen ter toepassing in de bouwkundige vakken. Wanneer dat woord door eene Maatschappij als de onze wordt uitgesproken, denkt men aan iets zoo als ons in 1853 in deze stad ter beschouwing is aangeboden. Maar vooral om de financiële zijde der zaak bepalen wij ons nu tot onze gewone jaarlijksche tentoonstellingen van teekeningen, enz. Op welke schaal zij ook zijn inge-

rigt, altijd zullen zij ons iets nieuws ter beschouwing en bestudering aanbieden, en daardoor ook als een middel tot bereiking van het voorgestelde doel kunnen dienen.

Eindelijk een woord over de jaarlijksche bijeenkomsten. Niemand zal kunnen ontkennen dat deze, bij genoegzame medewerking, van groot nut kunnen zijn. De onderwerpen toch, daar ter sprake gebragt, staan altijd met onze kunst in verband. Niet altijd is men over de behandelde zaken eenstemmig, zoowel in opvatting als toepassing; dat is een groot geluk, want daardoor worden de verschillende beschouwingswijzen openbaar, zij kunnen ter toetse gebragt worden en het einde moet zijn: vermeerdering van kennis.

Vergis ik mij niet, dan hebben wij, in losse trekken, de zeven middelen beschouwd, waardoor de Maatschappij haar doel tracht te bereiken. Dat zij er toe kunnen medewerken zal wel geen verder beoogen behoeven. Maar nu doet zich de vraag op of zij aanvankelijk tot het doel geleid hebben; met andere woorden: is sedert het bestaan der Maatschappij vooruitgang op het gebied der bouwkunst te bespeuren? Van het antwoord op deze vraag zal het afhangen of de eerste bevestigend of ontkennend moet beantwoord worden. Trachten wij te ontdekken of wij ons in vooruitgang mogen verheugen. Dit onderzoek zal echter in hoofdzaak op het terrein der parikuliëre bouwwerken geschieden, want het uitvoeren van openbare gebouwen van eenigen omvang op kosten van Staat of stad is in ons land niet alledaagsch.

Bij dit onderzoek zullen wij ook het aandeel, hetwelk nijverheid en wetenschap in de sierlijker en betere inrigting onzer gebouwen hebben, in aanmerking moeten nemen; daar het zeker is, dat, stonden deze niet op een hooger standpunt vergeleken bij vroeger, vele van de verbeteringen welke nu in inrigting, verlichting, verwarming, luchtverversching, en wat dies meer zij, worden aangetroffen, even als vroeger niet, ten minste niet in die mate ontmoet zouden worden; terwijl ook de met den tijd veranderde zeden en gebruiken, welke andere behoeften geschapen hebben, niet buiten rekening mogen blijven. Maar van de andere zijde moet het doeltreffend toepassen van dit alles als bewijs gelden, dat onze bouwkunstbeoefenaren ook met den tijd zijn medegegaan. Ware dit het geval niet, zij zouden al die verbeteringen zeker maar onopgemerkt laten en denken: „zoo als onze vaderen gewoond hebben en gezond zijn gebleven, zullen wij,

hunne kinderen, ook wel kunnen wonen en gezond blijven.” Omdat zoo niet gehandeld en gedacht wordt, mogen wij aannemen dat de wetenschappelijke bekwaamheid en de algemeene kennis onzer bouwmeesters zijn vooruitgegaan. Die wetenschap heeft ons ook een betere kennis doen verkrijgen van de stoffen, uit welke wij onze gebouwen samenstellen. Ook van die kennis wordt door de bouwkundigen een gepast gebruik gemaakt. De schromelijke verkwisting van bouwstof, niet zelden in vroeger tijd zeer merkbaar, wordt nu niet meer aangetroffen; men ziet echter wel eens het tegenovergestelde gebeuren, zoodat sommige bouwwerken, alvorens zij geheel voltooid zijn, de sporen van hunne ontbinding in zich om dragen. Maar zou dit ook niet wel vroeger nu en dan eens geschied zijn? Het is toch duidelijk: wat sterk genoeg of te sterk voor het doel is blijft bestaan; wat niet sterk is vergaat spoedig. Van dat wat vroeger niet goed gebouwd is geworden, is geen spoor meer overig; het goede alleen is tot ons gekomen. Het is dus even gewaagd om uit het nog bestaande goede oude te besluiten, dat toen alles goed werd gedaan, als uit het somtijds nu te ligt bouwen het besluit te trekken dat nu niet meer goed gebouwd wordt. Men binde onzen tegenwoordigen bouwkunstenaars de handen maar niet te veel, en zij zullen, door hunne meerdere wetenschappelijke kennis geleid, minstens even goed bouwen als dit vroeger geschiedde. Het is, dunkt mij, dus niet al te veel gewaagd te verklaren, dat wij in alle opzichten wetenschappelijk zijn vooruitgegaan en dat deze vooruitgang van gunstigen invloed op onze bouwkunst is.

En nu het uitsluitend kunstmatige deel der bouwkunst. Ook hierin is, sedert het bestaan der Maatschappij, verbetering gekomen. Het uitwendig aanzien onzer bouwwerken wordt over het algemeen meer in overeenstemming gebragt met het doel waartoe zij zijn opgericht, zoodat niet alles den schijn meer heeft alsof het van één gietsel ware. In de vormen en verhoudingen onzer deftige woonhuisgevels en die van andere bijzondere gebouwen en het aanzien van het inwendige, geraakt het naakte, plumpe, ongezellige van vroeger meer en meer op den achtergrond, en het is ontegensprekelijk, dat onze bijzondere gebouwen van lieverlede beter worden gemaakt, zoodat men, bij niet te groote karigheid, en zonder al te groote eischen, zich nog al zoo tamelijk op zijn gemak daarin bevinden en bewegen kan. Ongelukkig dringen hier, op het voor-

beeld van onze zuidelijke burenen, verschrikkelijk steile daken met tot overlakens toe versierde nokken en kepers, en met niet minder krullen en strikken omringde deur- en lichtopeningen, zich bij ons in; vormen en versieringen welke, als niet voor ons klimaat gepast, wij genegen zijn karakterloos te noemen of als niet op hunne plaats aan te merken. Want waarom zullen wij aan onze noordsche stormen grootere en ongunstiger gestelde dakvlakken ter verwoesting aanbieden dan noodig is? Waarom zulke versieringen aangebragt, van welke het te verwachten is dat zij spoedig door de werking van regen en vorst zullen vergaan? Waarom het deftige aan dat alles opgeofferd?

Vestigen wij ook een oogenblik onze aandacht op de buitenverblijven uit vroeger tijd en die welke nu verrijzen. Destijds was het uitwendig aanzien geheel in den geest der toenmalige stads woonhuizen uitgevoerd. Wilde men iets schoons hebben en er meer aan ten koste leggen, het was niet hooger te brengen dan dat de bouwheer een twee- of viertal kolommen voor zijn geld kreeg. Dit is nu ook beter. De schoone natuur, te midden waarvan deze gebouwen geplaatst zijn, heeft ook nu haren stempel daarop gedrukt, en zonder het wel eens wat al te veel botvieren aan de fantasie hieronder te mogen rangschikken, gelooven wij dat het niet te ontkennen is, dat ook op dit gebied in vele opzichten een groote schrede voorwaarts is gedaan.

Onder de openbare gebouwen wenden wij ons nog even naar de kerken. Vergelijk die gebouwen, vooral op het platteland, welke nu van omstreeks 30 tot ruim 100 jaren oud zijn, bij eenigen uit den laatsten tijd. Toen noemde men vier muren, inwendig helder gewit, met eenige gaten voor ramen en deuren daarin en met een dak om binnen de ingesloten ruimte droog te kunnen zitten, als er maar een predikstoel of altaar in stond, een kerk. Dat is nu gelukkig niet meer in die mate het geval. Met meestal geringe middelen tracht de bouwmeester een gepast karakter aan zijn werk te geven: een karakter, in overeenstemming met het heiligste wat in den mensch is. Minder gewenscht komt het ons echter voor, dat trouw gevolgd de middeleeuwsche vormen hier algemeene toepassing zouden verkrijgen. Hoe goed en schoon die vormen toen ook mogen zijn geweest en nu met het oog op vroeger nog zijn, kunnen zij, naar onze meening, de denkbeelden onzer tegenwoordige maatschappelijke toestanden niet zuiver uitdrukken. Stond de menschelijke geest nog op den-

zelfden trap als voor drie, vier, vijf, zes eeuwen, wij zouden er zeker vrede mede hebben, maar thans niet. Het is onmogelijk.

Wij meenen derhalve veelzijdigen vooruitgang op te merken. Maar komt nu de eer, aan de bouwkunst den goeden weg gewezen te hebben, alleen der *Maatschappij tot bevordering der bouwkunst* toe? Wie zal deze vraag wel willen beantwoorden? In groote mate hebben andere oorzaken tot deze uitkomst medegewerkt. Een niet gering deel hebben wij te danken aan die onderzoekende geesten, welke ons meer en beter, dan dit vroeger ooit geschied was, hebben bekend gemaakt met al wat in de bloeitijden der bouwkunst, door de verschillende volken der aarde en in verschillende stijlen, op meesterlijke wijze schoon en grootsch gewrocht is geworden. Zij hebben ons den geest, welke in die werken doorstraalt, en de onveranderlijke wetten van het ware schoone leeren kennen. Ook in hooge mate heeft de gemakkelijke gemeenschap tusschen volken en volken tot deze uitkomst bijgedragen, waardoor nu voor velen in de werkelijkheid is te zien en te bestuderen, wat vroeger slechts door enkelen, boven velen hoog bevoorregt, mogt aanschouwd worden. Ja, zou het zelfs wel niet kunnen zijn, dat onze Maatschappij zelve aan deze oorzaken haar bestaan te danken heeft? Hoe dit zij; de *Maatschappij tot bevordering der bouwkunst*, eenmaal den voet op de baan van ontwikkeling gezet hebbende, heeft onder ons ook al deze kennis verspreid; zij heeft de vruchten van het onderzoek onder het bereik van een grooter aantal gebragt, in hare werken gezonde denkbeelden over bouwkunst openbaar gemaakt en tot ontwikkeling van een en ander aanleiding gegeven; den goeden geest, eenmaal ontwaakt, heeft zij door verschillende middelen verlevendigd. Wij zien nog wel niet overal helderen zonneshijn, maar opmerkende hoe het thans is en daarmede vergelijkende hoe het voor meer dan vijfentwintig jaren was, meenen wij geregtigd te zijn tot de stelling dat de Maatschappij zich op een goeden weg bevindt.

Gaan wij tot het tweede gedeelte der vraag over. Welke wenken heeft zij in acht te nemen? Waarvoor moet zij zich wachten? Wat staat haar, tot bestendiging van bloei, tot verhooging van invloed, te doen?

De Maatschappij is tot dusverre gewis op velerlei wijzen werkzaam geweest; maar aangezien stilstaan gelijk aan achteruitgaan is, zal het wel noodig zijn dat zij haren werkkring meer en meer uitbreide. Om

met vrucht hiertoe te kunnen geraken, trachte zij haar ledental te vergrooten, opdat het haar niet aan klinkende middelen ontbreke. Zij heeft het in dit opzigt reeds tot een tamelijk goede hoogte gebragt, daar zij in ons kleine land, waar over het algemeen zoo weinig zin voor de schoone bouwkunst bestaat, een duizendtal leden rondom hare banier heeft kunnen scharen. Dit is zeker een bewijs van bloei. Ten tijde der vorige Maatschappij, was, met inbegrip van het tegenwoordige koninkrijk België, het aantal leden niet hooger dan tot vierhonderd geklommen; nu, met de halve bevolking, is dit twee en een halfmaal grooter. Wij mogen dus aannemen dat de belangstelling in alles wat met de bouwkunst in verband staat is toegenomen. Deze belangstelling, wij hebben de ledenlijst maar in te zien, bepaalt zich echter bijna uitsluitend tot de beoefenaren der bouwkunst zelve; maar ook onder hen die buiten onze kaste (vergeef mij dit woord) staan moet zij doordringen, wil de Maatschappij op veel uitgebreider gebied werkzaam kunnen zijn. Om hiertoe te geraken, acht ik het een vereischte dat onze Maatschappij krachtiger dan tot nu naar buiten werke. Tot dusverre heeft zij niet veel van zich doen spreken; wel is zij onder de beoefenaren der bouwkunst bekend; wel weten andere vereenigingen die de bevordering van kunst of wetenschap ten doel hebben, dat in Nederland eene Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst bestaat, ook buiten onze landsgrenzen is dit niet onbekend, maar stil en als het ware geheel voor zichzelf en hare leden levende, heeft zij gearbeid. Thans heeft zij vijfentwintig jaren geleefd en, door voortdurende uitbreiding van werkkring en toenemend aantal leden, het bewijs geleverd, dat zij levensvatbaarheid bezit, dat haar bestaan nuttig is. Zou het dan nu ook niet tijd zijn, dat zij meer openlijk naar buiten werkte; niet om maar gerucht te maken en van zich te doen spreken, maar om, daar waar het te pas komt, met de krachten welke zij bezit, hare stem te doen hooren. Wanneer vraagstukken op het gebied der bouwkunst in ons land aan de orde zijn, dat zij als ligchaam deze vragen behandelde, dat zij hare meening uitspreke, dat zij haar gevoel over dergelijke onderwerpen openlijk bekend make, zonder een en ander in vitterij op en over iedere zaak te doen ontaarden. Zij verheffe hare stem alleen dan, wanneer over een beginsel beslist, over de werking van wetten en verordeningen licht verspreid moet worden. Hierdoor kan het niet mis-

of de invloed onzer Maatschappij zal verhoogd worden en ten goede werkzaam zijn; zij zal nog zeer velen tot zich trekken en daardoor haren invloed dubbel verhoogen, vooral ook in het aankweeken van betere denkbeelden over de bouwkunst en hare beoefenaren, onder het groote publiek. De pogingen hiertoe stonden tot nu meestal op zich zelve en bleven daarom krachteloos. Is het waar dat onbekend onbemind maakt, dan mag het wel van onze kunst gezegd worden. Meer algemeene bekendheid met het wezen der bouwkunst, zonder juist van ieder individu een bouwkundige te maken, is hier zeer noodig.

Na dezen grooten wensch heb ik een van minderen omvang. Zij betreft een der hoofdmaterialen waarmede wij onze werken uitvoeren: de gebakken steenen en dergelijken.

Daar de Maatschappij algemeen werkt, ligt het zeker niet buiten hare bemoeijingen zich met de bouwstoffen en met de op bouwkunstig gebied voortgebrachte industriële voorwerpen bezig te houden. Zij heeft dit trouwens reeds in haar tijdschrift op ruime schaal gedaan, doch meestal door reproductie van hetgeen het buitenland ons aanbiedt. Wij bezitten een nijverheid, welke de vreemdeling ons wel eens heeft benijd: de fabriekatie van gebakken bouwsteen. Om te ontwaren dat deze bij ons niet die ontwikkeling verkregen heeft waarvoor zij vatbaar is, hebben wij slechts het oog naar onze oostelijke bureu te wenden. In weêrwil dat onze grondstoffen over het algemeen beter zijn dan de hunnen, kunnen wij er niet op roemen, dat, al moge het fabriekaat ook al niet slechter geworden zijn, wat wel eens is beweerd, het toch ook niet beter geworden, en op enkele, bijna niet noemenswaardige uitzonderingen na, wat vorm en scherpte aangaat, op dezelfde hoogte als voor eeuwen gebleven is. Wij hebben slechts elders te gaan zien, wat alleen maar met gebakken steen gemaakt kan worden, wanneer deze in geschikte en voor het doel vereischte vormen vervaardigd is, en komen dan tot de wetenschap dat het in dit opzigt vrij treurig bij ons is gesteld. Wil men iets, behalve gewoon vlak werk, van baksteen maken, men is genoodzaakt de regthoekige steenen in de verlangde profillen te laten hakken en slijpen. Dit is vooreerst zeer kostbaar, en ten andere, wanneer het niet met de uiterste zorg geschied, minder sierlijk dan wanneer de steenen in den verlangden vorm gebakken waren. Of het aan de gewoonte ligt, wij weten het niet, maar zulk een geslepen steen kan ons niet beval-

len. Zou het niet op den weg der Maatschappij liggen, te trachten ook hierin verbetering te brengen, en zouden de fabrickanten ons daarin niet willen helpen? Gewis wel, indien zij maar eenige zekerheid hebben dat van hun fabriekaat voldoende gebruik zal gemaakt worden. Zij zullen toch wel geen moeite en kosten besteden aan iets, waarvan zij vooruit weten, dat het hun geen voordeelen zal opleveren.

Dit onderwerp leidt ons tot een anderen wenk.

Voor eenige eeuwen bloeide binnen de grenzen van ons tegenwoordig vaderland een eigenaardige bouwstijl, die gegrondvest was op de hier te lande vervaardigde bouwstoffen en welks overblijfselen nog, in menigen woonhuisgevel en openbaar gebouw, tot heden bewaard zijn gebleven. In onze dagen is er meermalen op gewezen dat wij geen nationalen bouwstijl hadden, en werd gelijktijdig het denkbeeld geopperd of het niet mogelijk zou zijn dezen te doen herleven. Zien wij juist, dan was het niet de bedoeling, den baksteenstijl, zoo als die voor 3, 4 of 5 eeuwen hier werd toegepast, weder onveranderd in het leven te roepen; dit zou een bepaalde achteruitgang zijn; want wij zouden dan met veel, wat niet meer in overeenstemming met onzen tijd en onze behoeften is, in aanraking komen. Het schijnt mij toe dat het verlangen zich doet kennen om onzen gebakken steen in veranderde vormen, die met den geest onzes tijds in overeenstemming zijn, te gebruiken, wanneer hij in de vereischte gedaante zou te verkrijgen zijn, ten einde op deze wijze een eigen stijl, op onze hoofdbouwstof gegrond, te erlangen. Is dit wenschelijk? Wij gelooven ja. Onze bouwsteen is goed; ten bewijze daarvan strekke het groot aantal nog bestaande gebouwen, die eeuwen oud zijn en aan weêr en wind wederstand geboden hebben. Dat uitsluitend met gebakken steenen iets karakteristieks is te vervaardigen, bewijzen niet alleen de bouwwerken uit vroegere tijden, maar ook zoo menig in Duitschland gesticht gebouw uit dezen tijd. Wij hebben aan een dergelijken stijl behoefte; want, wanneer iets meer dan een geheel vlakke muur, met de eenvoudigste regthoekige, of door de eene of andere kromme lijn afgesloten openingen gemaakt moet worden, wat kunnen wij dan anders doen dan vreemden gehouwen steen te bezigen, of is deze te kostbaar, onze toevlugt te nemen tot surrogaten? Kunnen wij onzen natuurlijken bouwsteen verkrijgen in die vormen zoo als wij verlangen, dan kunnen wij uitheemsche bouwmaterialen beter missen en toch

iets goeds tot stand brengen. Naar het ons toeschijnt is het wenschelijk dat de Maatschappij hierin krachtig optrede. Het onderwerp, hier met een enkel woord ter sprake gebragt, zou misschien zeer geschikt als prijsstof zijn. Wilde de Maatschappij dezen weg op, of liever, kon zij dien betreden, dan zou zij ook van tijd tot tijd, bij hare gewone prijsuitschrijvingen den baksteenbouw op den voorgrond kunnen stellen, en behooren te bepalen dat gevels enz., in dien stijl, of alleen met toepassing van dat materiaal, ontworpen moeten worden. Mij dunkt, zij kon dusdoende zeer in het belang eener echt vaderlandsche bouwkunst werkzaam zijn en daarmede haren werkkring aanmerkelijk uitbreiden. Doch bij zoodanig streven zal zeker niemand wenschen dat men met beperkte begrippen zich binnen te engen kring bepale, of door te ver gedreven zucht om oorspronkelijk te zijn in het gekunstelde vervallen, en de oogen sluite voor het goede en schoone, dat men hier en daar op aesthetisch gebied bij onze naburen ziet ontluiken.

Evenmin als hierin, worde de Maatschappij in andere opzigten eenzijdig in rigting of streven. Het goede aannemende en bevorderende waar zij het aantreft, late zij aan ieder denkbeeld regt wedervaren, opdat het goede daarin gelegen zijn eigen weg bane. De Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* zal eerst dan het voorgestelde doel kunnen bereiken, wanneer velen, met de gaven welke zij ontvangen hebben en ieder op zijne wijze, haar schragen; zonder hulp van vele begaafde mannen blijven toch alle pogingen en maatregelen, hoe goed en nuttig op zich zelve, vruchteloos. Door de medewerking van velen zal hare kracht zich steeds vergrooten en zal zij al meer en meer ten algemeenen nutte voor de bouwkunst in ons vaderland werkzaam kunnen zijn.

De kommissie van redaktie betuigt den heer w. c. van GOOR, als steller van bovenstaande bijdrage, haren dank voor de gemoedelijke wenken daarin vervat. Zij is echter van meening dat de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* van haar doel zou afwijken, wanneer zij onvoorwaardelijk de verschillende terreinen betrad, haar door den heer van GOOR aangegeven.

Het spreekwoord: *qui trop embrasse mal étreint*, zou wel eens voor de Maatschappij eenige beteekenis kunnen verkrijgen, wanneer zij haren werkkring wijzigde en uitbreidde, al naar gelang dat men de ver-

wezenlijking zijner denkbeelden van haar wilde vorde-
ren. Zeer juist waarschuwt de heer VAN GOOR, aan
het slot van zijne verhandeling, tegen eenzijdigheid.
Het doel en de pligt van de Maatschappij *Tot bevoor-
dering der Bouwkunst* zijn in hare wet omschreven. Zij
blijve zich bepalen tot het algemeen kunstterrein, en
tot dat der Bouwkunst en hare aanverwante weten-
schappen in het bijzonder; zij make dat terrein ook
door middel van haar tijdschrift zoo vruchtbaar mo-
gelijk voor hare leden en het belangstellend publiek,

IETS OVER BERG- EN BAKSTEEN MET OLIE EN VERFSTOFFEN BESTREKEN.

Beantwoording der vraag No. 7, ter behandeling voorgesteld op de algemeene bijeenkomst van leden der Maatschappij
Tot bevordering der Bouwkunst, op 8 Augustus 1867.

Ingezonden door de Afdeling Zwolle der Maatschappij.

Deze vraag luidt in hoofdzaak: „Niet zelden worden
de gevels in *Nederland*, van berg- en baksteen ge-
bouwd, met olie en verfstoffen bestreken. Men ver-
langt dat de voor- en nadeelen van deze handeling
worden opgegeven.”

De behandeling dezer vraag, in eene der vergaderin-
gen van de afdeling *Zwolle* der Maatschappij *Tot be-
vordering der bouwkunst*, gaf aanleiding tot de hier-
onder volgende opmerkingen, en tot de daarbij medege-
deelde slotsom der gevoelens van de vergaderde leden
der genoemde afdeling.

Eene beschouwing van het doel waartoe de bedek-
king der berg- en baksteen-gevels met eene korstvor-
mende laag moet strekken, moest, naar men meende,
noodzakelijk voeren tot de erkenning van een tweeledig
nut, welke die dekking in bepaalde gevallen kan hebben:

1°. om de schadelijke inwerking van lucht en
vocht te weren op de bestanddeelen der bouwstoffen
waarmede onze gevels zijn gebouwd, en hierdoor de
chemische omzetting van die stoffen langs den natten
weg in andere stoffen, die eene ontbinding daarvan
ten gevolge heeft, te verhoeden of althans te bemoei-
jelijken;

2°. om eene te snelle uitdrooging en het ten ge-
volge daarvan ophouden van een gunstig of nuttig
chemisch proces te voorkomen.

en regele zich naar de besluiten, die door de algemeene
vergaderingen op voorstellen van leden en preadviezen
van het bestuur behooren te worden genomen. De
kommissie van redaktie vereenigt zich alzoo niet dan
voorwaardelijk met enkele der wenken, die het ge-
acht lid, de heer VAN GOOR, aan de Maatschappij ter
betrachting aanbeveelt, en dankt den schrijver, bij her-
haling, voor de belangstelling welke hij haar en het
tijdschrift blijft betoonen.

De Kommissie van Redaktie.

bij eenigzins aanzienlijke temperatuurwisseling, door
uitzetting van het doorgedrongen vocht, die afbrok-
keling te bespoedigen.

Men was wijders van gevoelen dat door het oliën
en de daaruitvolgende digting der poriën, het wortelen
der woekerplanten, die in den vorm van uitslag,
schimmel enz. zich soms op de gevels vertoonen, ge-
weerd wordt, doordien de oliëkorst het oppervlak der
gevels voor de wortelvezeltjes dier planten minder door-
dringbaar maakt. Door het beletten van den groei dezer
plantaardige voortbrengselen wordt tevens de gelegen-
heid tot het opnemen en vasthouden van vocht door deze
verhinderd, en dus eene aanleiding tot verweering
altijd in mindere of meerdere mate bemoeijelijkt; terwijl
tevens, wanneer de woekerplanten niet kunnen verschij-
nen, het voedsel, dat zij aan de bestanddeelen der steenen
ontleenen, en met wier opslurping zij de verweering
bevorderen, behouden blijft, hetgeen noodig is, zullen
de steenen in goeden toestand blijven.

Na deze opmerkingen volgde de vraag: geeft het
oliën werkelijk eene genoegzame waterkeerende korst?
Op de ondervinding afgaande, meende men hierop be-
vestigend te kunnen beantwoorden; doch alleen dan,
wanneer men dat oliën na verloop van drie of vier
jaren, naar gelang van omstandigheden herhaalde,
terwijl het op gevels die naar de oostzijde gekeerd zijn,
en daarom minder van zon en regen te lijden hebben,
slechts na zes of acht jaren behoeft herhaald te wor-
den. Bij vernieuwing der oliëkorst moet de oude
oppervlakte vooraf door begieten en boenen van vuil
en uitslag gereinigd worden.

Het oliën der gevels wordt nadeelig geoordeeld
in de bij uitzondering voorkomende gevallen dat het
muurwerk door bijzondere oorzaken vochtig is, en de
uitdrooging daarvan bij overigens gunstige gelegenhe-
den verhinderd zou kunnen worden. Ook zal dit
oliën aan de buitenvlakken vruchteloos en zelfs nadee-
lig zijn, wanneer bij gebrek aan een voldoende tras-
raam, of bij gemis van eenig ander behoedmiddel, de
muur of gevel door opgetrokken nat vochtig is. In
dit geval zal toch de uitdrooging naar buiten verhin-
derd, die naar binnen bevorderd worden. Het gevolg
hiervan is dat de binnen-muurvlakken meer uitslaan
dan bij eene vrije gelegenheid tot buitenwaartsche
uitdrooging het geval is.

Op den invloed van het oliën der buitenvlakken
van muren moet vooral gelet worden, bij de aanwen-
ding van dit middel tegen doorslaande muren, om-
DL. XVI.

dat bij ondervinding gebleken is, dat in vele geval-
len, en wel doorgaande, mits het gebrek niet een te
hoogen graad bereikt hebbe, dit oliën als een af-
doend hulpmiddel is te beschouwen.

Nog een ander voordeel meende men door het
oliën onzer gevels te verkrijgen, t. w. een grootere
zamenhang, en dus meer vastheid in de geaardheid
der steenen en hunne samenstelling; vooral op de
scherpe kanten doet zich, door het veelvuldig afbrok-
kelen, die broosheid als zeer nadeelig kennen; de
meerdere vastheid, welke die kanten erlangen, ver-
mindert dat verbrokken.

Wat betreft het oliën der muren in het algemeen,
ten einde eene te snelle inwendige uitdrooging te
voorkomen, meende men dat deze maatregel wel in
zekeren zin zijn nut kan hebben, doch dat dit, bij
de betrekkelijk geringe dikte onzer gevelmuren, niet
in aanmerking behoort te komen, en eene bedekking
met olie in dien zin aanleiding zou kunnen geven tot
het binnenwaarts uitdampen van het vocht, dat zich in
het binnenste der muren bevindt, en dus in andere
opzigten nadeelig zou kunnen worden. Men besloot
hieruit tevens, dat het oliën der gevels niet te vroeg
moet geschieden, ten einde het doordringen naar bin-
nen van het beslotene vocht te voorkomen. Ook meende
men dat het oliën geene zoo zekere afsluiting voor
het vocht kan opleveren, om, bij den langzamen voort-
gang van het chemisch proces, waarbij de mortel tot
kieselzuren kalk wordt omgezet, het vocht gedurende
dien tijd bij onze dunne muren in voldoende mate besloten
te houden, zoodat bij onze gevels geene andere verstee-
ning dan door de vorming van koolzuren kalk, die als
bindmiddel het zand van den mortel tot een soort van
conglutinaat vormt, te verwachten is. Wij ontmoeten
dan ook alleen die kieselzure kalkverbinding bij zware
muren, die, onder gunstige omstandigheden, een vol-
doenden tijd van bestaan gehad hebben, om tot de
vorming van die sillicaten aanleiding te geven. Hierin
meende men de oorzaak te zien van het sterke metsel-
werk der muren uit vroegere tijden, vooral met be-
trekking tot het inwendige der muren. Men be-
schouwde het als eene dwaling, die meerdere hechtheid
aan eene betere bewerking der specie, of aan de betere
metselmateriaal van die tijden toe te schrijven.

Het oliën der bergsteenen zou, naar men meende,
dezelfde voordeelen opleveren, als tot dusverre meer
bepaald voor de baksteenen zijn opgegeven. Schadelijk
achtte men dat oliën, wanneer de bergsteenen niet

bevrijd zijn van het groef- of bergwater, aan hetwelk de gelegenheid tot uitdrooging moet gelaten worden. Voor den bij ons gebruikelijken escauzijnschen steen achtte men het oliën minder noodzakelijk, en in het algemeen was men van oordeel dat de zandsteen van een conglutinaatvormige structuur, mits droog zijnde, zoo in eenheid van kleur als in vastheid en digtheid der oppervlakte, en daardoor in bestandheid tegen vorst, zouden winnen.

Het in kleuren beschilderen van steenen werd algemeen afgekeurd: 1°. omdat het kleuren van materialen, die dit niet volstrekt behoeven, strijdt tegen het bouwkunstig beginsel om niet anders dan bij volstreekte noodzakelijkheid eenig materiaal te doen schijnen wat het eigenlijk niet is; 2°. omdat er vele gevallen, en daaronder zeer bekende bestaan, waarbij gebleken is, dat de verflaag zich van de steenen loslaat en afbladdert, zonder dat daarvoor andere redenen dan toevallig in den steen gemengde of daarin chemisch verbondene stoffen op te geven zijn, wier invloed dit verschijnsel voortbrengt; terwijl, wanneer de steen aan het optrekkend, of zich op eene andere wijze daarin verzameld vocht is blootgesteld, eene verflaag noodwendig moet afbladderen, en dus het middel tot verfraaijing eene juist omgekeerde uitwerking zal hebben.

Ten aanzien van de voegen meende men, om dezelfde redenen als vroeger zijn aangegeven, het oliën ook zeer nuttig te moeten achten, te meer daar het te verwachten is dat, bij den aanvoer van

een koolstofhoudend vocht, zoo als de olie, de omzetting tot koolzuren kalk bij de voegen zal bevorderd worden, terwijl de aanvankelijke aankleving, die de olie tusschen de deeltjes van den mortel geeft, het scheuren der voegen voorkomt en hierdoor niet weinig tot het vastblijven van deze bijdraagt. Intusschen moet het oliën der voegen niet te vroeg geschieden, te meer, daar de van vocht doortrokken voegen geene olie zouden opnemen; ook zal, om het betrekkelijk grootere kalkgehalte, het scheuren bij de voegen gemakkelijker geschieden dan bij den gewonen mortel. Door het oliën worden de scheurtjes, die aanvankelijk zich gevormd hebben, met eene vochtwerende stof gevuld, en verkrijgen de voegen meer vastheid en taaiheid.

Het hierboven aangehaalde kortelijk resumerende, meende de vergadering der afdeling *Zwolle* te mogen en te moeten aannemen:

- 1°. dat, op zeer weinige uitzonderingen na, het oliën van onze gevels voordeelig te achten is, en slechts in geval van vochtige muren ter wering van het binnenwaarts uitslaan van dat vocht, moet nagelaten worden;
- 2°. dat dit oliën niet slechts ééne enkele maal moet geschieden, maar dat de dekkende olielaag nu en dan na verloop van tijd, naar gelang van omstandigheden, dient opgestreken te worden;
- 3°. dat de escauzijnsche steen niet geolied en niet beschilderd moet worden;
- 4°. dat het beschilderen van gebakken of bergsteen, in alle gevallen, is af te raden.

IETS OVER DE BOUWKUNST ONDER DE HEBREËN,

hoofdzakelijk naar aanleiding van twee voordragten van dr. HERTZVELD, te Brunswijk.

Door M. HENRIQUES PIMENTEL.¹⁾

Onder kunst in verheven zin verstaat men gewoonlijk alléén de vorming van het schoone in zijne verscheidene soorten en vertakkingen; velerhande kunstvaardigheid en zelfs de zoogenaamde kunstvlucht zijn hiervan uitgesloten. Naar dit spraakgebruik kunnen wij ons te eer voegen, waar alléén van schoone kun-

sten de rede is. Doch ook in betrekking tot deze schoone kunsten, moet ge bij de Hebreëen niet zulk eene kunstontwikkeling verwachten, als wij bij de Hellenen en eenige nieuwere volken aantreffen. Zij schijnt eerst dan mogelijk, wanneer bij een volk, na eene lange tijdruimte van algemeene geestontwikkeling, een voor de kunstbeoefening gunstig tijdsgewricht volgt. Bij de moderne volken, die op het gebied der kunst tot eene aanmerkelijke hoogte gestegen zijn, zien wij

die voorwaarde vervuld. Nog meer was dit het geval bij de oude Grieken, onder wie de kunst eerst bloeide 1100 jaren nadat zij als volk bestonden; en wel onder omstandigheden, die men zich niet gunstiger kan voorstellen. In zoodanige gunstige omstandigheden verkeerden de Hebreëen niet. Bedoelde voorwaarde ontbrak onder hen voor het grootste deel. Hun voor kunstscheppingen gunstige tijd, onder SALOMO en zijne navolgers, viel zamen met een stadium, waarin hun geest nog niet genoeg ontwikkeld was. En toen hun geest voldoende was ontwikkeld, — toen helaas! vond de kunst onder hen slechts weinig zonneschijn. Over het algemeen bragt dit volk den meesten tijd onder ongelukkige staatkundige toestanden door. Daarbij kwam, dat het bijna geheel van akkerbouw en veeteelt leefde; hetgeen der kunst in het geheel niet bevorderlijk was.

Zelfs de omstandigheid, dat het als zijne hoofdzending beschouwde een religieus denkbeeld te bewaren en voort te planten, — zelfs die omstandigheid was nadeelig voor de kunstontwikkeling, daar juist hierdoor toch vele van zijne groote geesten op ander gebied werkzaam moesten zijn. Niet minder behoort hier ook in aanmerking genomen te worden, dat terwijl reeds onder de Grieken, en nog veel meer sedert de latere middeleeuwen onder de christenen, de kunst, juist als zij voor de godsdienst aangewend werd, de schoonste zege kon vieren, onder de Hebreëen daarentegen de toen wel te verdedigen vrees, dat beelden tot beelden-dienst zouden leiden, de beoefening van gansche takken der kunst belette. Hiertegenover staat, evenwel, dat die takken der kunst, welke ook bij de Hebreëen ten behoeve der eeredienst konden optreden, — de dichtkunst, de muziek, de bouwkunst, — werkelijk bij hen tot eene aanzienlijke hoogte kwamen.

De tijd, waarvan wij de kunstvoortbrengselen willen leeren kennen, strekt zich uit van de dagen van MOZES tot aan de verwoesting des tweeden tempels door TITUS. De tijdruimte is bijna 1600 jaren. Niet meer dan twee bronnen staan ons ter dienste: de Bijbel en JOSEPHUS. In beide komen echter meestal slechts nu en dan opgaven voor, die zeer ontoereikend zijn; onze geheele kennis van dit alles kan dus niet dan zeer schraal wezen. Bij eenige grondtrekken moeten wij ons alzoo bepalen.

Het blijkt dat de Hebreëen reeds in *Egypte* zich menige voor dien tijd belangrijke kunstvaardigheid hadden eigen gemaakt, daar zij toch na hunnen uit-

togt uit dat land, bij de herstelling van de arke des verbonds, zekere bedrevenheid in de kunst aan den dag legden. Het 40jarig verblijf in de arabische woestijn en de daarop gevolgde 400 jaren ongeveer onder de Regteren waren voor kunstontwikkeling zoo weinig geschikt, dat men wel mag aannemen, dat hetgeen uit *Egypte* werd medegebragt, toen verleerd is geworden. En toen daarop het tijdperk der koningen kwam, was het in dit opzigt onder SAUL niet anders.

Doch met DAVID brak voor de reeds eenigzins beoefende toonkunst en voor de poëzie een schitterend tijdperk aan. Onder zijnen zoon, den prachtlievenden SALOMO, werden niet alleen deze beide kunsten verder aangekweekt, maar ook menige andere kunst beoefend. De overige 390 jaren van het koningschap, tot dat de twee laatste stammen gevangen genomen werden, waren in vele opzichten voor kunstbeoefening niet gunstig. Voor zoo ver bekend is, was de monarchale regering aan de kunst nogtans wel zoo bevorderlijk, dat de Hebreëen zelfs gedurende dit treurig tijdperk in dit opzigt ten minste niet achteruit schijnen gegaan te zijn. Gedurende de 52 jaren der babylonische gevangenschap leerden zij de prachtgebouwen van *Babel*, alsmede de wijdberoemde babylonische kunstvlucht kennen. Evenwel ontwaren wij den invloed daarvan niet op hen die, na hiertoe van CYRUS verlof bekomen te hebben, naar hun vaderland terugkeerden. Bij het veel talrijker deel des volks, dat de landen van ballingschap niet verliet, mogen de ontvangen indrukken levendig gebleven zijn; maar de geschiedenis kan ons op dit punt niet voldoende voorlichten. De naar *Judea* teruggekeerden stonden ongeveer 200 jaren onder perzische heerschappij. Hunne armoedige omstandigheden gedurende dien tijd en de bijna puriteinsche geestesrigting der Perzen, hunne heeren, waren oorzaak, dat zich in dien tijd slechts zelden een spoor van joodsche kunst vertoonde. Nu kwam ALEXANDER aan de regering en van toen waren de Joden 160 jaren onder den macedonisch-griekschen sceptor: eerst van de kunstlievende Ptolemeën, daarna van de eveneens der kunst toegenegen Seleuciden, die in *Antiochië* resideerden. Toen schijnt, tegelijk met den litzinnigen griekschen geest, weder kunstzin onder de Joden gekomen te zijn; zelfs in *Judea*, en nog meer in *Alexandrië* waar thans honderdduizenden heentrokken. De gruwzame maatregelen van ANTIOCHUS EPIPHANES tot uitroeiing der joodsche godsdienst riepen, met den inderdaad altijd roemrijken Makkabeënstrijd, tegelijk eene

¹⁾ Overgedrukt uit het verslag over 1866/67 van de afdeling 's Gravenhage der Maatschappij Tot beoefening der Bouwkunst.

reaktie tegen al wat grieksch was in het leven. Alléén het meest vermogende gedeelte van het volk bleef aan de griekse zeden en gewoonten getrouw, en dra kreeg een van de makkabeesche koningen zelfs den bijnaam van PHILHELLEN; hetgeen voorzeker niet „vriend der Grieken”, maar vriend „van den grieksch zinn” beteekent.

Na ongeveer 120 jaren hadden de spoedig verbasterde Makkabeën hunne rol uitgespeeld, en met behulp van list en bloed, alsmede van de gunst der Romeinen, die hij door vleijen verworven had, nam HERODES hunne plaats in; een man die eigenlijk van den Idumeischen stam was, en die, ten gevolge van zijnen bouwlust en zijne ijdelheid, buitengewoon veel gedenkteeken van kunst in het leven riep. Hij zou welligt hierdoor aan eenige takken van joodsche kunst nieuwe impulsie gegeven en tevens, door het tentoonstellen van gedeeltelijk griekse zinnebeeldige voorstellingen, goeden invloed uitgeoefend hebben, ware het niet, dat de grenzenloze kosten van zijn bouwen het reeds uitgezogen volk tegen dergelijke liefhebberij hadden ingenomen. Overigens verklaarden de Romeinen, kort na zijnen dood, *Judea* tot eene romeinsche provincie. De bloed- en geldgierige landvoogden der Joden lieten hun niet meer die gemoedsrust genieten, welke voor de beoefening der kunst eene voorwaarde is. Nu volgde de wanhopige opstand, die met de verwoesting van *Jeruzalem* eindigde. Na 50 jaren nog eene geweldige stuipreuk van treurigen aard; doch te vergeefs.... De geschiedenis der Joden is afgesloten! Alzoo is deze tijdruimte van 1600 jaren het veld, waarop wij de voortbrengselen van joodsche kunst hebben na te gaan.

Verzuimen wij niet hier aan te stippen, dat reeds het begrip van kunst bij de Hebreëen zeer geëerd was. Niet alléén de genius der poëzie en muziek stond bij hen hoog in aanzien; reeds bij den bouw van de arke des verbonds vinden wij dat aan den opperwerkmeester BEZALEL, die over den arbeid in goud en zilver, in steen en hout was gesteld, een geest Gods wordt toegeschreven. Die uit den Bijbel de ware beteekenis dezer uitdrukking kent, weet dat wel geen hooger predikaat kon gegeven worden. Uit al het voorgaande blijkt, dat in de ontvankelijkheid van het volk voor indrukken van kunst en in zijne hooge vereering van kunstvoortbrengselen een krachtige spoorslag voor hare beoefening was gelegen. Even als bijna overal, onderscheidde men ook onder de Hebreëen eene gewijde en eene ongewijde bouwkunst.

Van de eerstgenoemde zullen wij eerst spreken en met den besten wil kunnen wij niet vermijden, ons hiermede lang bezig te houden.

De tabernakel in de woestijn was wel is waar slechts eene draagbare tempeltent; doch wij kunnen hem echter thans niet onvermeld laten, zoowel omdat hij van bouwkunstigen vorm was, als omdat zijne verhoudingen bij alle latere tempels in *Jeruzalem* behouden werden.

Eene ruimte van 30 duitsche ellen lang, 10 breed en 10 hoog, was van drie kanten door wanden van dikke acaciaplanken ingesloten, die verguld en door dwarsbalken verbonden waren; iedere plank had van onderen twee pennen, die in zware zilveren onderdorpels stonden. Boven deze ruimte lagen vier bedekkingen over elkander; de binnenste was een kostbaar tapijt, met cherubijnen doorwerkt; de tweede bestond uit fijn geitenhaar, de derde uit rood (marokijn) leder, en de bovenste uit vellen van den „Tachasch.”

De voorste 20 duitsche ellen dezer ruimte waren bestemd voor het Heilige, de achterste 10 ellen voor het Heilige der Heiligen. Een gordijn, even als het tapijt met de cherubijnen, diende tot afscheiding dier twee deelen, en een ander dergelijk gordijn, doch zonder cherubijnen, maakte de oostelijke vóorzijde van het heiligdom uit.

In het laatstgenoemde gedeelte stonden eene tafel voor de toonbrooden, een klein altaar voor de reuk-offers, beide met bladgoud beslagen, en de lamp met zeven armen van massief goud, waardoor deze ruimte verlicht werd; terwijl het Heilige der Heiligen geheel duister was en alléén de arke des verbonds met de tafelen der tien geboden bevatte.

Vóór het heiligdom stonden het offeraltaar en een hoog metalen waschvat, waartoe vrouwen haren metalen spiegels hadden gegeven.

Een zestigtal zuilen, 5 duitsche ellen van elkander geplaatst, vormden om het geheel een voorhof, lang 100 en breed 50 duitsche ellen.

Tusschen deze zuilen was een kleed van „byssus” gespannen. Vóór het middelste gedeelte van den oostkant, dat tot ingang diende, hing weder een kostbaar gordijn. Voorts dient aangestipt te worden, dat de hebreuwsche el gelijk was aan ongeveer 5/6 der duitsche, en dat de cherubijnen op de arke des verbonds en op de tapijten en kleeden van het heiligdom bovenaardsche wachters moesten voorstellen. De vorm van den tabernakel was even edel als eenvoudig, en

liet niet na den godsdienstigen indruk te geven, dien alleen reeds het aanschouwen van een godshuis moet te weeg brengen. Hij was wel is waar niet voorzien van hooge gothische torenspitsen; maar daar hij juist in het midden van *Israels* leger was geplaatst en binnen een schoon aangelegden voorhof, bood hij eene tooverachtig verlichte ruimte aan voor de hoogere dienstverrigtingen der priesters; bevattende van achteren, als Heilige der Heiligen, een volslagen duister adyton ¹⁾, waar, terwijl belijders van andere godsdiensten op zoodanige plaats hunne afgoden hadden, alléén de steenen tafelen onder de vleugelen van den Cherub werden bewaard. Dit alles moest bij het volk wel verhevene denkeelden opwekken.

Het is hier echter de plaats niet over dit punt in beschouwingen te treden; te minder, dewijl die denkeelden eerst door verbinding met de gedachten, door andere inrigtingen van dit heiligdom zinnebeeldig voorgesteld, in het volle licht moeten komen. Wij gaan daarom thans tot den tempel van SALOMO over. Deze was te *Jeruzalem* op den berg *Moria* gebouwd. Vermits zijne kruinvlakte voor den voorgenomen bouw te smal was, trok men op eenige plaatsen aan den voet des bergs, tot de bijna ongeloofelijke hoogte van 3 à 400 duitsche ellen ²⁾, door middel van vierkante steenklompen muren op, terwijl de ruimte tusschen deze muren en den top des bergs met aarde werd gevuld.

Het tempelgebouw, uit vierkante steenen van 8 à 10 duitsche ellen lengte opgetrokken, was ongeveer 70 duitsche ellen lang, 30 duitsche ellen breed en 40 duitsche ellen hoog; het achterste derde gedeelte van het gebouw was echter 10 el lager.

Binnen zijne zeer dikke muren bevatte het op een aanzienlijk onderstuk alléén het Heilige van zeer groote afmetingen, en onmiddellijk daarachter het veel kleinere en ook niet zoo hooge Heilige der Heiligen ³⁾, even als bij de egyptische tempels, waar ook het heilig gedeelte gewoonlijk lager was dan het andere deel van het gebouw.

Het dak van beide was vermoedelijk vlak, en boven het Heilige van een hekwerk van sandelhout ⁴⁾ voorzien. De binnenmuren van het Heilige en van

¹⁾ Een gedeelte dat niet begaan of betreden mogt worden.

²⁾ Jos., Bell. Jud. 5, 5, 1; Antt. 8, 3, 9.

³⁾ Het eerstbedoelde was 40 d. ellen lang, 20 d. ellen breed, 30 d. ellen hoog; het laatste daarentegen 20 d. ellen lang, breed en hoog.

⁴⁾ 1 Kon. 10, 12.

het Heilige der Heiligen waren beslagen met planken van den cederboom, waarin cherubijnen, palmen en opengaande bloemen gesneden waren.

Deze beide ruimten waren bovendien geheel met goud bekleed, zelfs de vloeren van cypressenhout niet te vergeten; het snijwerk echter was slechts verguld. Het Heilige der Heiligen was ook hier geheel duister, en bevatte, behalve de oude arke des verbonds met hare beide cherubijnen, twee veel grootere cherubijnen; aan de oostzijde was het slechts door een beschot van cederhout van het Heilige gescheiden, en zoowel in dat beschot als in het oostelijk portaal bevonden zich zeer groote vleugeldeuren met hetzelfde vergulde snijwerk. In het Heilige, dat weder den kleinen altaar en de tafel ¹⁾, maar in plaats van één, tien kroonen met zeven armen bevatte, werd door tralievensters, hoog bovenaan, in de lengte der muren aan het daglicht toegang verschaft.

Vóór het Heiligdom vond men eene zaal, volgens de overlevering 120 duitsche ellen hoog, welke opgave echter waarschijnlijk op een misverstand berust. Hierin werden twee hooge holle metalen zuilen geplaatst, die 12 duitsche ellen in omtrek en zeer kunstige kapiteelen hadden, de een werd JACHIN, de andere BOAS geheeten; vermoedelijk om uit te drukken, dat geene aardsche zuil stevigheid en kracht geeft, maar dat God sterkte geeft (*jachin*) en zijner de kracht is (*boas*). Het is bekend, dat bij de vrijmetselaren deze zuilen tot symbolen dienen.

Terwijl dus de zaal, waartoe men door stoepen toegang kreeg, zich aan de voorzijde van het gebouw bevond, had men aan de drie andere kanten een smaller en lager gebouw, slechts drie verdiepingen hoog, bestemd voor de priesters en tempelbenodigheden.

Het geheel was omgeven van een voorhof, en om den voorhof was een muur van vierkante steenblokken, waarop eene omheining van cederhout stond; over talrijke poorten, die daarin waren, was hoogsgewijze gebouwd.

De oostelijke kant van den voorhof was zeer ruim; de drie andere zijden waren echter niet breed. In het ruim gedeelte stond de metalen offertafel, lang en breed 20 en hoog 10 duitsche ellen, met trappen en omgangen aan de zijden, waardoor de breedte ver-

¹⁾ Volgens 2 Chron. 4, 8 zelfs 10 tafelen, hetgeen ons echter onwaarschijnlijk voorkomt.

minderde, naar gelang men hooger kwam. Vervolgens had men er 10 groote spoelvaten en het zoogenoemde „metalen meer.” Beide, uit metaal gegoten, hadden groote kunstwaarde. Hier zij vermeld, dat het „metalen meer” eene met water gevulde metalen vaas was van 5 duitsche ellen hoogte, en die aan den bovenkant 10 duitsche ellen middellijn had. Daar deze vaas voor de reinigingen der priesters diende, moet zij wel van daartoe vereischte inrigtingen voorzien zijn geweest. Een tweede, nog grootere voorhof, weder ten oosten van den eerstgenoemden, doch lager gelegen, werd wellicht door de opvolgers van SALOMO er bij gevoegd. Deze bouwden meermalen bij, of maakten veranderingen. Ook heeft later koning ACHAZ, naar den vorm van een schoon altaar, dat hij te *Damaskus* zag, een tweede in het voorhof des tempels doen plaatsen, waardoor het vorige eenigermate op den achtergrond geraakte.

Met meer zekerheid kan worden gezegd, dat SALOMO een dubbelen voorhof op den oostelijken grond des tempels liet bouwen, gevormd door drie rijen zuilen, die een dak van beschoten cederplanken hadden.

Wij vinden over het algemeen zooveel zuilen en gangen, dat zij een wezenlijk bestanddeel van den hebreuwschen bouwstijl schijnen uit te maken. De groote behoefte aan schaduw in deze warme luchtstreek doet het verklaarbaar voorkomen, waarom men van die zuilengangen zoo menigvuldig gebruik maakte.

Aan diegenen echter, die plan en uitvoering van den tempel SALOMOOS bijna geheel aan de Pheniciërs toeschrijven, moeten wij doen opmerken, dat hij eigenlijk niet anders was dan eene uitbreiding van den tabernakel in steen gebouwd, en dat ook maar alléén het gedeelte, uitmakende het grootere verschil in hoogte tusschen het middelste gedeelte en de zijgebouwen, en de twee zuilen vóór den tempel van phenicischen stijl schijnen geweest te zijn. Wat de uitvoering betreft, schrijft de bijbelsche verslaggever den Pheniciërs alléén toe, dat zij voor het vellen der boomen op den *Libanon* gezorgd, bij de bearbeiding daarvan en der groote steenblokken geholpen, en al het werk in metaal uitgevoerd hebben.

Hoe de tempels der afgoden waren, die ten tijde van de verbastering van *Juda* zoowel als van *Israel* herhaaldelijk gebouwd werden, is ons niet berigt; de groote tempel van BAÄL echter, dien koning ACHAZ te *Samaria* liet bouwen, was ongetwijfeld in phenicischen stijl.

Met opzigt tot den tempel, dien EZECHIEL in een vizioen aanschouwde en uitvoerig beschreven heeft, moeten wij wel zwijgen; ofschoon zulk eene schets altijd op zich zelve zekere kunstwaarde heeft. Van den tempel na de babylonische gevangenschap gebouwd weet men te weinig, om er met juistheid eene beschrijving van te kunnen geven. Uit verspreide mededeelingen blijkt alléén, dat hij in de hoofdzaak op den tempel van SALOMO geleek; doch wat pracht betreft, voor dezen moest onderdoen. In grootte en ander opzigt had hij vrij veel overeenkomst met dien van HERODES.

Met te meer naauwkeurigheid is deze door HERODES gebouwde tempel beschreven.

Deze prachtlievende koning liet, wat nog nooit geschied was, den toenmaligen tempel afbreken en een veel fraaijeren optrekken, hoewel ook hij er zich niet aan waagde, van den ouden grondvorm af te wijken.

De terrasgewijze toegang naar het hoofdheilighdom, waardoor deze tempel bij den eersten oogopslag het meest van den vroegeren was onderscheiden, bestond voor een gedeelte ook reeds bij den ouden, doch is hier voorzeker meer in het oog loopend.

Deze eigenaardigheid zal te beter uitkomen, wanneer wij eene beschrijving van den tempel geven, van buiten naar binnen. Om de kruin van den berg was een muur, op elke der 4 zijden 500 duitsche ellen lang, met 5 poorten, waarvan — en dit is opmerkelijk — de noordelijke reeds een spitsen boog ver- toonde ¹⁾.

Aan den binnenkant van dezen muur, die 2000 duitsche ellen lang was, vond men in het rond dubbele zalen van 30 duitsche ellen breedte, en gevormd door met cederhout beschoten daken, op marmeren zuilen, ter hoogte van 25 duitsche ellen ²⁾. Aan de zuidzijde had men zelfs eene drievoudige zaal van nog grootere pracht. Die in het midden was hooger dan de buitensten. Haar vloer was met bonte steenen belegd.

Eenige schreden verder had men rondom een zeer bevallig steenen hekwerk nog geen 2 duitsche ellen hoog. Verder naar binnen werden de heidenen niet toegelaten.

¹⁾ Vergel. MIDDOT 2, 3.

²⁾ Jos., Bell. Jud. 4, 5, 2. Evenwel is, volgens Antt. 15, 11, 5, de hoogte te stellen op 27 duitsche voeten (18 joodsche ellen), en van de drievoudige zaal aan de zuidzijde, de breedte der zijkamers ieder op 30 voet, de hoogte op meer dan 50 en de breedte der middelsten op 45, de hoogte op 100 voet.

Van binnen geleidden weder van alle zijden 14 treden tot eene vierkante vlakte naar boven; deze en alle volgende treden waren eenigzins moeilijk te beklimmen, omdat elke trede eene halve joodsche el (ongeveer 10 duitsche duimen hoog) was ¹⁾; hetgeen ons aan de trappen met hooge treden van de pyramiden doet denken.

Op de gezegde hooge vlakte sloot, binnen een vrij gelaten rand van 10 duitsche ellen breedte, een muur van 40 duitsche el hoogte, de beide tempelhoven ²⁾ in. In dien muur had men 9 groote portalen, 4 aan de noord- en 4 aan de zuidzijde, alsmede 1 aan den oostkant, ieder met een voortrap, die daarheen geleidde ³⁾, en met vleugeldeuren, met zwaar ingelegd goud en zilver versierd; terwijl de vleugels der oostelijke poort van korinthisch metaal waren en er nog fraaijer uitzagen. Van binnen had ieder portaal een veel breeder voorportaal, gevormd door twee zuilen van zeer groote afmetingen, die van boven torensge- wijze bebouwd waren.

Door de oostelijke poort of door eene der twee eerste zijpoorten kwam men in den voorhof der vrouwen: zoo genoemd, omdat de vrouwen niet verder dan daar werden toegelaten. Er was voor haar eene gaanderij ingerigt.

Deze voorhof was 135 duitsche ellen lang en breed; de ruimte was aanmerkelijk verminderd, doordien in de vier hoeken groote vierkanten door lagere muren waren afgescheiden, en zoowel regts als links voor iedere poort weder een sierlijk bewerkte zuilengang gevonden werd.

Aan den westelijken muur van den voorhof voerde een breede, half rond uitgesneden trap van 15 treden opwaarts naar een reusachtig portaal ⁴⁾, waardoor men in den binnenvoorhof kwam, welke weder regts en links van zijne 7 poorten zuilengangen had. De voorste 11 duitsche ellen binnen dien hof waren nog toegankelijk voor de leeken; dan volgde eene sierlijke ba-

¹⁾ Het is niet waarschijnlijk, dat de treden deze hoogte hadden.

²⁾ Gezamenlijk 326 duitsche el lang en 135 breed.

³⁾ Volgens Jos., Bell. Jud. 5, 5, 2 had men 5 trappen, die naar deze torens voerden, en volgens ib. § 3 naar de binnengelegen oostelijke poort 15 lagere; doch dit komt niet overeen met ib. § 2, dat de muren van buiten 40, van binnen slechts 25 duitsche ellen hoog waren; en hoe zouden voor de poorten van de in ieder geval aanzienlijk hoogere binnen-voorhoven dezelfde 5 trappen voldoende geweest zijn?

⁴⁾ Breed 40 en hoog 50 el, volgens Jos., Bell. Jud. 5, 5, 3, waarmede MIDDOT 2, 3, wel is waar, niet overeenkomt.

lustrade van steen, ter hoogte van slechts 1 el, en daarachter had men slechts drie treden, doch opwaarts gaande naar de ruimte van 135 ellen, die den geheele voorhof besloeg en waarop de levitische zangers tegenover elkander stonden; vervolgens had men den zeer ruimen priester-voorhof.

Het offer-altaar, 32 duitsche ellen lang en 10 ellen hoog, dat men hier vond, werd door eene helling naar boven al smaller en smaller en had aan den zuidkant een schuinen opgang. Ten westen van het altaar volgde nu eerst het eigenlijke heilighdom van wit marmer, waarvan eenige blokken 25 ellen lang moeten geweest zijn.

Twaalf treden in het hellend gedeelte voerden naar de hooger gelegen voorzaal, die niet diep, maar 100 el breed en 96 el hoog was. Boven haar open portaal van 70 el ¹⁾ hoogte toonde de gevelmuur 5 met goud overtrokken kroonlijsten boven elkander, die, met de onderste te beginnen, allengs breeder werden. In deze zaal was een zeer groote gouden wijnstok. Achter deze zaal stond het veel smallere hoofdgebouw, en wel naast een middenschip, lang 73, breed 32 el en hoog 96 ellen. In een geheel met goud overtrokken voormuur was, achter een prachtig gordijn, weêr een groot portaal, met eene vierledige vleugeldeur, en dan eerst het Heilige, 40 ellen lang en 20 ellen breed, met tafel, lamp en altaar ²⁾; eindelijk, slechts door een even kostbaar gordijn hiervan gescheiden, ³⁾ het Heilige der Heiligen, maar half zoo lang, en even als het Heilige 60 duitsche ellen hoog, en hier geheel ledig. Op den vloer wees eene steenen plaat van drie vingers hoogte de plaats aan, waar eenmaal de arke des verbonds stond. Boven deze twee afdeelingen had men ruimten van onbekende constructie, waardoor het gebouw de hoogte van 96 duitsche ellen bereikte. Om het platte dak stond een hek met vergulde punten. Op de drie zijden, behalve de voorzijde, was op dit middenschip

¹⁾ Volgens Jos., Bell. Jud. 5, 5, 4, doch volgens MIDDOT 3, 7 slechts 40.

²⁾ Ook moet volgens MIDDOT 3, 8 de hechal vensters gehad hebben naar den kant van de zaal; doch eerst op eene aanzienlijke hoogte.

³⁾ Jos., Bell. Jud. 5, 5, 5 staat *zatanerôquatt*, enkelvoud; en volgens Joma 5, 1 is het zelfs betwistbaar, of hier twee gordijnen geweest zijn: wellicht heeft men van twee gehoord, doch niet erkend, dat de tweede vóór den hechal hing; want de buitenste, in Jos., Bell. Jud. 5, 5, 4 beschreven, wordt in de Mischna nergens genoemd.

weër een gebouw van drie verdiepingen, hoog 60 el, ingerigt en bestemd voor vertrekken der priesters en tempelbenoodigdheden. In de oostelijke hoeken van den priesterhof had men nog vele inrigtingen voor dezelfde einden, o. a. het zoogenaamde brandhuis noordoostelijk, met een koepeldak, en een groote basilisk ¹⁾ zuidwaarts van het altaar, waarin het sanhedrin der twee-en-zeventig zijne zittingen hield.

Hier is de meest geschikte plaats om nog twee takken der bouwkunst te bespreken, die, wel is waar ook elders, doch in het bijzonder bij genoemde tempels te pas kwamen.

De eerste diende om den zoo hoog gelegen tempel van water te voorzien, dat de priesters voor reinigingen, baden en tot vele andere einden noodig hadden. SALOMO liet daar wel is waar diep graven en vond ook eene goede wel; maar vermits zij voor het gebruik op verre na niet voldoende was, voorzag hij den tempel van water door eene om hare schoonheid merkwaaardige waterleiding. Hij liet namelijk den ruimen voorraad water bij het op drie uren afstands ten zuiden van *Jeruzalem* hooggelegene stadje *Etam*, eerst door drie ingemetselde muren dalwaarts loopen en vervolgens door met zorg bearbeide pijpen van gebrande tegelklei voorbij *Bethlehem*, en door middel van eene overwelfde brug over het dal *Gichon*, naar den tempelberg leiden. Van dit werk vindt men nog overblijfselen.

Evenwel werd het water hierdoor slechts tot op kniehoogte van den berg gebragt, van waar het niet dan men moete kon opgevoerd worden. Na de ballingschap werd het water in een reservoir geleid, dien men in den berg onder den tempel aanlegde, en van daar werd het water door middel van raderwerk in de hoogte gedreven. Hierdoor maakte men ook één priesterbad onder, en één in den tempel. Een insgelijks onderaardsch kanaal voerde het gebruikte water in de beek *Kedron*, ten oosten der stad.

Over andere stoute waterleidingen zullen wij later spreken ²⁾.

Een tweede bij den tempel in toepassing gebragte tak der bouwkunst was de aanleg van eene bijzondere soort bruggen. De over het dal *Gichon* loopende brug, die de waterleiding moest dragen, hebben wij

¹⁾ Zoo wordt in JOMA 25, a de vierkante zaal aangeduid.

²⁾ Hieronder behoort niet die, volgens Jos., Bell. Jud. 2, 9, 4, door PILATUS aangelegd, welke echter onmogelijk 400 stadiën lang kan geweest zijn, zoo als daar opgegeven wordt.

reeds vermeld. Eene andere, bestemd voor het bezoek dat de koningen den tempel bragten en die daarom ongetwijfeld smaakvol was, vereenigde de bergen *Zion* en *Moria*.

ROBINSON beweert van een grooten boog dezer brug overblijfselen te hebben gevonden, die met den grondmuur van den tempelberg in verbinding stonden. Of de brug „van den tempel naar de stad,” ¹⁾ die uit vrees voor POMPEJUS afgebroken werd, dezelfde was, die in den laatsten tijd het noordoostelijk gedeelte der stad met den tempel in verbinding bragt, is ons niet duidelijk geworden.

Eene andere voerde van den tempelberg over het dal en de beek *Kedron* in noordoostelijke rigting naar den *Olijfberg*, die op een kwartieruurs afstands gelegen was.

Eenvoudig in oorsprong, werd zij later eene prachtige waterleiding van verscheidene rijen bogen, boven elkander ²⁾.

Eene laatste geleidde van den tempel naar de woestijn. ³⁾ Met zekerheid kan men hare rigting niet aanwijzen. Behalve den toenmaligen tempel te *Jeruzalem* was er geen in het geheele land; het geheele volk ging derwaarts ter bedevaart, om de drie hooge feesten te vieren. Toen in de laatste eeuwen der joodsche oudheid er ook eene synagogen-dienst op alle plaatsen van eenige beteekenis ontstond, werden, tot zelfs in de laatste tijden, slechts zelden gebouwen van aanzien opzettelijk daartoe ingerigt.

Drie dezer gebouwen verdienen hier vermeld te worden. De synagoge te *Alexandrië*, in welke stad de joodsche bevolking ongemeen talrijk was, wordt ons beschreven als een buitengewoon groot en ruim gebouw (een basiliek), omringd van een dubbelen overdekten zuilengang; van binnen vond men in het voorportaal 70 gouden zetels voor het Sanhedrin. De gemeente had een eigene.

De synagoge van *Tiberias*, uit lateren tijd, was insgelijks van eene dubbele stoa omgeven ⁴⁾, en die van *Antiochië* schijnt bijzonder prachtig geweest te zijn. Hieromtrent hebben wij echter geene nadere opgaven. De tempel, met een offer-altaar, dien de egyptische Joden ten tijde der Ptolemeën in *Heliopolis* bekwa-

¹⁾ Jos., Antt. 14. 4. 2.

²⁾ Eenige belangrijke aanteekeningen hierover geeft SCHEKALIM, Jer. 4. 4.

³⁾ JOMA, 6. 4. 8.

⁴⁾ Verg. JALCUT, II, § 848.

men, behoort in onze beschrijving niet te huis. Een vervallen tempel der Bubastis werd ter hunner beschikking gesteld; dezen herstelden zij en maakten hem zoo goed mogelijk gelijk aan dien van *Jeruzalem*.

Thans gaan wij over tot hetgeen de Hebreën op het gebied van ongewijde bouwkunst hebben geleverd; van de burgerlijke kunnen wij hier niet gewagen, daar de gewone huizen klein en smakeloos waren. Ook van openbare wereldlijke gebouwen vindt men slechts weinig; want bijeenkomsten werden op de pleinen, bij de poorten of in den beneden-tempelvoorhof gehouden, en grootere zittingen voor geregtsaangelegenheden deels op die pleinen, deels in of bij den tempel. In de steden geschiedde dit in de lokalen der niet fraaije synagogen. Wij hebben dus slechts te gewagen van gedenkteeken, die echter uit godsdienstigen afkeer, waarop wij reeds wezen, nooit standbeelden van menschen voorstelden. Reeds had ABSALOM, dewijl hij niet in den naam van een zoon voortleefde, bij *Jeruzalem* voor zich zelven een gedenkteeken laten oprigten, volgens JOSEPHUS ¹⁾ eene marmeren zuil. Een ander, dat niet beschreven wordt, heette het Vollers-gedenkteeken en zulks vermoedelijk alléén omdat het op het *Vollersveld* stond. Wat latere tijden betreft, gewaagt men van een gedenkteeken voor de gevierde koningin HELENA ²⁾ en een gedenkteeken voor HERODES; het eerstgenoemde bestond uit drie kleine pyramiden.

Meer weten wij van een gedenkteeken in het bergstadje *Modiim*, dat SIMON de Makkabeër op de gebeenten zijns heldengeslachts liet oprigten. Op eene breede fundering werden 7 kleine pyramiden geplaatst, en rondom deze, hooge zuilen, waarop wapenen en schepen uitgehouwen waren; — schepen om de aandacht van zijn volk op de zee te vestigen, waarvan te weinig partij werd getrokken.

In den griekschen tijd liet de hoogepriester JASON een gymnasium bouwen, waaronder toen, zoo als bekend is, eene toernooizaal van smakvolle inrigting werd verstaan. Het heeft waarschijnlijk de tijden der Makkabeën ³⁾ niet overleefd, omdat de oefeningen daarin aan het ernstige en vrome volk ergernis ga-

¹⁾ Antt. 7, 10, 3. Wat latere onderzoekers het grafteeken van ABSALOM noemen, is van veel jongeren oorsprong, reeds blijkens de ionische ordening der zuilen.

²⁾ Volgens ib. 20, 4, 3.

³⁾ Wanneer het niet de latere *Xystos* was, waarvan de ligging met de opgaaf in 2 Mak. 4, 12 goed overeenstemt.

ven, en dit te meer dewijl die oefeningen naakt uitgevoerd werden. Later bouwde echter HERODES, die zich hierover weinig bekreunde, een groot amphitheater voor gymnastische oefeningen en dierengevechten, als mede een schouwburg.

Ongetwijfeld werden deze gebouwen in den stijl, die bij de Grieken en Romeinen hiertoe in zwang was, opgetrokken.

Wij kunnen niet geheel voorbijgaan den aanleg van waterkommen omgeven met muren en benedenwaarts leidende trappen, in en digt bij de stadjes. Reeds SALOMO liet er een maken, ten einde daaruit zijnen vermaarden tuin te doen bevochtigen; een andere van koning HISKIA, met eene kleine waterleiding in verbinding, was bestemd om in mogelijkerwijs voorkomend gebrek aan water te voorzien. Andere dienden tot andere einden; de afgelegene voor baden. Een der laatstbedoelden, die geneeskraft bezat, was door zalen omgeven en droeg den naam Bethesda (oord van genade). Ook had men vijvers tot vermaak dienende.

Ten slotte hebben wij nog den hebreeuwischen of oud-joodschen bouwtrant van koninklijke lustsloten na te gaan.

Een paleis, dat DAVID door Tyriërs liet bouwen, behoort hieronder dus niet.

SALOMO liet er een naar zijne eigene denkbeelden bouwen, dat in smaak en in pracht bij den tempel niet behoefde achter te staan. Het midden van bedoeld paleis besloeg eene ruimte van 100 duitsche ellen lang, 50 breed, 30 hoog, in de lengte naar doorsnede, met 4 rijen cederzuilen, die een dak hadden, dat met planken van cederhout was overtimmerd. Boven deze zaal bevonden zich twee rijen kamers, ieder 15 achter elkander; die op zijde, met een licht-raam en een overeenkomenden boog in den binnenmuur. Het platte dak had eene leuning van sandelhout. Vóór dit alles was een groote hof, waartoe een op twee zuilen rustend portaal toegang verleende. Achter de genoemde zaal was eene tweede, waarin de koning regt sprak. Men vond hier zijnen troon, met sierlijke leeuwen. Regts en links van de middenzaal stonden gebouwen, die ook prachtig moeten geweest zijn, aangezien het eene door SALOMO zelven, het andere door de koningin, eene egyptische prinses, werd bewoond. Eindelijk werd op aanzienlijken afstand het geheel omgeven door een muur van groote vierkante steenblokken, waarop eene cederhouten leuning stond.

Uit den naam van dit paleis, het „huis van het Libanon-woud”, maakt men te regt op, dat aan den bouw der groote, slechts door cederen geschraagde zaal het schoone denkbeeld ten grondslag lag om een schaduwwijk woud van cederboomen architectonisch zamen te stellen.

Meermalen worden uit latere tijden paleizen der koningen van *Juda* en *Israel* genoemd, doch niet beschreven, en uit de klaagliederen van *JEREMIA* ¹⁾, waar het te groote aantal lustgebouwen van koning *JOJAKIM* ter sprake komt, kan men hieromtrent ook niets naders afleiden.

Van de graven der oude koningen weten wij alléén, dat de meeste in eene gemeenschappelijke spelonk waren, die prachtig moet geweest zijn. Weinig geloof verdient het, dat de Makkabeër *HYRKANUS* ²⁾ uit het geopend graf van *DAVID* 3000 talenten zilver zou genomen hebben. *HERODES*, die het met hetzelfde doel nogmaals opende, vond er echter enkel vele gouden en andere kostbaarheden, en toen de vlammen, die verder wilden doordringen, hem te gemoet kwamen, liet hij tot verzoening aan den ingang een gedenk-teeken van wit marmer oprigten ³⁾. Wat betreft den tijd na de ballingschap, wordt insgelijks slechts alléén gewag gemaakt ⁴⁾ van een paleis der makkabeïsche koningen, en eerst met betrekking tot de gebouwen van *HERODES* zijn wij weder in het bezit van vele berigten.

Zijne woonplaats in de bovenstad schetst *JOSEPHUS* ⁵⁾ als in schoonheid alle beschrijving te boven gaande. Tusschen wel onderhouden grasperken verhieven zich gebouwen van verschillenden trant in marmer, die merkwaardig schoone daken hadden en zalen van steeds andere zuilenordening, al naar gelang van het karakter des gebouws. Daaraan grenzende trof men boschjes aan, bestaande uit onderscheidene boomsoorten, door wandelpaden doorsneden en omringd van diepe grachten, die haar water door eene menigte metalen kunstwerken ontlastten en duiventillen in den vorm van torens hadden.

Om het geheel was een muur, hoog 30 duitsche

¹⁾ 22, 13—15.

²⁾ Jos., Antt. 13, 8, 4.

³⁾ Ib., 16, 7, 1. Doch niet identisch met eene nog voorhanden grot, die thans „de graven der koningen” heet, en 1 voorhof en 7 vertrekken insluit, ofschoon ook zij bezienswaard moet zijn. De erfbegraafplaatsen van bijzondere personen, in *Baba Kamma* 6, 8 aanschouwelijk beschreven, waren, ofschoon van zamengestelden aard, toch kunsteloos.

⁴⁾ Jos., Antt. 20, 8, 11.

⁵⁾ Bell. Jud. 5, 4, 4.

ellen, met torens, die op gelijke afstanden van elkander geplaatst waren. Andere gebouwen, die eigenlijk tot militaire einden dienden, liet *HERODES* zóó inrigten, dat zij tegelijk de prachtigste oorden tot uitspanning werden. Zoo was sedert lang tot verdediging van den tempel in de nabijheid van dezen ten noordoosten een burg gebouwd, en daar *HERODES* uit dat punt gaarne den tempel zelve in bedwang wilde houden, — dewijl de priesters en het volk niet altijd gedwee waren, — veranderde hij die burg in een sterk kasteel, liet uit de oude waterleiding een korten zijtak daarop uitloopen, doch deed dit kasteel tevens door schoone pleinen, baden, zuilengangen en vier hooge hoektorens versieren ¹⁾.

Nog veel grootscher was zijne onderneming om het voorname deel der stad dermate van verdedigingswerken te omringen, dat zij tevens een wezenlijken kring prachtige kunstgebouwen vormden, die zoowel door de hoogte van het terrein als door de werken zelve te beter in het gezigt vielen. Den muur, die zich om de bovenstad bevond, liet hij nog verhoogen en zoowel daarop als daarin telkens op een afstand van 200 duitsche ellen een toren bouwen.

Deze torens, 60 in getal, waren alle aanzienlijk en schoon; drie daarvan, uit wit marmer, zijn der vermelding overwaard; de eerste, *HIPPIKOS* genaamd, was 25 duitsche ellen lang en breed, en 80 ellen hoog, en op zeldzame wijze in het midden zijner hoogte tot een diepen reservoir ingerigt, waarop nog twee verdiepingen waren; de tweede, naar zijnen broeder *PHASAEI* genaamd, was in het geheel 40 duitsche ellen lang en breed, 90 hoog en in het midden zijner hoogte door een zuilengang omringd, waarop zeer naar binnen de toren zich voortzette, met heerlijke woningen en zelfs met een bad er in. Dit gebouw moet met den vuurtoren te *Alexandrië* te vergelijken zijn geweest. De derde eindelijk, naar zijne gemalin *MARIAMNE* genoemd, was slechts 55 duitsche ellen hoog, doch de schoonste van alle ²⁾.

Ook in het voornaam gedeelte der stad vond men den achthoekigen toren *PSEPHINOS*, die 70 el hoog was, en de zoogenaamde *Xystos*, een ruim plein door arkaden omgeven. Men weet echter niet met zekerheid, onder wien deze beide werken en de 14 torens op een tweeden stadsmuur gebouwd zijn.

¹⁾ Jos., Bell. Jud. 5, 5, 8.

²⁾ Ib. 4, 4, 3.

De buitensporige bouwlust en de neiging tot pracht van *HERODES* waren door deze werken te *Jeruzalem* nog op verre na niet bevredigd. Te *Askalon* rigtte hij een schoon badhuis en zuilengangen op; te *Ptolemaïs* een gymnasium; te *Jericho* had men reeds een kasteel; hij bouwde daar nog een nieuw.

Eenige uren ten zuidoosten van *Jeruzalem* bouwde hij op eene hoogte, in den vorm van een koepel, eene prachtige burg met toren, waartoe uit het dal een marmeren trap van 200 treden opwaarts geleidde. Den burg voorzag hij van water door eene lange, grootsche waterleiding. Hij wilde zodoende eene daar behaalde zege vereeuwigen, en noemde die plaats naar zich zelve *Herodium*.

In *Samaria*, dat hij op bijzonder luisterrijke wijze deed uitbouwen, liet hij een sierlijk bosch aanleggen, waarin — en dit was waarlijk schande! — voor *AUGUSTUS* een schoone en groote tempel werd gebouwd; gelijk ook een tweede aan de bron van den *Jordaan*, die uit wit marmer werd vervaardigd. Zelfs een zeeplaatsje liet hij op eene verkwistende wijze vergrooten ¹⁾ en noemde het, ter eere van den keizer, *Caesarea*. Nadat men aan de zee, die hier 20 vadem diep was, door het daarin doen zinken van steenblokken, — waarvan sommige meer dan 50 duitsche ellen lang waren, — een havenkom ontworpen had, werden op den zeer breeden steenen dijk onderscheidene hooge torens gebouwd.

Van de noordzijde kon men de haven als een poort binnenvaren, tusschen een toren ter linkerzijde en twee nog hogere monolithen aan den rechterkant, die van boven onderling verbonden waren. De oever der gansche landingsplaats was met twee gewelfbogen overspannen; daarachter waren wandelplaatsen en op een kunstheuvel een tempel voor den keizer met reusachtige standbeelden o. a. van dezen zelve. Hierop volgde eene groote rij huizen, welke den vorm van een halven cirkel had; de huizen waren allen van wit marmer. Nu eerst had men de eigenlijke stad, die een forum, een schouwburg en een amphitheater bekwaam.

Alle kunstgewrochten van *HERODES* zijn hier nog

¹⁾ Jos., Antt. 15, 9, 6, Bell. Jud. 1, 21, 5—8.

niet genoemd; doch wij breken hierbij af. Intusschen kunnen wij niet nalaten ons er over te verwonderen, dat zulk een klein land de middelen voor zoo bovenmatig vele en kostbare ondernemingen kon verschaffen. Deze koning beschouwde een glimlach van *AUGUSTUS* als eene voldoende schadeloosstelling voor den berooiden toestand zijns volks.

Onderscheidene latere paleizen in het oude *Jeruzalem* stilzwijgend voorbijgaande, stippen wij alléén nog aan, dat, even als *HERODES* met opzigt tot het voornaam deel der stad deed, ook de muur van een ander deel der stad (het nieuwe deel) van 90 torens werd voorzien.

Men zal reeds kunnen nagaan welk een indrukwekkend gezigt *Jeruzalem* op eenigen afstand moest aanbieden, wanneer men weet dat — gezweven van zoo vele hoog uitstekende prachtige gebouwen — de stadsmuren alléén als het ware een woud van 164 torens vormden. Hierbij valt niet te ontkennen dat, daar deze torens voor een gedeelte platte daken met leuning hadden en deels als pyramiden uitliepen, de aanblik der stad nog schooner zou geweest zijn, bijaldien al deze torens spits toeloopende waren geweest.

Dat wij bij al de voortbrengselen der hebreuwsche bouwkunst zoo lang hebben stil gestaan, zult gij ons, hopen wij, niet ten kwade duiden; omdat hiervan, gelijk van zelf spreekt, niet dan door eenige beschrijving een denkbeeld kon gegeven worden, en de werken zelve zoo talrijk en ten deele zoo verscheiden in soort waren.

Eene waardering van hunne kunstwaarde en van den trap, waarop de hebreuwsche bouwkunst over het algemeen geraakte, moeten wij aan het oordeel van deskundigen overlaten. Alléén konstateren wij, dat de Hebreë in deze kunst veel hebben beproefd en, naar het schijnt, zeer dikwijls met gelukkig gevolg. Juiste afmetingen en evenredigheden, edele vormen, symmetrie en goede smaak zijn aan die werken zeer zelden te ontzeggen. Vele hunner waren grootsch, menige zelfs stout, en de gewijde gebouwen, hoewel in alle opzichten eerbiedwekkend, gaven niettemin in velerlei opzigt blijk van een streven naar het idealistische.

BESCHRIJVING VAN HET IN LOODREGTEN STAND BRENGEN VAN DEN TOREN TE NIJLAND.

Medegedeeld door den Heer A. BREUNISSEN TROOST, architect te Sneek.

(MET EENE PLAAT. PL. IV).

Op den 23 December 1865 werd de kerktoeren te *Nijland* (prov. *Friesland*), door mij, op uitnoodiging van de kerkvoogden der Hervormde gemeente aldaar, — de heeren A. J. BREEUWSMA, F. A. DE BOER en H. P. MEILEMA, — onderzocht, en toen bevond ik dat die toren in west-zuidwestelijke rigting van de kerk afweek, welke afwijking uit den loodregten stand aan den top ongeveer 2.25 el bedroeg. Bij vergelijking met vroegere waarnemingen bleek hieruit dat die afwijking in de laatste negen jaren 0.25 el had toegenomen. In Mei 1866 werd het onderzoek door mij herhaald en toen bedroeg de afwijking reeds 2.30 el. Het was dus duidelijk dat de verzakking steeds toenam en binnen niet zeer langen tijd het omvallen of instorten van den eeuwenouden, overigens nog hechten, toren zou moeten ten gevolge hebben. Ik verklaarde dan ook de vrees der kerkvoogden voor zeer gegrond, en gaf den raad hoe eerder hoe liever pogingen aan te wenden om het gebrek te herstellen en wel door uitboring van grond onder het torenfundament. Dit vond dadelijk bijval bij de kerkvoogden, te meer, daar — zoo als ik later vernam — een eenvoudig schrander werkmans te *Nijland*, genaamd FEDDE ALBERTUS HOKWERDA, reeds vroeger als zijne vaste overtuiging herhaaldelijk had te kennen gegeven, dat hij wel kans zag om op bovengenoemde wijze den toren weêr „regt te zetten.” De leiding van het werk werd mij op mijne verantwoordelijkheid toevertrouwd, met volkomen volmagt om naar welgevallen te handelen zonder kosten te ontzien, en de uitvoering er van werd opgedragen aan den kundigen timmermansbaas J. REITSMA, bij wien genoemde HOKWERDA als knecht werkzaam was.

Den 3 Julij 1866 werd een aanvang gemaakt met de voorloopige werkzaamheden. Eerst liet ik den toren geheel vrij en losmaken van de kerk, wier muren en dak telkens weêr aan den steeds wijkenden toren waren aangesloten, en zodoende zorgde ik

voor de noodige ruimte om den toren in loodregten stand te kunnen brengen. Hierna werd het geheele fundament van den toren zoo binnen als buiten bloot gegraven, zoodat hij geheel vrij en los op zijn grondvlak rustte, zijnde een laag klei van ongeveer 1.20 el dikte, die door het torschen van den zwaren last eene verbazende vastheid had gekregen. Binnen den toren werd nu op ingeslagen paaltjes een raamwerk van greenen ribhout gelegd, juist op de hoogte waarop, volgens waterpassing en aflooding, het grondvlak van het fundament moest neêrkomen, zou de toren den loodregten stand weêr innemen. Nadat nu nog de binnenruimte ongeveer 0.80 el dieper was uitgegraven om aan de werklieden de noodige plaats te geven, werd den 15 Julij met de uitboring een aanvang gemaakt.

Eerst liet ik boven het genoemde raamwerk, op afstanden van ongeveer 0.25 el met een boorijzer van 25 streep middellijn, gaten boren die daarna werden opgeboord met een van 36 streep, terwijl daartusschen weder nieuwe gaten werden gemaakt; daarbij steeds zorg dragende dat die plaatsen van den bodem waar de meeste zakking werd vereischt, ook het meest werden verzwakt. Vooral op de hoeken ging dit met veel moeite gepaard, daar de lengte der boorijzers, wegens de dikte van het fundament, tot ruim 3 el moest bedragen en dus verlengstukken noodig waren. Nadat de toren was begonnen te zakken, kon men volstaan met telkens en geleidelijk dezelfde gaten, die door de zamendrukking van den grond nauwer werden, weder op te boren. De grond werd bij kleine hoeveelheden uit de boren verwijderd en deze voortdurend met water bevochtigd, waardoor het mogelijk werd in de vaste kleilaag door te dringen. Intusschen werden enkele gedeelten van het fundament, die door de verplaatsing van den last zwaarder werden gedrukt en daardoor dreigden uit te wijken, door zware stutten tegen den zijdelingschen grond voldoende geschoord;

vooral aan de oostzijde, waar het fundament geheel tot onder toe was doorbroken, werd veel zorgvuldigheid vereischt.

Om voortdurend de vorderingen van het werk te kunnen nagaan, was een vast merk gemaakt in de bekapping der kerk, waarnaar men iedere verandering in den stand des torens naauwkeurig kon afmeten. In het eerst was de beweging zeer langzaam, doch later sneller en dikwijls op enkele oogenblikken duidelijk zichtbaar en hoorbaar, terwijl zij ook voortging gedurende den tijd dat niet werd geboord. Zoo had men de voldoening, langzamerhand het logge gevaarte te zien bewegen in de tegenovergestelde rigting van die waarin het sedert eeuwen getracht had zich te verplaatsen. Op den 1 Augustus 1866 kon het boren worden gestaakt, daar de loodregte stand over beide zijden van den toren zoo goed als volkomen bereikt was, waarbij eenigszins werd gerekend op de waarschijnlijkheid dat — na het staken der werkzaamheden, vooral ook bij het luiden der vrij zware klok — de zakking nog in geringe mate zou voortduren.

Het fundament, dat op enkele plaatsen eenigszins was losgeraakt, werd nu met zorg hersteld; daarna werden de sleuven op twee der hoeken volgemetseld, en overigens in dunne lagen onder gedurig aanstampen met klei gevuld. Nadat men nog eenigen tijd had gewacht om te zien of er nog verdere zakking, ook door het klokluiden, zou komen, — hetgeen echter niet het geval was, — werden de muren van de kerk op nieuw tegen den toren aangemetseld en het dak in orde gebragt. Hiermede liep het werk af, zonder eenige stoornis en zonder eenige beschadiging aan het muurwerk van den toren; zoo zelfs dat eenige strooken papier, die ik vóór den aanvang

over bestaande scheuren had laten plakken, ongeschonden bleven.

Tot de goede uitvoering van dit werk droegen veel bij de bekwaamheid en de belangstellende ijver van den mr. timmerman J. REITSMA; de goede uitslag moet echter voor een groot deel ook worden toegeschreven aan den reeds genoemden werkmans HOKWERDA. Zoo ergens, dan was het hier, te *Nijland*, dat het geloof wel geen bergen, maar toch een toren verzette: niets toch dan de onwrikbare overtuiging dat het werk moest slagen kon aan de werklieden dat onuitputtelijk geduld, die onophoudelijke oplettendheid en dat verstandig overleg geven, welke vereischt werden tot het volbrengen van dezen arbeid, waarvan ik de verantwoordelijkheid op mij had genomen, zonder evenwel vooruit de verzekering te kunnen geven dat het gewenschte doel geheel zou worden bereikt. Gaarne stem ik dan ook in met den lof aan HOKWERDA reeds in eenige nieuwsbladen gegeven, en noem hem een voorbeeld van vindingrijkheid en verstandig beleid. Door hem is een nieuw bewijs geleverd dat eerst dan de arbeid zijne volle waarde verkrijgt, wanneer de hand die *arbeidt* wordt bestuurd door een hoofd dat *denkt*.

De kosten van al deze werkzaamheden met nog verscheidene reparatiën aan den toren en de kerk, een nieuw kozijn, een gedeelte vloer, eenige pleisterwerken enz., hebben bedragen f 544.73. Na het staken van het werk, nu ruim een jaar geleden, tot heden, is de stand van den toren niet veranderd en men mag dus vertrouwen dat deze zijne fraaie spits loodregt ten hemel zal blijven verheffen totdat de tijd op gewone wijze, door zijnen „knagenden tand” hem zal neêrvellen.

Sneek, September 1867.

MEDEDEELINGEN EN BERIGTEN.

Door de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* zijn bij gelegenheid van haar vijf-en-twintigjarig bestaan, in het jaar 1867, uitgeschreven de volgende prijsvragen ¹⁾. Ontwerpen en antwoorden worden ingewacht vóór of op 1 April 1868.

¹⁾ Het programma is reeds in het bezit der leden, en op franko aanvraag van belanghebbenden te bekomen.

Eerste prijsvraag. — Raadhuis voor de hoofdstad des Rijks.

Aan den vervaardiger van het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp zal worden uitgereikt een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van VIJFHONDERD GULDEN.

Ter mededinging zijn alle binnen- en buitenlandse bouwkundigen uitgenoodigd.

Tweede prijsvraag. — Monument voor HENDRIK DE KEYZER EN JACOB VAN CAMPEN.

Eene toelichtende beschrijving wordt tevens verlangd.

Voor het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp wordt uitgelooft een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, benevens eene premie van TWEEHONDERD-VIJFTIG GULDEN.

Ter mededinging zijn uitgenoodigd de leden van de Maatschappij.

Derde prijsvraag. — Spoorweg-stationsgebouw nabij een dorp.

Voor het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp wordt uitgelooft een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van HONDERD GULDEN.

Ter mededinging zijn uitgenoodigd de leden van de Maatschappij.

Buitengewone prijsvraag. — Men verlangt een „Overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in Nederland, van de komst der Romeinen tot het begin dezer eeuw”; met uiteenzetting van de wijze waarop zich die kunst onder de verschillende regeringsvormen heeft ontwikkeld, en met aanduiding der onderscheidene typen in hetzij nog aanwezige, hetzij door afbeeldingen of door beschrijvingen bekende gebouwen.

De wijze van toepassing der materialen, zoowel van inheemsche als vreemde herkomst, en de invloed daardoor op de bouwvormen uitgeoefend, moeten in algemeene trekken aangewezen en met voorbeelden of schetsen in omtrek toegelicht worden.

Eene opgaaf van de namen der meest bekende bouwmeesters en van de tijdperken van hunnen bloei wordt wenschelijk geacht.

Eene aanwijzing van bronnen, tot staving van het aangevoerde, wordt aan het slot der verhandeling verlangd.

Het geheel moet behandeld worden als eene schets, die ten grondslag zal kunnen strekken tot eene latere meer uitvoerige behandeling van het onderwerp.

Aan de der bekrooning waardig gekeurde verhandeling zal worden toegekend een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van DRIEHONDERD GULDEN.

Ter mededinging zijn uitgenoodigd de leden der Maatschappij en belangstellenden, in het koninkrijk der Nederlanden geboren of aldaar woonachtig.

De uitmuntende wijze waarop de overdekking der beurs te Rotterdam is geslaagd, had bij de beursbezoekers den wensch doen ontstaan, om den heer C. B. VAN DER TAK, directeur der gemeente-werken, een

stoffelijk blijk van sympathie te geven. Velen van hen die daartoe bijdroegen, vereenigden zich onlangs met dat doel op de beurs. In het midden van het gebouw was eene met tapijten overdekte estrade opgericht, waarop eene kommissie uit de beursbezoekers plaats nam met de heeren burgemeester en wethouders en den heer gemeente-sekretaris, die tot het bijwonen der plegtigheid waren uitgenoodigd. De heer C. B. VAN DER TAK uitgenoodigd zijnde zich op de estrade te begeven, nam de heer PLATE, voorzitter van de kommissie, het woord. Eerst wenschte hij hem namens de beursbezoekers geluk met de voltooiing der overdekking. Daarna hield hij een toespraak tot burgemeester en wethouders, en ten slotte tot de aanwezigen. De heer VAN DER TAK betuigde met warmte zijnen dank voor de onderscheiding, hem te beurt gevallen. De burgemeester, daarop het woord nemende, bragt dank aan de kommissie voor hare bemoeijingen ten goede en deed namens hem zelven, namens het kollegie van dagelijksch bestuur, ja, namens den geheelen raad, hulde aan den ijver en de bekwaamheid des heeren VAN DER TAK, nu weder door de overdekking van het beursgebouw gebleken. Ten slotte trad als spreker op een der oudste beursbezoekers, de heer D. DUNLOP, die namens hen aan de kommissie, welke zich met de bezorging van het geschenk aan den heer VAN DER TAK belast had, dank betuigde. Het geschenk, dat hem vereerd werd, is een prachtig gouden uurwerk met ketting. Het horologie is aan de binnenzijde van eene toepasselijke inscriptie voorzien.

De pruisische regering heeft bij dekreet van 21 Maart 1867 besloten dat te Berlijn eene nieuwe hoofdkerk voor de protestantsche eeredienst zal worden gesticht, en noodigt in het officiële blad alle architecten uit hunne ontwerpen vóór of op 12 Augustus 1868 in te zenden.

Op aanvraag aan het ministerie van eeredienst te Berlijn, wordt het programma met het situatie-plan toegezonden. Deze prijsuitschrijving komt ons zeer belangrijk voor. Als uittreksel van het programma moge het volgende dienen:

- a. De nieuwe hoofdkerk zal worden gesticht op de plek waar de kerk thans staat.
- b. De voorname gevel zal gekeerd zijn naar de zijde van den Lustgarten.
- c. Voor den geheelen bouw is vastgesteld het cijfer van 3 à 4 millioen thaler, dat is, de thaler

à f 1.80 gerekend, f 5,400,000 à f 7,200,000.

d. De hoofdkerk is tevens bestemd tot een nationaal gedenkteeken voor Pruisen.

e. Een aan te leggen *campo santo* zal tot begraafplaats voor het vorstelijk huis dienen.

f. De kerk zal in verband worden gebragt met het koninklijk slot.

g. De bouwmaterialen te Berlijn in gebruik zijn de metselsteenen voor de generale constructie, en de hardsteen of de gebakken aarde voor de details en de versiering.

Wij verwijzen belanghebbenden ten slotte naar het uitvoerig prijsprogramma, waarin de eigenaardige bepaling voorkomt, dat aan iederen mededinger eene gelijke schadeloosstelling wordt verzekerd, geëvenredigd naar den tijd, de kunstwaarde van zijn ontwerp en de uitschotten, die hij aan zijnen arbeid heeft ten koste gelegd.

J. H. L.

Jaarlijks worden de nederlandsche bouwmeesters bezocht en niet zelden gekweld door allerlei aanbiedingen van vreemde reizigers en firmaas. De meest bekende en soms versleten dingen worden niet zelden in een nieuw kleed gestoken, en door den buitenland-schen *commis-voyageur* met fraaije praatjes aanbevolen, dikwerf tegen verhoogde prijzen en met allerlei faciliteiten in de betaling. Ofschoon wij het toejuichen, dat op die wijze van zeer veel goeds en wetenschappelijks kan worden kennis genomen, zonder dat men noodzaak zij dat alles aan te koopen, betreurden wij het meermalen, dat onze boekhandel en onze fabrikanten, dus doende uitgesloten, en de zoogenaamde middenhand maar al te dikwerf wordt benadeeld of te niet gedaan.

Wij geven hieronder een kort résumé van eenige der beste prospektussen, die ons in den loop van 1867 zijn toegezonden, en achten deze mededeeling, voor het belang van een onderzoek niet ongeschikt.

I. Firma BOYER C. S., agenten de heeren CHARLES REMY EN BIENFAIT, te Rotterdam. Deze firma heeft de eer kennis te geven, dat zij in Nederland een nieuw stelsel van verwarming en ventilatie wenscht in te voeren. Zij zegt dat reeds meer dan 150 gebouwen van verschillenden aard in het buitenland naar hare methode worden verwarmd en geventileerd, en levert in eene brochure eene hoogstbelangrijke reeks getuigenissen van architecten en korporatiën, onder welke attesten eenige betrekking hebben op kerken, scholen,

spoorwegstations, fabrieken, gasthuizen, kazernen, hôtels en schouwburgen.

Belanghebbenden hebben zich slechts bij de genoemde vertegenwoordigers te Rotterdam te vervoegen, met opgave van het bouwplan en

- a. welke vertrekken verwarmd zullen worden;
- b. waartoe zij dienen;
- c. welke warmtegraad vereischt wordt;
- d. of er een vertrek beneden den beganen grond is, en zoo ja, in welk gedeelte;
- e. waar een nieuw verwarmingslokaal zou kunnen worden ingerigt;
- f. of er schoorsteenen zijn, waarin de rook der verwarmingstoestellen kan opstijgen; zoo ja, welke wijde en hoogte die schoorsteenen hebben;
- g. hoe diep de kelders kunnen aangelegd worden, zonder last te hebben van het grondwater;
- h. of het gebouw begrensd of geheel vrij staat; en
- i. waar het noorden ligt, ten opzichte van het gebouw.

Heeren architecten worden in het bijzonder uitgenoodigd, hunne voorloopige projekten aan de heeren CHARLES REMY EN BIENFAIT te doen toekomen, welke heeren alsdan *kosteloos* de plannen tot verwarming en ventilering met begrootingen leveren.

Geschiedt het maken der kanalisatie en de plaatsing der toestellen volgens de opgave van de firma BOYER C. S., dan staat deze firma voor de goede werking der toestellen in. Een gedeelte der kosten wordt betaald zoodra de toestellen geplaatst zijn, en het resterende den eersten winter na die plaatsing.

Wij vestigen de aandacht onzer geachte konfraters op bovenstaand uittreksel. Van nabij bekend met eenige der zwarigheden eener mechanieke verwarming en ventilering, wenschen wij hartelijk dat de methode BOYER C. S., elke zwarigheid zal weten te overwinnen.

II. De wereldtentoonstelling van Parijs heeft reeds een groot aantal fraaije periodieke bladen en afbeeldingen uitgelokt. De eene onderneming is naauwelijks in vollen gang, of een andere tracht beter en goedkooper te leveren. *L'année illustrée, journal de l'exposition et des découvertes*, 50 afl. per jaar, 25 cs. de afl., 16 bl., half tekst, half afbeeldingen; redakteur de heer FR. DUCUING; bureau: rue Richelieu, 106, te Parijs. Dit alles klinkt goed, en is eene aanbeveling om zich dit werk aan te schaffen. De redaktie wenscht in haar prospektus, dat, als men in 1869 zal vragen: Wat is er belangrijks in 1868 voor-

gevallen? zij zal kunnen antwoorden: „Hier is het,” en daarna *L'année illustrée* zal openslaan. Haar verlangen om goed te handelen zegt zij, is groot; belangstelling en succès in haar streven zullen aan dat verlangen de noodige kracht en magt geven.

III. *Exposition universelle (classes 6 en 90). Bibliothèque scientifique et artistique des ingénieurs, des architectes et des gens du monde*, is de titel van een zeer belangrijk plaatwerk met tekst, dat bij DUNOD te Parijs verschijnt. Vooral zijn de houtsneden keurig; zij kunnen in ons land als modellen dienen. De heer DUNOD heeft onlangs een geïllustreerden katalogus verzonden, waarin de belangrijkste uitgaven door hem ondernomen vermeld staan.

Wij vinden daaronder: *Cours élémentaire de physique* f 4.50, *de chimie* f 3.50, *de cosmographie* f 3, *de mécanique* f 3, *d'agriculture* f 19.50; het fraaije ornamentwerk *Flore ornementale*, door v. RUPRICH-ROBERT f 62.50; *Traité d'architecture*, door LÉONCE REYNAUD f 72.50; studie van den lombardischen bouwstijl, door F. DE DARTEIN f 62.50; *le drainage* of het droogleggen, van HERVÉ-MANGON f 1.25, en over de bewerking van het ijzer en het gieten door LANDRIN f 4.50. De netheid van al deze werken laat niets te wenschen over. Vele gravures en platen zijn tusschen en achter den tekst, of als atlas bij de werken gevoegd.

IV. Engelsch fabriekaat van cementen en gekleurde vloersteen, dépôt bij H. BRACARD, 190 rue de Cologne te Brussel.

Het prospectus geeft op de eene zijde de dessins, op de andere zijde de prijzen te kennen. De mozaïkvloeren gelijken op de sedert jaren bekende. Enkele soorten kosten f 1.75 de vierk. el, terwijl de duurste, *en grand losange* of in groot ruitwerk gelegd, f 2.50 of daaromtrent per vierk. el zullen beloopt. Het leggen is daaronder niet begrepen. Men schijnt in Nederland niet bijzonder ingenomen met deze uitvinding van lateren tijd; en geeft daar, als men het betalen kan, nog altijd verre de voorkeur aan vloeren van marmeren platen of steenen, voor gangen en keukens, en voor de vertrekken aan die van hout met tapijten belegd, hetgeen in den winter bijzonder aangenaam mag heeten. Niettemin doen zich in den burgerbouw vele onderdeelen voor, waar een mozaïk-vloer zeer fraai en doeltreffend is, vooral op plaatsen die niet vochtig zijn, druk beloopt en dus dagelijks schoongemaakt moeten worden.

V. *Ventilateurs automoteurs fumifuges*, of schoorsteenkappen die het rooken beletten. Deze toestellen zijn uitgevonden door CHARLES VENANT, en verbeterd door A. SERRON ET C^o, rue au Lin 6 te Orleans. Wij lezen hierover in den *Siccle* het volgende: „De toestel van den heer VENANT is een krachtige ventilator, die het rooken der schoorsteenen belet, en die een koe- of paardenstal voldoende ventileert, als men den toestel op een perpendiculair koker plaatst. Deze toestel is nuttig voor menschen en dieren, en geeft een groot resultaat tegenover zijn eenvoudig samenstel. In een bol zijn 40 wiken van plaatijzer, die den wind, van welken kant ook komende, opvangen; dus een soort van wind-

vang. Dezen bol plaatst men op een ijzeren koker, die aan den top van de schoorsteen is verbonden. De wind doet een ijzeren stang bewegen, langs welke een schroefvormig gebogen ijzeren plaat is aangebragt, die de lucht uitpompt, even als de schroef van ARCHIMEDES het water opwaarts stuwt. De nationale industrie-vereeniging van Parijs laat zich over dezen rookverdrijvende en ventilerenden toestel zeer gunstig uit.”

VI. Dat in alle takken van hooge kunst en wetenschappen aannemers zijn, moge uit het onderstaande blijken. De heeren KUHLMANN EN C^o, te Rijssel, hebben een prijscourant van muurschilderwerken uitgegeven en alom verspreid. Wij ontleenen aan die ons toegezonden het volgende. Bij hen kost: een vierk. el dekoratief 3 maal geschilderd f 2.50; een salon in pompejaanschen stijl, twee verflagen, matte fond, met fijne kleuren beschilderd f 1.80 de vierk. el; een zaal in wit geschilderd met twee kleuren en vier verflagen f 1.25 de vierk. el. Voorts berigten zij genegen te zijn, muren met drie lagen verf te beschilderen, ter vervanging van den kalk, voor 22½ cent de vierk. el. Dat dit alles op zijn fransch behandeld wordt spreekt van zelf. De stoffen, waarmede zij schilderen, zijn, naar hunne meening, veel beter dan die bij het olie schilderen gebruikt, daarenboven 25% goedkooper, en trekken volstrekt geen vocht tot zich. De schilderwerken laten zich goed afwasschen, duren lang en geven volstrekt geen lucht van zich.

VII. De welbekende uitgevers-firma AVANZO & Co, te Luik, die het even ver in het nadrukken als in het exploiteren van fransche en andere bouwkundige werken heeft gebragt, heeft de uitgave van het vervolg der *Édifices de Rome moderne*, door PAUL LETAROUILLY, gestaakt. In 1842 waren bij de uitgevers, de heeren FIRMIN DIDOT FRÈRES, rue Jacob 56 te Parijs, twee deelen verschenen, die in ons bezit zijn. De complete uitgave van dit werk zal bij den nieuwen uitgever te Brussel kosten f 140. De beide eerste deelen, te Parijs uitgegeven, kosten bij intekening ongeveer f 85. Zij die belang stellen in de overlevering en de klassieke bouwstijlen, zullen in dit werk ruime stof tot studie vinden. Het behoeft niet gezegd te worden, dat de verschenen deelen ruim voorzien zijn van fraaije détails, plannen en gevels, meesterlijk onder het opzigt van den bekwaamen regerings-architekt LETAROUILLY gegraveerd. De intekening staat open bij BRUYLANT CHRISTOPHE & Co, rue Blaes 31, te Brussel en bij alle voorname boekhandelaars zoo in België als in het buitenland.

VIII. De fabrikant der ijzermenie van Auderghem gaat op breede schaal voort met de bekendmaking zijner verfstof. Een laatst schrijven verzekerde ons dat deze menie aan het ijzeren tentoonstellingsgebouw te Parijs was gebezigd en in dit jaar weder eenige medailles had verworven. Bij een togt naar en op de daken van genoemd gebouw, heeft het onze aandacht getrokken dat het beschilderde ijzer sterk doorroestte. Of daar de menie is toegepast, mogen wij betwijfelen; is dit echter wel het geval, dan voldeed zij ons te Parijs niet.

J. H. L.

EEN BLIK OP HET LEVEN EN DE WERKEN VAN HENDRIK SPRINGER,

ARCHITEKT TE AMSTERDAM.

Door J. H. LELIMAN.

Elke jaarkring laat de sporen van zijn bestaan, zijn lief en leed in ruime mate achter. Geen land, geen huisgezin vermag zich aan dien invloed te onttrekken; elk ziet op zijne beurt plaatsen rondom zich openvallen, die dikwerf moeilijk, ja onmogelijk zijn te vervullen.

Het afgeloopen jaar 1867 leverde daarvan vele voorbeelden, en wilden wij, uit de lange lijst der ons ontvallen beoefenaars van kunsten en wetenschappen, slechts eenige voorname bouwmeesters noemen, wij zouden wijzen, in Engeland op sir ROBERT SMIRKE en CHARLES FOWLER, in Frankrijk op HITTORFF en LE BAS, en in Nederland op den nederigen kunstbroeder, wiens naam aan het hoofd van dit opstel staat.

Wij vervullen een pligt ons door den vriendschapsband opgelegd, als wij van hem in deze bijdrage gaan spreken. Aan de nagedachtenis van den bouwmeester HENDRIK SPRINGER wijden wij dit opstel, niet alleen omdat wij hem hoogachtten, maar voornamelijk omdat wij zijne bijzondere bekwaamheden, bij hen die hem niet van nabij kenden, aan het licht willen brengen.

HENDRIK SPRINGER werd den 17^{en} Maart van het jaar 1805 te Amsterdam geboren, en genoot bij zijnen vader, wijlen den heer WILLEM SPRINGER, voornaam meester-timmerman en aannemer in deze stad, zijne eerste opleiding in het praktische gedeelte van het timmervak.

In de dagen toen SPRINGER jong was, kon er hier te lande van goed geregeld onderwijs in de bouwkunst bijna geen sprake zijn. Hij volgde den weg van velen zijner jeugdige vakgenooten, bekwaamde zich aanvankelijk in het teekenen en konstrueren bij een zaakkundigen meesterknecht van een timmermanswinkel, en zette tegelijk zijne studiën voort aan de Koninklijke akademie van beeldende kunsten, die in 1817 was opgericht. Gelijk in die dagen bij den deftigen handwerksstand gebruikelijk was, deed ook SPRINGER. Hij werkte of timmerde over dag en teekende des avonds: een gebruik dat tot ons leedwezen hoe langer hoe meer onnoodig schijnt bij hen, die tot bouwkunstenaars wenschen opge-

DL. XVI.

leid te worden. SPRINGER was dus goed timmerman en praktikus, alvorens hij zich met het hoog-theoretische liet. Zoodanige opleiding is naar onze meening de beste voor den bouwmeester; zij vrijwaarde ook SPRINGER voor zeer vele onaangenaamheden en maakte hem meer zelfstandig. Wat hij teekende of geteekend voor zich had, kon hij des noodig zelf maken, want hij kende het verband tusschen theorie en praktijk en drong tot in de kern van beide gelijkelijk door.

Na eenige jaren trouwe oefening, gedurende welke hij de belangen zijns vaders in toenemende mate behartigde, trad SPRINGER in 1823 voor het eerst in het openbaar leven op, als onderbaas bij den herbouw der op 18 September 1822 afgebrande Nieuwe Luthersche koepelkerk alhier; welk gebouw, door zijnen vader in vereeniging met wijlen den heer GERRIT MOELE was aangenomen en opgeleverd, en den 18^{en} September 1826 op nieuw tot de heilige dienst werd ingewijd.

Te midden van dezen zeer omvangrijken werkring, wist SPRINGER tijd te vinden zich theoretisch te blijven oefenen, en nadat hij op de Koninklijke akademie het handteekenen zich had eigen gemaakt, ging hij tot de klasse der bouwkunst over, die door den bouwmeester wijlen T. F. SUYS als directeur werd bestuurd.

SPRINGER behaalde in 1825, als leerling der akademie, het getuigenschrift en den kleinen zilveren eerepenning voor zijne vorderingen in het perspektief-teekenen, en werd in 1826 door dezelfde akademie bekroond met een boekgeschenk, de groote zilveren medaille en het getuigenschrift voor zijn bouwkunstig ontwerp, naar een programma vervaardigd. Hij was toen 21 jaren oud en leerling in de 6^e klasse 1^e rang.

Het jaar 1827 naderde en toen zou de groote wedstrijd in de bouwkunst aan genoemde akademie gehouden worden. Aan dezen wedstrijd was voor den bekroonde eene driejarige kunstreis voor rekening van den Staat verbonden. Geen wonder dat SPRINGER, gedachtig aan de spreuk: „het strijden zelfs is grootsch in 't worstelperk der eer,” zich tot mededinging opgewekt gevoelde. Hij meldde zich aan, en werd tot

dezen wedstrijd den 3^{en} Mei toegelaten en ingeschreven. Zijn ontwerp, ofschoon het de eer eener volle bekrooning niet mogt verwerven, werd algemeen geprezen en zoo verdienstelijk geacht, dat hem daarvoor van wege Z. M. koning WILLEM I, bij HD. besluit van 7 November 1827, onderteekend door den toenmaligen minister van binnenlandsche zaken VAN EWIJCK, eene gratifikatie van driehonderd gulden werd toegekend. Het is niet onwaarschijnlijk dat de raad van bestuur der *Koninklijke Akademie van beeldende kunsten* den bouwmeester HENDRIK SPRINGER, naar aanleiding van deze bijzondere onderscheiding, den 3^{en} December 1828 benoemde tot lid van die instelling, en hem kort vóór of daarna, op voordragt van den toenmaligen directeur in de klasse der bouwkunst, den heer VAN DER JAGT, aanstelde tot onderwijzer in de bouwkunst, op een jaarlijksch salaris van tweehonderd gulden.

Ieder blijk van onderscheiding geeft den kunstenaar moed en spoort hem tot werken met verdubbelde ijver aan. Dat was het geval met SPRINGER, wiens vroegere werkkring door deze benoeming was gewijzigd. Hij zou zijne krachten niet meer direkt aan de praktijk en aan de zaak zijns vaders wijden, maar zich meer op het theoretisch terrein bewegen en aan het onderwijs zijne krachten ten beste geven. En SPRINGER, wiens gestel op den duur niet tot zwaren handenarbeid geschikt bleek te zijn, gevoelde zich met de verandering in zijne loopbaan hoogst gelukkig en tevreden.

Hij bezat bij uitnemendheid de gave van mededeelen, was bijzonder ontwikkeld in het praktische deel van de bouwkunst, en vrijwaarde zich daardoor volkomen voor de verkondiging van elke theorie, die bezwaarlijk in praktijk gebragt kan worden. Bovenal was ontwerpen en teekenen zijn leven. Hij had behoefte altijd iets onderhanden te hebben en vond tijd zijn antwoord in te zenden op eene prijsvraag voor een stadhuis, die door de voormalige Maatschappij *Tot aanmoediging der bouwkunde* was uitgeschreven, welk ontwerp den 16^{en} December 1828 met algemeene stemmen werd bekroond en op de tentoonstelling in 1867, door de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* gehouden, aanwezig was. Nog berust in SPRINGERS nalatenschap de brief, waarin hem door den toenmaligen sekretaris, den heer D. D. BÜCHLER, van deze bekrooning werd kennis gegeven.

De prijs werd hem den 6^{en} Januarij 1829 in eene algemeene vergadering uitgereikt. Zijn ontwerp is niet gegraveerd en uitgegeven geworden.

In Februarij 1830 behaalde SPRINGER een nieuwen lauwer. De doopsgezinde gemeente te *Wormerveer* had eene prijsvraag voor een kerkgebouw uitgeschreven. Aan SPRINGERS ontwerp werd met algemeene stemmen de prijs van f 100 toegekend en hem de opbouw der kerk naar zijn bekroond ontwerp opgedragen, aan welke opdracht hij tot genoegen van den kerkeraad voldeed. Dit was het eerste gebouw van belang dat onder zijne direktie werd uitgevoerd. Hij was toen 25 jaren oud.

De dood van den directeur in de bouwkunst aan de *Koninklijke akademie*, den heer VAN DER JAGT, was ook voor SPRINGER smartelijk. Hij verloor zijnen steun, zijnen raadgever, zijnen meester. Dat SPRINGER zijne taak bij uitnemendheid onder diens bestuur had vervuld, blijkt uit zijne aanstelling in 1830 tot directeur *ad interim* op een salaris van f 700 per jaar, ingevolge het besluit van den raad van bestuur der akademie dato 3 Maart 1830, hem bekend gemaakt.

Middelertijd kreeg de verwikkeling tusschen *Noord- en Zuid-Nederland* een treurig en ernstig aanzien. Het „te wapen” van 1830 had menigeen ontsteld en tegelijk aan zijne liefde voor vaderland en vorst herinnerd. SPRINGER trok uit; zijn pligt als beambte aan eene koninklijke instelling gebod dit. Hij deed te *'s Hertogenbosch*, als korporaal bij het 1^e bataillon, 1^e afdeling der noord-hollandsche schutterij, dienst tot 27 December 1831, en maakte van een hem wegens voortdurende ongesteldheid verleend verlof gebruik, 's konings bewilliging te verzoeken tot het stellen van een plaatsvervanger, welk verzoek werd toegestaan.

Den 5^{en} April 1832 werd SPRINGER, als deel hebbende genomen aan den tiendaagschen veldtocht, gerechtigd tot het dragen van het *Metalen Kruis*, en den 15^{en} Augustus 1836 ontving hij zijn eervol ontslag uit 's lands dienst.

Na de terugkomst in zijne vaderstad *Amsterdam*, trad hij op nieuw in funktie aan de *Koninklijke akademie* als waarnemend directeur bij de afdeling Bouwkunst, welke betrekking hij, blijkens een schrijven dd. 18 Juni 1835 van den raad van bestuur, gedurende vijf jaren, „met ijver en getrouwheid en alleziens ten genoegen” had waargenomen.

Hij had gehoopt en verwacht, — wij hooren het SPRINGER nog zeggen, — naar aanleiding van zulk eene verklaring tot directeur te worden benoemd. De raad van bestuur besloot anders en benoemde den

heer M. G. TÉTAR VAN ELVEN, die thans nog als zoodanig fungeert.

Deze teleurstelling, onder zulke omstandigheden, ware voor elk een zware slag geweest; geen wonder dat SPRINGER zich deze zaak hevig aantrok. Hij nam onmiddellijk zijn ontslag als *directeur ad interim*, en sleet zijn verder werkzaam leven in stille afzondering.

Wie het genoegen had hem te kennen en daarover te hooren, zal zich herinneren, hoe gemoedelijk SPRINGER mededeelde, dat hij daardoor teleurgesteld was geworden in zijne meest bescheidene verwachting. Niettemin heeft deze omstandigheid zijnen werkzamen geest en aard niet kunnen verflaauwen, en door zijne werken toonde hij dat men hem had miskend.

Den 23^{en} April 1836 werden hem, met algemeene stemmen van de beoordeelaars, de prijs van f 100 en de dubbele zilveren eerepenning toegekend, op zijn ontwerp van een gebouw voor eene *Akademie van beeldende kunsten*, gemerkt: „*Uit liefde tot de kunst*,” welk gebouw door het kunstlievend genootschap *Hierdoor tot hooger*, te *Rotterdam*, tot het onderwerp eener prijsvraag was gemaakt. Dit genootschap benoemde HENDRIK SPRINGER diensgevolge tot honorair lid.

Het jaar 1837 was voor SPRINGER van veel gewigt. Den 5^{en} April behaalde hij den prijs en de premie, te zamen van f 1000, op één en hetzelfde ontwerp, dat hij onder de zinspreuk: „*Den handel aan 't Y en d' Amstelstroom gewijd*” had ingezonden, ter beantwoording van de prijsvraag voor een beursgebouw op het emplacement van de voormalige vischmarkt te *Amsterdam*, door het gemeentebestuur uitgeschreven. Was deze bekrooning voor SPRINGER eene rehabilitatie te meer, niet minder werd zijn roem als bouwkunstenaar verhoogd, toen hij den 8^{en} Juni van hetzelfde jaar (1837) den prijs van f 300 behaalde voor zijn ontwerp gemerkt: „*Der godsdienst gewijd*,” tot verbouwing van de Amstelkerk alhier, die niet getrouw naar zijn plan en buiten zijn opzigt is geschied. Den 10^{en} Juni 1837 behaalde hij den prijs van f 600 en het getuigschrift voor een kerk-ontwerp gemerkt „*Looft den Heer in Zijn Heiligdom*,” dat door de hervormde gemeente te *Apeldoorn* in algemeenen wedstrijd was gesteld.

Aan deze prijsuitschrijving knoopt zich voor SPRINGER, den bekroonde, eene lange en droeve geschiedenis. Ook hier zag hij zich, op nieuw en buiten zijn toedoen, teleurgesteld. De prijsuitschrijving voor de kerk die te *Apeldoorn*, bij het vorstelijk *Loo*, noodig was, zou een

bouw ten gevolge hebben. Wie had anders gedacht, dan dat die bouw aan SPRINGER opgedragen zou worden, en toch was dit niet zoo. Den 31^{en} Augustus 1838 werd hem bij ministeriële beschikking kennis gegeven, dat zijn ontwerp, begroot op f 111,600, zou uitgevoerd worden onder toezigt van den hoofdingenieur van den waterstaat der provincie *Gelderland*.

Wij treden niet in beschouwingen over den afloop van dien bouw, geheel op kosten van Z. M. koning WILLEM I volbragt. Alleen vermelden wij hier, dat de aanemer eene bijrekening van f 80,000 inleverde, zich oplossende in 44 punten, die echter door den advocaat van de koninklijke tegenpartij tot 8 werden gereduceerd. Deze zaak werd bij expertise beëindigd.

SPRINGER, tot een der experts benoemd, meende voor die opdracht beleefdelijk en bescheiden te moeten bedanken; hij deed dit den 11 Juni 1841. Na de inwijding der kerk, 5 Juni 1842, ontving SPRINGER van wege koning WILLEM FREDERIK, graaf van Nassau, een vereerend schrijven dato 29 Oktober 1842, waarbij Z. M. hem „*Hoogstdezelfs bijzonder welgevalen*” over de inrigting der kerk liet betuigen. Ware deze zaak niet zoo onaangenaam voor den koninklijken bouwheer, buiten toedoen van SPRINGER, geëindigd, welligt zou hem een hooger gunstbewijs zijn te beurt gevallen. Thans bleef hij vreemd aan de uitvoering van zijn bekroond ontwerp en zag die in andere handen gesteld.

In 1855 had de kerkeraad van eene der hervormde gemeenten alhier, op de Keizersgracht tusschen de Leidse en Spiegelstraten, een terrein gekocht en eene prijsvraag voor eene aldaar te bouwen kerk uitgeschreven. SPRINGER trad ook hier als overwinnaar uit het strijdperk van eer en werd bekroond met den prijs van f 100.

Wij vermelden bovenstaande bekrooningen met te meer genoegen, omdat wij overtuigd zijn, aan SPRINGERS kunstarbeid en bijzondere bekwaamheid, reeds voor meer dan 25 jaren, door bevoegde kunstoordeelaars erkend, het regt te doen wedervaren, dat wij voor hem hier mogen doen gelden. De tijd waarin SPRINGER zich vormde verschilt veel, zeer veel van den onzen.

In zijne tusschen- of vrije uren heeft SPRINGER voortreffelijk en gelukkig gewerkt. Sedert 1828 stond zijn vader in betrekking tot de firma J. BATZ te *Utrecht*, voor welke hij de orgelkasten en betimmeringen vervaardigde. Het spreekt van zelf dat HENDRIK SPRINGER door zijnen vader belast werd met het ontwerpen dezer

hoogst ingewikkelde konstruktien, en hij met jeugdig vuur de kunst van orgelmaken vlijtig beoefende. Toen zijn vader hem was ontvallen, bleef hij de man der beroemde en nog bestaande firma BATZ. Hij ontwierp voor deze firma in het tijdsverloop van dertig jaren niet minder dan dertig orgelkonstruktien, waaronder in zijne nagelatene belangrijke verzameling ontwerpen en teekeningen eenige zijn, die van SPRINGERS groot talent getuigen, vooral waar hij zich meer vrij had kunnen bewegen. Wij zijn in staat gesteld geworden onze mededeelingen uit officiële nagelaten stukken op te sporen, en vermelden hieronder de orgelbetimmeringen, die door SPRINGER zijn ontworpen en tot in de kleinste bijzonderheden geteekend.

In het jaar:

- 1828 voor het Blinden-instituut te *Amsterdam*;
 1830 " de kerk der evangelisch-luthersche gemeente te *Paramaribo*;
 1832 " de r. k. kerk de Krijtberg te *Amsterdam*;
 1835 " de kerk der hervormde gemeente te *Paramaribo*;
 1835 " de Groote kerk der herv. gemeente te *Deventer*;
 1836 " de Nieuwe kerk der herv. gemeente te *Delft*;
 1839 " de St. Jans- of Koepelkerk te *Arnhem*;
 1839 " de Willemskerk der hervormde gemeente te *Batavia*;
 1840 " de kerk der hervormde gemeente te *Mijdrecht*;
 1840 " de Amstelkerk der hervormde gemeente te *Amsterdam*;
 1841 " de kerk der hervormde gemeente te *Zeist*;
 1841 " de kerk der hervormde gemeente te *Apeldoorn*;
 1841 " de koninklijke muziekschool te 's *Gravenhage*;
 1841 " de schilderijzaal van wijlen Z. M. koning WILLEM II te 's *Gravenhage*;
 1841 " de kerk der hervormde gemeente te *Hoorn*;
 1845 " de Zuiderkerk der hervormde gemeente te *Rotterdam*;
 1849 " de Groote kerk der hervormde gemeente te *Hoorn*;
 1850 " de kerk der hervormde gemeente te *Ameide*;
 1850 " " " " " te *Delfshaven*;
 1851 " " " " " te *Gorinchem*;
 1851 " " Oude kerk der hervormde gemeente te *Delft*;
 1851 " " kerk der hervormde gemeente te *Buren*;
 1851 " " " " " te *Leerdam*;
 1852 " " " " " te *Rijp*;
 1853 " " " " " te *Dordrecht*;
 1853 " " Oude kerk der hervormde gemeente te *Delft*;
 1856 " " kerk der hervormde gemeente te *Beusichem*;

1857 voor de kerk der hervormde gemeente te *Puttershoek*;
 1858 " " " " " te *Spijkenisse*;
 1858 " " " " " te *Naarden*.

Bij al deze ontwerpen heeft SPRINGER de konstruktie-teekeningen met zijne gewone naauwkeurigheid vervaardigd, en sommigen herhaaldelijk gewijzigd.

Voor zoo verre het ons bekend is aanvaardde SPRINGER geene betrekking, waar hij meer of min in het openbaar moest optreden. Hij trad in geen bestuur, al was hij daartoe uitgenoodigd of bij meerderheid van stemmen gekozen. Menige kunstvereeniging achtte HENDRIK SPRINGER zeer hoog en wenschte hem in haar midden of aan haar verbonden te zien. Den 14^{en} Junij 1857 tot honorair lid der Vereeniging *Architectura et amicitia* in deze stad benoemd, nam SPRINGER die benoeming met de meeste waardeering aan. In 1861 werd hij, ter 19^e algemeene vergadering van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, door haar bestuur als kandidaat-bestuurder voorgesteld en door zijne medeleden gekozen. Nog hooren wij zijne verklaring, zoo zachtkens mogelijk gesproken, dat hij voor de eer dezer benoeming moest bedanken, omdat hij zich voor die taak niet berekend achtte, en waar SPRINGER met dergelijke overtuiging sprak, was hij niet te bewegen daarvan terug te komen en het mandaat aan te nemen, hem door eene talrijke vergadering van deskundigen of door eenig bestuur aangeboden.

Dat SPRINGER ook buiten de stad zijner inwoning hoog stond aangeschreven, is algemeen bekend. Een treffend bewijs daarvan werd hem gegeven in de aanbidding der betrekking van directeur in de bouwkunst aan de *Akademie van schoone kunsten en technische wetenschappen* te 's *Gravenhage*, tot welker aanvaarding hij in 1859 werd uitgenoodigd, op het betrekkelijk gering honorarium van f 1000 per jaar. Ook voor deze benoeming, even eervol als schitterend voor SPRINGER, heeft hij gemeend na ernstig beraad te moeten bedanken. Ongaarne verliet hij de stad zijner geboorte, relatien en inwoning, en hij had groot gelijk zijne positie niet met eene andere betrekking te verwisselen, waaraan voor hem en zijnen leeftijd geene bijzondere voordeelen waren verbonden.

Het blijkt dat SPRINGER over het optreden in zaken van eene publieke kunststrekking eene geheel andere zienswijze had, dan menigeen zijner oudere en jongere kunstbroeders. Of hij zich zelven in het belang der kunst juist beoordeelde, meenen wij, met allen eerbied voor zijne bescheidenheid, te mogen betwijfelen. Onze

meening is, dat, zoo iemand, SPRINGER de man was die, door zijne gaven, zijne veelzijdige bekwaamheden, zijn uiterst kalm karakter, zijne trouwe liefde voor de bouwkunst en zijnen lust tot den arbeid, in elken kunstkring uitmuntend op zijne plaats ware geweest. Wij zeiden het reeds hierboven, dat hij zich sedert 1835 had afgezonderd en teruggetrokken, en het hem het liefst was, als men hem ongemoeid en zelfs onopgemerkt liet.

Nog herinneren wij ons SPRINGER, op het oogeblik toen wij in 1862 zijne medewerking verzochten, bij de uitgave van het *Album, Verzameling van bouwkundige ontwerpen en schetsen*. „Ik ben niet meer”, zeide hij, „de man van mijnen tijd; vroeger had ik meer lust, thans lijd ik, en heb niets voor u; maar wil zelf zien en oordeelen.” Wij zagen en hebben vele van zijne ontwerpen en teekeningen bewonderd. Met zijne toestemming werd een ontwerp van een stadhuis uitgezocht, op zijn verzoek, door ons voor de gravure geschikt gemaakt en opgenomen in het tweede deel, pl. 19 en 20.

Dit was het eerste en eenige ontwerp van SPRINGER, dat hij ter publieke bekendmaking afstond. Wij en velen met ons betreuren het, dat hij zijne medewerking te sterk beperkte, en deze, ter eere van de kunst zijner keuze, niet in ruimeren zin heeft verleend.

SPRINGER was de man van zijne teeken- en studie-kamer. Daar vertoefde hij het liefst; hij hield zich ten zijnen huize gedurende eene reeks van jaren onledig met het geven van onderwijs in de bouwkunst. Menigeen zijner verdienstelijke leerlingen zal zich zijne goede lessen herinneren en erkentelijk op SPRINGER staren, met allen eerbied voor zijne voortreffelijke eigenschappen, die hem als mensch en bouwmeester sierden. Altijd werkzaam, had hij een groot genoegen, en niet zelden eene groote zelfvoldoening in het beantwoorden van prijsvragen. Deze lofw aardige liefhebberij strekt SPRINGER tot eere en bleef hem tot de laatste dagen zijns levens bij.

Niet minder dan veertien maal werden zijne ontwerpen bekroond, of zeer loffelijk boven die zijner prijsmededingers onderscheiden. Gelijk reeds dikwerf het doel van prijsuitschrijvingen zich als van vreemdsoortige beteekenis en niet zelden laakbare gevolgen voor bijna alle konkurrenten heeft doen kennen, ondervond SPRINGER menige onaangenaamheid in deze. Dikwerf zag hij zijne bekroonde ontwerpen door anderen verminkt uitvoeren. Slechts twee uitzonderingen zijn

ons bekend. De eerste was het onder zijn opzigt uitgevoerde kerkgebouw te *Wormerveer* in 1830. De tweede betrof zijn in 1853 bekroond ontwerp van een ziekenhuis, ter dienste en in de nabijheid van het Evangelisch-Luthersche oude mannen-, vrouwen- en weeshuis, in de Kerkstraat bij de Plantaadje alhier.

De bouw van dit gesticht werd aan SPRINGER door heeren regenten in den jare 1854 opgedragen. Hij volvoerde zijnen last met zijne gewone en bekende trouw. Het werk is geheel compleet door hem, met de hulp van den heer N. J. BEVERSEN, aannemer alhier, den 1^{en} Junij 1857 opgeleverd, nadat met den bouw was aangevangen den 18^{en} Junij 1855.

Aangezien het terrein verre van gunstig was, en SPRINGER zich op velerlei wijze de handen als gebonden zag, kan men uit dit gebouw zijne talenten bezwaarlijk beoordeelen. Daartoe strekken in de eerste plaats zijne verschillende en op lateren leeftijd vervaardigde ontwerpen, die in het bijzonder door hunne meesterlijke planverdeling uitmunten.

SPRINGER mogt zich in 1858 verheugen dat zijn ontwerp van een *Paleis voor volkslijt*, behoorde bij de zes ontwerpen, die de direktie der Vereeniging van dezelfde naam zich voor de som van f 300 in eigendom wenschte aan te schaffen. Gelijk men weet had genoemde direktie eene prijsvraag uitgeschreven, waaraan wij herinnerden in de *Opmerker* van 1867, in ons artikel: „De naamloze vennootschap: het *Paleis voor volkslijt*” enz. SPRINGER heeft het aanbod aangenomen en zijn ontwerp tot den bepaalden prijs aan de direktie afgestaan. Ook weten wij dat hij in 1861 een ontwerp had ingezonden op de prijsvraag voor een r. k. oude mannen- en vrouwenhuis in de Plantaadje, welk ontwerp door SPRINGER op voorstel van heeren beoordeelaars, aan de direktie van het *St. Jakobs-gesticht*, voor f 300 is afgestaan.

In 1862 werd SPRINGER door wijlen den heer C. J. FODOR te *Amsterdam* belast met het ontwerpen van een museum voor de kunstwerken van genoemden verzamelaar. Deze vermogende kunstliefhebber legde hem, na de opdracht, een kontrakt ter onderteekening voor, waarin zoodanig vreemdsoortige bepalingen waren opgenomen, dat SPRINGER dit kontrakt in den meest beleefden vorm ongeteekend terugzond, en tegelijk zijnen lastgever verzocht hem van verdere bemoeijingen in deze wel te willen ontslaan.

In Februarij 1862 werd aan het ontwerp van SPRINGER voor een Diakonie-weeshuis der Hervormde

gemeente te 's Gravenhage de eerste accessit-prijs van f 300, en wegens zijn uitmunten boven al de andere mededingers nog f 100 daarenboven toegekend; doch ook bij dezen bouw werd hij buiten de uitvoering gehouden. Dit verdienstelijk werk is tentoongesteld geweest bij gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan van de Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst*, in de zaal voor niet uitgevoerde ontwerpen. (Zie den katalogus van deze tentoonstelling, opgenomen in het verslag der 25^e algemeene vergadering, kolom 75.)

Ofschoon SPRINGER als publicist weinig bekend is, mag hier vermeld worden, dat hij in het jaar 1849, bij den boekhandelaar S. DE GREBBER te Amsterdam, eene zeer goede vertaling uitgaf van het belangrijk fransch werkje, getiteld: *De oudheden van Athene*, volgens opmeting van STUART en REVETT, met 71 zeer duidelijke afbeeldingen opgehelderd.

SPRINGER heeft zich, als man van hooge ervaring en wetenschap, zijn geheele leven door bij zijne vrienden doen kennen. Zelden sprak hij over het werk van anderen; altijd was hij ontevreden over het zijne; dikwerf toonde hij zekere mate van bezorgdheid, wanneer hij zijne ontwerpen moest overleggen. Die angstvalligheid was een gevolg van zijn gedrukt gemoed, dat hem tot zijnen dood bijbleef. En toch was SPRINGER vol liefde voor zijne kunst en verleende onder anderen een welwillend gehoor aan het verzoek van den heer C. L. BRINKMAN, boekhandelaar-uitgever alhier, tot het zamenstellen van een geregelden cursus voorbeelden, tot zelfoefening in het bouw-, regtlijnig- en werktuigkundig teekenen.

Vol geduld en ijver, en doordrongen van de gewichtige bezwaren aan zoodanige zamenstelling verbonden, zette SPRINGER zich aan den arbeid, en maakte zijn plan met zaakkennis.

Toen zijn eerste deel, bestaande uit 30 platen, compleet en verschenen was, stelden wij het ons tot een aangename pligt, dit werk van SPRINGER onder de deskundigen meer algemeen bekend te maken, door middel van eene boekaankondiging, die in het vijfde stuk van het vijftiende deel der *Bouwkundige bijdragen*, blz. 415, is opgenomen. HENDRIK SPRINGER, die het tweede en nagenoeg ook het derde deel voltooide, werd van dezen zijnen laatsten arbeid tot hooger leven opgeroepen, er ofschoon er goede kans bestaat dat zijn verdienstelijke broeder en vakgenoot, de heer WILLEM SPRINGER, adjunkt-gemeente-architect te dezer stede, de zorg voor de uitgave van het laatste deel op

zich zal gelieven te nemen, doet het ons innig leed dat SPRINGER zijnen kunstarbeid niet geheel voltooid zag, die bij uitsluiting voor hem berekend was en waarbij hij zich in zijn element gevoelde.

SPRINGER was een man van onderzoek, en wij voegen er bij, hoe jammer dat hij dit meestal voor zich zelf was en de resultaten niet telkens bekend maakte. Als verdienstelijk beoefenaar der nederlandsche, fransche en hoogduitsche talen, wist hij zijnen dag en avond zoo te verdeelen, dat hem voor zijne lievelingsstudien der wis-, natuur- en scheikunde, en vooral der geschiedenis, tijd overbleef. Hij kende bijna geen behoefte, leefde in stillen eenvoud voor zich heen, was ongehuwd, in hooge mate naauwgezet en even ernstig als werkzaam. De waarheid — ook die zijner godsdienstige leer, aan welke hij in het Evangelisch-Luthersche kerkgenootschap, waartoe hij behoorde, al de dagen zijns levens trouw was, — bleef bij hem op den voorgrond, echter altijd in den meest nederigen zin. Als van zelf sprak, dat hij de kunst zijner vaderen nooit loochende, en daarom evenmin onvoorwaardelijk ingenomen kon zijn met den modernen gang des tijds, toen hij op jaren kwam, en dacht dat jongere vakgenooten zijne plaats behoorden in te nemen.

In de waarheden van de godsdienst en der kunst zocht SPRINGER troost en opbeuring; hij heeft die gevonden, en zonder ooit in het openbaar te hebben geklaagd, ging er in zijn gemoed veel om, want hij had buiten zijn toedoen dikwerf onverdiende teleurstellingen ondervonden, die hij wel vergeven had, maar nooit vergeten kon. Immers hij was een mensch van fijn gevoel en diep verstand.

SPRINGERs leven was zacht en kalm, gelijk zijn overgang tot een hoogere bestemming. Hij overleed alhier onverwachts in 62jarigen ouderdom den 16^{en} October 1867, ten gevolge eener kortstondige plaatselijke ongesteldheid (abces in den hals), die aanvankelijk geen gevaar voor zijn leven deed vreezen, doch weldra zijne lichamelijke krachten ondermijnde en den dood ten gevolge had. Zijn stoffelijk overschot werd, ingevolge zijn bepaald verlangen op eenvoudige wijze, den 21^{en} October 1867 bijgezet op de Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Wij misgunnen den even braven als kundigen HENDRIK SPRINGER de eeuwige rust niet. Hij had te strijden met veel leed, en droeg dat leed, tegenover zeer veel goeds dat hij ondervond, met onderwerping, want hij geloofde in stilte, met blijheid, geduld, onwankelbare trouw en gelatenheid. Zijne

ziel was weinig meer vatbaar voor de vreugde en de genietingen des levens. In het openbaar verscheen hij slechts bij uitzondering. Het kerkuur was hem telkens eene verkwikking. Hij was en arbeidde het liefst alleen, en toch had hij zijne betrekkingen en vrienden even hartelijk als kinderlijk lief.

Dat SPRINGER zijn maatschappelijk-, familie- en kunstleven voortreffelijk heeft besteed, kunnen zijne drie jongere verdienstelijke broeders, de heeren JAN CORNELIS SPRINGER, thans hoofdopzigter bij den bouw van den kapitalen spoorwegbrug te Culemborg; WILLEM SPRINGER, adjunkt-bouwmeester der gemeente Amsterdam en medebestuurder van de Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst*, en CORNELIS SPRINGER, kunst-schilder en sekretaris van de Maatschappij *Arti et Amicitiae* alhier, het best getuigen, even als de talrijke vrienden van den overledene; maar vooral zijn de talenten van HENDRIK SPRINGER weggelegd in zijne welvoorzienige portefeuilles met studie-teekeningen en ontwerpen, benevens in zijn *Cursus tot zelfoefening*

enz., hiervoren genoemd. Daarin zal hij voortleven. Menig archief in het land bezit zijne bekroonde teekeningen, en zal zijnen verdienstelijken kunstarbeid op prijs blijven stellen.

Moge bovenstaande schets van het leven en de werken van HENDRIK SPRINGER, onzen geachten kunstvriend, worden beschouwd als eene hulde aan zijnen persoon en werkkring, en bijdragen tot de kennis en waardeering van een nederlandschen bouwmeester, die tot eere der kunst veel heeft gedaan en ten offer gebragt.

Zoo was en is Gods wil, beter en wijzer dan de wensch van ons schepselen, naar Zijn beeld en tot geluk geschapen.

HENDRIK SPRINGERs gedachtenis blijve in veler gemoed voortleven; zijne asche ruste zacht; zijn voorbeeld strekke allen tot een les ten goede, en zijne ziel leve tot in eeuwigheid, dat is daar, waar geen verdriet dezer aarde hem kwellen kan, bij onzen God en aller Vader, den bouwmeester van het Heelal.

Amsterdam, 31 December 1867.

HET NEDERLANDSCH-ISRAELIETISCH GENEESKUNDIG GESTICHT VOOR KRANKZINNIGEN TE AMSTERDAM.

Ontworpen en gebouwd door den heer W. J. J. OFFENBERG, architect aldaar.

TWEDE AFDEELING ¹⁾. (MET TWEE PLATEN. PL. V EN VI.)

Juist zes jaren geleden, leverden wij, bij de technische opgaven ons door den bouwmeester verstrekt, een historische schets van het ontstaan van het *nederlandsch-israelietisch geneeskundig gesticht voor krankzinnigen*. Aan het slot van ons opstel plaatsten wij eenige regelen, ontleend aan het verslag, door de inspektoren van de gestichten voor krankzinnigen van den staat dier gestichten uitgebragt over 1854—1856, en bevattende de uitdrukking van hunnen wensch, dat het Nederlandsch-israelietisch armbestuur te Amsterdam, onder welks beheer genoemd gesticht staat, „weldra mogt slagen in het erlangen der toen (1858) nog ontbrekende geldelijke middelen, die werden vereischt om ook de lokalen in welke destijds de mannen werden verpleegd op even voldoende wijze te verbeteren. De

¹⁾ De eerste afdeeling is beschreven in de *Bouwkundige Bijdragen*, dl. XIII, st. 1.

welverdiende voldoening der leden van dat bestuur zou er des te grooter worden.” Die wensch werd sedert vervuld, doch tot groot leedwezen van het armbestuur heeft een der toenmalige inspektoren, prof. J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK, het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, juist toen de pogingen, om tot den bouw der tweede afdeeling te geraken, met kracht werden opgevat. Heeft het armbestuur in den overledene een warmen vriend, een trouwen raadgever op het omvangrijke terrein der psychiatrie verloren, gaarne erkent het de diensten van zijnen opvolger, prof. G. E. VOORHELM SCHNEEVOOGT, welke met zijnen ambtgenoot, den heer referendaris C. J. FEITH, en gewis door diens voorbeeld niet weinig aangespoord, de onmiskenbaarste blijken van belangstelling geeft. Even als de inspektoren bij den bouw en de inrigting van de eerste afdeeling het armbestuur ter zijde hebben gestaan, had dit bestuur zich in hunne zoo nuttige en noodige als

hoog gewaardeerde medewerking te verheugen bij alles, wat vereischt werd om de tweede afdeeling te doen verrijzen en haar met de reeds bestaande een goed geheel te doen vormen.

Voor de historische bijzonderheden, zoowel wat betreft de oprigting van het voormalige israelietische gesticht voor krankzinnigen, als wat aangaat de erkenning van het gesticht bij koninklijk besluit als geneeskundig gesticht, verwijzen wij naar ons opstel boven aangehaald, waarin ook is betoogd het nut, de noodzakelijkheid van het bestaan eener afzonderlijke instelling ter verpleging van belijders der mozaïsche leer die door waanzin zijn getroffen. Ons tegenwoordig opstel als aanvulling van het eerste beschouwende, gaan wij dadelijk over tot de vermelding van de hoofdpunten die op den bouw betrekking hebben.

De eerste afdeeling werd in gebruik genomen door de vrouwen en het tweede nieuwe gedeelte zou voor de mannen bestemd zijn; later kwam hierin verandering, gelijk hieronder is vermeld.

Meergenoemd armbestuur, zelf geheel doordrongen van het besef dat de lokalen tot de verpleging der lijders ingerigt onmogelijk langer konden gebezigd worden, als zijnde ten eenenmale ongeschikt, werd bovendien verscheidene en kort op elkander volgende keeren door de Hooge Regering aangemaand, te zorgen dat tot de oprigting van een nieuw gebouw met eenigen spoed wierde overgegaan. Tot dusverre was het gemis der noodige geldmiddelen het groote, het eenige beletsel; maar wilde men het behoud der mannen-afdeeling van het krankzinnigen-gesticht, in vele opzigten en bijzonder in het belang der godsdienst zoo hoog noodzakelijk, dan moest ook dit beletsel worden weggenomen, en daartoe werd besloten. Ondanks de zeer aanzienlijke opofferingen, welke het bestuur zich reeds getroost had voor den bouw der eerste afdeeling, wist het zeer wel dat toen maar half werk was gedaan, en aangezien in 1862 de zaken zoo ver gekomen waren, dat de voltooiing *toen moest*, of anders *nooit zou* geschieden ¹⁾, moest het armbestuur zich wel onderwerpen aan den eisch, dien het zich door godsdienstpligt en menscheit aan den eenen, door de wetenschap aan den anderen kant gesteld zag.

Na ernstig onderzoek kwam het armbestuur tot de overtuiging, dat het, ten behoeve van den voorgenomen bouw, in het bezit behoorde gesteld te worden

¹⁾ Verslag van genoemd armbestuur, 1863, blz. 23.

van drie perceelen (pakhuizen), staande en gelegen naast het gebouw waarin de mannen werden verpleegd (Keizersgracht tusschen de Weesperstraat en de Muidergracht), en hetwelk insgelijks tot bekoming van terrein gesloopt moest worden. De onderhandelingen met de eigenaars dier pakhuizen duurden lang, doch leidden tot het doel: de perceelen werden gekocht tot amotie. In de kooppenningen werd voorzien door afschrijving van een gedeelte der ten name van het armbestuur op het Grootboek der Nationale Schuld ingeschreven kapitalen, en ofschoon een zeer aanzienlijke rentederving daarvan het gevolg was, kon het bestuur voor dezen maatregel niet terugdeinzen. De drie pakhuizen *Oost*, *West* en de *Vigelandie* werden den 17 Mei 1864 voor afbraak verkocht. „De sloopende beitel en hamer, den 30 dier maand voor het eerst opgeheven om kalk en steen te doen vallen, maakten een einde aan het bestaan dezer drie hechte gebouwen, waarvan de handel gedurende meer dan eene eeuw zich tot bergplaatsen had bediend, en met spoed liet men den arbeid volbrengen, ten einde het armbestuur in staat gesteld wierde onafgebroken voort te gaan tot bereiking van zijn doel” ¹⁾.

Inmiddels werd het plan voor het gesticht ontworpen door de heeren OFFENBERG en VAN STRAATEN, architecten, in overleg met het armbestuur, grootendeels naar de aanwijzingen van den heer I. T. PHILIPS, vice-president, die met zijn medelid, den heer dr. J. B. STOKVIS JR., beide tevens leden der geneeskundige sectie van genoemd bestuur, met den meesten ijver bij dezen arbeid is werkzaam geweest. Gaarne herstellen wij thans een — bij het schrijven van de schets der eerste afdeeling van bedoeld gesticht — onwillekeurig gepleegd verzuim, door ook aan den geachten armbestuurder STOKVIS hulde te brengen voor zijne bemoeijingen in het belang van den bouw en de inrigting der eerste afdeeling. Den goeden uitslag der stoute onderneming, namelijk het tot stand brengen van deze twee gestichten, met beperktheid van terrein zoowel als van middelen, is voor een zeer groot deel toe te schrijven aan de zaakkennis der heeren PHILIPS en STOKVIS, van wier veeljarige ondervinding de nuttigste vruchten werden geoogst.

De plans en de teekeningen moesten aan het oordeel der inspektoren onderworpen worden, en gelijk bij de eerste afdeeling, waren ook nu hunne aanmerkin-

¹⁾ Verslag van meergenoemd armbestuur, 1865, blz. 24.

gen en raadgevingen van zeer veel nut. Op het preadvies dezer deskundigen volgde de goedkeuring van het bouwplan door de Hooge Regering; die van het gemeentebestuur werd insgelijks verkregen. Twee maanden nadat de slooping — het werk der vernieling, maar vernieling om iets beters te scheppen — een aanvang had genomen, werd de bouw van het nieuwe gesticht openbaar aanbesteed, 2 Augustus 1864. Zestien inschrijfbiljetten waren ingekomen, als van de heeren: J. KOOY, f 60,415; — A. VERMAES WZ., f 62,300; — F. GOSELING, f 62,500; — J. C. VAN DER KLEY, f 62,700; — E. H. BROCKMEIER, f 62,963; — H. E. RADEMAKER, f 63,300; — D. A. BRAAKENBURG, f 63,800; — C. WIEGAND, f 63,900; — P. N. WOLFF, f 64,000; — G. H. KUIPER, f 64,100; — C. KOELMAN, f 64,100; — M. DEUTEKOM, f 64,674; — G. G. VAN KLEEFF, f 65,700; — C. VAN MAARSCHALKERWAART EN ZOON, f 68,900; — DE ZWAAN EN KOPER, f 70,764; — W. J. VAN BERKUM, f 76,800. — De heer KOOY werd, als de laagste inschrijver, aannemer, en door het armbestuur is sedert de verklaring afgelegd: „dat het reden heeft, zich geluk te wenschen, den heer KOOY de uitvoering van dit belangrijke werk te hebben gegund.”

Reeds den 24 Augustus waren de funderingswerken zoo ver gevorderd, dat de eerste steen kon gelegd worden. Deze plegtigheid werd verrigt door den heer PHILIPS bovengenoemd. Met spoed werd gearbeid, en ruim een jaar later genoot het armbestuur het voorrecht het nieuwe gebouw te kunnen inwijden (22 Oktober 1865). Het spreekt van zelf dat, om den aard der instelling, die inwijding louter een godsdienstplegtigheid was. Den 1 November 1865 werd het gesticht in gebruik genomen, en wel ter huisvesting en verpleging van de mannen, daar, om verschillende redenen, het bestuur besloten had de vrouwen te doen overgaan uit de eerste afdeeling naar de nieuwe tweede.

De kosten van het gesticht hebben bedragen f 116,869.44, verdeeld als volgt: aankoop van perceelen, ter bekoming van terrein, f 39,521.00⁵; aannemingsom f 60,415; bijwerk f 6547.65; diversen bij den bouw f 464.98⁵; inrigting f 1495.81; architect en opzigtters f 3655.11; ligging en meubelen f 4034.18; diverse f 735.70. — Hierin werd voorzien: a. door afschrijving van kapitalen, b. door de opbrengst van de afbraak van verkochte voorwerpen, c. door de aanwending van aan het armbestuur besproken legaten, d. door een subsidie van f 15,000 van de provincie Noord-Holland, e. door bijdragen van partikulieren.

Met verwijzing naar de hierbij gevoegde platen DL. XVI.

laten wij nu volgen een opgave van de voornaamste onderdeelen van het gebouw. (Pl. V).

Begane grond. — Van de vestibule (a) aan den kant der Keizersgracht, komt men in 2 gangen (c), de eene regts, de andere links. De gang links loopt achter twee konversatiezalen voor de rustigen, waarvan de eene (d) voor behoeftigen (2de klasse), de andere (e) voor minvermogenenden (1ste klasse) bestemd is. De gang regts heeft 4 afzondering-kamers (f), waar een afgezonderd verblijf wordt verschaft aan lijderessen wier toestand dit eischt. Aan het einde van den gang regts is de doctorskamer (h), belendende de konversatiezaal voor de luidruchtigen (i). De vestibule, waarin de gang links uitloopt, geeft gemeenschap tot de eerste afdeeling (voor de mannen) van het gesticht. De spreekkamer (k), waar de lijderessen hare betrekkingen enz. ontvangen, welke haar komen bezoeken, bevindt zich aan het einde der vestibule. Regts zijn aangebragt de twee konversatie-zalen voor de luidruchtigen, 2de en 1ste klasse, (i en k), nevens elkander gelegen: voorts leidt een gang naar het spoelhok (l), de keuken (o), de 3 badkamers (m) en naar het verblijf der onzindelijken (n), welk laatste, tevens slaapplek, uitkomt op de open plaats voor de luidruchtigen. Links vindt men de cellen (q), waarvan een geheel bekleed. Aan het einde der open plaats of tuin (t) is een der twee reeds vermelde konversatie-zalen voor de luidruchtigen (i).

Eerste verdieping. — Langs twee steektrappen (w) met een bordes, geraakt men op de eerste verdieping. Bij het opkomen links vindt men de linnenkamer (e), twee kamers van de huismeesteres (f); tegenover laatstgenoemd vertrek de ziekenkamer (d), ingerigt voor 6 zieken; daarnaast, gescheiden door een portaal (b), twee slaapzalen (c), met 30 bedden, welke zalen in tweeën zijn gesplitst. Achter deze is een portaal, waarop uitkomt de waschplaats (o), naast welke een afzonderlijk portaal en gang leiden tot 4 afzonderlijke slaapkamers voor 1ste-klasse-lijderessen (i). Aan het einde van dezen gang vindt men de linnenkamer of het magazijn (b), afgescheiden door een portaal van de slaapzaal (g) voor luidruchtigen, met elf gesloten bedden.

Tweede of zolderverdieping. — Hier zijn aangebragt dienstbodenkamers (f), 2 slaapzalen elke van 14 bedden (b), en op het einde van den gang, achter een portaal, waschkamers (a). Voor de afdeeling luidruchtigen zijn afzonderlijke dienstbodenkamers ingerigt.

Pl. VI vertoont: 1° den voorgevel op de Keizers-

gracht; 2° dezen gevel in de passage; 3° den tuingevel; 4° vier doorsneden.

Wat ventilatie, verwarming en verlichting betreft, zijn bij dit gesticht gevolgd de met goeden uitslag op het eerste gesticht toegepaste stelsels, behoudens de verbeteringen die de ondervinding als nuttig en noodig heeft doen kennen.

De inrigting is insgelijks even als die bij de eerste afdeeling beschreven, zoodat wij, om niet in herhaling te vervallen, naar ons opstel in dl. XIII van dit tijdschrift verwijzen, met betrekking tot de bijzonderheden aangaande de cellen, de wasch- en badtoestellen, de veiligheidsmaatregelen enz.

OPMERKINGEN OVER DEN BOUW EN DE INRIGTING VAN ZIEKENHUIZEN.

Vertaald door den heer B. VERHEY, uit de Allgemeine Bauzeitung.

Ingevolge lastgeving van Z. M. den keizer van Oostenrijk, (26 Augustus 1858) werd besloten tot het oprigten van een nieuw ziekenhuis te Weenen, daar het algemeene ziekenhuis in de Alservorstadt, ondanks zijne reusachtige grootte, even als de in eenige andere voorsteden bestaande ziekenhuizen, niet meer in de behoefte voorzag.

Deze gelegenheid maakte dr. von BREUNING zich ten nutte, om zijne, gedurende eene veeljarige praktijk, opgedane ondervinding in deze de lijdende menscheit betreffende zaak aan het publiek mede te deelen in eene brochure, die vooral van veel gewigt is voor bouwkundigen, welke bij het ontwerpen van een plan voor eene ziekeninrigting, noodwendig den bijstand van een geneesheer behoeven, volkomen bekend met de vereischten van zulk eene inrigting.

Terwijl wij de lezing van het geschrift van dr. von BREUNING bijzonder aanbevelen, laten wij hieronder eenige daarin voorkomende wenken volgen, geschikt om de lezers in staat te stellen een juist oordeel over diens arbeid uit te spreken.

Na eenige algemeene opmerkingen betreffende ziekten en de behandeling van zieken, zegt dr. von BREUNING het volgende:

„De vereischten tot het onderhoud eener gezonde levenswijze, ten opzichte van woning en dienstregeling, overal aanbevelenswaard, moeten wel het allereerst bij een hospitaal in het oog gehouden worden, omdat het daar buitendien, te midden van zoo vele zieken, niet aan een onvermijdelijken invloed ontbreekt, die ieder oogenblik schadelijker wordt. Men moet hier zelfs aan eene zuivere lucht eene meer dan denkbeeldige waarde hechten, dewijl juist, daargelaten het dienstdoende personeel, het grootste deel der hospitaal-

bevolking, nl. diegenen waarvoor het is opgericht, zich in lijdenden toestand bevindt, of geheel ziek is en daarom in de eerste plaats herstel behoeft, of slechts in mindere mate ziek is, en dus noodig heeft de gunstig werkende leefregels die het herstel bevorderen.

„Dikwerf helaas! wordt een voormalig en dompig klooster of dergelijk gebouw tot ziekenhuis ingerigt; met een nieuw gebouw, zoo als de *Rudolfstiftung*, (dit is de naam van het nieuwe hospitaal) is dit natuurlijk niet het geval.

„Bij de *Rudolfstiftung* kan aan alle vereischten voor eene gezonde ligging en inrigting voldaan worden, te meer daar het zoo ruim voorhanden terrein, groot 8800 □ vademmen = 31648 □ el, op eene vrije plaats ¹⁾ en niet gehinderd door het stadsgewoel, hiertoe alle mogelijke vrijheid aanbiedt, en de op bevel des keizers uitgeschreven prijsvraag iets buitengewoons beoogt.

„De plaatsing der gebouwen is overal, doch bijzonder in Weenen om de daar veelvuldig voorkomende wind- en weersveranderingen, van zeer groot gewigt met betrekking tot den daaruit voortvloeienden gezondheidstoestand. De vier hemelstreken dienen bij den aanleg van een gebouw, en inzonderheid bij zulk een dat voor ziekenverpleging bestemd is, vooral in aanmerking genomen te worden, zoowel met betrekking tot den van de zon afhankelijk licht- en warmte-inval, als tot de meest in alle landen verschillende ²⁾ heerschende winden.

¹⁾ Indien nevens de *Rudolfstiftung* (gelijk het gerucht loopt) een nonnenklooster voor 200 personen gebouwd zal worden, zal dit zeker van zeer nadeeligen invloed op de beschikbare ruimte zijn.

²⁾ B. v. de noordzijde, bij ons om hare koude gaarne vermeden, wordt in *Kairo* wegens hare weldadige koelte zeer gezocht.

„De hoofdgevels van een ziekenhuis moeten daarom in onze streken, waar de vochtige, koude noordwestewind zoo dikwijls waait, zooveel mogelijk naar het zuid-oosten gekeerd zijn. De terugspringende zij- of achtervleugels moeten zoodanig zijn verdeeld en aangebragt, dat de heerschende winden minder hevig er op aanvallen, hetgeen bovendien nog met den tijd door hooge boomen kan verholpen worden. De dikwerf al te groote voorliefde tot pleinen geheel door gebouwen ingesloten keur ik bij eene ziekeninrigting geheel af, omdat daardoor de ontwijking der door uitwasemingen bezwangerde lucht belemmerd wordt, en het gedurig terugkaatsen der luchtstroomen valwinden doet ontstaan; ook is zulk eene bouwwijze zeer eentonig.

„De Engelschman HOWARD zeide reeds in de vorige eeuw, dat rondom een ziekenhuis zooveel vrije ruimte moet zijn, als noodig is om te voorkomen dat de toetreding van zuivere lucht niet door naburige gebouwen belemmerd wordt. Gaat men b.v. na een warmen dag op een onbewolkten avond van het vrije *Glacis* van Weenen door de *Kirchenstrasse* in de *Alservorstadt*, tusschen het militaire beddenmagazijn en het daar tegenover gelegen huis van prins ESTERHAZY, naar het burgerlijke- en militaire hospitaal, dan zal men reeds bij de eerste schreden in die straat een eigenaardige hospitaallucht gewaar worden: een voldoende bewijs hoe zeer de lucht der ziekenhuizen zich aan belendende gebouwen mededeelt. Ook andere bedenkingen van hygiënischen aard zijn geopperd; b.v. het stichten nabij de *Rudolfstiftung* van een militair hospitaal voor 1000 zieken en het reeds vermelde plan tot den bouw van een nonnenklooster.

„Met het oog op dit laatste wordt in het *Wiener Medic. Wochenschrift*, 1858, n°. 46, het niet te verwerpen voorstel gedaan om het bestaande vrouwenklooster aan den *Rennweg* in te rigten tot woning voor pleegzusters.

„Bij den uiterlijken vorm der gebouwen, moet men, zegt HOWARD verder, zoo veel mogelijk kromlijnige figuren vermijden, daar de luchtstroom zich in eene rechte lijn beweegt en de wederstand en terugkaatsing der lucht ook, even als bij de beweging van andere lichamen, regtuit geschiedt. Een vierhoek is niet te verkiezen, daar de lucht in de ingesloten plaatsen steeds stremming ondervindt. Evenwijdig loopende vleugels zijn ook ondoelmatig, daar zij den vrijen stroom der lucht verhinderen. Om dezelfde reden moet men geene cirkelvormige en vierzijdige figuren aanwenden, evenmin

driezijdige waarvan twee der zijden evenwijdig loopen. Hooge muren en dergelijke insluitingen zijn nadeelig. De vleugels van het gebouw moeten allen straalsgewijze uiteenloopen. (Zie: HOWARD's *Bauplan-Idee durch skizzirte Zeichnung versinnlicht*, in BLIZARD, blz. 62 ¹⁾).

„Een hospitaal mag, behalve de kelderverdieping slechts ééne, hoogstens twee verdiepingen bevatten, omdat het gebleken is, dat de sterfte bij zulk eene inrigting toeneemt naar mate het aantal verdiepingen grooter wordt.

„De inwendige verdeling moet zoodanig zijn, dat aan borstlijders en zulke verpleegden die niet aan uitwendige ongemakken lijden de zonzijde worde gegeven; kamers voor ooglijders en voor operatiën moeten op de van de zon afgewende zijde gelegen zijn, daar voor deze vertrekken de dadelijke invloed van het zonlicht zeer schadelijk en hinderlijk is. Ook zieken die chirurgicaal behandeld worden kunnen meer nog dan eerstgenoemden den regtstreekschen invloed van de zon ontberen, en moeten, daar eene strenge afzondering van dergelijke lijders niet altijd mogelijk en voor sommigen wel eens zelfs licht en warmte hoogst wenschelijk is, veelal eerder aan de niet zonnige zijde geplaatst worden, dan algemeene zieken en de nog zwakke reconvalescenten, die tot geheel herstel den voor hen zoo onmisbaren invloed der natuur behoeven. Het invallende zonlicht, hoewel niet te sterk, is zelfs voor de bijzondere bestemming van sommige vertrekken niet geheel te verwerpen; de operatiezaal dient b.v. vooral helder verlicht te zijn. De operatiezaal in het israelietisch ziekenhuis te *Warschau* is, volgens KÖSTLER ²⁾, bij wijze van balkon gebouwd; het licht valt door de glaswanden zoowel van ter zijde als van boven in, zoodat de operateur een licht rondom zich heeft als ware hij in de opene lucht.

„Nevens de operatiezaal zijn de vertrekken voor die zieken, welke eene operatie hebben ondergaan; voor ieder bed is eene zitplaats voor den chirurgijn, die in last heeft de uitwerking der operatie na te gaan. De minder of in het geheel niet zonnige vertrekken kunnen ook gebruikt worden voor waschhuis, keuken, apotheek enz. Ook kunnen bij een goeden aanleg in verscheidene niet zonnige vertrekken hier en daar glazen corridors of glazen kappen worden

¹⁾ BLIZARD, *Vorschläge zur Verbesserung der Hospitäler. Aus dem Engl. von JOH. ABR. ALBERS*, gr. 8°. Jena 1799. (Hennings in Neisse.)

²⁾ Die *Spitäler zu Warschau. Ausserordentliche Beilage zur Oesterr. medic. Wochenschrift*. 1842. N°. 42. S. 8.

aangebracht, om ook daar, waar de bouwwijze het ge-
doogt, meer den invloed der zon te verkrijgen.

„Bij het aanwijzen der plaats voor de lijk- en ont-
leedkamers vallen ook twee punten op te merken; ten
eerste: zij moeten geplaatst zijn in een hoek van het ge-
bouw, die in het geheel niet aan den direkten invloed
van het zonlicht is blootgesteld, ten einde eene te
grootte verwarming dier vertrekken, waarin zich veelal
reeds aan bederf onderhevige lichamen bevinden, te
voorkomen; ten tweede: men moet voor zulke ver-
trekken een gedeelte van het gebouw beschikbaar stellen,
waarover de heerschende wind, na eerst over het hos-
pitaal te zijn gegaan, wegtrekt, opdat de lucht rondom
het hospitaal niet door vuile bestanddeelen verontrein-
igd worde. Deze nadeelige omstandigheid bestaat ook
in het algemeene ziekenhuis in *Weenen*.

„De woningen der geneesheeren en apothekers, be-
nevens van het dienstdoende personeel, waarin alleen
gezonde personen hun verblijf houden, moeten van
de zieken verwijderd zijn, in een bijzonderen vleugel
of gedeelte van het gebouw.

„Men zorg ook, de woning van het dienstdoende
personeel, met de familiën, vrouwen, kinderen en
dienstboden dier beambten, zooveel mogelijk uit het be-
reik der door de zieken verontreinigde lucht te verwij-
deren, zoodat zij het uitzigt niet op de plaats, maar
op de straat- of tuinzijde hebben.

„In het algemeene ziekenhuis te *Weenen* is hiervoor
slechts gedeeltelijk gezorgd, daar de meeste woningen
van den eersten geneesheer enz., benevens de apotheek
zich regts van de plaats bevinden. Deze woningen zouden
toch zeker zonder twijfel aangenamer aan de straatzijde
gelegen zijn, dan dat bedlegerige zieken de naar de *Al-
serstrasse* gekeerde zijde innemen; immers deze verpleeg-
den hebben, hoewel zij te bed liggen, ook wegens de
al te hoog geplaatste vensters, geen uitzigt. Ook waren
dan de zieken meer verwijderd van het straatrumoer,
dat voor de gezonden daaraan reeds gewoon, hoewel op
den duur een weinig lastig, toch minder schadelijk is.
Het onvoegzame om aan de doctorswoningen eene plaats
tusschen of boven de ziekenzalen te geven, valt zeer
spoedig in het oog; zoo als blijkt in het ziekenhuis te
Triest, alwaar de tweede verdieping door de doctoren
bewoond wordt. Direkt boven de ziekenzalen wonende,
zijn zij steeds onderhevig aan de uitwasemingen der zie-
ken, door den vloer en de vensters opstijgende, het-
geen een onaangename reuk veroorzaakt; hunne fami-
liën worden verhinderd in het genot van uitspanning

door dans, muziek of eenige andere geraasmakende
oefening of bezigheid, terwijl zij omgekeerd veel te
verduren hebben van de dikwijls zeer sterke en onaan-
gename geluiden der zieken die zich beneden hen be-
vinden, zoo als hoesten, roghelen enz. Wáár anders
dan in zijne woning kan de geneesheer uitrusten en
verademing scheppen van de vermoijenissen der hospi-
taal- en buitenpraktijk?

„Om nu eene algemeene schets tot het ontwerpen
van een bouwplan te geven, is het beter, om, in plaats
van een ziekenhuis met al het daartoe behoorende in
één groot gebouw te vereenigen en tot één geheel te
brengen, het bij wijze van eene ziekenkolonie in te
rigten, als volgt:

„1°. Een groot gebouw voor lijders aan inwendige
ziekten in het algemeen, d. i. voor het grootste gedeelte
der verpleegden.

„2°. Een minder groot afgezonderd, eenigzins sym-
metrisch gebouw, aan de andere zijde van het be-
schikbare terrein, bestemd voor chirurgicaal te behan-
delen lijders. Het is raadzaam en voordeelig voor
deze soort zieken een bijzonder gebouw te hebben,
daar zij doorgaans inwendig niet ziek zijn, doch zeer
ligt door eene al te grootte nabijheid van de eerstbe-
doelde verpleegden ziek kunnen worden.

„Ook ontstaat, bij gemis aan deze gewenschte
scheiding, ten gevolge van de bedorven lucht, voortge-
bragt door etterende operatiewonden, opeenhooping van
ziektstof, miasmen enz., de zoogenaamde hospitaal-
brand ¹⁾.

„De inrigting, door *KÖSTLER* aangegeven en gevolgd
in het hospitaal voor syphilitische zieken te *Warschau*,
bestaat uit twee vleugels; in den eenen bevinden
zich de mannen, in den anderen de vrouwen, zoodat
zij hoegenaamd geen verkeer met elkander kunnen
hebben. De architect zou zijn plan ook zoo kun-
nen uitwerken, dat de beide vleugels slechts van elk-
ander waren gescheiden, door een glazen afsluitings-
gang die dan tevens tot wandelplaats konde dienen.

„3°. Een afzonderlijk huis voor ooglijders.

„4°. Een gebouw ingerigt voor kraamvrouwen.

„5°. Een gebouw uitsluitend bestemd voor zieke

¹⁾ In het hospitaal *la Charité* te *Berlijn*, alwaar overigens geene
aanmerkingen op alle andere zaken te maken zijn, hadden ge-
durende mijne aanwezigheid in het jaar 1838 vele door de mees-
terhand van *DIEFFENBACH* uitgevoerde plastische en kosmetische
operatiën door den hospitaalbrand niet de gewenschte gevolgen.
Sedert dien tijd is dat gebouw geheel veranderd geworden.

kinderen, hetwelk naar zijne eigenaardige behoeften
eene bijzondere inrigting vereischt ¹⁾, benevens een ge-
bouw voor het daartoe noodige personeel.

„Door eene geheele afzondering van het kinder-
ziekenhuis zou men de zedelijke reinheid der kinderen
zeer bevorderen; daar het aanhooren der voor kinderen
dikwerf zeer onpassende gesprekken, gevoerd door on-
beschaafde zieken, vermeden wordt, terwijl ook de
volwassen zieken niet gehinderd worden door het ge-
schreeuw der kleinen, en deze niet door het gesteun
der volwassenen. Ook ware het bouwplan zoo in te
rigten, dat er eene scheiding was tusschen de zieke
kinderen die medisch en dezulken die chirurgisch be-
handeld worden; zoodat er om zoo te zeggen twee
halve gebouwen zouden zijn, met elkander in verbin-
ding door een glazen gang, die tevens tot wandel-
plaats voor reconvalescenten en als wintergaanderij
dienen kon. Ook zorg men dat voor die zieken
welke aan uitslag lijden eenige vertrekken worden in-
gerigt bij de medisch behandelde zieken.

„6°. Een geheel afgezonderd gebouw voor lijders
aan besmettelijke of epidemische ziekten.

„7°. Een gebouw van één verdieping, aan de voor-
zijde door een plein begrensd en ter zijde van deu-
ren en vensters voorzien, kon ingerigt worden voor
inspektiezaal, ontvang- en operatiekamer voor de van
buiten inkomende zieken, of voor dezulken die om
eene plotselinge verwonding hulp behoeven. Ook kon
hier de apotheek staan, die tevens geschikt moest zijn
om er geneesmiddelen aan het van buiten komende
publiek uit te reiken.

„8°. Een of meer paviljoenen moeten in den
tuin zijn, alsmede een geschikt terrein voor gymna-
stiek. Ook kunnen hierbij eene bibliotheek met lees-
zaal, voor reconvalescenten, en een schoolvertrek voor
herstelde kinderen worden geplaatst.

„9°. De ziekenkapel dient vrij op eene opene
ruimte of in den tuin geplaatst te zijn, doch door
een ruimen, luchtigen, met glas gedekten gang in
verbinding met het hoofdgebouw.

„10°. De direktie- en dergelijke zalen konden in
het middengedeelte van het in N°. 1 vermelde hoofd-
gebouw geplaatst worden; zij behooren echter tot de
in N°. 7 genoemde lokaliteiten.

¹⁾ Het door dr. *VON MAUTHNER* te *Weenen* gestichte *St. Anna-*
hospitaal kan hier gevoegelijk tot model dienen. Zie *Bauzeitung*
1851, pag. 16.

„11°. Keukens, bad- en waschinrigting (elke op
zichzelve en van elkander afgezonderd) zou men kun-
nen aanbrengen in een gebouw ter zijde van het hoofd-
gebouw gesteld.

„12°. De lijkenkamer met eene kapel voor de lijk-
dienst moet zoo ver mogelijk van de overige ge-
bouwen verwijderd zijn, zoo als reeds gezegd is op
eene niet door de zon beschenen plaats en in zulk
eene rigting, dat de meest heerschende winden niet
van daar over het ziekenhuis heentrekken. De kapel
dient met de lijkenkamer verbonden te zijn, ten einde
men de lijken niet weder naar het hospitaal behoeve
te vervoeren. De lijkplegtigheden worden dus aan het
oog der zieken onttrokken.

„13°. Een reconvalescentenhuis met de noodige
werkinrigtingen.

„Door zulk een plan, met dergelijke op zichzelf
staande gebouwen, dat wel is waar afwijkt van de tot
dusverre algemeen gebruikelijke inrigting der zieken-
huizen die alles in één gebouw vereenigen, zou eene
soort van ziekenkolonie ontstaan.

„Ik geloof echter dat, hoe bevreemdend zulk een
plan bij den eersten oogopslag schijnen moge, het vele
voordeelen zou opleveren, in de veronderstelling na-
melijk, dat de verdeeling weldoordacht, scherpzinnig
opgevat en het geheel in een onderling verband uit-
gevoerd worde. Vooral is bij zulk eene inrigting eene
goede bewaking gemakkelijker dan bij een enkel ge-
bouw, dat alles in zich vereenigt.

„Daarbij zal ook in ieder gebouw de lucht zuiver-
der zijn, omdat zij niet verontreinigd wordt door aan-
grenzende lokalen, waar besmettelijke zieken worden
verpleegd.

„Met betrekking tot de nadere bijzonderheden over
de inrigting van en de vereischten voor ziekenhuizen,
veroorloof ik mij de volgende opmerkingen:

„Lucht, licht en warmte zijn in eene zieken-inrig-
ting drie allernoodzakelijkste vereischten.

„De plaatsing en verdeeling der vensters geschiedt
in het algemeen op tweederlei wijze. Men schikt ze
of op de wijze bij woonhuizen gebruikelijk, onge-
veer 2—2½ voet boven den beganen grond, of
op 6—8 boven den beganen grond in de bovenste
helft der vertrekken. De eerste wijze is de meest ge-
bruikelijke, de tweede is bij voorkeur in de hospitalen
te *Weenen* gebezigd. De voordeelen aan hooggestelde
vensters verbonden, worden naar mijne meening ruim
overtroffen door die der lager geplaatste. Men be-

weert namelijk dat, door het aanbrengen der vensters in het bovenste gedeelte der vertrekken, het onderste der muren en wanden geheel beschikbaar blijft, om ongehinderd overal bedden te kunnen plaatsen, waardoor dan ook de togt, komende door de vensterreten, op de daar beneden liggende zieken wordt afgewend. Eenigen gaan in hunne beweringen over deze wijze van vensterplaatsing zelfs zoo verre, daarin eene zekere beschutting te vinden tegen zulke zieken die in eene ijelende koorts zich uit het venster zouden willen storten. Ook gaan zij van het denkbeeld uit hierdoor eene betere ventilatie te verkrijgen, daar de kwade dampen naar boven stijgen; te meer wanneer aan de andere, tegenovergestelde zijde ook vensters zijn aangebracht die geopend worden, waardoor in het bovengedeelte der zaal eene trekking ontstaat, die haren schadelijken en lastigen invloed niet kan uitoefenen op de zieken beneden.

„Mijne veelzijdige ondervinding, opgedaan in de op deze wijze gebouwde ziekenhuizen, veroorlooft mij deze vermeende voordeelen meerendeels te ontkeinen en veeleer de voorkeur te geven aan de lage vensterverdeling. De ondervinding geeft ook bij lage vensterverdeling middelen aan de hand om de bedden op een doeltreffende wijze te plaatsen, en wel door aan de tusschen de vensters gelegen dammen eene aan de bedden evenredige breedte te geven. De verdeling der vensters schikt men naar de inwendige behoefte, zonder te veel acht te slaan op de uitwendige symmetrie; ook kan, des noodig, door het inschuiven van houten schotten eene gewenschte afscheiding worden verkregen. Voorts zou men, om ruimte te winnen, de vensterbreedte kunnen verminderen en de hoogte vergrooten. Het spreekt van zelf dat de ramen zuiver passend en goed gesloten moeten zijn. Ook ware het zeer voordeelig, alle vensters niet op dezelfde wijze te doen opengaan, maar ze zoo in te rigten dat eenige van onderen en andere van boven kunnen geopend worden. Bovendien zou men, om de vensters niet te hoog in betrekking tot hunne breedte te maken, om het andere ko zijn een cirkelvormig bovenlicht kunnen aanbrengen; vooral wanneer men van gevoelen is, dat door het openen dier ronde vensters de hoogere luchtlagen in de ziekenzalen beter ververscht worden. Hij, die meent dat door het plaatsen van hoge vensters de trekking op de daaronder gelegen zieken voorkomen wordt, zal deze meening alras laten varen, wanneer hij zich aan zulk een onder het raam geplaatst bed begeeft en daar ge-

tuige is van den fijnen nederwaartschen luchtstroom of togt, die bij het openstaan dier vensters ontstaat.

„Ik gevoel mij door deze dikwijls herhaalde waarneming gedrongen te beweren, dat de togt door wind enz. voortgebracht bij laag nabij de bedden geplaatste vensters, die door opgezette schotten, gordijnen als anderzins, tegengehouden kan worden, verre te verkiezen is boven den afvallenden togt, die bij hoog gestelde vensters ontstaat, waarbij bovendien nog eene eigendommelijke en onaangename muurkoude wordt medegevoerd.

„De bijzondere zorg, die in ijelenden toestand verkeerende lijders vereischen, welke zorg bij lage vensterindeeling nog grooter wordt, vervalt, wanneer men het waak-personeel vermeerderd; en wanneer zij die waken, niet voortdurend en naauwkeurig op dergelijke lijders letten, zullen ook ongelukken bij hoge vensters niet geheel voorkomen kunnen worden. In de vertrekken voor zulke zieken zou men de vensters van traliwerk kunnen voorzien. De met allerlei kwade dampen bezwanterde lucht, die in de vertrekken aanwezig is, wordt noch door hoge, noch door lage, noch door tegenover elkander geplaatste vensters geheel verdreven. Dit toch bewijst de dagelijksche ondervinding in de vensterkonstruktie der hospitalen. Zelfs terwijl dikwijls door het openen van zoowel hoge als lage tegenover elkander staande vensters eene trekking of ventilatie bewerkt wordt, wordt de binnenkomende reeds dadelijk de lucht gewaar, veroorzaakt door de uitwasemingen der zieken, die van de wasch, de spijslucht enz. Één enkele zieke aan pokken, zweren, typhus of eenige andere kwaal lijdende, kan meer kwade lucht voortbrengen dan in denzelfden tijd door al de geopende vensters kan weggevoerd worden. Het hangt ook veelal van den wind, van de mindere of meerdere vochtigheid, van de lucht en van andere omstandigheden af, en dikwijls zal de kamerlucht bij een gelijk aantal zieken nu eens meer zuiver, dan weder minder zuiver zijn. De hoogte der vensters oefent echter geen wezenlijken invloed daarop uit. Geheel andere vereischten zijn hiertoe noodig.”

De schrijver treedt nog in eenige beschouwingen over het ongerief en onraadzame van hoog geplaatste vensters en vervolgt aldus:

„De hoogte der kamers mag niet minder dan gemiddeld 15 voet (4.74 el) zijn. De grootte der zalen moet gemiddeld geschikt zijn voor 20 à 25 bedden, welke onderling drie voet (0.95 el) van elkander moeten zijn ge-

plaatst. Volgens het stelsel van KÖSTLER zijn in het zoo ruime hospitaal *het kind Jezus*, te *Warschau*, niet meer dan 5 bedden per kamer; het is dan ook tot dusverre geheel van kraamvrouwenkoorts bevrijd gebleven. In het militaire hospitaal *Ujazdow*, ook te *Warschau*, dat ingerigt is voor 1800 zieken, en 55 kamers of zalen bevat, zijn 30 kamers ingerigt voor 3 tot 5 en 25 zalen voor 15 tot 42 bedden. Hetzij nu een hospitaal op zulk eene wijze of nog naar grooteren maatstaf is ingerigt, in ieder geval dienen er ook kamers te zijn geschikt voor 6 of minder bedden, waarin men zulke zieken kan verplegen die eene bepaalde afzondering behoeven of eene chirurgische behandeling moeten ondergaan, daar het b. v. bekend is dat de kwik-inwrijvingskuur voor nabijgelegen zieken allerondragelijkst is, dat gelijksoortige zieken elkanders bijzijn vereischen en dat velerlei ziekten, wegens haren aanstekenden aard, eene volkomene afzondering der lijders vorderen, enz. ¹⁾

„Dat er goed gestoffeerde en elegante kamers met 1 en 2 bedden moeten zijn voor betalende lijders heeft geen betoog; even vast staat het, dat iedere kamer of zaal van een waschbekken met stroomend water voorzien behoort te wezen. Een gang of corridor, die tot alle kamers voert, is, zoowel voor zieken als voor het geheele dienstpersoneel, onmisbaar; het gebrek daaraan wordt in het algemeen ziekenhuis te *Weenen* maar al te zeer gevoeld. Zulk een corridor of verbindingsgang moet zoodanig geplaatst zijn, dat men uit dezen in alle kamers komen kan; ofschoon bovendien altijd tusschen de ziekenzalen gemeenschappelijke deuren kunnen zijn, die, wanneer de gelegenheid het vordert, geopend en gesloten kunnen worden. De corridor moet op zoodanige wijze worden gebouwd, dat hij, naar keuze van den architect, of aan de plaatszijde der kamers (zoo als nu in het garnizoenshospitaal te *Weenen*), of tusschen twee rijen kamers geplaatst is; die corridor moet echter licht en van voldoende breedte zijn, doch niet te veel plaats innemen, (zoo als in het ziekenhuis te *Triest*, waar hij bovendien donker is) en ook niet togtig zijn. Des verlangd moet hij ook aan de trapportalen door naar weërszijde openslaande deuren kunnen worden gesloten. Wordt zulk een gang, in plaats van met steen, met hout bevloerd en daarbij goed verwarmd, dan kan hij altijd, behalve voor den noodigen doorloop, ook dienen

¹⁾ Dr. PRUNER-Bey deelde mij te *Kairo* zijne opmerking mede, dat vele hardnekkige zieken eerst dan weder begonnen te genezen, wanneer zij naar eene andere kamer verbed werden.

tot wandelplaats voor aanvankelijk herstellende zieken, die, door hunne nog geringe krachten of wegens ongunstig weder, belet worden zich ver van de ziekenzaal te verwijderen. Uitbouwingen met veel glas bij wijze van balkons aangebracht, zouden tot het voormelde doel kunnen worden gebezigd en aldus het verkeer der zieken op eene aangename en zeer gemakkelijke wijze bevorderen. Wanneer men daarin dan doeltreffende zit- en ligplaatsen aanbragt, zou het verblijf voor reconvalescenten en dergelijke zieken aldaar niet alleen welkom zijn; maar hiermede zou ook in verband staan, dat, aangezien gedurende een groot gedeelte van den dag de lijders uit de ziekenkamers worden verwijderd, de lucht aldaar minder verontreinigd en daardoor ook aan het overige deel der hospitaalbewoners eenige verligting gegeven wierde.

„De trappen moeten, zoowel in aantal als verdeling, zijn ingerigt naar de behoefte en uitgestrektheid van het ziekenhuis. In ieder gebouw, of in ieder hoofdeel van elk bijzonder gebouw, dient een hoofdtrap van genoegzame breedte met niet te hooge optreden te zijn, ter weërszijde met goed tastbare leuning voorzien. Het schoonst doen zich zulke trappen voor, die op zich zelf staan in een vrij trapportaal of ruime vestibule. Ook biedt zulk een open trapportaal de zeker verkieslijke gelegenheid aan om daarin een zoogenaamden hijschtoestel aan te brengen, met het doel ernstige zieken of zwaar gekwetsten op te winden, en het open afstijgen te begunstigen van zoodanige zwakke zieken, die op hunne bedden kunnen blijven liggen, om hen de door de zon verwarmde lucht te doen genieten, alsmede voor het opwaarts voeren van nog al te zwakke reconvalescenten. De voordeelen van zulk een toestel, voorzien met katrol en windas en in verband gebracht met de stoommachine der wasch- en badinrigting, zijn zoo groot in aantal, dat verdere toelichting overbodig is. Men zou ook bij iedere trapafdeling ter halve hoogte van- en op de verdiepingen één of twee zitplaatsen kunnen aanbrengen, om des verkiezende er op uit te rusten.

„Behalve de hoofdtrappen moeten meer bijtrappen dan gewoonlijk gebruikelijk is in het plan worden ingedeeld. In de verschillende gebouwen behooren zij zoodanig aangebragt te zijn, dat daarlangs op gemakkelijke wijze morsig geworden gereedschap kan worden af- en aangevoerd.

„Eenige der bijtrappen moeten in bijzondere gevallen ook dienen om zieken er langs te vervoeren, wier

verwijdering van de overige lijders wordt gevorderd, hetzij bij hunne opname of in den loop hunner ziekte, zoodat zij met de algemeene beweging, door de dienst der inrigting onvermijdelijk veroorzaakt, niet in aanraking komen. Ook kunnen deze trappen dienen tot het wegdragen der lijken, en hierom moet den zieken het gebruik dezer trappen worden onzegd."

Wij hebben eenige denkbeelden van den schrijver over de inrigting van ziekenhuizen in het algemeen medegedeeld. In het vervolg zijner brochure

spreekt hij over de, op deze inrigting toepasselijke, aanwending van verwarmings- en ventilatie-toestellen, over trappen in het bijzonder, over badtoestellen, keukens en andere tot een welingerigt hospitaal behorende onderdeelen.

Wij bevelen het geschrift van dr. VON BREUNING zeer aan, als eene voor iederen architect hoogst belangrijke bijdrage, en voegen er den wensch bij dat overal een welverdiend onthaal er aan te beurt moge vallen.

HET ZIEKENHUIS TE HOORN.

Medegedeeld door den Civiel-Ingenieur H. LINSE.

(MET EENE PLAAT. PL. VII).

Gedurende den tijd, dat ik te *Hoorn* gevestigd was, werd mij in 1858, tijdens het leven van den burgemeester jhr. mr. P. VAN AKERLAKEN, in 1862 overleden, het maken van een ontwerp opgedragen, tot het veranderen van eenige oude gebouwen, die tot verschillende einden gebruikt werden, om uit deze, door afbreken en aanbouwen, doch met behoud van veel van het bestaande, een ziekenhuis zamen te stellen, dat zóó doelmatig mogelijk moest ingerigt worden, ook met het oog op de gemeente, waarvoor het bestemd zou zijn.

Daarbij werd op den voorgrond gesteld, dat vóór het ziekenhuis een tuin moest worden aangelegd, aan de voorzijde met een hekwerk van de openbare straat afgescheiden.

De gevel van het gebouw zou op ongeveer 50 el van den openbaren weg verwijderd zijn.

Het ontwerp, voorgesteld op pl. VII hierachter, kan worden aangemerkt als een der vele voorbeelden, hoe men dikwijls gedwongen zijn kan, met gedeeltelijk behoud van een bestaand gebouw te arbeiden, en een nieuw te stichten, dat doeltreffend zijn kan en een zoo veel mogelijk goed zamenhangend geheel moet vormen. Toch kan in de uitvoering van zoodanig programma iets aangenaams gelegen zijn; vooral als men tracht de massa bezwaren te boven te komen, die bij een meer vrij terrein niet worden aangetroffen.

Bij dit ontwerp was dat ten minste bij mij het

geval, en ik gaf zeer spoedig toe aan den wensch dat het mogelijk zijn zou iets bruikbaar zamen te stellen met behoud van veel van het bestaande, al zou het dan ook minder volkomen blijken te zijn, dan wanneer mij het ontwerp van een geheel nieuw gebouw ware opgedragen.

Ik ontken echter geenszins dat mijn arbeid vollediger had kunnen zijn, en ik heb getracht, zoo goed het mij gegeven was, te beantwoorden aan de vele en velerlei eischen der bouwkunst tegenover de mij hier gestelde bezwarende voorwaarden. Aan het oude gebouw knoopten zich eenige belangrijke historische herinneringen vast; zij volgen hieronder.

Hoorn bezat in vroeger tijd het *St. Jans-gasthuis*, vermoedelijk reeds opgericht in 1346, ¹⁾ hoewel de lijst van de namen der regenten of voogden eerst begint met het jaar 1529. Bij *Hoorns* kronijkschrijver VELIUS vindt men aangeteekend op het jaartal 1531:

"Ook werd het nieuwe gast-huys gemaakt in de kerk-steege, tot handreiking van arme menschen. Het oude gast-huys, dat zijnen uitgang voor de kerk heeft, en bij onzen tijd de baijert plach te hieten, werd voort gebruikt tot herbergijng van vreemde gasten. Deze twee gast-huysen quamen achter aan een, en hadden ook t' samen een keuken."

¹⁾ Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst in de 10de afl., pl. XLII, van de Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen.

Het blijkt niet dat dit gasthuis ook voor zieken-verpleging gediend heeft.

In 1841 werd door den gemeenteraad besloten (uithoofde van den ongunstigen financiëlen toestand van dat gesticht, en vermits het niet op dien voet kon blijven bestaan) tot tijdelijke ontruiming van het *St. Jans-gasthuis*, met volmagt aan burgemeester en wethouders, om met voogden van dit gesticht en regenten der beide weeshuizen de noodige schikkingen te treffen tot het doen verplegen der proveniers en proveniersters, hetzij in de genoemde gestichten, hetzij bij partikulieren. Later vloeide uit deze opdracht voort, dat met heeren regenten der weeshuizen werd overeengekomen, dat zij eenigen dezer bestedelingen zouden opnemen tegen betaling van f 100 per jaar en per hoofd; terwijl anderen bij partikulieren werden besteed, en nog twaalf onder genot van gelijke verzorging de woningen mogten blijven betrekken, die toenmaals op de binnenplaats van het gasthuis aanwezig waren.

De voogden bleven sedert met het beheer der fondsen en gebouwen belast, tot dat in 1848 door den raad werd besloten: heeren voogden van het *St. Jans-gasthuis* te ontheffen van alle beheer en administratie over de gebouwen, die tot dit gesticht hadden behoord. Verder werden burgemeester en wethouders gemagtigd eenige gebouwen aan te koopen om daarvan later een gast- of ziekenhuis te bouwen, zoodra de inkomsten het zouden gedoogen. De aanvankelijk voor het gasthuis bestemde gebouwen zijn echter niet gebruikt geworden; men heeft daarvoor andere gekozen, die onder den naam van het Zeekantoor en de bank van leening bekend waren.

De bijgebouwen van het *St. Jans-gasthuis* zijn daarna gesloopt geworden, het hoofdgebouw echter, een schoon overblijfsel uit de zestiende eeuw, is bewaard gebleven; het is gerestaureerd en later tot wapenmagazijn voor het garnizoen bestemd geworden.

In 1862 was alles tot voorbereiding van den bouw beslist, hoewel men reeds twee jaren vroeger de plaats bepaald had, waar men, bij de voorgenomen verbouwing, de stads-apotheek zou vestigen, en daar de gemeente aan deze groote behoefte had, werden in 1860 reeds enkele bestaande lokalen tot stads-apotheek, met laboratorium en woning voor een ongehuwden apotheker ingerigt. De aanbesteding geschiedde in dat jaar. *Hoorn* is in het bezit van een zeer belangrijk fonds, dat, vroeger onder den naam van het Noorderkerkfonds bekend, later ten gevolge van eenige

wijziging in strekking en verdeling, den naam van kerken-armenfonds verkeeg. Men begreep, en zeker teregt, dat een bijdrage van dit fonds voor den bouw van het gasthuis gegeven, geheel overeenkomstig zijn doel was, en zoo werd door de besluiten van den gemeenteraad in overleg met heeren voogden, bestuurders van dat fonds, vastgesteld:

- 1°. dat alleen een ziekenhuis en geen ander verplegingsgebouw zou worden gesticht;
- 2°. dat de bouwsom over een viertal jaren verdeeld zou worden;
- 3°. dat tot bestrijding der kosten, in de eerste plaats zou worden aangewend de rente van het kapitaal van het voormalig *St. Jans-gasthuis*;
- 4°. dat hetgeen daaraan jaarlijks te kort zou komen en niet door de rente bestreden kon worden, door een jaarlijksche bijdrage uit het gemelde kerken-armenfonds zou worden gevonden;
- 5°. dat voor deze stichting het zoogenaamde Zeekantoor in zijn geheel, en een gedeelte van de Bank van Leening zouden bestemd worden.

Deze gebouwen maakten oorspronkelijk deel uit van het *St. Agnieten-vrouwenklooster*, dat, in 1385 gebouwd, in 1586 onder LEICESTER bestemd werd tot vergaderplaats van het Collegie der Admiraliteit van *West-Friesland* en 't Noorderkwartier, en tevens diende tot logement voor de Gecommitteerde Raden bij dit Collegie.

Iedere provincie had haar vertrek, ook de Prinsen van ORANJE namen hier hunnen intrek als Admiraal-Generaal, van waar het gebouw dan ook gewoonlijk Prin-selogement heette.

Na het verdrijven van WILLEM V en het vernietigen der oude Admiraliteiten van de *Maas*, van *Amsterdam*, van *Zeeland*, van *West-Friesland* en het *Noorderkwartier*, werd dit gebouw bij afwisseling en gelijktijdig tot verschillend gebruik bestemd.

Een gedeelte daarvan werd tot klinische school, een ander gedeelte tot kantongereg, weder een ander deel voor de zittingen van den militieraad en van den brandraad ingerigt, en tijdens vroegere cholera-epidemiën werden een paar kamers tot ziekenverpleging bestemd, die echter nooit tot dit doel zijn gebruikt. Van de Bank van Leening, die op zich zelve het grootste gedeelte van het voormalig klooster besloeg, zijn slechts een paar lokalen bij het ziekenhuis getrokken.

De platte grond van het gebouw, zoo als het vóór de slooping was, en op de plaat is voorgesteld, geeft

de indeeling aan van het gebruik, dat er toen van gemaakt werd.

De bovenverdieping bevatte een aaneenschakeling van meestal kleine onregelmatig verdeelde vertrekken; hier was de zoldering laag, daar hoog. De gevel verdiende geen belangstelling, omdat zij een onaanzienlijk, onregelmatig geheel, zonder enig overblijfsel van karakteristieke stijl was, waaruit zijne oorspronkelijke bestemming te herkennen zou geweest zijn. Reeds was dit bij een verbouwing in 1607 ter dienste van de Gecommitteerde Raden der Admiraliteit, geheel verloren gegaan. Over deze verbouwing vindt men aangetekend: „Onder alle de Kamers van dit Prinsen Hof, of Admiraliteits Collegie, dat ruim en groot, en van achteren met eenen heerlijken Tuin verciert is, munt uit de Raadkamer, een schoon en sierlijk vertrek, rondom met kostelijke en konstige Tapijten behangen”, enz.

Deze zaal, op den beganen grond aangewezen, bestond ten tijde der amotie; de lambriseringen waren echter geschonden, de ramen met groote ruiten voorzien, en de Gobelin-behangsels bijzonder vershoten, zoodat het een noch het ander eenige kunstwaarde meer had.

Zoo werd in 1862 met den bouw van het ziekenhuis te *Hoorn* begonnen, die eerst op het einde van het vorig jaar geheel voltooid was. Men heeft het gebouw daarna gemeubeld, en het is thans tot opname van zieken gereed.

De kosten, daaraan besteed, hebben bedragen zonder het ameublement, ongeveer zes-en-dertig-duizend gulden; wanneer men echter daarbij rekent de materialen, die uit de afbraak der bestaande gebouwen tot fundering, beschieting en kapwerk zijn gebruikt geworden, dan kan men de kosten van het gebouw op twee- à vier-en-veertig duizend gulden stellen, en voegt men de waarde van de in stand gebleven deelen bij de uitgaven voor het ameublement, dan zullen de kosten van de geheele inrigting op nagenoeg zeventig-duizend gulden komen.

Nergens was een onderheide of houten fundering noodig. Voor een groot deel heeft men den nieuwen aanleg op oude muren gemaakt; daarbij liet de aard van den grond toe, dat daarop een gebouw zonder fundament kon verrijzen. De weinige spoed waarmede de bouw is voltooid, heeft veel tot het verkrijgen van een goed metselverband bijgedragen, en de hechtheid van ieder deel bevestigd; het maken van een houten fundering zou een onnoodige uitgaaf geweest zijn.

Op de platte gronden, die de inrigting van het ziekenhuis aanwijzen, ziet men wat van het oude gebouw bestaan bleef.

De ingang, in een geheel andere buurt uitkomende, dan die waar de tuin van het ziekenhuis gelegen is, voert door den gang over de binnenplaatsen naar de kamer, waar de stads-genees- en heelmeeesters hunne loopende of buitenpatiënten ontvangen. In dien gang komt tevens de stads-apotheek uit, zoodat de bezoekers in het heengaan de medicijnen kunnen medenemen. Door dienzelfden gang heeft de huismeester toegang naar de straat, en wordt alles ingevoerd wat tot huis-houdelijk gebruik noodig is; dit geheel blijft afgescheiden van alles, wat met de ziekenverblijven in verband staat, terwijl de tuin geheel voor het gebruik der herstellenden bestemd is.

De kamer voor besmettelijke zieken is op de verdieping gelegen, en door opgaand muurwerk en tusschengang geheel afgescheiden van de verblijven der overige zieken; men kan alleen uit dezen bendedang, of wel langs de binnenplaats die kamer bereiken.

Dit ziekenvertrek is niet bestemd om in de behoeften bij een epidemie te voorzien. Heerscht een epidemie, dan moeten andere zalen voor de verpleging worden aangewezen.

De kamers voor vrouwen, lijdende aan geheime ziekten, zijn geheel van het overige gedeelte afgescheiden, in overeenstemming met hetgeen desbetreffende bij de politie-verordening der gemeente is bepaald.

Voor herstellenden zijn geene afzonderlijke verblijven aangebragt. Er zijn twee ziekenzalen voor mannen en twee voor vrouwen; bij afwisseling kan men twee van die zalen voor de herstellenden gebruiken. De zalen meten ieder 17 el lengte bij 6.40 el breedte, en hebben een hoogte van ongeveer 4 el. In elke zaal worden negen zieken verpleegd, die allen een voldoende aantal kub. ellen lucht verkrijgen. Des noodig, kan iedere zaal gevoegelijk voor 11 à 13 zieken dienen, en in dit geval blijft de plaatsing der kribben zoo als die thans is aangegeven.

De zalen hebben slechts aan ééne zijde licht; voor ventilatie zijn kokers aangebragt midden onder de vloeren met rozetten inwendig sluitbaar, benevens schuiven boven de kribben; enkele ramen kunnen gedeeltelijk geopend worden.

De plafonds zijn gestukadoord en bevestigd aan hangers, die ingerigt zijn volgens hetgeen vermeld

staat in de *Bouwkundige Bijdragen*, deel XII, kol. 27; deze inrigting voldoet zeer goed.

De verwarming der groote zalen geschiedt door kagchels, uit de fabriek van STERKMAN te 's *Gravenhage*, die met korte of lange pijpen, al naar dat de ondervinding zal aangeven, geplaatst zullen worden.

De hoofdtrap is regt en met bordes. Langs dezen trap worden de zieken vervoerd; voor het geval dat zij geheel hulpbehoevend zijn, is een hijschtoestel met hier aanwezig. Boven de vestibule aan de tuinzijde, zijn daarvoor in de zoldering openslaande luiken gemaakt.

Het maken van een trap met zoodanig breedte aantreden, dat daarlangs zieken in manden kunnen worden naar boven gedragen, vorderde te groote uitgaven voor een gebouw als dit, en nam te veel ruimte weg; terwijl het bezwaar voor het ophijschen van zieken meestal ontstaat door de hoogte, die in groote ziekenhuizen bij het vervoer naar de bovenverdiepingen hinderlijk is. Bij ééne verdieping van ruim vier el wordt dit bezwaar minder, en zal de zieke zich niet beangst gevoelen.

Een afzonderlijk lijkenhuis zal, in een daarvoor bijzonder geschikt hoek van den tuin aan een straat uitkomende, gebouwd worden.

Kunstmatige verwarming door stoom of heete lucht is niet aangebragt. Voor inrigtingen van groote steden kan daaraan voordeel verbonden zijn. De aanvoer van koud en van warm water geschiedt door middel van een persomp naar de boven-verdieping. Ver-gaarbakken zijn op den zolder geplaatst, en leiden

het water naar de verschillende lokalen, van waar het wordt weggevoerd.

Omdat de oude materialen herbruikt moesten worden, is een gedeelte van den gevel van ouden steen gemetseld en met portland-cement bepleisterd geworden.

De vooruitspringende gevels in het midden en op de hoeken zijn van vechtsche appelbloesem-moppen met gesneden voegen gemetseld; op de binnenplaatsen zijn de muren bepleisterd.

Het ameublement is voor het meerendeel ingerigt naar de modellen van het ziekenhuis te 's *Gravenhage*. De ledikanten zijn van ijzer en van boven open, doch rondom met gordijnen van gestreept linnen voorzien. De bedden voor besmettelijke zieken hebben geene gordijnen.

De springveren matrassen zijn naar het model van E. STRÜCK en door hem zelve vervaardigd; deze kwamen verkieslijk voor boven die, welke te 's *Gravenhage* in gebruik zijn.

Aan een kommissie van eenige leden, door den raad benoemd, is het regentschap en het beheer van het ziekenhuis opgedragen.

Met het toezigt over het gesticht zijn belast een huismeester en zijn vrouw, aan wie, al naar de behoefte, vaste en tijdelijke oppassers zijn toegevoegd.

De apotheker woont mede in het ziekenhuis. Een der doctoren, en een der chirurgiërs, die in de stad wonen en aldaar hunne gewone praktijk waarnemen, zijn als genees- en heelmeeesters der gemeente belast met de behandeling der lijders, die in het ziekenhuis worden opgenomen.

DRAAIBESLAG VOOR SCHUIFDEUREN.

Medegedeeld door de Afdeling Rotterdam der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.

MET EENE PLAAT. (PL. VIII.)

Bij de gewone inrigting van schuifdeuren, onder-vindt men bij het openstaan steeds het ongerief van onaangevulde openingen, zoo voor speelruimte als voor uitstekende deelen van inleglijsten enz., tusschen de deuren en de kasten, waarin zij geborgen worden. Om dit gebrek weg te nemen, is door den heer D. RA-VESTEIN, mr. smid te *Rotterdam*, een scharnier uitge-

dacht, hetwelk deze openingen, ook bij geopenden stand van de deuren, aan het oog onttrekt en tevens het hinderlijke van uitstekende naalden wegneemt.

Dit scharnier bestaat, fig. 1, pl. VIII, uit twee deelen: het deel A, dat aan den deurstijl en het deel B, dat aan de naald geschroefd wordt, waardoor deze beweegbaar is, zoodat, wanneer de deur in hare

kas geschoven is, de naald regthoekig kan omgedraaid worden en alle openingen bedekt. Het scharnier is zoodanig ingerigt, dat, wanneer de naald omgedraaid is, de deur daar midden achter ligt, waardoor het profiel der naald ook midden tusschen de omlijstingen van de deur komt te staan. Fig. 15 stelt dezen stand van de naald voor.

Het aan de deur bevestigde deel A is van gegoten zink; het heeft twee bladen, die op het vlak en op den kant van den deurstijl ingelaten worden, in welks inwendigen hoek zich twee horizontale plaatjes bevinden, waarin de gaten voor de tappan van het deel B geboord zijn. Het deel B, dat aan de naald bevestigd wordt, is met het blokje voor de tappan uit één stuk van gegoten koper. Dit blokje beweegt zich tusschen de beide plaatjes van het deel A. Verdere beschrijving zal wel overbodig zijn, daar alles door de afbeeldingen genoegzaam verduidelijkt wordt.

Bij het gebruik van deze scharnieren behoort men zich te bedienen van den toestel insgelijks door den heer RAVESTEIN vervaardigd en bestemd om de deuren digt te trekken. Deze toestel, van gegoten koper, is in de figuren 9 tot 14 voorgesteld. Hij wijkt van de gewone in gebruik zijnde inrigtingen alleen daarin af, dat aan de bovenzijde van het beweegbare deel een haakje is, hetwelk, wanneer het gebragt is in den stand in fig. 13 voorgesteld, achter een op den kant der deur geschroefd plaatje C vat, waardoor de trekkracht niet op de naald, maar op de deur zelve werkt, zoodat eerstgenoemde niets te lijden heeft.

De figuren stellen voor:
Fig. 1. Boven-aanzigt van de beide deelen van het scharnier.

- Fig. 2. Aanzigt van het scharnier tegen de binnenzijde van het deel B.
„ 3. Binnen-aanzigt tegen het deel A.
„ 4. Buiten-aanzigt van het deel A met het deel B op den kant.
„ 5. Het deel B op zijde gezien.
„ 6. Boven-aanzigt van het deel A.
„ 7. Overhoesch buiten-aanzigt van het deel A.
„ 8. Overhoesch binnen-aanzigt van het deel A.
„ 9. Voor-aanzigt
„ 10. Zij-aanzigt } van den toestel tot het digt-
„ 11. Achter-aanzigt } trekken der deuren.
„ 12. Boven-aanzigt
„ 13. Zij-aanzigt, met aanwijzing hoe het haakje achter het aan den deurstijl geschroefde plaatje C vat.
„ 14. Voorzijde van het plaatje C.
„ 15. Doorsnede van de naald, deurstijl en toestel voor het digttrekken der deuren over de lijn D E.
„ 16. Doorsnede van de naald en deurstijl, genomen ter hoogte van de lijn F G.

Ieder scharnier kort f 0.75, en de toestel voor het digttrekken der deuren f 1.25.

Behalve bij den vervaardiger, zijn deze scharnieren verkrijgbaar gesteld bij de heeren E. C. BISSCHOP te Rotterdam, J. VAN ZANTEN & CO., firma VAN DER VELDEN, te 's Gravenhage, M. E. LEBRET te Dordrecht, POST & CO. te Schiedam, A. H. VAN RUYVEN te Amersfoort, L. T. VAN DER WAARDEN te Nijmegen, L. A. C. VICTOR en G. A. VAN ELDEN te Amsterdam, en verder in alle bekende ijzerwinkels.

omringd door schoone lanen en een vergezigt, dat zich over de daarachter liggende weilanden tot aan den IJssel uitstrekt.

Even als de meeste vertrekken van dit aloude kasteel, was deze zaal in een zeer eenvoudig kleed gehuld, toen de tegenwoordige eigenaar, de heer J. F. W. BARON VAN HARDENBROEK, dit erfgoed in zijn bezit kreeg. Met zijnen helderen blik, zijnen fijnen smaak en vooral zijne liefde voor de kunst, vatte hij het denkbeeld op om van deze zaal iets degelijks en schoons te maken, en de verwezenlijking van dit denkbeeld werd bevorderd door eene toevallige omstandigheid, die hem in de gelegenheid stelde, prachtige goed bewaarde Gobelins en een bijzonder goed geschilderd plafond met bijbehorende betimmering, uit den tijd van LODEWIJK XIV, aan te koopen.

Bij deze nu zoo goed bewaard gebleven en fraaije bouwstoffen, zoo bijzonder geschikt voor de bedoelde herstelling, maakte de bestaande schoorsteen, die niet alleen zeer eenvoudig was maar tevens herstelling behoefde, een droevig figuur. De baron stelde mij dus voor, een plan te ontwerpen van een anderen schoorsteen, meer overeenkomende met den stijl aan dit vertrek te geven. Ik voldeed hieraan, en het ontwerp, in Januarij 1857 aangeboden, werd goedgekeurd. De uitvoering er van werd opgedragen aan de heeren DEVILLERS & CO. te 's Gravenhage, welke firma zich op eene uitstekende wijze van de haar opgedragen taak gekwetent heeft. Zij leverde den schoorsteenmantel op

het einde van de maand Augustus 1858 af en had dien 1 September daaraanvolgende gesteld.

Voor dezen mantel is de witte fransche steen of wel wit ongepolijst marmer voorgesteld; de eigenaar deed dien echter van *Port d'or* vervaardigen, een marmer, zoo als bekend is, zeer rijk en fraai, maar dat juist daarom het effect van het beeldhouwwerk merkbaar benadeelt, zoodat deze keuze minder gelukkig kan geacht worden; evenwel blijft het toch een kunstwerk van groote waarde wat de uitvoering betreft. De kosten van dezen mantel beliepen ongeveer vierduizend gulden.

De boven dezen schoorsteen aangebragte betimmering, de fraaije venetiaansche spiegel met zijne rijk gesneden en vergulde lijst, de daarbij gevoegde versieringen, de op de consoles geplaatste pullen, het oude glaswerk, de heerlijk geschilderde oude romeinsche potterijen, de pendule enz., dit alles draagt bijzonder veel bij ter vermeerdering van de in dit vertrek ten toon gespreide pracht, en de aanblik van het geheel wordt nog verhoogd door de verschillende daarin geplaatste zeldzame en kostbare oudheden, en de vele kunstgewrochten van vroegeren tijd, die voor den bezoeker een genot opleveren, dat men te vergeefs elders zou vinden en dat op zich zelf reeds eene aangename herinnering achterlaat van het bezoek aan dit merkwaardige gebouw gebragt.

Arnhem, December 1867.

DE BOUWKUNST OP DE PARIJSCH E WERELDTENTOONSTELLING IN 1867.

(Uit het Engelsch vertaald. *Building News*.)

(DEZE SCHETS IS GESCHREVEN IN MEI, JUNIJ EN JULIJ 1867).

I.

„Het amphitheater des vredes staat op het veld van MARS,” ¹⁾ — ten minste, zoo roept een opgewonden fransche vriend uit, met wien wij dit gebouw naderen. De uiting is aardig en de tegenstelling

¹⁾ De schrijver denkt aan den krijgsgod Mars, blijkbaar aan de antithese welke hij er in vindt; het is echter het Maartveld. Vert.

volkomen; maar wij hebben zoo dikwijls de antithesen dezer vreedzame tentoonstellingen toch in oorlogzuchtige resultaten zien uitloopen, dat wij alle uitspraak te dezer zake opgeven. In spijt van al het worstelen en strijd voeren om medailles en ordeteekenen, tot persoonlijke dekoratie of tot uithangbord voor de handelswaar, levert het gebouw of liever wat het bevat veel voor de aandachtige overweging van den architekt. Om zooveel mogelijk voordeel daaruit te trekken,

SCHOORSTEENMANTEL, GEPLAATST IN DE EETZAAL VAN HET KASTEEL BILJOEN, BIJ ARNHEM.

Medegedeeld door den heer L. H. EBERSON, architekt te Arnhem.

MET EENE PLAAT. (PL. IX.)

Onder de vele werken, die gedurende den loop der jaren 1853—1864 op het kasteel *Biljoen* tot uitwendige herstelling en verfraaijing zijn uitgevoerd, behoort ook de herstelling der eetzaal.

Genoemde zaal is een der grootste vertrekken van de

benedenverdieping en gelegen aan het einde der grootsche vestibule tegenover den hoofdingang. Zij wordt verlicht door drie groote vensteropeningen of lichtramen in den achtergevel van het kasteel, die het uitzigt geven op den prachtige vijver met zijne twee eilandjes,

is het ons voornemen eene reeks beschouwingen te geven, over die zaken in welke de architect grootelijks belang stelt of behoort te stellen. Wij hebben dat tot heden verschoven, in de hoop, dat de gebouwen voltooid mogten zijn alvorens wij ons overzigt begonnen; maar zooveel blijft nog te doen over, dat, indien wij onze opmerkingen tot zulk een onbepaalden tijd uitstelden, zij misschien van weinig nut voor onze lezers zouden zijn. Wij zullen daarom beschouwen: eerst, de bouwkunst zoo als zij hier vertegenwoordigd wordt, hetzij door modellen, of door teekeningen; ten tweede, de stoffen nuttig bij de werkstukken der bouwkunst, of bij de met haar in verband staande decoratieve kunsten, en dan die decoratieve kunsten zelve.

Het zou zeer natuurlijk voorkomen dat wij de bouwkunst, in het gebouw zelf vertegenwoordigd, tot ons uitgangspunt namen, en gaarne zouden wij dit gedaan hebben, indien wij haar hadden kunnen ontdekken, maar na nauwkeurig zoeken, vonden wij ze niet. Dat het gebouw een architect en een ingenieur had, hebben wij officieel vernomen, maar wij zien niet, welke functiën deze hebben vervuld, dan alleen dat zij het idee van het plan aan engelsche bronnen ontleenden en détailteekeningen aan een aannemer verstrekten. Het gebouw is noodeloos leelijk, en geen enkel nieuw punt in de konstruktie biedt het aan om daarvoor vergoeding te geven; eenvoudig, ordinair, alledaagsch is het, een schande voor allen, die er in betrekking toe stonden; het heeft geen enkelen trek, die het rehabiliteert, het leert geen enkel nieuw feit. Wij klaagden over het gebouw voor 1851, wij morden luide over dat voor 1862, maar boven alle vergelijking is dit slechter, en terugziende naar het verledene van het standpunt van heden, beschouwen wij het plan van sir JOSEPH PAXTON als een schoon stuk en beginnen te gelooven dat het plan van kapitein ROWKE toch nog zoo slecht niet was. Wij hadden gehoopt dat, wanneer de indruk van den eersten schok, op het gezigt er van gekregen, zou voorbij gegaan zijn, eene nauwkeuriger kennismaking met het gebouw ons nog eenig détail zou doen ontdekken, waarvan wij gunstig konden spreken; maar onze hoop is ijdel geweest, en hoe meer wij er van zien, hoe leelijker wij het vinden, en als hoe grooter mislukking wij het moeten aanmerken. Geheel het ontwerp is eene dwaling, en die engelsche heeren, welke zoo dapper streden om de affiliatie der schets te erlangen, zouden nu, meenen wij, met afschuw het troetelkindje désavoue-

ren. Geen enkele uitstekende eigenaardigheid is van binnen zichtbaar, geen enkele hoofdlijn, op welke de bezoeker zich kan rigten, om hem te leiden, of zijnen stand aan te wijzen, en evenzeer mist het plan eenig voordeel in de klassifikatie, hetwelk eenige vergoeding voor dat gebrek zou kunnen schenken. Sommige klassen van voortbrengselen in zekere landen overspringen de hun toegestane grens, of vloeijen over in alle rigtingen, met verscheidene annexen hier en daar en in vreemd geïsoleerde gebouwtjes in het park. De zoo zeer geprezen rangschikkingskunst der Franschen is nergens te ontdekken, en voor het vergelijkend onderzoek der voortbrengselen van de verschillende vertegenwoordigde landen is het plan veel slechter dan wij ooit een gezien hebben. De schijn van orde misleidt ons, en op plaatsen, waar men het niet gezocht zou hebben, afgescheiden van koninkrijk, landsfreek en klasse, vinden wij groepen van belangrijke voorwerpen, die nieuwe vergelijking noodig maken en tot verdere en onbepaalde nasporingen doen besluiten. De toegangen zelve, aan welke een Franschman gewoonlijk zijne versiering verspilt, zoo niet zijnen smaak ten toon spreidt, zijn ellendige gaten in den buitenwand uitgehouwen, en niet één van die toegangen zal een waardigen eersten indruk maken. De hoofdingang is door eene chineesche konstruktie van dun houtwerk en klatergoud, in *grandeur* wedijverende met een theetuin van den tweeden rang, en het „velum” van donker groen, dat eene bedekking vormt van ongeveer 300 el lang tusschen dien en het gebouw, heeft een somber, begrafenis- en katafalk-achtigen aanblik. Van de andere ingangen is die van La Bourdonnaye de enkele, die eenige aanspraak maakt; hij is bijna zoo goed als een ordinair houten spoorwegstation, en om op alles de kroon zetten, aan welken kant men het gebouw binnenkomt, het eerst wat u begroet, is het gedreun en het geraas van machines in volle werking. Met onbepaalden afkeer (*a parting malediction*) van het gebouw afstappende, zullen wij onze volgende beschouwingen bepalen tot zijnen inhoud en dien der bijeengeplakte kleine lokalen die het om zich heeft.

De architectuur is in het gebouw vertegenwoordigd door eene zeer talrijke verzameling teekeningen van de meeste europesche natiën; de Franschen zijn natuurlijk de talrijkste inzenders; inderdaad overtreffen zij in aantal die van alle andere landen, en zeer in het oog springend zijn hunne teekeningen voor den engelschen architect, die hier het werk kan zien van mannen

wier namen hem in *Engeland* bekend zijn: VIOLET LE-DUC, BOESWILLWALD, QUESTEL en vele anderen, wier letterkundige bijdragen tot de geschiedenis der bouwkunst populair onder ons zijn, zijn hier tentoonstellers; ofschoon hij het betreuren zal, ze hier voornamelijk te vinden meer om het verledene te herinneren dan om den tegenwoordigen stand der kunst te verklaren. De fransche verzameling van teekeningen kan in twee klassen verdeeld worden; bevattende, de eene teekeningen van bestaande gebouwen met het doel hunner bewaring of herstelling, en de andere, plannen voor nieuwe werken. De eerste van die twee klassen is weder gesplitst in twee reeksen; de eene, teekeningen van gebouwen in *Frankrijk*, gemaakt door welbekende architecten onder direktie van het gouvernement, en de andere, teekeningen van oude gebouwen in *Rome*, *Griekenland* en *Klein-Azië*, het werk van jeugdige kweekelingen bij de keizerlijke akademie te *Rome* als een deel hunner professionele opleiding. Het feit, dat zulke teekeningen bestaan is opmerkelijk, en wij ontwaren hier eene nationale belangstelling in de kunst, niet enkel met het oog op de geschiedenis van het verledene, maar als eene opleiding voor de toekomst. Hoe menig schoon gedenkteken is in onze dagen te niet gegaan! Geene herinnering er van is bewaard, dan in de ontoegankelijke schuilhoeken van bijzondere portefeuilles. Hier zien wij zorgvuldig bewerkte en nauwkeurige teekeningen van de voornaamste monumenten in *Frankrijk*, zich uitstrekkende van de romeinsche werken te *Arles* tot de voortbrengselen der 15de eeuw. Aan de hulpmiddelen door zoodanig eene verzameling aan de hand gedaan hebben wij zulke degelijke en de zaak ten grondigste behandelende geschriften te danken, als die van den heer VIOLET LE-DUC, en indien eenig minister van openbare werken in *Engeland* slechts bedoelden arbeid wil beschouwen met dezelfde belangstelling als zijn fransche ambtgenoot, zal hij een weg zien, waarop hij zijn land kan bevoordeelen en voor ons herwinnen eene kennis van onze kunstgeschiedenis, welke door den gemakkelijken weg, dien anderen voor de studie der hunne hebben bereid, aldra in vergetelheid dreigt te geraken. Wij zijn er trotsch op, ons te mogen herinneren, dat het de werken van onze landgenooten RICKMANN en BRITTON waren, die den weg baanden tot de studie van de middeleeuwsche bouwkunst, en betreuren het dat andere landen ons nu in die rigting vooruitstreven; dit, bevorderd door openbare aanmoediging, is zoo

toegenomen in *Frankrijk*, dat wij handboeken voor bouwkunst en oudheidkunde gedrukt vinden tot gebruik der scholen, en de kennis van deze wetenschappen beschouwd zien als een noodwendig deel der opvoeding voor den jongen Franschman. De teekeningen, voorstellende de vroegere bouwkunst van *Frankrijk*, vindt men op de wanden der promenade om den centralen tuin, maar zij zijn niet vermeld in den katalogus, en de vreemde tigchelsteenen kerken van *Toulouse* en het bijzonder romaneske werk van *Mid-den-Frankrijk* zullen sterk de aandacht trekken, door hun verschil met alles wat wij in *Engeland* hebben. Ook zullen de teekeningen door LE-DUC gemaakt van *Pierrefonds* en *Carcassone*, ofschoon bekend uit zijne gravures, welkom zijn als proeven van zijne teekensstift. De teekeningen van *Mont St. Michel*, van den heer DEVREZ, zullen den kunstenaar en bouwmeester aantrekken; en wij bevelen deze reeks van teekeningen den jeugdigen beoefenaar aan, niet alleen als eene archeologische studie, maar tevens als een bewonderenswaard voorbeeld hoe bouwkunstige teekeningen kunnen gemaakt worden. Wat betreft nauwkeurigheid, helderheid en getrouwe weêrgeving van het zamenstel, waar voorwerpen van decoratieve kunst worden voorgesteld, zijn zij de fraaiste modellen die hij bestuderen kan. Wij zouden wenschen langer bij die teekeningen te kunnen verwijlen, want daar is zooveel schoonheid en geschiedenis, maar wij gevoelen dat onze grootere belangstelling moet gewijd zijn meer aan de opgaande dan aan de dalende zon, aan den vooruitgang der kunst en hare tegenwoordige beoefenaars; zoo treden wij dan het gebouw weder binnen, om te onderzoeken de *restaurations des monuments antiques, par les architectes pensionnaires de l'Académie Impériale de France à Rome*.

Daar is eene bezienswaarde reeks teekeningen, gemaakt door jongelieden die, te huis de gewone studie van den architect hebbende doorloopen, nu met toepassing van een stelsel dat ligtelijk ook op onze koninklijke akademie kon worden overgeplant, worden uitgezonden om hunne studie te *Rome* te voltoojen, en daarna als beoefenaars der bouwkunst naar verschillende deelen der oude wereld te reizen, om nog bestaande monumenten te onderzoeken en te beschrijven; maar veel meer met het gevoel dat wij bij de werken van den architect der toekomst ervaren, beschouwen wij deze verzameling, dan met dat van belangstelling in de werken zelve. Hier zien wij ongeveer een twaalfstal monumenten der oudheid, geïl-

lustreerd door teekeningen van grooten omvang en naauwkeurige uitvoering; zij bestaan over het algemeen uit een plan en opstand van het monument zoo als het tegenwoordig is, en restauratie-teekeningen uit hetzelfde gezichtspunt, tevens met zulke détails als bij het onderzoek gevonden zijn. Vele er van zijn van welbekende werken, dikwijls vroeger reeds geïllustreerd, maar eenige zijn de resultaten van persoonlijke en originele nasporingen.

De eerste van deze reeks is eene restauratie van den Appiaanschen weg, tentoongesteld door den heer ANCELET. Het is eene zeer zorgvuldige en met veel inspanning bewerkte studie, die van eene groote technische vaardigheid blijk geeft; het plan en de teekeningen van de overblijfselen zijn voortreffelijk geschetst en gekleurd. Van de restauratie willen wij niet zooveel zeggen; het grootste deel van het werk werd vroeger reeds geïllustreerd; ook kunnen wij niet in allen deele met ANCELET'S arbeid vrede hebben. Maar in de restauratie van de meer dan vijftig grafteekenen door zijne stift voorgesteld, is ruim plaats voor verschil van meening. De kunstvaardige hand van BOITTE geeft ons dertien zeer groote teekeningen van den tegenwoordigen toestand der gerestaureerde Acropolis en het Propyleum te Athene, waarop als een restauratie-werk onze bovenstaande aanmerkingen evenzeer van toepassing zijn. Met zorg en inspanning heeft de heer BOITTE gewerkt, en zijn arbeid is geschikt om den uitvoerder veel te doen leeren; maar wij moeten het grootelijks betreuren, dat de fransche bouwkundigen, bij al hunne schoonheid van kleuren en bekwaamheid in het geometrisch teekenen, niet meer aandacht schenken aan het perspectief; studiën als deze, geïllustreerd door perspectief verschieft uit aktuele punten, zouden meer vermogen om den beoefenaar en het publiek een duidelijken indruk te geven van den werkelijken toestand der geïllustreerde gebouwen, dan talrijke geometrische opstanden en doorsneden, al zijn zij nog zoo groot, en eenige van deze zijn bijna 10 voet □. BONNET'S teekeningen der restauratie van den schouwburg en den tempel in het driehoekige forum te Pompeï zijn buitengemeen geestig, en geven hem een goede getuigenis als bouwmeester en als teekenaar beide. DAUMETS acht teekeningen van de Tiburtijnsche villa zijn uitmuntend, een der beste studiën van romeinsche burgerlijke bouwkunst die wij gezien hebben, en eenige gedeelten van het gezicht op den Tiburtijnschen weg zijn eene naauwkeurige beschouwing waardig.

LOUVETS restauratie van de Acropolis van Sunium is bijzonder goed, en eene uitmuntende studie van het polychromatische decoratief der grieksche bouwkunst. Er zijn vele andere teekeningen van deze klasse, die een onderzoek verdienen, bijzonder van de jongeren in het vak, die, gelijk wij hopen, in ruim aantal dit gedeelte van de tentoonstelling zullen bezoeken. Onder deze willen wij bijzonder doen opmerken VAUDREMERS deugdelijke teekeningen van den tegenwoordigen staat van den Engelenburg te Rome, en zijne restauratie als mausoleum van HADRIANUS. Het fragment van het fries der Panathenaea van THOMAS bevelen wij zeer aan, en zijne proeven met de restauratie van Khor-sabad zijn opmerkenswaardig om hare bijzonderheid. GUILLAUMES teekeningen van den tempel van Rome en van dien van AUGUSTUS te Ancyra toonen eenige bijzondere détails, fraai uitgevoerd; zijne restauratie van den schouwburg te Verona is bijzonder goed. Maar in deze klasse van studiën zullen die van den heer BAUDRY de meeste aandacht trekken, nl. de zeer deugdelijke schetsen voor de restauratie van de oude vesting Traesmis in Rumanie, naar welk land hij in 1865 gezonden werd om de oude militaire statieën aan den Beneden-Donau te bestuderen. Traesmis was een der verste buitenposten van het Romeinsche rijk aan de dacische grenzen, en bijgevolg die welke het meest aangevallen werd, om welke reden men kon aannemen dat de fortifikatiën van een bij de Romeinen het best geacht stelsel zouden zijn; en het was eene verstandige veronderstelling dat men op dit punt het voorbeeld van hunne grootste vestingbouwkunst moest zoeken. De heer BAUDRY heeft overblijfselen van grooten omvang gevonden, en naar deze heeft hij deugdelijk de sterkte gerestaureerd, zich verplaatsende in het tijdvak van haren toestand tusschen den herbouw ten tijde van AUGUSTUS en hare verwoesting in de vierde eeuw. Zijne waarlijk bewonderenswaardige en vrije teekening stelt ze voor in een staat van beleg, juist op het punt van eene bestorming, en zijne belegeringswerktuigen zijn naauwkeurig in die strategische stelling geplaatst, waarin zij natuurlijk moeten geplaatst zijn geweest. Die teekenstijl is zeer ongewoon in Frankrijk; eene stoute, vrije, breede lijn neemt de plaats in van de graveur-achtige die gewoonlijk wordt gevolgd; zij is die nl. aan welke BURGESS de voorkeur gaf, toen hij VILLARS DE HONNECOURT vercerde, en alvorens hij de meer fransche teekenwijze had aangenomen, en waarin hij zijne schoone stukken voor de gerechtshoven (*law-*

courts) vervaardigd heeft. Studiën van middeleeuwsche gebouwen en hunne restauratie zijn hier in zeer gering aantal aanwezig; de heer LISCH is de enkele inzender van eenig belang. Zijne teekeningen van de gerestaureerde haven van la Rochelle zijn zeer fraai, en uiterst belangwekkend voor een Engelschman; evenzeer de restauratie van de vestingwerken der stad Orleans in den tijd van het beleg door de Engelschen in 1428, en hare verdediging door JEANNE D'ARC. Deze, kan men zeggen, voltoojen het archeologisch overzicht der fransche bouwkunst, en wij bewaren voor ons volgend artikel onze beschouwing van hare meest belangwekkende zijde, namelijk, waar zij in haren tegenwoordigen toestand is voorgesteld.

II.

Wij verlaten de archeologische studiën en wenden ons tot de hedendaagsche architectuur en hare gesteldheid in Frankrijk. De tot deze rubriek te rangschikken teekeningen, hier ten toon gesteld, zijn te verdeelen in twee klassen. De eene rigt zich alleen tot de verbeelding: zij bevat kompositie-studiën van jongelieden als akademische oefening; de andere klasse bevat de teekeningen of voor uitgevoerde bouwwerken, of althans vervaardigd met het doel om er naar te bouwen. Wat de eerste klasse betreft, is op te merken, dat zij allen, met ééne zeer schitterende uitzondering, de Renaissance-school affekteren, en slechts een der bewerkers eene middeleeuwsche manier aangrijpt tot uitdrukking zijner denkbeelden. Verreweg dieper in gedachte en hooger in vinding, dan eenige andere dezer klasse, is LAMEIRES ontwerp van decoratie eener kerk; het is eene studie vol van symbolisme en konventionnaliteit, nogtans eene zeer goed geslaagde poging om deze te pas te brengen op zulk een wijze, die, ofschoon het verleden herinnerende, niet in wanklank is met het tegenwoordige. De heer LAMEIRE gevoelt blijkbaar, dat slechte teekening en schreeuwende, tegen elkaar vloekende kleurtinten niet wezenlijk tot de middeleeuwsche uitdrukking behoren, en zijne teekeningen laten zich met groot genoegen beschouwen; zij zijn negen in getal, allen goed. Het onderwerp is de decoratie van een kerkgebouw aan den H. JOHANNES gewijd, en zijn motief is ontleend aan de Apokalypsis. Zijne kerk zelve is in menig opzicht de aandacht waardig; zij is in den kruisvorm, met schip en zijbanken, veelhoekige koorsluiting en sierlijken

kooromgang. Boven het breede verwelf der apsis verheft zich de CHRISTUS-overwinnaar; terwijl vóór en om Hem de Glazen Zee en de geheele beelden-taal der „Openbaring” zich uitspreidt; dit, mede, naauwlettend en goed opgemerkt, van een zoo strenge behandeling als mozaïk-werk, en eene schoonheid van tekening aan fresco gelijk, toont LAMEIRES groot talent als teekenaar, zoowel als zijne uitstekende kennis der christelijke ikonografie. En niet alleen uit het mystiek licht van een voorbijgegaan symbolisme is dit ontwerp voortgebracht, ook het tegenwoordige vindt er zijne plaats; eene lange keten historische typen schakelt onzen tijd aan de toekomst en aan het verleden; want eene uitgestrekte reeks Merovingiërs en Carolingiërs, uit de huizen van CAPET en VALOIS en later der BOURBONS en NAPOLEONS, leidt de fransche natie op tot een groot doel. In dit fries hecht LAMEIRE zich aan het aktueel kostuum, en het vernuft, waarmede hij deze oogenschijnlijk elkaar afstootende elementen heeft gegroepeerd, is lof waard. Ongelukkig, kan hij geen paard teekenen; al het overige is bewonderenswaard, maar zijne paarden zijn viervoeters, en hebben alleen deze hoedanigheid gemeen met de overigen hunner soort. Het altaar en zijn ciborium zijn vernuftig en goed, en de top van zijnen kerktoegang is een boekdeel vol gedachte en symbolisme op zichzelf. LAMEIRES inwendige perspectieven zijn de beste die wij van eenig fransch architect aantreffen, en wij bevelen deze reeks teekeningen tot eene ernstige bestudering aan, om den geest van vinding, zoowel als om de technische uitdrukking.

De heer PASCAL vergast ons op eenige vreemde, onmogelijke dingen. Zijn *Hospice dans les montagnes* gelijkt een verjongd Nieuw Jeruzalem, behalve dat het een niet overeenstemmenden tempel in zijn midden heeft. Zoowel dit, als zijn *ontwerp voor een trap in een koninklijk paleis*, is kwalijk begrepen; zij zijn breed van tekening, maar van zeer geringe waarde, en alles ontbreekt er aan wat de ware architectuur vereischt.

De heer RICQ leverde twee ontwerpen. Het eene is eene „feestzaal,” *unheimlich* en donker, veel meer het aanzien hebbende eener zaal voor „mysteriën.” Het is in den slechtsten stijl van LEPAUTRE; noch in ontwerp, noch in tekening heeft het iets wat het zou aanbevelen. Zijn *Monument voor Dom Pedro IV, te Lissabon*, is niet veel beter.

Deze akademische studien zijn ontstemmend; verre

zijn zij ongelijk aan de onze, en het mag ons eenigermate verbazen, dat zooveel goede opleiding zoo geringe resultaten heeft kunnen opleveren. Tot reproductie schijnt die opleiding bewonderenswaard te werken, maar de scheppende vinding schijnt gedood, en blijkbaar is er behoefte aan wijziging in den gang der studiën. Aan BOILEAUS ontwerp voor eene hoofdkerk op pyramidaal principe weten wij schier geene plaats aan te wijzen, want wij staan in zekeren twijfel, of de heer BOILEAU het beschouwt als eene poging in ernst tot dadelijk praktisch doel, dan wel het daarheen wierp als een sprank van zijn genie om de toekomst te inspireren. Het is een achthoekig gebouw, of liever opstal, van ijzeren kolommen en verbindingen, elke reeks naarmate zij het middelpunt nadert, hooger dan hare buitenburen, — en dat is alles. Eene kathedraal is het niet, en kan het niet zijn, in geen geval voor katholiek gebruik, want het heeft noch altaar, noch koor, noch eenige ritualistische ordening, hoe ook; voor protestantsch gebruik is het evenzeer nutteloos, daar geen sterveling in staat zou zijn er de preek in te hooren; uit het oogpunt van bouw is het slecht. Dat de heer BOILEAU in ernst dit stuk ontwierp, tot die meening worden wij gebragt door het feit dat wij elders gelijksoortige, door hem voortgebragte mislukte zaken hebben ontmoet, waarop wij later zullen terugkomen. De heer LOUIS CHARLES BOILEAU, naar wij vermoeden een zoon van bovengenoemden, stelt aan het publiek oordeel bloot een *Ontwerp voor eene kerk te Rambouillet*, waarin de erfsmet vrij sterk uitkomt. Hij noemt het ontwerp nieuw van karakter en konstruktie; het is dood eenvoudig een zeer geknot 13^e-eeuwsch ontwerp uitwendig, met een zeer gewoon werk inwendig. De heer BOILEAU, vader, is, onderstellen wij, al te oud om te leeren; maar den heere L. C. B. zouden wij wel willen op het gemoed drukken de aandachtige lezing en overweging van de bewonderenswaardige *Entretiens* van den heer LE DUC, en na dien studie-kursus zullen wij hem gaarne eene nieuwe poging zien wagen. De heer DEFERTHERS zond een ontwerp in voor dezelfde kerk te *Rambouillet*, hetwelk verreweg uitsteekt boven dat van BOILEAU JR., en uit vele oogpunten zich aanbeveelt, ofschoon wij meenen dat zijne verbinding van toren en spits slecht is, en in werkelijken bouw nog slechter zou zijn dan in de tekening, en, alhoewel hij de spits met hare hoeken heeft geplaatst op het centrum der vierkante fronten van den toren, in diagonaal gezien, zou het een leelijk effect maken,

terwijl zijn schip en de koorsluiting van gelijke hoogte zijnde, alle verscheidenheid van lijnen aan zijn oost-einde beletten. Zijn ontwerp voor de kerk van *St. Anne d'Auray* is een armelijk voorbeeld van den slechtsten stijl der fransche werkstukken uit de 15e eeuw, en heeft noch in omtrek, noch in détails iets, wat als vergoeding daarvoor kan geacht worden. TRUCHYS *Restauration der Abdij-kerk van St. Jean-des-Vignes te Soissons* is niet veel beter, doch, daar wij de kerk zelve niet kennen, kunnen wij niet beoordeelen in hoeverre de heer TRUCHY te gispren is.

Het is een waar genoegen, zich van hier te mogen wenden naar de werkelijk uitnemende stukken van den heer QUESTEL, waarbij veel is te bewonderen, en nog meer te leeren. Het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen, dezer dagen te *Parijs* opgericht, is een model in zijne soort, en het plan is wel doordacht: — inderdaad, het geeft eene basis voor alle toekomstige bouwwerken van dezen aard. En wij mogen hier het contrast doen uitkomen tusschen de schier kwistige beschikking over ruimte in dergelijke gebouwen in *Frankrijk*, en het zaamgedrongen en beperkt grondplan van gelijksoortige gebouwen in *Engeland*. In dit ontwerp van den heer QUESTEL is de praktische inrigting als van het hoogste belang beschouwd; het uiterlijk kwam eerst in de tweede plaats in aanmerking; nogtans werd het niet verwaarloosd; en een eenvoudig, maar aangenaam effect werd verkregen door het massale der konstruktie, meer dan door het détail. Zijn kleiner *Hospice* te *Gisors* toont een even goed doordacht plan, en meer bijzonder zouden wij de aandacht willen vestigen op het inwendige zijner kapel; doch wij laten de werking van hare tegenstelling met het gewitte vertrek, ten onzent aan gelijk doel gewijd, voor zichzelve spreken, zonder een woord er over hierbij te voegen. Deze beide ontwerpen toonen de groote bekwaamheid van den heer QUESTEL in het planschetsen. Zijne talenten als artist komen uit in zijn zeer uitstekend *Hôtel de la Préfecture* te *Grenoble*, onlangs pas voltooid. Het is eene zeer vernuftige Renaissance-behandeling, met veel waardigheid en gratie. Zijne teekeningen zijn keurig, en met genoegen ontwaart men, hoe de fransche bouwmeester zijn bouwwerk, het kind zijner gedachte, met liefde tot het laatste toe verzorgt en opkweekt. Op de versiering en meubelering van al de vertrekken is in zijn ontwerp acht gegeven, en geene profaniteiten van den „uitdrager” of handelaar in *Edgware-road*-voorwerpen mogen daar zich indrin-

gen. Wij stellen dit ontwerp verreweg boven dat van QUESTEL voor de Bibliotheek en het Museum in dezelfde stad; in dit laatste, als ontwerp, is gebrek aan eenheid. Eveneens keuren wij de schikking van het plan minder goed dan de andere proeven van QUESTEL. Schoon uitgevoerd zijn al de geometrische teekeningen, welke deze ontwerpen illustreren; maar een kweekeling, in zijne eerste beginselen, zou zich schamen zulke perspektieven te leveren. Schraal, gedrukt, dompig, openbaren zij niet zoo zeer het karakter van het gebouw als zij er eene karikatuur van maken. — Het door ANGERS ontworpen raadhuis van *Elbeuf*, thans in aanbouw, is een breed en belangrijk werk, maar niet van zeer uitstekende verdienste of wanverdienste; doch verre van hier, dwars het park door, tusschen metselsteenen en water-closets, is nog een ander raadhuis, dat van *Arras* (*Atrecht*); hartelijk hopen wij, dat het niet in aanbouw moge zijn. Het is een verwonderlijk met te veel ornamenten overladen ontwerp, vol van alle soort en aard van snijwerk. Het bestaat uit een middengebouw, aan elken zijgevel opgetast met figuren en lijsten, en nog andere dingen, waarvoor men onmogelijk een naam kan uitdenken, met vleugelgebouwen, in tweeën gedeeld door kolommen, en dit alles in nog wat slechter werk dan het jammerlijkste vlaamsche van de 16e eeuw. — De heer ESQUIÉ exposeert eenige belangwekkende teekeningen van oude kerken te *Valcabrière* en *Vénerque*, beide in het departement *Haute-Garonne*, welke hij zal restaureren; maar wij letten meer op zijn krankzinnigen-gesticht in hetzelfde departement. Zijn plan is zeer wel geordend, en zijne kapel, met hare verdeeling voor de seksen, is niet alledaagsch. Die verdeeling wordt uiterlijk aangewezen door breede bogen, tusschen welke een klokkenhuis te voorschijn komt, dat niet zeer gelukkig is van conceptie. Doch er is zeer veel goeds in ESQUIÉ'S ontwerp, en het is wel de aandacht waard. — De heer HUOT exposeert mede een wel ontworpen plan voor een krankzinnigen-gesticht te *Aix*; en hier mogen wij opmerken dat bijna alle aan het publiek oordeel voorgestelde ontwerpen vergezeld gaan van de plans, en dat in den regel alle fransche plans in alle opzichten verdienen bestudeerd te worden. In zijne kapel toonde HUOT den invloed der plaatselijke overlevering; zij is ontworpen in den stijl van *Provence*. Wij Engelschen zouden er naar streven om dit idee te geven aan het geheel van het gebouw, en het effect zou daardoor aanmerkelijk verbeterd worden, terwijl het niet noodwendig de kosten verhoogt.

Zijne Teekenschool voor dezelfde stad heeft veel verdienste.

Overgaande van het uitstekend praktische tot het uitstekend decoratieve deel van het vak, kunnen wij van de teekeningen der heeren CHAUVIN en NORMAND met onderscheiding gewagen. Eerstgenoemde leverde zijne teekeningen voor de dekoratie der concert-zaal van het *Conservatoire Impérial de musique*, in 1865 uitgevoerd op last van den minister van het huis des keizers; laatstgenoemde zond zijne ontwerpen van het Pompeisch huis voor prins NAPOLEON. Beide zijn in den Pompeischen stijl; doch CHAUVIN past dien toe, terwijl NORMAND dien bloot aanneemt. De dekoratie der concertzaal is eene zeer schoone kompositie in kleur, — zeer diep rood met zwart vormt den grond, — en de fraaije behandeling van het benedendeel van het orkest, ten hoogste geschikt om de executanten in vol relief te brengen, en zijne wederinvoering van het zwart zijn en stout en goed geslaagd, terwijl de behandeling der „balkonfronten” in de zaal uitstekend goed is. Wij zijn geen bewonderaars van het aardbeziën- en roomkleurige, dat hij in zijn plafond heeft gebezigd; het verzwakt al de overige roode tinten en is niet één in stijl; mindere harmoniën in kleur zijn zeldzaam bij Pompeisch werk, mindere contrasten veelvuldig, en wij zouden aan laatstgenoemden hier verre de voorkeur hebben gegeven. NORMANDS *Pompeisch huis* is vermoedelijk aan de meesten onzer lezers wel bekend; maar hun, die het niet hebben gezien, kunnen wij mededeelen, dat zij nu voor een franc in de gelegenheid zijn er kennis mede te maken, en het is zoo ongeschikt bevonden bij onze hedendaagsche gewoonten en verlangens, dat het niet meer als woonverblijf wordt gebezigd, en slechts tot een kijkje blijft staan. Het is wel een bezoek waard, en hoe verkeerd de oorspronkelijke conceptie moge geweest zijn, de détails zijn verwonderlijk wel uitgewerkt. NORMANDS teekeningen zijn schoon uitgevoerd, en toonen uitstekende bekwaamheid en keurigheid van werk; als archeologische studiën zijn zij hoogst opmerkenswaardig.

NORMANDS huis te *Liancourt* is den kunstenaar niet waardig, en de vreemde menging van allerlei denkbelden en stijlen maakt een raar en onaangenaam effect; zijn zwaar ornament uit den tijd van LODEWIJK XIII van boven, zijne omlijstingen en hoeksteenen van lichtopeningen passen niet goed bij elkander, en het doet ons leed het gezien te hebben.

De zeer belangwekkende reeks van dertig teeke-

ningen van HÉNARD hebben wij tot het laatst bewaard; twintig er van illustreren bijzondere gebouwen; de overige tien de openbare monumenten, die men plan heeft te *Parijs* op te rigten. Er is zeer veel in HÉNARDS werk, dat een engelschen bouwkundige nieuw en welgevallig zal zijn, en ofschoon de strenge bepalingen der bouwverordeningen te *Parijs* niet veel individualiteit in de algemeene kompositie veroorloven en het enkele offeren aan het effect van het geheel, desniettemin heeft de heer HÉNARD, door zijn uitstekend détail, op zijn werk een stempel van originaliteit weten te drukken. Zijn huis voor baron SALOMON DE ROTHSCHILD te *Surenes* bevalt ons het minst van al wat hij inzond, doch ook hier vordert zijn détail onze bewondering: de verandah en andere deelen zijn zeer goed. Zijne breede détails van een hôtel te *Parijs*, gebouwd, meenen wij, nabij het *Parc Monceaux*, zijn zeer keurig en vol gratie, en als proeven van détail-teekening hebben wij zelden iets gezien dat het evenaart. Zijn monument ter gedachtenis van de verdediging van *Parijs* in 1814 is niet opgerigt en zal waarschijnlijk nooit opgerigt worden, maar het is een zeer schoon en indrukwekkend ontwerp, en de ordonnantie der zittende beelden aan de basis en den piedestal, die de buste van een der fransche maarschalken draagt, is bijzonder goed. Wij oordeelen dat het overdreven gebruik van immortellen-kransen, zoo geliefd bij de fransche bouwmeesters, een groote misslag is; het is allerleelijkst in het geheel en draagt in détail niet tot schoonheid bij — het denkbeeld zou op veel kiescher wijze kunnen worden uitgedrukt. Van een geheel tegengesteld karakter is een ander ontwerp van den heer HÉNARD: in stede van vuur en zwaard ter herdenking te stellen, plaatst het myrt en olijf op den voorgrond; het is gewijd aan den „bond aller natiën.” Welligt, als die goede tijd eens gekomen zal zijn, wanneer het feit is verwezenlijkt, dat er dan eenig gedenkteken voor wore opgerigt; — tot zoolang zal het wel voorbarig moeten worden geacht. Het idee is gebaseerd op dat van het choragisch monument van LYSIKRATES te *Athene*, maar de ordonnantie van het voetstuk en het beeldwerk daarvan verheffen het boven het alledaagsche voorkomen, dat, in minder bekwame hand, het gevolg zou zijn geweest van de her-behandeling van een zoo welbekenden type. Wij kunnen HÉNARDS teekeningen niet te hoog prijzen, en inzonderheid vestigen wij er de aandacht der engelsche bouwmeesters op. — Nog andere teekeningen zijn er, van minder omvang, en die geene afzonderlijke ver-

melding vorderen; maar onder de machineriën vindt men eene reeks illustratiën van de landbouw-inrigtingen op 's keizers partikuliere gronden, die wel opmerkzaamheid verdienen, omdat daaruit veel te leeren valt; en — ten gevolge van de vreemde dooreenhaspeling, die allezins naar verwarring lijkt — vindt men hier mede een belangwekkend stel teekeningen betreffende tot baden en waschhuizen te *St.-Étienne*, naar het ontwerp van LOUIS MAZERAT, waarvan de dakdekking uitstekend is; en de fotografiën der onderscheidene marktplaatsen, met het model van eene daarvan, gemaakt door den heer JOLY, naar de ontwerpen van de heeren VICTOR BALTARD en DUBOIS, zullen de moeite van het onderzoek ruim beloonen.

Salon Palais des Beaux-Arts. Alvorens de fransche bouwkunst-school te verlaten, zal het, meenen wij, niet kwaad zijn, een kort overzicht te geven van de teekeningen dit jaar ten toon gesteld in den *Salon* in het *Palais des Beaux-Arts, Champs-Élysées*, daar dezelfde kunstenaars op beide plaatsen zijn vertegenwoordigd, en ook velen, die geen domicilie konden erlangen in de galerijen der „tentoonstelling,” hier ons hunne werken doen beschouwen.

Van de 55 inzenders in den *Salon* zijn er 12, van wier werken wij bereids hebben gewaagd, en met velen hunner maken wij met genoeg nadere kennis, daar menig stuk van het hier tentoongestelde beter is dan die welke wij reeds beschouwden. De heer BOILEAU SR. zond twee zijner buitengewone kerken, waarvan eene even zoo slecht is als zijne kathedraal, doch de andere veel beter in ornament, hoewel mede op hetzelfde ongerijmde bouw-principe berustend; en de werken zijns zoons, hier van decoratieven aard, zijn van veel betere hoedanigheid dan diens bouwkundige ontwerpen. Het zijn ontwerpen van decoratie voor twee kapellen: de eene van *St.-Joseph* in de *Jura*, en de andere voor die der *Gebenedijde Maagd* te *Gentilly*. — Het doet ons genoeg den heer BOITTE weder te ontmoeten, en een bekoorlijk schetsje van het *Parthenon* te *Athene* doet ons nog meer de juistheid zijner geometrische teekening konstateren, die wij vroeger reeds opmerkten. — DESPÉRTES *Schouwburg* te *Reims* verhoogt zijne reputatie niet; doch HÉNARD toont dat al zijne beste stukken niet naar het *Champ de Mars* zijn gezonden. Zijn ontwerp voor een kasteel in het zuiden van *Frankrijk* is even lofwaard als zijne overige voortbrengse-

len, en zijn plan uitmuntend. Huots ontwerp voor een gedenkteken ter herinnering van 's keizers bezoek in *Algerië* is meer opmerkelijk wegens zijnen omvang dan om zijne hoedanigheid; het is in omtrekken een armelijk en overdreven *travesti* van dat van HÉNARD ter herinnering der verdediging van *Parijs*. — De heer JOYAU, wiens teekeningen van *Heliopolis* wij hebben vermeld, exposeert hier vier verdienstelijke schetsen, waarvan twee atheensche onderwerpen betreffen — de tempel van MINERVA POLIAS, en het *Parthenon* — en de andere, nog van hoogere waardij, zijn schetsen in *Cairo*. — De heer PICQ levert nog meer feestzalen, met genoegzaam even droeven uitslag. — De heer SEDILLE, wiens bijdrage op de andere tentoonstelling wij niet belangrijk genoeg achtten om ze te vermelden, komt hier sterker uit; zijne onderscheidene teekeningen voor een buffet zijn uitstekend goed en zijne détails bewonderenswaardig. — Onder alle schetsen van atheensche overblijfselen hebben wij er geene gezien welke die van den heer THIERRY evenaren. Zij zijn de waarheid zelve: de schoone hemel en het rijke okergeel van het steenwerk met zijne zonderlinge bruine vlekken, zijn met meer dan fotografische juistheid weergegeven. De heer THIERRY is zeker een beter kolorist dan zijne restauratie van den tempel van HERKULES te *Tivoli* ons deed vermoeden. — De heer VAUDREMER eindelijk vergast ons op eene kleine verlokkende studie van de *Capella Palatina* te *Palermo*, met haar mysterieus voorkomen, de rijk vonkelende kleurspeling van haar mozaïk en hare saraceensche bouworde, al hetwelk hier ten keurigste is weergegeven. Twee kleine schetsen uit *Pisa* en *S. Franciscus d' Assisi* zijn nog van artisten wier kennis wij reeds gemaakt hebben, en in het algemeen bevestigen zij onzen eerbied voor hen.

Onder degenen, die wij nu voor het eerst ontmoeten, bewonderen wij voorzeker het meest den arbeid van den heer HOYEAU, wiens ontwerp van een museum en publieke wandeling vol originaliteit is en kurieus net van détail. Het is een van de beste ontwerpen die wij immer zagen, en zeker zal het eenigen invloed hebben; studiën als deze bevorderen den vooruitgang der kunst. Ofschoon genoemd ontwerp nog vele feilen hebbe, te wijten aan eene overbruisende fantazie, bij oordeelkundig onderzoek belooft het zeer vruchtbaar te zijn. — Het vreemd spaansch uitziende raadhuis te *Foix*, van den heer

HEDIN, heeft veel verdienste, en is eene zeer welgevallige kompositie. De school *Albert le Grand* te *Arcueil* is zeer goed en eenvoudig; die teekening heeft eene groote digniteit, en levert eene verademing voor den beschouwer, na zoovele donkere en zwaar beladen ontwerpen als wij zoowel hier als ten onzent onder de oogen krijgen. Hier zijn onderscheidene ontwerpen voor een *schouwburg* te *Reims*, die eene zeer ruime mededinging schijnt te hebben uitgelokt; maar geen er van heeft eenige bijzondere verdienste, en het eenige nieuwe denkbeeld, dat wij in het geheele stel opmerken, is eene vrij vernuftige schikking der loges en balcons in het ontwerp van den heer LENOIR. — De beste restauratie eener fransche kerk, die wij alsnog hebben ontmoet, is die van *Larchant (Seine-et-Marne)*, door den heer BARRABAN. — Op den heirweg der dwaasheid BOILEAUS produkten nog voorbijstrevende, is het ontwerp voor een protestantsch bedehuis door HUGELIN, waarin een vreemde mengeling heerscht van Brahminisme en Mohamedanisme, en wij vreezen eenigermate dat HUGELIN satiriek heeft willen zijn. Zijn ontwerp is inderdaad zoo slecht, dat wij er zelfs niet bij lagchen kunnen.

Er is nog veel dat wij zouden willen doen opmerken, maar de groote expositie vordert zoo zeer onzen tijd en onze aandacht, dat wij ons bij deze kleine niet langer mogen ophouden; ofschoon wij iederen bouwkundige, die *Parijs* bezoekt, moeten aanraden de schoone teekeningen te gaan zien van het *Palazzo Vecchio* en de *Podesta* te *Florence*, door den heer ROHAULT DE FLEURY, en TOMASZKIEWICZS verwonderlijke transcriptie van RAPHAELS decoratief, benevens de vele andere teekeningen in deze klasse, welke hij er zal vinden. Allen die geene architecten zijn zullen zeker hunnen weg vinden naar de schilderij-galerijen, en zoo niet *blasé* van al hetgeen zij op de groote tentoonstelling hebben genoten of geslikt, zullen zij hier groot genoegen vinden.

Wij stellen ons voor de bouwkunstige voortbrengselen van andere natiën in ons volgend opstel te bespreken; wij hebben dit uitstapje gemaakt, om onzen lezers de breedste schets te geven van de bouwkunst in *Frankrijk*, welke zij nog ooit in de gelegenheid waren onder de oogen te krijgen, en wier weerga misschien in vele jaren niet weder zal worden gezien.

UITBREIDING DER STAD AMSTERDAM.

RAPPORT AAN DE AFDEELING AMSTERDAM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,

door die afdeeling ter vergadering van 6 Maart 1868 goedgekeurd, en bevattende bedenkingen tegen het plan tot uitbreiding van Amsterdam, zoo als dit door Heeren Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad is voorgesteld.

De commissie, benoemd in uwe vergadering van 8 October 1867, tot het uitbrengen van een rapport over het plan tot uitbreiding der stad *Amsterdam*, zoo als dat door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad is voorgesteld, bij missive N°. 2911/911 P. W., dato 9 April 1867, heeft de eer, hierbij hare beschouwingen mede te deelen.

Zij heeft zich de volgende vragen ter beantwoording gesteld:

1°. Wat is de beste wijze tot uitbreiding der stad *Amsterdam*? Moet deze al of niet naar een vooraf vastgesteld plan geschieden?

2°. Wie behoort in deze het initiatief te nemen en daarvoor vaste regelen aan te geven?

3°. Welke regelen en voorwaarden dient men bij den uitleg der stad te stellen?

4°. Voldoet het ontwerp door Burgemeester en Wethouders voorgesteld aan deze regelen en voorwaarden, of in hoe ver is het onvolledig?

5°. Zal de afdeeling zich in deze voor *Amsterdam* gewichtige zaak tot het gemeentebestuur rigten, of zal zij zich vergenoegen met het rapport der commissie op doeltreffende wijze bekend te maken? ¹⁾

Vraag 1. *Wat is de beste wijze tot uitbreiding der stad Amsterdam? Moet deze al of niet naar een vooraf vastgesteld plan geschieden?*

De rigting der oudste straten onzer stad is bepaald

¹⁾ Deze vraag is, blijkens ontvangen berigt, door vele leden der afdeeling *Amsterdam*, in hunne den 6 Maart 11. gehouden vergadering besproken. Na re- en dupliek, is het voorstel van den heer J. H. LELIMAN met algemeene stemmen aangenomen, en diensvolgens door de afdeeling besloten, de redactie der *Bouwkundige Bijdragen* te verzoeken het rapport te willen opnemen in het tijdschrift. Aan dit verzoek heeft de redactie gaarne — en onder dankbetuiging — voldaan.

geworden door den aanleg van den IJdijk. De kooplieden en scheepvaarders, die zich in de 13de eeuw aan den mond van den Amstel vestigden, moesten bij het bouwen hunner woningen de voorkeur geven aan den dam en dijk, die, bij het keeren van het zeewater, tevens een genoegzamen grondslag opleverden voor hunne huizen in den drassigen grond, en aan wier voet de haven zich uitbreidde, verkregen door eene **U**vormige rigting aan de waterkeering langs den Amstelmond. Aan den Middeldam (thans de Vijgendam) en de Kerkstraat (thans de zuiderhelft der Warmoesstraat) zijn derhalve de eerste woningen verrezen.

Van hier rigtte de uitbreiding der snel aangroeiende havenplaats zich naar de west- of nieuwe zijde, waar allereerst de Windmolenstraat (thans het zuid-einde van den Nieuwendijk) ontstond, en toen men hier eindelijk het Slot genaderd was, werden de moestuinen, die de eerste bewoners tegenover of bij hunne woningen aangelegd hadden, de kaden langs den Binnen-Amstel en de naaste bies- en rietlanden in bouwgronden herschapen. Zoo ontstonden de Warmoesstraat (noorderdeel), de Liesdel (thans de Niezel), de Laan (thans de Kalverstraat) en Gansoorde (het noorderdeel van de Nes). Eindelijk gaf het graven van eene gracht rondom deze bebouwde kom (den Voorburgwal) aan *Amsterdam* het aanzien eener geslotene plaats.

Bij deze wijze van ontstaan wees de oogenblikkelijke behoefte de rigtingslijnen der straten aan. De huizenrijen ontstonden achtereenvolgens langs den havendijk, de Amstelkaden, de slooten ter afleiding van het water gegraven, en de gracht die om den Burgwal werd gedolven, hetzij ter bescherming der stad, hetzij tot spuijng van het binnenwater. Omstreeks het begin der 15de eeuw kwam daarbij de Achterburgwal, en omstreeks 1482 bij de bemuring der stad, de Singel, de Kloveniersburgwal en de Geldersche Kade.

In den beginne waren de woningen der „luden aan den Amstelredamme” slechts van hout, zonder

fundamenten en meer geteerd dan geschilderd. Die langs den dijk gebouwd, voor zoo verre zij aan de haven uitkwamen, behoorden tot de voornaamsten, zoo als uit de lengte der Oudebrug-, Papenbrug- en Vischstegen kan blijken. Toen graaf WILLEM III in 1335 eenige gronden in erfpacht uitgaf, die waarschijnlijk tot het oude Slot hadden behoord, was daarvan „elke hofstede dorchich voet breed.” Bij de geringe hoogte der huizen, moesten de afmetingen in de lengte en breedte, of ten minste in de lengte alleen, aanzienlijk zijn, omdat zij zoowel tot woningen der kooplieden dienden, als tot pakhuizen voor de koopwaren tevens.

Daarentegen waren de woningen die binnendijks en meer daar af lagen, zeer beperkt, zoo als uit de naauwe stegen de Warmoesstraat en de O. Z. Voorburgwal eenerzijds en den Nieuwendijk en N. Z. Voorburgwal anderzijds kan blijken.

Bij die opeenhooping van houten geteerde huizen was het geen wonder, dat vaak verwoestende branden ontstonden, zoo als in 1452 op eenmaal drie vierden der stad in de asch werd gelegd.

Evenmin moet het bevreemden dat aanstekende ziekten dikwerf talrijke slagtoffers eischten, en men zich gedrongen zag aan de melaatschen of leprozen een afgelegen gasthuis aan te wijzen. Aan maatregelen van hygiëne werd nog minder dan aan die van welstand gedacht. Men kende o. a. noch bestrating noch rioolstelsel. In 1399 gaf het geregt eene keur uit, betreffende het aanleggen van kaden op den Voor- en den Achterburgwal, niet van stadswege, maar door de belendenden en waarbij alleen de breedte van den „gang” werd voorgeschreven. Verder hingen nog in de 16de eeuw de „beste kamers” van het door HAASJE KLAASDOCHTER in de Kalverstraat gestichte Weeshuis boven het Rokin, een der kanalen die nog destijds het drinkwater leverde.

Bij de vier uitleggingen, die de in 1482 bemuurde stad op het einde der 16de en in de 17de eeuw tot de grootte bragten, welke zij tot op onzen tijd behield, werden van lieverlede de rigtingslijnen der nieuwe straten en grachten met meer doorzicht getrokken. Bij die van 1611—1615 beging men nog de fout, een volkrijk kwartier (den dusgenoemden Jordaan) zoodanig aan te leggen, dat de geering der erven alleen bestaat bij die welke uitkomen aan de Prinsen- en Lijnbaansgrachten; de overige en dus verreweg de meeste erven zijn regthoekig.

Maar bij de laatste uitbreiding, in 1658—1664,

toen DANIEL STALPERT stadsbouwmeester was, werd de aanleg en het bouwen van regelmatige straten, grachten en ruimere woningen goed begrepen; want wie, hij zij landgenoot, medeburger of vreemdeling, bewoond niet ten huidige dage onze Keizers-, Heeren- en andere grachten, als sprekende getuigen van den toen bloeienden Renaissancestijl, destijds zoo rijk in meesterstukken! — Maar hiervoor waren de plannen door de Regering met ernst en aandacht in overweging genomen. Bijna 400 bunders grond werden daartoe van wege het stedelijk bestuur gereed gemaakt en vervolgens bij gedeelten verkocht. Ieder kocht zich een terrein, liet daarop een of meer huizen bouwen, en zoo ontstond binnen het tijdverloop eener halve eeuw, een bewonderenswaard schoone en grootsche uitleg, dien de toen zoo bloeiende handelstand liet ten uitvoer brengen.

Algemeen was uwe commissie van meening, dat wij onze voorvaderen in dit goede gerust mogen navolgen, door het door hen aangevangen werk uit te breiden, en waar dit noodig is te verbeteren overeenkomstig de eischen des tijds en de vorderingen der wetenschap.

De trapsgewijze uitbreiding langs de zuidzijde van het IJ is te verklaren, doordien zij op de minst kostbare wijze kon geschieden, en de vergrooting aan gene zijde van het IJ destijds vele moeilijkheden zou hebben opgeleverd. Men denke aan den destijds zoo belangrijken handel en scheepvaart, ongerekend de bezwaren aan het maken eener overbrugging verbonden, voor welk kolossaal werk de wetenschap toen nog niet genoegzaam was gevorderd.

Uit het bovenstaande mogen wij dus besluiten dat eene verdere uitbreiding, geheel in den geest als die in het midden der 17de eeuw, de meest wenschelijke moet zijn, ofschoon zij uit den aard der zaak zeer kostbaar zal wezen, door de lage ligging der omliggende polders en den moerassigen bodem.

De bebouwde grens der gemeente wordt thans door de Lijnbaansgracht cirkelswijze afgesloten. Uwe commissie was eenparig van oordeel, dat eene eventuele uitbreiding, door den aanleg van een of meer grachten in dezelfde rigting behoort te geschieden, en dat deze ter wederzijde eene ruime gelegenheid moeten aanbieden tot plaatsing van flinke woningen met tuinen, even als voor den aanleg van straten en kanalen met boomen beplant. Daartoe kome het navolgende in aanmerking:

A. Men zou de Buitensingelvaart moeten ontdoen van al hare kronkelingen en tot eene voldoende breedte en diepte moeten graven, zoowel voor de groote als kleine scheepvaart. Zeer wenschelijk zou het zijn, met inachtneming der verschillende waterschapsbelangen, van de Buitensingelvaart een kanaal te maken en dit te doen uitloopen in het IJ, waarvoor de noodige schutsluizen in de Ooster- en Wester-Doksdijken kunnen worden aangelegd.

B. Men bevordere tevens eene geregelde uitbreiding tusschen de Leidsche- en Weesperpoorten en langs den frisschen Amstelstroom, waar de verbinding met de bestaande kom gemakkelijk kan worden verkregen. Deze terreinen zijn voor den aanleg van woningen en villaas uitmuntend gelegen. Verder zijn de gronden tusschen de Leidsche- en Willemspoorten voor het bouwen van woningen zeer geschikt; daar zouden zelfs fabrieken, die den omliggenden bewoners niet hinderlijk zijn, kunnen worden gebouwd.

De toestand van den zoogenaamden Jordaan maakt een gemakkelijk verkeer met de binnenstad moeilijk, weshalve daar de plaatsing van zoogenaamde burgerwijken het meest wenschelijk zal zijn.

C. De terreinen gelegen tusschen de Weesper- en de Muiderpoort zouden tot het aanleggen van woningen voor den middenstand kunnen worden ingerigt.

De IJkant aan de stadszijde biedt eene uitmuntende gelegenheid aan, vooral na de voltooiing van het nieuwe kanaal naar Zee, tot aanbouw van kantoren, magazijnen en pakhuizen, met breede kaden voor een gemakkelijken opslag van goederen.

Door de Singelvaart te verleggen, zooals sub A is aangegeven, en den Binnensingel tot bebouwing in te rigten, legt men reeds den grond tot eene geregelde vergrooiting, en verkrijgt men eene niet onbelangrijke oppervlakte. — Ook dient men te zorgen, dat de aanleg van nieuwe straten en bruggen zooveel mogelijk in verband met de straten en bruggen van de binnenstad worde gebragt. Eveneens zou de demping van een groot aantal thans overbodige en onbevaarbare binnen-grachten, vooral in den zoogenaamden Jordaan, wenschelijk zijn, hetgeen met behoud en verbetering van de Lijnbaansgracht dient gepaard te gaan.

De beantwoording van het 2de gedeelte der 1de vraag, of de uitbreiding naar een vooraf vastgesteld plan dient te geschieden, ligt voor de hand en is niet moeilijk. Als men let op de verschillende aanvragen, zoowel van partikulieren als van korporatiën, die, zoo

als men mag verwachten, nog door velen zullen worden gevolgd, kan het niet worden tegengesproken, dat de vaststelling van een vooraf beraamd en door den Raad goedgekeurd plan tot uitbreiding hoogst noodzakelijk en het eerste is, waaraan men bij een uitleg denken moet. Wat zou er van onze stad worden, als ieder kon bouwen, waar en zoo als hij goedacht? Uwe kommissie betreurt het, dat reeds concessiën tot bouwen op vele plaatsen zijn verleend, die elken lateren geregelten uitleg der stad, of verbetering van woningen in de binnen- en buitenbuurten, reeds nu schier onmogelijk hebben gemaakt. Zij wenscht ernstig dat deze toestand hoe eer zoo beter ophoude.

Vraag 2. *Wie behoort in deze het initiatief te nemen en daarvoor vaste regelen aan te geven?*

Over voorstellen tot uitbreiding der kom van eene gemeente en het verleen van concessiën tot bouwen als anderzins, hetzij al of niet van grooten omvang, behooren alléén door den magistraat of door eene daartoe te benoemen kommissie beslist te worden. Daarenboven is een gemeentebestuur bij magte om de bezwaren, aan eene vergrooiting der stad verbonden, te overwinnen, zoo door het aangaan van overeenkomsten met naburige gemeenten of met partikulieren, als door het aanvragen van onteigeningswetten en het gereed maken van bouwterreinen. Zij bezit uit den aard der zaak voldoende hulpmiddelen om dit alles naar behooren te regelen, meer zelfs dan de meest vermogende maatschappij of partikulieren. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren, dat een gemeentebestuur, ten overstaan van de inwoners, al die voorzorgmaatregelen kan nemen, welke nuttig en gewenscht zijn.

Nemen wij aan, dat voor eene uitbreiding alle bezwaren waren overwonnen, en de gemeente in het bezit was van de noodige terreinen, dan zou haar bestuur zich ongetwijfeld willen belasten met het aanleggen van straten, kaden en waterwegen, het bouwen van bruggen enz., en ieder die dit verlangde, in de gelegenheid kunnen stellen zich een plek gronds te koop, waar hij de voordeelen en gemakken kon weder vinden, zelfs in hogere mate, dan die hij in de vroeger meer beperkte kom genoten had.

Hieraan zijn groote kosten verbonden, vooral bij eene toekomstige vergrooiting van *Amsterdam*, maar als men daar tegenover stelt de grootere waarde, welke de

terreinen als bouwgronden verkrijgen, dan zullen deze uitgaven ruimschoots door den verkoop der gronden gedekt, zoo al niet overtroffen kunnen worden. De geschiedenis levert ons hiervoor de beste bewijzen.

Uwe kommissie heeft zich de vraag gesteld: mag een magistraat den gemeentegrond publiek verkoopen, of behoort hij dien tegen vastgestelde prijzen over te doen?

Zij heeft deze meermalen opgeworpen vraag overwogen, en is van oordeel dat een openbare verkoop het meest wenschelijk is.

Is eenmaal de rigting der vastgestelde uitbreiding door den aanleg van straten, grachten, pleinen enz. gegeven, en zijn alle werken verrigt die tot de publieke dienst behooren, dan treedt de spekulatiegeest op, hetzij door partikulieren of vereenigde krachten.

Uwe kommissie meent aan den partikulieren ondernemingsgeest verreweg de voorkeur te moeten geven, vooral wanneer deze zich even krachtig als voorheen doet kennen, omdat daarvan over het algemeen betere uitkomsten te verwachten zijn, dan van elke poging met maatschappelijk kapitaal ondernomen. — Wel is het te verwachten, dat in den tegenwoordigen tijd, de uitvoering door partikulieren, in elk geval, minstens eene gelijke tijdruimte zou behoeven. Trouwens de wijze waarop het gemeentebestuur met de nieuw aangelegde terreinen zal handelen, kan hierop van veel invloed zijn. Men dient het aan het oordeel van het gemeentebestuur over te laten, om aan deze of gene welbestuurde maatschappij, door het verleen van concessiën en het geven van hulp bij de uitvoering, de gelegenheid tot krachtige ontwikkeling te verschaffen.

Het zal wel geen verder betoog behoeven, dat, als waarborg tot eene behoorlijke nakoming van de zijde der belanghebbenden in het bijzonder, en eene geregelde vergrooiting in het algemeen, het zeer noodig is bij den verkoop van gronden bepalingen vast te stellen, die der gemeente en haren inwoners voordeel aanbrengen.

Vraag 3. *Welke regelen en voorwaarden dient men bij den uitleg der stad te stellen?*

Op grond van hetgeen uwe kommissie hierboven heeft vermeld, meent zij te mogen aannemen, dat het initiatief tot uitbreiding van de kom eener gemeente alléén door den magistraat kan worden genomen, die

dan tevens de regelen en voorwaarden dient vast te stellen, zoo noodig in overleg met eene daartoe benoemde kommissie.

Zoo lang geen plan tot vergrooiting is vastgesteld, is geen geregelde uitleg denkbaar.

Een gemeentebestuur behoort vooraf zorg te dragen voor een goed uitgewerkt plan, waarbij de hoogte der terreinen, de waterafvoer enz. zijn aangegeven. Wanneer met de uitvoering een begin wordt gemaakt, dienen, bij de verdeeling van de bouwterreinen, de straten of kaden voor de publieke dienst bestemd, van doelmatige bestrating, met behoorlijke voetpaden, verlichting, beplanting enz. voorzien te worden; verder moeten de noodige maatregelen genomen worden voor eene goede gezondheidspolitie, voor het openbaar verkeer te water en te land, voor de algemeene dienst, voor het nut en de uitspanning der inwoners, voor de algemeene bevordering van volkswelvaart en beschaving en voor het brand- en politiewezen. Eindelijk mag het aanleggen van parken, pleinen en markten, het plaatsen van vuilnisbakken, urinoirs, zitbanken enz. daarbij niet uit het oog worden verloren.

Het vaststellen van eene verordening, naar welke dit alles moet geschieden, is noodzakelijk en eischt veel zaakkennis. Maar eenmaal vastgesteld, moet die verordening met kracht en zonder afwijking gehandhaafd worden.

Eene vergrooiting, als die voor *Amsterdam* is ontworpen, op alle punten gelijktijdig aan te vangen, zou ondoenlijk zijn, want voor den aanleg van wegen en vaarten, riolen, bruggen, gasverlichting en alle werken tot de publieke dienst behorende, zijn enorme sommen benodigd, die, wanneer eenmaal met het werk is begonnen, veelal grooter blijken te zijn dan aanvankelijk was geraamd. Daarom mag wel in de eerste plaats als regel worden aangenomen, het omvangrijke werk stuksgewijze uit te voeren. Men beginne met twee of meer vakken, het een als het meest geschikt voor den aanleg van deftige en burgerwoningen, het andere ten behoeve van handel en nijverheid, of voor de oprigting van fabrieken.

Bij den verkoop van gronden dienen, zoo veel mogelijk, bepalingen gemaakt te worden, die een goed uiterlijk der gebouwen tegelijk met de eischen der openbare veiligheid verzekeren; voorts moeten de termijnen bepaald worden, binnen welke de koopers van terreinen met hunne voorgenomen werkzaamheden gereed moeten zijn.

Op deze wijze kan men geleidelijk, zonder te groote opofferingen, voortgaan, en voorkomt men de risico van het nutteloos verspillen van kapitaal. Ofschoon de bouwverordeningen door ieder streng behooren in acht genomen te worden, zou echter aan hen die om gegronde redenen genoodzaakt zijn van de gemaakte bepalingen af te wijken, zooveel mogelijk de vereischte hulp kunnen verleend worden, doch nooit ten koste van de algemeene belangen en strijdig met de regelen van wetenschap en kunst. Op zoodanige wijze handelende, zou het gemeentebestuur diegenen kunnen weren of in hunne bouwspekulatiën beperken, welke het thans er op schijnen te hebben toegelegd, op den openbaren weg wanstaltigheden te doen verrijzen, die velen tot walg en der bouwkunst tot oneer zijn.

Vraag 4. *Voldoet het ontwerp, door Burgemeester en Wethouders voorgesteld, aan deze regelen en voorwaarden, of in hoe ver is het onvolledig?*

Alvorens tot de beantwoording dezer vraag over te gaan, brengt uwe commissie hulde aan het denkbeeld van Burgemeester en Wethouders om het voorgestelde plan tot uitbreiding der kom van de gemeente *Amsterdam* aan het publiek oordeel op te dragen, en het gevoelen van belangstellenden uit te lokken ¹⁾. Het kan dus de bedoeling niet zijn, dat het ontwerp uit hoffelijkheid of in den blinde worde goedgekeurd en aanbevolen. Integendeel, Burgemeester en Wethouders noodigen tot kritiek uit en stellen derhalve hunne denkbeelden, als het gevolg van hun naauwgezet onderzoek, ter openbare bespreking en beoordeeling.

Deze uitnoodiging is ook door uwe commissie op zeer hoogen prijs gesteld, en dien ten gevolge heeft zij het plan van Burgemeester en Wethouders met ernst en vrijheid overwogen, en is het haar aangenaam de daarop gemaakte aanmerkingen in deze vergadering te mogen mededeelen.

Wanneer men het ontwerp met de begeleidende toelichting nagaat, valt het niet te ontkennen, dat het op zeer breede schaal is aangelegd, en zelfs zeer groote oppervlakten der aangrenzende polders inneemt. Niets is stellig gemakkelijker tot verkrijging van een goed en ineensluitend geheel, maar niets zal ook meer geld kosten en meer bezwaren opleveren.

¹⁾ Het is, van eene kaart voorzien, algemeen verkrijgbaar gesteld.

Vestigt de commissie hare aandacht op de blokken woningen, voornamelijk die in den omtrek van de Willems- en de Muiderpoort, dan komen zij haar voor als van te kleine indeeling te zijn. Daarentegen is eene zeer groote en zeer kostbare oppervlakte gronds voor den aanleg van parken, straten en pleinen en voor het centraal spoorweg-station ingenomen.

De verbinding van de bestaande kom met de nieuw aan te bouwen wijken laat in het ontwerp over het algemeen te wenschen over, terwijl binnen de stad zelve weinig verbeterd is, en weinige nuttelooze grachten gedempt zijn, ofschoon uwe commissie zulk een demping op grootere schaal onvermijdelijk noodig oordeelt, ter verkrijging van eene geregelde gemeenschap met den nieuwen uitleg. Hoewel de commissie erkent dat te vele overbruggingen de binnenscheepvaart belemmeren, ware het wenschelijk, dat op enkele plaatsen het aantal bruggen in verhouding tot de vele straten wierde vermeerderd, waardoor het verkeer met het middengedeelte der stad en met de uiterste punten veel geriefelijker zou zijn.

De gemeenschap tusschen de verschillende gedeelten van den nieuwen uitleg schijnt in het ontwerp goed te zijn opgevat.

In de allereerste plaats rees bij uwe commissie het bezwaar, dat de enorme kosten, aan de uitvoering van dit ontwerp verbonden, de verwezenlijking zeer zullen bemoeijelijken.

Met de memorie van den heer stads-ingenieur in de hand, zal uwe commissie hier het plan rubrieks-gewijze behandelen.

Vak I wordt begrensd door den Haarlemmerweg, de Kostverloren-Wetering, het zoogenaamde Kwakersdijkje en de Buitensingelgracht.

Hier zijn de blokken woonhuizen dwars vóór de straten der oude stad aangewezen, hetgeen niet te verhelpen is, ten zij men eenige hoofdstraten in de rigting van die der middenstad door den zoogenaamden Jordaan heentrekke. Waarom de Kostverloren-Wetering, in verband met de buiten Singelvaart, niet doorgegraven tot in het Y? Daardoor toch zouden de fabrieken zeer veel winnen.

Vak II. Dit vak, ten westen van de Kostverloren-Wetering in den Sloterpolder, schijnt voornamelijk tot de oprigting van fabrieken bestemd te zijn, die aldaar, bij een verbeterden waterweg, eene gunstige ligging kunnen erlangen.

Vak III. De verdeeling van dit vak, loopende van

het Kwakersdijkje tot de Overtoomsche vaart, is beter dan die van het vorige, ook met betrekking tot de rigting der straten, in verband met die der oude stad. Twee kerken, zoo groot dat elke, bij vergelijking, eene meer dan dubbele oppervlakte der Westerkerk verkrijgt, zullen daar wellicht niet noodig zijn.

In vak IV, loopende van de Overtoomsche vaart tot op den westelijken oever van den Amstel, vinden wij, behalve de Vondelstraat en een gedeelte van het Rij- en Wandelpark, eene cirkelvormige villa-wijk, het centraal-spoorweg-station, benevens eene buitenwijk met villaas en verschillende blokken woonhuizen.

Het centraal-spoorweg-station neemt eene oppervlakte in van ruim 29 bunders; eene raming, voorzeker niet te beperkt.

Door den aanleg van de buitenwijk met villaas is dit vak breeder dan het voorgaande. De bogten in de Buitensingelgracht, die bij de vakken I en III niet voorkomen, zijn hier behouden.

In vak V, zich van den oostelijken Amsteloever uitstreckende tot den Oeterwalerweg, heeft men, onzes inziens, blokken woonhuizen, die deels te klein, deels te dicht bij elkander liggen. Behalve de al te kleine afmetingen der huizen, is de gebogen spoorweglijn zeer ongunstig en ziet men kleine blokken in ongeschikte vormen aangegeven, zoodat men hier niet aan eene geregelde uitbreiding denken kan. De kerk is ook hier op eene enorme grootte aangegeven. De fabriek-terreinen zijn, naar de meening der commissie, in dit vak beter geplaatst dan die aan de westzijde. Ook hier ware eene verlenging der vaart tot in het Y zeer aan te bevelen, en de aanleg van eene gracht evenwijdig met den Amstel misschien zeer wenschelijk.

Het oostelijk volkspark, grenzende aan vak I, is naar het oordeel der commissie, aan het uiteinde der stad, voor dezen oogenblik althans, zeer misplaatst. Tegenover de groote kosten tot den aanleg benodigd, bestaat nu nog weinig uitzigt dat het publiek daarvan veel gebruik zal maken. Daarenboven is het te vreezen, dat weinige menschen zich daar met der woon zullen vestigen.

Heeft uwe commissie hierboven over de vakken ieder afzonderlijk kortelijk gesproken, thans wenscht zij nog het plan in enkele hoofdzaken na te gaan.

Volgens hare meening, is de bebouwing der beide uithoeken aan den Ooster- en Wester-doksdijk een halfslachtig werk, dat de kosten niet zal loonen. Wil men het beginsel huldigen om het open havenfront te

bebouwen, dan is de vereeniging der beide dijken zeer noodig om daar eene handelswijk te stichten, en des verlangd het centraal goederen- en personen-station te bouwen.

Uwe commissie beaamt het denkbeeld om voor de oprigting van fabrieken afzonderlijke terreinen geschikt te maken, die dan ook ten oosten en ten westen op het plan zijn aangeduid. — Zoo als het ontwerp dáár ligt, zullen de fabrieken ten westen der stad gelegen eene betere gelegenheid hebben om hare produkten zoo te water als te land af en aan te voeren, dan die aan de oostzijde. Ware het denkbaar, dat deze laatsten eene even gunstige ligging konden verkrijgen en daarenboven eene klassifikatie mogelijk, dan zou uwe commissie de fabrieken die het meest nadeelig of onaangenaam voor de belendenden zijn, in den omtrek van de Muiderpoort geplaatst willen zien, opdat de westelijke winden, die toch verreweg de meest heerschende zijn, de onaangename en ongezonde dampen langs den Ykant zouden wegvoeren. Het aangegeven volkspark zou, zoo al niet geheel, dan toch ten deele voor de plaatsing van fabrieken te gebruiken zijn. Trouwens is hierbij door hooge schoorsteenen en een goed rioolstelsel veel onaangenaams te voorkomen.

Ofschoon wij ons natuurlijk gaarne verklaren voor eene vrije ontwikkeling der nijverheid, heeft de onderzinking, vooral in den laatsten tijd, bewezen, dat de industrie van een enkele het welzijn van vele duizenden kan benadeelen. Wij behoeven slechts te wijzen op de sodafabriek aan de Weesperzijde, op de koninklijke waskaarsenfabriek in den polder aan de Wetering, op de salammoniakfabriek aan de Schans bij de Zaagpoort, en op andere fabrieken, die de lucht in haren omtrek als verpesten en de buurt onbewoonbaar maken. De chemische en loodwitfabrieken aan den Buitensingel bij de Leidschepoort gelegen, doen eveneens vele schade aan de belendenden, zoo zelfs dat de gegronde klagten der bewoners, met bewijzen gestaafd, door de betrokken besturen niet onverhoord zijn gebleven. Al mogen nu niet alle fabrieken door hare min of meer vergiftigde dampen nadeel en verwoesting berokkenen, toch vindt men bij anderen, zooals de stearine-, lak- en gasfabrieken, de bergplaatsen voor bloed en afval van dieren, de huiden-zouterijen enz., dat hare nabijheid voor de omliggenden hoogst onaangenaam is.

Uwe commissie zou durven beweren dat in dezen

oogenblik reeds ieder deel der stad door de eene of andere fabriek wordt verontreinigd, en zij kan de aandacht der bevoegde magt of stedelijke gezondheidskommissie niet genoeg vestigen op het gevaarlijke, dat daarin voor de algemeene belangen gelegen is.

Het ontwerp van Burgemeester en Wethouders heeft, naar het oordeel van uwe kommissie, hier en daar aanmerkelijke inkrimping en wijziging noodig, alvorens over eene uitvoering kan worden gesproken.

Dat de tegenwoordige toestand der polders, met hunne verschillende waterstanden, vele moeilijkheden oplevert om tot eene gemakkelijke vergrooting der stad te geraken, valt niet te ontkennen. Uwe kommissie is onbevoegd tot het onderzoek, in hoeverre de onderscheidene waterschapsbelangen tot elkander of tot een geheel te brengen zijn, doch meent met bescheidenheid te mogen herinneren, dat de oplossing van dit vraagstuk eener vergrooting van de hoofdstad des rijks op eigen terrein vooral niet in den weg mag staan.

Door uwe kommissie is reeds gewezen op den aanleg van flinke en voldoende waterwegen. Zij herinnert zich het ontwerp van een kanaal voorkomende in de *Beschrijving van Amsterdam*, van TOBIAS VAN DOMSELAAR, waarop de aandacht door den heer mr. J. P. AMERSFOORDT, in de *Amsterdamsche Courant* van 30 en 31 Mei 1867, op nieuw is gevestigd. Wanneer, zoo als uwe kommissie hiervoren aanmerkte, de tegenwoordige Singelvaart of wel een nieuw te graven kanaal, zoodanig kon worden ingerigt, dat het zelfs door zeeschepen te bevaren en in verbinding met het Y tot stand ware te brengen, zou zeker aan eene groote behoefte worden voldaan, en het gedeelte der nieuw-uitgelegde stad door deze ringvaart of waterweg aanmerkelijke voorregten verkrijgen.

Evenzoo heeft het de opmerkzaamheid uwer kommissie getrokken, dat van eene bebouwing der stadsrietlanden geen enkel woord is gesproken. Bij het tot stand komen van het Kanaal door Holland op zijn smalst zullen pakhuizen en kantoren daar ter plaatse zeer verlangd worden, en zal dit terrein, eigendom der gemeente, stellig met vrucht zijn in te rigten en in gedeelten verkocht kunnen worden.

Moge men zich spoedig verheugen in de regelmatige bebouwing van de Binnensingels, gevoegd bij het oprigten van woningen aan de Buitensingelvaart, dan zal zich eene verdere uitbreiding waardiglijk hebben voorbereid, en kan de vergrooting der gemeente geleidelijk en naar gelang van de behoefte geschieden.

Met de ontworpen volksparken kan uwe kommissie zich in beginsel wel vereenigen, mits aan eenige van deze parken eene andere ligging en aan bijna allen eene mindere uitgebreidheid worde gegeven.

Uwe kommissie meent hiermede onbevooroordeeld het ontwerp tot uitbreiding der stad *Amsterdam* te hebben besproken, en hoopt dat hare beschouwingen tot een verder onderzoek mogen leiden. Zij wenscht daarbij dat uwe vergadering niet van oordeel moge zijn, als zou de kommissie behooren tot het getal dergenen die den uitleg der gemeente *Amsterdam* op eene zoo breede schaal geheel afkeuren. Wanneer de kans van welslagen kan worden verkregen, zou niets haar aangenameer zijn.

Uwe kommissie vertrouwt dat zij hiermede hare taak, ingevolge het haar opgedragen mandaat, heeft volbragt.

Vraag 5. *Zal de Afdeeling zich in deze voor Amsterdam zoo gewichtige zaak tot het gemeentebestuur rigten, of zal zij zich vergenoegen met het rapport der kommissie op doeltreffende wijze bekend te maken?*

De beantwoording dezer vraag wenscht uwe kommissie liefst aan uwe vergadering over te laten, te meer, omdat daarover bij hare leden verschil van gevoelen bestaat. Zij meent zich echter de vrijheid te mogen voorbehouden, om, wanneer dit punt ter sprake komt, hare meening uit te spreken.

Bij voorbaat wenscht uwe kommissie, dat het der Afdeeling moge behagen, een bescheiden gebruik van dit rapport te maken, en ten slotte betuigt zij haren dank voor het vertrouwen dat uwe vergadering in haar heeft gelieven te stellen.

De Commissie voornoemd:

J. H. LELIMAN,

Voorzitter.

JOHS. HILMAN,

P. J. H. CUYPERS,

J. SMIT,

N. REDEKER BISDOM,

Secretaris.

*Amsterdam,
Januarij 1868.*

Naschrift van de Redaktie.

De vaste raadskommissie van voorbereiding van stads publieke werken, in wier handen het plan van Burgemeester en Wethouders gesteld was, heeft een

zeer uitgewerkt rapport (dd. 11 Februarij 1868) aan den gemeenteraad ingediend, en de konklusie van dit rapport luidde als volgt:

„1°. Het door Burgemeester en Wethouders ingediende plan wordt als eene eerste proeve met erkentelijkheid aangenomen, doch zoo als het daar ligt voor geene uitvoering en mitsdien ook voor geene vaststelling vatbaar geacht.

„2°. Burgemeester en Wethouders worden uitgenoodigd:

„a. in overleg met de kommissie van voorbereiding voor de publieke werken, onverwijld eenige hoofdlijnen te ontwerpen die, in het belang van het openbaar verkeer, of uit anderen hoofde voor eene spoedige uitvoering in aanmerking komen;

„b. de financiële middelen te beramen om jaarlijks een of meer hoofdwegen te land of te water aan te leggen;

„c. ten opzichte van te verkoopen, en op nieuw of bij verlenging te verhuren gemeente-gronden, al die maatregelen te nemen, welke aan de regelmatige uitbreiding bevorderlijk kunnen zijn.

„3°. De kommissie van voorbereiding voor de publieke werken wordt ten opzichte van het plan van uitbreiding diligent verklaard, en uitgenoodigd zich in overleg met Burgemeester en Wethouders met het ontwerpen van eene regelmatige uitbreiding bezig te houden, waartoe haar mededeeling zal worden gedaan van al zoodanige omstandigheden, als op de uitbreiding der stad van invloed kunnen zijn.”

In de raadsvergadering van 8 April 1868 werd het rapport behandeld, en na beraadslaging werd punt 1 der konklusie aangenomen zonder hoofdlijne om vraag. Op lijn a van punt 2 waren voorgesteld twee amendementen, strekkende: het eerste, te lezen *de hoofdlijnen* in plaats van *eenige hoofdlijnen*; het tweede, te doen vervallen het woord *onverwijld* en te lezen *eene hoofdlijn*, in plaats van *eenige hoofdlijnen*.

Het eerste amendement werd verworpen met 29 tegen 5 stemmen, en het tweede ingetrokken. — Daarna werd lr. a met 33 stemmen tegen 1 aangenomen. — De overige gedeelten der konklusie bleven buiten behandeling.

THEORIE. DE KUNST EN DE KRITIEK.

Door CÉSAR DALY. — Uit het Fransch vertaald.

De bevoegdheid tot het geven van kritiek wordt in het algemeen zelden beter begrepen, dan de kunst. Kunst beoefenen is: scheppen; kritiek geven is: de waarde er van beoordeelen. Er zijn geene andere grenzen voor de vrijheid van den kunstenaar dan de regten van het publiek, en geene andere voor de volstreckte vrijheid tot het geven van kritiek dan eene duidelijke en zekere kennis. Dikwerf echter tracht de kritikus zijnen persoonlijken smaak en zijne wijze van de zaken in te zien aan den kunstenaar op te dringen; terwijl de kunstenaar van zijnen kant het publiek soms dwingen wil zich te schikken naar zijne luimen.

Aan het hoofd van zijn werk getiteld: *Orientales*, heeft VICTOR HUGO het volgende geschreven: „De

steller van dit geschrift behoort niet tot hen die aan de kritiek het regt toekennen om den dichter over zijn werk te mogen ondervragen, en te vorderen dat hij haar blootlegge de redenen waarom hij dit onderwerp gekozen, deze kleur gebruikt, van dezen boom geplukt en uit die bron geput heeft. *Is het werk goed of slecht?* Daarin alleen ligt de bevoegdheid der kritiek.” VICTOR HUGO dwaalt.

De kunstenaar is vrij in het kiezen van zijn onderwerp; maar iedere vrijheid onderstelt eene verantwoordelijkheid. Een kunstgewrocht kan, uit een plastisch of uit een letterkundig oogpunt beschouwd, gemeen zijn. Een vuig of boosaardig onderwerp, door een genie met al het aanlokkelijke wat hem ter dienste staat behandeld, is niet minder ergerlijk door zijne laagheid dan na-

deelig door zijnen invloed. In deze hoedanigheid, heeft de dichter eene verantwoordelijkheid op zich geladen, en de kritiek doet slechts haren volstrekten pligt, door het te beoordeelen en af te keuren. De ware kritiek is de duidelijke en zekere kennis, het innerlijk gevoel

van het publiek zich beslissend uitende over de gedachte of luim van den individu en zijne wijze om het kenbaar te maken, daar het verstand van ieder mensch een natuurlijk tegenwigt, en de noodzakelijke grens is van de gril van een ieder.

M.

MEDEDEELINGEN EN BERIGTEN.

Den 31 Maart 1868 is in den ouderdom van 60 jaar te *München* overleden de architect LUDWIG LANGE. Geboren 22 Maart 1808 te *Darmstadt*, verried hij reeds in zijne jeugd een bijzondere liefde voor het bouwvak. Zijne eerste studiën volbragt hij onder leiding van LERCH; later had hij MOLLER tot leermeester en bezocht hij de universiteit van *Giessen*. In 1830 trad LANGE voor het eerst in het openbaar op, door de uitgave (bij SIEGEL te *Frankfort a/M*) van *Kirchen und Denkmäler am Niederrhein*, reeds in 1831 gevolgd door een dergelijk werk, getiteld: *Originalansichten deutscher Städte*, waarin hij blijk gaf van zijn talent als teekenaar en van zijnen edelen zin voor het schoone dat landschappen aanbieden, gelijk hij dan ook later dikwijls, naast passer en liniaal van den architect, penseel en palet van den landschapschilder in de hand nam. Als zoodanig bereikte hij niet de hoogte waartoe zijn jongere broeder JULIUS zich wist te verheffen, maar niettemin toonen al zijne werken een grootschen stijl, een breede, doch stoute penseelbehandeling en fijnen smaak in het kiezen der kleuren. Ten bewijze hiervan strekke, dat hij niet slechts de vriend en vereerder van den te vroeg ontslapen KAREL ROTTMANN geweest is, maar ook getracht heeft dezen te volgen in diens strenge rigting; maar evenzeer als hij het zich steeds tot taak stelde, bij de verdeling van het inwendige alles op de doeltreffendste wijze aan te brengen, met gelijken ijver streefde hij er naar de wetten der schoonheid in acht te nemen, zoodat hij vaak bij zijne ontwerpen het vraagstuk der kosten te weinig in het oog hield en dien ten gevolge vele van die ontwerpen, ofschoon zij met prijzen bekroond werden, niet tot uitvoering kwamen, hetgeen echter den onvermoeiden man niet terughield, telkens bij een uitgeschreven wedstrijd weder een der mededingers te zijn.

Het uitgeven van stadsgezigten noodzaakte hem

natuurlijk tot het doen van vele reizen, en zoo kwam hij ook te *München*, waar hij kennis maakte met ROTTMANN en met dezen een vriendschap aanknoopte, die van beslissenden invloed op zijn geheele leven werd. Gelijk bekend is, ging deze beroemde schilder in 1834 op last van koning LODEWIJK I naar *Griekenland*, om voorbereidende studiën te volbrengen tot het vervaardigen van die voortreffelijke reeks werken, welke thans de bewondering van den bezoeker der nieuwe *Pinakothek* opwekt, en waartoe LANGE een korten *Gids* schreef, die elken bezigtiger van deze schilderstukken zeer aanbevolen kan worden. LANGE volgde den kunstbroeder derwaarts, en weldra gevoelde hij zich op den oud- en nieuw-helleenschen bodem zoo te huis, dat hij de betrekking van leeraar in de teekenkunst aan het nieuw opgerigte koninklijke gymnasium te *Athene* aannam. Nog meer echter toonen zijne daar geschetste en als *aquarellen* uitgevoerde gezigten van grieksche oorden, waarvan hij later eenige in olie schilderde, alsmede de ijverige deelneming aan F. STADEMANNS *he-laas!* te spoedig vergeten *Panorama van Athene*, hoe lief hem het land geworden was, waarvan men maar al te sanguinisch de herleving van het klassieke der Hellenen verwachtte.

In den laatsten tijd van zijn verblijf in *Griekenland* maakte hij een ontwerp voor een koninklijk paleis, en deze arbeid bracht hem in kennis met koning LODEWIJK I. De betrekkingen met dezen vorst zouden zeer zeker allervoordeeligt voor LANGE geworden zijn, doch, ofschoon hij reeds diens vertrouwen bezat, verijdelde LODEWIJKS troonsafstand de uitvoering der werken die aan den kunstenaar reeds waren opgedragen. Door koning OTTO uitgenoodigd tot het ontwerpen van een kerk te *Athene* (de kerk van den Verlosser), ondernam hij (1828), nadat hij, met den titel van „koninklijk grieksch bouwraad”, de grieksche staatsdienst verlaten had, de

terugreis naar *Duitschland* aan, over *Italië*. Hier ontplooidde zich voor onzen kunstenaar een nieuwe wereld op de overblijfselen der oude; doch niet alleen de gedenktekenen van het oude *Rome*, maar ook voornamelijk die uit den vroeg christelijken, d. i. den romaanschen tijd, lokten hem tot diepe studie. *Florence*, met zijnen overvloed van schatten uit genoemd tijdvak van de geschiedenis der bouwkunst, moest dus voor LANGE een bijzondere voortreffelijkheid hebben, en een der vruchten van zijn verblijf aldaar was de teekening van de florentijnsche Campanile, welke hij later in zijne *Werken der hoogere bouwkunst* opnam.

In den rondboogstijl meende destijds LANGE het uitgangspunt voor een nieuwe, zich vrij ontwikkelende, bouwkunst gevonden te hebben. Te *München* gekomen, waar hij zich nu voor goed vestigde, begon hij dan ook zijnen rusteloozen arbeid als architect; hij ontwierp in het tijdvak van 1845 tot 1854 vele nieuwe plannen in dezen stijl; het plan voor zijn eigen woonhuis, tegenover de oude Pinakothek, niet medegerekend. Het eerste der bedoelde ontwerpen was dat van een paleis voor den kroonprins te *München* (1845), welk werk, hem trouwens niet opgedragen, niet werd uitgevoerd; hierop volgde nog in hetzelfde jaar het ontwerp voor de *Nicolaï-kerk* te *Hamburg*, voor welke een wedstrijd was uitgeschreven, waarbij hij den tweeden prijs behaalde.

Inmiddels had LANGE in *Beijeren* het staatsburgerregt verworven, en was hij gelijktijdig (1847) door koning LODEWIJK I tot hoogleeraar aan de bouwschool der koninklijke akademie van beeldende kunsten benoemd, bij welke instelling hij gedurende een-en-twintig jaren onvermoeid en met den besten uitslag als leeraar en vriend zijner kweeklingen werkzaam is geweest. Door den koning belast met het ontwerpen van een kazerne, volbragt hij deze taak voortreffelijk; doch de verandering van regering in 1848 was oorzaak dat het werk niet werd uitgevoerd; dit lot trof ook al zijne vijf plannen voor openbare gebouwen in die stad. MAXIMILIAAN II schonk evenwel aan onzen kunstenaar hetzelfde vertrouwen dat deze van 's konings vader genoten had, en gaf hem tevens in last een plan voor een atheneum te *München* te ontwerpen; toen echter later deze vorst op het denkbeeld kwam een nieuwen bouwstijl voor zijnen tijd ingang te doen vinden, werd voor bedoeld gebouw een prijsvraag uitgeschreven en aan LANGES werk de tweede prijs toegekend. In 1850 ontwierp de kunstenaar het plan voor een korenbeurs, dat niet tot uitvoering kwam;

daarentegen kreeg hij in het volgende jaar in last een villa voor koning MAXIMILIAAN II te *Berchtesgaden* te bouwen; dezen, door verscheidene eigenaardige omstandigheden zeer moeilijken, arbeid verrichtte hij voortreffelijk. Kort daarna, reeds in 1852, werd hem door kolonel BARISCHNIKOFF een ander, niet minder moeilijk werk opgedragen, dat hij echter ook niet minder verdienstelijk uitvoerde. Het was de bouw eener russische kerk te *Moskou*, en LANGE koos daartoe den byzantijschen stijl, doch wist de schoonheden van dezen stijl gelukkig in overeenstemming te brengen met de eischen en gewoonten der prachtlievende orthodoxe kerk. In 1854 nam LANGE deel aan den wedstrijd voor een beurs te *Bergen*; de beoordeelaars kenden aan zijn ontwerp den eersten prijs toe en hij werd met de uitvoering belast; zijne mededinging, toen voor het raadhuis te *Hamburg* een prijsvraag was uitgeschreven, viel echter niet gunstig voor hem uit.

In 1856 verliet LANGE den tot dusverre gevolgen weg. Hij ging over tot de vroeg-italiaansche Renaissance, zoo als zij zich vertoont in de werken van BRAMANTE en RAPHAEL. Het eerste gebouw, dat hij in dien geest ontwierp, was het *Museum* te *Leipzig*. Op deze nieuwe baan legde LANGE zijne volkomene meesterschap en het geniale zijner scheppingskracht op de schitterendste wijze aan den dag; maar in dien nieuw door hem gekozen stijl had hij ook het uitgangspunt eener moderne bouwkunst gevonden. In een tienjarig tijdvak (van het einde van 1856 tot het begin van 1867) vervaardigde hij zestien ontwerpen in den Renaissance stijl, en hiervan zijn vijf of reeds uitgevoerd of nog in uitvoering.

Van enkele zijner werken willen wij even gewagen; een grondige bespreking van allen is thans ondoenlijk. Op het museum te *Leipzig* volgde een protestantsche kerk te *Hallstadt*, gebouwd in 1857; een in hetzelfde jaar ontworpen villa voor koning OTTO I bleef als plan in portefeuille. In 1858 nam LANGE deel aan den wedstrijd voor een ministerie-gebouw te *Londen*; hij mogt toen geen prijs verwerven. Gelukkiger was hij met een villa te *Liebenstein* voor den hertog van *Meiningen* en met een schietbaan te *Innsbruck*, die beide in 1860 en 1862 naar zijne plannen gebouwd werden. Voor zijn ontwerp voor een gebouw der schoone kunsten te *Hamburg* kreeg hij den tweeden prijs (1863), doch van zijn ontwerp voor een raadhuis te *Mainz* hoorde hij niets. Toen men in laatstgenoemd jaar het voornemen opvatte te *München* een volksschouwburg te

bouwen, was LANGE de eerste die met een prachtig plan daarvoor zich aanmeldde, en ook de eenige geschikte plaats — in het midden der *Alt-* en *Neustadt* — had gevonden; doch de aandeelhouders deinsden waarschijnlijk voor de aanzienlijke kosten terug en bouwden den schouwburg naar een wonderlijk plan, ontworpen met het oog op de plaatselijke gesteldheid in het zuidende der stad, waar thans de onderneming kwijnt. In 1864 had hij na het uitschrijven van den wedstrijd voor een universiteitsgebouw te *Kiel*, een ontwerp ingezonden, dat hij echter terugnam, toen hij tot lid der commissie van beoordeeling benoemd was geworden.

Bijzonder veel succès had LANGE met zijn ontwerp op de prijsvraag voor een Pinakothek (*Museum Willem de Eerste*) te *Amsterdam*, waarvoor hem de eerste prijs van f 1500 werd toegekend. Van den bouw van bedoeld museum is nog niets bekend. In 1866 begon hij een villa te bouwen voor ridder DE REALI te *Venetië*, en toen hij in het volgend jaar deel nam aan den wedstrijd voor een paleis voor de Staten-Generaal te 's *Gravenhage*, werd zijn uitmuntend ontwerp voor f 1000 door den Staat der *Nederlanden* aangekocht. Onder de ontwerpen die voor den bouw van een nieuw raadhuis te *München* waren ingekomen werd het zijne, in romeinschen paleis-stijl, het best gekeurd; doch tot uitvoering kwam het niet, daar men een plan wenschte, dat wat stijl betreft in overeenstemming was met het oude raadhuis, in welks nabijheid het nieuwe zou worden en thans ook wordt opgetrokken. Deze beslissing griede LANGE zeer, en zijne teleurstelling was nog grooter, daar hij vurig gewenscht had, in zijne nieuwe woonplaats, *München*, zich door een werk van zijn kunstenaarsgenie te vereeuwigen. Om financiële redenen bleef ook onuitgevoerd zijn plan voor het nieuwe gebouw der Maatschappij van schoone kunsten aldaar, doch zijne ontwerpen voor de kerken te *Oberhöcking* en *Heidelfing*, beide in *Neder-Beijeren* (1866), worden uitgevoerd. LANGE's laatste werk is de restauratie van een villa bij *Venetië*, waarin hij het bewijs leverde dat hij, ofschoon der nieuwe rigting toegedaan, toch met andere stelsels even goed vertrouwd bleef en diep in zijn hart bewaarde wat hij eens in *Italië* had lief gekregen.

Aan LUDWIG LANGE was door koning OTTO van *Griekenland* de ridderorde van den Verlosser en door MAXIMILIAAN II, koning van *Beijeren*, die van ST. MICHAEL geschonken; de *Koninklijke akademie van beeldende kunsten* te *Amsterdam* benoemde hem en zijnen zoon EMIL (die sedert 1863 een ijverig deel nam aan 's vaders arbeid)

tot eereleden; de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* te *Amsterdam* nam hem onder hare honoraire leden op; maar een nog grootere erkenning zijner verdiensten viel hem ten deel van de tegenwoordige regering van *Griekenland*, toen zij zijn — nog onder koning OTTO ingediend — plan voor een archeologisch museum te *Athene* aankocht en, in overleg met hem, de uitvoering daarvan aan een architect aldaar opdroeg. c.

Van wege de afdeeling *Utrecht* der *Vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in Nederland*, die in Februarij 1868 eene prijsvraag heeft uitgeschreven voor de bebouwing van een bepaald terrein met arbeidswoningen, worden pogingen gedaan om een *kosthuis* voor ongehuwde ambachtlieden te *Utrecht* tot stand te brengen, en te dien einde is eene commissie werkzaam tot de oprigting van eene naamlooze vennootschap met een kapitaal van f 75,000, in aandeelen van honderd gulden. c.

In den loop van dit jaar zal te *Leeds*, in *Groot-Brittannië*, nabij *Manchester* en *Sheffield*, eene internationale tentoonstelling van voorwerpen der schoone kunsten worden gehouden. Die tentoonstelling zal geopend zijn in een *gasthuis*, onlangs voltooid naar het ontwerp van den bouwmeester GEO. GILBERT SCOTT, te *Londen*, honorair lid van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*. Dit gasthuis, uit vrijwillige giften gebouwd, is van kolossaal gehalte, en bevat galerijen van 125 engelsche voet lengte bij 30 hoogte en breedte, die, naar gezegd wordt, uitmuntend geschikt zijn tot de expositie van schilderijen. Dadelijk nadat eene commissie was opgetreden, werd een reservekas gevormd, die onlangs reeds f 1,320,000 bedroeg. Voorzitter dezer commissie is lord CAVENDISH, en zij telt onder hare leden graaf STANHOPE, voorzitter van de *Oudheidkundige maatschappij*, sir FRANCIS GRANT, voorzitter van de *Koninklijke akademie*, BONOMI, conservator van het *Museum Soane*, WINTER JONES, BOND, LAYARD en REID, van het *Britsche museum*, WORNUM, conservator van de *Nationale galerij*, en REDGRAVE en ROBINSON van het *South-Kensington museum*. De enorme binnenplaats, met een galerij er omheen, zal met een ijzeren dak en glas overdekt worden. Bovendien zal de kapel of kerk dienen om er alles in ten toon te stellen wat op de godsdienst betrekking heeft. Meer dan twintig zalen worden voor de tentoonstelling inge-

rigt; enkele groote galerijen op den beganen beneden-vloer zullen dienen als buffetten. Overal zal overvloed van licht en lucht zijn, terwijl dit reuzengebouw tegen brand en tegen het gevaar van lekken of overstroming volkomen is gewaarborgd. Voor de werken van iederen grooten kunstenaar wordt een zaal bestemd; REMBRANDT, POUSSIN, MICHEL-ANGELO, bij voorbeeld, zullen daar alle eer genieten. *Engeland* zal er enkel de werken van overledene meesters exposeren. Aan die van de fransche, duitsche en vlaamsche scholen zullen doeltreffende lokalen worden verstrekt. Van de nederlandsche en andere beroemde kunstscholen uit vroegere tijd wordt in het programma niet gesproken. Een directeur-generaal, de heer J. B. WARING, een der beheerders van de (mislukte) laatste tentoonstelling te *Manchester*, is met de administratie belast, en wordt daarin bijgestaan door zes leden der commissie, waaronder de heeren REDFORD en CHAFFERS. L.

De beroemde kapel *Rosaria* bij de kerk van de HH. JOHANNES en PAULUS te *Venetië* is den 16 Augustus 1867 geheel afgebrand, met al de meesterstukken der kunst, die ze bevatte, o. a. de wereldberoemde schilderij van TITIAAN, voorstellende de marteling van den Heiligen Petrus, en de schilderij voorstellende de Madonna, het kind Jezus en de Heiligen, van den beroemden BELLINI. Deze kapel was gebouwd door ALEX. VITTORIA, hersteld in 1571, en bevatte vele schilderwerken van de eerste meesters, uitmuntende beeldhouwwerken in hout van BRUSTATON, en bas-reliefs in marmer van MORLAITER, BENAZZA, vader en zoon, TAGLIAPIETRA en TOVIETTA, allen onschatbare meesterstukken. L.

De heer MOREL, te *Parijs*, uitgever van zeer belangrijke bouwkunstige plaatwerken, ook in *Nederland* wel bekend, heeft voor den verdienstelijksten leerling der *École centrale d'architecture*, te *Parijs*, jaarlijks een prijs uitgelooft, bestaande in een gouden eerepenning van 100 francs en in een bouwkunstig plaatwerk ter waarde van 300 francs. Wel een bewijs dat in *Frankrijks* hoofdstad enkele menschen uit liefde voor de kunst veel doen. De fundatie van dezen jaarlijkschen prijs is door het bestuur over deze school goedgekeurd, en de toewijzing zal dus op zijn advies voortaan geregeld geschieden. L.

De parijische wereldtentoonstelling van dit jaar heeft vele klagten doen ontstaan over de toewijzing der belooningen en medailles. De werklieden der verschillende vakken zijn door de keizerlijke commissie in staat gesteld de voorwerpen van hun speciaal vak te bezien, en aan iedere korporatie heeft zij een rapport verzocht. Vele van die rapporten zijn hoogst belangrijk, en verdienen te worden openbaar gemaakt. Het rapport van de schilders en graveurs op glas is door 100 werklieden onderteekend, die allen hunne ontevredenheid betuigen over de toewijzing der belooningen, de ondoeltreffende tentoonstelling der glaszilderwerken en de onregtvaardigheid om aan het établissement van *Sèvres*, eene keizerlijke rijksinstelling, van de 30 medailles 24 toe te kennen. Daarenboven hebben zij zich beklagd, dat hunne werken zijn geplaatst geweest bij die van de porseleinwerkers en de glasblazers. L.

De reiziger die van *Brussel* naar *Parijs* gaat, passeert de stad *Compiègne*, waarbij het lustslot van keizer NAPOLEON ligt en de vermaarde jaarlijksche paardenwedrennen gehouden worden. Niet ver van *Compiègne* ligt het beroemde, in middeleeuwschen stijl gebouwde, en door den architect VIOLETT-LE-DUC onlangs gerestaureerde jagslot of kasteel genaamd *Pierrefonds*. Dat slot, of die burgt, is ongetwijfeld de schoonste die men zien kan. Onlangs is op dit kasteel op bevel van den keizer der Franschen eene historische kunstgalerij aangelegd, die 55 el lang en 11 el breed is. Vooral munt deze galerij uit door haren bouwstijl en door de hoogst zeldzame voorwerpen, die er met veel smaak in zijn ten toon gesteld.

Onder een schat van hoogst belangrijke kunstgewrochten, wapenen, schilden enz. enz. vinden wij daar: een wapenrusting van een der helden uit *Palestina* genaamd CHRISTOFFEL FURER, en een klein model in hout van het graf van CHRISTUS door dezen FURER uitgevoerd; het mes van den beul uit 1699, op welks heft te lezen staat: *Justitia manet in aeternum*, en *Fiat justitia pereat mundus*; verder: den zadel en het compleet paardentuig van LODEWIJK XII; een helm uit de 16^e eeuw, die f 7,500 gekost heeft; een degen van KAREL XII, koning van *Zweden*; een degen, dien paus CLEMENTIUS VIII in 1593 aan HENDRIK IV gaf, toen deze monarch de protestantsche godsdienst had afgezworen; het tuig van het paard, dat keizer KAREL V bereed, bij zijne krooning te *Bologna*, en meer derge-

lijke voorwerpen, die voor historie en kunst, maar vooral ook voor den bouwmeester van belang zijn, omdat hij uit al deze gewrochten den vroegeren tijd kan leeren kennen en naar waarde schatten. Wij raden ieder aan, te Compiègne uit te stappen, en het hoogst belangrijke en fraaie kasteel *Pierrefonds* te bezoeken. De architecten vinden daar een rijke bron voor de studie der middeleeuwsche kasteelbouwkunst. L.

Te Worms zal in de maand Junij 1868 een monument voor LUTHER onthuld worden. Dit monument bevat 12 standbeelden, 8 medaillon-portretten, 34 wapens en 22 bas-reliefs. De architectuur is in volkomen harmonie met de beelden. Stijl, proportie, de uitdrukking der figuren, wedijveren om aan dit monument een grootsch en verheven karakter te schenken. L.

Te Marseille heeft zich eene commissie gevormd, tot de oprigting van een beeld, dat op den toren van het koor der kerk *Notre-Dame de la Garde* zal geplaatst worden. Deze commissie heeft vastgesteld dat het beeld negen el hoog zal zijn, en den beeldhouwer LEQUESNE met de uitvoering belast. In het inwendige van het beeld zal, in navolging van de *Bavaria* te München, een trap worden gemaakt, die tot in het hoofd van de *Heilige Maagd* (want het beeld moet deze gewijde figuur voorstellen) zal loopen. De oogen van het beeld, waardoor de bezoeker als in den afgrond zal kunnen zien, zijn 25 duim hoog en hebben eene hiermede geëvenredigde breedte. L.

Den 13 November 1867 overleed te Parijs de heer ADOLPHE NAPOLEON DIDRON AINÉ, oudheidkundige en redakteur van de *Annales archéologiques*, die reeds in vele jaren niet meer verschenen waren, ten gevolge der langdurige ziekte van den heer DIDRON. In 1806 te Hautvillers, in het departement der *Marne* geboren, toonde de heer DIDRON sedert zijne jeugd eene bijzondere geneigdheid voor de oudheidkunde te bezitten, welke hij, op raad van den heer VICTOR HUGO, vlijtig beoefende, en in welke studie hij zich, vooral wat de kunst der middeleeuwen betreft, eene groote vermaardheid verwierf. Na eene reis door geheel Europa te hebben volbracht, werd de heer DIDRON in 1835 door den minister GUIZOT benoemd tot sekretaris van het *comité des monu-*

ments historiques, welke betrekking hij tot 1852 waarnam. Van 1836 tot 1843 hield hij in de koninklijke (nu keizerlijke) bibliotheek te Parijs voorlezingen over de nationale oudheidkennis. Hij begon in 1844 de uitgave van de *Annales archéologiques*, die door vele kunstbeoefenaars als het een geakkrediteerd orgaan voor de geschiedenis der kunsten in de middeleeuwen worden aangemerkt en tot de 1ste afl. van deel XXV zijn verschenen. In 1849 rigtte de heer DIDRON eene fabriek op voor geschilderd glaswerk, bijzonder voor kerken, en in 1858 eene tweede voor bronzen en goudsmidswerken. In 1845 werd den heer DIDRON het ridderkruis van het Legioen van Eer en in 1858, door den paus, dat van den Heiligen GREGORIUS den Groote geschonken.

In de genoemde *Annales* komen zeer vele stukken van den heer DIDRON voor, als: *Bulletin archéologique du comité des arts et monuments; Histoire de Dieu; Iconographie des chapiteaux du palais ducal à Venise; Manuel des objets de bronze et d'orfèvrerie du moyen-âge*, en anderen. De heer DIDRON heeft zich bij uitsluiting der middeleeuwen geneigd betoond, en dit meermalen in het openbaar gezegd. De *Annales* zullen voortaan geregeld verschijnen, onder redaktie van de heeren EDUARD DIDRON (neef, aangenomen zoon en opvolger van den overleden heer DIDRON AINÉ), baron DE GUILHERMY en ALFRED DARCEL. In een der eerste nummers van *The Building news* van 1868 is opgenomen een zeer uitvoerig verslag van DIDRON'S leven en werken, dat door hem zelf opgesteld en derhalve historisch is. Wij verwijzen den belangstellenden lezer naar deze mededeelingen, die getuigen dat wijlen DIDRON AINÉ een werkzaam beoefenaar der middeleeuwsche kunsten was, wiens overlijden door velen zijner geestverwanten zal worden betreurd. L.

De architect T. L. DONALDSON, te Londen, honorair lid van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* en oud-voorzitter van het Britsche Instituut van architecten, heeft in de zitting door gemeld Instituut den 4 Februarij jl. gehouden, een schrijven voorgelezen van den heer KAFTANGIOGLU, architect te Athene, dat wij zeer belangrijk oordeelen en onzen lezers hieronder mededeelen:

„Ik wensch u eenige mededeelingen te doen,” zoo schrijft de architect KAFTANGIOGLU aan zijnen kunstbroeder DONALDSON, „over de kunst te Athene, wel wetende dat gij daarin belang stelt. Door de ontroo-

ning van koning OTTO, heeft de kunst alhier haren grootsten beschermer verloren. Ik zelf moest mijne betrekking als directeur van de school voor schoone kunsten neêrleggen. Deze wordt thans door de militaire genie bestuurd. Daarentegen ben ik door de erfgenamen van een rijk persoon belast geworden met den bouw van mijn ontwerp voor eene kunstschool, of anders gezegd *Polytechnisch Instituut*, dat een miljoen gulden zal kosten. Reeds voor vier jaren werd dit werk aangevangen; het sousbasement, de kolommen, kapiteelen en vensters zijn van pentelisch marmer; het gebouw bestaat uit drie voornamen deelen, waarvan drie vierde voltooid is. Het geheel zal nog dit jaar onder de kap zijn gebragt. De lengte van het gebouw is nagenoeg 100 el; het is de grootste konstruktie te Athene thans in aanbouw.

„Behalve deze polytechnische school, wordt hier een museum van oudheden gebouwd, naar de plannen van den architect LUDWIG LANGE, van München. Deze bouw wordt geheel betaald door den heer TOSIGON te St. Petersburg en eene rijke dame, mevrouw BERNARDACHI.

„De bouwwerken der *Akademie van wetenschappen en letteren* zullen spoedig worden voortgezet. Deze akademie wordt gebouwd naar het ontwerp van den architect THEOPHILOS HANSEN van Weenen, voor kosten van baron SINA aldaar.

„De *Oudheidkundige maatschappij* heeft onlangs besloten, dat zij de gelden, die haar zullen overblijven van eene gehouden loterij, zal gebruiken tot ontgraving der overblijfselen van den tempel van APOLLO van Delphos, die op dezen oogenblik bedolven ligt onder de huizen van een dorp.

„De beschikbare som van f 100,000 is ongelukkig niet voldoende om het geheele dorp aan te koopen. Engeland en Frankrijk hebben aan deze belangrijke kunstzaak nog geen deel genomen.

„Onlangs is in het *Odeum* van HERODES ATTIKUS de *Antigone* van SOPHOCLES ten gehoor gebragt; op het oude tooneel zijn, na zoovele eeuwen zwijgens, op nieuw de heerlijke verzen van dezen dichter voorge-

dragen.” Uit dit schrijven blijkt dat te Athene vele groote gebouwen worden gesticht, en de kunstzin in het land en de bakermat der kunsten wel verre is van te verminderen. Zou de oudheid voorbeelden kunnen aanwijzen, dat op kosten van partikuliere personen en vreemdelingen, monumenten worden gebouwd, als waarvan hierboven

is gesproken, en die bestemd zijn den alouden kunstroem der stad Athene te verhoogen? L.

De heer EDUARD VAN DER NÜLL, bekend architect, oostenrijksch opperbouwwaad, heeft den 3 April jl. te Weenen zich in zijne woning van het leven beroofd. Gemoedsaandoeningen van verschillenden aard bragten hem, naar het schijnt, tot deze bedroevende daad. De voornaamste oorzaak was ongetwijfeld de bouw van den nieuwen schouwburg, waarvan de plannen helaas! niet, toen het nog tijd was, met de vereischte naauwkeurigheid en zaakkennis onderzocht waren geworden. Te heftiger liet de kritiek zich uit, toen het werk, zijne voltooiing naderende, een oordeel uit het oogpunt der kunst over het ontwerp en over de uitvoering gedoogde. Daarbij kwam dat SICCARDBURG, de oude vriend en mede-arbeider van VAN DER NÜLL, reeds voor geruimen tijd zwaar ziek werd, en dus alle onaangenaamheden, plagerijen en krenkingen, welke SICCARDBURG gewoon was voor zijne rekening te nemen, door den zenuwachtigen en gevoelvollen kunstenaar alleen gedragen moesten worden. Ook de zaak van den Museum-bouw heeft VAN DER NÜLL zich zeer ter harte genomen. Hij stond aan het hoofd der commissie, die de ontwerpen van HANSEN en FERSTEL zoo goed als afkeurde, en moest beleven dat de drukpers zonder uitzondering, benevens vele kunstenaars, kunstkenneren en kunstliefhebbers te Weenen ten krachtigste partij trokken voor deze beide architecten. De openbare meening deed haren invloed bij deze gelegenheid zoo sterk gelden, dat voormalige tegenstanders van THEOPHILOS HANSEN nu zelfs diens verkiezing tot professor der akademie ondersteunden. c.

Den 5 April jl. is te Berlijn overleden CARL FERDINAND BUSSE, geheim-opperbouwwaad, directeur der *Akademie van bouwkunst*. c.

Wij ontleenen aan het rapport over 1867 van het departement *Kunsten en Wetenschappen* in Groot-Brittannië het navolgende:

De uitgaven hebben bedragen ongeveer f 2,075,000. De Staat subsidieert 207 wetenschappelijke scholen, alwaar aan 8,292 leerlingen onderwijs wordt verstrekt.

Buiten deze instellingen zijn er 99 kunstscholen

met 17,210 kweekelingen, die, naar gelang van het vermogen hunner ouders of voogden, per jaar betalen van f 0.60 tot f 125.

Het wereldberoemde *South Kensington Museum* bevat veel werk van de leerlingen dezer 316 inrigtingen voor openbaar onderwijs in de kunsten en wetenschappen. Niet slechts is dit museum iederen dag gratis te bezichtigen, maar ook wordt nu en dan eene groote hoeveelheid der voorwerpen naar het platte land en andere steden gezonden, opdat de inwoners er hun voordeel mede kunnen doen.

In 1857 werd dit museum bezocht door 268,291, en in 1866 door 756,075 personen, waarvan bijna de helft avondbezoeken bragt. De nationale portretten-galerij in dit museum, tot welker stichting lord DERBY het eerste denkbeeld gaf, telde van 16 April tot 18 Augustus l.l., dus in 4 maanden, 73,166 bezoekers, die een gering entreëgeld betalen.

Voor de uitbreiding van dit museum zijn 4 miljoen gulden door het Parlement toegestaan.

Het rapport eindigt met den wensch, dat de mu-sea van *Groot-Brittannië*, inzonderheid dat van *Londen*, spoedig in het bezit mogen geraken van de schatten en oudheden, die op zijn eigen grond, zelfs tot in *Egypte* verspreid liggen. Het herinnert den monolith van *CLEOPATRA*, en verwacht dat dit monument spoedig naar *Engeland* zal worden vervoerd. Sedert 1801 is er voor vervoer van dezen steen reeds f 225,000 uitgegeven, en hij ligt altijd nog te *Alexandrië*, in zeer goeden staat, en voor beschadiging onder het zand verborgen, tot dat men zal kunnen goedvinden, dit gedenk-teeken weêr een eindje nader bij den engelschen bodem te brengen. L.

Zoo als meer en meer door opgravingen bekend wordt, zijn in *Pompeï* evenveel schatten en kunst-voorwerpen onder den grond bedolven, als er boven zijn. Jaarlijks worden groote sommen besteed, om de (versteende) as weg te graven en op te delven wat men ontdekt. Van daag stuit de spa op een kolom, men graaft voort, en weldra blijkt dat die kolom een deel van een tempel, een huis, een hof is; morgen verheugt men zich met de ontdekking van een groo-

ten hoop potten, vazen, ander huisraad en muntstuk-ken. De opgravingen te *Pompeï* worden met kracht doorgezet, onder het beheer van den talentvollen *FIORELLI*, lid van den senaat. In den nazomer van 1867 werd op den weg van *Stabia*, in het zuiden van de stad, naar de zijde van *Castellamare*, een bronzen koffer gevonden, met hingsels en geheime sluiting voorzien en versierd met vele reliefs en portretten. Verder is nog ontdekt een halsketting met scharnier, zoo als te *Napels* aan den hals van het marmerbeeld van den jongen keizer *NERO* een te zien is. Vele lijf- en andere sieraden zijn in de nabijheid van den koffer gevonden, zoodat het opgegravene eene gelegenheid tot studie te meer aanbiedt voor hen, die zich op het terrein van volkenkunde en archeologie bewegen. Ongetwijfeld zijn de vruchten van deze opgravingen den bouwmeesters welkom, en voor hunne werken — hetzij in modernen of antieken geest ontworpen — hoogst nuttig. L.

Te *Milaan* is in September j.l. de overdekte galerij met winkels, genaamd *passage Victor Emmanuel* geopend, die in elk opzigt uitmunt. Zij heeft 14½ el breedte bij 200 el lengte, is ontworpen door den architect *JOS. MANGONI*, gebouwd door eene engelsche maatschappij (waar de Engelschen toch al niet bij zijn!) en bevat 25 standbeelden van beroemde Italianen, allen door beeldhouwers van *Milaan* uitgevoerd. In het midden is een achtkante koepel, die 39 el in diameter heeft en al fresco beschilderd is met symbolische voorstel-lingen van kunst, wetenschap, nijverheid en landbouw. Men telt in deze overdekte passage — tevens wandelplaats bij avond en als het regent — 400 kariatieden. De vloer is in mozaïk, vervaardigd door den heer *SALVIATI*, beroemd door zijne restauratie van de mozaïken te *Venetie*, en bevat, hetgeen wij even onkiesch als ongepast oordeelen, voorstellingen betreffende: het huis van *Savoye*, de stad *Milaan*, het koninkrijk *Groot-Brittannië* en de engelsche maatschappij, die dit kapitale en — naar een ooggetuige ons verzekerde — zeer fraaije bouwwerk op uitmuntende wijze heeft uitgevoerd. De nederlandsche steden schijnen aan dergelijke moderne konstruktien niets te doen. L.

MAAKT DE KUNSTGEEST, DIEN BEELDHOUWERS EN SCHILDERS MOETEN HEBBEN, HEN ONGESCHIKT OM OVER DE BOUWKUNST TE OORDEELEN?

Voordragt, gehouden door den heer W. N. ROSE, in de Afdeling 's Gravenhage van de Maatschappij TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Om deze vraag behoorlijk te kunnen beantwoorden, zullen wij eerst trachten te bepalen, wat men door „geest” in de schoone kunsten verstaat; daarna stellen wij ons voor te onderzoeken wat die geest is bij de nabootsende kunsten; vervolgens behandelen wij de punten waarin schilderkunst en beeldhouwkunst van elkander verschillen; hierop zal volgen een onderzoek, ten einde te weten wat de geest van de bouwkunst is; en eindelijk wenschen wij te antwoorden op de vraag, of die verschillen met elkander in overeenstemming kunnen gebragt worden.

De geest in den kunstenaar is: het bezielend beginsel dat bij hem denkbeelden doet ontstaan; hij streeft er naar om deze denkbeelden uit te drukken; de geest is dat wat in hem leeft en hem in de uit-oefening van zijn vak doet handelen. Hij kan niet anders werkzaam zijn, want de geest die hem doet werken is een deel van zijn wezen geworden, en dat kan hij niet veranderen, zonder zijne bestemming, dat is het doel van zijn leven, te wijzigen; want zijn wezen als kunstenaar is de vereeniging van het doel, dat hij beoogt, met den geest die hem vervult.

Met andere woorden, indien de geest, aan het bijzonder kunstvak eigen, zich vereenzelvigt heeft met de bestemming door den kunstenaar er aan gegeven, dan vormen beide vereenigd het wezen van den kunstenaar.

Dien geest moeten wij in de beeldende kunsten trachten te ontdekken.

Wanneer wij nu opmerken, dat in de beeldende kunsten, al de kunstenaars verplicht zijn hunne denkbeelden in zichtbare vormen voor te stellen, dan zal het ons, door na te gaan wat die denkbeelden zijn, en hoe de kunstenaars ze aanschouwelijk voorstellen, mogelijk worden te geraken tot de ontdekking van den geest van elke der beeldende kunsten.

De beeldhouw- en de schilderkunst worden ook wel de nabootsende kunsten genoemd, en ofschoon wij zeer wel weten dat in de welbegrepen kunst, hare voort-

brengselen ver verheven zijn boven de bloote kopij, is het toch waar dat de beeldhouwer en de schilder, om hunne denkbeelden uit te drukken, geen ander middel bezitten dan de voorwerpen welke men in de natuur aantreft, en die allen bekend zijn. Het is als het ware een schrift waarvan ieder de letters kent.

Onder de voorwerpen die zij bezigen, is het menschbeeld het schoonste en volmaaktste, zoowel door den vorm als door den rijkdom dien het bevat, en in het bijzonder door den schat van denkbeelden welke men er uit kan afleiden. Daarom is er dan ook geen voorwerp, dat in de nabootsende kunsten zoo dikwijls, en op zoo onderscheidene wijze behandeld is geworden als het beeld van den mensch. Dit voor te stellen in zijne hoogste waarde, t. w. het zieleleven van den mensch, zal altoos de hoofdzaak blijven der nabootsende kunsten, en zoo iets is onafscheidelijk van het leven.

Daaruit volgt dat de beide nabootsende kunsten, bij al haar streven, steeds tot hoofddoel zullen hebben de voorstelling van het leven in de ruimste opvatting.

Nu is het leven onafscheidelijk van beweging, want waar geen beweging is, is geen leven, en waar geen leven is, is de dood. Daarom is de voorstelling van een lijk in de beeldhouw- en de schilderkunst voor ons gevoel onaangenaam; wassenbeelden hebben derhalve iets stuitends voor ons, maar daarover later.

Nu is beweging onafscheidelijk aan tijd verbonden; zonder tijd kan geen beweging bestaan; wilde men den tijd aan de nabootsende kunsten ontzeggen, dan zouden zij geen beweging, alzoo geen handeling kunnen voorstellen; zij zouden zich dan alleen moeten bepalen tot het voorstellen van denkbeelden, die niet uit een handeling voortvloeijen, en daardoor het krachtigste en treffendste van haren arbeid verliezen. Zulke voorstellingen bepalen zich meestal tot allegoriën en symbolen, en wil men verder gaan, dan loopt men groot gevaar tot die mismaakte afbeeldsels te vervallen, welke wij in de

egyptische en hindoesche plastiek zoo menigvuldig aantreffen.

Maar de tijd, dien men aan de nabootsende kunsten toestaat, is zeer kort, somtijds nog minder dan een sekonde. Want men neemt aan, dat er vóór en na het door den kunstenaar aangenomen oogenblik van de voorstelling zeer weinig tijd verloopt, en dit tijdsverloop is voor ieder kunststuk verschillend.

Bij afbeeldingen van snelle beweging, b. v. een hollend paard, draaijende wielen of molens, het gewoel van een gevecht enz., is dat tijdsverloop zeer gering; bij langzame uitoefening van krachten, het gaan, het trekken, het klimmen, neemt het aanmerkelijk toe. Wordt staan, zitten, liggen, en alles wat niet met een of met een zeer langzame beweging vergezeld gaat voorgesteld, zoodat wij kunnen aannemen dat er een min of meer ruim tijdsverloop zou kunnen bestaan, dan wordt natuurlijk op de tijdmaat een grooten invloed uitgeoefend.

Maar hoe weinig of hoe veel dit aangenomen of veronderstelde tijdsverloop ook moge wezen, het moet altoos beperkt, niet onbepaald zijn, want het onbepaalde zou het kenmerk van beweging wegnemen.

Nu is het opmerkelijk, dat voor ons gevoel het te geringe tijdsverloop in de nabootsende kunsten hinderlijk is. Wat is de reden hiervan?

Het wordt veroorzaakt doordien wij, om in den geest van het kunstvoorwerp te kunnen indringen, en het daardoor beter te begrijpen, veronderstellen tegenwoordig te zijn bij het voorval, dat ons aanschouwelijk is gemaakt; ja, bij de beelden stellen wij ons zelfs in de plaats van deze, en dat is een uitmuntend middel om een kunststuk te beoordeelen. Maar hiertoe wordt eenige tijd gevorderd; immers het begrip van de zaak moet aan het gevoel voorafgaan, omdat het gevoel niet kan werken vóórdat men de zaak heeft begrepen, en dit vereischt eenigen tijd. Is nu deze tijd zeer gering, dan moet het begrijpen zeer gemakkelijk vallen, opdat het schielijk kunne geschieden, en wel zóó dat men bijna gelijktijdig begrijpt en voelt. Dit nu geschiedt nooit bij de voorstelling van een gevecht of ander menschengewoel; van het verstand wordt dan te veel geëischt, vóór dat het begrip gevormd is, en in dat lange tijdsverloop is het gevoel verstompt geraakt. Het diende dan als het ware weér opgewonden te worden, hetgeen niet onmogelijk is; maar het treffende, verbazende, verrukkende, is dan voorbij, en dat blijft

toch altoos een van de groote genietingen die de kunst ons kan verschaffen.

Dat is ook de reden waarom historische stukken zoo dikwerf mislukken.

Heeft men nu een voorstelling, waarbij men een betrekkelijk lang tijdsverloop kan aannemen, dan geschiedt alles niet alleen met meer gemak, maar zij is over het algemeen beter te begrijpen, omdat men gemakkelijker zich den geschetsten toestand kan voor den geest brengen en zich er in verplaatsen. Dat is een van de redenen waarom de „pleisterplaatsen” van PHILIPPUS WOUWERMAN over het algemeen meer vol doen dan zijne gevechten.

De voorwerpen der beeldhouwkunst behooren bijna allen tot die laatste soort, namelijk wat de groote tijdruimte aangaat.

Wanneer wij nu zamenvatten wat de geest der nabootsende kunsten, als hare grondslagen, heeft doen ontstaan, dan vinden wij dat zij het navolgende gemeen hebben: 1°. Dat haar doel is het voorstellen van het leven in het algemeen, en van den mensch in zijne hoogste werking, in het bijzonder. 2°. Dat zij, om hare begrippen uit te drukken, gebruik moeten maken van de vormen en voortbrengselen der natuur. 3°. Dat het leven niet voorgesteld kan worden zonder beweging, en dat beweging onafscheidelijk is van tijd. 4°. Dat die tijdmaat somtijds zeer gering is, maar in andere gevallen van meer beteekenis kan zijn.

Dit dus hebben zij met elkander gemeen; waarin verschillen zij nu? Bij het onderzoek, dat nu volgt, bepalen wij ons tot die voorwerpen welke den eigenlijken geest van de beide kunsten kenmerken.

De schilderkunst levert ons gekleurde voorwerpen op platte vlakken; zij hebben dus alleen de afmetingen van lengte en breedte.

De beeldhouwkunst levert ongekleurde vormen, die lichamelijk zijn, en dus drie afmetingen hebben.

Zonder kleur verliest de schilderkunst een groot deel van hare schoonheid, kracht en waarheid, omdat zij daardoor een groot deel moet missen van het effect, dat door de harmonie verkregen wordt.

Bovendien is het haar streven de natuur na te bootsen, zooveel de schoonheid dit toelaat, en de handelingen van den mensch zoo volledig mogelijk voor te stellen. Het leven is zonder kleuren slechts onvolledig, want wij weten allen dat veel door de kleur wordt uitgedrukt, ja! dat de kleuren, op zich zelve genomen, een uitdrukking hebben.

De beeldhouwkunst kan niet van een kleur gebruik maken; dit ligt in den aard van die kunst, en wel om de navolgende redenen.

In de schilderkunst bepaalt de schilder vooraf de kracht en de rigting van het licht. Dit eens vastgesteld zijnde, is de kracht van de schaduw en de kleuren, met al wat daartoe behoort, bepaald; hij kan van dat oogenblik regelen alles wat vereischt wordt tot de verschillende soorten van schaduwen, het reflectie-licht en de kleurschakeringen. Maar de beeldhouwer kan dit niet, want alles hangt af van de plaatsing en van de omringende voorwerpen; hij kan dus ten opzichte van kleur en licht niets vaststellen.

Kleuren zou in de beeldhouwkunst niets anders zijn dan een verfbedekking, aangebragt op de verschillende deelen van het beeld. Wilde men het beeld kleuren, het ware dan veel beter de voorwerpen zelve toe te passen, b. v. in stede van een draperie purperkleurig te verwen, liever een purpermantel te gebruiken, en zoo met al de overige kleedingstukken te handelen, gelijk reeds zooveel malen is beproefd. Maar daarmee is het niet afgelopen, want hoe moet nu verder met het haar, den baard en het naakt gehandeld worden?

Het haar en de baard zijn altoos iets konventionneels in de beeldhouwkunst, daar deze niet kan voorstellen datgene wat de schilderkunst vermag. Zal men nu daarvoor ook natuurlijk haar vasthechten, en verder het vleesch kleuren, zelfs de oogen; — maar waarin verschilt het dan van een wassenbeeld?

Waarom hindert ons een masker? Niet omdat het veeltijds leelijk is, want men heeft ook zeer schoone maskers; maar om de onbewegelijkheid van de gelaatstreken, even als een lijk; het spreken van een levend wezen, dat het gelaat van een levenlooze vertoont, hindert ons.

Dat is bij een wassenbeeld nog veel erger, daar zijn ook de oogen star en zonder leven. Het wassen beeld is geheel de voorstelling van een lijk, dat men kunstmatig al de handelingen van het leven wil doen voorstellen. Het schijnt te denken, te werken, te lagchen, te dansen, maar het is onmogelijk ons een minuut hiermede te misleiden; wij voelen allen dat het ligchaam dood is, en dat men dit alles den dood doet voorstellen; dit stuit ons dus natuurlijk; want de dood is voor iederen mensch iets ernstigs, wij hebben door het afsterven van menschen die ons dierbaar waren te veel geleden, dan dat het spotten met den dood ons niet hoogst onaangenaam zou wezen.

Daarom kan een beeld niet gekleurd zijn, want is het gekleurd, dan is het slechts geverfd, en als zoodanig te ver van de waarheid; of wel het wordt gelijk de wassenbeelden, en heeft dan te veel overeenkomst met het ligchaam van een afgestorvene.

De beeldhouwkunst heeft ook niet ten doel ons de geheele waarheid voor te stellen, — iets, dat toch voor iedere kunst altoos een onmogelijkheid blijft; zij vat van de waarheid slechts een deel voor zich op, en wel het deel der schoonheid, dat door den vorm wordt voorgesteld. Daarom zijn dan ook schoone vormen, met alles wat ze vergezelt, onafscheidelijk van de beeldhouwkunst. In de schilderkunst kan men het leelijke dulden, doordien het daar dikwerf als contrast voorkomt en op die wijze het schoone denkbeeld krachtiger doet uitkomen.

Dat hoofdstreven van de beeldhouwkunst om het denkbeeld alleen in schoone vormen voor te stellen, is mede een van de redenen, waarom zij geen andere kleur dan het wit kan gebruiken, want de schoone kleur leidt ons af van den schoonen vorm, en die schoone vorm was zoo zeer het hoofddoel bij de grieksche beeldhouwers, dat zij de uitdrukking van het gelaat daaraan ondergeschikt maakten.

Wij meenen hiermede te hebben aangetoond waarin hoofdzakelijk het verschil tusschen schilder- en beeldhouwkunst bestaat. Er zijn voorzeker nog meer punten van verschil, maar voor ons doel kan het opgegevene volstaan.

Zien wij nu wat eigenlijk de „geest” van een bouwkunstenaar behoort te zijn.

Zijn doel is een voorwerp voort te brengen, dat aan een bepaalde bestemming moet beantwoorden; maar dit doel is zelden uitsluitend dat van de kunst, zoo als bij de nabootsende kunsten steeds het geval is, die geen ander doel dan de kunst voor oogen hebben, terwijl op het gebied der bouwkunst het voorwerp ook aan een nuttige bestemming moet beantwoorden.

Deze eisch heeft een grooten en blijvenden invloed op het bouwkunstig voorwerp. De handen van den bouwkunstenaar zijn gebonden, vooreerst, door de verplichting om te voldoen aan al de voorwaarden die vervuld moeten worden, zal het werk beantwoorden aan zijne bestemming; ten tweede, door de middelen, de ruimte en den tijd, die men te zijner beschikking wil laten, en eindelijk, door de wetten van de konstruktie.

Door dit laatste valt een groot gedeelte der

handelingen van den bouwmeester op het gebied van de wetenschappen.

Hij moet bouwen met bouwstoffen, die hij volgens de wetten der wetenschap moet vereenigen en in evenwigt houden, en zoo rangschikken en verdeelen, dat zij het gebouw vormen naar de eischen der bestemming, die, ruim genomen, alles in zich sluit wat aan licht, lucht, warmte, veiligheid, gemak en genoegen kan verlangd worden.

Dit alles blijft nog wetenschap; de kunst treedt dan eerst te voorschijn, wanneer al wat de kunst noodig heeft zoo wordt geregeld dat het schoon is. Daarvoor zoekt hij de fraaiste vormen, de beste verhoudingen; hij vereenigt ze harmonisch, zorgt daarbij dat er maar één heerschend denkbeeld bestaat, en dat dit denkbeeld den indruk geeft van de bestemming van het gebouw, zoodat door dien indruk de aanschouwer weet, welk gebouw hij voor oogen heeft: — dit noemt men het karaktermatig schoone in de bouwkunst.

Wij hebben dus gezien wat de bouwkunst wil, en welke middelen zij daartoe aanwendt, wat is nu haar geest?

Zij wil het leven niet voorstellen, de vormen door haar gebezigd zijn niet nabootsingen van de natuurvoorwerpen. Daar zij het leven niet wil, vermijdt zij alle beweging niet alleen, maar er is zelfs niets dat meer strijdig is met haar, dan alles wat slechts de beweging nadert. Integendeel, het vaste, onwankelbare, zoo mogelijk eeuwigdurende is haar kenmerk, bijgevolg kent zij ook geen tijdmaat.

Daardoor is ook de wijze van beoordeeling, door zich *bij* of *in* de voorstelling te plaatsen, in de bouwkunst onmogelijk, ofschoon dit, zoo als wij gezien hebben, in de nabootsende kunsten met goed gevolg kan geschieden. Bovendien maken de plastische kunstenaars gebruik van bekende vormen, om hunne denkbeelden uit te drukken; dien ten gevolge is het begrijpen altoos mogelijk, al is het begrip niet altoos volledig. Maar wie niet bekend is met de beteekenis van de voorwerpen welke de bouwkunstenaars bezigen, kan onmogelijk zich een begrip vormen van hetgeen voortgebracht is. Om deze reden blijven vreemde bouwstijlen voor ons grootendeels onbegrijpelijk, tenzij wij ze in alle hunne onderdeelen hebben bestudeerd. Zoo begrepen wij vroeger onvolledig den griekschen stijl, zelfs weinig van den gothischen stijl, en thans is nog een groot gedeelte van de egyptische, assyrische, babylonische, perzische, hindoesche en mexikaansche stijlen voor ons verborgen.

De geest van een bouwkunstenaar moet dus geheel anders wezen dan die van een schilder of beeldhouwer; die geest vertoont zich in al zijne werken, want hij gevoelt dat hij geen sterke indrukken kan geven dan door groote afmetingen; het rijzige en kolossale kan alleen het verhevene in zijne kunst voorstellen. Het kleine, losse, vrolijke en bevallige behoort tot de latere sferen van de bouwkunst, en kan ook alleen voldoen wanneer men zoo iets beoogt.

Daarbij komt dat het karakter der gebouwen, en dus datgene wat zij moeten trachten uit te drukken, altoos tot de min of meer afgetrokken denkbeelden behoort, zoo als het aanzienlijke, achtbare, eerbiedwaardige, zwaarmoedige, deftige, weelderige, krachtige, ernstige, en meer andere, waarvan het niet gemakkelijk valt te bepalen, door welke vormen en samenstellingen die denkbeelden worden uitgedrukt. Een geheel bijzondere studie is hiertoe noodig.

Wordt nu dit alles voor een grondige studie gevorderd, hoe zal zij dan mogelijk zijn voor iemand die er zich nooit mede bezig gehouden heeft, ja! zelfs niet vermoedt wat tot de beoordeeling vereischt wordt.

Is hij nu nog bovendien met een geest beziel, lijnregt in strijd met die van den bouwkunst, zoo als het geval moet zijn met twee personen, waarvan de eene vervuld is met den geest van het leven, en de andere daarentegen met den geest van hetgeen nooit heeft kunnen leven; — de eerste door drongen van het ligte, vlugge, snelle en altoos bewegelijke; de laatste, van het vaste, onwankelbare en altoos voortdurende; — dan blijft er niets anders over dan zich meester te maken van dien geest en die kennis welke behooren aan de kunst welke men beoordeelen wil. Want het zal toch geen betoog behoeven, dat men nooit een goed oordeel kan uitspreken over iets dat men niet kent, en waarvan men zich den geest niet eigen gemaakt heeft.

Is nu het gelijktijdig bezit mogelijk van den eersten van den laatstbedoelden geest, die zoo tegenstrijdig zijn?

Neen! althans zoo komt het mij voor en, bijaldien het zelfs tot zekeren graad mogelijk zou kunnen zijn, ze beide volledig te bezitten is zeker niet denkbaar.

Wij hebben in den aanvang gezien, dat de geest van den kunstenaar zijn bezielend beginsel is, hetwelk denkbeelden ontwikkelt, welke hij aanschouwelijk maakt; die geest is een deel van zijn wezen geworden, een

deel waaraan hij niets kan veranderen, en dat hem voortdrijft, zoodat hij bijna niet anders kan handelen.

Is dit waar, dan is het ook onmogelijk den geest te doen werkzaam zijn in twee geheel tegenovergestelde rigtingen, waarvan de eene de andere uitsluit.

Maar hoe dan ten opzichte van die kunstenaars welke meer dan één kunstvak hebben beoefend, zoo als MICHAEL ANGELO in *Italië*, en zooveel anderen hier en elders?

Aannemende dat er mogelijk uitzonderingen op den regel kunnen bestaan, die ons echter niet bekend zijn, zoo is het zeker, dat de kunstenaars welke wij kennen maar in één dier kunstvakken een groote hoogte hadden bereikt. Zoo kan men b. v. aan de architectuur van MICHAEL ANGELO zeer goed zien dat hij den geest van de bouwkunst niet had begrepen, en zijne schilderstukken dragen allen het bewijs dat zijn hoofdvak de beeldhouwkunst was.

De beeldhouwers van de middeleeuwen waren veelal architecten tevens; al hunne beelden dragen dat bijzonder kenschetsende, dat men alleen het karakter, en weinig of niet den schoonen vorm in het oog hield: een bewijs, dat zij niet den eigenlijken geest van die kunst gevat hadden.

Het zou ons te ver leiden, wilden wij nog meer voorbeelden aanhalen. Men moet echter, wat de bouwkunst aangaat, niet uit het oog verliezen, dat in de drie vorige eeuwen die kunst hoofdzakelijk bestond in het streng navolgen van vastgestelde regelen; zoodat men, meestal, slechts in de onderdeelen der eenheden eenige vinding en afwisseling kon aanbrengen.

Volgt nu hieruit dat de kunstenaars der drie beeldende kunsten elkanders werk niet kunnen beoordeelen.

Geenszins! maar zeker niet zonder het kunststuk te begrijpen. Want het is een geheel andere zaak, iets te kunnen verrigten, en het verrigte te begrijpen.

Begrijpen leidt ons tot kennis, maar nog niet eens tot *weten*, en het weten op zich zelf genomen is nog niet *kunnen*. Begrijpen en kunnen zijn dus nog heel ver van elkander verwijderd.

Tot het beoordeelen van een kunststuk wordt kennis gevorderd, en deze bestaat in een duidelijke voorstelling van den geest der kunst, van de voorwaarden waaraan ieder voorwerp dier kunst moet beantwoorden, van de middelen welke men heeft aangewend, en nog zooveel meer, maar welk alles door studie te verkrijgen is, en waaraan men achtereenvolgens het kunstvoorwerp toetst, hetgeen zeker aan ieder mogelijk is, doch geheel iets anders is dan een kunststuk te scheppen, dat werkelijk kunstwaarde bezit, en niet uit zamengelapt werk bestaat, maar in het wezen van den kunstenaar zijnen oorsprong vindt. Zoo iets kan men niet voortbrengen zonder den kunstgeest te bezitten, en die geest is eigenaardig, niet alleen aan die kunst, maar zelfs aan den kunstenaar.

Doordien men het groote verschil, dat tusschen den geest van de bouwkunst en dien der beide nabootsende kunsten bestaat, niet genoeg in het oog heeft gehouden, zijn vermoedelijk die ongelukkige pogingen aangewend, om deze drie kunsten zooveel mogelijk zamen te smelten, hetgeen altoos een onmogelijkheid zal zijn. Daaruit is nooit iets anders ontstaan dan onzin, zoo als de verschillende karyatiden, de guirlandes en kransen, en vele andere ornamenten, duidelijk bewijzen.

Had men dit beter in het oog gehouden, men zou niet vervallen zijn in die ongelukkige versieringen, welke aan schilders en beeldhouwers welgevallig mogen wezen, maar voor de bouwkunstenaar onbehagelijk en stuitend zijn.

Ik meen te hebben doen opmerken dat zelden uitstekende nabootsende kunstenaars ook groote architecten kunnen zijn; alsmede dat iedere kunst afzonderlijke studiën vordert, ten einde haren eigenaardigen geest te kunnen vatten, wel in het bijzonder wat de bouwkunst betreft, doordien elke van hare vormen een eigenaardige beteekenis heeft, die niet uit de natuur is afgeleid, en men dus, zonder de taal, die daardoor ontstaat, goed te kennen, over hare kunstvoorwerpen geen uitspraak kan doen, zoodat deze zonder voorafgaande studie niet wel beoordeeld kunnen worden.

BRUG AAN DEN SCHIEDAMSCHEN SINGEL TE ROTTERDAM.

Gebouwd door den directeur der gemeentewerken C. B. VAN DER TAK.

MET DRIE PLATEN. (PL. X, XI EN XII).

De brug, op de hierbij gevoegde teekeningen voorgesteld, ligt over het stads-vestwater tegenover de Schildersteeg, waar ter plaatse gedurende vele jaren in het verkeer voor voetgangers door middel eener kleine overhaalschouw werd voorzien; doch daar dit middel door toeneming van de bevolking der buitenwijken, en in verband met den aanleg van straten aldaar, niet meer toereikend werd geacht, besloot men, ter vervanging hiervan, tot den bouw eener brug, en dit besluit kwam in 1864 tot uitvoering.

Ten einde de brug zonder afdamming te kunnen bouwen, is zij hoog gefundeerd.

In verband hiermede, en omdat de bodem zeer slap is, zijn voor de fundering heimasten van 16 tot 18 el lengte gebezigd van eene bijzonder zware of dikke soort.

Om het toenaderen van de beide vaste gedeelten der brug zooveel mogelijk te voorkomen, zijn al de palen „op den wal aan” eenigzins stekend of schuins ingeheid. Ook zijn nog hiervoor, op eenige ellen afstand achter de landhoofden, paalwerken in den grond geplaatst waar de landhoofden zijn geankerd.

De landhoofden zijn op gewone wijze gemetseld en met de noodige hardsteenwerken van escauzijschen steen toegerust.

De twee brugpenanten of pijlers bestaan elk uit een gegoten ijzeren hollen balk of sloof, die boven op de palen met eenige bouten is vastgemaakt.

De tien vaste brugliggers zijn geheel van gegoten ijzer, met uitzondering dat de beide middenste liggers, om aan hunne mindere hoogte in sterkte te gemoet te komen, met stevige onder- en bovenbanden van smeedijzer zijn voorzien.

Al deze liggers zijn met hun eene eind in het metselwerk der landhoofden verbonden, terwijl hun andere eind op de penantbalken rust en daarop door aangegoten ooren of flenzen met schroefbouten is bevestigd. Verder zijn, ter onderlinge verbinding aldaar,

tusschen de liggers boogvormige bindramen van gegoten ijzer aangebragt, wier verbindingen door kolomvormige versieringen zijn bedekt.

Wijders zijn van boven tusschen de vaste brugliggers, getrokken balkijzers van 21 ned. pond per el bevestigd, waarop zes-streeps plaatijzeren dekken zijn geklonken, en waarover voor het rijpad een keistraat in asphalt, en voor de voetpaden eene bestrating van IJsselsteen in metselspecie is gelegd.

Al de liggers der bascule en ook de voor- en achterhar zijn van getrokken balkijzer.

De liggers onder de voetpaden zijn 25 duim hoog en wegen per el 62 ned. pond; die onder het rijpad zijn 16 duim hoog en 27 ned. pond per el zwaar.

Dat de liggers onder de voetpaden zooveel hooger zijn is niet alleen omdat die paden boven het rijpad verheven liggen, maar ook omdat die liggers meer sterkte eischen, dewijl zij de balans-balken uitmaken, die de geheele belasting tot tegenwigt hebben te dragen.

De liggers onder het rijpad zijn alzoo daartoe niet ingerigt, en derhalve achter de bascule- of wentel-as, niet langer genomen, dan volstrekt noodig is om eene behoorlijke aansluiting met het vaste gedeelte der brug te verkrijgen.

De bascule-as is van engelsch smeedijzer van de beste soort gemaakt. Zij heeft eene dikte van 12½ duim vierkant en is niet in het zwaartepunt aangebragt, maar daar beneden, en wel volgens de gemakkelijkste wijze, door haar eenvoudig tegen het ondervlak der liggers te plaatsen, waartegen zij met smeedijzeren beugels bevestigd is.

Dat deze as zoo laag is aangebragt, geschiedde met het doel om te gemoet te komen aan den tegenstand, dien anders de achtereinden of staarten zouden ondervinden, daar deze zich gedeeltelijk in het water bewegen.

Tot het bewegen der bascule is om het eene einde der as een getand kwadrant bevestigd, zamengesteld uit een ijzeren naaf met twee aangesmede armen, en

waartusschen het eigenlijke kwadrant, van metaal, met schroefbouten is verbonden.

De tanden van het kwadrant, en die van het daarop werkend gegoten ijzeren rondsel, zijn, ter bevordering van sterkte en gelijkmatige werking, verspringend of verbandsgewijze geplaatst, zoodanig dat twee rijen tanden verkregen zijn.

Het geheele windwerk met het kwadrant is van zoodanige grootte en inrigting, dat het, met uitzondering van den slinger of kruk, geheel onder het voetpad verborgen ligt en van zoodanig vermogen, dat de bascule door één man wordt bediend.

Het dek der voetpaden bestaat uit vijf-duims-greenhout; deze soort van dek is ook op de voetpaden van het ééne vaste gedeelte der brug toegepast, voor zoo ver dit tot berging der staarten van de bascule noodig is.

Voor het rijpad is een vier-streeps-plaatijzeren dek op de liggers geklonken, waarop een vijf-duims-ijpen houten rijvoering met een-duims-moerboutjes is bevestigd.

Het gewigt aan ijzer enz., dat aan de geheele brug met inbegrip harer leuning, lantaarnpalen, belasting en verder toebehooren is verwerkt, bedraagt ongeveer:

aan gegoten ijzer	48000 ned. pond.
„ getrokken balkijzer	10000 „ „
„ plaatijzer voor de dekken	6630 „ „
„ staafijzer voor de assen, banden, ankers enz.	3000 „ „
„ schroefbouten, klinknagels en verder klein smeedwerk	1500 „ „
„ metaal voor het windwerk.	150 „ „
„ lood tot tegenwigt der bascule	3000 „ „

De ijzerwerken werden, volgens daarvan opgemaakt bestek en teekening, op den 12 October 1864 in het openbaar aanbesteed; waarvan de firma L. J. ENTHOVEN & CO. voor den som van f 10958 als minste inschrijver, aannemer werd.

De steenhouwwerken zijn door de heeren W. VAN TRAA & ZOON te Rotterdam geleverd; terwijl het plaatsen der ijzer- en steenhouwwerken en het maken van al de overige werken, van wege de gemeente, in eigen beheer zijn verrigt.

Het gansche werk werd op den 29 Julij 1865 als voltooid opgeleverd, en heeft gekost, met inbegrip van genoemde som en met de uitgaven voor nog andere met de brug in verband staande werken — zooals aangrenzende kaaimuren, grond- en straatwerken, het plaatsen van aanvaar- of stootpalen, een brugwachtershuisje, opzigt, enz. — te zamen f 22919.31.

HET LANDGOED BEEKHUIZEN.

Mededeeling van den heer L. H. EBERSON, architect te Arnhem.

MET TWEE PLATEN. (PL. XIII EN XIV).

I.

Ontwerp van een koetshuis met stallen enz.

PLAAT XIII.

Onder de vele bezittingen van baron VAN HARDENBROEK VAN BILJOEN ENZ. ENZ., behoort het uitgestrekte landgoed *Beekhuizen*. *Beekhuizen* maakt een deel uit van het adellijk landgoed *Biljoen*. Aan elkander grenzende, worden deze twee landgoederen slechts door den straatweg, die van *Arnhem* naar *Zutphen* voert, gescheiden. Een historischen oorsprong heeft *Beekhui-*

zen niet; sedert de vroegste tijden was het alleen bekend als een woeste dorre streek, door een der geldersche hertogen zoo eigenaardig een „*wildd en byster land*” geheeten, waar de wolf en het wilde zwijn eene schuilplaats vonden. Reeds in de zeventiende eeuw in het bezit van de familie VAN SPAEN gekomen, werd het langzamerhand van een dorre onbebouwde streek, waar niets dan eenvoudig akkermaalschout groeide, door den heer J. F. W. baron VAN SPAEN in een geldersch Arkadia herschapen. De heer VAN SPAEN overleed in 1827. Zijn opvolger, de heer W. C. J. F. VAN HARDENBROEK, met evenveel liefde bezielde voor het schoone dat natuur

en kunst kunnen voortbrengen, vervolgde het werk van zijnen voorganger ¹⁾. Hij bragt er niet alleen vele verfraaijingen aan, maar was er steeds op uit het den bezoekers aangenaam te maken. *Beekhuizen* toch wordt, door zijne heerlijke en gezonde ligging, en het schoone dat de natuur aldaar aanbiedt, gedurende den zomer door honderden als wandelplaats bezocht, en vele familiën komen er zelfs kort of lang verblijf houden. Het daar aanwezige logement biedt daartoe eene goede gelegenheid aan; voor het stallen van paarden en rijtuigen was echter de bestaande gelegenheid onvoldoende. Om hierin te voorzien werd mij door den baron het vervaardigen van een ontwerp tot dat doel opgedragen. In de maand October bood ik het nevensgaande aan, dat zijne goedkeuring erlangde en met welks uitvoering ik mij verder belast zag.

De hiertoe aangewezen plaats was aan het einde der groote laan, die achter het logement ligt, zoodat de eindgevel der stallen bij het intreden van die laan in het gezigt valt. Het plan is driedelig t. w. een stal voor 22 paarden, ter dienste van de huurkoetsiers, die de bezoekers voor eenige uren of een dag naar *Beekhuizen* rijden, en alsdan gelegenheid vinden om hunne paarden te stallen, terwijl zij hunne rijtuigen op het voorplein of ter zijde van het gebouw kunnen plaatsen. De daarachter gelegen stal is voor de personen die gedurende eenigen tijd in het logement verblijf houden en hunne equipages medebrengen. Zij vinden dan ook voor het plaatsen hunner rijtuigen eene gelegenheid in het daaraangrenzende koetshuis. Het uitgebouwde gedeelte van den achtergevel, dat in den berg gelegen is, dient voor den logementhouder, die er een stal voor twee paarden en een koetshuis voor zijne rijtuigen en karren heeft, als ook een stal voor zijne koeijen, kalveren en varkens.

Over het geheele gebouw is een ruime zolder tot berging van hooi en stroo en van de vele meubelen, als tafels, stoelen, banken enz., die alleen in den zomer gebruikt worden.

Het muurwerk van dit gebouw is tot de hoogte van den zolder uit baksteen opgetrokken, en wordt van daar met eene houtkonstruktie vervolgd. Deze konstruktie, uit gebindten en verder kapwerk bestaande, is bekleed met ongeschaafde vuren deelen op gelijke breedte afgewerkt, waarop uitgesneden versieringen

¹⁾ Na het schrijven dezer bijdrage is het landgoed *Beekhuizen* in eigendom overgegaan aan den heer J. H. H. Lürs.

van geschaafd vuren hout geplaatst zijn. Dergelijke versieringen zijn ook langs de hellingen van het rieten dak en de dakvensters aangebragt. Het muurwerk is gepleisterd; het houtwerk, nl. het ongeschaafde, geteerd en het geschaafde geolied, zoodat eene aangename afwisseling van kleur en voor het gebouw een eigenaardig karakter verkregen is, dat in verband met zijne ligging, omgeving en de verschillende punten van waar men het tusschen het houtgewas beschouwen kan, een goed effect maakt.

Op het einde van October 1860 begonnen, werd er met kracht aan voortgewerkt, zoodat het gebouw reeds den daaraan volgenden zomer geheel was afgewerkt en door het publiek in gebruik genomen werd.

II.

Rustieke brug te Beekhuizen.

PLAAT XIV.

Baron VAN SPAEN had hier een met baksteen gemetselde brug doen leggen, bestaande uit een boog die eene spanning van ruim 17 el had. Toen deze brug later bouwvallig geworden was, besloot de tegenwoordige eigenaar deze te doen vervangen door eene andere in rustieke stijl, meer met de geheele omgeving strookende en, als de oude, voor voetgangers en rijtuigen toegankelijk. Hiermede belast bood ik baron VAN HARDENBROEK nevensgaand ontwerp aan, hetwelk zijne goedkeuring mogt erlangen, waarop de slooping van de oude volgde, terwijl voorloopig eene kleinere rustieke brug op eenigen afstand gebouwd werd, om de passage te behouden en de werken voor de nieuwe brug gemakkelijk te maken.

Zoo als uit de teekening blijkt, wordt deze brug geheel van hout vervaardigd. Zij heeft eene lengte van 31.75 el en bestaat uit vijf nevens elkander geplaatste bogen of gebindten, die elk eene spanning van 18 el hebben. De breedte van het dak is 7.65 el buitenwerks gemeten, en de hoogte boven den waterspiegel is 6.40 el. De hoofden zijn van gewoon zwaar metselwerk, gedekt met benthheimer deksteen, waartegen de bogen rusten. Het hout hiertoe gebezigd, grootendeels van de plaats zelve afkomstig, voor de gebindten, de dwarsbalken en liggers eikenhout, waarop men voor de buitenste gebindten de schors gelaten heeft. Het dek dat dubbel is, bestaat insgelijks uit eiken deelen, ter dikte van 6 ned. duimen voor den

benedensten vloer, terwijl de daarover liggende van vijf-duims-peppelen deelen is.

De posten voor de leuning zijn van beukenhout en de daartusschen aangebragte leuning van vurenhout. De geheele brug zal daarna met stokholmsche teer bestreken worden. Eenmaal voltooid zijnde, zal ook, naar wij verwachten, dit werk, gevoegd bij de vele verfraaijingen die op *Beekhuizen* reeds verrigt zijn, kunnen strekken tot verhooging van het genot, dat

dit aangenaam gelegen oord aanbiedt en waarop de woorden van PETRARCA zoo zeer toepasselijk zijn, als hij zegt:

*Né giammai vidi valle aver sì spessi
Luoghi di sospirar riposti e fide ¹⁾.*

¹⁾ Nimmer aanschouwde ik een dal met zooveel verborgen en vertrouwelijke plekjes, om er te kunnen zuchten en verlangen.

OVER HET WENSCHELIJKE VAN HET ONDERWIJS IN DE ESTHETICA OF DE LEER VAN HET SCHOONE.

Medegedeeld door den heer J. H. LELIMAN, architekt.

Van meer dan ééne bevoegde zijde is geklaagd over het gemis van geregeld onderwijs in de grondbeginselen en de leer van het schoone aan onze nederlandsche bouwkunstscholen.

Men beweerde dat te *Delft* aan de polytechnische school, (vergelijk: *Bouwkundige Bijdragen*, dl. XIII, kol. 315, en het verslag der 12de algemeene bijeenkomst van leden der *Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst*, Junij 1865, dl. XV, blz. 35—45) tegenover dat gemis, eene luisterrijke reeks van wetenschappen den leerlingen van uur tot uur werd onderwezen; wetenschappen die zij niet allen noodig hadden, en waarvan men eenige gaarne verruimd wenschte te zien tegen een geregelde cursus over de leer der schoonheid, die der bouwkunst in het bijzonder.

Wij onderschrijven dezen wensch en verwachten van de hoofdonderwijzers in de bouwkunst aan onze akademische en andere scholen, dat zij den genoegzaam gevorderden leerlingen geen voorregt onthouden, hetwelk bijna overal elders door de jeugdige bouwkunstenaars reeds wordt genoten. Ons komt het voor, dat de eer van het onderwijs en der onderwijzers met de leer van het schoone gemoeid is. Immers GÖTHE zeide het ons al, dat het gevoel voor het schoone in iederen mensch leeft, maar dat niet iedere mensch dit weet, en ofschoon de wetenschap de grondslag van elke kunst en hare werken behoort te zijn, zal het menigeen die een warm en open hart voor kunst bezit, bedroeven, wanneer het opkomend geslacht en de jeugdige bouwkunstenaar gehouden worden buiten de kennis en het

onderzoek op het gebied van het schoone, dat is: het degelijke, het ware, het wijsgeerige, het onmisbare in de bouwkunst.

Bij de beeldende kunsten mag men wel voegen de kunst der opvoeding, want het is hare taak, de wetenschappen en de bekwaamheden van den opvoeder over te planten in den kweekeling. Zij wil den jongen mensch maken tot een genialen kunstenaar, hem wennen aan orde en juistheid in denken, en hem tot een maatschappelijk, bruikbaar, voortreffelijk mensch vormen.

Die kunst van opvoeden is eene schoone kunst, wier toepassing en gevolgen in staat zijn den mensch en zijn beroep te doen bloeijen of kwijnen. Door aan haar onze hoogste zorgen te wijden, doen wij een kostelijk werk. En niettegenstaande het vele goede, ontbreekt aan onze kunstscholen een geregelde cursus over de leer van het schoone, dat is: de slagader van alle kunsten en vooral van de bouwkunst. Wij willen hier niet treden in breedvoerige beschouwingen over deze levenskwesitie voor de kunst en den kunstenaar, maar alleen herinneren dat de kennis en de waardering van het schoone voor het geheele menschedom van het meeste belang zijn. En toch vroeg men zich gedurende eeuwen: wat is het schoone? zonder dat iemand een antwoord kon geven dat algemeen bevredigde. Juist daarom is het onderwijs in de leer der schoonheid zulk een hoogst moeilijk onderwijs. Het zal in den aanvang den onderwijzer en leerlingen weinig voldoen en moed geven, maar de onderwijzer zal winnen, als hij met zijne leerlingen steeds op hetzelfde aan-

beeld blijft slaan en zijnen cursus onmiddellijk na het eind op nieuw begint. Wij verlangen niet dat de onderwijzer zich een leer van het schoone op eigen hand scheppe, nog minder dat hij verwerpe wat door verhevene geesten over het schoone is te boek gesteld; wij verlangen dat hij slechts aanvang zijne leerlingen in te wijden in de allereerste voorwaarden van het schoone, die men zich bij ieder voorwerp door menschenhanden gemaakt stellen moet, en dat hij den leerling den weg wijze om daartoe te geraken.

PLATO was de eerste die eene beschrijving gaf van het schoone; CICERO beschouwt daarentegen SOCRATES als den eerste, die de wijsbegeerte en het schoonheidsgevoel uit den hemel tot in de harten en de woningen der menschen deed neêrdalen. Zestien eeuwen geleden schreef PLOTINUS over de hooge waarde van het schoone. De 16de en de 17de eeuw mogen zich onder anderen op een HUGO DE GROOT beroemen, die belangrijke wetenschappelijke zienswijzen over het schoone deed kennen; GÖTHE, ROUSSEAU, KANT, MOZES MENDELSON, HERDER, LESSING, HEMSTERHUIS en bovenal WINCKELMANN, die in 1767 overleed en zich van 1755 tot 1766 het doel en het wezen der kunsten tot studie stelde, deze allen hebben een deel van hun leven aan de omschrijving en bevordering van het schoone gewijd en in wijsgeerigen zin beschouwingen daarover doen kennen, zonder ooit één enkel architectonisch of ander beeldend kunststuk te hebben voortgebracht. FRANS HEMSTERHUIS, de nederlandsche PLATO, zegt dat het schoone bestaat in het grootst mogelijk aantal denkbeelden, die in den kortst mogelijken tijd tot het harte ingaan. Zijne redenering is deze: de ziel ontvangt den sterksten indruk van wat het snelst op haar werkt en zij verkiest dus dat voorwerp boven anderen, waarvan zij in den kortsten tijd het denkbeeld duidelijk kan vatten.

PLATO zegt ons: het schoone is het afschijnsel van het ware. Alles wat in de kunst dus niet redegevend of onwaar is, kan geen aanspraak maken op schoonheid. PAOLO LOMAZZO betoogde in 1584 op wiskunstige gronden dat de harmonie het wezen van het schoone meêbrengt. MENDELSON meende dat eenheid in verscheidenheid het schoone afteekende. WINCKELMANN licht het schoone toe met deze twee woorden: eenheid en eenvoud; terwijl wij ons veroorloven te herinneren dat iedere juiste opvatting in de kunst, hetzij in woorden, in kleuren of in lijnen door een kunstenaar voorgedragen, reeds het volle regt heeft tevens schoonheid genoemd te worden. De leer om die waarheid te leeren kennen

en toe te passen, behoort het streven van een ieder, vooral van den kunstbeoefenaar te zijn. Alleen daardoor kan hij tot het schoone geraken en dit voortbrengen. De theorie is hier loffelijk, maar de praktijk nog beter.

En zou de voordragt van de waarheden in de kunst niet algemeen nuttig en noodig worden geacht? Zal een cursus over de leer van het schoone niet op alle deskundigen, en vooral bij het opkomend geslacht en den jeugdigen beoefenaar der bouwkunst, een heilzamen invloed kunnen uitoefenen? Niemand zal dit ontkennen.

Dat er in *Frankrijks* hoofdstad anders over is en wordt gedacht dan bij ons, blijkt uit de verhandeling, die ik, als bewijs mijner belangstelling in elke inrigting waar de leer van het schoone of die der esthetica wordt onderwezen, heb vertaald, onder verzekering, dat ik niet alles onvoorwaardelijk aanneem, wat de geachte fransche leeraar tot zijne leerlingen zegt. Sedert een halve eeuw heeft men in andere landen, met den bijstand van de hooge regeringen, de beeldende kunsten en hare beoefening bijzonder aangemoedigd. Men heeft veel, zeer veel te bekampen, te overwinnen gehad. De onderwijzers hebben zich groote opofferingen en onkosten getroost, want het onderwijs in de leer der schoonheid kost bovenmatig veel tijd, inspanning en geld. Het is niet genoeg den leerling te vertellen: doe dit en wacht u voor dat; neen, de onderwijzer moet hem bij iederen raad, bij iedere meening, de reden en het waarom opgeven; de leerling mag onophoudelijk vragen en heeft daartoe volkomen het regt. Uit het gehoorde en bewezene, gegrond op voorbeelden, de geschiedenis en de volkenkunde, maakt hij dan zijne gevolgtrekkingen; hij studeert of denkt, als het ware, in gezelschap van den onderwijzer en vormt voor het overige zich zelve, of gaat zijns weegs.

De toespraak, die hieronder vrij vertolkt voorkomt, is gehouden bij den aanvang van den cursus in 1867 over de schoonheidsleer aan de eerste kunstschool in *Frankrijk*. Het is dikwerf moeilijk en onmogelijk, den geest van elke eigenaardige fransche uitdrukking in het Nederduitsch over te brengen. Wij hebben getracht zoo getrouw mogelijk het gesprokene weêr te geven, en wenschen dat de inhoud der toespraak aan enkele onderwijzers in de bouwkunst aan onze nederlandsche staats- en gemeente-kunstscholen ten prikkel moge zijn, om de jonge bouwkunstenaars door hen onderwezen, reeds vroegtijdig „in de leer

van het schoone” op te leiden. Zonder dat vreezen wij dat die scholen niet zullen beantwoorden aan haar doel, en den meest regtmatigen wensch van de deskundigen in het land onbevredigd zullen laten. Hierbij willen wij niet eens onderzoeken of het geld, dat die scholen kosten, wel zoo nuttig als mogelijk is wordt besteed. Daarenboven zal het onderwijs in de bouwkunst geene geurige vruchten kunnen afwerpen, wanneer niet wordt aangevangen met hare grondbeginselen en haar doel, die te zamen zich in de kennis, de bevordering en het aanschouwelijk maken van het schoone oplossen.

De belangrijke verhandeling waarop wij hier boven het genoegen hadden te wijzen, zal deze onze overtuiging ten volle bevestigen, en voldoende aantoonen, dat, om naar schoonheid in de kunst te streven, iedere beoefenaar zich, in de eerste plaats, een denkbeeld, een ideaal, een stelsel van „het schoone” moet hebben eigen gemaakt, alvorens tot de realiteit, dat is: het tastbare, of de praktijk der kunst, te kunnen overgaan.

„Openingsrede, uitgesproken bij het begin van den cursus voor de algemeene en toegepaste leer der esthetica, aan de École des Beaux-Arts te Parijs, voorkomende in den Moniteur des Arts van 7, 10 en 14 Mei 1867 en ondertekend:
D. SUTTER.

„Mijne Heeren! Als men zijne blikken laat gaan over de vele werken door geniale mannen voortgebracht en op de oneindige verscheidenheid in die werken let, dan zou men zich tot de meening geregtigd achten dat er in de kunst geene andere regels dan die van den smaak of van de verbeelding bestaan.

„Ondertusschen roept het verstand ons luide toe, dat de orde en de harmonie, die beide de nabootsing der natuur tot kunst verheffen, geenszins de vruchten van het toeval of van de eigenzinnigheid kunnen zijn, maar dat de oppermagtige natuurwetten de eerste proefbladen of gegevens voor de kunst aan de hand doen.

„De geschiedenis zegt ons op hare beurt, dat er onder de Grieken regels beoefend werden, die men thans opspoort in de werken ons door hen nagelaten, maar ongelukkigerwijze zijn al die regels niet tot onze kennis gekomen. Zou men de oorzaak daarvan niet voor een groot deel moeten zoeken in den valschen ijver van hen, die, gedreven door hunnen harts-

togt, zoo veel voortreffelijk beredeneerde geschriften ontkennen? Schijnt het niet, als had hunne woede tegen het heidendom aanleiding gegeven tot vernietiging van alle beschrijvingen der schoone antieke kunsten?

„Zij hebben het boek over „het schoone”, het eenige dat aan de werken van ARISTOTELES ontbreekt, niet geëerbiedigd. Slechts één belangrijk latijnsch werk over de bouwkunst der ouden is tot ons gekomen ¹⁾.

„Sedert de herleving der kunsten zijn vele pogingen aangewend, om eene zoo groote leemte in het onderwijs aan te vullen; men kent echter den geringen bijval, dien de geleerde LEONARD DA VINCI had met zijne nasporingen der kunstwetten. Niettegenstaande alle pogingen, worden verscheidene eeuwen vereischt, om eene wetenschap terug te brengen tot hare oorspronkelijke grondbeginselen, die langzamerhand en door velerlei opmerkingen aan het licht worden gebracht. De Italianen waren de bewaarders van eene getrouwelijk geëerde overlevering, en daarom de meesters bij wie hunne tijdgenooten en de kunstenaars uit den vreemde zich vervoegden, licht zochten en zich vormden. Thans heeft de werkzaamheid van het menschelijk vernuft in de fransche natie haar middelpunt gevonden, en zonder ijdelheid kan men zeggen dat *Frankrijk* op het gebied der kunst de eerste plaats inneemt. Dit land heeft, door milde aanmoedigingen, de studiën bevorderd van alle wetenschappen, die tot betere kennis der natuur leiden, en uit die kennis is de vooruitgang in elken tak van wetenschap geboren geworden.

„De heer MONGE heeft inderdaad het eerst op eene wetenschappelijke wijze de verschijnselen verklaard van het vergezigd dat zich in de lucht voordoet; door de heeren MALUS en ARAGO zijn de toestanden van het oog omschreven, doch zonder dat zij zich verdiepten in de schoonheidsvoorwaarden der eenheid en harmonie.

„De heer CHREVREUL heeft zijne merkwaardige ontdekkingen van het gelijktijdig kleurencontrast bekend gemaakt, en eenvoudig de feiten bewezen, zonder daarvan de esthetische redenen op te geven.

„Ondanks deze gelukkige eerstelingen eener nieuwe wetenschap, bleef de studie der theorie stilstaan; het

¹⁾ Bedoelt de redenaar de boeken van VITRUVIUS? Dan veroorloven wij ons hem te wijzen op de latere kunst-litteratuur en plaatwerken uit of over *Griekenland* en *Italië*, die minstens even belangrijk zijn.

scheen als of men niet verder komen, en niets bepalen kon op de even dikwerf als vlugtig gedane vraag, betrekkelijk het schoone in de kunsten.

„De geleerden kenden de kunst niet genoeg, de kunstenaars waren te onbekend met de wetenschap, om dit hoogst belangrijk vraagstuk op te lossen; men herhaalde, als ware het een axioma, dat er geene regelen waren voor de schoone kunsten.

„Maar iedere kunst berust toch op eene wetenschap. De taal heeft de spraakkunst, die haar met orde en harmonie regelt; de muziek heeft hare voorgeschrevene kunstregelen, en zouden nu de plastische kunsten, de wetenschap der perspectief uitgezonderd, de haren niet hebben? De wijsbegeerte had de wetten van eenheid wel bepaald, maar in de opsporing van praktische middelen wankelde zij. In plaats van uit de kunstwerken de regelen voor de kunst te leeren kennen, moest men die aan de natuur zelve ontleenen, want de kunst is het uitwerksel en niet de oorzaak. De kunst grondt zich op enkele der wetten voor de orde en de harmonie in de natuur; men behoort dus aan de wetenschap, die ze ons doet kennen, het voorschrift der regelen te vragen, die de schoone kunsten in theorie en praktijk beheerschen.

„Wanneer men de werken der oude en moderne volken met elkander vergelijkt, dan ziet men, dat de eersten vastgestelde wetenschappelijke kunstregelen hadden, en de laatsten zich slechts door nabootsing hebben doen gelden ¹⁾. Is men wetenschappelijk ontwikkeld, dan kan men op vaste gronden tot het innerlijke van het kunstwerk doordringen en tot in de kleinste bijzonderheden het verheven verstand, de vruchtbare verbeelding, den edelen smaak, het fijne gevoel en de voortreffelijke wetenschap bewonderen, die de kenmerken zijn van vele meesterstukken ons door de oudheid nagelaten. Men kan zeggen, dat de oude meesters de wetenschap kenden, terwijl de moderne, over het algemeen, er slechts een denkbeeld van hebben ²⁾. De bloote meening en de werkelijke wetenschap scheiden de degelijke kunstenaars van hen die het niet zijn. De ware kunstenaar brandt van begeerte, om zijne kennis uit te breiden en zich op het verhe-

¹⁾ Deze meening, zij moge al of niet met bewijzen te staven zijn, komt ons gewaagd voor, en heeft zonder nadere omschrijving van het woord „nabootsing“, weinig vleijends voor onzen tijd en de bouwmeesters uit Frankrijk, welk land, volgens den schrijver, de „eerste plaats op het gebied der kunsten inneemt.“ L.

²⁾ Even gewaagd als de vorige meening van den redenaar. L.

ven gebied der kunst te bewegen, ten einde op die wijze zijn gevoel voor de kennis van het schoone te volmaken.

„Maar mag men ook kunstenaars noemen degenen die niet in staat zijn hun verstand te gebruiken, wanneer er sprake is van een voorwerp te doorgronden, en zich nog minder weten te verheffen tot het eigenlijke begrip van het schoone? Neen, groot kunstenaar kan alléén zijn hij, die bezielde is met de aandrift voor het ware, het schoone en het goede, dat is: de bron voor het schoonheidsgevoel.

„Het tegenovergestelde dezer hoedanigheden is het valsche, het leelijke en het slechte. Ondertusschen is niet alles onder het volstrekt schoone of leelijke, het ware of valsche, het goede of slechte te brengen.

„Elk dezer uitersten maakt een geheel uit en is toch als afzonderlijk te beschouwen, terwijl de denkbeelden, die zij vertegenwoordigen, zoowel onderling als te zamen met de verschillende voorwerpen der natuur vergeleken, eene oneindige verscheidenheid hebben, zelfs daar waar zij schijnbaar gelijkvormig zijn. Daaruit volgt, dat eenige der kunstenaars zich hechten aan het uitwendige der dingen, aan het ambacht, en zich bij hunne beschouwing der natuur tot voorwerpen bepalen, wier kleur en toestand pikante uitwerkingen geven, zonder dat die kunstenaars echter het beginsel van orde en harmonie, zoo als de wetenschap dat omvat, begrijpen of willen opsporen.

„Anderen daarentegen, maar hun getal is klein, zijn in staat de ware kennis van het schoone te doorgronden, en het in en buiten zich zelf te beschouwen, zonder het te verwarren met hetgeen wij fraai, bevallig en aangenaam noemen. Zij hebben een helderen blik in de dingen, omdat zij wetenschappelijk zijn. Deze kunstenaars zijn de denkende en scheppende geesten. De eersten hebben slechts eene meening, de anderen bouwen op de wetenschap. De meening vindt haar ontstaan door een toestand van den geest, wanneer deze zich slechts tusschen de wetenschap en de onkunde kan bewegen. Zij bezit minder helderheid dan de wetenschap en minder duisterheid dan de onkunde; zij vormt de kategorie der middelmatigheid. Telkens als wij ons geene reden van onze opmerkingen kunnen geven, brengen wij eenvoudig eene meening uit, terwijl wij met behulp en op grond van de wetenschap ons oordeel behooren te kunnen verantwoorden.

„En vóór dat de regelen der harmonie in lijnen, benevens die van het licht en de kleuren bekend wa-

ren, kon men met betrekking tot de kunst slechts zijne meening doen kennen.

„Men zal dus van hen, die de natuur beschouwen, zonder dat zij in waarheid het schoone kunnen onderscheiden, mogen beweren dat zij niets anders dan hunne meening uitspreken, zonder deze te gronden op hunne wetenschappelijke kennis, en dat hunne werken daarom middelmatig en onvolledig moeten zijn. Niets is meer in tegenstelling met de kunst, niets meer ondermijnend voor de kunst, dan middelmatigheid. Het schoone en het leelijke vertegenwoordigen, ieder op zijne wijze, een geheel en zijn niettemin onderscheiden; het middelmatige dekt beide met een sluier.

„Wanneer het schoone de verhevene geesten tot zich trekt, dan kan het leelijke op hen geen invloed hebben, en daarom is het zelfs zonder gevaar. Maar de middelmatigheid kan ons, als zij ons gevoelen voor het schoone minder schokt, voeren tot toegeeflijkheid, hetzij uit gewoonte of bij gebrek aan punten tot onmiddellijk vergelijk.

„Zij die niets anders dan eene meening hebben, stellen daarom de middelmatigheid in plaats van het schoone en geven haar dezelfde loftuiting. Op die wijze is de bloote meening een hinderpaal voor het begrip van het schoone, dat het toppunt der kunst moet zijn, en draagt zij bij tot de miskennis der wetenschap, die alleen in staat is den vooruitgang te begunstigen.

„Weest dus, mijne heeren! vrienden der wetenschap, en gij zult allen den naam van kunstenaar met eere dragen ¹⁾.

„Het onderscheid dat wij gemaakt hebben, geeft ons aanleiding te beweren dat de kritiek der kunst, die, in plaats van vruchten af te werpen of kracht te zoeken in de wetenschap en zich slechts grondende op de meening, bijna onvruchtbaar blijft. Herinneren wij ons wat DIODORUS van Sicilië over de kritiek van zijnen tijd zegt: „Er bestaat geen dichter of schrijver, in welk genre ook, die zijne lezers in alles kan bevredigen.“ Het is aan de menschelijke natuur niet gegeven, hoe volledig zij ook zijn moge, zich algemeen te doen toejuichen.

„PHIDIAS, die begaafd was met een verwonderlijk

¹⁾ Wat is de bij uitstek wetenschappelijke kunstbeoefenaar zonder dat hem genie of de geest der inventie, het vermogen om te kunnen voortbrengen eigen is, als deze verzekering — zonder voorbehoud — altijd opgaat? L.

talent om standbeelden in ivoor te vervaardigen, PRAXITELES die de menschelijke hartstogten in marmer deed herleven, APELLES en PARRHASIUS, die in hunne werken eene buitengewone schoonheid van koloriet en bevallige zuiverheid van vorm wisten te brengen, en de schilderkunst van hunnen tijd tot den hoogsten trap van volmaking opvoerden, zijn zelfs aan de aanvallen der berispers niet ontkomen. Hoe geniaal zij zich ook in hunne werken hebben getoond, toch heeft het menschelijk oordeel hen niet vrij doen zijn van gebreken.

„Daarenboven bestaan er wangunstige lieden, die weinig bekwaam en begaafd zijn, of aan wie een onrijp gevoel voor de schoonheid der grootsche dingen eigen is, en die zich toch beijveren enkele gebreken aan te wijzen, ten einde te kunnen hekelen en gelegenheid te vinden zich zelven boven anderen te plaatsen; zij weten niet dat ieder werk naar zijne innerlijke verdiensten beoordeeld moet worden en niet afhankelijk is van het gezichtspunt, waaruit een vreemdeling op het gebied der kunst het beschouwt.

„Men kan zich niet te veel verzetten tegen den dwazen ijver van hen, die, om zich zelven invloed te verschaffen, steeds er op uit zijn de gebreken bij anderen aan te wijzen zonder iemand te bevoordeelen. Daar zij niet bij magte zijn iets goeds te leveren, zoeken zij ten koste van anderen naam te maken en zich te verheffen.

„Het betaamt regtgeaarden menschen lof te brengen aan hen, die der kunst bevorderlijk zijn geweest; zij zullen niemand hard vallen, omdat zijne menschelijke zwakheid hem heeft belet onberispelijke werken voort te brengen.

„Dit herinnert ons dat LA HARPE in zijne kritiek over de *Enéide* heeft gezegd: „Laten wij ons niet beklagen over de natuur, die nooit alles tegelijk aan een enkel mensch schenkt. Laten wij haar liever bewonderen in de verbazende verscheidenheid harer gaven en in hare onuitputtelijke vruchtbaarheid, die altijd aan het genie nieuw voedsel, aan den roem nieuwe titels, en aan de menschen nieuwe genietingen verschaft.“

„Deze fransche schrijver stemt hierin met menigen weldenkende overeen; zijne woorden mogen wel onthouden worden door vele hedendaagsche beoordeelaars, die, zonder voorafgaande studie in de schoone kunsten, de werken van onze kunstenaars beurtelings verguizen en toejuichen en hen verheffen of vernederen naar gelang van de eigenzinnigheid hunner luimen en losse meeningen of beweringen.

„Sommigen behandelen onderwerpen, die gelegenheid

geven tot pikante omschrijvingen of het uitstrooijen van volzinnen, wier letterkundige verdiensten somtijds staan boven de werken waarvan zij spreken; maar eigenlijk vindt de ernstige kunstenaar in hunne kritiek niets anders dan eene voldoening voor hunne ijdelheid, terwijl hij er eene nuttige en wijze les uit moest kunnen putten. Al naar mate dat de kritiek zich niet grondt op de wetenschap, zal zij in gehalte verminderen; zij zal geen kritiek, maar als eene eenvoudige meening zijn.

„De smaak is afhankelijk van de meerdere of mindere gevoeligheid, van de verbeelding en van het verstand; de indrukken verschillen naar den aard der schranderheid en der gemoedstoestanden, zoodat het werkstuk van den teekenaar niet zal worden gewaardeerd door den kolorist, het schilderstuk van den kolorist niet zal worden geschat door den teekenaar, en het allerminst zal het werk, waarin de verbeelding de overige hoedanigheden beheerscht, in den smaak vallen van hem die de kracht der rede boven alles huldigt.

„De meesterstukken daarentegen verwerven aller goedkeuring, omdat zij alle hoedanigheden in zich bevatten ¹⁾ en er ieder datgene in vindt, waaraan hij de voorkeur geeft.

„Maar bij den gewonen gang van zaken is de uitwerking en de invloed der kritiek, die slechts op de meening gegrond is, zeer verdeeld; het behoort niet tot de zeldzaamheden, dat enig kunstwerk door sommigen bovenmatig en zonder voorbehoud wordt toegejuicht, terwijl anderen datzelfde werk met alle vinnigheid hekelen. Wij allen zijn van die uiteenloopende meeningen getuigen geweest.

„De man, die waard is gehoord te worden”, zegt FÉNÉLON, „bedient zich niet anders van de taal dan om zijne gedachten, en van zijne gedachten om de waarheid en de deugd aan het licht te brengen.”

„Herhalen wij derhalve, dat men zich door de wetenschap, de volhardende studie, en door het maken van opmerkingen en vergelijkingen, licht en duurzame voldoening moet verschaffen.

„De werken die niet op vaste grondslagen steunen, gaan voorbij gelijk de wolken, zonder eenig spoor achter te laten.

¹⁾ Hiervoren heeft de schrijver niet onduidelijk het tegenwoordig aangegeven en het gezag van LA HARPE ingeroepen, waar hij zeer te regt zegt: „dat de natuur nooit alles tegelijk aan een enkelen mensch schenkt,” die derhalve niets zal kunnen voortbrengen, dat alle vereischte hoedanigheden in zich bevat. L.

„Het kenmerk van een bekwaamen geest bij de beoefening der schoone kunsten is: liefde voor het ware en goede, zuiverheid en verhevenheid van gevoel, levendigheid van geest; hij heeft begeerte alles te weten wat zijne kennis der kunst volkomen kan maken. Die kunst is het eenige voorwerp van zijn genot, want een verheven geest hecht slechts aan de voordeelen door het vernuft verworven.

„Zulk een karakter is natuurlijk vrij van hebzucht. De kunst mag evenmin eene broodwinning als een hulpmiddel van baatzuchtigen ondernemingsgeest zijn. Al deelen somtijds beroemde kunstenaars in de eerbewijzen en de fortuin dezer wereld, het blijft niet minder waar dat hij die hebzuchtig is, nooit tot de volmaking van zijne kunst kan bijdagen.

„QUINTILIANUS zegt, dat hij iemand, die de welsprekendheid wenschte te beoefenen met het vooruitzicht er voordeel, welk dan ook, mede te behalen, geen enkelen dag in zijne woning zou willen laten vertoeven. Die beroemde leeraar der jeugd verlangde dat de leerling zich onophoudelijk zou rigten naar die plekken waar het schoone zetelt, opdat hij gematigd in zijne begeerten zou zijn en vrij zou blijven van laagheden, hebzucht, eigenbelang, luiheid en lafhartigheid. Verder moest hij trachten een buitengewoon geheugen te verkrijgen, en, gelijk PLATO zegt, behoorde hij eene ziel te hebben die eene vriendin was van bevalligheid en regelmatigheid. Als zoodanige wenschen in de natuurlijke begaafdheden van den mensch tot vervulling komen, dan handhaven zich als van zelve de gezonde overleveringen. De oude filozofen beschouwden de beoefening der schoone kunsten als een middel om te geraken tot hooger volmaking, waarnaar de mensch zonder ophouden streven moet.

„Waartoe zou eene schitterende verbeeldingskracht dienen, wanneer de zedelijke hoedanigheden haar niet regelen? Waartoe de herinnering der vormen, zonder smaak en vernuft voor orde en harmonie? Moet niet uit de zedelijke hoedanigheden de reine liefde voor het ware, het schoone en het goede verkregen worden? Met andere woorden, geeft zedelijkheid niet de kracht om allerlei moeilijkheden te overwinnen, die zich bij den aanvang van den werkkring voordoen? Wij veroorloven ons te zeggen, dat de verstandelijke vermogens geenszins onafhankelijk zijn van de zedelijke, en dat zij elkander onderling moeten steunen en vruchtbaar maken.

„De kunstenaar die de eerstgenoemde vermogens

bezit, zonder zich aan de tweede te hechten, zal nooit groot worden in de oogen der nakomelingschap; een zoodanigen zouden wij nooit tot voorbeeld nemen.

„Onder de middelen die beurtelings in staat zijn aan de bekwaamheden van den kunstenaar een hooge vlugt te geven, zoowel als dat zij zijne loopbaan kunnen vertragen, kan de kring zijner omgeving waarin hij zich beweegt, een goeden of kwaden invloed uitoefenen, al naar gelang van de gesteldheid van dezen kring. Het is dus van belang iets hierover te zeggen en den weg voor te schrijven dien de kunstenaar volgen moet. Bij zeker aantal menschen worden de rijkdommen, de hooge betrekkingen en al de voordeelen van dezen aard als de meest benijdenswaardige goederen beschouwd, tot wier verkrijging zij al hunne pogingen aanwenden en waarheen zij al hunne neigingen rigten. Die voordeelen zijn in staat den kunstenaar van zijne ernstige studiën, overdenkingen en opmerkingen af te trekken, die toch altijd zeer gunstig zijn voor de volmaking van zijn talent en voor zijne opvatting van het schoone? Zelfs is, wanneer de kunstenaar eene krachtige verbeelding bezit, van elke soort verleiding zeer veel te vreezen. Wat de middelmatigen aangaat, deze vallen nooit in uitersten, zij boezemen ons geen belang in. Duidelijk is het, dat de kunstenaar, die zich b. v. in een schraapzuchtigen kring beweegt, niet anders werken zal dan om zijne hebzucht te bevredigen; hij zal aan de dingen, die het meest de stoffelijke neigingen van den mensch vleijen en voldoen, de voorkeur geven.

„In plaats dat hij den smaak van het publiek tracht te veredelen, zal hij dien bederven en zich schikken naar datgene wat het algemeen toejuicht en bevalt.

„En als hij niet door de toejuichingen zijner ijdele omgeving beneveld is, zal hij dan niet wegzinken in den oceaan der alledaagschheden, en zal hij niet het doel der kunst, het ware, het goede en het schoone, uit het oog verliezen?

„Wanneer daarentegen de verstandelijke vermogens van den kunstenaar zich ontwikkelen in een kring, die gunstig is voor de studie, dan zal hij trapsgewijze op het hoogste punt van volmaking in de kunst opklimmen. Iedere dag zal zijn aandeel brengen tot de veredeling van zijn geest en van zijn goeden naam. Hij zal rust hebben in zijn hart en meester van zich zelve blijven; hij zal weêrstand kunnen bieden aan de verleidingen van buiten; hij zal omgang zoeken met voor-

treffelijke menschen, die hem goeden raad geven en tevens deugdzaam zijn.

„Dezulken zijn groote kunstenaars, die hun land tot eere strekken en den roem zullen uitmaken van hun geslacht.

„De gesteldheid van het klimaat staat in verband met de maatschappelijke toestanden, maar oefent daarop veel minder invloed uit dan men beweert; men mag zelfs aannemen dat deze vraag volledig is opgelost. Wat hiervan ook zij, wij zullen ze in het ware daglicht stellen.

„De zon maakt inzonderheid de plekken vruchtbaar, die niet te lijden hebben van de buitengewone hitte of koude. Onder de gematigde luchtstreken zijn de grootste mannen in alle takken van de wetenschap geboren geworden.

„Met de regelmatige ontwikkeling der zinswerktuigen, hebben zich op eene evenredige wijze de geestelijke en zedelijke vermogens uitgebreid, en de vereeniging van beide in één wezen heeft die bewonderenswaardige mannen voortgebracht, welke door de menschheid te allen tijde hoog geëerd zijn. Als *Griekenland* er op roemen mag een SOCRATES, PLATO en ARISTOTELES het leven te hebben geschonken, en *Rome* trotsch mag wijzen op een CICERO en een VIRGILIUS, dan mag *Frankrijk* met hetzelfde regt mannen als DESCARTES, CORNEILLE, RACINE en BOSSUET noemen en eeren ¹⁾.

„Wanneer wij onze blikken rigten naar dat tijdvak der oudheid, waarin gedurende meer dan vier eeuwen het eene meesterstuk het andere opvolgde, en wij daarbij in het oog houden den afstand welke ons van die groote kunstenaars scheidt, zullen wij dan niet moeten bekennen, dat het klimaat en de mensche-lijke eigenschappen altijd van hetzelfde gehalte zijn gebleven, en dat het verschil met onzen tijd enkel gelegen is in de filozofische opvoeding, die de ouden hebben ontvangen?

„Zien wij in *Griekenland* een enkelen mededinger van PHIDIAS, ICTINUS en PRAXITELES? In *Italië* van

¹⁾ De schrijver schijnt hier den tijd van PERICLES te bedoelen, en dien te vergelijken met de 17de en 18de eeuw in *Frankrijk*. Of zoodanig vergelijk billijk is, betwijfelen wij. Evenmin deelen wij des schrijvers meening, als zouden bij uitzondering de bouw- werken van *Griekenland* en *Frankrijk*, ons tot voorbeelden moeten dienen. Zeker is het dat men bij zoodanige voorkeur eenzijdig is, en eenzijdigheid doodt de kunst. Zij is haar in onze eeuw zelfs tot schande. Men behoort de oude kunstwerken te beoordeelen in de lijst van hunnen tijd, en in modernen zin en vorm te bouwen. L.

RAPHAEL, CORREGGIO of TITIAAN? Met regt worden dus de vorderingen in de kunst toegeschreven aan zedelijke oorzaken, en niet aan het klimaat, zoo als men heeft willen beweren.

„Zoodra men in onze dagen eenige kiem van talent ontwaart, dan stelt men er zich mede tevreden en beijvert zich met alle mogelijke middelen er zijn voordeel mede te doen.

„Op die wijze vernietigt men reeds bij den wortel zijnen eigenen roem, en deze is de belooning voor kunstwerken, die de wetenschap tot grondslag hebben en met verstand vervaardigd zijn. De kunstenaar moet nooit zich zelve vergeten en mag niet datgene najagen, wat aan de menigte behaagt. Hij moet trachten in zijne ziel en door zijn vernuft de scheppingen te doen ontkiemen, die hem tot eer strekken en algemeene bewondering verwekken. In een ongezonden kring is niet alles slecht. Altijd blijven, bij gebrek aan goede voorbeelden van tijdgenooten, de lessen der geschiedenis over, om zich in te lichten, staande te houden of vorderingen te maken. Ieder kan vrij tot zijn binnenste ingaan en in zijne gedachten met mannen en werken van een anderen tijd leven.

„De lezing der werken van groote schrijvers, de studie der meesterstukken van de kunst zijn voorregten onder het bereik van allen, die optreden tegen verderfelijke rigtingen.

„In die gelukkige toestanden geplaatst, zult gij tevreden zijn in een vreemd land, welks taal gij niet spreekt. Het is duidelijk dat met al de hulpbronnen, welke wij bezitten om met goed gevolg de slechte voorbeelden te bestrijden, men niet in verval kan geraken zonder afstand te doen van zijne vrijheid en zijnen wil. Al ontluikt de kunst in den schoot der rijkdommen, zij is niet in dien boezem ontkiemd, want het geld bezit alleen die magt niet. Men kan met meer juistheid beweren dat de rijkdommen der natien, de vrucht zijn van de deugd en kennis onzer voorouders, en met regt zeggen dat het toppunt der kunst kan worden bereikt door de studie der werken van kunstenaars uit verscheidene op elkander volgende geslachten.

„Met de bekende wetenschap voor ons, is het niet meer mogelijk in dergelijke duisternis te geraken, als waarvan de geschiedenis de bewijzen levert. Het kwam mij onvermijdelijk voor deze feiten hier te herinneren, opdat iedereen zijnen weg vrij zou kunnen kiezen, in den doolhof van de tegenstrijdige denkbeelden uit onzen tijd, die, wat men er ook van moge zeggen,

eerder schijnen te dienen om er door te schitteren, dan dat zij uitmunten door degelijkheid. De ijdelheden zijn zoo groot en de middelmatige menschen zoo talrijk, dat er ten gerieve van hunne aanmatigheden een schouwtooneel moest zijn, waar zij zich gedurende één uur de vermaardheid voor één enkelen dag zouden kunnen aanschaffen. De groote mannen der geschiedenis zijn bijna geheel vrij gebleven van de ondeugden hunner omgeving, en wij kunnen ons gemakkelijk de bevolkingen voorstellen die uit zedige en geleerde kunstenaars van alle soort waren zaamgesteld. Wij zijn in de omstandigheid van iemand, die van den top eens bergs de vlakke gadeslaat; hij ziet geene verafgelegen voorwerpen en onderscheidt slechts duidelijk de dingen die hem omringen. Zie daar de oorzaak der tegenwoordige verblindende opzichte van de tijdvakken, die aan het ouze zijn voorafgegaan.

„Wanneer wij de menigte nietige dingen en de slechte voortbrengselen die ons omringen, wegdenken, vinden wij dan niet een volk, dat bestaat uit werkzame arbeiders, bekwame en verdienstelijke mannen, die de roem der kunsten, letteren en wetenschappen zijn? En als de nakomeling zijne blikken zal werpen op de groote en nuttige werken, door het voorgeslacht nagelaten, zal hij dan niet zeggen, dat onze eeuw eene verzameling van onvermoeide arbeiders bezat, begaafd met de edelste hoedanigheden van den geest?

„Wij vreezen geenszins, mijne heeren! te beweren, dat, indien gij uwen ijver niet oplost in ijdele bezigheden of schadelijk verkeer in de maatschappij; indien gij even als de groote meesters zult hebben gewerkt, en gij uwen geest eendragtiglijk en onderling ontwikkelt door vlijtige studie, die u in de theorie en de praktijk zal bekwamen; wanneer gij bij dit alles de oogen sluit voor de gevaarlijke aanvechtingen van buiten, en gij de edele voorbeelden opzoekt en omgang houdt met goede menschen en boeken; in één woord, als gij uwen wil en uwen vrijheid met wijsheid regelt, dan zult gij door uwe prijzenswaardige vlijt uw doel bereiken, en eenmaal werken te voorschijn brengen, die den roem zullen handhaven, welken de fransche kunstschool verworven heeft.”

Met bovenstaande hartelijke toespraak opende de onderwijzer in de leer van het schoone zijnen cursus voor 1867 aan de *École des Beaux-arts* te *Parijs*, aldaar gevestigd in een zeer prachtig en doeltreffend gebouw. Die openingsrede bevat voortreffelijke woorden,

welgemeende raadgevingen en goede oordeelvellingen op eenige kleine uitzonderingen na. Maar vooral bevat zij opwekkende lessen voor de leerlingen en ernstige, welbestudeerde wenken voor hunne vorming, hun volgend geluk en kunstleven. Hoe tevreden en dankbaar behooren zij te zijn, die in onze dagen een onderrigt kunnen ontvangen dat vroeger zoo goed als onbekend was, en thans reeds op zeer vele groote akademiën wordt gegeven; een onderwijs dat voor ieder, maar vooral voor den kunstenaar, het punt van uitgang zijn moet! Zal men deze meening deelen en overtuigd zijn, dat de leer van het schoone ook die van het nuttige en noodige is, en het allerm minst door den kunstenaar in het algemeen en den bouwmeester in het bijzonder, mag worden veronachtzaamd?

Wij hebben geen de minste reden te twijfelen, dat onze geachte invloedrijke deskundige landgenooten en lezers hierover in gevoelen zullen verschillen of aan *Frankrijk* den lof zullen terughouden, dien het voor zijne kunstbevordering verdient. Daar is en werkt ten minste een ministerie en staatstoezicht ten beste van de schoone kunsten, aan welks hoofd graaf DE NIEUWERKERKE, zelf groot kunstenaar, als opper-intendant, door keizer NAPOLEON III is geplaatst. Niemand zal *Frankrijk* bespotten, omdat het schatten over heeft voor het onderwijs in de schoone kunsten, en al werden de bouwwerken der Franschen, voor zoo ver mij bekend is, slechts éénmaal met de benaming van „*zinedige flonkerkraam*” ¹⁾ afgescheept, in tegenstelling van, „*het vele voortreffelijke in den bouwtrant onzer voorouders*”, de wereldtentoonstelling van 1867 heeft op nieuw voor duizenden en honderdduizenden helder doen uitkomen, dat *Frankrijk* ernstig is waar *Frankrijk* ernstig moet zijn, en dat zijne bouwkunst-voortbrengselen aanspraak maken op een beter oordeel, al ware het alleen, omdat dit land het heil der kunst en dat der aankomende bouwmeesters in een goed onderwijs zoekt, en overtuigd is dat zinledige luchtigheid in deze in strijd zou zijn met de ernst der schoone bouwkunst.

Men meene niet, dat wij onvoorwaardelijk alles goedkeuren, wat uit den vreemde tot ons komt of kwam; maar wij gelooven te mogen verzekeren, dat *Frankrijk* en vooral *Duitschland* ons goede lessen kunnen geven, in hetgeen zij tot bevordering van de kennis van het schoone hebben gedaan. Laat ons die lessen waarderen en volgen op onze wijze.

¹⁾ Volksalmanak van het jaar 1867, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, bl. 190. L.

Wanneer wij Nederlanders roemen op de bouwwerken onzer voorvaders, dan verheerlijken wij tegelijk die van *Duitschland* en van andere noordelijke volken, want het is gemakkelijk te bewijzen dat het vele voortreffelijke in den bouwtrant onzer voorouders voornamelijk is ontleend aan de gebouwen, die vooral in het noorden van het Germaansche rijk reeds lang voltooid waren, vóór dat de eerste kiemen der nu genoemde oud-nederlandsche baksteen-architectuur bij ons wortel schoten. Lang vóór dat de school van DE KEYZER zich in ons vaderland en vooral te *Amsterdam* aan het hoofd eener kunstbeweging stelde, wier betrekkelijk korte duur tamelijk wel valt te rijmen met haar gehalte en doel, had men in de steden van *Noord-Duitschland*, waarmede *Nederland* handel dreef, gebouwen zien stichten, in een stijl, dien wij nu voor ons wederregtelijk hooren opischen onder den titel van „oorspronkelijk nederlandschen bouwstijl.”

De studie en de beoordeeling der konstruktie-systemen van deze en dergelijke architectuur kunnen hare voortreffelijke zijde hebben, zeker is het, dat die stijl, voor ruim een eeuw verlaten, onlangs door sommigen weder is aangegrepen en zelfs door enkelen letterlijk wordt nagevolgd, ondanks dat minstens een eeuw van vermeerderde kennis, beschaving en veranderde volksgewoonten schijnt te zijn heengevloten, zonder haren gezegenden invloed bij enkelen te hebben achtergelaten. Maar keeren wij tot ons onderwerp terug.

Het openbaar onderrigt in de leer van het schoone zou in ons land een weldaad te meer zijn, omdat het zijne voordeelen zou weggewinnen in menig onbevange en ernstig hoofd en hart, en ze wijd en zijd zou verspreiden onder hen, die thans slechts eene meening zonder bewijs, en daarom uiteenloopende bouw-principen hebben en toepassen. Of baart het voor het publiek, dat ik met alle beleefdheid niet altijd reken geregtigd te zijn een oordeel over bouwkunst en nog minder een veroordeeling te spreken, zelfs geen achterdocht, als twee deskundigen lijnregt tegen over elkander staan, praten en handelen?

De leer van het schoone zou ook onze oud- en nieuw-nederlandsche bouwmanier op den toetssteen brengen; zij zou veel van nabij doen kennen, dat thans misschien door sommigen wordt aangezien als te zijn redegevend en door anderen met de titulatuur van *schilderachtig* wordt bestempeld. De leer van het schoone, onderwezen en toegepast op nederlandsche toestanden en naar nederlandsche voorbeelden, zou,

naar onze bescheidene meening, oneindig meer goeds voor den jeugdigen beoefenaar der bouwkunst te weeg brengen, dan wanneer hij zijne artistieke opvoeding in het buitenland gaat zoeken. Dat onderwijs zou hem waarschuwen voor alles wat niet mogt worden aangeprezen, hem brengen op den weg der rede en trouwe studie, waar hij die door eigen toedoen of buiten zijne schuld had verlaten en bijster schijnt. Eindelijk zou de leer of de kennis van het schoone den beoefenaar ten prikkel zijn, om zijne krachten te wijden aan de bevordering eener nationale bouwkunst en hem met hoogen ernst naar het ideaal der volmaaktheid doen streven, zonder gevaar te loopen het evenwigt te verliezen en onder den valschen schijn van nederigen kunstzin juist datgene aan den dag te leggen wat den kunstenaar ontsiert.

Daarom, geachte lezers en medeleden! alles gedaan en er voor geofferd wat in onze magt is, om in ons goed *Nederland* eenige leerstoelen voor de leer van het schoone te verkrijgen. Wie zullen het initiatief in deze nemen? Wie zullen de onderwijzers zijn? hooren wij zeggen, en deze vraag is van het hoogste belang, want het onderwijs in de esthetica is een moeilijk en even wiskundig als wijsgeerig onderwijs, waartoe gezette en langdurige voorbereiding wordt vereischt.

Maar waar men overtuigd is dat dergelijke leerstoelen behooren te bestaan, vindt men bij ijverig zoeken en met werkdadige hulp zeker wel geschikte leeraars, en deze, eenmaal benoemd, zullen zich door goede vrienden, voorbeelden en boeken laten leiden, daarmee hun voordeel doen en tevens dat hunner leerlingen bevorderen.

De leer van het schoone is in hoofdzaak bij de bouwkunst overal dezelfde, en van gelijke beteekenis voor ieder beschaafd land, mensch en kunstbeoefenaar. De algemeene waarheden mogen en kunnen niet door het klimaat, door het bouw materiaal of door de godsdienstige opvatting en den tijd veranderen. In onderdeelen zijn enkele afwijkingen mogelijk, zelfs voor ieder volk, iedere stad en plaats wenschelijk. Vooral waar *het schoone* tot het konstruktieve en het dekoratieve nadert, zal iedere beoefenaar wel zijne eigene begrippen blijven voorstaan, en dat is zeer goed, terwijl over de toepassing en waardeering van die leer wel altijd de gevoelens eenigermate zullen blijven uiteenloopen. De een zal zeggen: „uw leeraar heeft het mis; hij stelt zich te ver van het doel”; een ander zal hem aanvallen, omdat hij er zich te dicht bij begeeft. Ligt tusschen die twee tegenstrij-

dige meeningen niet maar al te dikwerf de waarheid in het midden? En is de studie der bouwkunst niet bij voorkeur geschikt zich enkele vrijheden te veroorloven, die, zonder in uitersten of onhebbelijkheden te vallen, het wezen en het doel der kunst geen kwaad doen? Welnu, laat ons al dieper en met meer ernst trachten door te dringen tot het schoone en het ware in de kunst onzer keuze, langs den goeden weg, en wij zullen ons vroeg of laat te verheugen hebben, dat al hetgeen wij doen of met een goed doel ondernemen, zijn eigen loon en voldoening zal medebrengen. Laat ons ijverig trachten iedere kunstminnende natie op zijde te streven, en veel doen voor de bevordering der kunst in het algemeen en van de schoone bouwkunst in het bijzonder.

Om hiertoe met den tijd te geraken liggen vele middelen reeds nu binnen ons bereik, en wel ten eerste: het opsporen en bekend maken van de goede en minder lofelijke eigenschappen in het werk en de gebouwen onzer voorvaderen. Vooral zal de vermelding en het bewijs hunner misvattingen en begrippen nuttig kunnen zijn, wanneer dit met oordeel en kennis van hunne toestanden geschiedt; maar nuttiger achten wij de beoordeelende beschouwingen over het werk van tijdgenooten, want daarbij hebben wij in de eerste plaats belang.

De kennis en analyse van hunne werken kan ons boven alles nuttig zijn.

Wij mogen niet vergeten, dat enkele onzer geachte vrienden hier en daar in dit tijdschrift hebben gezegd dat zij dit minder verkieslijk achten, maar wij stellen daar tegenover dat de voorzaat *niet*, en de tijdgenoot *wel* zich kan verantwoorden, over hetgeen men van hun werk zal zeggen, en aangezien het niet iederen kunstkritikus van onzen tijd gegeven is, zich twee, drie en meer eeuwen vroeger te kunnen verplaatsen, zal menig oordeel over het werk van onze voorouders onjuist zijn, omdat het niet is beschouwd in de lijst van zijnen tijd.

Hij die oordeelt zorge dat zijn oordeel niet kwetsend zij, en store zich dan niet aan prikkelbaar- of overgevoeligheid van anderen. Hij hebbe slechts één doel: de bevordering der kunst, en late iedere persoonlijke goed- of afkeuring achterwege, waar hij over het voortbrengsel spreekt. Maar er wordt van den kritikus die de openbare meening wil voorlichten ook gevergd, dat hij onpartijdig zijn gevoelens moet doen kennen, en dat is even billijk als te verlangen dat hij geene blinde ingenomenheid aan den dag legge

met de eene of andere kunstrigting, want in dit geval zal zijn oordeel niet onbevungen zijn en zelfs buiten zijnen wil niet van eenzijdigheid zijn vrij te pleiten.

Dat de openbare kritiek nuttig is, wordt bijna algemeen erkend en valt in onzen tijd niet te betwijfelen. Zij verruimt den gezigtskring, scherpt het oordeel en ofschoon hare jonkheid haar welligt als een gebrek zij toe te rekenen, heeft zij het voordeel dat, als er geprezen of gelaakt moet worden, zij dan ten minste de redenen daarvan aan den dag brengt. En dat noemen wij de praktijk der kunst en der kritiek, die een even edel als goed doel beoogt.

Het tweede middel, dat dienen kan tot de bevordering der leer van het schoone, is, naar onze meening, ook daarin gelegen, dat ieder zijn gevoelens vrij en frank voor het algemeen openbaart, en niet voor een paar vrienden, binnen vier muren. Niet aan dezulken die, als uit de lucht gevallen, nergens hunne geloofsbrieven hebben kunnen overleggen en schier bij niemand bekend zijn, moet het onbepikt kunstvertrouwen worden geschonken, maar wel het allereerst aan hen, die door zelfoefening en onderrigt bekwaamd, menig openbaar blijk hunner ervarenheid hebben gegeven en aan wie de verdiensten zijn toegekend, waarop zij aanspraak hebben. Dergelijke welsprekende blijken van goedkeuring, vertrouwen en krediet zijn veel meer

waard dan eenig diploma, afgegeven aan den kandidaat na zijn examen.

Wij zouden nog andere middelen kunnen noemen, die de aankweeking van het schoonheidsgevoel onder de deskundigen en het volk aanmerkelijk in de hand zouden kunnen werken, als: naauwgezet en gemeenschappelijk vergelijk tusschen de kunstvoortbrengselen uit het verleden en het heden; de waardeering van de verdiensten en van de goede en zwakke zijden in datgene wat ons voorkomt niet van de ware kunstrigting te zijn; geene uitsluiting van tijdvakken, zelfs niet die van verval en afwijking der goede grondbeginselen en vooral openbare voorlezingen over de kunsten, hare beteekenis voor den mensch en het maatschappelijk leven. Bij de toepassing van al deze middelen, zou subjektiviteit streng moeten vermeden worden, opdat de argumenten geheel objektief wierden beoordeeld, en zij door afwijking hiervan in beteekenis en strekking niet minder wierden voor hem, die ze voor oogen had of moest uiteenzetten. Moge er spoedig een tijd komen, dat aan iederen billijken kunstwensch kan worden voldaan, en alle deskundigen het in hoofdzaak eens worden over de woorden: *SCHOONHEID EN WAARHEID IN DE BOUWKUNST*.

Amsterdam,
1 Januarij 1868.

OVER HET REINIGEN VAN STEDEN.

I.

Het reinigen der steden is een der ernstige vraagstukken van den tegenwoordigen tijd. De toenemende beschaving, de grootere zucht naar gemak, zindelijkheid en frischheid niet alleen, maar ook de gebiedende eischen der gezondheidsleer, waaraan in onze dagen meer belangstelling geschonken wordt, hebben dit vraagstuk op den voorgrond gebragt.

Bovendien hebben de meer en meer toenemende bevolking der steden, het sterk vermeerderde verkeer en zoo vele andere oorzaken het vervuilen van den bodem en de wateren in de steden bevorderd, en de eischen naar nieuwe middelen tot betere en spoedige verwijdering der onreine stoffen in de hand gewerkt.

Reeds gedurende een twintigtal jaren is dan ook in vele buitenlandsche steden het vraagstuk hoe aan die eischen te voldoen bestudeerd, en in de groote steden van *Engeland*, *Frankrijk* en *Duitschland* is men tot eene oplossing gekomen.

Het oude stelsel van goten en riolen, enkel voor den afvoer van regen en verbruikwater, de putten voor fecale stoffen, benevens de zinkputten waardoor het vuile water enz. zich in den bodem verloor, dit stelsel is als nadeelig afgekeurd, naar aanleiding der groote vervuiling van den bodem en het bederven van de atmosfeer door de daaruit opstijgende ongezonde dampen.

Het bestaan van privaatputten, zinkkuilen enz. brengt bovendien op zich zelf reeds vele ongemakken en onaangenaamheden in de woningen te weeg, en niet

zonder schroom ziet ieder bewoner het telkens wederkerende tijdstip van ontruiming van die inrigtingen te gemoet.

Bijna algemeen is men er dan ook op uit geweest, bij het beramen en tot uitvoering brengen van plan- nen, ten doel hebbende het beter rein houden der steden, buiten het regen- en verbruikwater, afvoer te verschaffen van onreine stoffen die in de steden vallen, en is het stelsel van riolering in toepassing ge- bragt, waarbij men ten doel heeft de in de rio- len verzamelde stoffen, op aanmerkelijke afstanden van de steden, in een stroomend water of in de zee over te storten.

Als voorbeelden hoe men op verschillende plaatsen is te werk gegaan, zou men kunnen wijzen op het rioleren van *Hamburg, Parijs, Marseille, Lyon, Lon- den, Cheltenham, Coventry, Rugby, Leicester, Eden- burg, Glasgow, Carlisle, Liverpool, Manchester, Tot- tenham, Westham*, enz.

Het zou ons verder leiden dan wij ons hier ten doel stellen, indien wij eene beschrijving gingen leveren van de verschillende wijzen van handelen in de ge- noemde steden gevolgd; wij zullen ons dus bepalen bij de beschouwing van eenige plaatsen in *Engeland*, waar, naar beweerd wordt, de meest volkomen resultaten zijn verkregen, en staan dus het allereerst stil bij het sy- steem te *Londen* in toepassing gebragt.

De volgende mededeelingen zijn ontleend uit het werk van E. WIEBE, over de reiniging en afwatering der stad *Berlijn* (*Berlijn* 1861) en uit dat van A. BURKLI, stads-ingenieur te *Zurich*, over den aanleg van afvoer- kanalen uit steden (*Zurich* 1866).

De oude riolen van *Londen*, die een zeer uitgebreid net vormden met eene totale lengte van omstreeks 400 uren gaans, waren aanvankelijk alleen bestemd voor den waterafvoer; zij liepen bijna allen loodregt op den *Theems* af; de mondingen van de meeste dier riolen, vooral die aan de zuidzijde der stad, lagen beneden den hoogwaterstand der rivier en konden dus slechts gedurende eenige uren van den dag afloop vinden.

Van lieverlede werden echter ook deze riolen ge- bezigd tot den afvoer van onreine stoffen uit de wo- ningen, en vooral na de invoering der waterleidingen en het maken van privaten met waterafsluitingen in de woningen met het verontreinigde water uit de *water- closets* gevoegd. Hierdoor werd niet alleen een zeer vervuilde toestand van die riolen te weeg gebragt, maar vóór de uitmondingen in den *Theems* vormden zich

uitgestrekte modderbanken, die, tijdens de ebbe droog liggende, den omtrek met onaangename en voor de gezondheid schadelijke uitwasemingen vervulden.

Reeds in 1849, en later in 1855, werden op daarvoor uitgeschreven prijsvragen vele ontwerpen vervaardigd om in dien onhoudbaren toestand ver- betering te brengen; geen dier plannen echter, welke aan het oordeel van daartoe benoemde kommissiën werden onderworpen, mogt de goedkeuring wegdra- gen, omdat, volgens het oordeel dier kommissiën, bij geen van die projekten genoegzaam was gelet op den bestaanden toestand. In 1856 werd alzoo aan den ingenieur J. W. BAZALGOTTE opgedragen een op zich zelf staand projekt te maken. Hij maakte een plan, dat (berustende op de grondslagen door den inmid- dels overleden ingenieur FORSTER aan de hand ge- geven) de goedkeuring verwierf en tot welks uitvoe- ring besloten werd.

In hoofdtrekken komt dit ontwerp hierop neder:

De bestaande oude riolen, ter wederzijde van den *Theems*, worden door zeker aantal omstreeks evenwijdig aan de rivier loopende hoofdriolen doorsneden, welke het water uit die oude riolen opnemen en, na de vereeni- ging van de verzamelriolen, voor elke der zijden van den *Theems* het water door een hoofdafvoer-riool afleiden tot op 11 en 13 mijlen beneden de Londen-brug. De water- loozing geschiedt vervolgens in den *Theems* gedurende $2\frac{1}{2}$ uur na hoogwater; zoodat het rioolwater met den ebbestroom naar zee wordt gevoerd. Die punten van uitvloeijing zijn zóó gekozen, dat het rioolwater met de eb zoo ver is afgedreven, dat het zelfs met springvloed niet tot voor de stad kan teruggevoerd worden. Er is wel over gedacht om de punten van uitloozing op zoodanigen afstand te leggen dat de afstrooming onaf- gebroken gedurende den geheelen dag konde geschie- den; doch om te voorkomen dat het uitstroomende rioolwater tijdens den vloedstroom tot in de stad zou teruggevoerd worden, moesten de punten van uit- loozing $2\frac{1}{2}$ mijl lager stroomafwaarts gebragt worden, en men vond het toen voordeliger reservoirs te bou- wen, waarin zich tijdens de stremming van de uitwa- tering het afgevoerd wordende rioolwater kon verza- meln. Het reservoir voor de noordzijde der stad heeft eene oppervlakte van $3\frac{3}{4}$ bunders en kan $6\frac{1}{2}$ miljoen kub. voet (1,800,000 kub. el) bevatten, terwijl dat voor de zuidzijde $2\frac{3}{4}$ bunders groot is, met een inhoud van 4 mil- lioen kub. voet (1,133,000 kub. el). De bodem van het hoofdafvoerriool aan de zuidzijde ligt ongeveer gelijk met

den laagwaterstand van den *Theems*, en het daarin ver- zamelde water moet dus, om in den reservoir gebragt te worden, 21 voet (6.40 el) opgepompt worden. De daartoe noodige machine is berekend op een vermogen van 657 paardekrachten; voor de zekerheid is echter het dubbele der berekende kracht genomen.

De bodem van het hoofdriool aan de noordzijde ligt bij de uitmonding ongeveer gelijk met de hoogte van den vloed in den *Theems*; het water behoeft dus hier niet te worden opgepompt.

De riolen in het noordelijk gedeelte der stad zijn naar gelang van de diepte in drie soorten verdeeld: het eerste, het dusgenaamde *high levelsewer*, dient tot afwatering van het hoogst gelegen deel der stad en van de buitenwijken; het tweede, *middle level- sewer*, dient tot afvoer voor een lager gelegen ge- deelte; het derde, *low levelsewer*, strekt aan het be- neden den dagelijkschen vloed gelegen gedeelte der stad tot afwatering.

Het hoog gelegen riool loopt met een natuurlijk verval regtstreeks tot aan het reservoir; het tweede ligt nog zoo hoog dat het, hoewel dan ook met een zeer zwak verval, zich met het hoogliggende riool nabij het Victoriapark vereenigt, terwijl op het vereenigingspunt van het laag gelegen riool een stoompomptuig is ge- bouwd, om het water uit dat riool omstreeks 36 voet hoog (11 el) in het hoofdafvoerriool op te pompen.

In het zuidelijk deel der stad heeft men slechts twee soorten van riolen: het *high levelsewer* en het *low levelsewer*. Het hoog liggend riool heeft twee takken, waarvan het kortste den naam draagt van de Effratak, en die zich nabij New-Gross vereenigen en van daar een zoo laag gelegen deel der stad doorloopen, dat het water, om het in het hoofdriool of den reservoir over te brengen van 11 tot 31 voet, (3.35 à 9.45 el), zoo als reeds is gezegd, gemiddeld 21 voet naar ge- lang van den waterstand in het reservoir moet opge- pompt worden.

Het water uit het laag gelegen riool, dat de nog lager gelegen stadsdeelen doorloopt, moet op het punt van vereeniging met het hoog gelegen riool 18 voet hoog (5.50 el) opgevoerd worden, zoodat het water uit dit riool tweemaal moet worden gepompt.

Men heeft alzoo riolen met verschillende diepte- liggings, die bij de pompstations met elkander zijn ver- eenigd; daardoor is het mogelijk geworden de laagst gelegen gedeelten der stad behoorlijk te doen uitwateren, en tevens het middel gevonden om de minst mogelijke

watermassa te behoeven op te pompen. Ten einde de hoogte van opvoering van het rioolwater en de diepte van ingraving voor de riolen zooveel mogelijk te ver- kleinen, is aan de verzamelriolen slechts weinig ver- val, 1 à 2640, omstreeks 4 duim op de 100 el, ge- geven, hetgeen echter genoeg blijkt te zijn om een behoorlijken afvoer te verkrijgen.

Voor de doorspoeling van de riolen wordt het daarin vloeiende water zelf gebezigd. Ten einde mogelijke verstoppingen weg te nemen, zijn van afstand tot af- stand stuwdeuren geplaatst, waartegen het water in het daarboven liggende riooldeel wordt opgehouden, ter- wijl de waterstand daar beneden zich verlaagt. Bij het eensklaps openen dier stuwen stort het opgehou- den water met kracht op de beneden liggende riool- strekking en voert dan alle vuilnis met zich.

Ter bepaling van de afmetingen der riolen heeft men aangenomen dat voor iederen inwoner dagelijks 5 kub. voet (± 0.2 el³) water moet afgevoerd worden, waarvan ruim de helft in 6 uren, terwijl daarenboven nog is gerekend op eene hoeveelheid regenwater van $\frac{1}{4}$ duim (6.3 streep) hoogte per 24 uur.

In verband hiermede bestaat het hoofdriool aan de noordzijde uit drie cirkelvormige buizen van 9 voet (2.72 el) wijdde, dat voor de zuidzijde uit ééne buis van $11\frac{1}{2}$ voet (3.50 el) wijdde en hoogte; waarbij is gerekend op $3\frac{1}{2}$ miljoen inwoners en eene oppervlakte van $101\frac{1}{2}$ vierkante mijlen (26287 bunders).

Om een waarborg te hebben dat bij zware stortre- gens de aandrang in de riolen niet te sterk is en de pom- pen krachtig genoeg zijn om de watermassa te verzetten, is partij gestrokken van de oude en naar den *Theems* hellende riolen, die als hulpafvoeren worden gebezigd. Door eene bijzondere inrigting is daarbij gezorgd dat door die hulpriolen slechts weinig verontreinigd water in de rivier binnen de stad wordt afgevoerd.

Tot op 6 voet wijdde zijn de riolen meestal cirkel- vormig, de grootere eivormig. Zij zijn allen van klin- kerts in cement gebouwd en met zeer veel zorg behan- deld. Zij liggen bij wijlen zeer diep onder de straten en huizen door, zijn meestal in opene ontgravingen, doch waar dit te veel bezwaren had, op de wijze als tunnels gebouwd. Waar de riolen, zoo als aan de noordzijde, hoog boven het omliggende terrein liggen, worden andere waterlopen, straten en spoorwegen dik- wijls gekruist en is het riool van ijzer gekonstrueerd. Op afstanden zijn nevens de riolen schachten gemaakt, waardoor men langs trappen daarin kan afdalen; in

het midden der straten zijn openingen tot luchtverversing aangebragt.

De vereenigingen van de riolen onderling en met de oude riolen geschiedt volgens gebogen lijnen, en de welven zijn trompetvormig verwijld. Eene naauwkeurige beschrijving van de hierbij gevolgde verschillende wijzen van handelen zou te wijdloopig worden en slechts door teekeningen duidelijk kunnen worden gemaakt.

Met den aanleg van het laag gelegen riool aan de noordzijde der stad zijn belangrijke werken in verband gebragt; men heeft namelijk tevens den *Theems* versmald, ten einde daardoor de stroomsnelheid te vermeerderen en zodoende de modderbanken te verwijderen. Het riool is in de nieuwe Theemskade gebouwd, de kade waterdicht gemaakt en van sluizen voorzien, en het daarbinnen gesloten gedeelte van de rivier tot scheepsdek met een permanenten waterstand ingerigt; het riool is onder de bodems der sluizen doorgelegd, terwijl de oude riolen, onder de nieuw gevormde haven door, verlengd op het nieuwe riool verbonden zijn.

De kosten der uitvoering van het geheele plan zijn geraamd op 47½ miljoen gulden.

Het water uit de reservoirs wordt door ijzeren pijpen in den *Theems* tot zoo ver van den oever afgevoerd, dat de uitmondingen blijven tot beneden den laagsten waterstand. De afvoerriolen uit de huizen bestaan bijna overal uit buisleidingen, de jongste van gebakken aarden, de vroegere van klinkerts gemetseld. Ter voorkoming dat de schadelijke gassen uit de riolen in de huizen opstijgen, zijn de riolen op de aansluiting met deze van kleppen voorzien.

Voor den afvoer van het straatwater zijn zinkkuilen gebouwd, waarin zich het afgevoerde straatvuil verzamelt; zij hebben door buizen met waterafsluiting gemeenschap met de riolen.

Er bleef nu nog te voorzien in de afwatering van het noordwestelijk deel der stad, hetwelk zoo laag is gelegen, dat de uitwatering der riolen niet dan door overpompings op het diepliggende riool te verkrijgen was. Wegens de groote daaraan verbonden bezwaren besloot men om voor dat deel der stad, hetwelk bovendien nog niet zoo sterk bebouwd is, een geheel op zich zelf staand stelsel toe te passen, namelijk: het daaruit afgevoerde rioolwater eerst te filtreren, het door chemische middelen te ontsmetten, en vervolgens in den *Theems* binnen de stad over te pompen.

Het hoofddoel dezer nieuwe riolering van *Londen*, t. w. het reinigen der stad, is naar het gevoelen van ooggetuigen volkomen bereikt. Aan het bezigen van afgevoerde rioolstoffen tot mestbereiding schijnt men niet gedacht te hebben: immers geen enkele maatregel is genomen om daarvan partij te trekken. De in de reservoirs bezinkende stoffen worden, zoo noodig, van tijd tot tijd door baggering verwijderd en zoo goed mogelijk van de hand gezet.

Het afvoeren van het vuile rioolwater en de daarin zwevende zinkstoffen mogen geen nadeeligen invloed hebben op de rivier de *Theems*, de belangrijke wisseling van eb en vloed komt daarbij zeer te stade; er zijn echter slechts weinig plaatsen, die in dit opzicht in eene zoo gunstige gesteldheid verkeerden en voor welke dus het hier gevolgde systeem kan of mag gevolgd worden.

Ten einde een voorbeeld aan te voeren hoe men voor die plaatsen het vraagstuk heeft trachten op te lossen, staan wij voor een oogenblik stil bij de riolering van *Cheltenham*, eene stad van 40,000 inwoners met een vlakte-uitgebreidheid van 916½ bunders. De stad is in een dal gelegen, doorsneden van drie riviertjes waarvan de *Chelt* het voornaamste is.

Reeds vroeger was de stad in het bezit van een aantal riolen wier inhoud zich in de riviertjes uitstortte. Ter verbetering van den daardoor verontreinigten toestand dier riviertjes in de stad, werden ook hier even als te *Londen* eenige nieuwe riolen gebouwd, die in ongeveer evenwijdige rigting met de riviertjes de oude riolen kruisen, het water daaruit opnemen en naar een verwijderd punt buiten de stad in de *Chelt* afvoeren.

Uit vreeze voor verontreiniging van het riviertje, dat in den zomer slechts weinig water afvoert en dikwijls bijna droog ligt, en ter voorkoming van nadeeligen invloed voor de bevolking langs die rivier wonende, werd bij parlamentsbesluit aan het bestuur van *Cheltenham* de verplichting opgelegd het rioolwater, alvorens het in de *Chelt* af te voeren, te reinigen en reukeloos te maken. Daartoe is eene inrigting gemaakt van den volgenden aard:

Binnen een overdekt gebouw zijn drie door muren van elkander gescheiden bassins gebouwd. In het midden van ieder der beide eerste bassins is een vierkante filter gemaakt, bestaande uit een dubbele rij met gaten voorziene palen. De ruimte tusschen die paalregels is gevuld met grindzand. Nadat het rioolwater door de eerste filter is gedrongen, wordt het door buizen in het tweede bassin gevoerd, van waar het weder door

de daarin geplaatste filter moet zijpelen, om te geraken in het derde bassin, waarin door bijvoeging van kalkmelk een neêrslag verkregen en het water reukeloos gemaakt wordt. Alvorens uit dit laatste bassin in de *Chelt* af te vloeijen, moet het dus gereinigde water nog twee filters van latwerk gevormd passeren, de eerste met grove, de tweede met fijne grind gevuld. Om de twee maanden moeten de filters worden schoongemaakt. Men kiest daartoe regenachtig weêr, wanneer de *Chelt* genoegzaam van water is voorzien om tijdelijk het ongereinigde rioolwater te ontvangen; het water wordt dan door een zijrioel nevens het reinigingsgebouw regstreeks op de rivier afgevoerd.

De kosten van de zuiveringsinrigting hebben beloopt £ 1250, de jaarlijksche rente ad 5% bedraagt. £ 62.10.

Voegt men daarbij de jaarlijksche kosten

voor kalk „ 75.—.

en voor arbeidsloon en onderhoud ad „ 345.—.

dan beloopt de zuiveringskosten jaar-

lijks £ 482.10.

De in de filters verzamelde drekstoffen worden vermengd met de uit de stad opgehaalde asch en vuilnis, en als meststof verkocht. In 1859 bedroeg de alzo verzamelde hoeveelheid 1937 kub. yards mest, en bragt zij tegen 2 shilling per kub. yard, (2000 π), £ 193.14 op, zoodat, afgetrokken van de exploitatiekosten, een verlies van £ 288.16 werd geleden, niet gerekend nog de niet onbeduidende kosten van vervoer van de asch en vuilnis uit de stad. Voorwaar geen zeer bemoeiigende uitkomst, om daar waar het niet om andere redenen noodzakelijk is zich op mestbereiding uit de riool-uitwerpselen toe te leggen.

Te *Conventry*, eene stad van 42,000 inwoners, met eene vlakte-uitgebreidheid van 204 bunders, gelegen aan het riviertje de *Charbon*, is ongeveer hetzelfde stelsel gevolgd als te *Cheltenham*; ook in de wijze van filtreren en ontsmetten van het rioolwater is geen onderscheid dan alleen in de wijze van inrigting der filters.

De geldelijke uitkomsten, ook hier door den verkoop van neêrgeslagen rioolspacie verkregen, dekten in lang niet de kosten aan de exploitatie besteed.

In andere engelsche steden, b. v. te *Rugley*, *Edinburg*, *Croydon* enz., heeft men beproefd van het rioolwater nut te trekken voor de besproeiing en vruchbaarmaking van dorre velden; doch ook de daaruit verkregen resultaten zijn noch geldelijk noch praktisch

gunstig bevonden. Te *Rugley* b. v. bezigt een groot grondbezitter, onder de leiding van den heer *LAWES*, het afgevoerde rioolwater tot besproeiing van leemvelden; daartoe is een stoompompwerktuig gebouwd, door middel waarvan het sproeiwater door ijzeren buizen veldwaarts gestuwd, en daar door kranen en guttapercha slangen over het land verspreid wordt. De opbrengst van de landen nam wel eenigermate toe, doch volstrekt niet in verhouding tot de kosten aan besproeiing besteed; immers de opbrengst per acre bedroeg slechts 10 sh. per jaar meer; terwijl de uitgaven op 20 sh. per acre te staan kwamen; bovendien bleek het rioolwater volstrekt ongeschikt te zijn voor de besproeiing van bouwland. Wel vermeerderde de produktie van het grasland, doch de kwaliteit van het gras werd grof, het werd voor hoogewin ongeschikt en alleen bruikbaar als groen voeder voor melkvee.

Er zijn echter wel voorbeelden dat met besproeiing vooral op zandgronden betere resultaten verkregen zijn, doch aan het stelsel kleven groote nadeelen, die in ieder geval nog moeten worden weggenomen, alvorens het in het algemeen navolging kan verdienen. Die nadeelen zijn: 1°. de verpesting van de atmosfeer in den omtrek der besproeide velden, die daardoor als het ware ter bewoning ongeschikt worden gemaakt; 2°. het verontreinigen van den ondergrond door het daarin doorzijpelende onreine water; 3°. het verontreinigen van rivieren, beken, bronnen of andere in den omtrek gelegen wateren door het vuile water dat van de verzadigde velden afstroomt.

II.

Nadenkende over het hierboven ter nedergestelde, kon ik mij met de aan het vraagstuk gegeven oplossing niet vergenoegen.

De volgende overwegingen dringen zich als van zelf op:

1°. Is het de natuurlijke weg, om de in de steden vallende menschelijke excrementen en andere als deugdelijk erkende meststoffen op de rivieren en wateren af te voeren?

2°. Moet het stelsel, als het algemeen in toepassing wordt gebragt, er niet toe leiden om de rivieren door het daarin afvoeren van rioolwater als het ware te herscheppen in groote opene riolen?

3°. Welk stelsel moet gevolgd worden in die

steden, welke niet aan eene rivier, maar aan een stilstaand water, bijv. een kanaal gelegen zijn, of in die, welke op grooten afstand van eenig water gelegen zijn?

Ik zal het niet wagen deze vragen te beantwoorden.

Bij gemis aan eigen uitspraak willen wij dus weder het gevoel van anderen inroepen en kiezen daartoe drie brochures, als: 1°. *De riolering van steden*, door GILBERT W. CHILD, med. dr. te Oxford, zijnde eene voorlezing gehouden in de *Ashmolean Society* te Oxford, in Februarij 1865; 2°. *Riolering of wegvoer?* van dr. HUBERT GRAUWEN te Salzomunde, uitgegeven door CARL FLEMMING te Glogau in 1857; 3°. *De vijf belangrijke vragen, betreffende de zorg voor den openbaren gezondheidstoestand*, door dr. G. H. OTTO VOLGER te Frankfort a/M., uitgegeven te Frankfort in 1867.

Dr. CHILD behandelt het onderwerp met zeer veel ernst en blijkbaar van een geheel onpartijdig standpunt.

Na eerst de nieuw gevolgde methode tot reiniging der steden kortelijk te hebben uiteengezet, komt hij, hoezeer erkennende het heilzame, dat er voor de steden uit de riolering en afvoering ontstaat, tot de slotsom, dat het rioleren moet leiden tot eene algemeene verontreiniging der rivieren, die, zoo drukt hij zich uit, „in plaats van de gezondheid en het genoegen te bevorderen van diegenen welke langs hare oevers wonen, allengs tot de meest mogelijke ongemakken, zoo niet ziekten zullen aanleiding geven.”

Daarna wijst hij op het verlies dat door de gevolgde wijze van handelen geleden wordt, daar toch de meststoffen, die in de riolen en vervolgens in de rivieren zijn afgevoerd, voor den landbouw groote waarde bezitten, zoodat de verbetering door het rioolstelsel in de steden verkregen, wordt gekocht tot den dubbelen prijs van het verlies aan mestspecie, en van de verontreiniging der rivieren.

De vragen: hoe zijn de rivieren zuiver te houden? en hoe is van de afvoerstoffen der riolen nut te trekken? zijn dus niet van elkander te scheiden; en om zich eene duidelijke voorstelling te maken, hoe ver wij van de oplossing dier beide vragen verwijderd zijn, is het in de allereerste plaats noodig zich zekerheid te verschaffen aangaande het bedrag der waarde aan meststoffen die bij het tegenwoordig stelsel verloren gaat.

Onderzoekingen desbetreffende zijn met rioolwater hier en daar op verschillende wijzen en met weinig

verschillende uitkomsten gedaan; maar men moet niet vergeten, dat er een groot onderscheid bestaat tusschen de theoretische waarde aan meststof van de uitwerpselen van zekere bevolking en de waarde van het rioolwater waarin die stoffen in verdunnen staat zijn bevat. Dit verschil vergelijkt prof. WAY (*Committee of 1862* p. 36, *antwoord* 774) zeer eigenaardig met dat tusschen een ons zuiver goud en eene massa erts in een ons goud bevat.

De theoretische waarde van de excrementen der bevolking kan, naar het beweren van alderman MECHI (*Committee of 1862* p. 51, *antw.* 1022) geschat worden op $\frac{1}{12}$ van de waarde der verbruikte voedingsmiddelen; zoodat, aannemende dat de jaarlijksche voedingskosten der bevolking van Londen 24 miljoen £ bedragen, de waarde aan meststof van hare uitwerpselen 2 miljoen £ zal beloopten.

De heer MOULE (*National Health and Wealth* p. 9, 10) komt, volgens zijne berekening, op eene waarde van $2\frac{1}{2}$ miljoen £ aan meststof.

Om de waarde van het rioolwater als meststof te leeren kennen heeft men verschillende wegen ingeslagen. Volgens eene analyse van dat water in vergelijking met de mesthoudende bestanddeelen van de guano, kwam dr. HOFFMAN (*Committee of 1862* p. 26, *antw.* 643—646) tot de slotsom, dat de waarde van het londensche rioolwater zou bedragen £ 1,400,000 per jaar, terwijl prof. WAY de waarde daarvan berekent op £ 325,000, dus op slechts van $\frac{1}{6}$ van de door MECHI geschatte waarde der meststof in oorspronkelijken toestand.

Bij den tegenwoordigen stand van het onderzoek, zijn het alzoo de volgende vragen, welke wij door de voorhanden uitspraken, voor zoo verre deze op werkelijke onderzoekingen berusten, moeten trachten te beantwoorden:

- 1°. Kan het rioolwater in vloeibaren toestand op de landerijen gebragt worden, of moeten de vaste stoffen, hetzij door filtreren of door een ander proces daaruit afgescheiden, gebruikt worden?
- 2°. In welke hoeveelheid en voor welke zaden is het te gebruiken?
- 3°. Welke zijn de noodige werktuigelijke verrigtingen? en zijn de verrigtingen die uit een economisch oogpunt voordeelig zijn, werktuigelijk uitvoerbaar?
- 4°. Welk resultaat verkrijgt men door het ge-

bruik voor de blijvende waarde der landerijen en voor de reinhouding van de rivieren?

5°. Welke financiële voordeelen belooft de aanwending van het rioolwater ten behoeve van den landbouw, voor den belastingpligtige?

Blijven wij ons alleen bepalen bij de beschouwing van het rioolwater, dan is de eerste vraag spoedig te beantwoorden: want dan staat het vast, dat het rioolwater in vloeibaren toestand, zoo als het wordt afgevoerd, op de landerijen moet gebragt worden, omdat men het er bepaald over eens is, dat het rioolwater $\frac{6}{7}$ der waarde aan mest in opgelosten toestand in zich bevat en dat slechts $\frac{1}{7}$ in vasten toestand daarin voorhanden is, zoodat elk stelsel, hetwelk ten doel heeft het water door bezinking van de vaste stof te scheiden en daarna het schijnbaar heldere water in de rivieren te laten afvloeijen, evenmin strekken kan tot reinhouding der rivieren, als het waarde aan meststof zal opleveren.

Deze opmerking heeft betrekking op het enkel filtreren van het rioolwater, terwijl de scheikundigen tot nu geen bruikbaar preparaat hebben aangegeven, waardoor een volkomen nederslag van de meststoffen uit het rioolwater verkregen wordt, zoodat het onschadelijk, veel minder weder bruikbaar zoude worden.

Immers de genomen proeven, te Birmingham, Chelsford, Leicester, Tottenham en Crayton, hebben de ongenoegzaamheid van al de gebezigde zuiveringspreparaten ten volle bewezen.

Ter beantwoording van de vraag, in welken staat en in welke hoeveelheid het rioolwater voor bemesting van landerijen aanwendbaar is, deelt dr. CHILD eenige uitkomsten mede van de genomen proeven, waaruit blijkt, dat bijv. te Crayton op 250 morgen ($63\frac{3}{4}$ bunders) met zandigen ondergrond 4 à 5000 tonnen op de morgen (17626 kub. el op den bunder) verbruikt worden; het rioolwater wordt hier verbruikt na ruwe filtrering. De opbrengst van den besproeiden bodem is ruim en bedraagt 12 à 14 ton gras per morgen.

Te Rugby, waar de bodem kleiachtig is, wordt 3, 6 tot 9000 ton per morgen gebezigd; de opbrengst van den grasoogst is ook daar ruim en telkens grooter, doch niet in de juiste verhouding van de verbruikte hoeveelheid, want met 3000 ton rioolwater verkreeg men 22 ton gras, met 6000 ton een opbrengst van 30 en met 9000 ton 32 ton gras per morgen.

DL. XVI.

Te Aulerley, waar de heer WESTWOOD eene proef nam met 2 morgen land, die hij met 1500 ton rioolwater besproeide en 2 morgen van hetzelfde land, waarop hij 8 à 9000 ton van dat water leidde, werd bevonden, dat beide akkers ongeveer dezelfde hoeveelheid oogst leverden, namelijk omstreeks 70 ton groen voeder per morgen. Uit de mededeelingen van den heer WESTWOOD zou zijn te besluiten, dat voor raygras 1500 ton, en voor weiland 600 ton per morgen een rijkelijk toegemeten hoeveelheid is.

De heer MECHI heeft eene nog kleinere hoeveelheid, namelijk 500 ton per morgen, met goed gevolg aangewend; en de heer WALKER te Rugby meent dat eene besproeiing met 500 à 1000 ton per jaar per morgen voordeeliger is dan het verbruiken van eene grootere hoeveelheid.

Een ander daarentegen, graaf ESSEX, bevond, dat het noodig is op de velden met raygras 5 à 6000 ton en op weiland 600 ton per jaar per morgen te verbruiken.

Op de vraag welke mechanische verrigtingen tot het verbruik van rioolwater tot bemesting moeten aangewend worden, en of die verrigtingen uit een economisch oogpunt uitvoerbaar zijn, antwoordt de heer LAWES het volgende: Wanneer het rioolwater zoo verdund is, dat men groote hoeveelheden tot bemesting van zekere oppervlakte noodig heeft, dan is het alleen daar met voordeel te gebruiken, waar dat water zonder behulp van werktuigen en dus langs den natuurlijken weg over de akkers kan geleid worden; terwijl, indien men het stelsel kan volgen het rioolwater in minder groote hoeveelheden op de velden te brengen, de kosten voor toeleidingen over de grootere uitgebreidheid de te verwachten meerdere voordeelen verslinden.

Na te zijn voortgegaan met het aanhalen van voorbeelden van proeven van besmetting met rioolwater, en na, zoo als door ons reeds is vermeld, op de weinig bemoedigende financiële uitkomsten dier proeven te hebben gewezen, waarbij wij niet mogen vergeten nog te konstateren, dat de met rioolwater besproeide velden te Rugby, ondanks de tijdelijk grotere produktie, in werkelijke waarde zijn verminderd, zoodat de waarde dier velden na eene driejarige besproeiing op £ 20 per morgen minder is berekend dan te voren, komt de heer CHILD tot het volgende besluit:

a. Het is bewezen dat het rioolwater bruikbare

mesthoudende eigenschappen bezit, doch in zeer verdunnen staat; dat het geheel onmogelijk is om met voordeel die mesthoudende bestanddeelen daaruit af te scheiden en het water weder zuiver te laten afvloeijen.

b. Aangaande de volgende punten is nog een nader onderzoek noodig, namelijk: den aard van den bodem en van het zaad waarop het rioolwater voordeel kan aangewend worden, benevens de hoeveelheid waarin het op het land moet gebragt worden.

c. Vóór dat deze punten zijn vastgesteld, is het niet te beoordeelen:

welke waarde de vloeibare inhoud der afvoerriolen heeft;

hoe groot de uitgebreidheid is waarop het rioolwater van eene zekere bevolking te verbruiken is;

in hoeverre het mogelijk is het rioolwater in zoo groote hoeveelheid als het dagelijks afgevoerd wordt, nuttig aan te wenden en derhalve *à fortiori*:

in hoeverre het mogelijk is, dat de belastingplichtige in een stad eenige vergoeding kunnen vinden voor de kosten aan de riolering besteed.

Het is van het grootste belang, dat de hier geleerde, zoo wij meenen, onpartijdige blootlegging van den stand onzer kennis, in ruimen kring verspreid worde, en dat velen er zich toe geroepen zullen vinden eene goede oplossing van de bovengestelde punten te geven; want daar het zich dagelijks meer en meer doet gevoelen, dat er iets moet gedaan worden voor de reiniging onzer (engelsche) rivieren en om aan de velden iets terug te geven van de vruchtbaarmakende bestanddeelen, die wij bestendig er van afnemen, is het van groot gewigt, dat wij de eenmaal noodige veranderingen op de doeltreffendste wijze leeren kennen, ten einde niet door overijde handelingen toestanden in het leven te roepen, die aan eene uitvoering van een meer volkomen maatregel tot verbetering zouden kunnen in den weg staan.

Alzoo is het voor het oogenblik zeker wenschelijk, de uitkomst van de te Londen genomen proef af te wachten, alvorens andere steden worden gedrongen het voorbeeld van Englands hoofdstad te volgen; eerst behoort daar het ontegensprekelijke bewijs geleverd te worden dat de aanwending van het systeem met goeden uitslag is bekroond.

Tot dusverre is in dit opstel slechts sprake geweest van het rioolwater in den gewonen zin van het woord, t. w. van die vloeistof zoo als zij aan de mondingen der riolen eener met waterleiding voorziene stad uitvloeit, gelijk te Londen en te Rugby, en het is door de ervaring bewezen, dat door geen tot dusverre bekend preparaat de meststof zoodanig van dat water kan gescheiden worden, dat dit zuiver wegvloeit.

Het is eene insgelijks erkende waarheid, dat het grootste bezwaar tegen het gebruik van het rioolwater als meststof juist gelegen is in de te groote verdunning door water, welke verdunning zoo groot is dat zij nauwelijks door de vergelijking van twee graankorrels in twee schepels kaf kan voorgesteld worden, en het is daarom noodig onderscheid te maken tusschen den toestand te Londen en in die steden, welke, gelijk Londen, een stelsel van riolering met waterleiding hebben aangenomen, alsmede in andere steden die nog zoo ver niet gegaan zijn.

De vragen, die tot eene oplossing moeten gebragt worden, zijn in beide gevallen niet gelijk.

In Londen, waar voor een rioolsysteem 4 millioen £ zijn uitgegeven, zonder te rekenen de enorme sommen, die reeds vooraf waren besteed aan riooltakken met waterleiding op kleine schaal, is de op te lossen vraag eenvoudig: hoe men het nu het best met die waterleiding klaar krije, daar men ze eenmaal heeft; en al moge het nu ook daarmede tot een goed resultaat komen, dan nog blijft het te bewijzen dat het voor andere steden het beste middel tot reiniging is om het systeem van riolering met waterleiding te volgen.

In deze opvatting ligt geen teruggang; het valt mij niet in, de oude beerputten weder te willen invoeren: „want de natuur voert niet den mastodon terug, en wij niet den verleden tijd.”

Het voert echter tot ernstig nadenken, wanneer men let op de uitspraak van mannen, die veel tijd en moeite aan deze onderzoekingen hebben besteed, en ofschoon ambtshalve verdedigers van het waterleidingsysteem zijnde, zelven twijfelden of zij wel de beste partij gekozen hebben, om zich de afval-stoffen uit de steden op die wijze van den hals te schuiven. Zoo zegt prof. WAY: „Er bestaat geen twijfel dat, als men de urine en de beer door eenig middel zonder water kan te zamen houden, men eene meststof van waarde zal hebben”; en de heer LAWES zegt: „Niemand zal tegenspreken, dat de vruchtbaarheid van de aarde, de voort-

brengster van de menschelijke voedingsmiddelen, zeer zou bevorderd worden door een systeem, waarbij aan de eischen der gezondheidsleer werd voldaan en waarbij de menschelijke excrementen, zonder bijmenging van water of vuilnis, in vervoerbaren en onschadelijken toestand tot verbruik konden worden aangeboden.

De verbetering van den gezondheidstoestand in onze woonsteden is ter hand genomen, alvorens men eene genoegzame studie heeft gemaakt van de scheikunde toegepast op den landbouw, en daardoor is men tot inrigtingen gekomen, die ofschoon zij de nadeelige stoffen uit onze nabijheid verwijderen, de waarde dier stoffen voor de landhuishoudkunde in hooge mate verminderen en gelijktijdig onze rivieren verontreinigen.

Afgezien nu van de groote kosten, vereischt om eene geheele verandering te brengen in de wijze van afvoer der onreine stoffen, moet men erkennen dat tot dusverre geen meer uitvoerbaar denkbeeld is opgeworpen, waardoor dit zonder aanwending van water zou te verkrijgen zijn. Dit blijft echter nog immer wenschelijk, doch misschien is de uitvoering veeleer te hopen dan te verwachten.

De steden waarvan nu sprake zal zijn, waar zinkputten, beerputten en alle andere dergelijke afschuwelijkheden nog bestaan, kunnen niet op dezelfde wijze beschouwd worden als die, waar het systeem van riolering met waterleiding is aangenomen. Men heeft daar misschien verstandig gehandeld, achter te blijven bij de anderen in den wedstrijd van verbetering in de sociale en gezondheidspolitie, dewijl de ervaring in laatstbedoelde steden slechts heeft geleid tot de steeds meer algemeen wordende vraag, of het niet eindelijk zal blijken dat de ingeslagen weg de verkeerde is geweest.

Onder de feiten door de jongste onderzoekingen van scheikundigen verkregen, is een der belangrijkste dat van prof. WAY (*Committee of 1862*, p. 136,) dat de bestanddeelen van vruchtbare grondsoorten eene bijzondere geschiktheid hebben om organische bestanddeelen reukeloos te maken en te verteren.

Want er is, chemisch gesproken, geen ontsmettingsmiddel, en bij onze gewone stelsels van uitloozingen en *waterclosets* hebben wij juist de mechanische kracht van het water noodig.

Het onderscheid tusschen aarde en water als ontsmettingsmiddel is duidelijk te maken. Neem namelijk zekere hoeveelheid dierlijke uitwerpselen, b. v. 2 ons, en deel die hoeveelheid in tweeën, doe elk deel

afzonderlijk in een bak en werp op een dier deelen vier kan water en op het andere drie kop aarde in fijn verdeelden toestand, dan zult gij na eenige dagen bevinden dat het water geheel verontreinigd is, terwijl de aarde zonder eenig vuil zal zijn.

Het is daarom in het afgetrokken waar, dat de aarde, en niet het water, bestemd is om de excrementen van de bevolking op te nemen, en de moeilijkheid is nu slechts om dit principe behoorlijk in toepassing te brengen.

Het systeem van aardclosets, door den heer MOULE uitgevonden en door de heeren WHITE en C^o. in toepassing gebragt, kan misschien een uitvoerbaar middel worden, waardoor de verwijdering der excrementen zonder aanwending van water kan worden tot stand gebragt.

Voor de onderdeelen van het denkbeeld verwijzen wij den lezer naar hetgeen door den heer MOULE zelven hierover is medegedeeld in het *Journal of the Society of Arts*, Mei 1863. Hier kan ik slechts zeggen, dat men zich moet voorstellen een toestel, waarbij, in plaats van water, aarde wordt aangewend en wel met behulp van een zeer eenvoudige inrigting, die in iedere woning kan aangebragt worden; — dat door de groote ontsmettende kracht der aarde, de werktuigelijke moeilijkheden, die, naar men zou meenen, bij deze uitvinding zouden rijzen, zeer vermindert; — dat door de verschillende verbeteringen van de oorspronkelijke, de aardclosets, zoo als zij nu door de heeren WHITE worden vervaardigd, tot verschillende aanwendingen geschikt zijn; — dat zij, waar zij ernstig zijn onderzocht, de proef der deugdelijkheid hebben doorstaan, en dat zij eene zeer gewaardeerde meststof hebben opgeleverd, welk laatste feit men vooral heeft op den voorgrond gesteld.

Deze uitvinding is zeker nog in hare kindschheid, zij moge vele verbeteringen, welligt eene geheele verandering behoeven, maar men mag aannemen, dat daarmede eene schrede op den regten weg is gedaan en dat zij de opmerkzaamheid verdient van de besturen van die steden, waar nog geene waterleidingen zijn aangelegd. Die besturen mogen er wel op letten, alvorens zij er toe overgaan groote sommen uit de beursen der belastingsschuldigen te ligten, om daarvoor werken aan te leggen, welke misschien hunne kinderen weder met groote kosten moeten wegruimen.

Het is gemakkelijk gezegd, zoo als ook nu van het waterleidingsstelsel gedaan wordt, dat er jaren lang

over gesproken is en dat dus de tijd van handelen daar was. Ja, er is veel over gesproken en geschreven, maar het is onwaar dat wij geheel op de hoogte van de zaak waren, en er valt dan ook niet meer aan te twijfelen, dat onze hervormers van de gezondheidsleer naar een verkeerd beginsel zijn te werk gegaan; want zij beschouwden de in de steden vallende uitwerpselen slechts als iets, waarvan zij zich te ontdoen hadden en achtten het hunnen eersten en eenigen pligt, die stoffen uit de nabijheid onzer woningen te brengen; zij wierpen ze dus in de rivieren en lieten het aan de toekomst over, de gevolgen daarvan te dragen.

Wij zullen nu niet onderzoeken of die handeling onder de gegeven omstandigheden goed- dan wel afkeuring verdiende; doch waarschijnlijk is daardoor de juiste oplossing der vraag welligt eene halve eeuw verschoven, en wij staan nu voor het vraagstuk: een kwaad weg te nemen, hetwelk men 25 jaren geleden nauwelijks kende, en dat door het drijven der hervormers op het gebied der hygiëne nog dag aan dag verergert.

Wij hebben nu nog een kort woord te zeggen over het onderwerp van de waterleiding in verbinding met de riolering, en over de vraag van het standpunt der zorg voor den openbaren gezondheidstoestand.

Het riolenstelsel met waterleiding is gebouwd op de veronderstelling, dat de watertoevoer, waarover wij beschikken, praktisch onbegrensd is. Men zegt en het is in het afgetrokken waar, dat, wat wij ook doen mogen met het water hetwelk wij uit onze rivieren voor de waterleiding ontleenen en in rioolwater veranderen, toch de absolute waterhoeveelheid, die ergens op een gegeven tijd voorhanden is, daardoor niet veranderd wordt; doch in de uitvoering is dit zoo niet, want zelfs, zoo als nu te Londen, — waar tegenwoordig eenige miljoenen tonnen water op zekere plaats aan de rivier worden ontnomen, om ze omstreeks 10 engelsche mijlen lager in haren loop terug te voeren, — is het toch zeker dat de waterhoeveelheid tusschen die twee punten aanmerkelijk is verminderd. Op den *Theems* nu moge deze vermindering weinig merkbaar zijn, doch de bezorgdheid, die onlangs, bij de behandeling in het parlement van het plan van *Cheltenham* om water te ontleenen uit den zijtak van den *Theems*, zich deed kennen, bewees ten duidelijkste dat de te verbruiken waterhoeveelheid in het algemeen niet als onbegrensd wordt beschouwd.

Nu is het wel waar dat, bij het tegenwoordig systeem, het waterverlies der rivieren niet groot is, omdat de hoeveelheid, die op zekere plaats daaraan ontnomen wordt, op een lager gelegen punt, al zij het dan in verontreinigden staat, wordt teruggegeven, zoo als te Londen; — maar gesteld dat de londensche afvoerriolen tot in zee verlengd worden, dan zou het toch onbegrijpelijk zijn dat de afleiding van een zoo groote hoeveelheid water geen invloed op den *Theems* zou uitoefenen; en gesteld aan de andere zijde, dat men het rioolwater tot besproeiing der velden gebezigd hebbe, dan zal dat wel weder voor een deel over, en voor een deel onder de oppervlakte van den grond naar de rivieren toestroomen, doch evenmin in die mate van zuiverheid, dat eene verontreiniging der rivieren zou worden voorkomen. Ik meende eerst alleen voor deze bezwaren te staan en huiverde dus ze uit te spreken; doch nu vind ik dat de heer BAILY DEUTON, in eene mededeeling in het *Journal of the Society of Arts* van 10 Februarij 1865, van den watertoevoer als van de grootste moeilijkheid spreekt voor de ontwikkeling van het rioolstelsel met waterleiding; hij doet uitkomen dat telken jare meer water uit de zijtakken onzer hoofdriolen voor de stedelijke waterwerken afgeleid wordt, en dat, wanneer, gelijk nu het geval is, al dat water weder op de rivieren wordt geloosd, daaruit twee omstandigheden geboren zullen worden: of men voert het rioolwater zoo als nu weder op de rivieren af, (dan wordt daardoor de stroom voor de benedenwaarts gelegen steden verontreinigd), of, wanneer het naar eenige der nieuw aanbevolen stelsels over de velden wordt geleid, zal het water in het geheel niet, of slechts ten deele weder in de rivieren komen, en dan wordt de toegevoerde hoeveelheid water voor diezelfde steden zeer verminderd; ook de heer LAWES (*Journal of the Royal Agricultural Society*, XXIV, 1) beveelt op dezelfde gronden aan, de hoeveelheid voor de riolering te verbruiken water zooveel mogelijk te beperken; terwijl de heer MENZIÉS in zijn onlangs verschenen werk, een bijzonder plan tot riolering met waterleiding aanbeveelt, omdat daarbij veel spaarzamer met het waterverbruik wordt omgegaan.

Men heeft alzoo deze twee punten in het oog te houden: a. dat voor eene riolering met waterleiding eene voortdurende en steeds toenemende groote hoeveelheid water noodig is, en het op verre na niet bewezen is, dat de ter onzer beschikking staande watertoevoer onbegrensd is; b. dat de buitengewone ver-

dunning, waartoe de rioolstoffen door vermenging met water gebracht worden, het grootste bezwaar is tegen het nuttig aanwenden van die stoffen tot bemesting.

Thans nog eenige woorden over de riolering en haren invloed op den openbaren gezondheidstoestand.

Er zijn eenigen (doch hun getal is gering) die gelooven, dat de invoering van het stelsel van *waterclosets* bepaalde afkeuring verdient voor den openbaren gezondheidstoestand, en dat dit stelsel, in plaats van beter, slechter is dan de vroegere inrigting der zinkputten.

Ik deel die meening zelfs geen oogenblik; ik stem daarentegen toe, dat over het geheel door de *waterclosets* de reinheid in de laatste twintig jaren zeer is verbeterd; doch wanneer wij dit toegeven, dan volgt daaruit nog niet, dat het tegenwoordige stelsel het best mogelijke is, zelfs niet eens dat het tamelijk goed is.

De heer RAWLINSON, een streng aanhanger van het stelsel van *waterclosets*, is zelf in zijne verdediging daarvan niet onkwetsbaar. Hij stelt de, volgens de statistiek bewijsbare, verbetering van den gezondheidstoestand en vermindering der sterfte van de bevolking van Londen, geheel op rekening van de invoering der *waterclosets*, doch vergeet dat in hetzelfde tijdvak van de invoering daarvan in Londen buitendien groote verbeteringen zijn gebracht in vroegere slechte en ongezonde toestanden, terwijl men daartegen zou kunnen overstellen de ondervinding in andere steden opgedaan, waar onlangs eveneens zorgvuldig rioleringen zijn uitgevoerd, en waar, vooral in de hoog gelegen gedeelten dier steden, de gezondheidstoestand zeer slecht is bevonden.

Wij zullen geen melding maken der door CHILD aangevoerde plaatselijke bijzonderheden en uitkomsten, waarbij het goede effect van het riolenstelsel met waterafvoer niet zoo voldoende wordt bewezen, en eindigen met de laatste bladzijde van zijne mij zoo belangrijk voorkomende brochure zooveel mogelijk over te nemen. Die bladzijde luidt als volgt:

„Er is nu wel genoeg gezegd om den tegenwoordigen toestand van de belangrijke kwestien aan te toonen, die met het riolenstelsel in verband staan. Er kan niet genoeg op gewezen worden, dat de kwestie, die in Londen nog moet opgelost worden, geheel verschilt van die voor zulke steden, welke slechts gedeeltelijk of nog in het geheel niet gerioleerd zijn.

„Londen heeft zich eenmaal den aanleg van het riolenstelsel getroost en dus nu nog slechts te onderzoeken,

wat het beste te doen is met de groote hoeveelheid vloeibare rioolstoffen, welke die stad zich alzoo geschapen heeft. Londen kan met alle regt vragen, dat de wetenschap een ander middel aanwijze om beter dan met de waterleiding de uitwerpselen der bevolking uit de steden te verwijderen, en men is gerechtigd tijd te vorderen, om de uitkomsten van het londensche stelsel te zien, en te trachten hoe de daaraan verbonden moeilijkheden, hetzij van architectonischen aard, hetzij den gezondheidstoestand of den landbouw of de landhuishoudkunde betreffende, overwonnen kunnen worden.

„Het gekozen comité, dat nu bezig is met het onderzoek der wetsvoordragt van lord MONTAGUE, zal ons ongetwijfeld nadere verklaringen geven over punten die nog op te lossen zijn; ik geloof echter dat voor het tegenwoordige het werkelijk meer noodig is nieuwe feiten aan te geven, dan verklaringen af te wachten over het reeds bestaande. Wij hebben, zoo als prof. VOLCHER (*Journal of Society of the Arts*, 10 Februarij 1865 p. 203) zeer juist zegt, meer behoefte aan nieuwe en zorgvuldige onderzoekingen, dan aan het verder doorzoeken van de reeds verzamelde uitspraken.”

Uit het medegedeelde uit de brochure van dr. CHILD blijkt, dat bij hem ernstige bedenkingen bestaan tegen het rioolstelsel met waterleiding, zoo als het in Londen tot reiniging der stad is toegepast. Hij heeft voldoende bewezen, dat hij in die beschouwingen niet alleen staat, en dat zelfs mannen die ambtshalve het gevolgde stelsel verdedigen, moeten erkennen voor de oplossing te staan van de groote bezwaren die aan het stelsel verbonden zijn.

Wij zullen thans zien wat de heer HUBERT GROUWEN uit *Salzmunde* ons over het ontwerp mededeelt.

Reeds in zijn voorwoord doet de schrijver zich kennen als een voorstander van het stelsel tot reiniging der steden door riolering met waterleiding. Hij schijnt de bezwaren, die volgens anderen dat stelsel aankleven, gering te tellen en haalt de volgende uitdrukking aan van den heer JUL. VON HOLZENDORFF te Berlijn, waarmede hij dus blijkbaar instemt: „De verzameling van de menschelijke excrementen in de steden, hunne spoedige verwijdering zonder gevaar voor de inwoners en het gebruik maken van die stoffen zijn twee onderwerpen van onzen tijd, aan welker oplossing de techniek en de landbouwkunde met gelijken ernst werkzaam zijn, zonder dat het een van beide tot dusverre

gelukt is eene wenschelijke oplossing te vinden, in dier voege dat de stedelijke en landbouw-belangen zijn bevredigd geworden.

„Dikwijls zijn die beide onderwerpen als met elkander samenhangend behandeld geworden; ik houd dit grootendeels voor de oorzaak dat tot dusverre de oplossing van het vraagstuk vrijdeld is, omdat volgens onze overtuiging, elk van die onderwerpen op zich zelf moet opgelost worden; wij bedoelen dat in deze vraag de stedelijke en landbouw-belangen streng van elkander gescheiden moeten zijn en blijven.

„Bij de stedelijke besturen dient als eerste en voor naamste plicht op den voorgrond te staan de zorg voor de belangen der gezondheid van de bevolking der steden, en zonder twijfel moet voor deze allereerst het problema worden opgelost, hoe de menschelijke uitwerpselen in de steden te verzamelen en weg te voeren zonder nadeel voor den algemeenen gezondheidstoestand.

„De oplossing van dit vraagstuk is van zoo overwegend belang, dat zij als alleenstaande moet beschouwd worden; geen ander gezichtspunt dan dit kan daarbij in overweging komen; alle andere beschouwingen staan op den achtergrond en zijn van ondergeschikten aard.”

Als wij de vooropgezette vraag nader gaan beschouwen, dan staan wij al aanstonds voor het niet onbeduidende dilemma, namelijk eene keuze te doen tusschen de twee stelsels: wegvoer of riolering. De strijd tusschen den technicus en den scheikundige, die reeds jaren lang daarover is gevoerd en nog steeds gevoerd wordt, is het beste bewijs dat elk van de stelsels groote bezwaren heeft.

In de hoop den lezer daarmede eene dienst te doen, wil ik trachten de schaduwzijde van elk dier stelsels te vermelden.

Als schaduwzijde van het afvoer-systeem, hebben de bestrijders de navolgende bezwaren ingebracht:

1°. Dit stelsel legt den burgers, voor de periodieke ontruiming en wegvoeren van den inhoud der beerputten en latrinen, tamelijk gelijke, dikwijls grotere kosten op, dan op hen zullen drukken, wanneer zij die stoffen regtstreeks naar het straatriool leiden en eenvoudig door den algemeenen waterstroom buiten het gebied der stad doen afvloeijen.

2°. De kosten nemen toe naar mate het stelsel meer volkomen wordt toegepast; want volgens de best bevonden wijze, moet men voor de ontvangst der ex-

crementen kleine tonnen bezigen van slechts 200 ponden zwaarte, die, vol zijnde, zoo goed mogelijk gesloten weggevoerd en onmiddellijk door eene ledige ton vervangen worden.

3°. Dit tonnenstelsel vordert steeds eene onaangename contrôle, omdat men voor eene tijdige verwijdering heeft te zorgen, ten einde het overloopen te voorkomen.

4°. Worden de uitwerpstoffen alzo in kleine tonnen opgevangen, en met korte tijdruimte verwijderd, dan verlopen er toch immer omstreeks 20 dagen, alvorens in eene woning van gemiddelde getalsterkte (10 personen) de ton verwisseld behoeft te worden. Die tusschenruimte is genoeg om den inhoud in gisting te brengen, waarbij nadeelige gassen in bijna even groote hoeveelheid zich ontwikkelen en verspreiden als bij het oude beerputtenstelsel. Daarom wordt bij het tonnenstelsel, zal dit eenigzins doeltreffend werken, eene gelijktijdige ontsmetting der tonnen en kuilen gevorderd, en de uitgaven en moeilijkheden nemen daardoor zeer toe.

5°. Worden de excrementen, zoo als gewoonlijk, in grootere putten opgevangen, dan gebeurt het zelden, dat de lediging ook daar, waar zij met kostbare ontledingswerktuigen geschiede, zonder vele en onaangename bezwaren kan verrigt worden ¹⁾.

6°. Ten einde de meststof voor waardeverlies te behoeden, sluit het wegvoersysteem alle bijmenging van urine-, wasch-, spoel-, fabriekwater enz. uit, en maakt derhalve eene stelselmatige riolering eener stad noodzakelijk.

7°. Wat daarbij aan rioleringkosten gespaard kan worden, is eene betrekkelijk onbeduidende som.

8°. Door de verdedigers van het afvoersysteem wordt bijzonder veel gewigt gehecht aan het beweren, dat door dit systeem de in de steden vallende meststoffen weder ter beschikking van den landbouw worden gesteld. Dit is niet volkomen juist, dewijl dat systeem zich niet inlaat met de wegvoering van de gistende zelfstandigheden, vervat in de urine en het vuile gootwater uit wasscherijen, keukens, slagterijen enz., en die slechts door middel van riolen uit de nabijheid der

¹⁾ Als voorbeeld wijzen wij op *Keulen*; in die stad heeft men reeds 20 jaar het meest volkomen stelsel van wegvoer en daar worden dus de landbouwkundige belangen zeer in het oog gehouden als gevolg daarvan heeft de stad eene onaangenaam riekende atmosfeer. De licht- en de schaduwzijde van het afvoerstelsel zijn hier dus zoo goed mogelijk vereenigd.

steden kunnen weggevoerd worden. — Met het wegvoersysteem en de aanwending enkel van de drekstoffen, krijgt men dus eene slechts gedeeltelijke en zeer eenzijdige oplossing.

De nadeelen van het andere stelsel, de afvoer door riolen, worden volgendewijze zamengevat:

a. Wanneer de riolen al de onreinigheden moeten opnemen en wegvoeren, die in de steden vallen, dan is het water voor doorspoeling zeer groot, welk water, zoo het machinaal moet aangevoerd worden, zeer kostbaar is.

b. De riolen, oud of nieuw, verliezen met den tijd hunne waterdigtheid en laten dan het vuile water in den ondergrond doorzippelen, waardoor deze niet veel minder zal worden verontreinigd,

dan door de beer- en zinkputten die volgens het oude stelsel bij ieder huis bestaan

c. In de riolen heerscht een ondragelijke stank en de daaruit opstijgende vergiftige gassen stijgen aanhoudend door de toeleidingsriolen in de straten en in de woningen. Ofschoon het door de Engelschen op stellingen toon ontkend wordt, wordt toch van bevoegde zijde beweerd, dat riolen met opneming van drekstoffen den dampkring eener stad bederven.

d. De *waterclosets*, welke bestemd zijn tot afsluiting van den stank tusschen de riolen en de huizen, moeten met zorg worden behandeld, behoeven vele herstellingen en worden daarom als onvoldoende beschouwd.

DE BOUWKUNST OP DE PARIJSCH E WERELDTENTOONSTELLING IN 1867.

(Uit het Engelsch vertaald. *Building News*.)

(Vervolg.)

(DEZE SCHETS IS GESCHREVEN IN MEI, JUNI EN JULIJ 1867).

III.

In ons overzicht der te *Parijs* tentoongestelde architectuur volgen wij de rangorde waarin de onderscheiden landen in den officiëlen katalogus voorkomen, te beginnen met *Frankrijks* eenige bloeiende kolonie.

Algerië zond ongelukkiglijk niets in van de vele nieuwe gebouwen en belangrijke werken die zijne welvaart doet verrijzen, maar is alleen in zijn verleden vertegenwoordigd. Het voornaamste dat *Algerië* op bouwkunstig terrein te zien geeft is het dusgenaamde *Graf van den Christen*, een mausoleum zijner oude Mauritaansche koningen, ongeveer 60 mijlen ten westen van *Algiers*. Het is een fraai cirkelvormig grafmonument, van een type in *Klein-Azië* en *Etrurië* gemeen, en van welken dat van keizer *HADRIANUS* als het uitstekendste voorbeeld mag worden beschouwd. Dit algerische voorwerp heeft ongeveer 200 voet in diameter, en bestaat uit een jonischen verbonden zuilenwand, gekroond met eene gradueel pyramidale bedekking. Geen spoor van de wijze hoe de apex uitliep, schijnt ontdekt te zijn, en bij het wel uitgevoerd model zijner restauratie is dit niet aangegeven.

Uit de *Nederlanden* zien wij slechts drie architecten te voorschijn treden om het vak te vertegenwoordigen, en van deze kunnen twee in alles, behalve het toevallig geboorte-lot, als Franschen worden aangemerkt. De heer *CUYPERS*, die dus hier gezegd kan worden de eenige vertegenwoordiger zijner natie te zijn, leverde zijn *Koning-Willem-Museum te Amsterdam* ¹⁾ en drie kerken.

De heer *BOUWENS*, die kweekeling was van den heer *LABROUSTE* en te *Parijs* verblijf houdt, zond tekeningen van een huis in het park *Monceaux* opgerigt, en kan derhalve niet wel als vertegenwoordiger der nederlandsche bouwkunst worden aangemerkt. Wat hij inzond is door en door Fransch en niet bijzonder uitstekend in zijne soort. — De heer *VAN SOOLEN* exposeerde eene zeer wel doordachte kerk van gebakken en gehouwen steen, gebaseerd op de modellen van die in *Midden-Frankrijk* in de 13de eeuw gebouwd. Zij heeft lage schipbogen en een hoog triforium tot galerij gevormd. Het werk is een onderzoek waard. Gelijk

¹⁾ Het museum *Koning Willem I*, waarvoor de heer *LUDWIG LANGE* de prijs van f 1500 en de heer *CUYPERS* de premie van f 300 verwierf.

de meeste gelijksoortige ontwerpen, heeft het zijbeuken, koor en schip allen van gelijke hoogte, waardoor het in omtrekken zeer zwaar is geworden. Ook dit stuk moeten wij als voortbrengsel der *Nederlanden* afwijzen, want wij zien dat de heer VAN SOOLEN is *architecte agréé de la Préfecture du Haut-Rhin*, en hij woont te *Parijs*. Zijne geboorte te *Amsterdam* moge hem Nederlander doen zijn, maar hij is een fransch architect, en zijne werken behoorden in de fransche afdeeling te zijn ten toon gesteld.

De architectuur, en waarlijk de schoone kunsten van *België* in het algemeen vindt geene plaats in den officiëlen katalogus, voor zooverre deze nu in het licht is verschenen, en zoo wij bij onze beschouwing eenig gebouw of eenigen bouwmeester niet met juistheid noemen, mogen wij tot onze verontschuldiging wijzen op de moeilijkheid van het ontcijferen dier spinnweb-achtige en dooreengekraste onderteekeningen en op de groote hoogte waarop zij gehangen zijn. De ruimste tentoonsteller van belgische bouwkunst is de heer SUYS, die vele uitvoerige teekeningen inzond; de eerste reeks daarvan behoort tot een ontwerp van een paleis voor de schoone kunsten te *Brussel*, en het verdient opmerking, dat hier, even als bij de mededinging voor onze eigen *National Gallery*, weder blijkt hoe uiterst onbevoegd de schoone kunsten schijnen te wezen om voor zich zelve een geschikt te-huis in te rigten. De poging van SUYS om haar eene huisvesting te verschaffen is al zeer ongelukkig. Hij begiftigt ons met een slecht geordonneerd, overladen ontwerp, waarin zeer veel is zaamgeflanst van de gewone materialen der Renaissance-behandeling, zaamgeplakt onverschillig hoe en waar. Zijne Beurs te *Brussel* is niet beter, en zijn ontworpen gedenkteeken voor koning LEOPOLD is een zoo barre opeenstapeling van ornament dat het vreeselijk is om aan te zien; zelfs het afbeeldsel des vereerden konings raakt ten eenenmale bedolven onder de dwaasheid van zijnen liefhebbenden onderdaan. Dat de heer SUYS in staat is iets beters te leveren, wanneer hij de weelderige uitwassen zijner fantasie weet te besnoeijen, blijkt uit zijne Nieuwe Baden te *Spa*, welke zeer goed zijn. Helder en eenvoudig in algemeene conceptie, en, zoo als de breede detailteekening toont, zeer goed en zuiver in de accessoire ornamentatie, spreken zij zeer ter gunste van den ontwerper, en wij hopen, en voor de belangen der kunst zelve en voor die van den heer SUYS als architect, dat hij de les moge ter harte nemen, die ge-

legen mag zijn in het feit, dat van al zijne tentoongestelde ontwerpen dit het eenige is hetwelk tot uitvoering kwam. — De heer HOSTE exposeert eene kerk, welke is eenvoudig — neen, juister gezegd, — afgrijpselijk uitgewerkt; en met overgroot genoegen ontmoeten wij, van daar ons afwendende, de twee zeer aangename ontwerpen van kerken, die den heer CHARPENTIER als vervaardiger aanwijzen. De eerste kerk is die van de Heiligen PETRUS en PAULUS te *Chatelet (België)*, van een rustig en net voorkomen. Het plan is in den kruisvorm en heeft een toren op het kruispunt en twee kleinere aan het westeinde, alle drie met lei, en zeer eenvoudig behandeld, waardoor een zeer waardig effect verkregen wordt. Het is jammer dat bij de drie ramen aan het westeind de dorpellijn gebroken is; wij zouden hier veel liever twee dan drie ramen hebben gehad, of, zoo drie, dan met ongebroken dorpellijn. De kerk van de Heiligen JOHANNES en NIKOLAAS te *Brussel* is meer aanmatigend, maar evenzeer goed. Zoo zij nog niet gebouwd is, zouden wij den heer CHARPENTIER in overweging willen geven, het lantarendeel zijner centrale spits nog eens ter hand te nemen; het bijzonder groote aantal vensters, het een over het ander, trok onze aandacht; eene grotere vaste massa aan de hoeken zou eene verbetering zijn en voor de stevigheid van den bouw en uit het aesthetisch oogpunt. De heer CHARPENTIER toont zich een zoo bekwaam artieste, dat hij zeker onze opmerkingen zal weten te waarderen, en wij wenschen *België* geluk met het bezit van dezen op het vasteland zeldzamen schat: een bekwaam en getrouw exponent der middeleeuwsche bouwkunde. — De heer VAN HOUTEGHEM zond een zeer goed specimen van een belgisch kasteel met kurieuse ronde spits gedekte torens aan den hoek, bij ons alleen in *Schotland* te vinden. Dit is veel beter dan veel van het gelijksoortige dat ons onder de oogen kwam, en hier zijn de torens ruim genoeg gemaakt voor een nuttig gebruik. — Onder het belgische werk vindt men nog zeven teekeningen illustrerende eene kerk te *Argenteuil*, welke een bezoek verdienen van hen die aandringen op een ruim gebruik van ijzer in onze kerkbouwkunst. Het is een afschuwelijke misgeboorte in gegoten ijzer in den allerslechtsten stijl van den poveren RICKMAN, en hoe vreemd ook, zij is dezer dagen werkelijk gebouwd. Wij hadden gemeend dat zulke dingen niet meer bestonden, maar willen hopen dat dit het allerlaatste van die soort moge wezen. — De heeren

CARLIER en Zoon hebben eene positie, want zij noemen zich bouwmeesters der stad *Nivelles*, en wij hopen zeer, dat, zoo zij ooit zich weder schuldig maken aan een tweede onderneming als deze, zij dan uit hunne hooge betrekking mogen worden ontslagen. Doch zij zijn niet de eenige misdadigen, want met het schetterendst trompetgeschal presenteert zich aan ons de heer CHARLES VINCENT, „*Architecte Provincial du Hainaut, Membre correspondant de la Commission Royale des monuments, Lauréat de l'Exposition des Beaux-Arts de Mons etc. etc.*,” en bij al die fanfaronnade levert hij het slechtste goed op geheel de tentoonstelling. Zijn gemeente-huis (*Communal Hall*) voor eene stad in *Henegouwen* en zijne voorgestelde restauratie van den klokketoren te *Mons (Bergen)* zijn de jammerlijkste dingen die wij in vele jaren hebben ontmoet, en wanneer een zóó onbevoegd persoon zóó veel eer kan behalen, zouden wij aan eenige onzer jongelieden den raad willen geven te emigreren naar een land waar hersenen schaarsch en lauweren in overvloed zijn. Over het geheel genomen, is de staat der bouwkunst in *België*, als vertegenwoordigd door deze tentoonstellers, niet zeer hoopvol, veel slechter dan wij dien zouden verwacht hebben. Vele engelsche architecten hebben daar reeds deugdelijke werken uitgevoerd, en deze hadden de inlandsche mannen van het vak moeten aanpakken om ons voorbij te streven; maar, alleen de heer CHARPENTIER uitgezonderd, zij schijnen niet in staat of onwillig den wedstrijd op te nemen.

Wij mogen geen afscheid nemen van de belgische afdeeling, zonder alvorens met lof te gewagen van de cartons van den heer GUFFER. De tekening zijner figuren en draperiën is bewonderenswaard, en allen studerende zij het aanbevolen er bijzonder de aandacht aan te wijden.

Uit *Pruissen* hebben wij onderscheidene bijdragen, van welke de belangrijkste is het nieuwe stadhuis te *Berlijn*, door den heer WAESEMANN. Dit wordt geïllustreerd door een uitvoerig pleister-model van het front en vele teekeningen. Het is eene konstruktie in gebakken steen; alleen de stijlen der ramen zijn van gehouwen steen, en deze kunnen ook van terracotta zijn. Veel goeds is er in WAESEMANN'S ontwerp, niettemin is er ook veel hards en onharmonieërens in, en zoo de heer SCOTT de gelukkige man moge zijn, die door zijn land vereerd zal worden met de opdracht voor onze nieuwe *Law Courts* (gerechtshoven),

vertrouwen wij allezins dat hij met zorg dit ontwerp nagaan, en daarin zien zal hoe onaangenaam het effect is van verborgen dak, waarop hij zoo zeer is gesteld; want hier zijn de daken onzichtbaar, daar zij, als in SCOTT'S ontwerp, gemaskeerd zijn achter een borstwering. WAESEMANN is evenwel meer consequent, daar hij hetzelfde beginsel overal in toepassing brengt. In het centrum van de façade verheft zich een rijzige toren, eenigermate naar het principe van dien te *Laon*, maar doordien eene opvolgende verdieping achterwaarts gaat, is het effect te teleskopisch om te kunnen vol doen; dit en de overdreven voorsprong van het balkon, dat om de eerste verdieping van het gebouw loopt, ontwerpen een ontwerp, hetwelk over het geheel groote verdienste heeft. Wij kunnen onze goedkeuring niet hechten aan de wijze, waarop de heer WAESEMANN de onderscheidene gedeelten van het berlijnsche stadhuis inwendig in zoo verschillende stijl behandelt: immers, de hoofdingang is in den stijl van veertiende-eeuwsch werk in *Duitschland*; de groote zaal, vijftiende-eeuwsch italiaansch; de zaal voor den gemeenteraad stijl FRANS I van *Frankrijk*. Eenheid van denkbeeld is het eerste element van grootheid in de kunst, en het smart ons als wij die opzettelijk zien ter zijde geschoven.

De heer ORTH zond een model en vele teekeningen zijner *Zions-kerk*, thans te *Berlijn* in aanbouw. Dit is een gebouw in Renaissance-proportien en omtrek, aangevuld met details van het romaneske, en de hutspot is niet wel te verteren; het eenige goede er in is de behandeling van de galerij van binnen. Dit is eene hechte structuur van steen op segmentbogen, die alleen haar steunen, doch niet als een triforium, en derhalve geene pilasters boven zich hebbende die licht en klank kunnen belemmeren. Ongelukkig loopt deze galerij geheel de kerk rond, zelfs om het koor, waardoor menigeen die zich daarop bevindt kwalijk geplaatst moet zijn.

Van den heer SCHMITZ hebben wij eenige zeer schoone teekeningen, volkomen modellen van lijntekening; en er is niets op de tentoonstelling, dat in technische uitvoering zijn ontwerp eener kerk in den germaansch-gothischen stijl te boven gaat: — een stijl, die wel in onze oogen niet veel gunst vindt, maar natuurlijk, uit een duitsch oogpunt, anders wordt beschouwd. Zijne torenspits wordt, naar onze meening, ontsierd door het balkon of den omgang, die hem, ter halverhoogte omgeeft, gelijk aan dien eener minaret. SCHMITZ'S details van gedeelten van het werk zijn bewon-

derenswaard geteekend, en zijn opstand van den voor-gevel der keulsche kathedraal, alsmede zijne teekeningen van onderscheidene harer deelen zijn voortreffelijk uitgevoerd en verdienen eene bedaarde en naauwkeurige beschouwing.

Het kleine koninkrijk *Wurtemberg* zond eene tekening van eene kleine bad-inrigting aan het meer van *Constance*, van ordinair karakter, en een model van het monument ter gedachtenis van *UHLAND*, door den heer *OPPEL*, te *Stuttgart*. Dit laatste is zamengesteld uit modillons en kanteelingen van de meest onderscheidene vormen en standen, waarbij nog komt dat het verstek van de kroonlijst op een hoogst onaangename wijze in overstand is met het grondplan van het voetstuk. In den katalogus zijn nog vele andere bijdragen uit dezen kleinen Staat vermeld; doch wij hebben te vergeefs er naar omgezien, gezocht zelfs in de monding van *KRUPPS* monsterkanon, dat er wel naar uitziet als moest het heden en de toekomst dezer verstrooide brokjes van *Europa* er in verzwolgen worden.

Uit *Beijeren* hebben wij slechts ééne tekening, maar zij is opmerkelijk schoon, van de restauratie der kathedraal te *Regensburg*. Men vindt ze in de anexe in het park, welke de overige voorwerpen van schoone kunsten uit dat koninkrijk bevat. Van het midden der 16de eeuw tot 1859 bleef de kathedraal onvoltooid, en toen werd een goedgemeende poging gedaan om ze te voltooiën naar het ontwerp van den heer *DENZINGER*, architect der kerk, die zich deze eervolle betrekking allezins waardig toont. Zijne tekening is al wat men zou kunnen verlangen. Van harte hopen wij dat de tegenwoordige tijden van beroering niet de voltooiing van zijnen arbeid mogen verhinderen. Natuurlijk heeft de kerk opengewerkte torenspitsen, — alles in *Duitschland* schijnt die abnormale uitpunten te moeten hebben; maar deze zijn zeer goed in hare soort, en het is een van meest geslaagde voorbeelden van restauratie en afwerking die ooit werden gegeven, door en door harmoniërende met het oude werk en ook alleen daarnaar strevende.

Oostenrijk heeft, na *Frankrijk*, de belangrijkste verzameling van bouwkunstige teekeningen op de tentoonstelling, en verbaast ons door het bijzonder uitstekende, in allen zonder onderscheid. De heer *HANSEN* zond eene keurige restauratie van het choragisch monument van *LYSICRATES*; verder twee ontwerpen der gebouwen van de hooge landsvergaderingen, Hooger- en Lagerhuis, te *Weenen*. Het Lagerhuis is bijzonder wel ontworpen.

Het Hoogerhuis heeft al te veel kolommen om veel verscheidenheid aan te bieden, en moet onderdoen voor het andere. Doch de hoofdwerken van den heer *HANSEN* moeten elders worden gezocht; en onder de oorlogstuigen in de machinen-galerij ontmoeten wij eenige fraaije fotografiën en teekeningen van zijn groot tuighuis te *Weenen*: een werk wel onderzoek en bestudering waard, en dat het idee van een militair bouwwerk met het praktisch nut voor zijn doel vereenigt. Veel in dit werk van den heer *HANSEN* is in onze oogen vreemd, maar wij kunnen er toch grootsche gedachte en bekwame behandeling niet aan ontzeggen. Nadere afbeeldingen van dit bouwwerk vindt men in de étalage van den heer *DRASCHÉ*, fabrikant van terra-cotta en de grootste steenbakker ter wereld. Deze étalage, in het park, is een bezoek wél waard, niet alleen om hetgeen zij al dadelijk oplevert, maar ook om een blik te slaan in de portefeuille met teekeningen van gebouwen met de materialen van *DRASCHÉ* zamengesteld. Bij deze zullen wij voor heden onze aandacht bepalen; ons overzigt van zijn fabriekaat bewaren wij tot nadere gelegenheid. Het Tuighuis, een gebouw van baksteen en terra-cotta door den heer *DRASCHÉ* geleverd, is eene uitstekende illustratie van het nut van die materialen, daar met betrekking daarop alle détails wel en naauwkeurig in overweging zijn genomen. De heer *HANSEN* heeft in dit materiaal vele andere gebouwen te *Weenen* en omstreken uitgevoerd, waarvan de teekeningen hier te vinden zijn, en wij raden engelsche architecten inzonderheid het paleis van den heer *DRASCHÉ* zelve in oogenschouw te nemen. Dit is een hoogst edel ontwerp, en de détails getuigen van den fijnsten smaak; het karakter is Renaissance. Zeer vreemd in engelsche oogen schijnt *HANSENS* Synagoge te *Pesth*, met haar zonderling oostersch — bijna russisch karakter; en zijne nette *Grieksche kerk* te *Weenen* toont dat hij als ontwerper zeer bedreven is. Doch welligt is de meest bekoorlijke van al zijne bijdragen hier eene kleine villa te *Maun*, waarin hij met den heer *FÖRSTER* samenwerkte, en wier détails uiterst sierlijk en schoon zijn. Er zijn nog meer werken van deze beide heeren, gelijk ook van anderen, maar wij keeren terug naar de galerij der tentoonstelling, en willen de bijdragen van den heer *FESRTL* beschouwen. Het beste van deze is ontwijfelbaar zijn ontwerp voor de *Hongaarsche akademie* te *Pesth*: een ontwerp, dat, naar wij vreezen, geene kans heeft verwezenlijkt te worden. Het

is een goed geslaagde studie van een middeleeuwsch karakter, gegrond op den belgischen stadhuis-type, doch niet slaafsch het model volgende, en zijne aangevoegde gebouwen zijn hoogst schilderachtig gegroepeerd. Zijne Votief-kerk, thans in aanbouw te *Weenen*, is al te zeer met ornament overladen, en evenaart op verre na niet zijne andere werken. Zeer uitstekend inderdaad is zijne tekening van het kasteel *Grooss Skal* in *Bohemen*; zij is uiterst pittoresk. Deze en zijne tekening eener koninklijke schietbaan bevelen wij allezins in de aandacht onzer jongere kunstbroeders als modellen aan. Zich van deze stukken af te wenden, om zijn parlamentsgebouw gade te slaan is zeer pijnlijk. Het is in een Palladiaansch karakter, en de heer *FESRTL* had behooren te begrijpen dit niet te exposeren. De heer *HENCZELMANN*, van *Pesth*, geeft ons een zeer lofwaarde restauratie van de kerk van *St. Bénigne* te *Dijon*, waaraan zoo menig oudheidkenner zijne krachten heeft beproefd, doch er niet in mogt slagen de beschrijving eenigermate in overeenstemming te brengen met de overblijfselen. Aan dr. *HENCZELMANN* gelukte dit veel beter dan aan anderen wier werk wij gezien hebben; doch zonder planteekening zou het niet doenlijk zijn onzen lezers aan te toonen op welke wijze hij het deed. In vereeniging met de heeren *GERSTER* en *FREY* exposeert hij ook een ontwerp voor dezelfde hongaarsche akademie, waarvan wij hierboven gewaagden. Dit is van veel minder ingewikkelden aard dan dat van den heer *FESRTL*, van zeer eenvoudig oud fransch karakter en in aanleg wél doordacht. Van de heeren *GERSTER* en *FREY* vindt men voorts een ontwerp van een bazar te *Pesth*, van ordinair italiaansch karakter.

De heer *RÖSNER* geeft ons zeer schoone teekeningen en een zeer goed ontwerp voor eene kathedraal te *Diakover*, van lombardisch karakter, en allezins opmerkenswaard. De heer *HLAVKA* zond ontwerpen voor een bisschoppelijk paleis en een theologisch instituut te *Czernowitz*, die even vreemd uitzien als hun naam en de zijne vreemd klinken, en wij vestigen er de aandacht op van sensationisten, als een nieuwe bron van excentriciteiten. Met een weinig meer nadenken hadden het fraaije ontwerpen kunnen worden, maar er is een groot gebrek aan eenheid in: de bovenverdeling staat in geene verwantschap tot de lagere verdiepingen; nogtans is er veel aangenaams in deze ontwerpen en de schikking van den koepel en zijne plaatsing is zeer goed.

De heer *HASENAUER* toont ons een zeer fraai ontwerp voor het westelijk front der kathedraal te *Florence*. Er zijn onderscheidene andere ontwerpen voor dit werk, doch dat van den heer *HASENAUER* is naar onze meening ontwijfelbaar het beste. Wij gelooven dat dit ontwerp den tweeden prijs heeft behaald, en het is dien allezins waardig; geheel de schikking is uitstekend en draagt volkomen het eigen karakter der *St. Maria del Fiore*. Wij moeten erkennen dat wij niet ingenomen zijn met zijne gevelspitsen, waarachter de halve dakhellingen van de zijpanden zich verschuilen, ofschoon voorbeelden daarvan bestaan te *Orvieto* en elders; de ontwerper heeft ze op gelijke wijze gevuld met mozaikwerken; nogtans niet één der overige ontwerpen heeft op zoo aangename wijze deze moeilijkheid overwonnen. Wij achten den heer *HASENAUER* niet gelukkig in zijne poging om *GIOTTO'S* roemvolle *Campanile* te voltooiën; de algemeene vorm is te zwaar voor een zoo eleganten onderbouw, en wij gevoelen het, zoo *GIOTTO* zijn werk had kunnen ten einde brengen, hoe zijne delicate, fijne werkhand het tot de keurigste schoonheid had doen ontluiken. Er is een merkbaar Duitsch streven in *HASENAUER'S* werk, een streven dat hem, wat dezen stijl betreft, belemmert, en in zijne schetsen en kleinere détails zijn de harde, hoekige omtrekken te onderkennen, in plaats van de zoetvloeiende lijnen in het détail van het gebouw zelf gebezigd. Wij houden ons overtuigd dat eene voortgezette studie van het gebouw den heer *HASENAUER* de juistheid onzer meening zal doen inzien. Van denzelfden architect zijn er vele studiën voor kleine villa's, al te zeer in den „suburbaan-stijl” om goed te kunnen wezen, en waarbij een al te merkbaar streven uitkomt om bouwheeren van onderscheiden smaak te believen, dan dat het eigen oorspronkelijk gedacht werk zou mogen heeten. Als teekeningen zijn zij zeer kunstvaardig uitgevoerd en de beschouwing waardig, maar zij zijn zoo slecht en zoo hoog opgehangen, dat men een sterken kijker behoeft om ze te kunnen zien. Zijn *Adels-Casino* is niet goed, doch het scheelde niet veel of de heer *HASENAUER* ware een goed architect geworden. De heer *SCHMIDT* verdient telkens de onderscheidingen hem zoo dikwijls ten deel gevallen, en als wij dit zeggen, dan zeggen wij iets dat niet gering is. Want, is hij niet ridder der orde van Frans-Joseph, der orde van *St.-Gregorius*, der orde van den Rooden Adelaar 1^e klasse, der orde van *Albert* van Saksen, en der

orde van het Huis van Hohenzollern? En is hij niet lid der akademiën van *Milaan*, *Munchen* en *Urbino*? En bekleedt hij niet de eervolle plaats van eerste architect der kathedraal van ST.-STEFANUS te *Weenen*? Is hij niet voorzitter van de Vereeniging van bouw- en werktuigkundigen, en hoogleeraar aan de *Akademie der schoone kunsten* te *Weenen*? En door te zeggen dat hij dit alles waardig is, geven wij hem een eerlijke getuigenis. Zijne bijdragen zijn talrijk, en onder deze behooren tot de beste zijne kerk in den *Wiesgarten* te *Weenen*, welks oosteinde uitstekend is, doch de zeskante toren aan het westeinde kan ons niet bevallen. Eene uitvoeriger illustratie dezer kerk vindt men in het paviljoen van DRASCHÈ in het park, waar eveneens te zien zijn nog twee andere kerken van hem; die van ST.-VINCENTIUS DE PAULO is bijzonder goed. Deze kerken leveren bovendien een nieuw bewijs van het ruim gebruik van terra-cotta te *Weenen* gemaakt, want al de muren zijn van gebakken steen en het decoratieve gedeelte is vervaardigd in de werkplaatsen van den heer DRASCHÈ. SCHMIDTS kerk te *Fünfs Haus*, nabij *Weenen*, bevalt ons het minst van al zijne voortbrengselen; daarin is veel, wat tot aanmerking grond zou geven, en het plan is meer geschikt voor iets anders, wat men maar wil, dan voor eene kerk; het is eene middeleeuwsche studie, gebaseerd op het *Pantheon*, en slecht. Zijn *Hoogerhuis* is een zeer excentriek ontworpen bouwwerk, zijnde radiaal, met de vergaderzaal in het midden en er is veel opmerkenswaardigs in. Zijn kasteel van *Leichtenstein* is bijzonder goed. De heer ERNST zond twee perspektiefgezigten van het kasteel van *Grafenegg*, een zeer zonderling uitziend gebouw, door hem gerestaureerd, of liever, meenen wij, tot eene moderne residentie veranderd, na eerst een oud sterk slot te zijn geweest; doch het is zoo zeer ongelijk aan al wat wij vroeger zagen, dat het ons niet mogelijk is te zeggen wat oorspronkelijk is en wat niet; het schijnt ons dat de defensiewerken doorbroken en tot vreedzame gaanderijen vervormd zijn. De heer ZITECK geeft ons een plan voor een nationalen schouwburg te *Praag*, dat groote verdienste heeft, even als zijne andere bijdrage. De heer TIETZ toont ons op wat wijze de *Weeners* het liefst hunne woonverblijven gedekoreerd zien, en dit is eene zeer uitstekende manier; zijne teekeningen daarvoor zijn bijzonder goed. Wij stellen zijne decoratie-ontwerpen boven die van het meer konstruktieve deel der kunst, en ofschoon zijn hôtel te *Volnau* in geen deele slecht is te noemen, is er

toch in zijne werken eene groote neiging tot alledaagscheid. De fraaije tekening in oost-indischen inkt van een altaar uit de 15^e eeuw, door den heer JOBST, is zeer aanbevelenswaard, en nog meer waarde als teekeningen hebben die van de heeren BANCO en WILLERMANS. Deze en nog eenige van gelijk karakter, die wij hiervoren hebben opgemerkt, verdienen inzonderheid de oplettendheid van den bouwkundigen teekenaar; de breede welgetrokken lijnen en de helderheid in het schetsen der details zijn lofwaard. Alles zaamgenomen achten wij de bijdragen uit *Oostenrijk* als eene hoogst schatbare illustratie van de geschiedenis der moderne bouwkunst, en zulk eene waaruit zeer veel te leeren is. Alvorens van deze afdeeling te scheiden, moeten wij de aandacht van al wie haar bezoeken vestigen op de hoogst keurige illuminatiën van een misboek, dat op aandrang des keizers wordt vervaardigd als een geschenk aan den paus. Slechts eene kour uit zijne 82 bladzijden is ten toon gesteld, maar daaronder vinden wij als bewerkers der sierteekeningen de namen van CHRISTIAN RUBEN, FURICH, BLAAS, TRENKWALD, MAYER en vele anderen wel bekend op het gebied van de herlevendiging der christelijke kunst. Zeer schoon en vol gedachte zijn FURICH'S illustratiën op het feest der *Geboorte*. GEIGERS illustratie voor de *Epiphanie* is eene zeer schoone miniatuur-schildering, en keurig is op de bladzijde van de *Reiniging* het werk van CARL BLAAS. EMLER'S *Corpus Christi* is een dichtwerk van diepen zin, en in waarheid, wilden wij al de schoonheden aanduiden dezer keurige reeks, dan zouden wij eene beschrijving leveren van elk der stukken die haar samenstellen. Het ornament door GRUNER, en de zeer schoone kleine teekeningen welke sommige der initialen sieren, door MADJERA, zijn vermeldenswaard, en ofschoon wij vurig wenschen nog eenigen tijd te mogen vertoeven bij dit belangwekkend gedenkboek van het kunstleven in *Oostenrijk*, moeten wij ons er aan ontscheuren, en tot ons volgend artikel uitstellen het overzicht van de andere landen, die hunne kracht of hunne zwakte voor ons oog ontsluijeren.

IV.

Wij hervatten ons overzicht van de te *Parijs* geëxposeerde bouwkundige teekeningen met het onderzoek van de werken der architecten van *Zwitserland*; een land, of liever een vereeniging van gewesten, zoo ver-

schillend van karakter, denkwijze en gewoonten, dat wij hier ook wel geene eenheid van uitdrukking in de kunst kunnen verwachten. *Genève*, *Zurich*, *St.-Gallen*, *Dresden* en *Parijs*, allen droegen bij tot dat gedeelte der tentoonstelling wat het Zwitsersche bondgenootschap wordt genoemd. Verreweg het meest van hetgeen men in het algemeen Zwitsersche bouwkunst noemt wordt vertegenwoordigd door de ontwerpen van den heer GINDROZ, van *Genève*, voor onderscheidene *châlets*, voornamelijk voorgesteld door fotografiën, naar de gebouwen genomen; zij alle zijn pittoresk en toonen groote kennis van het gewettigd gebruik van hout in de konstruktie; en hoe gevarieerd de door den heer GINDROZ aangenomen stijl ook zij, steeds hecht hij aan eene trouwe uitdrukking van het gebezigde materiaal, zonder eenige bedoeling om ons het hout voor steen te doen aanzien. Zijn *châlet* voor den prins VAN ESSLING, te *Bellerica*, en dat voor graaf WALEWSKI, in *Savoie*, geven in verschillende stijlen uitstekende blijken dezer trouw aan de waarheid en zijn beide behagelijk; het benedengedeelte dezer beide gebouwen is in metselwerk, en het bovengedeelte, met zijne breede balkons en ver overstekende bedekking, is uitmuntend zamengesteld. Van gelijken aard zijn GLADBACH'S platen van houten bouwwerk in *Zwitserland*; zij toonen eene ware, grondige kennis van het timmervak, en een groot vermogen om wezenlijke, deugdelijke ornamentatie te verkrijgen met eenvoudige middelen. Aan alle architecten, die *Parijs* mogten bezoeken, bevelen wij ten ernstigste aan, de werken dezer beide bouwkundigen in alle bijzonderheden te bestuderen; zij kunnen er veel vinden om in hunne herinnering te bewaren, ten einde er later gebruik van te maken na hunnen terugkeer naar die oorden, waar hout in overvloed en arbeid schaarsch is. In denzelfden stijl, maar op aanmerkelijken afstand, zijn de ontwerpen van den heer KUNKLER, van *St.-Gallen*, voor verschillende huizen van een *châlet*-karakter; zijne teekeningen van *Wartegg*, de residentie der hertogin van *Parma*, en die van *Walmartshafen*, zijn belangwekkend, doch zijne ontwerpen op het gebied van den kerkbouw beteekenen al zeer luttel. De heer STADLER, van *Zurich*, zond een ontwerp in van zijne *Dreikönigskirch*, te *Sachsenhausen*: eene schrale navolging van den stijl van slecht duitsch werk; zijn ontwerp ter mededinging voor de kathedraal te *Rijssel* is geenszins beter; ons is het hoogst aangenaam de uitstekende ontwerpen te herinneren, welke ons vaderland voor dat gebouw leverde. De heer BACH-

OFEN, van *Genève*, leverde eene kleine fotografie van zijne Synagoge in die plaats, gelijkende op eene oostersche moskee zonder minaret; in dit ontwerp is, als in de oostenrijksche bouwwerken van gelijk doel, te bespeuren hoe het jodaismus voor zijne bouwkundige inspiratiën in *Europa* bij MOHAMED ter markt gaat, en alle aanraking vermijdt met christelijke traditiën en heidensche exempelen. In *Engeland* openbaart zich een tegengesteld streven en schijnt de Italiaansche Renaissance de stijl te zijn, waardoor alle anderen op den achtergrond geraken. Professor SEMPER stelt ons grootelijks te leur; van een zoo geleerden auteur en uiterst vruchtbaren theoorist hadden wij gehoopt iets nieuws te zullen leeren, maar wij betreuren het dat hij ons niets anders geeft dan het zeer alledaagsche. Zijn ontwerp voor een schouwburg te *Rio-Janeiro* is een zeer armelijk mengmoes van dorische kolonnaden — ja, kolonnaden van alle soort en omvang, overal rijp en groen opwassende in haren loop onderbroken door Renaissance-paviljoenen, en gekroond met een zwaren opbouw in het midden, die door zijn somber en massief karakter onbeduidend is. En het inwendige is volstrekt niet beter: in het geheel is geene enkele nieuwe gedachte; overal dezelfde gelijkheid van logesfronten en proscenium in de meest alledaagsche ordonnantie. Zijn *Festbau* of zomertheater te *Munchen* is iets beter, maar nog altijd zeer ordinair; en hier mogen wij doen opmerken, dat het eenige nieuwe denkbeeld voor een tooneel, dat wij ontmoetten onder de geheele reeks ontwerpen voor deze soort bouwwerken, niet komt van een architect, maar van een muziek-instrumentmaker, en gevonden wordt bij de expositie van muziek-instrumenten van den heer SAX, in de Fransche afdeeling. Het is een gebouw, welks dwarsdoorsnede een cirkel is; de boven-loges en galerij — althans de gewone plaats voor de galerij — steken voortuit over de lagere loges, in plaats dat zij zich binnen hare frontlijn bevin-den; de lengtedoorsnede is eene bovenmatig uitgerekte ellips. Ongetwijfeld is het gebaseerd op zeer gezonde akustieke beginselen. Het ontwerp, schoon zeer armelijk voorgesteld, is de aandacht der bouwkundigen overwaard, en zou door de hand van een bouwkunstenaar tot degelijke waarde kunnen worden gebracht. Het verheugt ons de proeven voor ons te zien van deskundigen op het gebied der akustiek-konstruktie, en bevelen het ontwerp van SAX in de ernstige studie der mannen van het vak aan. Bouwkundig is het zeer pover, maar het vooropgezette denkbeeld is uit-

stekend en behoeft slechts eene bekwame vertolking. De heer JAEGER, die te *Parijs* verblijf houdt, zond eene zeer goed uitgevoerde teekening van zijn ontwerp voor de annexe, welke de overige bijdragen van *Zwitserland* op het gebied der fraaije kunsten moet bevatten, benevens zijn ontwerp voor de afscheiding der nijverheidsvoortbrengselen van die van andere natiën in het gebouw; maar deze zullen wij bespreken als wij ze in de aktuele uitvoering beschouwen. Wij besluiten ons overzigt van de bouwkundige produkten van *Zwitserland* met DORERS welgedacht ontwerp eener fontein, als een monument voor de onafhankelijkheid van zijn land. De drie bevrijders zijn bewonderenswaard gegroepeerd op den top, en voorgesteld in het oogenblik dat zij den eed zweren: — een zeer moeilijk onderwerp hoogst artistiek behandeld.

De bouwkundige werken uit *Spanje* zijn niet bijzonder talrijk en niet bijzonder goed; nogtans uit enkele er van zijn een paar lessen te ontleenen, en betrekkelijk zijn zij niet onbelangrijk, omdat zij *Spanjes* standpunt in de hedendaagsche kunst aantoonen. Bepaaldelijk het beste der spaansche werken is een gasthuis voor kraamvrouwen, ontworpen den heer CUBAS; het plan is weldoordacht en de bestudering waard; zijne opstanden hebben noch gebrek, noch overlading in architectuur, maar zijn eenvoudig en wel opgevat; de schikking zijner kapel, met hare afgeschutte galerijen, is zeer goed. De heer CUBAS heeft zijn onderwerp met voorbeeldige zorg behandeld; uitstekend zijn zijne schikkingen om de patienten van het eene einde des gebouws naar het andere te vervoeren door middel van *trams*, en uit zijn ontwerp is veel te leeren van hetgeen men medische bouwkunst zou mogen noemen. In de centrale promenade van het expositie-paleis zijn opgehangen twee ontwerpen voor kerken, welke, ofschoon ingezonden uit twee zeer ver van elkander verwijderde oorden, een opmerkelijke gelijkenis toonen. Het eerste is een ontwerp voor eene parochie-kerk, door den heer SANCHEZ OZORIO van *Cuba*; het andere voor een gelijk gebouw, door den heer ORTIZ DE VILLAJOS, te *Madrid*. Beide hebben iets van het romaansche karakter, met een transept; de koepel der laatste kerk en de uitwendige omgangen der eerste zijn inzonderheid opmerkenswaard; en zoo deze twee verre van elkander verwijderde artisten vertegenwoordigers zijn van eenige kunstschool in *Spanje*, dan is er van dit land veel meer te hopen dan wij verondersteld hadden. Inderdaad is de openbaring, welke deze expositie verschaft, van den

toestand der kunsten in het algemeen in *Spanje*, ons eene aangename verrassing, daar wij ze in dit land geheel uitgestorven achtten. De heer MONLEON zond het ontwerp voor een bouwwerk, dat, wegens zijn min gewoon karakter, eenige attentie zal trekken: een amphitheater voor stierengevechten; doch, behalve het voor ons vreemde van het doel, is het in geen ander opzigt onze aandacht waard. SARACIBARS ontwerp voor een hospitaal heeft geene groote verdienste; en dat van den heer RUIS Y SALCES voor een tentoonstellingsgebouw voor *Spaansch-Amerika* verdient hoofdzakelijk de aandacht wegens zijne ongeschiktheid tot het doel.

Uit *Portugal* hebben wij slechts twee ontwerpen. Het eene is een gedenkteeken ter herinnering van overwinningen, voorgesteld door een zeer goed uitgevoerd model, van den heer DA FONSECA; dat bijna goed zou zijn, indien zijne onderscheidene deelen in behoorlijk verband waren gebragt met de generale kompositie, doch de basis is los van den hoofdvorm: van daar verwarring van omtrekken. Het andere ontwerp is van den heer DA SILVA, die de onderscheiding van alle mannen van het vak geniet, daar hij de stichter was van het archeologisch museum en van de Vereeniging van architecten te *Lissabon*. Wij zouden wenschen hier meer van de praktische resultaten zijner bemoeijingen te hebben mogen zien; want zijne enkele bijdrage is een ontwerp voor de restauratie der Belem-kerk te *Lissabon*. Deze is een zonderling specimen van wat in *Portugal* bekend is als de Emmanuel-stijl, en werd gebouwd omstreeks 1500, naar de ontwerpen van BOUTACA, een italiaanschen bouwmeester, ter gedachtenis van de terugkomst van VASCO DE GAMA, die den zee-weg naar *Indië* opende, toen men weinig dacht dat de wereld zóó ver zou omdraaijen om tot den ouden overland-weg terug te keeren. Het is een buitengewoon gesierd gebouw, overladen met excentrieke details, in zeker opzigt inderdaad barbaarsch. Hoe voortreffelijk DA SILVAAS restauratie moge wezen, en hoe schoon zijn model zij uitgevoerd, wij kunnen het slechts bejammeren, dat zulk vernuft niet aan iets waardigers is ten koste gelegd.

Griekenland geeft ons slechts genoeg om ons te doen beseffen, hoe weinig aan dit land van zijnen alouden luister is overgebleven; het wordt alleen vertegenwoordigd door eene satire op hare voorbijgegangene traditiën in een quasi-dorisch paleis van justitie, door den heer KATZAROS: een hoogst jammerlijk ontwerp.

In den katalogus wordt vermeld eene Byzantijnsche kerk, door den heer PRINOPOULO; wij betreuren het dat wij haar in het gebouw niet hebben kunnen vinden.

Uit *Rusland* hebben wij enkele teekeningen, gering in aantal, maar zeer uitstekende; en daaronder verdienen, als teekeningen, de eerste plaats die welke voorstellen de restauratie van den „toren der Infante” in de *Alhambra*, door de heeren KOLLMANN EN RAHAU, welke ontwijfelbaar de beste bouwkundige teekeningen zijn op de geheele expositie, en wat hare voorstelling betreft zelfs bewonderenswaard. Artisten kunnen veel leeren van de keurige wijze, waarop de hooggetinte dekoratie van dit wereld-vermaard gebouwtje tot in de schaduwen is voorgesteld. De geheele serie, welke het eigendom is van het museum der *Akademie van Schoone Kunsten* te *St.-Petersburg*, is de bestudering zeer waardig. De heer BOHNSTEDT geeft een plan van het paleis *Narischkine* te *St.-Petersburg*, en een groot aantal zeer fraai geteekende binnenhuizen, allen kwistig gedekoreerd, in alle mogelijke verscheidenheid van stijl, in zoodanige overdrijving, dat wij den Tartaar ontdekken, zonder dat wij eerst den Rus hebben weg te schrappen. De helft van den arbeid en het geld zou, wél besteed, tweemaal zooveel hebben opgeleverd; zoo als wij het nu zien, is alles slechts alledaagsche, smakeloze opsmukking. De heer RESANOFF schijnt een bekwaam architect te zijn en den nationalen stijl zijns lands met goed gevolg te bestuderen; zijne bouwwerken hebben een nationaal karakter en zijn hoogst belangwekkend. Zijne kerk van ST.-PARSKROVIC, te *Wilna*, is een interessant gebouwtje; — ten minste, zoo wij in ons oordeel mogen afgaan op den lagen klokketoren, die zich slechts weinige ellen boven den grond verheft, en op haar hoofdportaal. Ongelukkig is zijne Kremlin-achtige kathedraal te hoog opgehangen om gezien te kunnen worden, maar dit ontwerp schijnt eene zorgvuldige studie in eene schier onbekende kunst-taal. Zijne kleine kapel van ST.-NIKOLAAS, te *Wilna*, is zeer zonderling. Het grieksch-kruisvormige plan en de koepel op het kruispunt bevorderen in hooge mate het indrukwekkende van dit gebouw; over het algemeen zijn de bijdragen van *Rusland* uitermate belangwekkend. Te bejammeren intusschen is het, dat de teekeningen niet zijn toegelicht geworden in het Fransch, of eenige andere taal. Het voortstompelen tusschen russische karakters is een zeer hard stuk werk voor den oningewijde, en zoo wij eene dwaling hebben begaan in de namen,

moeten wij het aan deze oorzaak toeschrijven, daar het aanleeren van het Russisch niet tot onze opvoeding behoorde.

Uit *Italië* vinden wij vele teekeningen in zeer verschillende graad van deugdelijkheid. Onder de voortreffelijksten is een zeer geschikt en goed voorgesteld ontwerp, door den heer BALATRI, voor een monument aan PIETRO PERUGINO, in den stijl der *Sta.-Maria del Fiore* te *Florence*, vol details, en van uitstekend karakter. Evenzeer fraai als teekeningen zijn LOMBARDIS illustratiën van het *Baldechino* in *Orsan Michale* en de noordelijke zijingang der kathedraal te *Florence*. Als illustratiën dezer hoogst schoone phase der architectuur zijn zij inderdaad keurig, het is schier even goed als of men de originelen ging zien. — In onze beschouwing der uit *Oostenrijk* ingezonden teekeningen hebben wij melding gemaakt van HASENAUERS ontwerp voor het westfront der kathedraal van *Florence*. In de italiaansche afdeeling zijn de ontwerpen van twee italiaansche bouwmeesters voor hetzelfde werk, en het is interessant de ons dus voorgelegde verschillende opvattingen te bestuderen. De heer CALDERINI geeft ons twee ontwerpen, doch geen van beide komt dat van HASENAUER in kunstwaarde nabij; het ontwerp van den heer CEPPI staat wel niet veel ten achteren bij dat van den Oostenrijker; stellig echter is het laatste in sommige opzichten beter. CEPPI volgt stout de daklijn der vleugels, en in sommige mindere details is hij, gelijk men verwachten mogt, meer italiaansch dan HASENAUER, maar zijne algemeene opvatting is niet zoo grootsch; en wij moeten nog altijd den lauwer toewijzen aan den *Tedesco testa*, hoe ongevallig dit aan *Italië* moge schijnen. De heer CEPPI geeft ons mede een ontwerp van een monument voor graaf CAVOUR, hetwelk veel te overladen is om in overeenstemming te wezen met de eenvoudige waardigheid van dien grooten heerscher van het hedendaagsche *Italië*; ook stemt het moderne kostuum van den graaf niet te best overeen met de klassieke ornering en de allegorische figuren aan het voetstuk van het gedenkteeken. Een fors persoon in een rok, staande op een pilaar, zoodat men het daglicht tusschen de beenen door ziet, is een lastige stand voor iedereen, en graaf CAVOUR schijnt niet plezierig in dien toestand. Eene zittende figuur ware verre meer voegzaam geweest, en zou het contrast van het kostuum niet zoo zeer hebben doen uitkomen. De heer MENGONI zond eene zeer levendige en geschikte teekening van de *Galleria Vittorio-Emanuele* te *Milaan*, welke on-

gelukkig te veel gedekoreerd is om door en door goed te kunnen heeten, maar desniettemin wel de moeite beloont om ze op te sporen in de italiaansche machinerie-afdeeling, waar zij — door de wonderbare systematisering, waarvan wij zoo veel gehoord, maar zoo weinig gezien hebben — gevonden zal worden in gezelschap met een zeer wel geschetste, maar voor een engelsch oog zeer zonderling gearrangeerde begraafplaats voor *Milaan*, door den heer CASTELLI, van *Napels*, en een met naauwgezette zorg behandeld theater door den heer DANLIANI, van *Palermo*. De heer SOLARI exposeert hier eene zeer zwakke proeve voor eene gothische kerk, bijna het werk eener kinderhand. Terzelfde plaatse zal men ook ontmoeten eene fotografie van CAVALLARI'S restauratie der kerk van *Randazzo*, op *Sicilië*; het is eene zeer goede restauratie, door en door Siciliaansch in hare mixtuur van normandische en saraceensche kunst; hare illustratie maakt een aangenamen indruk. De heer CAVALLARI verdient een goed onthaal bij alle architecten, gelijk hij allen met de meeste voorkomendheid bejegende, die voor eenige jaren *Palermo* bezochten. En wij hopen dat de jongste politieke veranderingen in den Italiaanschen Staat aanleiding mogen geven hebben tot zijnen terugkeer uit de Nieuwe Wereld naar het eiland, dat hij zoo liefhad en zoo door en door kende. In dit gedeelte van het gebouw toevende, wenschen wij de aandacht van den jeugdigen beoefenaar der kunst nog speciaal te vestigen op de modellen van onderscheiden vormen van gewelven enz., allen uitgevoerd door de kweekelingen der school van toegepaste kunst en werktuigkunde te *Turijn*: eene zeer belangwekkende en nuttige verzameling; gaarne zouden wij zulke studiën ook in *Engeland* zien nagevolgd.

Het *Ottomanische Rijk* leverde enkele teekeningen, doch deze zijn zoo blijkbaar het werk van italiaansche of fransche architecten, dat zij geene nationale uitdrukking hebben. En hiermede is de tentoonstelling van bouwkundige teekeningen afgezien, met uitzondering van die door ons zelven (*Engeland*) gezonden. Wij bejammeren het, dat de *Vereenigde Staten* geenerlei voorstelling hebben gezonden van den toestand der bouwkunst aldaar; ook is er niets aanwezig van de vele werken in *Brazilië* of *Montevideo* in aanbouw; inderdaad het geheele vasteland van *Amerika* is, voor zooverre de architectuur betreft, niet vertegenwoordigd.

Engelands bouwmeesters hebben grootelijks reden

zich te beklagen over de behandeling van de zijde der britsche commissie te *Parijs* ondervonden. Terwijl andere landen, als regel, de bouwkunst met hare zusterkunsten hebben gepaard, werpt *Engeland* haar uit, om eene schuilplaats te vinden onder werkstukken van terra-cotta of ijzer, en heeft haar gestopt in alle gaten en hoeken, die voor niets anders geschikt waren, en voor welke niemand anders wilde betalen. „Alléén *South-Kensington* en *South-Kensington* alléén” schijnt de strijdkreet te zijn geweest, waarmee onze vijanden, onder de zwarte banier van COLE C. B., op ons aanstormden en ons van het veld verjoegen; — want genoegzaam de eenige zichtbare vertegenwoordiging van engelsche architectuur is een kolossaal pleister-model der laatste nieuwe onzinnigheid, waarvan kort geleden de eerste steen werd gelegd — de „*Hall of Arts and Sciences*.” Dit neemt eene zeer aanzienlijke ruimte in, en tart de geheele wereld het te beschouwen als het eenig exemplaar van britsche architectuur. Zonder veel zoeken zijn de andere niet te vinden, en wanneer men ze vindt, zijn zij nog niet goed te zien. Dat wij niet zonder reden klagen over die behandeling van de zijde dergenen die voor onze belangen hadden moeten zorgen, ten minste in gelijke mate als voor de hunnen, blijkt uit de openbaring der meening van anderen ten deze; wij voeren hier liever het gevoelen aan uitgedrukt in het overzicht van den heer HORREAU in het *Journal des travaux publics*, dan dat wij zelven eenige verdere qualificatie van deze onregmatige handelwijze willen formuleren. Luister:

„*Lorsque à priori nous parcourions à grands pas toute l'étendue de l'Exposition, pour avoir quelque idée de l'immensité de cette extraordinaire collection universelle, nous avons bien aperçu, dans la section anglaise, au milieu de produits divers, quelques cadres à examiner plus tard, et qui dans notre esprit appartenaient aux industries voisines; nous avons donc été bien surpris quand nous avons dû reconnaître que c'était au milieu d'objets manufacturés en bois en pierre factice qu'il nous fallait chercher les oeuvres des architectes anglais. En vérité, quelque restreint qu'ait été l'espace affecté à la section anglaise, quand on voit la mangeaille et les instruments de mort si largement partagés, on ne conçoit pas que l'architecture anglaise soit enchevêtrée, étranglée, garottée (dank voor dien volzin, mijnheer HORREAU!) au milieu de pierres factices, qui seraient mieux au dehors, qu'elle soit dans des espaces si étroits que deux personnes ne peuvent ensemble examiner les projets, alors sur*

tout que la plupart de ces projets ne figurent à l'exposition que par de petites photographies occupant très-peu de place. Cette plainte est d'autant plus fondée que l'on voit encore des espaces inoccupés hors la grande bâtisse, et pour obtenir plus de surface pour leurs beaux-arts, l'Autriche, la Belgique et la Suisse ¹⁾ ont édifié des annexes spéciales à leurs frais; pourtant les questions architecturales qui s'agitent en ce moment à Londres sont de la plus haute importance au point de vue de l'art et de la civilisation.” Zie daar! Bij dit alles zouden wij kunnen voegen dat ons gouvernement, door

¹⁾ En *Nederland*, dat uit zijne schatkist voor deze tentoonstelling aanzienlijke sommen offerde. VERT.

het intermediair van dat ligchaam, hetwelk wordt verondersteld de kunst te beschermen en te voedsteren, eene som van ongeveer £ 120,000 heeft ten beste gegeven, en evenwel zoodanig dezen tak behandelt, waarmee de heer COLE goedvindt zoo onwaardig om te springen. Over de dus mishandelde teekeningen zullen wij spreken in ons volgend artikel en dan meer de beschouwing geven van andere natiën dan onze eigene, omdat wij willen trachten te vinden wat BURNS verlangde:

Oh, wad some power the giftie gie us,
To see our sel's as ithers see us.

(Ach! dat eenige magt ons de gave schonk, dat wij ons zelven zagen gelijk anderen ons zien.)

PRIJSVRAGE,

Uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij: „Tot bevordering der Bouwkunst.”

Eerste prijsvraag. — De Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* wenscht, als daartoe aangezocht door het Hoofdbestuur van de Maatschappij *Tot bevordering der Toonkunst*, ingevolge besluit van de 35ste algemeene vergadering, gehouden 23 Junij 1868, in het bezit te geraken, door middel eener prijsuitschrijving, van een ontwerp voor een VERVOERBAAR GEBOUW, tot het houden van *Muziekfeesten, Tentoonstellingen en andere Vergaderingen van p. m. 3000 personen*, en heeft de eer heeren bouwkundigen of belangstellenden, geboren of woonachtig in het koninkrijk der *Nederlanden*, uit te noodigen tot het inzenden van hunne ontwerpen, waarbij dienen te worden in acht genomen de onderstaande bepalingen:

TERREIN. OPPERVLAKTE. VORM. LOKALEN. — Het gebouw moet rondom toegankelijk zijn en ruimte bevatten voor 3000 personen, vereenigd in eene gehoorzaal. Hieronder is begrepen een orkest voor 300 zangeressen, 300 zangers en 200 musici. Deze laatsten behoeven ieder gemiddeld 120 en ieder hoorder 40 vierkante palmen oppervlakte, behalve de gangpaden. De te bebouwen ruimte behoeft voor deze gehoorzaal en de hieronder gevraagde lokaliteiten 3600 vierk. ellen niet te boven te gaan. Bij en in doeltreffende gemeenschap met de gehoor- of muziekzaal worden verlangd:

DL. XVI.

- minstens 8 ruime toegangen, waarvan 4 uitsluitend voor rijtuigen; elke met eene bergplaats voor kleederen en parapluies, deuren die naar buiten draaijen, geschikte gelegenheid tot het afgeven van plaatsen, tot de kontrôle en tot wering van togt;
- een entrée- of ontvangstkamer voor hooggeplaatste personen en een direktie-vertrek, beide in de nabijheid van den hoofdingang;
- twee ruime verscheerslokalen, aan de zijkan-ten, tevens dienende tot konversatiezalen in de pauseringen voor de bezoekers en het uitvoerend personeel, ieder met ruime buffetten, en afgescheiden lokalen om er te rooken;
- een stemzaal voor heeren musici, en een zaal tot ontvangst en verblijf van de dilettant-koristen en de solo-partijen, beide achter het orkest, en met een overdekten toegang voor de rijtuigen;
- zes kleedvertrekken voor dames en zes voor heeren solisten, onder of bij het orkest, ieder des noodig te gebruiken voor twee personen en twee hoog aangebragt;
- bergplaatsen voor muziek en instrumenten; een kamer voor den bewaarder; een keuken met gasfornuis, ruime loop- en dienstgangen, behoorlijk gelegen kabinetten voor heeren en dames, bezoekers, koristen en muzikanten, ieder afzonderlijk.

Al deze lokaliteiten moeten behoorlijk zijn georiënteerd, van houten vloeren en wanden voorzien en door middel van gaskachels te verwarmen zijn. De zitplaatsen in de gehoorzaal en op het orkest wenscht men eenigzins oplopend. In het geheel verlangt men twee rangen of afdelingen voor de bezoekers, ieder met afzonderlijke toegangen, en uit de verschillende vestibulen of langs ruime corridors te bereiken. De vorm van de muziekzaal en het orkest zijn ter keuze van de mededingers, met dien verstande, dat zij hun ontwerp in al zijne onderdeelen, en voornamelijk de toegepaste regelen der acoustiek, duidelijk behooren te omschrijven. Het gebouw zelf moet van den publieken weg, door laag hekwerk, of op andere wijze, afgesloten, en eenigzins boven de omliggende vlakke verheven zijn.

KONSTRUKTIE. VERSIERING. BOUWKOSTEN. — De konstruktie moet eenvoudig en waardig, goedsluitend, stabiel, gemakkelijk op te stellen, uiteen te nemen en te vervoeren zijn, en elken waarborg leveren tegen insoliditeit, lekkaadje, of gevaar van brand. Het gebouw zal naar omstandigheden verkleind kunnen worden. De beide prijsuitschrijvende Maatschappijen verlangen dat het gebouw voornamelijk uit hout en ijzer zal worden zamengesteld, en zoo min mogelijk voornamen steunpunten zal hebben, die het aanzicht op het orkest belemmeren. Daarenboven worden heeren mededingers verzocht, indachtig te willen zijn op een degelijk en onderling verband der deelen, dat zonder onoogelijke steunsels tegen den winddruk bestand en tegen de nadeelen van regen en sneeuw beveiligd is.

De hoofdvorm en de vorm der onderdeelen, de versiering, de algemeene aanleg moeten eenvoudig en doeltreffend zijn, zoo in- als uitwendig. De kans op eene eventuele bouwing tot verhuring met voordeel mag niet over het hoofd gezien worden. Bij ieder ontwerp verlangt men een goed uitgewerkt bestek, met voorwaarden die bij een eventuelen bouw dienstbaar zijn. Welstand en waardig karakter zijn, met het oog op het doel des gebouws, hoofdvereischen. Toepasselijke ornamenten, harmonieuze kleuren, korte epitheta, namen van beroemde musici en de titels van hunne werken worden geschikt geacht tot verhooging van den indruk.

De bouwsom, in dit programma niet vastgesteld, moet door de mededingers specifiek in eene begrooing worden opgegeven, waarvoor het onderstaande tarief gevolgd zal moeten worden.

1 kub. el bezaagd greenen hout, grofwerk	f 50.—
1 " " " " binnenbetimmering "	90.—
1 " " vuren " grofwerk	45.—
1 " " " " binnenbetimmering "	85.—
1 " " dennen " grofwerk	40.—
1 □ el zink N°. 14	3.50
1 " schilderwerk (buitenwerk)	0.60
1 " " (binnenwerk)	0.90
1 " half wit fransch glas	2.50
1 " behangwerk (grondpapier met doek)	0.30
1 ned. T gesmeed kroonijzer	0.25
1 " gegoten ijzer	0.20
1 " lood	0.40

TEKENINGEN. INZENDING. BEOORDEELING. BEKROONING. — De heeren mededingers zijn gehouden tot het inzenden van de navolgende teekeningen, bewerkt in kleur, als:

- een algemeen plan, houdende o. a. de aanwijzing van alle zitplaatsen, zoo in de muziekzaal als op het orkest; dit laatste zoodanig in te rigten dat het weg te nemen is;
- een plan der bekapping, met aanduiding der gaskroonen en luchters;
- doorsneden over de breedte en diepte, met duidelijke voorstelling der konstruktie en versiering;
- doorsneden overlangs en dwars van de bijlokalen, die in de voornoemde voornamen doorsneden niet te zien komen;
- de opstanden van de voor-, zij- en achtergevels;
- een generaal aanzicht uitwendig, in perspektief bewerkt.

Deze teekeningen verlangt men, als duidelijke en nette schetsen bewerkt, op eene schaal van 1 duim per el. Van elke belangrijke konstruktie, verbinding, versiering, betimmering enz., moet een détail, op $\frac{1}{10}$ der ware grootte, de kleinere teekeningen verduidelijken. Ieder ontwerp moet zijn omschreven en verklaard, begroot en verantwoord tot in de kleinste bijzonderheden in eene memorie, die, even als het letterschrift op de teekeningen, door eene andere hand dan die van den inzender moet zijn geschreven.

De Maatschappij *Tot bevordering der Toonkunst* heeft haar hoofdbestuur in de algemeene vergadering van 23 Junij 11. gemagtigd, eene som van f 250 te bestemmen voor het ontwerp dat eene bekrooning zal worden waardig gekeurd.

Bij deze som heeft het bestuur der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, in zijne vergadering

van 18 Julij 1868, een gelijk bedrag gevoegd, zoodat de uitgelofte prijs zal bestaan in het *getuigschrift*, door de besturen van beide Maatschappijen ondertekend, met eene som van *viijfhonderd gulden*, die bij niet volkomen bekrooning kan worden gesplitst in twee premiën, de eerste van *driehonderd gulden*, de tweede van *tweehonderd gulden*, onder voorwaarde dat de ontwerpen worden afgestaan aan de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, ingevolge art. 34 en 39 harer wet.¹⁾

Als *tweede prijsvraag* stelt de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* voor: *eene openbare burgerschool 2^e klasse, voor meer dan gewoon lager onderwijs, voor 150 jongens, met eene woning voor den hoofdonderwijzer.*

Het voor den bouw bestemde terrein wordt verondersteld te zijn gelegen aan eene stadsgracht, tusschen belendende hooge gebouwen, en breed te zijn 30 nederl. ellen.

De school moet bevatten twee zalen, elke ingerigt voor de helft der leerlingen, naar verkiezing naast of boven elkander gelegen, en in het laatste geval met sterk geluidwerende zoldering en vloer te voorzien.

Bij ieder dezer schoollokalen aan te brengen: de noodige retiraden en urinoirs, zóó gelegen en ingerigt dat een aanhoudend en ongemerkt toezigt mogelijk is; verder vertrekken voor kleederen, gelegenheid tot berging van schoolmaterieel en brandstoffen. Voorts wenscht men eene duidelijke aanwijzing van de leer-tafels, elke voor twee jongens, benevens van de schrijfborden, de luchtverschering, de dagverlichting, de kachels en de kaarten.

In gemeenschap met deze schoolzalen worden verlangd:

- een lokaal voor gymnastiek, met aanwijzing der oefeningstoestellen;
- eene teekenzaal met doeltreffende dagverlichting op de voorwerpen van wiskunstigen of huishoudelijken aard;
- eene ruime overdekte en eene opene speelplaats, ingerigt voor alle leerlingen;
- ruimen ingang, gemakkelijke trappen, benevens afmetingen en konstruktie der zalen, die aan de regelen der geluidsleer voldoen; en

¹⁾ De leden der kommissie van beoordeeling voor de antwoorden op deze eerste prijsvraag zullen deels door het bestuur der eene, deels door het bestuur der andere prijs-uitschrijvende Maatschappij benoemd worden.

c. eene woning voor den hoofdonderwijzer, in verband met de school te brengen, bevattende, beneden: twee kamers, een spreekvertrek, eene keuken en een kelder, en boven: drie slaapvertrekken, waarboven een zolder en eene dienstbodenkamer.

Aan iederen leerling behoort te worden gegeven een oppervlak van 90 vierk. palmen, met inbegrip van de looppaden.

Het bouwkarakter moet het doel van het gebouw volkomen uitdrukken. Pleisterwerken aan de gevels zijn niet toegestaan. Uitheemsche bouwmaterialen en vormen mogen het eigenaardig en nederlandsch karakter der moderne school niet wegnemen of verdringen.

De plannen, opstanden en doorsneden worden verlangd op 1 duim per nederlandsche el. De tafels en het verder schoolmaterieel, de kachels en de voornamen uit- en inwendige details, geïnspireerd op de nieuwste en best bekende modellen en konstruktien, moeten worden ontworpen en geteekend op $\frac{1}{10}$ der ware grootte.

Iedere teekening of détail moet tot in de kleinste bijzonderheden in eene memorie worden omschreven, opdat de beoordeelaar niet behoefte te gissen.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat der bekrooning waardig zal zijn, zullen worden uitgereikt het *getuigschrift* der Maatschappij met haar zegel voorzien, en eene som van *honderdvijftig gulden*.

De mededinging is uitsluitend toegestaan aan de leden der Maatschappij bovengenoemd.

Als *derde prijsvraag* stelt de Maatschappij voor: *een voorgevel van een winkelgebouw voor den verkoop van artikelen van smaak en weelde.*

Deze gevel, gelegen in eene straat en tusschen gebouwen geplaatst, moet ter breedte van 12 nederlandsche ellen, op eene schaal van 3 duim per el in opstand, plan en doorsnede worden voorgesteld en in een gepasten indrukwekkenden stijl, met eigenaardige versieringen en bouwstoffen, zijn ontworpen.

De onderdeelen, die het geheel vormen, bestaan uit: een winkelruim, hoog *viijf* nederlandsche ellen, daarboven eene voornamen verdieping als magazijn, hoog 4.50 ellen,

en twee verdiepingen, elke ter voldoende hoogte en ingerigt tot woon- en slaapvertrekken.

Verder wordt de aanwijzing verlangd van den zolder, de kap en de kelderlichten, en moet de toenade-

ring langs een verhoogd voetpad gemakkelijk zijn. — Hout mag niet als voornaam bouw materiaal worden aangewend. Het pleisteren der gevelmuren is niet toegestaan. De voorpui — bijzonder de winkelopstand — moet uiterst soliede zijn zamengesteld, en op gemetselde of massief hardsteenen pilasters rusten, die op hunne beurt den bovenbouw, aangelegd op van ijzer vervaardigde puibalken, schragen. Aan de buiten- en binnenzijden wenscht men de wijze van luchtverversching en de gasverlichting aangetoond te zien. Het geheel duidelijk voor te stellen, naar verkiezing in kleur of lijnen te bewerken, en schriftelijk toe te lichten.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat de bekrooning waardig wordt gekeurd, zullen worden toegekend het *getuigschrift* der Maatschappij en eene som van *vijftig gulden*.

De mededinging is uitsluitend voor de leden.

ALGEMEENE BEPALINGEN.

ART. 1. Alle stukken, ter beantwoording dezer prijsvragen, worden *vrachterij* ingewacht vóór of op primo April 1869, onder het adres van den sekretaris der Maatschappij, aan haar archief, *Wijde Kapelsteeg* 131, te *Amsterdam*, met aanwijzing van een adres, om zoo noodig, met den vervaardiger te kunnen korresponderen, zonder den naambrief te openen.

ART. 2. Ieder in te zenden stuk moet zijn gemerkt met een spreuk of motto, en voorzien van een naambrief, waarop van buiten die spreuk of dat motto moet

zijn herhaald, benevens een geheim teeken ter terugvordering, en van binnen vermeldende den naam, voornaam, de betrekking en woonplaats van den inzender.

ART. 3. Het schrift der memoriën, alsmede het letterschrift op de teekeningen moeten door een andere hand dan die des vervaardigers geschreven zijn.

Bij niet behoorlijke nakoming dezer bepaling, of bijaldien de vervaardiger zich op deze of gene wijze kenbaar maakt, blijft zijn ontwerp — al mogt dit ter bekrooning zijn voorgedragen — buiten aanmerking voor eenige onderscheiding.

ART. 4. De teekeningen mogen niet op houten ramen of cartons gespannen zijn, en niet opgerold worden toegezonden.

ART. 5. Het Bestuur van de Maatschappij heeft het regt, van de vervaardigers, aan wie volle bekrooningen zijn toegekend, de verkleining hunner ontwerpen te vorderen, op zoodanige schaal en wijze als voor de uitgave blijken zal noodig te zijn.

ART. 6. De bekroonde ontwerpen, en ook die waaraan accessits in geld worden toegekend, blijven, ingevolge de artt. 34 en 39 der wet, de eigendom der Maatschappij.

De onbekroonde ontwerpen blijven, tegen opgave van het in artikel 2 vermelde geheime merk, ter beschikking voor de inzenders.

Aldus vastgesteld in de zitting van het bestuur, gehouden den 18 Julij 1868.

H. M. TETAR VAN ELVEN,
SEKRETARIS.

MEDEDEELINGEN EN BERIGTEN.

Tijdens de wereldtentoonstelling van 1867 zijn te *Parijs* verschillende internationale kongressen of bijeenkomsten gehouden. Onder deze tellen wij er een van de *Société impériale et centrale des architectes*, welke Vereeniging reeds 21 jaren bestaat.

In n°. 3 en 4 van deel 25 der *Revue de l'architecture* vindt men over dit kongres de volgende bijzonderheden. Na eene inleiding, houdende klagten over de onvoldoende publiciteit, zegt de redakteur, dat de vreemde delingen op dit kongres zoo goed als niet tegenwoordig

waren. Uit *Engeland*, *Nederland*, *Spanje*, *Italië* en andere landen was er niemand; de heeren BRULOFF, vader en zoon, spraken in naam van *Rusland*; de architect WARE, van *Boston*, kwam inlichtingen over het onderwijs vragen; de heer DA SILVA, van *Lissabon*, las zijn opstel over de bouwkunst in het koninkrijk *Portugal*; de heeren BOECKMANN en STIER, beide van *Berlijn*, namen deel aan de beraadslagingen over het onderwijs in de kunsten; de heeren KYLLMAN van *Berlijn* en KOCH van *Weenen* woonden als belangstellenden het kongres bij.

De vragen ter behandeling voorgesteld waren deze:

1°. Op welk standpunt staat de bouwkunst bij de verschillende volken uit onzen tijd, en welke zijn hare rigtingen? Deze vraag voornamelijk uit een esthetisch en wijsgeerig oogpunt te beschouwen.

2°. Welke zijn de verschillende onderwijsmethoden, die thans in elk der landen in gebruik zijn? Deze methoden te omschrijven, en hare grondregels, gevolgen, voor- en nadeelen aan te wijzen.

3°. Eene verklaring geven van de bestemming des bouwmeesters in de maatschappij, vooral wat zijn werkdadig leven of beroep betreft. Zijnen toestand doen uitkomen in ieder land, bij den Staat, de administratie, de partikulieren, en aangeven welke de wetgeving is op hem van toepassing en naar welke hij zich te regelen heeft.

4°. Hoedanig is de invloed der bouwkunst op de voortbrengselen der nijverheid? Zooveel mogelijk deze vraag beschouwen met betrekking tot onzen tijd.

Het kongres heeft vier zittingen gehouden. Den eersten dag heeft de algemeene sekretaris, de heer HERMANT, zijn antwoord op de eerste vraag voorgelezen. Den tweeden dag heeft de heer CALLA eenige bedenkingen op het stuk van den heer HERMANT gemaakt; daarna bragt de heer ROHAULT DE FLEURY een opstel over de 1ste vraag ten gehoor. Er bestond tusschen de verhandelaars en sprekers een aanmerkelijk verschil in de beteekenis der woorden „eclecticismus” en „vooruitgang.” De 2de vraag werd behandeld door den voorzitter BALTARD en den heer BOECKMANN van *Berlijn*. De 3de zitting werd bijna geheel ingenomen door de beraadslaging en de stemming over de voorstellen van den heer BALTARD; de heer JULES BOUCHET heeft daarna op de 3de vraag zijn antwoord voorgelezen. In de 4de zitting las de heer VILLAIN een opstel, en werd de 4de vraag besproken door de architecten LEQUEUX en GÉRARD SIMON. De *Société impériale et centrale des architectes* zal de gehouden voordragten doen drukken en het verslag van dit kongres openbaar maken. Slechts twee architecten, de heeren BALTARD en CÉSAR DALY, hebben voor de vuist gesproken. Een stenograaf heeft hunne voordragten opgeteekend. Het banket is bijgewoond door 110 personen. De aanwezige architecten hebben de mededeeling ontvangen dat in September 1868

te *Hamburg* een tweede kongres zal gehouden worden. Er bestaat groote kans dat dit belangrijker en beter bezocht zal zijn dan het eerste, want de Duitschers hechten aan gemeenschappelijk overleg en vooral aan het woord *Verein* eene zeer hooge waarde. J. H. L.

Met betrekking tot den architect EDUARD VAN DER NÜLL, wiens overlijden wij onlangs hebben gemeld, deelen wij nog het volgende mede:

VAN DER NÜLL was, als buitengewoon kunstenaar, zeer geëerd, wegens zijne kennis en zijn edel karakter. Het berigt van zijnen dood werd door geheel *Duitschland* en vooral in zijne geboortestad *Weenen* met diep leedwezen vernomen. Hij muntte boven alles uit als architect-dekorateur; als bouwkunstig tekenaar vondt hij zijn weërge niet. De elegante vormen, die heden ten dage in de kunst-industrie van *Oostenrijk* worden opgemerkt, komen van hem en uit zijne school. Verscheidene zijner monumentale gebouwen zijn bekoorlijk in hunne decoratieve details, gelijk dit blijken zal uit het nieuwe *Opera-gebouw*, wanneer dit naar zijne opgaven en teekeningen zal zijn afgewerkt. Het *Carlstheater*, het nieuwe winkelgebouw van HAAS, de *Altlerchenfelderkerk*, de groote binnenplaats van het kommandants-huis in het arsenaal, een der voortreffelijkste gebouwen voor een departement van oorlog die er bekend zijn, allen te *Weenen*, zullen zijnen naam in eervolle herinnering bewaren.

Geboren in 1812, arbeidde VAN DER NÜLL, van 1844 tot 1866, als professor aan de keizerlijke akademie van beeldende kunsten te *Weenen*, en moest hij zich in deze betrekking menigen onverdienden blaam getroosten van een deel van het jongere geslacht, dat, elders gevormd, zich tegen zijne kunstrijting verklaarde. Onvermoeid en werkzaam van aard, was VAN DER NÜLL, met zijnen vriend en ambtgenoot prof. AUGUST VON SICCARDBURG, zeer kort na hem overleden, de vertegenwoordiger eener rigting in de bouwkunst, die zich op de studie naar de antieke monumenten grondde, en hanteerde hij de teekenstift met even veel talent als het penseel en de pen. Hij was zeer geleerd, en hield, begaafd met een strenge kunstenaarsnatuur, vast aan zijne beginselen, die hij nooit naar de luim van het oogenblik wijzigde en veel minder loochende. Juist door deze voortreffelijke hoedanigheid, had hij zich vele tegenstrevers op den hals gehaald, die hem de wet wilden voorschrijven. In de vulgaire beteekenis van het woord had

VAN DER NÜLL geen populairen kunstenaarsnaam. Hij zocht enkel steun bij de waarheden der kunst en niet bij die der massa. Niettemin verliezen de ernstige bouwkunstenaars van *Oostenrijk* in hem een toonbeeld en sieraad van hunnen stand, een broeder en een voorstander van het goede en schoone. J. H. L.

De architect dr. J. ANDREAS ROMBERG, stichter en hoofdredakteur van het *Zeitschrift für Bauwesen*, dat zijnen naam draagt en bij velen van de nederlandsche bouwkundigen wel bekend zal zijn, overleed den 1 April 1868 te *Berlijn*, waar hij zich met der woon had gevestigd. In de laatste jaren van zijn leven, had deze bouwmeester zijne speciale studie gemaakt van den bouw en de inrigting der bierbrouwerijen, waarvan *Berlijn* zoo ruim voorzien is. De beroemde en kapitale bierbrouwerij te *Bergedorf* bij *Hamburg* is. o. a. door hem ontworpen en onder zijn opzicht gebouwd, getuigende deze van zijn bijzonder talent tot het aanwenden van karakteristieke en oorspronkelijke vormen en konstruktien, die voor gebouwen van deze soort bijzonder eigenaardig zijn. J. H. L.

De bouwmeester THEOPHILOS HANSEN, te *Weenen*, honorair lid van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, onlangs als opvolger van prof. VAN DER NÜLL benoemd tot leeraar aan de keizerlijk-koninklijke kunstakademie aldaar, is tevens in den adelstand verheven en heeft den titel van *Oberbaurath* bekomen. J. H. L.

Het koninkrijk *Beijeren* heeft den dood te betreuren van zijnen voormaligen koning LODEWIJK I, in den gezegenden ouderdom van 80 jaren den 29 Februarij 1868 te *Nizza* overleden. Deze vorst bragt de hoofdstad *München*, door zijne koninklijke milddadigheid en kunstliefde, in hoog aanzien bij de kunstenaars, welke hij met onbekrompen zin steunde en in de gelegenheid stelde zich te vormen en van hunne talenten te doen blijken. Ten bewijze dat koning LODEWIJK, tijdens zijne regering van 1825 tot 1848, verbazende sommen veil had tot aanmoediging der schoone kunsten, nemen wij een berigt over uit het kunstblad *Dioskuren*, vermeldende de gebouwen, welke wijlen de kunstlievende vorst stichtte en de sommen daarvoor door hem geschonken.

1. *Glyptothek*, voor den bouw 109,589 fl. en voor beeldhouw- en schilderwerk 195,126 fl.
2. *Walhalla*, te *Regensburg*, voor den bouw 1,832,385 fl., voor beeldhouwwerken 330,557 fl.
3. Het *Paleis* 1,832,863 fl., voor meubels 33,565 fl.
4. De *Groote zaal*, 468,176 fl.; voor schilderwerken 256,465 fl., voor meubels 280,000 fl.
5. *Allerheiligenkerk*, 437,392 fl. en voor hare inrigting 44,107 fl.
6. *Glasschilderwerken* in de kerken te *Keulen* en te *Regensburg* 333,551 fl.
7. *Bonifaciuserkerk* 697,676 fl.
8. *Tentoonstellingsgebouw voor kunst* 682,578 fl.
9. *Isarpoort* 25,896 fl.
10. *De arcaden voor den Hofuin* 71,920 fl.
11. *Buitenste of publieke Hofuin* 21,877 fl.
12. *Veldheerenhal* 245,380 fl.
13. *Monopteros* 42,000 fl.
14. De *Beijersche Ruhmeshalle* 294,709 fl.
15. *Twee fonteinen* 174,434 fl.
16. *Bavaria* met beeldhouwwerken 294,709 fl.
17. Het *Pompejaansche huis* bij *Aschaffenburg* 155,635 fl.
18. *Siegesthor*, (Triomfboog), 205,732 fl.
19. *Befreiungshalle* bij *Kelheim* 637,937 fl.
20. *Nieuwe Pinakothek* 109,576 fl.
21. De *hoofdkerk* te *Spier* 176,011 fl.
22. *Villa* bij *Edenkoben* 154,384 fl.
23. *Landhuis* bij *Schwabing* 83,155 fl.
24. *Ruiterbeeld van Max I*, keurvorst van *Beijeren*, 64,454 fl.
25. *Obelisk* 99,721 fl.

In het geheel beloopt al deze uitgaven 10,391,520 beijersche guldens of nagenoeg 10 millioen nederlandsche. Enkele van de genoemde kunstwerken waren bij de abdikatie van koning LODEWIJK I niet geheel voltooid. Sedert 1848 bestemde deze kunstlievende vorst jaarlijks een som van 200,000 fl., om die gebouwen te doen afwerken. Wij onderstellen dat hij die deze kunstwerken kent of er van gelezen heeft, uit bovenstaande mededeeling de overtuiging zal putten dat alleen eene kunstliefde als die van genoemden vorst, in staat is der beeldende kunsten en haren beoefenaars eene welvaart te verschaffen, die men elders en in staten van gelijke bevolking als *Beijeren*, wel te vergeefs zal blijven wenschen.

LODEWIJK KAREL AUGUSTUS, koning van *Beijeren*, werd geboren den 25 Augustus 1786. Als prins studeerde hij aan de universiteiten te *Landshut* en *Göttingen*; in 1809 nam hij deel aan den veldtocht tegen

Oostenrijk. Reeds in zijne jeugd trad prins LODEWIJK op als beschermer der schoone kunsten, en vormde hij zijne koninklijke galerij van beeldhouwwerken, die eene der schoonste van *Europa* is. Later breidde de prins deze galerij uit met eene kostbare verzameling schilderijen. Nadat LODEWIJK, in 1825, koning van *Beijeren* was geworden, bestemde hij dadelijk een groot deel van zijne partikuliere inkomsten tot verfraaiing van *München*, in welke stad het destijds ongelukkig met de beoefening der schoone kunsten gesteld was. Als vorst van hooge beschaving en kunst-kennis geëerd en bemind in *Beijeren* en daarbuiten, zag LODEWIJK I zich weldra in *München* door meer dan 800 kunstenaars omringd, die op zijnen last van deze stad, zoo als een beroemd schrijver zich uitdrukte, „het *Athene van Duitschland*” maakten.

Koning LODEWIJK toonde eene bijzondere gehechtheid voor den antieken bouwtrant, en ondanks deze eigenaardige kunstneiging, liet hij de keuze der stijlen aan de kunstenaars over.

De Glyptothek en de Pinakothek zijn door KLENZE in den ionischen stijl gebouwd, en bevatten beeldwerk van SCHWANTHALER, met schilderstukken van CORNELIUS, ZIMMERMANN en GASSEN. Het museum wordt in den korinthischen stijl door den bouwmeester LIEBLAND ontworpen en in 1845 voleind. De bibliotheek bouwde GÄRTNER in de italiaansche Renaissance der 16^e eeuw. De *Lodewijks-kerk* is door denzelfden bouwmeester in byzantijnschen stijl gesticht (1829—1843), kostte een millioen gulden, en bevat het meesterstuk van CORNELIUS, bekend onder den naam van: *het laatste oordeel*. De *Allerheiligen-kerk* is door LEO VON KLENZE in 1826 gebouwd, en prijkt inwendig met fresco-schilderwerk van HESS en zijne leerlingen. De *Bonifaciuserkerk*, gesticht in 1835 ter gedachtenis van het 25jarig huwelijksfeest van koning LODEWIJK, en voltooid in 1850, is het meesterstuk van den bouwmeester LIEBLAND met den kunstschilder HESS.

Aan KLENZE werd door koning LODEWIJK de bouw van een paleis opgedragen, dat, in den geest van het paleis *Pitti* ontworpen, met beeldhouwwerk van SCHWANTHALER en freskowerken van SCHNORR is gesierd. In het gedeelte bestemd voor de ontvangst van gasten, vindt men de zoogenaamde „zaal der schoonheden.” In deze zaal zijn de schoonste vrouwen die tijdens de regering van koning LODEWIJK leefden, meesterlijk geschilderd door STIETER; verder heeft SCHNORR daar zijn talent in het dekoreren vereeuwigd, en ver-

vaardigde SCHWANTHALER de modellen voor de twaalf kolossale bronzen beelden, voorstellende de prinsen uit het vorstenhuis WITTELSBACH.

Tijdens de regering van koning LODEWIJK zijn o. a. te *München* nog gebouwd: de fraaije *Au-kerk* in gothischen bouwtrant, het gesticht voor blinden, het paleis van prins MAX, het seminarium, de Veldheerenhal, het damesgesticht, de school voor jonge-jufvrouwen, enz. Op weinig afstands van *München* verheft zich de *Ruhmeshalle*, door KLENZE in zuiver grieksch-dorischen stijl gebouwd. Te midden van deze open galerij, gevuld met de afbeeldsels in marmer van de beroemde mannen uit *Beijeren*, is het wereldvermaarde beeld de *Bavaria*, in welks hoofd zeven personen plaats kunnen nemen, door SCHWANTHALER ontworpen en door MILLER gegoten. Koning LODEWIJK heeft met milde hand de kunstenaars in *Beijeren* begunstigd en op koninklijke wijze tot eene zeer aanzienlijke hoogte opgevoerd. Reeds als prins verrijkte hij *München* met vele kunstgewrochten van den echten stempel, waaronder de beroemde beelden van CANOVA en THORWALDSEN eene voorname plaats innemen; als koning schonk hij den kunstenaars ruime gelegenheid zich te vormen, en in elk opzicht verdient hij den dank van zijn volk en van het nageslacht, voor alles wat hij, als de meest kunstlievende vorst van deze eeuw, in *Beijeren* en elders heeft gedaan, tot bevordering en aanmoediging der schoone kunsten en fraaije letteren. J. H. L.

Te *Moskou* is op last van den keizer aller Russen een museum van kunst en nijverheid gesticht, dat in Mei 1868 feestelijk werd ingewijd. Dit museum, voornamelijk ten gerieve van de leerlingen der teekenschool *Stroganoff*, is in drie hoofdafdeelingen gesplitst als: *kunst*, *nijverheid* en *geschiedenis*. Het bevat daarenboven een fraaije bibliotheekzaal, gevuld met plaatwerken en boeken over het ornament, de bouwkunst en de dekoratie; een verzameling teekeningen en prenten, benevens nagemaakte bloemen en planten, opgezette vogels en insekten in alle soorten, en belangrijk wegens hunne schoonheid, gedaante en kleuren. Door partikuliere bijdragen werd al spoedig meer dan f 150,000 bijeengezameld, terwijl vele donateurs en aanzienlijke Russen zeer kostbare geschenken gaven. In het museum bevinden zich teekenzalen voor de leerlingen der genoemde school en voor het publiek, de kunstenaars, fabrikanten en belangstellen-

den. *Rusland* heeft eene bijzondere kunstrigting, die eenige overeenkomst vertoont met die van het Byzantijnsche rijk en de aziatische volken. Men vindt er eene oorspronkelijke en voor het rijk karakteristieke kunst en bouwstijl, die door de russische beoefenaars trouw wordt behartigd. Reeds zijn verscheidene voorwerpen die in het museum voorhanden zijn, afgebeeld of afgevormd geworden, om op die wijze in het binnen- en buitenland nut te kunnen stichten.

De heer BUTOWSKI heeft een kunstwoordenboek zamengesteld, benevens eene geschiedenis van het russisch ornament of versierwerk van de 10de tot de 18de eeuw, dat in het museum ruim aanwezig is. Door beide boeken zal kennis worden verspreid over de vroegere kunstwerken uit *Rusland*. Daardoor zal in eene groote leemte worden voorzien, want de voortbrengselen der russische kunsten en ambachten zijn in en buiten het Rijk zeer gebrekkig bekend. De wereldtentoonstelling, in 1867 te *Parijs* gehouden, heeft doen zien, dat *Rusland* de eer eener nationale kunst, in vorm en samenstelling met groot talent handhaaft en zijne traditiën blijft eeren. En terwijl te *Moskou* een museum gesticht is, volledig in al zijne deelen en uitgegaan van de afdeling „koophandel en nijverheid” bij het ministerie van financiën in *Rusland*, wordt er in de hoofdstad van het koninkrijk der *Nederlanden* nog niet aan gewanhoopt, dat de kostbare schilderijen en kunstprodukten, vooral te *Amsterdam* aanwezig, eenmaal een waardige plaats van blijvende bestemming en doeltreffende tentoonstelling zullen erlangen, — want *Nederland* is minstens even rijk en voornaam als *Moskou*, wat betreft zijne werken van oudvaderlandsche kunst en nijverheid. J. H. L.

Van vrij algemeene bekendheid zijn de ontgravingen op de binnenplaats van het *Louvre* te *Parijs*. De geleerden meenden dat daar ter plaatse de onderaardsche bouw moest gevonden worden van de versterkingen op last van PHILIPPUS AUGUSTUS aangelegd.

De fraaie fontein en kandelabers met de omliggende zitbanken en bloemperken op het binnenplein van het *Louvre* werden weggeruimd, en met het graven werd een aangevang gemaakt. Men vond zich niet geheel teleurgesteld. De muurbonken en onzamenhangende

metselwerken, die veel overeenkomst hadden met eenvoudige en verlaten fundamenteen en riolen, kregen beteekenis en archeologische waarde. Er werden opmetingen gedaan, fotografiën gemaakt, en door de geleerden onderzocht. Evenwel kwamen deze tot niets zekers, en bleek hunne onderstelling of vondst van minder groot belang te zijn. Na zeer lang stilzwijgen over deze archeologische excursie lees ik het volgende, tamelijk onzekere bericht in een fransch kunstblad: „Ter plaatse van de oude gebouwen heeft men niets dan fondamenteen gevonden, die licht verspreiden over de inwendige inrigting van het oude gebouw, tot dusverre onbekend. Men heeft kunnen vaststellen dat de voorname trap van buiten een veelhoekigen vorm had, in tegenstelling van het denkbeeld van den heer SAUVAL, die had aangenomen dat deze trap in een ronden toren was geweest.

De groote donjon of zware *Louvre*-toren is ontdekt en, even als de rest, op weinig diepte onder den straat van de binnenplaats ontbloot geworden. Wanneer men thans onder deze binnenplaats van het *Louvre* wandelt, dan kan men zich rekenschap geven van de verschillende deelen die het oude feodale kasteel zamenstelden. Regte en cirkelvormige banden in zwarte asphalt, omringd door witte asphalt, geven een grondplan aan, dat voldoende aanduidingen bevat. Daar waar de binnenplaats is bestraat, zijn steenen banden zoodanig gelegd, dat zij de massaas aangeven en het geheel van deze belangrijke indeelingen verduidelijken.”

De bouwkundigen, liefhebbers der oudheid en nieuwsgierigen hebben dus niet alleen boven den *Louvre*-vloer te *Parijs* kostbare schatten en kunstvoortbrengselen te zien, maar zelfs daaronder bevinden zich nu ontgraven werken der grijze oudheid, die naar wij vernemen belangrijk zijn, en met franschen kunsteerbiedten aanschouwe zijn gebragt voor ieder, die zich de moeite wil geven eenige traptreden af en op te klimmen. J. H. L.

ROEBELING, de bekende bouwmeester der hangende brug over de *Niagara*, heeft zich naar *Iowa*, een der Unie-Staten, begeven, om op het land te leven en zich aan den akkerbouw te wijden. Zijn grondbezit aldaar is 23,000 bunders groot.

HET NIEUWE WEES- EN ARMHUIS TE DORDRECHT.

Mededeeling van den heer G. N. ITZ, oud gemeente-architekt aldaar.

(MET TWEE PLATEN. PL. XV EN XVI.)

Het oude wees- en armengesticht te *Dordrecht*, gebouwd in de tweede helft der 13de eeuw, (zie M. BALEN, *Beschrijving van Dordrecht*, blz. 144,) diende oorspronkelijk tot een vrouwenklooster, genaamd Sint-Mariaborn, doch werd in 1576 ingerigt voor een armen weeshuis (BALEN, blz. 176) voor 80 kinderen, zoo jongens als meisjes.

Even als meer soortgelijke gebouwen, hier en elders in ons vaderland, in vorige eeuwen aan hunne oorspronkelijke bestemming ontruikt, kenmerkte dit gebouw zich in het bijzonder door somberheid, ondoelmatigheid en vooral in den laatsten tijd door gedeeltelijke bouwvalligheid. Bovendien was het voor het getal weezen dat verpleegd moest worden (thans 180) en het getal binnenvoogden of suppoosten, die ter behoorlijke leiding en beheer noodig waren, te bekrompen, en vergrooting was naar mijn oordeel niet te verkrijgen; de omgeving van het gebouw gedoogde ze niet en de verantwoordelijkheid van regenten, aan welke het beheer over het gesticht door den raad dezer gemeente was opgedragen, moest in het oog gehouden worden, daar, al wierden zeer aanzienlijke kosten aangewend, het doel toch niet te bereiken ware geweest.

Om deze en andere redenen, besloten regenten voornoemd in 1858 tot het uitschrijven eener prijsvraag, voor de verbouwing en uitbreiding van het oude gesticht. In 1859 werd deze poging, met belangrijke wijzigingen van het programma, herhaald; doch beide keeren bleef zij zonder gunstig gevolg.

In April 1860 ontving ik van meergenoemde regenten eene uitnoodiging tot het maken van een ontwerp voor den bouw van een nieuw wees- en armhuis, op den grond van het oude, of wel op een van drie mij aangegeven, meestal bebouwde, terreinen. Het ontwerp moest, zoo veel mogelijk, overeenkomen met de eischen bij de vroegere programma's vastgesteld, doch in plaats van voor 200, voor 250 kinderen ingerigt worden.

Daar elk van die terreinen door rigting, ligging en

DL. XVI.

bijzondere omstandigheden zijne eigenaardige bezwaren met zich bragt en een veelomvattend onderzoek vorderde, verliep met een en ander veel tijd, nl. van het begin van 1860 tot het laatst van 1862, en ten laatste bleek dat geen der aangegeven terreinen de noodige ruimte of de vereischte geschiktheid bezat.

Eindelijk besloot de gemeenteraad den 25 November 1862 tot den aankoop van een zeer geschikt terrein, gelegen aan de zuid-oostelijke zijde van de bebouwde kom der gemeente, bekend onder den naam van het „Hof van Holland”, en welks toenmalige eigenaar geneigd was het, met de daarop staande gebouwen enz., voor f 30,000 vrij geld af te staan.

Op dit raadsbesluit verleenden Gedeputeerde Staten van *Zuid-Holland* den 9 December 1862 hunne goedkeuring, en den 3 Januarij 1863 kreeg ik van regenten den officiële last, mijn primitief ontwerp naar het aangekochte terrein te wijzigen en af te werken. Hieraan werd den 18 Junij van hetzelfde jaar voldaan; het door mij vervaardigde ontwerp, met daarbij behoorend bestek en begroting, werd door regenten van het gesticht, voorzien van hunne goedkeuring, verzonden aan het dagelijksch bestuur der gemeente, hetwelk den 19 Augustus 1863 al de stukken den gemeenteraad aanbood, met dat gevolg, dat, na het geven van eenige toelichting, het geheele ontwerp den 5 September 1863 door den raad met algemeene stemmen werd aangenomen. Burgemeester en Wethouders werden tevens gemagtigd, dienaangaande al zoodanige maatregelen te nemen, die noodig zouden zijn om de aanbesteding en de uitvoering van het werk op de meest voldoende wijze tot stand te doen komen.

De aanbesteding geschiedde in het openbaar, den 23 Mei 1864, en wel voor het metselwerk op tweederlei wijze: de eerste, geheel van waalmoppen en utrechtschen steen; de tweede, van dordtschen en utrechtschen steen, welke beide vormen in grootte genoegzaam met elkander overeenkomen.

De begroting, op eerstgenoemde wijze, bedroeg

f 129,208, die op de tweede f 134,068. Voorts was bepaald dat al de hoofdmaterialen, volgens de bij het bestek vastgestelde tarieven en hoeveelheden, na afloop van het werk, met den laatsten termijn van betaling verrekend zouden worden.

Onder de hierboven genoemde sommen waren niet begrepen het ameublement, de rioolloop, de kook-, wasch-, bad- en gas-inrigtingen, ook niet de omsluiting van het terrein, over welk een en ander men zich eene later te nemen beslissing voorbehold.

Bij de opening der acht ingekomen inschrijvingsbiljetten, bleek dat de minste inschrijver was de heer C. J. SINGELS, te *Dordrecht*, en wel: uitgevoerd volgens de eerste wijze, van waal- en utrechtschen steen, voor f 126,229, en volgens de tweede wijze, met dordtschen en utrechtschen steen, voor f 131,499. Bij raadsbesluit van 31 Mei 1864 werd het werk, volgens de tweede wijze, aan den heer SINGELS gegund.

Onmiddellijk werd het werk aangevangen en met al zijne aanhoorigheden kon het op den bestemden tijd, 1 Mei 1867, door Burgemeester en Wethouders aan regenten van het gesticht overgedragen worden. Dit geschiedde in eene daartoe expresselijk belegde vergadering, op zeer plegtige wijze, en den 15 Mei daaraanvolgende werd het gesticht door de weezen en binnenvoogden betrokken.

Het onaangenaamste mijner taak was nu het opmaken en verifiëren der rekeningen met den aannemer; maar ook deze verrigting, gelijk andere botsingen aan soortgelijke bouwwerken verbonden, liep tot onderling genoegen af; en hoe kon dit anders, daar van alle buiten het bestek of volgens de hoeveelheden en tarieven verrigte werken, te allen tijde naauwkeurig aantekening was gehouden, die wekelijks werd gecontroleerd en goedgekeurd.

Ik voel mij gedrongen hier openlijk mijne hulde te brengen aan den heer G. A. SCHOLTEN, van *Zutphen*, die gedurende het werk, van Junij 1864 tot Mei 1867, de betrekking van éénig opzigter op zulk eene wijze vervulde, dat ik mij hem daarvoor mijnen dank betuig.

Het gebouw heeft, met inbegrip van de op tarief gedane werken, gekost f 148,033.01½; doch buiten het ameublement, de reiniging-, kook-, wasch-, bad- en gas-inrigtingen, de omsluiting van het gesticht en de daarom gelegen speel- en wandelplaatsen.

Deze som werd met de uitgaven, voor al het laatstgenoemde, volgens de tusschentijds gedane aanbeste-

dingen of volgens de tarieven in het bestek bepaald, verhoogd tot f 159,327.86.

Rekent men ten slotte daarbij de kosten van den aankoop van den grond waarop het gebouw gesticht is, en die met de kosten van overdracht en registratie f 32,355.86½ beliepen, dan heeft het geheele gesticht aan de gemeente gekost f 191,683.72½.

Voor den bouw zijn geleverd en verwerkt:

3543.565 713 kubiek el metselwerk;
1633. 26. 09 kwadraat el straatwerk;
0.536.880 kubiek el eikenhout voor vloerribben en lattijen;
274.732.296 kubiek el dennenhout, voor bind- en kapwerk;
5399. 98. 90 kwadraat el dennenhout voor vloeren, platten, enz.
2942. 43. 93 kwadraat el plafond- en stukadoorwerk;
20595 n. p. gesmeed ijzer;
36140 „ gegoten ijzer;
12463 „ lood;
7219 „ zink.

Het nieuwe gesticht, ingerigt voor 250 kinderen, — aan welk getal, zoo noodig, (door het optrekken der beide achter-vleugelgebouwen, die behalve het sous-terrain slechts van ééne verdieping zijn,) nog ruim 100 kunnen worden toegevoegd, — bevat eene grondvlakte, volgens het kadaster, van 3891 vierk. ellen, waarvan 1880.40 vierk. ellen zijn bebouwd, zoodat voor speel-, wandel- en werkplaatsen 2010.60 vierk. ellen overblijven. Het oude thans verlaten gesticht, gediend hebbende voor hoogstens 180 kinderen, die even als de binnenvoogden en suppoosten allergebrekigst gehuisvest waren, bood slechts eene bebouwde ruimte van 1167.30 en eene speel- en werkplaats van 1570 vierk. ellen, en dus voor beide te zamen, eene ruimte van 2737.30 vierk. ellen aan.

Het nieuwe gesticht heeft alzoo voor ieder kind eene ruimte ter bewoning van nagenoeg 7.52.20 vierk. el.

Wat den gekozen grondvorm betreft, daartoe diende mij die van het in 1859 voltooid, zoogenaamde Groene diakonie-weezengesticht te *Groningen*, welks vorm en verdeling mij van al de nieuwe weezengestichten, die ik in 1860 bezocht, het meest geschikt voorkwamen, vooral met het oog op de afscheiding der geslachten. Genoemd gesticht, gebouwd voor 200 kinderen, is echter, gelijk later bleek, te beperkt, daar het niet meer bevatten kan dan hoogstens 180 kinderen, zoodat ieder kind niet meer ruimte gehad zou hebben dan 4.65.88

vierk. el; men heeft dan ook later een gedeelte der kinderen op de zolderverdieping moeten huisvesten.

Nadat bij onderzoek, door boring, gebleken was, dat de grond te *Dordrecht* zoodanig was, dat men met volkomen zekerheid daarop zonder heiwerk bouwen kon, is alleen in de fundamentsleuven eene zandbeplemping gebragt, welke eenigen tijd onder water is gehouden, om de inklinking te bevorderen.

De lange as van het gebouw is gelegen in de strekking van het noordwesten naar het zuidoosten. Al de dienstgebouwen, zoo als keuken, vatenhok, waschhuis, bakkerij, bergplaatsen enz., liggen aan de noordoostzijde, doch geheel gescheiden van het hoofdgebouw, hoezeer daaraan toch onmiddellijk verbonden. Deze schikking gaf gelegenheid, om van het beperkt terrein, aan laatstgenoemde zijde, zonder misstand, op zeer voordeelige wijze partij te trekken.

Het sous-terrain, aan de noordoost-zijde tot bergplaatsen, aan de zuidoost-zijde tot werkplaatsen en aan de zuidwest-zijde tot overdekte speelplaatsen bestemd geheel overbalkt met soriës balkijzer, waar-tusschen wulfjes of troggen geslagen zijn, die tot gelijks den bovenkant der ijzeren balklaag zijn aangeraaseerd.

De hoogere verdiepingen en de dakspanningen zijn allen van dennenhout.

De vestibules, corridors, gangen en portalen, beneden, zijn gedeeltelijk bevoerd met hardsteen, Lindocement en trasklinkert.

In het sous-terrain zijn de vloeren gestraat met gele klinkert in zand; in al de vertrekken op de onderscheidene étages, alsmede op de zolders, zijn zij van vurenhout; doch de overloopers der middel-hoofdtrappen, zoo onder als boven, zijn geheel van ijzer vervaardigd.

Van de acht aanwezige trappen binnen het gebouw, zijn zes van hout; de twee overige, zijnde de hoofdtrappen in het midden-hoofdgebouw, loopende van het sous-terrain tot de zolders, zijn geheel van ijzer. Door hunne bijzondere inrigting, vormen deze trappen eene strikte afscheiding tusschen de jongens- en meisjes-slaapzalen.

De verandaas en buitengalerijen, met hunne vloeren, regelwerk en overdekking van greenenhout, rusten op ijzeren kolommen; ook zijn de trappen naar de galerijen, met hunne bordessen, geheel van ijzer.

De overdekking van de galerijen, goten en platten en hunne afwateringen, alsmede de bekleding der

beide reservoirs, ieder groot 3000 kannen, zijn van zink.

De daken zijn beschoten en gedekt met beste verglaasde pannen.

De vloe-, zuig-, pomp-, pers- en reservoir-buizen en die der wasch- en bad-inrigtingen, waarlangs het koude water loopt, zijn van lood, die voor het warme water, van koper, de afvoerbuizen, voor zoover zij in de muren of met de gebouwen in aanraking komen, zijn van lood.

Het water wordt, door middel van twee zuig- en perspompen, naar twee reservoirs op de bovenverdieping gebragt en van daar naar de wasch-, kook-, bad- en reinigings-inrigtingen afgevoerd.

Voor huiselijk gebruik, geven zeven gewonen pompen, waarvan vier op de werk- en speelplaatsen, eene ruime hoeveelheid drinkbaar water.

De verwarming geschiedt op de gewone wijze met kagchels, waarvan de rookuitgangen opgevangen worden in rookpijpen van terra-cotta, dubbel verglaasd en met Portland-cement, goed digt in elkander gestreken.

De rookkanalen, 28 in getal, nemen hunnen oorsprong in het sous-terrain en zijn in de muren bevestigd in de gemenageerde of pilastersgewijze uitgemetselde luchtkokers, welke tot 1.50 el buiten het dak opgaan en daar voor het inregenen beveiligd zijn.

Deze inrigting, alsmede die in deur- en lichtkozijnen en in den voet der muren en plafonds, bevordert op zeer eenvoudige en onkostbare wijze de luchtverschieving in het gebouw, daar nergens, in het geheele gebouw, van de onaangename atmosfeer, aan soortgelijke gebouwen zoo eigen, iets bespeurd wordt.

Voor behoorlijk en goed ingerigte retirades is de vereischte zorg gedragen en zoowel voor jongens als meisjes, eene strikte afscheiding, ook der zittingen enz., in acht genomen.

De deurkozijnen van het sous-terrain en van de bel-étage rusten op hardsteen onderdorpels; die der hoogere verdiepingen op eikenhouten dorpels, bekleed met belegstukken van beukenhout.

De onderdorpels der lichtkozijnen zijn van gegoten ijzer.

Merkwaardig mag ik het noemen, dat van de 159 hardsteen dorpels, na de inmetseling, bij hunne lengte van 1.80 el, slechts twee en van de 341 gegoten ijzeren dorpels, lang 1.65 el, per stuk zwaar ongeveer 30 ned. pond, tot heden slechts één enkele, en dat waarschijnlijk nog wel door onvoorzigtigheid, gebroken is, niettegenstaande de dorpels niet tusschen, maar de

kozijnen op de dorpels en hunne noten en bazementen geplaatst zijn geworden.

Wat de glasroeden van de ramen en deuren betreft, heb ik van het gebruik van ijzer meestal eene zeer treurige ervaring opgedaan. Niet genoeg kan ik het gebruik van zinken, mits holle, glasroeden aanbeve-

len. De hier gebruikte zijn van een nog al moeilijk profiel, maar zeer naauwkeurig uitgevoerd, en ten bewijze dat de verandering van temperatuur niet van invloed is op het glas, diene, dat van de groote hoeveelheid ingezette glasruiten (6571) tot heden, 1 November 1867, geen enkele gesprongen is.

TWEE WOONHUIZEN IN DE PLANTAADJE, MIDDELLAAN, TE AMSTERDAM.

Ontworpen en gebouwd door den heer G. B. SALM, architect aldaar.

(MET EENE PLAAT. PL. XVII.)

De woonhuizen, welke ik op verzoek van de *Amsterdamsche Bouwvereniging* in Junij 1865 had te ontwerpen, mogten niet groot en kostbaar worden. Ten eerste liet het terrein en ten tweede liet de kas dit niet toe, te meer daar voor het terrein ruim f 8000 moest betaald worden. Volgens het programma door den directeur der *Bouwvereniging* opgemaakt, werden door mij in Julij twee ontwerpen ingezonden, het eene met uitgebouwde trapportalen, het andere met binnenshuis gelegen trappen; het eerste werd als het minst kostbare gekozen, en onmiddellijk daarop tot de uitvoering besloten. Met spoed werden de stukken voor de besteding benodigd in gereedheid gebracht en goedgekeurd, en den 29 Julij werd het werk aanbesteed.

Het werd gegund aan den heer C. WIEGAND, aannemer alhier, en door dezen uitgevoerd voor p. m. f 22,000 in waarlijk korten tijd. Den 4 Augustus werd een aanvang gemaakt met het sloopen van het oude gebouw, genaamd *Binnenrust*; den 15 Augustus werd de eerste en den 2 September de laatste paal geslagen; de eerste steen is den 8 September gelegd; acht weken daarna waren alle metselwerken voltooid en was het gebouw afgekapt; in April 1866 vertrok de laatste werkman en op 1 Mei 1866, dat is negen maanden na de besteding, stapten de huurders de nieuwe woningen binnen.

In ieder perceel zijn voor de bewoning zeven vertrekken, een sous-terrain, inhoudende keuken, keldervertrekken enz., en eene zolverdieping waarop dienstbodenkamers. Uit dit aantal vertrekken is ligt op te maken, dat de kamers der beneden-plattegronden niet uitsluitend als salons moeten gebezigd worden, maar naar willekeur den bewoners ook tot slaap-, studeer- of kin-

derkamers kunnen dienen; ik merk dit aan, omdat, bij het indeelen der teekeningen, die vertrekken op de planteekeningen als salons zijn opgegeven.

Achter ieder perceel is een tuin ter breedte van de gebouwen ad 7 el, bij eene diepte van ongeveer 40 el; de tuinen zijn met de tuinkamers in verband gebracht door balkons en trappen. Deze balkons of bordessen geven aan den beganen grond eene overdekte ruimte, bruikbaar als werk- of poetsplaats, in verband met de daaraangrenzende keukens.

Bij de trapportalen zijn de privaten aangebragt; zij staan onderling en met een ruimen afvoerput in gemeenschap. Het hemelwater wordt door buizen afgevoerd en het drinkwater door de Duinwatermaatschappij geleverd.

De beide perceelen zijn te zamen uitwendig breed 14 el, diep 10.60 el, en hoog, van de straat tot de kroonlijst, 13.50 el. Het uitgebouwde trapportaal is breed 5.10 el, diep 4.20 el.

Ten aanzien van de konstruktie valt op te merken, dat overal met spaarzaamheid is gewerkt, zonder de soliditeit uit het oog te verliezen. Tot mijn leedwezen kon ik voor de buitengevels geene hardsteenen lijsten en netgemetselde ingevoegde muren maken, zoodat er niets anders overbleef dan pleisteren.

Deze bepleistering der gevels, zoowel als die der stoepen, is vrij redelijk, doch niet geheel zonder gebreken; op meer dan ééne plaats vertoonen zich, na vochtig weder, vlekken, die wel weder verdwijnen, doch telkens op nieuw opkomen.

Ik schrijf deze gebreken toe aan de niet volledige kennis der werkbazen met den aard en de eischen van het Portland-cement, het gebruik maken van te fijn zand

enz. enz., als ook aan onwilligheid of eigenwijsheid der knechts, die met het Portland-cement omgaan even als met de metselspecie. Bij de uitvoering van dergelijke pleisterwerken stijgt de waarde van goeden metselsteen en de voeg; gaarne beken ik dit en hoop dit ook in praktijk te brengen. Het pleisteren van gevels hier ter stede heeft bovendien het nadeel dat zij zonder verfbekleding groen worden; hetgeen te verklaren is doordien de gladde opperhuid door regen en wind verslijt en afregent, waardoor de oppervlakte ruw en ruig wordt en in dezen toestand de mosplanten opneemt of aan deze gelegenheid tot aanhechting en ontwikkeling verschaft.

Bij den bouw is gebruik gemaakt van draairamen, in de voor- en de achtergevels. Die ramen zijn door den aannemer met zorg vervaardigd, en kunnen als model van timmerwerk dienen; zij zijn bewerkt met dubbele sponningen, opstanden, gootjes tot afvoer van water, enz.; doch bij al die voorzieningen en hulpmiddelen geef ik de voorkeur aan opschuiframen. Ik raad ze voor ons klimaat bepaald aan, dewijl de draairamen bij storm en regenachtig weder togten, lekken en moeilijk zijn te openen en te sluiten, getuigen de ramen aan het *Amstel-Hôtel*; bij verandering van temperatuur zwelt of krimpt het hout, waardoor de naden of voegen onjuist worden. Bij schuiframen is dit geheel anders; ook is het aantal naden veel minder, bij ongunstig weder kan door het schuifraam de binnen-

stroomende lucht geregeld worden. Mogt ik hier in eenige beschouwing van konstruktieven aard zijn getreden en daarbij onjuist redeneren, dan verneem ik gaarne hoe een ander hierover denkt. Mij dunkt wij kunnen in onzen huisbouw niet te praktisch zijn, iedere wenk dienaangaande zal door mij met dank worden aangenomen; ik verbeeld mij dat de Bijdragen van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* tot de mededeeling van zulke wenken allezins geschikt zijn.

Bij den bouw zijn de portaalvloeren aan den beganen grond van greenenhout gemaakt; later werden zij, even als de vestibulen, met marmer bekleed.

Tijdens den bouw zijn geene bijzonderheden voorgevallen; alleen bij het maken der fundering 90 duim beneden A. P., in September, en het graven van een privaatput 2.50 el dieper, was de grond zoo droog dat, om een waterpasvlak te verkrijgen, het water daartoe uit een nabij zijnde regenbak gepompt moest worden; daarentegen waren drie maanden daarna de gronden zoo vol en zat van water, dat de sous-terrains onderliepen en met spoed afvoerbuizen moesten aangebragt worden. Bij het graven bleek de grond hoofdzakelijk veen te zijn.

Voor de fundatie werden heimasten gebezigd van 12 el lengte, alvorens eenige stuit te ontmoeten. De grondslag was in dit kleine bestek vrij ongelijk van gehalte.

De bouw is met onderling genoeg van en voor alle betrokkenen volbragt.

IS DE SMAAK, ZOO ALS DIE IN HET DAGELIJSCH LEVEN WORDT BEGREPEN, GESCHIKT OM OVER DE WAARDE VAN DE SCHOONE KUNSTEN TE OORDEELEN?

Medegedeeld door den heer W. N. ROSE, architect-ingenieur, te 's Gravenhage.

Overgenomen uit het verslag van de afdeeling 's Gravenhage der Maatschappij TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST over 1867—1868.

Het is niet zeldzaam dat men in het dagelijksch leven hoort zeggen: „Over den smaak valt niet te twisten; ieder heeft den zijnen, en wie kan beslissen wie gelijk heeft?”

Die stelling wordt vrij algemeen als een bewezene waarheid aangenomen, en mogt er al een enkele aan twifelen, doorgaans zal hij er toch stilzwijgend in berusten.

Daardoor heeft zij van lieverlede de kracht van een

stelregel gekregen, en wordt zij tot grondslag aangenomen, om alles te beoordeelen wat tot de schoone kunsten behoort, en zulks zonder aan die beoordeeling grenzen te stellen.

Het is duidelijk, dat het dan zeer aangenaam wordt om goeden smaak te bezitten, want daardoor heeft men het middel om over alle schoone kunsten een min of meer juist gevoelen te mogen uitspreken; want die juistheid is dan alleen afhankelijk van den graad

van ontwikkeling, dien de smaak heeft verkregen.

Een tweede stelregel is: dat ieder welopgevoed mensch smaak heeft, en dus vrij over schoone kunsten kan oordeelen; dat wordt door de beschaving medegebragt, die een kieschheid van gevoel geeft, waaruit de smaak zich natuurlijk ontwikkelt.

Bestaat er nu verschil van gevoelen over de kunstwaarde van een voorwerp, dan is dit verschil juist gelegen in de onvolledige ontwikkeling van dat kieschheidsgevoel, hetwelk bij den een fijner en teederder is dan bij den ander. Daarvoor bestaat nu geen maatstaf, en daarom is er over den smaak niet te twisten. Dat is zeer logisch; want wie dan dat verschil van meening toegaf en bekende ongelijk te hebben, zou tevens belijden, dat de kieschheid van zijn gevoel eenige graden lager staat dan die van het gevoel van zijnen bestrijder; en zulk eene bekentenis kost te veel aan onze eigenliefde.

Het is een opmerkelijke zaak, dat bijna alle menschen in de beschaafde wereld liever willen erkennen iets niet te weten dan de schoonheid van een zaak niet te gevoelen.

Dat ligt in het naauw verband tusschen ons schoonheids- en ons zedelijk gevoel. Het is in hetgeen ons gemoed dan ondervindt, even alsof de terugzetting van het eene de vernedering van het andere ten gevolge heeft. En al is het aan een ieder in dergelijk geval niet altoos duidelijk bewust, wat er juist in hem omgaat, in den tegenstand, dien hij biedt, is het duidelijk merkbaar dat hij die vernedering niet kan dulden.

Daarom vermijdt men met regt twistredenen over het schoone. Het kwetsen van iemands eigenliefde is onwellevend, en de fatsoenlijke man moet altoos wellevend zijn. Nu is dit vermijden van discussiën over schoone kunsten een werkelijk ongeluk; want juist het wisselen van gedachten hierover is het beste middel om kunstkennis te verkrijgen.

Gelukkig dat dit zoo niet behoeft te blijven; want het berust op eene dwaling.

Aan zich zelven smaak toe te kennen, is een vrij algemeene zaak: vooral in den fatsoenlijken stand zal men niet licht iemand aantreffen, die vrijwillig zal bekennen daarvan geheel verstoken te zijn; daarom is men zoo algemeen genegen om den stelregel „dat over smaak niet te oordeelen valt” aan te nemen als eene onomstootelijke waarheid.

Bovendien is zoo iets zeer gemakkelijk, doordien het ons van arbeid en studie ontslaat, onze eigenliefde

streelt, zekere mate van zelfgenoegzaamheid verschaft: altemaal zaken, waarvoor niemand onverschillig is.

Die wijze van beschouwing is in de maatschappij ver van zeldzaam. Maar berust zij daarom op de waarheid? Laat ons dit eens nagaan, en wij zullen overtuigd worden, dat bedoelde beschouwing op eene onjuiste schatting van zaken, en dien ten gevolge op een verkeerde opvatting steunt, doordien men twee ongelijksoortige voorwerpen, die ieder op een anderen grondslag berusten, uit hetzelfde beginsel beoordeelt. De handeling is dus eene dwaling, en deze zullen wij trachten aan te toonen.

Wat is smaak? Immers van het goed begrip daarvan hangt alles af.

Smaak, in de *aesthetica* (dat is: de leer van het schoone), is het redegevende van het schoone; of met andere woorden, het opgeven der gronden, waarop de schoonheid van een voorwerp berust.

Maar zoo iets kan niet geschieden zonder de gronden te kennen, en die gronden leert men kennen door studie en toepassing, waardoor kunstkennis ontstaat. Men heeft algemeene gronden, die voor alle schoone kunsten waar zijn; andere gronden, die meer bijzonder toepasselijk zijn op de beeldende kunsten; terwijl er weêr verschil bestaat tusschen die van de bouwkunst, de beeldhouwkunst en de schilderkunst (gelijk wij vroeger hebben gezien).

Nu hangt dit niet af van iederen individu, zoodat men zulks willekeurig kan aannemen, verwerpen of door anderen doen vervangen, naar ons welbehagen.

Integendeel, het zijn waarheden, eigenaardig aan de schoone kunsten in het algemeen, of wel bijzonder elke der kunsten kenmerkende en daaraan onafscheidelijk verbonden, waardoor haar geest gekenmerkt en haar werkring bepaald wordt. Dit nu diende men te kennen, dat is te zeggen: het moet worden aangeleerd.

Maar in die beteekenis van smaak wordt het in het algemeen niet opgevat en kan ook zoo niet begrepen worden; want dan zou daaruit volgen, dat die kennis zich van zelve, en dus zonder studie, bij den beschaafden stand ontwikkelde, en dit is evenmin waar als met eenige andere bekwaamheid of wetenschap. Trouwens, ik geloof niet dat iemand beweert bij intuïtie (dat is: bij loutere aanschouwing) een *aestheticus* geworden te zijn.

In welken zin moet dan het woord „smaak” worden opgevat? Het is toch niet denkbaar, dat iets, hetwelk

zoo algemeen wordt aangenomen, hoegenaamd geen beteekenis zou hebben. Volstrekt zinlooze zaken komen in de wereld wel voor, maar het duurt dan maar zeer kort, en dit is hier niet het geval.

Ziet, de meeste zaken, die onze aandacht trekken, geven ons indrukken in verschillende mate, dikwerf bij onderscheidene personen, in tegengestelden zin, zoodat wat den een verheugt bij een ander misnoegen opwekt.

Die gewaarwordingen zijn waar en juist, maar voor iederen persoon verschillend. Het is een vruchteloze onderneming, iemand te willen overtuigen, dat hetgeen hem aangenaam heeft aangedaan, eigenlijk hem leedgevoel heeft doen ondervinden, of wel, dat wat hem onaangenaam was, hem integendeel blijdschap heeft gegeven. Zulk een pogen zou nutteloos, soms belagchelijk en lastig kunnen genoemd worden; want het zou niets goeds uitwerken. Ieder mensch kan over de ondervonden gewaarwording van het aangename of onaangename zeer juist oordeelen; zoo iets is niet te ontkennen, daarin ligt niet de dwaling, maar wel, dat men die gewaarwording tot maatstaf van het schoone heeft aangenomen.

En dat daarin de dwaling ligt, is zoo volkomen waar, dat het aangename zelfs geen voorwaarde van het schoone is. Het schoone is veeltijds aangenaam, vooral, wanneer het tot de lagere sferen van de kunst behoort; maar, moet het schoone gerangschikt worden onder de voortbrengselen van de hogere kunst, dan zijn de ondervonden gewaarwordingen van een zoo verheven aard, dat men die niet meer tot het altoos vrij onbestemd aangename kan rangschikken.

Inderdaad, het aangename heeft iets onbepaalds. Laten wij het bij ons zelven onderzoeken, en veeltijds zal zich het geval voordoen, dat wij geen voldoende redenen kunnen geven waarom wij eene aangename gewaarwording ondervinden. Veelal hoort men zeggen: „Het bevalt me, ik vind daar iets liefs, iets aangenaams in; het brengt mijnen geest in een genoegelijken toestand; het wekt herinneringen in mij op, die mijn gemoed streelen.” Dat alles kan volkomen waar wezen, maar nooit een maatstaf voor het schoone zijn. Veeltijds hoort men er bijvoegen: „ik ondervind dat, maar ik kan niet zeggen wat daar juist de oorzaak van is.” En dit laatste is een zeer menschkundige opmerking; want het is zeer moeilijk den grond van het aangename te vinden, en wel zoo zeer, dat

de wetenschap er nog geen goede bepaling voor heeft kunnen vinden.

Die gewaarwording van het aangename is nu dat, wat men in het dagelijksch leven *smaak* noemt. Hem die zijne zaken zoodanig weet in te rigten, dat de meeste menschen, bij de aanschouwing daarvan, die gewaarwording van het aangename ondervinden, noemt men een *man van smaak*; hetgeen niet zonder verdiensten is, omdat het eene bijzondere studie vordert, die meer gegrond is op de kennis van den mensch, met al zijne deugden en gebreken, zijne luimen en grillen, dan op de gronden van de schoone kunst. Daardoor is dan de man van smaak ook niet altoos even gelukkig, want het is niet zeldzaam, dat werkelijk aan het leelijke en wanstaltige de voorkeur wordt gegeven boven datgene wat die slechte eigenschappen niet bezit; en dat alléén omdat het zonderling, vreemd, schitterend, verrassend, of ook wel, omdat het kostbaar is.

Dit alles is waar en de nijverheid ondervindt het alle dagen; wat zij van daag niet genoeg kan produceren, kan ligt in het volgende jaar onverkoopbaar zijn, en dat zal nog zeer lang zoo blijven; want het groote publiek, geen stam uitgezonderd, is nog zeer ver verwijderd van een juiste schatting van het ware schoone. In dit opzigt is de beschaving nog maar zeer weinig gevorderd, en zal zij reuzenschreden moeten doen, om den ouden Grieken nabij te komen, voor wie al het leelijke onuitstaanbaar was en wel in die mate, dat *leelijk* en *slecht* bij hun dezelfde beteekenis hadden.

Dat de smaak, zoo opgevat en als maatstaf tot de beoordeeling van het schoone aangewend, tot groote dwalingen moet leiden, kan men reeds bij voorbaat aannemen. Maar wat is de oorzaak daarvan, en waardoor geschiedt dat zoo algemeen? Laat ons dit eens even nagaan.

De waarde, die men aan de schoone kunsten hecht, is voor een groot gedeelte gelegen in de opvatting van de kunst.

Veeltijds bepaalt die opvatting zich alleen tot dat wat de kunst voor ons is, dat is te zeggen tot die waarde, welke wij er persoonlijk aan hechten, en niet tot dat wat de kunst op zich zelve genomen is, en ziedaar nu twee zaken die hemelsbreed van elkander kunnen verschillen: want de laatste is, wat het kunstvoorwerp werkelijk is, wat uit den aard van zijn wezen daarin ligt; de andere alleen dat gedeelte daarvan wat iemand er in vindt, er van weet af te leiden, veel-

tijds alléén naar mate van den indruk dien het voorwerp op hem maakt, en deze indruk kan wel eens bij den een geheel zinnelijk, en bij een ander van een veel verhevener aard wezen.

Dat wat de kunst werkelijk is, is hare *objektieve waarde*; dat wat zij voor verschillende individus in verschillende mate zou kunnen zijn, is hare *subjektieve waarde*.

Wat is het onderscheid tusschen *objektief* en *subjektief*? Velen meenen, dat die woorden beteekenen: *algemeen* en *bijzonder*; wij hebben reeds gezien, dat zij zoo niet moeten worden opgevat. Het objektieve van een zaak is dat wat de zaak is, op zich zelve genomen, het subjektieve: wat zij alleen voor ons individueel is. Er zijn nog anderen, die gelooven, dat het subjektieve altoos in waarde beneden het objektieve staat, maar dat is zoo niet; het tegenovergestelde kan waar zijn, en zelfs dikwerf is het veranderlijk. Bijvoorbeeld: een kagchel heeft voor ons des winters eene groote waarde, en wanneer wij in een yertrek eenigen tijd moeten blijven, ondervinden wij een onaangename gewaarwording, als wij daar geen aantreffen; in den zomer daarentegen kan, ja zal de kagchel wel eens lastig in den weg staan; met dat alles is de objektieve waarde toch altoos dezelfde. Een zakboek, ongebruikt, heeft voor de meeste menschen een objektieve waarde; vol aantekeningen zijnde, kan het voor dezen alles, voor genen niets waard zijn. Een zilveren potloodpen heeft een belangrijke objektieve waarde, die zich door zekere som gelds laat voorstellen; maar, voor een bepaald persoon kan het voorwerp een hooge subjektieve waarde hebben, door de herinneringen die er aan verbonden zijn, bijv. men kan het van zijne moeder gekregen hebben, die reeds lang overleden is, en dan is die potloodpen voor geen geld van den eigenaar te koop.

Daar de gewaarwording van het aangename, zoo als wij vroeger zagen, geheel individueel is, en dus subjektief, zoo is bijgevolg de smaak, zoo als deze in de gewone dagelijksche beteekenis van het woord wordt begrepen, ook subjektief.

Dat zoo iets geen maatstaf van het schoone kan zijn, gevoelen wij dadelijk; immers, de waarde van eene wetenschap ligt in de wetenschap, namelijk in hetgeen zij voor de geheele wereld is, niet in het voordeel dat enkele personen daarvan genieten; en het is duidelijk dat het even zoo met de schoone kunsten moet zijn; want eene subjektieve kunst heeft even zoo-

veel waarde als een subjektieve wetenschap. Ik heb wel de vrijheid om mij in te praten dat iets schoon is, evenzeer als om mij op te dringen dat iets waar is, maar dat is zelf-bedrog, en dus een onverstandig gebruik maken van de vrijheid.

Maar bovendien bestaat er een afdoend bewijs om aan te toonen, dat het subjektieve nooit tot maatstaf kan dienen van het schoone, en dat is daarin gelegen, dat het schoone onafscheidelijk is van de waarheid. Daarom kan er nooit iets bestaan, dat vals en tevens schoon is.

Dit was PLATO zoo duidelijk, dat hij er zijne bepaling van de schoonheid afhankelijk van maakte, want volgens hem, is „de schoonheid het glansrijk deel van de waarheid.” Men moet hierbij echter wel begrijpen wat men in de schoone kunsten door waarheid verstaat.

Het ware in de schoone kunsten is de uitdrukking of voorstelling van een denkbeeld, volgens den eigenaardigen geest van de kunst, die in werking is gebracht. Het is dus eene schepping met een bepaald doel of oogmerk voortgebracht.

Is nu die schepping of dat voortbrengsel der kunst volkomen overeenkomstig dat doel, zoodat ieder deskundige het er in erkent, dan ligt de waarheid in die voorstelling. Geeft zij echter een anderen of tegenovergestelden indruk, dan is er gebrek of wel geheel gemis aan waarheid.

Nu is het niet genoeg in de kunsten de waarheid voort te brengen; die waarheid moet ook schoon wezen.

Iedere kunst heeft hare eigenaardige manier om die schoone waarheid voort te brengen; wij hebben dit vroeger reeds ten aanzien van de beeldende kunsten doen opmerken.

De waarheid ligt dus in de juiste voorstelling van het denkbeeld. Het moeten dus altijd denkbeelden zijn, die door de dichtkunst, de muziek, de mimiek, of de beeldende kunsten worden voortgebracht.

Daar waar dus geen denkbeeld bestaat, is eigenlijk ook geen schoone kunst aanwezig. Dit is een algemeene waarheid, even zoo zeer voor de hooge als voor de mindere kunsten, dus ook voor het ornament. Is er geen denkbeeld aanwezig, dan behoeft men niet naar de waarheid te zoeken, want het is duidelijk dat zij zonder denkbeeld niet kan bestaan. En daarin ligt reeds de veroordeeling van zoo vele versieringen uit den Renaissance-, rocaille- en rococo-stijl, de slechte

vormen en leelijke lijnen zelfs daargelaten, en toch vindt dat alles goedkeuring in den modesmaak; wel een bewijs, dat het aangename alleen ten deze geen voldoende maatstaf aan de hand geeft, maar veeltijds tot groote afwijkingen van het schoone aanleiding kan geven.

Schreven wij nu een verhandeling over de waarheid in de schoone kunsten, dan zouden wij moeten ontwikkelen:

1°. dat de kunst zich ook met een deel van de waarheid vergenoegt, zoo als b. v. met silhouetten en omtrekken in lijnen, met ongeschaduwde of ongekleurde afbeeldingen enz.; hieruit volgt, dat men de waarheid wel voor een gedeelte mag terughouden, maar nooit onwaarheid mag voorstellen;

2°. dat er in de kunst veel wordt gevonden dat konventioneel is, te weten, dat zoo bij overeenkomst wordt aangenomen; dat is niet alléén gelegen in zekere teekens, die men symbolen noemt, maar ook in allegoriën, in fabelen of fabelachtige dieren, waaraan men zekere denkbeelden heeft verbonden, en zoo zijn er meer zaken.

Dat alles zijn geen onwaarheden, want ieder die iets van de kunst verstaat, weet dat daar geen bedrog wordt gepleegd.

De kunst wordt dan eerst een leugen, wanneer de indruk, dien zij geeft, een geheel andere is dan men beoogt. Wanneer men de nederigheid als een JUNO, of de onschuld als een VENUS voorstelt; wanneer leven en beweging door lijken worden aanschouwelijk gemaakt, zoo als bij wassen beelden het geval is; wanneer een paleis den indruk van een klooster geeft, of wel het inwendige eener kerk naar een danszaal lijkt, dan is er gemis aan waarheid. Het stuitende, wat daarin gelegen is, kan zelfs onuitstaanbaar worden, ja bij ons walging en verontwaardiging doen ontstaan.

Dat de waarheid onafscheidelijk aan de schoonheid is verbonden, wordt veroorzaakt doordien het schoonheidsgevoel afhankelijk is van het zedelijk gevoel, en dat is waar voor alle schoone kunsten, geene uitgezonderd. Daardoor maakt de schoonheid in de hooge kunst op ons gevoel een sterken en diepen indruk, want het zedelijke wordt dan voldaan. Het is zelfs opmerkelijk dat, hoe meer het zedelijk gevoel wordt getroffen, hoe meer het kunstvoorwerp in waarde rijst, maar des te meer wordt dan ook de waarheid noodzakelijk; want de zedelijkheid verafschuwt de leu-

gen, omdat zij er een onaangename gewaarwording door ondervindt.

Daarentegen kan de waarheid zwak zijn, wanneer het streven der kunst alléén bestaat in het voldoen aan het zinnelijk gevoel, hetgeen ook gemakkelijker is te verkrijgen. Alleen is het dan minder duurzaam en berust de waarheid op een onzedelijken grondslag, zooals bij de erotische voorstellingen, en wekt dan spoedig tegenzin op.

Wij hebben dus gezien, dat de schoonheid niet alleen met de waarheid onafscheidelijk is verbonden, maar door die waarheid ook met zedelijk gevoel in naauw verband staat. Maar daarmede zijn de grenzen der schoonheid niet bepaald; want waarheid en zedelijk gevoel zijn even zoo naauw verbonden aan hetgeen wij *verstand* noemen; en dit laatste oefent een krachtigen invloed uit op het schoone. Immers is het waar, dat een kunstvoorwerp bij ons daalt, wanneer het verstand in die voorstelling niet kan berusten.

En het is juist die samenwerking van het zinnelijk en het zedelijk gevoel met het verstand, dat aan de kunst die hooge waarde geeft, maar waardoor het dan ook zoo moeilijk wordt om in de kunst het edele voor te stellen. De waarheid vervult daarbij niet alleen eene hoofdrol, maar het is juist het treffende, en de krachtige samenwerking van waarheid en schoonheid, van verstand en gevoel, waardoor het edele te voorschijn komt.

Hiertoe wordt dus van den mensch gevorderd het in werking brengen van zijne geheele ziel, van het beste dat hij heeft; veeltijds vooral in hooge kunst, van al de krachten waarover hij beschikken kan, van dat wat hem boven het stoffelijke verheft. En zoo laat het zich verklaren, wat de oorzaak is, waardoor de kunst ons dat groote genot kan schenken en de voortreffelijkste beelden bij ons kan doen ontstaan.

Erkennen wij dit alles, dan zijn wij in ons beitoog, dat het subjektieve tot geen maatstaf kan dienen bij de beoordeeling van het schoone, ver gevorderd.

Wij hebben vroeger gezegd, en thans bewezen, dat het schoone onafscheidelijk is van de waarheid, en de waarheid is onafhankelijk van ons. Nooit nog heeft een mensch iets, wat ook, tot waarheid kunnen maken; want de waarheid ligt niet in ons, maar in de zaak zelve. Voor de kennis der waarheid is de getuigenis der menschen, hoe groot hun aantal ook wezen moge, van geene waarde, want de waarheid ge-

tuigt voor zich zelve. De mensch ontdekt de waarheden, maar heeft nog nooit eene waarheid gemaakt. De geschiedenis kan daarvoor een reeks van voorbeelden bijbrengen.

Is nu de schoonheid onafscheidelijk van de waarheid, en is de waarheid onafhankelijk van ons, dan is de schoonheid dit evenzeer.

Hieruit volgt, dat onze getuigenis nooit iets tot het schoone kan afdoen, omdat dit in het voorwerp zelf is gelegen. Men moet het dus kunnen vinden en aantoonen waarom het schoon is; en dat is, zonder de daartoe vereischte kennis te bezitten, niet mogelijk.

Wanneer wij nu terugkeeren tot dat, waarmede wij zijn aangevangen, na vooraf het medegedeelde te hebben gerekapituleerd, namelijk:

1°. dat de beteekenis van het woord *smaak*, zoo als het gewoonlijk wordt opgevat, alléén betrekking heeft tot de gewaarwording van het onaangename, en dus subjektief is;

2°. dat de schoonheid in de kunst in het voorwerp is gelegen en bijgevolg is objektief;

3°. dat smaak, in de aesthetica, beteekent het geven van de redenen waarom een kunstvoorwerp schoon is;

dan zal het duidelijk zijn geworden dat het woord *smaak* twee verschillende beteekenissen heeft, en dat de verwarring, met al hare gevolgen, daardoor is ontstaan, dat men die twee verschillende beteekenissen niet in het oog heeft gehouden, en bijgevolg den stelregel, dat „over den smaak niet te twisten valt,” op de schoone kunsten in haren geheelen omvang heeft toegepast, even alsof het woord *smaak* alleen eene subjektieve beteekenis had.

Wat nu daarvan de oorzaak is, en waardoor dat zoo algemeen geschiedt, zal wel geen groote ontwikkeling behoeven.

Vooreerst zijn de meeste menschen met die geheel verschillende beteekenis van het woord *smaak* niet bekend; zij dwalen dus te goeder trouw.

Voorts is het veel gemakkelijker, te beoordeelen uit de gewaarwording van het aangename of onaangename, dan niet te kunnen oordeelen, zonder de noodige kunstkennis te bezitten; hetgeen niet dan door inspanning kan worden verkregen.

En eindelijk zijn velen van meening, dat het gevoel genoegzaam is om over kunst te kunnen oordeelen, omdat volgens hen al de kunstkennis uit het gevoel voortspruit; en dat dus hij, die een juist gevoel bezit, van zelf, en zonder zich verdere moeite te geven, in het bezit is van die bekwaamheid.

Hieruit zou volgen, dat begaafdheid voor de kunst gelijk staat met bekwaamheid om de kunst te beoordeelen. Dit nu is eene dwaling, maar die zeer goed verklaarbaar is; want in de lagere sferen van de kunst, waar het alleen op zinnelijk genot, dat is op de streeling der zinnen, aankomt, is inderdaad het subjektief aangename wel niet genoegzaam, maar kan het toch met vrucht worden gebruikt.

Werkelijk wordt dan de waarde van het voorwerp veeltijds goed gevoeld, maar dan raden de meeste menschen naar de oorzaak van hetgeen zij gevoelen. Was echter hunne begaafdheid tot bekwaamheid opgeklimmen, dan zouden zij de oorzaak van dat gevoel hebben kunnen opgeven, en zonder die ontleding kunnen de kunsten, zelfs in hare beginselen, geen vorderingen maken.

Wanneer wij dus op kunstkennis, door oefening verkregen, aandringen, is dit niet alléén in het individueel belang, maar ook wel degelijk in het belang van de algemeene beschaving, als zijnde die kennis eene der gewigtigste zaken, waartoe wij allen werkzaam moeten zijn; want zij is het eigenlijk doel van het leven.

IETS OVER DEN WEDERSTAND VAN HOUTEN STIJLEN EN BALKEN,

door M. HENRIQUEZ PIMENTEL.

Overgedrukt uit het verslag 1867—1868 der afdeeling 's Gravenhage van de Maatschappij

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Onder de door het bestuur der afdeeling 's Gravenhage van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* uitgeschreven vragen behoort de volgende:

Welke zijn de middelen tot het berekenen van den wederstand van houten stijlen en balken, in horizontale en vertikale rigting, begrijpelijk voor den niet wiskundig geoefenden ambachtsman?

Ik zal trachten u den weg ter beantwoording aan te wijzen:

Gelijk u bekend is, komen in den bouw zeer onderscheiden materialen voor. Groot is het verschil van sterkte of wederstandsvermogen, dat zij bezitten. Daar het in de praktijk van groot belang is dit wederstandsvermogen te kennen, ten einde te weten met hoeveel gewicht men ze, zonder schade, kan belasten, zoo zijn dienaangaande proeven genomen met de verschillende bouwstoffen, die in den regel gebruikt worden. Daarbij is het gebleken, dat alle bouwstoffen, binnen zekere grenzen, de eigenschap bezitten, dat de uitrekking of zamentrekking, die zij door gewigten of belasting ondergaan, evenredig is aan de grootte der belasting; zoodat b. v. bij de uitrekking, wanneer men den last verdubbelt, ook de uitrekking verdubbelt.

Tevens is echter ook bij die proeven gebleken, dat de wederstand van hetzelfde materiaal zeer verschillend is, naarmate van de wijze waarop het gebruikt wordt.

Men heeft dientengevolge het wederstandsvermogen onderscheiden in twee soorten, namelijk in volstrekt (*absoluut*) en betrekkelijk (*relatief*). Een voorbeeld zal dit ophelderen:

Wanneer men een balk of eene staaf gebruikt, geschiedt dit hoofdzakelijk op tweeërlei wijze, als: einding, volgens de lengte, of vlak geplaatst.

fig. 1. 1°. *Einding* (fig. 1), d. i. op den kop, bij stijlen, standvinken enz. Komt hierop een last of gewicht, dan worden al de deelen gelijkmatig gedrukt of zamengeperst. Den tegenstand noemt men nu de *terugwerking*. Bij zulk een balk of eene staaf is, wat den wederstand betreft, binnen zekere grenzen, de lengte onverschillig. Daarom

noemt men dien wederstand *absoluut*. Bij uitrekking door gewigten van zulk eene staaf geschiedt hetzelfde. Ook nu worden alle deelen op dezelfde wijze bezwaard, nu getrokken.

fig. 2. 2°. *Vlak geplaatst* (fig. 2.) Hier is de lengte geene onverschillige zaak. (Een lange balk, b. v., moet zoo als van zelf spreekt, zwaarder afmetingen hebben). Daarom noemt men in dit geval het wederstandsvermogen *relatief* (betrekkelijk). Men ziet ook dadelijk, dat hier bij de belasting iets anders gebeurt. Begint namelijk zulk een balk eenigzins door te buigen, dan worden de vezels aan den hollen- of bovenkant zamengedrukt, daarentegen aan de beneden- of bolle zijde uitgerek. Men gevoelt dat dit het materiaal veel meer aangrijpt dan de gelijkmatige samenpersing of uitrekking *einding*, waar de kracht *eenvormig* werkt.

Laat ons nu beide wijzen van belasting nader beschouwen. Bij eindelingsche belasting heeft men met elk materiaal proeven genomen. Daarbij is, gelijk wij zeiden, gebleken, dat de lengte binnen zekere grens onverschillig was. De grens echter heeft men bepaald, en er tabellen van zamengesteld. Het spreekt van zelf, dat hier veel afhangt van de dwarsdoorsnede en wel bepaaldelijk, gelijk gebleken is, van de kleinste afmeting (hoogte of breedte) van den balk.

Die zwakste dwarsafmeting moet men met een bepaald getal vermenigvuldigen om de grens der lengte te krijgen. Bij Riga-hout is dit getal b. v. 22. Wanneer men dus een balk heeft van 15 duim dikte (met eene grootere of gelijke breedte), dan is de grens der lengte $22 \times 15 = 330$ duimen, of 3.3 ned. el.¹⁾ Of nu de balk 3.3 of 3 of 2 el lang is, het wederstandsvermogen blijft hetzelfde. Men neme nu

¹⁾ Maakt men gebruik van eene formule, die de heer DELPRAT hiervoor in zijne *Statica* opgeeft, dan komt de uitkomst vrij wel overeen met de door ons verkregene. Bij gebruik der formule van den heer DELPRAT vind men voor Riga-dennenhout, 1ste soort, circa 350 en voor Riga-dennenhout 2de soort circa 300.

eens aan, dat dit 40000 pond bedraagt. Hoe men dit vindt zal later opgegeven worden. Gaat men echter *boven* 3.3 lengte, b. v. 3.8 dan blijkt het dat het weerstandsvermogen minder wordt. Dit weerstandsvermogen x noemende, heeft men, zoo als de ondervinding leert: $3.8 \times 3.8 : 3.3 \times 3.3 = 40000 : x$. Dit is eene omgekeerde evenredigheid, waaruit men voor x (het gevraagde weerstandsvermogen zijnde) in een rond getal slechts 30000 pond vindt.

De lengte bepaald zijnde, is het verder voordeel breedte en hoogte gelijk te nemen; want bij dezelfde hoeveelheid hout, is dan de zwakste afmeting het grootst. Is b. v. de dwarsdoorsnede 400 □ duim, dan is, wanneer men b. v. de breedte 25 en de hoogte 16 duimen neemt, of wel op eenige andere dergelijke wijze handelt, de kleinste afmeting altijd kleiner dan wanneer men breedte en hoogte *ieder* 20 duimen neemt: zijnde 20×20 evenzeer 400.

Bij den balk dik 15 duim (bovengemeld) de breedte 20 duim nemende, is de dwarsdoorsnede 300 □ duim. Neemt men nu echter 17.3 duim voor de hoogte en voor de breedte, dan is de dwarsdoorsnede ook $17.3 \times 17.3 =$ nagenoeg 300 □ duim. De balk heeft nu in weerstandvermogen gewonnen en kan des noods $22 \times 17.3 = 380$ duim; of 3.80 el ruim genomen worden.

Berekenen wij nu den weerstand van ditzelfde stuk hout breed 15 duim, hoog 20 duim, lang 3 el 30 duim, wanneer het als vloerbalk wordt gebezigd. Wij vinden dan bij eene gelijkmatig over de lengte verdeelde belasting, eene uitdrukking of een vorm, waaruit wij, als de belasting gegeven is, en de lengte, dikte of breedte niet, ééne van deze drie afmetingen van den balk kunnen vinden; of omgekeerd als deze drie afmetingen bekend zijn, het gewigt, dat de balk kan dragen. Hoe men aan die uitdrukking gekomen is, kan hier niet verklaard worden; zoowel door wiskundige berekening als door proeven, heeft men haar gevonden. Voor de praktijk echter heeft men alléén noodig te weten, hoe men haar toepassen moet.

$$3a^2G = 4bh^2 \times n \frac{a}{\lambda}$$

$$G = \frac{4bh^2}{3a^2} \times n \frac{a}{\lambda}$$

waarin b de breedte, h de hoogte, a de lengte, alles in palmen en G de belasting in ned. pond over elken palm lengte is; n zoowel als $\frac{a}{\lambda}$ vindt men berekend

in tafels voorkomende in het werk van den heer DELPRAT: *Verhandeling over den weerstand van balken en ijzeren staven*, uitgegeven bij BROESE EN COMP., te Breda. Hieruit zal blijken dat $n \frac{a}{\lambda}$, zoo als van zelf spreekt, naar den aard der bouwstof verschilt. Zoo vindt men b. v.

$$\text{voor greenenhout (redpine)} \quad 16593 = n \frac{a}{\lambda}$$

$$\text{Riga van de 1^{ste} soort} \quad 13659 = n \frac{a}{\lambda}$$

$$\text{Riga van de 2^{de} soort} \quad 14232 = n \frac{a}{\lambda}$$

Voor Riga van de 1ste soort vinden wij dus, wanneer wij den balk op zijne smalste zijde van 1.5 palm leggen, en dus de hoogte of dikte $h = 2$ palm is, en de breedte $1.5 = b$. h^2 , of $h \times h$ is dan 4. De lengte a nemen wij nu als vroeger, 33 palm en krijgen dan

$$G = \frac{4 \times 1.5 \times 4}{3 \times 33 \times 33} \times 13659 = 100 \text{ ruim}$$

voor den last dien elke palm lengte kan dragen en dus over de geheele lengte 33 maal de laatst verkregen uitkomst, of slechts ruim 33.00 pond (nederl.).

Dit is in de onderstelling, dat de balk op zijn kant ligt. Men verkrijgt eene nadeeliger uitkomst wanneer de balk plat wordt gelegd.

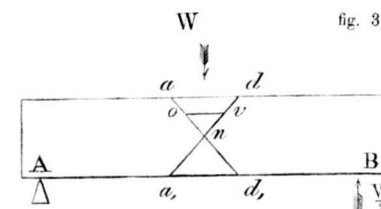
Dit verschil is uit den aard der zaak duidelijk en blijkt uit de formule hierdoor, dat h in de tweede en b in de eerste magt voorkomt.

Men lette er dan ook wel op, dat met h altijd bedoeld wordt de vertikale afmeting der dwarsdoorsnede. Legt men den balk dus bij de tweede proef plat, dan wordt nu $h = 1.5$ en $b = 2$.

Uit het voorgaande blijkt genoegzaam, dat er een belangrijk onderscheid van draagvermogen bestaat, naar gelang der wijze van belasting. Alles wat hier van het hout is gezegd, gaat evenzeer door voor alle andere materialen; doch de getallenwaarden, naar welke men de grenzen der lengte en het draagvermogen berekent, zijn voor alle verschillend. Zoo is b. v. voor *eikenhout* bij eindeling belaste regthoekige staven, de grens der lengte $20 \times$ de zwakste afmeting; voor greenenhout, zoo als wij zagen, 22; voor regthoekig gesmeed-ijzeren staven met volle doorsnede 37 en voor dito gegoten ijzeren 32.

Tot dus ver is gehandeld over gelijkmatig over de staaf verspreiden last. In mijne *Differentiaal- en in-*

tegraal rekening, in 1867 uitgegeven bij HENDRIK ALTMANN, te Rotterdam, vindt men op bladz. 269 eene zeer gemakkelijk te begrijpen formule voor het geval dat een balk in het midden belast wordt.

Ik ben hierbij uitgegaan van de volgende redeneering: Wanneer een balk (fig. 3) de drukking ondergaat van een gewigt W er boven op geplaatst, dan zal het materiaal aan de bovenzijde zamengedrukt, aan de benedenzijde a_1 d_1 daarentegen uitgerekt worden.

Het denkbeeldig punt n , in het vlak van de breuk gelegen en welk punt zamendrukking noch uitzetting ondergaat, wordt *neutrale as* der breuk genoemd.

Wanneer de benedenvezels van een balk op het punt zijn van voor de uitzettingskracht te wijken, tenzelfden tijde dat de bovenvezels op het punt zijn van dit voor de kracht van zamendrukking te doen, zal (onderstellende dat de balk ongeveer horizontaal blijve) de som der krachten, die de vezels aan de onderzijde der neutrale as uitzet, gelijk zijn aan de som der krachten, die de vezels aan de bovenzijde zamendrukt.

Laat d = de dikte van den balk,

b = zijne breedte,

a en a_1 = de respektieve afstanden, die de neutrale as van den boven- en benedenkant des balks heeft,

f en f_1 = de zamendrukkende en uittrekkende kracht, respektievelijk uitgeoefend op een vierkanten duim van het materiaal, op de afstanden a en a_1 van de neutrale as; hetzelfde wat in de vroegere formules door

$$n \frac{a}{\lambda} \text{ wordt uitgedrukt,}$$

$l = AB$, de afstand tusschen de steunpunten,

$x = nv$, een veranderlijke afstand van n zijn.

Wij vinden dan — hoe men dit vindt is in gemelde *Differentiaal- en integraalrekening* aangetoond — voor den weerstand

$$\text{of } W = \frac{4fabd}{3l}, \text{ of } \frac{4f_1a_1bd}{3l}$$

Wanneer de kracht f , waarmede de vezels aan de

zamendrukkende kracht weerstand bieden, gelijk is aan de kracht f_1 , waarmede zij aan de uitrekking weerstand bieden, dan heeft men

$$W = \frac{2fd^2}{3l}$$

Is de balk volstrekt onzamendrukbaar, dan vindt men:

$$W = \frac{4f_1bd^2}{3l}$$

Hoe men nu hieruit den last kan berekenen, blijkt genoeg uit de oplossing van een dergelijk voorbeeld hierboven; hier is dit nu.

$$W = \frac{4 \times 1.5 \times 2}{3 \times 33} \times 13659$$

voor den vroeger vermelden greenenbalk.

Wij hebben alzoo eenige beschouwingen geleverd, ter aanwijzing hoe de weerstand van balken en staven, hoofdzakelijk althans, kan beoordeeld en gevonden worden. Schooren en karbeelen zijn niet besproken; doch kunnen, wanneer zij behoorlijk zijn aangebragt, geacht worden onder de eindeling gedrukte balken te behooren. Het zou echter kunnen wezen, dat het voorgaande voor sommigen nog wat moeilijk te vatten is; voor hen dienen dus nog de volgende toelichtingen en toepassingen.

Om de sterkte van balken en staven te leeren kennen, heeft met proeven genomen op deze wijze: Men heeft de balken regt op en neder gehangen en na ze van boven onbeweeglijk bevestigd te hebben, er gewigten aan gehangen. Deze gewigten heeft men zóó lang vermeerderd tot dat de balken, zoo al niet braken, dan toch uit hun verband gerukt werden, en daaruit gezien hoe veel gewigt men er veilig aan kon hangen. Veel hing daarbij af, zoo als van zelf spreekt, van de dikte der balken. Ten grondslag nam men nu een balk van 1 vierkanten palm doorsnede; dus 1 palm breed en 1 palm dik, en belastte dien met gewigten in nederlandsche ponden. Tevens zag men daarbij hoeveel de balken veilig kunnen worden uitgerekt.

Wanneer men nu b. v. een greenen (*red pine*) balk ophing van 1 vierkante palm doorsnede, dan bleek dat men dien veilig $\frac{1}{775}$ van de lengte kon uitrekken. Wanneer men dan den last wegnam, kromp de balk tot zijne oorspronkelijke lengte terug.

Dit nu heeft men genoemd: $\frac{a}{\lambda}$ a is de uitrekking, en λ de lengte.

Het gewigt dat men aan den balk kon hangen,

was evenredig aan die uitrekking, en dit heeft men daarom genoemd $n \times \frac{a}{\lambda}$. Bij den greenenbalk vond men dit gewigt 13659 Nederl. ponden.

Dit is dus de beteekenis van $n \times \frac{a}{\lambda}$. Die uitdrukking zullen wij in het vervolg met eene enkele letter, f , aanduiden. Hoe lang de balk was, deed hier niets af; mits hij niet al te lang was. De grens voor deze soort van hout is, zoo als wij gezien hebben, 22 maal de dikte, hier dus 22 palm.

Uit de proeven nu is voor de verschillende materialen gebleken dat $n \times \frac{a}{\lambda}$, of f , was als volgt:

eikenhout, best	28000 pond
id. mindere soort	22000 "
dennenhout	14000 "
greenenbalk	16593 " mindere soort 13659
engelsch gegoten ijzer	107000 "
engelsch gesmeed "	125000 "
fransch idem	60000 "
zweedsch ondoorweld	142700 "
idem doorweld	175000 "
gegoten lood	10500 "
gegoten zink	20200 "

Deze getallen wijzen nu ook aan met hoeveel gewigt men een balk mag belasten of zamendrukken; dit blijft hetzelfde als voor de uitrekking.

Nemen wij nu onzen vroegeren greenen balk tot voorbeeld. Deze was 2 palm dik en 1.5 palm breed. Hij mag, zoo als wij reeds weten, niet langer zijn dan $22 \times$ de kleinste afmeting, of 33 palm.¹⁾

Wij nemen nu uit de tabel greenenbalk 16593, of om niet te veel te nemen 16500 pond. Deze mogen aan 1 □ palm gehangen worden of wel op 1 □ palm drukken. De doorsnede is hier echter $2 \times 1.5 = 3$ □ palm, zoodat men er op mag doen drukken 3×16500 of 49500 pond. Het is echter raadzaam wat minder te nemen. Daarom namen wij hierboven 40000 pond.

De vorm waarin dit wordt uitgedrukt is:

$$P = n \times \frac{a}{\lambda} \times bh, \text{ of } P = f b h^2$$

¹⁾ Bij best dennenhout mag dit wel 35 maal, bij eikenhout wel 40 maal, bij engelsch gegoten ijzer 120 á 130 maal, bij gesmeed ijzer 200 maal de dikte zijn.

²⁾ Men ziet, dat in deze formule de lengte niet vermeld wordt en dus niets afdoet. Waarom, is vroeger uitgelegd, namelijk wegens het absoluut wederstandvermogen.

P is het gezochte gewigt, f de geoorloofde belasting op 1 □ palm doorsnede, b de breedte, h de hoogte der dwarsdoorsnede; $f b h$ wil zeggen $f \times b \times h$.

Hier is dus $P = 16500 \times 1.5 \times 2 = 49500$.

Een ander voorbeeld:

Men heeft onder een zolder eiken standvinken, zwaar 15.89 bij 18 duim. Wat kan elk dezer dragen?

Voorreest weten wij dat de balk (voor eikenhout) niet langer mag zijn dan 40×1.5 palm of 6 el; korter wel, zoo als van zelf spreekt. De formule geeft nu (zie f uit de tafel):

$$P = 28000 \times 1.589 \times 1.8 = 80100 \text{ ned. pond ongeveer.}$$

Men moet er wel op letten altijd palmen en ned. ponden te bezigen.

Zijn nu onder den zolder 20 zulke standvinken behoorlijk verdeeld, dan mag er dus op geladen worden een gewigt van 20×80100 , of 160200 ponden.

Maar nu komen over die standvinken dwarsbalken, die den vloer dragen. Er moet dus nu verder onderzocht worden, of deze den last ook kunnen dragen. Wij hebben dan nog eene tweede berekening te doen namelijk eene voor de sterkte van platliggende balken. Zoo als reeds hierboven gebleken is hebben wij hiervoor:

$$G = \frac{4 b h^2}{3 a^2} \times n \times \frac{a}{\lambda}, \text{ of wel:}$$

$$G = \frac{4 b h^2}{3 a^2} \times f^1$$

f vindt men uit dezelfde tafel, a is de lengte tusschen de steunpunten, b de breedte, h de hoogte, alles in palmen.

Laten nu de standvinken eens 3 el uit elkander staan. De twintig steeds in vijf rijen van vier elke nemende, komt op elke rij $\frac{1}{5}$ van den last. Op elke ruimte tusschen twee standvinken hiervan weder $\frac{1}{4}$, dus op elke ruimte of lengte van den dwarsbalk tusschen de steunpunten $\frac{1}{20}$ van den last: dat is dus $\frac{1}{20}$ van 160200 of 8010 pond. Deze last komt over eene lengte van 3 el of 30 palm.

De waarde van G is echter de belasting, die men per palm lengte op den balk mag leggen. Alzoo is hier $G = \frac{1}{30}$ van 8010 pond, of 267 pond.

¹⁾ Men houde wel in het oog, dat f hetzelfde uitdrukt als $n \times \frac{a}{\lambda}$

Wij hebben dus, wanneer wij de dwarsbalken van eene mindere soort eikenhout nemen en b. v. uit de tafel $f = 22000$ pond nemen, in de formule:

$$G = \frac{4 b h^2}{3 a^2} \times f$$

$G = 267$ pond, $f = 22000$ pond, $a = 30$ palm, de breedte gelijk aan die standvinken 1.8 palm en de hoogte nu nog onbekend, zullen wij nu kunnen vinden, namelijk dus hoe dik de dwarsbalken hier moeten zijn om den last te dragen.

Wij hebben alzoo:

$$267 = \frac{4 \times 1.8 \times h^2}{3 \times 30 \times 30} \times 22000$$

of wel: $267 \times 3 \times 30 \times 30 = 4 \times 1.8 \times 22000 h^2$

of $h^2 = \frac{4 \times 1.8 \times 22000}{267 \times 3 \times 30 \times 30} = 4.44 = h \times h$ vierkante palm. Daar nu $2.1 \times 2.1 = 4.41$ is, zoo moet de dikte 2.1, of beter nog 2.2 palm of 22 duim genomen worden.

Was echter reeds vooraf bepaald, dat de balken b. v. 25 duim of 2.5 palm dik moesten zijn, dan zou men de standvinken verder uit elkander hebben kunnen zetten, (wanneer de zolder b. v. grooter ware). Men zou dan in de formule a onbekend nemen, nu, omgekeerd, deze berekenen.

$$\text{Men vindt dan in } G = \frac{4 b h^2}{3 a^2} \times f$$

$$266 = \frac{4 \times 1.8 \times 2.5 \times 2.5}{3 \times a \times a} \times 22000, \text{ waaruit}$$

$a \times a$, of $a^2 = 1236$ □ palm, of $a = 35$ palm nagenoeg, omdat $35 \times 35 = 1225$ is, en 1236 zeer nabij komt.

Het gevraagde is dus gevonden.

Nemen wij nu ten slotte insgelijks eens greenen balken, zwaar 2 en 1.5 palm; maar twee zijmuren in ééne spanning, lang 6 el of 60 palm, dan heeft men:

$$G = \frac{4 b h^2}{3 a^2} \times f = \frac{4 \times 1.5 \times 2 \times 2}{3 \times 60 \times 60} \times 16593$$

of $G = 36$ pond per palm lengte, of $60 \times 36 = 2160$ pond, elke balk. Onderstel nu eens, dat dit niet genoeg is en de vermoedelijke belasting ware 30000 pond op den zolder en er bijv. 10 balken waren, zoodat elk 3000 pond droeg, dan zou men het aantal balken kunnen vermeerderen tot 15. Maar wanneer hiertegen bezwaar bestond, kon men ook van hetzelfde aantal balken de dikte vermeerderen. De breedte moet weinig af en kan zóó blijven. Wij zouden dan hebben dat $h \times h$ moest toenemen in reden van 2160 tot

3000. Zij nu de nieuwe dikte x , dan hebben wij:
 $2160 : 3000 = 3 \times 2 : x \times x$
 of $x \times x = 5.52$.

Nu is $2.4 \times 2.4 = 5.76$. Men zal dus volstaan met, in plaats van 2 palm, 24 duim dikte te nemen. Deze voorbeelden zullen genoegzaam zijn. De toepassing moet door oefening verkregen worden. Altijd kunnen de formules dienen. Men vult de bekende termen in en berekent de onbekende, hetzij de last of de lengte of de zwaarte enz.

Voor zoo verre de praktijk betreft, meenen wij ten slotte nog het volgende te moeten aanstippen:

Wanneer men bij een werk (den bouw van pakhuizen, magazijnen, woonhuizen en dergelijken) berekenen moet hetzij den last, dien de balken kunnen dragen, of wel de dikte der balken bij een gegeven last, is het dikwijls moeilijk te beoordeelen welk getal men uit de tafel voor f of $n \times \frac{a}{\lambda}$ moet nemen¹⁾. Of men

b. v. best of minder eikenhout heeft, of het greenen- of dennenhout juist van dezelfde soort is als bij de proeven enz. Hieromtrent kan nu het volgende worden aangeraden:

Bereken den last op dezelfde wijze zoo als wij hierboven gedaan hebben, en neem voor f wat men vermoedelijk goed acht. Men vond b. v. voor de eikenbalken, dat die 8010 pond konden dragen. Neem nu een van de werkelijk aanwezige balken, liefst een van de minste deugzaamheid of hoedanigheid onder de voorhanden zijnde goedgekeurden (of die welke in het bestek voorgeschreven zij), en breng daarop gewigten aan over de geheele lengte verdeeld. Zie nu hoeveel die balk kan dragen, niet tot dat hij breekt, maar zóó dat, als het gewigt weggenomen wordt, de balk *niets* doorgebogen is. Laat dit gewigt, waarvan men de zwaarte van den balk ook moet aftrekken, nu eens 7500 bedragen, dan is het in de praktijk veilig op de helft, of 3750, te rekenen.

De gansche last moet dan in evenredigheid van 8010 : 3750, verminderd en dus nog minder dan de helft genomen worden.

Moest de balk daarentegen den last van 8010 pond kunnen dragen, dan moet h^2 tweemaal ruim, of $\frac{8010}{3750}$ van de gevonden dikte zijn, en dus wel $1\frac{1}{2}$ maal dikker.

¹⁾ De waarde van SCHMIDT en die van DELPRAT voor $n \times \frac{a}{\lambda}$ verschillen soms als 3 : 7.

HET DIPLOMA ALS ARCHITEKT

door E. VIOLLET-LE-DUC, architect te Parijs.

Vertaald uit de *Gazette des Architectes et du Bâtiment*, 5e année, n°. 2, en medegedeeld door den heer H. G. GALLAY, bouwkundige te Amsterdam.

I.

„Moeten de architecten, om hun beroep te kunnen uitoefenen, voorzien zijn van een diploma, even als de geneeskundigen, de officieren van gezondheid, enz., ja of neen?”

Met betrekking tot deze ernstige vraag is onlangs bij den franschen senaat een verzoekschrift ingediend. De architecten betalen een patent, maar sommige personen verlangen meer, en willen dat het beroep van architect slechts uitgeoefend zal worden door bezitters van een diploma, waardoor hunne bekwaamheid gewaarborgd wordt.

Vooraf dient gezegd te worden dat het lid van den senaat belast met het uitbrengen van een kommissoriaal rapport op het verzoekschrift van den heer GATINEAU, oud-aannemer te *Versailles*, aan het slot van zijn rapport het volgende mededeelt:

„De meerderheid der kommissie is van oordeel geweest dat het beroep van architect steeds *vrij* moet blijven, zoo als het tot heden geweest is, en dat de patroon, om zijne keuze te doen, de vroeger uitgevoerde werken van den architect tot maatstaf van diens bekwaamheid voor zich heeft.”

Dit zijn woorden van verstand, welke wij met gulden letteren aan de deuren van alle scholen der bouwkunst geschreven wenschten te zien.

Wij gelooven, dat men zich onder de architecten en aannemers zonderlinge illusiën van een diploma maakt. Vele architecten beschouwen zulk een stuk papier of perkament als een middel, om hunnen werkkring te vrijwaren tegen de inmenging van lieden die zich met onsoeliede zaken afgeven, tegen gefailleerde aannemers, en tegen die dorre schoolvoortbrengselen, die op een mooijen dag den titel van architect van hunnen chef overnemen, daardoor de belangen der patroons benadeelen, de aannemers ruïneren en somtijds niet afkeerig van ongeoorloofde winsten zijn.

Men vergunne ons ééne vraag.

Verhindert het diploma van geneesheer de lieden

om naar kwakzalvers te loopen? Hoeveel kwakzalvers toch gaan er langs de straten in de steden, maar vooral in de dorpen en gehuchten, tegen een enkele dien men in verzekerde bewaring neemt?

Aangenomen — zal men antwoorden — dat de diplomaas niet al het goede doen, dat men er zich van voorstelt, zij zullen ten minste ook geen schade brengen en geven het publiek toch eenigzins een waarborg. Wij gelooven dat daar de dwaling schuilt. De diplomaas mogen goed zijn voor den architect, zij zullen echter de ondergang wezen voor de bouwkunst in *Frankrijk*, die toch reeds genoeg ten gronde wordt gerigt.

Wie zal die diplomaas uitreiken? Zie hier de vraag zoo eenvoudig mogelijk gesteld.

Eerst moet men beoordeelaars vinden. Nu zal in den tegenwoordigen toestand der kunst ieder zich gerechtigd kunnen achten, dengene af te wijzen die hem wordt voorgedragen; daarenboven is er niet één beroemd kunstenaar, die te goeder trouw de rol van beoordeelaar tegenover al de verschillende mededingende scholen zal willen op zich nemen.

De eenige beoordeelaar is het publiek.

Ik stem toe, dat, wat het wetenschappelijk gedeelte van het vak betreft, het gemakkelijk is het kaf van het koren te scheiden en aan te toonen of deze of gene genoeg weet van de natuur-, reken en meetkunde, een weinig geologie kent en een teekening of een bestek kan maken. Maar wie zal buiten dat alles de verdiensten van den architect, voor het uitreiken van een diploma, beoordeelen?

Zonder zich te bekommeren om de verhevene inspiratiën van den kunstenaar of de juiste waardering der vormen, maar zich slechts binnen de grenzen van het konstruktieve houdende, zal PAUL beweren, dat het voorkomen van ieder gebouw slechts mag volgen uit het gevraagde programma, de gebezigde materialen, de wijze van bouwen en de beschikbare hulpmiddelen; dat deze materialen verwerkt moeten worden naar den aard hunner hoedanigheid, en hun uiterlijk aanzien

ook den stempel van die hoedanigheid dragen moet. Hij zal niet gelooven, dat de baksteen gemaakt wordt om zich achter natuurlijken steen te vermommen, dat men het hout bestemt om verscholen te zijn achter pleisterwerk, en men wulven maakt van ruw beraapt latwerk. Hij zal er eerder aan denken om aan de voorwaarden van zijn programma naauwkeurig te voldoen, dan zijne ontwerpen aan de wetten der symmetrie te onderwerpen, zoo als men die tegenwoordig begrijpt. Het zal eenvoudig genoeg zijn, om te beweren dat het uitwendig aanzien van een gebouw volgen moet uit de innerlijke geriefelijkheden, en het verkeerd is een enkele kubiek el materiaal meer te gebruiken dan de konstruktie vereischt. Ik ben er voor, niet één, maar tien jurys van twaalf leden te benoemen, die dan eerst aan PAUL een diploma zullen uitreiken als hij van gedachte verandert.

JACQUES denkt er vóór alles aan om symmetrische plannen te teekenen, aangenaam voor het oog om hunne juiste verdeling van wit en zwart. Hij peinst over portieken met kolommen, regelmatig ingedeelde gevels; hij offert zijne denkbelden niet op aan de vooringenomenheid tegen dit of dat materiaal; dat gaat hem niet aan; zijne verleidelijke teekeningen zijn niet bestand tegen de praktische uitvoering; hij bekommert zich niet over de kosten, die de verwezenlijking van zijne denkbelden vereischen. En zou men toch niet nog beoordeelaars vinden, die, niettegenstaande het talent dat JACQUES in zijne kompositiën ontwikkelt, waar zijne verbeelding zoo levendig werkte, hem het diploma van architect zouden weigeren, onder voorwendsel dat deze buitensporigheid van scheppingsvermogen en gebrek aan praktisch gevoel den Staat en de partikulieren ten gronde zouden rigten?

De *Keizerlijke vereeniging van architecten* heeft de uitreiking van diplomaas gevraagd en verscheidene malen bij het gouvernement hierop aangedrongen.

Ik wil dat gereedelijk gelooven, maar de *Keizerlijke vereeniging van architecten*, waaraan verscheidene architecten zich hebben onttrokken sedert zij zich buiten de Akademie van schoone kunsten gesteld heeft, vertegenwoordigt, in plaats van hare onafhankelijkheid te bewaren, slechts een gedeelte van het korps architecten en is evenmin als de Akademie voor schoone kunsten bevoegd diplomaas af te geven.

Overigens geloof ik, dat het zeer moeilijk is uit dit dilemma te geraken, want of de diplomaas worden slechts afgegeven aan bekwame kunstenaars en

zullen de verdiensten van deze volstrekt niet verhoogen, of (want de menschen zijn feilbaar) zij komen somtijds in handen van hen die ze niet waard zijn, en daardoor zal het korps architecten, zoo er een korps bestaat, nog meer gekompromitteerd worden dan nu geschiedt door hen, die zich den titel van architect aanmatigen.

Kan men bij eene wet de partikulieren dwingen geene andere architecten dan die met diplomaas in dienst te stellen?

Komt zulk een wet, dan zullen die partikulieren verhaal gaan zoeken bij de regering, ingeval zulk een architect een misslag begaat of gebrek aan bekwaamheid verraad.

Zal men in regtsgeschillen voor de regtbank slechts verantwoordelijk stellen die architecten welke een diploma verkregen hebben?

In dit geval zullen de architecten zonder diplomaas, de kwakzalvers zoo ge wilt, die dan niet verantwoordelijk voor hun werk zijn, zulke voordeelige voorwaarden stellen, dat de partikulieren, die steeds het goedkoope naloopen, de officiële architecten rustig over de voortreffelijkheid van hun diploma zullen laten nadenken, en hen slechts roepen, om de dwaasheden van de kwakzalvers te herstellen.

Voegt men hier nog bij, dat het wel eens zou kunnen gebeuren dat de diplomaas het eigendom werden van zekere rigting, die dan het regt zou hebben om de verklaarde meesteres te worden van alles wat in *Frankrijk* gebouwd wordt, dan zal men moeten erkennen, dat die maatregel geen voordeel voor het publiek heeft, maar wel eens ernstige bezwaren zou kunnen opleveren; zonder nog te spreken van die arme duivels, welke niet instemmen met de heerschende rigting en dus met ballingschap gestraft zouden worden, zoo zij zich niet bij de architecten van die rigting wilden aansluiten. Men moet hier de zaken niet verwarren en de woorden in hunne waarde laten.

Men kan niet ontkennen dat het wenschelijk zou zijn dat de jongelieden bij het intreden van hunne bouwkundige loopbaan van een certificaat van volbrachte studie voorzien waren, houdende de verklaring dat zij de gronden van hun vak verstaan of bewezen hebben die te kennen. Dit is echter alles wat men eischen kan, en over het geheel genomen de beste weg om onbekwamen en onwetenden te weren. Nogtans moet hier nog eene voorwaarde bijgevoegd worden, t. w.: dat het certificaat van studie niet alleen afgegeven mag

worden door de *Académie des beaux-arts*, of door de *École des Beaux-arts*, die wel een enkele, maar niet alle scholen vertegenwoordigen waar de gronden der bouwkunst onderwezen kunnen worden.

Tegenwoordig kan de *École centrale des arts et manufactures* zulke certifikaten ook uitreiken, daar zij ook de gronden onderwijst waarop de bouwkunst rust en verscheidene jongelieden kunnen bij het verlaten van deze inrigting als geschikte opzigtters en dus later als architecten werkzaam zijn.

De *École centrale d'architecture* zou natuurlijk ook wel die certifikaten kunnen afgeven aan jongelieden die gedurende drie jaar het programma dezer inrigting gevolgd hebben. Te *Lyon* of te *Bordeaux* en *Marseille* kunnen ook scholen opgericht worden die zulke certifikaten kunnen afgeven.

Maar een certificaat van studie en een diploma zijn niet hetzelfde.

Van die twee stukken bewijst het eerste slechts dat deze of gene persoon de vereischte kundigheden voor een architect bezit; het zegt echter niet dat hij architect is en men zijne belangen aan hem toevertrouwen kan. Het diploma is een certificaat met waarborg en met waarborg van het gouvernement.

Wat voordeel heeft de Staat er nu bij die verantwoordelijkheid op zich te laden, of met zijne magt de eene of andere instelling te dekken, die belast is met het benoemen eener commissie tot uitreiking van het diploma? Wil de Staat er zich niet mede bemoeijen en aan de *Keizerlijke vereeniging van architecten* of de *Académie des Beaux-arts* de vrijheid laten de diploma's uit te reiken, ik heb er vrede mede, op voorwaarde dat het mij ook vergund zij mij met een twaalfstal mijner ambtgenooten te vereenigen en ook diploma's naar goedvinden af te geven.

Eigenlijk doet men verstandig om in het midden der negentiende eeuw de oogmerken te wantrouwen van alle lichamen, die de tusschenkomst van de regering inroepen, om den denkbeelden ingang te doen vinden welke zij goed en nuttig achten.

Het is altijd de kwestie van den wereldlijken arm die ter beschikking wordt gesteld van de dogmatische magt. En hier wordt die wereldlijke arm gebruikt als een blind werktuig der onderdrukking.

Men had de moeite kunnen sparen om de gilden, ambten en meesterschappen af te schaffen, die de uitoefening der beroepen onder een stelsel van oligarchische republiek gedrukt hielden, om een ander stelsel

in te voeren, dat nog veel meer ontzenuwend is en den vooruitgang benadeelt.

Wij zijn in *Frankrijk* te haastig om bij iedere gelegenheid de tusschenkomst van het gouvernement en de administratie in te roepen en ons van alle verantwoordelijkheid los te maken. Is het vooral niet vreemd te zien dat juist personen, welke een vrij beroep uitoefenen, die tusschenkomst vragen?

Het is waar dat te allen tijde sommige lieden de vrijheid, welke zij genoten, goedkoop verkocht hebben, om zich het genoegen te verschaffen ze te ontrooven aan hen, die tegen hunne belangen opstonden en voor hun doel hinderlijk waren.

Hebben die lieden de fabel van *LA FONTAINE* vergeten, van het paard dat zich op het hert wilde wreken?

*Hélas! que sert la bonne chère,
Quand on n'a pas de liberté?* ¹⁾

Wat belet toch de architecten, een soort van „raad van eer en bekwaamheid” te benoemen buiten allen akademischen invloed om, en de armzalige mededinging na te laten, waardoor hunne gemeenschappelijke handelingen ontzenuwd werden en zij aan de genade van bureau-kratistische overmagt overgeleverd zijn, zoo als wij dit maar al te dikwijls zien gebeuren. Wat belet hen zich ook te vereenigen, — niet om in gesloten kringen, ten nadeele van hunne onafhankelijkheid en waardigheid, diegenen te verwijderen welke zij als de vijanden van hunne leerstellingen beschouwen, — maar om volgens een vrijen geest, vreemd van *camaraderie*, mannen, die hun proefwerk geleverd hebben en hunne onafhankelijkheid wisten te bewaren, tot den gemeenschappelijken arbeid op te roepen?

Deze wijze van zijn en handelen zou voor de architecten en patroons voordeliger wezen dan die noodlottige diploma's, zoo geschikt om middelmatigheid te bevoordeelen, ten koste van het ware talent en de ware oorspronkelijkheid.

Er is slechts één diploma voor hem, die zich aan een vrij beroep wijdt, namelijk: het vertrouwen, dat hij door zijne bekwaamheid inboezemt en de eerbied van eerlijke lieden voor zijn karakter.

Dat diploma moet ieder na verloop van tijd zelf

¹⁾ Hélas! wat betekent goede sier,
Als men zijne vrijheid mist.

voor zich opstellen, en er bestaat geen jury die het kan uitreiken of weigeren ¹⁾.

II.

Het rapport van baron DE LADOUCETTE op het verzoekschrift aan den Senaat, waarvan in het bovenstaand opstel is gesproken, luidt als volgt: ²⁾

De heer GATINEAU, oud-aannemer te *Versailles*, geeft aan den Senaat kennis van de moeilijkheden en nadeelen, welke de eigenaars die laten bouwen tegenwoordig moeten ondervinden.

De aannemers en leveranciers bedriegen hen met voorbedachten rade in de hoedanigheid en hoeveelheid.

Wat den architect betreft, het is hem niet mogelijk het grootste gedeelte van zijnen tijd te besteden aan het onderzoek naar de juistheid der opgaven in de begroting van den aannemer; of liever, hij geeft er zich de moeite niet toe, omdat de uitslag, eene vermindering dezer berekeningen, zou leiden tot bekorting zijner eigene verdiensten.

Hij past op deze opgaaf de vereischte voorwaarden toe, en ieder is er over voldaan, uitgezonderd de eigenaar, die dikwerf de kosten, welke hij geraamd had, ziet verdubbelen en, wanende zijn geld in bouwondernemingen voordeliger belegd te hebben, niet zelden zich geruïneerd ziet alvorens alles geheel is opgeleverd.

Het jammerlijkste van deze onzedelijke handelwijze of verwaarloozing is nog dat men den werkman zelden aanspoort op verschillende wijze bedrog te plegen. Vele werklieden zijn zelfs overtuigd, dat het hun pligt is, op alle mogelijke wijzen het voordeel van hunnen patroon te zoeken. Van daar ontstaat zedebederf en oneerlijkheid. Men ziet bijna alle dagen bakkers tot geldboeten of gevangenisstraf veroordeelen, omdat hunne knechts een brood hebben geleverd dat eenige wigtjes minder woog dan het wettelijk gewigt; men ziet wijnhandelaars tot de sluiting hunner etablissementen veroordeeld.

¹⁾ De redactie heeft met genoegen bovenstaand opstel opgenomen, te meer daar het tevens tot antwoord kan strekken op de zesde der vragen ter behandeling voorgesteld op de 14^e algemeene bijeenkomst van de leden der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* op 8 Augustus 1867, doch welke vraag, handelende over het aannemen van den titel van „architect” door volkomen onbevoegden, toen niet aan de orde werd gesteld.

²⁾ Vertaald door den heer J. DE HAAN, architect te Amsterdam.

Wat de aannemers betreft, hun is het toegestaan hunne klanten voor aanzienlijke sommen te bedriegen, zonder eenigzins strafbaar te zijn. Ziet daar, heeren leden van den senaat, een kort overzicht van de klachten door adressant met vele nadere bijzonderheden ingediend.

Men kan niet ontkennen, dat, indien de gemelde feiten al niet zoo veelvuldig gebeuren en op de wijze die men veronderstelt, zij echter niet zonder voorbeeld zijn, en dat, het zij voor het eene het zij voor het andere geval, de personen die laten bouwen, dikwerf het cijfer van hunne uitgaven verre zien klimmen boven dat, hun bij de begroting aangegeven. Uwe commissie heeft alzoo gemeend onderzoek te moeten doen naar de middelen tot wegneming der zwarigheden, door adressant aangevoerd. Volgens hare meening zou het volgende kunnen dienen tot verbetering van den bestaanden toestand.

Geen architect zou zijn beroep mogen uitoefenen, dan na vooraf examen zijner bekwaamheden gedaan te hebben, bij welk examen vooral moet gelet worden op de grondige kennis van onze metalen, materialen, kalksoorten en cementen, van hunne kracht, duur, wederstand, gehalte, prijs en tevens van alle dagloonen. Insgelijks zou dit het geval moeten zijn voor hen die tot verifikateurs of bestekmakers aangesteld worden.

Een diploma is noodig om advocaat te zijn, om in eenige administratie van welken aard ook opgenomen te worden, en men vraagt geenerlei waarborg voor de architecten of de verifikateurs, in wier handen dikwerf groote belangen zijn toevertrouwd, en waarvan dikwerf het vermogen van huisgezinnen afhangt.

Binnen zekere grenzen zou de architect altijd verantwoordelijk zijn voor zijne plannen en bestekken; hij zou altijd gewaarborgd moeten zijn door den verifikateur (even als voor authentieke akten steeds de notaris en zijne getuigen noodig zijn), en dezen alzoo verantwoordelijk latende voor het hoogere cijfer van kosten. De aannemer zou evenzoo aan het bestek moeten beantwoorden, zoo er een bestaat. Wanneer de architect de begroting onderzocht zal hebben, en ondervindt dat de aannemer opgave heeft gedaan van werken of leverantiën die niet bestaan, of dat hij voornemens is geweest te bedriegen, zal de architect of de patroon de begroting kunnen stellen in handen van bevoegden, om haar op nieuw te onderzoeken, en de aannemer zal in zulke gevallen gestraft worden.

Indien, als gevolg van het onderzoek eener begroting door een aannemer of leverancier ingediend, zij bij voorbeeld tot op een vierde zal kunnen verminderd worden, dan zal de architect of verifikateur het bedrag van zijn honorarium of een deel daarvan brengen ten laste van den aannemer, en dezen verantwoordelijk stellen dat hij den eigenaar heeft blootgesteld meer te betalen dan betaald behoefde te worden.

In alle gevallen moeten de loonen van den architect geregeld worden naar het bedrag van het werk zoo als dit door den aannemer geleverd wordt, en niet naar het bedrag van de goedgekeurde begroting, om zijn geweten niet in strijd met zijn belang te brengen.

Onder de denkbeelden tot verbetering door den adressant aangewezen, heeft uwe commissie in de eerste plaats verworpen dat wat betreft de verantwoordelijkheid van den architect en aannemer voor de vermeerdering, ontstaan bij vergelijking met het bestek.

Ofschoon vaak te dezen opzigte treffende en betreurenswaardige voorbeelden zich voordoen, speelt het onvoorziene echter een te groote rol in dergelijke zaken, dan dat de lieden die er zich mede bezig houden daarom laakbaar zijn, en bij gevolg verantwoordelijk zouden worden voor iets dat zij somtijds niet hebben kunnen voorzien of verhinderen.

Zoo zij werkelijk schuldig waren, zoo toegeeflijkheid en slechte trouw bij hen bestonden, zou men zich tot de regtbank kunnen wenden, en deze zou uitspraak doen.

Aan de andere wenschen van den adressant zou voldaan zijn, als gevolg wordt gegeven aan hetgeen in de laatste regelen is voorgesteld.

Het is thans niet de eerste maal, dat het voorstel gedaan is geworden, om de personen die het beroep van architect wenschen uit te oefenen examen te doen afleggen en hun diplomaas uit te reiken.

De architecten zelven vragen dat, om te voorkomen dat onbevoegde personen zich in hun midden vestigen en hun schade doen, omdat zij aan de patroons, die hen gebruiken, niet alle waarborgen kunnen geven welke deze mogen verlangen.

De Keizerlijke vereeniging van architecten, die voor hunne belangen waakt, heeft deze vraag meermalen gesteld en aan het gouvernement voorgelegd. Ver-

scheidene leden van uwe commissie vonden dit voorstel gewettigd door de zoo talrijke belangen der gezamenlijke architecten, vooral door die van de patroons die hen zoo dikwerf moeten raadplegen. Het beroep van architect is overigens een vrij beroep, dat tegelijk eene wetenschap en kunst in zich sluit, en zijne plaats en rang in het Instituut van *Frankrijk* heeft. Het scheen hun dus wenschelijk toe, dat het beroep van architect slechts uitgeoefend wierde door mannen in het bezit van een diploma, hetwelk afgegeven kon worden na een openbaar examen, en te verkrijgen ware voor langdurige theoretische en praktische studiën. Onder hen zijn vele die van de *École des beaux-arts* komen; de *École de Rome* bezit mannen van onbetwistbare bekwaamheden, maar er zijn ook vele anderen, die te wenschen overlaten.

Men ziet zich dikwerf bedrogen in de keuze, die men doet en waarvoor men niet altijd een voldoende rigtsnoer heeft om er zich naar te regelen.

De meerderheid van uwe commissie heeft deze meening niet gedeeld. Zij is van oordeel geweest dat het beroep van architect voortdurend vrij moet blijven, zoo als het tot heden was en dat de patroon, om zijne keuze te doen, de vroeger uitgevoerde werken van den architect tot maatstaf van diens bekwaamheid voor zich heeft.

Overigens is voor twee jaren eene school opgericht genaamd: *École centrale d'architecture*, die tot grondslag heeft de *École centrale des arts et manufactures*. Deze laatste houdt zich reeds zes-en-dertig jaren met de vorming van *civiele ingénieurs* onledig en neemt tegenwoordig in de wetenschappelijke wereld eene eervolle plaats in. Zij is bestemd om architecten te vormen, die hunne kunst ernstig zullen bestuderen, en de waarborgen zullen geven welke de adressant vraagt. Zij is sedert hare opening gesteund geworden door de meest eervolle en voldoende getuigenissen en zal, naar wij hopen, haar programma volgen en haar doel bereiken.

Naar aanleiding van bovenstaande beschouwingen heeft uwe commissie mij belast aan u, heeren leden der senaat, voor te stellen op het verzoekschrift van den heer GATINEAU over te gaan tot de orde van den dag.

Het voorstel, over te gaan tot de orde van den dag, wordt in stemming gebragt en verworpen.

ARCHEOLOGISCHE AANTEKENING

over de verklaring der teekenen, welke men in Portugal uitgehouwen vindt in de sluitsteen der oude gebouwen die in de middeleeuwen gebouwd zijn.

Medegedeeld door den Heer J. DA SILVA, architect van Z. M. den koning van Portugal en eerlid van de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.

(Uit het Portugeesch vertaald door den heer J. JESSURUN DE MESQUITA, leeraar aan het stedelijk gymnasium te Amsterdam.)

Wanneer wij den uitslag onzer nasporingen bekend maken, ten opzigte van de uitlegging welke men zou kunnen geven aan de verschillende teekenen, waarmede de steenhouwers de steenen der gebouwen in Portugal in de middeleeuwen opgericht, zoowel kerkelijke als burgerlijke, gemerkt hebben, dan geschiedt dit met het doel om te beslissen of de veronderstelde beteekenis, die daaraan toegeschreven wordt, de ware zal zijn, uitgaande van het denkbeeld dat die teekenen een symbolisch karakter hebben.

Ofschoon destijds de steenhouwers en metselaars vereenigd, en in de moeilijke geheimen van hun beroep ingewijd waren, om deze stoute werken van zulke buitengewoon groote gebouwen te kunnen oprigten, welke nog heden ten dage onze bewondering opwekken, en ofschoon de regels der stereotomische wetenschap voor hen geen geheim en zij volkomen berekend waren, om aan de majestueuse gebouwen, die ons de volkeren der 12de tot de 15de eeuw hebben nagelaten, zulk eene duurzaamheid te geven, kunnen wij hen evenwel nooit genoeg bewonderen over werken welke zij in die eeuwen hebben volbragt.

Wij hebben ons daarom ten doel gesteld, den oorsprong dezer teekenen na te vorschen, en dit punt zooveel mogelijk op te helderen; te meer omdat wij meenen, dat er geen grond bestaat voor hetgeen vele geachte schrijvers over deze zoo duistere kwestie geoordeeld hebben.

Wij hebben geenszins de verwaandheid dit raadsel te ontcijferen, maar willen slechts den meer bedrevenen het middel gemakkelijk maken, om deze tot op het oogenblik zoo twijfelachtige beteekenis op te lossen.

Graaf RACZYNSKI was de eerste, die in zijn uitmuntend werk, getiteld: *Les arts en Portugal en* 1846, drie platen met eenige merken, afgenomen van de steenen waarmede vier oude kasteelen in dit land gebouwd zijn, uitgaf, in de veronderstelling dat

deze teekenen de gewone merken waren, aangenomen door de vrijmetselaars: eene klasse van werklieden, die tot de vereenigde korporatiën behoorden, welke in de middeleeuwen *Midden-Europa* doortrokken, om in hunne werken de monumenten van gothischen stijl te stichten.

Wij hebben 19 andere gebouwen, opgericht in hetzelfde tijdstip in de verschillende provinciën van Portugal, onderzocht; doch het kwam ons voor, dat de teekenen daarin voorgesteld, het vermoeden niet konden bevestigen, als zouden zij van maçonnieken oorsprong zijn.

Reeds dadelijk valt in het oog, dat deze teekenen in de verschillende monumenten waarin men ze uitgehouwen vindt, niet steeds dezelfde zijn; — en nu rijst de vraag: waarom komen de teekenen in de gebouwen, welke in andere landen op datzelfde tijdstip en naar dezelfde bouwde gebouwd zijn, niet overeen, terwijl al de archeologen het eens zijn aangaande de stichting van die orde der vrijmetselarij, aan welke zij deze trotsche gebouwen toeschrijven, te meer omdat de orde de magtige begunstiging der godsdienstige orden en der vorsten niet alleen, maar zelfs die der pausen genoot!

Ten tweede: waarom zouden deze vrijmetselaren, die altijd in grooten getale aan zulke werken kwamen arbeiden, zoowel in hun eigen land als in den vreemde, deze teekenen gebruikt hebben, terwijl allen toch wisten dat het alleen aan hen die tot de orde behoorden veroorloofd was gezamenlijk zulke werken ten uitvoer te brengen? Zou het hebben moeten dienen om elkander broederlijk bij te staan, even als zij onderling de geheimen van hunne orde bewaarden? Maar dan volgt de vraag: waartoe zou het dan dienen, deze teekenen openbaar te maken? Met het doel om te toonen dat zij vrijmetselaren waren? Maar al de werklieden kenden elkander immers als broeders!

Nog eene andere aanmerking valt er te maken: zou het hun wel veroorloofd zijn geweest deze teekenen te openbaren, indien zij inderdaad aan hunne orde toebehoorden?

In één woord: indien deze teekenen positief betrekking hadden op de orde der vrijmetselarij, dan moesten zij overal gelijk zijn; daar het zeker is, dat deze teekenen uit een bepaald getal vormen bestaan, en dat deze orde sedert haar ontstaan een eenigen ritus had, zoodat hare leden zich van deze teekenen konden bedienen in zoodanige gevallen als noodig mogt zijn om elkander te herkennen; maar het is niet aan te nemen dat zij nutteloos deze teekenen aan het oog van het publiek ten toon zouden gesteld hebben.

Ziedaar de redenen waarom, volgens onze meening, juist deze groote verscheidenheid in de vormen dezer teekenen een voldoende bewijs is, om ons te overtuigen dat zij niet symbolisch zijn, en dat zij geenszins eenige volkomene beteekenis hebben. Immers indien dit wel het geval ware, dan zou het noodig zijn dat zij in een bepaalde orde waren uitgehouwen, iets wat niet bevestigd wordt in de gebouwen die wij onderzocht hebben, dewijl wij daar in de steenen teekenen aantreffen, van verschillende grootte en zonder eenig direkt verband; en bovendien velen die diametraal tegenover elkander geplaatst zijn.

Aangenomen nu dat zij van gelijken vorm zijn, blijft ons nog over te verklaren deze overeenkomst, zoowel als de reden waarom men eenige teekenen bij herhaling in dezelfde gebouwen aantreft; alsmede waarom deze zelfde teekenen in andere gebouwen ook aangetroffen worden. Ofschoon wij moeten aannemen dat deze teekenen tot iets dienden, — want het zou eene ongerijmdheid zijn te veronderstellen, dat alleenlijk voor vermaak de werklieden zoovele steenen en in een zoo groot getal gebouwen gemerkt hebben, zonder dat daarvoor eene bepaalde noodzakelijkheid zou hebben bestaan, — en wij dus daaraan eene gepaste uitlegging wenschen te geven, voor zoo ver er geene andere meer overtuigende bestaat, zoo geven wij deze die zich aan ons bij onze herhaalde onderzoekingen opdeed; indien zij al niet volmaakt voldoende is, zal zij ten minste de oplettendheid van bekwaamere personen in deze zaak gaande maken, ten einde alsdan meer aan de waarheid nabij te komen.

Deze majestueuse gebouwen van gothischen stijl, die zich in de katholieke landen in de middeleeuwen verhieven, in die tijden waarin het geloof zoo levendig

was, dat, indien de godsdienstige gevoelens niet zoo overdreven waren geweest, noch de volkeren noch de kunstenaars van dat tijdstip zulke verbazingwekkende werken zouden hebben kunnen ten uitvoer brengen, zijn verbazingwekkend door hunne stoute opvatting en de moeilijkheid van den arbeid. Bovendien trekken bedoelde grootsche bouwwerken de aandacht door de aangename harmonie die er bij in acht is genomen, hetgeen alleen veroorzaakt werd door eene standvastige overeenstemming en getrouwe gehoorzaamheid, welke tusschen de verschillende kunstenaars en de werklieden bestond, om het plan, door den bekwaamen bouwmeester voorgeschreven, stiptelijk na te volgen. Al die personen waren eveneens doordrongen van het sterk gevoel, hetwelk destijds de denkbeelden van de bewoners van Europa beheerschte. Om zulke belangrijke en grootsche werken ten uitvoer te brengen, waren vele handen noodig, en aangezien in meer dan één land en bijna gelijktijdig werken door die broederschap (de vrijmetselarij) volbragt werden, waarvoor men bij voorkeur de meest doorknede werklieden bezigde, en deze arbeiders tot de orde der vrijmetselaren behoorden, zoo waren de werklieden, uitmakende de leden dier orde, zeer gezocht.

Ofschoon hun getal aanzienlijk was, bestond er toch gebrek, om de werken die zij hadden aangenomen te kunnen volbrengen. Daarenboven was er nog een andere grondige reden om ons denkbeeld te bevestigen, namelijk: die werken vorderden langzaam en de trage voortgang was een gevolg niet alleen van de groote uitgestrektheid, welke aan die werken gegeven was, maar ook van de omstandigheid dat de arbeiders zich van sluitsteen van kleine afmeting bedienden, en dat al deze konstruktien gemaakt werden van steenen die aan alle kanten uitgehouwen waren, waardoor het arbeidsloon zeer verhoogd werd.

Ten einde dit ongerief te vermijden, namen zij het beste middel te baat om deze werken meer te vereenvoudigen, terwijl zij gelijktijdig de werklieden meer aanwakkerden, door hun het houwen van die steenen naar de bepaalde vormen, als ook de ornamentatie overeenkomstig het ontwerp van den architect, bij tarief te betalen.

Om nu zonder vergissing aan zoo een groot getal werklieden te voldoen en te weten wie de verschillende werken gedaan hadden, daar men geen tijd verloren kon laten gaan, om te wachten tot dat al de steenen in voorraad gereed waren, en opdat er geen op-

onthoud zou zijn, hebben de werklieden deze steenen met een eigenaardig teeken gekenmerkt, even als of dit hunne handteekening was, om te weten hoeveel het hun verschuldigde loon bedroeg.

En ziedaar de reden waarom zooveel verschillende teekenen voorkomen, niet alleen in één gebouw, maar ook in die der provinciën.

Deze merken waren door de opzigtters uitgehouwen, doodeenvoudig omdat de metselaars niet wachten konden tot dat dezelfde steenhouwer al de steenen van dezelfde rij gereed had, voor muren van zulk eene dikte, hetgeen onmogelijk zou zijn. Daarom begonnen zij, naar mate zij het bestelde werk gereed hadden, reeds dadelijk aan andere steenen voor andere plaatsen en van verschillende afmetingen, daar reeds andere arbeiders belast waren met het steenhouwwerk, dat gesteld moest worden en door de voorgaande broeders was gereed gemaakt.

In die eeuw kon het volk niet schrijven; daarom bedienden zich de steenhouwers van vaste ingehouwen teekenen die bepaalde personen aanduiden. Dit gebruik, hetwelk overging van vader op zoon, was gelijk dat volgens hetwelk in die tijden (zoo als het nog heden door vele ambachtslieden gevolgd wordt) de zonen hetzelfde beroep van hunne vaders uitoefenden. Dit is nog een ander bewijs om te bevestigen, dat de gelijke teekenen, welke men in de gebouwen waarneemt, afkomstig zijn van verschillende provinciën, en van steenhouwers van eene bepaalde plaats (en door het tijdstip van den bouw zal men gemakkelijk kunnen weten waar de werkman het eerst zijn ambacht uitoefend heeft), daar op een ander punt van het koninkrijk eveneens de bouworde van die gebouwen overeenkomt.

Wij gaan met onze veronderstelling nog verder, en zeggen dat wij uit hetzelfde werk kunnen weten, hoeveel steenhouwers tot dezelfde familie behoorden en op hetzelfde tijdstip aan dat werk gearbeid hebben. Men heeft slechts het tweede teeken, dat zij bij hun gewoon merk gevoegd hebben, op te halen, en indien dit met het eerste overeenkomt, dan is dit het teeken van al de familieleden, die dus b. v. een merk in den vorm van een gemaakt hebben.

Evenzeer durven wij beweren, dat wanneer dezelfde werkman door zijne handen een volkomen werk heeft uitgevoerd, dan op den sluitsteen een eenig teeken staat. Men ziet dit in afgelegen werken, of in werken van kleinen omvang.

Een tegenbewijs zal ons kunnen voorgehouden worden, over de manier waarop wij meenen de teekenen te verklaren welke in de sluitsteen dezer gebouwen uitgehouwen zijn; want indien zij, gelijk wij veronderstellen, ten doel hadden aan te toonen hoeveel steenen iedere steenhouwer voor een werk elke week gereed gemaakt had, en indien men door zijn nummer zou kunnen weten hoeveel loon hij voor zijn werk moest hebben, dan zouden al deze steenen gemerkt moeten voorkomen.

Op deze aanmerking kunnen wij zonder aarzelen antwoorden dat het geen afdoende reden is, te beweren dat het respektieve teeken in al de steenen niet zichtbaar is, daar het teeken zeer goed aanwezig kan zijn op de binnenzijde van het steenhouwwerk, geplaatst in het dikste van de muur.

Doch dit is niet noodzakelijk; want het is voldoende het getal steenen, die tusschen twee verschillende teekenen staan, te tellen, ten einde te weten hoevele steenen toebehoorden aan ieder der werklieden welke bij dit werk bezig waren. Wanneer dezelfde steenhouwer een stijl voor een raam of een kozijntoog maakte, dan ziet men dat aan den voet of aan de voorzijde de uitgezochte plaats is, waar zijn merk staat; digt bij de toog die daarmede overeenkomt, en in de tweede zuil van hetzelfde raam heeft men een ander, verschillend, merk.

Daarom moet men met grond veronderstellen dat dezelfde werkman belast was met dit deel, geteekend met zijn respektief merk, en daarom vertoonen de andere steenen die tot dit werk behooren, volstrekt geen teeken.

In de steenen die de bogen uitmaken, treft men niet hetzelfde aan; bijna altijd draagt iedere steen een verschillend merk; want daar deze steenen uitgehouwen zijn overeenkomstig de *contramallen*, konden ook verschillende werklieden gelijktijdig dit werk gereed maken, zijnde gelijkelijk verplicht om dit deel van het werk niet te doen wachten, dewijl de voortgang van den bouw er van afhing. Daarom is het natuurlijk dat in elken steen een bijzonder merk gevonden wordt, gelijk inderdaad het geval is.

Op deze wijze zien wij ons evenzeer versterkt in onze meening, dat deze werken alleen dienden om te weten aan hoeveel werklieden de bouwheeren geld schuldig waren, en om hun de daarmede in verband staande betaling te geven. Wanneer men de oude iconografische karakters van de orde der vrijmetselarij

met deze in de steenen ingehouwen merken vergelijkt, dan heeft men het bewijs, hoe hunne vormen verschillen met die teekenen, welke ons zijn nagelaten door steenhouwers die aan de oude gebouwen van *Portugal* gearbeid hebben.

Indien nu deze teekenen betrekking hadden op de symbolische teekenen der vrijmetselarij, dan moest toch het grootste getal daarvan, ofschoon dan onvol-

komen, met deze figuren overeenstemmen. Wij laten het dus aan de onpartijdigheid van den lezer over, deze opvatting al of niet te deelen, en zijn oordeel te vellen over dit archeologisch punt, dat wij den liefhebbers der studie van de oudheden aanbieden, daar inderdaad de oude gebouwen welke in *Portugal* bestaan in hunne soort niet weinig wetenswaardigs opleveren.

DE BOUWKUNST OP DE PARIJSCH E WERELDTENTOONSTELLING IN 1867.

(Uit het Engelsch vertaald. *Building News*.)

(VEEVOLG EN SLOT.)

(DEZE SCHETS IS GESCHREVEN IN MEI, JUNIJ EN JULIJ 1867.)

V.

Engeland wordt vertegenwoordigd door ongeveer een vijftigtal bouwmeesters, en daaronder menigeen onzer mannen van naam, zoodat wij op het eerste gezigt eene deugdelijke voorstelling zouden kunnen verwachten van den stand der bouwkunst; het is jammer, maar die verwachting geeft teleurstelling. De meesten onzer uitstekendste mannen in het vak toonen zich hier slechts in enkele kleine fotografiën, velen alleen in werken van ondergeschikten rang, sommigen zelfs door eenige studie die bij mededinging de vlag moest strijken. Bovendien, door hunne afwezigheid schitteren de namen van BUTTERFIELD, PUGIN, GOLDIE en anderen, die zooveel hebben toegebracht om ons een hooger rang op het terrein der kunst te doen innemen; en, terwijl het eenerzijds ons smart het gewicht hunner tegenwoordigheid te moeten missen, aan den anderen kant brengen wij hun onzen lof voor de wijsheid, dat zij zich gewacht hebben hunne werken in zoo onvooroordeelig licht ten toon te stellen. Wij namen een overzicht van *Engelands* bijdragen, vóór dat zij naar *Parijs* werden verzonden, en dus geven wij thans slechts weinig van onze eigene beschouwing, meer eene lezing uit die van anderen. Vooraf betuigen wij onzen spijt, dat er zoo weinig plannen of geometrische teekeningen zijn ingezonden. De bouwkundigen van het vasteland zoeken allereerst naar het grondplan van het voorgestelde gebouw, en dit gevonden hebbende, beginnen

zij van dat punt hunne studie van het ontwerp; luide zijn dan ook de kreten van verbazing bij degenen, die ons in onzen „verloren hoek” hebben ontdekt, en dien sleutel en aanvangsletter hunner studie-methode niet aantreffen. Het eerste zoeken onzer broederen in den vreemde is naar de teekeningen in mededinging voor de nieuwe gerechtsgebouwen (*Law Courts*), en is hunne teleurstelling groot, als zij die werken in den katalogus niet vinden, veel erger wordt die teleurstelling als zij in een kleine zwarte doodkist eenige kleine fotografiën zonder naam of nommer aantreffen, en daar neêrgehangen zonder dat in het minst eenige orde er bij in aanmerking genomen is. Soms ziet men een deel van een ontwerp afgescheiden van de andere er bij behoorende stukken, zoo maar ergens tusschen geplakt, waar het naar de grootte het best uitkwam, zonder betrekking of verwantschap met zijne toevallige geburen. De heer SCOTT, het is waar, heeft voor zich alleen een vak afzonderlijk; maar hij is ook een begunstigd individu, als het ware een koninklijk personaadje, omdat hij prins ALBERT heeft vereeuwigd, en *South-Kensington* durft hem niet zoo geheel onder den domper zetten; maar, wat de overigen betreft, dat zijn bloot gewone mannen van het vak, en, stammende van lijdzaam duldend ras, kan men hen stellen aan alle krib en ruif en naar wel- of kwaad-willen ze zamen stuwen in alle hol en gat.

De verslaggever in het *Journal des travaux publics* maakt van dit gedeelte onzer expositie in deze woorden melding: „Het nieuwe paleis van justitie

zal zoo groot zijn als het oude en het nieuwe *Louvre* te *Parijs* te zamen, en is een werk van zoo wat 30 miljoen francs, waartoe elf engelsche bouwmeesters hebben meêgedongen. Welnu, deze wedstrijd (te uitsluitend engelsch) is op de expositie slechts te beschouwen door eenige kleine fotografische afbeeldingen, en zonder eenige geometrische teekening, die ons zou kunnen in staat stellen de betrekkelijke waarde der ontwerpen te beoordeelen.” Het laatste punt, het last- of zwaartepunt aller beschouwingen over dit gedeelte der expositie, vormt een steeds terugkeerend referrein bij alle opmerkingen. Na, bij de vermelding der afwezigheid van de ontwerpen der heeren ABRAHAMS, GARLING en STREET, de onderstelling te hebben geopperd, dat zij hunne werken niet geëxposeerd wilden hebben omdat er zoo weinig ruimte was, zegt bedoelde verslaggever van den heer BARRY, dat diens ontwerp laboreert aan gemis van eenvoud, en van den heer BRANDON, dat zijne vijf perspectieven, uit- en inwendig, te zeer aan kerken en kathedralen doen denken. Zonderling is het te moeten opmerken, dat het ontwerp van den heer BURGESS, hetwelk in *Engeland* tot zooveel bespreking heeft aanleiding gegeven, zonder eenige aanmerking wordt voorbij gegaan; — ééne uitgezonderd, die hij, naar wij hopen, zal weten te waarderen: hij wordt gepaard met den heer DEANE en in drie regeltjes afgeschreept. De heer LOCKWOOD erlangt meer succès: hij wordt genoemd „een architect van grooten smaak en een knap teekenaar.” De heer SCOTT zond zestien perspectievische schetsen van gebouwen, zonder een enkele geometrische teekening, en het is ons niet deze pittoreske schetsen onmogelijk eene opinie van het werk te vormen als gewrocht van architectuur. De meeste engelsche bouwmeesters onzer dagen achten eene pittoreske schets het eenig noodige, en deze, hoe dan ook, verkregen hebbende, laten zij het aan tijd en omstandigheden over, ze uit te werken zoo als het best lukt. „Tijd in overvloed om het bouwwerk te bestuderen, als wij in de mededinging zijn geslaagd” — is de leus. „Laat ons maar eerst een voegzaam perspectief hebben, en wij zijn er;” en zoo in dit geval hebben wij er zestien.

„De heer SEDDON — lezen wij — stelt ons voor „un fâcheux assemblage de maisons à pignons,” en het overige van zijn ontwerp wordt op gelijke wijze getrakteerd; ten slotte wordt zelfs de heer WATERHOUSE, omdat hij niets anders te aanschouwen geeft dan pittoreske perspectieven, zonder verdere notitie voorbijgegaan.

DL. XVI.

Het is ten eenenmale onmogelijk een buitenlandschen architect te doen begrijpen, dat deze schrielle illustratie van een zoo belangrijk nationaal werk niet aan den artist, maar aan de belanghebbenden is te wijten. Wij worden gebrandmerkt als „bevreesd om onze plannen te vertoonen;” „wij zijn angstig beducht voor de vreemdelingen, anders zouden wij hen hebben uitgenoodigd mede te dingen naar dit zaakje van een 30 miljoen francs”; en zoo dikwerf wij het feit deden gelden, dat de oorspronkelijke teekeningen zich te *Londen* bevinden ter beoordeeling van bevoegden, en niet naar de wereldtentoonstelling gezonden konden worden, even dikwerf hebben wij ook een zachten ongeloovigen glimlach om den mond waargenomen, de schouders hoog zien ophalen, en de vraag moeten hooren: „maar dan, waarom niet uwe plannen en geometrische teekeningen gefotografiëerd?” „Voorzeker — zegt een ander kritikus — de openbare expositie der ontwerpen voor deze grootste onderneming ter wereld zou meer voor de kunsten hebben gedaan dan de uitstallingen in pleister-model van een pisaanschen preëkstool¹⁾, reeds iederen beoefenaar bekend, en zij zou zooveel geld niet gekost en niet zooveel ruimte ingenomen hebben;” maar de gelukkige man, die deze opmerking maakte, kende den heer COLE niet, of hij zou zich nooit aan dergelijke kritiek hebben gewaagd. Wij, op onze beurt, halen ook de schouders op, en wijzen op de akelige zwarte doodkist, waaruit wij zoo even zijn gekropen, en alvorens er geheel van te scheiden, geven wij deze algemeene kritiek van den heer HORREAU, die te goed is om vertaald te worden: „Dans ce grand concours à petites photographies, on remarque en général une trop grande richesse qui ne convient pas au temple de la justice, et un fâcheux esprit de reproduction d'architecture passée.” Na zijne meening te hebben te kennen gegeven, dat italiaansche architectuur van den florentijnschen type voor plaats en doel beter zoude hebben gevoegd, besluit de heer HORREAU met eene nieuwe jeremiade over de ontstentenis van geometrische teekeningen.

Na de paleizen van justitie wordt het eerst gezocht naar SCOTTS ontwerp voor het Prins-Albert-monument in *Hydepark*, en de meeningen over dit werk loopen zeer uiteen. „Het is geen monument, maar een grafgewelf (*tombe*)”, zegt de een; „een ta-

¹⁾ Een predikstoel, waarvan de middenstijl, even als van den toren te *Pisa*, uit het lood staat.

bernakel voor een altaar," zegt een ander; en een derde bejammert het, "dat er noch zetels, noch candelabres, noch *drinkfonteynen* op de breede basis zijn aangebragt; dat de trappen, op den laatsten achthoekigen omloop, dien vorm niet aannemen op den eersten;" "dat de vier hoofdbogen niet opwaarts gaan met de tympana, in stede van neêrgehouden te worden door den horizontalen band;" voorts merkt hij op, "dat, zoo zij breeder waren geweest, zij meer ruimte hadden gegeven voor het beeld, hetwelk, als zij, te klein is;" "dat bij deze tympana niet is gezorgd voor een vierkante basis voor de spitsen, die uit de hoeken springen, en dus worden neergedrukt op een punt, en dat de centrale spits of *flèche* evenzoo in hare hoogte een onderdeeling moest hebben;" "dat de konstruktie zou zijn zamengesteld uit te veel kleine elementen, aaneen *gesoldeerd*, omdat zij niet lang bestand zal kunnen zijn;" en als een *finale* slaakt de verslaggever een jammerkreet voor den prins, "die zich hier uiterst sobertjes vindt behandeld, in vergelijking met de rest zijner omgeving." In dit alles ligt veel wat zeer juist is, en veel wat wij vroeger hebben gezegd; en wij zijn gedrongen in te stemmen met het antwoord, dat hij geeft op de door hem gestelde vraag, aldus: "*Le monument proposé à la mémoire du Prince-Consort sera-t-il un beau monument? Nous ne le pensons pas; la statue, objet principal, est trop accessoire dans l'ensemble, et le prince tourne le dos à une façade qui est tout aussi belle que les trois autres façades.*" Inderdaad, de inkassing komt meer uit, er is meer werk van gemaakt dan van het juweel, en gelijk meer van SCOTTS arbeid, het moge er nog al lief uitzien, tot waardigheid heeft het zich niet weten te verheffen.

De heeren DONALDSON, BARRY, FERGUSON en PENNETHORNE exposeren hunne ontwerpen voor hetzelfde werk in mededinging, welke niet zeer de aandacht schijnen te trekken, en waarvan dus wordt gesproken als volgt: "De ontwerpen van SCOTTS mededingers stellen het beeld minder in de schaduw, dat moet erkend worden; maar in andere opzichten laten zij weêr veel te wenschen over. Eenigen er van omgeven het te veel, en de heer FERGUSON, bovendien, rigt vier hoek-paviljoenen op, die door niets worden geregtvaardigd en het gezigt op het beeld belemmeren, dat reeds maar al te zeer wordt gemaskeerd door twee vooruitgeschoven portieken, die zijn zamengesteld uit een aantal kolommen van alle kleuren." Het doet ons goed, eene stem zich te hooren verheffen tegen die *takke-*

bosserij en het hutspotterig zamenhaspelen van allerlei materiaal, in het denkbeeld dat rijkdom noodwendig zou volgen uit kostbaarheid. Menig goed *détail* en wel gedacht *accessoire* wordt bedorven door de smakelooze zamenrapping van deze zoogenaamde kleurdekoratiën, in marmeren zuilenreeksen; en de uiterste verwaarloozing van alle contrast of harmonie in kleurtint, blijkende in de *zoo-'t-valle-maniër*, waarop men ze als ware het hunne eigene plaats zelf laat zoeken, verraaft onbekendheid in de kunst. Van de mededingende ontwerpen voor de nieuwe nationale galerij worden hier veertig fotografiën onder de beschouwing gebragt. Het zijn die van de hh. BARRY, BRODERICK, SOMERS CLARKE en OWEN JONES, welke ons voorstellen alle bekende soorten van architectuur, romeinsche, gothische en Renaissance, met meer of minder kolommen, torens en koepels, en zij schijnen ons toe, na vergelijking met vele andere tentoongestelde bouwwerken, schier barbaarsch wat de zucht tot decoratie betreft. Er is ontwijfelbaar een gebrek aan fijnen smaak in ons werk, wat onaangenaam is voor een franschen of duitschen artist, wiens geest meer subtiel, minder zwaarmoedig is. Het deel onzer expositie dat het meest de aandacht trekt der vastelands-mannen is dat, waar de talrijke ontwerpen van kerken zich voordoen; want: *l'Angleterre est de tout le monde entier le pays où l'on construit le plus d'églises et de chapelles*; en de kerken van STREET te West-minster en te Clifton worden drok bezocht; maar alweêr leest men het oude referein: "*nous regrettons toujours l'absence de dessins géométriques à échelle suffisante pour faire apprécier les oeuvres. Il semble que les architectes anglais ne s'occupent que de l'effet décoratif, que de présenter de belles images, sans creuser les importantes questions d'économie dans les dispositions et constructions de leurs oeuvres.*" Wij verzekeren onzen broederen van het vasteland, dat die vraagstukken de aandacht van engelsche bouwmeesters evenzeer trekken als van die van eenig ander land, en wij bejammern het zeer, de gelegenheid niet te hebben gehad menig van deze zelfde werkstukken hun te toonen in geometrische teekening, als wanneer zij gezien zouden hebben, hoe wij zeer wel konstrueren en zeer slecht teekenen. Thans is de indruk bij hen alleen het tegenovergestelde, en omdat deze teekeningen hoofdzakelijk het werk zijn van den perspektief-teekenaar van professie en den bouwkunstigen kleurder, verbaast ons dit niet. De zeer schoone teekening der crypte van St.-Stephens te West-

minster, door den heer BARRY, en de niet minder goede door den heer SLATER der restauratie van de hoofdkerk te Sherborne vallen zeer in het oog, en wij kunnen ons verzekerd houden steeds den een of anderen vreemden architect hier te vinden, met zijnen neus schier op het glas, om deze teekeningen en die van BURGESS in alle bijzonderheden te onderzoeken. Doch de fotografiën van BURGESS teekeningen van St. Simon Stylites; en zijne fontein, zijn raadselen, die zij niet kunnen oplossen. Wij hebben het gehoord, hoe men zich verwonderde over het eerste en dit verklaarde als eene illustratie der ultra-katholieke stemming van het protestantsche Engeland, en het laatste beschreef als een der fonteynen in Trafalgar-Square; in waarheid, dit zijn *mystères* der expositie, en het belang dat zij inboezemen is niet van het aangenaamste.

Wat de wereldlijke bouwwerken betreft, kunnen wij in de opmerkingen van buitenlanders niet veel lofs ontdekken. Het ontwerp voor de beurs te Manchester, van de heeren BANKS en BARRY, wordt beschreven als "te romeinsch," en het hôtel van den heer E. BARRY, met zijne niet te regtvaardigen *flèches*, wordt algemeen geoordeeld als te veel in kleine stukjes gesneden, terwijl de scholen in Endelstreet algemeen goedkeuring vinden. De vrijmetselaars-loge van den heer COCKERILL wordt weinig begrepen; maar zijns vaders teekening voor het beeldhouwwerk aan het tympanum van St. George's Hall wordt door allen beschouwd met een gevoel zweemende naar innige vereering, zoowel om de nagedachtenis eens overal beminden mans als om de innerlijke waardij. De "nationale en provinciale bank" van GIBSON wordt vermeld als "gemeen" en als zijnde "d'un ordre romain dont l'échelle n'est pas appropriée à l'étendue et à la fonction de l'édifice," en zijne deuropening onder zijnen circulair boog wordt algemeen veroordeeld als een voorbeeld van groote armoede in vinding. Ook het Langhams-hôtel, van GILES, vindt al weinig gunst. Het uiterst gebroekene van alle hoofdlijnen is een onvergeeflijk vergriep in de oogen van onze buitenlandsche vakgenooten. De heer BRODERICK is voor velen zeker een raadsel; zijne kolom-liefde wordt beschouwd als een beminnelek instinkt, en zoowel in deze als in zijne teekeningen voor eene Nationale galerij wordt hij geacht te werken in een stijl *trop romanisé*, ofschoon hij naauwelijks zich zelven zou herkennen als hij figureert met de hh. GUTHBERT en BRODERICK; doch na de buitengemeene mishandeling van vreemde namen in een engelsch bouwkundig nieuwsblad, dat ons onder

de oogen kwam, achten wij onze vastelands vakgenooten wel tot een weinig wêrwraak geregtigd. De fraaije teekeningen van den heer HARDWICK worden beschouwd als te zijn "eerder het werk van een dekorateur dan van een architect," hetgeen wij wel wat te streng geoordeeld achten; maar de heer HAYWARD, "*qui montre des hôtels qui manquent d'unité,*" komt er bij vergoeding vrij gemakkelijk af. Een van de meest welgevallige teekeningen op de expositie is die van den heer LYNN voor het Parlements-gebouw te Sidney; zij trekt bijzonder de aandacht, ofschoon LYNN ook aan de berisping niet ontgaat, zijn ontwerp ten toon te stellen met "*un trop petit plan et sans dessins géométraux;*" hij krijgt ook eene zeer juiste kritiek in het volgende: "*l'architecture gothique exportée au Sidney n'a rien qui nous séduise.*" Niettemin, wij zeggen dat de vordering wel wat sterk is gesteld aan een architect, gevestigd in eene nieuwe ontlukende maatschappij, dat hij uit zijn innerlijk bewustzijn zoo maar in eens ontwikkelde een nieuwen eigendommelijken stijl; ook kunnen wij de stelling niet onderschrijven dat "*l'architecture orientale arabe, qui offre tant de ressources à l'artiste et qui est plus appropriée au climat et aux besoins actuels, nous eût paru plus convenable.*" Wanneer wij eene praktische en nuttige ontwikkeling waarnemen van arabische architectuur in de fransche kolonie Algiers, zullen wij er ernstig over beginnen te denken in de onze, en had de heer LYNN een engelschen type van gothiek gekozen, in plaats van een italiaanschen, dan zouden wij het er voor gehouden hebben, dat hij in alle geval een logische basis had voor zijnen stijl. Het ontwerp van den heer RITCHARD van een hôtel voor don MANUEL M. GONZALES te Jerez de la Frontera wordt doorgaande aangemerkt als een "*château en Espagne,*" als een gebouw "*qui ressemble plus à un décor qu'à un projet à exécuter;*" zijne kleine fotografiën van Elington-Park voor EVELYN SHIRLEY worden mede genoegzaam in hetzelfde licht beschouwd; alhoewel wij bekennen dat de introductie der episodes uit de familie-geschiedenis ons geene ongevallige gedachte toeschijnt. Ware het beeldhouwwerk elders aangebragt geworden, het zou ontwijfelbaar beter geweest zijn; maar in Engeland is goed werk van dezen aard zoo schaarsch, dat wij het met genoegen welkom heeten, waar ook. De voortreffelijke teekeningen van den heer WATERHOUSE wekken de verbazing van al zijne kunstbroederen in den vreemde, en zijn ontwerp voor het hof van assises te Manchester boeit ieders aandacht. Wij erkennen dat

zijne teekening ons beter bevalt dan het gebouw. „Wij zouden meer eenheid en eenvoud wenschen waar te nemen,” zegt een buitenlandsch kritikus. Wij weten niet wat zij zeggen zouden, indien zij WATERHOUSES teekeningen voor de *Law Courts* konden zien. Het binnenplein van het *India-Office*, door den heer DIGBY WYATT, „est trop riche, et dans les angles de laquelle nous regrettons de ne pas rencontrer de pans coupés.” Zeker verzwakt het aanbrengen van dat vreemdsoortig *tablet* op dit punt de geheele arcade. De heer THOMAS WYATT krijgt lof voor het inwendige zijner beurs te *Liverpool*, als „remarquable par sa disposition architecturale.” Waarom sommige van de hier ge-exposeerde teekeningen werden ingezonden kunnen wij bij geene mogelijkheid gissen, zoo het niet zij om aan te toonen hoe slecht wij het in *Engeland* wel kunnen maken, als ons dat zoo eens lust. Met al den toestel eener kommissie ter keuze en eener opperkontrôle te *South-Kensington* gelooven wij voorzeker dat eene betere reeks voorwerpen had kunnen verkregen worden. Met een gevoel van teleurstelling ontworstelen wij ons aan de labyrinthische dooreenhaspeling van alle soort voorwerpen, en daaronder ontmoeten wij, volgens den franschen kritikus, weder: „un gros modèle en plâtre, que nous ne pouvons passer sous silence, encore bien qu'il ne soit mentionné au catalogue, appelle l'attention des visiteurs, mais ne laisse après examen qu'un regret dans l'esprit de l'observateur: couvrir, sans points d'appui intermédiaires, une immense espace pour abriter les arts et les sciences, est certainement une bonne idée. Pourquoi faut-il, hélas, que cette charpente monumentale, qui prouve les ressources offertes à l'architecture par l'industrie anglaise, soit établie sur une muraille à ouvertures aussi vulgaires que mesquines, n'annonçant à l'extérieur rien du grandiose intérieur? Pourquoi cet édifice destiné à recevoir les œuvres d'art de tous les pays, n'est-il pas le résultat d'un concours international? Par ce système, on a édifié de si beaux édifices et monuments!” Wij wilden het stilzwijgend voorbijgaan, maar te vergeefs, de grieve is te diep; het is in waarheid een mausoleum van kunst, en wij betreuren dit. De schrikbare weeen zijner geboorte zijn getrouwelijk geboekstaafd in eene serie kleine schetsen door den heer TOWNROE, en elke volgende is al pijnlijker, tot dat het resultaat ondragelijk wordt. Helaas! wij vreezen het menig jaar te zullen moeten verduren. Wij meenen dat er eene bouwkundige kommissie was verbonden aan dit plan; weten de leden van deze kommissie er iets van? of zijn zij,

gelijk de befaamde katalogus-kommissie, ten eenenmale onbekend er mede gelaten en heeft men ze volstrekt niet getoond, tot dat alles zijn beslag had? De heer COLE heeft een wonderbaarlijken slag om zulke hindernissen van de hand te schuiven; blijkbaar is hij van PERGINS opinie dat: „wanneer drie in eene kommissie zijn er twee te veel zijn, en dat één meer dan genoeg is.” Luistert naar het volgende, dat wij, als de meeste aanhalingen, liefst onvertaald geven:

„En général, nous pensons que l'exposition des architectes anglais montre une trop grande passion des images watercolored et l'esprit de reproduction des œuvres du passé. Que diraient les architectes d'autrefois, dont nous admirons les œuvres, s'ils voyaient le plagiat inintelligent, servile de leurs travaux, et l'oubli complet des principes d'architecture; eux qui, sans copier leurs devanciers, sans faire de belles images, sont parvenus avec les ressources si limitées de leur époque, à élever des édifices, où tous les services, les besoins et les moyens d'exécution étaient si bien, si harmonieusement pondérés entre eux. Nous ne cesserons de rappeler que c'est dans cette pondération qu'est toute l'architecture, et qu'elle peut seule à nos contemporains ouvrir une ère nouvelle, où ils pourront s'illustrer comme leurs devanciers. Étudier, c'est arriver à dépenser moins, pour faire mieux.”

Voorzeker, wij achten dit wel wat te streng, en gelooven niet dat wij zoo zwart zijn als men ons afschildert; maar het laatste apophthegma beloont er ons voor, dat wij de roede geduldig verdragen; en er is veel wat zeer waar is in deze kritiek. Onze eigene meening is, dat wij in enkele punten onze bureu vóór zijn, en dat zij in vele betere bouwmeesters zijn dan wij. In verscheidenheid van omtrekken evenaart ons geene natie; inderdaad, wij loopen te zeer in de rigting van het zoogenaamd pittoreske, en de onbeholpen linkschheid van ons streven om ons in eenige vreemde houding te toonen, maakt ons dikwerf waarlijk belachelijk. Er is een tint van actering en een voetlicht-aanzien aan vele onzer werken; wij moeten trachten dat te verhelpen. Eene verzameling als deze kon ons van groote dienst wezen, als wij naauwlettend onze eigene zwakheden en de kracht van anderen opmerken. Met groot voordeel kunnen wij van *Frankrijk* het kalm rustige en waardige afzien, dat het ons aanbiedt in de beste zijner werken. *Frankrijk* is thans onze gastheer, en wij willen niet zoeken naar zijne gebreken; maar willen liever van dat land al het goede

aannemen, dat het ons heeft te leeren, en zeggen dus niets meer van het euvel, dat wij wenschten te vermijden. Wat de middeleeuwsche kunst betreft, kunnen wij meer van *Frankrijk* leeren door zijne schrijvers dan door zijne kunstenaars, maar in zijne herlevendiging van klassieke vormen willen wij eerbiediglijk aan *Frankrijks* voeten zitten en erkennen dat *Frankrijk* in deze ver boven ons staat. Daar toch is de kunst niet blootelijk een *rechauffage* (opwarming) van oude vormen en oude details, maar een levende feniks herrijzende uit de asch van het verleden. De verfijnde elegantie van het détail, het bevallig contour der vormen en het spaarzaam, maar gepast aanwenden van ornament in de beste werken, dit alles zijn lessen die wij wel gaarne van *Frankrijk* aannemen. Konden wij *Frankrijks* wel ietwat vrouwelijke gratie temperen met een weinig onzer hoekige kracht, wij zouden, wellicht, *Frankrijk* verbeteren. Het is wel geneigd wat te „débonnaire” en „gentil” te worden, maar in zijne beste inim achten wij het zeer hoog.

Trachten wij de kracht en stoutheid, die wij in onze werken bezitten, te behouden, maar bij gelijke volhardende studie ook te verkrijgen iets van de aanmingheden, die onzer kunst in *Frankrijk* ten sieraad zijn. Bovenal, maken wij bij onze werken op papier ruim gebruik van het krabmes (*pruning*). Wij vervallen maar al te gereedelijk tot de boezemzonde van den rijkgeworden *parvenu*, onze werken smakeloos verfonfaaijende met allerlei onharmonische toevoegsels, de zuivere vormen der ware kunst verdrinkende onder wagenvrachten van bouwkunstige linten en strikken.

Eene andere les, die wij van *Frankrijk* kunnen opvolgen, is de meer praktische betrekkelijk tot het geometrisch teekenen. Daarin zijn wij in ons land volslagen onkundig, en wij aarzelen niet te zeggen, dat het ons volkomen onmogelijk zou wezen, zulk eene massa geometrische teekeningen bijeen te scharrelen als door *Frankrijk* zijn tentoongesteld. Ze aannemende als bloot technische expressiën, moeten wij zeggen dat zij zeer welsprekende openbaringen zijn en grootelijks kunnen strekken tot verfijning van oog en gemoed. Slordige teekeningen maken slordig werk, en de architect, die zijne teekeningen zorgvuldig wil bewerkt hebben op eene breede schaal, gelijk die van HÉNARD, zal door dat middel menige raauwheid vermijden, die uit teekeningen op kleine schaal insluipen. Ontwiffelbaar heeft men aan deze reden veel van de verfijnde elegantie der moderne fransche bouw-

kunst te danken, en zoo deze expositie geene andere les zou leeren, zullen wij ze welkom heeten als een groote aanwinst in de kunst. Wij ook op onze beurt kunnen aan *Frankrijk* veel leeren, en bestudeerde *Frankrijk* zijne bouwwerken meer in perspektief-teekening, dan het nu doet, zij zouden een stouter aanzien krijgen, en meer licht en bruin hebben met meer verscheidenheid van omtrekken; voorwaar, een verbond van ons beider kwaliteiten zou voor beide wederkeerig goed zijn. Het is onze eigene schuld, als wij niet door zulk eene nevenstelling als deze expositie oplevert, tot elkanders verbetering bijdragen.

Na *Frankrijk*, is *Oostenrijk* het land, welks belangstellende beschouwing ons het meest voordeel kan opleveren, ofschoon het in de strekking zijner kunstitdrukking veel meer ons nabij komt dan eenig ander land. De gewoonte daar, in perspektief te tekenen en de invloed welken dit heeft op de kunst, is vrij wel of even als bij ons; evenwel bespeurt men in *Oostenrijks* werk in het algemeen eene rustigheid en een gemis van dat beuzelend streven naar nieuwigheid, ten onregte *effekt* genoemd, dat zoo dikwerf onzen arbeid bederft. Ongetwijfeld zijn er eenige onzinnig overladen ontwerpen in de oostenrijksche galerij, en daarin komt het grootelijks overeen met ons. Ook *Oostenrijk* kan menige der lessen gebruiken, die wij hebben aan te nemen. Van de andere landen hebben wij niet veel te leeren, uitgenomen hier en daar eene lijn, nu en dan eene aanwijzing, doch dit meer van dezen en genen artist individueel, dan door het gemeenschappelijk streven der natie of de rigting eener school; een en ander hiervan hebben wij aangestipt bij ons doorloopen van de onderscheidene afdeelingen. Den genen die willen leeren, biedt deze expositie veel, en het was veel meer ons pogen den weg aan te wijzen ter opzameling dan bloot het weinige bekend te maken door ons bijeengebragt; er is over genoeg voor alleu die er heengaan, en het is onze ernstige hoop, dat *Engelands* bouwmeesters de broederen van het buitenland in hunne waardij zullen bestuderen. Dan zijn wij verzekerd dat de invloed dier studie te huis goede vrucht zal opleveren. Wij nemen nu afscheid van dit gedeelte der tentoonstelling, en gaan over tot het meer praktische deel van ons overzigt, waar wij evenveel, ja zelfs meer zullen vinden aan te stippen en te overwegen.

VI. HET PARK.

Tot dusverre hebben wij de bouwkunst in oogenschouw genomen alleen zoo als zij ons in teekeningen wordt voorgesteld. Er zijn binnen het gebouw enkele illustratiën der kunst in uitvoering te zien, doch deze zullen hoofdzakelijk onder onze aandacht komen bij de beschouwing der materialen waaruit zij zijn zamengesteld, omdat zij, in het algemeen, meer zijn aangelegd om de deugdelijkheid of bruikbaarheid van het materiaal te doen uitkomen, dan wel om het bouwkunstig karakter. Enkele van de opstellen ter afzondering der produkten van de eene natie van die der andere, verdienen in het voorbijgaan een blik; van deze willen wij noemen die van *Rusland* met zijn houtwerk, van *Wurtemberg* en *Beijeren*, van *Italië* en van *Griekenland*; doch deze verdienen meer de aandacht uit het oogpunt van decoratief dan uit dat van architectuur; en daarom vinden wij dus binnen het gebouw weinig dat ons oog boeit. Daarbuiten vinden wij talrijke konstruktien van alle volkeren, natiën en talen, alle meer of minder in het Fransch vertaald, en dit wel over het algemeen meer dan minder. Het zou wel schier nutteloos zijn te achten, die alle op de rij af te beschrijven, daar vele er van bloot aanduidingen zijn van eenigen bouwstijl, waarvan zij zich het air geven; anderen verdienen geenszins eene ernstige beschouwing als illustratiën van de bijzondere nationaliteit van het land welks naam zij dragen; weër andere zijn er, die zeer veel verdiensten hebben, en deze zullen wij doen opmerken als wij ze passeren. Binnenkomende door den grooten of voornamen toegang, ontmoeten wij regts van de *Avenue Impériale* eene verzameling van bouwwerken, in naam behoorende aan *Groot-Brittannië* en *Ierland*, maar in werkelijkheid toebehoorende aan dat *imperium in imperio South-Kensington*. Hier hebben wij half-houtwerk van een pover karakter, gevuld met karikaturen in omtrek en als excentriek, alles zoo armelijk ontworpen, dat een derde-rangs architect naauwelijks zich geveild zou voelen als zij hem wierden toegeschreven. De eenige uitzonderingen op deze uniformiteit van leelijkheid zijn: een zeer elegant en wel gedekoreerd gebouw, waar de proefnemingen geschieden met de onderscheidene stelsels van elektrische verlichting, en de bedekking over de ketels, die den stoom leveren voor de verschillende machines in het gebouw. Bedoelde bedekking wordt gedragen door zeer goed gemodeleerde kolom-

men van terra-cotta, welke tegen de breede donkere schaduw van het dak uitkomen op eene hoogst pittoreske en voldoende wijze. Deze voorbij zijnde, komen wij aan eene reeks bouwwerken van afschuwelijken smaak, en wat betreft hunnen artistieken aanleg, en wat aangaat de bestemming, waar de heiligste woorden worden uitgereikt zonder eerbiediging of onderscheiding, en het evangelie des vredes verworden tot een kweker van godsdienststrijd. Wij zijn blijde onzen polyglottischen landslieden den rug te keeren, ofschoon wij, dit doende, moeten passeren eene jammerlijke travestie van den tempel van *Xochicalco*, waarbij, ten einde ons gevoel nog meer te kwetsen, eene rij van werkelijke schelds is aangebragt als een ornament langs den tempel; voor de kleine som van 50 centimes moogt gij het genot hebben er onder door te gaan. Hoe eene natie, bogende op haren goeden smaak, eene tentoonstelling vol gebrek daaraan kan gedoogen is ons een moeilijk raadsel; doch, van beide achten wij die onzer landslieden verreweg de ergste. De *Cercle International*, hier in de buurt, is een zeer armelijk gebouw, zoowel in- als uitwendig; en ofschoon gebezigd tot allerlei einden, schijnt het tot geen enkel te deugen. De concerten van *STRAUSS* verdrinken in het eeuwig geratel (*perpetuum mobile*) van messen en vorken, en eene van *SCHUMANN'S rêveries* wordt afgebroken door champagne-geknal; terwijl, zoo wij *boven* wenschen te dineren, door het concert van *beneden* onze orders verward en op die wijze diner en concert beide ons bedorven worden.

Digt hierbij ontmoeten wij eene verzameling *tunesische minstrels*, stallen en paleizen, alle van nagemaakte materialen, en niets echts in de heele kollektie. Een chineesch theater, ingenomen door fransche kunstenaars (*tumbles*) en opgericht naar gebrekige schetsen, is al evenmin echt te noemen; het smart ons dat zooveel gelds is vermorst voor het namaken van een zoo slecht "*Cremorn garden*." Voor de helft der som zou de heer E. T. SMITH ons iets bezorgd hebben, dat vrij wat meer voldeed, en ons een even goed denkbeeld hebben gegeven van oostersche kunst. Nog wordt hier gevonden een rumaansch paviljoen met zeer dronken (*tipsy*) torentjes in tegengestelde rigting overhellende, en van buiten gedekoreerd met een mengsel van chineesch en angel-saksisch ornament. Dit alles is ten uiterste kinderachtig en geeft niets der moeite waard te leeren. Welligt echter hebben deze dingen reeds hun doel bereikt, — wel te ver-

staan, als zij betaald zijn; maar zijn zij allezins nutteloos, behalve tot het doen verspillen van het geld van andere natiën ten voordeele van enkele fransche werklieden. Verreweg beter zijn de werken van het „koningrijk” *Egypte*, zoo als, naar wij onderstellen, wij het thans moeten beginnen te noemen. Hoewel deze werken klein zijn, en zich naauwelijks verheffen boven de waardigheid van bouwkunstige modelvormen, zijn zij zeer naauwkeurig en goed, en verschaffen den genen, die ze in werkelijkheid bestuderen willen, een uitmuntend denkbeeld van hetgeen de egyptische architectuur is, als kunst. Doch, voor het publiek, in het algemeen, zijn ook deze nutteloos, daar de hoofdsentimenten der egyptische bouwkunst ontbreken; daar is noch eene massa die imponeert, noch het mysterieuse dat meêsleepst; de grootheid van het oude *Egypte* is teruggebragt tot de kleinheid van zijnen tegenwoordigen toestand; het kleine *pylon*, dat den ingang bewaakt, wordt overschaduwd door het kolossale van een modern kairoosch koffijhuis, dat er over heen ziet. Niettemin verdienen *MARIETTE-BEY* en zijne bekwame helpers onzen lof, wat betreft de getrouwheid van détail en de juistheid van modelering; het is ons een genoegen deze gelegenheid te hebben om hun dien lof toe te zwaaijen.

Het moderne *Egypte* wordt vertegenwoordigd door eene zeer fraaije navolging van een *okel* of koffijhuis, en het paleis des onderkoning. Deze verdienen de aandacht, als keurproeffjes van den tegenwoordigen staat der moderne arabische architectuur; hunne verbindingen en het algemeen ensemble hunner kombinatiën van licht en bevallige vormen zeer zijn aangenaam te zien, maar wat praktische leering aangaat, zijn zij geheel onvruchtbaar. In dezelfde kategorie mogen gebragt worden de illustrerende bouwstukken van *Turkije* of *Egyptes* stiefvader. Hier hebben wij een moskee van kleine afmetingen, met hare ligte, bevallige minarets, in welke moskee wij mogen binnentreden, zonder de voorafgaande formaliteit van onze laarzen uit te trekken, waar wij dan een zeer naauwkeurige voorstelling op kleine schaal vinden van de inwendige inrigting van een dezer pittoreske gebouwen, met een preekstoel van waarlijk protestantsche hoogte en waardigheid benevens een dak vol gloeiende kleuren.

Wij willen nu afscheid nemen van de oostersche traditiën, en een pad overstekende, bevinden wij ons in het nog onvoltooide gebied van *Italië*, welks voornameste bouwwerk, vreemd genoeg, een grieksch-dorische pseudo-tempel is met ramen er in, en met goeden

uitslag in kleuren gedekoreerd, maar pover van ontwerp. Veel beter is een klein paviljoen, gedekoreerd met eenige zeer schoone *plaques de faïence coloriée*, vele van groote afmetingen, en toonende hoe deze tak der decoratieve kunst tot een zeer architektonisch doel kan worden aangewend. Het is jammer dat men gemeend heeft dit gebouwtje te moeten dekoreren in geïmiteerd *al graffito*; het reële zou minder kostbaar zijn geweest, en, wèl vreemd, de eenige illustratie van deze waarlijk florentijnsche en zeer bewonderenswaarde en effektvolle dekoratie-manier wordt geëxposeerd in het *Palais des beaux-arts* van *Zwitserland*. Wij naderen de *porte Desaix* en hebben een vierde van het park afgezien.

De drie hoofdavenues, die op dit punt toegang geven tot het gebouw, overstekende, bevinden wij ons op den *boulevard du Sud*, en ten gevolge der even vreemde onregelmatigheid als die waarmede de bouwwerken van *China*, *Japan* en *Tunis* geplaatst zijn op den *Boulevard de l'Ouest*, ontmoeten wij hier de werken van *Rusland*, *Noorwegen* en de overige noordelijke landen van *Europa*. Inderdaad het fransche systematiseer-systeem wordt hier geïllustreerd door wonderspreken en tegenstrijdigheden. Zeer veel beter en meer waar zijn de gebouwen in dit gedeelte, en op het punt van nieuwigheid in hout-konstruktie is dit bepaald het meest vruchtbare en belangrijke deel van het park. De russische gebouwen zijn, het een als het ander, uitstekend, en ofschoon welligt te veel met ornament beladen en te fantastisch, het onderzoek allezins waardig; doch in waar timmerwerk is er veel te leeren. De russische stallen, en het bekoorlijke bureautje der kommissarissen zijn de studie waard, meer speciaal van onze koloniale vrienden, die hier kunnen waarnemen, hoe een blokhuis tot een zeer karakteristiek en architektonisch gebouw kan worden gemaakt; de wijze waarop de geronde pijnblokken aan de hoeken worden zamen gehalveerd is zeer opmerkelijk. Het is vreemd hier een punt van aanraking te vinden tussehen de oude lycische architectuur, de voorgangster der ionisch-grieksche, en de blokhut van een kolonist in het westen. Weinige stappen verder vinden wij eene tartaarsche tent, welke bij eene eenvoudige wijziging in het versierwerk, nl. door dit wapenschilden enz. te doen voorstellen, voor een relik uit de middeleeuwen kan worden gehouden. De verzoeking is groot om af te wijken van eene beschouwing, die de bijna gelijke schreden aller natiën op de

baan der beschaving volgt; doch wij zijn verplicht dit over te laten aan de eigen overweging onzer lezers, en spoeden ons voort, voorbij het huis van GUSTAAF WASA, naar SAGERS paleis der schoone kunsten van *Zwitserland*. Opgetrokken op een breed platform, en hoog gekleurd, heeft dit gebouw een aanlokkend voorkomen uit de verte; maar het genoegelijk gevoel bij de eerste nadering wordt weldra verdreven, zoodra wij het van nabij moeten kenschetsen als een monument strijdig met alle bouwregelen. Het heeft massieve wanden bij lichtig bovenwerk, zware dorische kolommen die een zeer lichte last dragen; over het geheel is een *air* van ernst en deftig grieksche karakter in het ontwerp, en vindt men daarin de *détails* der vlaamsche school van de 16e eeuw. VIRGILIUS, SOLIS en DAEDALUS, vereenigd met iets dat ons aan RAPHAEL moet doen denken (?), geven een zoo vreemde zamenkoppeling van denkbeelden als *Zwitserland* zelf. Mogelijk is het gebouw juist om dit gebrek aan eenheid te meer tot zijn doel geschikt, of mogelijk bevordert dit gebrek aan eenheid wel juist zijne homogeneiteit. Zoo zeer zijn wij door paradoxen omgeven, dat wij schier gedrongen worden het met POPE er voor te houden dat „al wat is, ook regt is.” Maar regt of verkeerd, wanklanken maken geen harmonie, en het is alleen om den handen-arbeid der dekoratie dat wij het van digtbij gaan bezien. Want hier hebben wij eene goede illustratie van het *al graffito* werk, zoo men weet in donkeren lichter kleurige cement-bepleistering aangebragt. In een land als het onze, waar zooveel met cement wordt gedaan, heeft het ons meermalen verwonderd de toepassing dezer werkwijze niet meer verspreid te zien. Voor buitenwerk zou onze rookerige atmosfeer het geheel tot eene loome grijsgrauwe tint terugbrengen; maar voor binnenwerk in groote ruimten, publieke zalen, trappen enz. verschaft het eene verwonderlijke gelegenheid om een groot effect voort te brengen voor kleine kosten. Wij bevelen den mannen van ons vak aan, voor zooverre zij de gelegenheid misten om deze werkmanier in *Italië* te bestuderen, de proeven, die hun hier worden aangeboden, te onderzoeken. Beter is het dat zij het gebouw niet binnengaan, want de schilderwerken zijn droevig, en, tenzij men verlange een uurtje stil uit te rusten, biedt het van binnen niets aanlokkends. — *Noorwegen* en *Denemarken* vertoonen ons eenige goede konstruktien in hout, en de huizen van laatstgenoemd land, boven den grond verheven, om eene vrije ventilatie te weeg te brengen, geven

een goeden wenk voor hen die bouwen op vochtigen bodem. De kleine tyroolsche woning, gebezigd tot bureau voor de oostenrijksche kommissarissen, is mede een goed voorbeeld voor doelmatige timmerkunst; maar het meest aanlokkende van dit land is zijne trofee van terra-cotta. — De annexe van *Spanje* is ten uiterste zwaar en maakt een onaangenaam contrast met de ligte en elegante arabischachtige konstruktie van *Portugal*; zeker zou men op ethnologische gronden beide bouwwerken met elkander kunnen verwisselen.

Tegenover de *École militaire* vindt men eene belangrijke verzameling fransche gebouwen ten behoeve van het landbouw-bedrijf, wier bekapping de opmerking verdient, omdat zij bij vele zeer bijzonder merkwaardig is voor onze dakpanfabrikanten. Eene, ons nieuwe, manier van riet- of stroobedekking wordt hier mede geëxposeerd; de Franschen noemen ze eene chinesche manier; — maar hoe men aan die benaming kwam, konden wij niet te weten komen. Het stroo wordt gesneden in stukken van 18 engelsche duim, opgelegd in algen, en zamengenaaid met geteerd garen; het schijnt eene zeer deugdzaame bedekking te zijn, althans is zij zeker zeer aangenaam voor het oog. In dit gedeelte van het park is eene wonderbare konstruktie te zien, thans door *Pruissen* opgericht wordende, en van een buitengewoon oostersch karakter. Waarom die stijl door de *Pruissen* is gekozen, weet alleen graaf BISMARCK. Zijn er oostersche kwestien in aantogt? Gaat de koning van *Italië* zijnen blooten titel op *Jeruzalem* verkoopen aan den fortuinlijken WILLEM I? Wie kan het zeggen? Maar zeker zouden wij meenen dat eene zoo slimme natie wel reden moet hebben voor eene uitgaaf van zoo wat 125,000 fr. voor een ding in zoo af te keuren stijl. Wat het overige bouwwerk, in dit kwartier, betreft, het zijn houten doozen, vormende eene groote verzameling monstertheekisten en bieden niets opmerkenswaard. Het is derhalve met onbepaald genoeg dat wij de *Avenue de l'Europe* oversteken naar het paradijs der expositie, den *jardin réservé*. Voor een halven franc verplaatst ge u van de doffe materiële aarde in een feeën-land, waar voorzeker de tooverroede moet gewerkt hebben. Vóór een jaar was hier niets anders dan eene drooge, barre, steenige zandwoestijn; en nu vonden wij golvende wandelparken, groot, schaduwrijk geboomte, wouden, rotsen en water, en, het meest wonderlijke van alles, een rijken tooi van frisch groen. Millioenen wagens bouwgrond moeten zijn aangevoerd, en duizenden arbeiders in het werk gesteld, om zulk een resultaat

voort te brengen; en wij aarzelen niet te zeggen, dat het ons in *Engeland* onmogelijk zou zijn geweest, zulk eene herschepping in zoo korten tijd in wezen te roepen. Wandelende tusschen schitterende perken van geurenspreidende bloemen, of verademing zoekende in koele grotten, verliezen wij ons in verbazing over eene zoo groote en zoo spoedige verandering en erkennen schier voor het eerst, dat „men deze dingen in *Frankrijk* beter verstaat.” Dit is in waarheid de triomf der expositie, en de uitvoering verdient onbeperkten lof. Oranjeriën, trekkassen bij het dozijn, van alle soort, vorm en omvang, noodigen tot beschouwing der reuzenpalmen en vreemdsoortige dwerggewassen. De schier overweldigende rozengeur in de eene, de wellustige weelderigheid der orchidaëen in de andere, doen ons schier vergeten, dat wij slechts sterfelijke architecten zijn, die meer zoeken naar leering, dan naar genoeg voor ons zelve; het kost ons moeite op nieuw het leven ernstig op te nemen en den toovertuin vaarwel te zeggen. De meest opmerkelijke trek in de konstruktie dezer gebouwen is hun kromme of gebogene planvorm, daar zij steeds gedekt zijn met „stores” of blinden, groen geschilderd en zamengesteld uit ligte stukjes hout ongeveer een half duim van elkander en $\frac{1}{4}$ duim dik. Dit tempert tevens bij dag de hitte der zon, en belet veel uitstraling des nachts. In andere zaken, zoo als verwarming en ventilatie, bieden zij ons niet veel nieuws, maar wij merken een zeer groote spaarzaamheid op in de konstruktie. Wat betreft de werken van bouwkunst, levert de *Jardin réservé* er slechts weinige, en niet meer dan twee vorderen eenige bijzondere opmerking. Deze zijn ten eerste het paviljoen der keizerin, en ten

tweede een paviljoen in terra-cotta van den heer BOULANGER. Het *Pavillon de l'Impératrice* is een klein achthoekig gebouw; met kleine voorspringende gedeelten ter zijden, waardoor het eenigzins een kruisvorm verkrijgt; de konstruktie is van verglaasden baksteen, donkerblauw, lichtblauw, bruingeel en versierd met gehouwen steen benevens met gekleurd en gebakken aardewerk. Eenige gedeelten daarvan zijn inderdaad fraai. Wij vestigen de aandacht en van architecten en van fabrikanten op het watergootstelsel; het is goed ontworpen en met beleid uitgevoerd en een goed resultaat der behandeling van dit punt bij de Franschen. Wij Engelschen hebben maar al te zeer het denkbeeld, dat eene goot iets is waarvoor men zich schamen moet, en trachten die op onderscheiden wijze te verstoppert. Hier komt men er fiks meê voor den dag en worden zij zoo netjes behandeld, dat een vermeerdering van schoonheid gewonnen wordt voor datgene wat wij als een gebrek beschouwen. Het gegoten en geslagen loodwerk van den koepel is zeer goed aangelegd en uitgevoerd, en wij bejammeren grootelijks de verwaarloozing van dit zeer rekbaar en nuttig metaal in *Engeland* als eene bron van ornamentatie. IJzer, dat moeilijker te behandelen is, en lichter verroest en wegteert, gebruiken wij in overvloed op plaatsen, waar reparatie of op nieuw schilderen schier onmogelijk is; maar lood, dat geene verf behoeft, dat niet oxydeert, of ten minste door oxydatie niet in deugd vermindert, en dat veel gemakkelijker te bewerken is, verwaarloozen wij op onbegrijpelijke wijze. Het hier gebezigde ijzerwerk is wijselijk zóó geplaatst, dat het toegankelijk is; vooral zijn de balkonfronten allereurigst bearbeid.

PRIJSVRAGEN,

uitgeschreven in het jaar 1868, door de Maatschappij: „Tot bevordering der Bouwkunst” ¹⁾.

EERSTE PRIJSVRAAG.

EEN GEBOUW VOOR EENE HOOGERE BURGERSCHOOL MET
VIJFJARIGEN KURSUS.

Het voor den bouw bestemde terrein wordt ver-

¹⁾ In het jaar 1866 zijn geene prijsvragen uitgeschreven. De reden daarvan was gelegen in het Bestuursvoorstel betrekkelijk tot de viering van het vijf-en-twintigjarig bestaan der Maatschappij, DL. XVI.

ondersteld te zijn gelegen tusschen hooge gebouwen, en zoodanige afmeting te hebben, dat ter wederzijde

dat in de 24e algemeene jaarlijksche vergadering van den 27 Junij 1866 behandeld en goedgekeurd werd.

Dientengevolge zijn de prijsvragen (*Raadhuis* enz.) in Julij 1867 opgemaakt, en moest de termijn van inzending worden verkort, opdat de beoordeeling vóór de algemeene vergadering van 1868 konde zijn afgeloopen.

Aangezien de uitslag der laatste prijsuitschrijving, Julij 1868,

eene open ruimte van 8 ellen kan blijven bestaan tusschen de belendende perceelen en het te ontwerpen gebouw.

Het gebouw zal bestaan uit drie verdiepingen, waarboven een zolder, en moet bevatten:

- a. negen schoollokalen, ieder lokaal van 30 leerlingen;
- b. een zaal voor het onderwijs in de natuurkunde;
- c. een zaal voor het onderwijs in de scheikunde;
- d. een laboratorium voor het onderwijs in de natuurkunde;
- e. een lokaal tot bergplaats van natuurkundige werktuigen;
- f. een werkkamer voor den amanuensis bij het onderwijs in de natuurkunde;
- g. twee laboratoria voor het onderwijs in de scheikunde, elk voor 24 leerlingen;
- h. een weegkamer, in gemeenschap met de beide laboratoria;
- i. een vertrek voor de verzameling van scheikundige preparaten en toestellen;
- k. een werkkamer voor den amanuensis bij het onderwijs in de scheikunde;
- l. een vertrek voor de verzameling van voorwerpen voor natuurlijke historie;
- m. drie zalen, waarvan een voor handteekenen, een voor regtlijnig teekenen en een voor het teekenen naar voorwerpen van pleister, iedere zaal ingerigt voor 30 leerlingen;
- n. een kamer voor den directeur, een wachtkamer, benevens een spreekvertrek;
- o. een kamer voor docenten, tevens ingerigt tot bibliotheek;
- p. een buiten het gebouw te plaatsen gymnastiek-lokaal, met kleedkamer, bergplaats voor wapenen en gereedschappen en met afzonderlijke privaten en urinoirs;
- q. voor woning van den concierge: twee vertrekken, een keuken en kelder;

ter algemeene vergadering van 1869 moet worden bekend gemaakt, en ook voor de beantwoorders dezer prijsvragen een kortere tijd dan de gewone beschikbaar kon worden gesteld, heeft het Bestuur in zijne zitting van 27 October 1868 besloten, dit tweede stel prijsvragen op te maken en daarbij *primo November* 1869 als tijdstip van inzending vast te stellen. Door dezen maatregel wordt het onvermijdelijk verzuim van 1866 hersteld en geschiedt de toen onmogelijk geworden prijsuitschrijving thans.

Daarenboven zal de uitslag van dit tweede stel prijsvragen in het jaar 1870 ter algemeene vergadering worden bekend gemaakt, en op die wijze deze maatschappelijke zaak, op vroeger gebruikelijke wijze, ook voor vervolg van tijd zijn geregeld.

r. de vereischte retiraden, urinoirs, bergplaatsen voor kleederen en brandstoffen;

s. een ruime en opene plaats achter het gebouw.

De schoollokalen moeten eene voldoende ruimte bevatten voor drie stellen leertafels met banken, ieder stel bestaande uit vijf voor elkander geplaatste zitbanken, te zamen voor *tien* leerlingen; voorts eene kast en schrijfbord.

De leerzaal voor het onderwijs in de natuurkunde moet voorzien zijn van oplopende banken voor 50 à 60 leerlingen, eene experimenteertafel en zoogenaamde zuurkast.

Wijders moeten worden aangeduid:

in de lokalen tot verzameling van natuurkundige werktuigen en scheikundige preparaten, de vereischte kasten;

in elk der twee laboratoria en in de zaal voor het onderwijs in de scheikunde, een zuurkast en werktafels, en in de leerzaal bovendien de vereischte banken;

in de weegkamer, een weegtafel en kasten;

in de teekenzalen, de noodige tafels, kasten enz., en in het gymnastiek-lokaal de verschillende toestellen.

Elk laboratorium met een uitgang naar buiten, alwaar, door het plaatsen van een afdak, gelegenheid moet worden gegeven tot den arbeid in de vrije lucht.

Alle lokalen moeten verwarmd worden door kagchels, en voorzien zijn van de vereischte kanalen voor de luchtversching.

De vestibule, portalen, trappen, retiraden, bergplaatsen en alle verlangde lokalen moeten ruim, goed verlicht en gemakkelijk toegankelijk zijn. De plaatsing van de schoolbanken, werk- en teekentafels, schrijfborden, kasten, kagchels enz., alsmede de wijze van luchtversching en dagverlichting moet duidelijk worden aangeduid.

Overigens moet het gebouw karaktermatig zijn ontworpen en worden pleisterwerken aan de gevels ont-raden.

De plannen, opstanden en doorsneden worden verlangd op eene schaal van 1 duim, en de voorgevel op eene schaal van 2 duim per nederlandsche el. De leerbanken, zuurkasten, teekentafels, kasten voor natuurkundige werktuigen, benevens de voornaamste uit-en inwendige details, moeten worden geteekend op $\frac{1}{10}$ der ware grootte.

Bij het ontwerp moet worden overgelegd eene memorie, bevattende eene duidelijke omschrijving van alle teekeningen en details.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat der bekrooning waardig zal zijn, zullen worden uitgereikt het GETUIGSCHRIFT der Maatschappij met haar zegel voorzien, en eene som van DRIEHONDERD GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd alle bouwkundigen, geboren of woonachtig in het koninkrijk der Nederlanden.

TWEDE PRIJSVRAAG.

EENE KUNSTKAST, HOOG 3 EL, BREED 5 EL.

De vorm van deze af te sluiten kast moet sierlijk en oorspronkelijk zijn en zoodanig verdeeld en ingerigt, dat het geheel gemakkelijk gebruikt kan worden. Van boven voor folianten breed 0.50 el en beneden voor portefeuilles en plaatwerken diep 1 ned. el. De keuze van de houtsoort, van de beschildering en van het ornament wordt den ontwerper vrij gelaten. De toelichtende memorie zal eene duidelijke omschrijving moeten bevatten van dit ontwerp en zijne konstruktie.

Van deze kast wenscht men de tekening van het voor- en zij-aanzigt, benevens het plan en de doorsnede, op eene schaal van 5 duim per el. De voornaamste details der lijstwerken en konstruktien moeten op de helft der ware grootte geteekend worden.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat der bekrooning waardig wordt gekeurd, zullen worden toegekend het GETUIGSCHRIFT der Maatschappij en eene som van VIJFTIG GULDEN.

De mededinging is uitsluitend voor de leden.

ALGEMEENE BEPALINGEN.

ART. 1. Alle stukken, ter beantwoording dezer prijsvragen, worden *vrachtfrij* ingewacht vóór of op *primo November* 1869, onder het adres van den sekretaris der Maatschappij, aan haar archief, *Wijde*

Kapelsteeg 131, te *Amsterdam*, met aanwijzing van een adres, om, zoo noodig, met den vervaardiger te kunnen korresponderen, zonder den naambrief te openen.

ART. 2. Ieder ingezonden stuk moet zijn gemerkt met een spreuk of motto, en voorzien van een naambrief, waarop van buiten die spreuk of dat motto moet worden herhaald, benevens een geheim teken ter terugvordering, en van binnen vermeldende den naam, voornaam, de betrekking en woonplaats van den inzender.

ART. 3. Het schrift der memoriën, alsmede het letterschrift op de teekeningen moeten door een andere hand dan die des vervaardigers geschreven zijn.

Bij niet behoorlijke nakoming dezer bepaling, of bijaldien de vervaardiger zich op eenigerlei wijze kenbaar maakt, blijft zijn ontwerp — al mogt dit ter bekrooning zijn voorgedragen — buiten aanmerking voor eenige onderscheiding.

ART. 4. De teekeningen mogen niet op houten ramen of kartons gespannen zijn, en niet opgerold worden toegezonden.

ART. 5. Het Bestuur van de Maatschappij heeft het regt, van de vervaardigers, aan wie volle bekrooningen zijn toegekend, de verkleining hunner ontwerpen te vorderen, op zoodanige schaal en wijze als voor de uitgave blijken zal noodig te zijn.

ART. 6. De bekroonde ontwerpen, en ook die waaraan accessits in geld worden toegekend, blijven, ingevolge de artt. 34 en 39 der wet, de eigendom der Maatschappij.

De niet bekroonde ontwerpen blijven, tegen opgave van het in artikel 2 vermelde geheime merk, ter beschikking voor de inzenders.

Aldus vastgesteld door het bestuur der Maatschappij.

Amsterdam, December 1868.

G. B. S A L M,
loco sekretaris.

MEDEDEELINGEN EN BERIGTEN.

Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.

I.

De *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid* heeft op het eind van October 1868 hare prijsvragen uitgeschreven.

Onder deze komt eene voor, die wij onzen lezers

en vakgenooten bekend maken, om twee redenen: 1°. omdat zij, die deze vraag wenschen te beantwoorden, in de *Bouwkundige Bijdragen* veel stof zullen vinden, die hun te stude kan komen, en 2°. omdat het belang der vraag meebrengt dat een groot aantal

antwoorden worde ingezonden, weshalve wij onze geachte medeleden tot mededinging uitnoodigen.

„Prijsvraag, waarvan de termijn van beantwoording verstreken was, en die op nieuw met eenige verandering wordt voorgesteld.

„Op vele plaatsen in ons land worden thans pogingen aangewend tot verbetering van de woningen voor den arbeidenden stand, en van de vereenigingen, die zich tot dat doel hebben gevestigd, mag men veel goeds verwachten.

„Zeer wenschelijk is het, dat dit voorbeeld weldra meer algemeen worde nagevolgd, maar tevens, dat daarbij naar goede en op wetenschap en ervaring berustende beginselen worde te werk gegaan, en dat vooral kennis worde genomen van de voortreffelijkste voorbeelden in het buitenland.

„De Maatschappij looft daarom hare GOUDEN MEDAILLE uit voor de beste beantwoording van de volgende vraag:

„*Wat is tot heden in Nederland gedaan voor de verbetering van arbeiders- en handwerkers-woningen, en hoe ver verdienen de verschillende beginselen, in het buitenland toegepast, bij ons navolging?*”

Antwoorden in te zenden vóór 30 September 1870.

Programmaas zijn op franko aanvragen te verkrijgen bij of door tusschenkomst van den Algemeenen Sekretaris-Penningmeester der Maatschappij, den heer F. W. VAN EEDEN, te *Haarlem*, aan wien de antwoorden ingevolge voorwaarden franko moeten worden gezonden.

II.

De vraag is niet zelden geopperd, of het gewenscht is dat stedelijke regeringen de uitvoering van al de gemeente-gebouwen aan de gemeente-bouwmeesters opdragen. Meermalen is ook in *Nederland* van deze gewoonte afgeweken, en zelfs hebben gemeente-besturen prijsvragen uitgeschreven voor gebouwen, die tot de publieke werken behooren. *Amsterdam* is hierin reeds voor lang voorgegaan, getuige de beursbouw, waarvoor enkel de fondamenteen door den toenmaligen gemeente-architect KLIJN zijn gelegd. Zelfs levert de geschiedenis van den paleisbouw (vroeger het stadhuis te *Amsterdam*) bewijzen, dat men voor ruim twee eeuwen veel waarde hechtte aan de plannen van partikuliere bouwmeesters, en het toen niet euvel werd opgenomen, wanneer zij ontwerpen voor gemeente-gebouwen maakten en deze den achtbaren *schepenen*

der stad aanboden. JACOB VAN CAMPEN heeft zijn stadhuis-ontwerp in eene zitting van den stedelijken raad toegelicht en, naar de overlevering, tegen geopperde bezwaren verdedigd.

Aan prijsuitschrijvingen heeft men toen niet gedacht, en dat is wel te betreuren, want door de prijsuitschrijvingen treden — in den regel — de verdienstelijkste ontwerpen te voorschijn.

Het gemeentebestuur van *Weenen*, van dit beginsel uitgaande, heeft onlangs gemeend, dat de tijd, dien een gemeente-bouwmeester noodig had tot het ontwerpen van het een of ander stedelijk gebouw, zeer goed te gebruiken was ook door andere partikuliere architecten, al of niet inwoners van het rijk, hetwelk gebouwen voor publieke middelen moest stichten of van de stad die gemeente-gebouwen moest oprigten. Deze meening is, vooral op het gemeente-terrein, regtvaardig, want alle partikuliere bouwmeesters werken mede tot onderhoud van stad en land, betalen lasten en patent en hebben derhalve gelijke aanspraken, daargelaten of zij als beoefenaars van een en dezelfde kunst die aanspraken al of niet willen doen gelden, waar hun dit noodig voorkomt. De gemeenteraad van *Weenen* nam in het laatst van Junij een besluit, dat om de billijkheid dient vermeld te worden, ofschoon het in strijd is met menig ander, door de besturen van andere voorname steden genomen.

De gemeente *Weenen* behoeft een nieuw stadhuis, en heeft 12 prijzen uitgelooft voor de inzenders der 12 beste ontwerpen, onverschillig of de vervaardigers Oostenrijkers van geboorte of uit een ander land zijn. De vier meest aanbevelenswaardige ontwerpen worden beloond ieder met 4000, de 4 volgende ieder met 2000, en de 4 laatste met 1000 weener gulden (= f 1.20 nederl.) Er zijn dus 28,000 fl. als prijzen uitgelooft voor één gebouw. Door deze prijsuitschrijving toont de gemeenteraad van *Weenen* zijne hooge belangstelling in den bouw van een gemeentehuis op onbekrompen wijze, en levert het bewijs dat hij het stelsel van een vrijen en algemeen kunstwedstrijd verkiest boven dat van het verderfelijk protektoraat van enkelen, hetgeen zelden ten voordeele der bouwkunst uitloopt. Wij hopen dat het voorbeeld door *Weenen* gegeven overal navolging vinde, en twijfelen niet, of het zal — zelfs op kleiner schaal toegepast — voor de nederlandsche steden rijk in goede vruchten en heilrijk voor de bouwkunst en hare beoefenaars zijn.

Zie hier eenige voorwaarden der bovengenoemde prijsuitschrijving:

De gemeenteraad benoemt uit zijn midden vijf beoordeelaars, benevens vijf architecten uit *Oostenrijk* of uit het buitenland. Deze tien personen mogen geen deel aan den wedstrijd nemen, en zelfs niet eenigermate daarbij betrokken zijn. De burgemeester, of bij ontstentenis van dezen, een der onder-burgemeesters van *Weenen*, is voorzitter der kommissie van beoordeeling. Deze kommissie zal de kunstwaarde der ingekomen ontwerpen in verband met het programma onderzoeken, en de rangorde van verdiensten in haar rapport vaststellen.

De inzender van het ontwerp, dat op voordragt van beoordeelaars door den gemeenteraad zal worden gekozen, is tevens belast met de leiding van den bouw en het maken van de zoo noodig verlangde veranderingen in zijn plan. De regeling van het honorarium zal in overleg met hem geschieden. Na de uitspraak van de beoordeelaars worden de ingezonden ontwerpen gedurende drie achtereenvolgende weken voor het publiek tentoongesteld. De bekroonde ontwerpen blijven de eigendom der gemeente. De termijn van inzending is bepaald op 1 September 1869. Bij ieder ontwerp moet een verzegelde brief worden gevoegd, bevattende dezelfde spreuk of hetzelfde kennelijk merk als op de teekeningen, alsmede opgave van den naam, de woonplaats en het adres van den inzender. Het *Wiener Stadtbauamt* (stedelijke kommissie voor de publieke werken) verzendt op aanvraag de programmaas en de situatiekaart van het terrein, in plan en doorsnede, doch alléén aan hen die naam en beroep opgeven. Voor wie in *Weenen* bekend is, diene het berigt dat het tot den bouw aangewezen terrein begrensd wordt tusschen de *Ringstrasse*, (met rijen boomen beplant) de *Weihburggasse* en de *Johannessgasse*. De rijks lengtemaat in *Oostenrijk* is de *klafter*, verdeeld in 12 onderdeelen of duimen.

III.

De bekende metaalverf, van den heer P. C. CLAASSEN JR., Prinsengracht bij de Leidsche-Kruisstraat, CC, 470, te *Amsterdam*, is als bederfwerend middel dienstig op houtwaren voor den scheepsbouw, zoowel bij den aanbouw van nieuwe of reparatiën van oude schepen, op spoorweghouten, bruggen, pennen en gaten van sluisdeuren, beschoeiingen, op- en neêr-planken, anker-

palen, bergroeden, rasters, schuttingen, schuttingpalen, grondplanken, staande gootplanken, pakhuisbalken, liggers in vochtige kelders en gebouwen, vloeren, dremfels, houten goten, champions, broeibakken en voorts op alle soorten van houtwaren, welke door vochtigheid, broei en verstikking aan bederf onderhevig zijn. Tegen het roesten van ijzer is deze verf ook zeer aan te prijzen, daar zij veel sterker en opdroogender is dan eenige andere verf. De metaalverf moet met een nieuwen kwast lijvig op houtwaren geschilderd worden, in den staat zoo als zij, door den uitvinder geprepareerd, wordt afgeleverd. Onder het gebruik moet de verf dikwijls worden omgeroerd, en alle deelen alsmede de vlakke zijden der houtwaren zoowel de einden als de naden der planken moeten goed geschilderd worden.

Voor verzending naar het buitenland wordt de metaalverf droog geleverd, met opgave der hoeveelheid olie, welke vereischt wordt om ze bruikbaar te maken. Op deze wijze aangewend, blijft de metaalverf haar geheel effect behouden op alle houtwaren, hierboven gemeld. De prijs is f 1 het ned. pond, waarmede men ruim 2 vierkante ellen oppervlakte kan bestrijken. Op één ned. pond drooge verf moet men 3 ned. onsen gekookte lijnolie doen, en dan goed roeren.

IV.

In *Italië* heeft zich eene zeer opmerkelijke wiseling in de bestemming van een gebouw voorgedaan. Wij bedoelen de oprigting van een museum in het klooster *San Marco* te *Florence*, dat in het begin van de 15de eeuw voor de dominikaner-monniken is gesticht, die tot dat tijdstip genoodzaakt waren buiten de stad te wonen in een ander klooster, genaamd *San Marco Vecchio*. COSMUS de Oude hield veel van de dominikanen; hij liet het klooster verfraaijen en herbouwen door den architect MICHELOZZI, en gaf daartoe uit eigen fondsen de zeer belangrijke som van 36,000 dukaten.

COSMUS had zich een cel laten bouwen in dit door hem gestichte klooster, welks muren nog heden getooid zijn met kunstvoortbrengselen van de beroemdste italiaansche meesters. Wij noemen, na MICHELOZZI, BOLOGNA, FRASCAVILLA, PASSIGNANO, POCCETTI, BRONZINO, BOSELLI, ROSSELLI, BATTISTA, VAIMI, GHERARDINI, ULIVELLI, GALEOTTI, LOPI en LORI, die allen, hetzij in de kerk, hetzij op den gevel van het klooster, die in 1780 voltooid is, of in de zalen of cellen, hunne kunstenaarstalenten hebben ten toon gespreid.

Boven alles munten de werken van den kunstschilder GIOVANNI ANGELICO DA VICCHIO DI MUGELLO, gewoonlijk broeder ANGELICO genoemd, uit, en die van een anderen dominikaner-monnik, BARTOLOMEI. Het klooster-museum heeft 48 cellen. In al deze cellen bevinden zich *fresco*-schilderwerken van een dezer meesters. De direktie over de musea en kunstgalerijen te Florence ijverde zeer sterk voor de bestemming van het klooster tot een museum, en werd daarin krachtig bijgestaan door het ministerie van onderwijs.

De benoemde direktie over het museum *San Marco* is voornemens het gebouw te restaureren, en de vroegere kloosterzalen te bestemmen voor de tentoonstelling van voorwerpen aan de openbare eredienst gewijd. Door de opheffing der kloosters in Italië als staatsinstellingen zouden anders al de kunstschaten aan het domein vervallen zijn, maar op die wijze worden zij bewaard en dienen tot gebruik en studie van landgenoot en vreemdeling. Er zijn in het nieuwe museum drie cellen, waaraan zich een historisch belang paart. De eene werd bewoond door den heiligen ANTONINUS, die bisschop van Florence was; de tweede door COSMUS van Medici, bijgenaamd de Oude, de derde door den geleerden SAVONAROLA. Nog bewaart men, in het vroegere klooster, bijbels met aantekeningen en verschillende voorwerpen van hoge kunst, ter gedachtenis aan dezen dominikaner-monnik.

Het is niet vreemd in onze dagen te hooren, dat b. v. een stadhuis in een kazerne, een kerk in een gasthuis, een klooster in een museum, een bibliotheekgebouw in een stal wordt herschapen; maar het is evenmin vreemd dergelijke herscheppingen luide te hooren betreuren, door hen die liefde voor de bouwkunst in het harte dragen en overtuigd zijn dat ieder gebouw zijne eigene vormen en zijn eigen karakter moet hebben, en elk doel den vorm moet aan de hand geven en beheerschen. Het is, naar ons oordeel, een niet zeer gunstig bewijs voor de kunstliefde en kennis van beschaafde personen en administratiën, als zij zich vergenoegen met dergelijke wisselingen, en volmaakt tevreden zijn met de verandering van het naambord, dat de bestemming van enkelen der gebouwen uit lateren tijd niet zelden duidelijk maakt, zonder te denken dat ook de bouwkunst juist moet uitmunten door op en in ieder gebouw het zegel te drukken van eigenaardigen vorm, doeltreffend karakter en passende versiering in hoofd- en onderdeelen.

V.

Zoo als bekend is, bezit *Jeruzalem* eene kerk, genaamd die van het *Heilige Graf*. Deze was door den tand des tijds beschadigd en dreigde in te storven. De fransche regering, hiervan onderrigt, haastte zich eenige bouwmeesters derwaarts te zenden, met last dit eerbiedwekkend gebouw in waardigen toestand te brengen. Niet lang geleden heeft het ministerie van het huis des keizers en der schoone kunsten bevolen het grafteeken van PHILIPPUS VAN AUBIGNY, in de kerk van *Jeruzalem* aanwezig, geheel af te vormen, ten einde te worden tentoongesteld in de zaal der kruistogten te *Versailles*.

Wij lezen over de genoemde kerk in den *Moniteur des Arts* (1868) het volgende:

„De herstellingswerken aan den koepel, door de architecten met veel spoed geleid, zijn weldra voltooid. In het laatst van het vorige jaar waren de ijzeren spanten voor de halfronde overdekking reeds gesteld, even als de lantaarn die er het bovendee van uitmaakt. Reeds toen kon men oordeelen over den sierlijken vorm van dezen koepel; het oude gebouw was zeer laag, en had het aanzien van eene zware, gedrukte massa. De nieuwe koepel is twee ellen hooger; op zijnen top is een kruis geplaatst. Sedert het begin dezes jaars zijn de bouwwerken met ijver voortgezet. Het groote werk, dat tot zoo veel moeilijkheden aanleiding gaf, zal weldra opgeleverd en ingewijd worden.”

VI.

Te *Berlijn* is, in navolging van het *South-Kensington Museum* te *Londen*, een museum voor de nijverheid gebouwd, dat den 7 April 1868 door den hertog VAN RATIBOR is ingewijd, in tegenwoordigheid van de keur der kunst en nijverheid bevorderende personen uit de hoofdstad van *Pruissen* en elders. „Het is tijd,” zoo eindigde de hertog zijne toespraak, „om in de aangenomen rigting vooruit te gaan, door middel van openbare lessen en voortreffelijke modellen.” De ministers van koophandel en van financiën waren op het feest tegenwoordig.

Het museum staat onder het patronaat van de kroonprinses. Zoo als men weet, heeft haar doorluchtige vader, wijlen prins ALBERT, gemaal der koningin van *Engeland*, zeer veel gedaan om de ontwikkeling der kunst in gelijke mate te bevorderen als die der nijverheid.

VII.

In de laatste jaren is de beoefening der penning- en muntkunde aanmerkelijk vooruitgegaan, en het aantal liefhebbers en verzamelaars sterk aangegroeid.

Als een bewijs, dat soms vreemde orders door somiteiten worden gegeven, mag gelden dat de administratie van het fransche munttoezigt te *Parijs* eenige harer bedienden belast heeft met het opkopen, bij handelaars in oudheden, van al de voorwerpen der zilver- en goudsmidskunst, die niet tot de echte fransche kunstwerken der 19^e eeuw behooren, ten einde die voorwerpen te doen smelten. In de *Opinion nationale* van 24 Februarij 1868 konstateert de heer OLIVIER MERSON, tot zijn leedwezen, dat, ondanks de strenge afkeuring van alle kunstorganen, de lastgeving niet is ingetrokken, en men voortdurend een jammerlijk vandalismus pleegt, met in den smeltkroes te werpen wat voor historiekenners van veel belang is, en met de meeste zorgen behoorde te worden bewaard.

Dit feit pleit echter niet gunstig voor het muntwezen en den eerbied voor de oudheid in *Frankrijk*, alwaar wel niets zal gedaan worden dan op hoog gezag. In *Nederland* heeft men gelukkig van zoo iets tot heden niets hooren vertellen, en wij mogen veronderstellen dat dit nooit ten koste der kunst het geval zal zijn.

VIII.

Het museum van *Bordeaux* is in 1862 in de asch gelegd. In zijne nabijheid waren geene petroleumbergplaatsen. Gelukkig kon men eenige schilderijen redden, en deze omstandigheid heeft sedert aanleiding gegeven tot vele protesten aangaande de wijze van bewaring dezer gemeente-eigendommen.

De gemeenteraad liet na den brand een soort van planken tent (*baraque en planches*) oprigten, en de kostbare schilderijen tegen deze ligte en niet digte schotten ophangen. De kunstlievende aartsbisschop DONNET, een einde willende maken aan deze handeling, vroeg onlangs aan het gemeentebestuur officieel, of de raad voornemens was dien toestand te bestendigen en deed het voorstel een nieuw museum te bouwen, den gemeenteraad verantwoordelijk stellende voor de schade, die, door zijne besluiteloosheid, aan de kunst en de inwoners wordt toegebracht. In het begin van dit jaar werden door het plaatselijk bestuur aan den raad van *Bordeaux* overgelegd twee ontwerpen, het eene voor bedoeld museum, het ander voor een publiek bibliotheek-

gebouw. De raad keurde beide ontwerpen af en weigerde bij herhaling zijne toestemming te geven aan het sluiten eener geldleening, voor de stichting van deze even nuttige als noodige gebouwen.

Wij stippen dit aan, alleen om den naijver op te wekken van menigen anderen gemeenteraad, opdat deze niet handele als te *Bordeaux* gedaan is. Wij vestigen de aandacht op het hooge volksbelang, gelegen in de stichting van kunstmusea en wel-voorzien bibliotheken, ten behoeve van allen, die bij lust tot onderzoek ook de begeerte paren, om wijze lessen op te doen uit het verleden en het tegenwoordige, zonder daarvoor een som geld te moeten uitgeven, die zij dikwerf niet hebben of kunnen missen. Daarenboven lezen wij dat *Bordeaux* zeer achterlijk is met het onderwijs in de schoone kunsten. Deze stad bezit eene inrigting voor teekenonderwijs, alwaar 150 leerlingen slechts één onderwijzer hebben, en geplaatst zijn in een verlaten lokaal van het raadhuis. Daarentegen besteedt *Parijs* thans f 170,000 's jaars enkel voor het teeken-onderwijs op zijne gemeente-scholen. In 1862 was het bedrag ongeveer f 35,000, verdeeld over 133, en thans loopt de subsidie over de 223 scholen die de gemeente bezit en waar goed teekenen wordt geleerd.

IX.

Als een bewijs, dat de hooge regering van *Frankrijk* er niet aan denkt de school voor schoone kunsten te *Parijs* op te heffen, moge dienen, dat bij de uitreiking, op den 13 Augustus 1868, van de eereblijken aan de leerlingen, de voorzitter, maarschalk VAILLANT, hun, blijkens *La Chronique des Arts*, n°. 34 van 23 Aug. 1868, volgenderwijze heeft toegesproken:

„Wij wijden aan uwe studiën, jeugdige leerlingen der school voor de schoone kunsten, al onze zorgen. Gij hebt aan het hoofd dezer school een meester, die het voorbeeld tegelijk met het voorschrift mag heeten en het meest volkomene model is, dat ik u ter navolging aanbeveel. Onder zijn bestuur, worden uwe leerkussen iederen dag meer uitgebreid en nuttiger. Uwe vorderingen, die zoo duidelijk van den ijver van uwe onderwijzers getuigen, geven ons voor de toekomst de beste verwachtingen van onze nationale kunstschool.”

De heer GUILLAUME, directeur der school, heeft na maarschalk VAILLANT het woord gevoerd en tot dezen o. a. gezegd:

„De School voor schoone kunsten heeft hare plaats

in de hervormingen door u omschreven. Zij heeft te beantwoorden aan eene roeping, en deze is, dat zij den ernst bij de studiën handhaven, en haren omvang al meer en meer volmaken moet.

„In de twee eeuwen gedurende welke deze kunstschool bestaat, heeft zij altijd verdiend te worden aangemerkt als eene vruchtbare instelling.

„Zij bevindt zich aan den basis onzer nationale kunsten en hetgeen uit deze volgt of daarbij behoort, en heeft als eene klassieke bewaarplaats de verschillende rigtingen der fransche kunstscholen aangekweekt; nooit is zij achterlijk gebleven, aan de kunst hare voortreffelijke vertegenwoordigers te verschaffen, even als aan onze nijverheid dat groot aantal onvolprezen kunstenaars, die ontegenzeggelijk haren roem verhoogden. De diensten door haar bewezen zijn belangrijk, en daardoor heeft zij zich altijd de voorregten waardig getoond, welke zij bij hare stichting en sedert onophoudelijk verkreeg.

„In onze dagen is er één punt, waarvoor haar onderwijs, zoo als het schijnt, gerigt moet zijn. Zij moet de opleiding der jeugdige kunstenaars verbeteren. Ieder gevoelt dit, en een edelmoedig streven openbaart zich, om dit doel te helpen bevorderen. Partikulieren, geleerde genootschappen, vreemde vorsten geven aan onze instelling, als model der meest liberale administratie, prachtige geschenken. Van overal helpt men eene inrigting die het regt der studie heiligt, ten voordeele van eene jeugd, op welke onze blijde verwachting is gevestigd. Gij weet, heer maarschalk, dat de leerlingen der *École des beaux-arts* eene afzonderlijke afdeeling vormen bij de studerende jeugd; zij hebben een kenteeken dat hun eigendom is. Met geestdrift wijden zij zich aan een werkkring vrijelijk door hen gekozen, en juist de liefde voor die keuze maakt hen krachtig, want zij doet hun wufte genoegens vergeten, en rukt hen los van de dikwerf wreede ondervinding die verbonden is aan het vol doen der behoeften van het leven. In hunne zielen ligt het regtsbesef, en de eenvoudige vreugde, die degenen aanmoedigt welke zich in een tevreden toestand bevinden. Op die wijze komen zij in hunnen werkkring vooruit, bij tijds wetende, dat zij aan deze hunne jeugd moeten ten offer brengen, maar tevens gesteund door het bekoorlijke van den arbeid, waardoor de verhevenste genietingen des geestes ontstaan.

„Met leerlingen die geschiktheid hebben, en niets

dan eer beoogen, kan men zich verstaan. Is het noodig te herinneren, dat de voortreffelijke onderwijzers dezer kunstschool zich met een onwankelbare genegenheid aan hen wijden, hen voorlichten en hunne studiën gemakkelijker maken. Maar waar men zich over mag bedroeven is dat wij de trouwhartigheid der primitieve kunsttijdvakken en de kracht der groote eeuwen missen. Het is niet te beletten dat wij ons met alle zaken bevinden in een wijsgeerig en geleerd tijdperk, en een poging om aan de leerlingen eene naïviteit in te scherpen die onwetendheid verraad, of eene vermetelheid die verdenking baart, zou ten eenenmale rampzalig zijn. Wij moeten ons tevreden stellen met de liefde voor het ware, en dit navolgen; wij moeten ons aandeel nemen in de vereeniging van een uitgebreid onderwijs met de technische studiën, en ondanks onzen naijver om als buitengewone karakters te verschijnen, hebben wij genoeg gedaan, als wij aan het toekomend geslacht ernstige werken en goed geoefende meesters weten aan te wijzen. Deze toestand, waarbij het verstand het instinkt vervangt, en waar de vrijheid voorbeschikt is om aan de voortbrengselen verdiensten te geven, is wel verre om des kunstenaars werkkring neër te drukken; voor het overige is dit feit niet van deze dagen, maar het volgt er uit of is de wet van het onderwijs in onze moderne tijden.”

Waar een directeur zoo spreekt over en tot zijne leerlingen, daar zullen die leerlingen zeer zeker hem hoogachten en liefhebben. Gelukkig voor beide, want achting is de zuivere basis, waarop zich iedere opvoeding, maar vooral die in de schoone kunsten, degelijk laat bouwen. Mijn verblijf te *Parijs*, en mijn omgang met de leerlingen der *École des beaux-arts* heeft mij echter doen zien, dat ook daar niet alles zoo voortreffelijk in zijn werk gaat. Wie hieraan mogt twifelen herinnere zich dat het korps leerlingen voor een drietal jaren niet heeft willen dulden, dat de bouwmeester VIOLLET-LE-DUC een hunner leeraren zou zijn en in hun midden het woord zou voeren, omdat zij zich niet met zijne stellingen konden vereenigen. Zoo als men weet, vervulde hij slechts korten tijd de betrekking van *professeur* in de aesthetica aan genoemde keizerlijke school, na hare wijziging en uitbreiding, en zag hij zich genoodzaakt zijn ontslag te vragen. Na dit ontslag is de rust hersteld, en tot heden bleef zij ongestoord. De beroemde kunstschool te *Parijs* blijft niettemin *Frankrijk* tot eer en groot voordeel.

HET DIAKONIE-WEESHUIS DER NEDERDUITSCHER Hervormde Gemeente

TE 's GRAVENHAGE.

MET VIER PLATEN. (PL. XVIII, XIX, XX EN XXI).

Medegedeeld door den heer E. SARABER, architect te 's Gravenhage.

In Februarij 1862 werd mij, door de kommissie van den algemeenen kerkeraad der nederduitsche hervormde gemeente te 's Gravenhage, de vervaardiging opgedragen van een ontwerp voor den bouw van een diakonie-weeshuis op het daartoe bestemde terrein, in den Zusterpolder aan den hoek van den Zuid-buitensingel (thans Hooftskade) en de nieuwe straat naar den spoorweg (thans Koningstraat) gelegen.

Van de drie door mij ingeleverde schets-ontwerpen werd het laatst ingediende ter uitvoering gekozen; daarin werd later evenwel nog eene belangrijke wijziging gebragt ten opzichte van het schoolgebouw, dat, als midden-avant-corps van den achtergevel geprojecteerd, nogtans geheel afgescheiden van het weeshuis op 8 ellen afstand van den zijvleugel in de Koningstraat zijne plaats erlangde; dewijl dit gebouw naar aanleiding van latere beraadslagingen, niet alleen ter dienste der weezen, maar ook voor een gedeelte als bijzondere gezindte-school moest worden in gebruik gesteld.

Ofschoon in den aanvang besloten was den geheelen opbouw in één perceel aan te besteden, was de kommissie, door de beperkte geldmiddelen waarover zij voor den bouw beschikken mogt, genoodzaakt zich vooreerst tot eene aanbesteding van den fondamentebouw te bepalen. Deze aanbesteding geschiedde den 29 September 1863; het daaronder begrepen werk bestond in: 1°. het ontgraven en met zand aanvullen van het terrein; 2°. het metselen der fundamentmuren, de keldermuren ter hoogte van den vloer ten beganen grond en de overige muren tot de hoogte der trasramen of 0.97 el onder voornoemden vloer, 3°. het metselen van de regenbakken, van den grooten privaatput en den privaatput bij de hoofdonderwijzerswoning, en 4°. de kelderdeur- en lichtkozijnen en de ijzeren kelderbindten. Voor dit werk waren elf inschrijvingen ingekomen van de navolgende heeren: C. VAN VLIET PZ., te *Uithoorn*, f 29,879; P. VAN VLIET, te *Oudshoorn*, f 30,200; F. H. VAN MALSEN te 's Gravenhage, f 34,880; A. C. VINK, te *Utrecht*, f 39,476; A. VER-

DL. XVI.

MAES, te *Delfshaven*, f 39,900; J. PREUSTING, te *Arnhem*, f 39,979; G. KEY, te *Rotterdam*, f 42,000; M. GEVERDING, te *Haarlem*, f 45,000; C. DE GROOT, te 's Gravenhage, f 46,292; A. OUDJIK, te *Gouda*, f 49,889 en C. VAN EEUWEN, te *Gouda*, f 56,402. De onbekendheid van de kommissie met den minsten inschrijver maakte een naauwkeurig onderzoek en nadere bespreking met den heer C. VAN VLIET PZ., te *Uithoorn*, noodzakelijk.

Na de meest voldoende rapporten ingewonnen en van hem de verklaring ontvangen te hebben dat hij van de juistheid zijner becijferingen volkomen verzekerd was, werd hem het werk gegund.

Onmiddellijk aangevangen, werd het werk, wegens het vergevorderde seizoen, half Oktober, met den meesten spoed voortgezet.

Hoezeer de invallende vorst de werkzaamheden vrij geruimen tijd deed staken, werd het geheele werk in Maart 1864 in de beste orde opgeleverd.

Het werd toen bij de bouw-kommissie weder een punt van beraadslaging, den verderen opbouw in ééns of bij partiële aanbesteding te doen uitvoeren. Tot het laatste werd besloten en men kon reeds den 29 Maart 1864 tot de aanbesteding van den zoogenaamden romp overgaan. De hieronder begrepen werken waren hoofdzakelijk de volgende: het metselen van alle muurwerken, riolen, kolken en putten, het leveren en stellen van alle licht- en deurkozijnen, buitenlijstwerken, buitenlichtramen, bindlagen, vloeren, plafondbeschrooitingen, houten muren, bekappingen, hout- en zinkdekkingen.

De inschrijvingen voor dit werk waren, acht in getal, van de navolgende heeren: F. H. VAN MALSEN te 's Gravenhage, f 169,818; C. VAN VLIET PZ., te *Uithoorn*, f 189,200; G. PROOK, te *Mijdrecht*, f 192,000; J. H. MIDDELDORP, te *Alkmaar*, f 194,880; DE ZWAAN en KOPER, te *Amsterdam*, f 203,000; J. KOOY, te *Amsterdam*, f 204,580; J. W. DE JONG, 's Gravenhage, f 205,000 en M. GEVERDING, te *Rotterdam*, f 220,000. De eerstge-

noemde inschrijving, van den heer F. H. VAN MALSEN, werd door de commissie aangenomen. Het werk, den 4 April aangevangen, werd den 8 April van het volgende jaar opgeleverd. Onder meer andere oorzaken had ook de vrij strenge winter die oplevering, welke op den 5 December 1864 bepaald was, ruim vier maanden vertraagd.

Eene groote vertraging, een bepaalde stilstand wachtte evenwel hierop den verderen opbouw van het gesticht, dat nu reeds over de twee tonnen gouds gekost had, geheel uit vrijwillige bijdragen der gemeente bijeenverzameld.

Gemis van de noodige middelen maakte eene verdere voortzetting onmogelijk; immers de kosten van het verder afwerken en het benodigde ameublement werden op nagenoeg f 130,000 begroot, welke som men redelijkerwijze niet als liefdegiften kon verwachten van den weldadigheidszin dezer gemeente, die reeds op zoo zware proef gesteld was en op uitnemende wijze getoond had bij de zoo hoog geroemde liefdadigheid van vroeger dagen niet achter te staan. De meer en meer toenemende bouwvallige toestand van het oude diakonie-weeshuis en de volstreekte onbruikbaarheid van sommige lokalen maakten evenwel den verderen opbouw van het nieuwe gesticht dringend noodzakelijk. De bouw-kommissie besloot alzoo in overleg met den kerkeraad tot het uitschrijven eener geldleening, waaraan nogtans niet genoegzaam werd deelgenomen, zoodat de diakonie zich verplicht zag een deel harer fondsen ten behoeve van den bouw af te staan. Nadat hiertoe de vereischte vergunning door den kerkeraad verleend was, besloot de commissie met den meesten spoed het werk te voleinden. De vervaardiging van het nog ontbrekende — hoofdzakelijk bestaande in het afwerken van alle binnen- en buitenmuren, het maken der hardstenen vloeren, binnenplinten, gootstenen, marmeren schoorsteenmantels en nissen, het afwerken der houten vloeren, het maken van trappen, binnen- en buitendeuren, binnenramen, binnenlijstwerken, kasten, waschoestellen en alle verdere betimmeringen, het maken der plafonds, der pompen, waterleidingen voor de waschoestellen en baden, der stoomspijskokerij en van den stoom-reinigingstoestel, het binnen- en buiten-verfwerk en het behangerswerk — werd aanbesteed den 28 Junij 1866. De commissie had tot meerdere deelneming de inschrijving voor dit werk tweeledig voorgesteld: namelijk, voor het geheele werk in één perceel of voor ieder vak afzon-

derlijk, welke maatregel een vrij gewenschten uitslag had. Negentien inschrijvingen werden ingeleverd, waarvan twee voor het geheele werk en zeventien voor afzonderlijke vakken; voor het geheele werk: de heeren D. H. KERLING te 's Gravenhage, f93,500 en R. VAN DER VLUGT, te Warmond, f95,000; voor het steenhoudwerk: de heeren DEVILLERS & CO. te 's Gravenhage, f2,983; F. J. KOOLEN idem, f2,999; L. PHILIPS idem f3,482; D. VAN DIGGELEN idem, f3,599 en S. J. ENGERING EN ZOON, te Schiedam, f3,635; voor het stukadoorwerk: de heeren J. H. ELFRING, f10,650; A. VAN VLIJMEN, f11,844 en GEBR. MEINERS, f13,799; voor het smidswerk: de heer J. C. OUTMAN, f9,117; voor de stoomtoestellen: de heeren J. C. OUTMAN, f2521.90 en H. BOUDEWIJNS, f3552.11; voor het loodgieterswerk: de heeren M. MEYSEN, f2595; J. D. DE JONG, f2874 en H. BOUDEWIJNS, f3024.73; voor het verf- en glaswerk: de heeren W. KOELMAN, f10,487 en H. HOZEE, f10,875; voor het behangerswerk: de heer P. C. AMIABEL, f650; al de laatstgenoemden te 's Gravenhage woonachtig. Daar er geene afzonderlijke inschrijvingen voor timmer- en metselwerk waren ingekomen, besloot de commissie voor die vakken op nieuw te doen inschrijven, en ten gevolge hiervan werden de verschillende werken op den 2 Julij 1866 gegund aan de navolgende heeren: J. VAN LITH JR. te 's Gravenhage, de timmer-, metsel- en smidswerken voor f60,000; DEVILLERS & CO. het steenhoudwerk, J. H. ELFRING, het stukadoorwerk, H. BOUDEWIJNS, de stoomtoestellen, M. MEYSEN, het loodgieterswerk, W. KOELMAN, het verf- en glaswerk en P. C. AMIABEL, het behangerswerk, te zamen uitmakende eene aannemingsom van f90,917.11. Het werk, hierop dadelijk aangevangen, werd den 15 Augustus 1867 in de beste orde opgeleverd. Hoezeer aan eene dergelijke uitvoering, zonder een voor het geheele werk verantwoordelijken aannemer, uit den aard der zaak, eigenaardige moeilijkheden verbonden zijn, heeft dit werk hierdoor geenerlei oponthoud of onaangename stoornis ondervonden.

De meubelering van het gesticht waarmede men reeds in de afgewerkte lokalen geruimen tijd bezig was, werd verder voortgezet, zoodat het geheel, ter bewoning geschikt, voor het publiek ter bezigtiging werd gesteld van 21 tot 26 Oktober. Den 5 November daaraanvolgende, den dag tot het betrekken der nieuwe woning bepaald, werd des voormiddags in de *Willemskerk* eene feestrede ter wijding van het

nieuwe godshuis uitgesproken door den voorzitter der bouw-kommissie, ds. J. MOLL JZ., na afloop waarvan de weezen zich naar het nieuwe gesticht begaven, dat op plegtige wijze, met inwijdingsrede, lofzangen en eigenaardige kinderfeesten, in gebruik werd gesteld.

Tot afsluiting van het terrein werden nog tusschen de avant-corps van den voorgevel, aan den zuid-westelijken vleugel langs de Hooftskade en aan het achtereind der speelplaatsen ijzeren hekken gesteld, en tusschen het weeshuis en de school, tusschen de school en het aangrenzend woonhuis en aan de achterzijde van het terrein muren gemaakt; de kosten dier verschillende afscheidingen beliepen f4500.

Op deze schets der geschiedenis van den bouw laat ik hier volgen eenige beschouwingen, die tot de indeeling van het gebouw geleid hebben.

Het aantal bewoners en de volkomene afscheiding der beide geslachten bepaalden bij dit ontwerp de afmetingen en de voornaamste indeelingen van het gebouw, dat in twee hoofd-afdeelingen, jongens- en meisjeskwartier — het laatste tevens voor het grootste gedeelte dat der kleine kinderen bevattende — is verdeeld.

De navolgende lokalen worden er gevonden:

1°. Ten beganen grond: hoofd-entree, aan de zijde van den voorgevel, Hooftskade; — portierskamer; — kantoor van den directeur; — vestibule met twee spreekkamers. Aan het einde der vestibule, die links tot de jongens- en rechts tot de meisjes-afdeeling toegang geeft, ligt de hoofdtrap, die met genoemde vestibule door staande bovenlichtramen verlicht wordt en, ter hoogte van het eerste bordes zich in twee deelen verdeelende, behalve tot de beide hoofd-afdeelingen op de eerste verdieping, onmiddellijk tot de catechisatiezaal leidt. Een gemakkelijke toegang tot deze zaal voor het publiek, dat de catechisatiën wenscht bij te wonen, bepaalde deze plaatsing van den hoofdtrap. In den achtermuur van het hoofdtrapportaal, boven het eerste bordes, is een zwart marmeren denksteen geplaatst, waarin met vergulde letters het volgende is uitgehouwen:

„Laat uwe weezen achter en Ik zal voor hun leven zorgen, zegt de Heer. Jeremia XLIX vs. 11.

„Den 5 November 1867 werd dit weeshuis Gode gewijd en door de kinderen betrokken.”

In het jongenskwartier zijn verder gelegen:

de vergaderzalen voor diakenen, regenten en regentessen, elke zaal met vaste kasten en privaat; de regen-

tenzaal heeft aan den zijgevel in de Koningstraat een afzonderlijken ingang met portaal; aan de achterzijde der diakenenzaal, in den jongensgang, geeft een trap toegang tot den brandvrijen kelder, tot berging van de archieven enz. der diakonie bestemd; een gedeelte van een der kasten in de regentenzaal, is mede als brandvrije bergplaats ingerigt;

de woning van den directeur, bestaande uit woonkamer, slaapkamer met alkove, kast en privaat; in de onmiddellijke nabijheid dezer woning, die in het midden van het gebouw gelegen, het strengste toezigt mogelijk maakt, vindt men den kelderingang onder het bordes van den hoofdtrap; een gang onder de bordessen der trappen van de ziekenafdeeling geeft gemeenschap met de keuken;

de trap naar de jongens-ziekenafdeeling;

de jongens-eetzaal;

de badkamer, met bovenverlichting;

vier privaten en twee urinoirs;

drie cellen tot opsluiting;

de kamer van den jongensvader, met ruime bergplaatsen voor de dagelijksche behoeften, onder onmiddellijk toezigt van dien suppoost staande;

de kleedermakerswerkplaats met bergplaats;

het magazijn van den kleedermaker;

de suppoosten-eetkamer;

de bibliotheek met kast;

de vestibule aan den zijgevel, Koningstraat, met trap naar de eerste verdieping, keldertrap naar de lijkenkamer en privaat ter dienste van de jongens-suppoosten;

twee suppoostenkamers;

de kamer van den hulponderwijzer met lichtraam tot uitzigt op de overdekte jongens-speelplaats;

de jongens-leer- en gezelschapszalen, in drie afdeelingen door groote schuivende glazen deuren afgescheiden;

twee trapportalen, waarvan een bij de regentenzaal reeds genoemd en een bij de hoofdonderwijzerswoning gelegen; het laatstgenoemde strekt aan de hoofdonderwijzerswoning tot afzonderlijken toegang uit de Koningstraat; ook is hierin de trap naar het onderhuis dier woning aangebragt; de in deze portalen gelegen trappen gaan tot den zolder door;

de hoofdonderwijzerswoning, bestaande uit drie woonkamers, gang en privaat; de tot deze woning behorende keuken, kelder, dienstbodenkamer en dienstboden-privaat worden in het onderhuis gevonden.

In het meisjes-kwartier zijn gelegen:
 de keuken met de stoom-kooktoestellen, kasten en verdere behoeften; de kleine gang achter de machinekamer strekt tot het geregeld afgeven der spijzen;
 de machinekamer, met steenkolenkelder;
 de hulpkeuken met schoorsteen en gemetseld kookfornuis, ter vervanging van de stoom-kooktoestellen, wanneer deze schoongemaakt of hersteld moeten worden;
 de brood- en spijskamer;
 de waschkamer met bergplaats, waschkuipen en desinfecteertoestel;
 drie suppoostenkamers;
 de kamer van de meisjesmoeder met ruime bergplaats;
 de kinder-eetzaal;
 de meisjes-eetzaal;
 de badkamer;
 zes privaten;
 drie cellen tot opsluiting;
 de breikamer;
 de naaikamer;
 de meisjes-gezelschapszaal, in twee afdeelingen, met groote schuivende glazen-deuren;
 de kinder-speelzaal in twee afdeelingen, met bergplaats en uitgang naar de overdekte meisjes-speelplaats;
 de vestibule aan den zijgevel met trap naar de eerste verdieping;
 privaat ter dienste van de meisjes-suppoosten, en bergplaats;
 twee trapportalen tot den zolder doorgaande;
 de trap naar de meisjes-ziekenafdeeling; en
 de mangel- en strijkkamer.

Aan het einde der speelplaatsen, welke voor de beide afdeelingen door een muur zijn gescheiden, zijn aangebragt het vuilnisputgebouwtje en het brandspuit-huisje, beide met een afzonderlijken toegang voor elke afdeeling; alsmede privaten, ten gebruike in de speel-uren.

2°. De kelders, tot berging van provisie en brandstoffen, zijn onder het middengebouw gelegen. Behalve den reeds genoemden toegang onder den hoofdtrap, zijn van buiten vier trappen, twee aan den voorgevel en een op iedere binnenplaats, tot toegang aangebragt.

De plaatsing van den lijkenkelder in de nabijheid van den bijzonderen uitgang naar de Koningstraat, werd tot behoorlijke dienst bij begrafenissen gevorderd.

Het onderhuis der hoofdonderwijzerswoning is reeds bij de omschrijving van die woning opgegeven.

3°. Op de eerste verdieping worden, behalve de reeds genoemde trapportalen, gevonden:

de catechisatiezaal met afzonderlijke toegangen voor het publiek en de weezen van elke afdeeling; zitbanken voor regenten, regentessen, diakenen, suppoosten, weezen voor elke afdeeling afzonderlijk, en publiek; — de galerij aan de achterzijde der zaal heeft in het midden eene afgesloten ruimte ter plaatsing van het orgel; ter weêrszijden daarvan zijn zitbanken aangebragt voor reconvalescenten, die genoegzaam hersteld zijn om de katechisatie te kunnen bijwonen;

twee trappen, een in de jongens- en een in de meisjesafdeeling, leiden tot deze galerij.

Voorts in iedere afdeeling:

drie groote- en twee kleine slaapzalen;

een kinder-slaapzaal;

bij iedere slaapzaal sluit zich eene suppoostenkamer aan, die door eene glazen-deur op de zaal uit-zigt heeft;

een magazijn, in het jongenskwartier, tot berging van kleederen en beddegoed, en in het meisjeskwartier, tot bewaring van het linnen;

eene bergkamer van kindergoed;

privaten en pompen;

een privaat ter dienste van de suppoosten;

een ziekenkwartier, bestaande uit een ziekenzaal;

eene verpleegzaal voor lijders aan besmettelijke ziekten;

een reconvalescenten-zaal;

privaten, voor iedere zaal afzonderlijk; — die bij de zieken- en reconvalescenten-zalen ontvangen, met de daarbij gelegen doorgangen, licht en lucht door een in de dekking aangebragten ventilator met glasdekking;

een suppoostenkamer;

voor de beide ziekenkwartieren: een badkamer en een kamertje tot geneeskundig gebruik.

De zalen bestemd voor de verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten zijn van de andere zieken-zalen door een gang gescheiden, en hebben ook overigens geenerlei gemeenschap met eenig ander lokaal.

4°. De zolders zijn boven de zijvleugels gelegen; die van het jongens-kwartier strekken grootendeels tot bergplaatsen; die van het meisjes-kwartier en het gedeelte boven de hoofdonderwijzerswoning in het jongens-kwartier zijn droogzolders. Op den zolder boven het linnenmagazijn is een windas geplaatst tot het op- en nederlaten van de wasch en van het linnen-goed naar de onder het magazijn gelegen mangel- en

strijkkamer; daartoe zijn in de vloeren van den zolder en het linnen-magazijn luiken gemaakt.

Op de binnenplaatsen en de speelplaatsen zijn ijzeren pompen gesteld. De speelplaatsen zijn met boomen beplant, die in den zomer tot veraangenaming van het verblijf der kinderen aldaar niet weinig zullen bijdragen. Tot oefening in de gymnastiek zijn mede op de speelplaatsen de noodige toestellen en rustbanken aangebragt.

Het onbebouwde terrein achter het weeshuis gelegen, ter oppervlakte van ongeveer 47 vierkante roeden, is tot moestuin ten gebruike van het gesticht ingerigt.

Wat de indeeling van het schoolgebouw betreft, zij werd door de tweeledige bestemming, als school voor de weezen en als bijzondere gezindte-school, bepaald. De beide ingangen aan den achtergevel zijn voor de weezen, en die aan den voorgevel in de Koningstraat voor de andere kinderen bestemd. Op elke verdieping is de school in drie afdeelingen gesplitst. In de scheidingmuren dier afdeelingen zijn, tot vergemakkelijking van het toezigt der onderwijzers, glazen-deuren aangebragt.

In de zijgebouwen worden de privaten en waterplaatsen, met afzonderlijke voorportalen, gevonden; de ruimten, achter de nissen der zijlokalen, dienen tot brandstof-bergplaatsen.

De gevels zijn in een streng eenvoudigen stijl bewerkt, en voornamelijk door de schikking der hoofdmassaas heeft men getracht aan het geheel een passend karakter te geven. Dit was trouwens dan ook wel het eenige, waarmede de verlangde uitwerking kon worden verkregen; de aard van het gesticht en de hoogst beperkte geldmiddelen vorderden de meest mogelijke zuinigheid bij de zamenstelling, en lieten al-zoo niet toe door het aanwenden van meer zamengestelde vormen of kostbaarder materialen, door het aanbrengen van toepasselijke beeldhouwwerken of door andere hulpmiddelen der kunst, den minsten luister aan dezen bouw bij te zetten.

Aan den voorgevel is, tot markering van den hoofdingang, het midden-gedeelte van het midden-avant-corps in gelen zandsteen uit de groeven van *Jaumont* uitgevoerd. Deze steen, buiten gemeenschap en op behoorlijken afstand van den grond aangebragt en eenige malen geolied, schijnt minder dan andere soorten van zandsteen aan den gewonen groenen en roestigen uit-slag onderhevig te zijn; hij laat zich zeer gemakkelijk bewerken en heeft eene aangename gele kleur, die

op den gemetselden gevel goed uitkomt. Het boven-deel van dezen voorbouw bevat een paneel met het opschrift: „Diakonie-weeshuis der nederduitsche hervormde gemeente.”

In de zijgevels zijn tusschen de hoek- en midden-avant-corps, tot meerdere soliditeit en ter vermindering van de nadeelen van onafgebroken lange muurvlakken, tusschen-avantcorps aangebragt, tot welke ordonnantie ook de inwendige indeeling gereede aanleiding gaf.

Al de gevels zijn van waalklinkers opgetrokken, met fijn gesneden voegen bewerkt en tweemaal geolied, waardoor, behalve meerdere waterdigtheid, een gelijke, donkerbruine tint van het metselwerk verkregen werd.

De plinten aan den voet der gevels zijn in blaauwen escauzijnschen hardsteen, de cordon- en gevellijsten deels in hout met looden- en zinken dekking, deels in portlantschcment uitgevoerd.

Het zal voor den architect wel steeds eene groote moeilijkheid blijven, bij zoo groote beperktheid der middelen, een der kunst waardig voortbrengsel te scheppen, daar het zeer bezwarend valt de juiste grenzen te bepalen, tot hoe verre hij zich door die beperktheid van middelen, welke zoo ligt tot armoede en karakterloosheid vervoeren kan, in zijne werken mag laten leiden.

Eene omschrijving van verschillende deelen der konstruktie moge tot verdere toelichting van het ontwerp strekken.

Zandfondering. — Het voor een groot deel bereids ontgraven en met zand aangevulde terrein van den bouw is weder geheel uitgegraven ter diepte van den vasten zandgrond, gemiddeld 1.90 el ÷ Delflands boezempeil gelegen. Daarna werd met de zandaanvulling een aanvang gemaakt. Tot het drooghouden van het ontgraven terrein was eene kolk van 4 bij 6 el inwendig, aan het einde van het terrein, tot ontvangst van het grondwater gegraven ter diepte van 2,90 el ÷ D. P., welke met de noodige kistingen behoorlijk geschoeid werd. Tijdens het aanbrengen der zandaanvulling, hetgeen bij lagen van 0.30 el geschiedde, en bij het bij elke laag onder water zetten daarvan, werden naar voornoemde kolk geulen gehouden tot afvoering van het water, dat derwaarts door stamping en trapping van het zand werd heengedreven. Dezelfde bewerking werd voortgezet tot het drooghouden der fondamentsleuven bij de verdere aanvulling.

De kolk werd onafgebroken uitgemalen, door mid-

del van een tonmolen van ongeveer 6 el lengte, waarmee het water volkomen uit het terrein werd gehouden.

Deze wijze van bewerking van den grond heeft bijzonder voldaan, daar hierdoor de aanvulling eene zeer voldoende vastheid verkreeg.

Muurwerken. — De versnijdingslagen der fondamenteen en de fundamentmuren buiten de kelders en regenbakken zijn van rood, waalvorm, in slappen bastaardtras, de trasramen, kelder- en regenbakmuren van ondervoets vlakke waalklinkers in sterken tras gemetseld; de trasramen ter hoogte van 1.07 el.

Bij het invallen der vorst tijdens den fondamenteenbouw is de geheele oppervlakte van het gebouw, voor zooveel de fondamenteen waren gemetseld, tegen den nadeeligen invloed van het weder met het gunstigste gevolg beveiligd geworden, door eene dekking met een houten vloer, waarover eene dikke stroo- en zandlaag werd aangebragt.

De opgaande muren zijn tot de verschillende hoogten opgetrokken: de binnenmuren ter dikte van één steen, rood, waalvorm, in kalkmortel; de buitenmuren ter geheele dikte van 0.44 el, waarvan 0.23 el voor den eigenlijken één-steens-buitenmuur, 0.13 el spouw en 0.08 el voor de dikte van den half-steens-spouwmuur; de muren van het midden-avantcorps des voorgevels, waarvan de hoogte meer dan 10 el bedraagt, zijn een en een halve steen dik, zonder spouwmuren.

Tot de buitenmuren zijn gebezigt, voor den voorgevel, den zijgevel in de Koningstraat en den voorgevel der school bovenvoets-, en voor de overige gevels ondervoets vlakke waalklinkers, allen in sterken bastaardtras gemetseld.

De spouwmuren zijn opgetrokken van besten, harden, vlakken ijssel-gevelondersteen, mede in sterken bastaardtras. Bij de kozijnen en op lengten grooter dan 2 el, zijn de spouwmuren met de daartoe verzwaarde buitenmuren door inkassing verbonden, terwijl daarenboven de spouwmuren op iedere vierkante el met een ijzeren ankertje aan den buitenmuur is bevestigd. Het muurwerk is tot meerdere vochtwering binnen de spouwruijme beraapt en glad afgekwaast. In de spouwruijme zijn de kanalen tot aan- en afvoer van lucht in verband met de daartoe in de muren geplaatste luchtroosters gemetseld.

De spouwmuren gaan op de zolders niet door; de borstweringmuren zijn met eene laag asphalt bestre-

ken, tot wering van den vocht-doorslag; de hiertoe gebezigde asphalt, uit koeken gesmolten, is in vloeibaren staat op de muren gebragt; tot meerdere verdunning werd gesmolten hars daarbij gevoegd, en tot het houden der beraping, na de besmering daarin zand gestrooid.

De buitenmuren van het schoolgebouw en de muren aan de binnenplaatsen zijn op dezelfde wijze aan de binnenzijde bewerkt geworden.

De muren aan de binnenplaatsen zijn, ter bevordering van het licht binnen het gebouw, met portlandsch-cementspecie, 2 deelen cement op 1 deel zand, beraapt, overgewerkt, geschuurd en gelijkkleurig gesausd.

Tot afvoering der fecale stoffen zijn overwelfde riolen gemetseld, met de noodige kolken tot voorkoming van opstopping. Zij loozen in den grooten waterdichten privaatput onder het gebouwtje aan het achter-eind der speelplaatsen gelegen. Voor de privaten der bestuurskamers, der hoofdonderwijzerswoning en van het schoolgebouw zijn afzonderlijke digte putten gemaakt. Tot de afvoering van het hemelwater naar de regenbakken en tot afvoer van het verbruikte water en het overtollige hemelwater, zijn mede riolen gemetseld, die deels in het stadsriool en de singelgracht loozen, deels dienstbaar zijn gemaakt tot doorspoeling der privatriolen.

Het digte werk der regenbakken, in den bodem op een vier-duims houten slot aangebragt, bestaat uit eene drooge laag, daarop vier platlagen gemetseld en gedekt met sterk verglaasde tegels; voor het staande werk en de gewelven zijn twee platlagen en verglaasde tegels aangebragt.

Tot rusting der vloerribben ten beganen grond zijn op afstanden van p. m. 1 el teerlingen gemetseld ter hoogte van 0.50 el, de bovenzijde gedekt met een verglaasden tegel, welke, met de verglaasde zijde tegen de ribbe aangebragt, deze beveiligt tegen de schadelijke vochten uit het metselwerk en den grond opstijgende.

De hoogte dezer teerlingen, 0.50 el, laat tevens eene geschikte ruimte onder den vloer open, tot den aanvoer van versehe lucht door de met deze ruimte in verbinding staande en in de buitenmuren aangebragte luchtroosters.

De keldervloeren zijn zamengesteld uit vijf platlagen, waarvan de onderste droog, en eene laag verglaasde tegels. Tegen de muren is eene klamplaag van

0.40 el hoogte gemetseld en daartegen een plint van verglaasde tegels van één tegel hoog, aangebragt; de bovenzijde dier tegels is met portlandsch-cement schuin afgedekt. Tot het metselwerk dezer vloeren zijn vlakke rijnklinkers en beste friesche verglaasde tegels gebezigt; alles in sterke waterdichte trasspecie.

Ten beganen grond zijn — behalve in de entree, de vestibules aan voor- en zijgevels en in den gang der hoofdonderwijzerswoning, alwaar hardsteenen vloeren zijn aangebragt — in de gangen en trapportalen gemetselde vloeren gemaakt, van eene kantlaag vlakke grijze rijnklinkers met banden van vlakke ijsselklinkers, op eene platlaag. Binnen de keukens, waschkamer, badkamers, overdekte speelplaatsen, privaten, kleine portalen, op de binnenplaatsen, tusschen de hoek-avant-corps aan den voorgevel en tusschen het weeshuis en de school zijn vloeren gemetseld van eene kantlaag vlakke ijsselklinkers op eene platlaag. De bovenzijde van al de voornoemde gemetselde vloeren is met portlandsch-cement plat digtgevoegd.

Op de speelplaatsen en het terrein rondom het schoolgebouw zijn bestratingen van eene kantlaag ijsselstraatklinkers gemaakt.

Boven de kelders zijn tusschen de ijzeren bindten, die op afstanden van p. m. 0.70 el zijn gelegd, gewelfjes gemaakt van een halven steen dikte tot de bovenzijde der voornoemde bindten aangespandeerd, van vlakken, harden ijsselondersteen in sterken bastaardtras.

In de meeste lokalen zijn, tot vermindering van onnoodige kosten en ruimteverlies, hangnissen gemaakt. In de bestuurskamers, katechisatiezaal en in enkele woonkamers zijn nissen of schoorsteenmantels aangebragt. In de eet- en gezelschapszalen, werkkamers en beneden-schoollokalen, zijn onder den vloer luchtkanalen gemetseld, tot aanvoer van versehe lucht in de kagchels en tot afvoer van verbruikte lucht. Deze kanalen staan in verband met den gemetselden voet onder de kagchels en met daartoe in de gevelmuren aangebragte luchtroosters. De verwarming met kagchels was door de bouw-kommissie uitdrukkelijk bepaald.

Bindlagen. — De bindlagen zijn uit ijzeren balken en houten platen zamengesteld. Op afstanden van ongeveer 3 el liggen over de kortste afmeting der lokalen, bij wijze van moerbindten I ijzeren balken hoog 0.22 el; aan de zijde der eindvleugels zijn deze ijzeren balken uit twee lengten, in het verband op de

gangmuren aangebragt; zij zijn op die plaatsen met ijzeren klampen en klinkbouten aan elkander verbonden. Regthoekig over deze ijzeren moerbalken liggen, op afstanden van p. m. 0.70 el midden op midden, houten platen zwaar 8 × 18 duim, over de flens der ijzeren bindten ingelaten en daaraan door schoorribben, welke tevens tot bevestiging van de omtimmering der ijzeren bindten dienen, stevig verbonden.

Door deze wijze van bindlaag-bewerking is eene dubbele verankering van het gebouw verkregen: in de breedte door de ijzeren balken, en in de lengte door de houten bindlaag; tevens is hierdoor eene groote besparing van kosten erlangd.

Tot ondersteuning van een gedeelte van den een-een-halfsteens achtermuur der katechisatiezaal is een gewapend bind aangebragt uit drie I ijzeren balken, twee houten bindten en twee dito platen zamengesteld, met ijzeren bouten aan elkander verbonden en ondersteund door twee achthoekige gegoten ijzeren stijlen, die, gelijkvormig aan de beide andere gemetselde pilasters in de vestibule, zijn betimmerd en afgewerkt.

Tot dragt van enkele muren op de eerste verdieping zijn ook gewapende bindten, uit I ijzeren balken en houten bindten zamengesteld, aangebragt; de op de zolders geplaatste water-reservoirs worden mede door I ijzeren balken ondersteund.

Houten vloeren. — Onder de tweede aanbesteding was alleen de levering der houten vloeren begrepen; bij het derde gedeelte der uitvoering zijn deze eerst verder bewerkt en gelegd. Het geruime tijdsverloop tusschen levering en bewerking heeft geschikte gelegenheid gegeven tot volkomen drooging der vloerdeelen. Deze regeling heeft zeer goed voldaan en is voor werken, die bij gedeelten worden uitgevoerd, wel aan te bevelen.

Bekappingen. — De kappen over de zijvleugels zijn in den vorm van zoogenaamd gebroken dak uitgevoerd, dewijl met deze wijze van bekapping door het steile gedeelte op de zolders veel ruimte verkregen wordt en door het flauwe bovengedeelte de kosten der dekking, vooral bij eene ruimte van die afmetingen, aanmerkelijk minder zijn dan bij iedere andere wijze van overdekking.

Boven de gangen aan de eindvleugels zijn vallichten in de dekking gemaakt met lichtkokers op de zolders.

De overige ruimten buiten de zolders zijn allen

met hangkappen van de eenvoudigste samenstelling overdekt.

Door de wijze van bekapping van het midden-gedeelte van het gebouw is getracht eene gemakkelijke afvoering van het hemelwater tot stand te brengen en vooral om zooveel mogelijk licht en lucht ongehinderden toegang tot de binnenplaatsen te verschaffen. Hiertoe zijn ook de gangen en lokalen, welke op de binnenplaatsen uitkomen, zoo laag mogelijk van verdieping gehouden.

Het geheele gebouw is met zink n°. 14, de goten zijn met n°. 16 gedekt, welk werk door den heer H. CUYLITS, te *Rotterdam*, met de meeste zorgvuldigheid op degelijke wijze is uitgevoerd.

Tot vrije werking van het zink bij krimpings of uittrekking, zijn in de goten de noodige afscheidingen gemaakt.

De afvoering van het hemelwater geschiedt door gegoten ijzeren pijpen van 6 tot 10 duim inwendige middellijn. De verbinding dezer ijzeren pijpen met de zinken goten is gemaakt door trechtervormige looden buizen van 30 duim lengte, waarvan het onderende in de ijzeren pijpen sluit en het bovengedeelte op de zinken goot is bevestigd. Boven de openingen dier afvoerbuizen zijn bolvormige koperen roosters aangebragt, tot wering van vuilnis in de pijpen en tot vermindering van alle mogelijke verstoppingen en daaruit voortvloeiende lekkaadjen.

Stoomspijkokerij. — Het stoomwerktuig, dat tot de bereiding der spijsen en de verwarming van het benodigde wasch- en badwater is aangebragt, bestaat hoofdzakelijk uit een cilindervormigen stoomketel van 2.35 el lengte en 0.98 el inwendige middellijn, met al de daarbij behoorende toestellen, als: stoomkast, water-cilinder, veiligheidstoestel enz.

Tot voeding van den ketel is een ijzeren water-reservoir in de machinekamer geplaatst, dat door middel van eene gewone zuigpomp wordt gevuld.

In de keuken zijn voor de kokerij vier dubbele geslagen ijzeren ketels en een stoomfornuis aangebragt. De drie spijketels, waarvan twee van 1 el en een van 0.80 el breedte, zijn diep 0.92 el; de vierde, tot het koken van water bestemd, is breed 0.70 el en diep 1.40 el. De wanden dier ketels zijn met eene stoomruimte van 2½ duim bewerkt; de bovenranden zijn stoomdigt aan elkander geschroefd, aan de onderzijde door hoekijzer en aan de bovenzijde door een platten ijzeren ring. Het stoomfornuis bevat een dubbelen

rood-koperen braadoven en vier dito kookpannen, de eerste met 25 en de laatste met 18 streep stoomruimte bewerkt, de pannen inwendig vertind.

Al de voornoemde ketels en kookpannen zijn van rood-koperen, aan de binnenzijde vertinde deksels met houten handgrepen voorzien.

De ketels en het fornuis zijn door rood-koperen stoombuizen en de noodige kranen met het stoomwerktuig in verbinding gebragt; in den afvoer van gekondenseerden stoom is mede door de vereischte buizen en kranen voorzien.

Het geheele samenstel is berekend en bevonden aan eene drukking van 3 tot 4 atmosferen te kunnen weêrstaan.

Waschirigting. — De vier in de waschkamer geplaatste waschbakken zijn van vijfduims eikenhout vervaardigd, aan de binnenzijde ongeverwd gebleven. Het water wordt door eene afzonderlijke leiding uit de pomp der hulpkeuken daarin gevoerd en door stoom verhit. De stoom-aanvoerbuizen zijn van onderscheidene kleine openingen voorzien en in den omtrek van den bodem der bakken gelegen.

In deze kamer is mede de desinfecteer- of reinigingstoestel geplaatst. Deze toestel bestaat uit eene eenvoudige ijzeren kast, welke door middel van de daarin *en zigzag* geplaatste stoombuizen wordt verhit en alzoo dienstbaar gemaakt tot het zuiveren van kleederen enz., die aan de daartoe bestemde haken binnen de kast worden opgehangen.

Waterleiding. — Voor de waterleiding zijn op de zolders vier reservoirs geplaatst, elk van ongeveer 4 kubiek el inhoud. Deze reservoirs zijn zamengesteld uit een drieduims buiten- en een vijfduims binnenwand, met eene tusschenruimte van 20 duim, welke, ter beveiliging tegen groote koude, met zuiveren turf-molm gevuld is. De reservoirs zijn van binnen met zink n°. 16 bekleed.

De vulling, naar believen met wel- of regenwater, geschiedt door vier perspompen, ten beganen grond, twee in de overdekte speelplaatsen en twee in de badkamers geplaatst.

De aanvoer naar de waschtoestellen op de slaap- en ziekenzalen, naar de badkamers, naar het dienstkamertje in het ziekenkwartier, naar de urinoirs en naar de fonteintjes in de bestuurskamers geschiedt door middel van getrokken ijzeren buizen van 18 tot 67 streep inwendige middellijn, met de noodige afsluitkranen voorzien. De gedeelten op de spatsteen

der buizen voor de urinoirs zijn met kleine openingen ter bestendige besproeiing bewerkt.

De hierboven genoemde waschtoestellen op de slaap- en ziekenzalen zijn zamengesteld uit een houten bak of lade, door een eenvoudig jukwerk gedragen. In den bovenkant dier lade zijn openingen, waarin de zinken waschkommen hangen. Boven den toestel ligt, door ijzeren steunsels gedragen, de horizontale aanvoerbuus met een koperen kraantje boven iedere kom, welke, tot loozing van het verbruikte water, van eene kleine opening in den bodem, door een koperen stopje met kettingje gesloten, is voorzien. Het verbruikte water vloeit uit de kommen in de lade, welke van binnen met zink bekleed is en in verbinding staat met eene looden afvoerbuus.

De suppoost, met het toezigt over de zaal belast, regelt naar de behoefte den toevoer van het water, door een afsluitkraan in de vertikale aanvoerbuus daartoe aangebragt.

Op de groote slaapzalen zijn waschtoestellen met eene dubbele rij kommen, op de kleinere zalen enkele toestellen geplaatst.

Tot de waterleiding in de school zijn binnen de privaten op de eerste verdieping kleine water-reservoirs aangebragt, die door middel van perspompen, in de bergplaatsen ten beganen grond geplaatst, gevuld worden. Het water wordt afgevoerd door ijzeren buizen, die boven iederen gootsteen met een afsluitkraan voorzien zijn.

Badirigting. — In elke badkamer is een roodkoperen waterketel van 0.75 el lengte bij 0.40 el breedte en 1 el hoogte aangebragt, waarin het water uit de reservoirs aangevoerd en, daarin door stoom tot den verlangden warmtegraad gebragt, uit de ketels door buizen naar de zinken badkuipen geleid wordt. Door deze konstruktie valt het gemakkelijker de temperatuur van het badwater te regelen en is bovendien voor iedere badkuip slechts ééne aanvoerbuus en ééne kraan noodig. De afvoer van het verbruikte water geschiedt door riooltjes naar de kolk der nabijgelegen privaten, welke daardoor eene goede doorspoeling erlangt.

Ventilatie. — De kanalen tot aan- en afvoer van lucht zijn, gelijk reeds is aangemerkt, in de spouwruijter der buitenmuren aangebragt. De luchtroosters in de buitenmuren onder de eerste kordonlijst staan in verbinding met de kanalen tot aanvoer van versehe lucht in de beneden-lokalen, welke kanalen ter hoogte

van p. m. 0.30 el onder de plafonds binnen de ver-trekken uitmonden. Op dezelfde hoogte zijn de openingen der kanalen tot afvoer van verbruikte lucht aangebragt.

De luchtroosters in het fries der tweede kordonlijst staan op gelijke wijze in verbinding met de kanalen tot aanvoer van versehe lucht in de boven-lokalen, waarvan de uitmondingen mede op 0.30 el onder het plafond zijn aangebragt, op welke hoogte zich ook weder de roosters bevinden, die met de van beneden af doorgaande kanalen tot afvoer van verbruikte lucht in verband staan. Boven de laatstgenoemde kanalen zijn in den zoldervloer kleppen gemaakt, die, naar gelang van de behoefte, geopend of gesloten kunnen worden.

Deze wijze van ventilatie voldoet uitmuntend en veroorzaakt geen togt of nadeelige luchtstrooming.

In de plafonds der slaap- en ziekenzalen zijn bovendien ijzeren luchtroosters van p. m. 0.80 el middellijn aangebragt, die, voor zooveel boven die zalen zolders aanwezig zijn, met schuiven op den zoldervloer kunnen gesloten worden en, geopend zijnde, met roosterlatwerken zijn gedekt. Daar waar geen zolders boven de zalen zijn, wordt de verbruikte lucht door de roosters wegstroomende, verder afgevoerd door boven de dekkingen gemaakte ventilators. In de plafonds der badkamers en der bovengangen aan de binnenplaatsen zijn mede ijzeren ventilatie-roosters, en in de dekkingen luchtkokers aangebragt.

In de katechisatiezaal is de paneelsgewijze bewerkte binnenbebording aan de ventilatie dienstbaar gemaakt. Voor een gedeelte zijn die paneelen opengewerkt en in die openingen ramen met kruiswerk van eiken kelderveeren aangebragt, waardoor de verbruikte lucht wegstroomt in de tusschenruimte van buiten- en binnenbebording, welke in verband staat met luchtroosters in den attiek-muur boven de gevellijst geplaatst.

Tot afvoer van verbruikte lucht zijn, in verbinding van de rookpijpen der stookplaatsen van de meeste lokalen luchtbuizen gemetseld.

De aanvoer van versehe lucht in de schoollokalen geschiedt door kanalen onder de vloeren, die in verband staan met de kagehels en met de ijzeren luchtroosters in de buitenmuren geplaatst.

Tot afvoer van verbruikte lucht dienen de luchtpijpen aan de nissen bijgemetseld, die gedeeltelijk met de schoorsteenpijpen opgaan en gedeeltelijk uitmonden in de ruimte der bekapping van de zijgebou-

wen, welke met de aan voor- en achtergevel aangebrachte luchtroosters in verband staat. Verder zijn in de midden-schoollokalen de kokers tegen de penanten tot afvoer van verbruikte lucht bestemd; en in de plafonds der bovenschoollokalen zijn ijzeren ventilatie-roosters aangebragt, die de verbruikte lucht door de luchtroosters in de zijgevels geplaatst naar buiten afvoeren.

Inrigting der privaten. — De privaten zijn met gegoten ijzeren trechters en dito stortbakken bewerkt. Tot wering van alle nadeelige lucht zijn de kolken om de trechters der beneden-privaten digtgewelfd en de trechters der boven-privaten luchtdigt op de stortbakken geklonken. De afvoer der boven-privaten geschiedt door gegoten ijzeren buizen van 0.15 el inwendige middellijn, welke luchtdigt aan de stortbakken verbonden zijn en waarvan de ondereinden in het water der kolk nederhangen. Tot luchtversching in de privaten aan de binnenplaatsen zijn, behalve de lichtkozijntjes, voor ieder privaat ijzeren luchtkanaaltjes gemaakt, die, in verband met de buitenlucht staande, door een rooster in den vloer van elk privaat voortdurend versche lucht daar binnen toevoeren.

Avondverlichting. — Het weeshuis en de school worden geheel verlicht met gas, door de stedelijke fabriek geleverd, daar volgens de bepaling der bouwkommissie hiertoe in het gesticht geen toestel is aangebragt.

Bovenstaande omschrijving zal tot een juist begrip van het ontwerp en der verschillende zamenstellingen wel voldoende mogen gerekend worden.

OVER HET REINIGEN VAN STEDEN.

Door den heer J. G. VAN NIFTRIK, Stads-ingenieur te Amsterdam.

(VERVOLG EN SLOT. Zie blz. 221.)

e. De menschelijke uitwerpselen, die volgens landbouwkundige berekeningen eene mestwaarde van 3 Thaler (f 5.25) per hoofd hebben, gaan in de riolen geheel verloren; voor de stadbewoners moge dit verlies onverschillig zijn, uit een landbouwkundig oogpunt is het echter zeer te betreuren. De voorstellen die gedaan zijn met het doel, het rioolwater voor den

Alleen zij hierbij nog aangestipt, dat in het ontwerp, zoo als dit op de hierbij behorende platen voorkomt, op verlangen der bouw-kommissie, onder de uitvoering van het werk, eenige wijzigingen zijn gebragt, die, als geheel van ondergeschikt belang en van bijzondere aard, niet zijn opgenomen in het oorspronkelijk ontwerp, dat ik hierbij mijnen geachten medeleden der *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* ter vriendelijke kennisneming aanbied.

Ten slotte is het mij de vervulling van een hoogst aangenamen pligt, hierbij openlijk mijnen opregten dank te betuigen aan allen die tot de uitvoering van dit omvangrijke werk hebben bijgedragen.

In de eerste plaats zij hulde gebragt aan de bouw-kommissie, van welke ik steeds de meeste welwillendheid heb mogen ondervinden en die in de erkentelijkheid der weezen voorzeker den schoonsten dank voor het volbrengen harer moeilijke en gewigtige taak zal vinden. Aan de heeren aannemers, die allen door fiksche en flinke behandeling van het hun opgedragen werk getoond hebben hun vak meester, en het in hen gestelde vertrouwen volkomen waardig te zijn, komt allen lof-voor de uitvoering toe. Eindelijk is het mij een genoegen de namen te vermelden der heeren bouwopzigters F. ARMAND, F. CARIOT en J. VAN DER LINDE, die, mijnentwege met het dagelijksch toezigt over den bouw belast, zich ieder in zijnen werkkring, op de meest eervolle wijze van hunne taak gekweten hebben.

's Gravenhage,
Januarij 1868.

E. SARABER.

wordt, terwijl de oevers der rivieren onbewoonbaar worden.

Zelfs een der groote stroomen, nl. de *Theems* te *Londen*, waarlangs waarschijnlijk meer water wordt afgevoerd dan langs den *Rijn* te *Keulen*, baart in zijnen vervuilden toestand den Engelschen veel bekommernis, en ware het niet dat dagelijks de vloed een groote hoeveelheid frisch en zout water naar binnen voerde, dan zou de toestand van den *Theems* reeds lang ondragelijk zijn geworden.

Dit is alzoo de waarlijk niet geringe schaduwzijde van het rioolstelsel. Het is opmerkenswaard dat men zich echter daardoor in *Engeland* niet laat afschrikken. LAWES en GILBERT, van wie men mag aannemen dat zij de daar heerschende meening getrouw teruggeven, laten zich volgenderwijs uit:

„Het is niet waarschijnlijk dat de aan het rioolstelsel verbonden bezwaren ons in onze groote steden tot een, zij het ook verbeterd, groeven- of tonnenstelsel zullen terugbrengen. Toegegeven dat eene aanwending van de menschelijke excrementen voor den landbouw vollediger verkregen wordt door het opzamelen der drekstoffen zonder water, moet men niet vergeten dat nog nergens in *Engeland* eenige stad voordeel heeft genoten bij eene zoodanige aanwending, en dat tegenover de in *China* en *Japan* verkregen uitkomsten, eene ondervinding van honderden jaren ons in onze nabijheid geleerd heeft, dat de uitkomsten van de aanwending volgens het oude stelsel niet kunnen opwegen de ondragelijke gevolgen, die zoo zeer in strijd zijn met den vooruitgang in gewoonten en begrippen van reinheid, comfort en gezondheidsleer, van onzen tijd.

„Ook het drooge stelsel (systeem van MOULE) schijnt geen hoop te geven op eene algemeene en voortdurende toepassing voor groote bevolkingen, indien men althans behoorlijk letten wil op de eischen van geschiktheid, gemak en gezondheid.

„Bovendien is ons rioolstelsel voor reiniging van huizen en steden naauwelijks een menschengeslacht oud; de drekstoffen en andere vuilnis worden er sneller mede verwijderd dan door eenig ander middel mogelijk is, en de statistiek heeft reeds de onomstootbare bewijzen geleverd, dat de gezondheidstoestand er mede verbeterd en de levensduur verlengd is. Het wordt niet ontkend dat de voordeelen zijn gekocht voor het bijna totaal verlies van de meststof en tot groot nadeel van de rivieren.

„Dit is dus het standpunt der zaak voor het oogenblik. De opmerkzaamheid is er echter te algemeen op gevestigd, dan dat wij ons behoeven bevreesd te maken, dat het onnuttig verspillen van het rioolwater en de verontreiniging der rivieren langer zullen worden geduld.

„Men heeft zich dus niet te laten ontmoedigen door de omstandigheid, dat een stelsel, waardoor in korten tijd zooveel in het belang van *Engelands* steden is gewonnen, in zijnen proeftijd, niet reeds aan alle wenschen heeft voldaan; en evenmin mag men tot het besluit komen dat het oude stelsel, waarvan de bezwaren en het ongerief reeds gedurende zoo veel honderden jaren onveranderd zijn gedragen, nu eene zooveel betere oplossing heeft gevonden.”

Hiermede eindig ik mijne schets van het standpunt waarop tegenwoordig het vraagstuk zich bevindt, en als mijne overtuiging verklaar ik, dat de oplossing, zoowel aan de eene als aan de andere zijde, hopeloos schijnt, en dat het dringend noodig is nieuwe vindingen te hulp te roepen.

Goed gezegd! — hoor ik door den lezer mij toeroepen, — maar waar zijn de vindingen die ons verbetering zullen brengen? Ik berigt u dat de nieuwe grondslagen bekend, en wat meer is, reeds sedert een jaar met den besten uitslag beproefd zijn. Ik bedoel het systeem van den architect SÜVERN te *Halle*. Daar ik het sedert den aanvang gekend en de praktische aanwending voortdurend gevolgd heb, is het mij gegeven het goed te kunnen beschrijven en naauwkeurig melding te maken van het proefonderzoek, dat daarmede te *Leipzig* op last van de stedelijke regering is genomen.

Het stelsel van SÜVERN heeft ten doel: het closetwater in de riolen chemisch te zuiveren. De zich daarin bevindende stoffen, zoowel van mineralen als van organischen aard, worden door daartoe geschikte middelen neêrgeslagen, daardoor in een physischen toestand gebragt en vervolgens op eene vindingrijke mechanische wijze uit het tamelijk zuiver en reukeloos geworden water afgescheiden.

Dit resultaat wordt door zoodanige middelen verkregen, als ieder scheikundige onder zijn direkt bereik heeft, en het is daarom te verwonderen dat het zoo lang heeft geduurd alvorens men tot de vinding is gekomen. Een ei van COLUMBUS is het intusschen niet; de ontdekking is niet een inval van gisteren of heden; zij heeft haar tijdperk van moeite en bezwaren gehad en is gegrond op langdurige en stelselmatige onderzoekingen.

Ieder scheikundige zal welligt in één adem 25 middelen tot neêrslag en ontsmetting van vuil water kunnen opsommen, doch de vraag was naar één zo-danig middel dat voor closetwater het werkzaamste en tevens het goedkoopste is. Slechts een middel, slechts eene vermenging kan het zijn, en dat te vinden, onder misschien 25 mogelijke chemische agestiën en duizend mogelijke combinatiën, was het eerste gedeelte van SÜVERN's onderzoekingen; het is hem gelukt, en ik wil trachten het naar zijne opvatting te beschrijven, dat is: zonder mijn oordeel er bij te voegen. Zie hier de schets van het stelsel:

- 1°. In de stedelijke riolen wordt opgenomen niet alleen de inhoud van de straatgoten en het vuil water uit de fabrieken van allen aard, maar ook direkt de inhoud van alle latrinen en urinoirs. Daartoe worden de verbindingsriolen tusschen de huizen en het straatriool ruim doorgespoeld met rivierwater, dat door waterwerken in evenredigheid van $2\frac{1}{2}$ à 3 kubieke pruisische voeten (p. m. 90 kan) per hoofd iederen dag wordt aangebragt. De wegvoer blijft zich dan alleen bepalen tot straatvuil, stroomest en asch.
- 2°. Het stadsriool, hoe lang het ook zij, wordt aan zijn begin van een 3 vierk. roede (28 vierk. el) groote kast voorzien, waarin de ontsmettings-specie bereid en met een voortdurenden straal in het riool (zoowel bij nacht als over dag) geleid wordt. Dit ontsmettingswerk alzoo, op slechts weinige punten te verrigten, moet van stadswege, en kan dan even juist als gemakkelijk geschieden.
- 3°. Het ontsmettingsmiddel gelijkt op een dunnen brij (van omstreeks 10% drooge zelfstandigheid), en wordt naar zeker naauwkeurig op te volgen voorschrift bereid uit drie materialen: namelijk, gesmolten zuiver chloormagnesium, steenkalk en steenkolenteer.
- 4°. Geschiedt de toevoer dezer massa juist volgens het voorschrift, dan wordt het closetwater, dat uit de zij- en hoofdriolen der stad bestendig toestroomt en wegloopt, reukeloos en de lucht in het riool zoo zuiver, dat alle ongemakken voor de verbindingen met de straat voor de riool-openingen en met de huizen, door de toeleidings-buizen zijn weggenomen.
- 5°. Het verdere gevolg is dat de in het closetwater zich bevindende cryptogamische kiemen hare geschiktheid tot ontwikkeling en schadelijke zelf-

standigheid verliezen en ze ook niet terugkrijgen.

- 6°. Het water, dat door ondigtheid der riolen in de aarde doorzippelt, zal, in plaats van een nadeelige, een gunstige uitwerking hebben. De deswege gedane ondervinding heeft reeds eene steeds toenemende verbetering van het stads grond- en welwater doen kennen.
- 7°. Het ontsmettingsmiddel veroorzaakt onder de in het closetwater zoo veelvuldig afgevoerd wordende organische en minerale zelfstandigheden, een sterken nederslag, die alle zinkstoffen omvat en, tengevolge van den ligten en vlokigen toestand, niet op den bodem van het riool blijft liggen, maar met het water afvloeit tot in de zuiveringsbassins, die daartoe buiten de stad worden aangelegd. In deze bijzonder ingerigte bassins vereenigt zich de inhoud van de gezamenlijke riolen; daarin wordt, om het water van den bijeenvergaaarden nederslag te scheiden, het bezinksel teruggehouden en in eene met de spade te verwerken en geheel reukelooze meststof afgevoerd. Het closetwater verliest daardoor ongeveer $\frac{2}{3}$ zijner oorspronkelijk drooge zelfstandigheden.
- 8°. Het aldus gezuiverde closetwater vloeit daarna bijna kleurloos en helder als welwater af; het heeft zijne vervuilende zelfstandigheid verloren en wordt, al voortstroomende, in aanraking met de lucht en de zon voortdurend zuiverder en beter, zoodat het ten laatste weder voor veedrank te bezigen is. Van eene verontreiniging der rivieren kan alzoo geen sprake zijn.
- 9°. Het stelsel van SÜVERN is in iedere stad als een volkomen riolennet met waterleiding toe te passen. De gezamenlijke kosten bedragen gemiddeld, verdeeld over de bevolking, 10 à 12 silbergroschen (f 0.60 à f 0.72) per jaar, welke kosten volkomen gedekt worden door de verkregen meststof.

In deze negen punten een overzicht gegeven hebbende van het systeem, wil ik thans een voorbeeld aanvoeren, en kies daartoe de tot heden gedane chemische onderzoekingen en beproevingen.

SÜVERN laat op de bestanddeelen van het closetwater inwerken magnesiahydraat, kalkhydraat en steenkolenteer met de daarin voorhanden organische verbindingen, welke te zamen sterke eigenschappen tegen de verrotting bezitten.

Het magnesiahydraat maakt door ontleding een zout, dat voor 6 jaren nog 10 thaler (f 17.50) per 100 kilogr. kostte en slechts bij geringe hoeveelheden te verkrijgen was; nadat echter de uitgebreide *Abranne*-zoutlagen te *Strasfort* ontdekt zijn, die voor $\frac{1}{5}$ tot $\frac{1}{4}$ uit chloormagnesia bestaan, is daaraan geen gebrek meer. In de fabrieken te *Strasfort* vloeit het als loog van geringe waarde weg; en van daar kunnen jaarlijks duizenden centenaars in gesmolten water-vrijen toestand met een gehalte van 98 % chloormagnesia geleverd worden, tegen den prijs van 1 thaler (f 1.75) per centenaar.

Enkele teer geeft in het closetwater geen neêrslag; een weinig wordt door kalkhydraat verkregen; voegt men echter bij die beide het veelvermogende licht-vlokkige magnesiahydraat, of doet men die drie genoemde stoffen in zekere verhouding te zamen, omdat de verrottingwerende bestanddeelen in de steenkolenteer voorhanden, reeds in de ontsmettings-massa in chemische verbinding zijn getreden met de kalkhydraat, dan is de uitwerking op het closetwater waarlijk verrassend.

Dan vertoont zich al aanstonds in het water, hoe vervuild, troebel of gekleurd het ook zij, een sterke neêrslag, die onmiddellijk bezinkt, en na een half uur is de vloeistof helder, kleurloos en zonder eenigen onaangename reuk.

Het is niet moeilijk te ontdekken waaruit die nederslag bestaat. Vooreerst omvat hij al de in het closetwater zwevende en drijvende stoffen, van mineralen of organischen aard, zooals de menschelijke excrementen; die stoffen bedragen voor zich alleen reeds 40 tot 60 procent van de gezamenlijk in het closetwater voorhanden vaste stoffen. Bovendien zijn daarin opgelost zeer vele organische en minerale verbindingen, welke door kalkhydraat uit het water weggenomen of liever in onoplosbaren staat gebragt worden. Daartoe behooren onder anderen enkele soorten van de aan stikstof zoo rijke proteïnstoffen, schulpsteenstof, stijfsel en gom, looizuren, oralzuren, wijnzuren, bitterzuren, de stikstofhoudende pizuren enz. en eene reeks van organische verfstoffen. Van de in het water opgeloste mineralen zijn de voornaamste koolzuur, kiezelzuur, phosphorzuur, kleiaarde, magnesia en eenige metaal-oxyden.

Wanneer men zich al deze stoffen in het closetwater opgelost denkt, dan laat zich begrijpen welk een sterk bezinksel door een vereenigden neêrslag

daarvan het gevolg is, en hoe door het nederzinken dezer vuilnis, die de geheele vloeistof als met vlokken vervult, een uitkomst verkregen wordt als ware het water door eene laag zuiver zand en kolen gefiltreerd. Door die beschouwing wordt de belangrijke omstandigheid verklaard, dat juist het meest verontreinigde closetwater, door den krachtigen nederslag die er in geschiedt, zoo helder en schoon wordt. Juist omdat men nevens de vuilnis uit de straatgoten en van allerlei fabrieken ook de urine en den drek van geheel de bevolking in de riolen voert, wordt het stelsel van SÜVERN gemakkelijk gemaakt. De alzoo verkregen nederslag bedraagt in watervrijen toestand 70 tot 80 procent der drooge stof die in het closetwater zich bevindt; onder minder gunstige omstandigheden daalt dit bedrag tot 60 à 70 procent. De bestanddeelen van het closetwater laten zich in twee groepen verdeelen. De eerste omvat de onbrandbare of minerale stoffen, als zand, klei, ijzeroxyde, koolzure kalk, gips, keukenzout, kali enz.; deze zijn slechts in staat het water troebel, hard en zilt te maken, doch brengen daarin echter geen vuilnis, slechten reuk en gevaarlijke uitwasemingen; een met minerale stoffen bezwangerd water blijft, ofschoon tot drinkwater ongeschikt, gezond even als het zeewater. De tweede groep sluit de organische deelen van het water in; zij worden zoo genoemd, omdat zij gezamenlijk van organischen oorsprong zijn, afkomstig deels uit het dierenrijk, deels uit het plantenrijk. Hierboven zijn de voornaamste er van opgegeven. Zij onderscheiden zich door spoedige ontbinding en zijn dan de oorzaak van de stinkende en schadelijke gassen, en van den vervuilden toestand waardoor het closetwater zich kenmerkt.

Het welwater, dat $\frac{1}{2}$ of 1 tot zelfs $1\frac{1}{2}$ per 1000 minerale zouten bevat, is uit het oogpunt van de gezondheidsleer vrij gelijk, want in ieder der drie gevallen kan het goed drinkwater zijn. Bevat het daarentegen slechts $\frac{1}{10}$ per 1000 organische stoffen, hoe ook het zoutgehalte zij, dan is het reeds onbruikbaar; bij $\frac{2}{10}$ per 1000 begint het reeds te stinken, bij $\frac{4}{10}$ is het reeds gelijk closetwater; in het laatste vindt men gewoonlijk $\frac{4}{10}$ tot 1 per 1000 organische zelfstandigheden. De geheele ontsmettings-kwestie komt dus hoofdzakelijk neêr op het onschadelijk maken van de organische stoffen.

Uitvoerig behandelt dr. GRAUWEN de analyse van het closetwater en die van den door het systeem van SÜVERN verkregen nederslag, met betrekking tot

de daarin voorhanden stikstof-gehalte. Hij wijst inzonderheid op de groote waarde aan meststof met dat stelsel verkregen, welke meststof vooral uitmunt, omdat zij zonder verlies aan waarde geheel reukeloos, en dus zonder schade te verwerken en te vervoeren is. Hoe belangrijk nu een en ander ook zijn moge, ik acht het niet van dat gewigt om het onder de oogen mijner lezers te brengen. Ik wil er slechts dit uit overnemen: Uit de onderzoekingen in *Engeland*, door de zoogenaamde *Rugby*-kommissie, is gebleken, dat in *Londen* en andere geheel gerioleerde steden, waar door water-closets alle menschelijke uitwerpselen regtstreeks op de riolen afgevoerd worden, gemiddeld door ieder individu der bevolking wordt geleverd:

closetwater.

minimum bij droog weder, 202 tolpond = 102 kilogr.
maximum bij sterken regen, 1000 " = 500 "
gemiddeld het geheele jaar, 303 " = 150 "

De stedelijke waterleidingen leveren dus daartoe naauwelijks 202 tolpond (102 kilogr.); het meerdere wordt door regen en welwater daarbij gevoerd. Om naauwkeurig de mestwaarde van dat water te leeren kennen; lieten de scheikundigen uit de bovengenoemde kommissie (GILBERT en WAY), gedurende drie achtereenvolgende jaren, maandelijks eenige hoeveelheden tot proefneming uit het hoofdriool scheppen en hun onderzoek bewees, dat:

1 miljoen tolpond = 500 kub. meter closetwater inhield:

gemidd. van	drooge zelfstandigheid, zwevende	opgelost	gezamenlijke stikstof.
1861. 24 analyses, 457 tolpond, 746 tolpond,			83.9 tolpond.
1862. 34 " 603 " 682 "			78. "
1863. 35 " 936 " 715 "			93.4 "
minimum bij sterken regen 601 tolpond,			33.4 "
maximum bij langdurige droogte 4313 "			20.52 "
35 analyses in 1863.			

Tolpond.

zwevende	organische	385 met 24.7 stikstof,
zelfstandigheid.	minerale	551 " 12.5 phosphorzuur,
opgeloste	organische	127 " 68.3 stikstof,
zelfstandigheid	minerale	588 " 12.6 phosphorzuur.
te zamen. . . 1651 tolpond.		

Neemt men de analyse van 1863 aan, dan volgt daaruit, dat in de $303 \times 365 = 110,000$ tolpond closetwater, die ieder individu jaarlijks levert, is vervat:

tolpond:

10.2 stikstof ad 7 silbergr.	=	71.4 silb. mestwaarde,
2.7 phosphorzuur à 3 " "		8.1 " "
4.2 kali à $1\frac{1}{2}$ " "		6.3 " "
56.3 drooge organische stoffen	=	} pro memoria,
125.2 drooge minerale " "		
te zamen . .		85.8 silberg. = f 5.15.

Uit deze bevinding, ofschoon te laag schijnende in vergelijking met de zuiver theoretisch berekende waarde van de menschelijke uitwerpselen, blijkt toch genoeg, van welke waarde het is de meststof uit het water af te scheiden, en dat men zich niet behoeft te ontzien daartoe betrekkelijk groote uitgaven te doen.

De kosten van SÜVERN'S ontsmettingsmiddel zijn volgens zijne eigene opgaven als volgt:

Voor closetwater dat per 1000 pond $2\frac{1}{2}$ % drooge zelfstandigheid bevat, heeft men voor iedere 18 pond drooge zelfstandigheid eene ontsmettingsmassa te nemen, bestaande uit:

1 pond chloormagnesium,
3 " aschkalk (gebranden kalk van minstens 90 %),
$\frac{1}{4}$ " steenkoolenteer.

Bevat het water per 1000 slechts $1\frac{1}{2}$ pond drooge zelfstandigheid, dan heeft men per 12 pond drooge zelfstandigheid de even opgegeven ontsmettingsmassa aan te wenden.

De herhaaldelijk genomen proeven hebben het voldoende van het boven gegeven voorschrift aangetoond.

Om te onderzoeken of de bijgevoegde ontsmettingsmassa genoegzaam of overvloedig is, heeft men slechts een glas met het niet ontsmette water te vullen; dat water moet binnen een kwartier stilstaan, dan geheel helder zijn en een scherp gescheiden neêrslag hebben. De heldere vloeistof moet dan na de bijvoeging van een paar droppels barytwater geen vlokken neêrslag meer geven; wanneer dit het geval niet is, of wanneer het water niet helder wordt, dan is de ontsmettingsmassa onvoldoende. Het toevoegen van een te groote hoeveelheid heeft geen nut en is geldverspillend. Rood lakmoespapier moet in het gereinigde water aanstonds blaauw worden. Dat blaauw worden is echter geene genoegzame zekerheid voor de volkomenheid van de behandelingswijze. Naar aanleiding van het hierboven aangevoerde nemen wij aan dan in 110,000 pond closetwater per hoofd, per jaar 182 pond drooge zelfstandigheid vervat is, en dat dan voor de reiniging daarvan noodig is:

silbergrosschen.

12 pond chloormagnesium à 40 silbergr. pr. centner = 4.8	
$36\frac{1}{2}$ " ongebluschte kalk à 12 " " " " 4.4	
$3\frac{1}{2}$ " teer à 16 " " " " 0.5	
arbeidsloon en andere uitgaven	1.3
te zamen 11.0	

silbergr. = f 0.66.

In deze opgave zijn de kosten voor den aanleg der riolen niet begrepen, dewijl deze buitendien voor iedere stad noodig zijn, en ten deele reeds overal bestaan. Ook zijn de kosten voor den aanleg van de ontsmetting-stations niet in aanmerking genomen; deze toch zijn voor een paar honderd thaler te maken en bedragen alzo over de massa weinig. Kostbaarder is echter de aanleg van de bassins buiten de stad, daar die bassins, zonder nu nog te letten op hare onderdeelen, moeten bestaan uit 4 afdeelingen elke zoo groot, dat zij bij eene diepte van niet meer dan 5 voet (1.76 el) $\frac{1}{6}$ van de dagelijks toevloeiende watermassa moet kunnen bevatten; zoo b. v. zal voor eene stad van 100,000 inwoners iedere afdeeling eene oppervlakte moeten hebben van 115 vierkante pruisische roeden = 1610 vierk. el.

Uit een mij voorgelegd plan voor den aanleg van zulke bassins, ten behoeve van de stad *Crefeld* (50,000 inwoners), waar men op een afvoer van hoogstens 400,000 kub. voet (12,400 kub. el) per dag rekent, kan ik mededeelen, dat de gezamenlijke aanlegkosten, met inbegrip van het terrein, zijn berekend op 5500 thaler (ongeveer f 9900). Aangenomen dat voor de exploitatiekosten nog een halve silbergr. moet gesteld worden, dan blijft nog de balans tegenover het mogelijke verlies uit de meststof gunstig; ja zelfs dan nog, wanneer slechts een derde van de in het closetwater aanwezige mestwaarde gewonnen wordt.

In sommige steden, die zeer laag en in eene vlakte gelegen zijn, kan het geval zich voordoen, dat de bodem van het afvoerriool bij de uitmonding te laag ligt, om regtstreeks te worden verbonden met de zoo even bedoelde zuiveringsbassins van 5 à 6 voet diepte; in die gevallen raadt SÜVERN aan de bassins toch te maken en de geheele hoeveelheid reeds ontsmet rioolwater ter gevorderde hoogte op te pompen.

Het opvoeren tot de niet geringe en zelden voorkomende hoogte van 12 voet (3.72 el) zal kosten voor eene hoeveelheid van 500,000 kub. voet (15,500 kub. el) rioolwater, die uit eene stad van 100,000 inwoners dagelijks wordt afgevoerd, voor eene stoommachine

van 10 paardenkracht met eene eenvoudige centrifugaalpomp f 9 per dag of jaarlijks f 3285, dit is per hoofd ruim 3 cent per jaar; welke kosten zoo onbeduidend gering zijn, dat daarin geene aanleiding kan gevonden worden om den geheelen aanleg er in de waagschaal voor te stellen.

In verband met de mogelijkheid tot oppomping is er wel geen stad te denken, waar de bassins, die voor de mestverzameling bestaan, niet volkomen aangelegd kunnen worden. En daar het water, dat deze bassins doorloopt en geheel gezuiverd verlaat, als ook de daarin verzamelde mestbezinking bij den afvoer geen schadelijke uitwasemingen of eenigen nadeeligen reuk van zich geeft, behoeft, zoo als SÜVERN zegt, uit het oogpunt van gezondheid er niet op gelet te worden, op welke plaats men de voorgestelde bezinkingsbassins vestigt. Alleen het economische gezigtspunt, namelijk de vraag der kosten, komt hierbij in aanmerking, en tengevolge daarvan moet men dien toestel zoo mogelijk nabij de stad aanleggen.

In 1867 besloot het stedelijk bestuur van *Leipzig* eene proef met het stelsel van SÜVERN te nemen. De uitvinder werd uitgenoodigd de voorbereidselen op de plaats zelve in orde te brengen, en de proef geschiedde in Mei en Junij van dat jaar.

De voorbereidende maatregelen waren van zeer provisionelen aard; voor de bereiding van de ontsmettingsspecie werden een paar marktkramen gebezigd, op de openbare straat geplaatst op een punt van invloeiing van een goot in het straatriool.

Tot het opvangen van de watermassa en voor de inrigting van het zuiveringsbassin had men bestemd een gedeelte van de beek *Pleize*, 200 passen lang, welke juist toen ten gevolge van eenige andere waterbouwwerken was drooggelegd.

Deze voorloopige inrigting liet intusschen veel te wenschen over, en kon slechts strekken om den beoordeelaar eene voorstelling te geven hoe de zaak zich bij een geregelden aanleg ongeveer zou toedragen. In het bedoelde gedeelte van de beek *Pleize* ontlastten zich twee riooltakken, die te zamen het rioolwater uit het oostelijke deel der stad afvoerden. *Leipzig* bezit een tamelijk goed samenhangend, deels nieuw riolennet; de oude riolen waren echter wegens hunne vlakke bodems slecht voor de te nemen proef geschikt.

Eivormige riolen, zoo als men dan ook nu algemeen maakt, geven veel minder gelegenheid tot het doen bezinken der vaste stoffen. Het verval van de oos-

telijke riolen was, gelijk bleek, slechts zeer gering, en ofschoon ook in *Leipzig* het verbod bestaat op de riolen privaatstoffen af te voeren, scheen men het met de handhaving van deze verbodsbepaling niet al te streng te nemen. Immers het uitstroomende rioolwater bevatte eene massa privaat-stoffen, het water was graauw en smerig en verspreidde op de plaatsen van uitstrooming een ondragelijken stank.

Het bed van de *Pleize*, die met slechts geringe snelheid door *Leipzig* stroomt, vult zich dan ook zeer spoedig met modder; de daaruit opstijgende nadelige gassen werken vooral des zomers hoogst ongunstig op den gezondheidstoestand der inwoners, en ofschoon men door herhaalde afdamming en ontgraving van het rivierbed de kwaal trachtte te verminderen, is het vooral in het zuidelijk gedeelte ver van aangenaam om nabij dien modderstroom te wonen.

Volgens de metingen van *süvern* stroomden uit de beide riooltakken dagelijks bij droog weder omstreeks 90,000 kub. voet (2800 kub. el) af. Het regende echter tijdens de proefdagen sterk en aanhoudend, zoodat dikwijls uren lang het uitvloeiende water op 400,000 kub. voet dagelijks geschat moest worden; en ofschoon de tijdelijke zuiveringstoestel op een zoo plotselinge wattertoevoer niet berekend was, was toch de uitkomst over het algemeen zeer bevredigend, zoodat geen voet ongezuiverd water afvloeide.

De ontsmettingsstof stroomde op twee plaatsen in de stad in de riolen; de eene plaats was ongeveer 250 passen van de beek; de andere, omstreeks 1500 schreden daarvan verwijderd, lag aan het uiterste einde der stad, bij het beginpunt van het hoofdriool. De ontsmettingsstof vloeiende op die punten onafgebroken zoodat bij dag als bij nacht, met een voortdurenden straal toe. Met het hoofdriool vereenigden zich onderweg nog eenige andere rioolarmen (naar ik meen acht), waarvan de inhoud met het privaatwater alzoo mede moest ontsmet worden.

Op iedere ontsmettingsplaats bevonden zich twee arbeiders, die des nachts door twee andere werden afgelost; op het punt van uitvloeiing bij het zuiveringsbassin waren geen werklieden noodig.

De voor de ontsmetting benodigde hoeveelheid van het preparaat werd geregeld door den opzigter met de uitvoering van de proef belast, naar gelang van de al of niet genoegzame helderheid van het uitstroomende water. Dit laatste, in een glas geschept, moest spoedig neêrslaan en het water kristalhelder

afschieden; deed het dit niet, dan was het eenvoudig bewezen dat de ontsmettingsmassa niet in voldoende mate toevloeiende en de toevoer daarvan moest versterkt worden.

Gemiddeld is gedurende de geheele proef dagelijks verbruikt:

4½ cntr. chloormagnesia. à f 2.12.	f 9.60
20 " kluitkalk.	" 12.—
1½ " steenkolenteer. " " 0.90.	" 1.44
voor aanvoer.	" 1.80
4 werklieden à f 0.90.	" 3.60
te zamen.	f 28.44

dat is per jaar f 10380. Wanneer men nu bedenkt dat daarmede ruim de helft van het rioolwater van *Leipzig* ontsmet en gereinigd is, en stellende dat in het oostelijk gedeelte der stad 30,000 bewoners zijn, dan komen de kosten per hoofd en per jaar te staan op nagenoeg 35 cent.

Dit bedrag is zeker gering en naauwelijks de helft van de hierboven gemaakte kostenberekening; het verschil is toe te schrijven aan de betrekkelijk geringe waterhoeveelheid, die van de leipziger waterleiding op de riolen wordt afgevoerd.

Volgens de verhouding in *Engeland* had per inwoner dagelijks 303 pond vuil water moeten worden afgevoerd, terwijl in *Leipzig* niet meer dan 180 pond per hoofd per dag schenen toe te vloeien. Ook moet men niet vergeten dat in deze stad een groot deel van de vuilnis niet op de riolen afgeleid, maar door middel van ophaling uit de stad verwijderd wordt.

Gedurende de eerste dagen van de proef bleef het water met vuilnis bezwangerd en vloeiende het niet helder en kleurloos af. De oorzaak daarvan was te zoeken in de omstandigheden, dat in de oude riolen op sommige plaatsen het bezinksel aanmerkelijk lag opgehoogd, en dat de met ouden modder doortrokken dikke vervuilde houten bekleeding van het bed der beek *Pleize*, hetwelk als zuiveringsbassin moest dienen, te veel magnesia en kalk opslurpte. De op vele plaatsen en tusschen de voegen van het zuiveringsbassin aanwezige oude aanslag, benevens de zure mestkorst moesten eerst ten volle verzadigd zijn, alvorens de ontsmetting stof hare geheele uitwerking op het rioolwater konde uitoefenen.

Toen men echter gedurende drie dagen de bepaalde hoeveelheid kalk verdriedubbeld, en door de dus veroorzaakte buitengemeen sterke oplossing een gezonden riool- en bassin-bodem verkregen had, hield

het verschijnsel op, en reeds op den vijfden dag na den aanvang der proef, vloeiende het vroeger ondragelijke rioolwater bijna zoo kleurloos en helder als welwater uit het zuiveringsbassin weg. Toen kwam men tot de door *süvern* bepaalde verhouding terug, en van deze niet afwijkende, verkreeg men de meest bevredigende resultaten.

Met het ontsmettingsmiddel van *süvern* zijn voorts proeven genomen op de riolen van de strafgevangenis en het krankzinnigen-gesticht te *Halle*; daar zijn de beste uitkomsten verkregen; ook in eenige groote suikerfabrieken en bierbrouwerijen in *Duitschland* wordt het middel met goed gevolg aangewend tot reiniging en het reukeloos maken van het afvalwater.

Op de in Mei 1867 gehouden eerste internationale cholera-konferentie is *süverns* ontsmettingsmiddel ter sprake gebracht, en overeenkomstig het voorstel van den president, professor *GRIESINGER* uit *Berlijn*, besloot de konferentie: „dat tot ontsmetting van de stedelijke riolen eene invoering van *süverns* systeem zeer is aan te bevelen.”

En hiermede eindigen wij de aanhaling uit de brochure van dr. *HUBERT GRAUWEN*. Wij hebben gezien dat die geleerde het met de engelsche methode tot het aanleggen van riolen met afvoer en waterdoorspoeling geheel eens is, en dat door hem de aandacht is gevestigd op een middel tot oplossing van het groote euvel: namelijk, de zuivering en ontsmetting van de vuile massa door die riolen afgevoerd. Thans nemen wij ter hand het derde van de in den aanvang van ons opstel genoemd geschriften, getiteld: *De vijf belangrijke vragen over de verbetering van den openbaren gezondheidstoestand* van dr. G. H. OTTO, volgens *SOUCKENBURG* te *Hamburg*. Daaruit zullen wij zien dat hij, de zaken uit een geheel ander oogpunt beschouwende, tot geheel andere resultaten en voorstellen komt. Na vooraf gewezen te hebben op de bekende en algemeen erkende hoofdoorzaken van den slechten gezondheidstoestand in de steden, en na de ontegenzeggelijke behoefte aan zuiverder lucht, zuiver water en zuiveren bodem, waarop wij wonen, te hebben aangetoond, betoogt hij dat, ter verbetering van den openbaren gezondheidstoestand, het vooral noodig is:

- 1°. dat de bodem waarop wij wonen voortdurend droog gelegd worde;
- 2°. dat geen menschelijke en dierlijke afval, en in het algemeen geen vuilnis in den bewoonden bodem gerake;

DL. XVI.

- 3°. dat die onreine stoffen de lucht onzer woonplaatsen niet bederven;
- 4°. dat geen water uit den bewoonden bodem door de menschen worde gebruikt;
- 5°. dat onze woonplaatsen met volkomen zuiver water van elders voorzien worden.

De eerste vraag staat met de laatste in zooverre in het innigste verband, dat voor den afvoer van het in rijke hoeveelheid aan te voeren water moet gezorgd worden, zoodat daarin met de afwatering van den bodem op voldoende wijze wordt voorzien.

Op voldoende wijze kan in het een en ander voorzien worden door den aanleg van een genoegzaam diep liggend buizenet, met zijtakken naar de verschillende woningen; gebakken aarden buizen zijn boven alle andere voor zulk een aanleg te verkiezen. Daar waar genoegzaam verval kan verkregen worden, moet de afvoer regtstreeks naar eene rivier geschieden, of waar het aan verval ontbreekt, naar een diepen verzamelpuut, van waar het afgevoerde water door stoomkracht moet opgepompt worden tot de hoogte voor den afvoer gevorderd.

De voorwaarde dat geene onreinigheden in den bewoonden bodem mogen geraken, maakt een onschadelijken afvoer noodig van de stoffen, die zich in onze woonplaatsen opdoen. De afvoer en verzameling daarvan in gegraven putten is daarom onder geene voorwaarden te dulden, en gemetselde putten zijn even onvoldoende te achten, dewijl deze, hoewel bij den aanbouw wel waterdicht te maken, echter op den duur aan doorzippeling blootstaan; en in ieder geval geven zoodanige verzamelputten aanleiding tot stankontwikkeling en luchtverpesting, in strijd met de derde voorwaarde.

Om de vuilnisopzameling te vermijden heeft men tot dus verre twee wegen ingeslagen: a. de aanleg van afvoerriolen, waarin die stoffen onder geleide van eene groote hoeveelheid spoelwater van zelve afvloeijen; b. de regelmatige afvoer der afvalstoffen door ontleding en aanwending van vervoerbare ontvangbakken, (*fosses mobiles*).

Het eerste middel, de onderaardsche riolenbouw, is in *Londen* en eenige andere groote steden toegepast. Het is niet te ontkennen dat daardoor, in tegenstelling met vroegere toestanden, in die steden eene groote verbetering is verkregen; doch het is te betreuren dat men die aanmerkelijke verbetering voorstelt als de beste oplossing van het onderwerpelijke vraagstuk, en

men met kleingeestige naïverij in alle steden niets verstandigers weet te doen, dan met een handvol engelsche vlugschriften en berigten de engelsche riolering aan te bevelen, waarvan wij het overoude voorbeeld in het groote riool van Rome voor oogen hebben.

Het schijnt dat het voorbeeld van groote steden overweldigend werkt, als of het grootsche en kostbare is gelijk te stellen met het uitmuntende en doeltreffende.

Terwijl volgens de regelen der zwaartekracht slechts de door bijvoeging van water in beweging gebrachte vaste stoffen afvloeijen, stijgen de gassen opwaarts, en is het dus onvermijdelijk dat de vergiftige gassen, die in de riolen zich ontwikkelen, deels door de luchtopeningen in de straten, deels door de toevloei-openingen in de woningen zich ontlasten, en de lucht verpesten die door den bewoner moet ingeademd worden.

Men heeft dit nadeel slechts kunnen temperen door aan het einde van de riolen hooge schoorsteenen te bouwen, waaronder een sterk vuur moet gestookt worden, en door wier trekking men een luchtstroom in de riolen heeft trachten te verkrijgen.

Zonder dit middel zal de rioolstank de lucht onzer woonplaatsen blijven bederven, en ofschoon nu ook in Londen, in tegenstelling met den vroegeren treurigen toestand, door de riolering eene groote verbetering is verkregen, kan het niet worden toegegeven dat dit voorbeeld elders zou moeten gevolgd worden, waar het eenigermate te vermijden is.

Het schadelijke, dat den riolen aankleeft, neemt toe naarmate van het mindere verval dat men er aan kan geven. In steden waar het ondoenlijk is dit verval genoegzaam hellend te maken, begint men eene onvergeeflijke fout voor de nakomelingschap, die in volgende jaren in toenemende mate de nadeelige uitwerkselen van de luchtverpesting zal ondervinden; vooral wanneer eenmaal de muren der onderaardsche riolen met vuilnis verzadigd en doordrongen raken. Bij den aanleg van dergelijke riolenstelsels rekent men op een rijken waterstroom. Men moest daarom ook op een overvloedigen toevoer van water bedacht zijn, opdat een belangrijk waterverbruik, gepaard met de invoering van waterclosets, de trage massa vuilnis in de weinig hellende riolen in beweging brenge.

En zoo komen wij tot de vijfde voorwaarde: *de verzorging onzer woonplaatsen met versch water*, omdat men, wegens de groote hoeveelheid die er gevorderd wordt, er alligt toe besluit om van het minder deugdzame

rivierwater gebruik te maken, om de eenvoudige reden dat er geen kans bestaat het betere welwater in zoo overvloedige massa van elders aan te voeren.

Om de toepassing van zoodanig riolenstelsel nog meer ingang te doen vinden, en ter bestrijding van de bedenkingen ingebracht tegen de toelating van alle vuilnis, heeft men voorgesteld en is men er reeds toe overgegaan om de riolen slechts van onderen waterdicht te bouwen, en de overwelving daarvan doordringbaar voor water te maken, ten einde daardoor de afwatering van den ondergrond tot op de diepte van den rioolaanleg te bevorderen.

Doch deze verbinding van twee oogmerken is hoogst gevaarlijk, vooral voor onze nazaten, want overal en inzonderheid waar men over een slechts gering verval te beschikken heeft, ontstaan van tijd tot tijd verstoppingen, veroorzaakt of door hoogen waterstand van de rivieren waarop men loost, of door sterke regenbuijen. Er zal door de met opzet doordringbaar gemaakte muren een sterke uitzetting van rioolgassen en rioolwater geschieden, en voegt men daarbij dat onvermijdelijk ten gevolge van zakkingen en verschuivingen scheuren en breuken in de vloeren zullen ontstaan, dan zullen die riolen de plaats innemen van de zink- en beerputten.

Het opzuigen van de gistende vuilnis in den bodem en het doordringen daarvan van onderen op, is de gevaarlijkste bodemvergiftiging die men zich denken kan.

Men mag alzoo de toepassing van zoodanig riolenstelsel hoogst verwerpelijk noemen, te meer omdat ten gevolge van de daarop afgevoerde vuilnis de rivieren voor de vaart bedorven worden, en zij de smetstoffen naar de benedenwaarts wonende bevolking voeren.

De waarheid dat de op zoodanige wijze afgevoerde meststof een groot nadeel voor onzen landbouw te weeg brengt, voeren wij hier slechts ter loops aan, ofschoon wij daarmede niet willen te kennen geven, dat wij dit als eene kleinigheid beschouwen, want het is even noodig voor de voeding van den mensch te zorgen als voor zijne gezondheid te waken.

Op bovenstaande gronden moet dus het wegvoerstelsel het eenig mogelijke worden geacht, om te voldoen aan de tweede en derde der gestelde voorwaarden, dat is: te voorkomen dat onreinheden de lucht onzer woonplaatsen bederven.

Er zijn verscheidene wijzen van wegvoeren, deels in gebruik, deels nog slechts in ontwerp. Wij zullen die

niet elke op zich zelve nagaan; maar willen stilstaan bij een van deze, eensdeels omdat zij, als de nieuwste methode, nog weinig in bijzonderheden bekend is, anderdeels omdat zij alle andere zoo ver in bruikbaarheid overtreft, dat voortaan alleen van dat stelsel sprake zal kunnen zijn.

Wij hebben hier in het oog de reiniging van onze woonplaatsen door middel van stoomkracht en luchtdruk, volgens het stelsel van den heer LIERNUR, vroeger kapitein in dienst bij het leger der voormalige Zuider-konfederatie in Amerika.

Volgens die vinding ¹⁾ loost elk privaat met of zonder waterafsluiting onmiddellijk op eene gegoten ijzeren buis, die onder de vloeren van de huizen en onder de straten doorloopt, en aldaar in regtstreeksche verbinding is gebragt met eene soortgelijke buis, die op hare beurt uitmondt in een ketel van gegoten ijzer. Die ketels worden in den regel op de kruispunten van twee straten geplaatst en alzoo dienstbaar gemaakt voor een groot of klein aantal woningen aan die beide straten gelegen.

Iedere buis is, door middel eener kraan die onder de bestrating ligt, luchtdicht afsluitbaar, evenzoo de ketel. Boven deze wordt eene verplaatsbare luchtpomp gesteld, waarmede zij luchtledig wordt gemaakt; daarna wordt elke kraan van de daarop uitmondende huispijpen geopend en de inhoud daarvan door middel van den luchtdruk naar den ketel gedrongen. Nadat iedere buis geleidigd is, wordt de inhoud van den ketel overgebracht in een bevorens door stoomkracht luchtledig gepompt vat op een wagen en daarmede onmiddellijk weggevoerd.

Deze wijze van afvoer der fecale stoffen voldoet aan de grootst mogelijke eischen van zindelijkheid, en heeft voor de huisbewoners geen de minste onaangenaamheid.

Voegt men daarbij dat alle stoffen voor den landbouw bewaard blijven, en dat zoowel de bodem, de lucht als het water van onze woonplaatsen geheel vrij blijven van elke vermenging met nadeelige en onaangenaam riekende gassen, dan voorzeker moet de vinding van den heer LIERNUR als een der schoonste oplossingen van het moeilijke vraagstuk geprezen worden.

Ter voldoening van den eersten der door ons gestelde eischen, moet dan nog worden overgegaan tot den

¹⁾ Omschreven in *De Opmerker*, n°. 22, van 30 Mei 1868.

aanleg eener rioolleiding van gebakken aarden buizen ten behoeve van de drooglegging van den grond. Eindelijk eischen de vierde en de vijfde voorwaarde het doen van afstand van het gebruik van het welwater, dat uit den bodem onzer woonsteden voortkomt en vervangen wordt door zuiver water van elders aangevoerd. Van bedoelden afstand kan natuurlijk eerst dan sprake zijn, als in den aanvoer van zuiver water van elders is voorzien.

Naar onze tegenwoordige begrippen kan voor de watervverzorging der steden het rivierwater niet in aanmerking komen, omdat daarin vervat is de spoeling van geheel het bovengelegen stroomgebied. Immers in dat water zijn opgenomen de menschelijke en de dierlijke afval enz. van geheele landstreken; voeg daarbij het dierenleven in die rivieren zelve, de visschen, weekdieren en wormen, die, ten deele onzichtbaar en klein, doch in talloze menigte dat water vervuilen, er hunne uitwerpselen in afscheiden en er in sterven. En merkt men bovendien op hoe zeer smetstoffen in dat water opgelost zijn; hoe juist de uitbreiding van menigte besmettelijke ziekte, inzonderheid van de cholera bij haren eersten omgang, den loop van de groote rivieren heeft gevolgd; hoe menige epidemie treffend te zamen ging met eene sterfte van waterdieren; hoe zekere weekdieren in hunne voortplanting en ontwikkeling door de menschelijke uitwerpselen in het lichaam van dieren, vooral in dat van waterdieren, en hunne afzetselen weder in het menschelijke ligchaam overgaan, — dan voorzeker kan niets worden aangevoerd tegen de stelling dat rivierwater niet dan in den uitersten nood mag aangewend worden.

Men heeft getracht, door filtreren, door zand, kiezels, kool enz., de schadelijke bestanddeelen uit het rivierwater af te scheiden; doch het water wint daardoor slechts in helderheid, het grove vuil wordt er aan ontnomen, maar de daarin opgeloste zelfstandigheden worden er niet door verwijderd, en juist die bestanddeelen maken dat het voor de gezondheid zeer schadelijk is.

Tot dus verre heb ik getrouw wedergegeven wat door anderen over het belangrijke onderwerp is gezegd; ik heb aan de verdedigers van het riolenstelsel met direkten afvoer en waterdoorspoeling, zoowel als aan de bestrijders van dit stelsel het woord gegeven, en tevens melding gemaakt van verschillende andere denkbeelden over het reinigen van de steden, het opzamelen van fecale stoffen, enz.

Door hetgeen over een en ander is medegedeeld heb ik, naar ik meen mij te mogen vleijen, den tegenwoordigen stand van het vraagstuk genoegzaam toegelicht.

Ik zou het dus hierbij kunnen laten, doch kan en mag van het onderwerp niet afstappen, zonder nog eenige oogenblikken stil te staan bij den hygiënischen toestand van onze vaderlandsche steden en na den weg te hebben aangetoond, die volgens mijn gevoelen, moet worden ingeslagen om in dezen min gunstigen toestand verbetering te brengen.

Er zullen wel niet veel woorden noodig zijn om te betoogen dat de gezondheidstoestand in het meerendeel der nederlandsche steden veel te wenschen overlaat; immers blijkens de des betreffende bestaande statistieke opgaven bedraagt de gemiddelde sterfte in de steden 28.2 van de 1000, tegen 23.2 van de 1000 op het platte land ¹⁾. Nu moge dit verschijnsel voor een deel te beschouwen zijn als het natuurlijke gevolg van de groote opeenhooping van menschen in de steden, de hoofdoorzaak moet echter elders gezocht worden, en is naar mijne overtuiging te vinden in:

- 1°. gebrek aan frissche en gezonde lucht,
- 2°. gebrek aan zuiver drinkwater.

In zeer vele steden is tot dusverre weinig gedaan, om in het gemis van deze beide hoofdvereischten voor een goeden gezondheidsstoestand te voorzien; wel zijn hier en daar eenige op zich zelven staande verbeteringen aangebragt, en vooral heeft men getracht om, door den aanbouw van goed ingerigte woningen voor de minder gegoede bevolking, de sterke opeenhooping in enkele buurten te weren, doch algemeene maatregelen van doortastenden en afdoenden aard zijn nog niet in toepassing gebragt.

Wel is waar verheugt de hoofdstad zich sedert 1853 in eene vrij goed werkende, en wat veel zegt, voortreffelijk drinkwater leverende waterleiding, en heeft men te *Rotterdam*, door de uitvoering van de werken bekend onder den naam van het „waterprojekt”, stroom en waterverversching in de stadsgrachten gebragt; maar hoezeer men ook in andere plaatsen niet stil zat, bleef het echter nog steeds bij plannen, en ligt menig goed doordacht ontwerp, waarvan zeker veel nut zou te verwachten zijn, onder het stof bedolven en op eene uitvoering te wachten, — tot wanneer? Misschien

¹⁾ In *Noord-Holland* was het gemiddelde sterfte-cijfer gedurende de laatste 20 jaar in de steden 34, op het platteland 30 van de 1000.

tot dat de gemeente-financiën beter worden, of nadat op nieuw de cholera of eenige andere epidemische ziekte een aantal slagtoffers zal hebben gevorderd.

De reden waarom de nederlandsche steden, ondanks de zoo hoog geroemde hollandsche zindelijkheid, zoo groot gebrek aan frissche lucht, aan reinheid hebben, is voor hem die de gesteldheid dier steden nagaat niet moeilijk te vinden.

Die steden, meerendeels in polders gelegen, zijn omgeven en doorsneden van water, dat dikwijls gedurende langen tijd stilstaat; op dat water, de zoogenaamde grachten, wordt het overgrootste deel van alle menschelijke en dierlijke afvalstoffen enz., urine, wasch-, keuken-, schrob-, en fabriekwater, hetzij door de riolen onder den grond, hetzij regstreeks door inwerking afgevoerd.

De grachten zijn dus de open vuilnisbakken der gemeenten, de vergaderplaatsen van alle onreine voorwerpen. Om slechts een gering bewijs daarvan aan te voeren zij hier medegedeeld, dat jaarlijks uit de stadsgrachten te *Amsterdam* worden gebaggerd, gemiddeld over 10 jaren, 80,000 kub. el specie, en dat daarmede nog slechts gebrekkig in de diephouding dier grachten wordt voorzien. Indien men nu daarbij weet dat *Amsterdam* nog volstrekt niet in den ongunstigsten toestand verkeert wat de waterverversching betreft, want dat bij elke eenigzins belangrijke eb in het *IJ* het water met kracht uit de stad en van den *Amstel* door de stad stroomt, zoodat althans een groot deel van de ligte drijvende stoffen wordt afgevoerd, dan voorzeker kan men gerust aannemen dat jaarlijks minstens 100,000 kub. el stoffen in de stadsgrachten worden afgevoerd.

Sedert de vroegste tijden heeft het niet ontbroken aan pogingen om het verontreinigen van de grachten tegen te gaan; verordeningen met zware strafbepalingen werden uitgevaardigd. In *Leiden* b. v. werd de overtreding met tepronkstelling gestraft, doch men was en is nog onmagtig om die verordeningen te handhaven. De uitwerpselen van de bevolking moeten geborgen worden, en bij gebrek aan beter, doch hoofdzakelijk omdat het water de eenvoudigste en gemakkelijkste bergplaats is, wierp men ze in de grachten en bekommerde zich niet over de gevolgen daarvan.

Deze gevolgen lieten zich niet wachten. De stilstaande, met vuilnis van allerlei aard besmette wateren gaan tot bederf en verrotting over, en ontwikkelen vooral des zomers, — bij langdurige droogte, warmte en windstilte, — stinkende gassen, wier inademing

voor de gezondheid en den levensduur hoogst schadelijk is te achten en dood en verderf onder de bewoners brengt.

De gesteldheid van den bewoonden bodem laat zich afmeten naar die van de zoogenaamde riolen, eigenlijk lange smalle beerputten. Bij de lage ligging toch onzer steden, kan aan de riolen geen of zeer weinig verval gegeven worden, en daar zij gewoonlijk tot den top met het boezemwater uit de grachten gevuld staan, is er eene zeer gebrekkige afvloeiing; de op de riolen afgevoerde stoffen bezinken voor een deel daarin, terwijl het verbruikwater en de ligte stoffen zich vermengen met het grachtwater.

In de met vuilnis gevulde riolen is in den regel de waterstand hooger dan in de grachten; daaruit volgt eene drukking op de rioolwanden, die maar al te vaak, zonder of met slechte bodems en gebrekkige muurwerken, een gereeden doortogt aan den rioolinhoud verleen en alzoo den omringenden bodem verpesten.

De bestaande toestand heeft dus ten gevolge een totaal bederf van het water dat onze woonsteden omringt en eene besmetting van den bewoonden bodem. Bij de steeds toenemende bevolking der steden wordt die toestand steeds ondragelijker, en is hij volstrekt niet meer te rijmen met de tegenwoordige begrippen van vooruitgang en beschaving. Daarin moet dus verandering gebragt worden, maar hoe?

Ik aarzel niet als mijne overtuiging uit te spreken dat, na al hetgeen ik over het belangrijke onderwerp gelezen, bestudeerd en bij eigen ondervinding geleerd heb, het mij is voorgekomen dat vooralsnog het eenig afdoende middel is te vinden in de riolering met direkten afvoer, dat: is het zoogenaamde engelsche stelsel.

Daardoor toch wordt onmiskenbaar op de meest afdoende wijze het hygiënisch belang van de steden behartigd. De onmiddellijke onderaardsche afvoer van al de in de steden vallende fecale stoffen is in alle opzigten aan te bevelen. Zoowel het verbruikwater uit de keukens, als het schrob- en waschwater en het geïnfecteerde fabriekwater, dit alles moet aanstonds op de riolen afgevoerd en onder bijvoeging van spoelwater, in verdunden staat buiten de bebouwde kom van de gemeente gebragt worden.

Het rioolwater kan tijdens de doorstrooming, volgens de methode van *Süvern*, of op eenige andere bekende, misschien nader te ontdekken chemische wijze, gedesinfecteerd en schadeloos gemaakt worden, terwijl in de daartoe in te rigten bezinkingsbassins, buiten

de stad, de afgevoerde stoffen verzameld en tot mest bereid kunnen worden.

Het ontsmette en van vuilnis ontdane rioolwater kan vervolgens, zonder vrees voor waterbederf, op het algemeene boezemwater of op eene rivier worden overgepompt.

Door dit middel zal de gebrekkige gezondheidstoestand van onze steden veel verbeteren, zoo niet ten eenenmale ophouden. Nadat de afvoer uit de oude riolen op de grachten zal zijn afgesneden, houdt de besmetting van het stadswater en de daardoor ontstane schadelijke uitwaseming op; terwijl de vervuiling van den bodem, door de daarin liggende oude riolen, zink-, beer- en vergaarputten van zelve een einde neemt.

In de volgens een regelmatig plan onder behoorlijk verval nieuw te bouwen riolen, zal een steeds lager peil worden onderhouden, dan dat van het omringende grachtwater, zoodat die riolen tevens zullen dienstbaar zijn tot drooglegging (drainering) van den bodem.

Deze uitkomsten zijn op verschillende plaatsen proefondervindelijk verkregen en de weldadige gevolgen daarvan waren al ras merkbaar. In het *Nineith Report of the Medical officer of the Privy Council*, 1867, doet dr. *BUCHANAN* eenige mededeelingen dienaangaande, waaruit blijkt dat, sedert de invoering van het riolenstelsel met afvoer, in de 24 engelsche steden de sterfte zeer is verminderd.

Nu moge men een deel van die verbetering in den gezondheidstoestand toeschrijven aan andere oorzaken, b. v. aan de betere waterverzorging enz., men zal intusschen de goede uitwerking van de riolering niet kunnen ontkennen. Hier volgen eenige voorbeelden:

Stad	Bevolking in 1861.	Sterfgevallen op 1000 inwoners: vóór de invoering van het rioolstelsel.	na
<i>Merthyr</i>	52778	33.2	— 26.2
<i>Cardiff</i>	32954	33.2	— 22.6
<i>Croydon</i>	30229	23.7	— 19.0
<i>Newport</i>	24756	31.8	— 21.7

Om de waarde van deze sterfte-vermindering te meer in het oog te doen springen, moet men opmerken, dat terwijl één mensch sterft vele anderen door ziekte en lijden getroffen worden, zoodat tegelijk met de sterftevermindering het getal ziektelijders sterk afneemt.

Door de bestrijders van het aanbevolen stelsel worden daartegen, onder meer, twee bezwaren aangevoerd, waarvan het gewigt niet is te loochenen, doch die naar mijn gevoelen niet kunnen opwegen de groote verbetering welke er door verkregen wordt.

Het eerste en groote bezwaar betreft de waardevermindering, zoo niet geheele vernietiging, van de meststoffen in de steden vallende en door de riolen afgevoerd. Men heeft onbetwistbaar bewezen dat de menschelijke excrementen voor landbemesting groote waarde hebben, en dat de vernietiging van die waarde in strijd is met het financieel belang der gemeente, met de beginselen der landhuishoudkunde, enz.

Daardoor is de zaak op een verkeerd terrein gebracht. Men heeft de waarde die aan meststof zou verloren gaan matig geschat op f 6 per hoofd en per jaar, en daarop berekeningen gegrond, waaruit blijkt, dat de steden verkeerd en in strijd met de belangen der belastingschuldigen handelen, als zij groote sommen uitgeven voor het aanleggen van rioolwerken enz. waarin zoo veel schats zou te loor gaan, in plaats van middelen toe te passen, waarbij de onschadelijke afvoer dier stoffen even goed zou gewaarborgd zijn en de mestwaarde volkomen behouden blijft.

Dit was de juiste manier om aanhang te krijgen. Zoodra men slechts met eenigen schijn van waarheid den mensch goede beloften voor zijne beurs kan doen, dan is hij spoedig gewonnen. De onderscheidene stelsels voor verwijdering van fecale stoffen, zoo als het systeem van MOULE, de zoogenaamde aardclosets, de reukelooze beerputlediging volgens het stelsel LOISSEAU, en het economische rioolstelsel van kapitein LIERNUR, het stelsel der *fosses mobiles* en wat meer van dien aard is, vonden spoedig bijval; doch welke waren de uitkomsten?

Het systeem van MOULE (aardclosets) vond zoover mij bekend is geen algemeene toepassing. Het groote bezwaar, dat men eerst eene min of meer groote hoeveelheid aarde in de steden moet brengen, om die daarna met de fecale stoffen vermengd te verwijderen, maakt de zaak niet eenvoudig en is zeker een der hoofdoorzaken van de niet-toepassing van dit middel; hetwelk dan ook, naar het mij voorkomt, veel meer geschikt is om op het platteland te worden aangewend waar en de aanvoer van de gevorderde aarde en de wegvoering van deze met de beer vermengd, gemakkelijk valt.

De toestel LOISSEAU tot reukelooze lediging van beerputten, — bestaande uit een langs den natuurlijken weg luchtledig gemaakte bakwagen, door eene buisleiding in verbinding gebracht met den beerput, en die den inhoud opslorpt, — is slechts eene verbeterde putlediging en kan geene aanbeveling verdienen, omdat het geene ingrijpende verbetering aanbrengt en het lang veroordeelde stelsel van de beerputten bestendigt.

Het systeem LIERNUR, waarvan hierboven eene beschrijving is gegeven, heeft onmiskenbaar betere eigenschappen, en te bejammeren is het dat, hoewel sedert 1864 dat systeem van vele zijden dringend is aanbevolen en geene middelen zijn onbeproefd gelaten om het ingang te doen vinden, tot dusverre daarvan geene praktische uitkomsten zijn mede te deelen. In 1868 is te Breda eene kleine proef daarmede genomen, doch het oordeel over de uitkomst van die proef is zeer verschillend. Volgens sommigen is de juiste werking daarbij volkomen bewezen; volgens anderen is alleen bewezen, hetgeen trouwens niet betwijfeld werd, dat de fecale stoffen in een luchtledig gemaakt vat en van daar in een luchtledigen wagen toestroomden.

Volgens de laatste mededeelingen is dit stelsel toegepast te Milaan voor den wegvoer van fecale stoffen in de gebouwen genaamd „de Victor Emmanuel galerij,” en is men thans bezig een aanleg te maken voor hetzelfde doel in een belangrijk militair gebouw te Praag. Nadere bijzonderheden dienaangaande zijn mij onbekend.

Ik wil aan de waarde van het stelsel LIERNUR niets te kort doen; ik zal het bestrijden noch verdedigen, maar alleen mag ik er van zeggen, dat, naar mijne meening:

- 1°. het voor het reinigen van steden geheel onvoldoende is;
- 2°. de beloofde financiële uitkomsten bij de toepassing zullen falen.

Ik acht het stelsel voor de reiniging der steden onvoldoende, omdat daarmede alleen de verwijdering van de fecale stoffen verkregen wordt; aan het verontreinigde verbruikwater, uit de huishouding, aan het straat-, schrob-, wasch- en fabriekwater, het water uit de slachterijen, verwerijen enz., en de overige afvalstoffen, moet dus in ieder geval nog een uitweg gegeven worden. En als men nu weet dat de fecale stoffen slechts een zeer klein gedeelte bedragen van de onreine massa die in de steden valt, en wier dadelijke wegvoer eveneens dringend noodig is, dan zal men gereedelijk moeten toestemmen, dat men met de toepassing van het stelsel LIERNUR nog niet ver is gevorderd, en dat, wil men de steden rein houden, het dan bovendien noodig is een riolennet aan te leggen, met afvoer tot buiten de bebouwde kom. De afmetingen van die riolen kunnen slechts onbeduidend kleiner genomen worden, en daar bovendien de kosten van ontgraving enz. ongeveer gelijk blijven, zullen de kosten

voor een riolennet weinig minder aanzienlijk zijn wanneer de fecale stoffen er niet op afgevoerd worden.

Men zou dus een dubbel rioolstelsel, het eene voor de excrementen, het andere voor de overige afvalstoffen krijgen, doch natuurlijk tegen den dubbelen prijs, zoo van aanleg, als van onderhoud en bediening, en met het dubbele ongerief dat uit den aanleg en voor de herstelling door het opbreken van de wegen en straten in de steden te verwachten is.

Ik twijfel aan de beloofde gunstige financiële uitkomsten van het stelsel, vooral voor ons land, omdat zelfs in België en Frankrijk, waar veel waarde wordt gehecht aan de excrementen als meststof, geen enkele stad wordt gevonden waar de waarde der stoffen de kosten van opzameling kan dekken.

Te Gent en te Namen, waar door de *Société la Prévoyance agricole* de opzameling van beer, volgens het stelsel LOISSEAU, is ondernomen, moet ter goedmaking van het tekort op den verkoop der stoffen, in de eerstgenoemde stad 25, in de tweede 50 centimes per hectoliter voor het ruimen betaald worden.

Te Parijs, waar het stelsel der *fosses mobiles* is toegepast, beliepen de kosten van inzameling in 1858 3,142,024 fr., en in 1868 4,500,000 fr. meer dan de opbrengst van den verkoop der meststoffen.

Het afvoerstelsel door middel van *fosses mobiles* veroordeelt zich zelf, omdat daarmede aan de huisbewoners een dagelijksche en hoogst onaangename last wordt opgelegd, dien het verwisselen der *fosses* onvermijdelijk medebrengt. Dat stelsel heeft bovendien iets afzigtelijks; de verwisseling en het vervoer van met beer gevulde vaten kunnen uit den aard der zaak niet anders dan op klaarlichten dag geschieden, en al zijn dan ook de vaten zoogenaamd reukeloos afgesloten, toch zal men liefst de ontmoeting van zoodanig transport vermijden.

Van mijne voorgenomen verdediging van het riolenstelsel met waterafvoer ben ik onwillekeurig afgedwaald tot eene bestrijding van de daartegenover gestelde middelen; ik heb nu nog slechts weinige woorden te zeggen, om de hoofdbedenkingen tegen het eerstgenoemde stelsel te wederleggen.

Deze hoofdbedenkingen, die bij mij zelven eerst zwaar hebben gewogen, zijn geheel op te lossen.

Door het omschreven chemisch desinfectie-middel van SÜVERN zijn aan het rioolwater de voor de gezondheid zoo nadeelige eigenschappen te ontnemen; de ontwikkeling van gassen in de riolen houdt daarmede op, en de opstijging daarvan in de atmosfeer is dus

niet meer te vreezen; het water wordt klaar en onschadelijk, en eene doorzippeling door de riolen in den omringenden bodem kan geene nadeelige gevolgen hebben. Door dat middel wordt de meststof uit het water afgescheiden en gekoncentreerd afgevoerd naar de daartoe bestaande bassins buiten de bebouwde kom der steden, waar die stof stankvrij en dus geheel onschadelijk voor de gezondheid te verwerken is. De aanmerking betreffende de vernietiging der mestwaarde vervalt dus daardoor, en eindelijk vloeit het ontsmette en in de bassins gezuiverde rioolwater in de rivieren of wateren af, zoodat de vrees voor verontreiniging van dit water ook daarmede ophoudt.

Te Parijs, waar het voornemen schijnt te bestaan om het stelsel der *fosses mobiles* te verlaten en het engelsche stelsel van afvoer van alle vuilnis op de riolen toe te passen, is op last van den keizer eene commissie bezig met het opsporen van chemische middelen, om de meststoffen, welke zoodoende op die riolen zullen komen, uit het water af te scheiden en die zonder waardeverlies ter beschikking van den landbouw te kunnen stellen.

Volgens het jongste verslag dezer commissie (1867) is men der oplossing van die vraag zeer nabij.

Er valt dus niet te twifelen, dat de bezwaren tegen het engelsche riolenstelsel, door het middel van SÜVERN, hetzij door de voor te stellen maatregelen der parijische commissie of door eenig ander preparaat, zullen worden weggenomen. De zaak is te belangrijk, dan dat niet met volharding zal worden gezocht, en de spreuk: „wie zoekt vindt,” zal ook hier bewaarheid worden.

Mijne konklusie is dus deze: Wil men de steden rein maken en houden en den gezondheidstoestand verbeteren, dan volge men het tot dusverre meest praktisch gebleken stelsel. Rioleer, voer alle drekstoffen op de riolen onmiddellijk af, laat die stoffen door de mechanische kracht van het water voortstuwen, desinfecteer het rioolwater tijdens de afvloeiing, en zamel zoowel den neêrslag als de medegevoerde zware en drijfstoffen, in daartoe ingerigte bassins op, verwijder het ontsmette en gezuiverde rioolwater, hetzij mechanisch of langs den natuurlijken weg op de rivieren of kanalen.

De opgezamelde drooge rioolstof moet dan ter beschikking van den landbouw worden gesteld. De waarde van die stof zal voornamelijk afhangen van de ligging der steden, t. w. of zij in de nabijheid dan wel op zeer verre afstand aanwending kan vinden; in het laatste geval verwacht ik geenszins een belangrijk

cijfer van de opbrengst daarvan; doch deze financiële aangelegenheid moet voor de steden niet de hoofdzak zijn. Het groote doel moet zijn, de reinheid en gezondheid te verbeteren. Aan dezen eisch moet het allereerst en langs den kortsten en besten weg voldaan worden.

Bij den aanvang van deze mededeelingen deed ik de vraag:

„Welk stelsel moet gevolgd worden in die steden, welke niet aan eene rivier, maar aan een stilstaand water, bijv. een kanaal, of in die welke op grooteren afstand van eenig water gelegen zijn?”

Door de hierboven geleverde beschouwingen heb ik deze vraag reeds gedeeltelijk beantwoord. In steden aan kanalen gelegen, kan het aangeprezen riolenstelsel worden toegepast, zonder dat er vrees voor vervuiling van het kanaal op, of nabij de plaatsen van uitlozing behoeft te bestaan.

Ook voor de steden die ver van versch water verwijderd zijn, is de opgegeven wijze van riolering en afvoer aan te bevelen, doch met eenige wijziging in de toepassing.

Het rioolwater moet dan tijdens den loop in de riolen niet gedesinfecteerd, maar onmiddellijk uit de bassins in den natuurlijken staat opgepompt en tot besproeiing van dorre velden gebezigd worden, die in den regel de hooggelegen steden omgeven.

Het is voorts duidelijk dat aan het vaststellen van een plan voor de riolering van zoodanige steden een onderzoek moet voorafgaan, of de mogelijkheid bestaat om van nabij het gevorderde water voor de doorspoeling der riolen te verkrijgen; dat is: of de aanleg van eene ruimvloeiende drink- en verbruikwaterleiding mogelijk is.

De jongste verbeteringen, in de wijzen van besproeiing van dorre velden met rioolwater in *Engeland* gebracht, hebben betere uitkomsten gegeven dan de vroegere ondervinding, waarvan ook door mij is melding gemaakt, kon doen verwachten.

Indien de redaktie van de *Bouwkundige Bijdragen* mij later nog eenige ruimte zou willen afstaan, hoop ik over het nu behandelde onderwerp nog eenige mededeelingen te doen.

MEDEDEELINGEN EN BERIGTEN.

Ingezonden door den heer J. H. LELIMAN.

I.

Onder de meest produktieve kunstschrjvers en onvermoeide redakteurs van bouwkundige boek- en plaatwerken behoort de heer CÉSAR DALY, oprigter der *Revue de l'architecture et des travaux publics*, schrjver van de *Architecture privée au XIXe siècle sous NAPOLÉON III*, lid en honorair lid van vele kunstbevorderende genootschappen, waaronder in *Nederland* de *Koninklijke akademie van beeldende kunsten* en de *Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst*, beide te *Amsterdam*. De heer DALY, architect in dienst van de fransche regering, heeft het plan gevormd en reeds gedeeltelijk ten uitvoer gelegd tot de uitgave, bij de firma A. MOREL te *Parijs*, van eene tweede reeks platen, in drie deelen, als vervolg en in hetzelfde folio formaat van zijne hoogst belangrijke *Architecture sous NAPOLÉON III*. Zoo als bekend is laat de heer DALY in den regel niet anders graveren dan op staal, en waarborgt zijn naam als voornaam kunstschrjver gewis een krachtigen tekst. Wij ontleenen aan het prospectus, dat ook chromolithogra-

fische plaatjes en eene geïllustreerde omschrjving belooft, voor de tweede reeks der uitgave, getiteld als de eerste: *Nouvelles maisons de Paris et des environs*, het volgende:

„Het voornaamste doel der uitgave, die wij laatstelijk hebben voltooid, was, om door goed gekozen voorbeelden, de voornaamste variëteiten te doen kennen der negen typen van woningen, die te zamen onze huishoudelijke bouwkunst vormen, en welke men te *Parijs* of in zijne omstreken aantreft; maar omdat wij gebonden waren in de uitgave, die met ongeveer 200 platen compleet moest zijn, hebben wij slechts in het voorbijgaan enkele onderdeelen kunnen behandelen, in weêrwil van de aanmerkingen ons over het onvolledige in dit opzigt gemaakt. Deze tweede reeks van de *Architecture privée* zal uit drie deelen bestaan, even als de eerste, en van deze het vervolg zijn; want wij stellen ons voor daarin op te nemen de geheele reeks détails van de buiten- en binnen-dekoratie der woningen, die door de eerste reeks zijn bekend geworden.

„Het eerste deel zal bevatten: *a.* de opstanden van winkels, magazijnen enz.; *b.* de détails dezer gevels, ingangen naar binnenplaatsen, hoofd- en andere deuren, kamerventers, ronde vensters, dakvensters, muurdammen, voorname bandlijsten, kroon- en versteklijsten en schoorsteentoppen; *c.* de onderdeelen van stallen, wagenhuizen, zadelkamers en dienstfontein op binnenplaatsen.

„Het tweede deel zal leveren: *a.* villaas in steen en hout, benevens ornamentwerken en een aantal muur- en dakkuiven; *b.* modellen van vogelvlugten, kippen- en duivenhokken, verder broeikassen, tuinsieraden, hetzij aan of in den omtrek der woning; *c.* ontwerpen voor tuinaanleg, woonhuizen voor tuiniers, wachthuisjes, tuinkoepels enz.; *d.* verschillende afsluitingen in steen, ijzer en hout en daaronder zeer fraaije hekwerken.

„Het derde deel zal voornamelijk bevatten de inwendige versieringen, gesplitst in vier rubrieken. De eerste rubriek voor de winkels, magazijnen enz., de tweede voor de vestibules en trapportalen, de derde voor de verschillende vertrekken die een woning vormen, als antichambre, eetkamer, salons, studeerkamer of bibliotheek, biljartkamer, slaapvertrekken enz.; de vierde rubriek zal datgene bevatten wat bij de vorige niet behoort.”

Dit belangrijk en veelomvattend plaatwerk zal verschijnen in 60 afleveringen, elke van vier platen. Tien afleveringen zijn reeds uitgegeven en in den handel. Wij zagen ze met de meeste belangstelling. Bij de intekening is bepaald dat iedere aflevering zal kosten 4 francs, dat is voor *Nederland* twee gulden. Zes bladzijden tekst tellen voor een plaat, en eene chromolithografie telt voor twee platen. Aanbeveling onzerzijds moge het bewijs leveren, dat wij het nut van dit werk gaarne erkennen. De deskundigen die zich of aan anderen een cadeau willen maken, kunnen niet beter doen, dan hunne boekerijen te verrijken met de werken van CÉSAR DALY. Dat zijne détails evenmin als die door LIÉNARD in ons land gesmokkeld zonder invloed blijven, bewijzen reeds nu enkele der moderne konstruktien en herstellingen aan gebouwen, waaraan men een zeventiennieuwsch zeer anti-nationaal tintje trachtte te geven. In ieder geval, weet DALY beter zijne voorwerpen te kiezen en zijne détails te bestemmen, dan de dekorateur LIÉNARD en dan menigeen, die zonder oordeel des onderscheids grijpt wat hij vangen kan voor zijne raam- en deuromlijstingen, hekken voor benedenramen, de deu-

DL. XVI.

ren, de kroonlijsten en soms voor geheele gevels. Als die dappere en onvermoeide kopiisten zulk werk maar niet voor het hunne gaan rondventen.

II.

Te *Brussel* is in September 1868 een internationaal kongres gehouden over het onderwijs in de teekenkunst. De debatten, aldaar door verschillende kunstenaars en onderwijzers gevoerd, zijn zeer belangrijk geweest. Wij ontleenen uit de verschillende verslagen in kunsttijdschriften voorkomende, de navolgende bijzonderheden, en herinneren dat de belgische *Moniteur*, van 22—26 September jl. n°. 266—270 met de supplementen, de uitgebreidste mededeelingen betreffende de drie zittingen van het Congres geleverd heeft. Negen vragen zijn ter beantwoording gesteld. Vier daarvan kwamen voor op het programma der eerste, en de vijf overigen op dat der tweede afdeeling of sekte, die meer speciaal van belang voor de kunstenaars en het onderwijs was.

De eerste vraag in deze tweede sekte aan de orde gesteld was van dezen inhoud: „Tot het tijdstip der stichting van akademiën, waren de kunsten niet anders dan in de ateliers van kunstenaars onderwezen. Publieke kunstscholen hebben de oude manier van onderwijzen vervangen. Men stelt voor de beide stelsels in hunne verdienstelijke en schadelijke zijden te onderzoeken.”

Zeër uiteenlopend waren de gevoelens en adviezen over deze vraag. Protesten van sommige sprekers tegen het akademisch onderwijs werden door anderen met loftuitingen beantwoord. Sommigen meenden dat de teekenakademiën goede werklieden moeten vormen, en het onderwijs in de eigenlijke kunsten bij hogere rijksinrigtingen behoorde. Vele sprekers waren het eens dat eene onbeperkte uitbreiding van de studievakken des kunstenaars de toekomst der kunst in zich bevatte kon. Niemand nam het afgezonderd onderwijs in het atelier van den kunstenaar in bescherming, ondanks het beweren van anderen dat het volstrekt niet onmogelijk was, naast de akademiën een ander even goed onderwijs te stellen. Vooral werd het atelieronderwijs met warmte bestreden door den heer LOUVRIER DE LAJOLAIS, die de gevaren aantoonde welke zich te *Parijs* met deze wijze om den kunstenaar te vormen, hadden opgedaan. Algemeen wenschte men het onderwijs in de aesthetica of de leer van het

schoone, ingevoerd en waar deze in gang was, uitgebreid te zien. De heer SLINGENELER was de vertegenwoordiger van een aantal kunstenaars, die verlangden dat de leerling eerst de voorwerpen naar de natuur zou leeren teekenen, alvorens met de studie naar antieke figuren en beelden te beginnen. De behandeling der vraag heeft tot geene besluiten geleid.

Het tweede onderwerp liep over het al of niet wenschelijke der oprigting van teekenscholen voor de nijverheid, tegenover die meer speciaal voor het volledig onderrigt in de schoone kunsten bestaande.

Vele sprekers hebben over deze vraag hunne meening medegedeeld. Niemand is opgestaan om de mogelijkheid der scheiding van beide scholen te betoogen. Algemeen heeft men het vruchtbare en eeuwige principe der eenheid in de kunst erkend. Vooral is deze stelling verdedigd door den heer KLEIN, bouwmeester te *Kopenhagen*. De heer JEAN ROUSSEAU heeft met kracht en klem zich beroepen op de geschiedenis en, in wel-sprekende taal, het noodige en mogelijke betoogd, om aan de hoogere studie eene wending en uitbreiding te geven die met deze eeuw strookten. Hij beweerde dat in alle eeuwen de meesters der kunst tegelijk de scheppers der stijlen en de leiders van den smaak zijn geweest, en van dit standpunt uitgaande, eischte de redenaar een onderwijs, dat de grondregelen der drie groote afdeelingen in de kunst, t. w. de bouw-, de schilder- en de beeldhouwkunst, in zich bevatte. Het is van hoog belang hierbij op te merken, dat niemand der kongresbezoekers heeft beweerd, dat het mogelijk was den werkmans in een industrieel kunstenaar te herscheppen, zonder hem eerst de meest ernstige kunststudiën te hebben doen doorloopen, te beginnen met die van of naar het menschbeeld.

De derde vraag, zeer vlugtig besproken, handelde over de noodzakelijkheid, als bijvoegsel tot het teekenonderwijs, aan te bevelen de beoefening der letterkunde en geschiedenis, het onderwijs in de aesthetica en in de meesterstukken der oudheid, naar de verschillende scholen gerangschikt. Men vroeg welken raad men te dien opzichte moest geven aan jeugdige kunstenaars. De heer ROUSSEAU heeft deze vraag toegelicht en indirekt tegelijk met de tweede beantwoord.

De vierde vraag was van dezen inhoud: „Is het noodzakelijk in *België*, en buiten de akademiën van schoone kunsten, een of meer scholen voor het bouwkunstig onderwijs te stichten, alwaar de daartoe noo-

dige kursussen voor de hoogere kunstkennis en tot oefening worden gehouden? In welke vakken zou op deze scholen onderrigt moeten gegeven worden?”

De architect CLUYSENSAER betoonde zich een groot voorstander van deze scholen, en wenschte zeer dringend, dat in *België* eene hoogere school voor de bouwkunst zou gesticht worden. Hij bewees met cijfers, dat door een volledigen cursus, van het begin tot het eind gevolgd door den akademischen leerling, een architect is voort te brengen in even zooveel uren tijds als gelijkstaan met 120 werkdagen. Deze spreker wenschte de akademiën wel te behouden, maar ze aanmerkelijk te wijzigen en te verbeteren. Verschillende leden van het kongres hebben het denkbeeld eener hoogere school voor de bouwkunst tegenover of naast de akademiën bestreden, uit vrees dat het onderwijs der akademiën zou verzwakken, door hetgeen die sprekers „centralisatie” noemden. Een opgeworpen kwestie over het diploma voor den architect is niet behandeld. En eindelijk is besproken de vijfde vraag, betreffende de algemeene wedstrijden tusschen de verschillende kunstinstellingen, over welk punt de vergadering het meest eenstemmig dacht. Volgens de algemeene opinie moest zulk een wedstrijd om de twee jaren worden gehouden, en behoorde telken reize het dienstdoend personeel der verschillende kunst- of teekenscholen verwisseld te worden, ten einde een goed toezigt te waarborgen bij de vervaardiging der schetsen door de leerlingen. De hooge regering zou het programma of de opgave voor elk kunstvak bepalen. Na deze verschillende beschouwingen heeft het kongres met algemeene stemmen den wensch uitgesproken, dat er te *Brussel* een paleis voor de schoone kunsten zou worden gesticht.

De tweede sekte had vier onderwerpen te behandelen, loopende over het handteekenen, en dat op de scholen onderwezen. Algemeen werd het onderrigt in het teekenen aangeprezen. De architect BEYAERT beschouwde dit voor elken mensch zeer nuttig, en betoogde dat vooral de studie naar het menschbeeld rijke vruchten zou dragen, voor ieder vak, gegrond op de teekenkunst. De heer BULS beweerde dat men den werkmans tot die hoogte moest opleiden, dat hij als schepper in de kunst kon optreden, en was van oordeel dat de studie van den gothischen stijl de voorkeur verdiende boven die van stijlen van griekschen of latijnschen oorsprong. Tegen deze meening heeft de vergadering geprotesteerd, vooral de heer DE TAEYE,

die deed uitkomen, dat tusschen vele werken der middeleeuwen en de beeldhouwkunst der antieke volken, zeer voorname punten van onderling verband en overgang voorhanden waren, die men niet kan of mag scheiden.

„Wat zal dit kongres opleveren,” vroeg de verslaggever in het *Journal des Beaux-Arts*. „Voor de praktijk,” antwoordde hij, „al zeer weinig, misschien een wedstrijd tusschen de scholen om de twee jaren.” Maar het is toch een uitmuntende zaak, voegen wij er bij, dat vele bevoegde mannen, die zich met het kunstonderwijs bezig houden, zijn bijeen geweest met het doel hierover van gedachten te wisselen.

Dit is de eerste zoodanige bijeenkomst die gehouden werd en het zal zeker de laatste niet zijn, die in hare banier mag schrijven: „Kunst- en volksonderwijs leidt tot beschaving, en volksbeschaving tot welvaart en geluk voor allen.”

III.

De kroonprins van *Pruissen* heeft het beschermheerschap aanvaard van eene hoogst belangrijke kunstuitgave, door den geleerden dr. BOCK te *Aken* ondernomen. Het werk heeft tot titel: *Rheinlands Baudenkmäler des Mittelalters*, en zal in vijf deelen met 86 platen compleet zijn. De eerste 17 gebouwen worden genomen langs den *Beneden-Rijn* van *Kleef* tot *Keulen*, de tweede 19 uit en om *Keulen*, de derde 17 zullen monumenten zijn, gekozen tusschen *Keulen*, *Aken* en *Bonn*, het vierde 18-tal zal de belangwekkendste bouwwerken uit de middeleeuwen aan den *Midden-Rijn* tusschen *Bonn*, *Coblenz* en *Trier* bevatten, en eindelijk wil dr. BOCK op de laatste 15 platen voorstellen de gebouwen van den *Boven-Rijn* tusschen de steden *Coblenz* en *Mainz*.

Door de bijzondere hulpvaardigheid en groote geldelijke bijdragen, van vele voorname mannen uit aanzienlijke geslachten van *Rijnland* en *Westfalen*, is het mogelijk geworden, dit werk tot betrekkelijk lagen prijs en als volksuitgave te doen verschijnen. Voor hem die den *Rijn* en zijn stroomgebied heeft bereisd, zal deze kunstuitgave bijzonder welkom zijn; zij zal hem herinneren aan de keurige oude gebouwen, waaronder vele kerken, die daar ter plaatse in zoo groote getale aanwezig en te weinig bekend zijn. De naam van den historicus en kunstgeleerde dr. BOCK verzekert ons dat de tekst volledig zal zijn, terwijl de duitse graveurs en steenteekenaars het zich ongetwijfeld tot eene

hooge eer zullen rekenen, den kunstroom van hun land te kunnen verhoogen.

IV.

In het bijvoegsel der *Deutsche Bauzeitung* n°. 30 van 1868 komt de volgende aankondiging voor van de school voor ambachtslieden te *Holzminden*, welker leerplan door den heer architect A. N. GODEFROY medegedeeld is in de *Bouwkundige Bijdragen* dl. XI, kolom 35—54. Wij lezen:

De school voor ambachtslieden te *Holzminden* a./W. bestaat uit 1°. eene afdeeling voor handwerksgezellen (metselaars, timmerlieden, steenhouders, schrijnwerkers, draaijers enz.), 2° eene afdeeling voor molenen en machines-werklieden (smeden, slotenmakers, koper-smeden, werktuigkundigen enz.).

De halfjarige zomerkursus begint met Mei, de halfjarige winterkursus met November.

De leerling betaalt voor onderwijs, gereedschappen, verwarming, verlichting, inwoning en verpleging, (met uitzondering van brood en boter), benevens voor een schoolkiel, de wasch en het daarmede verbonden onderhoud en een jaargang van het tijdschrift voor handwerksgezellen, per halfjaar een som van 68 thaler (à = 1.80 f 122.40).

Gedurende den winter van 1867/1868 bezochten 639 leerlingen, waaronder 412 uit *Pruissen*, de school. De uitvoerige prospektus met het leerplan zijn gratis te verkrijgen.

Het betrekkelijk laag bedrag van het leer- en kostgeld (f 244.80 per jaar) voor een leerling doet duidelijk zien, dat deze inrigting een ambachts- en tegelijk een kostschool voor den meergegoeden burgerstand is en buiten het bereik van den ambachtsman valt, die in den regel een gemiddelde som van f 6 à f 7 loon per week verdient.

V.

In de *Deutsche Bauzeitung*, Junij 1868 n°. 26, komt eene belangrijke mededeeling voor over het honorarium van architecten in *Frankrijk* en meer speciaal die te *Parijs* betreffende. Hieruit hebben wij het volgende ontleend:

Voor gewone werkzaamheden wordt, bij koninklijk besluit van 10 October 1841, toegestaan 5 % van de begrooting, dat is 5 % van de uitgegeven bouwsom.

Dit honorarium is te verdeelen als volgt: $1\frac{1}{2}\%$ voor het maken van de plannen en bestekken, $1\frac{1}{2}\%$ voor het toezigt tijdens den bouw en 2% voor naauwkeurige opgave van détails en het opstellen van de memoriën.

Bij openbare bouwwerken wordt door den *Conseil des bâtimens civils* eene andere verdeling der 5% aangenomen, nl. driemaal $1\frac{2}{3}\%$ en wel de eerste voor het maken van plannen, détails, bestekken en begrotingen, de tweede voor het bouwtoezigt, en de derde voor het opmaken der afrekeningen, het opgeven der hoeveelheden en der hoedanigheden van de te verwerken bouwmaterialen.

Voor partikuliere bouwwerken wordt het honorarium van den architect bepaald op 7% , als de bouwsom onder de f 2500 is; en voor werken onder de f 200 wordt den bouwmeester voor iedere vacatie betaald, te *Parijs* f 4, en in de departementen f 3. Voor iedere twee uren reizens (myriameter) wordt aan de architecten van *Parijs* vergoed f 3, en aan die der departementen f 2.25. Voor verblijfkosten gedurende één dag — berekend tegen 4 vakatiën — genieten de parijische architecten 32 fr. (f 15), en die buiten *Parijs* woonachtig 24 fr. (ruim f 11.)

De *Conseil de la Société Impériale et centrale des Architectes*, die op dit gebied eene hooge autoriteit is, heeft de navolgende verklaring openbaar gemaakt: „De *Conseil* enz. geeft tot zijn leedwezen te kennen, dat het niet mogelijk is het honorarium van de architecten naar een vast stelsel te regelen. De *Conseil*, de praktische onmogelijkheid van een zoodanig stelsel konstateerende, is van oordeel, dat als maatstaf bij gewone bouwwerken het honorarium van 5% der bouwkosten mag aangenomen worden.” Op nieuw en met andere woorden, bevestigen derhalve de fransche architecten, dat het honorarium van den bouwmeester niet in elk geval te regelen is naar zijn arbeid en een loontarief, welke waarheid door geen hunner buitenlandsche vakgenooten zal worden ontkend. De schrijver van deze mededeeling eindigt met den wensch, dat de duitse bouwmeesters in deze gewigtige aangelegenheid den weg des heils spoedig mogen gevonden hebben. Wij echter zijn van oordeel, dat het lang zal duren,

alvorens men bij de beoefenaars van hetzelfde beroep of kunstvak, zonder onderscheid, eenstemmigheid zal hebben te konstateren, wat betreft de verschillende stelsels van betaling en de hoegrootheid der som. Niettemin is het zeer wenschelijk dat, bij gemeenschappelijk overleg van de bouwmeesters, eenige gegevens voor de gewone gevallen worden vastgesteld en algemeen aangenomen; daarenboven zou in elke stad een permanente raad, benoemd door en gekozen uit de architecten van *Nederland*, kunnen dienen als een scheidsregterlijk kollegie bij de regeling en bepaling van het honorarium voor bouwkundige diensten, over welks bedrag verschil tusschen den bouwmeester en zijn bouwheer of lastgever was ontstaan.

VI.

Voor 26 jaren beoordeelde de beroemde kunstschrijver KÜGLER vele der geschriften, die over den Dom te *Keulen* waren verschenen, lang niet onzacht. Sedert dien tijd hebben de schrijflustigen niet opgehouden het getal brochures over dat pronkjuweel der gothische bouwkunst te vermeerderen, en zou een menschenleven noodig zijn om die allen te lezen. Te *Keulen* verschijnt een *Domblatt*, waarin alles den herbouw betreffende wordt opgenomen. Hij die in den laatsten tijd deze kerk heeft bezocht, zal hebben opgemerkt, dat de restauratie-werken bijna stilstaan of althans — bij gebrek aan genoegzame fondsen of winst van loterijen — zeer langzaam worden voortgezet. Opmerkelijk en bedroevend is de trage gang van dien arbeid, maar daartegenover staat de groote kunstliefde van enkelen met den koning van *Pruissen* bovenaan.

De bouwmeester FRANZ SCHMITZ zal onder den titel: *Der Dom zu Köln* uitgeven een plaatwerk in folio van 25 afl., ieder à 2 th. (f 3.60), met historischen tekst van dr. L. ENNEN, stads-archivaris te *Keulen*. Dit plaatwerk, waarvan reeds eenige afl. zijn verschenen, zal den te herbouwen Dom tot in zijn kleinste in- en uitwendige détails doen kennen. Iedere afl. bevat 6 platen. Allen zijn of worden door den heer SCHMITZ zelfden geteekend en tot de gravure voorbereid.

ALGEMEEN ALFABETISCH REGISTER

OF HET

ZESTIENDE DEEL

DER

BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

(De met ^a geteekende cijfers zijn de aanwijzing der bladzijden of kolommen van het verslag uitgebragt in Augustus 1867, en de met ^b geteekende cijfers zijn de aanwijzing der bladzijden of kolommen van het verslag uitgebragt in Julij 1868, beide als bijlagen tot dit deel gevoegd).

A.

Aardclosets, 238, 403.

Acropolis: — te *Athene*, 143; van *Sunium*, 144.

Aesthetica. — Zie: Esthetica.

Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij ¹⁾, 4, 53. — In het licht verschenen afleveringen, 16^a, 23^b.

Afdeelingen der Maatschappij, 53. — Verslagen van de —, 9^a—13^a; 12^b—22^b. — De vraag: „Met welk doel zijn de — opgerigt? Beantwoorden zij aan dit doel?” beantwoord door den hr. J. H. LELIMAN, 93^b—100^b; en besproken door de hh. A. C. PIERSON 100^b, J. H. LELIMAN 100^b, 101^b, J. F. METZELAAR 100^b, E. SARABER 101^b en VAN ETTEGER 101^b.

Afvoer van fecale stoffen. — Zie: Reinigen van steden.

Akademie-gebouw te *Pesth*, 252.

Algérie, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 245.

Alhambra. — Toren der Infante, 261.

Ambachtslieden. — Kosthuis voor ongehuwde —, 176. — School voor — te *Holzminden*, 414.

Ambachtsschool: — te *Rotterdam*, 17^b; van de Maatschappij van den werkenden stand te *Amsterdam*, 19^b.

Amersfoort. — Monument van JACOB VAN CAMPEN in de St.-Joriskerk te —, 31.

Amstelhôtel te *Amsterdam*, 289.

Amsterdam. — Uitbreiding der stad —, 155—170.

Amsterdam (Afdeeling) der Maatschappij. — Onderzoek van wege de —, van het ontworpen plan tot uitbreiding der stad, 155—170. — Verslag der — over 1866, 12^a. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen door de hh. MIJNARENS, GEESINK, W. J. J. JANSSEN, J. G. CRAMER JR., J. DE HAAN, J. WIJDOOGEN, dr. ROLL, G. H. KUIPER, I. GOSSCHALK, J. H. LELIMAN, G. VAN HEERDE, JB. OLIE JZ. en

M. G. TETAR VAN ELVEN). — Prijsvraag door de — uitge-schreven betreffende de uitbreiding der stad, 13^b. — De vraag betreffende de industrie in verband met de schoone bouwkunst beantwoord door de —, 123^a. — Verslag der — over 1867, 18^b. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen door de hh. J. H. LELIMAN, G. CRAMER JR., I. GOSSCHALK, P. J. H. CUYPERS, J. J. G. RINKES, A. R. HOL en N. REDEKER BISDOM). — Geschenk der — aan de ambachtsschool, 19^b. — Medailles door de — uitgelooft, bij gelegenheid van de tentoonstelling van wege de Vereeniging *Nederlands werkman*, 20^b. — Geschenk der — aan de Maatschappij: de portretten van JACOB VAN CAMPEN en HENDRIK DE KEYSER, 20^b, 26^b. — Opmeting van het Muiderslot, 20^b. — Rapport over het ontworpen plan tot uitbreiding der stad, 20^b.

Aniline-verf, 11^a.

Appiaanschen weg (Restauratie van den), 143.

Arbeiderswoningen. — Over de verbetering van — in *Nederland*. Prijsvraag uitgeschreven door de *Nederland-sche Maatschappij tot bevordering van nijverheid*, 351.

Architectes (*Société impériale et centrale des*), 271.

Architectura et Amicitia (Vereeniging). — Geschenk der — aan de Maatschappij, 26^b.

Architecture (*École d'*), te *Parijs*, 177.

Architecture privée; werk van CÉSAR DALY, 408.

Architekt (Diploma van). — Zie: Diploma.

Architekten. — Rapport der commissie van onderzoek betreffende een tarief tot regeling van de loonen der —, 17^a, 22^a, 26^a, 47^a—64^a. — Honorarium van — in *Frankrijk*, 415.

Architekten (Gemeente-). — De vraag: „Vrij algemeen worden de — te laag bezoldigd in evenredigheid van hetgeen van hen wordt verlangd. Hoe zou hunne maatschappelijke positie te verbeteren zijn?” beantwoord door den hr. J. H. LELIMAN, 116^b—121^b, en besproken door de hh. J. F. METZELAAR, 121^b, J. H. LELIMAN, 121^b, 122^b, A. C. PIERSON, 122^b, VAN ETTEGER, 122^b, A. N. GODEFROY, 122 en I. GOSSCHALK, 122^b.

Arnhem. — De hr. W. DE WAAL, korrespondent der Maat-

¹⁾ Waar in dit register sprake is van „de Maatschappij”, wordt bedoeld de Maatschappij Tot bevordering der bouwkunst.

schappij te —, overleden en vervangen door den hr. F. W. VAN GENDT JGZ., 9^a.
Arnhem (Afdeling) der Maatschappij. — Verslag over 1866, 13^a. — Verslag over 1867, 14^b. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen o. a. door den hr. J. C. STOELLER).
Arnhem (Tentoonstelling te). — Zie: Tentoonstelling.
Arsenaal te Weenen, 252.
Artesische put bij de gevangenis te Goes, 21^b.
Assen. — De hr. C. BRAUNS JR. eervol ontslagen als korrespondent der Maatschappij te —, en het korrespondentschap van — naar *Meppel* overgebracht, 11^b.
Athene. — Kunst te —, 180.
Auderghem. — IJzermerie, 95.

B.

Badinrigting te Spa, 247.
Bad- en waschhuizen te Saint-Étienne, 152.
Balken (Houten). — Zie: Hout.
Balkon voor het raadhuis te Eindhoven, 10^a.
Bankgebouwen in Engeland, 333.
BARNARD, schrijver van het werk: *School-Architecture*, 120^a.
BAZALGOTTE (J. W.). — Plan van — voor de riolering van *Londen*, 224.
BECKER, schrijver van het werk: *Mauerwerk oder Stein-Constructionen*, 10^a.
Beekhuizen (Het landgoed). — I. Koetshuis met stallen, 197.
 II. Rustieke brug, 200.
Beeld op den toren der kerk Notre Dame de la Garde te Marseille, 179.
Beeldhouwers. — Over den kunstgeest van —. Zie: Kunstgeest.
Beerputten. — Zie: Reinigen van steden, Rioolstelsel.
Begraafplaats te Milaan, 263.
Beijeren, vertegenwoordigd in de afdeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling in 1867, 251.
BEKKING (...), neemt deel aan de werkzaamheden der afdeling *Rotterdam* van de Maatschappij, 11^a.
Bekroonde ontwerpen, uitgegeven door de Maatschappij, 16^a, 23^b.
België, vertegenwoordigd in de afdeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling in 1867, 247.
BELLINGWOUT (J. C.), neemt deel aan de werkzaamheden der afdeling *Rotterdam* van de Maatschappij, 11^a, 16^b.
Berg- en baksteen. — Over het bestrijken van — met olie en verfstoffen, 63—68.
BERGH (J. G. VAN DEN), eervol ontslagen als korrespondent der Maatschappij te *Roermond*, 9^a.
Berlijn. — Stelsel van reiniging en afwatering te —, 228.
Bestuur der Maatschappij, 8^a, 23^a; 9^b, 10^b, 38^b.

Beurs. — Overdekking der — te *Rotterdam*, 91. — Voormalige — te *Amsterdam*, 101. — Beurs te *Bergen*, 174. — Beurs te *Brussel*, 247. — Beurs te *Manchester*, 333.
Bezoldiging der gemeente-architekten. — Zie: Architecten.
Bibliotheek der Maatschappij, 19^a, 28^b. — Katalogus der —, 1—10 (bijlage tot het verslag 1868).
Bijeenkomsten (Algemeene jaarlijksche) van de leden der Maatschappij, 55. — Verslag der veertiende, 105^a—144^a. — Verslag der vijftiende, 93^b—126^b.
Biljoen (Kasteel). — Schoorsteenmantel in de eetzaal, 135.
BISSCHOP (R.), door de Maatschappij bekroond voor zijn ontwerp van een monument voor HENDRIK DE KEYZER EN JACOB VAN CAMPEN, 26^b.
Blinden-instituut te Amsterdam, 103.
BLOM (G. J.), tot korrespondent der Maatschappij te *Meppel* benoemd, 11^b.
BOCK (Dr.), bezorgt de uitgave van het prachtwerk *Rheinlands Baudenkmäler des Mittelalters*, 413.
Bordeaux. — Museum te —, 357.
BOUCHET (JULES), schrijver van het werk: *Compositions et études diverses*, 11^b.
BOSBOOM (W.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Zwolle* der Maatschappij, 12^a. — Neemt deel aan de discussie over den scholenbouw, 119^a.
BOSCH (H.), te *Maastricht*, leverancier van vloersteen, 17^b.
BOUDEWIJNS (...), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling 's *Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 21^b.
Bouwkundige bijdragen, uitgegeven door de Maatschappij, 4, 50. — In het licht verschenen stukken, 16^a, 22^b. — Uitnoodiging aan vaderlandsche geleerden en letterkundigen tot medewerking, 31^b.
Bouwkunst. — Haar doel, 35. — Hare eischen, 38. — Indeling van de stijlen der — bij tijdperken, 44. — Verbetering in de — gekomen sedert de Maatschappij hare werkzaamheden aanving, 55—58. — Over de benaming „christelijke —”, 31—46. — Overzicht van de geschiedenis der — in *Nederland*, van de komst der Romeinen tot het begin dezer eeuw. Buitengewone prijsvraag der Maatschappij, 91, 15^a. — Iets over de — onder de Hebreëen, 67—86. — School voor de — te *Parijs*. Partikuliere prijsuitschrijving aldaar, 177. — De — te *Athene*, 180. — Over de geschiktheid om over — te oordeelen. Zie: Kunstgeest. — Kongres te *Parijs* van beoefenaren der —, 281.
Bouwkunst. — De — op de parijische wereldtentoonstelling 1867, I. 137—145; II. 145—154; III. 254—256; IV. 255—266; V. 327—338; VI. 339—346. (*Frankrijk* 140—154, *Algerië* 245, *Nederland* 246, *België* 267, *Pruissen* 249, *Wurtemberg* 251, *Beijeren* 251, *Oostenrijk* 251, *Zwitserland* 256, *Spanje* 259, *Portugal* 260, *Grie-*

kenland 260, *Rusland* 261, *Italië* 262, *Turkije* 263, *Engeland* 263, *Egypte* 341.)
Bouwkunst. — De vraag: „In welke opzichten is de industrie aan de schoone — al of niet bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?” beantwoord door de afdeling *Amsterdam* der Maatschappij, 123^a; door den hr. W. C. VAN GOOR, 126^a, door den hr. J. H. LELIMAN, 136^a, en besproken door de hh. A. N. GODEFROY, 133^a, 139^a, 141^a, 142^a; G. H. KUIPER, 138^a; 141^a; J. H. LELIMAN, 139^a, 141^a; H. P. VOGEL, 139^a; I. GOSSCHALK, 140^a, 141^a; J. G. STOELLER, 140^a; J. VERDONCK, 141^a; J. VISSER, 141^a; G. J. MORRE, 141^a.
Bouwstijlen (Klassieke). — Zie: Klassieke bouwstijlen.
Bouwwerken (Nieuwe), afzonderlijke uitgave, 52.
BOYER C. S. — Nieuw stelsel van verwarming en verlichting, 193.
BRAANKER (J. DEN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Delft* der Maatschappij, 10^a, 13^b.
BRAAT (F. W.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Delft* der Maatschappij, 10^a.
Brand der kapel Rosaria te Venetië, 177.
Brandkast van GRAAMANS te Rotterdam, 10^a.
BRANS (A.), loffelijk vermeld voor zijn ontwerp van een stadhuis voor de hoofdstad des rijks, 25^b.
BRAUNS JR. (C.), eervol ontslagen als korrespondent der Maatschappij te *Assen*, 11^b.
BREUNING (Dr.). — Opmerkingen van — over de inrigting van ziekenhuizen, 115.
BRINK (A. J. H. VAN DEN), bekroond voor zijn ontwerp eener kerk voor eene protestantsche dorpsgemeente, 15^a, 25^b.
BRINK (H. J. VAN DEN). — Mededeeling betreffende de St.-Jakobskerk te *Enschede*, 19—22.
Brug aan den Schiedamschen Singel te Rotterdam, 195—198.
Brug (Rustieke), te *Beekhuizen*, 200.
Brug over de Maas, 18^b.
Burgerschool (Openbare), der tweede klasse, voor meer dan gewoon lager onderwijs, voor 150 jongens. Prijsvraag der Maatschappij, 269.
Burgerschool (Hoogere), met vijfjarigen cursus. Prijsvraag der Maatschappij, 345.
BUSSE (C. F.), duitisch architect, overleden, 182.

C.

CALISCH (N. S.). — Mededeeling betreffende het nederlandsch-israelietisch geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te *Amsterdam*, 109—116.
CAMPEN (JACOB VAN), geschetst door N. REDEKER BISDOM, 23, 24, 25—31. — Portret van —, door J. H. MASCHHAUPT JR. vervaardigd, 24, 20^b. — Monument voor — in de St.-

Joriskerk te Amersfoort, 31. — Monument voor HENDRIK DE KEYZER en —; prijsvraag der Maatschappij, 91.
CAVOUR (Graaf). — Monument voor —, 262.
Cement van engelsch fabriekaat, 94.
Châlets, zwitsersche berghutten, 257.
Charité (Hospitaal la), te *Berlijn*, 120.
Cheltenham. — Rioolstelsel te —, 228.
CHILD (Dr. GILBERT W.). — Onderzoekingen van — betreffende de riolering van steden, 231; id. met rioolwater als meststof, 233.
Cholera-konferentie (Internationale), 393.
Christelijke bouwkunst. — Over de benaming —, 31—46. (Beantwoording der vraag: „Is het in onze dagen gepast, bij uitsluiting te spreken over eene —? In welken zin wordt het woord *christelijk* door enkelen opgevat?”)
CLAASEN JR. (P. C.) — Metaalverf, 353.
COLENBRANDER (T. C. A.), bekroond met een accessit voor zijn ontwerp van een museum van oudheden, 14^a, 25^a, en loffelijk vermeld voor zijn ontwerp van een raadhuis voor de hoofdstad des rijks, 25^b.
Concertzaal in de keizerlijke muziekschool te Parijs, 150.
Conventry. — Rioolstelsel te —, 229.
CRAMER (J. G.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a, 19^b.
Croydon. — Rioolstelsel te —, 229.
CUYPERS (P. J. H.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Amsterdam* der Maatschappij, 19^b.

D.

DALY (CÉSAR). — Opmerkingen van — over theorie, kunst en kritiek, 169. — Schrijver van het werk: *Architecture privée*, 408.
Delft (Afdeling) der Maatschappij. — Verslag over 1866, 10^a. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen door de hh. G. J. MORRE, J. DEN BRAANKER, E. LACOMBLÉ EN F. W. BRAAT). — Verslag over 1867, 12^b. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen door de hh. GROTHE, LANS, HUET, DE BRUJN KOPS, DER BRAANKER, DENIE EN MORRE).
DENIE (...), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Delft* der Maatschappij, 13^b.
DENTON (BAILY). — Proefnemingen van — met rioolstelsels met waterleiding, 240.
Desinfektie-middelen. — Zie: Reinigen van steden.
DEVILLERS & CO., leveranciers van den schoorsteenmantel in de eetzaal van het kasteel *Biljoen*, 137.
DIDRON AÎNÉ (A. N.), archeoloog. — Levensschets, 179.
Diploma. — Beantwoording der vraag, of architecten, ter uitoefening van hun beroep, van een — moeten voorzien zijn, 311—320. Rapport hierover uitgebragt in den franschen senaat, 317.
Dombouw (Keulsche), 416.

Dordrecht. — Het nieuwe wees- en armhuis te —, 281—288.
 DOYER (A. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Zwolle* der Maatschappij, 12^a.
 Draaibeslag voor schuifdeuren, 183.
 DRUIDING (A.) en J. A. VAN DER KLOES. — Verhandeling van —, met teekeningen, over den scholenbouw, door de Maatschappij aangekocht, 30^b.
 DUPONT (H. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 17^b.

E.

Eatington-park, 334.
 EBERSON (L. H.). — Mededeelingen van —: I. Schoorsteenmantel in de eetzaal van het kasteel *Biljoen*, 135. II. Het landgoed *Beekhuizen*, 197—202. — Loffelijk vermeld voor zijn ontwerp van een raadhuis voor de hoofdstad des rijks, 25^b.
Edifices de Rome moderne. — Uitgave van het werk —, 95.
Edimburg. — Rioolstelsel te —, 229.
Egypte, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling van 1867, 341.
 ELVEN (H. M. TETAR VAN), gekozen tot lid van het bestuur der Maatschappij, 24^a; id. tot haren sekretaris, 11^b.
 ELVEN (M. G. TETAR VAN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 13^a; id. aan de discussie over den scholenbouw, 121^a, 122^a.
Engeland, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 263, 327—335.
 Engelenburg (De), te *Rome*, 144.
Enschede. — St.-Jacobskerk te —, 19—22.
 ESSEX (Graaf). — Proefnemingen van — met rioolwater als meststof, 234.
 Esthetica. — Over het wenschelijke van het onderwijs in de —, 201—222.
 ETTEGER (... VAN), neemt deel aan de discussie over het doel en het werken van de afdeelingen der Maatschappij, 101^b; id. aan de discussie over de bezoldiging der gemeente-architekten, 122^b.
 EXALTO (N.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 16^b.

F.

Fecale stoffen (Afvoer van). — Zie: Reiniging van steden.
 Feestrede van den hr. T. VAN WESTRHEENE, 1—20, 23^a.
 Feestviering ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan der Maatschappij, 1^a, 28^a.
 Financiën der Maatschappij, 14^a, 22^a, 23^a, 29^a; 29^b, 32^b, 33^b, 40^b.
 FLEISCHINGER, schrijver van het werk: *Systematische Bauconstructionen*, 10^a.
Florence. — Paleizen te —, 154.

FODOR (Museum), 106.
Fosses mobiles, 394, 405, 406.
Frankrijk, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 140—154.
 Funderingen door middel van luchtdruk, 16^b.

G.

GALLAY (H. G.). — Mededeeling van —: Het diploma als architect, 311—320. — J. DE HAAN en — bekroond met een accessit voor hun ontwerp van een spoorwegstation nabij een dorp, 26^b, 34^b.
 Gaskalk. — Gebruik van — bij de steenfabriekatie, 21^b.
 Gasthuis (St.-Jans-), te *Hoorn*, 128.
 Gasthuis (Nieuw), te *Amsterdam*, 122^b.
 Gasthuizen. — Zie: Hospitalen, Ziekenhuizen.
 GEESINK (C. A. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a.
 Geleerden (Vaderlandsche), uitgenoodigd tot medewerking aan de *Bouwkundige Bijdragen*, 31^b.
 Gemeente-architekten. — Zie: Architekten.
 GENDT (A. L. VAN), loffelijk vermeld voor zijn ontwerp van een stadhuis voor de hoofdstad des rijks, 34^b.
 GENDT J.G.Z. (F. W.), benoemd tot korrespondent der Maatschappij te *Arnhem*, 9^a.
George's Hall (St.-), 333.
 Geestelijke gebouwen in *Engeland*, 331, 335.
 Geschenken aan de Maatschappij, 17^a, 18^a; 26^b.
 GINJOOLEN (...), neemt deel aan de werkzaamheden der afdeeling 's *Gravenhage* der Maatschappij, 11^a.
 Glas. — Geschilderd en gebrand —, uit de fabriek van dr. OIDTMANN te *Linnich*, 22.
 GODEFROY (A. N.), stelt zich niet herkiesbaar tot bestuurder der Maatschappij, 7^a, 24^a; 9^b. — Dankbetuiging aan — voor de diensten door hem der Maatschappij bewezen, 26^a. — Toespraak van —, bij de opening der tentoonstelling ter gelegenheid van het vijf-en-twintig bestaan der Maatschappij, 65^a. — Neemt deel aan de discussie over het opwekken van het kunstgevoel, 112^a, 113^a, 114^a; id. over den scholenbouw, 119^a, 121^a, 122^a; id. over de ijzer-industrie in verband met de schoone bouwkunst, 133^a, 139^a, 141^a, 142^a; id. over den romantischen stijl, 107^b; id. over het verwersambacht, 115^b; id. over de bezoldiging der gemeente-architekten, 122^b.
 GOOR (W. C. VAN). — Mededeeling van —: Een blik op de Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst* en hare werken, bij gelegenheid van haar vijf-en-twintigjarig bestaan, 45—64. — Beantwoording der vraag betreffende de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 126^a.
 GOSSCHALK (I.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a, 19^b, 20^b; id. aan de discussie over den scholenbouw, 120^a; id. aan de

diskussie over de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 140^a, 141^a; id. aan de discussie over de bezoldiging der gemeente-architekten, 122^b; id. aan de discussie over het verwersambacht, 114^b, 116^b. — Advies van — betreffende de uitbreiding der Maatschappij, 35^b.
 Gouden en zilveren voorwerpen, opgekocht en gesmolten op last van het muntkollegie in *Frankrijk*, 357.
 GRAAMANS, te *Rotterdam*, vervaardiger van brandkasten, 10^a.
 Graf van den Christen (Het), mauritaansch mausoleum, 245.
 Graf (Kerk van het Heilige), te *Jeruzalem*. — Koepel der —, 354.
Graffito. — Bepleistering al —, 115^b.
 Grafmonumenten onder de oude Hebreëen, 83.
 GRAUWEN (Dr. HUBERT). — Zijne onderzoekingen betreffende de riolering van steden, 231; id. betreffende riolering met waterleiding, 242.
 's *Gravenhage* (Afdeling) der Maatschappij. — Verslag over 1866, 11^a. (Aan de werkzaamheden hebben deelgenomen de hh. M. HENRIQUES PIMENTEL, W. N. ROSE, E. SARABER, A. C. PIERSON, GINJOOLEN, MOUTHAN, J. J. C. DE WIJS, VAN LITH en BOUDEWIJNS). — Verslag over 1867, 20^b. (Aan de werkzaamheden is deelgenomen door de hh. VAN LITH, DE WIJS, PIMENTEL, PIERSON, SARABER, VAN DER WAEIJEN PIETERSZEN, TIMMERHANS VAN ABCOUDE, ROSE, NOORDENDORP en BOUDEWIJNS.)
 's *Gravenhage*. — Zie: Weeshuis.
 GREEF JZ. (B. DE), legt de betrekking van bestuurder der Maatschappij neder, 10^b.
Griekenland, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 260.
 GROTHE (D.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 13^b.

H.

HAAN (J. DE). — Door — vertaald een rapport, uitgebragt in den senaat van *Frankrijk*, over het diploma van architect, 317. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a. — H. G. GALLAY en — bekroond voor hun ontwerp van een spoorwegstation nabij een dorp, 26^b, 34^b.
 HAMER (P. J.), herbenoemd tot bestuurder der Maatschappij, 24^a.
 Handwerkerswoningen. — Zie: Arbeiderswoningen.
 HANSEN (THEOPHILOS), oostenrijksch architect, 275.
 Haven van *la Rochelle*, 145.
 Hebreëen. — Iets over de bouwkunst onder de —, 67—86.
 HECKE (VON). — Ventilatiestelsel van —, 117^a, 13^b.
 HEUVEL (J. C. VAN DEN), te *Tilburg*, aannemer van den bouw der St.-Janskerk te *Kampen*, 22.
 HOFFMANN (Dr.). — Onderzoekingen van —, betreffende het rioleren van steden, 232.

Hoffmannsche steenoven, 13^b.
 HOKWERDA (F. A.), werkman te *Nijland*, 87.
 HOL (A. R.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 19^a.
 HOLZENDORFF (JULIUS VON). — Oordeel van —, over riolering met waterleiding, 242.
Holzminden. — School voor ambachtslieden te —, 414.
 Hospitalen. — St.-Anna-Hospitaal te *Weenen*, 121. — Militair hospitaal *Ujadow* te *Warschau*, 125. — Zie: Ziekenhuizen.
 Hout. — Iets over den wederstand van houten stijlen en balken, 301—310.
 HUET (...). — Deelneming van — aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 13^b.
 Huisschilder. — Zie: Verwer.

I.

IJzer-industrie, in verband tot de schoone bouwkunst, 123^a—142^a.
 IJzermerie van *Auderghem*, 95.
 Industrie. — Behandeling der vraag: of de schoone bouwkunst al dan niet door de industrie bevorderd wordt. — Zie: Bouwkunst.
 Ingang voor een stadhuis. — Zie: Stadhuis.
Italië, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 262.
 ITZ (G. N.). — Mededeeling van —: Het nieuwe wees- en armhuis te *Dordrecht*, 281—288.

J.

JACOBSON (G. L.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 11^a, 16^b.
 JANSEN (W. J. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a.
 JANSEN (W. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 16^a; beantwoordt de vraag betreffende het verwersambacht, 123^b.
Jaumont. — Zandsteen uit de groeven van —, 369.

K.

Karakter van een gebouw, 12—14.
 Kasteelen: — *Biljoen*, 135; *Gross Skall*, in *Bohemen*, 253; *Leichtenstein*, 255; *Grafenegg*, 255.
 Kerk. — Ontwerp voor eene protestantsche — in een dorpsgemeente, 14^a, 15^a, 37^a—42^a. — Ontwerp voor een katholieke — in een dorpsgemeente, prijsvraag der Maatschappij, 14^b.
 Kerk. — Hoofdkerk ontworpen op pyramidaal principe, 147.

Kerken.

- A. In Nederland: St.-Jakobskerk te *Enschede*, 19—22. — St.-Janskerk te *Amersfoort*, 30, 31. — Nieuwe kerk te *Amsterdam*, 30. — Zuiderkerk te *Amsterdam*, 33. — Noorderkerk te *Amsterdam*, 33. — Westerkerk te *Amsterdam*, 33. — Groote kerk te *Delft*, 34. — Doopsgezinde kerk te *Wormerveer*, 100, 106. — Kerk te *Apeldoorn*, 102, 103. — R. k. kerk „de Krijtberg” te *Amsterdam*, 103. — Groote kerk te *Deventer*, 103. — Nieuwe kerk te *Delft*, 103. — St.-Jans- of koepelkerk te *Arnhem*, 103. — Amstelkerk te *Amsterdam*, 103. — Hervormde kerk te *Mijdrecht*, 103. — Hervormde kerk te *Zeyst*, 103. — Hervormde kerk te *Hoorn*, 103. — Zuiderkerk te *Rotterdam*, 103. — Groote kerk te *Rotterdam*, 103. — Hervormde kerk te *Ameide*, 103. — Hervormde kerk te *Delfshaven*, 103. — Hervormde kerk te *Gorinchem*, 103. — Hervormde kerk te *Buren*, 103. — Hervormde kerk te *Leerdam*, 103. — Hervormde kerk te *Rijp*, 103. — Hervormde kerk te *Dordrecht*, 103. — Hervormde kerk te *Besichem*, 103. — Oude kerk te *Delft*, 103. — Hervormde kerk te *Puttershoek*, 104. — Hervormde kerk te *Spijkenisse*, 104. — Hervormde kerk te *Naarden*, 104. — Hervormde kerk te *Wormerveer*, 106. — St. Hyppolituskerk te *Delft*, 10^a. — Nieuwe kerk te *Delft*, 13^b. — R. k. kerk *de Liefde* te *Amsterdam*, 114^b.
- B. In de nederlandsche overzeesche bezittingen: I. Willemskerk te *Batavia*, 103. — II. Evangelisch-luthersche kerk te *Paramaribo*, 103. — Hervormde kerk te *Paramaribo*, 103.
- C. In het buitenland:
- I. *Frankrijk*: — Kerk te *Rambouillet*, 147. — St.-Anne te *Auray*, 148. — Abdijkerk te *Soissons*, 148. — Kerk te *Larchaut*, 154. — *Notre Dame de la Garde* te *Marseille*, 179. — Kerk te *Argenteuil*, 248. — St.-Benefice te *Dijon*, 253.
- II. *Engeland*: — Kerk te *Westminster*, 332; te *Clifton*, 332; te *Sherborne*, 333.
- III. *Duitschland*: — Nieuwe protestantsche hoofdkerk te *Berlijn*, 92. — Nicolai-kerk te *Hamburg*, 173. — Protestantische kerk te *Halberstadt*, 174. — Kerk te *Oberhöcking*, 175. — Kerk te *Heidelberg*, 175. — Zionskerk te *Berlijn*, 250. — Kathedraal te *Regensburg*, 251. — Monumentale kerk bij den *Lustgarten* te *Berlijn*, 30^b.
- IV. *Oostenrijk*: — Grieksche kerk te *Weenen*, 252. — Votiefkerk te *Weenen*, 253. — Kathedraal te *Diakover*, 253. — Kerk in den *Wiesgarten* te *Weenen*, 255. — Kerk te *Fünfhaus*, 255. — Protestantische kerk in de weener voorstad *Gumpendorf*, 133^a.
- V. *België*: — Kerk van de heiligen Petrus en Paulus te *Chatelet*, 248. — Kerk van de heiligen Johannes en Nikolaas te *Brussel*, 248.
- VI. *Italië*: — Kerk van de heiligen Johannes en Paulus

te *Venetie*, 177. — Kathedraal te *Florence*, 254, 262. — Kathedraal te *Randazzo*, 263.

VII. *Rusland*: — Kerk te *Moskou*, 174. — Kerk van St.-Parskrovic te *Wilna*, 261. — Kapel van St.-Nikolaas te *Wilna*, 261.

VIII. *Portugal*: — Belem-kerk te *Lissabon*, 260.

IX. *Zwitserland*: — Driekoningen-kerk te *Sachsenhausen*, 257.

X. *Aziatisch Turkije*: — Kerk van het Heilige graf te *Jeruzalem*, 356.

Keulen. — Afvoer van fecale stoffen te —, 244. — Dombouw te —, 416.

KEYZER (HENDRIK DE), geschetst door N. REDEKER BİSDOM, 23, 24, 32—34. — Portret van —, vervaardigd door J. H. MASCHHAUPT JR., 24, 20^b. — Monument voor — en JACOB VAN CAMPEN, prijsvraag der Maatschappij, 91.

Klassieke bouwstijlen. — De vraag: „Heeft men in vroegere tijden de — goed gekend?” niet beantwoord, 116^b.

KLOES (J. A. VAN DER), zie: DRUIDING (A.)

Klokketoren te *Mons*, 249.

Koetshuis met stallen te *Beekhuizen*, 197.

Kommissie van onderzoek in zake het loon van architecten. — Zie: Architecten.

Kongres van bouwkunstbeoefenaren te *Parijs*, 271.

Kongres, te *Brussel*, over het onderwijs in de teekenkunst, 410.

Koning. — Een exemplaar van de werken der Maatschappij Z. M. den — aangeboden, 296^b.

KOPS (... DE BRUYN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 13^b.

Korrespondenten der Maatschappij, 9^a, 11^a.

Kosthuis voor ongehuwde ambachtslieden. Prijsvraag, 176.

Kraamvrouwen-gasthuis, 259.

Krankzinnigen-gesticht. — Het nederlandsch-israelitisch geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te *Amsterdam*, tweede afdeeling, 109—116. — Het — in het fransche departement der Haute-Garonne, 149; het — te *Aix*, 149.

KUHLMANN & Co, te *Rijssel*, muurschilderwerken, 95.

KUIPER (G. H.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a; id. aan de discussie over de vraag betreffende de industrie in verband tot de schoone bouwkunst, 138^a, 141^a.

Kunst en kritiek, 169.

Kunst te *Athene*, 180.

Kunst en wetenschap in *Groot-Brittannië*, 182.

Kunsten (Schoone). — School voor — te *Parijs*, 358.

Kunstgeest. — „Maakt de —, dien beeldhouwers en schilders moeten hebben, hen ongeschikt om over de bouwkunst te oordeelen?” Deze vraag behandeld door den heer W. N. ROSE, 185—194.

Kunstgevoel. — De vraag: „Wat is er in ons vaderland gedaan, en wat behoort daar nog te geschieden tot opwekking van het — bij de meer- en minvermogenenden?” beantwoord door den heer W. N. ROSE, 105^a, en besproken door de hh. A. N. GODEFROY, 112^a, 113^a, 114^a, W. N. ROSE, 112^a, 113^a en J. H. LELIMAN, 113^a.

Kunstkast. — Prijsvraag der Maatschappij, 349.

L.

LABOTS (J. D.), bekroond voor zijn ontwerp van den ingang van een raadhuis voor een groote stad, 15^a, 25^a.

LABRIJN (D.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 11^a.

LACOMBLÉ (E.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 10^a.

LANGE (LUDWIG), eerlid der Maatschappij, berigt van zijn overlijden, 9^b. — Levensschets, 171.

LANS (...), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 13^b.

LAWES. — Proefnemingen van — met rioolwater als meststof, 232; id. met riolering met waterleiding, 240.

LANGHAMS hôtel, 333.

LEDEBOER (...), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 11^a.

Ledental der Maatschappij, 8^a, 9^a.

Leipzig. — Proefneming aldaar met süverns stelsel van riolering met waterzuivering, 390.

LELIMAN (J. H.). — Mededeelingen van —: I. Over de benaming „christelijke kunst,” 33—46. II. Blik op het leven en de werken van HENDRIK SPRINGER, 97—110. III. Over het wenschelijke van het onderwijs in de aesthetica, 201—222. IV. Berigten van onderscheiden aard, 89—96, 176—184, 271—280, 349—360, 407—416. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 13^a, 19^b, 20^b. — Neemt deel aan de discussie over de opwekking van het kunstgevoel, 113^a; id. over den scholenbouw 120^a, 121^a; id. over den romantischen stijl, 107^b. — Beantwoordt de vragen, betreffende: I. de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 134^a, 139^a, 141^a; II. de afdeelingen der Maatschappij, 93^b; III. het verwersambacht, 108^b; IV. de bezoldiging der gemeente-architecten, 116^b. — Gekozen tot voorzitter der Maatschappij, 10^b; tot bestuurder herkozen, 34^b.

Letterkundigen (Vaderlandsche), uitgenoodigd tot medewerking aan de *Bouwkundige Bijdragen*, 31^b.

LEU (J. DE), bekroond voor zijn ontwerp van een stadhuis voor de hoofdstad des rijks, 25^b, 34^b.

LIERNUR. — Stelsel van —, tot het reinigen van steden, afvoer van fecale stoffen enz., 397.

Lijkenkamers in ziekenhuizen, 119.

LINDEN (P. J. VAN DER), neemt deel aan de discussie over den scholenbouw, 118^a, 119^b.

LINDO (P.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 16^b.

LINSE (H.). — Mededeeling van —: Het ziekenhuis te *Hoorn*, 127—134.

LITH (... VAN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling 's *Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 20^b.

LODEWIJK I, koning van *Beijeren*, geschetst als bevorderaar der bouwkunst, 275.

LOGEMAN. — Ventilatiestelsel van —, 117^a.

Lokalen der Maatschappij, 19^a, 28^b.

Londen. — Rioolstelsel te —, 223, 236.

LORENTZ (W.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 16^b.

Louvre. — Ontgravingen op de binnenplaats, 279.

Luchtdruk. — Funderingen door middel van —, 16^b.

LUTHER-monument te *Worms*, 179.

LYSIKRATES. — Monument voor —, 251.

M.

Maas. — Overbrugging van de —, 18^b.

Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*. — Terugblik op hare werkzaamheden, 1—6; id. bij haar 25-jarig bestaan 58. — II. Blik op hare toekomst, 55—62. — III. Verslag der 25te algemeene vergadering, 1^a—28^a; bijlagen 29^a—104^a. (Ledental, 8^a. — Bestuur, 8^a, 23^a. — Korrespondenten, 9^a. — Afdeelingen en hare werkzaamheden, 9^a—13^a. — Financiën, 14^a, 22^a, 23^a, 29^a. — Prijsvragen, 14^a, 15^a, 31^a—46^a. — Uitgegeven werken, 16^a. — Bekrooningen 14^a, 15^a, 25^a. — Voorstellen, 17^a. — Geschenken, 17^a. — Bibliotheek, 19^a, benevens bijlage 1—10. — Lokalen, 19^a. — Betrekkingen met andere instellingen, 19^a. — Tentoonstelling bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan 65^a—102^a.) — II. Verslag der 15te algemeene bijeenkomst van leden, 105^a—144^a. — III. Verslag der 26te algemeene vergadering, 1^a—38^a. (Ledental, 9^b. — Bestuur, 9^b, 10^b, 33^b. — Korrespondenten, 11^b. — Afdeelingen en hare werkzaamheden, 12^b. — Uitgegeven werken, 22^b. — Prijsvragen, 24^b, 34^b. — Geschenken, 26^b. — Bibliotheek, 28^b. — Lokalen, 28^b. — Voorstellen, 29^b. — Financiën, 29^b, 32^b, 33^b, 40^b. — Verschillende handelingen, 29^b. — Bekrooningen, 34^b.) — IV. Verslag der 16te algemeene bijeenkomst van leden, 93^b—126^b. — V. Wensch van den hr. GOSSCHALK betreffende de uitbreiding der —, 35^b. — VI. Over het doel der afdeelingen; zie: Afdeelingen.

Manchester. — Internationale tentoonstelling te —, 176.

Marco (Klooster *San*). — Museum in het —, 354.

MASCHHAUPT JR. (J. H.), vervaardiger der portretten van HENDRIK DE KEYZER en JACOB VAN CAMPEN, 24, 20^b.

MECHI. — Onderzoekingen van — betreffende het rioleren, 232. Mededeelingen en berigten van onderscheiden aard, 89—96, 176—184, 271—280, 349—360, 408—416.

MENZIÉS. — Plan van — tot riolering met waterleiding, 240.

Meppel. — Een korrespondentschap der Maatschappij aldaar gevestigd, 11^b.

MESQUITA (J. JESSURUN DE). — Een portugeesch opstel van den heer DA SILVA door — in het Nederlandsch vertaald, 321.

Meststof. — Rioolwater als —, zie: Rioolwater.

Metaalverf van CLAASEN, 353.

METZELAAR (J. F.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 10^a, 16^b, 17^b en 18^b; neemt deel aan de discussie over de afdeelingen der Maatschappij, 100^b; id. over den romantischen stijl, 107^b; id. over het verwersambacht, 115^b en 116^b; id. over de bezoldiging der gemeente-architekten, 121^b.

METZELAAR (W. C.), bekroond voor zijn ontwerp van een spoorweg-stationsgebouw nabij een dorp, 26^b, 34^b, 73^b—77^b.

MIJNAREND (P. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^b.

Milaan. — Passage Victor-Emanuel te —, 184.

Minister van binnenlandsche zaken. — Den — een exemplaar van de werken der Maatschappij aangeboden, 29^b.

MOLL (N.), tot korrespondent der Maatschappij te *Weesp* benoemd, 11^b.

Monument voor HENDRIK DE KEYZER EN JACOB VAN CAMPEN. — Prijsvraag der Maatschappij, 91, 15^a, 24^b, 22^b, 25^b, 34^b, 45^b, 127^b.

Monumenten: — voor dom PEDRO II te *Lissabon*, 146; — voor de verdedigers van *Parijs* in 1814, 151; — voor LUTHER te *Worms*, 179; — voor UHLAND te *Stuttgart*, 251; — voor LYSIKRATES, 251; — voor PIETRO PERUGINO, 262; — voor CAVOUR, 262; — voor hertog BERNHARD van *Saksen-Weimar-Eisenach*, 10^b.

MOREL, te *Parijs*. — Door — een prijs voor de leerlingen van de school der bouwkunst uitgelooft, 177.

MORRE (G. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Delft* der Maatschappij, 10^a, 13^b; neemt deel aan de discussie over den scholenbouw, 118^a.

MOULE. — Onderzoekingen van — betreffende het rioleren, 232; 381. — Aardclosets van —, 238.

MOUTHAN (P. J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 11^a.

Muiden. — Aan den heer P. VERSCHUUR eervol ontslag verleend als korrespondent der Maatschappij te —, en het korrespondentschap van — overgebracht naar *Weesp*, 11^b.

Musea. — Museum FODOR te *Amsterdam*, 106. — Museum te *Leipzig*, 174. — Museum WILLEM I te *Amsterdam*, 175. — Museum te *South-Kensington*, 183. — Museum van kunst en nijverheid te *Moskou*, 278. —

Museum in het klooster van San Marco te *Florence*, 354. — Museum te *Bordeaux*, 357.

Museum van oudheden. — Prijsvraag der Maatschappij, 14^a, 31^a—37^a, 103^a.

Muurschilderwerken van KUHLMANN & Co, 95.

Muziekfeesten. — Vervoerbaar gebouw tot het houden van —, tentoonstellingen en andere vergaderingen van p. m. 3000 personen; prijsvraag der Maatschappij, 265.

Muziekschool (Koninklijke), te *'s Gravenhage*, 103.

N.

NAERT (J. J.), bekroond door de Maatschappij voor zijn ontwerp van een raadhuis voor de hoofdstad des rijks, 25^b, 34^b. *Nederland*, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 246.

Neêrlands werkman (Vereeniging). — Tentoonstelling van wege de —, 19^b.

NIFTRIK (G. J. VAN). — Mededeeling van —: Over het reinigen van steden, 221—246, 379—408.

Nijland (Toren te). — Zie: Toren.

Nijverheid. — Museum van — te *Berlijn*, 356.

NOORDENDORP (..), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 21^b.

NULL (ED. VAN DER), oostenrijksch architect. — Bericht van zijn overlijden, 182; levensschets, 274.

O.

OFFENBERG (W. J. J.), bouwmeester van het nederlandsch-israelietisch geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te *Amsterdam*, 109.

OLIE JZ. (JB.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 13^a. — Bekroond voor zijn ontwerp van een stadhuis-ingang, 15^a, 25^a.

Olie. — Bestrijken van berg- en baksteen met —. Zie: Berg- en baksteen.

Olie (Metallicke), van OUDRY, 11^a.

Onderwijs in *Groot-Brittannië*, 182.

Ontleedkamers in ziekenhuizen, 119.

Oostenrijk, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 251.

Orgelbetimmeringen, ontworpen en geteekend door H. SPRINGER, 103.

Orleans. — Vestingwerken te —, 145.

Ornamentenfabriek te *Heilighenthal*, 141^a.

OTTO (DR. G. H.) schrijver van: *De vijf belangrijke vragen over de verbetering van den openbaren gezondheidstoestand*, 393.

OUDRY, vervaardiger van metallicke olie, 11^a.

Overbrugging van de *Maas* voor den spoorweg *Rotterdam—Dordrecht*, 18^b.

OVERMARS (H.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 17^b.

P.

Paleis voor volksvlucht, 106, 12^a.

Paleis voor de Staten-Generaal te *'s Gravenhage*, 175.

Paleizen. — Paleizenbouw bij de oude Hebreëen, 81, 82—86. — Paleizen te *Florence*, 154. — Bisschoppelijk paleis te *Czernowitz*, 253. — Paleis Narischkine te *St.-Petersburg*, 261.

Parijs. — Wereldtentoonstelling te —. Zie: Tentoonstelling.

Park bij het tentoonstellingsgebouw te *Parijs*, 339.

Parlementsgebouw: — te *Weenen*, 251; te *Sidney*, 334.

Parthenon te *Athene*, 152.

Passage Victor-Emanuel te *Milaan*, 184.

PEDRO II (Dom). — Monument voor —, 146.

Petroleum-bergplaats, 11^a.

Pierrefonds (Kasteel), bij *Compiègne*, 178.

PIERSON (A. C.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 20^b; neemt deel aan de discussie over de vraag betreffende de afdeelingen der Maatschappij, 100^b; id. betreffende het verwersambacht, 114^b, 116^b; id. betreffende de bezoldiging der gemeente-architekten, 122^b.

PIETERSZEN (W. C. VAN DER WARIJEN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 21^b.

PIMENTEL (M. HENRIQUES). — Mededeeling van —: Iets over den wederstand van houten stijlen en balken, 301—310. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 20^b.

Plantaadje. — Twee woonhuizen in de — te *Amsterdam*, 287.

Pompeji. — Afbeeldingen van gebouwen, 143; opgravingen, 184.

Portretten van VAN CAMPEN EN DE KEYZER, aan de Maatschappij ten geschenke gegeven door hare afdeeling *Amsterdam*, 20^b.

Portugal, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 260. — Zie: Sluitsteen.

POT (J. VAN DER), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 17^b.

Prijsvragen, uitgeschreven door de Maatschappij, 4, 51, 89—91, 265—272, 345—350, 14^a, 15^a, 24^b, 25^b. — Rapporten der kommissiën van beoordeeling, 31^a—46^a, 47^b—72^b. — Programma, 41^b—46^b. — Beschrijving der met premien bekroonde ontwerpen, 103^a, 125^b, 130^b. — Over het ontwerpen van programma's voor prijsvragen, door de afdeelingen der Maatschappij, 30^a.

Prijsvragen, uitgeschreven door de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 13^a.

Prijsvragen. — Nieuwe protestantsche hoofdkerk te *Berlijn*; 82. — Verbetering van arbeiderswoningen in *Nederland*, 351.

Prijsvragen. — Over het uitschrijven van — voor gemeente-bouwwerken, 351.

Privaatputten. — Zie: Reinigen van steden.

Propyleum te *Athene*, 143.

Pruissen, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 249.

R.

Raadhuis voor de hoofdstad des rijks. — Prijsvraag der Maatschappij, 90. (Zie verder: Stadhuis).

Raadhuisen: te *Elboenf*, 149; te *Arras*, 149; te *Foix*, 153; te *Hamburg*, 174; te *Mainz*, 174; te *Berlijn*, 249.

RAMMERS (G.), tot korrespondent der Maatschappij te *Roermond* benoemd, 9^a.

Randenbroek of *Rambroek*, bij *Amersfoort*. — Buitenverblijf van JACOB VAN CAMPEN, 27.

RAVENSTEIN (D.). — Toestel van — bij schuifdeuren, 133. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 17^b.

RAWLINSON. — Oordeel van — over de waterclosets, 241.

REDEKER BISDOM (N.). — Mededeeling van —: Levensschets van JACOB VAN CAMPEN EN HENDRIK DE KEYZER, 23—34. — Bekroond door de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij voor zijn antwoord op hare prijsvraag betreffende de uitbreiding der stad *Amsterdam*, 13^a. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 19^b.

REINDERS (B.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Zwolle* der Maatschappij, 12^a.

Reinigen van steden, 221—246, 379—408. Zie: Rioolstelsels.

Rheinlands Baudenkmäler des Mittelalters. — Uitgave van dit prachtwerk, 413.

RIJEN (G. VAN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Rotterdam* der Maatschappij, 16^b.

RINKES (J. J. G.), beantwoordt de vraag betreffende de industrie in verband met de schoone bouwkunst. — Zie: Bouwkunst.

Respiratoire (Appareil), 13^b.

Rioolstelsels: te *Londen*, 223, 236, 394; te *Cheltenham*, 228; te *Conventry*, 229; te *Rugby*, 229, 233, 234; te *Edenburg*, 229; te *Croyton*, 229, 233. — Werken over de —, 231. — Onderzoekingen van dr. CHILD, 231, 233, 234; id. van prof. WAY, 232; id. van MECHE, 232; id. van dr. HOFFMANN, 232. — Rioolstelsel met waterleiding, 239—246, 395. — Rioolstelsel met waterzuivering van SÜVERN, 382, 383, 393. — Te *Leipzig*, 390. — Onderaardsche riolenbouw, 394.

Rioolwater. — Proefnemingen met —; filtreren; aanwending als meststof enz., 232—242.

ROEBELING, architect, 280.

Roermond. — J. G. VAN DEN BERGH eervol ontslagen als korrespondent der Maatschappij te —, en vervangen door G. RAMMERS, 9^a.

ROLL (Dr.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12^a.

Romantische stijl. — De vraag: „Welke stijlen worden onder de benaming *romantisch* gerangschikt, en waarom?” beantwoord door den heer H. P. VOGEL, 102^b—107^b, en besproken door de heeren A. N. GODEFROY, 107^b; J. F. METZELAAR, 107^b en J. H. LELIMAN, 107^b.

ROMBERG (Dr. ANDREAS). — Bericht van zijn overlijden, 275.

ROMEIN (T.), neemt deel aan de discussie over den scholenbouw, 118^a, 119^a.

ROOKEN. — Schoorsteenkappen die het — beletten, 94.

ROOSMALEN (J. G. J. VAN), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Zwolle* der Maatschappij, 22^a.

ROSARIA-kapel, te *Venetie*, verbrand, 177.

ROSE (W. N.). — Mededeelingen: I. „Maakt de kunstgeest, dien beeldhouwers en schilders moeten hebben, hen ongeschikt om over de bouwkunst te oordeelen?” 185—194. II. „Is de smaak, zoo als die in het dagelijksch leven wordt begrepen, geschikt om over de waarde van de schoone kunsten te oordeelen?” 289—300. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 27^b. — Beantwoordt de vraag betreffende de opwekking van het kunstgevoel, 105^a.

ROTHSCHILD. — Huis van — te *Surenes*, 151.

Rotterdam. — Overdekking der beurs te —, 91. — Brug aan den Schiedamschen Singel te —, 195—198.

Rotterdam (Afdeling) der Maatschappij. — Mededeeling van de —: Draaibeslag aan schuifdeuren, 133. — Verslag over 1866, 10^a. (Aan de werkzaamheden hebben deelgenomen de hh. J. F. METZELAAR, LEDEBOER, J. C. BELLINGWOUT, G. L. JACOBSON, VAN DER TAK, LABRIJN EN BEKKING). — Verslag over 1867, 15^b. (Aan de werkzaamheden hebben deelgenomen de hh. J. C. BELLINGWOUT, C. L. JACOBSON, G. VAN RIJEN, A. EXALTO, P. LINDO, W. LORENTZ, W. J. JANSEN, J. F. METZELAAR, D. RAVENSTEIN, H. OVERMARS, H. J. DUPONT EN VAN DER POT). — De oprigting eener ambachtsschool te *Rotterdam* door de — met geld ondersteund, 17^b. — Door de — aan de Maatschappij verstrekt teekeningen van het stadhuis te *Leiden*, voor de uitgave van *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, 23^b.

RUCZYNSKI (Graaf), schrijver van het werk: *Les arts en Portugal*, 321.

Rudolfstiftung te *Weenen*, 116, 117.

Rugby. — Rioolstelsel te —, 229, 233, 234.

Rusland, vertegenwoordigd in de afdeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 261

S.

SAKSEN-WEIMAR-EISENACH (Hertog BERNHARD VAN). — Monument voor —, 10^a.

SALM (G. B.). — Mededeeling van —: Twee woonhuizen in de Plantaadje te *Amsterdam*, 287.

SARABER (E.). — Mededeeling van —: Het diakonie-weeshuis te *'s Gravenhage*, 106, 361—380. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 11^a, 21^b; id. aan de discussie over de afdelingen der Maatschappij, 101^b; id. over het verwersambacht, 116^b.

Schietbaan te *Innsbruck*, 174.

Schilderijzaal van wijlen koning WILLEM II, 103.

Schilders (Kunstgeest van). — Zie: Kunstgeest.

Schildersambacht. — Zie: Verwersambacht.

SCHMITZ (FRANZ): — uitgave van het plaatwerk *Der Dom zu Köln*, 416.

Scholenbouw. — De vraag: „In vele steden van *Nederland* zijn nieuwe gemeentescholen gebouwd. Wat heeft de ondervindig geleerd aangaande hare inrigting, doeltreffendheid, luchtzuivering en verwarming? Van welke afmetingen behooren de schoolzalen te zijn, opdat zij aan de wetten der geluid- en gezondheidsleer beantwoorden?” beantwoord door de afdeling *Zwolle* der Maatschappij, 114^a—118^a, en besproken door de hh. P. VAN DER LINDEN, 118^a, 119^a, T. ROMEIN, 118^a, 119^a, G. J. MORRE, 118^a, A. N. GODEFROY, 119^a, 121^a, 122^a, J. W. BOSBOOM, 119^a, H. P. VOGEL, 119^a, I. GOSSCHALK, 120^a, J. H. LELIMAN, 120^a, 121^a en M. G. TETAR VAN ELVEN, 121^a, 122^a. — Eene verhandeling met teekeningen, betreffende den —, van de hh. A. DRUIDING EN J. A. VAN DER KLOES, door de Maatschappij aangekocht, 30^b.

School voor schoone kunsten te *Parijs*, 358.

School voor ambachtsslieden te *Holzwinden*, 414.

School Architecture, van BARNARD, 120^a.

Schoone (Leer van het). — Zie: Esthetica.

Schoone kunsten. — Zie: Kunst.

Schoorsteenkappen, die het rooken beletten, 94.

Schoorsteenmantel, in de eetzaal van het kasteel *Biljoen*, 135.

Schouwburgen: — te *Verona*, 144; te *Reims*, 152, 154; te *München*, 174, 258; te *Praag*, 255; te *Rio-Janeiro*, 258.

Schuifdeuren (Draaibeslag voor), 133.

Schuifkozijn, 13^b.

SILVA (J. DA). — Mededeeling betreffende teekenen op sluitstenen in oude gebouwen in *Portugal*, 321—327.

SINGELS (C. J.), aannemer van den bouw van het nieuwe armenweeshuis te *Dordrecht*, 283.

Sluitstenen in oude gebouwen te *Portugal*. Zie: SILVA (DA).

Smaak. — Opstel over de vraag: — „Is de —, zoo als die in het dagelijksche leven wordt begrepen, geschikt om over de waarde der schoone kunsten te oordeelen?” 289—300. Beteekenis van het woord —, 299.

SMIT (J.), neemt deel aan de discussie over het verwersambacht, 116^a.

South-Kensington-museum, 183.

Spanje, vertegenwoordigd in de afdeling „Bouwkunst” der parijische wereldtentoonstelling 1867, 259.

Spoorweg-stationsgebouw. — Zie: Stationsgebouw.

Spoorwegbrug over de *Maas*, 18^b.

SPRINGER (HENDRIK). — Een blik op het leven en de werken van —, 97—110.

SPRINGER (W.), tot bestuurder der Maatschappij benoemd, 10^a, herbenoemd, 34^b.

Stadhuys (Ingang voor een). — Prijsvraag der Maatschappij, 14^a, 15^b.

Stadhuys te *Weenen*. — Prijsvraag, 352.

Stadhuys te *Leiden*, teekeningen, 23^b.

Stadhuys voor de hoofdstad des Rijks. — Prijsvraag der Maatschappij, 15^a, 42^a—46^a, 24^b, 25^b, 34^b, 48^b, 47^b—72^b, 125^b.

Staten-Generaal (Paleis voor de), te *'s Gravenhage*, 175.

Stationsgebouw nabij een dorp. Prijsvraag der Maatschappij, 91, 15^a, 24^b, 25^b, 34^b, 41^b, 78^b—92^b, 129^b.

Steden (Reinigen van), 221—246, 379—408. — Zie: Reinigen.

Steenen. — Zie: Sluitstenen.

Steenoven van HOFFMANN, 13^b.

Sterfte. — Invloed van een goed rioolstelsel op het cijfer der —, 402.

Stijl. — Indeling van de bouwkunst in stijlen en tijdperken, 44.

Stijlen (Houten). — Zie: Hout.

STOELLER (J. C.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Arnhem* der Maatschappij, 13^a; id. aan de discussie over de industrie in verband tot de schoone bouwkunst, 140^a.

SUERMONDT (Y. D. C.), neemt deel aan de discussie over het verwersambacht, 116^b.

SUTTER (D.). — Openingsrede van —, bij het begin van den cursus voor de algemeene en toegepaste leer der esthetica aan de *École des beaux-arts* te *Parijs*, 205.

SILVERN. — Stelsel van —, tot het chemisch zuiveren van het closetwater, 382, 383, 393.

Synagogen: — te *Alexandrië*, 80; te *Tiberias*, 80; te *Pesth*, 202; te *Genève*, 258; in de weener voorstad *Leopoldstadt*, 133^a.

T.

Tabernakel van het israelietische volk, in de woestijn, 72^a.

TAK (C. B. VAN DER). — Hulde aan — voor de overdekking van het beursgebouw te *Rotterdam*, 91. — Mededeeling van —: Brug aan den Schiedamschen Singel te *Rotterdam*, 195—198. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *Rotterdam* der Maatschappij, 11^a.

Tarieven voor het loon van architecten. — Zie: Architecten.

Teekenen verklaard, die gevonden worden op sluitstenen van oude gebouwen in *Portugal*, 321—327.

Teekenkunst. — Kongres over het onderwijs in de —, 410.

Tempels: — van SALOMO, te *Jeruzalem*, 73; — van BAAL, te *Samaria*, 75; — van EZECHIEL, 76; — van HERODES, 76.

Tentoonstelling van wege de Maatschappij, 54. — Id. ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan: I. Openingsrede, 65^a—68^a. II. Lijst der voorwerpen, 69^a—102^a. (A. Niet uitgevoerde werken, 69^a. B. Uitgevoerde werken, 76^a. C. Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 82^a. D. Toepassingen op technisch gebied, 92^a. E. Archief der Maatschappij, 92^a). III. Ontwerpen waaraan door de Maatschappij accessits zijn toegekend, 95^a. IV. Archief van de vorige Maatschappij *Tot aanmoediging der bouwkunde*, 96^a. V. Rekapitulatie, 97^a, 32^b.

Tentoonstelling (Wereld-) te *Parijs* in 1867. — Periodieke werken verschenen ter gelegenheid van de —, 94, 95. — De bouwkunst op de —, 137—154, 245—266, 327—346. — Klagten over het toekennen van belooningen enz., 178. — Park bij het tentoonstellingsgebouw, 339.

Tentoonstelling (Internationale) van schoone kunsten, te *Manchester*, 176.

Tentoonstelling van nederlandsche nijverheid en kunst, te *Arnhem*. — Deelneming van de Maatschappij aan de —, 30^b.

Tentoonstellingsgebouw. — Prijsvraag der Maatschappij; zie: Muziekfeesten.

Terra-cotta. — Voorwerpen van —, van STOELLER, 13^a.

Theorie. — De kunst en de kritiek, 169.

Tiburtijnsche villa, 143.

TIMMERHANS VAN ABCOUDE (...), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeling *'s Gravenhage* der Maatschappij, 21^b.

Toren te *Nijland*, in loodregten stand gebragt, 87—90.

Toren der Infante, van de Alhambra, 261.

Traemis. — Vestingwerken te —, 144.

TROOST (N. BREUNISSE). — Beschrijving van het in loodregten stand brengen van den toren te *Nijland*, 87—90.

Tuighuis te *Weenen*, 252.

Turkije, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereld-tentoonstelling, 263.

U.

Ujazdow (Hospitaal), te *Warschau*, 125.

UHLAND. — Monument voor — te *Stuttgart*, 251.

Uitbreiding der stad Amsterdam. — Rapport van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, houdende bedenkingen tegen het plan van — door Burgemeester en Wethouders bij den gemeenteraad ingediend, 155—170. (1°. Over de beste wijze daartoe en het volgen van een vast plan, 155. — 2°. Initiatief, 160. — 3°. Regelen en voorwaarden, 161. — 4°. Mededeeling van het plan van Burgemeester en Wethouders, 163. — 5°. Over de mededeeling van het rapport aan den gemeenteraad, 168). — Prijsvraag van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 13°.

V.

VENANT (CHARLES), uitvinder van schoorsteenkapen die het rooken beletten, 94.

Ventilateurs automoteurs fumifuges, 94.

Ventilatie. — Nieuw stelsel van *BOYER*, 93. — In het nieuwe weeshuis der nederduitsche hervormde gemeente te 's *Gravenhage*, 377. — Stelsel van *LOGEMANN*, 117°. — Stelsel van *VON HECKE*, 117°, 13°.

VERDONCK (J.), neemt deel aan de diskussie over de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 141°.

Verfstoffen. — Over het bestrijken van berg- en baksteen met —. Zie: *Berg- en Baksteen*.

Vergadering (Algemeene) der Maatschappij. — Verslag der 25ste, 1°—28°. Verslag der 26ste, 1°—38°.

VERHEY (B.). — Mededeeling van —: Opmerkingen over den bouw en de inrigting van ziekenhuizen, 115—128.

VERSCUUR (P.), eervol ontslagen als korrespondent der Maatschappij te *Muiden*, 11°.

Verwarming. — Nieuw stelsel van *BOYER*, 93.

Verwer. — De vraag: „Is in de laatste jaren het ambacht van — of huisschilder vooruitgegaan en in welke opzichten?” beantwoord door de hh. *J. H. LELIMAN*, 108°—114°, en *W. J. JANSSEN*, 123°; en besproken door de hh. *A. N. GODEFROY*, 114°, 115°, *A. C. PIERSON*, 114°, 116°, *J. H. LELIMAN*, 114°, 115°, *I. GOSSCHALK*, 114°, 116°, *J. F. METZELAAR*, 115°, 116°, *Y. D. C. SUERMONDT*, 115°, *E. SARABER*, 116°, en *J. SMIT*, 116°.

Vestingwerken: — van *Traesmis*, 144; van *Orleans*, 145.

Vijf-en-twintig-jarig bestaan der Maatschappij. — Feestviering, 1°, 23°.

Villa van den koning van Beijeren te Berchtesgaden, 174.

Villa te Lieberstein, 174.

VISSER (J.), neemt deel aan de diskussie over de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 141°.

Vloersteen (Gekleurde), engelsch fabriikaat, 94.

Vogel (H. P.), neemt deel aan de diskussie over den scholenbouw, 119°; id. over de industrie in verband met de schoone bouwkunst, 139°. — Beantwoordt de vraag betreffende den romantischen stijl, 102°.

VOLCHER (Dr. G. H. OTTO). — Zijne onderzoekingen betreffende het rioleren van steden, 231.

Voorgevel van een winkelgebouw. — Zie: *Winkelgebouw*.

VOSMAER (C.). — Schrijver van: *Het huis*, 16.

W.

WAAL (W. DE), korrespondent der Maatschappij te *Arnhem*. — Mededeeling van zijn overlijden, 9°.

WALKER. — Proefnemingen van — met rioolwater als meststof, 234.

Waschinrigting in het nieuwe weeshuis der nederduitsche hervormde gemeente te 's Gravenhage, 376.

Waterclosets, 237, 241, 382, 387.

Waterleiding (Riolering met). — Zie: *Rioolstelsels*.

Waterleiding in het nieuwe weeshuis der nederduitsche hervormde gemeente te 's Gravenhage, 376.

Waterleidingen bij de oude Hebreëen, 79.

WAY (Prof.). — Onderzoekingen van — betreffende het rioleren van steden, 232.

Wederstand. — Iets over den — van houten stijlen en balken, 301—310.

Wees- en armhuis te Dordrecht, 281—288.

Weeshuis (Diakonie-) der nederduitsche hervormde gemeente te 's *Gravenhage*, 106, 361—380.

Weesp. — Een korrespondentschap der Maatschappij te — gevestigd, 11°.

Wereld-tentoonstelling (Parijsche). — Zie: *Tentoonstelling*.

WESTRHEENE (T. VAN). — Feestrede van — ter gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan der Maatschappij, 1—20, 28°.

WESTWOOD. — Proefnemingen van — met rioolwater als meststof, 234.

Wetenschap (Kunst en) in *Groot-Brittannië*, 182.

WHITE & Co., vervaardigers van aardclosets, 238.

WIEGAND (C.), aannemer van den bouw van twee woonhuizen in de Plantadje te *Amsterdam*, 287. — Neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 19°.

WIJDOOGEN (J.), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling *Amsterdam* der Maatschappij, 12°.

WIJS (J. J. C. DE), neemt deel aan de werkzaamheden van de afdeeling 's *Gravenhage* der Maatschappij, 11°, 20°, 21°.

WILLEM I, prins van *Oranje*. — Praalgraf van — te *Delft*, 34.

Winkelgebouw. — Voorgevel van een — voor den verkoop van artikelen van smaak en weelde. — Prijsvraag der Maatschappij, 270.

Woonhuizen in de Plantadje te Amsterdam, 287.

WURFBAIN, *GERRITSEN* en *RODENHUIS*, te *Arnhem*. — Hunne stoomfabriek van zinken voorwerpen, 13°.

Wurtemberg, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereld-tentoonstelling 1867, 251.

Z.

Zandsteen, uit de groeven van *Jaumont*, 369.

Ziekenhuizen: — in het evangelisch-luthersch diakonie-oude mannen- en vrouwen- en weeshuis te *Amsterdam*, 106; te *Hoorn*, 127—134; te *Warschau*, 118; te *Weenen*, 119, 125; te *Triest*, 119; hospitaal voor syphilitische ziekten te *Warschau*, 120; hospitaal *la Charité* te

Berlijn, 120; *St. Anna-hospitaal te Weenen*, 121; *garnizoens-hospitaal te Weenen*, 125; *militair hospitaal te Warschau*, 125.

Ziekenhuizen. — Beschouwingen over den bouw en de inrigting van —, 115—128.

Zilver. — Zie: *Goud*.

Zinken voorwerpen. — Stoomfabriek van — te *Arnhem*, 13°.

Zinkkuilen. — Zie: *Reiniging van steden*.

Zitplaats (Overdekte) in een tuin. — Prijsvraag der Maatschappij, 14°.

Zurich. — Afvoerkanalen te —, 223.

Zwitserland, vertegenwoordigd in de afdeeling „Bouwkunst” der parijische wereld-tentoonstelling 1867, 256.

Zwolle (Afdeling) der Maatschappij. — Beantwoording der vraag betreffende het bestrijken van gevels van berg- en baksteen met olie en verfstoffen, 63—68. — Beantwoording der vraag betreffende den scholenbouw, 114°. — Verslag der —, over 1866, 12°. (Aan de werkzaamheden hebben deelgenomen de hh. *W. BOSBOOM*, *A. J. DOIJER* en *B. REINDERS*). — Verslag der — over 1867, 22°. — (Aan de werkzaamheden is o. a. deelgenomen door den hr. *J. G. J. VAN ROOSMALEN*.)

LIJST

van bouwkundigen, ingenieurs, kunstenaars, industriëlen, geleerden, schrijvers, aannemers, vorstelijke en andere historische personen, enz., die in het zestiende deel der „Bouwkundige Bijdragen” zijn genoemd.

A.

Abrahams, 329.
Absalom, 81.
Achaz, 75.
Albers (J. A.), 118.
Alexander de Groote, 70.
Amiabel (P. C.), 364.
Amsing, 25.
Ancelet, 143.
Angelico (Broeder), 355.
Angers, 148.
Antiochus Epiphanes, 70.
Arago, 206.
Aristoteles, 206, 214.
Aubigny (Phil. d'), 355.
Avanzo & Co., 96.

B.

Bachofen, 258.
Baily (Deuton), 240.
Bake (Laurens), 28.
Balatri, 262.
Balen (M.), 281.
Balkeneynde (C. D.), 18.
Baltard (Victor), 152, 273.
Banco, 256.
Banks, 333.
Barbedienne, 41.
Barischnikhoff, 174.
Barnard, 119°, 120°.
Barraban, 154.
Barry (E.), 329, 331, 332, 333.
Bartolomei (Broeder), 355, 106°.
Bas (Le), 97.
Battista, 354.
Batz (J.), 102.
Baudry, 144.
Bazalgotte (J. W.), 224.
Bellini, 177.
Bemmel (Van), 26.
Benazza, 177.
Berkum (W. J. van), 113.

DL. XVI.

Berversen (N. J.), 106.
Beyaert, 412.
Bezalel, 71.
Bisschop (E. C.), 136.
Blaas (Carl), 256.
Blaauw (J. van), 14°.
Blizard, 118.
Bloemaert (Abm.), 32.
Bloemaert (Kornelis), 32.
Bock (Dr.), 413.
Boeswillwald, 141.
Bohnstedt, 261.
Boileau, architect, 147, 152, 154.
Boitte, 141.
Bologna, 354.
Bond, 176.
Bonomi, 176.
Bosch (H.), 17°.
Boselli, 354.
Bessuet, 214.
Bouchet (Jules), 273.
Boudewijns (H.), 364.
Boutaca, 260.
Bouwens, 246.
Boyer c. s., 94.
Braakenburg (D. A.), 43.
Bracard (H.), 95.
Brandon, 329.
Breuning (Dr. Van), 115.
Britton, 141.

Brockmeier (E. H.), 113.
Broderick, 332, 333.
Brockmann, 272, 273.
Bronzino, 354.
Brostenhuizen, 32.
Bruloff, 272.
Brustaton, 177.
Bruylant Christophe & Co., 96.
Buchanan, 402.
Buls, 412.
Burges, 144, 333.
Burkly (A.), 223.
Busse (C. F.), 182.
Butowski, 279.
Butterfield, 327.

C.

Calderini, 262.
Campen (Jacob van), 18, 35, 352, 121°, 122°.
Canova, 278.
Carlier en Zoon, 249.
Castelli, 263.
Caumont (De), 41.
Cavallari, 263.
Cavendish (Lord), 176.
Cavour (Graaf), 262.
Ceppi, 262.
Chaffers, 177.

Charpentier, 248, 249.
Chauvin, 150.
Chevreul, 206.
Child (Gilbert W.), 231, 233, 234.
Cicero, 203, 214.
Claasen Jr. (P. C.), 353.
Clementius VIII (Paus), 178.
Cluysenaer, 120^b, 412.
Cockerill, 333.
Cole, 264, 266, 330.
Corneille, 214.
Cornelius (Von), 277, 104^a.
Correggio, 215.
Cubas, 259.
Cuytits (H.), 375.
Cuyppers, 245.
Cyrus, 70.

D.

Daly (César), 41, 169, 273, 407, 409.
Danliani, 263.
Darcel (Alfred), 180.
Dartein (F. de), 95.
Daumet, 143.
David (Koning), 69.
Deane, 329.
Delprat, 302, 304.
Denzinger, 251.
Deperthes, 147, 152.
Derby (Lord), 183.
Descartes, 214.
Deutekom (M.), 113.
Devillers & Co., 137, 364.
Devrez, 142.
Didit (Firmin), frères, 96.
Didron (A. N.), aîné, 179.
Didron (Ed.), 180, 135^a.
Dieffenbach, 120.
Diggelen (D. van), 364.
Donaldson, 180, 331.
Donnet (Kardinaal), 357.
Drasché, 252, 255.
Dorer, 259.
Dubois, 152.
Ducuing (Fr.), 94.
Dunod, 95.
Durand, 40.

E.

Eeuwen (C. van), 362.
Eggaert (Willem), 30.
Elden (G. A. van), 136.
Elfring (J. H.), 364.
Emler, 256.
Engering & Zoon (S. J.), 364.
Ennen (L.), 416.
Enthoven & Co. (L. J.), 198.
Ernst, 25^a.
Esquié, 149.
Essex (Graaf), 234.

F.

Feith (C. J.), 110.
Fénélon, 211.
Fergusson, 41, 331.

Ferstl, 182, 252, 253.
Flemming (Carl), 231.
Fodor (C. J.), 106.
Fonseca (Da), 260.
Förster, 224, 252, 133^a.
Fowke (Kapitein), 139.
Fowler (Charles), 97.
Frascavilla, 354.
Frey, 253.
Furer (Christoffel), 178.
Furich, 256.

G.

Galeotti, 354.
Garling, 329.
Gassen, 277.
Gatineau, 311, 317.
Geiger, 256.
Gerster, 253.
Geverding (M.), 362.
Gherardini, 354.
Gibson, 333.
Gilbert, 381, 387.
Giles, 333.
Giotto, 254.
Gladbach, 257.
Goldie, 327.
Gonzales (Manuel M.), 334.
Goseling (F.), 113.
Gosschalk (L.), 17.
Göthe, 9, 10, 18, 203, 104^b.
Grant (Francis), 176.
Grauwen (Hubert), 231, 242, 386, 393.
Griesinger, 393.
Groot (C. de), 362.
Groot (Hugo de), 203.
Gruner, 256.
Guffer, 249.
Guigon (Victor), 41.
Guilhermy (De), 180.
Guillaume, 145, 358.
Guthbert, 333.

H.

Hansen (Theophilos), 181, 182, 251, 275.
Hardenbroek (J. F. W. baron van), 137, 197.
Hardenbroek (W. C. J. van), 198.
Hardwick, 334.
Harpe (La), 210, 211.
Hasenauer, 254, 262.
Hayward, 334.
Hecke (Von), 117^a, 13^b.
Helena (Koningin), 81.
Hemsterhuis, 203.
Hénard, 151, 152, 153, 337.
Henzelmann, 253.
Hendrik IV, koning van Frankrijk, 178.
Herder, 203.
Hermant, 273.
Herodes, 71, 81, 83, 84, 85, 86.
Hervé-Mangon, 95.

Hess, 277.
Heuvel (J. C. van den), 22.
Hiskia, 82.
Hittorff, 97.
Hlarka, 253.
Hoffman, 232.
Hokwerda (F. A.), 87, 90.
Holzendorff (Julius von), 242.
Honnecourt (D'), 41, 144.
Hope, 41.
Horreau, 330.
Hoste, 248.
Houbraken, 26.
Houteghem (Van), 248.
Howard, 117, 118.
Hoyau, 153.
Hozee (H.), 364.
Hugelin, 154.
Hugo (Victor), 169, 179.
Huot, 149, 153.
Huygens (Konstantijn), 29.
Hyrikanus de Makkabeër, 83.

I.

Ictinus, 35, 37, 214, 102^b, 103^b.
Ilgen, 21^b.

J.

Jaeger, 259.
Jagt (Van der), 99.
Jason, hoogepriester, 81.
Jeremia, profeet, 83.
Jojakim (Koning), 83.
Joly, 152.
Jones (Owen), 14^b.
Jones (Winter), 176.
Jong (J. H. de), 362.
Josephus, 69, 81, 83.
Joyau, 153.

K.

Kaftangioglu, 180.
Kant, 203.
Karel V (Keizer), 178.
Karel XII, koning van Zweden, 178.
Katzaros, 260.
Kerling (D. H.), 364.
Key (G.), 362.
Keyzer (Cornelis de), 32.
Keyzer (F. de), 32.
Keyzer (Pieter de), 33.
Keyzer (Theodorus de), 33.
Keyzer (Thomas de), 33.
Keyzer (Hendrik de), 218, 122^b.
Kleeff (G. G. van), 113.
Klein, 411.
Klenze (Leo van), 277, 278.
Kley J. G. van der, 113.
Klijn (C. W. M.), 351.
Koch, 272.
Koelman (C.), 113.
Koelman (W.), 364.
Kollmann, 261.
Koolen (F. J.), 364.

L.

Laudoucette (De), 317.
Lameire, 145, 146.
Landrin, 95.
Lange (Ludwig), 171.
Lange (Emil), 175, 181.
Latarouilly (Paul), 96.
Lawes, 230, 236, 240, 381.
Layard, 176.
Lebret (M. E.), 136.
Lefèvre (André), 41.
Lenoir, 154.
Leonardo, 102^b.
Lepautre, 146.
Lequesne, 179.
Lequeux, 273.
Lerch, 171.
Lessing, 203.
Liebland, 277.
Liénard, 409.
Liernur, 21^b, 397, 403, 404.
Lisch, 145.
Lith jr. (J. van), 364.
Lockwood, 329.
Lodewijk I, koning van Beieren, 172, 275.
Lodewijk XII, koning van Frankrijk, 178.
Logeman, 117^a.
Loisseau, 403, 405.
Lommazzo (Paolo), 203.
Lombardi, 262.
Lopi, 354.
Lori, 354.
Louvè, 144.
Louvier de Lajolais, 410.
Lübke, 41.
Luther, 179.
Lynn, 334.
Lysikrates, 251.

M.

Maarschalkerwaart & Zoon, (C. van), 24.
Madjera, 256.
Malsen (F. H. van), 361, 362, 363.
Malus, 206.
Mangoni (Jos.), 184.
Mariette-bey, 341.
Maschhaupt jr. (J. H.), 24.
Mauthner (Dr. von), 121.
Maximiliaan II, koning van Beieren, 173.
Mayer, 256.
Mazerat (Louis), 152.

Mechi, 232, 234.
Meiners (Gebr.), 364.
Melle (Jan van), 28.
Mendelsohn (Mozes), 203.
Mengoni, 262.
Merson (Olivier), 357.
Meysen (M.), 364.
Meyster (Everard), 27.
Michael Angelo, 177, 193, 102^b.
Michelozzi, 354.
Middeldorp (J. H.), 362.
Moele (G.), 98.
Moller, 171.
Monge, 177.
Monleon, 260.
Montague (Lord), 242.
Morel (A.), 177, 407.
Morlaiser, 177.
Moule, 232, 237, 381, 403.
Mozes, 69.
Müller C. O.), 105^b.

N.

Napoleon III, 217, 407.
Nieuwerkerke (Graaf de), 217.
Normand, 150.
Nüll (Ed. von der), 182, 274.

O.

Offenberg en van Straaten, 112.
Oidtmann (Dr.), 22.
Oppel, 250.
Orth, 250.
Ortez de Villajos, 259.
Otto, koning van Griekenland, 181.
Otto (G. H.), 393.
Oudijk (A.), 362.
Outman (J. C.), 364.
Outshoorn (C.), 112^b.
Owen Jones, 332.
Ozorio (Sanchez), 259.

P.

Palladio, 35.
Parrhasuis, 210.
Partoes, 102^b.
Pascal, 146.
Passignano, 354.
Paxton (Sir Joseph), 35, 139, 138^b.
Pennethorne, 331.
Pericles, 214, 104^b.
Perrier (C.), 142.
Petrarca, 202.
Phidias, 37, 209, 214, 102^b, 103^b.
Philips (L.), 364.
Picq, 146, 153.
Plato, 203, 214, 103^b.
Plotinus, 203.

Poccetti, 353.
Post (Pieter), 18.
Post & Co., 136.
Poussin, 177.
Praxiteles, 210, 214.
Preusting (J.), 362.
Prinopoulo, 261.
Procupus, 42.
Prook (G.), 362.
Pruner-bey (Dr.), 125.
Pugin, 327.

Q.

Quatremère de Quincy, 41.
Questel, 141, 148, 149.
Quintilianus, 212.

R.

Racine, 44.
Rademaker (H. E.), 113.
Rahau, 261.
Raphael, 37, 215, 102^b.
Ratibor (Hertog van), 356.
Rauch, 104^b.
Ravestein (D.), 133.
Rawlinson, 241.
Real (de), 175.
Redford, 177.
Redgrave, 176.
Reichensperger, 43.
Reid, 176.
Reitsma (J.), 87, 90.
Rembrandt, 16, 177.
Remy (Ch.) Bienfait, 93.
Reybaud (L.), 27^b.
Reynaud (Léonce), 95.
Rickmann, 141, 248.
Ritchard, 334.
Robinson, 176.
Roebeling, 280.
Rohault de Fleury, 154, 273.
Romberg (Andreas), 275.
Rösner, 253.
Rosselli, 354.
Rottmann (Karl), 171.
Rousseau (Jean), 203, 411.
Ruben (Christian), 256.
Ruiz y Salces, 260.
Ruprich Robert (V.), 95.
Ruyven (A. H. van), 136.

S.

Sager, 343.
Salomo (Koning), 35, 70, 79, 82.
Salviati, 184.
Saracibar, 260.
Saul (Koning), 70.
Saural, 280.
Sax, 258.
Schayes, 41.
Schickwärter, 104^b.
Schiller, 104^b.
Schinkel, 14^b, 105^b, 106^b.

Schlegel, 104^b.
Schmidt, 254, 255.
Schmitz (Franz), 250, 416.
Schneevoogt (Prof. G. E. Voorhelm), 40.
Scholten (G. A.), 283.
Schrevelius, 25.
Schröder van der Kolk (Prof. J. L. C.), 110.
Schwanthaler, 277, 278.
Scott (Geo. Gilbert), 176, 328.
Sedille, 153.
Seddon, 329.
Semper, 258.
Serron & Co. (A.), 195.
Shirley (Evelyn), 334.
Siccardsburg (Von), 182, 274.
Silva (J. da), 260, 272.
Simon (Gérard), 273.
Simon de Makkabeër, 81.
Sina (Baron), 181.
Singels (C. J.), 283.
Slater, 333.
Slingeneijer, 411.
Smirke (Sir Robert), 97.
Smith (E. T.), 340.
Socrates, 203, 214.
Solari, 263.
Somers Clarker, 331.
Soolen (Van), 246.
Souckenburg, 393.
Spaen (Baron Van), 198.
Springer (C.), 109.
Springer (H.), 97.
Springer (J. C.), 109.
Springer (W.), 97, 109.
Stadmann (F.), 172.
Stadler, 257.
Stalpaert (Daniël), 30, 122^b.
Stanhope (Graaf), 176.
Stephenson, 138^a.
Sterne, 12.
Stier, 372.
Stieter, 277.
Street, 329, 330, 332.
Strück (E.), 134.
Stüler, 133^a.
Suys, 98, 247, 120^b.
Süvern, 382, 383, 384, 386, 388, 389, 391, 393, 401, 405, 406.

T.

Tagliapietra, 177.
Taeye (De), 412.
Thierry, 153.
Thorwaldsen, 278.
Tietz, 255.
Titiaan, 215.
Titus, 69.
Tomaskiewicz, 154.
Tovietta, 177.
Trau & Zoon (W. van), 198.

Trenkwald, 356.
Truchy, 148.

U.

Uhland, 251.
Ulivelli, 354.

V.

Vaillant (Maarschalk), 358.
Vaini, 354.
Vassari, 41.
Vaudremer, 144, 153.
Velden (Firma van der), 136.
Velius, 128.
Venant (Charles), 95.
Vermaes Wz. (A.), 113, 361.
Victor (L. A. C.), 136.
Villain, 273.
Vincent (Charles), 249.
Vinci (Leonard da), 206.
Vink (A. C.), 361.
Viollet le Duc, 41, 141, 142, 147, 178, 105^b, 107^b.
Vitet (Léon), 41.
Vitruvius, 9, 35, 39, 40, 41.
Vittoria (Alex.), 177.
Vliet Pz. (C. van), 361, 362.
Vliet (P. van), 361.
Vlijmen (A. van), 364.
Vloten (Van), 9.
Vlugt (R. van der), 364.
Volcher (G. H. Otto), 231, 242.
Vosmaer, 16.
Vrij (Willem de), 33.

W.

Waarden (L. T. van der), 136.
Waesemann, 249.
Walker, 234.
Ware, 272.
Waring (J. B.), 177.
Waterhouse, 329, 334, 335.
Way, 232, 236, 237, 387.
Weegewijs (D.), 111^b.
Weijerman, 26.
Westwood, 234.
White & Co., 238.
Wiebe (E.), 223.
Wiegand (C.), 113, 287.
Willermans, 256.
Winckelmann, 203, 105^b.
Wornum, 176.
Wren, 35.
Wyatt (Digby), 335.
Wyatt (Felix), 335.

Z.

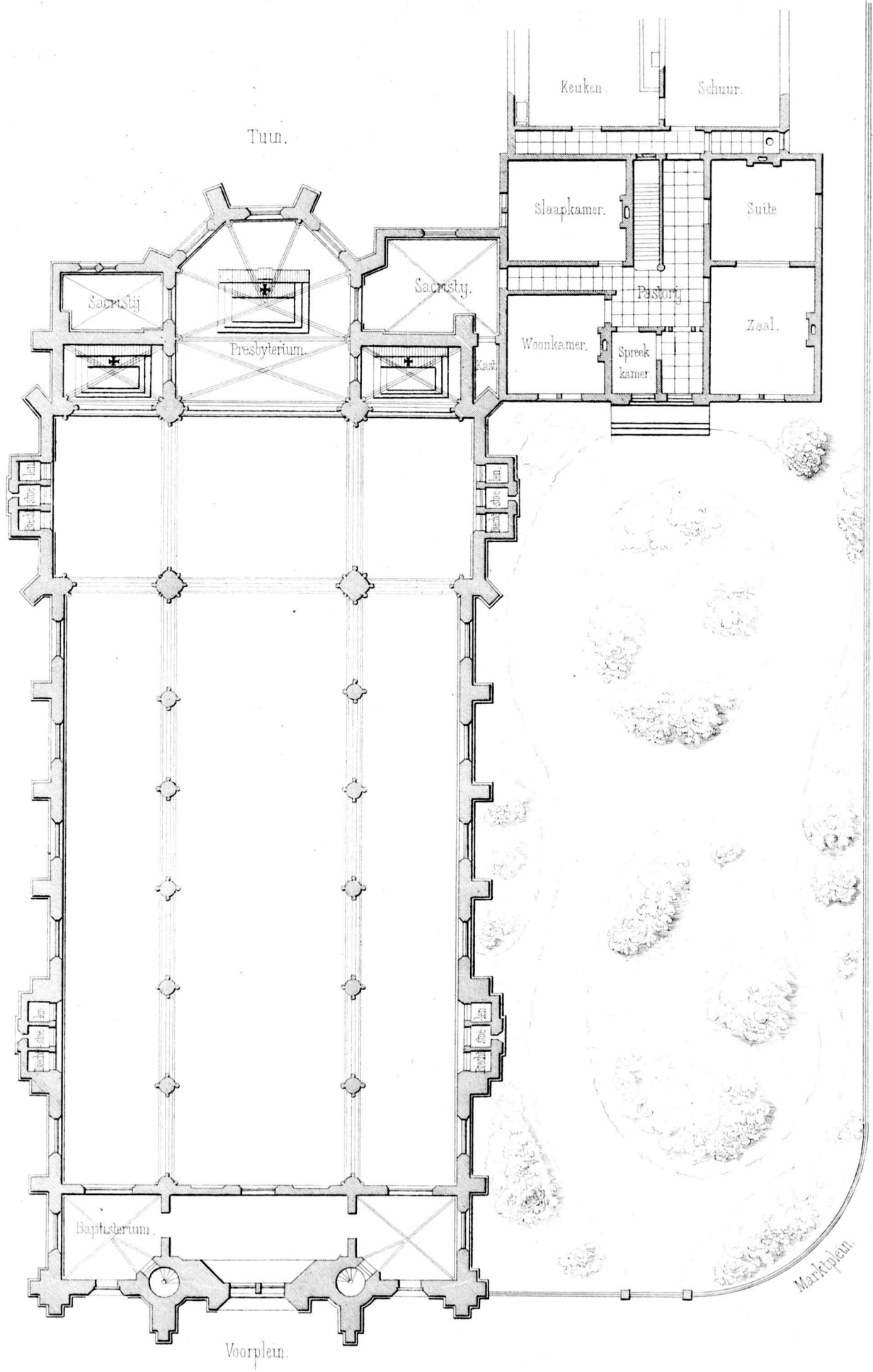
Zanten & Co. (J. van), 136.
Zimmerman, 277.
Ziteck, 255.
Zwaan & Koper (De), 113, 362.

VERBETERING VAN EENIGE DRUKFOUTEN.

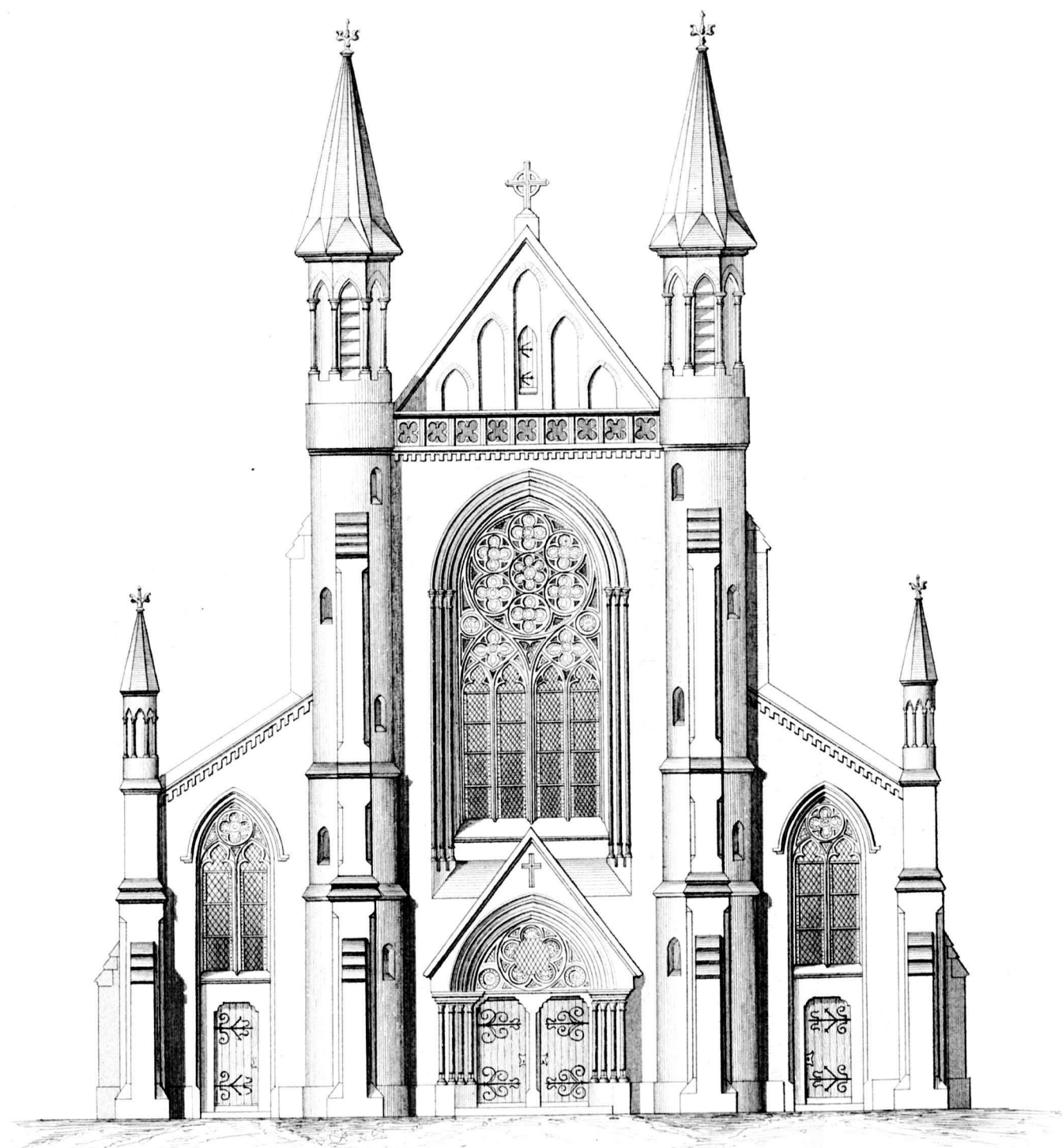
Bladz. 36, regel 9 v. b.,	<i>staat:</i> Tiryns,	<i>lees:</i> Tirynthe.
" 37, " 23 v. o.,	" noem ze dan beide schoon,	" noem ze dan schoon.
" 37, " 22 v. o.,	" of liever geef aan beide,	" of liever geef aan elk.
" 180, " 6 v. b.,	" als het een,	" als een.
" 237, " 8 v. o.,	" want er is,	" water is.
" 265,	" prijsvraag,	" prijsvragen.
" 347, " 3 v. o., noot,	" wording,	" worden.
" 357, " 18 v. b.,	" behoorde,	" behoort.
" 358, " 9 v. o.,	" leerkussen,	" leerkursussen of lessen.

IN HET VERSLAG UITGEBRAGT IN 1868.

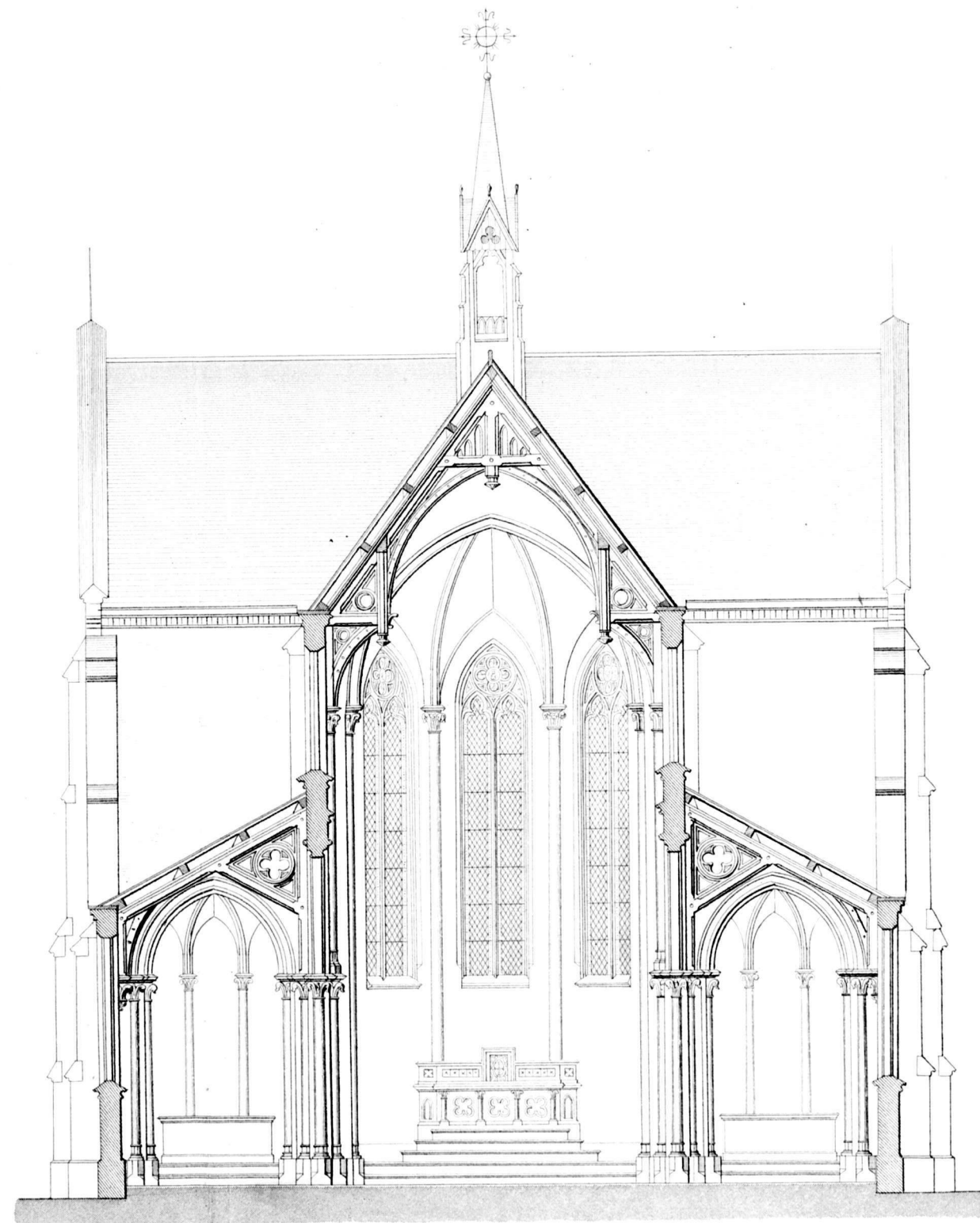
Bladz. 13, regel 25 v. b.,	<i>staat:</i> wegschuilen,	<i>lees:</i> wegschuiven.
" 24, " 8 v. b.,	" die bij vele der,	" die alle.
" 26, " 3 v. o.,	" met eere,	" en haar met eere.
" 31, " 18 v. o.,	" ter opvatting,	" der opvattingen.
" 32, " 13 v. b.,	" zijn,	" is.
" 32, " 21 v. b.,	" niet-lieden,	" niet-leden.
" 33, " 6 v. b.,	" stemopening,	" stemopneming.
" 36, " 12 v. b.,	" herhaling,	" hernieuwing.
" " 22 " "	" gezonden,	" toegezonden.

Voorgevel

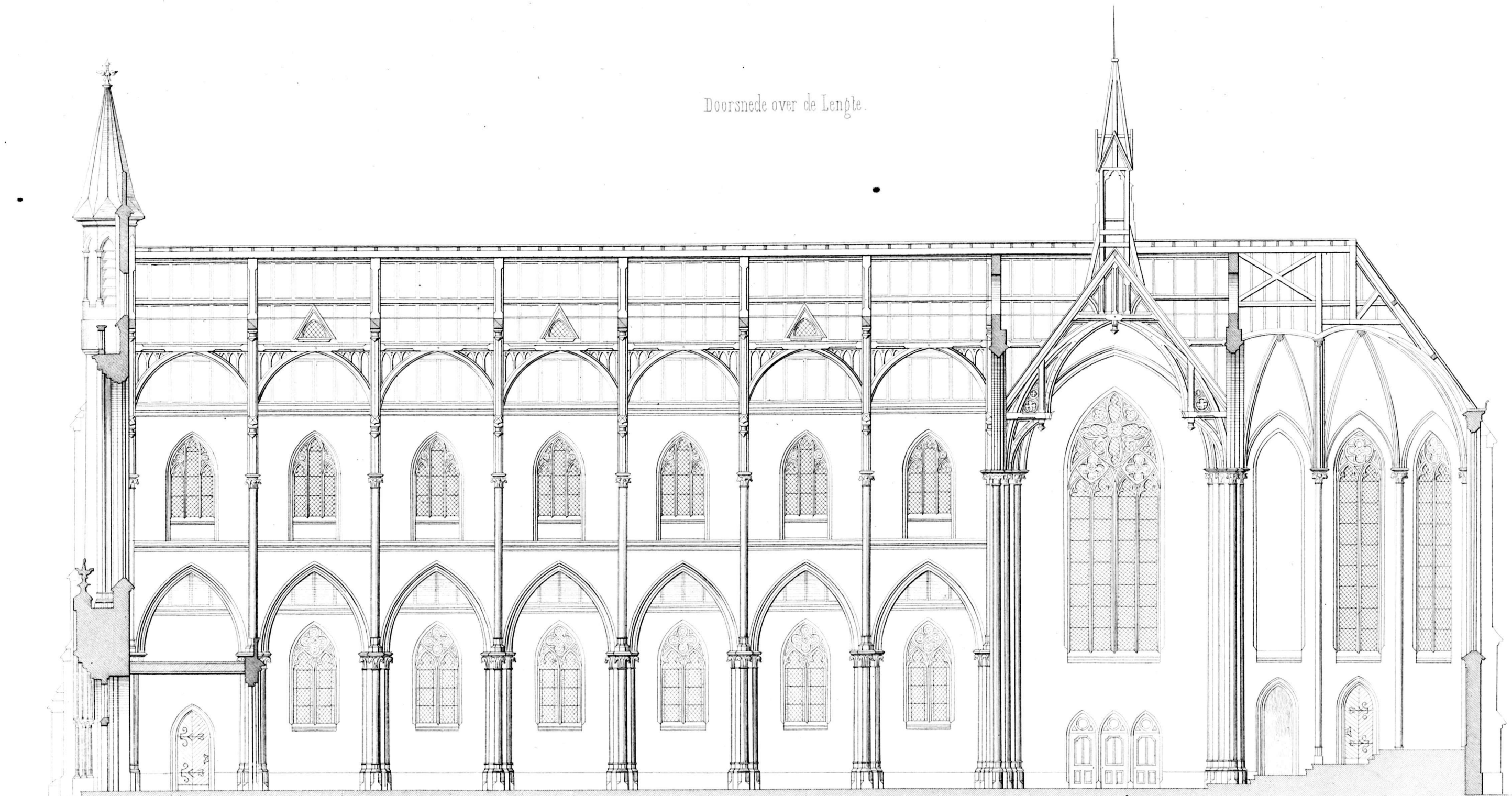

Doorsnede over de Breedte

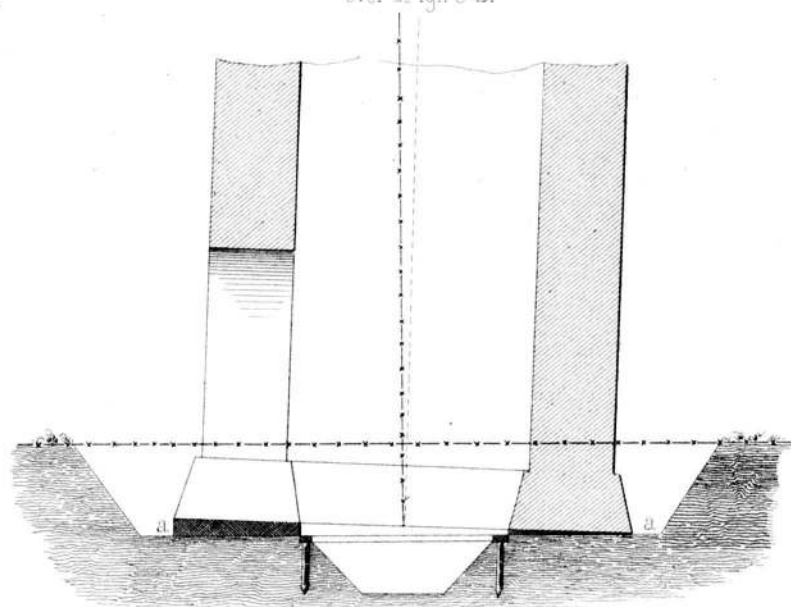

10 5 6 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 Ellen.

Doorsnede over de Lengte.

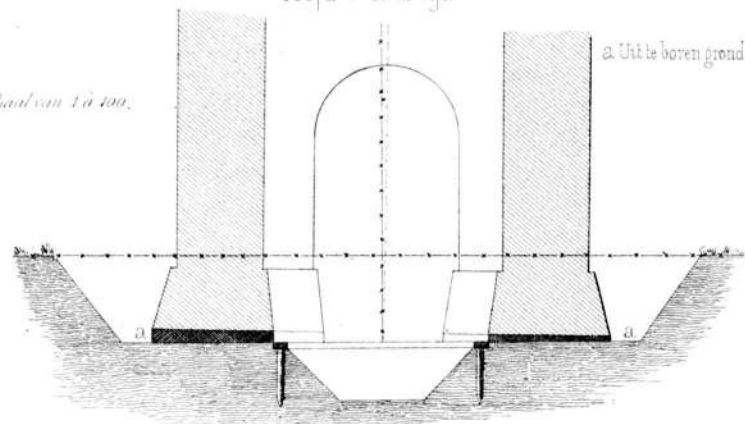

Profil der ontgraving
over de lijn C D.

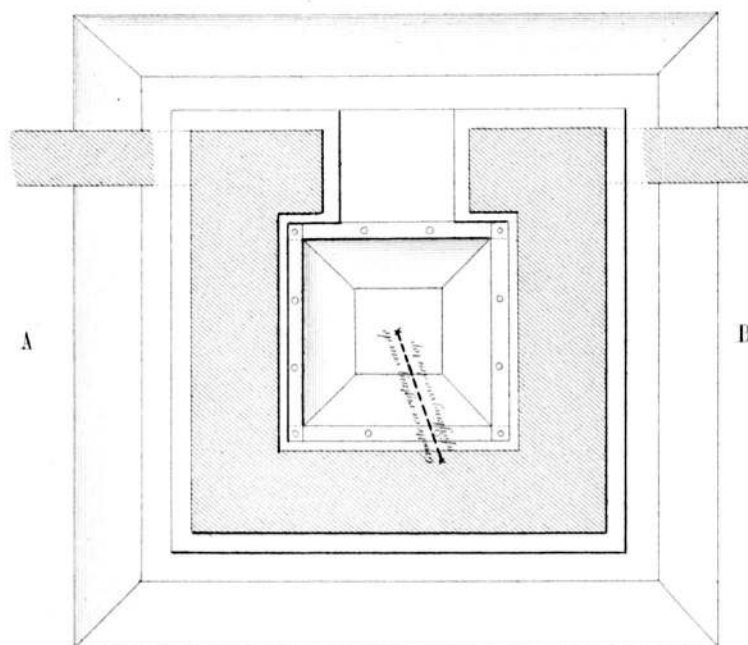

Profil over de lijn A B.

Schaal van 1 à 100.

Plan van de ontgraving.

D

Deel van de ontgraving 10' diepte

A. Deel van de ontgraving, aangegeven.

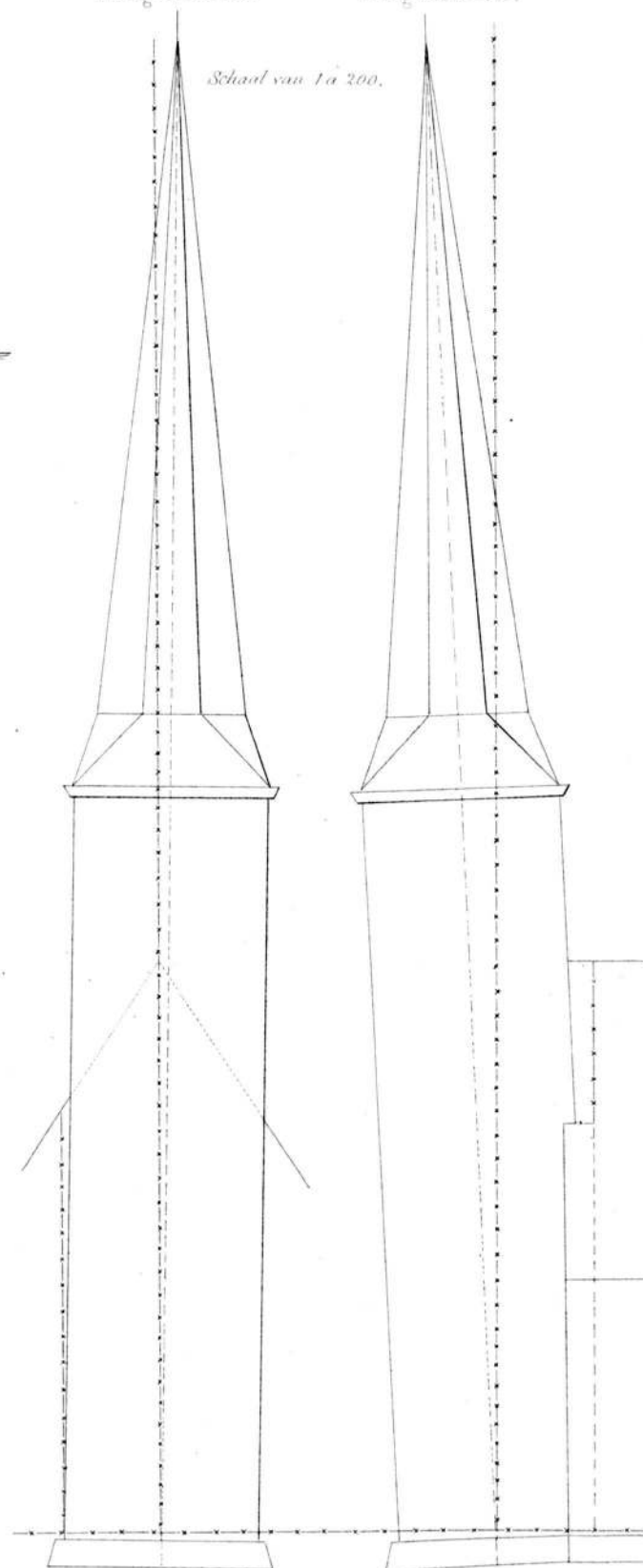
Grondwaterpeil op 10' diepte

Stand van den toren
voor de verplaatsing.

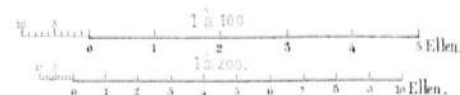
Helling zuidwaarts.

Helling westwaarts.

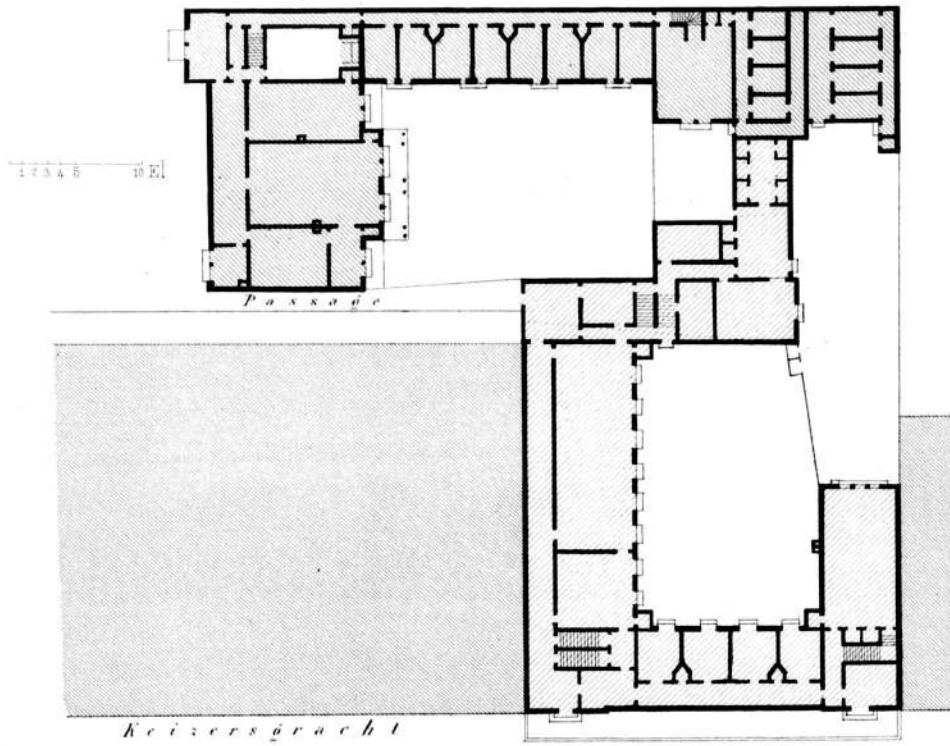
Schaal van 1 à 200.

Zijn loodlijnen en waterpeilspijlen.

Tweede afdeeling.

BEGANE GROND.

- a Vestibule.
- b Portiers kamer.
- c Gangen.
- d Conversatie zaal voor behoeftigen.
- e Conversatie zaal voor minvermogenen.
- f Afzondering kamers.
- g Raïchels.
- h Doctors kamer.
- i Conversatie zaal voor de luidruchtigen.
- k Spreek kamer.
- l Spoelhof.
- m Bad kamer.
- n Conversatie kamer voor de luidruchtigen.
- o Keuken.
- p Slaapzaal voor de luidruchtigen.

q Cellen.

- r Privaten.
- s Tuin voor de luidruchtigen.
- t Tuin.
- u Kasten.
- v Waschtobestellen.
- w Trappen.
- x Passage.

EERSTE VERDIEPING.

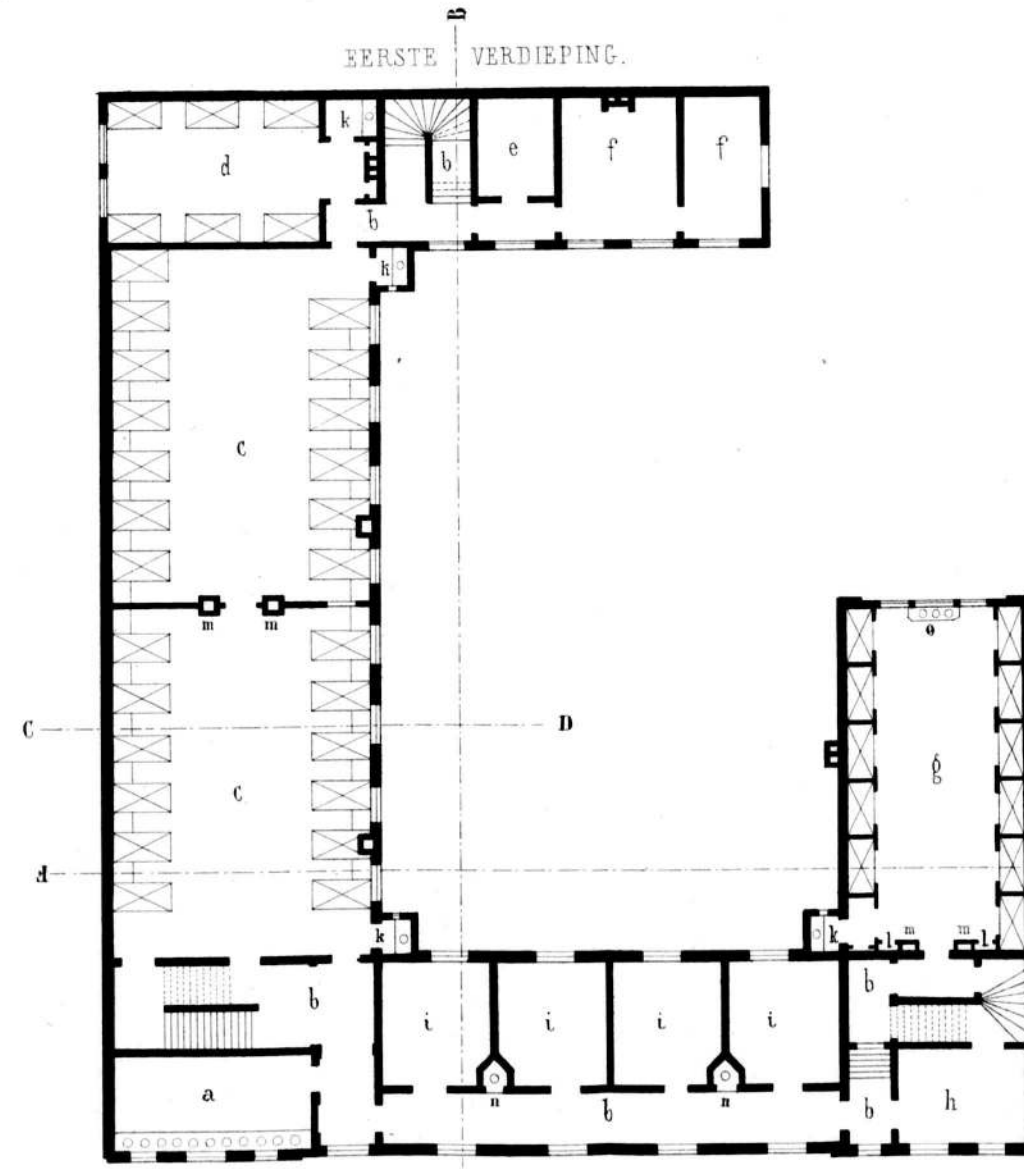
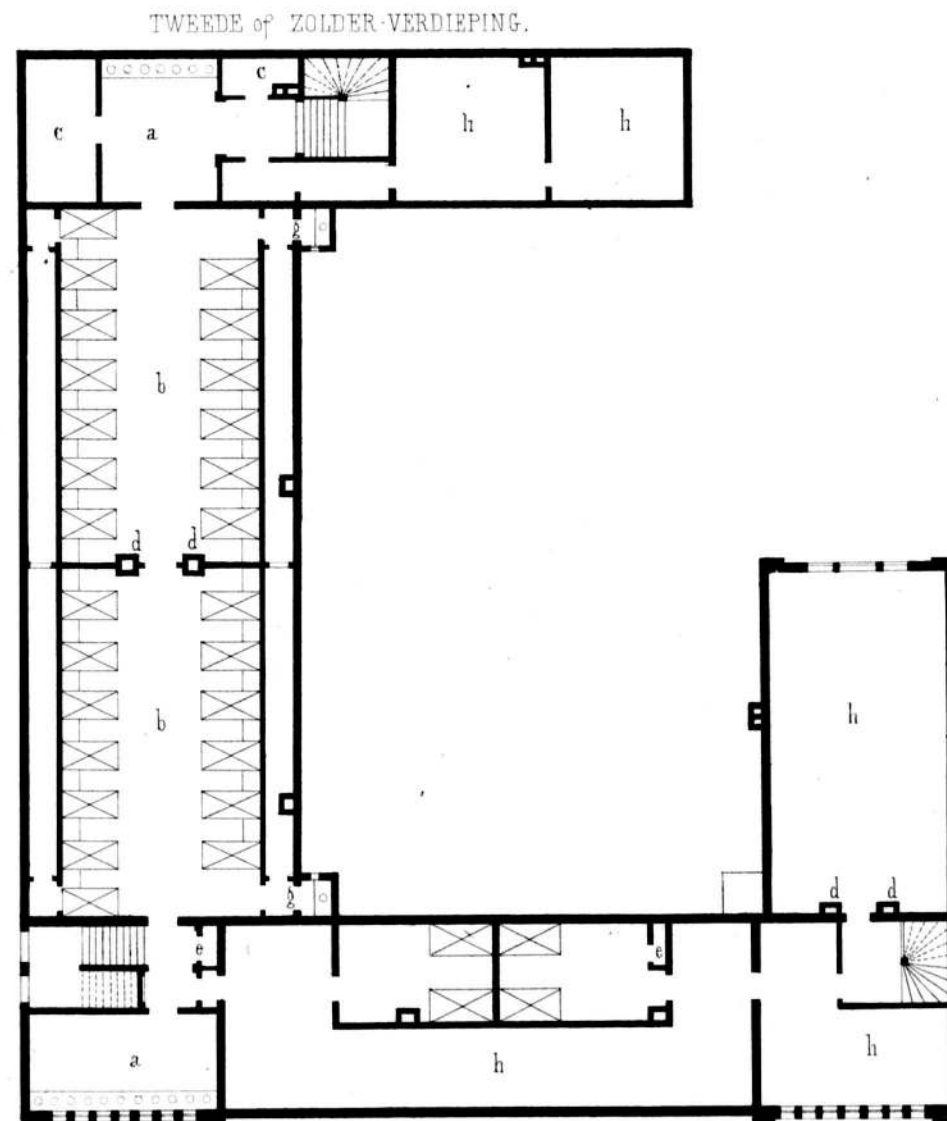
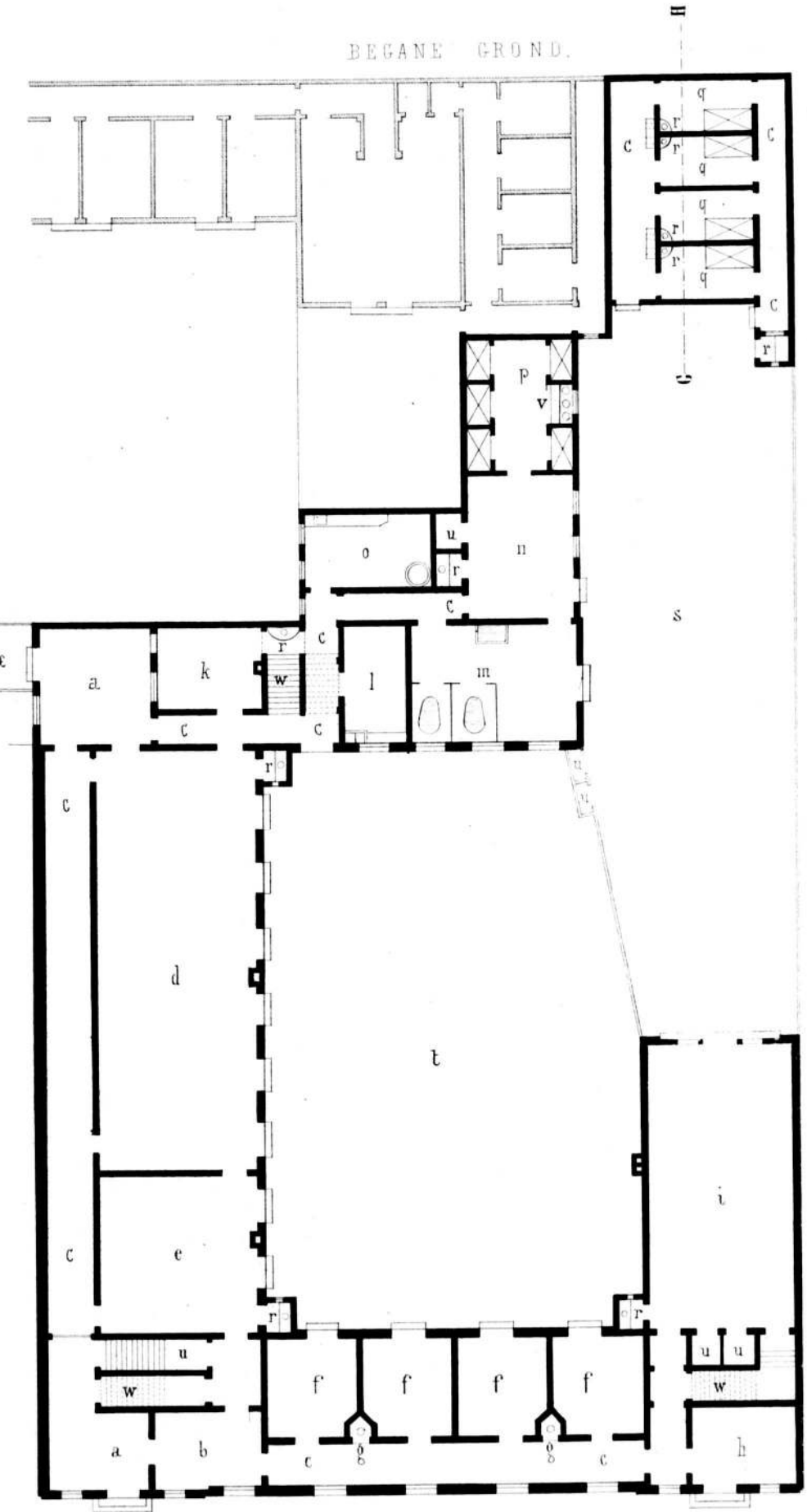
- a Waschkamer.
- b Gangen en portalen.
- c Slaapzalen.
- d Zieken kamer.
- e Linnenkamer.
- f Moeders kamers.
- g Slaapzaal voor de luidruchtigen.

h Doctors kamer.

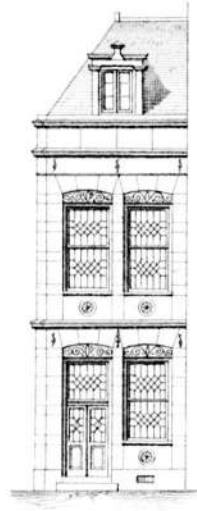
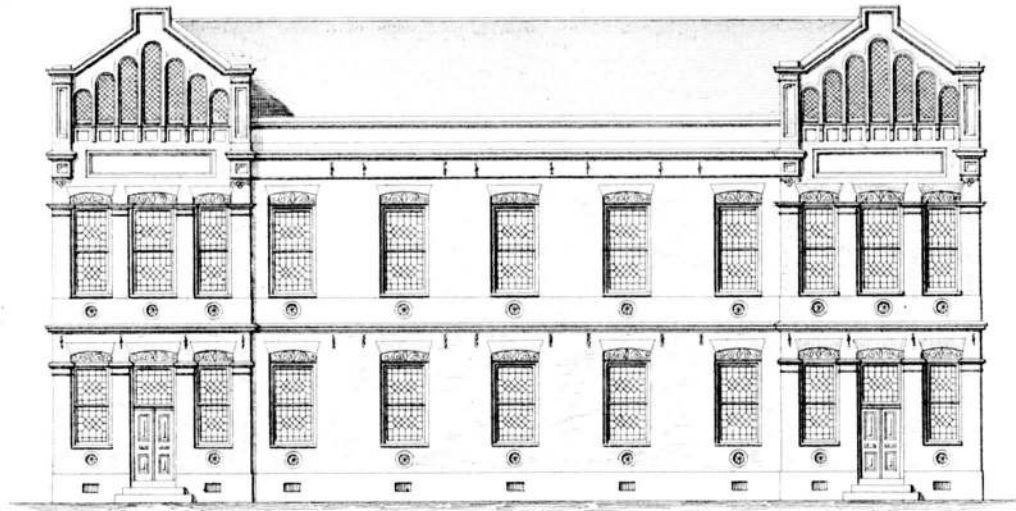
- i Afzondering kamers.
- k Privaten.
- l Kasten.
- m Ventilator kokers.
- n Raïchels.
- o Waschtobestel.

TWEDE of ZOLDERVERDIEPING.

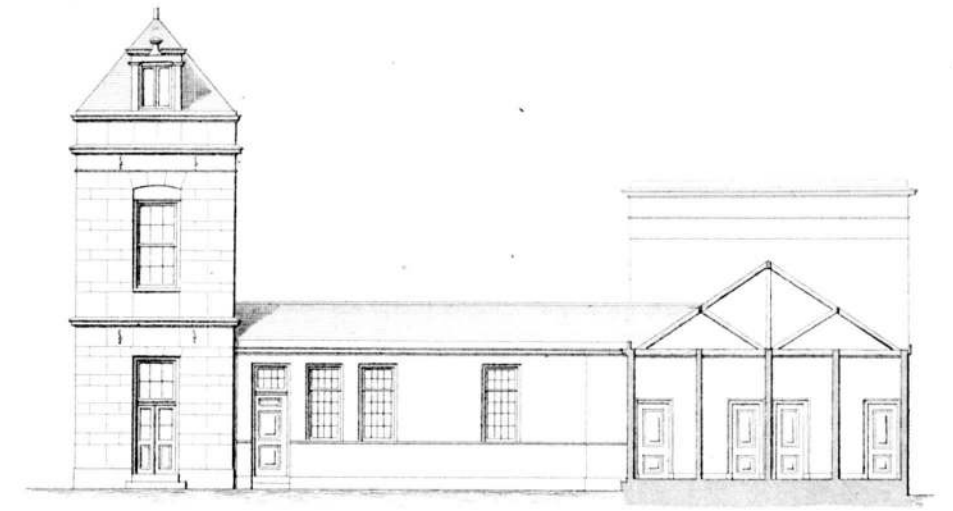
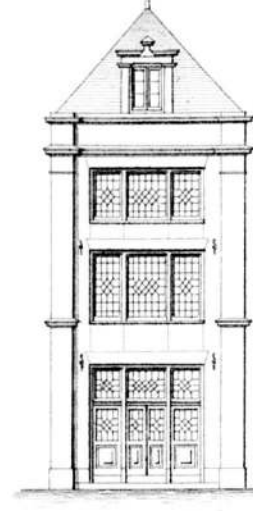
- a Waschkamers.
- b Slaapzalen.
- c Bergplaatsen.
- d Ventilator kokers.
- e Kasten.
- f Dienstboden kamers.
- g Privaten.
- h Zolders.

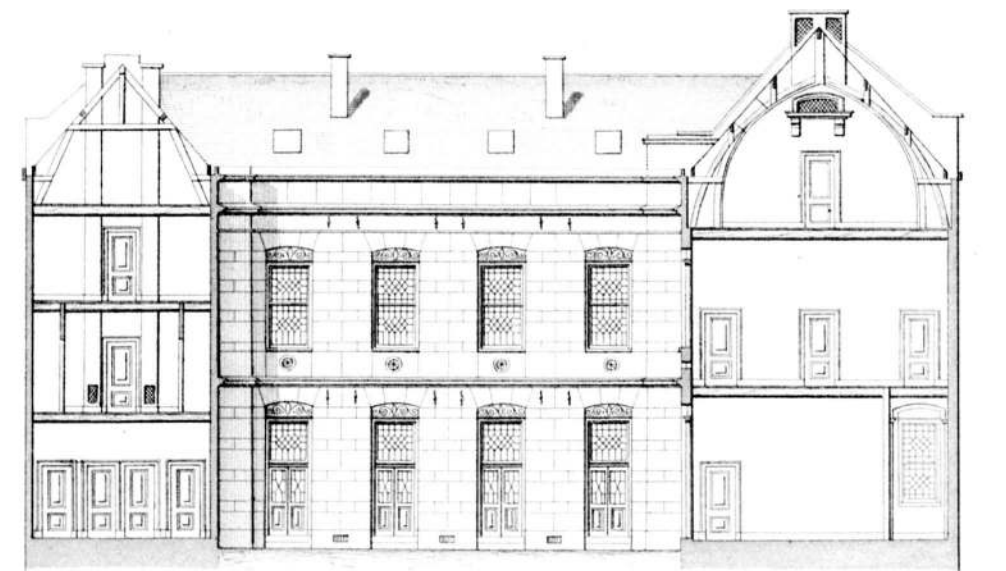
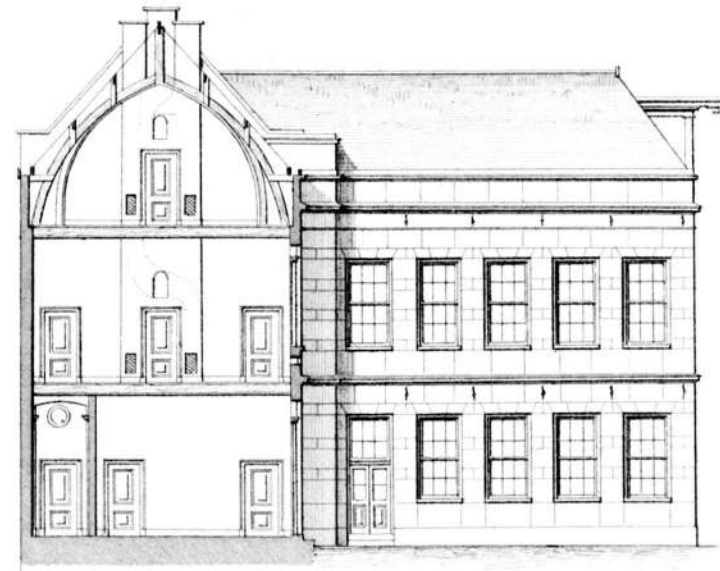
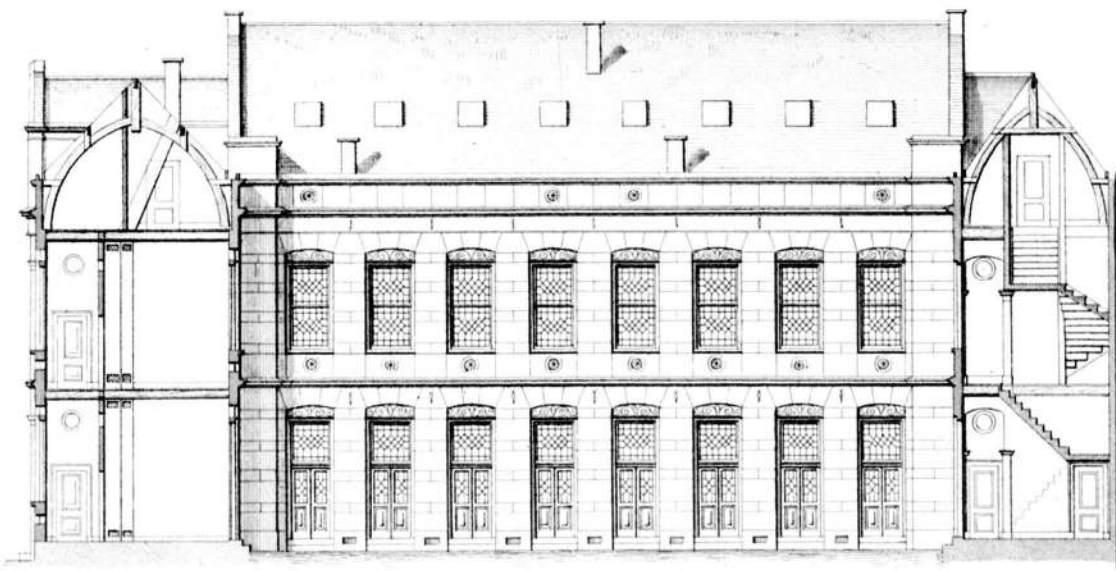
Tweede afdeeling.

Tuingevel.

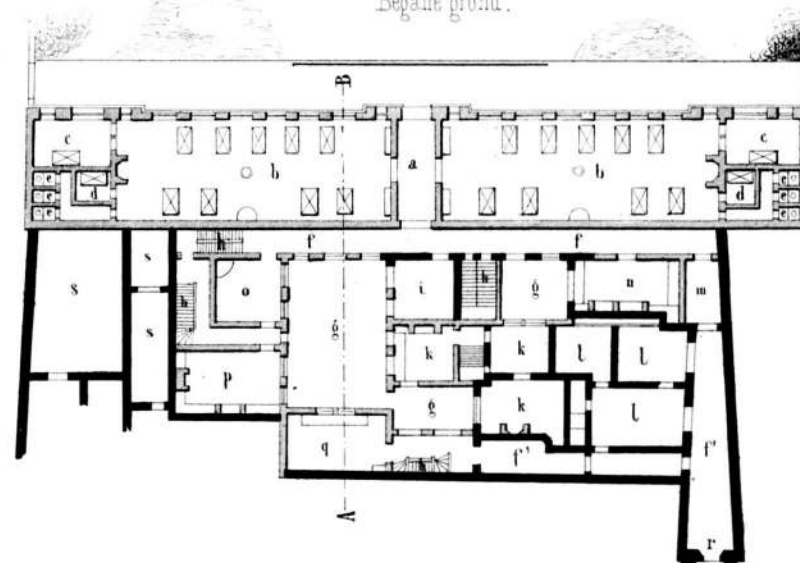
Doorsnede volgens A B.

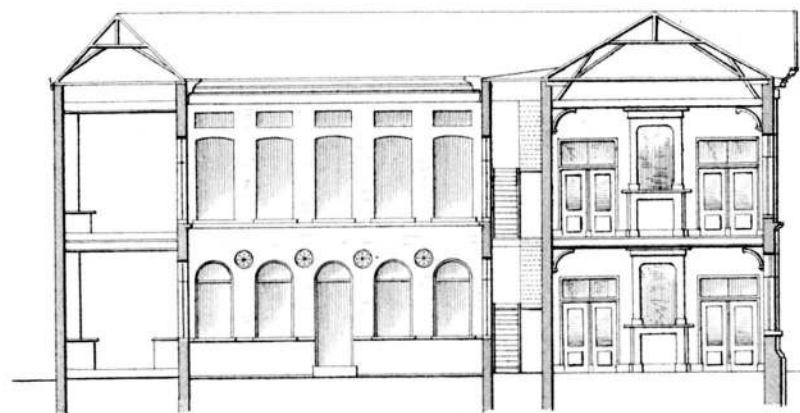
Voorpfevel
langs den Tuin.

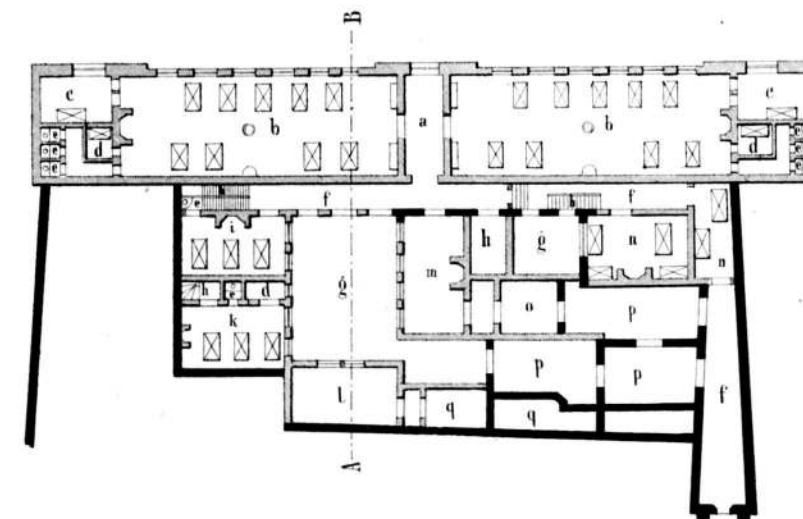
Begane grond.

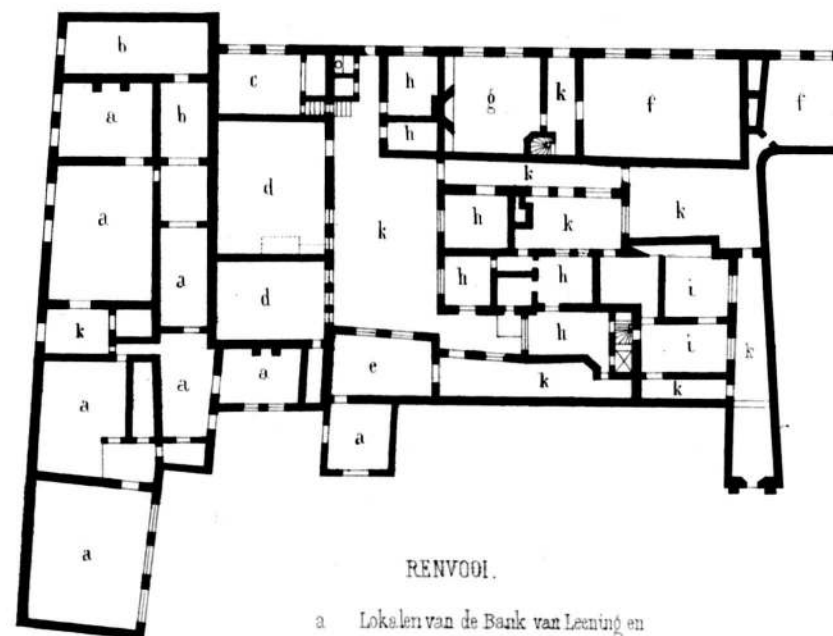
Doorsnede over de lijn AB.

1ste Verdieping.

Plan van het voormalige Zeekantoor en de Bank van Leening.

RENVOOI.
Begane grond.

- a Vestibule aan de Tuinzijde.
- b Ziekenzalen.
- c Verbandskamers of voor (afzonderlijk liggende) zelfbetalende Zieken.
- d Oppasserskamer.
- e Privaten.
- f Gangen.
- f' Doorgangen voor Buitenpatienten.
- g Binnenplaatsen.
- h Trappen.
- i Sprokkamer.
- k Woning van den Huismeester.
- l Apotheek, Laboratorium en kamer van den Apotheker.
- m Doctorkamer.
- n Grootte keuken.
- o Badkamer.
- p Ontvangkamer voor den Doct. voor Buitenpatienten.
- q Waschkeuken.
- r Ingang voor Huisdiensden, Apotheek enz.
- s Gebouwen van de Bank van Leening.

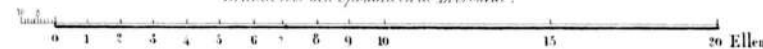
RENVOOI.
1ste Verdieping.

- a Vestibule of Gang.
- b Ziekenzalen.
- c Verbandskamers.
- d Oppasserskamers.
- e Privaten.
- f Gangen.
- g Openplaatsen.
- h Trappen.
- i Kraamkamer.
- k Kamer voor besmettelijke Zieken.
- l Linnenkamer.
- m Commissiekamer.
- n Kamer voor afgezonderde Vrouwen.
- o Kamer van den Huismeester.
- p Zolder.
- q Plat.

RENVOOI.

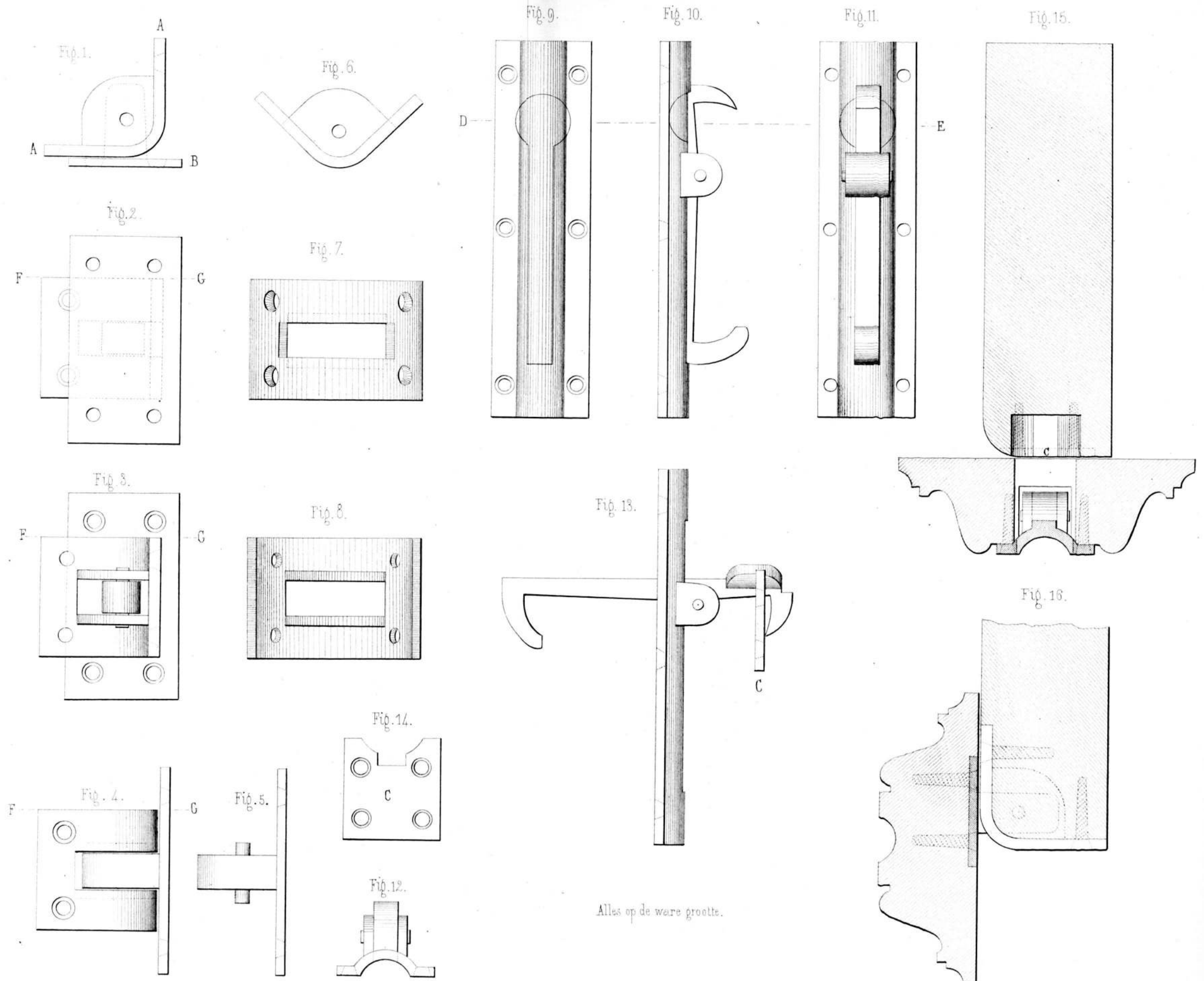
- a Lokalen van de Bank van Leening en Woning vanden Boekhouder der Bank.
- b Pakhuis.
- c Kamer van 't Geneeskundig Genootschap.
- d Clinische School.
- e Laboratorium.
- f Kantongeregt.
- g Kamer van den Brandraad.
- h Kamers voor Gasthuis bij bijzondere gevallen.
- k Gangen en Binnenplaatsen.

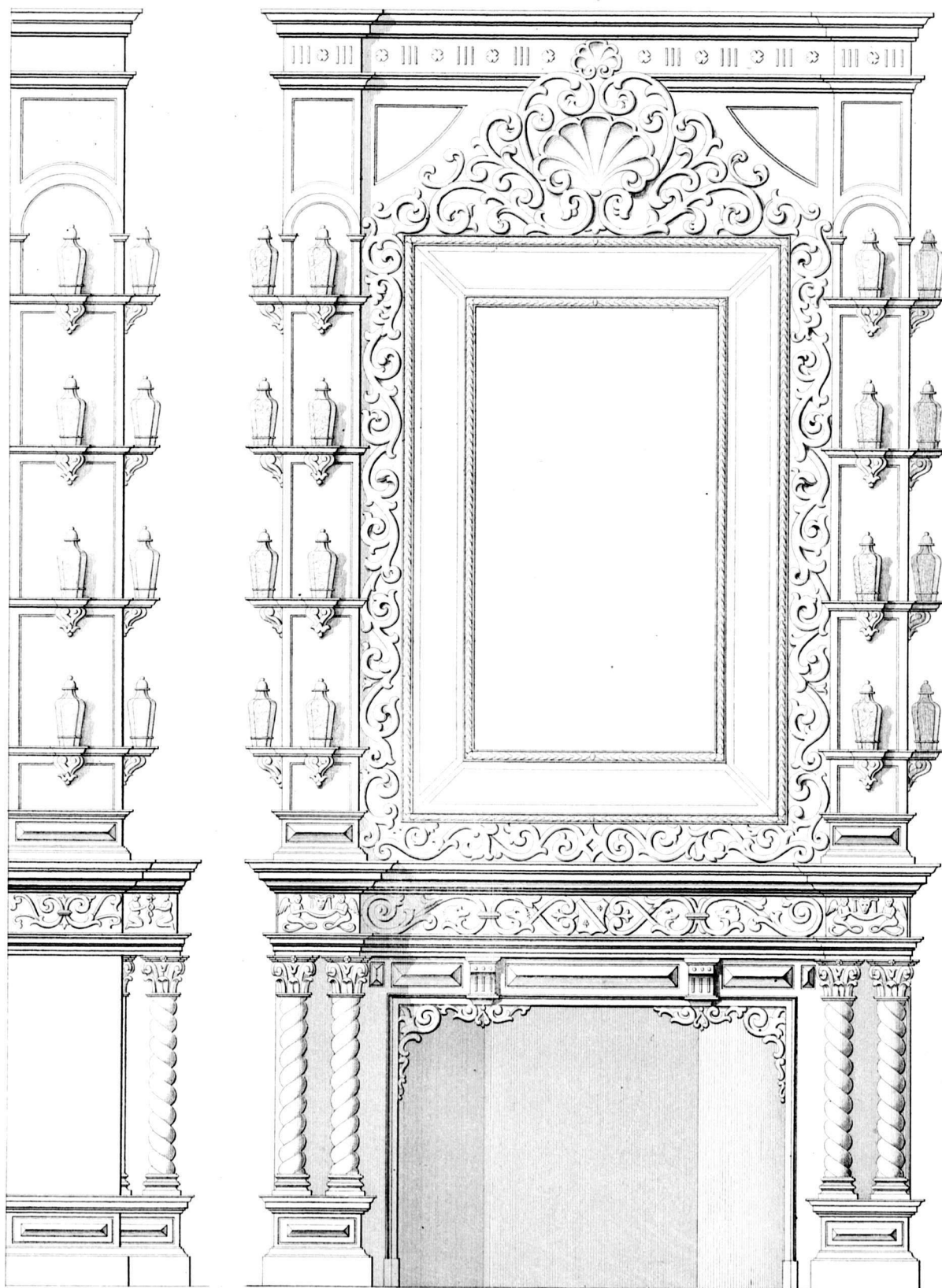
Schaal voor den Opstand en de Doorsnede.

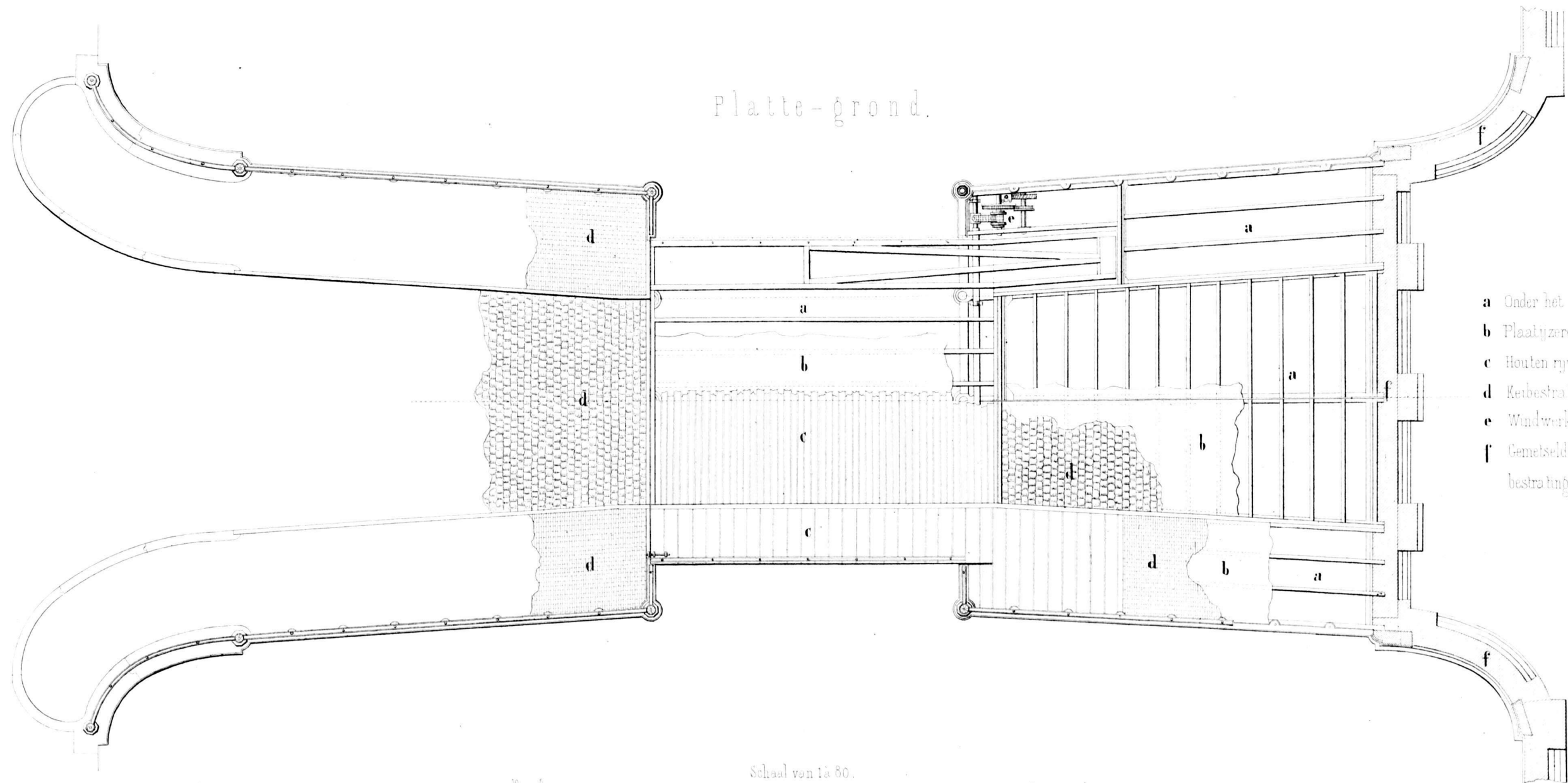
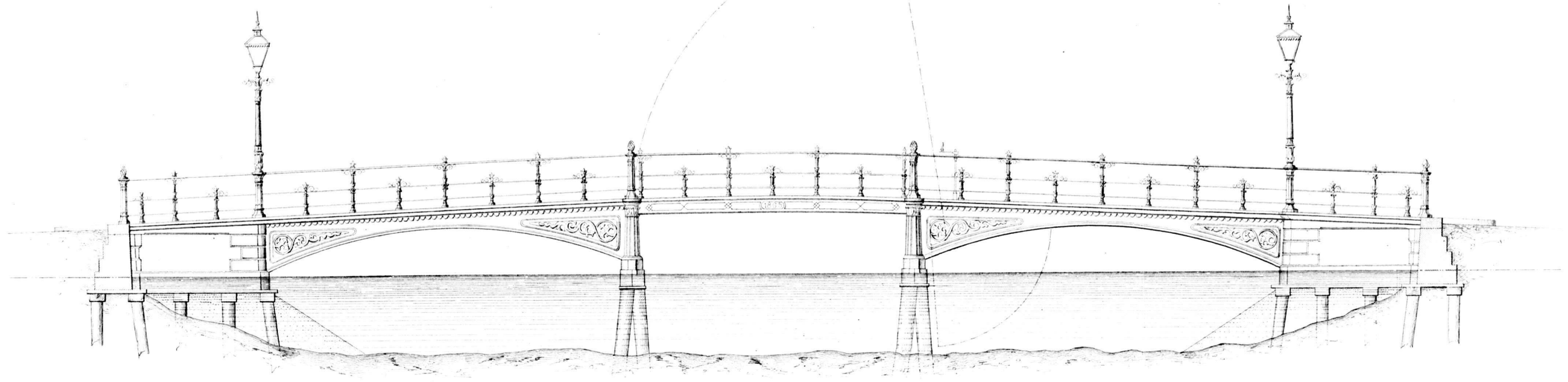
Schaal voor de Plattegronden.

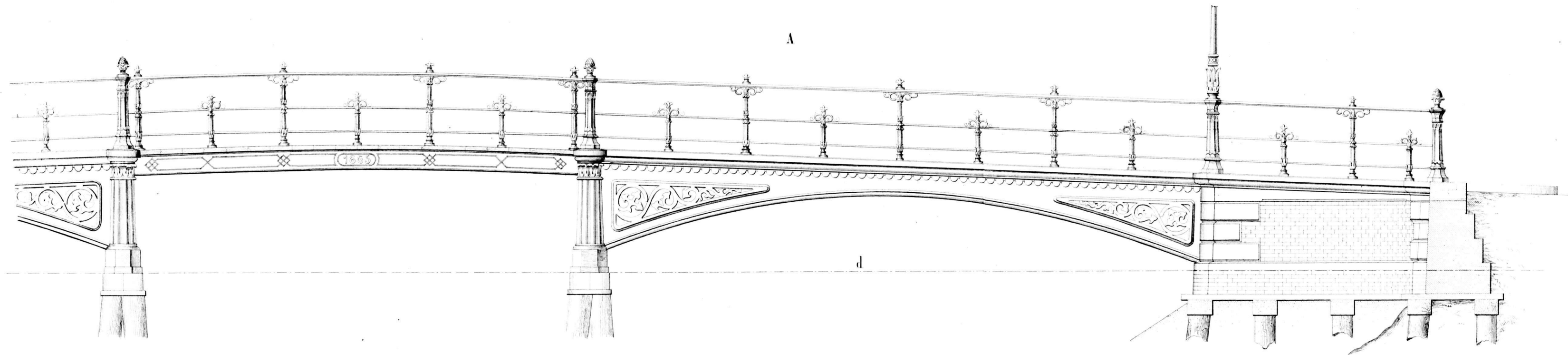

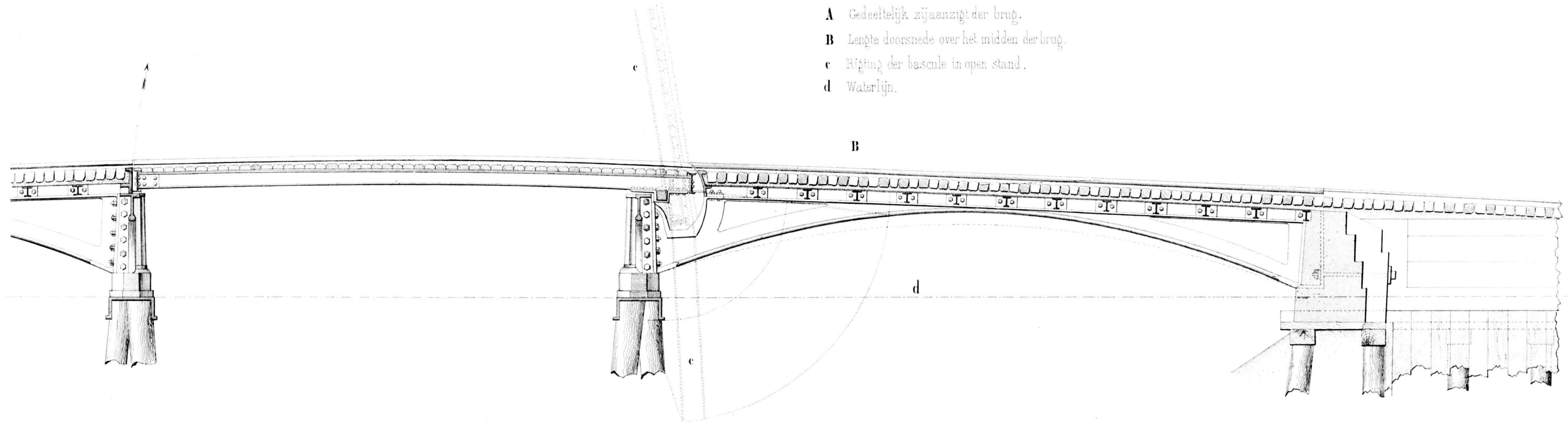
L.H. Ebersen archt.

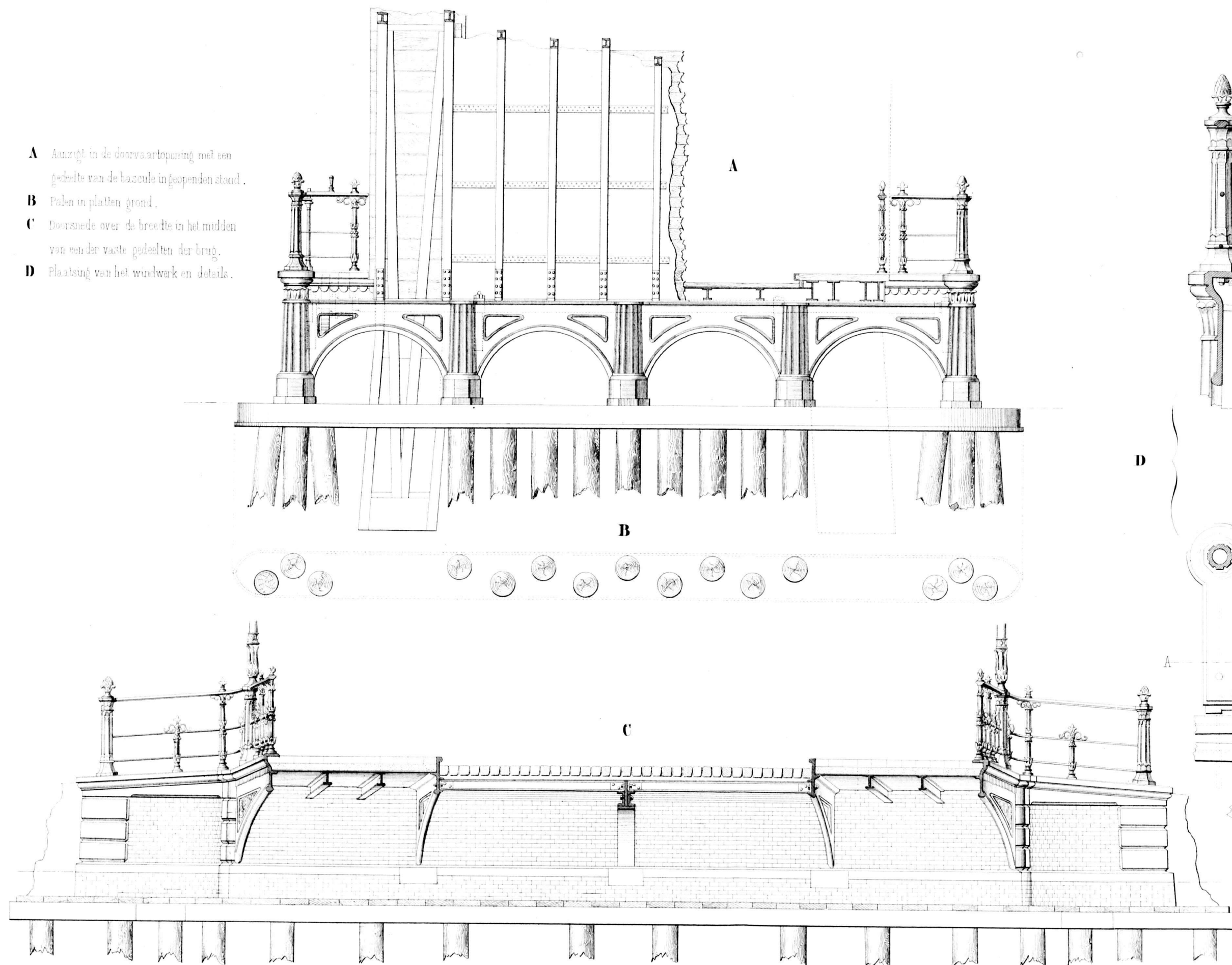
- a Onder het bruggedeck gezien.
- b Plaatijzeren bedekking.
- c Houten rijvoering en voetpaden.
- d Keibestrating en voetpaden.
- e Windwerk.
- f Gemetselde landhoofden onder de bestrating en deksteen gezien.

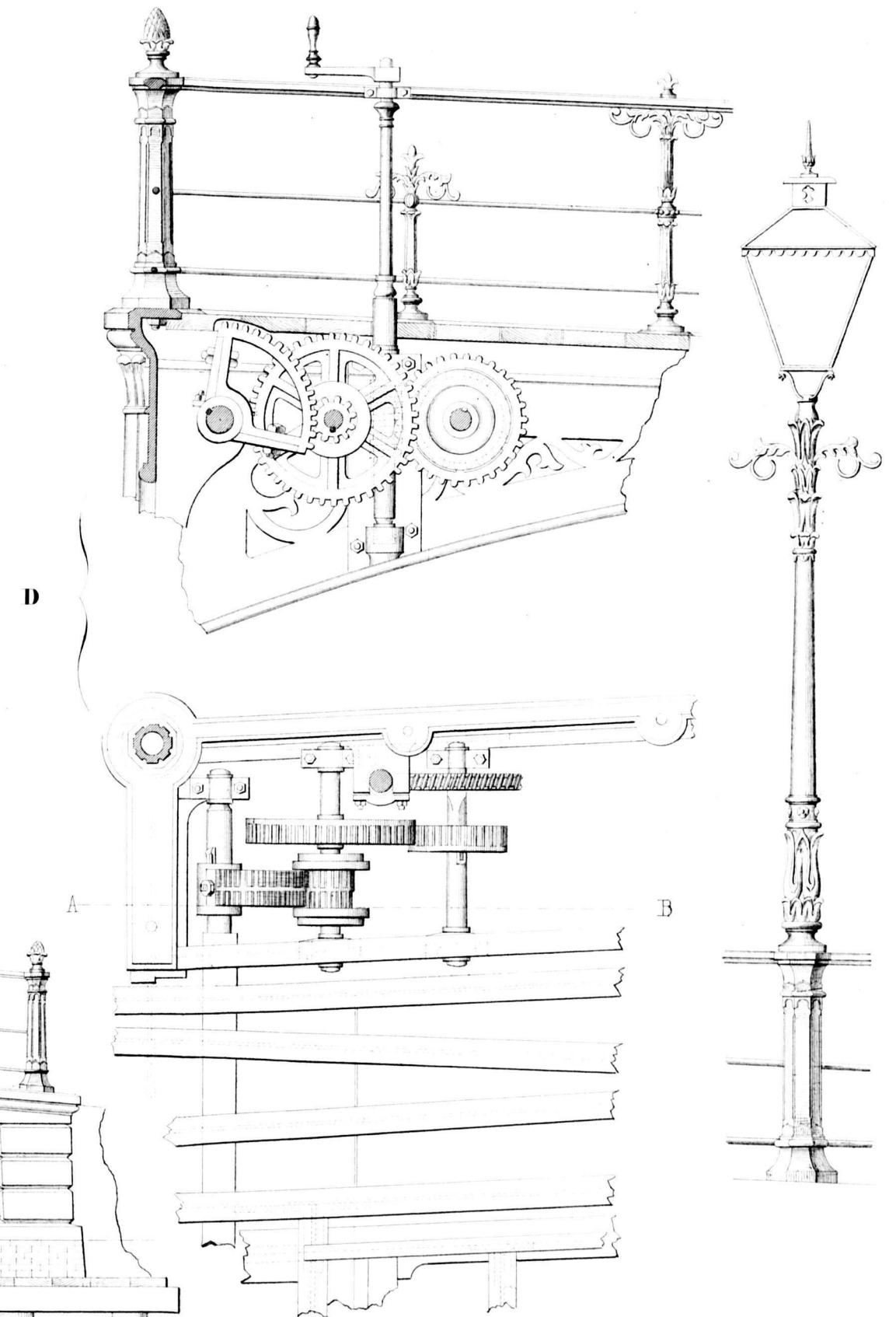
- A Gedeeltelijk zij aanzicht der brug.
- B Lengte doorsnede over het midden der brug.
- c Rigting der bascule in open stand.
- d Waterlijn.

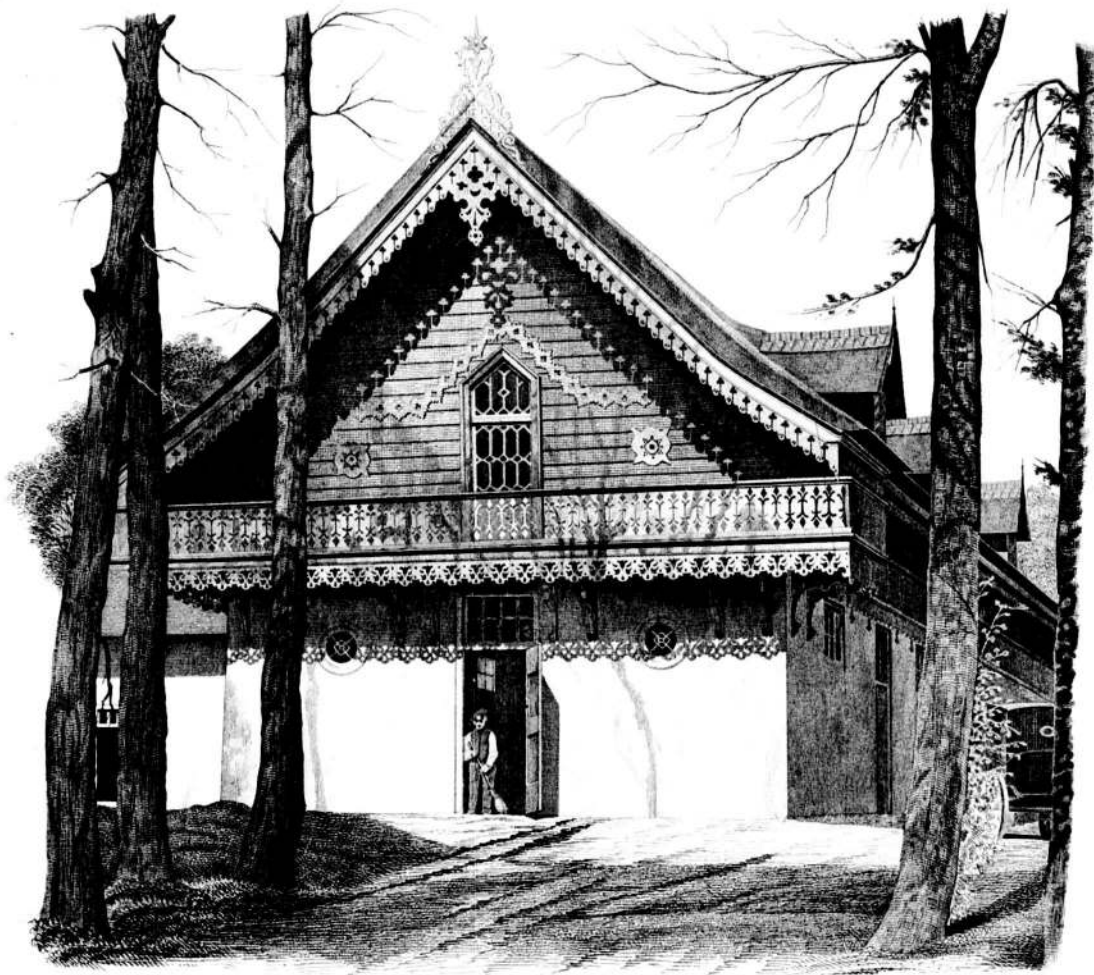

- A Aanzicht in de doorvaartopening met een gedeelte van de bascule in geopenden stand.
 B Polen in platten grond.
 C Doorsnede over de breedte in het midden van een der vaste gedeelten der brug.
 D Plaatsing van het windwerk en details.

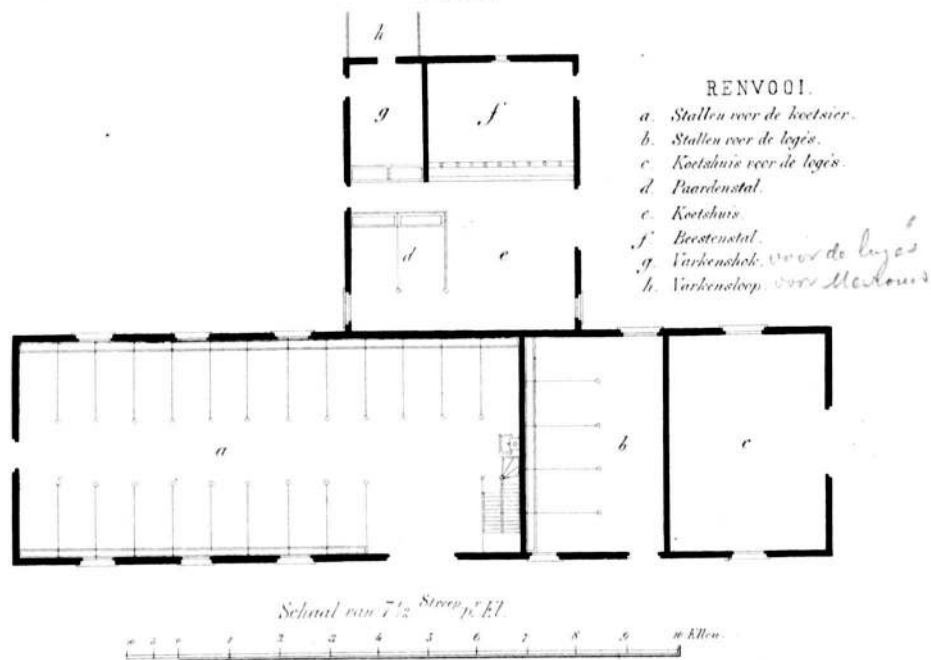

Doorsnede AB.

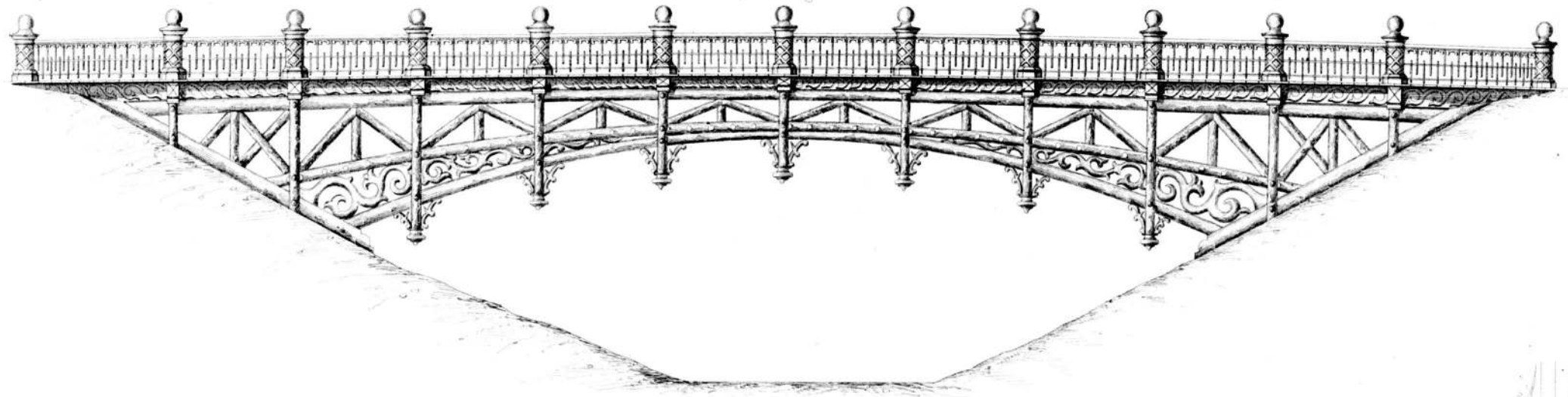

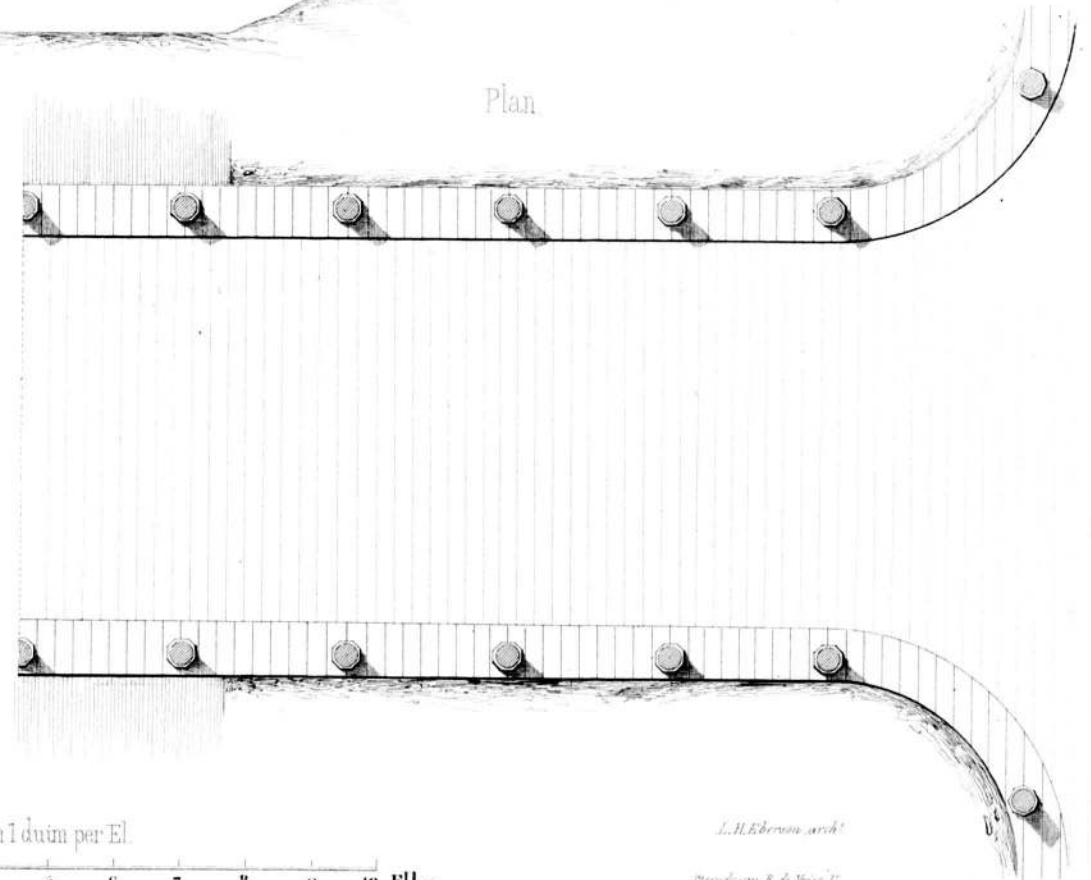
PLAN.

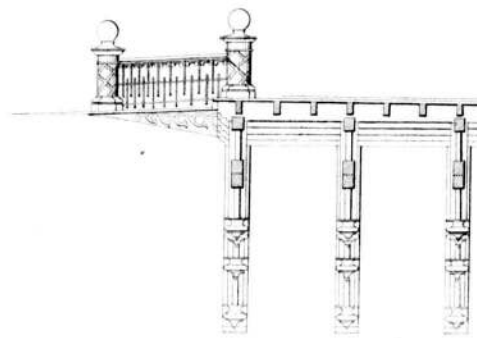
Zij-aanzigt.

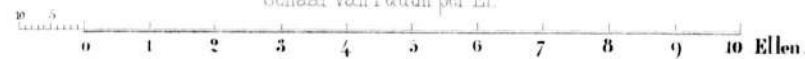
Plan.

Doorsnede.

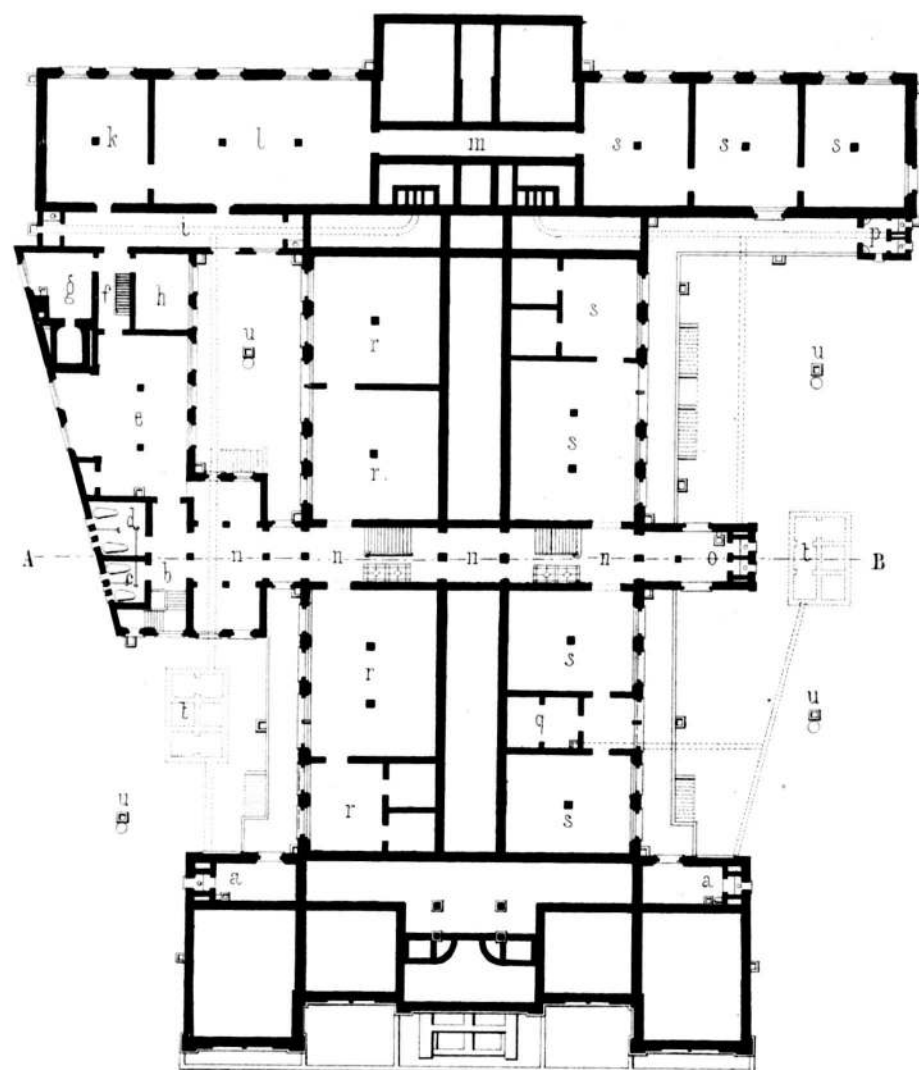
Schaal van 1 duim per El.

L.H. Eberow archt.

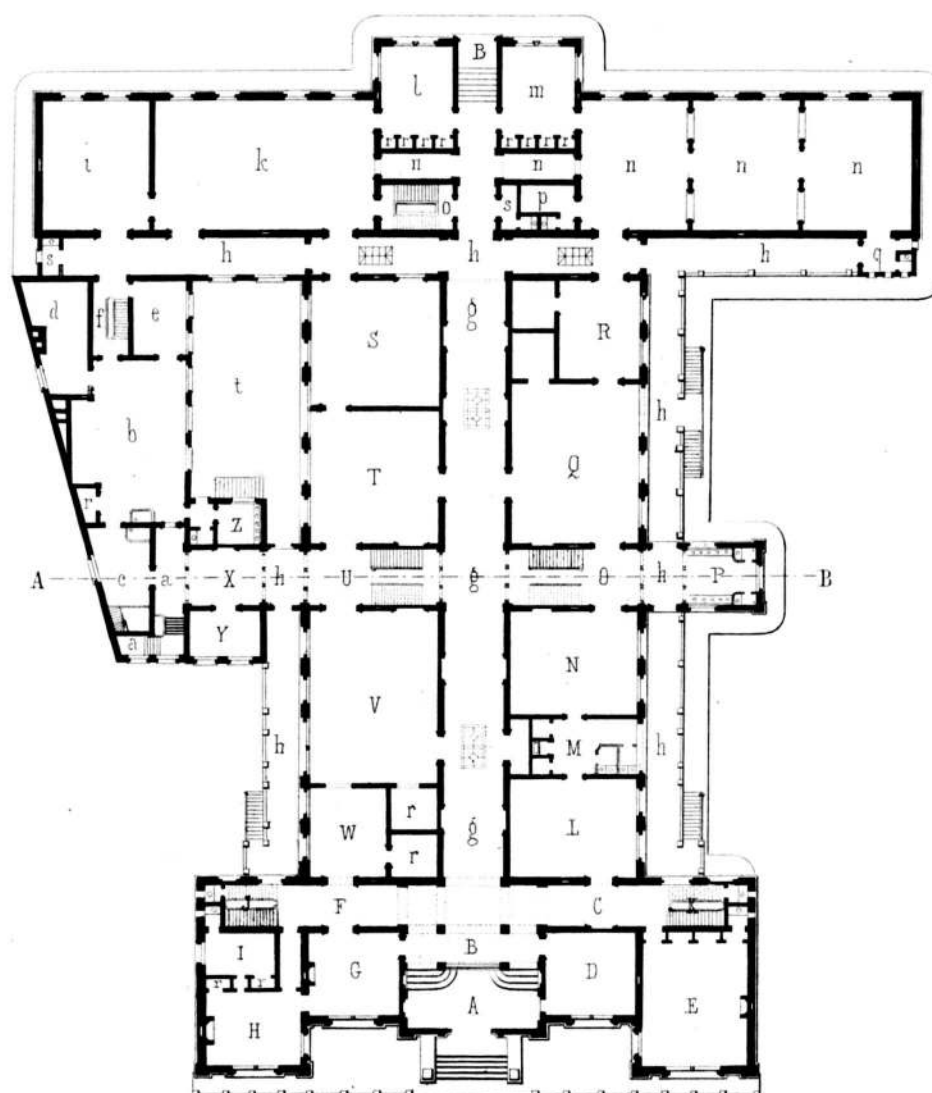
Streek van R. de Wice.

Begane grond.

- a. Retraide en portaal.
- b. Portaal en toegang tot de keuken, keubers enz.
- c. Jongens badkamer.
- d. Meisjes badkamer.
- e. Waschhuis.
- f. Doorgang en trap.
- g. Bakkerij.
- h. Broodkamer.
- i. Gang waarin retraden voor suppoosten.
- k. Mangel- en strijkkamer.
- l. Algemeene reinigingskamer met een afscheiding voor jongens en meisjes.
- m. Gang.
- n. Hoofdgang van den linker- naar den rechtervleugel.
- o. Retraide voor jongens.
- p. Retraide voor meisjes.
- q. Lijkenkamer.
- r. Bergplaatsen voor provisie en brandstoffen.
- s. Speel- en werkplaatsen.
- t. Privaatputten.
- u. Lijeren pompen.

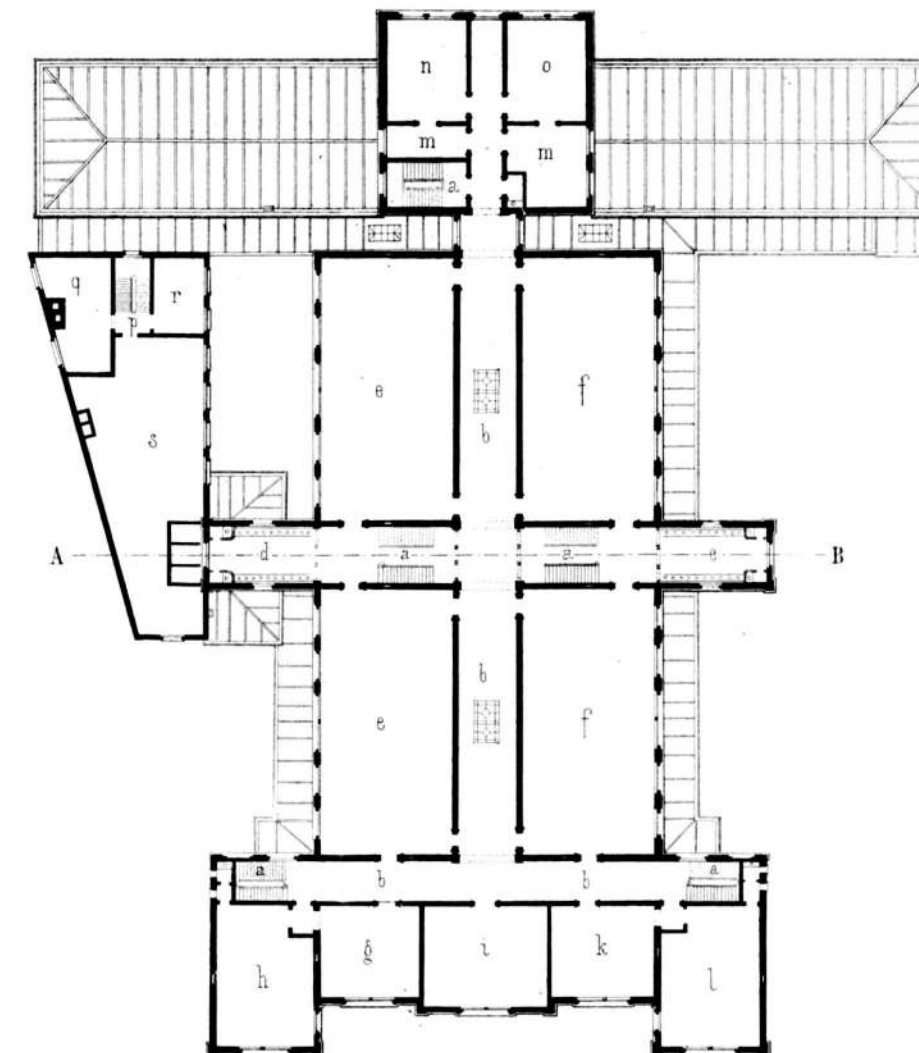
Bel-étage.

- A. Hoofdgang.
- B. Vestibule.
- C. Gang naar de jongens-afdeeling.
- D. Portier- en wachtkamer.
- E. Regentenkamer.
- F. Gang naar de meisjes-afdeeling.
- G. Spreekkamer.
- H. Woonkamer voor den binnen-vader en de binnenvoogden.
- I. Slaapkamer.
- J. Trap naar de meisjes-ziekenkamer en zolder.
- K. Jongens.
- L. Slaapzaal voor kleine kinderen.
- M. Retraden en reinigingsplaats voor kleine kinderen.
- N. Dagverblijf voor kleine kinderen.
- O. Corridor en trap naar de jongens-slaapzalen en zolders daarboven.
- P. Portaal en reinigingsplaats voor dezelfde met retraden.
- Q. Dagverblijf en eetkamer voor werkende jongens.
- R. Leerkamer voor jongens.
- S. Eetzaal voor te huis blijvende jongens.
- T. Meisjes.
- U. Corridor en trap naar de meisjes-slaapzaal en zolder.
- V. Eetzaal en werkkamer voor groote meisjes.
- W. Eetkamer voor binnenvoogden.
- X. Doorgang.
- Y. Kantoor voor den binnenvader.
- Z. Portaal, retrade en reinigingsplaats voor meisjes.

- a. Portaal en trap naar de dienstgebouwen.
- b. Keuken.
- c. Vatenboks, waarboven een entresol tot berging van drooge provisie en trapje.
- d. Stoom- en ketelhuis.
- e. Broodkamer.
- f. Doorgang en trap naar den boven e en f gelogen entresol, gedeeltelijk ingerigt voor droogkamer en slaapkamer van een bediende.
- g. Hoofdgang.
- h. Corridors, gangen en verandaas.
- i. Stijf- en strijkkamer.
- j. School voor vrouwelijke handwerken.
- k. Kamer voor de onderwijzers.
- l. Kamer voor den onderwijzer.
- m. Drie schoolkaleen.
- n. Trap naar de eerste verdieping en zolder in het achter-middengedeelte en bergkast voor meisjes.
- p. Bergplaats en retraden voor jongens.
- q. Retraide voor jongens.
- r. Kasten.
- s. Retraide.
- t. Opene plaats.

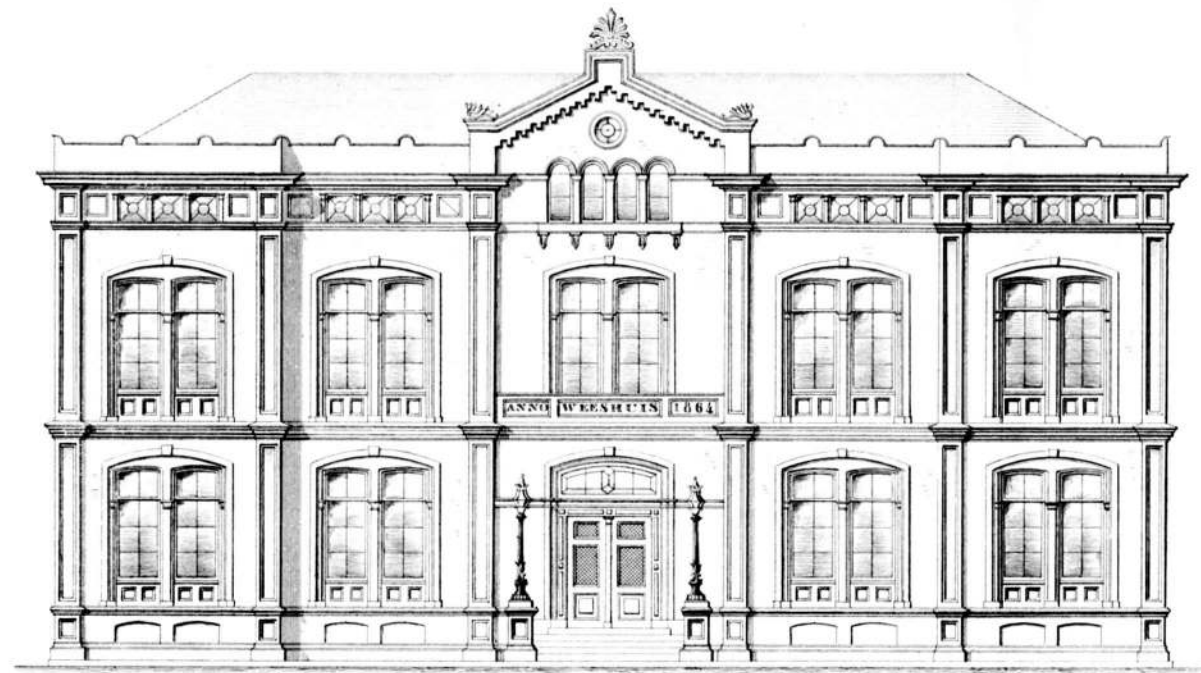
1ste Verdieping.

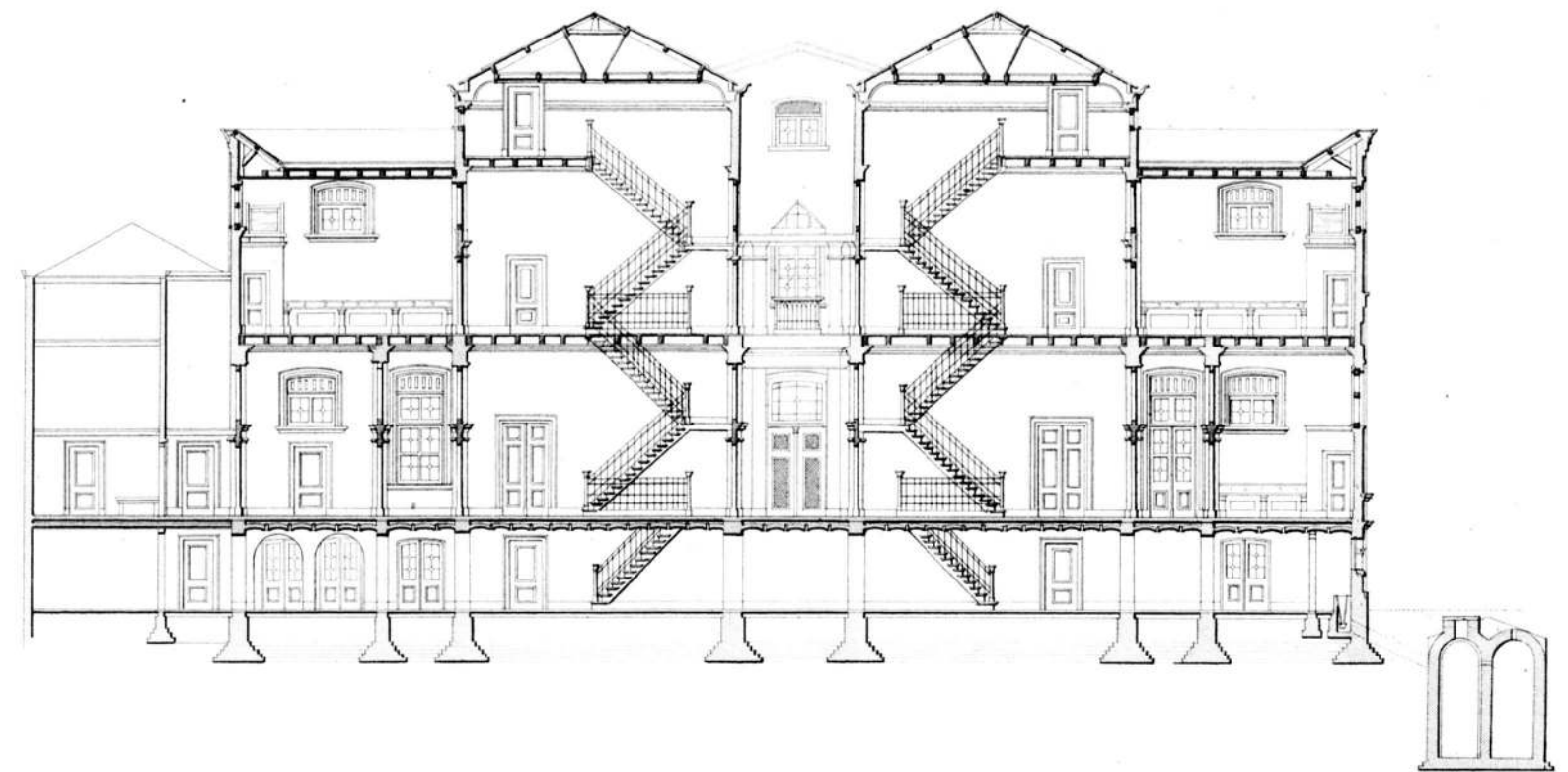
- a. Hoofdrappen.
- b. Gang.
- c. Retraide en reinigingsplaats voor jongens.
- d. Meisjes.
- e. Slaapzalen voor meisjes.
- f. Jongens.
- g. Ziekenkamer voor meisjes.
- h. Kamer voor reconvalescente meisjes.
- i. Teekenkamer.
- k. Ziekenkamer voor jongens.
- l. Kamer voor reconvalescente jongens.
- m. Magazijn.
- n. Kamer voor den kleedermaker.
- o. Schoonmaker.
- p. Zoldertrap.
- q. Droogkamer.
- r. Bulkamer.
- s. Met- en graanzolder.

Schaal van 2 1/2 streep per El

Voorgevel.

Doorsnede over de lijn A.B.

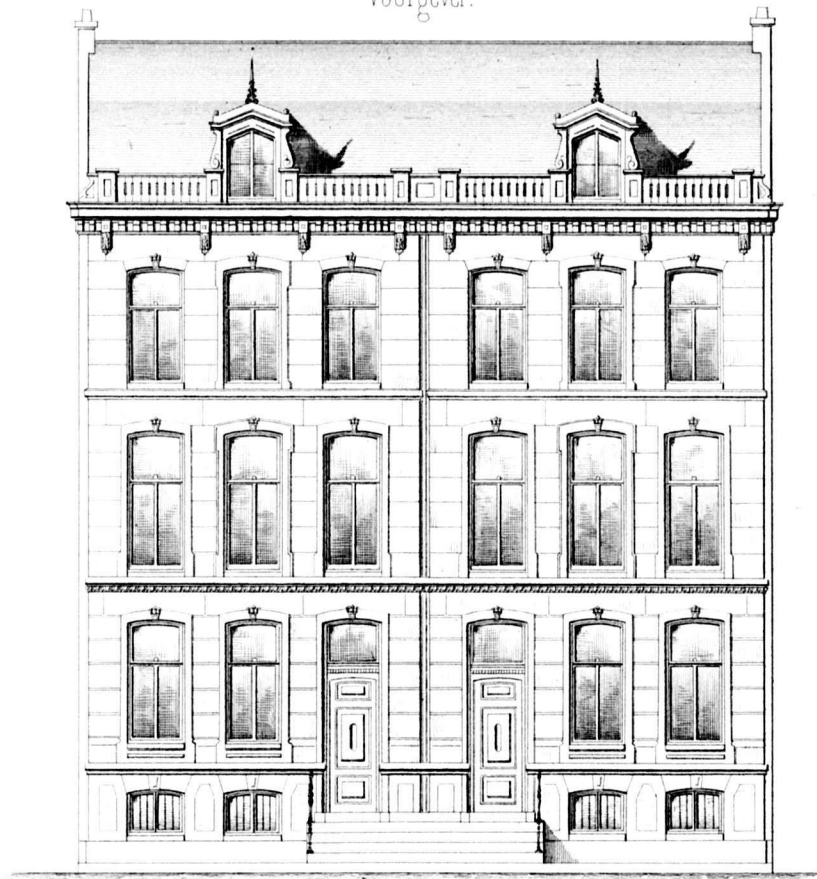
Zuid-west zijde van het weeshuis.

Schaal van $\frac{1}{2}$ duim per El.

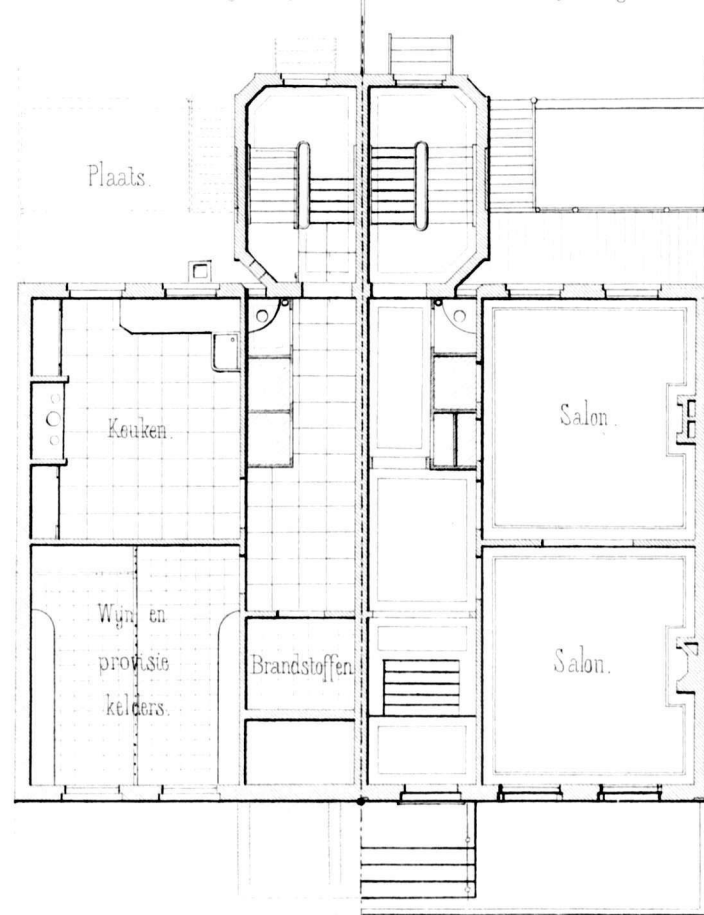
Voorgevel.

Achtergevel.

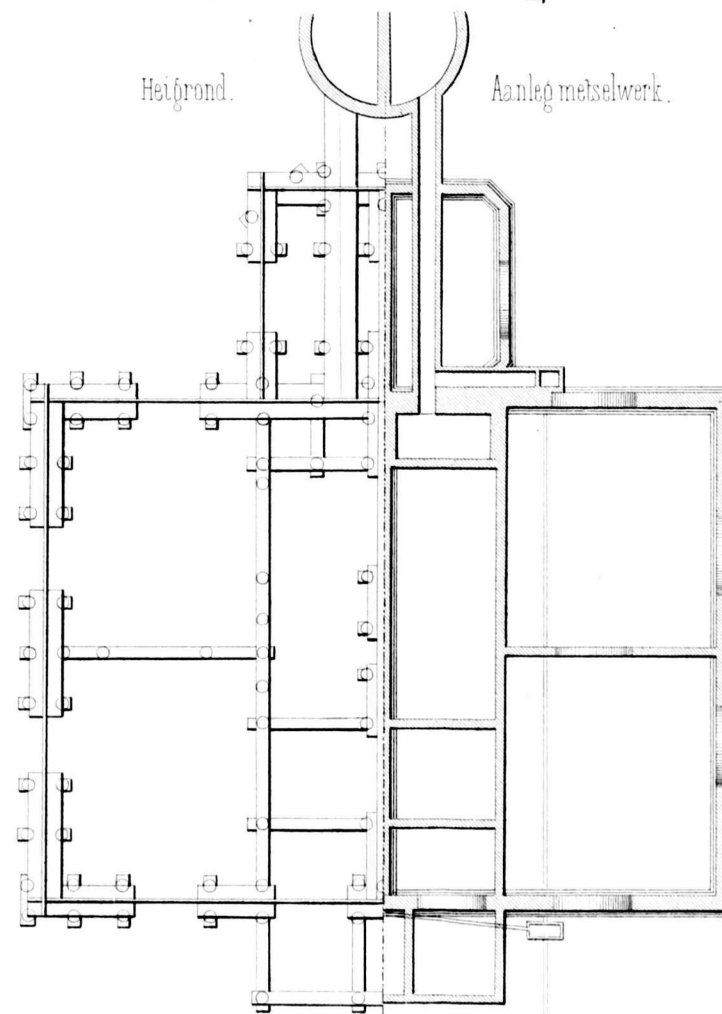

Plan beneden den beganen grond. Plan boven den beganen grond.

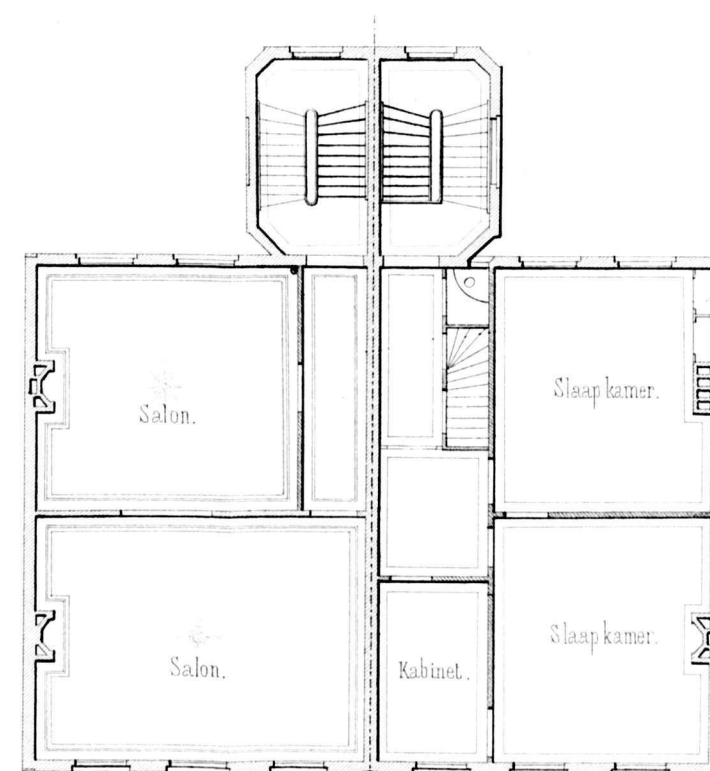

Hei grond.

Aanleg metselwerk.

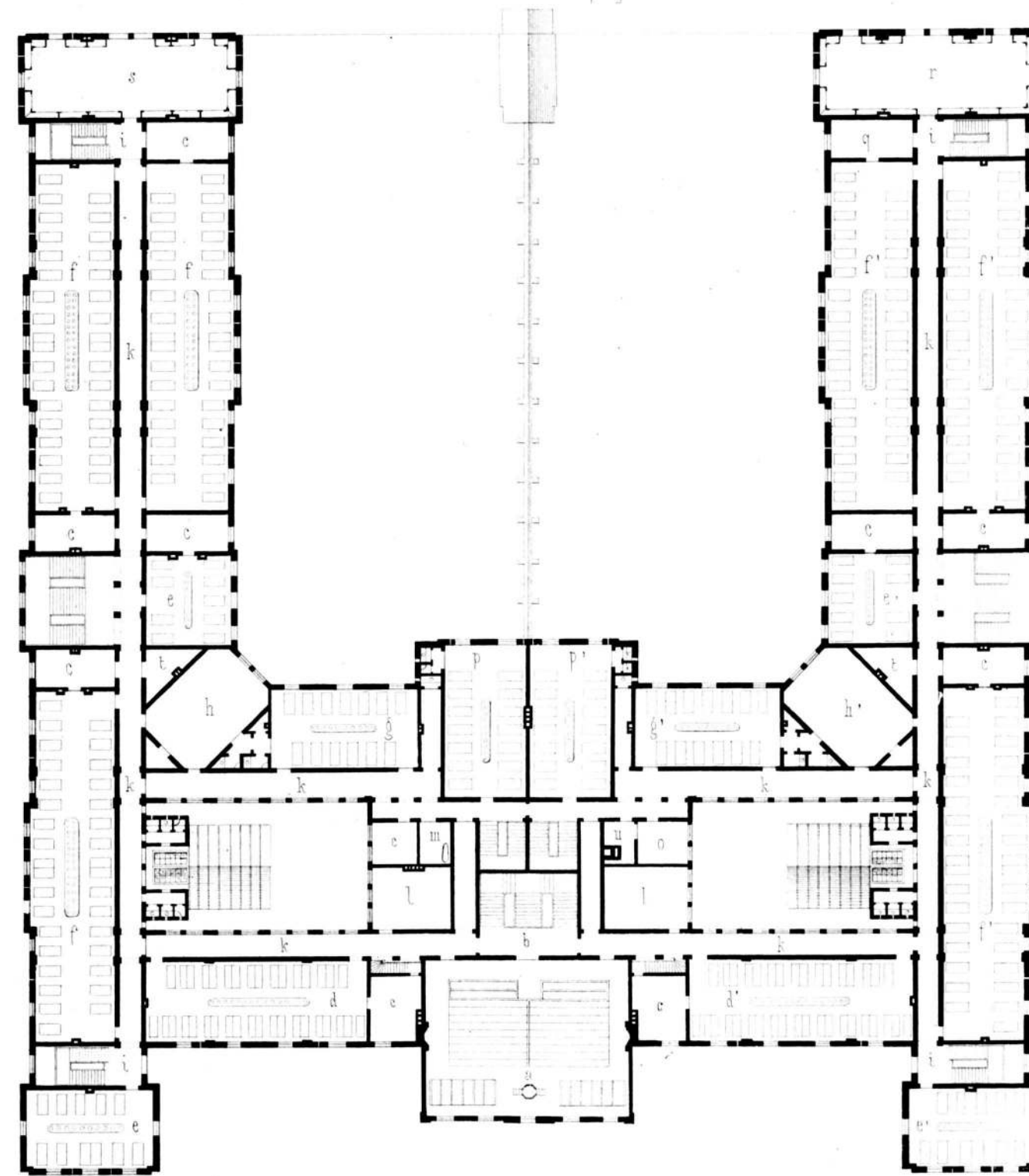
Plan van de 1^e Verdieping. Plan van de 2^e Verdieping.

Schaal van 7½ streep per El.

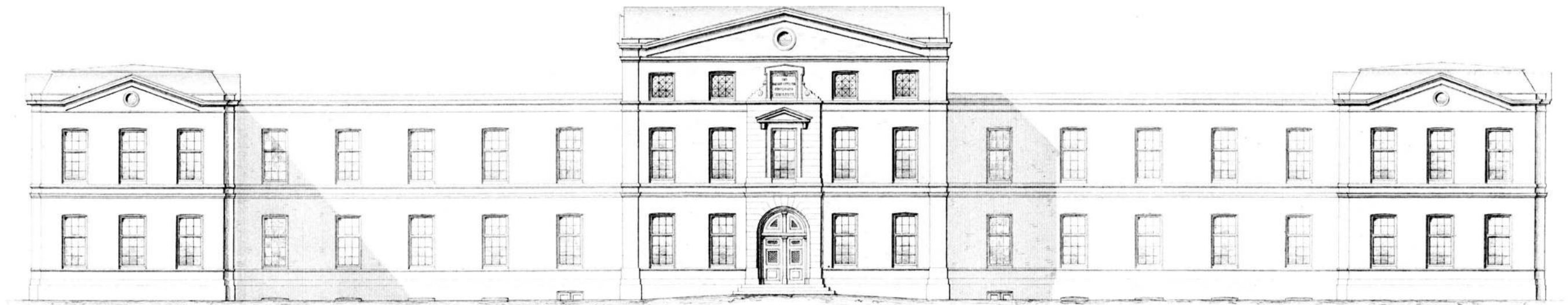

Plan der eerste Verdieping.

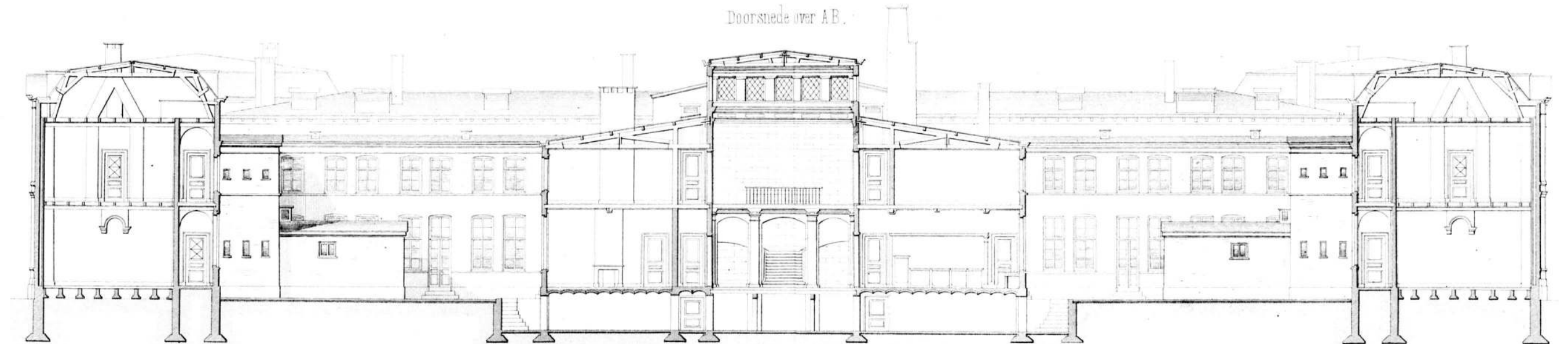

- i.* Treppertallen.
- k.* Gangen.
- l.* Bergkamer voor kindergoed.
- m.* Badkamer.
- n.* Dienstkamer.
- o.* Kamer der ziekenmoeder.
- p.* Afzonderlijke ziekenkamer voor jongens.
- p'.* " " meisjes.
- q.* Kamer voor de linnenbewaarster.
- r.* Linnemagazijn.
- s.* Magazijn van kleedoren en beddengoed.
- t.* Bergplaatsen.

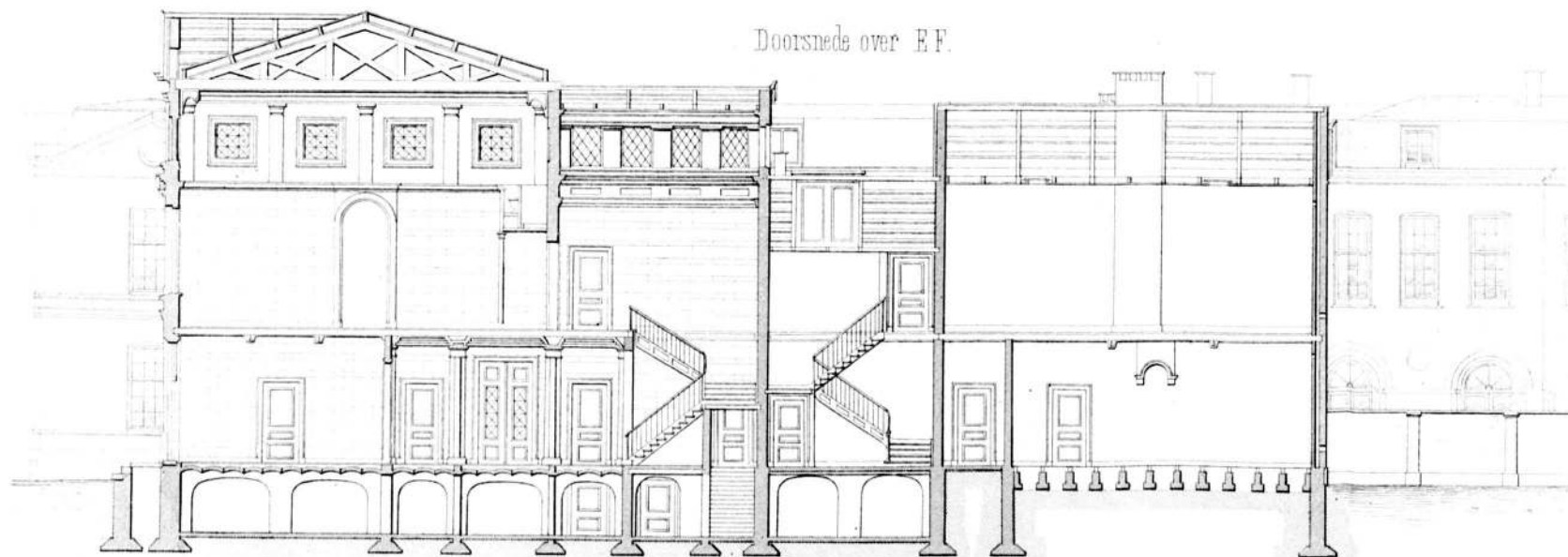
Voorgevel.

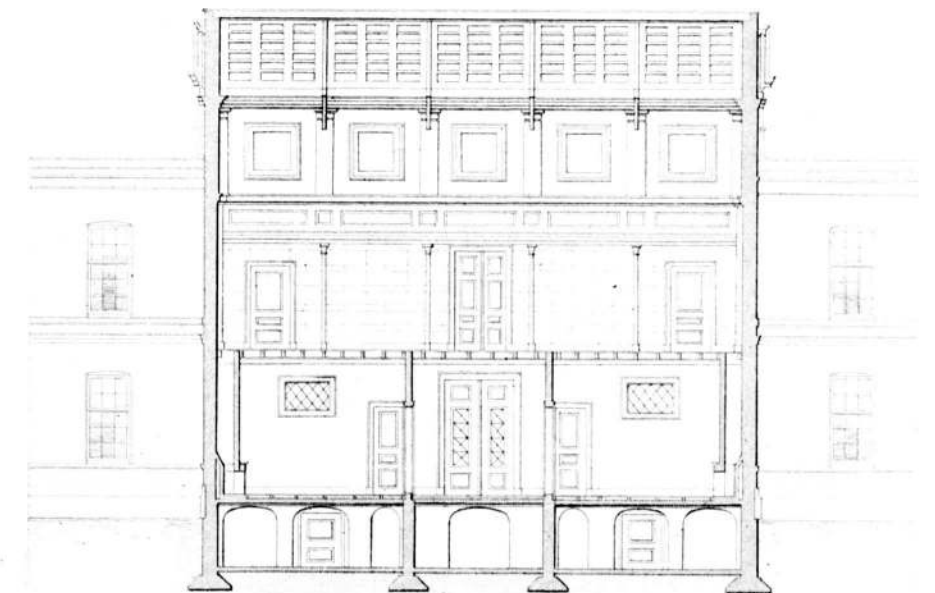
Doorsnede over A.B.

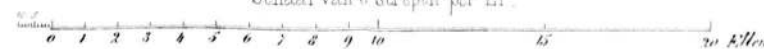
Doorsnede over E.F.

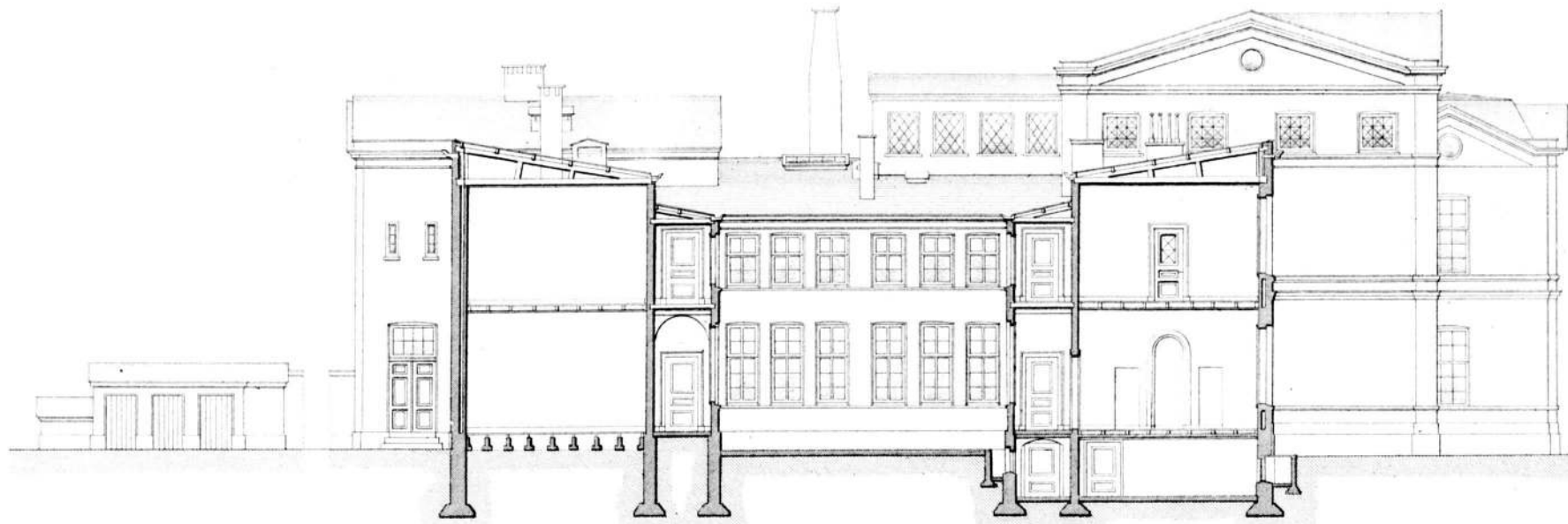
Doorsnede over G.H.

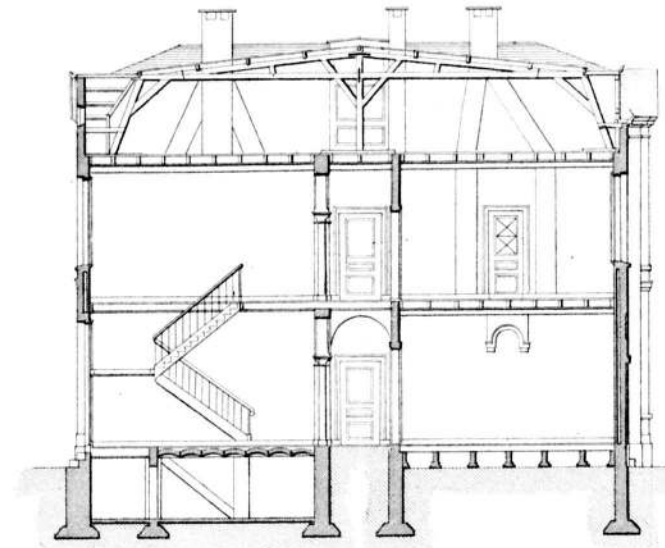
Schaal van 5 strepen per El.

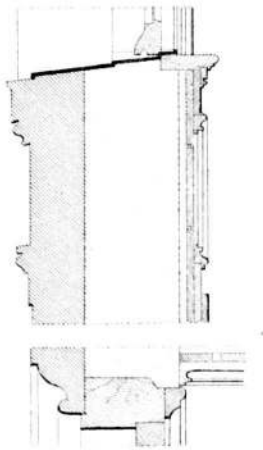
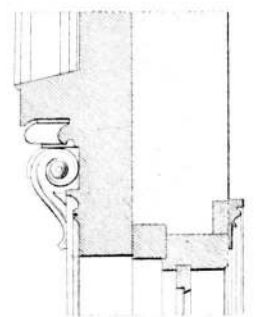
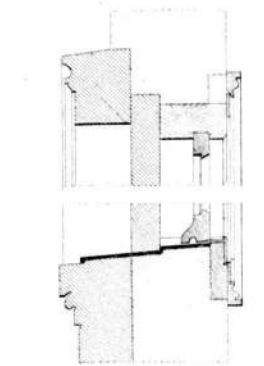
Doorsnede volgens D.G.

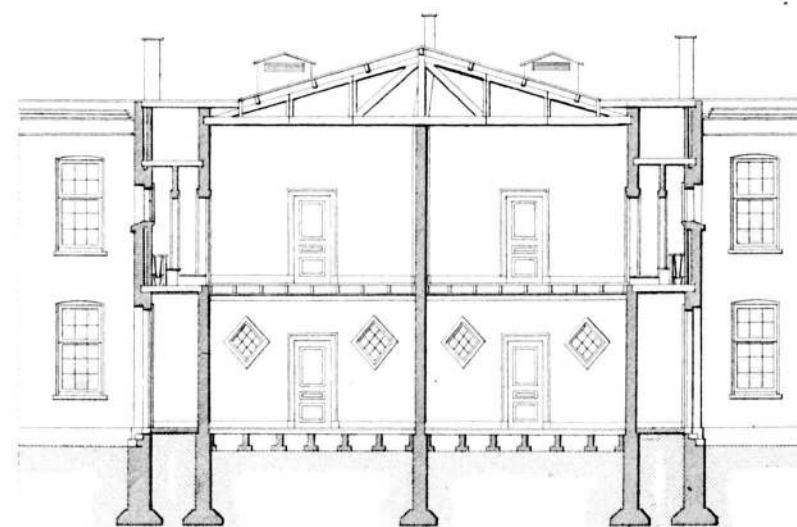
Doorsnede volgens I.K.

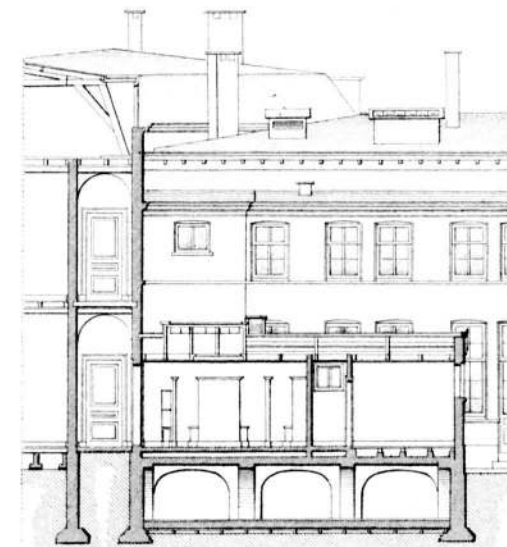
Doorsnede van het avant-corps van leunend steen aanden voorgevel.

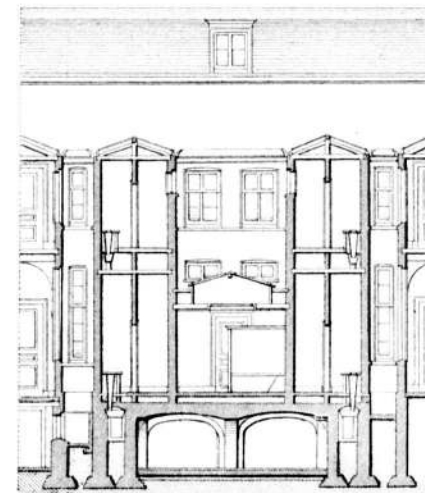
Doorsnede volgens S.T.

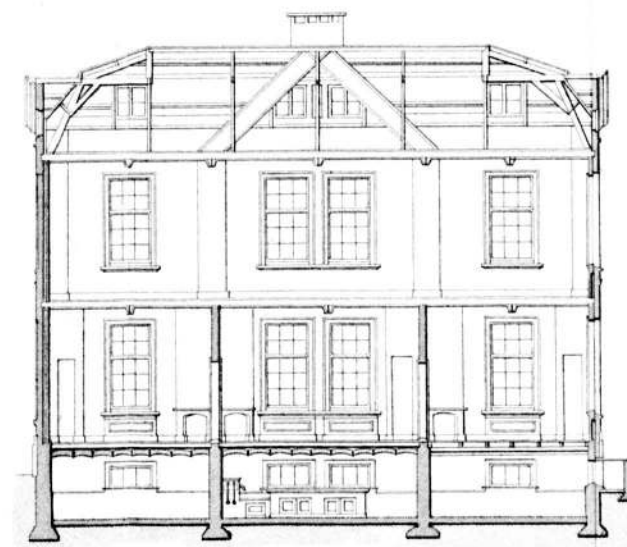
Doorsnede volgens U.V.

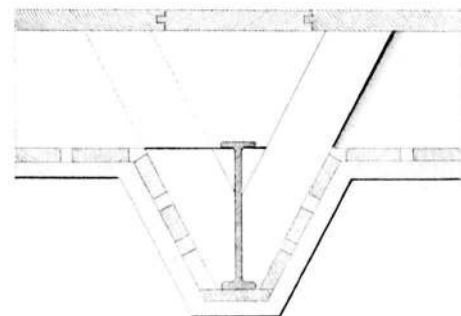
Doorsnede volgens W.G.

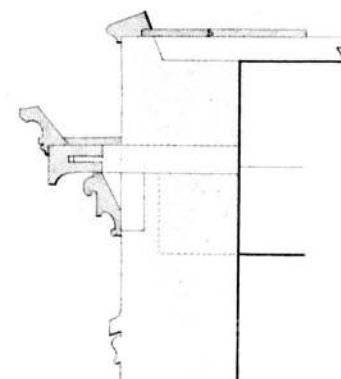
Doorsnede volgens U.Z.

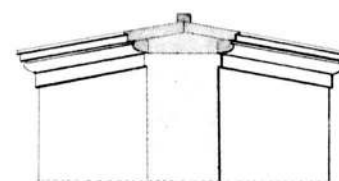
Constructie der bekijmering van een ijzeren bindt.

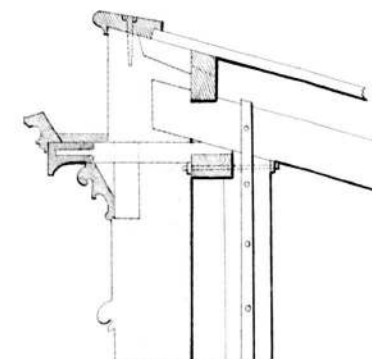
Doorsnede der lijst van het midden-avant-corps aanden voorgevel.

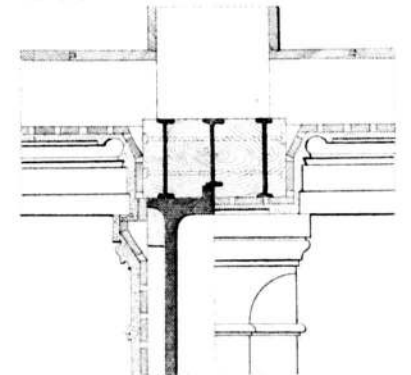
Doorsnede der dekking van den scheidingmuur der beide speelplaatsen.

Doorsnede der gevelijst van het weeshuis buiten zolders.

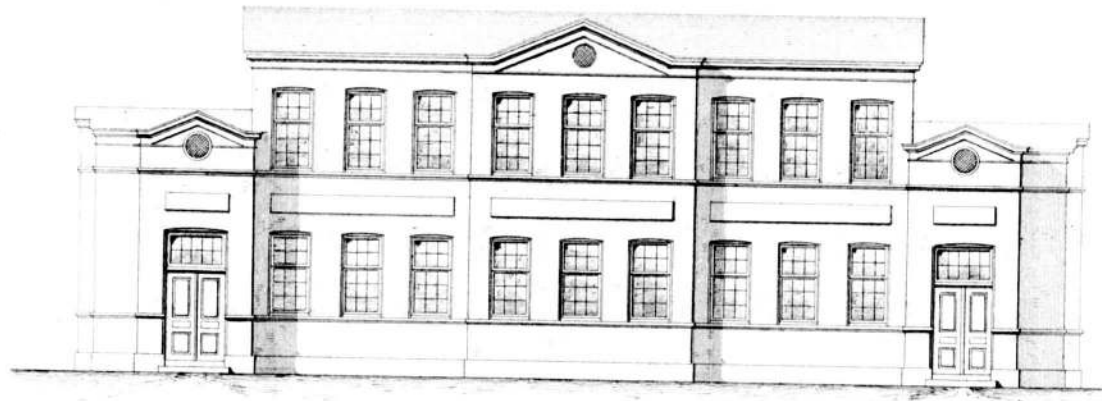

Doorsnede van het gewoone buid onderden achtermuur der cathedraalbezuel.

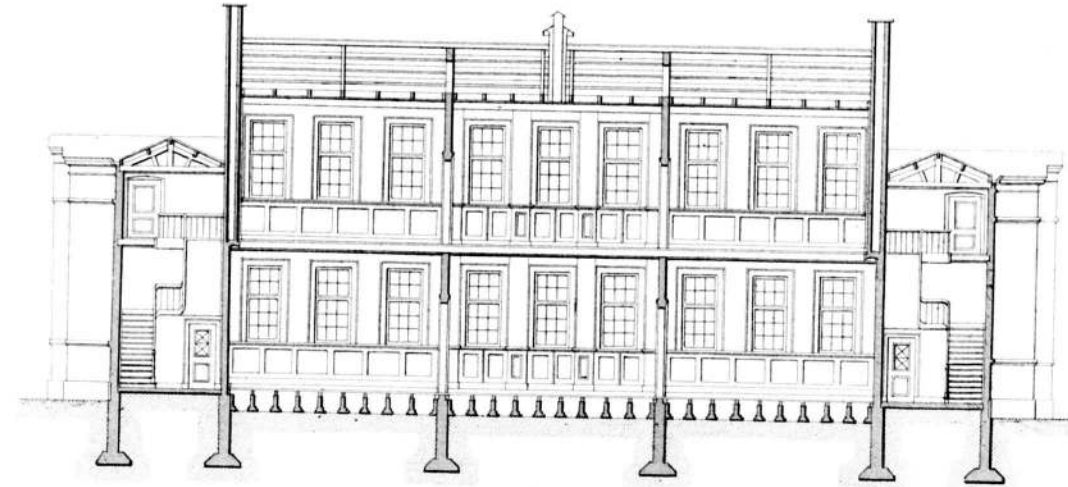

Schoolgebouw.

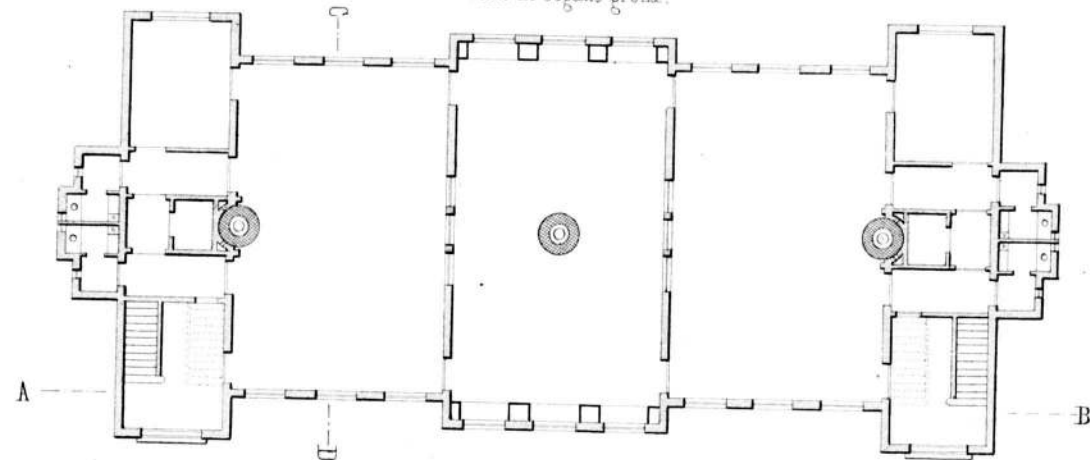
Voorgevel.

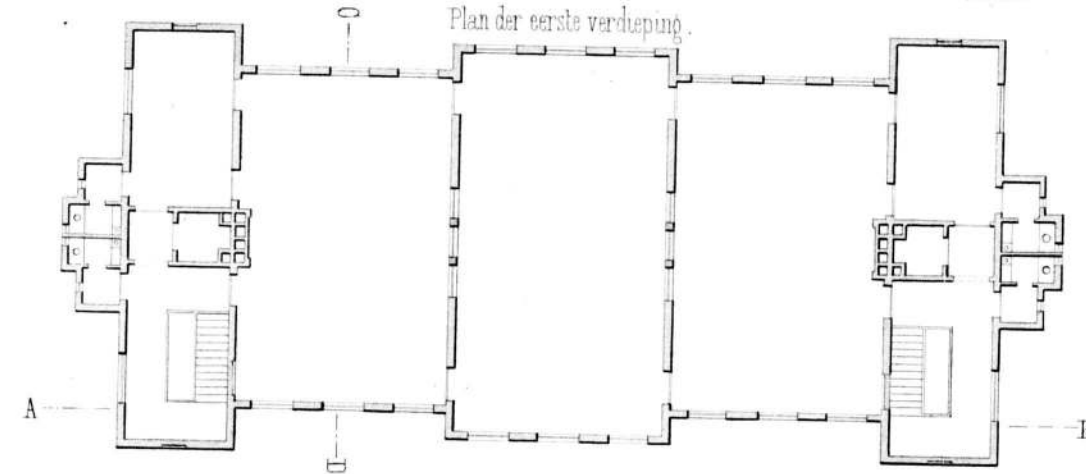
Doorsnede volgens A.B.

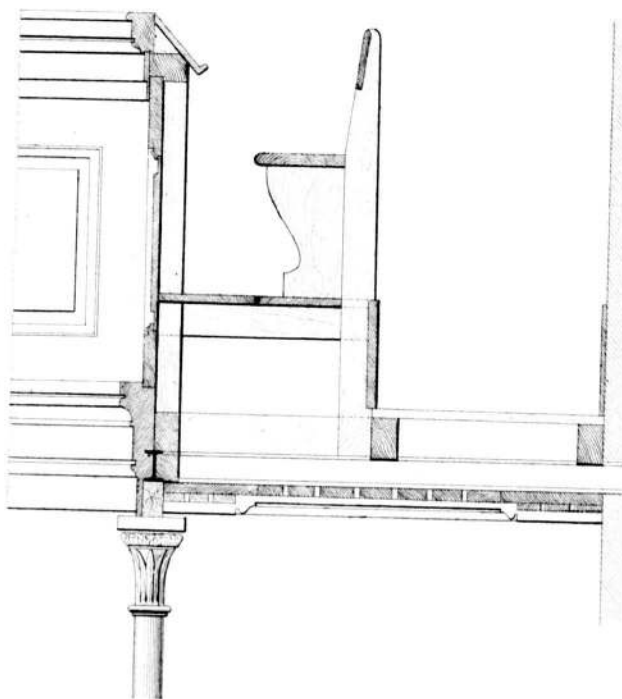
Plan ter begane grond.

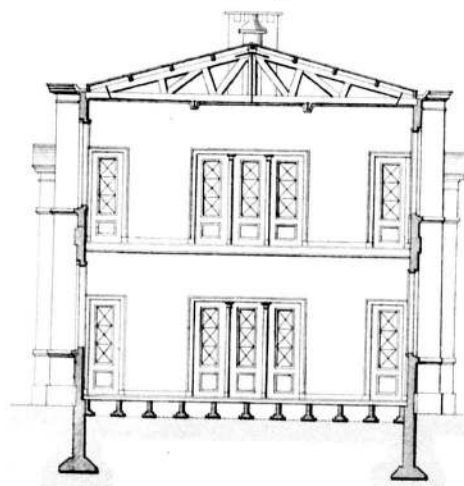
Plan der eerste verdieping.

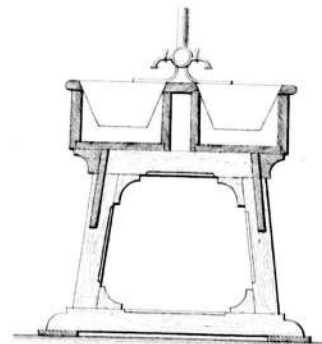
Doorsnede der gaanderij in de Catechisatiezaal.

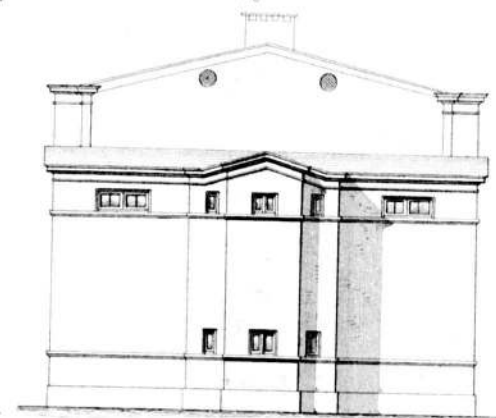
Doorsnede volgens C.D.

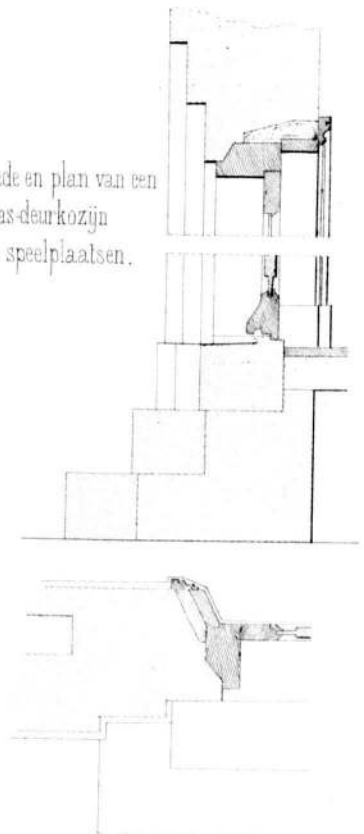
Plan en doorsnede der waschtoestellen in de slaapzalen.

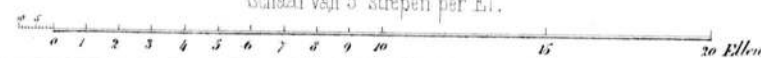
Zygevel.

Doorsnede en plan van een glas-deurkozijn aan de speelplaatsen.

Schaal van 5 strepen per El.

Schaal voor de Details op 5 duim per El.

Bijlage tot het I^e stuk van deel XVI der Bouwkundige Bijdragen.

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

~~~~~
VERSLAG

VAN DE

VIJF-EN-TWINTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

EN VAN DE

VEERTIENDE ALGEMEENE BIJeenKOMST VAN LEDEN,

GEHOUDEN TE AMSTERDAM DEN 7^{en} EN 8^{en} AUGUSTUS 1867.

—•—
GEDRUKT BIJ
METZLER & BASTING.

1867.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAG

VAN DE

VIJF-EN-TWINTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING,

gehouden te Amsterdam den 7 Augustus 1867.

Ter vergadering zijn tegenwoordig: de bestuurders A. N. GODEFROY, voorzitter, J. VERHEY, vice-voorzitter, P. J. HAMER, penningmeester, B. DE GREEF JZ., W. J. J. OFFENBERG, G. B. SALM, H. MOLEMANS en J. H. LELIMAN, sekretaris; de korrespondenten P. VAN DER KEMP (*Nijmegen*), J. J. VORMER (*Schiedam*), B. BLANKEN (*Hoorn*), G. N. ITZ (*Dordrecht*), T. ROMEIN (*Leeuwarden*), J. E. VAN DEN AREND (*Haarlem*), J. GOOSSEN (*Wageningen*), G. J. MORRE (*Delft*) en H. P. ESKES (*Nieuwer-Amstel*); de afgevaardigden N. REDEKER BISKOP, A. R. HOL, J. C. VAN DER KLEY en G. G. VAN KLEEF, van de afdeling *Amsterdam*; F. DEKKER, W. C. VAN GOOR en M. VAN ERKEL, van de afdeling *Rotterdam*; W. N. ROSE en J. J. C. DE WIJS, van de afdeling *'s Gravenhage*; A. J. DOIJER, B. H. TROOSTER en J. W. BOSBOOM, van de afdeling *Zwolle*; A. VAN CUYLENBURGH JR. en H. STOELLER WZ., van de afdeling *Arnhem* en G. J. MORRE en EUGÈNE LACOMBLÉ, van de afdeling *Delft*.

De presentielijst is ondertekend door 123 leden.

De voorzitter opent te ruim zeven ure de vergadering met de navolgende toespraak:

„Mijne heeren, medeleden der Maatschappij
Tot bevordering der Bouwkunst.

„Welligt is het overbodig u te herinneren, dat de oorzaak der vertraging van de jaarlijksche algemeene vergadering, die volgens de bepalingen der wet reeds in Junij of Julij had moeten gehouden zijn, moet geweten worden aan de tentoonstelling van bouwkunstige teekeningen, modellen enz., die heden door mij is geopend, en, naar ik mag onderstellen, reeds door velen uwer, zij het dan ook vlugtig, zal zijn bezocht ¹⁾. De raad van bestuur der Koninklijke akademie van beeldende kunsten, daartoe door het bestuur dezer Maatschappij aangezocht, heeft

¹⁾ De rede, bij het openen dezer tentoonstelling uitgesproken, is hierachter, met de lijsten der ingezonden teekeningen, opgenomen als Bijlage IV.

de lokalen dezer akademie welwillend tijdelijk voor onze tentoonstelling afgestaan, doch wegens den leerkursus kon daaraan niet eerder gevolg gegeven worden dan in deze maand. De moeilijkheid, ja ik durf zeggen, de volstrekte onmogelijkheid, om in eenig ander gebouw soortgelijke geschikte lokalen, in het midden der stad gelegen, te vinden voor zoodanig doel, heeft ons niet doen aarzelen liever het tijdstip der algemeene vergadering te verschuiven, opdat ons 25de algemeen zamenzijn door het feest der tentoonstelling een eigenaardige opluistering mogt verkrijgen.

„Maar bovendien zal heden avond, na het instellen der gebruikelijke pauze, eene feestrede worden uitgesproken door de heer VAN WESTRHEENE, namens het bestuur uitgenoodigd, en die zich met de meeste welwillendheid daartoe heeft bereid verklaard.

„Ten slotte wensch ik u opmerkzaam te maken, dat ik thans, bij mijne beurt van aftreding als lid des bestuurs, gemeend heb mij niet op nieuw verkiesbaar te moeten stellen. Na gedurende 19 jaren deelgenomen te hebben aan de redaktie van de *Bouwkundige Bijdragen*, en gedurende 16 achtereenvolgende jaren lid des bestuurs, sekretaris en president, te zijn geweest, ben ik van oordeel dat andere leden in de gelegenheid behooren te worden gesteld, om van hunnen ijver voor den bloei der Maatschappij te doen blijken. Ik heb dan ook aan den vriendelijken drang mijner medebestuurders, om te dezen aanzien alsnog van besluit te veranderen, blijven weêrstand bieden, hoewel ik in hunne uitnoodiging een bewijs meen te zien van waardering mijner pogingen om in den geest en de bedoeling der Maatschappij werkzaam te zijn.

„U allen alsnu het welkom toeroepende, verzoek ik uwe welwillende aandacht tot het hooren voorlezen van het verslag der verrigtingen onzer Maatschappij over het afgelopen jaar, waartoe ik den heer sekretaris uitnoodig.

De sekretaris verklaart zich gaarne bereid, aan de uitnoodiging van den voorzitter te voldoen, en brengt zijn

Geene stukken worden door de Maatschappij voor echt erkend, dan die, welke met den stempel van den sekretaris voorzien zijn.

J. H. Leliman.
Sektetaris.

verslag ter kennis van de vergadering, zoo als het hieronder is opgenomen.

„Mijne heeren, zeer gewenschte hoorders en geachte medeleden!

„Reeds bijna twaalf jaren als bestuurder vereerd met uw vertrouwen, is het mij een groot genoegen voor de vijfde maal in uw midden op te treden als verslaggever.

„Vol lust heb ik mij trachten te kwijten van de verplichtingen, die ingevolge artt. 48 en 49 der wet op mij rusten, en de veelvuldige werkzaamheden, aan het sekretariaat verbonden, beschouwde ik steeds als een vrijwillig offer, dat ik mij met liefde en toewijding gelukkig rekende aan de algemeene zaak der bouwkunst te mogen brengen.

„Wanneer mij in sommige opzichten mijne taak, om u verslag te geven van den toestand en de verrigtingen der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, zoo al niet het zwaarst toescheen, het kwam mij voor dat zij misschien het minst dankbare kon zijn. Immers de volledigheid aan de beknoptheid te paren is hier niet gemakkelijk zonder droog of vermoeijend te worden; en wanneer ik soms aan de verzoeking wilde toegeven, om de enkele opsomming van een tal cijfers en feiten in een minder dorren vorm te brengen, dan weêrhiel mij de vrees te vervallen in overbodige algemeenheden, wier herhaling bij de telkens wederkerende opgaaf bijna niet te vermijden is.

„Hoe, dacht ik, zal men het den sekretaris vergeven, als hij dezen vergader-avond niet anders doet dan op elken anderen? Zal men niet vorderen, dat zijne woorden in overeenstemming zijn met de beteekenis van den dag; dat hij een tafereel der lotgevallen gedurende 25 jaren schetse; dat hij, eenigermate als tolk des bestuurs sprekende, den feesttoon aangeve; en dat mijn verslag voor ditmaal een jubelende feestrede ter gedachtenis van het vijf-en-twintig-jarig bestaan dezer Maatschappij gelijk zij?

„Wanneer allerwege die groote afdeelingen van den tijd gehuldigd worden zoo als in het maatschappelijk en het familie-leven, mag dan, zoo vroeg ik mij, de verslaggever onze zilveren bruiloft ongemerkt laten voorbijgaan? Ik koos voor dit verslag tegenover ons feest de woorden van onzen grooten dichter vader CATS, die zegt:

„Wie in alles houdt de middenmaat;
Die wel het allerzekerst gaat.”

„Wij, mijne heeren, hebben alle reden ons te verheugen over de omstandigheden, onder welke wij bruiloft vieren. Het zal u uit den loop van mijn verslag blijken, dat ons maatschappelijk huishouden van Mei 1866 tot Mei 1867 in den bloeiendsten toestand verkeerde; dat het zich in eene gezegende vruchtbaarheid mogt verheugen, en dat zijne tijdelijke en blijvende bezittingen belangrijk zijn vermeerderd.

„Wat al reden tot vreugde, en welke eene ongekende voldoening voor de waardige mannen, die vóór 25 jaren met kleine middelen, onzeker van de toekomst, maar vol vertrouwen, vasten wil en groote liefde voor de schoone bouwkunst en hare bevordering of aanmoediging, den grond legden tot het liefelijk gebouw, dat wij thans aanschouwen en waarop wij te regt mogen roemen als op onze gemeenschappelijke have en bezitting.

„De heeren D. D. BÜCHLER, A. W. VAN DAM, W. J. J. OFFENBERG, A. C. PIERSON en M. G. TÉTAR VAN ELVEN tellen wij nog onder ons ledental. Zij waren het die, in vereeniging met de tot hooger leven geroepen heeren H. BOUMAN, M. HEYNINCKX, C. W. M. KLIJN, G. MOELE, JOH. VAN STRAATEN, JACOB DE VOS en ISAAC WARNSINCK, deze Maatschappij hebben gesticht. Aan dit twaalfstal geachte mannen worde onze dank en hulde op dezen avond gebragt!

„Maar als ik, mijne heeren! met leedwezen moet be-
tuigen, dat het mij niet gegeven is dezen avond door keur van taal op te luisteren, zoo verheug ik mij te meer dat die taak in waardige handen gesteld en met de meeste welwillendheid aanvaard is. Uw sekretaris roept dus uwe toegenegenheid in, waar het feestkleed in zijn verslag wordt gemist. De navolgende mededeelingen mogen voor u als bewijzen gelden, dat de Maatschappij, haar bestuur en hare leden voor eene zeer eigenaardige feestviering op velerlei wijzen hebben zorg gedragen.

„**Leden.** — Hun aantal bedroeg, den 1 Mei 1866 920. Van dien dag tot 1 Mei 1867 zijn 75 personen als leden ingeschreven. Gedurende het maatschappelijk jaar hebben 43 leden bedankt, zijn 12 overleden, 4 naar elders vertrokken, zonder daarvan bericht te geven en 7, ingevolge art. 8 der wet, van de ledenlijst afgevoerd. Uit een en ander volgt, dat de Maatschappij den 1 Mei 1867 929 leden telde, welk aantal sedert tot 950 is vermeerderd: een cijfer dat nooit te voren is bereikt. De Maatschappij telt 20 honoraire leden, en waardeert de vele bewijzen van belangstelling, door velen hunner gegeven.

„**Bestuur.** — De bestuurders W. J. J. OFFENBERG en G. B. SALM, die verleden jaar met groote meerderheid van stemmen zijn herkozen, hebben zich die keuze laten welgevallen. Dit jaar is de beurt van aftreding aan de heeren A. N. GODEFROY en P. J. HAMER, die ingevolge art. 15 der wet weder op de voordragt kunnen geplaatst worden. De heer GODEFROY, die zich 19 achtereenvolgende jaren met onverflauwde belangstelling aan de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* — ik mag zeggen — heeft gewijd, bragt onlangs het bestuur in kennis met zijn voornemen tot uitreding. Bestuurders, ofschoon de redenen eerbie-

digende, die den heer GODEFROY tot het nemen van zoodanig onwelkom besluit noopten, hebben herhaalde malen getracht hem voor deze Maatschappij en hunnen steeds vriendschappelijken bestuurskring te behouden, doch mogten daarin, tot hun leedwezen, niet slagen. Ziedaar de reden, waarom de heer GODEFROY u niet als kandidaat is voorgesteld geworden, en ik de vrijheid neem namens mijne medebestuurders en medeleden, den heer GODEFROY hier den hartelijksten dank aan te bieden voor zijne langdurige en nooit genoeg te waarden diensten, met voorbeeldelooze trouw en ijver aan deze Maatschappij bewezen. Ik vlei mij met de hoop, dat de heer GODEFROY slechts voor korten tijd zijnen nuttigen werkkring in ons midden zal hebben gestaakt.

„In het jaar 1866 was het bestuur zamengesteld uit de heeren D. D. BÜCHLER, eere-voorzitter, A. N. GODEFROY, voorzitter, J. VERHEY, plaatsvervangend voorzitter, P. J. HAMER, penningmeester, B. DE GREEF JZ., W. J. J. OFFENBERG, G. B. SALM, H. MOLEMANS en J. H. LELIMAN, sekretaris.

„In de kommissiën voor de *Bouwkundige Bijdragen* en de bibliotheek zijn dit jaar geene veranderingen te vermelden. De heer N. S. CALISCH ontvinge den dank des bestuurs voor zijne 19-jarige trouwe letterkundige diensten, aan de Maatschappij bij hare verschillende uitgaven verleend.

„**Korrespondenten.** — Te *Arnhem* overleed den 11 November 1866 onze geachte korrespondent, de heer WILLEM DE WAAL, die een lange reeks van jaren met de meeste liefde en naauwgezetheit de belangen der Maatschappij en die van hare leden in zijne stad ter harte nam. Het bestuur vindt een waardigen opvolger in den heer F. W. VAN GENDT JGZ., architect te *Arnhem*, die zijne benoeming met de meeste bereidwilligheid heeft aangenomen.

„Te *Roermond* en omstreken werd het korrespondentschap waargenomen door den heer J. G. VAN DEN BERGH, hoofd-ingenieur van den waterstaat aldaar. Deze verdienstelijke korrespondent vroeg, wegens verandering van woonplaats, zijn ontslag. Dit is hem op de meest eervolle wijze verleend, onder dankbetuiging voor de vele diensten der Maatschappij betoond. De heer G. RAMMERS, onlangs benoemd tot gemeente-architect te *Roermond*, heeft heuschelijk voldaan aan het verzoek des bestuurs, en is als korrespondent opgetreden. Het bestuur betuigt zijnen dank aan alle heeren korrespondenten voor hunne belanglooze en trouwe zorgen, waarmede zij de belangen van deze Maatschappij blijven behartigen. Zij hebben duizenden en duizenden guldens bespaard en daarenboven door hunnen invloed de welvaart der Maatschappij zeer aanmerkelijk verhoogd.

„**Afdeelingen.** — Was het mij aangenaam in vroegere jaren over vijf afdeelingen tot u te spreken, thans is haar aantal het halfdozijn vol.

„Te *Delft*, de stad die door hare polytechnische school geroepen is een grooten en heilzamen invloed uit te oefenen op onze nederlandsche kunst en wetenschap, is, vooral door de ijverige bemoeijingen van onzen korrespondent, den heer G. J. MORRE, eene afdeeling gevestigd, die sedert den aanvang van dit jaar werkzaam is. Ik laat de verslaggevers der afdeelingen zelve spreken, en volg de data, waarop zij hunne verslagen hebben ingezonden.

„*Delft.* — Deze afdeeling telt reeds 53 leden, hield den 15 Februarij 1867 hare eerste vergadering, en koos tot bestuurders de heeren G. J. MORRE, voorzitter, L. B. DENIE, vice-voorzitter, SLINKERS en SCHOLTEN, benevens den heer F. W. BRAAT, tot sekretaris. De opkomst der leden wordt zeer geroemd. De bibliotheek der polytechnische school, die op bepaalde uren voor ieder toegankelijk is, geeft dezer afdeeling een steun te meer. Het lid G. J. MORRE sprak over buiten-pleisterwerk, over bad-, wasch- en bleek-inrigtingen, over de berlijnsche boekwerken van FLEISCHINGER en BECKER, getiteld: *Systematische Bauconstructionen* en *Mauerwerk oder Steinconstructionen*. Het lid J. DEN BRAANKER sprak over metaalbladen tot wering van vocht. Het lid E. LACOMBLÉ stelde ter bezigtiging de fotografische afbeelding van een beeldengroep door hem gebeiteld voor de St.-Hippolytuskerk te *Delft*, alsmede een model van een monument voor den hertog VAN SAKSEN-WEIMAR, door hem en het lid MORRE vervaardigd, en waarvan hun de uitvoering was toegezegd, welke toezegging zich door de uitschrijving eener prijsvraag had opgelost gezien. Het lid F. W. BRAAT handelde over zinken dakwerken en stelde zijne vele modellen ter beschouwing, die hij op last van den directeur der polytechnische school had vervaardigd, benevens een balkon voor het raadhuis te *Eindhoven*, in zink uitgevoerd. Ten slotte verklaarde de afdeeling zich niet te vereenigen met het voorstel der kommissie, de heeren ROSE, METZELAAR en GOSSCHALK, betreffende eene betere regeling van het loon des bouwmeesters.

„*Rotterdam.* — Deze afdeeling heeft 154 leden en houdt geregeld vergadering op den laatsten Donderdag van elke maand. Het bestuur bestaat uit de heeren J. F. METZELAAR, voorzitter, C. B. VAN DER TAK, vice-voorzitter, H. J. DUPONT, penningmeester, W. C. VAN GOOR, J. C. BELLINGWOUT en A. S. KOSTER, kommissarissen, en F. DEKKER, sekretaris. Het verdienstelijk lid de heer A. S. KOSTER, sedert overleden, is opgevolgd door den heer M. VAN ERKEL.

„De kommissie der leden, benoemd tot voorbereiding der stichting van eene ambachtsschool, is voortdurend werkzaam. Eene andere kommissie bragt, bij monde van den heer METZELAAR, een zeer gunstig rapport uit over de brandkasten van den heer GRAAMANS, mr. smid, te *Rotterdam*.

„Vele leden namen deel aan de diskussien over de zamenselling van kelders, en de daartoe meest geschikte materialen. — De heer METZELAAR gaf te bezien het plan van het

tentoonstellingsgebouw te *Parijs*, en lichtte dit in alle onderdeelen en eigenaardigheden toe, benevens het werk van JULES BOUCHET, getiteld: *Compositions et études diverses*. — De heer LEDEBOER stelde ter beschouwing eenige plaatwerken over indische en moorsche bouwstijlen, benevens lithografische afbeeldingen van antieke beelden. — De heer BELTINGWOUT leverde verslag van eenige voorloopige proeven genomen met de fransche metallieke olie van OUDRY te *Parijs*. — De heer JACOBSON sprak over de verfstoffen, hare wording, ontwikkeling en vervalsching. De fraaikleurige aniline-verf, die hij deed kennen, hield, volgens zijne meening, op den duur geen stand. — De heer VAN DER TAK bragt de plannen der nieuw te bouwen draaibrug over de Leuvehaven ter tafel, en leverde een officieel overzicht van de geschiedenis der bruggen, die daar ter plaatse zijn geweest. Nog gaf deze spreker te beschouwen de teekeningen van een bergplaats voor petroleum, naar het plan van den ingenieur G. KIANDI te *Marseille*. — De heer LABRIJN bragt verslag uit over de proeven met den „extincteur” of branddoover. — De heer BEKKING sprak over het geluid, zijne uitwerking en snelheid, opgehelderd door proeven. Het verslag eindigt met een opwekkend woord aan de leden en met de beste wenschen voor de toekomst der afdeeling.

„*s Gravenhage*. — Het bestuur is zamengesteld uit de heeren W. N. ROSE, voorzitter, A. C. PIERSON, vice-voorzitter, E. SARABER, penningmeester, Q. HARDER, M. HENRIQUES PIMENTEL, P. J. MOUTHAAAN en J. J. C. DE WIJS, sekretaris. Het aantal leden is 69. Het bestuur stelde 36 vragen ter bespreking, op de vergaderingen, die geregeld iedere maand gehouden worden. — Het lid PIMENTEL sprak op twee avonden over de bouwkunst der Hebreeën; en over den tempel van SALOMO. — Het lid ROSE behandelde den basiliekenbouw, de katakomben en de krypten, in verband met de godsdienst der eerste christenen. Later sprak hij uitvoerig over de eischen van de kagchel en over zandfunderingen. — Het lid SARABER had tot onderwerp zijner voordragt de leibedekking, de leijensoorten, hare bewerking en haren prijs. Ook handelde hij over dagverlichting van kerken, zalen en kamers, en gaf ter bezigtiging het 3de deel van het *Album*, onder redaktie en voor rekening van J. H. LELIMAN uitgegeven. — Het lid PIERSON sprak over den bouw van het „Raadhuis” te *Amsterdam* en de geschiedenis van dit monument. — Het lid GINJOLEN deed mededeelingen over stuc-lustre en kunstmarmer en stelde monsters daarvan ter bezigtiging. — Het lid MOUTHAAAN sprak over het tentoonstellingsgebouw te *Parijs*, met afbeeldingen verduidelijkt. — Het lid DE WIJS vervolgde zijne beschouwingen over de opgravingen te *Pompeji*, en sprak over eenige tempels op groote platen voorgesteld. — Het lid VAN LITH deed mededeelingen over de huishouding van den werkman, naar aanleiding van het programma des betreffende van de

kommissie voor de statistiek in *Nederland*. — Nog werden behandeld zeven vragen. De heer BOUDEWIJNS sprak over pompen en hare konstruktie, opgehelderd door modellen, o. a. van twee ontwerpen van zuigpompen, die het water tot 20 el zouden opvoeren, en eindelijk is de afdeeling *s Gravenhage* steeds werkzaam in het onderzoek van den gezondheidstoestand in hare gemeente in vereeniging met de daar gevestigde afdeeling der *Vereeniging tot bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid*.

„*Zwolle*. — Deze afdeeling telt 23 leden. Haar bestuur bestaat uit de heeren B. REINDERS, voorzitter, B. H. TROOSTER, J. G. J. VAN ROOSMALEN, F. C. KOCH en A. J. DOIJER, sekretaris en penningmeester. De vergaderingen zijn geregeld iedere maand gehouden. Het lid W. BOSBOOM sprak over muurbepleistering. Het lid A. J. DOIJER beantwoordde de levensvraag: „hoe moeten wij bouwen?”, en sprak over eenige oudheden te *Zwolle*. Het lid B. REINDERS beschouwde de hooge waarde van den arbeid als den grootsten zegen, en handelde over de verschillende stelsels van luchtversching. De vragen van de Maatschappij werden besproken; eenige der antwoorden werden opgezonden. De leescirkel der leden loopt naar wensch. Het weekblad *De Opmerker* wordt algemeen met veel belangstelling gelezen. De afdeeling houdt zich onledig met het opmeten van oude merkwaardige gebouwen in de gemeente *Zwolle*.

„*Amsterdam*. — Het aantal leden dezer afdeeling was op 1 Januarij dezes jaars 130. Haar bestuur bestond uit de hh. dr. J. B. ROLL, voorzitter, J. H. LELIMAN, plaatsvervangend voorzitter, J. SMIT, penningmeester, G. H. KUIPER, kommissaris en H. MOLEMANS, sekretaris. In de 15 gewone vergaderingen zijn verscheidene onderwerpen behandeld. — De heer MIJNARENDIS sprak over vochtwerende specie. — De heer GEESINK leverde eene bijdrage over een welf in de kerk te *Deventer*. — Verschillende sprekers klaagden over de stelselmattige tegenwerking van de architecten door de werkbazen. — De heer W. J. J. JANSSEN sprak over houtsoorten, in gebruik ter westkust van *Afrika*. — De heer J. CRAMER JR. had tot onderwerp zijner rede de *Maatschappij van den werkenden stand* gekozen. — De heer J. DE HAAN handelde over „*volk en kunst*” en over *Neêrlands werkman* en de vereeniging alhier onder dien naam opgericht. — De heer J. WIJDOOGEN had tot onderwerp gekozen de vraag: „hoe wordt men rijk?” — Dr. ROLL sprak over de betrekkelijke belangstelling der afdeelingleden, en over de gezondheidsleer in verband tot epidemische ziekten en tot woningen. — De heer G. H. KUIPER gaf ter beschouwing de teekeningen van de eerste blokken woonhuizen ten oosten en ten westen van het *Paleis voor volkslijt* gebouwd, sprak over de blauwe terra-cotta, en bragt ter tafel de zes op de prijsvraag naar een *Paleis voor volkslijt* ingekomen ontwerpen, die door de *Vereeniging voor volkslijt*, in der tijd, waren aangekocht. — De heer I. GOSSCHALK sprak over het

bouwen met baksteen, en over de tentoonstelling van nijverheid, ten vorigen jare gehouden in het *Paleis voor volkslijt*. — De heer J. H. LELIMAN handelde: over de vraag „conservatie of liberaal in de bouwkunst;” over den architect, zijnen werkring en zijn loon; over VAN CAMPENS stadhuis te *Amsterdam*; over de antwoorden op de prijsvraag naar een paleis voor de Staten-Generaal te *s Gravenhage*, en over de ijzermenie van *Auderghem* bij *Brussel*. — De heer G. VAN HEERDE bragt een groot aantal zijner studie-teekeningen ter tafel. — De heer J. B. OLIE JZ. gaf ter beschouwing 30 platen naar de originelen van beroemde oude meesters. — De heer M. G. TÉTAR VAN ELVEN liet de afbeeldingen der hoofdkerken te *Keulen*, *Antwerpen*, *Reims*, *Rouaan* en *Regensburg* bezigtigen. — De heer LELIMAN gaf eene kunstbeschouwing en koos daartoe de teekeningen van zijn *Album*, 16 geïllustreerde weekbladen over de expositie van volkslijt, in het paleis van dien naam gehouden, benevens eenige photographiën van gebouwen ontworpen door den architect H. J. VAN DEN BRINK. Verder ontleen ik aan het verslag der afdeeling, dat zij eenige geschenken ontving, dat zij eene prijsvraag uitschreef over de wijze van uitbreiding der gemeente *Amsterdam*, en daarop twee antwoorden bekam, aan een waarvan, ingezonden door haar lid den heer N. REDEKER BISDOM, een accessit van f 50 is toegekend.

„*Arnhem*. — Deze afdeeling telt 37 leden, houdt iedere maand eene vergadering en verloor in haren voorzitter, den heer WILLEM DE WAAL, een krachtigen steun en werkzaam lid. Het bestuur bestaat thans uit de heeren F. W. VAN GENDT JGZ., voorzitter, W. A. NICOLA, vice-voorzitter, J. H. PERSIJN, kommissaris, L. A. FIJNEBUK, penningmeester en E. SWAAN, sekretaris. In de vergaderingen werden onderwerpen behandeld, deels in de vragenbus voorhanden, deels door het bestuur ter bespreking gesteld, o. a. over de zamensetting van een goedkoope verf voor gevels en binnenwerk, opgegeven in het weekblad *de Opmerker*; over de betrekkelijke waarde van spijkers en draadnagels, wat hun verbindingsgehalte betreft; over welputten en de middelen om daaruit zuiver drinkwater te bekomen; over de vereischten en vorming van bouwopzigters; over de huisvesting van ambachtslieden; over kunstmatige funderingen, meer bepaald over die in aangevulden grond boven gedempte grachten in *Arnhem*; over luchtversching en over de werking van wellen bij hoogen rivierstand. Uit de vragen in de bus gevonden werden behandeld die: over de middelen om de verwaarloozing van metselspecie tegen te gaan; over het verwijderen van vocht en roestvlekken, benevens over het maken van waterdichte kelders. De heer STOELLER gaf ter bezigtiging verschillende terra-cotta voorwerpen, in zijne fabriek gemaakt. Op verzoek van de heeren WURFBAIN, GERRITSEN en RODENHUIS is hunne nieuwe stoomfabriek van zinken voorwerpen door de leden met de meeste belangstelling bezocht.

„**Financiën**. — Onze geachte penningmeester heeft mij berigt, dat de geldelijke toestand der Maatschappij in het jaar 1866 gunstig was, en met regt het bestuur herinnerd, dat het jaar 1867 tot zuinig beheer aanspoort. Gelijk het u bekend is, mijne heeren! kan, volgens art. 69 der wet, het bestuur de Maatschappij niet bezwaren met schulden boven het bedrag dat in kas is, en mag niets worden ondernomen, ten zij de noodige penningen voorhanden zijn. Vandaar dat menig goed voornemen des bestuurs, menig denkbeeld door leden geopperd en aan de hand gedaan, niet direkt tot uitvoering kan komen. De penningmeester zal u straks den staat onzer geldmiddelen mededeelen, en daaruit zal u blijken, dat evenmin aan de wet als aan den werkring, aan de verbindtenissen en verplichtingen der Maatschappij is te kort gedaan.

„**Prijsvragen**. — De bekroonde ontwerpen: eener „kerk voor eene katholieke dorpsgemeente” van ons medelid den heer J. W. F. OFFENBERG, en eener „overdekte zitplaats in een tuin”, van de heeren J. VAN DER KOOGH en J. B. OLIE JZ., zijn in gravure u toegezonden.

„Op de prijsvragen in 1865 uitgeschreven zijn ingekomen de navolgende antwoorden. Eerste vraag: *Een museum voor oudheden*, drie ontwerpen, gemerkt: *Laudanda voluntas*, *Excelsior* en *l'Art est difficile*; op de tweede vraag, eene kerk voor eene protestantsche dorpsgemeente, vier ontwerpen, gemerkt: *Dorpskerk*, *Deo*, *Le travail est l'ami de la vertu* en *Per aspera ad astra*; en op de derde vraag, de ingang van een stadhuis, vijf ontwerpen, gemerkt: *Labore et constantia*, 1866, *All beginning is difficult*, *Z*, en *Agamus pinqui Minerva*. Deze 12 ontwerpen, vervat in 67 teekeningen, zijn ter beoordeeling in handen gesteld eener kommissie van vijf architecten, zijnde de heeren W. J. J. OFFENBERG en G. B. SALM, als bestuurders, en J. VAN MAURIK (allen van *Amsterdam*), A. W. VAN DAM (*Rotterdam*) en E. SARABER (*s Gravenhage*). Deze kommissie heeft haar rapport ingediend, dat met eenig voorbehoud door het bestuur is aangenomen. Uit dat rapport, (zie bijlage II hierachter) hier ter kennisneming gedeponceerd, ontleen ik het navolgende:

„a. Wat betreft de eerste of Museum-prijsvraag, kan geen bekrooning met den uitgelooften prijs van f 250 worden toegekend; doch het ontwerp *l'Art est difficile* maakt, wegens zijne vele verdiensten, aanspraak op het getuigschrift en eene belooning. Het bestuur heeft diensvolgens aan dit ontwerp toegekend het getuigschrift der Maatschappij met een premie van f 150. Naar aanleiding der oproeping in de dagbladen, en na bekomen magtiging tot opening van den naambrief is gebleken, dat de inzender is de heer T. C. A. COLENBRANDER, bouwkundige te *Doesborgh*.

„b. De kommissie van beoordeeling en het bestuur hebben

de bekrooning en den prijs van f 150 toegekend aan het ontwerp, gemerkt: *Per aspera ad astra*, ingezonden op de tweede vraag „eene kerk voor eene protestantsche dorpsgemeente,” als zijnde dit naar het oordeel der commissie het meest voldoende der ingezonden ontwerpen. Bij opening van den naambrief is gebleken, dat de inzender is ons medelid, de heer A. J. H. VAN DEN BRINK, thans tijdelijk te Weenen gevestigd en aldaar élève in de bouwkunst aan de Keizerlijke Akademie van schoone kunsten; de ontwerpen gemerkt *Dorpskerk* en *Deo* zijn bijzonder loffelijk vermeld.

„c. Ten slotte heeft de commissie geoordeeld, dat van de vijf ontwerpen, ingezonden op de derde vraag, „ingang van een stadhuis,” het ontwerp gemerkt *Z* de bekrooning en de prijs van f 50 waardig is, en aan dat gemerkt „1866” eene belooning van f 40 met het getuigschrift behoort te worden toegekend.

„Het bestuur heeft gemeend deze twee ontwerpen, wegens het eigenaardig verschil in opvatting en verdiensten, op ééne lijn te mogen plaatsen, en derhalve beide bekroond; zijnde bij opening van de naambrieven gebleken, dat het eerste is ingezonden door ons medelid den heer JACOB OLIE JBZ., bouwkundige te dezer stede, verleden jaar reeds door deze Maatschappij bekroond; en het tweede, gemerkt „1866”, door ons medelid den heer J. D. LABOTS, te *Kralingen* bij *Rotterdam*, en aldaar élève in de bouwkunst. Het bestuur wenscht den bekroonden heeren van harte geluk met de door hen behaalde overwinning, dankt alle mededingers voor hunne werkdadige belangstelling bij de beantwoording der prijsvragen getoond, en beveelt bij hernieuwing deze zeer belangrijke hoofdafdeeling van onzen maatschappijelijken werkkring allen leden met warmte aan.

„Voorts is het mij bijzonder aangenaam u, mijne heeren, te mogen berigten, dat bij gelegenheid van het vijf-en-twintigjarig bestaan dezer Maatschappij zijn uitgeschreven vier prijsvragen, alle met verhoogde tegemoetkoming in geld. I. „Een stadhuis voor de hoofdstad des rijks,” prijs f 500, en ter mededinging gesteld voor binnen- en buitenlandsche bouwkundigen. II. „Monument voor HENDRIK DE KEYSER en JACOB VAN CAMPEN,” prijs f 250, uitsluitend voor de leden der Maatschappij uitgeschreven. III. „Een spoorweg-stationsgebouw nabij een dorp,” prijs f 100, uitgeschreven voor de leden. IV. Als buitengewone prijsvraag: „Een overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in *Nederland*, van de komst der Romeinen tot het begin dezer eeuw.” Het bestuur vertrouwt en verwacht eene meer dan gewone mededinging bij het beantwoorden dezer prijsvragen, die bij meerderheid van stemmen door het bestuur en in den geest der leden gekozen, en door de goede zorgen van de bestuurders D. D. BÜCHLER, B. DE GREEF JZ. en J. VERHEY opgesteld zijn. De programma's zijn u toegezonden. Voor de eerste vraag is een fransch programma, ter opname in de meest bekende binnen- en buitenland-

sche tijdschriften, verzonden, terwijl de meer omschreven prijsvragen voor belangstellenden te verkrijgen zijn aan het archief der Maatschappij, Wijde Kapelsteeg, E 131, en bij hare uitgevers, de boekhandelaars L. VAN BAKKENES & CO. alhier.

„Uitgegeven Boek- en plaatwerken. —

Van de *Bouwkundige Bijdragen* zijn u in 1866 toegezonden de stukken 3, 4 en 5 van het 15de deel, benevens het verslag over dat jaar, dus vier stukken. De 15de aflevering 2de gedeelte der *Bekroonde ontwerpen*, bevattende de „kerk van eene katholieke dorpsgemeente,” van den heer J. W. F. OFFENBERG, en de beide „overdekte zitplaatsen in een tuin” door de heeren J. VAN DER KOOCH en JB. OLIE JZ., hiervoren genoemd, zijn verschenen en in 6 platen van n°. 69 tot 74 in uw bezit gesteld. Nog zag het licht de 12de aflevering der *Afbeeldingen van Oude bestaande gebouwen*, bevattende den „toren van de St. Cunera-kerk te *Rhenen*,” en loopende van pl. 49 tot 55. De buitengewone aflevering van 6 platen, voorstellende het „kasteel *Stoutenburg* bij *Amersfoort*,” gebouwd voor den heer LUDEN van *Amsterdam*, door ons lid den architect H. J. VAN DEN BRINK, is met veel belangstelling door de leden ontvangen en aangekocht. Aan den geachten bouwmeester wordt de dank des bestuurs gebracht voor den belangloozen afstand der afbeeldingen van dit zijn welgeslaagd werk. Het bestuur acht het noodig te verklaren, dat vroegere ondervinding bij den verkoop der verschillende uitgaven van plaatwerken opgedaan, oorzaak is dat niet, in eens, zooveel exemplaren worden opgelegd als er leden zijn, omdat tot zijn leedwezen velen hunner zich de plaatwerken niet aanschaffen. Dien ten gevolge rigtte het bestuur, op den omslag van het 5de stuk des 15^{den} deels der *Bouwkundige Bijdragen*, tot heeren korrespondenten het verzoek, om spoedige terugzending van de bij hunne leden niet geplaatste exemplaren, ten einde deze aan andere korrespondentschappen onmiddellijk na de ontvangst toe te zenden, en alzoo de belangrijke nadeelen te voorkomen, die de Maatschappij, bij eene te groote oplage tegenover een betrekkelijk geringen verkoop, lijden moet. Het bestuur herhaalt zijn verzoek aan heeren korrespondenten, wel wetende dat zij allen bereid zijn mede te werken tot een ordelijk en zuinig beheer.

„Nog zijn u, mijne heeren, toegezonden: een vervolgekatalogus der bibliotheek; een ledenlijst van 1 Mei 1866; de vragen bij missive n°. 91/1422 u bekend gemaakt, ter behandeling op morgen voorgesteld, gekozen uit den voorraad, en vermeerderd met twee van den heer I. GOSSCHALK en tien van den heer J. H. LELIMAN. De programma's der tentoonstelling ter gedachtenis van het zilveren feest der Maatschappij, en de vier prijsvragen, bij gelegenheid van dat jubilé uitgeschreven.

„**Voorstellen.** — Vóór of op het bepaalde tijdstip, 1 Maart 1867, zijn geene voorstellen ingekomen. Het bestuur heeft zich te vergeefs gevleid met de ontvangst der voorstellen betreffende het 25jarig bestaan der Maatschappij, tot welker indiening de heeren METZELAAR en GOSSCHALK, ter onze laatste algemeene vergadering (kolom 26 van verslag 1865), door den voorzitter waren uitgenoodigd.

„De commissie, die op zich nam rapport uit te brengen over eene betere regeling van het loon der architecten hier te lande, en bij missive dd. 6 Julij 1866, n°. 91/1414, in den vorm daartoe werd uitgenoodigd, heeft het bestuur, onder toezending van 57 gedrukte exemplaren met even zoo vele gedrukte brieven, dd. 17 Junij 1867, in kennis gebracht met hare voorstellen vervat in een concept-rapport. Het bestuur oordeelde den beschikbaar gestelden tijd te kort, om, ingevolge het verslag over 1865, (kolom 49) zijn praeadvies hierover aan deze vergadering te kunnen mededeelen. Het is van oordeel het rapport in ruimeren kring en allereerst bij al de leden der Maatschappij te moeten bekend maken, en heeft voorloopig, behoudens de goedkeuring dezer vergadering, besloten tot opname van dit rapport met de bijlage in het eerstvolgend stuk der *Bouwkundige Bijdragen*, of achter dit verslag. Bij de toezending der genoemde exemplaren was gevoegd eene nota van druk-, reis-, verblijf- en advertentie-kosten, tot een bedrag van f 105.75. Het bestuur, in deze de verantwoordelijkheid ongaarne op zich nemende, heeft geen vrijheid gevonden deze nota te betalen, zonder daarop de goedkeuring dezer vergadering voor de commissie en zich zelf te hebben verzocht en verkregen. Het bestuur wenscht zeer gaarne zich met iedere commissie over de uitvoering van eenig haar opgedragen mandaat te verstaan, ten einde, met het oog op zijne verantwoordelijkheid voor het beheer, hier en daar te mogen blijven dienen van konsideratie en advies, voornamelijk wat de beschikking over de maatschappelijke gelden betreft. Inmiddels betuigt het bestuur aan de commissie in zake „het loon” voormeld zijnen dank voor de onbekrompen wijze, waarop zij hare taak heeft gelieven op te vatten en af te werken.

„**Geschenken.** — Even als in vroegere jaren heeft de Maatschappij welsprekende bewijzen van belangstelling ondervonden, en wordt aan ieder, die haar geschenken aanbood, daarvoor opregte erkentelijkheid betuigd. Wij ontvingen: 1°. van onzen hooggeschatten 80jarigen voorzitter honorair, den heer D. D. BÜCHLER, een werkje: *Korte beschrijving en plan der romeinsche bouwvallen, gevonden in 1827—29 onder Voorburg, op de hofstede Arentsburg*, en omschreven door wijlen den hoogleeraar REUVENS; — 2°. van de Koninklijke akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde, deel X, stuk 1, 2 en 3, en afd. *Natuurkunde*, deel I, 2° reeks, stuk 3, en van deel II n°. 1, benevens het *Verslag*

over 1865 der commissie voor het opsporen en bewaren van voortbrengsels der oud-vaderlandsche kunst; — 3°. van het Koninklijke instituut van ingenieurs, *Verhandelingen* 1865—66, afl. 1 en 2, en *Vertalingen uit vreemde tijdschriften* 1865—66, afl. 2, 3 en 4, en n°. 1 en 2 van 1866—67; — 4°. van het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant: *Geschiedenis der rederijders in Noord-Brabant*, door dr. C. R. HERMANS, met twee bijlagen, en supplement-katalogus der bibliotheek van voornoemd genootschap; — 5°. van de Nederlandsche maatschappij tot bevordering van nijverheid, deel VII, 3^e reeks, stuk 3—12, en deel VIII, stuk 1—4, benevens de *Handelingen der 89^e algemeene vergadering* gehouden te *Haarlem* van 11 tot 13 Sept. 1866; — 6°. van de Hollandsche maatschappij van landbouw, n°. 1, 2 en 3 van hare *Berigten en mededeelingen*; — 7°. van de Vereeniging voor volkslijt, haar tijdschrift n°. 11 en 12 over 1865, en n°. 1—12 van 1866, benevens de bijbladen n°. 5—12 1865, en van 1866 n°. 1—4; — 8°. van de Société d'archéologie dans le duché de Limbourg, tome II, livr. 3 en 4, en tome III, livr. 1—4; — 9°. van den *Messenger des sciences historiques*, verschijnende te *Gent*, 2 ex. van de 4e afl. 1865, en 2 van n°. 1—4 1866; — 10°. van het Comité des inscriptions funéraires et monumentales de la province de la Flandre Orientale, afl. 45—50; — 11°. van de Smithsonian Institution te *Washington*, *Annual report of the board of regents, for the year 1864*; — 12°. eenige verslagen over 1865, als: van het Koninklijk oudheidkundig genootschap en van de Ambachtsschool alhier, van de afdeeling 's Gravenhage dezer Maatschappij en van die der Vereeniging Tot bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in dezelfde stad; — 13°. van den heer ARNAUD SCHAEPKENS te *Brussel*: *Monument religieux en style composite; l'Église des Recollets à Maestricht; la grande commune teutonique à Vieux-Jongs; Bas-relief roman à l'église Notre-Dame à Maestricht; Diepenbeek en (Limbourg); la statue Saint-Michel sur la flèche de la tour de l'hôtel-de-ville de Bruxelles*; — 14°. van de afd. *Amsterdam*, 2 ex. der reeds vermelde *Verhandeling* van den heer N. REDEKER BISDOM: *Over de uitbreiding dezer gemeente*; — 15°. van den heer N. S. CALISCH, eene houtgravure voorstellende het middenschip van het *Paleis voor volkslijt* tijdens de eerste nijverheids-tentoonstelling in 1866; — 16°. van den heer J. H. LELIMAN, het 3^e deel van het door hem uitgegeven *Album*, eene brochure over de naamlooze vennootschap *Paleis voor volkslijt*, getiteld: *Een oordeel over haar prospectus, hare prijsuitschrijving en haar gebouw*; benevens eene verhandeling, getiteld: *De 500ste vergadering der Vereeniging Architectura et Amicitia te Amsterdam, den 8 Mei 1867 herdacht*; — 17°. van den heer J. BOLSUIS, korrespondent te 's Hertogenbosch, twee fotografische afbeeldingen van de onlangs gesloopte jubé in de St.-Janskerk aldaar; — 18°. van den heer J. E. VAN DEN AREND, korrespondent te *Haarlem*, twee

photografische afbeeldingen van de gesloopte Nieuwe of Kenemerpoort aldaar; — 19°. van hh. Burgemeester en Wethouders der gemeente *Leiden*, vier fotografische afbeeldingen der onlangs geamoveerde Rijnsburgsche en Hoogewoerdsche poorten aldaar.

„**Bibliotheek.** — Deze is in goeden staat, en wordt geregeld door geschenken en door den aankoop van tijdschriften en boeken vermeerderd. Het plan bestaat in dit jaar aan de leden een volledige katalogus toe te zenden. Het reglement en de commissie der boekerij zijn onveranderd gebleven. Het bestuur verwacht op de bepaalde uren een drukker bezoek van de leden, dan tot dusverre het geval is geweest.

„**Lokalen.** — Het archief der Maatschappij is op 1 Mei 1867 verplaatst naar de Wijde-Kapelsteeg, E 131, alhier. Het huis, even geschikt als welgelegen, is gehuurd voor drie jaren en wordt bewoond door den heer J. M. LEMMERS, die sedert de stichting van de Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst*, met ijver en liefde, enkele harer belangen heeft behartigd op eene wijze, die openbare waardering verdient. De Maatschappij, gedurende 19 jaren gevestigd in twee vertrekken in het *Hôtel de Ster*, Nes alhier, had sedert lang behoefte aan eene ruimere lokaliteit. De commissie uit het bestuur, gemagtigd om op aannemelijke voorwaarden eene meer geschikte woning op te sporen, is volkomen geslaagd. Het bestuur wenscht dat de nieuwe woning der Maatschappij ook nieuwe voordeelen brenge, te meer daar het jaar 1867 voor haar een buitengewoon duur jaar zal zijn.

„**Uitnoodigingen.** — Even als ten vorigen jare, werd het bestuur heuschelijk genoodigd tot bijwoning van de jaarlijksche vergadering der *Ambachtsschool* alhier, op 21 Maart ll., en van de prijsuitdeeling van de *Koninklijke akademie van beeldende kunsten* op 26 Junij ll. Het heeft zich bij die gelegenheden doen vertegenwoordigen.

„Zietdaar, mijne heeren, den stand der Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst*, nu zij hare 25^e algemeene vergadering houdt. Ongetwijfeld noemt gij dien toestand bevredigend en zelfs verblijvend, vooral wanneer gij bedenkt dat onze Maatschappij nooit eenige subsidie vroeg en genoot, en al de onkosten van hare boek- en plaatwerken uit eigen fonds en inkomsten wist te bestrijden, zonder de leden op te zware schatting te brengen. Op dezen dag is er geen penning schuld en behoeven wij, naar mijne meening, voor hare toekomst geen zorg te hebben. Geen zorg, heb ik gezegd, mijne heeren, en toch zij bestaat bij het bestuur wel, maar een zorg welke onze maatschappelijke arbeid meebrengt en die een edel leven geeft, wanneer gij allen, als leden, de taak van het bestuur wilt verlichten,

door uwe werkdadige belangstelling en medewerking te toonen voor de *Bouwkundige bijdragen*, de uitgave van *Afbeeldingen van oude gebouwen*, de *prijsvragen*, en daarenboven van uwen gewaardeerden steun door aankoop van de werken der Maatschappij steeds meer en meer zult doen blijken. Gij zult, wij hopen het, dien steun blijven verleen in algemeenen zin, ten bate voor onze Maatschappij. Moge ons aller voornemen op dit ons feest eene heilige belofte blijken te zijn. Ieder onder ons kan immers meêwerken met woord en daad tot bestendiging en verhooging van den bloei onzer Maatschappij, die, gedurende het vierde eener eeuw niets dan de bevordering van het algemeen kunstbelang beoogde, zonder zich ooit te hebben gewaagd op eenig terrein, dat niet het hare was en mogt wezen. Nergens heeft onze Maatschappij van haren invloed gebruik gemaakt tot bevoorregting of verdediging van enkele harer leden of hunne stelsels. Zij heeft geen enkele kunstrigting uitgesloten, getuigen hare werken. Juist daardoor is haar naam onkreukbaar, juist daardoor zijn hare wortels fiks in het kunstveld vastgegroeid en heeft zij een hoog kunstgezag; niet het gezag dat komt en gaat, maar het gezag dat blijft, omdat het door den arbeid, die adelt, verkregen is. Haar leeftijd is de ernstig mannelijke geworden. Zij heeft hare kracht, haren invloed en bloei te danken aan uwe voortdurende wenken, medewerking en genegenheid. Zij heeft ze te danken aan het goede doel dat zij beoogt. Ieder jaar één stap nader, en wij vorderen veel op den onafzienbaren kunstweg. Dit jaar vooral zal blijvende herinneringen en voordeelen achterlaten. Of zou ik onze tentoonstelling, heden door den voorzitter geopend, mogen vergeten? Zou ik den Raad van bestuur der *Koninklijke Akademie van beeldende kunsten*, die ons van het stedelijk gebouw waarin zij gevestigd is, de doeltreffende expositie-zalen heuschelijk afstond, niet reeds hier op onze vergadering hulde doen en onze erkentelijkheid betuigen? Zou ik de afdeling *Amsterdam* dezer Maatschappij voor haar fraai geschenk niet danken, bij gelegenheid van ons zilveren feest op toepasselijke wijze in verband gebragt met eene openbare hulde aan de beroemde bouwmeesters HENDRIK DE KEYSER en JACOB VAN CAMPEN, ons meesterlijk door onzen stadgenoot, den kunstschilder J. H. MASCHHAUPT op het doek gebragt? Zou ik de Vereeniging *Architectura et Amicitia* alhier onvermeld mogen laten, die het archief der Maatschappij met een belangrijk geschenk vermeerderde, en het andermaal deed uitkomen, dat zij de bloem van Amstels bouwkunst studerende jongelingschap in haar midden bevat? Zou ik de *honoraire* en *gewone* leden vergeten, die, als om strijd de bewijzen van hunne belangstelling in de Maatschappij en haar vijf-en-twintigjarig bestaan hebben gegeven? Zou ik den schijn van achteloosheid niet op ons laden, wanneer ik vergat den feestredenaar, T. VAN WESTRHEENE WZ., hier als onzen gast het welkom toe te roepen, en hem bij voorraad dank te zeggen voor zijne belanglooze welwillendheid, waar-

mede hij deze Maatschappij vereert? Neen, mijne heeren, gij verlangt van het bestuur, in welks naam ik de eer heb te spreken, evenmin achteloosheid als niet-erkenning van werkelijke diensten. En daarom, dank aan u allen, die onzer Maatschappij, dezer vergadering en onzer tentoonstelling tot luister en steun zijt. Dank aan hen in het bijzonder, die door sprekende bewijzen hunne liefde jegens onze Maatschappij aan den dag leggen; dank aan hen, die, door werkdadig belang te stellen in haar schoon doel, wellicht den naijver en de vrijmoedigheid hebben weten op te wekken bij velen, die, met groote plannen voor de toekomst beziel, slechts op eene geschikte gelegenheid wachten, om ze openbaar te maken en voor te stellen. Maar ik vrees te veel van uwe mij zoo goedwillig verleende aandacht te vergen. Wij hebben onzen penningmeester en daarna den feestredenaar te hooren en nog andere belangrijke huishoudelijke werkzaamheden te verrigten. Daarom eindig ik mijn verslag met een heilwensch aan de feestvierende Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*.

„Onze groote dichter HUYGENS zong den regeerders van *Amsterdam* in hun nieuw raadhuis aldus toe:

Is 't ook soo voorbeschikt, dat deze marm're muren
Des Aerdtryks uyterste niet hebben te verduuren;
En werdt het noodigh dat het Negende verschijn',
Om 's Achtste Wonderwerks Nakomeling te zijn;

God, uwer Vad'ren God, God, uwer kind'ren Vader,
God, soo naby u, zij die kind'ren soo veel nader,
Dat hare welvaart noch een Huys bouw' en besit',
Daer by dit nieuwe sta, als 't Oude stondt bij dit.

„Dat was schoon gezegd en veel gezegd, ingenomen als zij waren met hun achtste wonder, het trotsche kapitoel, VAN CAMPENS meesterstuk op den Dam, in deze stad. En ingenomen als wij zijn met de kroon, die onze geliefde Maatschappij, naar ons aller overtuiging, met fierheid mag dragen, brengen wij haar denzelfden wensch toe. Dat zij moge blijven bloeijen en toenemen in het tweede 25-tal jaren, gelijk zij het deed in het eerste, opdat hare *zilveren* kroon eene *gouden* worde; dat zeer velen uit ons midden op de gouden bruiloft in 1892 mogen aanzitten, om van dezen feestavond, 7 Augustus 1867, te getuigen, met even regtmatic welbehagen, als thans de oprigters terugzien op hunne eerste bijeenkomsten in 1842.

„En voegen wij bij dien wensch als bruiloftsgift nog deze gelofte, dat wij, de voetstappen dier oprigters drukkende, even als zij, onze krachten zullen blijven veil hebben voor de bevordering der bouwkunst in *Nederland*; dan zal ook hier eendragt magt maken; dan zal ook de bouwkunst meer en meer bloeijen; dan zal dit jubilé zijne rijke vruchten brengen; dan zal deze Maatschappij leven, en blijven een

sieraad onder de kunstbevorderende instellingen van ons dierbaar vaderland.”

De voorzitter bedankt den sekretaris, in naam van het bestuur, voor het uitvoerig verslag door hem voorgelezen, en vindt in den bijval der vergadering welsprekende bewijzen van goedkeuring. Hij herinnert dat het bestuur de magtiging der vergadering heeft verzocht tot betaling der som van f105.75, voor gemaakte onkosten door de commissie ter 24^e algemeene vergadering (in 1866), benoemd om te rapporteren over eene „betere regeling van het loon der architecten.”

De heer I. GOSSCHALK vraagt, als lid en in naam van de commissie, het woord en geeft zeer uitvoerige inlichting over deze post en over de wijze waarop de commissie heeft gemeend hare taak en het haar toegekende regt van assumtie te mogen opvatten. Spreker wijst op het verschil, dat er naar zijne meening schijnt te bestaan tusschen de commissie en het bestuur, en stelt voor de commissie nog niet te onbinden, en haar uit te noodigen in vereeniging met het bestuur de onderwerpelijke zaak verder te regelen.

De voorzitter herinnert den heer GOSSCHALK den aard der benoeming dezer commissie, verschilt met hem in meening, en vraagt de magtiging der vergadering tot uitbetaling aan de commissie der f105.75, voor gemaakte onkosten.

Deze magtiging wordt verleend, en daarna wordt het verslag andermaal, en in al zijne onderdeelen, met bijvals-betuigingen goedgekeurd.

Aan de orde is het verslag van den penningmeester over het jaar 1866.

De heer P. J. HAMER, door den voorzitter uitgenoodigd zijne rekening en verantwoording voor te lezen, voldoet aan dit verzoek.

Uit zijne mededeeling (hierachter in haar geheel opgenomen, bijlage I), blijkt het volgende:

inkomsten, met het saldo van 1865.....	f12605.39 ^s
uitgaven in 1866.....	„ 7131.94 ^s
blijft in kas een saldo, over te brengen op 1867, van.....	f 5473.45.

De voorzitter benoemt de heeren T. ROMEIN van *Leeuwarden*, F. DEKKER van *Rotterdam* en JOH. HILMAN van *Amsterdam* tot leden der commissie, aan welke wordt opgedragen met den penningmeester den staat der inkomsten en uitgaven, na te zien. Deze commissie verklaart zich daartoe bereid.

De voorzitter benoemt de heeren G. N. ITZ van *Dordrecht*, H. P. ESKES van *Nieuwer-Amstel* en G. B. SALM, medebestuurder, tot leden der commissie van stemopneming, bij de verkiezing van twee bestuurders, en verzoekt hen, in de rustpoos, den uitslag der stemming te willen opmaken.

Deze commissie is bereid aan het verzoek des voorzitters te voldoen.

Hierna volgt eene rustpoos, gedurende welke beide kommissiën hare werkzaamheden volbrengen, en door de leden der vergadering met de meeste belangstelling bezigtigd worden de 12 antwoorden, (67 teekeningen), die op de prijsvragen van 1865 zijn ingekomen, t. w.: een museum voor kunstwerken, een kerkgebouw met predikantswoning voor eene protestantsche dorpsgemeente en de hoofdingang naar een stadhuis.

Bij de hervatting der vergadering geeft de voorzitter het woord aan den heer T. VAN WESTRHEENE WZ., en noodigt dezen namens het bestuur en de vergadering uit, als feestredenaar te willen optreden. De heer VAN WESTRHEENE onthaalt de vergadering op een welsprekend voorgedragen verhandeling, die zijne hoorders aan zijne lippen boeit en herhaaldelijk, vooral bij het slot, met langdurige toejuiching wordt begroet.

De voorzitter acht het zich een aangenamen pligt namens het bestuur en de leden, den heer VAN WESTRHEENE, dank te betuigen voor zijne bij uitnemendheid toepasselijke rede, en verheugt zich dat de naam van den redenaar, die welwillend deze vergadering en het zilveren feest met zijne talenten is komen opluisteren, blijvend aan deze Maatschappij zal verbonden zijn, vooral als hij zijne toestemming zou gelieven te geven, dat die rede wierde opgenomen in de *Bouwkundige bijdragen*, 16^e deel 1^e stuk ingevolge het programma der feestviering (zie verslag over 1866, blz. 23 sub C.). De leden der Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst* zouden dan allen in het bezit kunnen worden gesteld van een afzonderlijken overdruk der even toepasselijke als schoone verhandeling van den feestredenaar. De heer VAN WESTRHEENE voldoet op de meest heusche wijze aan het hem gedane verzoek.

De commissie van onderzoek der rekening en verantwoording, uitgenoodigd tot het uitbrengen van rapport, verklaart, bij monde van den heer JOH. HILMAN, dat hare taak door den heer penningmeester zeer gemakkelijk is gemaakt, dat zij alle stukken en bescheiden naauwkeurig heeft onderzocht en gekontrôleerd en niet gearzeld heeft den algemeenen staat van het financieel beheer te onder teekenen. Zij betuigt den penningmeester haren dank en wenscht dat hij nog vele jaren op dezelfde loffelijke en gelukkige wijze ten beste der Maatschappij *Tot bevordering der bouwkunst* moge werkzaam zijn, en vooral, dat de goede uitkomsten van zijn beheer, op dit feest verkregen, mogen worden gewaardeerd. De vergadering verklaart hiermede volkomen in te stemmen.

De voorzitter brengt den dank des bestuurs en der vergadering aan de commissie, déchargeert den penningmeester over 1866, en onderteekent met den sekretaris, in

gevolge art. 22 der wet, de rekening en verantwoording, staande de vergadering, ten blijke van hare volkomene goedkeuring.

Alsnu wordt door de commissie van stemopneming voor de keuze van twee bestuurders bekend gemaakt, dat zijn ingekomen 116 geldige stembriefjes, en dat de uitslag der stemming is als volgt:

de heer P. J. HAMER.....	104 stemmen,
„ „ H. M. TÉTAR VAN ELVEN MGZ..	49 „
„ „ P. J. H. CUYPERS.....	34 „
„ „ J. VAN MAURIK.....	21 „
„ „ A. N. GODEFROY.....	16 „
„ „ J. A. ROOSEBOOM.....	8 „
te zamen.....	232 stemmen.

Na betuiging van den dank des bestuurs aan de commissie van stemopneming, verzoekt de voorzitter den heer P. J. HAMER, met overgroot meerderheid herkozen, zijne betrekking als bestuurder andermaal te aanvaarden, waarop de heer HAMER antwoordt dat hij bereid blijft, der Maatschappij zijne beste krachten aan te bieden, en diensvolgens de verkiezing aanneemt.

Uit bovenstaande stemming blijkt, dat geen volstreckte meerderheid van stemmen is verkregen voor een tweeden bestuurder.

De voorzitter geeft zijne bevreemding te kennen, dat op hem, ofschoon hij zich niet herkiesbaar heeft gesteld, eenige stemmen zijn uitgebragt, en meent over deze te kunnen beschikken ten behoeve van hem die het grootst aantal stemmen op zich heeft vereenigd.

Deze meening wordt bestreden door den heer I. GOSSCHALK. Hij oordeelt dit voorstel des voorzitters niet voor aanneming vatbaar, en vraagt of de wet spreekt van *volstreckte meerderheid*.

Door den voorzitter wordt voorgelezen artikel 14 der wet, waarin deze woorden zeer duidelijk voorkomen.

De sekretaris stelt voor eene herstemming tusschen de twee heeren die de meeste stemmen hebben verkregen. Hiertoe wordt overgegaan, en nu blijkt dat zijn uitgebragt 118 geldige stemmen, verdeeld als volgt:

de heer H. M. TÉTAR VAN ELVEN MGZ.....	104 stemmen,
„ „ P. J. H. CUYPERS.....	14 „
te zamen...	118 stemmen,

zoodat eerstgenoemde als bestuurder is gekozen. De gekozene niet tegenwoordig zijnde, zal de sekretaris den heer VAN ELVEN daarvan berigt zenden en hem tot de aanvaarding der betrekking uitnoodigen.

Aan de orde is de uitreiking der behaalde eereprijsen aan de bekroonden.

De voorzitter herinnert, dat het rapport van beoordeeling, ingevolge art. 48, n°. 5, der wet, in deze vergadering ter kennisneming voor de leden en belanghebbenden is gedéponeerd.

De sekretaris deelt mede dat de heer T. C. A. COLENBRANDER, die tot zijn leedwezen verhinderd is hier tegenwoordig te zijn, schriftelijk hem heeft gemagtigd den aan zijn museum-ontwerp toegekenden accessit-prijs van f 150 en het getuigschrift der Maatschappij in ontvangst te nemen. Door den voorzitter worden deze eereblijken aan den sekretaris overhandigd, met verzoek de gelukwensen der vergadering, en van het bestuur, den heer COLENBRANDER te willen overbrengen.

De heer A. J. H. VAN DEN BRINK, tijdelijk te *Weenen* gevestigd, wordt door zijnen vader, den heer H. J. VAN DEN BRINK, architect te *Driebergen*, vertegenwoordigd, aan wien de voorzitter het getuigschrift en den prijs van f 150 voor het bekroonde ontwerp eener kerk voor eene protestantsche dorpsgemeente ter hand stelt, na vader en zoon te hebben geluk gewenscht.

De heer VAN DEN BRINK dankt namens zijnen zoon den voorzitter en is overtuigd dat dit openbaar blijk van goedkeuring hem in zijne bouwstudien krachtig zal aanmoedigen.

De heeren JACOB OLIE JBZ. van *Amsterdam* en J. D. LABOTS van *Kralingen*, beide bekroond voor hunne ontwerpen ingezonden op de derde prijsvraag, „een hoofdtoegang van een stadhuis,” ontvangen de door hen behaalde prijzen, bestaande voor ieder in het getuigschrift der Maatschappij en eene som van f 50, nadat de voorzitter beide heeft geluk gewenscht met de goedkeuring van hunnen kunstarbeid. De bekroonden danken den voorzitter voor zijne toespraken.

Na afloop dezer plegtige handeling vraagt de voorzitter welk lid het woord verlangt, en wie op morgen, den dag der algemeene bijeenkomst, over een of meer der onderwerpen en vragen, voorgesteld bij missive n°. 91/1422 in November 1866, wenscht te spreken.

De heer W. N. ROSE stelt zich voor vraag 8, de afdeeling *Zwolle* de vragen 3, 7 en 10, de afdeeling *Amsterdam* vraag 1, en de heer J. H. LELIMAN de vragen 1 en 3 te beantwoorden.

De heer M. G. TÉTAR VAN ELVEN betuigt aan de vergadering zijne erkentelijkheid voor de eervolle benoeming van zijnen zoon, dezen avond tot bestuurder gekozen, en meent, ofschoon niet als gemagtigde sprekende, de verzekering te mogen geven dat deze benoeming op hoogen prijs zal worden gesteld.

De heer A. C. PIERSON acht het zich een aangenamen pligt den heer A. N. GODEFROY, als aftredend voorzitter, zijnen dank in het bijzonder, en dien der vergadering in het algemeen te betuigen voor de vele en gewigtige diensten,

belangloos met ijver en liefde gedurende negentien achtereenvolgende jaren door hem aan de *Maatschappij tot bevordering der bouwkunst* bewezen. Spreker ziet noode en met leedwezen den heer GODEFROY zijnen werkkring verlaten, doch eerbiedigt de redenen die hem daartoe hebben doen besluiten.

De vergadering stemt met de woorden des heeren PIERSON volkomen in, en geeft daarvan getuigenis door daverende en langdurige toejuichingen.

De voorzitter is den heer PIERSON erkentelijk voor de tot hem gerigte toespraak, en geeft de verzekering dat hij als belangstellend lid aan de Maatschappij al zijne toegenegenheid zal blijven betuigen, welke belofte door de vergadering met algemeene toejuiching en erkentelijkheid wordt ontvangen.

De heer I. GOSSCHALK vraagt het woord en komt, in naam der commissie voor de regeling van het architectenloon, terug op de voorstellen vervat in haar rapport. Spreker oordeelt dat de dag van morgen bijzonder geschikt en aangewezen is, dit rapport in behandeling te brengen.

De voorzitter kan zich met deze meening niet vereenigen, omdat het rapport te laat is ingekomen (17 Junij jl.) en de tijd door het bestuur aanmerkelijk te kort is geoordeeld, om het naauwkeurig te overwegen; maar voornamelijk bestrijdt de voorzitter de meening van den heer GOSSCHALK, omdat het rapport niet ter kennis van alle leden is gebragt.

De heer I. GOSSCHALK acht een nader onderhoud tusschen de commissie en het bestuur wenschelijk, en zou het betreuren indien de zaak insluimerde.

De sekretaris is van oordeel dat alle leden volkomen regt hebben kennis te nemen van alle rapporten, die bij het bestuur inkomen en waarover hun advies wordt verzocht en noodig is. De leden die geen architecten zijn, of dit kunstberoep niet uitoefenen, mogen in geen geval van die bedoelde kennisneming worden uitgesloten, te meer daar alle mannen uit het vak over de zaken niet tot hun dagelijksch beroep behoorende een even gezond als onpartijdig oordeel kunnen uitbrengen. Juist aan zoodanig oordeel hecht de sekretaris in deze hooge waarde; hij zou het wenschelijk achten dat het rapport, ingevolge de meening van het bestuur, in de *Bouwkundige Bijdragen* of op andere wijze meer algemeen bekend werd gemaakt; hij verwondert zich zeer sterk dat de heer GOSSCHALK zich nu tegen de publiciteit heeft verklaard, en stelt het oordeel in deze van de beide medeleden, in wier naam hij spreekt, op hoogen prijs.

De voorzitter licht andermaal de opdracht aan de commissie toe, doet het verschil uitkomen tusschen deze en de zienswijze van den heer GOSSCHALK, en stelt voor dat het rapport als bijlage tot het verslag opgenomen en in de eerste plaats ter kennis van alle leden der Maatschappij gebragt zal worden. Hij zou ongaarne medewerken tot het

terughouden van stukken wier openbare bekendmaking wenschelijk is.

Na nog eenige discussie tusschen de heeren GODEFROY, GOSCHALK en LELIMAN, hoofdzakelijk tot nadere toelichting van het gesprokene en over de algemeene bekendmaking loopende, besluit de vergadering, op voorstel des voorzitters, dat het rapport zal worden gedrukt, (zie bijlage III hierachter); na welk besluit de heer GOSCHALK in naam der commissie te kennen geeft, dat zij hare taak nederlegt en zich met deze zaak niet verder wenscht in te laten.

Niemand meer het woord vragende, betuigt de voorzitter aan de aanwezigen den dank des bestuurs voor hunne blijken van belangstelling en van instemming met zijn beheer en zijne handelingen; verheugt zich over de welsprekende bewijzen daarvan, bij hernieuwing en in zoo hooge mate op dit zilveren feest getoond, wijst op de voordeelen eener eendragtige samenwerking, dankt allen voor hunne geëerde

tegenwoordigheid, en in het bijzonder hen die door geschenken blijken hunner toegenegenheid gaven; herinnert aan de vele en verdienstelijke antwoorden op de verschillende prijsvragen, en vertrouwt dat de belangen en het doel van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* al meer en meer door de leden op den waren prijs zullen worden gesteld, en zij allen, zonder onderscheid en in toenemende mate zullen blijven meêwerken tot bevordering van den bloei der Nederlandsche Bouwkunst en van deze Maatschappij.

Ingevolge de aantekeningen ter 25^e algemeene vergadering opgemaakt, voorgelezen en goedgekeurd ter bestuurs-vergadering, gehouden den 31 Augustus 1867.

IN NAAM VAN HET BESTUUR:

De bestuurder sekretaris,

J. H. LELIMAN.

Bijlage I.

ALGEMEENE STAAT DER ONTVANGSTEN EN UITGAVEN
VAN DE MAATSCHAPPIJ:
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,
over het jaar 1866.

ONTVANGSTEN.

Batig saldo van 1865..	f 4433.19 ⁵
Rente van f 1000 4 % en van f 100 2 1/2 %, alsmede van f 2000 à déposito.....	148.90
Kontributie van 1012 leden à f 5.....	5060.—
Opbrengst van de uitgegeven werken der Maatschappij.....	2963.30
TOTAAL.....	f 12605.39 ⁵

Nagezien en goedgekeurd in de algemeene vergadering van 7 Augustus 1867.

De Commissie belast met het nazien der rekening en verantwoording over 1866:

JOH. HILMAN,
T. ROMEIN,
F. DEKKER.

AMSTERDAM, 7 Augustus 1867.

De Penningmeester der Maatschappij:

P. J. HAMER.

Goedgekeurd door de 25^e Algemeene vergadering van 7 Augustus 1867 en namens haar ingevolge art. 21 der wet, ondertekend door:

A. N. GODEFROY, voorzitter.
J. H. LELIMAN, sekretaris.

UITGAVEN.

Maatschappij.	f 312.25
Lokaalhuur en assurantie.....	200.—
Bekrooningen.....	1040.—
Druk-, bind- en plaatwerk.....	350.—
Schrijffloonen enz. en bode.....	20.—
Reiskosten van beoordeelaars.....	148.40
Onkosten algemeene vergadering.....	156.72 ⁵
Onderscheidene benooddigheden.....	414.43
Uitschotten van bestuur en korrespondenten.....	f 2641.80 ⁵
Uitgaaf Bouwkundige Bijdragen enz.	
Graveren en drukken van platen voor de <i>Bouwkundige bijdragen</i>	f 1026.30
Drukwerk van idem.....	1267.50
Graveren en drukken van platen <i>Oude gebouwen</i> 11 ^e afl.....	700.60
Drukwerk van idem.....	99.—
Honorarium en salarissen.....	794.75
Tijdschriften en bindwerk.....	438.—
Uitschotten en benooddigheden.....	163.99
4490.14	
TOTAAL.....	f 7131.94 ⁵
Batig saldo, te brengen op de rekening van 1867.....	f 5473.45
	f 12605.39 ⁵

Batig saldo, te brengen op de rekening van 1867.....

RAPPORT DER KOMMISSIE VAN BEOORDEELING OVER DE ONTWERPEN,

als antwoorden ingekomen op de prijsvragen, die in het jaar 1865 door de Maatschappij

„Tot bevordering der Bouwkunst” zijn uitgeschreven.

„Eerste onderwerp: Een museum voor kunstwerken en oudheden voor eene groote stad des rijks.

„Ontwerp n°. 1 gemerkt: *Laudanda voluntas*.

„Aan de bij het programma gestelde bepaling betreffende de oppervlakte is in het ontwerp voldaan, de ruimte der binnenplaatsen echter medegerekend. Aan de gelegenheid tot uitbreiding door aanbouw is niet genoegzaam gedacht.

„De wijze van afsluiting van het gebouw van den openbaren weg is niet aangegeven.

„Tot juist begrip van dit ontwerp had men meer teekeningen verlangd.

„Overeenkomstig de doorsnede-teekeningen ligt onder het geheele gebouw eene verdieping als *sous-terrain*, zonder dat uit de teekeningen of memorie blijkt waar de toegangen en verlichting zijn aangebragt.

„De indeeling der plans kan niet geacht worden aan de vereischten voor een museum, bij het programma opgegeven, te voldoen.

„Er is niet gelet op de rigting der windstreken bij den aanleg der kunstzalen; want gesteld, dat de zaal der glasmalerijen (*o*) op de zonzijde, het zuiden, ligt, dan verkrijgen de beide groote schilderijzalen het zijlicht van de oost- en westzijden.

„Het gebouw wordt door de te veelvuldig aangebragte gangen in onderscheidene geïsoleerde deelen verdeeld.

„De vestibule is onvoldoende verlicht en geheel ongeschikt om er zware voorwerpen langs binnen te brengen.

„De uitbouw en ter weërszijden van den ingang is onvoldoende voor de bestemming, in de memorie van toelichting daaraan gegeven.

„De vertrekken voor het dienstpersoneel tusschen de kunstzalen zijn af te keuren, als niet beantwoordende aan het programma, en hinderlijk voor de behoorlijke circulatie.

„De vorm der zalen voor beeldhouw-, snij- en drijfwerken is ondoelmatig, daar de voorwerpen aan de tegenovergestelde zijde der vensters geplaatst, bij de breedte der zaal van bijna 10 el, hoogst onvoldoende zullen verlicht zijn; ook wordt bij deze zalen de gelegenheid gemist, de voorwerpen stelselmatig te plaatsen.

„De opgang der trappen, onmiddellijk bij den ingang der groote zaal, wordt niet doeltreffende geacht, kunnende aan de passage op dat punt zeer belemmerend zijn.

„De konstruktie der bovenverlichting van het trapportaal is niet op de teekening aangewezen. De pilasterversiering, in het bovengedeelte van het trapportaal op de doorsnede-teekening aangegeven, komt op de plantekening niet voor.

„Het begrip des ontwerpers, volgens de memorie van toelichting, omtrent het doel der receptie-zalen, is onjuist; de bestemming, volgens het programma, is tot ontvangst van hooge personen bij bijzondere gelegenheden en tot dat einde is de ligging ongeschikt.

„De groote middenzaal is voor een museum, gelijk het programma vordert, te groot; de verlichting, door de halfcirkelvormige lichtramen, is onvoldoende voor eene zaal van die afmetingen, vooral voor het halfronde achtergedeelte, dat genoegzaam alle licht mist. Dit achtergedeelte, hetwelk de ontwerper, blijkens zijne toelichtende memorie, tot het stelselmatig plaatsen van beeldhouwwerken heeft aangebragt, is daartoe ongeschikt.

„De pilaster-ornementen, met de verder aangebragte lijstwerken doen meer aan een salon, dan aan een museumzaal denken; eene vlakke marmerbekleding in verschillende stille kleuren komt ons verkieslijk voor. De gemeenschap dezer zaal met den buitenweg, volgens de bedoeling van het programma, wordt gemist.

„De kleine kunstzalen aan de zijgevels zijn onvoldoende van afmeting; ook zijn daarin de, bij het programma gevraagde kunstkasten, niet aangewezen.

„De ligging der lokalen en bureaux van de conservators, aan de uiteinden van het gebouw, is ongeschikt; deze lokalen worden op iedere verdieping en meer in het midden van het gebouw wenschelijk geacht.

„De woning van den concierge ligt ondoeltreffend en hindert de circulatie; men had die digter aan den voorgevel gewenscht. Keuken en kelder, waarvoor voldoende ruimte in het onderhuis aanwezig is, worden gemist, terwijl daarentegen de ontwerper twee kamers meer, dan het programma vraagt, aan deze woning heeft toegevoegd.

„De woning van den bewaarder met afzonderlijken toegang

wordt bij het programma niet verlangd; zij ligt, even als die van den concierge, belemmerend voor de circulatie.

„De retiraden ontsieren de binnenplaatsen; zij behooren niet *buiten*, maar *in* het gebouw aanwezig te zijn; bovendien zijn zij wat weinig in getal en niet genoeg op de verdiepingen verdeeld.

„De vergaderkamer van het bestuur, met de daaraan verbonden kasten op de verdieping, wordt bij het programma niet gevraagd; zij mist genoegzaam alle licht en zou tot niets anders dan tot bergplaats kunnen dienen. De grootte van het op de plantekening aangeduide lichtraam komt niet overeen met de gevelteekening. De bestuurderen zullen ook achter dat halve ronde raam niet aangenaam vergaderen.

„In gemeenschap met het bureau van den conservator behoort eene werkkamer, welke wordt gemist.

„Voor de kleine kunstzalen op de verdieping geldt hetzelfde, wat voor die zalen op den beganen grond is gezegd, namelijk, dat zij te klein zijn en van elkander afgescheiden door de ondoelmatig aangebragte bergplaatsen en kamers voor het dienstpersoneel.

„Eene bergplaats voor dienstdoend personeel (*p*) wordt niet in het programma gevraagd.

„De schilderkamers (*i* en *k*) evenmin, daar het programma de zalen van zoodanige afmetingen bepaalt, dat het kopiëren op de plaats zelve kan geschieden.

„De verlichting der groote schilderijzalen is af te keuren; bovenlicht is met betrekking tot den vorm der zalen verkieslijk, hiertoe wordt de konstruktie in de kap niet aangegeven. Tot het aanbrengen van afscheidingen, welke bij de hier aangegeven zijverlichting onmisbaar zijn, is de vorm der zalen zeer ongeschikt. De ontwerper spreekt wel van bovenlicht; maar dit zal tegenover de staande ramen een ongunstig effect opleveren.

„In het geheele ontwerp is niet gelet op het gerief der bezoekers, daar doeltreffend geplaatste zitbanken gemist worden.

„De wijze van verwarming der lokalen, hoewel in de memorie omschreven, is op geen der teekeningen aangewezen.

„In de kapkonstruktie is het plaatsen van de kapstijlen op de koepelbetimmering gebrekkig, zelfs onsoliede te heeten.

„Het aanbrengen van platten boven de gangen kan door veelvuldige sneeuw veel lekkaadjen veroorzaken. De toren is in de lange doorsnede niet aanwezig; de reden, die de ontwerper in zijne memorie daarvoor zegt te hebben, is ongegrond.

„De zamenstelling van het geheele gebouw geeft geen genoegzamen waarborg tegen brandgevaar.

„De voorgevel met den toren heeft voor het grootste gedeelte meer het karakter van eene kazerne, dan van een museum; het attiek is in strijd met den gevel en met het

bovengedeelte van het midden-avantcorps. De lichtkozijnen aan de binnenzijde van het portiek verschillen veel in hoogte met die aan de voorzijde.

„De triglyphen van de kroonlijst op de onderste pilasters worden binnen het portiek en aan de zijgevels gemist, terwijl daarentegen de consoles van de kroonlijst op de bovenste pilasters in den zijgevel zijn aangegeven.

„Noch uit de memorie, noch uit de teekeningen blijkt de keuze der bouwmaterialen.

„De uitvoering der teekeningen is zeer middelmatig.

„Ingevolge bovengenoemde aanmerkingen kan dit ontwerp op geene belooning aanspraak maken.

„Ontwerp n°. 2, gemerkt: *Excelsior*.

„Aan den bij het programma gestelden eisch, wat de oppervlakte betreft, heeft de ontwerper voldaan.

„De voorgestelde wijze van uitbreiding des gebouws is, wegens de groote veranderingen aan de hoeklokalen en het gedeeltelijk wegbreken der zijgevels, in verband met de distributie, zeer ongeschikt.

„De afsluiting van den openbaren weg, ofschoon in de toelichtende memorie bepaald en op het situatieplan aangegeven, komt op de overige teekeningen niet voor.

„De voorgestelde beplanting (situatie-teekening) tusschen het hek en het gebouw is ongunstig voor het effect en voor het gebouw zelf.

„De verhooging van den vloer der benedenverdieping tot 2 el boven de straat veroorzaakt vele moeilijkheden. Het ware doeltreffender geweest meer hoogte te nemen tot het aanbrengen van geschikte entrées, zoowel om de voorwerpen gelijkstraats binnen het gebouw te brengen en door hijschmachines tot de vereischte hoogte op te voeren, als tot gerief van de bezoekers, bij slecht weder.

„De indeeling der plans is zeer onregelmatig en voldoet niet aan de behoeften van een museum.

„De afscheidingsmuren der kunstzalen zijn doelloos en maken een gang rondom de groote zaal noodig; door het gemis van dezen gang is de groote zaal eigenlijk een vestibule.

„Het in de kunstzalen aan de kortste zijde aangebragte licht veroorzaakt aan de tegenovergestelde zijde eene onvoldoende verlichting.

„De kunstkasten zijn ongunstig geplaatst; het midden der zalen is daartoe beter geschikt. De konstruktie der kunstkasten is anders vrij wel voorgesteld.

„De regthoek-vorm is voor de groote zaal doeltreffender dan de aangegeven achthoek; de gaanderijen zijn te breed tot verlichting der daaronder geplaatste voorwerpen.

„De plaatsing en de toegang der retiraden zijn ongeschikt; deze behooren voor iedere sekse afzonderlijk te zijn.

„Eén diensttrap in het gebouw is te weinig.

„De woning van den concierge is van den hoofdingang te ver afgelegen.

„De ligging en de onmiddellijke aansluiting der receptie-zalen zijn ongeschikt.

„Dezelfde aanmerking geldt voor de vertrekken der directie en voor de spreekkamers.

„De konstruktie der hoofdtrappen is niet voldoende; de daaronder zijnde doorgang is te laag.

„De verdeeling der kunstzalen op de verdieping is even ongeschikt als die op den beganen grond. De bovenverlichting is goed aangebragt; doch het digtmaken der ramen is geen gelukkig denkbeeld.

„De toegangen naar de kunstzalen van de breede gaanderij der groote zaal zijn niet voldoende. De ligging der zalen voor glasschilderwerken op het noorden is af te keuren; de zuidzijde komt ons daartoe verkieslijk voor.

„Eene enkele kamer voor één conservator is onvoldoende.

„De verwarming met haarden, waaraan de ontwerper de voorkeur geeft boven die met andere verwarmingstoestellen, is voor een museum af te keuren.

„De zamenstelling van het gebouw bevat vele gebreken.

„Het aanbrengen van het hoek-avantcorps aan de zijgevels en de dikte der muren, ten wille van de nissen daaraan gegeven, is gebrekkig.

„De dikte der muren, zelfs van die waarop de hangkappen rusten, is veel te gering.

„De balklagen zijn, even als de muren, te ligt.

„De overwelling der vloeren op de eerste verdieping komt op geen der teekeningen voor.

„De konstruktie der bekoepeling van de groote zaal is zeer onvolkomen aangegeven.

„De verbinding der halve kapgebinden aan het overige deel der bekapping van de kortste zijden der groote zaal, is te zwak. De wijze van schoring der kapbalken is gebrekkig.

„De konstruktie van de kroonlijst, boven de vier kolommen van den péristyle aan den voorgevel, is op de aangegeven wijze niet bestaanbaar.

„De zamenstelling der bovenverlichtingen is onvoldoende aangegeven.

„De konstruktie der attieken met de daarachter liggende goten is af te keuren.

„Het monumentale aanzien des gebouws is slechts ten deele verkregen. In den voorgevel zijn de kolommen van den péristyle te ver uit elkander verwijderd; de pilasters op de hoeken, voor iedere verdieping, zijn hier niet passend (doorgaande pilasters, als in den péristyle zijn aangebragt, zijn te verkiezen), en de boogvormige kozijnen van het middendeel zijn in strijd met den gekozen stijl.

„De zijgevels zijn met den voorgevel niet in overeenstemming.

„De aan dit ontwerp toegevoegde details geven blijk van den ijver en goeden wil des vervaardigers.

„De bewerking der teekeningen is niet geheel onverdien-

stelijk. Zwakheid in konstruktie en naaktheid in dekoratie veroorzaken in het geheele ontwerp een koud en gevoelloos aanzien, zeer in strijd met het onderwerp.

„De door den ontwerper aangegeven materialen zijn goed gekozen.

„Dit ontwerp, hoezeer niet geheel onverdienstelijk, heeft te weinig kunstwaarde om ter bekrooning voorgedragen te worden.

„Ontwerp n°. 3, gemerkt: *L'art est difficile*.

„De ontwerper heeft de bij het programma gestelde oppervlakte van het terrein met ruim 500 vierkante el overschreden.

„Tot de verlangde uitbreiding is dit ontwerp geschikt.

„De afscheiding van den openbaren weg is behoorlijk in acht genomen.

„De indeeling der plans is, op eenige uitzonderingen na, zeer doeltreffend.

„De entrées, vestibulen en portalen zijn ruim en gemakkelijk toegankelijk; alleen de zamenstelling der groote trappen in de hoofdvestibule is niet doelmatig. De drie treden van het kleine tusschen-bordes zouden, in de beide eerste gedeelten van den trap, zonder stoornis zijn aan te brengen; het tweede bordes zou eene grootere ruimte verkrijgen, en het gevaarlijke in de klimming, bij de gebrekkige verlichting, door de vele en kleine bordessen, zou vermeden zijn.

„De verlichting der groote vestibule, alleen door de ingangsoening der groote zaal en de bovengedeelten der trappen, is onvoldoende.

„Het programma verlangt twee receptie-zalen; eene enkele zaal (e), ter grootte van slechts 32 vierk. el, is te weinig.

„De galerijen (i) tot tentoonstelling van fijn bewerkte kunstvoorwerpen zijn, bij eene breedte van 2.30 el, met inbegrip van de diepte der kasten, voor een behoorlijke passage te smal; de meerdere hoogte van 5 treden boven den vloer der zalen (h) veroorzaakt ongemak.

„De rijzing der vloeren h, g, f en e, ieder met een gelijk aantal treden, wordt vereischt; de entrée blijft natuurlijk op de bepaalde hoogte. Eene gelijkmatige verhooging van de verdieping wordt hierdoor noodig, ook met betrekking tot de entresols, die voor hunne bestemming te laag zijn.

„Het in verhouding verhoogen van den bovenbouw kan geen bezwaar opleveren.

„Een hellend vlak aan den achtergevel, op gelijke wijze als aan den voorgevel aanwezig is, wordt in dit geval onmisbaar.

„De gevraagde bureaux en lokalen voor conservators zijn niet aanwezig; de daartoe bestemde vertrekken zijn onvoldoende verlicht.

„De bergplaatsen voor brandstoffen en de verwarmingstoestellen zijn goed geplaatst; doch de wijze van luchtaanvoer in de verwarmingstoestellen is niet aangegeven.

„Door uitbouwingen, zoo als voor de open plaatsen m aan den voorgevel en voor de diensttrappen en privaten aan de zijgevels, kan op gemakkelijke wijze in de behoeften worden voorzien; een doelmatig ingerigt gebouw behoort echter alles in zich te bevatten; op grond daarvan moeten uitbouwingen, die, zoo als hier, het effect benadeelen, worden vermeden.

„De meening des ontwerpers, dat het aangeven der afsluitingen van den openbaren weg de gevelteekeningen zou benadeelen, deelen wij niet geheel.

„De magere, driehoekvormige, vooral aan de onder-einden zwakke steunsels, onder het tien el hooge koepeldak op het verlengde der kolommen geschroefd, zijn niet voor een monumentaal aanzien geschikt; bovendien is hooge bekoepeling niet in overeenstemming met en nadeelig voor het effect van den onderbouw.

„De schermen, binnen de zalen aangegeven, zijn bij de bovenverlichting af te keuren; de daardoor veroorzaakte schaduw op de wanden werkt nadeelig op de verlichting der schilderijen tegen die wanden, terwijl de schilderijen tegen die schermen geplaatst gebrekkig licht ontvangen.

„De aangegeven zitbanken zijn aan de passage hinderlijk en benemen de noodige ruimte tot het kopiëren der schilderijen.

„De ordonnantie der gevels mist eenheid; de verschillende stijlen, hier bij elkander gevoegd, maken een zonderling contrast.

„De konterforten (schraagpijlers van middeleeuwschen oorsprong) aan het middengedeelte des voorgevels, zijn zonder onderling verband en niet redegevend.

„De zijgevels zijn niet symetrisch.

„Het geheel heeft meer een schilderachtig en theatraal dan een monumentaal en karakteristiek aanzien.

„Wij brengen hulde aan den ijver des ontwerpers, de moeite en zorg aan dit ontwerp besteed. De duidelijkheid van voorstelling en beschrijving, waardoor het zoo zeer ingewikkelde der verschillende deelen met juistheid kan nagegaan worden, verdient allen lof.

„De ontwerper heeft het bewijs van veelomvattende studie gegeven.

„Op grond van het voorafgaande, beantwoordt evenwel dit ontwerp niet ten volle aan het gestelde programma; de groote verdiensten nogtans, die het bevat, leiden tot aanbeveling voor eene belooning, zonder er nu juist een accessit aan te willen toekennen.

„Tweede onderwerp: een kerkgebouw voor eene protestantsche dorpsgemeente, met toren, konsistoriekamer en woning voor den predikant.

„Ontwerp n°. 1, gemerkt: *Dorpskerk*.

„De ruimte voor het verlangde aantal zitplaatsen is aanwezig.

„Uitgangen aan de achterzijde zijn niet aangegeven; goed ingerigte togtportalen ontbreken.

„De ontwerper heeft op de plaatsing der avondmaals-tafel niet gerekend.

„De rigting der zitplaatsen is niet doeltreffend; de plaatsing evenwijdig aan den voorgevel verdient de voorkeur.

„In de doorsnede-teekeningen worden het orgel en de zitbanken gemist; de doorlopende gaanderij voor de plaatsing van het orgel is overbodig; de toegang tot het orgel alleen door den toren was voldoende.

„De konsistoriekamer is goed geplaatst, doch te groot.

„De aangegeven hoogte binnen het kerkgebouw is te gering.

„De ventilatie zou doelmatiger zijn aangebragt door het maken van openingen in de eindgevels; hierdoor zouden de luchtkokers op het kerkdak, welke misstand veroorzaken, kunnen ontbeerd worden.

„De kapkonstruktie is vrij goed, doch niet bijzonder soliede.

„De konterforten aan den hoofdingang zijn doelloos.

„Het geheel, zoo uit- als inwendig, heeft een zwaarmoedig en gedrukt aanzien.

„In het plan der predikantswoning is het bij programma gevraagde aanwezig.

„De gang is onvoldoende verlicht.

„Er is te veel ruimte aan kasten enz. opgeofferd.

„De ongelijke breedte der vleugels aan den voorgevel veroorzaakt misstand. Het geheel heeft, even als het kerkgebouw, een zwaarmoedig voorkomen.

„De bouwstijl van de kerk en die der woning zijn in overeenstemming en in alles goed volgehouden.

„De menigvuldig aangebragte torentjes zijn doelloos.

„De vele kleuren der materialen veroorzaken een onbehaagelijk aanzigt.

„Voor de uitvoering der teekeningen komt den ontwerper lof toe.

„Het ontwerp bezit genoegzame verdiensten om loffelijk vermeld te worden.

„Ontwerp n°. 2, gemerkt: *Deo*.

„De vorm van het grieksche kruis voor het plan is niet geheel ondoelmatig gekozen; wij twijfelen evenwel of de rigting der zitplaatsen voor het gehoor is aan te prijzen.

„Het aantal zitplaatsen is voldoende.

„Onder de tribunes en in het schip der kerk is te zwak licht.

„Eene doorlopende gaanderij voor het orgel is onnoodig en geeft een zwaarmoedig aanzien.

„De groote portalen naast den toren zijn doelloos, geven den toren een zwak aanzien en ontnemen de symetrie aan de zijgevels.

„De plaatsing der nachtmaalstafel is niet aangegeven.

„De tribunes en trappen, ofschoon niet gevraagd, zijn goed geplaatst.

„De konsistoriekamer heeft de vereischte grootte; de daarbij verlangde bergplaatsen en het privé zijn goed aangebracht.

„De doorsneden hebben een gedrukt aanzien, dat in de werkelijkheid, door het aanbrengen van de holle aanvulling der hoeken, nog sterker zal uitkomen.

„De plafonds met de caissons in de kruisarmen zijn hier af te keuren, en weinig in overeenstemming met de naakte wanden en de magere omgeving der kozijnen.

„De avondverlichting ontbreekt in de doorsnede-teekeningen; in de lange doorsnede mist men de zitplaatsen, den predikstoel en het orgel.

„De verschillende deelen der kapkonstruktie zijn onderling niet overeenstemmend. Het geheel inmetelen van kap stijlen is af te keuren; houtbederf en verzwakking der muren zijn daarvan het gevolg.

„De bouwstijl der gevels is niet onbehagelijk en goed volgehouden, doch toont weinig kracht.

„De hoogte van veertig el van den toren is voor dit ontwerp te groot.

„De plans van de predikantswoning bevatten het gevraagde; de schikking is weinig ordelijk.

„De breedte der vestibule, in verhouding met het trapportaal, is gebrekkig en met de ordonnantie niet in overeenstemming te brengen.

„De gang is te smal en onvoldoende verlicht.

„De kamer der *suite* aan den achtergevel is te klein, te lang en te smal, heeft te ongelijkmatig licht en mist gemeenschap met de kinderkamer; de stookplaats is ondoelmatig aangebracht.

„De aansluiting van bad- en kinderkamer achten wij voor het gebruik noodig.

„De aanleg der privaten door uitbouwing is gebrekkig en deze uitbouwing overigens doelloos. Op de verdieping wordt een privaat gemist.

„Het ware beter de slaapkamers met elkander in gemeenschap en de logeerkamer meer geïsoleerd te plaatsen.

„De studeerkamer is te klein; door de bijvoeging der balkonkamer zou zij eene geschikte grootte verkrijgen.

„De gevels hebben een zwaarmoedig aanzien.

„Het aan eene zijde afgesneden dak veroorzaakt misstand in het zij-aanzigt.

„De ligging der woning met betrekking tot de kerk is goed.

„De teekeningen zijn eentoonig van bewerking, daar alle effect tusschen de wijkende en vooruitkomende deelen ontbreekt; overigens zijn zij tamelijk wel uitgevoerd.

„Het aantal teekeningen, benevens de ijver en zorg daaraan door den ontwerper besteed, geven aanspraak op eene loffelijke vermelding.

„Ontwerp n°. 3, gemerkt: *Le travail est l'ami de la vertu*.

„De kerk biedt, met inbegrip der 90 op de gaanderijen aanwezige zitplaatsen, ruimte aan voor 150 personen meer dan in het programma gevraagd wordt.

„De plaatsing der zitbanken is, ten gevolge van den ondoelmatigen grondvorm en door de veelvuldige gangpaden (waarvan eenige van veel te geringe breedte), te veel verdeeld; daarenboven is de plaatsing van vele banken zóódanig, dat de toehoorders den predikant niet kunnen zien zonder zich geheel om te keeren. In de doorsnede-teekeningen zijn de zitbanken niet aangegeven.

„Eene geschikte plaats voor de avondmaaltafel wordt gemist.

„De nis, waarin de predikstoel is geplaatst, is te laag.

„De gekozen bouwstijl drukt het karakter eener dorpskerk niet uit. De kerk is te groot van omvang en het bovengedeelte van den toren, plotseling verdunnende op de ondermassa, is onbehagelijk; evenwel zijn in den voorgevel de zware uitgemetselde consoles onder de kroonlijst van het middengedeelte niet in overeenstemming met de fijne hoekpijlers; daaruit volgt dat de ontwikkeling van den toren uit den voorgevel niet vloeiend is. De schoorbogen aan de kleine torens boven de hoekpijlers geven eene met hunne bestemming strijdige uitwerking.

„De vierkante pilasters boven de achthoekige pijlers aan het terugspringend gedeelte van het avant-corps zijn op de voorgestelde wijze niet aan te brengen; bovendien zijn deze pilasters met het overige niet in overeenstemming.

„Het onderdeel van den toren is aan de achterzijde en binnen de kerk niet voldoende gemotiveerd. Het uurwerk van den toren is ongunstig geplaatst en in de doorsnede niet aangegeven.

„De kapkonstruktie, eene navolging van die uit schinkels kerk in *Moabit* bij *Berlijn*, is te zwaar, niet in verhouding met de hoogte van het gebouw en alleen bij regelmatig verdeelde dakvlakken aan te bevelen.

„De niet ondersteunde einden der gaanderijen tegen de muren is niet konstruktief.

„De gekozen materialen zijn doelmatig.

„De avondverlichting is op de teekeningen niet aangegeven.

„De wijze van luchtversching, door het gedeeltelijk openen der ramen, is zeker hoogst eenvoudig, maar niet doeltreffend.

„De toegang uit de konsistoriekamer tot den predikstoel, door de publieke kerkportalen, is af te keuren.

„De verdeling van het plan der predikantswoning is regelmatig; evenwel missen de vertrekken, zoo beneden als boven, alle gemeenschap met elkander.

„Voor gangen en kasten is te veel ruimte gebezigd.

„De toegang tot den kelder is gebrekkig.

„De doorgang naar de badkamer onder het bordes en de passage op dit bordes, onder den zoldertrap, zijn te laag.

„De kasten bij de studeerkamer zijn voor boekenkasten ongeschikt.

„De afsluiting van den trap op den zolder wordt gemist.

„De gevels zijn over het algemeen goed gedacht en in harmonie met de bestemming van het gebouw. In het penant tusschen de beide lichtramen van den zijgevel ter linkerzijde is een voorsprong aangegeven, die op de planteekening niet voorkomt.

„De veranda op het bovenplan is met de gevelteekening in strijd. In den zijgevel is het deurkozijn van den bovengang onder de veranda vergeten.

„In de doorsnede-teekening worden het deurkozijn op den begane grond, en het lichtkozijn op de verdieping aan het einde van den gang, gemist.

„De aangegeven kapkonstruktie is onvolledig en laat te wenschen over, omdat de goten onpraktisch op het muurwerk zijn aangebracht.

„De teekeningen zijn met zorg en tamelijk net uitgevoerd; de stijl is in alles goed volgehouden; de toelichtende memorie is zeer duidelijk.

„De vele verdiensten, die dit ontwerp bevat, geven het aanspraak op loffelijke vermelding.

„Ontwerp n°. 4, gemerkt: *Per aspera ad astra*.

„Het grondplan der kerk is vrij doeltreffend.

„Een enkele toegang is onvoldoende; bij dien ingang wordt een togtportaal gemist.

„De zes zware kolommen zijn voor het vrije gezigt op den predikstoel belemmerend.

„De ruimte aan de achterzijde der kerk (presbyterium) is ondoelmatig, daar zij, door hare diepte, aan een aanmerkelijk deel der toehoorders het gezigt beneemt op den daarin geplaatsten predikstoel.

„Voor de acoustiek is deze ruimte onvoordeelig.

„De plaatsing der zitbanken is op de planteekening niet, en op de doorsnede-teekeningen slechts gedeeltelijk aangewezen.

„Het orgel komt op geen der teekeningen voor.

„Geschikte plaats voor eene avondmaaltafel wordt gemist.

„De konsistoriekamer mist het daarbij verlangde privé en den afzonderlijken toegang naar buiten; hare ligging geeft den achtergevel een onregelmatig aanzien.

„De gekozen bouwstijl, hoezeer niet de uitdrukking van onzen tijd, is in alles goed volgehouden.

„De konterforten, bij de aangenomen konstruktie, zijn onmisbaar en goed aangebracht.

„De ontwikkeling van de regelmatige torenspits uit het ongelijkzijdig grondvlak des torens maakt, vooral bij een overhoeksch aanzigt, minder goed effect.

„De kapkonstruktie is vrij voldoende.

„De zware, vierkant bewerkte bogen zijn niet in harmonie met de fijn bewerkte draagpijlers.

„De gekozen materialen zijn doelmatig.

„De avondverlichting is onvoldoende aangewezen.

„De wijze van luchtversching is doelmatig.

„De ligging van de predikantswoning, in de onmiddellijke nabijheid der kerk, is voor het effect van beide gebouwen niet gunstig.

„De indeeling der plans van de predikantswoning is regelmatig.

„De spreekkamer is te groot naar evenredigheid der andere vertrekken, hare plaatsing onvoordeelig en haar toegang tot de kerk slechts in enkele gevallen gunstig.

„De ligging der badkamer in gemeenschap met de kinderkamer is doelmatig.

„Het studeervertrek boven de kinderkamer is niet doeltreffend.

„De kamer voor eene gouvernante wordt niet gevraagd.

„De aangegeven wijze van verwarming is onvoldoende.

„Op iedere verdieping worden kasten gemist.

„De lichtramen zijn binnen de kamers onregelmatig aangebracht.

„De bouwstijl van de kerk is voor de predikantswoning goed volgehouden.

„De kapkonstruktie, op de doorsnede-teekening voorkomende, is voldoende.

„De bintlagen zijn onvoldoende aangegeven.

„De deuren van keuken en logeerkamer zijn in de doorsnede niet aanwezig.

„De afsluiting van den zoldertrap ontbreekt.

„De ordonnantie der binnenbetimmering wordt bijna geheel gemist, maar was ook niet uitdrukkelijk gevorderd.

„De eigenaardige uitvoering der teekeningen is zeer verdienstelijk en geeft blijk van eene geoefende hand.

„De bedenking van den ontwerper tegen de te kleine schaal en de daaruit volgende mindere duidelijkheid, ware door het leveren van detailteekeningen, die volgens het programma tot aanbeveling zouden gestrekt hebben, op zeer voldoende wijze op te lossen geweest.

„Het geheele ontwerp is artistiek behandeld en beveelt zich daarenboven voor eene dorpskerk beter aan, dan de vorige behandelde ontwerpen; zoodat beoordeelaars aan dit ontwerp de bekrooning wenschen toegekend te zien.

„Derde onderwerp: *De hoofdingang van een stadhuis voor eene gemeente van den eersten rang*.

„Ontwerp n°. 1, gemerkt: *Labore et constantia*.

„De teekeningen zijn middelmatig bewerkt.

„De gebezigde stijl geeft een zwaarmoedig aanzien.

„Op de verhouding tusschen breedte en hoogte is niet gelet.

„De lantaarns tot verlichting zijn ondoelmatig en te laag geplaatst.

„Het geheel mist een grootsch en monumentaal aanzien.

„De gekozen figuren zijn niet zeer gepast en slecht voorgesteld.

„Van eigenaardige ornamentatie is hier geen sprake.

„Het geheel lijkt meer op eene binnenbetimmering, dan op den hoofdingang van een stadhuis.

„Het aanbrengen van verwarming tusschen plafond en dekking is bij het ontwerp ongepast gedacht.

„Dit ontwerp is niet vatbaar voor het toekennen van eenige belooning.

„Ontwerp n°. 2, gemerkt: 1866.

„De teekeningen zijn netjes bewerkt en de wijkende deelen duidelijk aangetoond.

„De bouwstijl is doelmatig gekozen.

„De opvatting van het gevraagde komt ons niet juist voor; de ingang van het stadhuis, hier als *onderwerp* of hoofdgedachte, is naar onze meening in dit ontwerp aan het overige ondergeschikt gemaakt.

„De doorgangen hebben, door het daarbovenstaande, een te veel gedrukt aanzien.

„De vooruitkomende gang aan den publieken weg is niet redegevend en veroorzaakt ongerief.

„De figuren zijn goed gekozen; doch de plaatsing op de zoo hooge pijlers achten wij niet eigenaardig bij den gekozen stijl.

„Er is geene genoegzame plaats voor het aanbrengen van het stadswapen met bijbehorende attributen of eigenaardige ornamentatiën.

„De verlichting is niet genoegzaam aangegeven.

„Niettegenstaande bovengenoemde aanmerkingen heeft dit ontwerp groote verdiensten; voor eene volledige bekrooning kan het nogtans niet in aanmerking komen; maar het is eenige belooning waardig, zoo als aan het slot van dit rapport zal worden voorgesteld.

„Ontwerp n°. 3, gemerkt: *All beginning is difficult*.

„De ontwerper onderstelt aan het stadhuis twee vleugels, met een verbindenden corridor, waarvan het midden-gedeelte de gevraagde hoofdingang is.

„De verhooging van 0.55 el der vloeren van de voetpaden is niet het denkbeeld, aangegeven in het programma, dat meer op een gewoon verhoogd voetpad doelt. De aangegeven verhooging van 0.55 el binnen de verbinding-corridors als onmisbaar aannemende, zouden de drie treden doelmatiger aan de ingangen dier corridors zijn aan te brengen. De hekken waren in dit geval draaijende te maken, van gelijke konstruktie als die voor den doorgang van rijtuigen is opgegeven.

„De teekeningen zijn met zorg bewerkt en verdienen lof.

„De ordonnantie is in monumentalen geest, maar doet ons denken aan triomfbogen. De kroonlijst, boven de lage

poorten voor voetgangers, is minder aangenaam bij de gecanneleerde korinthische kolommen van de hoofdepoort.

„De harmonie tusschen de hoofd- en onderdeelen is niet volgehouden.

„De ordonnantie, met $\frac{3}{4}$ -kolommen voor het overige vierde gedeelte in den muur verborgen, is om verschillende redenen onraadzaam.

„De menigvuldig aangebrachte ornamentatie, ofschoon op zich zelve vrij doelmatig, geeft aan het ontwerp eene minder krachtige uitdrukking.

„Het aanbrengen der gaslantaarns tegen de kolommen is af te keuren, als nadeelig voor het effect van deze; de kandelabres met lantaarns, hoezeer vrij wel van vorm, zijn in dit ontwerp minder gepast; de gevraagde verlichting behoort met de overige deelen van het ontwerp één geheel uit te maken.

„De plaatsing der beeldleeuwen boven de ingangen voor voetgangers is gezocht en niet in harmonie met de lengte der lijst; op de plaats der spits en boven de pilasters waren zij beter aangebragt; terwijl, in overeenstemming met het geheel, de nu door deze figuren ingenomen plaats boven de kroonlijst op geschikter wijze zou zijn aan te wenden voor toepasselijke inscriptiën enz.

„Het denkbeeld, voorgesteld door de figuren die het stadswapen omgeven, is minder net uitgevoerd en ook niet zeer gepast.

„Het torentje komt ons niet redegevend voor, noch voor de harmonie, noch uit behoefte.

„De doorsneden zijn duidelijk, maar niet in verhouding met het front georneerd.

„Hoewel dit ontwerp veel schoons bezit, kan het evenwel niet op bekrooning aanspraak maken.

„Ontwerp n°. 4, gemerkt: Z.

„De ontwerper heeft een zeer net bewerkt projekt geleverd en getoond een kundig teekenaar te zijn.

„De zuiverheid der lijnen, de harmonie der verschillende kleuren, de losheid en juiste teekening der figuren, alles geeft blijken van eene zeer geoefende hand en van veel gevoel.

„De geest, in de plaatwerken van CÉSAR DALY heerschende, komt ons voor in dit ontwerp gevolgd te zijn, evenwel „zoo vrij mogelijk,” om eene uitdrukking uit de toelichtende memorie des ontwerpers te bezigen.

„De bouwstijl geeft eene krachtige uitdrukking en is goed volgehouden; het geheel heeft een monumentaal karakter.

„De ingangen voor voetgangers zijn, naar verhouding der breedte, te hoog, en niet in overeenstemming met den midden-ingang, die een gedrukt aanzien heeft.

„De weinig uitkomende en terugspringende bogen zijn te mager en niet in verhouding met de breede opvatting van het overige.

„Het wapen der stad, als de voornaamste aanwijzing

der bestemming, vindt betere plaats boven den hoofdingang; opschriften en uurwerk zijn meer als bijzaken te beschouwen.

„De voor de penanten aangebrachte kandelabres zijn niet in overeenstemming met het geheel, zij zijn te klein en te mager. Ook geldt hier de aanmerking op de verlichting in ontwerp n°. 3.

„De reden, door den ontwerper opgegeven, tegen het plaatsen der gasverlichting is niet aan te nemen; immers zoo het de bedoeling des ontwerpers is, de gaskroon lager te hangen dan boven het beeld „de Faam”, zou zij voor de rijtuigen hinderlijk zijn. Wij hadden die gaarne daar zien aangebragt, waardoor aan de vereischten van het programma zou zijn voldaan.

„Ook de wijze van aansluiting van het ontwerp bij het stadhuis hadden wij gaarne nog duidelijker aangegeven gezien.

„De doorsnede is goed gekonstrueerd en de daarin aangebrachte allegorie is doelmatig en zeer zuiver van bewerking; alleen vragen wij ons af, hoe het licht achter de wijzerplaat zal worden ontstoken.

„De met banden gemetselde vloer binnen den ingang voor rijtuigen komt ons, boven een marmeren vloer, verkieslijk voor.

„De vele verdiensten van dit ontwerp geven het, naar onze meening, regt op de bekrooning.

„Ontwerp n°. 5, gemerkt: *Agamus pinqui Minerva*.

„De teekeningen zijn net bewerkt en de wijze van uitvoering verdient lof.

„De evenredigheid van de hoogte tot de breedte bestaat, en in de onderdeelen heerscht harmonie.

„Aan het geheel is een monumentaal aanzien gegeven.

„Eene doeltreffende afsluiting is aangebragt. De hekken ter wederzijde, wel niet bij het eigenlijke plan behorende, als zijnde op een borstwering belendende den ingang geplaatst, achten wij minder in harmonie met het geheel.

„Het ontwerp heeft evenwel het karakter van een triomfboog, weinig passend voor den ingang van een stadhuis.

„De figuren, op het attiek geplaatst, zijn goed gekozen, maar, in verhouding tot de hoogte van het portiek, te groot.

„Het wapenschild, een voornaam deel der ornamentatie, is te klein en tusschen de ornamenten schijnbaar gekneld; het behoorde hooger geplaatst en door toepasselijke attributen omgeven te zijn.

„De verlichting tegen de kolommen vinden wij gebrekkelig; zij ontsiert deze en bederft het effect.

„De overige ornamentatie is voor het doel onbeduidend en niet eigenaardig.

„De gekozen materialen, uitgezonderd die voor de kolommen, zijn doeltreffend. Kolommen van marmer kunnen voor een triomfboog passen; voor dit gebouw is genoemd materiaal ongeschikt.

„De konstruktie is ter juiste beoordeeling onvoldoende aangegeven; voor zooveel zij evenwel uit de tekening blijkt, is zij niet praktisch. De verdieping boven den hoofdingang is niet te bereiken, omdat er geen trap wordt voorgesteld.

„De ontwerper heeft bij de uitvoering blijk gegeven van veel ijver en volharding en zich als een vrij goed teekenaar doen kennen.

„De opvatting beantwoordt echter minder aan het programma, en alzoo kan dit ontwerp niet op belooning aanspraak maken.

„Op grond van al het bovenstaande hebben wij de eer aan het bestuur van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* het volgende voor te stellen:

„Eerste onderwerp: *Een museum voor kunstwerken en oudheden, voor eene groote stad des rijks*, — geen der drie ingekomen ontwerpen met de daarvoor uitgeloopte som van driehonderd gulden te bekroonen, maar aan het ontwerp n°. 3, ingezonden met de spreuk: *L'art est difficile*, zonder de belooning nu juist een accessit te noemen, (mits ontwerper zijnen naam wil bekend maken,) toe te kennen een loffelijk getuigschrift der Maatschappij en honderdvijftig gulden, als erkenning van de vele verdiensten in genoemd plan of ontwerp. ¹⁾

„Tweede onderwerp: *Een kerkgebouw voor eene protestantsche dorpsgemeente met toren, konsistoriekamer en woning voor den predikant*, — loffelijk te vermelden het ontwerp n°. 1, motto: *Dorpskerk*, en het ontwerp n°. 2, motto: *Deo*, en aan ontwerp n°. 4, motto: *Per aspera et astra*, als het best gekeurde ontwerp toe te kennen het uitgeloopte getuigschrift der Maatschappij met den prijs van honderdvijftig gulden.

„Derde onderwerp: *De hoofdingang van een stadhuis voor eene gemeente van den eersten rang*, — het ontwerp n°. 4, geteekend: „Z”, te bekroonen met het bij het programma toegezegde getuigschrift der Maatschappij en den prijs van vijftig gulden, en aan den vervaardiger van het ontwerp n°. 2, gemerkt: „1866”, als accessit toe te kennen een getuigschrift der Maatschappij met eene belooning van veertig gulden, mits hij zijnen naam wil bekend maken.

„Aldus gearresteerd in onze vergadering van den 16 Februarij 1867,

A. W. VAN DAM,
E. SARABER,
W. J. J. OFFENBERG,
G. B. SALM,
J. VAN MAURIK, rapporteur.”

¹⁾ Eene beschrijving van het ontwerp (drie platen) vindt men hierachter, bijlage VI.

REGELING VAN HET LOON VOOR ARCHITEKTEN.

Verslag der commissie ingesteld op de algemeene vergadering der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, van den 28 Junij 1866.

Tarieven voor architecten.

De commissie ingesteld op de algemeene vergadering der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, — gehouden den 28 Junij 1866 ¹⁾, — tot het doen van voorstellen, om te geraken tot een regeling van het loon voor architecten, heeft zich sinds dien tijd met hare taak onledig gehouden. Zij begint met op het verschijnsel te wijzen, dat in verschillende gedeelten van *Duitschland* en van *Engeland* de behoefte zich evenzeer als bij ons schijnt te hebben doen gevoelen. In tegenstelling met de bewering van hen, die een vasten standaard der loonen niet wenschelijk achten, en meenden, hetzij dat het gebruik de loonen van zelf regelt, hetzij dat ieder architect, naar gelang van zijnen arbeid zijn honorarium zelf kan vaststellen, ziet men daaruit, dat men nergens die algemeene regelen kan ontberen, zelfs daar niet waar het gebruik van den architect veel meer algemeen is dan bij ons te lande.

Wanneer men het eigenaardige van den werkring des architecten in het oog vat, en zich eenigzins rekenschap geeft van de moeilijkheden, waarin hij veelal geplaatst is, kan dat geen verwondering baren. Het geld, dat als een keurslijf zijne bewegingen omsloten houdt en belemmert, — de spekulatiegeest, die het schier onmogelijke van hem verlangt, en hem dwingt zich in bogten te wringen, slecht vereenigbaar met de konstruktieve strengheid, die hem voor oogen moet staan, — de omstandigheden, waaronder zijne hulp vaak wordt ingeroepen: — dat alles zijn duizendvoudige bronnen van verwikkelingen, waaruit alleen, hetzij te voren gemaakte overeenkomsten, hetzij wettelijke tarieven, hetzij tarieven door onderlinge samenwerking ontstaan, hem kunnen redden.

Te voren met den bouwheer overeenkomsten te maken, levert veelal eigenaardige bezwaren op. Kunstvaardigheid en wetenschap zijn geen koopwaren, die toelaten dat om den prijs gemarchandeerd wordt. Hem, die zijne kunst lief heeft, stuit het tegen de borst, over het kind zijner studie te onderhandelen, als de koopman over een baal wol of koffij, als de fabrikant over hetgeen zijne industrie oplevert. Voeg daarbij, dat het in het algemeen, — en niet ten onregte, — euvel opgenomen wordt, wanneer men begint met voorwaar-

den te stellen, en wantrouwen verraadt omtrent de billijkheid van hem, die den architect met zijne gunst vereert.

Aangezien het niet gemakkelijk gaat, en ook aan veelzijdige moeilijkheden en bedenkingen onderhevig is, om wettelijke tarieven voor het loon der architecten vast te stellen, blijft er dus niets over dan het door onderlinge samenwerking te doen. Het moet dan het streven wezen, om ze zoodanig in te rigten dat zij in de gevallen, die men voorzien kan, een toereikend bolwerk tegen misbruik uitmaken; dat zij gemakkelijk te handhaven, algemeen bekend, en vooral duidelijk zijn; eindelijk dat zij aan de eischen der billijkheid in alle opzigten voldoen, en ons het verwijt doen ontgaan van alleen te zijn opgesteld om de belangen der architecten te bevorderen, ten koste van die der bouwheeren.

Wenschelijk is het, dat bij voorkomende geschillen de regter de tarieven erkenne, om daarnaar vonnis te spreken, zonder gebruik te maken van de in zulke gevallen gewone expertise, terwijl het overigens natuurlijk aan ieder moet vrijstaan, ze al dan niet te gebruiken, al dan niet bijzondere overeenkomsten aan te gaan. Het is noch het doel der commissie, noch zeer zeker ook dat der vergadering bij de gewenschte sanktie van haar voorstel, ze aan iemand op te dwingen.

Zij heeft het dan ook minder wenschelijk geacht, om van die heeren architecten, die het met haar eens zijn, eene onderteekening uit te lokken, of een verbindtenis om alleen naar de tarieven te werk te gaan. Zij meent haar mandaat vervuld te hebben met ze de wereld in te zenden, na ze aan het oordeel van verschillende vakgenooten te hebben onderworpen, terwijl de tijd — de onpartijdigste en onwrikbaarste der regters — zal hebben uit te maken of aan de voorwaarden, die der commissie bij het samenstellen voor oogen zweefden, voldaan is, en of zij te gemoet komen aan de behoefte, waarvan de erkenning werd uitgedrukt in hare benoeming.

In herhaalde bijeenkomsten te *Rotterdam* en te *'s Gravenhage* heeft zij dus kennis genomen: ten eerste, van de wijze, waarop het loon der architecten in andere landen geregeld is; ten tweede, van verschillende voorstellen die gedaan zijn, om door onderlinge vereeniging tot een regeling te geraken. En wel is zij die te weten kunnen komen van *Frankrijk*, van *Rusland*, van *Engeland*, terwijl zij tevens in hare beschouwing opgenomen heeft een tarief in den *Bau-Kalender* te *Berlijn* uitgegeven, (hetzelfde als in het *Pract. Handbuch für Maurer und Zimmerleute*), en een tarief opgenomen in de *Opmerker* van 22 September 1866.

Zij gaat nu over tot een korte vermelding en kritiek der verschillende regelingen. Van zelven springen dan de gebreken, die daarin naar hare meening bestaan, in het oog, en men komt geleidelijk tot den zeer eenvoudigen voorslag daaromtrent, dien de commissie aan uw oordeel onderwerpt.

I.

Frankrijk.

1. In *Frankrijk* bestaat een oud voorschrift van den *Conseil des bâtimens civils* van 12 Pluviose, jaar VIII (1 Febr. 1800). Daarin wordt toegekend het volgende salaris:

- 1°. bij gewone gebouwen voor het maken van ontwerpen..... $1\frac{1}{2}$ pCt.
- 2°. voor de uitvoering..... $1\frac{1}{2}$ „
- 3°. voor de begrooting en de waarmerking der rekeningen..... 2 „
- 4°. voor alles te zamen..... 5 „
- 5°. in geval het werk niet tot uitvoering komt. 4 „
- 6°. Licht het werk op meer dan 5000 m. van de woning des architecten, dan worden die percenten verdubbeld. De reiskosten zijn dan daaronder begrepen.
- 7°. Worden hierbij teekeningen en modellen gevorderd, die buitengewone uitgaven eischen, dan mogen deze afzonderlijk in rekening gebracht worden.

Men ziet daaruit, dat er voor een ontwerp minder gesteld is dan voor een begrooting. Men schijnt dus het uitrekenen der inhouden en het weten van de prijzen der materialen gewigtiger te achten, dan het ontwerpen, waarin toch de gansche kunst en het wetenschappelijk talent des bouwmeesters ligt.

Hoewel de mogelijkheid moet bestaan, om de uitvoering te scheiden van het maken des ontwerps, omdat de rigting van den een meer theoretisch, van den ander meer praktisch is, — de een betere plannen maakt, terwijl de ander beter bestuurt, of meer vertrouwen verdient bij het waarmerken der rekeningen, — kan een dergelijke achterafstelling niet goedgekeurd worden.

Het honorarium van 4 pCt. bij niet-uitvoering, en van 10 pCt. in het geval N°. 6, is zeer overdreven.

2. Wij ontmoeten in *Frankrijk* bovendien een reglement van het ministerie van binnenlandsche zaken van het jaar 1808, toepasselijk op de architecten die traktement genieten, en dat alleen bepaalt, wat zij in verschillende gevallen boven hun traktement mogen in rekening brengen, wanneer de bouwsom meer dan f 50,000 bedraagt.

Dat buitengewoon bouwen wordt in drie klassen verdeeld:

- 1° klasse, boven de 1,000,000 francs;
- 2° „ van 300,000 tot 1,000,000 francs;
- 3° „ onder de 300,000 francs.

De architecten, die bij gebouwen van de 1° klasse aangesteld zijn, hebben een vast traktement van 3500 fr.; bij de 2° klasse 2500 fr.; bij de 3° klasse 1500 fr.

Hun verder traktement is aldus geregeld: wanneer de kosten geen 100,000 fr. bereiken, genieten zij 3 pCt.; loopen de kosten tusschen 100,000 en 200,000 fr., dan genieten zij van de eerste 100,000 fr. 3 pCt., van het meerdere $2\frac{1}{2}$ pCt.

Loopen de kosten tusschen 200,000 en 300,000 fr., dan genieten zij voor de eerste 100,000 fr. 3 pCt., van de tweede 100,000 fr. $2\frac{1}{2}$ pCt. en van het meerdere 2 pCt.

Loopen de kosten tusschen 300,000 en 400,000 fr., dan genieten zij van de eerste, tweede en derde 100,000 fr. hetzelfde als boven; van het meerdere echter $1\frac{1}{2}$ pCt.

Van 400,000 tot 500,000 fr. is voor de eerste 400,000 fr. alles hetzelfde als boven.

Van alles wat boven de 400,000 fr. is wordt 1 pCt. uitbetaald enz.

Het geheel is beter te overzien in de volgende tafel, waarbij dus opgemerkt dient te worden, dat van de bouwsommen boven de 100,000 fr. steeds voor de eerste 100,000 fr. hetzelfde betaald wordt. Het getal in de laatste kolom geldt dus van het overige aantal honderdduizend francs tot dat wat genoemd is.

HONDERD DUIZENDE FRANCS TOT DE	AANTAL PROCENTEN.
1 ^e	3
2 ^e	$2\frac{1}{2}$
3 ^e	2
4 ^e	$1\frac{1}{2}$
5 ^e	1
$7\frac{1}{2}$ ^e	$1\frac{1}{2}$
10 ^e { $6^e - 7\frac{1}{2}^e$	$\frac{1}{2}$
{ $7\frac{1}{2}^e - 10^e$	0.3
∞	0.2

Van een gebouw van 560,000 fr. zou de architect dus ontvangen de som van 10,900 fr., behalve zijn gewoon salaris en dat volgens de klasse, waarin het gebouw valt.

Voor het overige worden buitengewone diensten of kosten, reizen, ontwerpen die niet tot uitvoering zijn gekomen enz. door den minister naar goedvinden geregeld.

De architect kan vergoeding vorderen voor projekten, door hem ontworpen, maar die later door anderen zijn uitgevoerd; zelfs na zijnen dood kunnen vrouw en kinderen nog op $\frac{1}{4}$ van die som aanspraak maken.

Het eerste tarief (dat van 12 Pluviôse jaar VIII) is sinds dien tijd gesanktionneerd door talrijke vonnissen, en door de jurisprudentie, die zich daarover gevestigd heeft. Echter heeft de *Conseil des bâtimens civils* de gewoonte om bij publieke werken, de belooning in drie gelijke deelen te verdeelen:

¹⁾ Zie het verslag der 24^e algemeene vergadering, 1865, kolom 43—49.

- 1°. voor ontwerpen en begrotingen goedgekeurd of aan goedkeuring en aanbesteding onderworpen . . . . . 1²/₃ pCt.
  - 2°. voor leiding, opzigt en het doen naleven der verplichtingen . . . . . 1²/₃ „
  - 3°. voor ontvangst, verifikatie en regeling der werkzaamheden . . . . . 1²/₃ „
- Te zamen. . . 5 pCt.

Het geheel behoudens wijzigingen, die door de omstandigheden noodzakelijk gemaakt worden, en alles zonder reiskosten, die (wanneer geen afzonderlijke overeenkomsten daaromtrent gemaakt zijn) volgens het tarief der expertisen bij de regtbanken berekend worden, d. i. 6 francs per 10 kilom. voor de architecten van *Parijs, Lyon, Bordeaux*, en 4 fr. 50 c. voor de architecten der overige steden.

De *Société Centrale des Architectes* heeft den 29 November 1849 een zitting gewijd aan dezelfde zaak die ons nu bezig houdt, en het volgende besluit genomen:

De raad betreunde het, dat het niet mogelijk was, om voor het loon der architecten eene wijze van betaling aan te nemen, alleen gebaseerd op de verdiensten van het projekt en de moeilijkheid der uitvoering, en zonder slechts de kosten als maatstaf aan te nemen.

Zij meende dus, om der praktische moeilijkheden te ontgaan, die een dergelijke regeling doorgaans na zich zou slepen, dat er niets overblijft, dan de som van 5 pCt. der kosten te handhaven, als algemeene gemiddelde belooning, terwijl buitengewone gevallen daarin echter wijzigingen kunnen brengen.

Omtrent de reiskosten achtte bovengenoemde raad het evenzeer wenschelijk, aan de tarieven der regtbanken vast te houden. Behalve het reeds vroeger vermelde vinden wij nog opgegeven, dat de architecten van *Parijs* 32 fr., en die uit de departementen 24 fr. per dag mogen in rekening brengen, mits zij vier vacatiën per dag doen.

Opmerkelijk is het, dat men niets gesteld vindt voor schetsen, niettegenstaande het dikwijls juist daarbij de grootste moeilijkheid oplevert een voldoende honorarium te erlangen. Der kommissie dunkt het bovendien, dat het niet tot de onmogelijkheden behoort een min of meer geleidelijk tarief, naar gelang van de kunstwaarde van het projekt, vast te stellen.

II.

Rusland.

In *Rusland* vindt men een vrij volledige regeling, echter weder alleen toepasselijk op de gebouwen staande onder het opzigt van de kommissie der keizerlijke paleizen, en op architecten, die reeds een vast traktement genieten.

De gebouwen zijn verdeeld in vier klassen:

- 1° Klasse. Paleizen, musea, monumenten, sierlijke kome-diegebouwen, paviljoen en al wat verder tot pracht gebouwen kan gerekend worden.
  - 2° Klasse. Middelmattige gebouwen met minder kunstmatige uitvoering; b. v. de bijgebouwen van de paleizen, de woonhuizen, en verder al de gebouwen, die geene prachuitvoering vorderen.
  - 3° Klasse. Gewone gebouwen van min of meer grooten omvang, als kazernen, magazijnen, ook kleine houten gebouwen en waterwerken.
  - 4° Klasse. Hiertoe behoort de kunstmatige versiering van de ruw uitgevoerde gebouwen, b. v. de bekleding en versiering van prachtzalen, die van rijke gevels, en voorts al die werken, waarvan de uitvoering veel ornamentteekeningen vordert.
- De percentsgewijze betaling is aldus geregeld (de roebel à f 1.90 in nederl. geld overgebracht).

PERCENTEN.

	1° KLASSE.	2° KLASSE.	3° KLASSE.	4° KLASSE.
tot 47,500...	10 pCt.	9 ¹ / ₂ pCt.	9 pCt.	11 pCt.
" 95,000...	9 ¹ / ₂ "	9 "	8 ¹ / ₂ "	10 ¹ / ₂ "
" 142,000...	8 "	7 ¹ / ₂ "	7 "	9 "
" 237,500...	7 "	6 ¹ / ₂ "	6 "	8 "
" 475,000...	6 "	5 ¹ / ₂ "	5 "	7 "
" 950,000...	5 "	4 ¹ / ₂ "	4 "	6 "
" 1,900,000...	4 "	3 ¹ / ₂ "	3 "	5 "
" 2,850,000...	3 ¹ / ₂ "	3 "	2 ¹ / ₂ "	4 ¹ / ₂ "
boven die som...	3 "	2 ¹ / ₂ "	2 "	4 "

Onder de begroting worden alle uitgaven begrepen, als administratie, toezigt, beheer enz.

Als onder de uitvoering het werk, door doelmatige bezuinigingen van den architect, wordt verminderd, dan heeft dit geen invloed op zijn honorarium; natuurlijk wel als het werk verminderd wordt door zijn toedoen.

Geschiedt de uitvoering buiten de stad, dan wordt het honorarium voor reis- en verblijfskosten van den architect en zijne opzigtters, benevens voor huur van lokalen, met ¹/₅ verhoogd.

Hoewel de dalende schaal bij de verdeeling in klassen veel gewonnen heeft, zijn de klassen zelve echter te onbepaald en te onvolledig. Ook ontbreken er weêr tarieven voor schetsen en voor volledige projekten, waaraan de uitvoering niet verbonden is. Verder is er iets onjuist in, dat terstond in het oog springt, als men het op een voorbeeld toepast.

Veronderstel, dat een rijk georneerd en niet omvangrijk gebouw de som van f 47,500 kost, (hetgeen voorzeker niet buitensporig is), dan zou men, volgens het tarief 4° klasse, daarvoor in rekening kunnen brengen 11 pCt. of f 5225; voor een pakhuis van denzelfden prijs echter 9 pCt. of f 4275. Neemt men nu in aanmerking, dat het eerste werk jaren onophoudelijke vlijt en onafgebroken toezigt kan vorderen, het laatste echter in weinige maanden afloopt, dan wordt het duidelijk, dat er tusschen de twee betalingen geen goede verhouding bestaat. Nog duidelijker wordt dit als

men nagaat, dat voor een magazijn of fabriekgebouw van f 475,000 (wij nemen juist voorbeelden, die niet overdreven hoog en dus van dagelijksche toepassing zijn), het honorarium f 23,750 zou bedragen.

III.

Engeland.

De *Institution of British Architects* heeft het honorarium voor architecten aldus vastgesteld:

Bedraagt de begrotingssom:

minder dan of juist f 1400, dan is het honorarium 10 pCt.	
" " " " " 2400, " " " " " 9 "	
" " " " " 3600, " " " " " 8 "	
" " " " " 4800, " " " " " 7 "	
" " " " " 6000, " " " " " 6 "	
meer " " " " " 6000, " " " " " 5 "	

Reiskosten zijn hieronder niet begrepen. Opzigtters worden niet door den architect betaald; teekeningen, bestek- en begrotingen blijven zijn eigendom.

Toezigt op werken van andere kunstenaars (glasschilderwerk, beeldhouwwerk enz.) wordt met ²/₁₂ pCt. bovendien be-

Klassifikatie der gebouwen naar doel en volmaking.	Klassifikatie der werkzaamheden, die de bouwkundige moet verrigten.	Onderscheiding der gebouwen naar de bouwkosten.				Verhouding der Kolommen.
		A. 2000 —5000 Thaler.	B. 5000 —10000 Thaler.	C. 10000 —20000 Thaler.	D. 20000 Th. en daarboven.	
I. Voor eenvoudige, landelijke gebouwen, (woonhuizen, hofsteden, scholen), fabriekgebouwen enz.	1. Voor het leveren der <i>schetsen op een schaal</i> (grond-plan en gevels) met een oppervlakkige <i>ruwning</i> van kosten van het te verrigten werk.	Percenten der begrooting.				1 : 8
		tot ⁷ / ₁₆	tot ⁹ / ₁₆	tot ⁵ / ₁₆	tot ⁴ / ₁₆	
	2. Voor de onder 1 opgenomen werkzaamheden en de <i>algemeene teekeningen</i> , (plans, gevels, doorsneden, bindlagen) met een gespecificeerde <i>begrooting</i> , waaruit de berekening van alle werkzaamheden en materialen te zien is.	1 ³ / ₄	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₄	1	1 : 2
II. Stadswoonhuizen, dezelfde soort van landelijke gebouwen, pastoren en scholen in de stad, dorpskerken enz.	3. Voor de onder 1 en 2 aangegeven werkzaamheden, <i>alle detailteekeningen</i> , en de opperste leiding van de uitvoering (afsluiten der kontrakten, toezigt op de uitvoering, nazien der rekeningen,) zonder het stellen van een speciaal opzigtter.	3 ¹ / ₂	3	2 ¹ / ₂	2	1
	1 als onder 1 boven.	tot ⁹ / ₁₂	tot ⁸ / ₁₂	tot ⁷ / ₁₂	tot ⁶ / ₁₂	1 : 6
	2 als onder 2 boven.	2 ¹ / ₄	2	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₂	1 : 2
III. Kerken in een stad, belangrijke openbare en bijzondere gebouwen, enz.	3 als onder 3 boven.	4 ¹ / ₂	4	3 ¹ / ₂	3	1
	1 als onder 1 boven.	tot 1 ³ / ₈	tot 1 ² / ₈	tot 1 ¹ / ₈	tot 1	1 : 4
	2 als onder 2 boven.	2 ³ / ₄	2 ³ / ₄	2 ¹ / ₄	2	1 : 2
	3 als onder 3 boven.	5 ¹ / ₂	5	4 ¹ / ₂	4	1

Hoewel de inrigting van het bovenstaand tarief zeer duidelijk en goed te overzien is, moet daartegen in het algemeen worden aangevoerd, dat de betaling zeer laag is; b. v. ³/₄ pCt. voor volledige schetsen van een school van f 175,000 is alles

taald. Bemoeijingen met belendende eigenaars behooren niet tot zijnen arbeid; veranderingen na de vaststelling van het plan worden met ²/₁₂ pCt. betaald, boven de vastgestelde som.

Bij de onderteekening van het kontrakt, ontvangt de architect de helft van het honorarium. Zijn daggeld bedraagt f 3.6 = f 39.60, zegge f 40.

Taxatiën onder de 12,000 gl. worden met 1 pCt., daarboven met ¹/₂ pCt. betaald.

Hoewel deze regeling oppervlakkig veel goeds aanbiedt, ontbreken er betalingen voor schetsontwerpen, en voor een volledig ontwerp, dat niet of niet onder opzigt van den ontwerper wordt uitgevoerd; bovendien ook vaststelling van een tijd waarin de betaling dient te geschieden, wanneer de uitvoering van een ontwerp uitgesteld wordt.

Het loon van taxatiën en daggeld is te hoog.

IV.

Tarief,

uit den *Berliner Bau-Kalender*, ook opgenomen in het *Practisches Handbuch für Maurer u. Zimmermeister*, von W. BRAASCH.

behalve ruim. Ook is er niets opgenomen voor betimmeringen, voor gebouwen met veel versieringen enz.

Ook hier stuit men, even als bij vorige tarieven, op het groote gebrek, dat door de omschrijvingen in de eerste ko-

lom, en de daaruit ontstaande willekeurige afscheidingen, dit tarief geheel zijne bruikbaarheid verliest. Het zal tevens wel niet gemakkelijk zijn te bepalen, wanneer een werk belangrijk is of niet, en de meesten onzer kunstbroeders zullen — geheel terecht — niet van zelf hun werk onder de rubriek „onbelangrijk” gaan brengen.

V.

Tarief uit „de Opmerker” van 22 September 1866.

In de Opmerker, weekblad voor architecten, ingenieurs

KLASSEN.	SOORTEN VAN WERK.	v.d. eerste f 4000	f 4000 - 16000	f 16000 - 40000	f 40000 - 100000	f 100000 - 200000	f 200000 - 400000	f 400000 - 800000	boven f 800000
PERCENTEN VAN DE BEGROOTING.									
1.	Schetsprojecten, bestaande uit de meest noodige platte gronden, opstanden en doorsneden op de schaal van 1/100 tot 1/200, wanneer de architect zijn personeel zelf betaalt.	28/40	20/40	16/40	28/80	24/80	44/160	40/160	36/160
2.	Wanneer (bij gebouwen der 1 ^e , 2 ^e en 3 ^e klasse) de architect bij het sub 1 genoemde een begrooting maakt, gedetailleerd genoeg ter aanbesteding, zonder personeel.	35/40	25/40	20/40	36/80	30/80	55/160	50/160	45/160
3.	Betaalt bij het personeel van het sub 2 genoemde.	42/40	30/40	24/40	42/80	36/80	66/160	60/160	54/160
4.	Voor gedetailleerde ontwerpen (alg. teek., platte gronden, opstand, doorsneden, balklagen, konstruktie-teekeningen, details, zonder dat de architect het personeel daartoe betaalt.	14/8	24/8	8/8	14/16	24/16	22/16	20/32	18/32
5.	Betaalt de architect het personeel voor het sub 4 genoemde.	21/8	15/8	12/8	21/16	36/16	33/32	30/32	27/32
6.	Als boven het sub 4 genoemde nog worden geleverd werkteekeningen, ornamentteekeningen op de natuurlijke grootte, en al wat voor de uitvoering noodig is, zonder personeel.	21/8	15/8	12/8	21/16	36/16	33/32	30/32	27/32
7.	Betaalt de architect bij het sub 6 genoemde het personeel.	196/50	140/50	112/50	98/50	84/50	77/50	70/80	63/80
8.	Als de architect de eerste plattegronden, opstanden en doorsneden op een schaal van 1/100 tot 1/200 van de natuurlijke grootte zelf maakt of onder zijn opzicht laat maken, als hij daarna werk en detailteekeningen maakt, de uitvoering leidt, rekeningen naziet, zonder eenig personeel (ook zonder tekenaars.)	3 1/2	2 1/2	2	1 3/4	1 1/2	1 3/8	1 1/4	1 1/8
9.	Levert de architect bij het sub 8 genoemde het personeel, echter zonder het dagelijksch opzicht.	5 1/4	3 3/4	3	2 5/8	2 1/4	2 1/16	1 7/8	1 11/16
10.	Levert de architect, boven het sub 8 en 9 genoemde, nog het geheel toezigt hebbend personeel en betaalt hij alle kosten (huur, schrijf- en teekenbehoeften, verlichting, verwarming enz.).	7 7/8	5 5/8	4 1/2	3 15/16	3 3/8	3 3/32	2 13/16	2 17/32

In de tweede klasse figureren alle werken onder de eerste klasse opgenomen, als zij architektonische waarde moeten hebben, of van zamengestelde konstruktie zijn, verder alle stads en landelijke woonhuizen, die uit gewoon regelwerk of uit vlakke gepleisterde muren bestaan, alsmede die landbouw- en fabriekgebouwen, die niet tot de eerste klasse behoren, zoo ook eenvoudige armenhuizen, ziekenhuizen of kazernen, waterleidingen, fabrieken enz.

De betaling voor die klasse wordt gevonden als men alle rubrieken van het onder N°. 8 genoemde met 1/2 verhoogt, en dan terugrekent, zoodat het onder 1 genoemde 20

enz. N°. 26, wordt een tarief opgegeven ¹⁾, waarvan dat blad zegt, dat het, op de veertiende zamenkomst van duitse architecten en ingenieurs, door de *Württembergische vereeniging voor bouwkunde* is voorgesteld geweest.

Zoo als het in dat blad staat is het een voorbeeld van omslagtigheid. Wij hebben, om de idee daarvan duidelijk te maken, een enkele der 6 klassen in een tabel gebragt, en alleen de overige klassen vermeld, met opgave der opklimming en der belooning, terwijl wij ten slotte eenige speciale gevallen, die bijzonder opgemerkt dienen te worden, mededeelen.

¹⁾ De ondergeteekende neemt de vrijheid de aandacht van belangstellenden, en die der kommissie in het bijzonder, te vestigen op de artikelen, over de onderwerpelijke regeling van het loon voor nederlandsche architecten, voorkomende in het kunstblad de *Opmerker*, n°. 10, 11 en 13 van 9, 16 en 30 Maart 1867.

J. H. LELIMAN.

bibliotheken, ministeriën enz.; de vijfde klasse de prachtige gebouwen, als vorstelijke sloten of paleizen, kerken en kapellen, eerepoorten, rijke schouwburgen enz.; de zesde eindelijk monumenten, openbare fonteinen, voetstukken voor standbeelden, altaren, preekstoelen, dekoratiën, winkelpuijen enz. De betaling wordt gevonden als men het geval, in onze tabel onder 8 opgenomen, voor elke der klassen met 1/2 pCt. verhoogt en voor de gevallen 1, 2 en 3 doet als onder de klasse 2 is vermeld.

Om logisch te wezen, zou men dus voor elke dezer 6 klassen hetzelfde moeten doen als wij voor de eerste klasse deden, zoodat men dan niet minder dan 60 onderverdeelingen kreeg, hetgeen zeer zeker het gemakkelijke gebruik niet bevordert.

Het tarief moet nu zoo gebezigd worden, dat men de verschillende sommen, die het aangeeft, bij elkaar telt. Een gebouw van de eerste klasse dus, dat f 50,000 kost, wordt op de volgende wijze betaald:

Voor de eerste f 4,000 à 3 1/2 pCt. . . f 140
van f 4,000 tot „ 16,000 „ 2 1/2 „ . . „ 300
„ „ 16,000 „ „ 40,000 „ 2 „ . . „ 480
„ „ 40,000 „ „ 50,000 „ 1 3/4 „ . . „ 175
Totaal. . . f 1095

als de architect het personeel niet betaalt.

Bovendien komen daarin nog een aantal bijzondere gevallen voor, die wij kort vermelden.

1. Is de bouwsom kleiner dan f 1000, dan worden de procenten met 1/3 verhoogd.
2. Voor reparatiën en veranderingen worden de vijf eerste klassen met 25 pCt. vermeerderd.
3. Wordt het werk niet bij aanbesteding, maar in eigen beheer uitgevoerd, dan kan de architect, naarmate hij het personeel al of niet betaalt, en naar het bedrag der bouwsom, van 1 tot 2 1/2 pCt. meer rekenen.
4. Is het werk meer dan een half uur gaans van de woonplaats van den architect verwijderd, dan kan hij 1/2 pCt. meer rekenen, terwijl hem bovendien de reis- en verblijfkosten vergoed moeten worden, (daarvoor is een regel opgegeven).
5. Voor vlugtige schetsen wordt de gebruikte tijd betaald.
6. Voor een begrooting van een ontwerp, door een anderen architect vervaardigd, kan men 10 pCt. van de tabel in rekening brengen.
7. Voor het opzicht over werken, door een anderen kunstenaar ontworpen, doch waarvoor de architect de maten moet aangeven, komt hem 2 pCt. van de gemaakte kosten toe.
8. Bij overlijden van den architect, onder het werk of vóór de afrekening, wordt het aandeel in het honorarium door drie scheidslieden uitgemaakt.

9. De ontwerpen en teekeningen, voor den bouw geleverd, blijven het eigendom van den architect. Hij is echter verplicht tegen vergoeding der kosten juiste kopie te leveren.

Wij meenen niet te veel gezegd te hebben, toen wij beweerden, dat dit tarief — niettegenstaande het vele goede — door te grooten omslag, voortspruitende uit de zucht naar volledigheid, bijna geheel onbruikbaar is. De klassen zijn te onbepaald en te zeer onderworpen aan subjektieve meeningen en uiteenlopende zienswijzen.

Bovendien is het optellen der verschillende posten, om tot honorarium te komen, onbillijk en kan tot misbruik aanleiding geven. Immers hetgeen voor een werk van f 40,000 te verrigten is, bestaat niet uit een werk van f 4,000, waarvoor dan 3 1/2 pCt. te betalen, plus uit een werk van f 12,000 à 3 pCt., plus uit een van f 24,000 à 2 1/2 pCt., maar wel uit één geheel.

Wilde men een afnemende schaal aannemen, waarvoor op zich zelf beschouwd wel eenige aanleiding bestaat, daar de moeite lang niet met de uitgebreidheid toeneemt, dan zou men eerder omgekeerd moeten te werk gaan, en het werk splitsen in een van f 24,000 à 3 1/2 pCt., plus een van f 12,000 à 3 pCt., plus een van f 4000 à 2 1/2 pCt.

Daar het echter onmogelijk is, een splitsing in te voeren, die met eenige juistheid de grenzen der moeite bepaalt, doet men beter daarvan geheel af te zien.

Door het aantal soorten in dit tarief, die alleen daardoor onderscheiden zijn, of men al dan niet hulp bij de uitvoering van bestek en teekeningen gebruikt, (een onderscheid, dat ter zake niets afdoet, en bij ons niet ligt burgerschap zou verkrijgen), kan het honorarium in klasse II tot 6 pCt., in klasse III zelfs tot 9 pCt. opklimmen. Beter is het eens voor altijd te bepalen, dat de kosten van opzicht bij de uitvoering voor den bouwheer komen, of dat daarentrent afzonderlijke regelingen te treffen zijn.

De opgegeven verblijfkosten van f 5 zijn te gering; de vermeerdering van 1/2 pCt., als het werk een half uur van de woning des architecten verwijderd is, te hoog.

VI.

Voorslag der Kommissie.

Wij willen nu overgaan tot de regeling van het honorarium des architecten, die de kommissie tot slotsom van hare overwegingen de eer heeft voor te stellen.

Zonder twijfel — dit blijkt genoegzaam uit het voorgaande — is het onmogelijk alle gevallen te voorzien, waarin de hulp van den architect wordt ingeroepen, en blijft het een vruchteloos streven, om lange lijsten op te stellen, waarin voor iedere soort van gebouwen een honorarium wordt aange-

geven, en waarin het al of niet aanwezig zijn van ornamenten, het al of niet bezitten van kunstwaarde tot maatstaf gesteld is.

Echter wordt de belangrijkheid van een bouwwerk in het algemeen vrij wel aangegeven door den prijs, in verhouding tot de uitgebreidheid, vooral tot den kubieken inhoud.

Het zegt niets, wanneer men beweert, dat een gebouw f 100,000 heeft gekost; maar het geeft eenigzins een maatstaf, als men weet hoeveel oppervlakte het beslaat. Nog nader wordt de belangrijkheid er van bepaald, als men den kubieken inhoud kent, natuurlijk tegenover lieden, die bij ervaring weten wat men voor een prijs van zoo en zooveel per kubieke el kan leveren.

Het is daarom, dat de kommissie na rijp beraad geoordeeld heeft, niet beter te kunnen doen, dan den kubieken inhoud van een gebouw, in verband tot de kosten, als basis van haar tarief aan te nemen. Die basis wordt dan gevonden, als men den kubieken inhoud, binnen zekere vooraf bepaalde

grenzen, deelt op de totale kosten. Dat quotiënt — waarvoor zij den naam van *begrootingseenheid* voorslaat — moet toepasselijk gemaakt worden op de 4 hoofdgevallen, die zich in de praktijk voordoen: namelijk:

- 1°. op ruwe schetsen, alleen een verdeling aangevende in plattegrond;
- 2°. op schetsen op een schaal, bestaande uit de belangrijkste plattegronden, de noodige façaden, en — zoo het ter verduidelijking wenschelijk is — doorsneden, benevens een op dat alles gegronde raming van kosten, die in het algemeen al zeer nabij de werkelijkheid kan komen;
- 3°. op volledige plannen, met bestek en begrooting, geschikt ter aanbesteding;
- 4°. op plannen onder 3°. genoemd, met de vervaardiging der details (werk- en ornamentteekeningen), de leiding en de comptabiliteit.

Begrootingseenheid.	Ruwe schets, 1 ^e soort, zie hierboven sub 1°.	Schets op een schaal, 2 ^e soort.	Volledig plan, 3 ^e soort.	Volledig plan met leiding, 4 ^e soort.
Gulden per begrootingseenheid.				
van f 1 tot f 4.	0.07	0.13	0.19	0.25
van f 4 tot f 6.	0.08	0.15	0.23	0.30
van f 6 tot f 7.	0.09	0.17	0.26	0.34
van f 7 tot f 8.	0.10	0.18	0.27	0.35
van f 8 tot f 9.	0.11	0.20	0.30	0.47
van f 9 tot f 10.	0.13	0.25	0.38	0.50
van f 10 tot f 12.	0.14	0.28	0.42	0.55
van f 12 tot f 15.	0.15	0.30	0.45	0.60
boven f 15.	0.17	0.33	0.49	0.65

Het is het raadzaamst, en voor de gemakkelijheid der berekening het eenvoudigste, om den kubieken inhoud te nemen: *buitenswerks*, van den beganen grond tot de lijst aan de bovengoot van een gebouw, of tot dat deel, wat daarmede overeenstemt, en dan de begrootingseenheid te vinden, door die te deelen op de totale kosten, de fundering en het dak er onder begrepen.

Schijnbaar is dit onjuist. Men moet echter bedenken, dat de begrootingseenheid in zekeren zin een fiktieve eenheid is, en men daarin niet heeft te zien de juiste kosten voor de kubieke el gebouw — want waartoe zou een dergelijke

opgave dienen! De begrootingseenheid rijst door de bijvoeging van die posten wel, maar liet men ze er af, dan zou men alleen — om tot een passend honorarium te komen — de betaling per begrootingseenheid moeten verhoogen. Bij voorbeeld: als men aangenomen heeft, dat — wanneer de begrootingseenheid *p* gulden bedraagt, men zou te betalen hebben *a* gulden per eenheid, om tot een genoegzaam honorarium te komen — (de begrootingseenheid *p* gevonden zijnde volgens den voorslag der kommissie), dan zou men, als die posten er af gelaten worden, tot een begrootingseenheid *p—q* komen, waarvoor dan misschien *a—b* gulden vastgesteld is.

Deze *a—b* gulden geven echter geen billijk honorarium af; men heeft dus niets anders over dan de betalingen te verhoogen, tot dat men weder tot *a* gulden komt. In de werkelijke som, die betaald moet worden, maakt het dus volstrekt geen onderscheid.

Bijzondere bepalingen.

1. Bedragen de sommen, waaruit de begrootingseenheid gevonden wordt, minder dan f 1500, dan worden de betalingen per begrootingseenheid verdubbeld.

Bedragen dus in de vierde horizontale rij, b. v. het aantal begrootingseenheden minder dan 200, dan betaalt men per begrootingseenheid f 0.70.

2. De reis-, verblijf- en vakatiekosten worden berekend naar den afstandswijzer voor het koninkrijk der Nederlanden.

3. Opzigtters worden niet door den architect betaald.

4. Bestekken en teekeningen blijven het eigendom van den architect.

Zij mogen door geen ander worden uitgevoerd. Ook wanneer bij geringe wijzigingen daarvan klaarblijkelijk gebruik gemaakt is, heeft de architect aanspraak op de helft der belooning van het tarief.

5. Veranderingen of bijvoegingen na de vaststelling van het plan worden extra betaald volgens het tarief. Bezuinigingen door toedoen van den architect worden niet afgetrokken.

6. Toezigt op werken van andere kunstenaars, waartoe de architect maten verstrekt, wordt met 2 pCt. van de kosten betaald. Bemoeijingen met belendenden behooren niet tot zijnen werkkring.

7. In den regel wordt het honorarium in dezelfde termijnen als die van den aannemer of uitvoerder, en tegelijk daarmede betaald.

8. Bij niet-uitvoering, of bij beraad over al of niet uitvoering vervalt het honorarium hoogstens een half jaar na den dag van inlevering der plannen, bestekken of begrootingen.

9. Bij overlijden van den architect vóór de voltooiing van het werk, hebben zijne erfgenamen of regtverkrijgenden het regt op $\frac{1}{4}$ gedeelte van het onvervallen gedeelte van het honorarium.

10. Bij buitengewone betimmering of versiering van enkele vertrekken of deelen van een gebouw, die veel ornament- of werkteekeningen vereischen, wordt dit gedeelte tot het vinden van de begrootingseenheid als niet bij het gebouw voorkomende beschouwd. Over dat deel wordt dan een afzonderlijke begrootingseenheid opgemaakt, en daarna volgens tarief te werk gegaan.

Vóór dat de kommissie hare taak neêrlegt, zij het haar vergund bij voorbaat enkele bezwaren te weerleggen, die misschien bij den aandachtigen lezer zullen opgekomen zijn.

Ten eerste wenscht zij de redenen aan te geven, die haar noopten een geringe wijziging voor te stellen in de gewone betaling. Het is gebruikelijk, dat voor de plannen zonder de uitvoering de helft in rekening wordt gebragt van hetgeen men voor de plannen met leiding, details enz. berekent. Dit komt haar eenigzins onbillijk voor. De moeite der leiding, ten minste bij werken van den omvang zoo als zij bij ons te lande gewoonlijk voorkomen, zijn lang niet dubbel zoo groot als die om een plan met bestekken te maken, terwijl daarentegen in de eerste teekeningen of schetsen de geheele idée reeds dient te liggen. Het is daarom dat zij voorstelt, voor de uitvoerige schetsen met raming de helft te rekenen van het honorarium voor het geheele plan met de leiding, terwijl zij voor de volledige plannen zonder leiding het $\frac{3}{4}$ gedeelte daarvan voorslaat.

Wat nu het tarief zelf aangaat, zij heeft dit zamengesteld, nadat zij zich, van verschillende kanten en ook uit de *Bouwkundige bijdragen*, begrootingseenheden had verschaft, en is daarbij van den regel uitgegaan dat het honorarium in geen geval minder mogt zijn, dan het nu bedraagt. Het is haar dan ook volstrekt niet te doen geweest om een verhooging van honorarium in te voeren; alleen wenscht zij een betere regeling.

Dat de kommissie van de gewone percenten-rekening is afgegaan, mag misschien bevreemden, maar is toch niet anders dan een logisch gevolg van de invoering der begrootingseenheid. Dat niemand zich dus daaraan stoote, om per begrootingseenheid b. v. f 0.30 in rekening te brengen, en het alleen opvatte in de beteekenis van 30 pCt. van het aantal eenheden, uitgedrukt in het quotiënt, dat begrootingseenheid *genoemd* is, ieder van die eenheden gelijk een gulden stellende.

Een ander bezwaar, dat echter alleen bij een oppervlakkige beschouwing blijft bestaan, is: dat er volstrekt geen sprake is van klassen, en dat schijnbaar de kunstwaarde, even als bij andere tarieven, buiten rekening wordt gelaten. Hier tegen dient in het midden gebragt, dat de kunstwaarde wel degelijk grootendeels uitgedrukt wordt door de kosten, in verhouding tot de uitgebreidheid. Als een zaal van 400 kubieke el inhoud b. v. f 15,000 heeft gekost, dat is dus een begrootingseenheid van f 37.50, dan volgt daaruit, dat daarin iets buitengewoons is geschied, hetzij kostbaar stukadoor- of schilder- of timmerwerk, of wat dan ook; natuurlijk niet of de versieringen smaakvol en met oordeel, kennis en juistheid zijn aangebragt. Maar dat is onmogelijk van een tarief te verlangen; en alle omstandigheden, die op de persoonlijke appreciatie berusten, zullen steeds aan iedere regeling ontsnappen.

Men heeft bovendien in de aangevoerde tarieven gezien, hoe onbepaald alle onderscheid in klassen is van de eene zijde, en hoe uitvoerig aan de andere zijde; en men mag

wel vragen, wat het er toe doet of een kerk in een stad of in een dorp staat, en of niet menige dorpskerk in architectonische waarde menige stadskerk verre overtreft.

De kommissie wenscht voor het oogenblik hiermede te eindigen. Zich beroepende op bijgaande missive, neemt zij de vrijheid belangstellenden nogmaals te verzoeken haar wel met hunne opmerkingen te willen begunstigen, en aan de zaak de aandacht te wijden, die zij verdient.

De kommissie, ingesteld op de algemeene vergadering der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, van den 28 Junij 1866:

W. N. ROSE,
J. F. METZELAAR,
I. GOSSCHALK.

Van bovenstaand rapport ontving het bestuur den 17 Junij 1867 *zeven- en vijftig* gedrukte exemplaren, met even zoo veel gedrukte brieven, en een schrijven der kommissie, dat hieronder ter kennisneming van heeren leden is opgenomen.

„Amsterdam, 16 Junij 1867.

*„Aan het bestuur der Maatschappij
Tot bevordering der Bouwkunst.*

„Wel Edele Heeren!

„Namens de kommissie, ingesteld op de laatste algemeene vergadering, om te rapporteren over een betere regeling van het loon voor architecten, heb ik de eer u de exemplaren van haar concept-rapport en der circulaires te doen geworden, die bij de rondzending aan hh. architecten, leden der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, overig zijn gebleven.

„De kommissie heeft gemeend van het haar toegestane regt van assumptie op de ruimste wijze gebruik te moeten maken, en daartoe bestaat voorzeker geen betere weg dan de opmerkingen van alle belanghebbenden uit te lokken. Zij moest echter uit den aard der zaak zich tot de leden der Maatschappij zelve bepalen, en het aan het bestuur overlaten, ook die hh. architecten te raadplegen, die geen leden der Maatschappij zijn. Het is daartoe voornamelijk, dat zij bij dezen u de overgebleven exemplaren toezendt.

„De kommissie meent uit het gering getal brieven, dat zij op hare uitnoodiging zoowel bij circulaire als bij advertentie ontving, te moeten opmaken, dat haar voorstel tot regeling de sympathie wegdroeg van hen, aan wie zij het toezond. Immers zij mag niet aannemen, dat eene zaak als deze, die tot zooveel beschouwingen aanleiding gaf, die zoo zeer ingrijpt in de belangen van de beoefenaren der bouwkunst, waaraan zoo groote behoefte bestaat, en die haar zooveel tijd kostte, aan de aandacht van hare collega's ontsnapt zou zijn.

„De zeer weinige antwoorden, die de kommissie ontving, vervallen in drie kategoriën:

- 1°. eenstemmigheid met of zonder opmerkingen;
- 2°. verwarde brieven, waarvan de bedoeling door de kommissie niet regt begrepen werd, en naar zij vermeent, den schrijver niet al te juist voor oogen had gestaan;
- 3°. brieven, inhoudende verzoeken, waaraan de kommissie het regt niet had te voldoen; b. v. een verzoek tot het houden eener bespreking, die naar de — door de kommissie niet beaamde — meening des schrijvers, eerder tot een resultaat zou voeren.

„De kommissie meent met deze vermelding te kunnen volstaan, om te motiveren, dat zij, behoudens eene kleine wijziging, blijft volharden bij het ontwerp-rapport, hetwelk zij ter kennisneming rondzond, en het voorstel, daarin vervat, dus moet beschouwd worden als haar *eind rapport*.

„Alleen wenscht zij er de bijzondere bepalingen bij te voegen, dat de reis- en verblijfkosten zullen betaald worden naar de 2° klasse van het tarief *Staatsblad* N°. 62, van 16 Dec. 1849: d. i. met 60 ct. per uur en f 6 verblijfkosten, gerekend naar den afstandswijzer van het koninkrijk der *Nederlanden*.

„De kommissie wenscht zich hiermede van hare taak te dechargeren. Aangenaam zal het haar wezen, haar rapport op de 25° Algemeene Vergadering gebruikt te zien, als inleiding tot eene bespreking, waaruit de gewenschte regeling moet voortvloeijen.

„Ik heb de eer met de meeste hoogachting te zijn:

„Namens de kommissie: voornoemd:

„Uw dw. dienaar,

„I. GOSSCHALK.”

Het Bestuur van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* verklaart, onder dankzegging aan de kommissie, bestaande uit de heeren ROSE, METZELAAR en GOSSCHALK, voor haar rapport hierboven opgenomen, na aandachtige overweging zich met dat rapport en de voorstellen daarin vervat *niet* te kunnen vereenigen, en acht het, naar aanleiding van het ter 25° algemeene vergadering door den heer I. GOSSCHALK, in naam der kommissie, medegedeelde, zelfs niet wenschelijk deze zaak op de vergaderingen of bijeenkomsten van de leden der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* verder te adstrueren of er nader op terug te komen, tenzij de volstreekte meerderheid der aanwezige leden dit mogt verlangen.

Voor en in naam van het Bestuur:

*Amsterdam,
31 Augustus 1867.*

A. N. GODEFROY, *voorzitter.*
J. H. LELIMAN, *sekretaris.*

Bijlage IV.

TENTOONSTELLING BIJ GELEGENHEID VAN HET VIJF-EN-TWINTIGJARIG BESTAAN DER MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Toespraak van den heer A. N. GODEFROY, Voorzitter van de Maatschappij, 7 Augustus 1867.

Mijne Heeren, zeer geachte medeleden der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, en gij allen die door uwe tegenwoordigheid van uwe belangstelling in haar doet blijken!

Door den onvoldoenden gezondheidstoestand van onzen waardigen eere-voorzitter, den heer D. D. BÜCHLER, oud-president van den Raad van Bestuur der *Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten*, valt mij de eer te beurt een kort woord tot u te rigten, ter gelegenheid van de opening dezer Tentoonstelling, als inleiding tot het feestelijk herdenken van het vijf-en-twintigjarig bestaan dezer Maatschappij. In 1842 opgericht, is zij haar aanwezigen verschuldigd aan eene vroegere instelling, bij velen uwer nog in aandenken, en die den naam droeg van *Maatschappij tot aanmoediging der Bouwkunde*. Deze, in 1819 tot stand gebragt, tijdens het koninkrijk der *Nederlanden* nog het tegenwoordig *België* in zich bevatte, moest door de staatkundige gebeurtenissen van 1830 ook met dat jaar haar einde zien. Een twaalfal jaren verliep, en het was naar aanleiding van eene feestviering van wijlen onzen bestuurder G. MOELE, die in 1842 zijn vijf-en-twintigjarig meesterschap te dezer stede vierde, dat de grondslagen werden gelegd van de Maatschappij welke thans het voorregt heeft, op hare beurt, haar vijf-en-twintigjarig bestaan te gedenken.

Ofschoon het technisch gedeelte der bouwkunst ten allen tijde de gelegenheid aanbiedt om zich persoonlijk te oefenen en te ontwikkelen, is dit niet in die zelfde mate het geval met de zoodanigen die het ontwerpen van gebouwen zich ten doel stellen. Lang toch duurt het, in den regel, vóór dat men zich vereerd ziet met de gewigtige taak, eenig bouwwerk, tot uitvoering bestemd, te ontwerpen, veel min tot stand te brengen. Om zich daartoe te bekwamen is het noodig zich vooraf te oefenen door studiën in kompositie en konstruktie. Uitgaande van het beginsel dat in eene beschaafde maatschappij de wetten der schoonheid reeds uit een gevoel van plicht jegens den medemens behoren te worden in acht genomen, is het niet genoeg dat een bouwwerk *doelmatig* zij, het moet ook karakter vertoonen en een gepasten graad van schoonheid en veredeling van vorm bezitten. Onze Maatschappij biedt daartoe, in de eerste plaats,

de gelegenheid aan, door het jaarlijks openstellen van een wedstrijd naar opgegeven onderwerpen, meestal van drieërlei aard en trapsgewijzen omvang, berekend naar het verschil in krachten der mededingers.

De resultaten van dien wedstrijd worden op de jaarlijkse algemeene vergaderingen voor de leden ten toon gesteld en de uitslag der beoordeeling openbaar gemaakt. De bekroonde stukken blijven de eigendom der Maatschappij; zij worden in plaat gebragt en aan de leden rondgedeeld.

Zietdaar, mijne heeren, den weg, langs welken onze instelling allengs in het bezit is gekomen van eene verzameling oorspronkelijke bouwkunstige ontwerpen, die bij deze feestelijke gelegenheid u ter beschouwing worden aangeboden. Uit het voorafgaande zal het u niet moeilijk vallen den maatstaf op te maken, die bij eene billijke beoordeeling behoort te worden gebezigd. Voor de bekroonden zijn het de trofeeën van vreedzame overwinningen op het gebied der kunst, aangename herinneringen aan het verledene, nuttige bijdragen om bij opvolgende geslachten den ijver en een gepaste eerezucht voor het schoone in de bouwkunst aan te vuren en levendig te houden.

Maar, behalve deze oefeningen des geestes, heeft onze Maatschappij het beginsel willen huldigen dat *ware* schoonheid in bouwkunst *altijd* moet gepaard gaan met, en grondvest wezen op *juistheid van samenstelling*, en dat, om deze laatste te verkrijgen, het onvermijdelijk noodig is te weten wat gedaan *is* en *wordt* op het gebied der *werkdadige bouwkunst*, en de theoretische grondslagen en redenen er van te ontwikkelen.

Daartoe dienen de *Bouwkundige Bijdragen* door onze Maatschappij uitgegeven, en waarvan onlangs het vijftiende deel is ten einde gebragt. Zij bevatten afbeeldingen en beschrijvingen van uitgevoerde bouwwerken zoowel hier te lande als elders, détails van konstruktie, theoretische verhandelingen daarop betrekking hebbende, kritische beschouwingen van bestaande gebouwen en verder wat op het gebied der uitoefenende kunst belangrijk moet geacht worden. Het is voor ons, Nederlanders, een gewenscht en hoogst nuttig middel tot onderlinge voorlichting, dat na verloop van tijd meer en meer gewigtig worden kan voor de geschiedenis der bouwwerken in onze dagen tot stand gebragt.

Maar belangrijk vooral is de *Verzameling van afbeeldingen van oude bestaande gebouwen* en onderdeelen daarvan, door den ijver van de leden onzer Maatschappij en die van hare afdeelingen opgemeten, in teekening gebragt, en achtereenvolgens door de Maatschappij met toelichtende beschrijving in het licht gegeven en algemeen verkrijgbaar gesteld. Daarin, vooral, zal het werk door onze Maatschappij begonnen, blijvende waarde verkrijgen, als een archief waaruit de geschiedenis der kunst in ons vaderland te eenigen tijde hare beste materialen zal kunnen putten; gelijk het eene schoone getuigenis zal afleggen van hetgeen belanglooze medewerking ten bate der kunst kan tot stand brengen. Daarenboven is de verzameling bekroonde ontwerpen van de vroegere Maatschappij *Tot aanmoediging der Bouwkunde*, voor zoover de beschikbare ruimte toeliet, er bijgevoegd, alsmede de voornaamste boek- en plaatwerken door honoraire en andere leden aan de Maatschappij vereerd.

Het voorgedragene zal, zoo ik hoop, Mijne Heeren, u bekend gemaakt hebben met den aard van hetgeen de Maatschappij, *als haar werk*, u ter beschouwing aanbiedt. Daarenven ziet gij bovendien de vruchten van den persoonlijken arbeid van vele onzer leden, in teekeningen van ontworpen of uitgevoerde bouwwerken, studiën en schetsprojecten, modellen en toepassingen op technisch gebied. Vergeten wij echter daarbij niet, dat het teekenen van bouwkunstige ontwerpen steeds een konventioneel karakter draagt, hetwelk wortelt in den wiskundigen aard van de middelen die zij ter verwezenlijking behoeven. Tusschen het effect, te weeg gebragt door het bouwwerk zelf, en dat, hetwelk het in teekening teweeg brengt, bestaat veelal een zeer groot onderscheid. Door véél te zien en te vergelijken wordt het eerst mogelijk het juiste besef en gevoel te ontwikkelen voor de waarde van bouwkunstige teekeningen. Ook dáartoe moge deze tentoonstelling aanleiding geven!

Ik mag niet eindigen, zonder u, heeren inzenders, honoraire en gewone leden der Maatschappij, dank toe te brengen voor uwe bijdragen tot opluistering van deze tentoonstelling; inzonderheid voor de belangrijke toezending van den heer Minister van Binnenlandsche Zaken, bestaande in de drie door het Rijk aangekochte ontwerpen van een Paleis der Staten-Generaal, waarvan nogtans één, door den dood van den ontwerper, *onafgemaakt* is gebleven; aan de kommissie van de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, voor de belangrijke kollektie teekeningen van vaderlandsche oudheden; aan de kommissie voor het *Museum Koning Wil-*

lem I; aan de afdeeling *Amsterdam* voor het geschenk aan de Maatschappij vereerd, waardoor de beeldtenissen van onze twee groote bouwmeesters, DE KEYSER EN VAN CAMPEN, geschilderd door onzen stadgenoot, den kunstschilder J. H. MASCHHAUPT, lid der *Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten*, deze tentoonstelling opluisteren; aan de Vereeniging *Architectura et Amicitia*, voor de verzameling van teekeningen en opmetingen van belangrijke bouw-onderdeelen te dezer stede; aan heeren korrespondenten der Maatschappij voor hunne hulpvaardige medewerking en belanglooze bemoeijingen.

Maar vooral rust op mij de pligt, aan den raad van bestuur der *Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten* den dank uit te spreken voor de welwillendheid, waarmede hij de lokalen der akademie tijdelijk aan onze Maatschappij heeft afgestaan tot het houden dezer Tentoonstelling.

Ik zie daarin met genoegen de bevestiging van eene goede verstandhouding tusschen onze Maatschappij, die eene geheel vrije toetreding van leden toelaat en de koninklijke instelling, in 1817 gegrondvest, die hare leden kiest uit de voorstanders en beoefenaars der schoone kunsten in het algemeen, en onder wier toezigt van rijks- en gemeente-wege gedurende nagenoeg eene halve eeuw de gelegenheid is gegeven om het kunstgevoel te beschaven en te ontwikkelen.

Met den wensch van eene duurzame bevestiging onzer Maatschappij, gewijd aan de bevordering van het schoone en goede op het gebied der bouwkunst, verklaar ik de Tentoonstelling geopend, u allen dank zeggende voor het geduld waarmede gij mij hebt willen gehoor verleenen.

Bovenstaande rede, met de meeste aandacht door ruim 300 leden en genoodigden aangehoord, werd door den heer mr. H. J. KOENEN, als lid van den gemeenteraad van *Amsterdam* en tevens als lid van de *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, op welsprekende en zeer belangstellende wijze beantwoord.

De voorzitter betuigde den geachten spreker uit naam van het bestuur zijne erkentelijkheid, gaf den aanwezigen eenige toelichting over het gehalte der tentoonstelling en de bestemming van elke der vijf zalen, en noodigde hen uit de kollektie teekeningen, modellen en voorwerpen te bezigtigen.

De bestuurder-sekretaris,
J. H. LELIMAN.

Bijlage V.

TENTOONSTELLING BIJ GELEGENHEID VAN HET VIJF-EN-TWINTIGJARIG BESTAAN
DER MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Lijst der voorwerpen, tentoongesteld in de zalen der *Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten* te *Amsterdam*, 7—25 Augustus 1867.

A. NIET UITGEVOERDE WERKEN.

LUDWIG LANGE, te <i>München</i> .	8 teekeningen, 2 photographiën.	Paleis der Staten-Generaal te 's <i>Gravenhage</i> . Motto: <i>Die Kunst adelt das Werk</i> . Eigendom van het Rijk. (1865.)
Idem.	6 teekeningen.	Museum Koning WILLEM I. Eigendom van de kommissie <i>ad hoc</i> . (1864.)
O. PICHLER, te <i>Frankfort a/d. Main</i> .	3 teekeningen, en 1 onafgewerkte dito.	Paleis der Staten-Generaal te 's <i>Gravenhage</i> . Motto: <i>O. P.</i> Eigendom van het Rijk. (1865.)
H. P. VOGEL en J. PH. KOELMAN, te 's <i>Gravenhage</i> .	7 teekeningen.	Ontwerp Paleis der Staten-Generaal. Eigendom van het Rijk. (1865.)
A. J. H. VAN DEN BRINK, tijdelijk te <i>Weenen</i> .	1 teekening.	Gevel van een woonhuis. (Junij 1867.)
J. H. BRONKE, te <i>Amsterdam</i> .	3 teekeningen.	Ontwerp woonhuis voor 2 familiën. (Prijsvraag van de Vereeniging <i>Architectura et Amicitia</i>). (1867.) Motto: <i>Oefening</i> .
H. F. G. N. CAMP, te 's <i>Gravenhage</i> .	1 chromolithographie.	Perspektief-voorstelling van de chalet op het Landgoed „het Aardhuis” nabij het <i>Loo</i> . (<i>Album</i> onder redaktie van J. H. LELIMAN, 2 ^e dl., pl. 3.)
A. J. F. CUYPERS, te <i>Maastricht</i> .	5 teekeningen.	Ontwerp van een te bouwen Lyceum te <i>Maastricht</i> .
H. G. GALLAY, te <i>Amsterdam</i> .	1 teekening.	Voorgevel van een woonhuis. (1867.)
J. E. DUYVENÉ, te <i>Amsterdam</i> .	3 teekeningen.	Ontwerp van eene Beurs voor de stad <i>Amsterdam</i> . (1840.) Geschenk van den heer D. D. BÜCHLER.
A. N. GODEFROY, te <i>Amsterdam</i> .	1 teekening.	Schetsontwerp Gemeentehuis te <i>Breukelen</i> . (1861.)
Idem.	3 teekeningen.	Ontwerp tot verbouwing en vergrooting van het gebouw der Maatschappij <i>Arti et Amicitiae</i> te <i>Amsterdam</i> . (1854.)
Idem.	4 teekeningen.	Vier schetsen voor het landhuis <i>Overbosch</i> nabij <i>Haarlem</i> . (1858.)
Idem.	2 teekeningen.	Twee schetsontwerpen voor het <i>Museum Koning Willem I</i> , op uitnoodiging der kommissie <i>ad hoc</i> . (1864.)
Idem.	1 teekening.	Schetsontwerp Schouwburg, buitengewone prijsvraag der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (1849.)
Idem.	1 teekening.	Schetsontwerp Schouwburg van 1800 plaatsen, voor de Botermarkt te <i>Amsterdam</i> . (1853.)
Idem.	2 teekeningen.	Schetsontwerp Schouwburg van 1393 plaatsen voor de Botermarkt te <i>Amsterdam</i> (1860), en situatieplan der Botermarkt met het beloop der riolen en spruiten.
Idem.	1 teekening.	Schetsontwerp tot uitbreiding der Gasthuizen te <i>Amsterdam</i> , ter vervanging van het Buitengasthuis. (1854.)
Idem.	4 teekeningen.	Schetsontwerp van een nieuw Gasthuis met afzonderlijke kraaminrigting te <i>Amsterdam</i> . Voorstel van Regenten der beide Gasthuizen aan den gemeenteraad. (1862.)

A. N. GODEFROY, te <i>Amsterdam</i> .	4 teekeningen.	Ontwerp van eene Vischmarkt, programma 1843 der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
Idem.	3 teekeningen.	Ontwerp van een Raadhuis volgens programma 1847, bekroond door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
Idem.	1 tekening.	Ontwerp van een Landhuis volgens programma 1848, bekroond door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
Idem.	4 teekeningen.	Vier schetsontwerpen van eene overdekte zitplaats in een tuin te <i>Amsterdam</i> . (1854.)
Idem.	1 tekening.	Schetsontwerp Oranjerie op <i>Duin en Daal</i> te <i>Bloemendaal</i> . (1857).
Idem.	1 tekening.	Schetsontwerp van een gebouw voor Bals en Concerten in het Park te <i>Amsterdam</i> . (1849.)
J. GOSSCHALK, te <i>Amsterdam</i> .	2 teekeningen.	Ontwerp Bierhal. (1866.)
J. DE HAAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Ontwerp van eene buurt Arbeiderswoningen; waaraan een accessit is toegekend door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Prijsvraag 1862.)
Idem.	3 teekeningen.	Ontwerp van een Gesticht tot verpleging van 200 bestedelingen te <i>Arnhem</i> . Bekroond met een eersten accessit-prijs in 1865.
Idem.	2 teekeningen.	Twee gevels van woonhuizen. (Januarij 1865 en Junij 1866.)
Idem.	1 tekening.	Binnenbetimmering en ameublement. (Kopij naar het <i>Architektonisches Skizzenbuch</i> .)
G. J. MORRE en E. LACOMBLÉ, te <i>Delft</i> .	1 tekening.	Nationaal Gedenkteeken voor 1813; kenspreuk: <i>Uwe onafhankelijkheid zal de nimmer ophoudende taak van mij en de mijnen zijn</i> . WILLEM FREDERIK.
Idem.	2 photographiën en gedrukte memorie.	Ontwerp van een Gedenkteeken voor KAREL BERNHARD, hertog van <i>Saksen-Weimar-Eisenach</i> . (Vóór het uitschrijven van de prijsvraag.) (1863.)
J. H. LELIMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Ontwerp van 3 kategoriën, elke van 4 woningen voor de arbeidende klasse. Rapport aan Z. M. den Koning, ingediend door het <i>Koninklijk Instituut van Ingenieurs</i> , door IS. WAENSINCK, dd. 17—24 Maart en 1 April 1854.
Idem.	2 teekeningen.	Ontwerp van 15 woningen voor arbeidersgezinnen op een bepaald terrein (Maart 1855.)
Idem.	1 tekening.	Voorgevel van een meubelmagazijn met bovenwoning. (Februarij 1861.)
Idem.	1 tekening.	Proeve van uitbreiding der gemeente <i>Amsterdam</i> . December 1866.
Idem.	1 tekening.	Schetsontwerp van eene bewaarschool voor 200 kinderen. (1854.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp van eene Barrière voor eene groote stad. (1850.)
Idem.	2 teekeningen.	Museum Koning WILLEM III. (Mei 1866.)
Idem.	2 teekeningen.	Ontwerp voor een Gesticht van Weldadigheid ten behoeve van 500 oude lieden. Gouden medaille. (Maart—Mei 1850.)
Idem.	3 teekeningen.	Nationaal gedenkteeken voor 1813, ontworpen in 1863 en niet tot den wedstrijd ingezonden.
Idem.	1 tekening.	Ontwerp voorgevel van een woonhuis. (Februarij 1859.)
Idem.	5 teekeningen.	Ontwerp van een roomsch-katholijke kerk. (<i>Parijs</i> 1851—1852.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp van eene dorpskerk, bekroond door de Maatschappij <i>F. W.</i> in 1849.

J. H. LELIMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Ontwerp kerkgebouw voor <i>Nederlandsch Mettray</i> te <i>Rijsselt</i> bij <i>Zutphen</i> (Januarij 1862).
Idem.	2 teekeningen.	Ontwerp abattoir of slagtplaats. (1850.)
Idem.	3 teekeningen.	Schetsontwerp kerkgebouw voor de Protestantsche eeredienst, met stadstoren, <i>Brussel</i> 1851.
Idem.	1 chromolithographie.	Voorgevel van eene Pastorie. (<i>Album van bouwkundige schetsen</i> , onder redactie van J. H. LELIMAN, 1 ^e deel, n ^o . 7.)
Idem.	1 lithographie.	Schetsontwerp kerkgebouw voor de Protestantsche en Roomsche Katholieke eeredienst. (<i>Album</i> onder redactie van J. H. LELIMAN, 1 ^e deel, n ^o . 30.)
Idem.	5 photographiën.	Monument ter eere van keizer PEDRO IV. (5 bekroonde antwoorden van buitenlandsche architecten op eene prijsuitschrijving 1863.)
Idem.	1 chromolithographie.	Nationaal gedenkteeken voor <i>Nederland</i> . (1813—1863.) (<i>Album</i> onder redactie van J. H. LELIMAN, 2 ^e deel, pl. 24.)
J. F. METZELAAR, te <i>Rotterdam</i> .	7 teekeningen.	Ontwerp van eene kerk ter dienste van de Nederduitsche Hervormde Gemeente te <i>Rotterdam</i> , voor 1400 personen. (1866.)
Idem.	2 teekeningen.	Gevel van de Bijbank der Nederlandsche Bank te <i>Rotterdam</i> , en voorstel tot versiering met beelden van den geveltop. (Door de direktie niet aangenomen.) (1866.)
G. J. MORRE, A. HUËT, E. LACOMBLÉ en J. SCHMIDT CRANS, te <i>Delft</i> .	2 teekeningen en 9 geboetseerde figuren.	Ontwerp Paleis der Staten-Generaal te 's <i>Gravenhage</i> . (Eigen programma 1866—67.)
G. J. MORRE, te <i>Delft</i> .	1 perspektiefteekening.	Ontwerp Studenten-Sociëteit te <i>Delft</i> , gestoffeerd door P. H. WESTKAMP.
Idem.	1 tekening.	Gevel van een ontwerp Raadhuis voor eene kleine stad op een bepaald terrein.
E. MOLEMANS, te <i>Amsterdam</i> .	3 teekeningen.	Bekroond ontwerp van een woonhuis voor 2 familiën. (Eigendom Vereniging <i>Architectura et Amicitia</i> .) (1867.)
G. MUYSKEN, te <i>Haarlem</i> .	4 teekeningen.	Ontwerp van een Raadhuis (<i>Hannover</i> 1866.)
Idem.	1 tekening.	Propylayon. (<i>Hannover</i> 1866.)
Idem.	1 tekening.	Kariatydentempel (<i>Hannover</i> 1866.)
Idem.	2 teekeningen.	Ontwerp Romaansche kerk. (<i>Hannover</i> 1866.)
J. W. F. OFFENBERG, te <i>Amsterdam</i> .	10 teekeningen.	Stijlstudiën geteekend aan de <i>Koninklijke Akademie van beeldende Kunsten</i> te <i>Amsterdam</i> . (1859—61.)
Idem.	5 teekeningen.	Ontwerp van een Roomsche-Katholijk kerkgebouw. (1865.)
W. J. J. OFFENBERG, te <i>Amsterdam</i> .	3 teekeningen en 1 chromolithographie.	Ontwerp van het Museum Fodor, volgens verlangen van den heer FODOR opgemaakt. (1861.)
JACOB OLIE JBZ., te <i>Amsterdam</i> .	2 teekeningen.	Woonhuis voor 2 familiën. Bekroond ontwerp. Eigendom der Vereniging <i>Architectura et Amicitia</i> . (1867.)
Polytechnische school te <i>Delft</i> .	18 pentteekeningen op steen.	Bouwkundige vorm- en stijlstudiën, ten geschenke van de leerlingen der Polytechnische school. (1866—67.)
H. RAAMMAKER, te <i>Groningen</i> .	1 tekening.	Ontwerp van eene Rijkskweekschool voor onderwijzers te <i>Groningen</i> . (Maart 1866.)
Idem.	1 tekening.	Plan van een nieuw gebouw voor het Provinciehuis te <i>Groningen</i> .
N. REDEKER BISDOM, te <i>Amsterdam</i> .	4 teekeningen.	Ontwerp Diakonie-Weeshuis voor de Nederduitsche Hervormde Gemeente te 's <i>Gravenhage</i> , bekroond met den 3 ^{en} accessit-prijs. (1861.)

N. REDEKER BISDOM, te <i>Amsterdam</i> .	2 teekeningen.	Twee voorgevels van huizen in aanbouw buiten de Leidsche poort te <i>Amsterdam</i> . (Schetsontwerpen 1867.)
Idem.	4 teekeningen.	Uitbreiding der gemeente <i>Amsterdam</i> , nabij en buiten de Leidsche poort. (1865—1867.)
H. SPRINGER, te <i>Amsterdam</i> .	6 teekeningen.	Ontwerp van een Diakonie-Weeshuis voor de Nederduitse Hervormde gemeente te 's <i>Gravenhage</i> , bekroond met den 1 ^{er} accessit-prijs. Motto: <i>Weldadigheid gewijd</i> . (1862.) Eigendom der Diakonie.
M. G. TÉTAR VAN ELVEN, te <i>Amsterdam</i> .	10 teekeningen.	Ontwerp <i>Museum Koning Willem I</i> . (Antwoord op de prijsvraag in 1863 uitgeschreven.)
Idem.	11 teekeningen en memorie.	Ontwerp van een vlugtheuvel bij overstrooming der nederlandsche hoofdrievieren. (Beantwoording eener prijsvraag uitgeschreven door het <i>Koninklijk instituut van ingenieurs</i> in 1861.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp-Medaille ter gedachtenis van de voltooiing der droogmaking van het <i>Haarlemmermeer</i> . (Januarij 1859.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp-gebouw voor de Wereld-tentoonstelling in 1851 te <i>Londen</i> gehouden. (Prijzontwerp, loffelijk vermeld.) (1851.)
Idem.	3 teekeningen.	Ontwerp Societeitsgebouw <i>de Harmonie</i> , te <i>Groningen</i> . (October 1854.)
Idem.	6 teekeningen.	Ontwerp Societeitsgebouw <i>de Vriendschap</i> , hoek Dam en Kalverstraat te <i>Amsterdam</i> . (1837.)
Idem.	3 teekeningen.	Ontwerp Societeitsgebouw <i>Natura artis magistra</i> . (December 1844.)
Idem.	4 teekeningen.	Tweede Ontwerp Societeitsgebouw <i>Natura artis magistra</i> , met perspectief. (Februarij 1845.)
H. M. TÉTAR VAN ELVEN, MGZ., te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Monument 1813. Motto: <i>Nederland hersteld</i> . (1863.)
Idem.	2 teekeningen.	Perspektief-tekening van de hoofdkerk van <i>Florence</i> . (1848.)
H. W. VETH, te <i>Dordrecht</i> .	6 teekeningen.	Studiën in kleuren, geteekend aan de akademie te <i>Berlijn</i> . (1854—55.)
H. P. VOGEL, 's <i>Gravenhage</i> .	17 teekeningen.	Détail-studiën in verschillende bouwstijlen, ter dienste van het onderwijs aan de akademie te 's <i>Gravenhage</i> .

B. UITGEVOERDE WERKEN.

Ambachtsschool te <i>Amsterdam</i> .	1 model van eikenhout.	Model op $\frac{1}{20}$ der ware grootte van de kap der Nieuwe Walenkerk in 1855 uitgevoerd door G. H. KUIPER, naar de détailteekeningen van A. N. GODEFROY.
H. J. VAN DEN BRINK, te <i>Rijssenburg</i> .	1 tekening.	Voorfront St. Eusebius-kerk te <i>Arnhem</i> .
Idem.	4 teekeningen.	Begraafplaats en kapel te <i>Rotterdam</i> .
Idem.	1 tekening.	St. Janskerk te <i>Uithoorn</i> .
Idem.	1 tekening.	Metropole St. Catharina te <i>Utrecht</i> .
Idem.	1 tekening.	St. Pancraskerk te <i>Sassenheim</i> .
Idem.	1 tekening.	Voorfront der R. K. kerk te <i>Naaldwijk</i> .
Idem.	1 tekening.	O. L. Vrouwe-altaar in de Metropole te <i>Utrecht</i> .
Idem.	6 gravures op steen.	Kasteel <i>Stoutenburg</i> nabij <i>Amersfoort</i> . 1861. (Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .)

H. J. VAN DEN BRINK, te <i>Driebergen</i> .	1 chromolithographie.	Het aartsbisschoppelijk seminarie van <i>Utrecht</i> te <i>Rijssenburg</i> . (Eigendom der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .)
Idem.	3 photographiën.	Voorgevel St. Eusebiuskerk te <i>Arnhem</i> . " kasteel <i>Stoutenburg</i> nabij <i>Amersfoort</i> . " St. Jacobuskerk te <i>Enschede</i> . (Eigendom als voren.)
L. DUMONT, te <i>Luik</i> .	11 teekeningen.	Cellulaire gevangenis te <i>Luik</i> . (Eigendom als voren.)
L. H. EBERSON, te <i>Arnhem</i> .	1 chromolithographie.	Grafmonument van prof. ABR. DES AMORIE VAN DER HOEVEN. (<i>Album</i> onder redactie van J. H. LELIMAN, dl. I, pl. 3.)
B. DE GREEF JZ., te <i>Amsterdam</i> .	8 teekeningen.	Nieuwe Vischmarkt aan de Geldersche kade te <i>Amsterdam</i> . 1863. Geteekend door W. SPRINGER JR. (Eigendom der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .)
I. GOSSCHALK, te <i>Amsterdam</i> .	4 teekeningen.	Bierbrouwerij aan den Buitensingel bij de Utrechtsche poort te <i>Amsterdam</i> . (1867.)
Idem.	1 tekening.	Huis voor kantoren ingerigt, N. Z. Achterburgwal te <i>Amsterdam</i> . (1866.)
A. N. GODEFROY, te <i>Amsterdam</i> .	5 teekeningen.	Stal en koetshuis op de plaats <i>Duin en Daal</i> te <i>Bloendaal</i> . (1856.)
Idem.	1 tekening.	Stal en Koetshuis te <i>Mijnsheerenland van Moerkerken</i> . (1859.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp-Woonhuis en schuur te <i>Haarlemmermeer</i> . (Badhoeve.)
Idem.	2 teekeningen.	Woonhuis met 2 gevelvoorstellingen te <i>Mijnsheerenland van Moerkerken</i> . (1858.)
Idem.	11 teekeningen.	Vereenigingsgebouw voor de leden der <i>Koninklijke nederlandsche Yacht-club</i> te <i>Rotterdam</i> . (1849—1853.) Bekroond met de gouden medaille.
Idem.	7 teekeningen.	Nieuwe Walenkerk, op de Keizersgracht te <i>Amsterdam</i> 1854. (Vóór den brand van 1861.)
Idem.	4 teekeningen.	Dezelfde, herbouwd na den brand. (1861.)
Idem.	2 teekeningen.	Gedetailleerde kapkonstruktie der Nieuwe Walenkerk (1855) vóór den brand van 1861. (1 à 20 en 1 à 50.)
P. J. HAMER, te <i>Amsterdam</i> .	5 teekeningen.	Kerkgebouw voor de Hervormde gemeente te <i>Diemen</i> en <i>Watergraafsmeer</i> . (1865.)
Idem.	5 teekeningen.	Idem in de <i>Purmer</i> . (1864.)
Idem.	2 teekeningen.	Blok woonhuizen in de Elandstraat te <i>Amsterdam</i> .
Idem.	4 teekeningen.	63 Woningen in de Westerstraat te <i>Amsterdam</i> .
Idem.	2 teekeningen.	Woningen hoek Westerstraat en Lijnbaansgracht.
G. VAN HEERDE, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Hoofdingang van den tuin <i>Welgelegen</i> , (Bolwerk de Bogt) te <i>Amsterdam</i> . (1864.)
L. J. IMMINK, te <i>Zaandam</i> .	5 teekeningen.	Doopsgezinden-kerk te <i>Zaandam</i> . (1860.)
Idem.	5 teekeningen.	Ontwerp-schoolgebouw voor middelbaar onderwijs te <i>Zaandam</i> . (1864.)
Idem.	3 teekeningen.	Societeitsgebouw te <i>Enschede</i> . (1862.)
Idem.	3 teekeningen.	Industrieschool te <i>Enschede</i> . (1863.)
Idem.	4 teekeningen.	Woonhuis te <i>Zaandam</i> . (1865.)
Idem.	3 teekeningen.	Societeitsgebouw te <i>Zaandam</i> . (1857.)
Idem.	2 teekeningen.	Diakoniehuis te <i>Koog a/d Zaan</i> . (1860.)
Idem.	4 teekeningen.	Raadhuis te <i>Enschede</i> . (1862.)
J. H. LELIMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	De eerste broodfabriek in <i>Nederland</i> . Vijzelgracht te <i>Amsterdam</i> . (1856.)

J. H. LELIMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Blok van 48 woningen voor arbeidende gezinnen, Lijnbaansgracht te <i>Amsterdam</i> . (1854.) (Vereeniging <i>Salerno</i> .)
Idem.	1 tekening.	Woon- en winkelhuis, Kalverstraat te <i>Amsterdam</i> . (1857.)
Idem.	1 tekening.	Woonhuis, Rokin te <i>Amsterdam</i> . (1857.)
Idem.	1 gekleurde lithographie.	Gesticht voor Ziekenverpleging, Prinsengracht te <i>Amsterdam</i> . (1857.)
Idem.	2 tekeningen.	Landhuis <i>Kersbergen</i> te <i>Zeist</i> . (1854.)
Idem.	2 tekeningen.	48 Woningen, in twee gebouwen, voor arbeidende gezinnen. (Vereeniging <i>Salerno</i> te <i>Amsterdam</i> .) (1854.)
Idem.	2 tekeningen.	Koffijhuis genaamd: <i>het Vosje</i> en belendend woonhuis, (oude en nieuwe toestand.) 1855—56.
Idem.	1 tekening.	Landhuis te <i>Klein-Wateren</i> , nabij <i>Veenhuizen</i> in <i>Overijssel</i> .
Idem.	1 tekening en 2 photographiën.	Voorgevel van het gebouw der Maatschappij <i>Arti et Amicitiae</i> , Rokin te <i>Amsterdam</i> . (1854.) Benevens 2 photographische afbeeldingen van den ouden toestand en van dien gedurende de verbouwing.
Idem.	1 tekening.	Geveltop van een huis op de Keizersgracht bij de Leidsche straat te <i>Amsterdam</i> .
Idem.	2 tekeningen.	Twee voorgevels van woonhuizen te <i>Amsterdam</i> : Singel, (1859); Heerengracht tegenover het Park. (1858.)
Idem.	2 tekeningen.	Bedehuis voor de nederlandsche kolonie <i>Mettray</i> te <i>Rijsselt</i> bij <i>Zutphen</i> .
Idem.	1 model in hout.	Kapkonstruktie, kerkgebouw <i>Mettray</i> , te <i>Rijsselt</i> nabij <i>Zutphen</i> . (1/20).
J. F. METZELAAR, te <i>Rotterdam</i> .	1 gravure op steen.	Winkelhuis, BUNNEKAMP & MÄHLER. Groote Markt te <i>Rotterdam</i> . (<i>Bouwkundige Bijdragen</i> , dl. XV).
Idem.	3 tekeningen.	Leeskabinet te <i>Rotterdam</i> .
Idem.	3 tekeningen.	Woonhuis te <i>Vuren</i> .
Idem.	1 tekening.	Drievoet-kandelaber.
Idem.	2 tekeningen.	Woonhuis aan het Park te <i>Rotterdam</i> .
G. J. MORRE, te <i>Delft</i> .	2 tekeningen.	Winkelhuis met bovenhuis te <i>Rotterdam</i> .
Idem.	1 tekening.	Winkelhuis, Hoogstraat te <i>Rotterdam</i> .
W. J. J. OFFENBERG, te <i>Amsterdam</i> .	1 gravure op steen.	Gebouw op de Israelietische begraafplaats te <i>Muiderberg</i> (1853, 5614.)
Idem.	1 tekening.	Magazijn en woonhuis van den heer LURASCO, Kalverstraat te <i>Amsterdam</i> . (1853.)
Idem.	7 tekeningen.	Gesticht St. Jacob, voor R. K. oude vrouwen en mannen. Plantaadje Middellaan te <i>Amsterdam</i> . (1862—1866.)
Idem.	1 tekening.	Gevel verkooplokaal <i>de Zwaan</i> . Gedempte N. Z. Achterburgwal te <i>Amsterdam</i> . (1867.)
Idem.	3 tekeningen.	Gebouw van het Expeditie-kantoor op het Damrak te <i>Amsterdam</i> . (1866.)
Idem.	1 tekening.	Schoolgebouw in de Rapenburgerstraat te <i>Amsterdam</i> . (1862.) (Nederlandsch-israelietische armen-bewaarschool.)
Idem.	2 tekeningen.	Nieuwe aanbouw van het gesticht <i>Brentano's steun des ouderdoms</i> . Heerengracht te <i>Amsterdam</i> . (1862.)
J. W. F. OFFENBERG, te <i>Amsterdam</i> , firma CONEN-OFFENBERG.	2 photographiën.	Photographische afdrukken van 7 tekeningen van het gesticht St. Jacob. (1867.)
H. RAAMMAKER, te <i>Groningen</i> .	2 tekeningen.	Ontwerp van eene Rijks hogere burgerschool te <i>Sappemeer</i> . (1866.)

H. RAAMMAKER, te <i>Groningen</i> .	1 tekening.	Ontwerp. Physiologisch Laboratorium te <i>Groningen</i> . (1865.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp. Tolhuis te <i>Helpman</i> op de grens van <i>Drenthe</i> . (1859.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp. Oranjerie in den kruidtuin te <i>Groningen</i> . (1862.)
Idem.	1 tekening.	Ontwerp. Zaadkamer en woning voor den concierge van den Landhuishoudelijken tuin te <i>Groningen</i> . (1867.)
N. REDEKER BISDOM, te <i>Amsterdam</i> .	2 tekeningen.	Villaas en woonhuizen van den nieuwen aanbouw buiten de Leidsche poort te <i>Amsterdam</i> . (1866.)
W. N. ROSE, te 's <i>Gravenhage</i> .	5 gravuren op steen.	Nieuw Ziekenhuis te <i>Rotterdam</i> . (1845.) Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
G. B. SALM, te <i>Amsterdam</i> .	3 tekeningen.	Museum van het genootschap <i>Natura Artis Magistra</i> . Plantaadje Middellaan te <i>Amsterdam</i> . (1867.)
Idem.	5 tekeningen en 4 photographiën.	Gebouw van de Bank voor Handel en Nijverheid. Keizersgracht te <i>Amsterdam</i> . (1864.)
Idem.	2 tekeningen.	Twee ontwerpen van gevels voor woonhuizen in aanbouw te <i>Amsterdam</i> . Prinsengracht bij de Reguliersgracht. (1867.)
Idem.	14 tekeningen.	Roofdieren-Galerij van het genootschap <i>Natura Artis Magistra</i> . <i>Amsterdam</i> . (1858.)
Idem.	2 tekeningen.	Twee woonhuizen te <i>Amsterdam</i> . Plantaadje Middellaan. (1865.)
Idem.	2 tekeningen.	Voorgevel van het huis der firma BON & c ^o ., Singel bij den Blaauwburgwal te <i>Amsterdam</i> . Oude en nieuwe toestand.
E. SARABER, te 's <i>Gravenhage</i> .	10 gekleurde lithographiën.	Weeshuis voor de Diakonie der Nederduitsche Hervormde gemeente te 's <i>Gravenhage</i> . (1866.)
W. N. SCHOLTEN, te <i>Rotterdam</i> .	1 lithographie.	De Koningsbrug te <i>Rotterdam</i> . (Eigendom van de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .)
J. DA SILVA, te <i>Lissabon</i> .	1 model in hout met 3 beeldjes in pleister.	Monument voor keizer PEDRO IV te <i>Lissabon</i> , met aanwijzing der kleuren van de inlandsche marmers.
J. A. SMITS, te <i>Schoonhoven</i> .	1 tekening.	Schoolgebouw voor lager en uitgebreid lager onderwijs te <i>Schoonhoven</i> .
J. F. SUYS, (toen de <i>Amsterdam</i> .)	6 tekeningen.	Kopij in lijnen van een ontwerp van herbouw der Nieuwe Lutherse kerk, Singel te <i>Amsterdam</i> . Geschenk van den heer D. D. BÜCHLER.
M. G. TÉTAR VAN ELVEN, te <i>Amsterdam</i> .	4 tekeningen.	Stal en koetshuis van het landhuis <i>Elswoutshoek</i> nabij <i>Haarlem</i> . (1860.)
Idem.	1 tekening.	Voetstuk van het monument van LAURENS JANSZ. COSTER te <i>Haarlem</i> . (1853.)
Idem.	4 tekeningen en 1 photographie.	Landhuis <i>Sparenhout</i> nabij <i>Haarlem</i> . (1857.)
Idem.	3 gravuren op steen.	Landhuis <i>Hartelust</i> te <i>Bloemendaal</i> . (<i>Bouwkundige bijdragen</i> , deel VII. 1851.)
Idem.	3 gravuren op steen.	De groote kunstzaal in het gebouw der Maatschappij <i>Arti et Amicitiae</i> . (<i>Bouwkundige Bijdragen</i> , deel I.)
Idem.	1 gravure op staal.	Monument voor den hoogleeraar J. H. VAN DER PALM. (Gravure van J. B. TÉTAR VAN ELVEN.)
Idem.	7 tekeningen.	Landhuis te <i>Heuven</i> , boven <i>Arnhem</i> . (1857.)

C. AFBEELDINGEN VAN OUDE BESTAANDE GEBOUWEN.

Archief van de commissie der Koninklijke akademie van wetenschappen, voor het opsporen, het behoud enz. van overblijfselen der vaderlandsche kunst uit vroegere tijden.	1 tekening.	Huis op den Brink te <i>Deventer</i> . (Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> , 11 ^e afl.)
	1 tekening.	Afbeelding van de Lijkkerk van BERENDS VAN HACKFORT, bevelhebber van KAREL VAN EGMONT.
	1 tekening.	Teekening naar een basrelief in zandsteen in den toren van de hervormde kerk te <i>Vorden</i> .
	1 tekening.	Muur waartegen twee bogen in het midden op een kolom samenloopende. Onder den linkerboog een vrouwenbeeld met lans, onder den rechterboog een vrouwenkop. (Teekening in potlood.)
	2 tekeningen.	Het gebouw waarin de Nationale Synode werd gehouden en de Kloveniers-Doelen te <i>Dordrecht</i> .
	1 tekening.	Geometrische grondteekening van het voormalig Graaflijk huis en Erve op het eiland <i>Texel</i> .
	2 tekeningen.	Kerkkroonen uit de Groote kerk te <i>Dordrecht</i> .
	1 tekening.	Kerkkroon uit het Augustijnerklooster te <i>Dordrecht</i> .
	2 photographiën.	(Gesloopte) kerk der hervormde gemeente te <i>Renkum</i> .
	6 tekeningen.	Idem. Idem. als voren.
Vereeniging <i>Architectura et Amicitia</i> te <i>Amsterdam</i> .	2 tekeningen.	Het voormalig Stadhuis te <i>Arnhem</i> . (Gesloopt in 1865.)
	1 tekening.	Het thans gesloopte kasteel <i>Popkenburg</i> te <i>St. Laurens</i> .
	1 tekening.	Stadhuis te <i>Eindhoven</i> . (Gesloopt.)
	2 tekeningen.	Kerktoeren te <i>Dodenwaard</i> .
	1 tekening.	De Toren der Nieuwe kerk te <i>Delft</i> . Opmeting van A. P. DE KRUYFF.
	2 tekeningen.	Gevel, woonhuis, Nieuwendijk te <i>Amsterdam</i> , L 304. Opmeting van J. H. BRONKE.
	1 tekening.	Gevel, woonhuis, Nieuwmarkt te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van J. J. G. RINKES.
	1 tekening.	Jongenspoort van het Burger-weeshuis in de Kalverstraat te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van J. OLIE JBZ.
	1 tekening.	Gedeelte voorgevel Stads-teekenschool te <i>Haarlem</i> . Opmeting van A. HUFFNAGEL.
	1 tekening.	Woonhuisgevel, Heerenmarkt te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van J. OLIE JBZ.
Vereeniging <i>Architectura et Amicitia</i> te <i>Amsterdam</i> . (Geschenken in dit jaar en vroeger aan de Maatschappij vereerd door de Vereeniging voornoemd.)	1 tekening.	Ingang, voormalig wijnkoopersgild, Koestraat te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van D. DE VRIES.
	1 tekening.	Gevel N.-Z. Achterburgwal bij de Torensteeg te <i>Amsterdam</i> . Gesloopt 1866. Opmeting van J. J. G. RINKES.
	1 tekening.	Ingang Stedelijk gymnasium, (voormalige Latijnsche school) op den Singel te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van J. BRINK JR. & J. F. STAAL.
	1 tekening.	Woonhuisgevel, Damrak, L 124, te <i>Amsterdam</i> . Opmeting van J. OLIE JBZ.
	2 photographiën.	Gesloopte Nieuwe- of Kennemerpoort te <i>Haarlem</i> , buiten- en binnenzijde. Geschenk aan de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
	1 tekening.	Waterleiding van <i>Lissabon</i> . (<i>Bouwkundige Bijdragen</i> , deel IX.) Eigendom der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
	7 tekeningen.	De Muiderpoort te <i>Amsterdam</i> . (1770.) Eigendom als voren.
J. E. VAN DEN AREND, te <i>Haarlem</i> .	2 photographiën.	
D. D. BÜCHLER, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
L. A. BROUWER, te <i>Amsterdam</i> .	7 tekeningen.	

L. A. BROUWER, te <i>Amsterdam</i> .	2 tekeningen.	Gevel van het Rijks-arsenaal te <i>Amsterdam</i> . (Voormalige pakhuizen van het Oude Zijds Huiszitten Aalmoezeniershuis, gebouwd in 1610.) Eigendom als voren.
P. BONDAM, (toenmaals te <i>Kampen</i> .)	7 tekeningen.	Boven- of St. Nicolaaskerk te <i>Kampen</i> . Opgemeten in 1861. Eigendom als voren.
Idem.	1 tekening.	Cellebroërs-poort te <i>Kampen</i> . Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Afbeldingen van oude bestaande gebouwen, 11 ^e afl.)
A. BREUNISSEN TROOST en C. H. PETERS, te <i>Sneek</i> .	3 tekeningen.	Hoog-Endsterpijp, of Waterpoort te <i>Sneek</i> . (1658.) Opgemeten 1867.
Idem.	3 tekeningen.	Stadhuis te <i>Sneek</i> . (1750?) (Opgemeten 1867.)
J. G. VAN BEUSEKOM, te <i>Groningen</i> .	1 tekening.	Collectehuis te <i>Groningen</i> . (1635.) Opgemeten 1863.
Idem.	2 tekeningen.	De A-toren en de Martini-toren te <i>Groningen</i> . Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Afbeldingen oude bestaande gebouwen, 11 ^e afl.)
Burgemeesters en wethouders van <i>Leiden</i> .	6 photographiën.	Gesloopte poorten der stad <i>Leiden</i> . Geschenk aan de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
J. BOLSIUS, te 's <i>Hertogenbosch</i> .	2 photographiën.	Jubé in de St. Janskerk te 's <i>Hertogenbosch</i> . (Gesloopt 1867.) Geschenk aan de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
A. G. DE GEUS, (toenmaals te <i>Haarlem</i> .)	3 chromolithographiën.	De Vleeschhal op de Groote markt te <i>Haarlem</i> . (1603.) Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Afbeldingen van oude bestaande gebouwen, 1 ^e afl.)
A. N. GODEFROY, naar GROEN en BETLEM, te <i>Leeuwarden</i> .	1 gravure op steen.	De kanselarij te <i>Leeuwarden</i> . Uitgegeven door de Maatschappij. (<i>Bouwkundige Bijdragen</i> , dl. VII.)
I. GOSSCHALK en J. F. STAAL, te <i>Amsterdam</i> .	2 tekeningen.	Gevel woonhuis, Warmoesstraat hoek Oudebrugsteeg. Geschenk der afdeeling <i>Amsterdam</i> . Uitgegeven door de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> . (Afbeldingen oude bestaande gebouwen, 11 ^e afl.)
J. DE HAAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Antieke beker. (1864.)
G. VAN HEERDE, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Voorgevel, huis hoek Kalverstraat en Dam te <i>Amsterdam</i> . (1594.) (Vergelijk VAN DER HEIDE, slangbrandspuit), en ontwerp van verbouwing in 1867.
W. KAASJAGER, te <i>Zalt-Bommel</i> .	4 tekeningen.	Gebouw in de Nouvenstraat te <i>Zalt-Bommel</i> . Geschenk van den heer H. M. GULDEN aldaar.
Mr. J. VAN LENNEP, te <i>Amsterdam</i> .	10 tekeningen.	Diverse schetsen van oudheden te <i>Hoorn</i> . (Geschenk aan de Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .)
J. H. LELIMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Houten gevel, woonhuis te <i>Mechelen</i> . (1860.)
Idem.	1 tekening.	<i>Arc d'Arragon, Château Neuf à Naples</i> . (<i>Parijs</i> 1852.)
Idem.	2 tekeningen.	Voorgevel en détails van een woonhuis op de Zoutwerf te <i>Mechelen</i> . (Opgemeten 1851.)
Idem.	1 tekening.	Noorderportaal der St. Nicolaas- of Oudekerk te <i>Amsterdam</i> . (1861.)
Idem.	8 tekeningen.	Bouwkundige archeologische studien. (<i>Parijs</i> 1853.)
L. LINGEMAN, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Gevels van woonhuizen, Keizersgracht bij de Leliegracht te <i>Amsterdam</i> . Opgemeten 1848. Eigendom der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .
Idem.	1 chromolithographie.	Gevel van het „Huis met de Hoofden” te <i>Amsterdam</i> . (<i>Bouwkundige bijdragen</i> , deel VI.)
C. J. LOEVEN, te <i>Gorinchem</i> .	4 tekeningen.	Schepensbank, (détails) van het gesloopt stadhuis te <i>Gorinchem</i> . (Opgemeten in 1859.) Eigendom der Maatschappij <i>Tot bevordering der Bouwkunst</i> .

Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.	11 photographiën.	Toren te <i>Amersfoort</i> ; St. Joris-kerk aldaar; Hooglandsche kerk te <i>Leiden</i> ; Groote zaal op het Binnenhof te 's <i>Gravenhage</i> ; stadhuis te <i>Leiden</i> ; Oude Doelen te <i>Dordrecht</i> ; Stadhuis te <i>Middelburg</i> . (Geschenken aan en eigendom van de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.)
J. H. MASCHHAUPT JR., te <i>Amsterdam</i> .	2 schilderstukken in olieverf.	Portret van HENDRICK DE KEYSER, (geb. 1567, overleden 1621) en portret van JACOB VAN CAMPEN, (geb. ...., overleden 1657), naar etsen voorkomende in plaatwerken den schilder medegedeeld door den heer D. D. BÜCHLER. Geschenk van de afdeeling <i>Amsterdam</i> . (1867.)
H. MOLEMANS en J. H. A. E. DE VRIES, te <i>Amsterdam</i> .	5 teekeningen.	Het voormalig Oost-Indische huis, Hoogstraat, te <i>Amsterdam</i> . (1606) Opgemeten 1863. Eigendom der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 10° afl.)
H. & E. MOLEMANS, te <i>Amsterdam</i> .	2 teekeningen.	Gevel, woonhuis, O. Z. Voorburgwal, K 592, te <i>Amsterdam</i> . Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 6° afl.)
H. MOLEMANS, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Gevel, woonhuis, Damrak bezijden de Nieuwe Beurs te <i>Amsterdam</i> . (1635.) Door brand vernield in 1857. Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.
J. OLIE JBZ. en J. A. ROOSEBOOM, te <i>Amsterdam</i> .	3 teekeningen.	Stadhuis te <i>Naarden</i> . (1601.) Opgemeten in 1863. Geschenk van de afdeeling <i>Amsterdam</i> aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.
Idem.	1 tekening.	Voorgevel van het dubbel woonhuis, Heerengracht over de Driekoningstraat te <i>Amsterdam</i> LL 150—151. Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 6° afl.)
J. OLIE JBZ., te <i>Amsterdam</i> .	17 teekeningen.	Teekeningen van plafonds, kamerbetimmeringen enz. enz., ten deele van de hand van JACOB en HENDRIK HUSLEY en JACOB OTTEN HUSLEY, 1740, 1744, 1761, 1778.
Idem.	1 tekening.	Gevel woonhuis, N.-Z. Voorburgwal bij de Huiszittensteeg te <i>Amsterdam</i> . (Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 6° afl.)
Idem.	1 tekening.	Gevel van het voormalig huis „Onder 't Zijl" bij de Oude Vischmarkt te <i>Amsterdam</i> . (Uit een oude verzameling teekeningen.)
C. W. PASTEUR, (toenmaals te <i>Maastricht</i> .)	1 chromolithographie.	Huis n°. 1065 in de Brugstraat te <i>Maastricht</i> . (Bouwkundige bijdragen, dl. VII.)
N. REDEKER BISDOM, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	Ingangspoort van den Lombard op den O. Z. Voorburgwal te <i>Amsterdam</i> . (Eigendom van en uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 9° afl.)
Idem.	1 tekening.	Ingangspoort van het voormalig O.-Z.-Heeren-Logement te <i>Amsterdam</i> . (Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.) Als voren.
Idem.	1 tekening.	Ingangspoort van het voormalig Leprozenhuis te <i>Amsterdam</i> , in overleg met J. H. LELIMAN. (Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.) Als voren.

N. REDEKER BISDOM, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
Idem.	1 tekening.	
Prof. C. J. C. REUVENS, te <i>Delft</i> .	1 tekening.	
J. J. G. RINKES, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
Idem.	1 tekening.	
J. ROETMAN, te <i>Schiedam</i> .	1 tekening.	
Idem.	1 model in karton.	
Afdeeling <i>Rotterdam</i> .	5 teekeningen.	
G. B. SALM en L. F. REEDEKER, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
J. W. SCHAAP, te <i>Leiden</i> .	1 tekening.	
ALEX. SCHAEPKENS, te <i>Maastricht</i> .	2 plaatwerken in kleurendruk.	
W. SPRINGER en A. DEKKER, te <i>Amsterdam</i> .	5 teekeningen.	
W. SPRINGER, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
J. F. STAAL, D. DE VRIES en J. J. G. RINKES, te <i>Amsterdam</i> .	2 teekeningen.	
Idem.	1 tekening.	
Idem.	1 tekening.	
W. STOK en H. VAN DER LINDEN, te <i>Rotterdam</i> .	8 teekeningen.	
C. B. VAN DER TAK, te <i>Rotterdam</i> .	4 teekeningen.	
L. A. TIMMER, te <i>Amsterdam</i> .	1 tekening.	
J. J. VORMER en H. J. GEERTS, te <i>Rotterdam</i> .	4 teekeningen en 1 fotografie.	

Ingangspoort van het voormalig Spinhuis, Spinhuissteeg te <i>Amsterdam</i> , in overleg met J. H. LELIMAN. (Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.) Als voren.	
Gevel houten woonhuis te <i>Mechelen</i> . Kopij naar J. H. LELIMAN.	
De Waterslootsche poort te <i>Delft</i> . (Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 11° afl.)	
Gevel woonhuis op de St. Anthonies-Breestraat te <i>Amsterdam</i> , gesloopt 1865. Eigendom der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.	
Pakhuis „de Hoop" op den Singel bij de Vijzelstraat te <i>Amsterdam</i> , gesloopt 1865. Eigendom der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.	
Het St. Jacobs-Gasthuis te <i>Schiedam</i> , gebouwd in 1687.	
Het St. Jacobs-Gasthuis te <i>Schiedam</i> , herbouwd in 1787.	
Stadhuis te <i>Leiden</i> . (1597) Opgemeten 1866. Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.	
Gevel van 2 woonhuizen, Heerengracht over den Blauwburgwal, SS, 280—281, te <i>Amsterdam</i> . (1643.)	
Gebouw der voormalige Lakenhal te <i>Leiden</i> , met het jaartal 1688. Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (1866.)	
Anciens Monuments d'architecture du 11 ^e au 13 ^e siècle dans le Limbourg (1862.) — AL. SCHAEPKENS, Monuments de Maastricht (1863.) Door en van ALEXANDER SCHAEPKENS te <i>Maastricht</i> . (Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.)	
Opstand, doorsneden en balklegeringen van de torens der Oude- en Westerkerk te <i>Amsterdam</i> . (Archief der stads publieke werken, 1859.)	
Détailtekening van de kroon op den top van den Westerkerkstoren. (Archief der stads publieke werken, 1859.)	
Gevel woonhuis te <i>Alkmaar</i> , op de gracht Luttk-Ouddorp. Geschenk van de Afdeeling <i>Amsterdam</i> .	
Ingang Oude Mannen- en Vrouwenhuis te <i>Alkmaar</i> . Geschenk der afdeeling <i>Amsterdam</i> .	
Gevel woonhuis op de Mient te <i>Alkmaar</i> . Geschenk der afdeeling <i>Amsterdam</i> .	
Toren der St. Cunera-kerk te <i>Rhenen</i> . Geschenk der Afdeeling <i>Rotterdam</i> . Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 12° afl.)	
Bouwval van het huis „de Haar" nabij <i>Harmelen</i> . (Bouwkundige Bijdragen, dl. XII.)	
Voorgevel van een huis Haarlemmer-Houttuinen te <i>Amsterdam</i> . (Gesloopt.) Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst van den heer W. J. J. OFFENBERG.	
Gedeelte der opmeting van het stadhuis te <i>Middelburg</i> . Opgemeten in 1853. Geschenk der Afdeeling <i>Rotterdam</i> . Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 3° en 4° afl.)	

J. J. VORMER en J. M. VAN BINSBERGEN, te Rotterdam.	4 teekeningen en 2 gravuren op steen.	Stadhuis te Gouda, opgemeten in 1852. Geschenk der Afdeeling Rotterdam. Uitgegeven door de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 2 ^e afl.)
D. DE VRIES en J. F. STAAL, te Amsterdam.	3 teekeningen.	Stadhuis te Alkmaar. Opgemeten in 1865. Geschenk der Afdeeling Amsterdam.
D. DE VRIES, te Amsterdam.	3 teekeningen.	Gemeenlandshuis van Rijnland, genaamd „Zwanenburg” te Halfweg Haarlem, gebouwd in 1645 (Eigendom der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.)
C. WIEGAND, te Amsterdam.	1 tekening.	Voormalig Raadhuis der Oost-Indische-Compagnie, Timmermansgang, Rapenburg te Amsterdam. Gesloopt 1862. Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.
J. J. C. DE WIJS, (thans te 's Gravenhage.)	1 tekening.	Gevel van een woonhuis op den Kerkhof te Deventer. Geschenk aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. (Gesloopt.)

D. TOEPASSINGEN OP TECHNISCH GEBIED.

J. DE BRUYN, te Arnhem.	6 spiegellijsten.	Vergulde gevelouterde profillen van spiegellijsten.
J. VAN LEEUWEN AZ., te Monnikendam.	1 model in hout.	Nieuwe verbinding van hardsteen en slagstijlen en slagdrempels voor sluizen. (In toepassing gebragt 1867.)
G. D. MARTENS, te Amsterdam.	3 stuks.	Kunst-marmerplaten en lijsten. Imitatie van geaderd wit marmer.
Polytechnische school te Delft.	10 modellen in hout.	4 modellen van bekappingen, 3 „ „ trappen, 3 „ „ deurkozijns, deuren en betimmeringen.
L. SCHÜTZ, te Zeist.	19 stuks.	Diverse voorwerpen van gegoten zink, ten deele gebronsd, als vazen, leeuwenkoppen, kapiteelen, kandelaar, gaskroon, beeldjes en trapbalters.
Idem.	1 model.	Bekrooning van een binnendeurkozijn in carton-pierre.
Idem.	6 stuks.	Gegalvaniseerd ijzeren doken, krammen en roeden.
Idem.	2 gipsfiguren.	1 Kinderbeeldje en 1 leeuw met wapen der stad Leiden.
J. C. STOELLER WZ., te Arnhem.	17 stuks.	Terra-cotta voorwerpen ter versiering van gebouwen, volgens geleidebrief; benevens een stel platen van voorhanden modellen.
C. L. C. VOSKUIL, te Amsterdam.	4 portefeuilles.	Voorbeelden van regtlignig-, machine-, konstruktie-, bouwkundig- en ornamentteekeningen. (Bij den inzender verkrijgbaar.)

E. ARCHIEF DER MAATSCHAPPIJ „TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.”

I. Geschenken aan de Maatschappij „Tot bevordering der Bouwkunst” vereerd.

1 chromolithographie.	De Nieuwe Dom te Berlijn, door A. STÜLER, in leven honorair lid der Maatschappij, te Berlijn. Geschenk van den heer A. SHILER.	1 chromolithographie.	Ontwerp van een vogelhuis voor de diergaarde te Rotterdam, door J. F. METZELAAR aldaar. (Album onder redaktie van J. H. LELIMAN, 3 ^e deel.) Geschenk van den heer J. H. LELIMAN.
2 chromolithographiën.	Museum Koning Willem III. (Album onder redaktie van J. H. LELIMAN, 3 ^e deel, pl. 29 en 30. Geschenk van den heer J. H. LELIMAN aan de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.)	3 deelen plaatwerk.	L'architecture privée au 19 ^e siècle sous NAPOLEON III, par M. CÉSAR DALY, honorair lid der Maatschappij, te Parijs.
		1 lithographie.	Koninklijk paleis en voormalig klooster te Mafra. (1711.) Geschenk van de koninklijke vereeniging van portugesche architecten.

1 gedrukt.	Archiva de Architectura civil, 1865, van de koninklijke vereeniging van architecten in Portugal. (Lissabon.)
1 medaillon in gips.	Portret in medaillon van den bouwmeester van de kerk en het klooster te Belem in Portugal. BOUTACA. (1500.) Geschenk van de koninklijke vereeniging van portugesche architecten.
1 plaatwerk.	Wohnhaus des Herrn VON REVOLTELLA in Triest, (1864) door F. HITZIG, honorair lid der Maatschappij, te Berlijn.
1 boekwerk.	Architectura numismatica, (1865) van TH. L. DONALDSON, honorair lid der Maatschappij, te Londen.
1 plaatwerk met tekst.	De leer van het ornament, door W. N. ROSE te 's Gravenhage. (1863.)
1 plaatwerk met tekst.	Les Églises Romanes dans le Royaume des Pays-Bas, par F. N. M. BYCK VAN ZUYLICHEM. (1858.)
1 plaatwerk met tekst.	Handleiding tot de kennis en beoefening van den griekschen bouwstijl, (1863) door H. P. VOGEL, te 's Gravenhage.
1 plaatwerk.	Handleiding bij het onderwijs in het regtlignig teekenen, door H. SPRINGER, (1866) van den uitgever C. L. BRINKMAN.
2 deelen plaatwerk.	Album, verzameling van bouwkundige schetsen en ontwerpen, onder redaktie van J. H. LELIMAN, (1 ^e en 2 ^e deel) van den uitgever C. L. BRINKMAN.
1 deel plaatwerk.	Hetzelfde werk, het 3 ^e en laatste deel, van den redakteur-uitgever J. H. LELIMAN. (1866.)
1 plaatwerk met tekst.	Architectuur-perspectief, door en van J. W. SCHAAP te Leiden. (1856.)
1 plaatwerk met tekst.	Beschrijving en plan van een romeinschen bouwval, „Forum Hadriani” nabij 's Gravenhage, bij de hofstede „Arentsburg, 1827—1829, door wijlen prof. C. J. C. REUVENS. Geschenk van den heer D. D. BÜCHLER. (1866.)
4 photographiën.	Choragisch monument van LYSICRATES te Athene, met ontwerp tot herstelling. Geschenk van den heer THEOPH. HANSEN, honorair lid der Maatschappij, te Weenen.
7 photographiën.	Ontwerp, gebouw voor het huis der afgevaardigden te Weenen. (1865.) Geschenk als voren.
7 photographiën.	Ontwerp, Heerenhuis (Eerste Kamer van den Rijksraad) te Weenen. (1865.) Geschenk als voren.
10 photographiën.	Ontwerp Musea te Weenen en situatieplan. (1867.) Geschenk als voren.

II. Bekroonde prijsvragen van de Maatschappij „Tot bevordering der Bouwkunst.”

5 teekeningen.	Boerenhofstede, door J. F. METZELAAR, te Rotterdam. (1842.)
1 tekening.	Gevel van een koffijhuis, door A. N. GODEFROY, te Amsterdam. (1842.)
7 teekeningen.	Vorstelijk paleis, door W. J. J. OFFENBERG, te Amsterdam. (1843.)
2 teekeningen.	Vischmarkt, door W. A. SCHOLTEN, te Purmerend. (1843.)
5 teekeningen.	Dorpsschool, door J. V. LANKELMA, te Amsterdam. (1845.)
3 teekeningen.	Raadhuis, door A. N. GODEFROY, te Amsterdam. (1846.)
2 teekeningen.	Landhuis, door A. N. GODEFROY, te Amsterdam. (1847.)
1 tekening.	Gevel van een winkelhuis, door J. H. LELIMAN, te Amsterdam. (1848.)
6 teekeningen.	Slagtplaats, (abattoir), door L. H. EBERSON, te Arnhem. (1849.)
2 teekeningen.	Bewaarschool voor 200 kinderen, door J. H. LELIMAN, te Amsterdam. (1852.)
4 teekeningen.	Koninklijk postkantoor, door J. H. LELIMAN, te Amsterdam.
5 teekeningen.	Militair Wachthuis, door H. P. VOGEL, te Leyden. (1853.)
1 tekening.	Glazen togttui, door J. F. J. MARGRY, te Amsterdam. (1853.)
6 teekeningen.	Boerderij, door H. W. VETH, te Dordrecht. (1854.)
5 teekeningen.	Kavalerie-kazerne, door J. F. J. MARGRY, te Amsterdam. (1855.)
3 teekeningen.	Porte-cochère, door H. J. GEERTS, te 's Gravenhage. (1858.)
3 teekeningen.	Tuinhek, door E. MOLEMANS, te Amsterdam. (1859.)
2 teekeningen.	Tuinhek, door A. L. VAN GENDT, te Rotterdam. (1859.)
4 teekeningen.	Woonhuis, door D. VAN ESSEN, te Rotterdam. (1860.)
7 teekeningen.	Gebouw voor tentoonstelling van kunstwerken, door A. C. BLEYS, te Hoorn. (1862.)
2 teekeningen.	Marmeren schoorsteen en betimmering, door J. VAN DER KOOGH, te Zaandam. (1863.)
3 teekeningen.	R. K. Dorpskerk, door J. W. F. OFFENBERG, te Amsterdam. (1864.)
2 teekeningen.	Overdekte zitplaats in een tuin, door J. VAN DER KOOGH, te Zaandam. (1864.)
1 tekening.	Overdekte zitplaats in een tuin, door J. OLIE JBZ., te Amsterdam. (1864.)

- 9 teekeningen. Protestantsche dorpskerk en pastorie door A. J. H. VAN DEN BRINK, (tijdelijk te *Weenen*.) (1865.)
- 2 teekeningen. Hoofdingang van een stadhuis, door J. OLIE JBZ., te *Amsterdam*. (1865.)
- 4 teekeningen. Hoofdingang van een stadhuis, door J. D. LABOTS, te *Kralingen*. (1865.)

III. Ontwerpen waaraan accessits zijn toegekend, bij de Maatschappij „Tot bevordering der Bouwkunst.“

- 4 teekeningen. Landhuis op begroeiden heuvel, door A. J. SEVENHUYSEN, te *Amsterdam*. (Programma 1847.)
- 9 teekeningen. Schouwburg, door L. H. EBERSON, te *Arnhem*. (Buitengewone prijsvraag, progr. 1848.)
- 6 teekeningen. Schouwburg, door H. WENTZEL en H. M. BURTON, te *Berlijn*. (Programma 1848. Buitengewone prijsvraag.)
- 5 teekeningen. Protestantsche kerk, door L. H. EBERSON, te *Arnhem*. (Programma 1850.)
- 4 teekeningen. Militair wachthuis, door H. W. VETH, te *Dordrecht*. (Programma 1853.)
- 2 teekeningen. Dorpsgemeentehuis, door C. S. VAN GEUNS, te *Zaandam*. (Programma 1855.)
- 1 teekening. Vestibule, woonhuis, door A. L. VAN GENDT, te *Rotterdam*. (Programma 1856.)
- 4 teekeningen. Landhuis in zwitserschen stijl, door H. J. VRENDENBERG, te *Amsterdam*. (Programma 1857.)
- 5 teekeningen. Landhuis in zwitserschen stijl, door H. J. GEERTS, te *'s Gravenhage*. (Programma 1857.)
- 3 teekeningen. Fontein op een plein, door C. A. SCHRÖDER JR. te *Amsterdam*. (Programma 1857.)
- 3 teekeningen. Dorpsherberg en stalling, door A. L. VAN GENDT, te *Rotterdam*. (Programma 1859.)
- 3 teekeningen. Woonhuis, door D. VAN ESSEN, te *Rotterdam*. (Programma 1860.)
- 3 teekeningen. Muziektent in een park, door J. DE HAAN, te *Amsterdam*. (Programma 1863.)

- 6 teekeningen. Museum voor kunstwerken en oudheden, door T. C. A. COLENBRANDER, te *Doenborgh*. (Programma 1865.)

IV. Archief van de vroegere Maatschappij „Tot aanmoediging der Bouwkunde.“ (1819—1830.)

- 2 teekeningen. Gebouw voor feestelijke bijeenkomsten van 500 personen, bekroond prijsontwerp van T. F. SUYS, te *Amsterdam*. (Programma 1820.)
- 1 teekening. Gevel partikulier woonhuis, door T. F. SUYS, te *Amsterdam*. (Programma 1819.)
- 3 teekeningen. Boekerij, bekroond prijsontwerp, door T. F. SUYS, te *Amsterdam*. (Programma 1820.)
- 5 teekeningen. Ontwerp stadhuis, bekroond prijsontwerp, door H. SPRINGER, te *Amsterdam*.
- 3 teekeningen. Ontwerp geestelijk seminarium, bekroond prijsontwerp, door C. DE GEUS.
- 3 teekeningen. Ontwerp landhuis, bekroond prijsontwerp, van J. F. SCHMETTERLING, te *Amsterdam*. Uitgegeven door de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunde*. (Programma 1829.)
- 4 teekeningen. Ontwerp overdekte manège, bekroond prijsontwerp, door A. E. JOLLY, te *Brussel*. Uitgegeven als voren. (Programma 1825.)
- 1 teekening. Ontwerp monument voor JACOB CATS, bekroond prijsontwerp, door C. KRAMM, te *Utrecht*. Uitgegeven als voren. (Programma 1825.)
- 1 teekening. Ontwerp van eene vestibule en trapportaal, bekroond prijsontwerp, door C. C. VERWEYDE, te *Amsterdam*. (Programma 1822.)
- 3 teekeningen. Ontwerp van eene protestantsche kerk, bekroond prijsontwerp, door J. VAN GIERDEGOM, te *Brugge*.
- 3 teekeningen. Gebouw voor kunsten en wetenschappen, door.....
- Opgemaakt 10, 12, 13, 16 en 17 Aug. 1867, met den heer bestuurder H. MOLEMANS, A. N. GODEFROY, Voorzitter.

V. Rekapitulatie van de teekeningen en voorwerpen, ingezonden en geplaatst op de Tentoonstelling.

IN Z E N D E R S.	TEEKENINGEN.	GRAVUREN.	LITHOGRAPHIËN.	PHOTOGRAPHIËN.	MODELLEN, MEMORIËN EN FIGUREN.
Ministerie van <i>Binnenlandsche Zaken</i>	12	—	—	2	—
Kommissie <i>ad hoc</i> , <i>Museum koning WILLEM I.</i>	6	—	—	—	—
<i>Koninklijke akademie van wetenschappen</i>	24	—	—	—	—
<i>Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunde</i>	—	—	—	11	—
J. OLIE JBZ.....	27	—	—	—	—
J. H. LELIMAN.....	66	—	4	7	1 model.
I. GOSSCHALK.....	7	—	—	—	—
W. A. SCHOLTEN.....	2	—	1	—	—
J. D. LABOTS.....	4	—	—	—	—
J. DE HAAN.....	11	—	—	—	—
M. G. TËTAR VAN ELVEN.....	55	7	—	1	1 memorie.
H. M. TËTAR VAN ELVEN MGZ.....	3	—	—	—	—
L. J. IMMINK.....	29	—	—	—	—
W. J. J. OFFENBERG.....	25	2	—	—	—
H. G. GALLAY.....	1	—	—	—	—
A. J. F. CUYPERS.....	5	—	—	—	—
H. SPRINGER.....	11	—	—	—	—
H. J. GEERTS.....	8	—	—	—	—
T. C. A. COLENBRANDER.....	6	—	—	—	—
H. W. VETH.....	16	—	—	—	—
H. P. VOGEL en J. PH. KOELMAN... H. P. VOGEL.....	7 22	—	—	—	—
G. J. MORRE.....	5	—	—	—	—
MORRE, HUËT, LACOMBLÉE en SCHMIT CRANS.....	2 1	—	—	—	9 figuren in klei.
MORRE & LACOMBLÉE.....	1	—	—	2	—
W. SPRINGER.....	1	—	—	—	—
W. SPRINGER en A. DEKKER.....	5	—	—	—	—
A. N. GODEFROY.....	73	—	—	—	1 model.
Polytechnische school te <i>Delft</i> ...	18	—	—	—	10 modellen.
J. OLIE JBZ. en J. A. ROOSEBOOM...	4	—	—	—	—
A. J. SEVENHUYSEN.....	4	—	—	—	—
C. MUYSKEN.....	8	—	—	—	—
E. MOLEMANS.....	6	—	—	—	—
J. F. METZELAAR.....	23	1	—	—	—
C. L. C. VOSKUYL.....	—	—	—	—	4 portefeuilles met teekenvoorbeelden.
Afdeeling <i>Rotterdam</i>	5	—	—	—	—
J. G. VAN BEUSEKOM.....	3	—	—	—	—
WENTZEL & BURTON.....	6	—	—	—	—
L. H. EBERSON.....	20	—	1	—	—
J. V. LANKELMA.....	5	—	—	—	—
H. P. G. N. CAMP.....	—	—	1	—	—
G. B. SALM.....	28	—	—	4	—
THEOPHILOS HANSEN.....	—	1	—	—	—
A. BRUINISSEN TROOST.....	6	—	—	—	—
C. J. C. REUVENS.....	1	—	—	—	—
H. J. VRENDENBERG.....	6	—	—	—	—
H. RAAMMAKER.....	8	—	—	—	—
J. F. J. MARGRY.....	6	—	—	—	—
Transporteren...	591	11	7	27	—

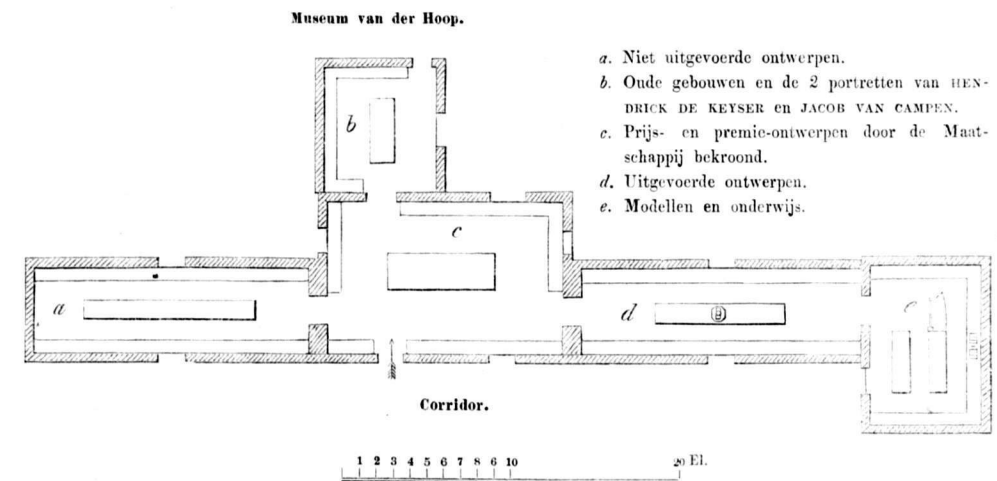
INZENDERS.	TEKENINGEN.	GRAVUREN.	LITHOGRAPHIËN.	PHOTOGRAPHIËN.	MODELLEN, MEMORIËN EN FIGUREN.
Transport...	591	11	7	27	—
J. W. F. OFFENBERG.....	18	—	—	7	—
W. N. ROSE.....	—	5	—	—	—
D. VAN ESSEN.....	11	—	—	—	—
G. VAN HEERDE.....	2	—	—	—	—
C. S. VAN GEUNS.....	2	—	—	—	—
C. J. LOEVEN.....	4	—	—	—	—
A. C. BLEYS.....	7	—	—	—	—
J. W. SCHAAP.....	1	—	—	—	—
Burgemeester en wethouders van <i>Leyden</i>	—	—	—	6	—
A. J. H. VAN DEN BRINK.....	10	—	—	—	—
A. L. VAN GENDT.....	6	—	—	—	—
H. J. VAN DEN BRINK.....	10	6	1	3	—
B. DE GREEF JZN.....	8	—	—	—	—
J. DA SILVA.....	—	—	1	—	1 medaillon en 1 model.
L. A. BROUWER.....	9	—	—	—	—
H. MOLEMANS en J. H. A. E. DE VRIES.....	5	—	—	—	—
J. VAN DER KOOGH.....	4	—	—	—	—
P. BONDAM.....	8	—	—	—	—
N. REDEKER BISDOM.....	13	—	—	—	—
E. SARABER.....	—	—	10	—	—
T. F. SUYS.....	12	—	—	—	—
J. DE BRUYN.....	—	—	—	—	6 modellen.
L. SCHÜTZ.....	—	—	—	—	28 modellen.
J. C. STOELLER WZN.....	—	—	—	—	17 modellen.
J. H. BRONKE.....	5	—	—	—	—
J. A. SMITS.....	1	—	—	—	—
C. DUMONT.....	11	—	—	—	—
D. ROETMAN.....	1	—	—	—	1 model.
D. D. BÜCHLER.....	1	—	—	—	—
J. VAN LEEUWEN.....	—	—	—	—	1 model.
C. DE GEUS.....	5	—	—	—	—
G. D. MARTENS.....	—	—	—	—	3 modellen geïmit. marmer.
J. E. VAN DEN AREND.....	—	—	2	—	—
L. LINGEMAN.....	2	—	—	—	—
J. J. VORMER en H. J. GEERTS.....	4	—	—	—	—
W. STOK en H. VAN DER LINDEN DZ. VORMER & VAN BINSBERGEN.....	8	—	—	—	—
C. WIEGAND.....	4	2	—	—	—
J. J. C. DE WIJS.....	1	—	—	—	—
A. C. DE GEUS.....	—	—	3	—	—
PARTOES.....	—	—	1	—	—
C. A. SCHRÖDER.....	3	—	—	—	—
D. DE VRIES.....	4	—	—	—	—
D. DE VRIES en J. F. STAAL.....	3	—	—	—	—
A. P. DE KRUYFF.....	1	—	—	—	—
J. J. G. RINKES.....	3	—	—	—	—
STAAL, DE VRIES en RINKES.....	4	—	—	—	—
L. A. TIMMER.....	1	—	—	—	—
JB. VAN LENNEP.....	10	—	—	—	—
J. BOLSIUS.....	—	—	—	2	—
W. KAASJAGER.....	4	—	—	—	—
A. HUFFNAGEL.....	1	—	—	—	—
H. & E. MOLEMANS.....	2	—	—	—	—
BRINK & STAAL.....	1	—	—	—	—
Transporteren...	802	24	25	45	—

INZENDERS.	TEKENINGEN.	GRAVUREN.	LITHOGRAPHIËN.	PHOTOGRAPHIËN.	MODELLEN, MEMORIËN EN FIGUREN.
Transport...	802	24	25	45	—
G. B. SALM en L. F. REDEKER.....	1	—	—	—	—
I. GOSSCHALK en J. F. STAAL.....	2	—	—	—	—
H. MOLEMANS.....	1	—	—	—	—
J. H. MASCHHAUPT JUN.....	—	—	—	—	2 portretten.
J. H. BURMAN.....	3	—	—	—	—
JOLLY.....	4	—	—	—	—
C. KRAMM.....	1	—	—	—	—
C. C. VERWEYDE.....	1	—	—	—	—
J. VAN GIERDEGOM.....	3	—	—	—	—
N. N.....	3	—	—	—	—
TOTAAL...	821	24	25	45	69 modellen, 2 por- tretten en 4 photo- graphiën, benevens drie cahiers met tee- kenvoorbeelden.

Voorts 17 geschenken van 15 heeren leden en honoraire leden der Maatschappij.
Totaal der voorwerpen 1010, van 7 tot en met 25 Augustus 1867, tentoongesteld geweest in de vijf benedenzalen van het
stedelijk gebouw der *Koninklijke Akademie van beeldende kunsten te Amsterdam*, hieronder in houtsneê weêrgegeven.

Amsterdam, Augustus 1867.

IN NAAM VAN HET BESTUUR,
de bestuurder-sekretaris,
J. H. LELIMAN.

KORTE BESCHRIJVING,

BEHOORENDE BIJ HET ONTWERP VAN EEN

MUSEUM VOOR KUNSTWERKEN EN OUDHEDEN VOOR EENE GROOTE STAD DES RIJKS,

als antwoord op de prijsvraag van 1865, ingezonden door den heer T. C. A. COLENBRANDER, bouwkundige te Doesborgh; bekroond met het getuigschrift van de Maatschappij „Tot bevordering der Bouwkunst” en eene premie van 150 gulden.

MET DRIE PLATEN.

De drie platen van het Museum zijn zoo getrouw mogelijk gevolgd naar de schets-teekeningen van den inzender. De plannen zijn verkleind. De aanduiding der verschillende lokaliteiten is gemakshalve bij de plattegronden gedrukt.

De beoordeeling van dit ontwerp, hiervoren (in bijlage II, kolom 36 en 37) opgenomen, kan tot verdere inlichting strekken, even als het hieronder voorkomende, uit de memorie van toelichting op den voet gevolgd, eenige nadere opheldering zal geven.

Op den beganen grond bevinden zich: vestibules, antichambre, receptiezaal, groote zaal voor omvangrijke voorwerpen, en kleinere zalen voor de tentoonstelling, waarom heen een galerij loopt, bestemd voor fijn bewerkte kunstvoorwerpen; wijders: trappen voor de dienst, portiek voor rijtuigen, waschbergplaats, keuken, groot magazijn tot ontpakking, latrines enz.

De bovenverdieping bevat in hoofdzaak: grooter corridor, galerij voor schilderijen, dito zalen voor prenten, etsen, teekeningen en schilderwerk op porselein en glas.

De kamers der direktie en voor vergaderingen zijn gelegen op een tusschenverdieping of zoogenaamd entresol; daar bevindt zich ook de woning van den concierge. In de kelderverdieping of het *sousterrain* zijn de lokalen voor twee bewaarders (een voor oudheden, een voor konstruktien van latere dagteekening) en voor de bedienden. Aan iederen conservator is een spreekvertrek en een werkkamer (die op het entresol is) ten gebruike gegeven.

De ontwerper heeft eene trapsgewijze verhooging van enkele lokalen aangebragt; de vloer van het magazijn ligt vijf treden lager dan die van de groote zaal; een deel van eerstgenoemden vloer kan tot hellend vlak worden gemaakt.

Op de bovenverdieping is alles gelijkvloers. De voorname trappen hebben ieder 32 treden; de trappen der bedienden of voor de inwendige dienst zijn met deuren aan

de straat afgesloten en ieder met twee wentelingen; zij kunnen als brandvrije trappen dienen.

De wasch- en bergplaatsen zijn ieder van een open plaats voorzien.

Het geheele gebouw is uit steen en ijzer zamengesteld.

De galerij in de groote zaal rust op ijzeren liggers, even als de kamervloeren van de entresol-verdieping en de vloer der zaal bestemd voor de schilderwerken op glas.

De overige vloerliggers zijn allen door welven vereenigd en zoo veel mogelijk tegen de gevaren van brand gewaarborgd. Alle muren zijn van gebakken steen en zoo binnen als buiten niet bepleisterd. De voorname ornamentatie ontstaat hoofdzakelijk door uitmetselingen; de overige versieringen, alle verbindingen, dakbedekkingen en balustraden zijn van galvaniseerd ijzer gedacht. De contreforten in het midden des gevels zijn van zandsteen, de vloeren van blaauwsteenen platen.

De toegang naar de perpendiculair geplaatste bovenlichten op de daken is gemakkelijk gemaakt.

De voorgevel van het museum-gebouw is naar het zuiden gekeerd.

De zalen zijn in onderlinge gemeenschap en niet door deuren afgescheiden. Allen te zamen vormen zij als het ware een omlopende zaal, met inbegrip van de groote vestibule waarin de voorname trappen. Deze geheele ruimte wordt door heete lucht verwarmd, aangevoerd door buizen, die op geschikte punten in de verschillende zalen uitmonden.

De rookbuizen van de vier stooktoestellen, in de vier verwarmingslokalen, onder de hoeken der groote tentoonstellingszaal geplaatst, zijn in de hoekpijlers dezer zaal tot buitendaks gebragt.

De bestuurder-sekretaris,

J. H. LELIMAN.

AMSTERDAM,
1 October 1867.

VERSLAG VAN HET VERHANDELDE OP DE VEERTIENDE ALGEMEENE BIJEENKOMST DER LEDEN

VAN DE MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,

gehouden den 8 Augustus 1867.

Tegenwoordig: de bestuurders A. N. GODEFROY, voorzitter, J. VERHEY, vice-voorzitter, P. J. HAMER, penningmeester, W. J. J. OFFENBERG, H. MOLEMANS en J. H. LELIMAN, sekretaris; de korrespondenten G. N. ITZ (*Dordrecht*), J. C. VAN DER KEMP (*Nijmegen*), J. J. VORMER (*Schiedam*), H. P. ESKEs (*Nieuwer-Amstel*), G. J. MORRE (*Delft*), B. BLANKEN (*Hoorn*), J. GOOSSEN (*Wageningen*), T. ROMEIN (*Leeuwarden*), J. E. VAN DEN AREND (*Haarlem*) en P. J. MAGER (*Purmerende*); de afgevaardigden N. REDEKER BİSDOM, A. R. HOL, J. C. VAN DER KLEY en G. G. VAN KLEEF, van de afdeeling *Amsterdam*; de afgevaardigden F. DEKKER, W. C. VAN GOOR en M. VAN ERKEL, van de afdeeling *Rotterdam*; de afgevaardigden W. N. ROSE en J. J. C. DE WĒS, van de afdeeling *'s Gravenhage*; de afgevaardigden B. H. TROOSTER, J. W. BOSBOOM en A. J. DOLJER, van de afdeeling *Zwolle*; de afgevaardigden A. VAN CUYLENBURGH JR. en J. C. STOELLER WZ., van de afdeeling *Arnhem*, en de afgevaardigden G. J. MORRE en EUG. LACOMBLÉ, van de afdeeling *Delft*.

De presentielijst is ondertekend door 85 leden, en twee personen, die door de afdeelingen *Amsterdam* en *Delft*, in strijd met art. 55 der wet, als afgevaardigden zijn gekommitteerd tot het bijwonen der algemeene vergadering en bijeenkomst, uitsluitend voor de leden der Maatschappij toegankelijk.

De voorzitter opent de vergadering, verwelkomt de leden en vertrouwt dat door vele aanwezigen aan de discussiën zal worden deelgenomen.

In behandeling wordt gebragt de *achtste* vraag: „Wat is er in ons vaderland gedaan en wat behoort daar nog te geschieden, tot opwekking van het kunstgevoel bij de meer- en minvermogenen?”

De heer W. N. ROSE leest, als antwoord op deze vraag, de volgende verhandeling:

„Deze vraag is een der gewigtigste welke men aan een volk kan voorstellen, want zij sluit in zich het zoo hoogst belangrijk onderzoek naar den graad van beschaving waarop de inwoners van het land staan.

„Blijkt uit dit onderzoek, dat voor de ontwikkeling van het kunstgevoel alles gedaan wordt wat maar redelijk mogelijk is, dan moet daaruit volgen, dat het volk op een gelijken of ongelijken graad van ontwikkeling staat met alle

andere volken, bij welke diezelfde middelen worden aangevend.

„Is die ontwikkeling ongelijk, dan streeft het andere natiën vooruit, of is bij haar ten achteren.

„Een onderzoek, dat niet zeer gemakkelijk en voor onze eigenliefde weinig streelend zou wezen, indien het bleek, dat wij bij die vergelijking zouden verliezen.

„Gelukkig dat dit niet noodig is, want wij bevinden ons niet in den toestand, dat men zeggen kan dat in ons land alles wordt verrigt wat wenschelijk is om den kunstgeest te ontwikkelen.

„Alvorens dit aan te toonen dienen wij te zeggen, dat wij door kunstgevoel verstaan het gevoel hetwelk door de schoone kunsten in het algemeen, en hier meer bepaald, door de beeldende kunsten wordt opgewekt; omdat wij veronderstellen, dat het geenszins de bedoeling kan zijn, ook de dichtkunst, toonkunst enz. in de vraag op te nemen.

„Wij hebben gezegd, dat kunstgevoel door de schoone kunsten wordt opgewekt, maar daaruit volgt niet, dat de schoone kunsten het kunstgevoel hebben doen ontstaan: juist het tegendeel is waar.

„De voortreffelijkheid van de menschelijke natuur is voornamelijk gelegen in het streven naar een ideaal van het volmaakte. Dit is zoo dikwerf aangetoond, ontwikkeld en bewezen, dat wij ons daarbij wel niet behoeven op te houden.

„Zoo trachten godsdienst en zedekunde ons op te leiden tot het ideaal van het goede, de wetenschappen tot het ideaal van de waarheid, en de schoone kunsten tot het ideaal van het schoone, en in het streven om aan die behoefte te voldoen ligt de oorsprong der schoone kunsten.

„Nu ligt juist de beschaving, dat is de vooruitgang van het menschdom, in het voldoen aan de behoefte van al de idealen; dus, hoe hooger de beschaving staat, hoe meer die behoefte gevoeld wordt. De geschiedenis levert hiervoor de meest voldoende bewijzen.

„Het is waar dat de werking ongelijkmatig is; er zijn tijden geweest, waarin het streven naar een enkel ideaal het streven naar al de anderen overheerschte; maar dit is nooit duurzaam gelukt, en zeer natuurlijk, want er is maar één *algemeen ideaal*; al de overigen zijn van dit eene afgeleid en naauw er aan verbonden.

„Wil men daarvan een sterk bewijs, dit wordt juist gevonden in het ideaal van het schoone.

„Het schoonheidsgevoel ligt tusschen het zinnelijk en het zedelijk gevoel.

„Het zedelijk gevoel blijft zonder het schoone onvoldaan, want wij kunnen ons de deugd niet anders dan schoon voorstellen; beide trekken ons aan, even als het leelijke en onzedelijke ons afstoot. Dit is zoo waar, dat de ondeugd eerst dan voor ons begint gevaarlijk te worden, wanneer zij zich achter het masker van de schoonheid verschuilt.

„Daarbij komt dat het schoone alleen bestaan kan, wanneer het tevens de waarheid in zich sluit; want het is een axioma in de schoone kunsten, dat wij niet genoeg voor oogen kunnen houden: geen schoonheid zonder waarheid.

„Wij zien dus dat wij, bij het streven naar het ideaal van het schoone, het ideaal van het zedelijke en dat der waarheid niet kunnen verwaarloozen, en zoo is het ook wederkeerig, hoewel het bij geen der idealen zoo sterk spreekt als bij dat van het schoone; derhalve is er ook geen dat zoo krachtig op de beschaving werkt.

„Bijgevolg is vooruitgang in schoone kunsten ook vooruitgang in beschaving; dat is: in de veredeling van datgene, wat in den mensch blijvende waarde heeft en hem tevens tot een hooger leven vatbaar maakt.

„Durven wij nu zeggen, dat in ons vaderland alle krachten worden ingespannen, om daaraan te voldoen? Waaruit blijkt dit?

„Al het onderwijs dat gegeven wordt dient voor de wetenschappen, voornamelijk voor de wis- en natuurkunde. Als of alle waarheid, zoo niet uitsluitend, althans hoofdzakelijk daarin gelegen ware, wordt dat onderwijs gehuldigd en doorgezet; maar dus doende zal men zeer eenzijdig ontwikkelde menschen krijgen, want door zulke studiën wordt al het overige niet ontwikkeld, en bijgevolg het zedelijk gevoel, het schoonheidsgevoel niet veredeld.

„Welligt zal men vragen: wordt er dan niets voor gedaan?

„Als hoofdzak, met het bepaalde doel, om door den kunstzin de beschaving te bevorderen, neen!

„Daarvoor wordt alleen te *Amsterdam*, bij de *Akademie van beeldende kunsten* een poging aangewend, die volgens de bekentenis in *Amsterdam* zelf, ongenoegzaam is, zoodat men reeds verscheidene jaren bij het gouvernement heeft aangedrongen op het nemen van betere maatregelen, maar tot heden zonder eenige uitkomst.

„Het is waar, op de burgerscholen wordt onderwijs gegeven in handteekenen, en vooral in regtlijnig teekenen, zelfs hier en daar in het boetseren. Bij de gemeentelijke inrigtingen is dit zelfs vrij algemeen, maar door de wijze waarop het geschiedt, wordt veelal slechts zekere mate van tech-

nische vaardigheid verkregen, voornamelijk om voor de wetenschappen van nut te kunnen zijn. Het bepaalde doel om kunstgevoel te ontwikkelen wordt, voor zoover mij bekend is, nergens voor oogen gehouden.

„En die toestand zal niet veranderen, zoo lang de invloed van den middelstand niet sterker wordt; want de hoogere stand verbeeldt zich er genoeg van te weten, en gevoelt geen behoefte om er meer van te leeren; immers ieder ietsoenlijk man heeft, gelijk hij meent, smaak, en dien ten gevolge bezit hij ook de kennis om de waarde van een kunstvoorwerp te beoordeelen!

„Zegt men hem nu dat smaak, zoo als deze in het dagelijksch leven begrepen wordt, niet anders is dan een gewaarwording, die aangenaam of onaangenaam kan zijn, en bijgevolg geheel subjectief is, terwijl de beoordeeling objectief moet zijn, en dat dus de smaak bij de waardering van het schoone niet in aanmerking mag komen, dan zal hij u laten praten, voor eigenwijs of pedant houden, en zijne eigene zienswijze volgen; hetgeen natuurlijk is, want anders zou hij zijne dwaling en onkunde moeten erkennen, hetgeen vernederend zou wezen. En bovendien, een fatsoenlijk man wordt geen kunstenaar; dat is goed voor de menschen die in de kunst hun brood moeten zoeken, of liever voor hen die werken voor het genoegen van anderen die kunstvoorwerpen koopen.

„Zoolang die invloed overwegend blijft, is er niets of weinig aan te doen; die toestand wordt nog versterkt door het verkeerde beginsel, dat de kunsten niet door het gouvernement worden beschermd, maar dat men deze bescherming aan het publiek moet overlaten.

„Tegen dat beginsel, en over de nadeelen welke het ten gevolge heeft, zou veel te zeggen zijn; wij willen alleen opmerken, dat daaruit volgt, dat hetgeen het meest tot de beschaving van een volk bijdraagt, voor een regering in dat geval onverschillig moet zijn, en men het moet overlaten aan hen, die, door gebrek aan genoegzame kennis, daarvoor zeer weinig geschiktheid hebben.

„Deze dwaling wordt veroorzaakt doordien men twee, van elkander verschillende eigenschappen, *kunstvaardigheid* en *kunstzin*, voor dezelfde eigenschap houdt.

„Kunstvaardigheid wordt bevorderd door inrigtingen waar jongelingen tot kunstenaars worden opgeleid; kunstzin daar, waar het onderwijs zich bepaalt tot de kennis van de kunst, van het genot dat zij verschaft, en van de veredeling van het gevoel.

„Daardoor ontstaat het verlangen naar kunstgenot, en het is duidelijk dat dit de kunst moet bevorderen.

„Bestaat dat verlangen bij een volk, dan zullen de kunstenaars niet wegblijven. Daarom moet men trachten den kunstzin met alle kracht te ontwikkelen, maar het is te bejammeren dat juist in deze rigting niets wordt gedaan.

„Reeds een reeks van jaren houdt men tentoonstellingen

en kunstbeschouwingen, maar onderwijs in de gronden, waarop het schoone in de beeldende kunsten berust, wordt nergens gegeven.

„Zou dat nu zoo moeilijk te verkrijgen zijn? Ik geloof het niet. Meestal meent men dat zoo iets van het gouvernement of althans van een gemeente-bestuur moet uitgaan.

„Deze zienswijze heeft reeds lang aan vele goede inrigtingen in den weg gestaan, en men zou belangrijke verbeteringen in de kennis der kunsten hebben gemaakt, indien er meer zelfstandigheid bestond, dat is te zeggen, indien men meer op eigen krachten vertrouwd en zelf de handen aan het werk sloeg.

„Welken weg zou men daarvoor moeten inslaan? Het antwoord daarop zou verschillend kunnen zijn. Zoo zou men kunnen meenen, dat een onderwijzer in de *leer van het Schoone* (de *aesthetica*) moest worden uitgenoodigd, om de vereischte lessen te geven. Anderen zouden daarbij kunst-oefeningen noodzakelijk achten, en mogelijk wel die oefeningen alleen als voldoende rekenen.

„Wij gelooven dat men een veel eenvoudiger weg kan volgen. Aan gelegenheid om zich in de beeldende kunsten te oefenen is geen gebrek, maar deze oefening is de lange en de moeilijke weg, om het schoonheidsgevoel te ontwikkelen.

„Het is niet te ontkennen dat kunst-oefening, voor ieder die kunstenaar wil worden, volstrekt noodzakelijk is, doch zij is geen vereischte voor hem die alleen kunstgenot verlangt; want dit is niet uitsluitend gelegen in de waardering der kunst in hare technische verdiensten, maar hoofdzakelijk in het genot dat zij ons verschaft.

„De bevrediging van dat gevoel heeft voor alle menschen iets aangenaams; en het is niet zoo heel moeilijk te verklaren, waarin dat genoegen gelegen is.

„Het schoone kan niet tot ons komen dan door onze zintuigen; dit is volledig te bewijzen, en wat de beeldende kunsten aangaat, zal deze waarheid wel buiten tegenspraak zijn.

„Worden nu de zintuigen gestreeld, dan ondervinden wij de gewaarwording van het aangename; ontwikkelt zich daarbij een denkbeeld, hetwelk oorzaak is dat ons hart getroffen wordt, dan is ons genot verhoogd; is de uitwerking zoo krachtig, dat wij ons bewogen en tevens opgewonden gevoelen, dan kan die gewaarwording zoo hoog stijgen, dat zij tot het verhevene opklimt en ons in die verrukking brengt, waarvoor alleen de mensch vatbaar is, en wij alsdan een geluk leeren kennen, dat wij vroeger niet gekend hebben; want het is zoo krachtig en zoo zuiver, dat er in de wereld niets gevonden wordt wat daarbij te vergelijken is.

„Zeker niet ieder heeft dat geluk genoten, maar ieder is daarvoor vatbaar, indien hij slechts den weg wil volgen, die hem tot dat genot kan voeren, en juist dat moet men door onderlinge samenwerking trachten te verkrijgen.

„Doordien het schoonheidsgevoel afhankelijk is van het zinnelijk genot, kan men de zintuigen niet missen; nu moeten deze wel aanvankelijk voldaan worden, maar de kunst moet daarbij niet blijven stilstaan, want hoe hooger de kunst klimt, te meer nadert zij het zedelijk gevoel, en het hooge kunstgenot wordt eerst dan verkregen, wanneer daaraan in de ruimste mate wordt voldaan.

„Nu wordt het ook duidelijk waarom de schoone kunsten den mensch veredelen en beschaven.

„Zedelijkheid is onafscheidelijk van waarheid en menschenliefde, en wij hebben gezien dat de waarheid onafscheidelijk is van het schoone. De waarheid voldoet aan het verstand, terwijl de menschenliefde voldoet aan het hart, en daardoor ondervinden wij een genot, dat het verstand alleen met geen mogelijkheid kan geven.

„En zou nu de verkrijging van dat genot zoo veel inspanning vorderen, dat men een kunstvoorwerp niet zou kunnen genieten, zonder zich vooraf in de kunsten geoefend, en onderwijs in de *aesthetica* ontvangen te hebben.

„Waarlijk, de meeste halve- en kwart-kunstkenner hebben, vóór dat zij hun oordeel uitspraken, dezen moeilijken en langen weg niet gevolgd.

„Welligt zal men daartegen opmerken: daarom zijn het ook geen volledige kunstkenner en dat is zeer juist, want, volmaakte kunstkenner worden nergens gevonden, om de eenvoudige reden dat zij niet denkbaar zijn. Men versta mij echter wel, de juiste beoordeeling van een of meer kunstvoorwerpen maakt nog niet een volmaakte kunstkenner.

„Daartoe worden gevorderd: uitgebreide wetenschap, groote technische vaardigheid, zeer veel gevoel, zuiverheid van gemoed, onpartijdigheid, belangloosheid en nog zoo veel andere verdienstelijke eigenschappen in een mensch vereenigd, dat een zoo voortreffelijk wezen, ten allen tijde, onder de buitengewone zeldzaamheden kan gerangschikt worden.

„Maar wat nu niet door één mensch kan geschieden, wordt gemakkelijker voor een vereeniging van personen; althans men kan de zaak naderbij komen, en juist hierop willen wij wijzen.

„Al is er tot verkrijging van kunstvaardigheid niet alles gedaan wat mogelijk is, het is niet te ontkennen dat er veel voor verricht wordt; zoo als: het geven van onderwijs, het uitschrijven van prijsvragen, bestellingen voor kunstverzamelingen van partikulieren, het oprigten van standbeelden enz., maar voor ontwikkeling van kunstzin, door het verkrijgen van kunstkennis, weet ik mij niets te herinneren, tenzij men het zien van teekeningen en schilderijen daarvoor zou willen doen doorgaan, hetgeen echter weinig nut sticht, anders zou het sedert bijna een eeuw reeds andere uitkomsten hebben moeten opleveren; want niet het zien alleen verschaft kennis. Zoo lang zien niet is een waarneming, die een juiste schatting wordt, en dien ten gevolge

een gewaarwording in ons gemoed opwekt, waarvan wij ons reden weten te geven, en die, blijvend zijnde, onze kennis vermeerdert en ons gevoel veredelt, zoo lang kan, door het zien alleen, geen algemeene kunstzin bij een volk ontstaan, en daartoe moet men toch eigenlijk geraken: eerst dan kan werkelijk nut worden gesticht, en de beschaving snelle voordeelen maken.

„De weg, dien men daarvoor moet inslaan, is zeer eenvoudig en weinig kostbaar.

„Men rigte slechts een of meer vereenigingen op van personen, die door onderlinge besprekingen, en beter nog door het analyseren der kunstvoorwerpen, zich oefenen in het onderzoeken der ware verdiensten van het kunststuk.

„Dat zal aanvankelijk onvolledig, mogelijk zelfs gebrekkig wezen, want men kan de waarde overdrijven of te gering achten, — (waardoor de verdiensten en talenten niet altoos op den regten prijs worden geschat), — en ook wel eens als deugden willen doen gelden zaken die het niet zijn, maar dit moet ons niet terug houden.

„Om kunst te kunnen waarden, wordt oefening vereischt, en oefening vordert inspanning; terwijl de strijd, die door verschil van meening ontstaat, dikwerf het beste middel is om ons tegen overdrijving of miskennis te waarborgen.

„Men moet bij die beoordeeling verschil van zienswijze toelaten, en nooit uit het oog verliezen, dat, vermits ons oordeel niet volmaakt kan zijn, het dus zeer mogelijk zou wezen dat ieder een deel van de waarheid bezat; bovendien is onze meening altoos subjektief, dat is te zeggen, altoos afhankelijk van *onze* kennis en van het eigenaardige van *ons* gemoedsleven; dit maakt, dat, hoewel wij allen het ideaal van het schoone zoeken, ieder van ons een eigen ideaal in zich omdraagt, hetwelk bij geen mensch tot een volledige voorstelling komt, maar dat wij telkens ontwaren, zoodra wij een kunstvoorwerp beoordeelen.

„Doet dan het geval zich voor, dat wij een voorstelling van de kunst snel begrijpen en waarden, dan wordt dit veroorzaakt doordien die voorstelling meer nabij ons ideaal ligt.

„Wordt daarentegen veel werk en inspanning gevorderd, om onpartijdig te zijn, dan blijkt daaruit, dat het ideaal, zoo als het bij den kunstenaar bestond, nog al ver verwijderd was van het onze; hetgeen somtijds zoodanig kan wezen, dat, hoewel ons verstand voldaan is en wij verplicht zijn de verdiensten van het kunststuk te erkennen, toch ons gevoel het ware genot niet kan smaken, hetgeen alleen door het verschil der eigendommelijke idealen kan worden verklaard; zonder dat men daaruit zou mogen afleiden, dat het onze aan het volmaakt of absoluut ideaal het meeste nabij komt.

„Integendeel, dikwerf zal het tegenovergestelde waar wezen, en het beste middel is dan: het bij ons bestaande ideaal te verbeteren.

„Zoo doende, zullen wij telkens in vermeandering van kennis en in zuiverheid van gevoel toenemen, waardoor de oefeningen een degelijken vooruitgang zullen te weeg brengen.

„Wanneer men dit, wat ons tot nederigheid en verdraagzaamheid moet stemmen, niet uit het oog verliest, dan moet de begeerte om te leeren, en daardoor kunstkennis te verkrijgen en onzen kunstzin door kunstgenot te ontwikkelen, langs den weg van onderlinge oefening worden verkregen.

„Men vreeze niet voor den strijd der meeningen, want zonder strijd is er geen ontwikkeling, en dus geen vooruitgang; dit is overtuigend te bewijzen.

„Eigen oefening leidt ligt tot eenzijdigheid; daarom vereenigt u tot dat werk, het liefst op gezette tijden. Begint met weinigen, zoekt personen die elkander genegen zijn, houdt aantekeningen van uwe opmerkingen, opdat er van den arbeid iets overblijve.

„Daarbij is gelijkheid in regten een eerste voorwaarde, bescheidenheid en verdraagzaamheid volstrekt noodzakelijk; hoe meer vrijheid men kan geven, hoe beter. Wij Nederlanders willen niet meer dwang dulden dan wij nuttig achten, en dat nut ligt hier voor de hand.

„Tracht de kunst eerst te genieten, vóór dat gij gebreken gaat opsporen. Eerst wanneer het genot weg blijft, zoekt dan naar de oorzaak daarvan; door het tegenovergestelde te doen, vermindert gij veeltijds uw geluk.

„Leert dus aanvankelijk de gronden van het kunstgenot kennen; verspreidt het vervolgens onder uwe vrienden, en doet het van lieverlede ook anderen deelachtig worden. Op deze wijze zullen velen door u leeren, en zal daardoor de kunstzin worden vermeerdert. Eerst dan, wanneer dit algemeen begint te worden, zal men overtuigd zijn, dat groote uitkomsten veeltijds aan schijnbaar kleine oorzaken haar ontstaan verschuldigd zijn; en bij het besef, tot uw eigen geluk en beschaving nuttig werkzaam te zijn geweest, zult gij tevens de voldoening smaken, tot die van uwe landgenooten krachtig te hebben bijgedragen.”

De heer A. N. GODEFROY, voorzitter, bespeurt zekere tegenstrijdigheid in de voordragt van den heer ROSE, die zijn verlangen te kennen gaf dat de landsregering voor de algemeene kunstbeschaving zal zorgen en later deze bij uitsluiting aan de partikulieren opdraagt. Spreker is van meening dat de hooge regering het onderwijs in bescherming behoort te nemen, en dat op bijzondere personen de plicht van eigen onderzoek moet blijven rusten. Waar beide te zamen arbeiden, daar zullen de resultaten gunstiger zijn, dan bij het afzonderlijk streven van ieder, zonder eenig verband.

De heer W. N. ROSE deelt deze meening volkomen, en beweert dat de landsregering ten opzichte van het hooger onderwijs in de kunsten niets doet. Hij is overtuigd dat de kracht bij en in ons volk zelf ligt, even als in *Engeland*

en *Amerika*, en ofschoon wij in *Nederland* op een ander standpunt geplaatst zijn dan dat waarop deze volken zich bevinden, vertrouwt de heer ROSE, dat het volk, en vóór allen de middenstand, den weg zal aanwijzen, waar het geldt onderwijs en kunstbeschaving.

De heer J. H. LELIMAN veroorlooft zich den heer ROSE eene kleine opmerking te maken over diens bewering, als zou ons gouvernement *niets* doen waar het de schoone kunsten betreft, en wijst onder meer op het aanzienlijke cijfer van de begroting der polytechnische school te *Delft*, die, in omvang steeds toenemende, weldra een sieraad voor *Nederland* kan worden. Hij herinnert het teekenonderwijs op de lagere en middelbare scholen, en stelt zich daarvan rijke vruchten voor.

De heer W. N. ROSE doet uitkomen het onderscheid dat er bestaat tusschen onderwijs in de kunst en kunstkennis, welke herinnering den heer LELIMAN welkom, maar hier overbodig toeschijnt, omdat hij meent dat bij het volk met het kunstonderwijs moet worden aangevangen, om kunstkennis te kweken of in het leven te roepen, waar deze niet of te weinig bestaat en met regt kan worden verlangd.

De heer W. N. ROSE geeft eenige middelen op om daartoe te geraken; hij treedt in beschouwingen over het wezen der kunst, die objektief is, en over het analyseren der werken van afgestorven bouwmeesters, en ziet hierin een groot nut voor den beoefenaar en tijdgenoot.

De heer A. N. GODEFROY stelt zich de vraag, of alle individuen in gelijke mate de kunstvoortbrengselen kunnen genieten, en of de meesten niet veelmeer geneigd zijn alles zeer mooi te vinden; hij ziet groot nut in de zoogenaamde *conférences*, en had reeds voor langen tijd, als lid van den raad van bestuur der *Koninklijke Akademie van beeldende kunsten* alhier, aangedrongen op mondeling onderwijs in alle kunstvakken. Spreker betreurt het dat de hulpmiddelen daartoe zeer beperkt schijnen te zijn, en verwacht dat eene betere en spoedige regeling in het ontbrekende en noodige zal komen voorzien.

De heer W. N. ROSE spreekt over de polytechnische school en hare kostbaarheid; hij is van oordeel, dat men bij het onderwijs niet te groote resultaten in ééns kan verwachten, en zegt dat alle beschaving afhangt van het volk zelf.

De heer A. N. GODEFROY herinnert den tijd toen alle kunsten bloeiden, wijst op de schoone verschijnselen uit het tijdperk van de vestiging der republiek, brengt in het geheugen terug de dagen toen iedere kunstschool een of meer groote talenten kon aanwijzen, en spreekt over de weinige belangstelling van het volk in de schoone kunsten hier te lande.

De heer J. H. LELIMAN beaamt dit volkomen, en vraagt of niet juist het besef en de behoefte aan doeltreffende bescherming van hoogerhand, een bewijs te meer is, dat het volk van heden het voetspoor van vroeger wil betreden zien, toen iedere kunst hare bekwame vertegenwoordigers, tegelijk met

hare beschermende goden en voorstanders had. Hij voor zich gelooft dat geen partikulier in staat is, zelfs met opoffering van al zijne bezittingen, datgene te doen wat door eene landsregering die het met de kunsten goed meent, met een enkele daad en wenk, gedaan kan worden. Wie de meest zedelijke, artistieke en stoffelijke magt bezit, zal ook in het rijk der schoone kunsten overwinnaar blijven. Zoo was het voorheen, zoo is het thans, zoo zal het wel blijven.

De heer A. N. GODEFROY treedt in beschouwingen over den kunstzin van vroeger en heden, en is van oordeel dat het verleden bij ons allen eerbied moet opwekken voor hetgeen toen door de lands- en stadsbesturen tot bevordering der kunst is verrigt. Hij wijst op de vele fraaie en monumentale gebouwen, stedelijke schilderstukken, beeldhouwwerken en voorwerpen van smaak en zeer hooge waarde, en betoogt dat de vroegere tijden van algemeene welvaart ons zeer gunstig moeten stemmen voor den kunstbeoefenaar uit onze eeuw.

Na korte mededeelingen van de heeren ROSE, GODEFROY en LELIMAN wordt de discussie over deze vraag gesloten en stelt de voorzitter aan de orde de vraag n°. 3, luidende:

„In vele steden van *Nederland* zijn nieuwe gemeentescholen gebouwd. Wat heeft de ondervinding geleerd aangaande hare inrigting, doeltreffendheid, luchtzuivering en verwarming? Van welke afmetingen behooren de schoolzalen te zijn, opdat zij aan de wetten der geluid- en gezondheidsleer beantwoorden?”

Door de afdeeling *Zwolle* is hierop geleverd het volgende antwoord:

„Om de gestelde vraag naar behooren te beantwoorden, zou het welligt het gevoeligst zijn, wanneer ieder bouwkundige die schoolgebouwen heeft ontworpen en gebouwd, een zoo getrouw mogelijk verslag van zijne ondervinding gaf, en daarbij niet alleen het doelmatige vermeldde, maar ook openhartig uitkwam voor de gebreken die het door hem gestichte aankleven. Wanneer alle bouwmeesters hunne bevindingen op zulk eene wijze aan het bestuur der Maatschappij mededeelden, gelooven wij dat daarvan gemakkelijk een geheel was te vormen, waardoor men niet alleen in de gelegenheid gesteld wordt de verschillende methoden te bestuderen, maar waaruit voor allen voorzeker menige nuttige wenk kan worden getrokken.

„Dit dan ook op den voorgrond stellende, zal onze afdeeling alleen verslag geven van de te *Zwolle* opgerigte schoollokalen en hare zienswijze er over mededeelen.

„*Zwolle* heeft, voor het openbaar lager onderwijs, tot nu slechts twee scholen behoeven te stichten. Een armenschool op groote schaal was reeds voor jaren gebouwd; in het ontbrekende wordt voorzien door bijzondere scholen.

„Met het bouwen eener inrigting voor meer uitgebreid lager onderwijs is men bezig.

„De rijks hogere burgerschool met vijfjarigen cursus nadert hare voltooiing.

„Beide eerstgenoemde schoollokalen voor lager onderwijs hebben den vorm van een rechthoekig parallellogram, groot binnenwerks 9 bij 33 el, hoog onder het plafond 5.70 el, verdeeld in drie afdelingen voor eene 1^e, 2^e en 3^e klasse. De 3^e klasse, waarin de hoofdonderwijzer werkzaam is, omvat de kleinste ruimte en beslaat die midden in de school; de 1^e en 2^e bevinden zich alzoo ter wederzijden van de derde klasse. De oppervlakte dezer lokalen is, vooral wat de 1^e klasse betreft, grooter dan de 3^e klasse. De afscheidingen bestaan uit met glas gedigte wanden, waarin schuifdeuren, om des verlangende van het eene lokaal in het andere te kunnen komen.

„Langs den eenen zijgevel en dus over de volle lengte van 33 el is eene galerij aangebragt, breed binnenwerks 2 el, hoog 2.50 el, waarin voor elk schoollokaal één portaal, zoodat iedere klasse van buiten of wel van uit de speelplaats een afzonderlijken toegang heeft. Voorts heeft men in die galerij wederzijds de drie ingangen of portalen, benevens een inrigting om de kleederen op te hangen, vóórdat men in het schoollokaal komt, alsmede de noodige privaten en urinoirs voor jongens en meisjes, alles op de meest voldoende wijze van elkander gescheiden.

„Verder is bij elk schoollokaal eene speelplaats, door een ijzeren hek van den publieken weg gescheiden, eene afzonderlijke en van het schoollokaal afgescheidene bergplaats voor brandstoffen, en eene woning voor den hoofdonderwijzer met tuin.

„De schoollokalen staan met de lange as nagenoeg oost en west en rechthoekig op de langs loopende straat.

„De wanden zijn allen vlak en wit gepleisterd, evenzoo het plafond met kroonlijst.

„De ventilatie geschiedt op de gewone wijze, door het beweegbaar zijn van het bovengedeelte der lichtramen en een dubbelen koker in het plafond groot 1.30 in middellijn, die boven het kapwerk uitkomt; terwijl verse lucht wordt aangevoerd door buizen van 0.35 el middellijn onder den vloer gelegd, die uitmonden in kleine roosters, welke geopend en gesloten kunnen worden, of onder den rand der kagchel uitstroomen.

„De verwarming geschiedt door een ijzeren kagchel met dubbelen wand, midden in ieder lokaal geplaatst en wel op een rooster, die geopend en gesloten kan worden en door de buitenlucht wordt gevoed. De kagchelpijp mondt uit in den reeds genoemden dubbelen luchtkoker, verdunt daardoor in den buitenkoker de lucht en trekt zodoende de bedorven lucht uit de lokalen.

„De scholen zijn ingerigt voor 325 leerlingen, die er dan ook op de meest voldoende wijze plaats vinden.

„De verlichting geschiedt met gas, waartoe in ieder lokaal 12 bekken (vledermuizen) zijn aangebragt.

„Ook de galerij is geventileerd en verlicht.

„De zitbanken en tafels zijn ingerigt naar het amerikaansche stelsel van BARNARD, zoodat aan iedere bank slechts twee leerlingen plaats nemen. De banken zijn van gesloten rugleuningen voorzien.

„De borden zijn vast; voor elke klasse twee dubbele stellen, die voor elkander schuiven en met elkander evenwigt maken. Onder de borden zijn kleine kasten aangebragt, waarin de noodige lees- en schrijfboeken, leijen enz. voor elke klasse afzonderlijk geborgen worden; terwijl verder nog in elk lokaal eene groote kast aanwezig is, om datgene wat niet dagelijks gebruikt wordt, als ook de voorhanden boeken enz. te bergen.

„Vraagt men nu, hoe die inrigtingen werken, dan kan het antwoord daarop in de meeste gevallen gunstig zijn.

„Voor orde en reinheid is door het aanbrengen der galerij voldoende gezorgd, zoodat geen leerling de schoollokalen met pet of overkleederen behoeft in te komen en dus schadelijke uitdamping van natte kleederen enz. worden voorkomen. De privaten bevinden zich als het ware buiten het gebouw, in de hoeken der galerij, dus kan de lucht daarvan nimmer de schoollokalen binnentreden; doch de onderwijzer heeft door een raampje, dat van de school in ieder privaat uitkomt, het gezigt in elke zoodanige inrigting en kan dus nagaan wat daar voorvalt.

„Schoollucht wordt in geen enkel lokaal waargenomen, in den zomer noch in den winter; de groote hoogte der school verschaft aan de kinderen eene voldoende hoeveelheid lucht, terwijl door eene geregelde ventilatie de bedorvene lucht op voldoende wijze wordt afgevoerd.

„Licht is er zoowel bij dag als avond in overvloed. Resonance wordt niet waargenomen; het spreken gaat er zelfs gemakkelijk.

„De inrigting van banken, tafels, borden en het verdere ameublement laten niets te wenschen over, zoodat dan ook al de onderwijzers zeer tevreden zijn.

„De ondervinding heeft evenwel ook de gebreken dezer inrigting leeren kennen:

„1°. 9 el breedte voor eene school is te veel; 7 el is verre weg te prefereren. Op meer breedte dan 7 el te spreken is voor de onderwijzers moeilijk op den duur vol te houden, en het toezigt wordt op grooteren afstand evenzoo meer bezwaarlijk. In dit geval echter was men verplicht 9 el te nemen, omdat men voor minstens 325 kinderen moest zorgen en de lengte van 33 el, als tusschen aangewezen terreinen liggende, bepaald was.

„2°. De afscheidingen behoeven niet geheel uit glazen wanden te bestaan; beter is het slechts een klein gedeelte als zoodanig te bewerken en voor het overige geslotene houten of gemetselde wanden te maken. De schuifdeuren in deze wanden, die in de onderwerpelijke scholen nog al groote af-

metingen hebben, kunnen zeer goed kleiner zijn; dit ware zelfs beter.

„3°. De ventilatie werkt in den winter te sterk en daardoor gaat te veel warmtestof te loor, weshalve dan ook in den winter de ruimte tusschen de dubbele buis wordt digt gemaakt en de ventilatie langs dien weg ophoudt. De kagchel neemt evenwel nog zooveel bedorven lucht mede, dat het bezwaar zeer veel vermindert.

„Men moet hier evenwel opmerken, dat men bij het ontwerpen van deze lokalen niet is uitgegaan van het denkbeeld om een ventilatie en verwarmingsinrigting naar de eischen des tijds, in verband met de hoogte der wetenschappen, te bezitten. Geenszins, dat lieten de gemeentefondsen niet toe. Noch het stelsel van LOGEMAN, noch het meer kunstmatige van VAN HECKE, beide voorgesteld, mogten de goedkeuring van het gemeentebestuur erlangen, en men wenschte slechts met weinige kosten eene betere, meer zelfwerkende ventilatie te verkrijgen dan die welke door draai- of schuiframen ontstaat.

„Dit denkbeeld is vrij goed verwezenlijkt, want, zoo als reeds vermeld is, schoollucht wordt nimmer waargenomen; alleen de verwarming kost op die wijze iets meer, hetgeen evenwel geen groot bezwaar is en door eene veranderde inrigting van de kagchels veel is verbeterd.

„Wanneer men dus deze drie gebreken tracht te verhelpen, iets dat in vele gevallen zeer goed doenlijk is, dan gelooft men dat de op voormelde wijze ingerigte schoollokalen allezins navolging verdienen.

„De schoollokalen te *Hattem*, *Zwartsluis* en *Meppel*, volgens hetzelfde systeem gebouwd, voldoen mede zeer goed, vooral de school te *Hattem*, waar de breedte slechts 7 el bedraagt.

„Op de gebouwen voor het middelbaar onderwijs en die voor uitgebreid lager onderwijs, beide thans te *Zwolle* in aanbouw, is eene breedte van 7 el voor elk lokaal toegepast.

„Uit een en ander leidt de afdeling *Zwolle* alzoo af:

„1°. dat eene breedte van 7 el voor eene doelmatige school boven eene meerdere diepte is aan te raden;

„2°. dat eene oppervlakte van 0.90 vierk. el per leerling met inbegrip der gangen enz. noodig, doch ook voldoende is te achten;

„3°. dat evenzoo een inhoud van 5 kub. el per leerling als voldoende mag worden aangemerkt, vooral wanneer voor verversching van lucht op behoorlijke wijze wordt gezorgd;

„4°. dat geen dezer afmetingen aan het geluid hinderlijk zal zijn, als men slechts zorgt dat de zoldering of het plafond niet koepels- of hoogsgewijze is bewerkt en de leerzalen vierkant zijn en niet den ronden of ovalen vorm bezitten.”

De heer A. N. GODEFROY wijst op de merkbare overeenkomst, die in vele onderdeelen van dit antwoord heerscht met eene school voor 90 kinderen, welke hij in het Wa-

len-weeshuis, hoek Vijzelgracht alhier, onlangs heeft gebouwd, en geeft uitvoerige beschouwingen en mededeelingen over de hoofdafmetingen, de onderdeelen en het ameublement van genoemd lokaal. Spreker deelt mede dat bij de stedelijke publieke werken alhier voor den scholenbouw een oppervlak is vastgesteld voor ieder kind, ter grootte van 75 vierk. palm bij 6 el hoogte. In de school door hem gebouwd is aan ieder kind 0.90 vierk. el oppervlak verstrekt, bij een kubiek luchtruim van 4.500 el, waaruit volgde dat de schoolzaal 13.20 el lengte, bij 6.15 el breedte en 5.15 el hoogte, heeft verkregen. De lichtramen zijn ter hoogte van 2 el uit den vloer aan de oost- en zuidzijde aangebragt, zoodat de kinderen niet met de oogen naar het daglicht zijn geplaatst. De schoolborden, opschuivend, zijn aan den westelijken gevel aangebragt. De bergplaatsen voor kleederen en de ingang zijn ruim; de onderwijzer is derwijze geplaatst dat hij zijn toezigt kan uitoefenen over ieder kind; de deuren der privés zijn regtstreeks in de school; de ventilatie geschiedt in direkten en niet hinderlijken zin langs buizen van 35 duim diameter van uit de buitenlucht tot onder een kagchel gebragt. De te warme of schadelijke lucht, naar boven stijgende, wordt van daar naar beneden geleid en weggevoerd. In het midden van de vlakke schoolzoldering is een lichtlantaarn van 2.50 el in het vierkant aangebragt. Opengewerkte jalousie-ramen, in deze lantaarn aanwezig, bevorderen de ventilatie tot in of langs een luchtkoker, die 's zomers open en in den winter gesloten kan blijven. De school zelve, ofschoon eerst onlangs in gebruik gesteld, wordt door 70 kinderen bezocht, voldoet aan hare bestemming, en is op aanvraag voor iederen belangstellende te bezigtigen.

De heer P. VAN DER LINDEN acht het wenschelijk dat aan de avondverlichting van schoolzalen alle aandacht wordt gewijd, en geeft desbetreffende eenige wenken en inlichtingen die door den heer GODEFROY worden uitgebreid.

De heer T. ROMEIN geeft eene omschrijving van de door hem te *Leeuwarden* voor het rijk gebouwde hogere burgerschool. Spreker doet mededeelingen over de oppervlakte daar aan elken leerling gegeven, en zegt dat lokale omstandigheden dikwerf oorzaak zijn dat van aangenomen stelsels moet worden afgeweken.

In een vertrek van 7 bij 7, dus van 49 vierk. ned. el, mogten in die school niet meer dan 22 en in vertrekken van 7 bij 8 el, of 56 vierk. el, niet meer dan 24 kinderen geplaatst worden, welke bepalingen zeer sterk afwijken van de gedane opgaven. Ook geeft de heer ROMEIN de teekening van den stooktoestel ter bezigtiging en omschrijft dezen tot in alle bijzonderheden.

De heer G. J. MORRE oordeelt dat de aard der school en van het onderwijs het vierkant ruim voor elk kind bepaalt. Hem is eene school bekend, waar iedere leerling 2

vierk. el inneemt, hetgeen meer dan het dubbel oppervlak bedraagt van de school door den heer GODEFROY besproken.

De heer T. ROMEIN breidt zijne mededeelingen uit, herinnert het amerikaansch systeem voor den scholenbouw en wijst op den invloed van dit stelsel op ons land.

De heer A. N. GODEFROY bespreekt het werk getiteld: *School architecture* van BARNARD, in de *Vereenigde Staten van Noord-Amerika*, te *New-York* in 1854 verschenen bij CHARLES B. NORTON.

De heer J. W. BOSBOOM deelt vele bijzonderheden mede over de te *Zwolle* gebouwde lagere en hoogere burgerschool, en doet het verschil in afmeting en doel dezer scholen kennen.

De heer P. VAN DER LINDEN treedt in beschouwingen over de rijks kweekschool van onderwijzers te *Haarlem*, en bijzonder over de wijze waarop daar de lichtramen zijn aangebragt. Hij oordeelt staande zijramen het best.

De heer A. N. GODEFROY bespreekt de dagverlichting met eenigzins schuinstaande ramen, zoo als die in de kunstzalen van de Maatschappij *Arti et Amicitiae* en elders aanwezig zijn. Het sterke en flikkerende licht wordt op die wijze getemperd.

De heer H. P. VOGEL heeft het antwoord, door de afdeling *Zwolle* ingezonden, met belangstelling gevolgd, en daarin hooren gewagen van glazen afscheidingen; op gezag van een inspekteur over het lager onderwijs in ons land, stelt spreker voor, deze afscheidingen niet vast, maar geheel beweegbaar in te rigten. Onlangs met den heer W. C. VAN DER WAAIJEN PIETERSZEN, gemeente-architekt te 's *Hage*, sprekende, had deze hem betreffende eenige aldaar gebouwde scholen het navolgende medegedeeld: Elke hoogte boven de 5 ned. el is niet alleen onnoodig, maar benadeelt ook de acoustiek. De onderwijzers klagen voortdurend dat het spreken in scholen die meer hoogte hadden niet was vol te houden. Volgens zijne meening moest men, vooral bij de scholen voor lager onderwijs, met de hoogte niet te kwistig zijn en wel in het oog houden dat arme kinderen gewoon zijn steeds in lage, bedompte woningen te leven. Meermalen toch had zich bij die kinderen ontsteking in het hoofd voorgedaan, hetgeen men voornamelijk aan dien sterken overgang tusschen hooge en lage vertrekken toeschreef. Wat de plaatsing der privaten betreft, hetzij binnen onder strenge surveillance of geheel buiten, ook daarin is hem nog geen vaste wet gebleken; hij had die plaatsing in ééne school herhaaldelijk moeten veranderen, eerst buiten, toen binnen en eindelijk weder naar buiten.

De heer A. N. GODEFROY wijst op eene school in deze stad op de Lindengracht door hem gebouwd, die minder hoogte dan 5 el heeft, en herinnert de bepaling in *Amerika*, alwaar de schoolzalen 12 engelsche voet, overeenkomende met 3.66 nederlandsche el, hoog zijn. (Vergelijk de discussiën hierover in het verslag over 1864, kolom 105—112).

De heer I. GOSSCHALK acht vlak gepleisterde zolderingen voor schoollokalen niet zoo wenschelijk, als open kappen of zoogenaamde *charpente apparente*, welke opmerking door den heer GODEFROY wordt beantwoord met de mededeeling dat hij de door den heer GOSSCHALK voorgestelde bekapping voor scholen minder doelmatig acht, wegens het condenserende van vochten, en de gepleisterde zolderingen op den duur beter aan het doel beantwoorden, daarenboven in onderhoud goedkooper zijn en de zuiverheid der lucht bevorderen.

De heer J. H. LELIMAN heeft tot zijn leedwezen opgemerkt dat de 3^e vraag niet spreekt over de aesthetica of het bouwkarakter voor scholen. Hij acht dit minstens van even veel gewigt als de praktijk, en oordeelt dat het karakteristieke van ieder gebouw wel in de eerste plaats behoort bestudeerd te worden, en daaraan eene hooge beteekenis moet worden gehecht, vooral nu de bouw van hoogere en lagere scholen in *Nederland* in vollen gang, zelfs voor een groot deel reeds volbragt is.

Neven dat karakteristieke stelt hij de lokale eischen, die zich telkens, zoo dikwerf als er scholen gebouwd zijn of worden, in anderen zin voordoen. Of men in *Nederland* met den scholenbouw tot heden gelukkig is geslaagd, en aan de scholen, zoowel in- als uitwendig, doeltreffende vormen en versiering heeft weten te geven, wil hij hier onbeslist laten; maar hij acht zich verplicht op te komen tegen de eigendunkelijke handelwijze van enkele gemeentebesturen, in het kiezen, aankopen en bestemmen van terreinen, die ten eenenmale bleken onvoldoende te zijn voor de scholen en hare vele theoretische en praktische eischen. Immers het gebeurt niet zelden, dat gemeentebesturen, of wethouders belast met de zorg voor de afdeling „onderwijs”, en bijzondere vereenigingen eerst de terreinen koopen, en zonder voorafgaand advies van den gemeente architect of van eenigen anderen bouwmeester, wien zij het werk wenschen op te dragen, de oorzaak zijn, dat aan de scholen, die op de aangewezen terreinen moeten worden gebouwd, zoo veel ontbreekt. Hij acht dergelijke handelwijze zeer nadeelig, en hoopt, in het belang der bouwkunst en voor de betrokken personen, dat deze toestand zich niet moge bestendigen. Verder herinnert spreker, dat hij, als lid der plaatselijke schoolkommissie alhier, scholen van partikuliere onderwijzers heeft moeten bezoeken, die dezen naam niet verdienen. Hij betreurt het dat in de keuze van schoollokalen zonder toezigt of contrôle kan worden gehandeld; verwondert zich dat de gemeentescholen, zoo hier als elders, slechts uit eene benedenverdieping bestaan, hetgeen zeer kostbaar is te achten, en wenscht dat het aesthetisch gedeelte van den scholenbouw in *Amerika*, met BARNARD'S *School architecture* in de hand zoo duidelijk te beoordeelen, in *Nederland* geen enkelen navolger moge vinden, aangezien hij dit en het bouwkarakter dezer scholen allerongelukkigst vindt en in strijd acht met de lofde, die de heer W. N. ROSE, in deze verga-

dering, over de amerikaansche energie en kunstliefde heeft uitgesproken. Spreker is van oordeel dat de nederlandsche architecten ver boven de amerikaansche staan, wat betreft den scholenbouw, en hoopt dat de eerstgenoemden al meer en meer er in mogen slagen, aan deze soort gebouwen een doeltreffend karakter te geven, dat der inrigtingen voor het volksonderwijs en der bouwkunst waardig en heilzaam is.

De heer M. G. TÉTAR VAN ELVEN heeft met belangstelling de vorige sprekers gehoord, doch opgemerkt dat zij het hier en daar niet geheel eens zijn. Hij acht de gevoerde discussiën van veel belang, om te geraken tot een volledig stelsel voor den scholenbouw, en noodigt het bestuur dezer Maatschappij uit tot de uitgave van afbeeldingen van scholen in ons land, die door de bouwmeesters in verschillende steden zijn gesticht. Spreker oppert het denkbeeld dat eene commissie in deze zaak welligt goede diensten zou kunnen doen, wat betreft de zamenstelling van een rapport over al de onderdeelen, die zich bij den scholenbouw voordoen, als: distributie, bouwkarakter, verlichting, luchtverversching, de afmetingen en het ameublement.

De heer A. N. GODEFROY antwoordt den vorigen spreker, dat reeds lang bij het bestuur het plan is opgevat de toegezonden of nog toe te zenden schoolontwerpen op verkleinde schaal in de *Bouwkundige Bijdragen* uit te geven, en herinnert dat in deze bij de bouwkundigen geene bijzonder groote belangstelling schijnt te bestaan. Tot bevestiging dezer meening voert hij o. a. aan de door het *Nederlandsch onderwijzersgenootschap* uitgeschreven prijsvraag, in de *Bouwkundige Bijdragen*, deel XIV, blz. 301, bekend gemaakt, op welke prijsvraag slechts één antwoord is ingekomen. Als hij zich niet vergist, kan de heer LELIMAN, als medebeoordeelaar destijds benoemd, verdere inlichting over deze zaak geven. Spreker doet vervolgens eenige mededeelingen over het amerikaansche stelsel bij den scholenbouw gevolgd. De kinderen zijn daar allen twee aan twee, aan afzonderlijke leertafels geplaatst, gelijk op vele stadsscholen hier het geval is. Deze inrigting heeft de heer GODEFROY gevolgd in de schoolkamer voor 16 kinderen van het weeshuis der *Nederlandsch-Portugeesch-Israelietische gemeente* alhier door hem gebouwd; aldaar zijn de lichtramen op het noordoosten aangebragt.

De heer J. H. LELIMAN herinnert, in antwoord aan den voorzitter, dat slechts twee ontwerpen van scholen door de heeren J. E. VAN DEN AREND, te *Haarlem* en J. A. SMITS, te *Schoonhoven* zijn ingezonden, door hen als gemeente-architekten in beide steden gebouwd; dat de commissie van redactie der *Bouwkundige Bijdragen* zich had voorgesteld, meer toezendingen af te wachten, en dan eene bloemlezing van de scholen die bij haar waren ingekomen op verkleinde schaal en met omschrijvingen uit te geven. Niettemin acht hij het denkbeeld van den heer TÉTAR VAN ELVEN van

veel waarde, te meer daar bij gekombineerde uitgaven van een groot aantal gebouwen van ééne soort, het onderling vergelijk en de studiën veel gemakkelijker zijn, dan wanneer men ze hier en daar verspreidt vindt of moet opzoeken. *Frankrijk*, *België* en *Engeland* hebben sinds lang op die wijze voortreffelijke boekwerken met afbeeldingen van allerlei inrigtingen en gebouwen in het licht gegeven, b. v. de scholen, de wasch- en badinrigtingen, de arbeiderswoningen en andere gebouwen van algemeen nut uit onzen tijd.

Met betrekking tot het aangevoerde door den heer A. N. GODEFROY, over de prijsuitschrijving voor schoolgebouwen door het *Nederlandsch onderwijzers-genootschap*, is spreker van meening hier in deze vergadering van bouwkundigen te mogen en te moeten protesteren tegen de *geheime*, en van elke usantie afwijkende manier, waarop het bestuur van dat genootschap de beoordeeling voorbereid en de prijsuitschrijving onder zich beëindigd heeft. Vergaderingen van de beoordeelaars werden niet gehouden; een algemeen rapport was niet opgesteld; openbare aankondiging van den afloop was niet gedaan; de beoordeelaars waren zelfs onbekend gebleven met elkanders namen; ieder hunner was aanvankelijk verzocht zijne schriftelijke beoordeeling aan het hoofdbestuur in te dienen en heeft van de zaak sedert het tijdstip van die toezending niets meer vernomen, dan hetgeen later bekend was geworden, namelijk dat het ingezonden antwoord gemerkt met het motto: *Oefening*, bestaande uit 3 verschillende ontwerpen, op 12 teekeningen en zeer uitvoerig omschreven en in alle onderdeelen toegelicht, was ter zijde gelegd.

De heer M. G. TÉTAR VAN ELVEN zou het wenschelijk achten, dat alle leden dezer Maatschappij bij circulaire werden uitgenoodigd tot het inleveren hunner mededeelingen aan het bestuur over den bouw van scholen, opdat daarna die inlichtingen tot een geheel zouden te brengen zijn.

De heer A. N. GODEFROY is van meening, dat er voor elke zaak die men *au fond* wenscht behandeld te zien, de noodige gegevens en ondervinding aanwezig behooren te zijn, om daarna voorbeelden tot navolging of aanprijzing te stellen. Eerst dient men bekend te zijn met alle scholen, en hare voortreffelijke zijde even volledig te kennen als hare gebreken. Daarna zou men kunnen verzamelen en uitgeven. De scholenbouw heeft in *Nederland* het laatste woord nog niet gesproken, is bij lange na niet volbragt en daarom zou spreker meenen, dat overijling in deze eerder schade dan voordeel voor de zaak zou aanbrengen.

Over deze vraag worden nog door enkele leden korte en lokale mededeelingen gedaan. Geen der aanwezigen verder het woord verlangende, stelt de voorzitter eene pauze in.

Bij de hervatting der werkzaamheden stelt de voorzitter aan de orde de eerste vraag, luidende: „In welke opzigten

is de industrie aan de schoone bouwkunst *al* of *niet* bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?"

Aan de afdeeling *Amsterdam* wordt het woord verleend. Bij monde van haar lid den heer J. G. J. RINKES, rapporteert zij het navolgende:

„De afdeeling *Amsterdam* van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* stelde zich dit jaar tot taak enkele der vragen te bespreken, die door de Maatschappij voor de 14^e algemeene vergadering ter behandeling waren gesteld, en maakte hierbij de bepaling, dat na afloop van de besprekingen, drie leden, door het bestuur aan te wijzen, al het gesprokene zouden resumeren in een opstel, ter afdeelingvergadering voor te lezen en geschikt om hier ter tafel te worden gebracht.

„Zoo was dan het eerst aan de beurt vraag n°. 1: In welke opzichten is de industrie aan de schoone bouwkunst *al* of *niet* bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?"

„Met de heeren N. REDEKER BISKOM en A. R. HOL had ik de eer tot lid van die commissie benoemd te worden, en het is dus in vereeniging met beide, dat ik voor weinige oogenblikken uwe welwillende aandacht verzoek.

„Wat bij de beantwoording van eene dergelijke vraag al aanstonds onze overweging vordert is het onderscheid en het verband, dat tusschen de kunst en de industrie bestaat; want hoe groot ook de afwijking mag zijn, daarin gelegen, dat de bouwkunst schept en voorschrijft, terwijl de industrie bestaat in de voortbrenging en in den handel van hetgeen de kunst behoeft om de vormen te verwezenlijken, toch bestaat er tusschen beide een onverbreekbare band, die de eene onmisbaar maakt voor de andere. Wie toch zal beweren, dat wetenschap en kunst niet hand aan hand behoeven te gaan, om het goede met het schoone te vereenigen. De industrie, als produktieve kracht beschouwd, is dan ook ontegenzeggelijk noodig en nuttig voor de bouwkunst, zonder dat wij dit behoeven te betoogen door eene opsomming van die velerlei voorwerpen, waarin zij hare waarde op de duidelijkste wijze ten toon spreidt. Om alleen van groote bouwwerken te spreken, die zonder haar niet tot stand hadden gekomen, behoeven wij slechts te wijzen op de brug over den *Rijn* te *Keulen*, de halgebouwen bij de *St.-Eustache* te *Parijs*, de ijzeren tentoonstellingsgebouwen, die de tweede helft dezer eeuw heeft zien verrijzen, de ijzeren oorlogsschepen, en ijzeren kappen van ontzaglijke spanningen en nog zooveel meer.

„In zooverre dus de industrie produceert wat van haar voor elk geval gevraagd wordt, bewijst zij der bouwkunst buiten twijfel gewichtige diensten; maar zij gaat verder: ongevraagd vermenigvuldigt zij wat zij eens voor een be-

paald werk heeft moeten leveren; ja zelfs zendt zij soms de reproductie de wereld in, vóór dat nog de besteller in het bezit is gekomen van hetgeen hij naar zijne oorspronkelijke gedachte heeft laten vervaardigen. Zij opent daardoor voor velen de gelegenheid, om als bouwmeester naar een magazijn te gaan, ten einde een kapiteel, een plafondversiering, of iets dergelijks uit te zoeken en in te plakken: eene gelegenheid, die voor sommigen verleidelijk moge zijn, maar voor den bloei der kunst niets anders is dan een langzaam werkend vergif, een doofpot voor originaliteit, een voedster van twee ziekelijke denkbeelden: goedkoop en gaauw klaar.

„Om echter billijk te zijn, moeten wij hierop de vraag laten volgen: Kan eene tak van industrie bestaan, zoo men zich er niet van bedient? En wordt die vraag ontkennend beantwoord, aan wien dan de meeste schuld? Aan den industrieel, die op eerlijke wijze zijn voordeel doet met de dwaasheden van anderen, of aan hem, die tot zijn eigen gemak, of ook om zijne onbekwaamheid te dekken, zich van de gelegenheid bedient?

„Al schijnen wij nu ook hiermede den industrieel in bescherming te nemen, zoo blijft het niettemin onze bescheidene meening, dat de industrie niet *onvoorwaardelijk* kan geacht worden aan de schoone bouwkunst bevorderlijk te zijn, zoo lang die spekulatie-geest van den industrieel, hoe verschoonbaar ook, voortgaat met voorwerpen van smaak duizendwerf te vermenigvuldigen en dus voor de meest onhandige toepassing verkrijgbaar te stellen. Door enkelen wordt deze vermenigvuldiging van voorwerpen van smaak toegejuicht, omdat zij daarin zien de popularisatie van schoone vormen, en in zekeren zin zouden wij daarmede kunnen instemmen, zoo men ons verzekerde dat bij dit populariseren het kaf van het koren werd geschild. Het was ten minste een middel tot smaakverfijning; maar dan nog doet zich de vraag aan ons voor: wat schoon is voor het een, is dat ook altijd schoon voor het ander? en zoo niet, wie geeft ons de waarborgen, dat onder zoo veel schoons in de magazijnen voorhanden steeds de juiste keuze wordt gedaan?

„Ten opzichte van de ijzer-industrie is er behalve die reproductie nog iets, dat haar — zoo wij gelooven minder billijk of regtvaardig — als een ondeugd wordt toegerekend: de produktie namelijk van datgene, waarvoor het ijzer, om zijne eigenaardige natuur of om eene aesthetische reden, minder dienstig moet geacht worden.

„Als b. v. ijzeren ramen worden aangebragt op plaatsen, waar iedereen zou huiveren ze te sluiten, uit vrees van ze na eenigen tijd niet weder te kunnen openen, omdat zij vastgeroest zouden zijn, dan is het der industrie niet tot een verwijt te maken, dat zij ijzeren ramen kan vervaardigen, maar wel den bouwmeester, dat hij zijne keus liet vallen op een materiaal, ongeschikt tot het doel, of waarvan hij de eigen-

schappen niet genoeg kende, om het met de noodige voorzorgen toe te passen.

„Uit een aesthetisch oogpunt, of met andere woorden voor de monumentale bouwkunst, zal een vergelijking tusschen steen en ijzer zeker ten voordeele van den steen beslissen.

„De steen krimpt niet en zet niet uit; de vormen die men wenscht, behoeven zich niet te regelen naar de wetten der gietkunst; steen biedt, zonder kunstmatig aangebragte kleur, schaduw en relief aan, en is zonder onophoudelijk onderhoud zelfs eeuwendurend, al hetgeen men bij het ijzer mist.

„Men denke zich hierbij het materiaal minder in handen van den konstrakteur, dan wel in die van den bouwkunstenaar, die wel genoeg praktikus moet zijn om bij de keuze van zijne te verwerken stof, de degelijkheid, de geschiktheid er van te kunnen beoordeelen, maar toch in de eerste plaats die keuze regelt naar den aard van het gebouw en naar het karakter dat het moet vertegenwoordigen. Daarom staan in de vraag de woorden „*schoone bouwkunst*.”

„Deze kunst nu heeft hare eischen; eischen, die hoezeer zij welligt meer gevoeld worden dan begrepen, toch door de rede te benaderen zijn. Het latijnsche spreekwoord blijft overigens waar, dat over den smaak niet valt te twisten. Hoe uiteenlopend die smaak is zien wij ook daarin dat het waas der oudheid, die verschillende nuances welke de loop der eeuwen aan den bentheimer en bremer steen geven, en die de schoonheid van het geheel in het oog van den schilder juist verhoogden, aan anderen niet behagen die de voorkeur geven aan het gladde, het effene en gelikte van het schilderwerk, dat in het monumentale volstrekt niet te pas komt, althans zooveel doenlijk moet vermeden worden. Mag het ons ook al niet gegeven zijn eene juiste verklaring te leveren van het woord „monumentaal”, zoo valt het ons toch ligter er de eigenschappen van te kennen, en is het ons allen klaar, dat niets waarlijk monumentaal verdient genoemd te worden wat aan vergankelijkheid en noodig herstel doet denken. Dit nu is onvermijdelijk het geval met ijzer en zelfs met de kunstmiddelen, die tot nu bekend zijn om het te konserveren: de menie van *Auderghem* niet uitgezonderd.

„Over een tak van industrie, betrekkelijk nog jong, zal echter niemand den staf willen breken; integendeel, ieder zal van deze industrie in de toekomst meer verwachten. Vraagt men intusschen een oordeel over den tegenwoordigen stand van zaken, dan meenen wij hierop tot besluit te moeten antwoorden, (wij geven ons gevoelen echter voor beter), dat de wetenschap en de industrie nog niet die hoogte hebben bereikt, om de bouwkunstenaars de onvoorwaardelijke toepassing van het ijzer te doen toejuichen; dat wij ijzer verre beneden steen achten, om aan een gebouw een waar monumentaal karakter te geven, en de toepassing er van meer

voor onderdeelen van konstruktieven aard geoorloofd vinden, en dan nog uitsluitend op plaatsen waar het beveiligd is of kan worden tegen alle nadeelige invloeden; dat de industrie door vermenigvuldiging van rijp en onrijp het kunstvuur dooft, en wij het aan een verkeerd ingeslagen pad durven wijten, dat de nijvere hand vooral, met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer, aan de schoone bouwkunst meer kwaad dan goed dreigt te doen.

„In dit korte opstel heb ik getracht de tolk te zijn van de verschillende opiniën, die in onze afdeeling over dit onderwerp zijn voorgedragen. Wenschelijk zal het zeker door menigeen met mij gevonden worden, dat verdere besprekingen het nog duidelijker maken, welke beginselen, welke grenzen de bouwmeester heeft te stellen bij het gebruik van industriële hulpmiddelen en bij de aanwending van een materiaal zoo gewichtig in de geschiedenis der 19^e eeuw als het ijzer. Ik moet er echter nogmaals op wijzen, dat ik slechts de tolk ben geweest van anderen, en als ik dit met nadruk verklaar, dan geschiedt het, om er voor mij het verlangen uit op te maken, dat ik *buiten* de verdere eventuele diskussieën wensch gehouden te worden. Niet alleen, dat ik in eene diskussie voor jeugdige krachten als de mijne, tegenover mannen in kennis en kunst ervaren een gevaarlijk spel vind, maar ook heeft menig voorbeeld van onderling vriendschappelijke gedachtenwisseling mij geleerd, dat daaruit niet zelden voortspruit een wansmakelijke vrucht, die men animositeit noemt. Aan ons feest blijve, zoo ik hoop, zelfs de kiem daarvan vreemd; ons feest beantwoorde aan het doel, en kan het zijn, het kome aan al datgene te gemeet, waarin de kunst dikwijls te kort schiet: ik bedoel de bevordering van vriendschap en broederlijken kunstzin.”

Na deze voorlezing vraagt de heer W. C. VAN GOOR het woord. Hij leest het volgende opstel over dezelfde vraag:

„In welke opzichten is de industrie aan de schoone bouwkunst *al* of *niet* bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?"

„Deze vraag is zeker niet van belang ontbloot. Wij hebben de industrie, de beheerscheres van onze eeuw, hier niet alleen op zich zelve, maar in verband met de bouwkunst te beschouwen. Beide oefenen invloed op elkander uit, en nu is het de vraag of de bouwkunst de industrie, voor zoo verre deze daarbij betrokken is, beheerscht, of dat het omgekeerde geschiedt.

„Voor een groot gedeelte hebben wij aan de industrie, vooral op den trap van volmaking dien zij thans door de toepassing van de kennis der natuur heeft bereikt, veel van het goede, hetwelk wij dagelijks kunnen genieten, te danken. Zij heeft in alles wat wij om ons zien een belangrijke wijziging, en tevens in de meeste gevallen, verbetering gebragt. Hare produkten zijn nu in meerdere of mindere mate voor ieder te verkrijgen, zoowel voor de rijken, welke dui-

zenden kunnen besteden om hunne woningen met industriële kunstvoorwerpen van den eersten rang te verfraaijen en daarvoor te veraangenen, als voor de minder met goud bedeelde, die echter ook voor enkele stuivers wel het een en ander voor hetzelfde doel zich wenschen te verschaffen. De industrie op zichzelf beschouwd, verdient den dank van ons allen, maar zoo als reeds gezegd is, wij moeten zien welken invloed zij uitoefent op de schoone bouwkunst, te weten dat gedeelte der algemeene bouwkunst, hetwelk meer uitsluitend op verhoudingen en vormen en op hare toepassing betrekking heeft; verhoudingen en vormen door welke een aangename werking op onzen geest wordt uitgeoefend, en die het voortgebragte niet zelden tot werkelijke scheppingen van kunst verhoogden.

„Het moet erkend worden, de bouwkunst in het algemeen veel aan de industrie te danken heeft; ik heb slechts te wijzen op de menigvuldige verbeteringen, welke zij aan die groote menigte van onderdeelen eener bouwkunstige zamenstelling, zoowel in metalen als in glas, papier, steen of nabootsingen daarvan, heeft aangebragt. Maar al moge dit nog zoo waar zijn, het is daardoor nog niet bewezen dat zij aan de *schoone* bouwkunst bevorderlijk is.

„Hoewel al het overige niet buiten beschouwing behoeft gelaten te worden, verlangt de vraag dat wij vooral op het ijzer onze aandacht zullen vestigen. Een enkel woord alzoo vooraf over de produkten der industrie in het algemeen, waarbij de ijzerindustrie in het bijzonder in aanmerking zal komen, altijd met de schoone bouwkunst voor oogen. Wij gaan derhalve na, wat de industrie ons daarvoor levert en welke van hare produkten hunne toepassing kunnen vinden.

„Moest hier een volledig overzicht gegeven worden, waar dan te beginnen, waar te eindigen? Zoo ergens, dan is de industrie bij het verschaffen van bouwmaterialen en regtstreeks voor het gebruik geschikte voorwerpen ijverig werkzaam. Het zijn toch niet alleen kapiteelen, konsoles, vazen, lijsten, ornamenten, balustraden enz., welke ons, in de plaats van den natuurlijken steen, van ijzer, zink, gips, gebakken klei, Portland-cement, de eene of andere mastiek, caoutchouc, ja zelfs van papier ten gebruike worden aangeboden; wij kunnen ook kolommen van stuc in de plaats van marmer, plafonds van papier in plaats van gips, en wat niet al meer bekomen. Hiermede zijn wij niet aan het einde; zij biedt ons ijzeren kolommen en bogen aan, ja zelfs geheele torenspitsen in vrij zuivere grieksche, romeinsche, puntboog- en andere vormen, zoowel in ijzer als in zink. Geheel ijzeren huizen en kerken voor Oost en West, of wilt gij die niet, dan kappen met hare bedekkingen, goten, balken, vloeren, ramen enz., worden in ruimen overvloed beschikbaar gesteld. Ook andere takken der industrie geven het hunne. Het glas bekleedt niet den minsten rang; aan sierlijke venstersluitingen ontbreekt het ons niet; het glas in vele kleuren en op menigvuldige wijzen

versierd, is tot verschillende einden verkrijgbaar. Papier, gips en kunststeen mogen wij vooral niet vergeten; wat al verscheidenheid van voorwerpen en vormen bieden zij ons aan. Voorwaar! de ruimste gelegenheid staat ons open, geholpen door de nijverheid, om bouwwerken te maken en te deze versieren.

„De algemeene vooruitgang in de industrie is echter bij een voor ons belangrijken tak der nederlandsche nijverheid niet duidelijk merkbaar. Ik bedoel de fabriekatie van metselsteenen en wat meer uit onze rivierklei gemaakt wordt. Wel wordt hier somtijds iets aangeboden dat vroeger niet verkrijgbaar was, maar in het algemeen kunnen wij er niet op roemen dat onze steenen met den tijd zijn medegegaan; hier is alles bij het oude gebleven. Geen fabrikant schijnt den moed te hebben, ons, even als dit in *Duitschland* geschiedt, zoogenaamde vormsteenen aan te bieden; het eenvoudigste profil, ja zelfs een onnoozele schuine kant moet door den werkman zelve aan zijne vierkante steenen gehakt worden. Het voordeel, dat uit een in dit opzigt verbeterde fabriekatie voor onze schoone bouwkunst zou voortvloeijen, zal ik niet behoeven aan te toonen; wij allen gevoelen het.

„Om nu op te sporen of deze overvloed van voorwerpen en de gemakkelijheid waarmede zij verkrijgbaar zijn, in alle opzichten tot bevordering der schoone bouwkunst strekken, zullen wij enkele produkten der industrie en hunne toepassing afzonderlijk beschouwen.

„Vroeger moest, wilde men een meer of minder versierd plafond in zijne kamer hebben, dit aan een stukadoor, met aan de bekwaamheid van een beeldhouwer grenzende vaardigheid in het boetseren, worden opgedragen; dit gaat nu en reeds sedert geruimen tijd veel gemakkelijker. Heeft de stukadoor de bekwaamheid om goed vlak werk te maken dan is het voldoende, want de patroon of de bouwmeester kan uit een schat van gegoten ornamenten kiezen, om het plafond op alle denkbare en ondenkbare wijzen te versieren; zoo iets is gemakkelijk en tevens goedkoop. Is deze toepassing van de industrie nu bevorderlijk aan de schoone bouwkunst? Wij meenen neen. Wel heeft zij dit voordeel, dat dáár, waar op goede gronden de middelen tot deugdelijke versiering ontbreken, men het in zijne magt heeft eenige betrekkelijk onkostbare ornamenten te plaatsen en daardoor aan het geheel een voor de gebruikers aangenamer aanzien te geven; maar dáár, waar niet op spekulatie gebouwd wordt, is deze toepassing der industrie afkeurenswaard. In weêrwil dat onder de ten verkoop aangeboden voorwerpen zeer schoone ornamenten worden gevonden, welke den makers zoo in opvatting als uitvoering tot alle eer strekken, kan dat plakwerk toch niet die losheid in uitvoering bekomen, daar men bij het gieten gebonden is aan sommige vereischten van den gietvorm, in tegenstelling van

het uit de hand vervaardigde werk. Het is er echter verre af dat de uitvoeringen van dergelijke werken uit vroeger dagen geheel in bescherming genomen behoeven te worden, want dikwijls werd getracht de natuur in hare voortbrengselen al te getrouw weêr te geven.

„Een andere grief is, dat men in den regel gebonden is aan de vormen die ter markt zijn. Dit moge nu somtijds voor een op zich zelf staand plafond of ander deel van eenig gebouw geen bezwaar opleveren, maar moet de versiering van het plafond in overeenstemming zijn met die van de wanden, dan wordt het wel iets moeilijker. Het behoort geenszins tot de onmogelijkheden dat in den beschikbaren voorraad, de kapiteelen, georneerde lijsten en plafondversieringen, wat den stijl betreft, even goed bij elkander passen als de puntboog bij een grieksch fronton.

„Al het voorgaande, dat met betrekking tot de pleister gezegd is, is ook van toepassing op die voorwerpen, welke van gebakken aarde en gegoten ijzer vervaardigd worden. Wel hebben de vorderingen, die in het vormen en gieten gemaakt zijn en waarbij somtijds onoverkomelijk schijnende bezwaren overwonnen zijn en worden, ons met voorwerpen begiftigd, welke weinig of niets te wenschen overlaten; maar het zal altijd noodig blijven, dat hij die met de uitvoering van eenig werk belast is, waarbij iets meer dan het dagelijks voorkomende verlangd wordt, steeds de teekeningen voor alles levert, opdat de harmonie tussehen de verschillende deelen bewaard blijve. Dan worden voor ieder deel wel nieuwe vormen vereischt en wordt de bouw kostbaarder, maar aan de andere zijde kan men het fabriekgoed op zijne plaats laten. De vereischten van den gietvorm nemen ook dan het bezwaar niet weg, wanneer de op die wijze vervaardigde voorwerpen de losheid van kunstmatig uitgevoerde werkstukken missen.

„Tegenover deze min gunstige beschouwing der industrie, toegepast op de schoone bouwkunst, staat een andere welke ons geheel gunstig voor haar stemt. Enkele takken toch leveren ons voorwerpen waartegen niets te zeggen valt. Onder deze neemt de glasindustrie, met wat daarmede in betrekking staat, een voornaam plaats in. Wie zal ontkennen, dat, waar bij een eenigzins monumentaal werk van hare produkten gebruik wordt gemaakt, deze stof werkelijk tot deugdelijk sieraad strekt? Gij kunt uwe betrekkelijk kleine glasruiten achterwege laten; helder spiegelend glas, tot zelfs in kolossale afmetingen, staat u ter dienste. Moet het glas niet doorzigtig zijn, de industrie is daar om u van de noodzakelijkheid tot het gebruik van dof geslepen glazen te ontheffen; in plaats van dit minder sierlijke geeft zij glas op verschillende wijzen bewerkt, met meer of minder fraaie dessins georneerd en in verschillende kleuren. Ook de tegenwoordige papierindustrie verdient aanbeveling. Wie verkiest niet, voor het behangen zijner kamers eene ruime keuze te doen uit hetgeen ons nu wordt

aangeboden (de leelijke patronen er buiten gesloten) boven de meest altijd kakelbonte, of tegen de regelen van perspektief en de natuurvormen zondigende landschappen, ja zelfs het goudleder van vroeger dagen. Het is zeer noodig dat goede smaak bij de keuze een beslissende stem heeft, opdat slechts goede kleuren en oordeelkundig uitgewerkte dessins gekozen worden. Met andere woorden: men dulde aan zijne wanden evenmin getrouw naar de natuur gekopieerde bloemboeketten als in de vloertapijten, welke men ieder oogenblik dreigt te kwetsen of te vertreden. De kinderen van Flora zijn toch te lief om ze zoo doelloos te martelen.

„Nu wij iets ten voordeele van de papierindustrie hebben gezegd, willen wij hieronder niet begrepen zien de papieren plafonds welke zij ons levert; vooral niet, wanneer deze nabootsingen moeten zijn van onze oude en hedendaagsche beschilderde plafonds. Zij vinden daarom alleen in een tuinhuisje of iets dergelijks toepassing, maar hooger bestemming geve men ze nimmer.

„Ik zou te veel van uwe aandacht vorderen, wilde ik nog meer voorwerpen door de industrie ons geleverd op dezelfde wijze ter sprake brengen. Het gezegde is voldoende om u mijne zienswijze over andere niet genoemde te doen kennen.

„Tot nu hebben wij alleen het oog op de toepassing van onderdeelen gevestigd. De onoordeelkundige wijze waarmede hierin wel eens gehandeld wordt, mag echter niet op rekening van de industrie gesteld worden, maar blijft geheel voor die van de gebruikers; want hoe geschiedt dit? In den regel worden die aangeboden voorwerpen gekozen, welker afmetingen zich het best met de beschikbare lengte, breedte of hoogte laten overeenbrengen, waardoor wel eens een mengelmoe van vormen bij elkander komt, die, zeer dikwerf in strijd met elkander zouden zijn.

„De man van kennis zal wel niet zoo ondoordacht handelen; hij zal trachten zaken bijeen te brengen welke in harmonie met elkander zijn; maar 100 tegen 1 is het te verwachten, dat hij nooit geheel voldaan zal zijn. Zijn smaak, zijne kennis, zijn gezond verstand, zullen dikwerf onbevredigd blijven. Aan het eene wenscht hij *dit*, aan het andere weder *dat* gewijzigd te zien.

„Bij de hoofddeelen van eenig bouwwerk is de toestand anders. Deze zullen, uit welke stof ook, altijd naar de tekening van den bouwmeester gemaakt moeten worden, waardoor men juist bekomen kan hetgeen men verlangt. Zoo handelende, is de industrie de dienaar der bouwkunst. Maar, hier ontmoet de bouwmeester een anderen vijand: de mindere kostbaarheid van door de nijverheid verschafte voorwerpen, dan die door handenarbeid vervaardigd.

„Stelt u voor dat aan een bouwkunstenaar wordt opgedragen het maken van een ontwerp voor eenig monumentaal gebouw. De schetsen zijn gereed en nu gaat hij de bouwstoffen kiezen, welke hij tot verwezenlijking zijner denkbeel-

den noodig heeft. Het geldt hier, gelijk ik zeide, een monumentaal gebouw. Gepleisterde kolommen met een kern van gebakken steen of hout, zijn onmogelijk; deze moeten van natuurlijke steen en, om goede redenen, liefst uit één stuk zijn. De lijstwerken om en boven ramen en deuren met hunne versieringen van Portland-cement trekken of gieten, evenzeer onmogelijk; deze met de kroon-, kordon-, en andere lijsten moeten, en te regt, mede van natuurlijke steen zijn. Maar, bij het programma is ook bepaald hoeveel duizend gulden het gebouw kosten mag, en als nu onze architect zijne denkbeelden op monumentale wijze wilde uitvoeren, dan had hij misschien voor den natuurlijke steen alleen de geheele som noodig. Wat nu te doen? Vormen, verhoudingen, alles is goed; daaraan te veranderen zou het geheel bederven; dat *mag* niet; *meer geld* is met geen mogelijkheid te verkrijgen, want de heeren hebben het reeds gezegd dat gegoten ijzeren kolommen en lijsten enz. van gebakken aarde veel goedkooper zijn dan die van steen, en dat zij toch even goed en even sterk gemaakt kunnen worden. Er blijft voor onzen bouwmeester nu wel niets anders over dan in dien geest te handelen. De lijsten, konsolen enz. worden van gebakken aarde gemaakt, dat gaat goed; maar de kolommen, welke 60, 70, misschien meer duimen middellijn moeten hebben, kunnen er toch niet, ten minste niet massief, van gemaakt worden; want dan zouden zij misschien even duur zijn; hij maakt deze met een kern van gebakken steen en dunne omkleeding van terra-cotta, want om ze in die afmeting van ijzer te laten gieten, dat zou toch al te zot zijn.

„Oppervlakkig schijnt tegen een dergelijke toepassing van de industrie niet veel gezegd te kunnen worden, doch wij zijn nog niet aan het einde. Lijsten, ornamenten, kolommen, hetzij van gegoten ijzer of van gebakken aarde, kunnen onmogelijk blijven zoo als zij uit de fabriek gekomen zijn, zij moeten met een verflag worden bedekt; het beste materiaal, om het tegen den invloed van den dampkring te beveiligen en de verschillende kleurschakeringen te doen verdwijnen. Enkel verwen is toch ook weder niet genoeg, want dan glimt het te veel; er moet nog wat zand op gestrooid worden, — gelukkig dat het niet in onze oogen is, — en daardoor heeft het voortbrengsel van de industrie geheel het aanzien verkregen van den een of anderen zandsteen, al naar de soort zand welke gebruikt is. Maar dit is geen waarheid, het is logen en hiermede is de schoone bouwkunst het minst van alle gediend.

„Behalve dit zijn er nog een paar punten waarop ik wijzen moet. Met hoeveel zorg lijstwerken, van ijzer gegoten of van klei gebakken, ook vervaardigd mogen worden, als twee of meer lengten daarvan worden geplaatst, zal het geoeffend oog eenige golving in de lijnen bespeuren; hieraan is niets te verhelpen, zoodat ook in dit opzigt de gehouwen steen verre te verkiezen blijft. Ook heeft de bouwmeester het

in zijne magt, om — gebruikt hij natuurlijke bouwstoffen, zonder de harmonie te verstoren — afwisseling in vormen en versierselen aan te brengen, waartoe bij het gebruik van nijverheidsprodukten minder spoedig zal worden overgegaan, omdat voor iedere verscheidenheid een nieuwe vorm noodig is en dit de kosten weder verhoogt.

„Wij zijn genaderd tot het einde der vraag. Wij hebben het een en ander zoo voor als tegen de industrie, toegepast op de schoone bouwkunst, gezegd.

„Reeds merkten wij op, het is geen kunstwaarheid wanneer aan klei, ijzer, pleister, het uiterlijk aanzien van natuurlijke steen gegeven wordt; en in vele gevallen worden wij onwillekeurig daartoe gebragt. Maar evenmin is het te billijken, dat ijzer gebruikt wordt in vormen welke alleen voor hout of steen geschikt zijn. Hierin ligt mijn antwoord opgesloten. Het is eenvoudig dit: wilt gij ijzer voor uwe bouwwerken gebruiken, gebruik het zóó, dat de geheele wereld kan zien dat het ijzer is; geef er geen vormen aan welke alleen voor steen of hout of wat anders, in de gedaanten van kolommen, lijsten, kozijnen, ramen, kappen enz., geschikt zijn; verbind het niet, zoo als andere bouwstoffen, b. v. het hout, met pen en gat, verbonden moeten worden. In één woord: men kieze vormen en verbinding, die geheel op de physische hoedanigheden van het ijzer gegrond zijn. Is dat het geval niet, dan wordt de schoone bouwkunst niet door de ijzer-industrie gebaat, maar strekt deze haar tot nadeel. Alzoo: geen kolommen van ijzer, zoo als zij reeds voor drie- en meer duizend jaren door Grieken, Egyptenaars en Indiërs in steen vervaardigd zijn; geen bogen zoo als de Romeinen en de bouwmeesters der middeleeuwen die hebben zamengesteld; geen kozijnen en ramen zoo als onze vaders die, in verband met hunnen baksteen-bouw, hebben in praktijk gebragt; niets van dit alles. Aan een nieuw materiaal passen immers nieuwe vormen.

„Hier zou ik kunnen eindigen, wanneer de vraag aldus gesteld ware: Is de toepassing van het ijzer, in vroeger gebruikelijke vormen, bevorderlijk aan de schoone bouwkunst? Mijn antwoord zou ontkennend zijn, en ik schroom niet te verklaren dat allen in dien zin zouden spreken. Uitzonderingen buiten rekening gelaten, wordt het ijzer nu reeds niet meer zoo ondoordacht toegepast. De kolommen worden meer in overeenstemming met het materiaal gevormd; de bogen, hetzij half cirkel- of puntvormig in hunne binnen-welflijn, hebben aan hunne zijden niet het aanzien van de vroegere vullingsmuren. Even als hier, moet dit stelsel tot alle onderdeelen van een ijzerbouw doordringen en toegepast worden. Alle deelen moeten zoodanig ingerigt zijn, dat zij ten meesten nutte voor het geheel kunnen gebruikt worden. Is dit het geval, dan zal zeker de industrie de schoone bouwkunst niet schaden, want deze is aan geen stof verbonden. De stof worde alleen gebezigd in vormen die voor

haar geschikt zijn. Hierdoor zal de schoone bouwkunst bevorderd en tegelijk een nieuwe stijl, de ijzerstijl, geschapen zijn.

„Bij den bruggenbouw zijn deze beginselen toegepast en daaraan is het te danken, dat wij thans reeds zoo veel werkelijk schoone en niet minder sterke bruggen, geheel van ijzer of van daaraan verwant materiaal, aantreffen. Dit zelfde voor de schoone bouwkunst gedaan, en wij zijn er.

„Ditzelfde echter van de industrie te vorderen, gaat te ver; zij moet in dit opzigt geleid en op het spoor gebragt worden door de kunst, even als zij door den ingenieur bij de te bouwen brug geleid wordt. Heeft de kunst het eenmaal zoo ver gebragt een zuiveren ijzerstijl te scheppen, dan zal de ijzer-industrie haar ook op dezelfde wijze ter dienste staan, als de steenhouders vroeger de steenstijlen gediend hebben. Het is van de industrie als zoodanig niet te verwachten, dat zij de schoone bouwkunst bevordert; dit is hare roeping niet. De bouwkunstenaar geve de vormen aan, en wanneer deze aan alle vereischten beantwoorden, zal de industrie behulpzaam zijn in het bereiken van het doel.”

De voorzitter herinnert dat in het nieuwe Museum te *Berlijn*, (blijkens het pracht-plaatwerk aldaar verschenen in 1855 bij FERDINAND RIEGEL, en door nu wijlen den architect AUGUST STÜLER opgedragen aan Z. M. den koning van *Pruissen*.) een ruim, oordeelkundig en doeltreffend gebruik is gemaakt van het ijzer en het zink, beide op groote schaal voor de konstruktie en hare versiering toegepast. Spreker acht deze wijze van toepassing bijzonder tot navolging geschikt, en waarschuwt tegen eene te ver gedreven zucht tot aanwending van beide materialen in de bouwkunst. Hij keurt het minder goed, dat het regenwater langs holle kolommen wordt afgevoerd, en vindt het nog veel minder doelmatig dat deze tot rookpijpen en verwarmingskanalen worden dienstbaar gemaakt, gelijk hij daarvan eenige voorbeelden, die in ons land niet zonder ongelukkige gevolgen zijn gebleven, zou kunnen aanvoeren. Spreker herinnert dat de bouwmeester FÖRSTER, te *Weenen*, in de voorstad *Gumpendorf* aldaar, eene kerk voor de Protestantsche gemeente gebouwd en in die kerk het ijzer zeer doeltreffend aangewend heeft; ook in het nieuwe israelietische bedehuis in de voorstad *Leopoldstadt* te *Weenen* had hij dergelijke toepassing opgemerkt. Het naburige *Duitschland* handelt het best van alle landen, wat betreft een oordeelkundig gebruik van het ijzer bij de gebouwen, die daarvoor vatbaar zijn en doet te dien opzichte aan de aesthetica niet te kort. Praten — zegt spreker — is goed, maar doen nog beter. Overleg acht hij uitmuntend, maar hij geeft de voorkeur aan handelen, en uit den wensch dat ieder bouw materiaal op de juiste wijze moge worden toegepast en dienstbaar gemaakt tot het verhooggen van het bouw karakter.

De heer J. H. LELIMAN erlangt het woord, en vraagt toestemming tot het voorlezen eener vlugtige beantwoording der 1^e vraag. Dit antwoord luidt als volgt:

„De eerste vraag is zeer belangrijk, omdat zij spreekt over de industrie tegenover de schoone bouwkunst. Industrie of nijverheid, wat is dat? Hierover is een dag of wat te praten. Wij brengen ze in verband met onze vraag en zeggen, dat zij is en omvat het voortbrengsel hetwelk iederen bouwkundige kan uitdenken en noodig heeft voor zijne kunst; zij is de handel in dat voorwerp, de aanprijzing, de konkurrentie, met al hare nuances.

„Daarom maken wij een groot onderscheid tusschen de industrie en de bouwkunst. Wanneer het nijverheidsvoorwerp voor duizenden handen past, dan doet dat de bouwkunst en hare produkten niet. Geen enkel huis dat door iedereen met hetzelfde genot zal gebruikt worden; doch dit is wel het geval b. v. met een lamp, of eenig ander stuk huisraad van dagelijksch gebruik. En toch zijn beide — de industrie en de bouwkunst — voor elkander onmisbaar. Waar zou het heen, als beide zich afzonderlijk moesten helpen? Waar zou het heen, als de steenbakker zijne steenen zóó maakte, dat niemand er mee bouwen kon, en de gieter aan zijne voorwerpen zoodanigen vorm gaf, dat geen bouwkundige daarvan gediend beliefd?

„Maar het woord „schoone” staat voor „bouwkunst” en dat brengt de vraag op een geheel ander terrein, op het terrein van verhevenheid, van de hoogste kategorie in de kunst. Het is meermalen gezegd dat alles *kunst* mogt heeten, van het pakhuis tot de beurszaal, van de *goot* tot het *beeld*, van het ruwe tengelwerk tot de fijnste betimmeringen, alles was kunst. Maar er is een ruwe en onbeschaafde kunst en een kunst van het alledaagsche leven; een kunst van het banale en een kunst *d'occasion*, *de nécessité*, van *business*, en voorzeker kunnen de uitingen dezer kategorieën van kunst *het schoone* tegelijk aan het *nutlige* paren, maar zij doen dat niet altijd, vooral niet in ons land waar het schier een misdaad is, als men over de bouwkunst idéaliseert en haar op het terrein van het *schoone* doet treden. Wij voor ons maken een hemelsbreed onderscheid tusschen kunst en kunst, tusschen de kunst der noodzakelijkheden en die der hoogere beteekenis, tusschen de alledaagsche of brood- en de schoone of verhevene en monumentale bouwkunst. Voor ons kan dezelfde aesthetica, dezelfde maatstaf van oordeel, hetzelfde punt van uitgang niet dienen, b. v. voor het analyseren van een fabriek tegenover een koninklijk paleis, niet dienen voor een winkel en tegelijk voor een feestzaal, niet dienen voor konstruktien van ijzer tegenover die van *hout* of van *steen*. Zoo vele gebouwen, zoo vele punten van afwijking voor het onderling vergelijk, zoo vele kunstwetten, en die wetten erlangen eene gewijzigde toepassing naar gelang van omstandigheden.

„Waar nu sprake is van de *schoone* bouwkunst, en tegelijk van de industrie en de meer algemeene aanwending van het *ijzer*, daar staan wij op een zeer eigenaardig en nieuw standpunt, dat moeilijk is te omschrijven, omdat het *ijzer* zich onlangs met geweld en onvoorwaardelijk is komen indringen, dank zij het vernuft, dank zij der industrie onzer dagen in de *schoone* kunst. Wat zouden de Grieken hebben staan te kijken bij een kokerbrug, bij een ijzeren kap van 60 el spanning, bij een ijzeren fregat, bij een ijzeren schoorsteen, en gereedelijk mag men zich de vraag doen: als er nu *paleizen* van ijzer worden gebouwd, waarom zet men er dan huizen van steen en niet van ijzer vlak naast? Maar wij hebben niet te polemiseren over de meerdere of mindere voortreffelijkheid van het ijzer als bouw-materiaal. In *MOZES* dagen was dat even goed bekend als thans. Wij hebben te vragen: past de industrie aan de *schoone* bouwkunst, doet zij hare diensten, en zijn die diensten geschikt om aan het aesthetische van het vak te worden getoetst? Wij bekennen dit volmondig, mits men die diensten niet *vulgair* uitlegt of toepast, anders doet de industrie aan de kunst veel kwaad, zooveel kwaad, dat de uitdrukking *schoone bouwkunst* dan zooveel beteekent als kunst die *te koop, te wegen, te breken, te tellen* enz. is. Wij bedoelen hiermede vooral de *détails* van een gebouw, van een kerk b. v., en dat is de *schoone* bouwkunst in den verhevensten zin des woords. Wat doet daar de industrie? De industrie verkoopt *per pond, per stuk, per el*, wat men maar wil. Zij regelt zich minder naar de gedachte die het werkstuk moet doen uitsralen, dan wel naar den prijs dien men er voor over heeft. Zij maakt 100,000 exempl. van één en hetzelfde onderdeel in voorraad, ja de heer DIDRON ging zoo ver, dat hij in den eersten jaargang van zijn geleerd boekwerk kleine teekeningen van allerlei belangrijke onderdeelen leverde, en den raad gaf, dat zij zoo en zooveel malen moesten vergroot worden voor een kerk van die grootte, en zooveel malen voor een andere van die afmeting; in één woord, de heer DIDRON had de kerk-architectuur verlaagd tot een openbare markt. Geen wonder dat hevige protesten volgden, o. a. in de *Revue de l'architecture* van CÉSAR DALY, in de eerste plaats van hen, die DIDRONS hulp best konden missen, omdat zij gaarne oorspronkelijke *détails* leverden en aan anderen zelfs het regt niet toekenden, voor hen of hunne patronen te denken.

„En gelijk DIDRON deed, doen nog duizenden, maar die duizenden staan in geen verband met het wezen der bouwkunst. Zij zijn de mannen bij uitnemendheid voor de industrie. Een voorbeeld. Dezen zomer (1866) wandelde ik naar het kerkhof *Père Lachaise* te *Parijs*, om het grafteeken van den hertog DE MORNY, door VIOLET-LE-DUC ontworpen, te gaan zien, dat mij — tusschen twee haakjes gezegd — bitter is tegengevallen. Op mijnen weg daarheen, kwam ik, de gevangenis *de la Roquette*

naauwelijks achter den rug hebbende, als naar gewoonte tusschen de rij lage woningen en werkplaatsen te land, die alle gevuld zijn met grafmonumenten van ijzer, hout, marmer, witten steen, pleister en albast. Er zijn 3, 4 en 5 vormen, die honderdwerf voorhanden zijn. Dat is wel industrieel, maar doodend voor de *schoone* kunst, en zoodra de gietbaas er zich meê gaat bemoeijen, schrap dan ook maar het woord *kunst*, en wat houdt gij over: — niets dan de botgesleten mal, niets dan een onzuiver voorwerp, niets dat aanspraak mag maken op individuele kunstkaraktertrekken; niets dan voorwerpen voor de *markt*. En hoe gaat het niet dikwerf met de eigendommen des geestes van den bouwmeester? Eenmaal aan zijn brein ontsnapt, en aan het publiek prijs gegeven, ziet hij de door hem uitgedachte vormen, *détails* en vindingen overal buiten zijne toestemming afgegoten, vermenigvuldigd, verspreid, verkocht, gehavend, het onderst boven gekeerd; getuige, om iets te noemen, de ankers, balusters, balkons en andere hekken, of al zoodanige konstruktien, die van algemeen nut en gebruik zijn. Dat moge vigilant, industrieel, heeten, maar het is gewetenloos tevens. Ik zou te dien opzichte menig sprekend voorbeeld kunnen en wel willen aanhalen, als ik wist dat mijne klaagtoonen nuttig voor anderen zijn konden; als ik wist dat mij geen verkeerd oordeel zou treffen en als ik het vooruitzicht had dat misbruiken zouden ophouden. Maar deze en dergelijke beschouwingen liggen naar mijne meening niet in den geest der vraag, en zijn hier dus overbodig.

„*Schoone bouwkunst*. Verheven woorden. Een edele bestemming heeft de kunst voor ons menschen en beoefenaars, heden bij dit, morgen bij dat huiselijk ding geroepen.

„*Schoone bouwkunst*, alsof wij er in ons land zoo bijzonder veel meê hebben uit te staan, en toch zij leeft in de harten van velen, al hangen zij dit niet aan klok en klepel. En zou die *schoone* kunst zich met de kleingeestige ijzer- of andere industrie kunnen inlaten? Zou zij zich vergenoegen met hare bloote aanbiedingen en voortreffeligheden? Zou een paleis-, een kerk-, een beurs-, een komedie-, een museum-bouwer, bij den ijzergieter te markt gaan en hem afvragen wat hij in voorraad had, om daarna zijnen *geest*, zijne vormen, zijne gedachten of anders zijne ziel, zijn scheppingsvermogen te regelen en te plooijen? Zou de bouwmeester, die geroepen wordt tot de stichting van een monument op het terrein der *schoone* bouwkunst, eerst gaan informeren bij de ijzer-industriëlen en daarna ontwerpen en denken? of zou hij trachten er zonder die informatie te komen, en de industrie, voor zoo ver zij hem behulpzaam kon zijn, dienst te laten doen? Mij dunkt ja. Wij spreken hier van gebouwen, en niet van merkantiele, werktuigkundige konstruktien, als b. v. bruggen, markten en schepen. En toch ieder gebouw heeft vele onderdeelen, als kappen en balken, waarvoor het ijzer zeer voortreffelijk kan zijn; maar deze

onderdeelen zijn meer van konstruktieven dan van aesthetischen aard.

„Wij noemden *bruggen*, en ofschoon dusdanige werken niet dan zeer betrekkelijk tot de *schoone* bouwkunst behoren, mag een brug als die over den *Rijn* te *Keulen* onder de wonderen dezer eeuw geteld worden. Nog dezen zomer heb ik gezegd: wat zijn de vindere van deze en dergelijke verbazingwekkende konstruktien toch waarlijk groote mannen!

„Wij noemden ook markten of *halgebouwen*, en wie de nieuwe hallen bij de *St.-Eustache* te *Parijs* of die van den *Temple* gezien heeft, kan daar leeren wat er voortreffelijks en doelmatigs uit ijzer te konstrueren is. Dezen zomer heb ik die hallen uren achtereen bewonderd en tot mij zelve gezegd: zie, daar heeft de bouwmeester getoond dat hij een kunstenaar was, die zelfs een *hal* of marktgebouw in de rij der bouwgewrochten dezer eeuw deed plaats nemen!

„Wij noemden ook schepen en denken daarbij altijd aan den *Leviathan*. Hebt gij dat schip gezien? Wie het niet gezien heeft, kan zich geen denkbeeld maken, welke dienst het *ijzer* hier aan den scheepsbouw heeft gedaan en waartoe dit bergprodukt alzoo niet is te gebruiken.

„En nu over het ijzer als algemeene toepassing op de *schoone* gebouwen. Wij zijn van oordeel, dat de ijzerindustrie in de *schoone* kunst zeer belangrijke diensten kan doen, mits in beperkten zin toegepast. Wij meenen dat geen bouwvorm zich mag regelen naar de wetten der gietkunst; dat iedere bouwvorm het doel dat hij moet uitdrukken geheel moet beheerschen, en zich niet in allerlei bogten moet gaan wringen, of zich naar allerlei goede en minder goede eigenschappen moet regelen, die aan het ijzer even als aan andere metalen in ruime mate eigen zijn. Niettemin kan, waar een groote ruimte te overdekken is, het ijzer met vrucht worden gebruikt; echter nooit voor de goedkoopste, want het is twee maal zoo duur als het hout, en het zal te bezien staan of het wel zoo duurzaam is. Voor konstruktieve onderdeelen kan het ijzer uitmuntende diensten doen, die onmiskenbaar groot en nooit te betalen zijn, en ofschoon het geen bouw-materiaal is, dat aanspraak mag maken op beveiliging tegen brandgevaar, is het te dien opzichte minstens even voldoende als het hout. Maar het ijzer, als voornaam bouw-materiaal aangewend, laat zich met andere bouwstoffen minder goed zamenvoegen, en lijdt aan de kwaal van *verroesting* in hooge mate, ja vereischt een aanhoudend toezigt met verwen en meniën, gelijk ons in een der Boeken van *MOZES* wordt herinnerd.

„De *schoone* bouwkunst bouwt van steen, wat en zoo zij verkiest; de kunstenaars kloven, beitelen en behakken dien steen met meer of min zekere hand; die steen is vast, onwrikbaar, eeuwendurend, hij heeft vormen, diepten, relief, schaduwen; dat alles mist men bij het ijzer. Als dit materiaal niet *dun* en *schraal* is, dan deugt de kon-

struktie niet, en als het niet oxydeert, niet rekt en krimpt, dan is het geen goed *ijzer*.

„Daarom ben ik van meening, dat bij de *schoone* bouwkunst in meer dan een opzigt *het ijzer* niet anders dan als ondergeschikt bouw-materiaal, zelfs gesteld buiten den direkten invloed der natuurkrachten, moet aangewend worden, en dat nog wel met de meeste omzigtigheid en voorzorgen. Gelijk het met alles gaat, ging het met het ijzer. Het was de *hei* of de *fij*. Deze eeuw heeft het ijzer leeren kennen en toepassen. STEPHENSON en PAXTON, benevens de bouwers van kokerbruggen en paleizen, hebben het ijzer tot het hoogste bouw-materiaal verheven. Wij juichen dit toe, en wenschen hun van ganscher harte en ziele geluk met hunne overwinning en hunnen overmoed.

„Maar nog zeer vele groote bouwmeesters der wereld hebben aan het ijzer niet zulke bijzondere voortreffelijke eigenschappen voor den monumentalen bouw toegekend. Zij hebben schouwburgen, paleizen, kerken, torens, stadhuizen, monumenten en musea, ook bruggen en markten van *steen*, van massieve klompen steen, tot hoog in de lucht opgetrokken en gehouwen, en het ijzer als ondergeschikt materiaal gebruikt. Wie heeft het bij het regte eind? Daar moet een eeuw over verlopen alvorens deze vraag te kunnen beantwoorden. Ons tweede of derde geslacht kan hierover oordeelen en zal dit doen, wij hopen met gematigdheid.

„In ieder geval juich ik de aanwending van het ijzer toe. Onze eeuw kan er zich te regt op beroemen, die industrie tot een zeer hoogen trap van volmaking te hebben opgevoerd. Maar of die ontwikkeling en die industriële ijzer-ondernemingen niet eerder *te niet* zullen zijn dan de *steengroeven* en zij die massief bouwen, dat is een vraag, wier beantwoording gewaagd zou zijn. In ieder geval zien wij met innig genoegen den vooruitgang op het gebied der ijzertoeepassing ook in den burgerbouw, en de meer algemeene waardeering van een bergprodukt, waarvan *Europa* jaarlijks zoo omme en bij de 90 millioen centenaars oplevert.”

De heer G. H. KUIPER acht het een bijzonder voorregt, dat in deze vergadering uit verschillende denkbeelden groot nut is te trekken. Hij heeft in de lezingen van de heeren RINKES en VAN GOOR veel punten van overeenkomst gevonden, doch deelt de meening van den laatsten spreker niet geheel. Tot het maken van *schoone* vormen verdient het ijzer, volgens hem, niet de voorkeur. De heer LELIMAN heeft het gebruik van ijzer in dezen tijd vergeleken bij dat in den tijd der Romeinen en Grieken; het ijzer is nog niet zoo vele jaren meer algemeen in gebruik genomen. Gelijk er paleizen van ijzer zijn, bestaan er ook van steen. Datzelfde is met de huizen het geval: deze zijn voor partikulieren en familiën, de ijzeren paleizen voor het publiek. Spreker is het over de steenprofillen met den heer VAN GOOR niet eens.

De heer J. H. LELIMAN verheugt zich in de bijna volkomen overeenstemming tusschen het gesprokene van den heer KUIPER en zijne voorlezing, betreffende de altijd te beperken toepassing van het ijzer. Wat volgens den heer KUIPER past voor enkele familiën, moet ook bijzonder passen voor die enkele familiën wanneer zij bijeen zijn, welke verzameling menschen ten volle den naam van publiek verdient. Scheiding in deze te maken is in strijd met de kunstwet en rede, vooral waar het de bouwkunst betreft. Hare voordeelen gelden voor alle individuen te zamen en afzonderlijk in gelijke mate. Men kan uitzonderingen maken uit *fantaisie* en *caprice*, of ook uit aardigheid, maar deze afwijkingen zijn niet altijd verdedigbaar. De heer KUIPER heeft de onvoorwaardelijke toepassing van het ijzer afgekeurd. Spreker deed dit ook, en veroorloofde zich eenige opmerkingen daaraan toe te voegen, die de redenen hebben doen doorschemeren en zelfs hier en daar duidelijk opgegeven.

De heer A. N. GODEFROY herinnert dat de heer VIOLET-LE-DUC, in zijne *Entretiens*, het als plicht beschouwt het ijzer toe te passen, en dat daarvan door de architecten eene studie worde gemaakt, hetgeen zij tot heden niet hebben gedaan. Deze beroemde kunstschriftver leverer proeven van zamenstellingen uit ijzer, die wegens de beperktheid of het gering aantal steunpunten opmerking verdienen, en oordeelt dat *ijzeren* steunpunten beter zijn dan steenen. Hij licht zijne bedoeling in het ontwerp van een marktgebouw nader toe, hetgeen de heer GODEFROY, volgens de daarvan gemaakte schets omschrijft; het perspektivische aanzicht van dat gebouw is, naar zijn gevoelen, alles behalve fraai en gelukkig. (12^e *Entretien*, Mai 1865.)

De heer H. P. VOGEL acht den ijzerbouw voor onzen tijd van veel invloed en gewigt, en deelt in deze de meening des heeren VIOLET-LE-DUC volkomen. Tot toelichting moge dienen de hieronder volgende aanhaling uit de *Entretiens* van dezen beroemden franschen architect. Hij zegt:

„Wanneer men de ijzerwerken van voor 20 jaren vergelijkt met die van onzen tijd, dan zal wel niemand ontkennen dat daarin een verbazende vooruitgang gekomen is. Zijn het de architecten aan wie wij dezen vooruitgang te danken hebben? Helaas! neen, het zijn de ingenieurs, die, bij gemis — nagenoeg — van architectonische opleiding, het ijzer slechts ten nutte der konstruktie gebruiken en zich bijna niet met kunstvormen bezig hebben gehouden. In plaats nu dat wij architecten hun in dat deel zijn ter hulpe gesneld, hebben wij, juist omgekeerd, of het nieuwe element geheel weggeworpen, of indien wij een concessie deden, het slechts, even als de ingenieurs, zuiver praktisch toegepast, deels ook gehuld in vormen van het verleden. Men heeft alzoo gekonkludeerd, en niet zonder grond, dat de architect te weinig wetenschappelijk en de ingenieur te weinig artist was, om in tegenwoordigheid van zoovele nieuwe bronnen

ook een nieuwe kunst voort te brengen in harmonie met onzen tijdgeest.”

De schrijver hoopt alzoo: „dat de ingenieur van den architect overneme een weinig liefde voor den kunstvorm, voor zooverre die gemotiveerd en niet alleen geboren is uit een speciaal gevoel, en dat de architect meer en meer door-dringe in de wetenschap en praktische methoden van den ingenieur om, door vereeniging van beide krachten, nieuwe forsche elementen in het leven te roepen.

Op de vraag of men aan ijzerwerken een monumentaal decoratief aspect zou kunnen geven antwoordt hij: „Ik geloof ja; maar de werktuigen zijn, — juist door dien tegenstand der architecten en door hunne toepassing van het ijzer, hetzij aan accessoires en alléén konstruktieve bouwdeelen, of ook omdat men het in onze groote monumenten geheel en al verbergt, — nog niet toereikend om, bij konkurrentie met andere materialen goedkoop genoeg, decoratieve bouwdeelen in harmonie met de hoedanigheden van het ijzer te vervaardigen.”

De heer VOGEL vervolgt nu aldus: „Ik wensch niet verder uit te wijden en wil wijzen op al de voorbeelden die VIOLET-LE-DUC (niet als vaste wetten, doch alléén als proeven van zijne hand) ons tot staving zijner theoriën aangeeft; de vorige spreker, de heer GODEFROY, heeft dit reeds vóór mij gedaan; doch dit nog ten slotte: Mijns inziens kan de lezing van dit schoone werk niet genoeg worden aanbevolen, en ik houd mij verzekerd dat elk onbevooroordeeld lezer diepen eerbied zal gevoelen voor een man, die de bouwkunst van alle volken tot aan den wortel heeft beoefend en in verband gebracht tot tijden, zeden, gewoonten en materialen, daarbij ons wijzende dat alléén langs *dien* weg een nieuwe kunst, de kunst onzer eeuw, ontluiken kan. Het genie moge scheppen, de wetenschap is noodig om haar in hare hooge, soms zoo geheel ideale vlucht te beteugelen. Kunst en wetenschap, bouwkunst en industrie, zij *moeten* gepaard gaan, — wil een nieuw kunstleven worden opgewekt.”

De heer I. GOSSCHALK is van meening dat de toepassing van het ijzer voor tweeërlei uitlegging vatbaar is, gelijk in de afdeeling *Amsterdam*, toen dat punt is besproken, gebleken was. Spreker is van gevoelen dat de schoone bouwkunst met de industrie in geen verband staat, maar dat de *petite industrie* in onzen tijd veel goeds oplevert; daar het toch altijd beter is fraaije dan leelijke voorwerpen te kunnen koopen uit een grooten voorraad, gelijk bij het behangselpapier blijkt. Het tweede deel der vraag is hem niet duidelijk, en daarom beantwoordt hij het ongaarne.

De heer J. C. STOELLER betoogt dat er tusschen kunst en nijverheid een onafscheidelijk verband bestaat, en zou dit ongaarne zien opgeheven. Hij bespreekt de terracotta-voorwerpen en gelooft dat deze wel zeer degelijk tot de kunst en tegelijk tot de industrie behooren.

De heer A. N. GODEFROY repliceert, dat de zoogenaamde *fabriekatie* niet altijd de kunst in de hand werkt, daar hij o. a. door hem geordonneerde kapiteelen op onderscheidene plaatsen door anderen had toegepast gevonden. Hij wijst op fabrieken, die niets anders maken dan enkele onderdeelen, welke zij overal trachten te plaatsen en te doen gebruiken. De nadeelige invloed van de ornamentfabriek van *Heilighthal* te *Straatsburg* zal zeker velen levendig voor den geest staan.

De heer G. H. KUIPER beaamt volkomen het nadeelige dezer handeling, vooral als de modelkosten door den besteller zijn voldaan. Hij herinnert zekere zinken trap-balustrade die ongeveer f 3000 had gekost, en welke hij op verschillende plaatsen en bij onderdeelen had teruggevonden. Een tweede voorbeeld betreft een ornament, dat, *zelfs vóór* de levering aan den besteller, publiek te koop was in een ijzerwinkel of magazijn, Kalverstraat alhier. Een derde ondervinding had hij opgedaan te *Haarlem*, alwaar eene stoep-leuning voor veel minder geld was verkocht dan de *eerste* besteller te *Amsterdam*, betaler van de modellen, er voor had moeten voldoen.

De heer J. VERDONCK bevestigt de waarheid van dergelijke onregtmatische handelingen, en voert aan, dat om alle misbruik in deze af te snijden, hij de gewoonte heeft aangenomen, bij verscheidene gieters voor één en hetzelfde stuk werk ter markt te gaan, en hij hun dan ieder een gedeelte ter levering opdraagt.

De heer J. H. LELIMAN ziet in deze mededeelingen zijne meening ten volle bewaarheid, dat de *kleine* industrie aan de kunst en den kunstenaar een groot kwaad berokkent.

De heer A. N. GODEFROY spreekt over de gebruiken van enkele onzer nederlandsche gieters en industriëlen, en herinnert dat de nederlandsche steenhouwers, in den regel, hunne schoorsteenmantels uit *België*, in verschillende kisten dooreengepakt ontvangen, om lagere inkomende regten te verkrijgen.

De heer I. GOSSCHALK vindt het zeer aangenaam, dat het publiek in de gelegenheid wordt gesteld keuze uit een grooten voorraad kunstvoorwerpen te doen, en bejammert het niet dat daarvan een ruim gebruik wordt gemaakt.

De heer J. VISSER oordeelt dat het voorwerp van partikuliere vinding een betere waardeering verdient dan de vorige spreker er aan toekent. Hij had over eene passende bescherming in deze meermalen met gieters onderhandeld, en laatstelijk met een hunner eene soort van overeenkomst getroffen, waarbij die gieter den spreker 5% uitkeering had toegezegd, voor elken keer dat een door hem geordoneerd balkonhek van f 250 zou geplaatst worden. Die plaatsing was herhaaldelijk geschied, zonder dat de leverancier zijn woord gestand had gedaan.

De heer G. J. MORRE vraagt of men gieters en industri-

elen wel zoo hard mag vallen, als enkele architecten zich niet ontzien geheele gevels en plattegronden van gebouwen aan anderen te ontvreemden; welke vraag door den heer A. N. GODEFROY wordt beantwoord met een voorbeeld te *Enschede*, waarbij een door hem vervaardigd ontwerp zeer van nabij betrokken is geweest. Als resümte herinnert hij het woord van een franschen kunstbeoordeelaar, C. PERRIER, „*L'industrie est l'expression de nos besoins; l'art est l'expression de nos sentiments.*”

Aan de orde wordt gesteld de 10^e vraag, luidende als volgt:

„Is de weg, dien de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, sedert hare stichting in 1842, en dus gedurende *vijf-en-twintig* jaren heeft bewandeld, de ware?

„Welke wenken behoort zij voor de toekomst in acht te nemen? Waarvoor zal zij zich hebben te wachten, en wat staat haar, tot bestendiging van bloei, tot verhooging van invloed, voortaan te doen?”

De voorzitter zegt dat deze vraag, voor een zeer groot deel, door den heer VAN WESTRHEENE, in zijne feestrede is behandeld en opgelost en treedt in eenige algemeene beschouwingen over het doel der Maatschappij en den weg dien zij tot nu heeft afgelegd. Hij uit den wensch dat deze weg met kalmen gang moge worden vervolgd.

De heer A. J. DOIJER herinnert aan de ingezonden beantwoording dezer vraag door de afdeeling *Zwolle*, doch wenschte dit stuk vooralsnog terug te nemen, ten einde dit, na de heden en gisteren gehouden vergaderingen, van eenige onnaauwkeurigheden te zuiveren, die buiten zijn toedoen er zijn ingeslopen.

De heer J. H. LELIMAN acht dit verzoek voor onmiddellijke inwilliging vatbaar, en herinnert belanghebbenden, dat elk voorstel *vóór* of uiterlijk op 1 Maart van elk jaar bij het bestuur wordt ingewacht, ten einde daarop ingevolge artt. 48 en 49 der wet te kunnen preadviseren. Hij spreekt over de vele en velerlei boek- en plaatwerken, die de Maatschappij met beperkte geldmiddelen, een zeer geringe jaarlijksche kontributie, zijnde een vierde van die van het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, en zonder eenige toelage hoe ook genaamd, heeft kunnen uitgeven, enkel en alleen door den steun van de leden en hunne belangstelling die, zoo hij hoopt, na dit feest steeds zal toenemen.

Vooral verwacht de spreker van een eensgezind streven naar hetzelfde doel veel goeds voor de toekomst; hij zou het bejammern indien de ingeslagen weg wierd verlaten, maar is van oordeel, dat van den invloed des tijds, van de goede wenken der leden, gegrond op het doel en de wet der Maatschappij en vooral van hunne samenwerking met hen, aan wie, als bestuurders, zij hun vertrouwen schenken, de beste gevolgen zijn te wachten.

De heer A. N. GODEFROY herinnert dat het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs* is voortgesproten uit de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, en dat deze laatste, bij onderlinge vergelijking zich volstrekt niet over hare werken en platen tegenover het eerstgenoemde ligchaam behoeft te schamen. Spreker wenscht aan beide kunst en wetenschap bevorderende maatschappijen de beste resultaten op hetgeen zij beoogen en zullen doen. Hij betuigt zijne erkentelijkheid aan de vergadering voor het gedurende zoo vele jaren in hem gestelde vertrouwen, vooral nu hij de eer heeft gehad, voor de laatste maal, bij haar als voorzitter te fungeren.

Aan de leden der vergadering, die door algemeene toewijdingen, een bijzonder blijk van hoogschatting, als vaarwel aan den voorzitter brengen, betuigt hij dank voor

hunne talrijke, trouwe en meer dan gewone opkomst hier ter plaatse, en voor de belangrijke mededeelingen door hen gedaan.

In het volle vertrouwen, dat het bestuur dezer Maatschappij zich te verheugen zal hebben in eene goede en steeds gewenschte overeenstemming met de leden, waar het de belangen der nederlandsche bouwkunst betreft, sluit de voorzitter de *veertiende algemeene bijeenkomst*.

Overeenkomstig het opgeteekende ter bijeenkomst voornoemd.

Namens het bestuur van de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.

Amsterdam,
1 September 1867.

De bestuurder-sekretaris:

J. H. LELIMAN.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

KATALOGUS DER BIBLIOTHEEK.

A.

- 1 Académie Royale de Bruxelles. Bulletin. Tome X. 1843.
- 2 ——— Mémoires couronnés. Tome XIV et XVI.
- 3 ——— Des moyens de soustraire l'exploitation des mines de houille aux chances d'explosion.
- 4 Akademie van Wetenschappen (Koninklijke). Verslagen en mededeelingen, afd. Natuurkunde. Deel I—XVII. 1853—1865.
- 5 ——— Overzicht van boeken, kaarten, penningen enz., ingekomen bij de —. Junij 1857—Januarij 1866.
- 6 ——— Verslagen en mededeelingen, afd. Letterkunde. Deel I—X. 1856—1866.
- 7 ——— Verhandelingen, afd. Letterkunde. Deel I—III. 1858—1865.
- 8 ——— Jaarboek. 1862—1866.
- 9 ALBERDINGK THIJM (J. A.) De Abdij van Rolduc. 1855.
- 10 ——— Andwoord op de „Teregtwijzing enz.” van den heer IS. WARNSINCK. 1855.
- 11 ——— Wandalisme. Een repliek voor den heer J. H. LELIMAN.
- 12 ——— De Romaansche kunst in ons vaderland. 1859.
- 13 ——— Van „Plaesteraers”: eene studie over het beginsel „Schijn en Waarheid” in de kunst. 1859.
- 14 ——— Geen kerkelijke bouwkunst zonder oriëntatie. 1859.
- 15 ——— De restauratie der groote zaal op het Binnenhof in 's Gravenhage. 1861.
- 16 ——— Nog een woord over de kap van de groote zaal te 's Gravenhage. 1861.
- 17 ——— Lettre sur la ligne sacrée à Mr. REICHENSBERGER. 1858.
- 18 ——— L'art et l'archéologie en Hollande. 1854.
- 19 ALEWIJN (Jhr. P. OPPERDOES). Bemerkingen betreffende de oprigting van een nationaal gedenkteeken voor 1813.
- 20 Almanak (Stads- en residentie-), 1841.
- 21 Ambachtsschool (Verslag van de), te Amsterdam, over de jaren 1861—1867.
- 22 Annales archéologiques, 1863 et 1864.
- 23 Annales des ponts et chaussées. 1843.
- 24 Annual Report of the Boards of Regents of the Smithsonian Institution. 1863—1865.
- 25 ——— of the Secretary of War. 1866.

- 26 Arbeidende klasse (Vereeniging ten behoeve der), te Amsterdam. Verslag 1853—1854, 1857—1862.
- 27 Archéologie (Publications de la Société d'), dans le Duché de Limbourg, 1864—1866.
- 28 Architecture (Journal Belge de l'). 1851—1855.
- 29 Architecture privée au XIXme siècle sous Napoléon III. Tome I—III.
- 30 Archivo de architectura civil, Jornal dos architectos Portuguezes e archeologos.

B.

- 31 Bauwerke von Dr. A. STÜLER.
- 32 Bauwesen (Zeitschrift für), von G. ERBKAMM. 1851—1866, met atlas idem.
- 33 ——— Supplement-Ausgabe. Mit Fünfzig Tafeln. Band I.
- 34 Bauzeitung (Allgemeine), von C. F. L. FÖRSTER. 1842—1845, met atlas idem.
- 35 BERNOULLI's Vademecum. Een praktisch handboek voor berekeningen dagelijks voorkomende in de bouw- en werktuigkunde, oorspronkelijk bewerkt door J. G. VAN GENDT JR.; 2^e druk, herzien door J. W. STOUTS SLOOT.
- 36 BOOGAARD (J. F.), Beantwoording der vraag: „Welke verbeteringen zijn wenschelijk in het algemeen polderregt in Noord-Brabant?”
- 37 BORDES (Dr. C. DE). De sterfte in het stads-werkhuis te Amsterdam in 1850—1852, vergeleken bij die van vroegere jaren.
- 38 BOSCH (D. VAN DEN), Verklaring van het stoomwerktuig.
- 39 Bouwkunst (Beschouwingen over het aesthetische der).
- 40 Bouwvallen (Korte beschrijving en plan der Romeinsche), gevonden op de hofstede Arentsburg, bij 's Gravenhage.
- 41 BOYER EN CONSORTEN. Nieuw stelsel van verwarming door heete lucht.
- 42 BRUTEL DE LA RIVIÈRE (P. M.), Geschiedenis der bouwkunst bij eenige der merkwaardigste volkeren van vroegeren en lateren tijd. 1854.
- 43 BRUYN (H. DE). Bijdragen tot de kennis der bouwkunst in Nederlandsch-Indië.
- 44 BÜCHLER (D. D.), Redevoering, ten betooge dat de tijd, dien wij beleven, de meest gunstige omstandigheden aanbiedt, om de bouwkunst tot eene vroeger niet gekende hoogte op te voeren.

- 45 BÜCHLER (D. D.). Beantwoording der vraag: „Waarin ligt de reden van de weinige vorderingen der bouwkunst in ons vaderland, in vergelijking van die bij andere volken, en welke zijn de middelen om haar bij ons hooger op te voeren?“ 1845.
- 46 ——— Redevoering bij het herdenken van het tweede eeuwfeest van het leggen van den eersten steen van het stadhuis (thans paleis) van Amsterdam.
- 47 ——— Levensbericht van ISAAC WARNSINCK.
- 48 Builder (The), 1849 Junij—December, 1850—1854, 1855 Januarij—November.
- 49 Building News (The) and Engineering Journal. 1863—1866.

C.

- 50 Civil Engineer and Architects Journal. 1842—1860.
- 51 Conversations-Lexicon für Bildende Kunst, 2 afl.

D.

- 52 DALY (CÉSAR). Revue de l'architecture. 1842—1854, 1863—1866.
- 53 ——— Ce que peut raconter une grille de fer.
- 54 DINGLER'S Polytechnisches Journal. 1842.
- 55 Dioskuren (Die). Deutsche Kunst-Zeitung. 1865, 1866.
- 56 DONALDSON (T. L.). Architectura Numismatica.
- 57 ——— Architectural maxims and theorems.

E.

- 58 Eighteenth Annual Report of the Ohio State Board of Agriculture, 1863.
- 59 EYCK VAN ZUYLICHEM (P. N. M.). Les Églises Romanes du Royaume des Pays-Bas; et Notices sur quelques Églises Romanes, etc.

F.

- 60 Fabriek- en Handwerksnijverheid in Nederland (Verslag van de algemeene vergadering der Vereeniging ter bevordering van). 1864—1867.
- 61 FERGUSON (JAMES). The Holy Sepulchre and the temple at Jerusalem, verschenen te Londen.
- 62 ——— History of the modern styles of architecture.
- 63 ——— History of architecture in all countries.
- 64 FYNJE VAN SALVERDA (H. F.). Plan tot droogmaking van de Legmeerplassen door middel van stoomgemaal, volgens het stelsel van —.

G.

- 65 GAILHABAUD (JULES). Monuments anciens et modernes Tome I—IV.

- 66 Gazette des Architectes et du Bâtiment. 1863—1866.
- 67 Gewerbehalle, Organ für den Fortschritt in allen Zweigen der Kunst-Industrie. 1863—1866.
- 68 Glyphographie uit het etablissement van M. H. Binger te Amsterdam.
- 69 GOSSCHALK (I.). Over de prijsvraag voor de monumenten ter herinnering aan 1813.
- 70 Graf- en gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaenderen. 4 deelen.
- 71 GRÜNEBERG (Dr.). Bericht over den uitslag der kali- of potassa-bemesting.

H.

- 72 HERMANS (Dr. C. R.). Geschiedenis van den bouw der St.-Janskerk te 's Hertogenbosch.
- 73 ——— Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant, 2de stuk.
- 74 ——— Noord-Brabants oudheden, met platen.
- 75 HEZENMANS (J. C. A.). De St. Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis.
- 76 HITZIG (FR.). Wohnhaus des Herrn von Revoltella in Triest.
- 77 HOEUFFT (J. H.). De Lebetis Materie et forma eiusque tutela in machinis vaporis VI agentibus. 1863.
- 78 HOOFF (W. F. G. L. VAN). Handleiding voor het verwen met zinkwit.

I.

- 79 Instituut van Ingenieurs (Koninklijk). Verhandelingen, 1848—1866.
- 80 ——— Uittreksels uit vreemde tijdschriften. 1851—1866.
- 81 ——— Algemeen verslag van de werkzaamheden en notulen der vergaderingen. 1847—1849.
- 82 ——— Répertoire de Cartes.
- 83 ——— Répertoire des Cartes du royaume des Pays-Bas et des colonies Néerlandaises.

K.

- 84 KOOL (J. A.). Description du pont en treillis sur la Meuse près de Maastricht.
- 85 KRAMM (C.). Nieuw uitgevonden stelsel van timmerwerk, van LOUIS LAVES.
- 86 Kunstblatt, von FORSTER. 1848.
- 87 Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus (Christliches). 1863—1866.
- 88 Kunst in Nederland (De). Bijdrage van Dr. C. LEE-MANS.

L.

- 89 LAKERVELD (VAN) en BROCKX. Handleiding voor bouwkundigen in Nederlandsch Oost-Indië, met atlas.
- 90 Landbouw (Hollandsche Maatschappij van). Mededeelingen en berigten. 1858—1866.
- 91 LEEMANS (Dr. C.). Bijdragen tot de geschiedenis der bouw- en beeldhouwkunst in Nederland. I—III, 1843—1845. (I en III. Baksteen met verheven Beeldwerk; II. Overblijfsels van bouw- en beeldhouwkunst te Hoorn.)
- 92 ——— Oude muurschildering in de Grootte kerk te Zalt-Bommel.
- 93 ——— De kunst in Nederland.
- 94 ——— Nieuw ontdekte muurschilderingen.
- 95 ——— Javaansche tempels bij Prambanan.
- 96 ——— Voorstel tot uitbreiding van het doel en de bemoeijingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen.
- 97 LELIMAN (J. H.). Het valsche alarm, à propos van wandalisme, enz.
- 98 ——— De Naamlooze Vennootschap: Paleis voor Volks-vlijt.
- 99 ——— Album. Verzameling van Bouwkundige schetsen en ontwerpen. 1862—1866. 3 deelen.
- 100 ——— De 500ste vergadering der Vereeniging Architectura et Amicitiae, te Amsterdam, den 8^{en} Mei 1867 herdacht.
- 101 ——— Neêrlands Monument voor 1813. Een goeddelijk woord over enkele der ingezonden Prijsontwerpen; tevens Open brief enz. 1863.
- Tweede Open brief als antwoord aan den Schrijver van de „Derde Brochure.“ 1863.
- Neêrlands Monument voor 1813. Derde Open brief, met afbeeldingen (vervat op drie platen), benevens eene reeks verklaringen van Nederl. bouwmeesters. Antwoord aan Prof. J. W. BROUWERS. 1864.
- Post-Scriptum tot den Derden Open brief. 1864.
- Nationaal Gedenkteken 1813—1863, 2 stuks: Wat de volgende Nederlandsche Bouw- en Beeldende Kunstenaars, Geschied- en Letterkundigen zeggen over de keus tusschen „Ebenhaëzer“ en „N. O.“ Eerste oplage door 62, de tweede door 78 Nederlanders onder-teekend.
- Nationaal Monument voor 1813. Een openbaar protest tegen het voorstel der Kommissie van beoordeeling tot bekrooning (met den 1^{en} prijs) van het Ontwerp „N.O.“ 1864.
- Een woord aan den Heer JOS. A. ALBERDINGK THIJM C. S. 1864. Overdruk uit den Nederlandschen Spectator van 6 Augustus 1864.
- Nationaal Monument 1813—1863. 27 Oktober 1864.

- LELIMAN (J. H.). Nationaal Gedenkteken 1813—1863. Een der argumenten van Mr. JACOB VAN LENNEP, Rijksadvokaat, op de keper beschouwd. (Niet in den handel.)
- 102 Limburg (Jaarboek voor het hertogdom), uitgegeven door het Genootschap van vrienden van wetenschappen, letteren en kunsten te Maastricht. 1846, 1850, 1851.
- 103 LOGHEM (J. VAN) en J. W. SCHAAF. Beginselen der theoretische en praktische bouwkunstige rekenkunde. 2 stukken.

M.

- 104 Maatschappij Arti et Amicitiae (Verslag en Naamlijst der leden van de), 1864—1866.
- 105 Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst. Verslag van den toestand en der werkzaamheden van de afdeeling 's Gravenhage over 1862—1866.
- 106 ——— Afdeeling Amsterdam. Antwoord op de prijsvraag: „Op welke wijze zou Amsterdam het best kunnen worden uitgebreid“, enz.
- 107 Maastricht (Relation du siège et du bombardement de la ville de), en 1632.
- 108 MARIUS (Gebr.). Korte beschrijving van de aanwending en het nut van het waterglas.
- 109 Messenger des sciences historiques de Belgique. 1853—1866.
- 110 Moniteur des Architectes (Le). 1863 et 1864.
- 111 Monument (Het Nationale) 1813. Wederlegging of toelichting van De Nederlandsche Spectator, Haagsche Kunst- en Letterbode, Algemeen Handelsblad, de Tijd, Utrechtsch Dagblad, enz. 1863.

N.

- 112 Nationale Tentoonstelling van metalen enz. (Verslag van de commissie tot regeling van de), gehouden te 's Gravenhage in Augustus en September 1863.
- 113 Nederlandsche Spectator (De). 1863—1866.
- 114 Notizblatt des Architekten-Vereins zu Berlin. 1833—1844.

O.

- 115 Opmerker (De). Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen, 1866.
- 116 OLTMANS (A.). Description de la chapelle Carlovingienne et de la chapelle Romane aux restes du château de Nimègue. Amsterdam 1847.
- 117 Oorkonden (Register van Hollandsche en Zeeuwsche). 1861.
- 118 Overblijfselen der vaderlandsche kunst uit vroegere tijden. (Verslag van de kommissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de). 1861—1866.

119 Oudheidkundig Genootschap (Koninklijk) te Amsterdam. Verslag over 1863—1866.

P.

- 120 Paalworm (Verslag over den). Uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen; afd. Natuurkunde. 1860—1862.
- 121 Pavement. Notice sur les améliorations à introduire dans le pavement de la ville de Bruxelles et en général.
- 122 PIMENTEL (M. HENRIQUES). Grondbeginselen der bouwkundige rekenkunde, door wijlen PIETER VAN CAMPEN.
- 123 Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant. Catalogus der Bibliotheek.
- 124 ——— Verhandelingen. 1844 en 1852.
- 125 ——— Handelingen. 1837—1865.
- 126 ——— Dagboek der belegering van 's Hertogenbosch in 1629.
- 127 ——— Kronijken van 's Hertogenbosch.
- 128 ——— Charters van Noord-Brabant.
- 129 ——— Charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het land van Ravestein.
- 130 ——— Supplement-catalogus der Bibliotheek.

R.

- 131 Rapport sur les travaux à entreprendre pour la restauration de l'église de Ruremonde.
- 132 Rapport van beoordeeling der 27 ontwerpen, als antwoorden ingezonden op de prijsvraag voor het Ontwerp van een Gesticht tot verpleging van 200 Protestantische Bestedelingen te Arnhem.
- 133 Restauratie (De) der O. L. V. Munsterkerk te Roermond.
- 134 Results of Meteorological observations, made under the direction of the United States patent office and the Smithsonian Institution. 1854—1859.
- 135 REYNAUD (L.). Traité d'architecture. 1e partie: art de bâtir; 2e partie: composition des édifices, avec planches.
- 136 ——— Mémoire sur l'éclairage et le balisage des côtes de France, avec planches.
- 137 ROMBERG's Zeitschrift für praktische Baukunst. 1843—1866.
- 138 ROSE (W. N.). De leer van het ornament, met teekeningen toegelicht.
- 139 ——— Rapport aan Z. Exc. den minister van binnenlandsche zaken over de verbouwing van de kap der groote zaal op het Binnenhof te 's Gravenhage.
- 140 Ruiling (Internationale), van voorwerpen van wetenschap en kunst. Rapport der commissie. 1856, 1859, 1860.

S.

- 141 SCHAAP (J. W.). Architectuur-perspectief; afl. 1—4. Leiden 1856—1859.
- 142 SCHAEPKENS (ALEXANDRE), Monuments de Maestricht, aquarelles lithochromes, partie 1—3.
- 143 ——— Archives avec sceaux du pont sur la Meuse à Maestricht.
- 144 ——— La crypte de l'église de Rolduc.
- 145 ——— Notice sur les anciens diplômes relatifs à Maestricht.
- 146 ——— Autels portatifs.
- 147 ——— Inscriptions commémoratives de dalles et monuments funéraires, recueillies dans les églises de Maestricht.
- 148 ——— Une ancienne crypte romane.
- 149 ——— Extraits d'un ancien ordinaire qui prescrit les ornements etc.
- 150 ——— Des cloches et de leur usage.
- 151 ——— De l'époque du chœur de l'église Notre-Dame à Maestricht et de quelques autres monuments.
- 152 ——— Chœur de l'église Saint-Servais à Maestricht.
- 153 ——— Annalectes archéologiques.
- 154 ——— Antiquités et objets d'art dans les églises de village.
- 155 ——— Fragment d'une statistique archéologique en Belgique. Bilsen et ses environs.
- 156 ——— Tombeaux chrétiens.
- 157 ——— Église et monastère de l'ordre Saint-Antoine à Maestricht.
- 158 ——— Mélanges d'antiquités communales.
- 159 ——— Cartulaires de l'ancienne prévôté de Meerssen.
- 160 ——— Extraits d'anciens registres de rentes et de biens de l'église Saint-Servais à Maestricht.
- 161 ——— XVIIe siècle, architecture civile. Tourelle d'une maison, sise rue de Hoen à Maestricht.
- 162 ——— Couleur et ornementation d'anciens monuments.
- 163 ——— Porte de l'ancienne enceinte à Wijk-Maestricht.
- 164 ——— Anciens Monuments d'Architecture du onzième au treizième siècle dans le Limbourg.
- 165 SCHAEPKENS (ARNAUD). L'église d'Eyck dans le Limbourg.
- 166 ——— L'église de Saint-Quentin à Hasselt.
- 167 ——— Art et archéologie.
- 168 ——— L'ancien prieuré de Sinnigh, du tiers ordre de Saint-Augustin dans la province de Liège.
- 169 ——— Ornements d'architecture.
- 170 ——— Reliquaire du musée royal d'antiquités de l'État à Bruxelles.
- 171 ——— L'église de Saint-Martin, à Saint-Trond.
- 172 ——— L'église de Saint-Pierre, à Saint-Trond.

- 173 SCHAEPKENS (ARNAUD). Zuentibold.
- 174 ——— Décoration d'un maître-autel roman.
- 175 ——— Martin-Jean van Heylerhoff.
- 176 ——— Guillaume de la Marck, seigneur d'Arenberg.
- 177 ——— Colonnades ou porches des églises chrétiennes du moyen-âge.
- 178 ——— Diepenbeek, avec une eau-forte.
- 179 ——— Un maître-autel en style roman, dédié à la Sainte-Vierge.
- 180 ——— L'Art appelé autrefois Barbare.
- 181 ——— L'Art religieux, souvenir des frères van Eyck.
- 182 ——— Le Tombeau de Waleram III, Duc de Limbourg, etc.
- 183 ——— Mathieu Kessels, statuaire, né à Maestricht en 1774, mort à Rome en 1836.
- 184 ——— Notice sur l'ancien comté libre et impérial de Gronsveld.
- 185 ——— La statue de Saint-Michel sur la flèche de la tour de l'hôtel-de-ville de Bruxelles.
- 186 ——— Monument religieux du XVIIIe siècle, en style composite.
- 187 ——— La grande commanderie teutonique de Vieux-jones.
- 188 ——— Chronique locale.
- 189 ——— Bas-relief roman à l'église de Notre-Dame à Maestricht.
- 190 ——— Statue gothique de la Vierge dans l'église de Notre-Dame, à Maestricht.
- 191 ——— Trésor de l'art ancien.
- 192 SILVA (J. DA). Mémoire descriptive du projet d'une restauration pour l'église monumentale de Belem à Lisbonne.
- 193 SPRINGER (H.). De oudheden van Athene.
- 194 ——— Handleiding tot het regtlignig- bouwkunstigen werktuigkunstig teekenen.
- 195 Sterrewacht te Leiden (Verslag van den staat der), 1863—1864.
- 196 STOEL (A.). Bouwkundig ordeboek voor ambachtslieden.
- 197 Stoompost (De Nederlandsche). 1863 en 1864.
- 198 STORM VAN 'S GRAVESANDE (Jhr. C. M.). Bouwkundige leerkursus ten gebruike den Koninklijke Militaire Akademie. 1^e, 2^e en 3^e druk, met Atlas.

199 STRAATEN (JOH. VAN). Afbeelding en beschrijving van antieke en moderne bouwkundige voorwerpen. Amst. 1828.

T.

- 200 TATE (THOMAS). Kort begrip der werktuigkunde, door P. M. BRUTEL DE LA RIVIÈRE.
- 201 Technologiste (Le), par F. MALEPEYRE, 1842—1844, 1845 2 nummers.
- 202 Tijdschrift voor Handel en Nijverheid. 1844—1847.
- 203 Tijdschrift, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid; 29 deelen, met register.

V.

- 204 Verslag der Algemeene Vergadering van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij: tot aanmoediging van den tuinbouw 1867.
- 205 Vieille Montagne. Zinc mining company.
- 206 VOGEL (H. P.). Handleiding tot beoefening van den Griekschen bouwstijl, met atlas.
- 207 Volksvlijt (De). Tijdschrift der Vereeniging voor Volksvlijt te Amsterdam. 1863—1866, met het Bijblad.
- 208 Volkswelvaart. Iets over volksverbetering en vermeerdering van — in Nederland, en in het bijzonder over het misbruik van sterken drank en over de matigheidsgenootschappen.

W.

- 209 WARNSINCK (IS.). Teregtwijzing aan den heer J. A. ALBERDINGK THIJM, naar aanleiding van zijn geschrift: „De kunst en archeologie in Nederland”.
- 210 Weekblad van het Paleis voor Volksvlijt. Algemeene Tentoonstelling van Nederlandsche Nijverheid en Kunst. 1866.
- 211 Werkenden stand (Maatschappij tot verbetering van den). Algemeen jaarlijksch verslag. 1858, 1859.
- 212 Woordenboek in vier talen: Nederlandsch, Fransch, Duitsch, Engelsch.
- 213 Wonderen der wereld (de zeven).

FEESTREDE.

UITGESPROKEN DOOR DEN HEER

T. VAN WESTRHEENE Wz.,

BIJ GELEGENHEID DER VIERING VAN HET VIJF-EN-TWINTIGJARIG BESTAAN

VAN DE MAATSCHAPPIJ:

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Op Woensdag 7 Augustus 1867.

MIJNE HEEREN BESTUURDERS DER MAATSCHAP-
PIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST!
HEEREN EERE-LEDEN EN LEDEN DIER MAAT-
SCHAPPIJ!
ZEER GEACHTE TOEHOORDERS!

Het is eene schoone en gewichtige ure, waarin mij het voorrecht te beurt valt als spreker voor u op te treden. Van daar dan ook dat, toen weinige weken geleden, uwe uitnoodiging tot mij kwam, om bij de viering van het zilveren feest uwer Maatschappij, een opwekkend woord in uw midden te komen spreken, ik mij daarmede vereerd gevoelde. Bovendien, die uitnoodiging zelve bewees, dat men mij vervuld achtte van liefde voor de kunst in 't algemeen, voor de schoone bouwkunst in 't bijzonder, van belangstelling in en sympathie voor het doel en den werkkring der Maatschappij. Zoo dat alles, vereenigd met den prikkel van gestreeld eergevoel, voldoende kon geacht worden, — voorzeker ik ware geen ongeschikt feestredenaar!

Maar toen het oogenblik daar was om mij tot spreken voor te bereiden, toen begon allengs het opgewekte gevoel plaats te maken voor bedaarde redeneering, en de redeneering bracht twijfel aan, twijfel aan mijne bevoegdheid tot vervulling van de taak die ik op mij genomen had.

Tweeërlei vrees bestormde mij. Ik, dilettant, hoogstens louter theorist, ik zou optreden als spreker in een weidschen kring van mannen van het vak, van aesthetisch en practisch gevormde bouwkunstenaars, waaronder zoo menig een die uitmunt, hetzij door his-

torische kennis of theoretische ontwikkeling, hetzij door veelzijdig talent of rijke ervaring; waaronder enkelen die niet slechts door deze Maatschappij, maar ook, op het gezag van bevoegde kunstrechters, door de openbare meening met lauweren zijn bekroond. Ziet, zelfs een GOETHE moge tegenover de nadeelen van het dilettantismus in de kunst ook de voordeelen daarvan in zijne hooge bescherming hebben genomen, ¹⁾ — toch moet ik huiverig zijn mij onder de hoede van zijn onwraakbaar gezag te stellen, waar ik een deel van het kunstgebied betreed, dat wel zeer dicht naast, maar toch buiten de grenzen mijner geliefkoosde studie is gelegen.

Meer nog: ik zou als feestredenaar optreden in eene Maatschappij, welker werkzaamheid en resultaten, gedurende het tijdvak waarop in deze feestelijke ure wordt teruggezien, ik slechts van verre en onvolledig heb kunnen gadeslaan, zoodat het een even dwaas als onbescheiden vermeten kon heeten, mij een oordeel aan te matigen in de vraag of en in hoe verre het doel dat zij zich stelde werd bereikt.

Vergeeft mij, geachte toehoorders, dat ik van die bezwaren gewag maak, nu mijne tegenwoordigheid aan deze plaats u bewijst dat ik desniettemin besloot de taak te volbrengen die ik aanvaard had. Vergeeft mij dat ik begon met van mij zelve te spreken, in stede van mij dadelijk te verplaatsen in uwe feestelijke stemming. Het is een veronderd gebruik, waarom

¹⁾ Ueber den sogenannten Dilettantismus oder die praktische Liebhaberey in den Künsten. GOETHE'S Werke. Stuttgart und Tübingen 1833. 44ster Band.

men tegenwoordig glimlacht, dat een spreker aanvangt met een *captatio benevolentiae*, — en dan een feestredenaar! En toch meende ik ditmaal dat verouderd gebruik te mogen volgen. Of spreek ik niet in een kring van kunstenaars, wien de waarheid heilig moet zijn, waar eene gulle beteekenis met echte humaniteit wordt ontvangen, zoo maar geen aanmatiging zich verschuilt achter valsche bescheidenheid. En daarvoor wensch ik mij te wachten. Zóo veel zelf vertrouwen bezit ik wel dat ik aan het woord van hem, in wiens gemoed de vonk van den kunstzin gloort, wien het streven naar ontwikkeling zijner kunstkennis en die van anderen waarlijk ernst is, — aan het woord eindelijk van hem, die in alle oprechtheid deelen wil en kan in de geestdrift, waarmêe dit feest wordt gevierd, een welwillend gehoor verzekerd acht. En daarom heeft uw feestredenaar goeden moed, daarom rekent hij op uwe vriendelijke aandacht, wetende dat gij vóór alles verlangt een woord dat waardig is de *stemming*, zoowel als de *bestemming* dezer ure, zichzelven bewust dat hij kan en zal trachten dat verlangen te bevredigen.

De *stemming* dezer ure. Ik bedrieg mij immers niet, wanneer ik mij voorstel dat zij van gemengden, maar niet strijdigen aard is. Dankbaarheid en rechtmatige voldoening over het verledene, tevredenheid met het tegenwoordige, moed en vertrouwen eindelijk voor de toekomst, — zietdaar, dunkt mij, wat gij allen, bestuurders en leden der M. t. B. d. B., in deze oogenblikken zult gevoelen.

Zal ik met u een terugblik slaan in het verledene?

Beter, vollediger dan ik het vermag, heeft uw geachte secretaris er u toe in staat gesteld. Het verslag, straks door hem uitgebracht, de jaarlijksche verslagen, door zijne zorgen of die zijner voorgangers opgemaakt, zij onttollen voor u een tafereel van de werkzaamheid uwer Maatschappij gedurende het vierde van een eeuw, zoo rijk aan bijzonderheden, zoo gewichtig in beteekenis, dat mijne woorden waarlijk niet noodig zijn om u te overtuigen dat er ruimschoots stof tot voldoening is. Eene enkele vingerwijzing toch mag ook hier niet ontbreken. En dan herinner ik u aan de werken door de Maatschappij uitgegeven. Aan die vijftien deelen *Bouwkundige bijdragen*, waarin, behalve het verhandelde in uwe vergaderingen, een schat van mededeelingen is vervat, even belangrijk als veelzijdig, en louter onderwerpen betreffende, aan elk onderdeel der bouwkunst ontleend, waarvan de kennis aan niet één van hare beoefenaars behoort en — dank

zij deze uitgave, — dan ook aan niet één lid uwer Maatschappij behoeft vreemd te blijven. En niet slechts kennis, ook kunstzin en smaak heeft zij gekweekt en bevredigd tevens. Vooral dát ook mag ik als de heilzame vrucht roemen van die andere uitgave uwer Maatschappij, waaraan ik u na de *Bijdragen* herinner. Ik bedoel de *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, waarin door schrift, maar vooral ook door beeld, als 't ware een museum is opgericht van, helaas, gedeeltelijk reeds verdwenen, gedeeltelijk dagelijks door de hand des sloopers bedreigde getuigen van de kracht, de eigenaardigheid, het genie of talent der voorgeslachten op het gebied uwer schoone kunst. Ook hier weder een schat van leering, aan de eene zijde tot juiste waardeering leidende, aan de andere zijde tot zelfstandige voortzetting opwekkende van eene karakteristiek nederlandsche kunstrichting. Ook hier wederom in de aanschouwing van voortreffelijke ensembles en merkwaardige details, eene onuitputtelijke bron geopend tot ontwikkeling van kunstzin en smaak.

Bij die, bij andere afbeeldingen van merkwaardige gebouwen, door de Maatschappij uitgegeven, sluiten zich de vele tientallen van platen aan, welke de rijke en veeltijds schoone vruchten vertegenwoordigen van de *Prijsvragen* door de Maatschappij uitgeschreven. Daargelaten nog de menigte van bruikbare, niet zelden hoogst verdienstelijke ontwerpen voor de meest verschillende doeleinden, die daaraan het aanzijn dankten, — wie zal den invloed waardeeren, door de prijsvragen uitgeoefend op de praktische vorming van jeugdige bouwkunstenaars, wie de vrucht gering schatten der voldoening en aanmoediging, die aldus aan reeds gevormde of zich ontwikkelende talenten te beurt viel? Daar zijn er onder u, geachte toehoorders, onder uwe bestuurders en leden, die het in deze feestelijke ure zich geen geringere eere rekenen, eens of meermalen de overwinning te hebben behaald in den edelen prijskamp door de Maatschappij uitgeschreven, dan zij het zich, als Maatschappij, tot roem en voordeel rekent, die met hare lauweren gesierde hoofden onder de hare te mogen tellen!

Verder zou ik wel willen vragen of de meesten uwer niet met genoegen terugdenken aan zoo menige algemeene vergadering, waar gij elkander als leden der Maatschappij ontmoettet en waar gij, hoe ver uiteenlopend overigens uwe richting, uwe dagelijksche werkzaamheid, uw leeftijd, ja uwe positie in de wereld daarbuiten mocht zijn, de kracht en het heil ondervondt en gevoeldet

van den stoffelijken, maar vooral zedelijken band, die u als beoefenaars van hetzelfde vak, als priesters van dezelfde kunst te zamen bond. Eenheid van doel, eenheid van belangen, gij vondt die en gij bracht die op uwe beurt in den boezem der Maatschappij, waar gij bovendien elkanders richting, elkanders denkbeelden, elkanders persoonlijkheid meer van nabij leerdet kennen, ja niet zelden ook beter waardeeren. En nu spreek ik nog niet van het voordeel, het genot, het licht, dat zoo menige wisseling van gedachten in algemeene of afdeulingsvergaderingen u mocht opleveren. Liever wijs ik u nog even op het groote nut van een verbond als door u, leden van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, in en door die Maatschappij met elkander werd gesloten, vooral noodzakelijk in een land en in een tijd, die juist ten aanzien van uwe kunst zich kenmerkten door eene droevige onkunde, door eene ergerlijke smakeloosheid, door eene schier wanhopige onverschilligheid van de zijde van het publiek.

Het is dan ook, bij de viering van het zilveren feest uwer Maatschappij, wel in de eerste plaats, maar toch niet uitsluitend de vraag wat zij voor u is geweest, wat zij voor uw nut en uwe belangen heeft gedaan en gesticht. Neen, ook die andere vraag: wat zijn hare vruchten geweest voor het vaderland en voor onzen tijd? mag u niet onverschillig zijn. Bovendien, een oogenblik nadenkens is voldoende om u te doen beseffen hoe nauw en innig de samenhang is tusschen uwe belangen en de meerdere of mindere mate van invloed, door de Maatschappij naar buiten uitgeoefend, — tusschen het nut dat zij u opleverde en de resultaten daar ginds verkregen.

En dit voert ons van het verleden naar het heden terug. Beweer ik te veel, als ik zeg dat uwe aansluiting en samenwerking, uwe onderlinge waardeering en ontwikkeling niet alleen in uw voordeel, maar ook in dat uwer kunst en van uwe landgenooten is gebleken? Door samenwerking krachtig, hebt gij den wansmaak bestreden, somtijds overwonnen, maar in ieder geval afbreuk gedaan. De werken, door de Maatschappij uitgegeven, hebben enkele malen de onkunde en de onverschilligheid omtrent de schoone bouwkunst en hare gewrochten uit vroeger eeuw en in onzen tijd beschaamd doen wijken, hebben altoos hen die door opgeklaarden kunstzin boven de menigte stonden, in staat gesteld deze in te lichten en te leiden.

Er is dan ook vooruitgang, stof tot tevredenheid

voor 't oogenblik. Maar ook, waarom het verzwegen, daartegenover staat nog menig treurig verschijnsel. Nog altijd worden de aard en de roeping uwer kunst door ons volk slecht begrepen, deerlijk miskend. In vroeger eeuw zoowel als thans, bezat dat volk een sterk ontwikkeld orgaan ter onderscheiding en waardeering van het nuttige, maar vermag zich, naar 't schijnt, alleen in tijden van buitengewone opgewektheid en spanning, te verheffen tot eenige geestdrift voor het schoone. Het is vooral uwe kunst, die met dien eenzijdigen nuttigheidszin een gedurigen strijd te strijden heeft. En bleef het nog maar daarbij! Maar bedenkelijker zelfs dan de onverschilligheid der menigte, acht ik de averechtsche kunstbegrippen, de ergerlijke betweterij van een aantal zoogenaamd beschaafde Nederlanders. Hoe velen die door stand, fortuin, of omstandigheden, in staat zouden zijn, uwe kunst tot eere te brengen, die juist het eerst en het ergst, inbreuk trachten te maken op hare vrijheid, nauwelijks eenige kennis toonen van, en in 't geheel geen eerbied voor hare roeping? Is het nog niet altijd eene zeldzame uitzondering dat de bouwheer die betaalt, de onafhankelijkheid eerbiedigt van den bouwkunstenaar die uitvoert?

Maar zoo de tevredenheid met het heden dus bij lange na niet onvoorwaardelijk kan zijn, is dat eene reden voor u om u te laten afschrikken, eene reden om te wanhopen aan de toekomst uwer Maatschappij, of althans moedeloos en wantrouwend te zijn ten aanzien van haren invloed in het nieuwe tijdvak dat vóór haar ligt? Dat zij verre! Integendeel; na eene ervaring van vijf en twintig jaren, kent gij, beter en vollediger dan vroeger, het terrein waarop, de wapens waarmee gestreden moet worden tegen onverschilligheid, onkunde en wansmaak. Gij hebt geleerd hoe gij, in den eigen boezem der Maatschappij, de kennis kunt vermeerderen, het talent ontwikkelen, door onderlinge wrijving theoretische en praktische vorming kunt bevorderen, de aansluiting en samenwerking nauwer en vruchtbaarder kunt maken. Waarom zoudt gij voor u zelve in de toekomst niet op nog rijker en heilzamer resultaten der Maatschappij mogen hopen dan die, welke zij u tot heden aanbood? En wat hare werking naar buiten betreft: met de ervaring en de krachten die haar thans ten dienste staan, met de echte kunstenaars-geestdrift die hare leden bezielt, met den mannenmoed dien ik u allen toeken, zou het wel zeer vreemd en onnatuurlijk zijn, als gij haren invloed niet

vermocht te handhaven en steeds te doen toenemen. Weest gerust! De kleine kern van kunstminnaars die, dank zij de werken en het voorbeeld der Maatschappij, ernstig streven naar vermeerdering hunner kennis van de schoone bouwkunst, naar vorming van hunnen smaak voor hare edelste scheppingen, zij zal dichter, steviger, omvangrijker worden, en zoo gij het natuurproces van uwe zijde nauwlettend bewaakt en zorgvuldig bevordert, lijdt het geen twijfel of ook deze zuurdeesem zal allengs het geheele deeg doortrekken.

Erkentelijk, tevreden en vertrouwend is dus de *stemming* waarin gij het zilveren feest uwer Maatschappij zijt komen vieren, de stemming ook, waarvan mijne rede de weêrklank moet zijn. Hoe anders zou zij kunnen strooken met de *bestemming* dezer ure, die vóór alles u moet opwekken en aanmoedigen om op den ingeslagen weg voort te gaan. Zal mijn woord daartoe meêwerken? Hoe kan het dat doen?

Het antwoord ligt voor de hand. Die opwekking tot moedig en krachtig voorwaarts streven zal zeker het best zijn, welke tevens eene richting aangeeft, waarin met vrucht kan gewerkt worden. Hoe echter zou hij der Maatschappij eene, al ware 't nog zoo bescheidene, vingerwijzing kunnen of durven geven, die buiten haar staat, die niet van nabij en nauwkeurig bekend is met hare krachten en middelen, met hare eigenaardigheid en inrichting? Maar Mijne Heeren! behalve dat gij leden zijt dezer Maatschappij, zijt gij bouwmeesters, kunstenaars en practici, — ja alleen en juist omdat gij dat zijt, behoort gij tot haar. Zou ik noodig hebben te betoogen dat zij, uwe feestvierende Maatschappij, dán alleen krachtig en machtig kan zijn en worden, wanneer al hare leden zich bewust zijn van, in staat tot het volgen eener goede, edele richting?

Immers neen, en dus stemt gij het mij toe dat, zoo het woord, ter dezer gelegenheid gesproken, slechts iets kon bijdragen om ieder uwer persoonlijk op te wekken tot het ernstig overwegen en waardig kiezen eener richting, hetzij bij uwe studiën, hetzij in de praktijk, dat woord niet geheel onvruchtbaar zou blijken voor het belang uwer Maatschappij, voor de eer der kunst aan welker bevordering zij is gewijd.

Met dat doel voor oogen, wenschte ik eenige grondwaarheden uwer kunst in herinnering te brengen, enkele wenken daaruit af te leiden, die der kunst in 't algemeen, der vaderlandsche bouwkunst in 't bijzonder, wellicht dienstig kunnen zijn. Ik sta er niet voor in dat gij later een bepaald antwoord zult kunnen geven

op de vraag: wat het onderwerp was der feestrede door u aangehoord. Daarentegen vertrouw ik dat gij niet klagen zult over de onbelangrijkheid van hetgeen mij stof tot spreken gaf. Weinig of geen nieuws zult gij hooren; toch wellicht iets bruikbaars en waarover valt na te denken, nog lang nadat de jubel dezer feestviering is verstomd.

Of zou zelfs die bescheidene verwachting nog eene illusie blijken? Inderdaad, er werd, vroeger en later, reeds zoo veel en zoo veel goeds over uwe kunst gesproken en geschreven, en toch.... er worden nog maar altijd weinig waarlijk schoone gebouwen gesticht; wat waarlijk schoon is wordt door de menigte nog zoo zelden gewaardeerd, door slechts enkelen begrepen. Zullen wij op dien grond herhalen wat reeds zoo dikwerf is gezegd over de onvruchtbaarheid van theoriën en voorschriften? Of tot de slotsom komen dat men er maar op toe moet bouwen, zoo als de fantasie ingeeft, naar gelang talent en ingeboren smaak er toe in staat stellen? Gij allen weet beter dan ik, dat dit eene onmogelijkheid is, al ware 't alleen omdat uwe schoone kunst ook eene technische zijde heeft, die geene geringe mate van studie en nadenken vordert, waarbij men zich wel rekenschap moet geven, wel bewust moet worden van hetgeen men wil. En bij toenemende ontwikkeling niet slechts van *wat* men wil, maar ook *hoe* men 't wil.

Buitendien, de bouwkunst, ofschoon zij met de meest stoffelijke middelen werkt, spreekt meer dan eenige andere kunst tot de verbeelding. De deugdelijkheid en doelmatigheid van een gebouw, zelfs waar het bestemd is om slechts weinige en niet zeer veelzijdige behoeften te bevredigen, brengen toch eischen van symetrie en verhouding aan, die vervuld moeten worden. De wijze waarop dat gedaan wordt bepaalt het karakter van een gebouw. Karakterloosheid is, op elk gebied, vooral ook op dat der kunst, een gebrek, even treurig en schadelijk als onwaarachtigheid van karakter. Beiden zijn zij den denkenden en werkenden, bovenal den scheppenden mensch, den kunstenaar onwaardig.

Alzoo er moet gestreefd worden naar karakter en waarheid. Maar dan ook is de bouwmeester genoodzaakt, zich rekenschap te geven van zijne werkzaamheid, van het doel dat hij er door bereiken wil, van de middelen waarover hij er bij te beschikken heeft, van den indruk dien zijn werk op de verbeelding zal maken. Dit kleine begin is van zeer ver strekkende gevolgen, vatbaar voor zeer groote ontwikkeling, voor

zeer veelzijdige toepassing. Wonder is 't dus niet dat van den *volmaakte* architect werd gevorderd dat zij filosoof zij. Dat deed *VITRUVIUS*. Een verdachte autoriteit! — hoor ik u zeggen. Of is hij niet de vader, — een van de vaders althans, — van dat talrijke geslacht van theoristen en stelselmakers dat vooral in Frankrijk zoo welig getierd heeft? Frankrijk, het land der *akademie* bij uitnemendheid, de kweekplaats der steilste stylisten, der officieele kunst bij uitsluiting, waarvan het dwangjuk zelfs door mannen van groot en onmiskenbaar talent met zooveel ostentatie wordt gedragen!

Dat geslacht, waaraan *GOETHE* zoo krachtig en met zoo veel recht verweet: „Gij kroopt langs de grootsche overblijfselen heen om verhoudingen af te bedelen, fliktet u uit de heilige puinhoopen lusthuizen samen, en houdt uzelf voor bewaarders der kunstgeheimenissen, omdat gij op een duim en streep na rekenschap kondt geven van reuzengebouwen. Wanneer gij meer gevoeld had dan gemeten, wanneer de geest der massa's, die gij aangaaptet, over u ware gekomen, gij zoudt maar niet zoo hebben nagebootst; gij zoudt uwe plannen met noodwendigheid en waarheid hebben ontworpen en zij zouden levende schoonheid hebben voortgebracht”¹⁾.

En toch, elders weêr schijnt *GOETHE* het met den ouden romeinschen kunsttheoretikus eens te zijn, waar hij van zijne navolgers eischt dat zij eenige „*Ahnung*” hebben van hetgeen de filosofie heeft voortgebracht en blijft voortbrengen. Inderdaad kunst en wijsbegeerte kunnen niet gescheiden worden. Het is meer dan eene frase, wanneer men zegt dat de schoonheid het object en einddoel van alle kunst is en dat door de schoonheid het volkomen leven volkomen aanschouwelijk gemaakt. De heer *VAN VLOTEN*, in wiens verdienstelijke *Aesthetika*²⁾ die bepaling voorkomt, zegt verder³⁾ van de bouwkunst dat zij overal ten nauwste samenhangt met 's menschen gevoel van 't oneindige en, in hare ontwikkeling, afhangt van de natuur zijner woonstreek. „Van daar dat dan ook de bouwkunst, meer wellicht dan eenige andere, ten naauwste met het volkskarakter verbonden, en betrekkelijk het minst aan de wisselvalligheid der mode onderhevig is.”

Daarom reeds zal de studie van de schoonste en merkwaardigste gewrochten der bouwkunst wel altijd

¹⁾ *Von deutscher Baukunst*. *GOETHE'S Werke*, Stuttgart, 1831. 39ster Band p. 343.

²⁾ P. 37.

³⁾ *Ibid.* p. 77.

nuttig blijven, ja noodzakelijk om de wijze te leeren kennen hoe en de middelen waardoor vroegere geslachten het doel hebben bereikt dat zij zich voorstelden.

Ik zie niet in dat deze studie onvermijdelijk moet voeren tot het smeden van stelsels. Waarom zou men zich niet tot het formuleeren van enkele groote beginselen kunnen bepalen? Of zou men ook dáartegen het gezag inroepen der uitspraken van *GOETHE*: „*Schädlicher als Beispiele sind dem Genius Principien; — Schule und Principium fesselt alle Kraft der Erkenntniss und Thätigkeit*”¹⁾.

Op onze beurt zouden wij kunnen antwoorden: zoo daar geniën zijn, dat zij zich openbaren, dat zij vrijelijk hun gang gaan; scheppende geesten, schept, en dwingt het volk eerbied, bewondering af, imponeert ons, bekoort ons en, — altoos onder het voorbehoud van het recht der kritiek, niet van die uwer tijdgenooten maar van die der eeuwen, om uit te maken of gij zelf niet op den weg van den wansmaak geweest zijt en er, door uwe kracht, uw talent, uwe tijdgenooten op hebt meêgesleept, — wij zullen de vraag naar uwe beginselen laten rusten. Voor 't minst, wij zullen het niet in u wraken dat gij die, welke vroeger meesterstukken deden geboren werden, hebt doen vergeten.

Geniën blijven dus buiten quaestie. Trouwens, zij zijn uiterst zeldzaam en zouden ook zonder ons verlof zich wel boven elke wet verheffen. Bijna had ik gezegd: boven elk beginsel, maar het wil er nog niet bij mij in dat zij het daar buiten zouden kunnen of willen stellen. Maar er is nog iets anders. Tegenover de aangehaalde uitspraken van den grooten dichter en wijsgeer stel ik eene andere, welke ik elders bij hem vind: „*Mancher hat nach der Antike studirt und sich ihr Wesen nicht ganz zugeeignet. Ist er darum scheltenswerth?*” Zelfs de onvolkomen studie der antieken werd dus door hem nog altijd aanbevelenswaardig geacht. Hoe veel meer dus de volkomen studie; en de meest volkomen zal wel die zijn, welke zich niet maar tot *meten* bepaalt, welke leert *gevoelen* en den *geest* der bestudeerde werken vatten. Dat geldt van de studie der antieken niet alleen, maar van elke die eene of andere richting of stijl ten doel heeft.

Maar nu de toepassing der groote beginselen, welke men door studie heeft leeren kennen. Daarop

¹⁾ In het bovengaangehaalde opstel, p. 344.

komt eigenlijk alles aan. Deze vereischt *oordeel, vrijheid, smaak*.

Oordeel, — want elk voortbrengsel der schoone bouwkunst moet een eigen karakter bezitten, moet den stempel dragen van den tijd waarin en het volk waaronder het werd gesticht.

Vrijheid, — want behalve dat eene slaafsche navolging al dadelijk dat eigen karakter onmogelijk zou maken, is zij rechtstreeks in strijd met de roeping van den denkenden mensch en kunstenaar.

Smaak, — want ook de moderne bouwkunstenaar moet den geest en het gemoed zijner tijdgenooten veroveren, door hun oog beurtelings te treffen en te streelen, even als de ouden dat hebben gedaan.

Zeer natuurlijk dus dat van den volmaakten architect wordt gevorderd dat hij kunstenaar en filosoof tevens zij. Eene fraaie theorie, hoor ik u zeggen, maar de praktijk! Hoe zullen wij met oordeel bouwen, waar de bouwheer, met *zijne* opvatting van het doel en de bestemming van het gebouw, de meest onoordeelkundige eischen en voorwaarden stelt? Hoe met vrijheid, waar wij aan de eene zijde aan willekeurige maten, aan de andere zijde aan de grillen van den patroon zijn gebonden? Hoe eindelijk met smaak, waar de schrale beurs de artistieke fantasie belet slechts even de vleugels uit te slaan?

Erg genoeg! Ik erken, uwe bezwaren zijn ernstig, in vele gevallen onoverkomelijk. Met u vrees ik dat gij een goed deel van uw ideaal en uwe illusien zult moeten opofferen. Laat ons hopen dat het niet altoos zoo zal zijn, dat het allengs beter worden, dat het voortaan niet aan verstandige bouwheeren en goed voorziene bouwkassen ontbreken zal. Intusschen, reeds nu en onder de bestaande omstandigheden, moogt gij uwe rechten en wenschen niet maar zoo gaaf weg prijs geven. Gij zoudt er uwen eernaam van kunstenaars door in de waagschaal stellen. Uwe taak blijft nog, in de eerste plaats, gezet en ernstig te overwegen wat gij kunt opofferen, zonder het werk dat gij geroepen zijt uit te voeren, zijn noodzakelijk karakter te doen verliezen. Mij dunk, dat blijft altoos mogelijk. Anders zou schier alleen een paleis of openbaar gebouw een kunstwerk kunnen zijn en de burgerlijke bouwkunst naar het gebied van het handwerk moeten verwezen worden. En dat toch kunt gij niet verlangen, zelfs niet dulden! Neen, ook in uwe schatting blijft elk gebouw, ook het nederigste, tot op vrij groote hoogte, een zinbeeld van de behoeften des bewoners voor

wien het bestemd is, van den toestand waarin hij, individueel en ook met betrekking tot de maatschappij waarin hij leeft, zich bevindt.

Waar ik van behoeften spreek, bedoel ik niet alleen stoffelijke, maar ook zedelijke behoeften. Waar een gebouw die als 't ware veraanschouwelijkt, kan het niet anders dan een krachtigen indruk maken op de verbeelding des aanschouwers. Herinnert u den genialen STERNE, die zich maar niet ontworstelen kon aan den indruk, dien het uiterlijk van de Bastille op hem had gemaakt en waaronder hij eenige van de schoonste bladzijden zijner *Sentimenteele reis* heeft geschreven ¹⁾.

Het zal dus altijd zaak zijn voor den bouwmeester dat hij zich levendig voor den geest stelle wat het karakter van een gebouw bepaalt. Is het overbodig er aan te herinneren in een kring als deze? Al mocht het antwoord op die vraag, gelijk ik wensch en hoop, geheel bevredigend luiden, toch zou ik hier op eenige elementaire waarheden kunnen wijzen. Gij allen weet dat reeds de ligging van een gebouw, op eene verhevenheid of in de vlakte, in de afzondering of in regelmatig verband met andere gebouwen, tot zijn karakter afdoet. Vervolgens zijn vorm, waarbij het niet zoo zeer de vraag is hoe hoog en hoe breed het is, of in welke verhouding de hoogte tot de breedte staat, — dat hebben de meters, waartegen wij GOETHE hoorden uitvaren, te zeer op den voorgrond gesteld, — maar of het door zijne hoogte en omvang den verlangden indruk te weeg brengt. Ook hier is een oordeelkundig vergelijken van vrij wat meer belang dan een werktuigelijk meten. Overigens behoef ik alleen aan de gothische torenspits en aan het romaansche gewelf te herinneren, om de beteekenis der hoogte voor het karakter van een gebouw levendig te doen beseffen. Maar sterker nog, met het oog daarop, is de beteekenis van het profiel. Hier vooral ligt de scheiding tusschen kunst en handwerk. Wat de gesteldheid van het dak, zijne meer of minder vertikale lijn tot het profiel afdoet, is overbekend. Toch zou men het niet zeggen, wanneer het oog valt op zoo menig onbestemd profiel. De verdienste van een goed profiel is stoutheid en eenvoudigheid; maar het is eene quaestie, waarin het aangeboren talent eene groote rol speelt.

Beter voor beredeneering vatbaar is een ander element, waarvan het karakter van een gebouw afhangt. Het is de platte grond, waarvan de meer samengestelde

¹⁾ In de hoofdstukken: *Hotel te Parijs* en *De gecangene*.

vorm somtijds den rijkdom van het aspect van een gebouw bevordert, maar welks eenvoud altijd eene artistieke waarde heeft, terwijl toch de eenvoud ook hier geen armoede behoeft te zijn. Al beperkt hij den bouwmeester tot meer of minder langwerpige vierkanten, tot krachtiger of zwakker ellipsen, tot enkele, maar behoedzame combinatiën van die beide, — toch blijft er eene groote verscheidenheid van vormen voor het grondvlak over, waarmede hij voor het karakter van zijn gebouw woekeren kan.

Ruimer wordt de keus, maar ook grooter de zorg, waar het de deelen van het gebouw betreft, in verband met den indruk dien het te weeg zal brengen. Naar gelang de deur hoog of laag, breed of smal is, zal men zich eene andere voorstelling maken van de bestemming van het gebouw, zal zijn ernstig of vroolijk, zijn gastvrij of plechtig karakter sterker spreken. Nauw daarmee samen hangt de vorm van de stoep, den trap of het terras, die er heen voeren. Gij weet hoe men de vensters te recht de oogen van het gebouw heeft genoemd. Zij openbaren of het sterk dan wel zwak is verlicht, of het bestemd is voor bewoners van eene bespiegelende, ernstige natuur, of van een pracht-lievend, gezellig karakter. Hun aantal en grootte doen de meest verschillende nevenbegrippen ontstaan, die den indruk nader bepalen. Het oog beoordeelt de geschiktheid van hun vorm, hetzij vierkant, hetzij rond- of spitsbogig, vooral ook met betrekking tot het licht dat zij binnen laten. Hunne plaatsing en grootte verraden de indeeling van het gebouw, de hoogte der verdiepingen, in één woord, het karakter dat men er aan heeft willen geven. Balkons en dakvensters verduidelijken nog de taal der vensters.

Tot hertoe sprak ik van het naakte gebouw. Zijne versiering is wat de kleeding voor het lichaam is. Zij kan het karakter verduisteren, maar niet aan het gebouw eene beteekenis, een karakter geven, welke de naakte vorm niet bezat. Bouwkunstenaars mogen vooral dat niet vergeten in een tijd, waarin zoo vaak de schijn voor het wezen in de plaats wordt gesteld. Overigens behoef ik nauwelijks te herinneren dat de vorm van zuilen en pilaren aan deze het karakter geeft van meerdere of mindere kracht; dat hunne versiering geen anderen invloed heeft dan dat zij de verscheidenheid bevordert; dat het een allerongelukkigst expédient voor een architect is, wanneer hij die verscheidenheid zoekt in het aanbrengen van eene bijzondere kolonnade op de verschillende verdiepingen. Eene

waarheid, zoo absoluut dat ik haar schier tot regel zou durven verheffen, is deze: dat, hoe rijker uwe kolonnade is, hoe meer zij het oog zal aftrekken van uw gebouw zelf, tot schade van het karakter dat gij er aan trachtet te geven.

Verdere versieringen, zooals de omlijsting van deuren en vensters, hunne profileering, hunne bedekking met kroonlijsten en frontons, kunnen alleen door eene duidelijke en natuurlijke verbinding met het lichaam van het gebouw tot zijn karakter bijdragen; gordellijsten zijn voor dat karakter vrij belangrijk, omdat zij de hoogte der verdiepingen vertegenwoordigen en in zoo verre de klaarheid en waarheid van den gevel bevorderen; de architect die het karakter van zijn gebouw niet totaal bederven of maskeeren wil, zij buitengemeen voorzichtig met het aanbrengen van bossages, nissen, beelden of reliëfs; zoo hij geen ervaren kunstenaar is, heeft hij van dat alles meer te vreezen dan te hopen.

Ik heb de hoofdelementen aangestipt die het karakter van een gebouw bepalen. De wijze, waarop men ze aanwendt, vindt men in het breede opgegeven in sommige handboeken of aesthetische verhandelingen over de schoone bouwkunst. Hecht er echter niet te veel aan, M. H.; het zijn meestal niet veel meer dan recepten en liever dan op eenige ezelsbrug ter wereld vertrouwde men op eigen schoonheidsgevoel, eigen oordeel en smaak. Natuurlijk zijn ook de uitkomsten, door de voorgeschreven middelen te verkrijgen, in die boeken behoorlijk geklassificeerd. Gij vindt er verschillende karakters in beschreven, zoo als het eenvoudige of samengestelde, het verhevene of prachtige karakter (in den zin van pompeus), het schoone karakter (in den zin zoo als b. v. de Franschen spreken van een *bel esprit*), het rijke, landelijke, romantische, edele karakter (hierbij wordt elke andere dan de klassieke, hetzij antieke, hetzij renaissancestijl, zooals de gothische, romaansche enz., doorgaans slechts bij wijze van concessie opgenomen), terwijl in den regel tamelijk veel wordt gesproken van symetrie en eurythmie en groote waarde gehecht aan hetgeen men architectonische voordracht gelieft te noemen.

Meer heil dan van het lezen dier boeken zou ik voor onze bouwkunstenaars verwachten van de zelfstandige studie der voorbeelden zelve. Hoe gaarne zou ik er hun eenige aan de hand doen, al moest ik mij dan ook bepalen tot de gebouwen van ouderen datum. Want het zou gevaarlijk zijn mijne voorbeel-

den uit lateren, uit onzen tijd te kiezen. Vooreerst omdat ik vrees dat ik meer afschrikkende dan aanmoedigende voorbeelden, meer gebouwen die geen of niet het vereischte karakter bezitten dan in dat opzicht aanbevelenswaardige zou moeten noemen; vervolgens omdat ik, op de laatste soort wijzende, den schijn zou kunnen belooft van complimenten *à bout portant* tot sommige van mijne geachte hoorders te richten; eindelijk en vooral omdat ik mijne bevoegdheid hoe langer zoo meer ga betwijfelen.

Met mijne voorbeelden uit vroeger eeuw te kiezen, bleef ik zeker op vaster en veiliger terrein. Ware nu het „Overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in Nederland” maar voltooid, waarvan de schets, — ik hoop het vurig, — als antwoord op de buitengewone prijsvraag, onlangs door uwe Maatschappij uitgegheven, zal inkomen! Voorzeker, ik zou dan slechts hebben te kiezen uit den overvloed van stof en de verleiding zou groot zijn om er langer bij te verwijlen dan ik van uwe aandacht vergen mag. Reeds de belangrijke uitgave der Maatschappij: *Oude bestaande gebouwen* zou mij menig voorbeeld aan de hand kunnen doen. Maar ik mag uw geduld niet langer op de proef stellen en wil mij bepalen tot nog eene vluchtige aanduiding van een karaktertrek, dien schier alle oud-hollandsche gebouwen gemeen hebben en die in meer dan één opzicht onze opmerkzaamheid verdient. Men vindt dien trek terug in monumenten uit verschillende tijdperken, om het even in welken stijl zij gebouwd zijn, welke hunne bestemming en wat overigens hun eigenaardig karakter was.

Tot verduidelijking van hetgeen ik bedoel, moet ik u echter verzoeken even met mij een blik ter zijde te werpen, op het gebied eener zusterkunst. Het is een opmerkelijk verschijnsel hoe de nederlandsche, meer bepaald de oud-hollandsche schilderschool, zoodra zij zich zelfstandig begon te ontwikkelen en zich een eigen, onafhankelijk bestaan te verzekeren, heeft gebroken met alle traditie en conventie. Van zin voor het ideale en verhevene schier geen spoor; voor dusgenaamden edelen stijl nagenoeg geen aanleg. Daarentegen de grootste ontvankelijkheid voor den indruk der werkelijkheid, een scherpe blik om haar waar te nemen, lust en macht te over om haar weêr te geven. Dat alles echter opgeheven en tot kunst geadeld door een sterk ontwikkeld gevoel en liefde voor het pittoreske, voor de toovermacht van kleur- en licht-effect. Gij weet hoe die richting hare hoogste en krachtigste openba-

ring vond in den eenigen REMBRANDT, maar het valt niet moeielijk haar te volgen en terug te vinden in de verschillende genres en op de verschillende trappen van talent, welke de oud-hollandsche schilderschool opleverde. Zóo krachtig is zij dat zelfs de prozaische en practische burgers, die overigens van het nuttige een vrij wat sterker besef hebben dan van het schoone, door haar worden aangestoken. Waar hun meer stofelijke aanleg is bevredigd, waar hun practische, werkzame geest gouden vruchten heeft opgegaard en zij op het punt zijn tot het min aantrekkelijke geslacht der *satisfais* te gaan behooren, willen zij zich zelven in al hunne welgedaanheid, hun huiselijk en volksleven in al zijne schilderachtigheid op het doek zien overgebracht.

Welnu, dienzelfden zin voor het pittoreske vindt men in hunne gebouwen, vooral in hunne woonhuizen terug, die daaraan een zeer eigenaardig karakter hebben te danken. De opmerking is reeds sedert lang gemaakt en mijn vriend VOSMAER heeft haar in zijn keurig opstel *Het huis*¹⁾ historisch en aesthetisch toegelicht. Reeds toen men ten onzent nog in den romaanschen stijl bouwde, vertoonden zich de sporen der richting, die tot den bedoelden karaktertrek voeren moest. In het gothische tijdperk, — gij weet wel dat het woord niet juist is, maar ook waarom men het niettemin blijft gebruiken, — waren zij sterker ontwikkeld, ofschoon dan ook het schilderachtige karakter der gothiek nog niet bepaald nationaal kon heeten. Dat wordt het echter steeds meer in den tijd toen men de oude gothische vormen huwde aan die, welke de renaissance aanbracht, een tijd, die samenvalt met de krachtige opkomst der burgerklasse en het vestigen der grondslagen van ons onafhankelijk volksbestaan. Te recht heeft VOSMAER gewezen op *Dordrecht* met zijne schilderachtige, half gothische, half renaissance-gevels. Hij had er *Enkhuisen*, *Hoorn* en andere van onze oudste steden bij kunnen noemen. Met het ruimer gebruik van antieke vormen op den ouden grond der gothiek vermindert de schilderachtigheid niet; integendeel, zij hangt samen met de opkomst eener eigene nationale schilderschool. Die schilderschool bereikt het toppunt van haren bloei in den loop der XVII^{de} eeuw; tegelijkertijd vertoonen ook de hollandsche gebouwen den aangeduiden karaktertrek in de sterkste mate. Even als het individualismus eene groote beteekenis heeft in het *hoe* en het *wat*

¹⁾ Volks-Almanak voor 1861, uitgegeven door de Maatschappij Tot nut van 't algemeen.

door de hollandsche schilders werd voortgebracht, zoo vertoont het zich ook in het werk der hollandsche bouwmeesters. En terwijl bij gene de kleur de hoofdrol speelt, hebben ook deze haar als een belangrijk element in hunne kunst toegelaten. Uw medelid, de heer GOSSCHALK, heeft in zijn *Iets over bouwen met gebakken steen*¹⁾ daaromtrent opmerkelijke bijzonderheden medegedeeld.

Meent niet dat ik de aangeduide richting onvoorwaardelijk in bescherming neem. Zoo aanstonds zal ik mijne reserves noemen. Ik heb haar slechts willen constateeren en voeg er onmiddellijk bij dat zij mij, bij vergelijking, honderdmaal beter en gezonder voorkomt dan die, welke wij tegen het einde der XVII^{de} eeuw zien veld winnen. De toepassing van den franschen rococo-stijl op onzen huizenbouw, waarbij de weelderigheid, door de ruim voorziene beurs der bouwheeren toegelaten, gelijken tred houdt met de krulpruikerige smakeloosheid, heeft het nationaal karakter voor langen tijd onderdrukt en verdreven. Het werd er niet beter op, toen in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw een nieuwe wind van *Frankrijk* herwaarts over kwam waaien en, op het voorbeeld van onze broeders in de politieke leer, ook hunne dusgenaamde bekeering tot de klassieke begrippen hier navolging vond. De koude, dorre vormen, welke men van toen af voor eenvoud en strengheid wilde doen doorgaan, zijn helaas wel inheemsch geworden, maar hebben met wat wij nationaal karakter noemen zoo wat niets te maken.

Maar daarover wilde ik ook niet spreken. Keeren wij nog even terug naar den tijd toen dat karakter zich het krachtigst in onze bouwkunst openbaarde. Het was vooral het woonhuis, bij welks bouw men er schier onbepaald aan toegaf. Onze oude Hollanders dachten over dat woonhuis geheel anders dan de heer GOSSCHALK, die beweert dat het „dient om te slapen en visites te ontvangen, dat vrolijkheid en oppervlaktigheid er een verbond sluiten.” Trouwens, ik kan moeielijk aannemen dat uw geacht medelid dat, in vollen ernst, zelfs in onze minder degelijke eeuw, voor de bestemming van het woonhuis zou houden, en zijn bouwtrant daarmede in overeenstemming zou wenschen te zien. Maar de XVII^{de}-eeuwers legden, bij uitsluiting, of althans bij voorkeur, dat karakter ook

¹⁾ Volks-almanak voor 1867. Uitgegeven door de Maatschappij Tot nut van 't algemeen.

in een aantal van hunne openbare gebouwen. Daartegen nu zijn ernstige bedenkingen in te brengen. Het is niet te ontkennen, de eigenaardig hollandsche bouwstijl heeft veel dat het oog bekoort; hij opent een ruim veld voor hetgeen ik straks de voordracht in de bouwkunst noemde: eene soort van architectonische virtuositeit die haar tegenhanger vindt in de technische vaardigheid en de penceelsbehandeling onzer oud-hollandsche schilders.

Maar als 't waar is dat de kunst het volkomen leven volkomen aanschouwelijk moet maken, — dat de gebouwen de zinnebeelden moeten zijn, niet slechts van de stoffelijke, maar ook van de zedelijke behoeften, van de toestanden en levensuitingen des volks, — dan volgt daaruit onmiddellijk dat het monumentaal karakter in openbare gebouwen de hoofdzak is. Het schilderachtige moet een ondergeschikt element blijven, en waar het opgenomen wordt, behoort men toe te zien dat het karakter van een openbaar gebouw er niet door verduisterd worde.

Dat begrepen dan ook de grootste hollandsche bouwmeesters der XVII^{de} eeuw. Toen JAKOB VAN KAMPEN het amsterdamsche stadhuis bouwde, ontleende hij aan de antieken, aan de renaissance de motieven voor zijn echt monumentaal gewrocht. Ik zou niet durven uitmaken of hij als theoreticus zoo bijzonder diep was doorgedrongen in den geest der antieken, maar zijn merkwaardig genie maakte alles goed. Zelfs het gebruik van pilasters. Hoort nog eens hoe GOETHE daartegen uitvoer: „*Wehe den Elenden, die ihren schlanken Wuchs (der zuilen namelijk) an plumpe Mauern geschmiedet haben!*”¹⁾

Het is volkomen waar dat de *dii minores gentium* er een onbehoorlijk misbruik van gemaakt heeft. PIETER POST, die tegenover het genie van VAN KAMPEN nauwelijks een talent mag genoemd worden, in zijn Maurits-huis te 's Gravenhage. Erger nog de haagsche stadstimmerman CLAAS DIRCKS BALKENEYNDE, toen hij een nieuwen doelen voor de heeren bouwde. En toch, het komt mij nog altijd voor dat zij die de pilasters ten onzent invoerden, zich vrij wat minder zwaar tegen de kunst hebben bezondigd dan de vaders der kolommen-manie, welke onze tijd heeft aanschouwd.

Vergunt mij nog eene aanhaling uit GOETHE: „*Säulen ist mit nichten ein Bestandtheil unserer Wohnungen, sie widerspricht vielmehr dem Wesen all un-*

¹⁾ Von deutscher Baukunst, p. 345.

serer Gebäude. Unsere Häuser entstehen nicht aus vier Säulen in vier Ecken; sie entstehen aus vier Mauern auf vier Seiten, die statt aller Säulen sind, alle Säulen ausschliessen, und wo ihr sie anflückt, sind sie belastender Ueberfluss." ¹⁾

Onwillekeurig zijn wij nogmaals tot onze eeuw gekomen, onze eeuw, waarin der bouwkunst niet alléén karakterloosheid wordt verweten, waarin elke kunst de afspiegeling draagt van haar gebrek aan overtuiging, haar scepticisme, hare armoede aan absolute denkbeelden, absolute behoeften, absoluut karakter. Onze eeuw, die nog eene andere grief tegen uwe kunst heeft zien ontstaan: die van zich maar al te dikwijls te vernederen tot dienares van den schijn en der onwaarheid.

Maar vergeten wij niet dat tegenover dat alles groote voorrechten, voortreffelijke eigenschappen staan. Daaronder mogen wij vooral rekenen het ernstig streven, op elk gebied van kunst, wetenschap en volksleven, om de onkunde te verdrijven, de onverschilligheid wakker te schudden, den smaak te veredelen, en dat te doen met vereenigde krachten, door middel van eendrachtige samenwerking. Aan dat streven heeft ook deze Maatschappij haar aanzijn te danken. Haar ver-

¹⁾ T. a. p. p. 316.

leden, dat wij heden feestelijk herdenken, bewijst dat het haar hooge, heilige ernst is, gezonde denkbeelden, zuivere beginselen te kweeken en te verspreiden, redeneering en kunstgevoel, theorie en praktijk, de studie der klassieke voorbeelden en den zin voor het nationale kunstkarakter, gelijkelijk te bevorderen, ze, waar dat noodig is, met elkander te verzoenen, harmonie te brengen in de behoeften van het publiek aan de eene, de voortbrengselen der kunst aan de andere zijde.

Wat daartoe door haar gedaan werd is reeds veel; wat haar te doen overblijft is nog meer. Maar moedig en krachtvol door de ervaring, mag de Maatschappij vol vertrouwen de toekomst tegengaan. Haar doel ligt hoog, maar niet onbereikbaar en in ieder geval, zooals de groote dichter, wiens gezag wij reeds meer dan eens inriepen, heeft gezegd:

"De hoogere eischen zijn reeds op zich zelve van grootere waarde, ook wanneer zij on vervuld blijven, dan de lagere die geheel vervuld worden." ¹⁾

Mogen die, welke de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst thans zich zelve stelt, bij de viering van haar gouden feest volkomen vervuld blijken en zij ook dán nog eene schoone toekomst tegenblikken, zoo voor zich als voor de edele kunst die zij kweekt!

¹⁾ Aphorismen. GOETHE'S Werke, 44ter Band, Stuttgart 1833.

INHOUD.

Verslag der vijfen-twintigste algemeene vergadering.....	blz. 5— 28
Toespraak van den voorzitter.....	blz. 5
Verslag van den sekretaris.....	" 5
Onderzoek en goedkeuring der rekening en verantwoording.....	" 22
Benoeming van bestuurders.....	" 22, 24
Feestrede ter gelegenheid van het vijfen-twintig-jarig bestaan der Maatschappij.....	" 23
Uitreiking der eereblijken aan de bekroonden.....	" 25
Diskussie.....	" 26
Bijlage I. Staat van ontvangsten en uitgaven.....	" 29
" II. Rapport der kommissie van beoordeeling der ontwerpen, als antwoorden op de uitgeschreven prijsvragen ingekomen.....	" 31— 46
" III. Rapport der kommissie van onderzoek in zake de regeling van het loon voor architecten.....	" 47— 64
" IV. Tentoonstelling bij gelegenheid van het vijfen-twintig-jarig bestaan van de Maatschappij. — Openingsrede van den voorzitter.....	" 65— 68
" V. Tentoonstelling als boven. — Lijst der tentoongestelde voorwerpen.....	" 69—102
A. Niet uitgevoerde werken.....	blz. 69
B. Uitgevoerde werken.....	" 75
C. Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen.....	" 83
D. Toepassingen op technisch gebied.....	" 91
E. Archief der Maatschappij.....	" 91
" VI. Beschrijving behorende bij het bekroonde ontwerp van een Museum voor kunstwerken en oudheden voor eene groote stad des rijks, door den hr. T. C. A. COLENBRANDER.....	" 103
Verslag van het verhandelde op de veertiende algemeene bijeenkomst van leden.....	" 105—144
Behandelde vragen:	
a. Wat is er in ons vaderland gedaan, en wat behoort daar nog te geschieden, tot opwekking van het kunstgevoel bij de meer- en minvermogensden?.....	blz. 105
b. In vele steden van Nederland zijn nieuwe gemeente-scholen gebouwd. Wat heeft de onderzinking geleerd omtrent hare inrigting, doeltreffendheid, luchtzuivering en verwarming? Van welke afmetingen behooren de schoolzalen te zijn, opdat deze aan de wetten der geluids- en gezondheidsleer beantwoorden?.....	" 114
c. In welke opzigten is de industrie aan de schoone bouwkunst al of niet bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?.....	" 123
d. Is de weg, dien de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, sedert hare stichting in 1842, en dus gedurende vijfen-twintig jaren heeft bewandeld, de ware? Welke wenken behoort zij voor de toekomst in acht te nemen? Waarvoor zal zij zich hebben te wachten, en wat staat haar, tot bestendiging van bloei, tot verhooging van invloed, voortaan te doen?.....	" 142

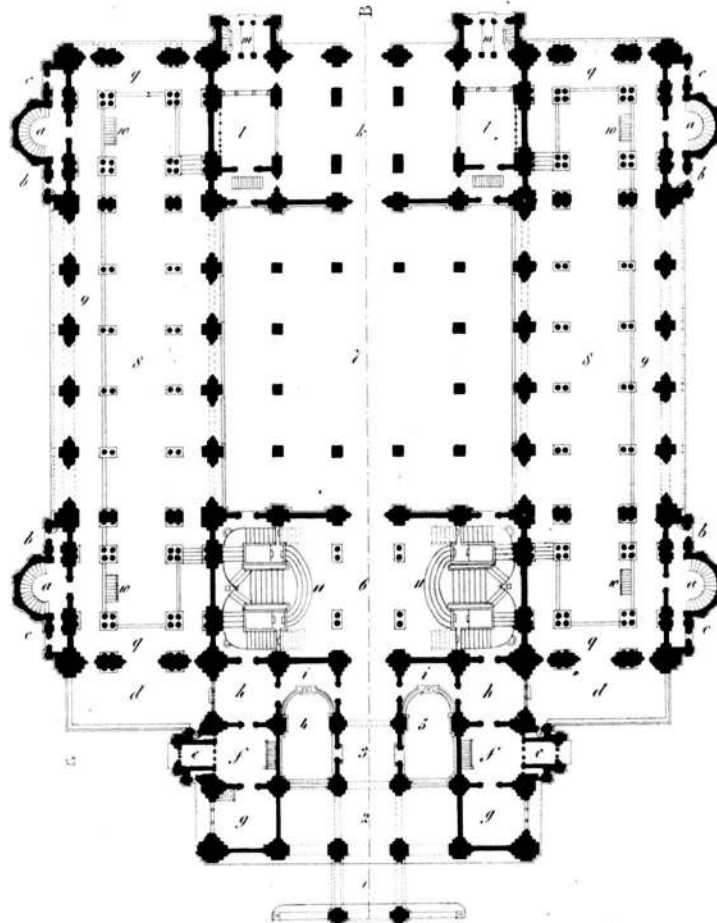
Als afzonderlijke bijlagen worden bij deze twee verslagen afgegeven: a. de katalogus van de bibliotheek der Maatschappij; b. de feestrede van den hr. TH. VAN WESTHRENE, in de algemeene vergadering van 7 Augustus 1867 uitgesproken.

1ste prijsvraag van het jaar 1865.

Bekend met een accessit prijs en bescheiden door den Heer T. C. COLENTBRANDER te Dordrecht.

Plan van den beganen grond.

1. Portiek voor rytuigen.
2. Portiek.
3. Vestibule.
4. Receptie-zaal.
5. Depot voor stoffen en parapluies.
6. Grootste Vestibule.
7. Grootste zaal voor zware stenen voorwerpen.
8. Zalen voor voorwerpen van minderen omvang.
9. Galerijen voor fijne kunstvoorwerpen in goud, zilver, ivoor enz.
10. Trappen, leidende naar de gangen voor het dienstpersoneel, deze gangen liggen onder de galerijen 9.
11. Grootste trappen.

- a. Dienstrappen, toegang gevende naar alle verdiepingen en naar de galerijen 9.
- b. Kabinetten.
- c. Bergplaatsen.
- d. Open plaatsen, met een muur omgeven.

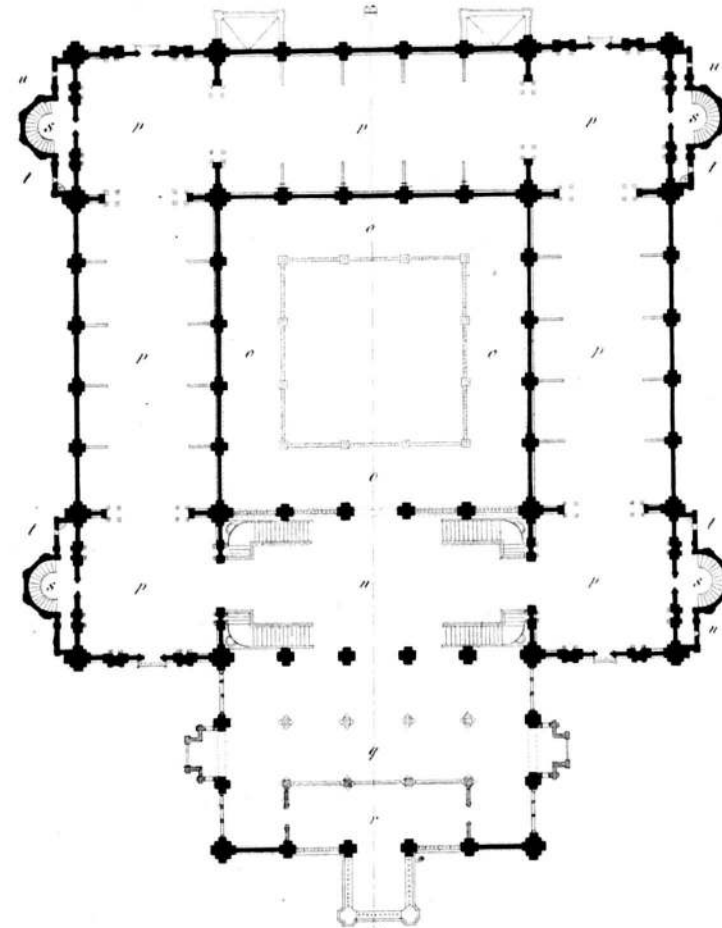
Tot linker zijde.

- Vestibule concierge ..... e Vestibule voor het bestuur.
 Vestibule met trap ..... f Vestibule met trap,
 leidende naar het entre-sol, waar zich boven h en g twee kamers voor het bestuur bevinden.

- Keuken ..... g Speelkamer.
 Waschplaats ..... h Bergplaats.
 Doorgang ..... i Doorgang.

- k. Afgezien tot ontspanning.
 l. Bedruiven-kamers.
 m. Vestibules over de Conservators, waarbij spreekkamertjes en trappen, die toegang geven naar hunne werk-kamers in het entre-sol boven l en m, gelegen.

Plan van de Verdieping.

- n. Vestibule.
- o. Galerij voor Schilderwerken op steen, porselein enz.
- p. Schilderijen-galerij.
- q. Zaal voor geschilderd glas.
- r. Portiek met balken.
- s. Dienstrappen.
- t. Kabinetten.
- u. Bergplaatsen.

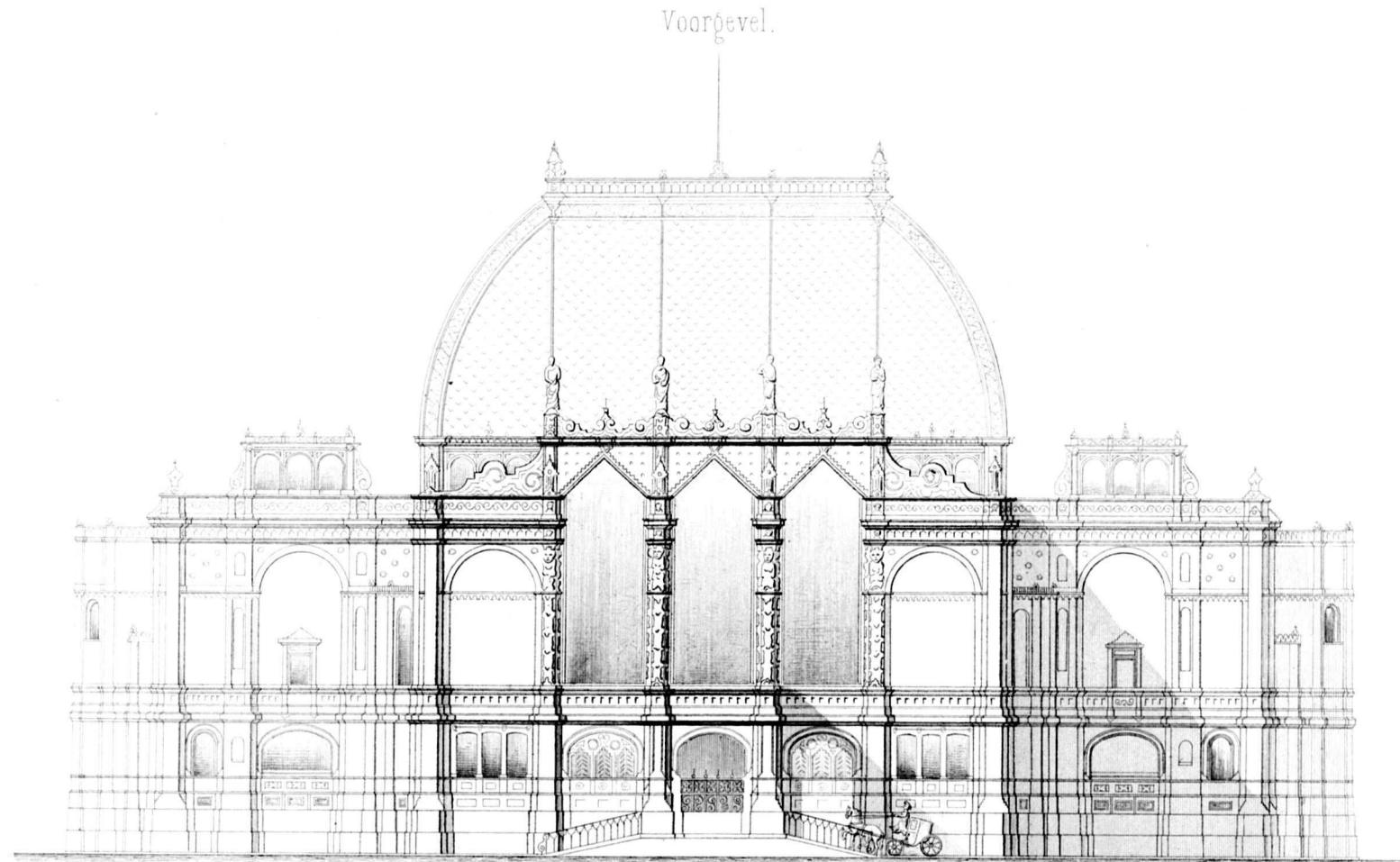
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 Ellen.

ONTWERP VAN EEN MUSEUM VOOR KUNSTWERKEN EN OUDHEDEN.

1^e prijsvraag van het jaar 1865.

Is gewonnen met een accessit-prijs en ingezonden door den Heer T.C.A. COLLENBRANDER te Doornburg.

PLAAT II.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 25 30 Ellen.

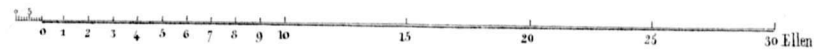
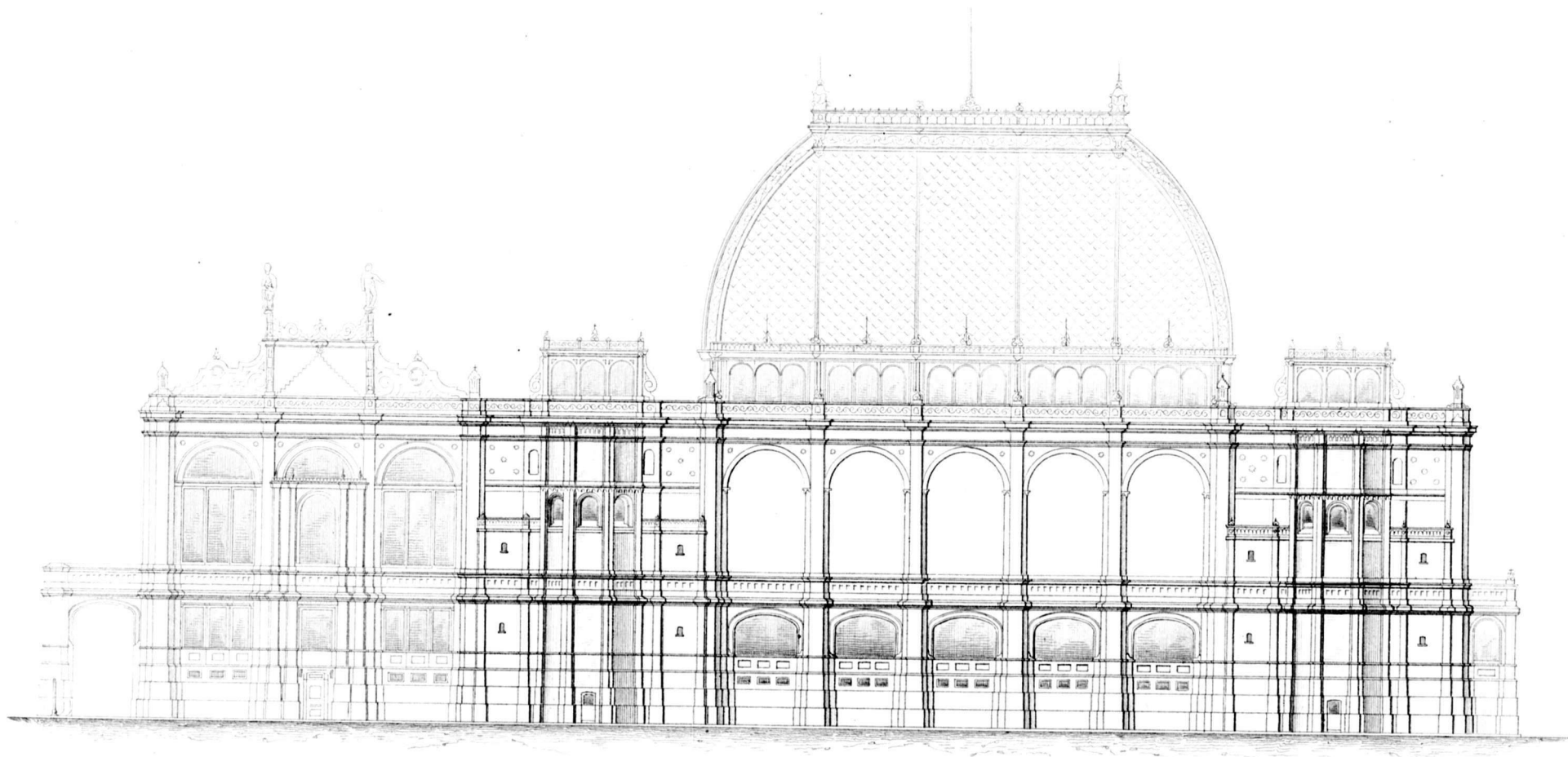
ONTWERP VAN EEN MUSEUM VOOR KUNSTWERKEN EN OUDHEDEN.

1ste prijsvraag van het jaar 1865.

Bekroond met een accessit prijs en ingezonden door den Heer T. C. A. COLENBRANDER te Doordrecht.

PLAAT III

Zij-gevel.

TWEEDE STEL

PRIJSVRAGEN,

UITGESCHREVEN IN HET JAAR

1868,

DOOR DE

MAATSCHAPPIJ:

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

PRIJSVRAGEN,

UITGESCHREVEN IN HET JAAR 1868,

DOOR DE

MAATSCHAPPIJ:

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

EERSTE PRIJSVRAAG.

EEN GEBOUW

VOOR EENE HOOGERE BURGERSCHOOL MET VIJFJARIGEN KURSUS.

Het voor den bouw bestemde terrein wordt verondersteld te zijn gelegen tusschen hooge gebouwen, en zoodanige afmeting te hebben, dat ter wederzijde eene open ruimte van 8 ellen kan blijven bestaan tusschen de belendende percelen en het te ontwerpen gebouw.

Het gebouw zal bestaan uit drie verdiepingen, waarboven een zolder, en moet bevatten:

- a. negen schoollokalen, ieder lokaal van 30 leerlingen;
- b. een zaal voor het onderwijs in de natuurkunde;
- c. een zaal voor het onderwijs in de scheikunde;
- d. een laboratorium voor het onderwijs in de natuurkunde;
- e. een lokaal tot bergplaats van natuurkundige werktuigen;
- f. een werkkamer voor den amanuensis bij het onderwijs in de natuurkunde;
- g. twee laboratoria voor het onderwijs in de scheikunde, elk voor 24 leerlingen;
- h. een weegkamer, in gemeenschap met de beide laboratoria;

- i. een vertrek voor de verzameling van scheikundige preparaten en toestellen;
- k. een werkkamer voor den amanuensis bij het onderwijs in de scheikunde;
- l. een vertrek voor de verzameling van voorwerpen voor natuurlijke historie;
- m. drie zalen, waarvan een voor handteekenen, een voor regtlijnig teekenen en een voor het teekenen naar voorwerpen van pleister, iedere zaal ingerigt voor 30 leerlingen;
- n. een kamer voor den directeur, een wachtkamer, benevens een spreekvertrek;
- o. een kamer voor docenten, tevens ingerigt tot bibliotheek;
- p. een buiten het gebouw te plaatsen gymnastiek-lokaal, met kleedkamer, bergplaats voor wapenen en gereedschappen en met afzonderlijke privaten en urinoirs;
- q. voor woning van den concierge: twee vertrekken, een keuken en kelder;
- r. de vereischte retiraden, urinoirs, bergplaatsen voor kleederen en brandstoffen;
- s. een ruime en opene plaats achter het gebouw.

De schoollokalen moeten eene voldoende ruimte bevatten voor drie stellen leertafels met banken, ieder stel bestaande uit vijf voor elkander geplaatste zitbanken, te zamen voor tien leerlingen; voorts eene kast en schrijfbord.

De leerzaal voor het onderwijs in de natuurkunde moet voorzien zijn van oplopende banken voor 50 à 60 leerlingen, eene experimenteertafel en zoogenaamde zuurkast.

Wijders moeten worden aangeduid:

in de lokalen tot verzameling van natuurkundige werktuigen en letterkundige preparaten, de vereischte kasten;

in elk der twee laboratoria en in de zaal voor het onderwijs in de scheikunde een zuurkast en werktafels, en in de leerzaal bovendien de vereischte banken;

in de weegkamer, een weegtafel en kasten;

in de teekenzalen de noodige tafels, kasten enz., en

in het gymnastiek-lokaal de verschillende toestellen.

Elk laboratorium met een uitgang naar buiten, alwaar door het plaatsen van een aflak gelegenheid moet worden gegeven tot den arbeid in de vrije lucht.

Alle lokalen moeten verwarmd worden door kagchels, en voorzien zijn van de vereischte kanalen voor de luchtverversching.

De vestibule, portalen, trappen, retiraden, bergplaatsen en alle verlangde lokalen moeten ruim, goed verlicht en gemakkelijk toegankelijk zijn. De plaatsing van de schoolbanken, werk- en teekentafels, schrijfborden, kasten, kagchels enz., alsmede de wijze van luchtverversching en dagverlichting moet duidelijk worden aangeduid.

Overigens moet het gebouw karaktermatig zijn ontworpen en worden pleisterwerken aan de gevels ontraden.

De plannen, opstanden en doorsneden worden verlangd op eene schaal van 1 duim, en de voorgevel op eene schaal van 2 duim per nederlandsche el. De leerbanken, zuurkasten, teekentafels, kasten voor natuurkundige werktuigen, benevens de voornaamste uit- en inwendige details, moeten worden geteekend op $\frac{1}{10}$ der ware grootte.

Bij het ontwerp moet worden overgelegd eene memorie, bevattende eene duidelijke omschrijving van alle teekeningen en details.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat der bekrooning waardig zal zijn, zullen worden uitgereikt het GETUIGSCHRIFT der Maatschappij met haar zegel voorzien, en eene som van DRIEHONDERD GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd alle bouwkundigen, geboren of woonachtig in het Koninkrijk der Nederlanden.

TWEDE PRIJSVRAAG.

EENE KUNSTKAST,

hoog 3 el, breed 5 el. De vorm van deze af te sluiten kast moet sierlijk en oorspronkelijk zijn en zoodanig verdeeld en ingerigt, dat het geheel gemakkelijk gebruikt kan worden. Van boven voor folianten breed 0.50 el en beneden voor portefeuilles en plaatwerken diep 1 ned. el. De keuze van de houtsoort, van de beschrijving en van het ornament wordt den ontwerper vrij gelaten. De toelichtende memorie zal eene duidelijke omschrijving moeten bevatten van dit ontwerp en zijne konstruktie.

Van deze kast wenscht men de tekening van het voor- en zij-aanzigt benevens het plan en de doorsnede, op eene schaal van 5 duim per el. De voornaamste details der lijstwerken en konstruktien moeten op de helft der ware grootte geteekend worden.

Aan den vervaardiger van het ontwerp, dat de bekrooning waardig wordt gekeurd, zullen worden toegekend het GETUIGSCHRIFT der Maatschappij en eene som van VIJFTIG GULDEN.

De mededinging is uitsluitend voor de leden.

ALGEMEENE BEPALINGEN.

ART. 1.

Alle stukken, ter beantwoording dezer prijsvragen, worden *vrachtfrij* ingewacht vóór of op primo November 1869, onder het adres van den Sekretaris der Maatschappij, aan haar archief, Wijde Kapelsteeg 131, te Amsterdam, met aanwijzing van een adres, om, zoo noodig, met den vervaardiger te kunnen korresponderen, zonder den naam-brief te openen.

ART. 2.

Ieder in te zenden stuk moet zijn gemerkt met een spreuk of motto, en voorzien van een naambrief, waarop van buiten die spreuk of dat motto moet worden herhaald, benevens een geheim teken ter terugvordering, en van binnen vermeldende den naam, voornaam, de betrekking en woonplaats van den inzender.

ART. 3.

Het schrift der memoriën, alsmede het letterschrift op de teekeningen moeten door een andere hand dan die des vervaardigers geschreven zijn.

Bij niet behoorlijke nakoming dezer bepaling, of bijaldien de vervaardiger zich op eenigerlei wijze kenbaar maakt, blijft zijn ontwerp — al mogt dit ter bekrooning zijn voorgedragen — buiten aanmerking voor eenige onderscheiding.

ART. 4.

De teekeningen mogen niet op houten ramen of cartons gespannen zijn, en niet opgerold worden toegezonden.

ART. 5.

Het Bestuur van de Maatschappij heeft het regt, van de vervaardigers, aan wie volle bekrooningen zijn toegekend, de verkleining hunner ontwerpen te vorderen, op zoodanige schaal en wijze als voor de uitgave blijken zal noodig te zijn.

MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAG

VAN DE

ZES-EN-TWINTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

EN VAN DE

VIJFTIENDE ALGEMEENE BIJeenKOMST VAN LEDEN,

GEHOUDEN TE AMSTERDAM DEN 8^{EN} EN 9^{EN} JULIJ 1868.

GEDRUKT BIJ

METZLER & BASTING.

1868.

8

ART. 6.

De bekroonde ontwerpen, en ook die waaraan accessits in geld worden toegekend, blijven, ingevolge de artt. 34 en 39 der wet, de eigendom der Maatschappij.

De niet bekroonde ontwerpen blijven, tegen opgave van het in artikel 2 vermelde geheime merk, ter beschikking voor de inzenders.

Aldus vastgesteld door het bestuur der Maatschappij.

G. B. S A L M,
loco Secretaris.

AMSTERDAM, December 1868.

N A S C H R I F T.

In het jaar 1866 zijn geene prijsvragen uitgeschreven. De reden daarvan was gelegen in het Bestuursvoorstel betrekkelijk tot de viering van het *vijs-en-twintigjarig bestaan* der Maatschappij, dat in de 24^e algemeene jaarlijksche vergadering van den 27 Junij 1866 behandeld en goedgekeurd werd.

Dientengevolge zijn de prijsvragen (*Raadhuis* enz.) in Julij 1867 opgemaakt, en moest de termijn van inzending worden verkort, opdat de beoordeeling vóór de algemeene vergadering van 1868 konde zijn afgelopen.

Aangezien de uitslag der laatste prijsuitschrijving, Julij 1868, ter algemeene vergadering van 1869 moet worden bekend gemaakt, en ook voor de beantwoorders dezer prijsvragen een kortere tijd dan de gewone beschikbaar kon worden gesteld, heeft het Bestuur in zijne zitting van 27 October 1868 besloten, dit *tweede* stel prijsvragen op te maken en daarbij *primo November* 1869 als tijdstip van inzending vast te stellen. Door dezen maatregel wordt het onvermijdelijk verzuim van 1866 hersteld en geschiedt de toen onmogelijk geworden prijsuitschrijving thans.

Daarenboven zal de uitslag van dit tweede stel prijsvragen in het jaar 1870 ter algemeene vergadering worden bekend gemaakt, en op die wijze deze maatschappelijke zaak, op vroeger gebruikelijke wijze, ook voor vervolg van tijd zijn geregeld.

In naam van het Bestuur der Maatschappij:

AMSTERDAM, November 1868.

G. B. S A L M, *loco Secretaris.*

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAG

VAN DE

ZES-EN-TWINTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING,

gehouden den 8 Julij 1868, in het lokaal Eik-en-Linden te Amsterdam.

Geene stukken worden door de Maatschappij voor echt erkend, dan die, welke met den stempel van den sekretaris voorzien zijn.

H. M. Tetar van Elven
Sekretaris.

Ter vergadering zijn tegenwoordig: de bestuurders D. D. BÜCHLER, eere-voorzitter, J. H. LELIMAN, voorzitter, P. J. HAMER, penningmeester, W. J. J. OFFENBERG, G. B. SALM, H. MOLEMANS, W. SPRINGER, en H. M. TETAR VAN ELVEN, sekretaris; (de vice-voorzitter, J. VERHEY, is met kennisgeving afwezig); de korrespondenten: B. BLANKEN (*Hoorn*), G. N. ITZ (*Dordrecht*) en E. SARABER (*'s Gravenhage*); de afgevaardigden: JB. OLIE JBZ. en P. F. LAARMAN van de afdeeling *Amsterdam*, H. J. DUPONT en W. C. VAN GOOR van de afdeeling *Rotterdam*, en H. STOELLER van de afdeeling *Arnhem*.

De presentielijst is ondertekend door 82 leden.

Te ruim 7 ure wordt de vergadering geopend door den voorzitter, die den hoogbejaarden eere-voorzitter namens het bestuur en de leden hartelijk verwelkomt, en hem uitnodigt het presidium te aanvaarden. De heer BÜCHLER rigt tot de aanwezigen een kort woord, met betuiging dat innige belangstelling in eene Maatschappij, waaraan hij zoo vele jaren is verbonden geweest, en die zich onder zijn voorzitterschap ontwikkelde, hem genoopt had zich nogmaals te dezer plaatse te begeven. Met uiting van zijne beste wenschen voor den bloei van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, opent de heer BÜCHLER de vergadering en geeft de leiding daarvan over aan den fungerenden president, den heer J. H. LELIMAN, die de volgende toespraak houdt:

„Mijne Heeren, geachte medeleden!

„Ruim een halve eeuw geleden, was er in ons vaderland veel, zeer veel dat gebukt ging onder den drang des tijds en den treurigen invloed der moedeloosheid.

„Den staatsburger, vooral den kunstenaar en den ambachtsman, was het dierbaarste ontnomen — hunne nationaliteit.

„Er werd geleden en geweend, tot dat de zegen des hemels vreugde bragt en de Nederlanders op nieuw verhef tot eene zelfstandige natie.

„De aloude vaderlandsche energie deed zich krachtiger dan ooit te voren kennen. Een eensgezind streven naar het herstel van hetgeen kwijnend scheen bragt aan ons volk heil. De eeuw, die kunsten, wetenschappen en letteren had bezielde, — de eeuw, met een FREDERIK HENDRIK aan het hoofd, was niet vergeten, maar werd gehuldigd als *Neêrlands* roem en glorie.

„De koninklijke gunst en bescherming met raad en daad werkte den wenschen van het nederlandsche volk voortreffelijk in de hand.

„Ons volk was een groot volk, geëerd, misschien wel benijd door geheel *Europa*.

„Helaas! het jaar 1830 kwam veler illusiën wegnemen.

„Weinige jaren nadat *Nederland* in Noord en Zuid was verdeeld, vereenigde de Maatschappij *Arti et Amicitiae* de kunstenaars; verschillende instellingen behartigden de belangen des handels en onderhielden het gezellig kunstleven met al zijne weldaden en uitvloeisels.

„En zou de bouwkunst zijn achtergebleven?

„Neen, mijne heeren, dat mogt, dat kon niet. Zij was reeds voorgegaan.

„In 1819 vestigde zich in deze stad de *Maatschappij tot aanmoediging der Bouwkunde*, die zich tot 1830, met de middelen haar ter dienste, zeer ijverig kweet van hare beloften en verplichtingen, en na den stillen invloed van elf jaren, zich in 1842, als het ware zag voortleven in de Maatschappij, die heden avond vergadert.

„Ongetwijfeld, mijne heeren, verkeert gij nog onder den gunstigen indruk, dien het verleden jaar gevierde feest, ter herdenking van haar 25-jarig bestaan, heeft verschaft. Die indruk zal blijvende zijn. De bijzonder goed geslaagde tentoonstelling, onze vergadering en wetenschappelijke bijeenkomst van 7 en 8 Augustus 1867, de vriendschappelijke maaltijd in de groote zaal van het *Odeon* alhier, blijven getuigen van innige belangstelling in het doel van de *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*.

„Ook deze avond geve u daarvan de treffende bewijzen.

„Rigten wij onze blikken op de wanden dezer zaal, dan brengt ons hart beurtelings hulde en dank aan alle inzenders van antwoorden op onze prijsvragen, die dit jaar — op de 4e na — met voorbeeldeloozen ijver en belangstelling zijn ter harte genomen. Wij allen waardeeren dat. Ik zeg: wij allen, mijne heeren, en doe dit met voordacht. Want ofschoon ons streven naar één doel zich altijd door verscheidenheid in middelen en verschil in handelingen zal kenmerken, is het u bekend dat onze Maatschappij ieders gevoelen eerbiedigt, zonder speciaal een enkel tot haar ideaal te verheffen. Zij heeft in algemeene kunstbelangen te voorzien. Gerigt met hart en oog naar de gulden tijdvakken der bouwkunst van het verleden, met open gemoed en zonder uitsluiting van een enkel stelsel, dat iets goeds voor onzen tijd bevat, streven wij in deze Maatschappij naar de bevordering van kunstwaarheden, en gaan wij telken jare, na onze vergadering, de toekomst met blijde verwachting, goed vertrouwen en innige wenschen te gemoet.

„Wij redeneren, als zelfstandige leden, naar onze beste overtuiging, en stellen ieders bijzondere meening op prijs.

„Ieder jaar op dat breede, edele kunstveld slechts één stap regt vooruit gedaan, en wij vorderen ontzaggelijk veel.

„Dat is, mijne heeren, de reine bedoeling onzer kunstbevorderende instelling, die reeds 26 jaren bestaat en met voldoening mag terugblikken op hare werken.

„Haar doel is: der bouwkunst nuttig te zijn; haar ideaal: niet anders dan den waarachtigen steun en de waardschatting eener kunst te helpen bevorderen, die in *Nederland* helaas! niet altijd geëerd wordt zoo als haar toekomst.

„Ik acht het overbodig u te herinneren, mijne heeren, dat het gewenscht is, de nuttig en goed geoordeelde voorwaarden, die als de grondslagen dezer Maatschappij zijn aangenomen, met trouwen ijver te blijven handhaven, tenzij het blijkende dat die voorwaarden onvoldoende zijn en wijziging of uitbreiding behoeven. Daartoe geeft onze wet u, mijne heeren, op bepaalde tijden de vrijheid, voorstellen te doen.

„Maar ik bid u, laat ons in de toepassing van de wet vrijgevig blijven en in de letter eene beteekenis leggen, die den goeden naam en den bloei onzer Maatschappij steeds bevordert, zonder haar wezen, haren werkkring, en het allermint de goede orde bij handeling en beheer, bij besluiten en voorstellen te storen.

„Die vrijgevigheid hier, die goede en strenge orde dáár, zullen de eendragt tusschen de leden en het bestuur bestendigen op oud gebruikelijke wijze, en hun wederzijds streven in toenemende mate bevoorregten en goed doen.

„Ja, eendragt, mijne heeren, een schoon, vlug ge-

sproken en in onzen tijd zoo veel beteekenend woord, is vóór alles noodig tot bevordering van het doel dat deze Maatschappij zich voorstelt. Door eendragt versterken wij haar met een kracht en gezag, welke wij als personen nooit, maar als eensgezinde beoefenaars van *één en dezelfde* kunst altijd bezitten, en verplicht zijn overal te doen gelden, waar het voor de algemeene kunstbelangen gunstig is of kan zijn. Wij hebben, als leden, een titel, die verplichtingen insluit, volstrekt niet moeilijk na te komen.

„Het bestuur is van uwe belangstelling overtuigd en dankt u daarvoor. Uw steun is en blijft natuurlijk zeer gewenscht, tegenover de vele en veelzijdige werkzaamheden, die — niet vrij van zorg en teleurstelling — in de laatste jaren aanmerkelijk zijn toegenomen.

„Blijft, mijne heeren, deze Maatschappij in de bereiking van haar doel schragen. Aankoop van hare boek- en plaatwerken, en medewerking aan het tijdschrift, de prijsvragen en de opmetingen van belangrijke oud-vaderlandsche overblijfselen der bouwkunst, op ruime schaal, worden u andermaal door het bestuur beleefdelijk aanbevolen en met nadruk op het harte gedrukt door hem, die het genoeg heeft tot u te spreken, en aan wien de eer te beurt is gevallen deze vergadering te leiden.

„Ook bij die leiding zal mij uwe goedgunstigheid welkom zijn; ja ik durf mij — op gezag van vroegere ondervinding — zelfs eenigermate daarmede vleijen.

„Immers, gij hebt mij steeds ruim en breed geschonken wat mij in de verschillende betrekkingen tot deze Maatschappij noodig en onmisbaar was. Gij hebt mij in Mei 1844 als uw medelid zien toetreden, en sedert Julij 1856 als bestuurder met uw vertrouwen vereerd. In Augustus 1862 zag ik mij, ingevolge art. 12 der wet, door het bestuur benoemen tot uwen sekretaris, en op gezag van datzelfde artikel viel, in Augustus 1867, de voorzitters-betrekking mij ten deel. Moge onze wederzijdsche bekendheid ook tot wederzijdsche genegenheid stemmen.

„Bestendigt, mijne heeren, den goedgunstigen zin voor deze Maatschappij en haar bestuur, dat elken goeden wenk en raad bijzonder waardeert.

„En met dit verzoekend woord, dat uit het harte komt, om tot het harte in te gaan, verklaar ik namens het Bestuur, de 26^e jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* geopend.”

Deze rede wordt door de vergadering met luide toejuiching ontvangen. De voorzitter verzoekt den sekretaris het verslag uit te brengen van de verrichtingen en den toestand der Maatschappij, sedert de laatstgehouden algemeene vergadering. De sekretaris, hieraan voldoende, leest het volgende verslag:

„Mijne heeren, zeer geachte medeleden.

„Geroepen om u verslag te geven van de werkzaamheden onzer Maatschappij, gedurende het afgelopen maatschappelijke jaar, is het met blijdschap dat ik u spreken mag van een steeds toenemenden bloei, die wel langzaam gaat, doch welke geleidelijke klimming juist als een waarborg mag beschouwd worden voor de vastheid van haar bestaan, en den voortduur van dien klimmenden gang, waarin men zich sedert hare oprichting bijna onafgebroken mogt verheugen. Als een eerste blijk van dien gunstigen staat mag ik wijzen op het

„**Ledental.** — Dit was op 1 Mei 1867, 929. Sedert hebben 30 leden bedankt; 5 verloren wij door den dood; 11 vertrokken naar elders; 9 moesten van de ledenlijst worden afgevoerd, naar aanleiding van art. 8 der wet. Het gezamenlijk verlies bedroeg alzoo 55 leden.

„Daarentegen hebben zich 86 personen aangemeld om als lid te worden opgenomen, zoodat op 1 Mei dezes jaars het aantal leden tot het cijfer van 960 geklommen was.

„Van onze honoraire leden ontviel ons een: de verdienstelijke bouwmeester LUDWIG LANGE, te *München*, die op 31 Maart dezes jaars tot hooger werkkring werd opgeroepen, en van wiens leven en werken in het 2^e stuk van deel XVI der *Bouwkundige Bijdragen* een kort bericht is opgenomen.

„**Bestuur.** — In het bestuur der Maatschappij zijn belangrijke veranderingen gekomen. De heer A. N. GODEFROY had zich voorleden jaar, bij zijne periodieke aftreding, niet weder verkiesbaar gesteld, en dus moest de Maatschappij door zijne uittreding een gevoelig verlies ondergaan. Gedurende 16 jaren lid van het Bestuur had hij zich ruim 9 jaren met het sekretariaat, en daarna gedurende bijna 5 jaren als voorzitter met de leiding der bestuurs zaken belast gezien, in welke betrekkingen en daaraan verbonden veelvuldige bemoeijingen hij zijnen tijd en zijne krachten met liefde aan de belangen der Maatschappij gewijd, en de achting zijner medebestuurders in ruime mate genoten had. Niet te verwonderen was het dus, dat men hem met groot leedwezen eene plaats zag verlaten, welke men hem zoo gaarne had zien blijven vervullen. Bescheidenheid gebood eindelijk in den bepaald uitgedrukten wensch des heeren GODEFROY te berusten. Thans, na ongeveer een jaar afzijn uit den boezem des bestuurs, is daarin evenwel de herinnering aan wat de Maatschappij hem verschuldigd is niet uitgedoofd, en als tolk van het bestuur sprekende, is het mij een genoegen, bij den terugblik op de door hem bewezen diensten, andermaal van de gevoelens van erkentelijkheid te mogen gewagen, die te zijnen aanzien blijven voortleven.

„Onze verdienstelijke penningmeester, de heer P. J. HAMER, ter vorige algemeene vergadering met overgroot meerderheid herkozen, heeft zijn vernieuwd mandaat welwillend aanvaard. Ter aanvulling van de door den heer GODEFROY opengelaten plaats in het bestuur, werd een nieuw lid gekozen, dat, hoewel niet in staat om aanvankelijk te vergoeden wat de Maatschappij in den heer GODEFROY verloor, evenwel meende, in het goede vertrouwen op de welwillendheid en toegevendheid zijner geachte medeleden, die keuze niet te mogen afwijzen, waar hij, door zich die te laten welgevallen, van zijne belangstelling in de Maatschappij getuigenis kon geven.

„Bij het einde des vorigen jaars onderging de Maatschappij een nieuw verlies, ten gevolge van het besluit van den heer B. DE GREEF JZ. om als bestuurslid af te treden. Ook daarin moest berust worden. Onder betuiging aan den heer DE GREEF dat bestuurder, bij het terugzien op de lange reeks van jaren, gedurende welke de belangen der Maatschappij een voornaam onderwerp zijner welwillende zorgen hadden uitgemaakt, zich door het verlies zijner medewerking getroffen gevoelden als door eene leegte in hun midden, stelden zij zich ten pligt om, onder eerbiediging der redenen, die tot zijn besluit hadden aanleiding gegeven, hem voor de vele blijken van belangstelling der Maatschappij betoond hunne opregte dankbetuiging aan te bieden, waarbij, onder uitdrukking van het vertrouwen, dat de Maatschappij tot wier opbouw hij zooveel had bijgedragen, hem steeds lief zou blijven, deze in zijne verdere bescherming werd aanbevolen. Ter vervulling der vacature door dit bedanken ontstaan, werd bij bestuursbesluit, ingevolge art. 14 der wet, de heer W. SPRINGER gekozen, in welken verdienstelijken bouwmeester, die reeds vroeger als korrespondent te *Brielle* in betrekking tot het bestuur gestaan had, men met regt een even welwillend als bekwaam en ijverig bestuurslid meende te zullen aanwinnen, en welke verwachting niet gelogenstraft werd door de wijze waarop de heer W. SPRINGER van het aannemen der op hem uitgebragte benoeming bericht gaf, en zich sedert bijzonder belangstellend en bereidvaardig heeft betoond.

„Den heer J. H. LELIMAN, ter vervanging van den heer GODEFROY tot voorzitter gekozen, werd, nadat het bestuur op nieuw gekonstitueerd was, bij schriftelijke décharge van zijne funktien als sekretaris, voor de vele in die betrekking bewezen diensten dank gezegd, waarbij de voldoening werd uitgedrukt, dat bestuurder — ten aanzien van de gewichtige betrekking van het voorzitterschap der Maatschappij — zich tot een medebestuurder hadden kunnen rigten, die niet slechts blijken gegeven had der Maatschappij te zijn toegedaan, maar ook, doordien hij verscheidene jaren als sekretaris haar zijne diensten had gewijd, op zoo volledige wijze met hare behoeften, hare moeije-

lijkheden en bezwaren, met de perioden van haar verleden, haar streven voor de toekomst, in één woord, met het gehele wezen der Maatschappij in al hare onderdeelen bekend is.

„Het sekretariaat aan den heer H. M. TETAR VAN ELVEN opgedragen zijnde, bestaat het bestuur na deze wisselingen alsnu uit de heeren D. D. BÜCHLER, eere-voorzitter, J. H. LELIMAN, voorzitter, J. VERHEY, vice-voorzitter, P. J. HAMER, penningmeester, W. J. J. OFFENBERG, G. B. SALM, H. MOLEMANS, W. SPRINGER en H. M. TETAR VAN ELVEN, sekretaris.

„De redaktie der *Bouwkundige bijdragen* onderging de wijziging aan de genoemde wisselingen verbonden; zij bestaat uit den president en den sekretaris der Maatschappij, met den heer N. S. CALISCH als letterkundig lid. Voorts werd bepaald dat voortaan al de overige leden des bestuurs als medewerkers deel van de redaktie van het tijdschrift zouden uitmaken.

„De kommissie voor de bibliotheek bestaat uit president en sekretaris, met het bestuurslid den heer H. MOLEMANS. De bemoeijingen aan de overige uitgaven der Maatschappij verbonden zijn over een drietal andere kommissiën uit den boezem van het bestuur verdeeld, als volgt: voor de uitgave van *bekroonde prijsvragen*, de heeren OFFENBERG, SALM en TETAR VAN ELVEN; voor die der *oud-vaderlandsche gebouwen*, de heeren MOLEMANS en SPRINGER; voor de *afzonderlijke uitgaven*, de heeren VERHEY en HAMER.

„**Korrespondenten.** — De heeren P. VERSCHUUR en C. BRAUNS JR., onze geachte korrespondenten te *Muiden* en te *Assen*, gaven den wensch te kennen om als zoodanig ontslagen te worden. Door eerstgenoemden korrespondent werd de heer N. MOLL, opzigtter der gemeentewerken te *Weesp*, als zijn opvolger voorgesteld; waarna de met den heer MOLL gevoerde onderhandelingen tot diens welwillende aanvaarding van genoemde betrekking leidden, zoodat het korrespondentschap *Muiden* naar *Weesp* verplaatst is.

„Ter vervanging van den heer BRAUNS, die zich door vertrek naar elders verplicht zag af te treden, werd de heer G. J. BLOM te *Meppel* aangezocht, die zich belangstellend bereid verklaarde het korrespondentschap te aanvaarden. Door de vestiging van een korrespondentschap te *Meppel*, zijnde deze plaats een welgelegen middenpunt voor een aantal omliggende gemeenten, waar leden der Maatschappij gevestigd zijn, is aan het uitgedrukte verlangen van verscheidene dier leden gevolg gegeven.

„Den heeren VERSCHUUR en BRAUNS werd namens het bestuur dank gezegd voor de trouwe diensten aan de Maatschappij bewezen. Het strekte ons tot genoegen beide heeren als leden der Maatschappij te mogen behouden.

„Voor het overige zijn in onze korrespondentschappen geene mutatiën voorgekomen. Er is weinig, mijne heeren,

waarop het mij met meer voldoening vergund is uwe belangstellende aandacht te vestigen, dan op de wijze waarop de meesten der heeren korrespondenten de Maatschappij aan zich verplichten; daar de bezorging van alle stukken aan de buitenleden, en het innen der gelden buiten deze stad door hen geschiedt, zijn zij te beschouwen als steunzuilen van het gebouw der Maatschappij. Met tijdsopoffering, vooral van de zijde van hen wier administratie zich over een groot aantal — of over zeer verspreid wonende — leden uitstrekt, geven zij hunne goede hulp ten beste, ofschoon daarbij soms onaangenaamheden worden ondervonden.

„Onze geachte penningmeester heeft mij verzekerd dat de geregelde rekening en verantwoording der gelden over het geheel naar wensch gedaan is. Op grond van een en ander beveel ik onze verdienstelijke korrespondenten in uwe achting en erkentelijkheid aan, gelijk hun hier openlijk de dank des bestuurs gebragt wordt voor hunne even gewaardeerde als onmisbare medewerking tot instandhouding en uitbreiding onzer Maatschappij.

„**Afdeelingen.** — Aangaande den werkring der afdeelingen, die sinds het vorige jaar tot een zestal geklommen zijn, ontleen ik de navolgende bijzonderheden uit de ingezonden verslagen. Bij de rangorde is gelet op het tijdstip waarop die verslagen bij het bestuur zijn ingekomen.

„*Delft.* — Het aantal leden dezer nog jeugdige afdeeling is 49, vereenigd onder het bestuur van de heeren G. J. MORRE, voorzitter, L. DENIE, vice-voorzitter, G. REUVENKAMP, penningmeester, P. SCHOLTEN, J. DEN BRAANKER, L. H. SLINKERS, en F. W. BRAAT, sekretaris.

„De vergaderingen werden geregeld gehouden en gemiddeld door de helft der leden bijgewoond. Behalve sommige „vragen,” gekozen uit die ter behandeling op de 15de algemeene bijeenkomst der Maatschappij uitgeschreven, werden een tiental andere ter bespreking voorgesteld. Van deze laatsten werden de volgende in de vergaderingen behandeld, namelijk: Vraag 6. *Wat is de beste wijze om arbeiderswoningen te ventileren?* Vraag 5. *Wat heeft de ondervinding in den laatsten tijd geleerd omtrent dakbedekkingen van gegalvaniseerd ijzer?* en Vraag 8. *Hoedanig is de zamenstelling van pompen, (geen perspompen) die het water hooger dan 10 el opvoeren?* Van deze vragen, hoewel levendig bediskussieerd en wier bespreking tot vele ophelderingen aanleiding gaf, is echter slechts ééne enkele afdoend beantwoord geworden, namelijk: vraag 8. Het antwoord, ontleend aan bestaande voorbeelden, was: plaats het staande stuk ongeveer 7.50 boven den waterstand, verleng dan de zuigerstang tot op de aangewezen hoogte, en neem de noodige maatregelen dat de zuigerstang niet met de pompbuis in aanraking kunne komen.

„N°. 5 en 11 van de vragen door de Maatschappij uit-

geschreven, hoewel zij bereids besproken waren, bleven echter nog in behandeling bij het stellen van het verslag dezer afdeeling. Overigens werden nog verscheidene andere nuttige onderwerpen behandeld. Het lid GROTHE sprak over *steenovens* in het algemeen en over den Hofmannschen steenoven, thans in *Duitschland* in gebruik, in het bijzonder. Hij helderde zooveel mogelijk zijne voordragt met teekeningen op, en wees op het gebrekkige dat in de nederlandsche steenovens gelegen is, beschouwd uit het oogpunt van: 1°. verlies van brandstof, 2°. verlies van tijd, en 3°. dat men niet één soort bakken kan, maar dat het produkt van een oven aan sortering onderworpen is. De heer LANS, steenbakker, als gast ter vergadering aanwezig, meende te moeten opmerken dat de nadeelen der nederlandsche ovens wel eens overdreven werden voorgesteld.

„Naar aanleiding der wereldtentoonstelling te *Parijs* in 1867, gaf het lid HUET de indrukken terug, die hij op de reize zoowel als op de tentoonstelling en in de stad *Parijs* had ontvangen. De fabriekatie onzer waalsteen behoorde tot de onderwerpen, waarop de heer HUET de aandacht zijner medeleden vestigde, en waaromtrent het gevoelen was, dat wij daarin ten achteren zijn. — Het lid DE BRUYN KOPS gaf in model te zien den zoogenaamden *appareil respiratoire* met toebehooren. — Een model van een draaijende naald voor deuren die achter het behangsel wegschuilen, werd door het lid BRAANKER ter bezigtiging aangeboden. — Het lid DENIE besprak den tegenwoordigen bouwtrant der belgische woonhuizen, meer in het bijzonder der antwerpsche. Distributie en konstruktie gaven veel aanleiding tot opmerkingen, zoowel voor als tegen, waarbij een voornaam materiaal, namelijk de gebakken steen, de beste soort niet uitgezonderd, slecht genoemd mogt worden, gelijk door monsters van belgischen baksteen werd aangetoond.

„Het lid MORRE deed uitvoerige mededeelingen over den toren der Nieuwe kerk te *Delft*. Na de geschiedenis van de stichting, opbouw en voltooiing uit verschillende bronnen bijeengebragt te hebben, besprak hij dezen toren als kunstgewrocht, als ook de gedane restauratiën gedurende de laatste 50 jaren; alles nader toegelicht door acht plattegronden op verschillende hoogten genomen, met een opstand, twee fotografiën en eenige oude afbeeldingen in kopergravure. — Nog werd door den heer MORRE een overzicht betreffende ventilatiestelsels gegeven, waarbij voornamelijk het systeem van dr. VON HECKE te *Parijs* besproken werd. — Bovendien gaf hij, met het oog op de ventilatie in burger- en arbeiderswoningen, ter bezigtiging het model van een schuifkozijn, vervaardigd voor een der zalen van de Polytechnische school, waarvan het benedenraam naar boven, en het bovenraam naar onder kan schuiven. Hij meende dat zoodanig ingerigt venster goede diensten zou kunnen bewijzen in die gebouwen, waar een meer volmaakt

ventilatiesysteem wel immer tot de vrome wenschen zal behooren.

„Als kunstbeschouwing werden ter bezigtiging gesteld, door genoemd lid: het *Nieuw vermeerdert en verbeterd groot stedeboek van Italië* enz., 4 deelen folio, naar originele teekeningen van J. VAN BLAAUW; en van wege de Polytechnische school: *Entwurf zu dem kaiserlichen Pallast Orianda in der Krim*, van SCHINKEL, en *the Grammar of ornament*, van OWEN JONES; door hetzelfde lid werden ook het bekende manifest, getiteld: *Antinationale handeling*, ter tafel gebragt, en programmaas rondgedeeld van een *Onderzoek naar den maatschappijken toestand van eenige klassen van handwerklieden in Nederland*, uitgaande van de kommissie der *Vereeniging voor statistiek*, en zulks in de hoop dat de leden zich mogten opgewekt gevoelen uitvoerige antwoorden te geven op de vragen in het programma gesteld.

„*Arnhem.* — Gedurende het genootschappelijk jaar der afdeeling *Arnhem*, loopende van 1 Junij 1867 tot 1 April 1868, werden acht vergaderingen gehouden, — met uitzondering van een paar zomermaanden — geregeld ééns in de maand.

„De geldmiddelen dezer afdeeling verkeerden in geen ongunstigen toestand, dewijl de rekening en verantwoording van den penningmeester met een batig saldo van f 30.72 sloot, welke staat der kas te meer bevredigend mag geacht worden, als men in aanmerking neemt, dat door de uitbreiding van het materieel van den leescirkel, de kosten voor aankoop van boeken, alsmede die voor portefeuilles en rondbrengen, nog al aanzienlijk waren, waarom, ter voorziening daarin, met goedvinden der vergadering, de contributie met een gulden per jaar verhoogd is. In verband met deze verhooging werd het reglement aan herziening en wijziging onderworpen, welke herziening door het bestuur der Maatschappij goedgekeurd werd.

„In het bestuur der afdeeling zijn veranderingen gekomen. De heer F. W. VAN GENDT zag zich genoopt, wegens zijne benoeming tot ingenieur van de vesting-sloopingen, te bedanken als president en lid des bestuurs. De heer NICOLA tot president en de heer VAN CUYLENBURGH tot bestuurslid gekozen zijnde, is het bestuur thans zamengesteld uit de heeren W. A. NICOLA, voorzitter, A. VAN CUYLENBURGH JR., vice-voorzitter, L. A. FIJNEBUYK, penningmeester, J. H. PERSIJN, kommissaris, en E. SWAAN, sekretaris.

„Het aantal leden was, even als in het vorige jaar, 37; twee leden hebben bedankt, en twee nieuwe leden zijn aangenomen.

„In de vergaderingen, die over het algemeen nog al goed bezocht werden, kwamen onderscheidene belangrijke onderwerpen in behandeling, en werden daarover rapporten uitgebragt. Ten opzichte der vraag: wat het verkieslijkste is voor ornamenten, terra-cotta of zink, werden door

de leden STOELLER en GERRITSSEN, fabrikanten van voorwerpen in deze grondstoffen, rapporten geleverd. Voorts werden discussiën gevoerd over hangende stijgers; — over de verschillende kribben in de rivieren; — over de beste bewerking van zink in goten en op platten; — over de goedkoopste en meest doeltreffende verwarming van kamers, zalen, gestichten, broeikasten enz.; — over het doeltreffende van het uitschrijven van prijsvragen door de afdeling; — over het regtzetten van schuingezakte schoorsteenen enz.

„Behalve deze onderwerpen werden nog andere zaken behandeld. Zoo stelde een lid voor, bij het gemeentebestuur aan te dringen op wijziging der aldaar bestaande plaatselijke inkomstenbelasting, in het belang van den werkenden stand, welk punt om bijzondere redenen voorloopig uitgesteld werd. Ook beijverden zich verscheidene leden bouwkunstige opstellen uit vreemde tijdschriften onder de aandacht der leden te brengen.

„Ten slotte mag nog vermeld worden, dat de heer STOELLER den leden gelegenheid verschafte tot de bezigtiging eener expositie van terra-cotta voorwerpen uit zijne fabriek, waaruit de vooruitgang, die ten opzichte van kwaliteit en fraaiheid van vorm in genoemd fabriekaat was gekomen, merkbaar was.

„*Rotterdam.* — In deze oudste onzer afdelingen welke, eenig verlies van leden ondergaan hebbende, thans 146 leden telt, is gedurende het laatste jaar eene belangrijke verandering in het personeel van het bestuur gekomen. De heer J. F. METZELAAR, die geruimen tijd het voorzitterschap bekleedde, was genoodzaakt — wegens vertrek naar *Delft* — zich voor het thans afgelopen afdeelingjaar niet weder verkiesbaar te stellen. Dit verlies voor de afdeeling werd echter verminderd door de belangstelling en medewerking, waarin het bestuur zijnerzijds zich had te verheugen. Het bestuur meende de waardering van zijnen afgetreden voorzitter niet beter te kunnen betoonen dan door aanbidding van het eereelidmaatschap der afdeeling. In het presidium is de heer METZELAAR opgevolgd geworden door den heer C. B. VAN DER TAK, in wiens ijver en verdiensten een waarborg ligt, dat de bloei der afdeeling *Rotterdam* in den nieuwen voorzitter evenzeer een welwillenden als krachtigen bevorderaar zal vinden.

„Ook het sekretariaat ging in andere handen over: de heer F. DEKKER, die sinds de oprichting der afdeeling de funktie van sekretaris vervulde, zag zich genoopt door de werkzaamheden, aan zijne benoeming tot lid van den rotterdamschen gemeenteraad verbonden, om tijdelijk af te treden, zoodat tot de waarneming dier betrekking de heer W. C. VAN GOOR werd benoemd.

„De vacature in het bestuur, door het vertrek van den heer METZELAAR ontstaan, aangevuld zijnde door den heer L. A. VAN SCHAIK, bestaat het bestuur alzoo uit de heeren C. B.

VAN DER TAK, voorzitter, H. J. DUPONT, penningmeester, F. DEKKER, J. C. VAN BELLINGWOUT, M. VAN ERKEL en L. A. VAN SCHAIK, kommissarissen en W. C. VAN GOOR, sekretaris.

„Belangrijk mogen de onderwerpen genoemd worden, die in deze Afdeling aan de orde werden gesteld; en hoewel, om der waarheid getrouw te zijn, moet vermeld worden dat de opkomst der leden niet geheel was zoo als men die gaarne wenschte, aangezien de vergaderingen gemiddeld slechts door een vijfde gedeelte van het ledental werden bezocht, heerschte toch in de vergaderingen gedurende het afgelopen seizoen veel opgewektheid door ruimen voorraad van stof, hetgeen te meer verblijdend is, daar een voorgesteld middel om daarin te voorzien niet aan de verwachting heeft beantwoord. Verscheidene jaren namelijk bestond de gewoonte om bij de leden eene lijst te doen rondgaan ter bekoming van handteekeningen van degenen, die zich voorstelden gedurende het afdeelingjaar iets in de vergaderingen bij te dragen. Dit middel echter allengs schaarscher uitkomsten opleverende, bevond het bestuur zich meermalen in verlegenheid door gebrek aan werkzaamheid voor de bijeenkomsten. Om hierin te gemoet te komen, werd op voorstel van het bestuur besloten zich eenig bouwkunstig tijdschrift aan te schaffen en dit ter beschikking der leden stellen, ten einde daarin aanleiding te zoeken tot bespreking van het een of ander onderwerp. De keuze viel op ERBKAMMS *Zeitschrift für Bauwesen*. Veel gebruik is daarvan echter niet gemaakt, aangezien slechts één lid het werk ter inzage heeft begeerd.

„In de tien gehouden bijeenkomsten werden de volgende onderwerpen behandeld: De heer J. C. BELLINGWOUT besprak den lichttoeren op den westelijken hoek van het eiland *Schouwen*, door teekeningen opgehelderd. De heer G. L. JACOBSON handelde over het loodwit, zijne fabricering, vervalsching en beproeving; de heer G. VAN RIJEN, over ventilatie in verband met 's menschen gezondheid; de heer N. EXALTO, over het ontwerp tot droogmaking van de *Zuiderzee*, en later over het tegenschrift van den heer H. LINSE desbetreffende; de heer P. LINDO over de portlandsche cement, in verband met de daarvan in zijne fabriek te *Delfshaven* vervaardigde voorwerpen, en de heer J. F. METZELAAR hield eene voordragt over aesthetica in verband met de bouwkunst.

„De heer W. LORENTZ bragt, naar aanleiding van de te bouwen spoorwegbrug tusschen den *Moerdijk* en *Willemadorp*, de vergadering in kennis met de vervaardiging van funderingen door middel van luchtdruk; hij vestigde vooral de aandacht op de brug over den *Rijn* te *Kehl* en verduidelijkte zijne voordragt door belangwekkende teekeningen. Behalve deze onderwerpen, werden de door het bestuur der Maatschappij uitgeschreven vragen n°. 5, 6 en 11 besproken; de eerste door den heer W. J. JANSSEN de tweede

met platen toegelicht door den heer J. F. METZELAAR en de laatste door onderscheidene leden, uit welke eene kommissie benoemd werd, om daarover een antwoord voor de algemeene bijeenkomst op te stellen.

„Verder werden de leden nog in kennis gebragt, door den heer D. RAVENSTEIN, met een door hem uitgevonden draaibeslag voor naalden aan schuifdeuren. Met toestemming van den vervaardiger, de tekening dezer konstruktie aan het bestuur der Maatschappij opgezonden zijnde, werd zij met de toelichting opgenomen in stuk 2 van deel XVI der *Bouwkundige Bijdragen*. De heer J. F. METZELAAR wees de vergadering op metselsteenen in het buitenland vervaardigd.

„De waterhijschmolen van den ingenieur H. OVERMARS werd besproken. De heer H. J. DUPONT gaf buitenlandsche gebakken vloersteenen, voor de bestrating van vestibules, doorgangen verhoogde perrons, paardenstallen enz., ter bezigtiging ¹⁾. De heer J. VAN DER POT maakte de vergadering bekend met duitsch portland-cement, tot onderzoek waarvan eene kommissie werd benoemd. Later bragt dezelfde heer een uit genoemd cement vervaardigd voorwerp ter tafel, en deed hij de leden kennis maken met filtreertoestellen, geschikt ter plaatsing in gewone pompbakken.

„De ten vorigen jare benoemde kommissie, die in last had de bestaande verordening op het bouwen daar ter stede aan de ondervinding te toetsen, bragt rapport uit, waarin zij, hoewel over het algemeen niet ongunstig oordeelende, echter het wenschelijke betoogde om, bij herziening der verordening, enkele bepalingen te wijzigen; waarop besloten werd deze opmerkingen in den geest door de kommissie voorgesteld aan het dagelijksch bestuur der gemeente *Rotterdam* mede te deelen.

„De reeds gedurende geruimen tijd werkzaam geweest zijnde kommissie voor de oprichting eener ambachtsschool aldaar mogt hare pogingen met een aanvankelijk gunstigen uitslag bekroond zien. Nadat een paar invloedrijke mannen zich bij haar hadden aangesloten, kon zij aan de afdeeling mededeelen dat zich eene vereeniging tot oprichting eener ambachtsschool had gekonstitueerd, welke bereids midelen heeft beraamd om de noodige fondsen tot stichting en instandhouding eener zoodanige instelling bijeen te brengen. De afdeeling besloot, naar aanleiding van dat bericht, tot het eerste doel eene som van f 400 bij te dragen, en tot het tweede zich tot het verleenen eener jaarlijksche gift van f 50 te verbinden.

„Het jongste plan tot overbrugging van de rivier de

¹⁾ Van deze vloersteenen werden ter algemeene vergadering den leden ter bezigtiging gesteld een paar monsters, ingezonden door den heer H. BOSCH te *Maastricht* (*Bredestraat*), die deze vloersteenen levert, vrij scheep of vrij station à f 3.75 de vierk. el of 50 stuks.

Maas, voor den staatsspoorweg tusschen *Rotterdam* en *Dordrecht*, werd door den heer J. F. METZELAAR onder de aandacht der leden gebragt, ten gevolge waarvan eene kommissie benoemd werd om dat plan te onderzoeken, en hare bedenkingen daartegen, ter plaatse waar zulks behoorde, mede te deelen, waaraan gevolg is gegeven.

„In de vragenbus, welke vóór het begin van elke vergadering in het lokaal aanwezig is, werden drie vragen gevonden, als: 1°. over het droogen van metsel-specie, 2°. over het groen worden van metselwerken en 3°. over het ophoogen of aanvullen van grachten enz. met steenkolensintels. Hoewel zich reeds beantwoorders dezer vragen hebben opgedaan, werd de voordragt dier antwoorden, wegens andere werkzaamheden, uitgesteld.

„Op uitnoodiging van het bestuur der Maatschappij tot het inzenden van programma's voor prijsvragen, werd eene kommissie benoemd met opdracht de programma's te ontwerpen voor hoogere burgerscholen met vijf en driejarigen cursus. De uitkomst van de werkzaamheden dier kommissie zal later medegedeeld worden.

„Van den heer G. J. JACOBSON ontving de afdeeling ten geschenke een door hem uitgegeven boek over verfstoffen, oliën en vernissen.

„Ten slotte zij vermeld dat in den boezem der afdeeling op gepaste wijze met het blijk van sympathie werd ingestemd, dat haar geachte voorzitter van *Rotterdams* burgerij mogt ontvangen, voor de zoo wel geslaagde overdekking van het beursgebouw.

„*Amsterdam.* — Het aantal leden dezer afdeeling, sedert het vorige jaar weder eenigzins toegenomen, bereikte op 1 Januarij dezes jaars het cijfer van 135.

„Ook hier zijn in het personeel van het bestuur veranderingen gekomen. De heeren dr. J. B. ROLL en H. MOLEMANS hadden zich bij hunne periodieke aftreding niet weder verkiesbaar gesteld, ondanks de vele aangewende pogingen om hen van dit voornemen terug te brengen, en in hunne plaats werden benoemd de heeren I. GOSSCHALK en N. REDEKER BİSDOM, die zich deze benoeming lieten welgevallen. Ook de heer J. H. LELIMAN gaf kennis dat hij als vice-voorzitter wenschte af te treden, en hoe ongaarne men hem zag vertrekken, mogten de middelen om hem van besluit te doen veranderen, niets baten. In zijne plaats is benoemd de heer P. J. H. CUYPERS. Het bestuur was alzoo op 1 Januarij 1868 zamengesteld uit de heeren I. GOSSCHALK, voorzitter, P. J. H. CUYPERS, vice-voorzitter, J. SMIT, penningmeester, G. H. KUIPER, kommissaris, en N. REDEKER BİSDOM, sekretaris.

„Behalve de 15 gewone wintervergaderingen werd nog eene bijeenkomst gehouden in de maand Julij des vorigen jaars. De vergaderingen werden gemiddeld door 18 leden bezocht, een cijfer dat niet gunstig genoemd mag worden.

Het aantal geïntroduceerden was 35. De behandelde onderwerpen waren de volgende:

„De heer J. H. LELIMAN hield in de gehouden zomervergadering eene rede over het plan tot uitbreiding der stad *Amsterdam*. Later behandelde hij de vragen 1 en 4 door het bestuur der Maatschappij ter beantwoording gesteld; en besprak hij de wereldtentoonstelling te *Parijs* in 1867. — De heer G. CRAMER JR. sprak over metaalbladen en hunne toepassing tot wering der nadeelige gevolgen van vochtige muren. — De heer I. GOSSCHALK hield een betoog over den schadelijken invloed, dien eene verdeling van bouwstijlen ten gevolge heeft. Ook deelde hij verschillende bijzonderheden mede betreffende de parijische tentoonstelling, en hield hij eene voordragt over verschillende stelsels van arbeiderswoningen. — De heer P. J. H. CUYPERS behandelde de 10de der door de Maatschappij gestelde vragen, en door den heer N. REDEKER BISDOM werd eene levensschets gegeven van de bouwmeesters JACOB VAN CAMPEN en HENDRIK DE KEYZER, welke in deel XVI, stuk 1, van de *Bouwkundige Bijdragen* is opgenomen. — De heer J. J. G. RINKES, met de heeren A. R. HOL en N. REDEKER BISDOM daartoe uitgenoodigd, behandelde de vraag: in welke opzichten is de industrie aan de schoone bouwkunst al of niet bevorderlijk, vooral met het oog op de meer algemeene toepassing van het ijzer?

„Eene kunstbeschouwing werd gegeven van wege het bestuur der Maatschappij, bestaande in teekeningen van be kroonde ontwerpen van de vorige Maatschappij *Tot aanmoediging der Bouwkunde*, alsmede teekeningen van ontwerpen waaraan accessit-prijzen waren toegekend, en van opmetingen van oude gebouwen. De heer J. H. LELIMAN gaf ter bezigtiging eene portefeuille met verschillende zijner teekeningen en ontwerpen, en bij volgende gelegenheid eene uitgebreide verzameling van fotografien der voornaamste bouwwerken van *Weenen*. De heer C. WIEGAND gaf in een tweetal bijeenkomsten ter beschouwing eene schoone kollektie fotografien der voornaamste gebouwen en monumenten te *Venetië*, toegelicht door eene beschrijving, die met veel zorg was zamengesteld. De heer I. GOSSCHALK veraangenaamde eene bijeenkomst door het vertoonen van verschillende plaatwerken, betrekking hebbende op de parijische wereldtentoonstelling, benevens de ontwerpen van een bierhal en eene bierbrouwerij; en door den heer N. REDEKER BISDOM was in een paar vergaderingen een aantal platen van praktischen aard ter bezigtiging gesteld.

„De kommissie, benoemd tot bijwoning van de vergadering waarin het jaarlijksch verslag der ambachtsschool van de *Maatschappij van den werkenden stand* werd uitgebragt, leverde haar gunstig rapport in, ten gevolge waarvan op voorstel van den voorzitter besloten werd eene som van f 50 ten behoeve van gemelde school beschikbaar te stellen. Zoo ook werd aan de vereeniging *Nederlandse werkmans*, bij gele-

genheid der tentoonstelling in het afgelopen jaar door haar gehouden, eene som van f 20 voor twee medailles toegekend.

„Aan een vroeger besluit der afdeeling om bij gelegenheid der feestviering van het 25jarig bestaan der Maatschappij, aan deze een toepasselijk geschenk te vereeren, werd gevolg gegeven door de aanbieding der portretten in olieverf van de bouwmeesters JACOB VAN CAMPEN en HENDRIK DE KEYZER. De heer J. H. MASCHHAUPT, met de vervaardiging dezer portretten belast, kweet zich uitmuntend van zijne taak. De afdeeling benoemde dezen kunstenaar, naar aanleiding daarvan, tot eeredid.

„Opmetingen van oude gebouwen waren in den loop van het jaar 1867 door de afdeeling niet gedaan. Door den heer VAN DER WAEIJEN PIETERSZEN, gemeente-architekt van *'s Gravenhage*, was de opmeting van het stadhuis aldaar toegezegd. Een voorstel van den heer LELIMAN om het *Muiderslot*, waaraan zoovele historische herinneringen verbonden zijn, op te meten, vond bijval. De heer GOSSCHALK heeft op zich genomen in den loop van dit jaar deze opmeting tot stand te brengen.

„Eindelijk moet nog vermeld worden, dat de kommissie, benoemd om rapport uit te brengen over het plan tot uitbreiding der stad *Amsterdam*, hare taak volbragt heeft. Het rapport werd gedrukt en den leden toegezonden, en daarna op verzoek der afdeeling in de *Bouwkundige Bijdragen* (deel XVI, stuk 3, bladz. 155—170) opgenomen. Het rapport eener andere kommissie over de wijze van prijsvragen uit te schrijven en de voorwaarden daarbij in acht te nemen, wordt door de afdeeling te gemoet gezien.

„*'s Gravenhage*. — Het ledental der afdeeling *'s Gravenhage* is 62. Sedert de vorige opgave was 1 lid overleden, hadden 7 bedankt en waren 2 nieuwe leden bijgekomen.

„In het bestuur is geen verandering gekomen, zoodat dit, even als ten vorigen jare, zamengesteld is uit de heeren W. N. ROSE, voorzitter, A. C. PIERSON, vice-voorzitter, E. SARABER, penningmeester, Q. HARDER, M. HENRIQUES PIMENTEL, P. J. MOUTHAAAN, en J. J. C. DE WIJS, sekretaris.

„De vergaderingen werden geregeld maandelijks gehouden en de opkomst der leden was gemiddeld een vierde van het aantal.

„Door de leden VAN LITH en DE WIJS werden proeven met STÖNERS filtreertoestel genomen en zoowel inrigting als werking daarvan verklaard. — Het lid PIMENTEL deelde verschillende berigten uit tijdschriften mede, en leverde een uitvoerig antwoord op de 5de der door de afdeeling gestelde vragen, luidende: „welke zijn de middelen tot het berekenen van den wederstand van houten stijlen en balken, in horizontale en vertikale zamenstelling, begrijpelijk voor den niet wiskundig geoefenden ambachtsman?” Door dit lid werden ter beschouwing aangeboden proeven van natuurdruk door middel der boekdruckers verkregen. — De heer PIERSON deed

nadere mededeelingen over den artesischen put, die van wege het rijk bij de nieuwe gevangenis te *Goes* wordt geboord, en reeds tot 150 el diepte is gebragt. Hetzelfde lid sprak over de bereiding van metselspecie, naar aanleiding van de vraag of zeewater met goed gevolg daartoe kan gebezigd worden, en gaf ten slotte een overzicht van de verschillende bij ons bekende soorten van ijzermenie en van de resultaten bij de toepassing daarvan verkregen.

„De heer SARABER droeg een uitvoerig antwoord voor op de vraag: „„Welke zijn de afmetingen voor een schoollokaal, geschikt voor tweehonderd leerlingen, en welke wijze van verwarming en luchtverversching is daartoe de doelmatigste?”” Hetzelfde lid deelde eenige historische bijzonderheden mede betreffende de fortifikatiën van *Carcassonne*, en gaf ter beschouwing een aantal afbeeldingen van belangrijke gebouwen en monumenten.

„De heer PIETERSZEN deed eene mededeeling over het gebruik van gaskalk in de steenfabriekatie, naar aanleiding van de openbaar gemaakte proeven door den ingenieur ILGEN te *Grünstadt*.

„De heer TIMMERHANS VAN ABCOUDE beschreef de inrigting van een brandsignaal van eenvoudige konstruktie, en nam proeven met een daartoe vervaardigden toestel. Hetzelfde lid hield eene voordragt over het rioolstelsel van kapitein LIERNUR, en gaf ter beschouwing verschillende afbeeldingen van de werktuigen desbetreffende.

„De heer ROSE droeg uitvoerige antwoorden voor op de volgende vragen: 1°. „„Maakt de kunstgeest, dien beeldhouwers en schilders moeten bezitten, hen ongeschikt om over de bouwkunst te oordeelen? 2°. Is de smaak, zoo als die in het dagelijksch leven wordt begrepen, geschikt om over de waarde van schoone kunsten te oordeelen?””

„De heer DE WIJS sprak over de regels, die men moet volgen bij het afkeuren van een gebouw.

„De heer NOORDENDORP gaf eene beschrijving van het op de parijische tentoonstelling voorkomende gebouw, zogenoemd „„van 3000 francs.””

„Ten slotte gaf de heer BOUDEWIJNS eene beschrijving van een waterverwarmingstoestel; hij nam eene proef door middel van een door hem vervaardigd model, en zulks naar aanleiding van de gestelde vraag: „„Zijn er verbeteringen aan te brengen aan de waterverwarmings-toestellen, waardoor het gevaar van lekkaadje wordt verminderd of onschadelijk gemaakt?””

„Belangrijke diskussien werden gedurende de vergaderingen gehouden over de genoemde en andere onderwerpen de bouwkunst betreffende. Verscheidene stukken zijn door de sprekers afgestaan voor de *Bouwkundige Bijdragen* der Maatschappij en voor het jaarverslag, dat van wege de afdeeling in druk zal verschijnen.

„Van de afdeeling *Zwolle* is geen verslag bij het bestuur ingekomen. De niet-toezending werd veroorzaakt door eene ernstige en langdurige ziekte van den sekretaris, den heer A. J. DOYER HZ. Uit eenige mededeelingen van den heer B. REINDERS, voorzitter dier afdeeling, op den 8 Julij ontvangen, blijkt dat het ledental geene verandering had ondergaan, en steeds 21 was; dat het bestuur hetzelfde was gebleven, als zijnde in de jaarlijksche aftreding door herbenoeming voorzien; dat de leesinrigting, geregeld voortgezet, veel belangstelling ondervond; en dat de vergaderingen van het bestuur zoo dikwijls gehouden werden als noodig was, en tot het houden van vier vergaderingen met leden geleid hadden, namelijk op 30 Oct. en 30 Nov. 1867 en 21 en 28 Maart 1868; in welke bijeenkomsten, behalve het regelen van huishoudelijke zaken en die van plaatselijken aard, door het lid J. G. J. VAN ROOSMALEN een kursus werd gehouden over het bepalen der dwarsafmetingen van de onderdeelen der voornaamste konstruktien, langs den teekenkunstigen weg, en welke stukken ter opneming in de *Bouwkundige Bijdragen* aan het bestuur der Maatschappij zullen worden aangeboden.

„Uit het overzicht van de werkzaamheden der genoemde afdeelingen blijkt, dat zeer vele onderwerpen behandeld zijn geworden, en dat, daar, — zoo als met genoegen zal zijn opgemerkt, — niet weinigen hunnen tijd en hunne krachten ten nutte van anderen ten beste gaven, het aan opgewekt wetenschappelijk en kunstlievend leven niet ontbroken heeft.

„Het bestuur wenscht dat vele steden in ons land dit voorbeeld mogen volgen, en dusdoende het aantal afdeelingen allengs moge toenemen.

„**Uitgave van boek- en plaatwerken.** — Slechts twee stukken der *Bouwkundige Bijdragen*, het 1ste en 2de stuk van deel XVI, zagen sinds het begin van het vorige jaar het licht. Ik herinner u, mijne heeren, de buitengewone omstandigheden, gedurende den zomer van 1867, welke voor het bestuur rijk waren aan tijdroovende bemoeijingen, als: eerst de verplaatsing van het archief der Maatschappij, uit het vroegere lokaal in de Nes alhier, naar dat waar het zich thans bevindt, en waarvan de inrigting naar de behoefte vergezeld ging van die eigenaardige beslommingen welbekend aan allen die bij ervaring weten, wat er zoo al met „verhuizen”, of het verplaatsen van het archief eener bedrijvige instelling gepaard gaat; — en vervolgens de, bij gelegenheid der feestelijke viering van het 25-jarig bestaan der Maatschappij, gehouden tentoonstelling van bouwkunstige teekeningen en modellen; — en indien nu een beroep werd gedaan op uwe vriendelijkheid en uw bezadigd oordeel, om — op grond van deze bijzondere tijdsopofferingen, welke het bestuur zich ten vorigen jare ter liefde van de Maatschappij getroostte, — de vertraging in de gere-

gelde verschijning der afleveringen van het tijdschrift te verontschuldigen, ik zou onbillijk tegen u zijn, als ik zoodanige verontschuldiging niet met vertrouwen van de meesten uwer verwachtte. Hoeveel te meer mag dan het bestuur daarop rekenen, nu ik mededeelen moet, dat die vertraging niet in bedoelde buitengewone bemoeijingen hare oorzaak had, maar wel in gebrek aan stof, gedurende een groot gedeelte van het jaar 1867, tot dat de redaktie zich in staat gesteld zag de uitgave voort te zetten, en wel, behalve door de beide genoemde stukken der *Bouwkundige Bijdragen*, het eerst door het lijvige, u in het begin dezes jaars toegezonden, verslag der laatstgehouden algemeene vergadering en bijeenkomst.

„Ten einde de uitgave van het tijdschrift weder zoo veel mogelijk geregeld te kunnen doen geschieden, werden door de redaktie tot een aantal bekende architecten, met wier uitgevoerde werken men op de tentoonstelling had kennis gemaakt, schriftelijke uitnoodigingen gerigt, tot het verstrekken van die teekeningen met toelichtenden tekst. Deze uitnoodigingen zijn door een aantal toezeggingen en toezendingen gevolgd, voor welke bijdragen, als ook voor die welke van andere zijde welwillend werden aangeboden, den inzenders door het bestuur wordt dank gezegd. De ontvangen mededeelingen zullen eene plaats in de *Bouwkundige Bijdragen* vinden.

„Van de bekroonde ontwerpen werd u de 16de aflevering toegezonden, inhoudende de *kerk voor eene protestantsche dorpsgemeente*, van den heer A. J. H. VAN DEN BRINK, benevens de beide *stadhuis-ingangen*, van de heeren J. B. OLIE JZ. en J. D. LABOTS JR. Van het ontwerp voor een *Museum voor oudheden*, van den heer T. C. A. COLENBRANDER, werden de gravures als accessit-prijs in het bovengemelde verslag opgenomen.

„De 13de aflevering der *Afbeeldingen van oud-vaderlandsche gebouwen* zal binnen kort met het *stadhuis van Naarden* en eenige belangwekkende gevels en geveltoppen van burger-woonhuizen te *Amsterdam* en te *Alkmaar* verschijnen. De daaropvolgende aflevering zal bestaan uit de afbeelding van het buitenfront met details van het *stadhuis te Leiden*. De leden zijn in de gelegenheid geweest, de hier bedoelde, ons door de afdeling *Rotterdam* verstrekte, uitvoerige en uiterst zorgvuldig bewerkte teekeningen, ten vorigen jare op onze tentoonstelling te waarden. Deze uitgave van afbeeldingen van oude gebouwen vindt voortdurend grooten bijval, (althans indien de bijval mag afgemeten worden naar den gretigen aftrek die aan de platen te beurt valt), en zeer te regt. In vele van die overblijfselen, meerendeels afkomstig uit de glorierijke dagen van ons volksbestaan, ligt een eigenaardige type, en zij zijn niet alleen belangrijk voor de geschiedenis onzer vaderlandsche architectuur, maar daarin worden ook elementen ge-

vonden, die eene gewenschte bron van studie opleveren voor degenen, welke de waarde daarvan ongaarne zouden miskennen.

„**Prijsvragen.** — Van de in Julij des vorigen jaars, bij gelegenheid van het jubelfeest onzer Maatschappij uitgeschreven prijsvragen, (Bijlage II) hebben de eerste drie een blijkbaar opgewekten wedstrijd ten gevolge gehad, zoodat de daarop ingekomen antwoorden die bij vele der vorige mededingingen in aantal hebben overtroffen.

„Op de buitengewone prijsvraag: een *overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in Nederland, van de komst der Romeinen tot het begin dezer eeuw*, zijn geene antwoorden ingekomen.

„Op de eerste prijsvraag: een *raadhuis voor de hoofdstad des rijks*, volgens redaktie van de heeren D. D. BÜCHLER, J. VERHEY en B. DE GREEF JZ., werden ingezonden elf ontwerpen, gemerkt als volgt: n°. 1. met een kennelijk teken, zonder motto; n°. 2. *Civium concordia urbis salus*; n°. 3. *Die Kunst ist ewig*; n°. 4. *Baksteenbouw*; n°. 5. *Aan van Campen*; n°. 6. 1 April 1868; n°. 7. *Amstelredam*; n°. 8. *EYPHKA*; n°. 9. *Le beau est la splendeur du vrai*; n°. 10. zonder motto; n°. 11. *Jacob van Campen*.

„Op de tweede prijsvraag: een *monument voor HENDRIK DE KEYZER en JACOB VAN CAMPEN*, zijn ingekomen vijf ontwerpen, gemerkt: n°. 1. *Die Kunst, o Mensch hast du allein*; n°. 2. *Aux grands hommes la patrie reconnaissante*; n°. 3. *Maelpela*; n°. 4. *Depuis ces jours j'ai aimé ces deux génies*; n°. 5. *Le profit que l'on peut tirer de l'antiquité, c'est d'élever l'esprit de la jeunesse*.

„Op de derde vraag: een *spoorweg-station nabij een dorp*, zijn ingekomen 21 ontwerpen, gemerkt: n°. 1. *Voorwaarts*; n°. 2. *Architectura*; n°. 3. MDCCCLXVIII; n°. 4. *Station*; n°. 5. *Raalte*; n°. 6. *Point de héros sans combat*; n°. 7. *Travailler, c'est vivre*; n°. 8. *Alpha*; n°. 9. *Oefening kweekt kunst*; n°. 10. *Eenvoud is het zegel der waarheid*; n°. 11. *De hoop*; n°. 12. *Hollandsche studie*; n°. 13. *Hierdoor tot hooger*; n°. 14. *Non v'è nulla di nuovo sotto il sole*; n°. 15. *Concurrentie*; n°. 16. *Station ontvanggebouw*; n°. 17. *In solidum*; n°. 18. *Neo Renaissance*; n°. 19. *Geen mogt, geen glans houdt stand, hier onder onze zon*; n°. 20. *Men reken' d'uitslag niet, maar tell' het doel alleen*; n°. 21. *Oefening kweekt kunst*.

„De talrijkheid van deze ontwerpen en de betrekkelijk geringe tijdsruimte welke voor de beoordeeling overbleef, aangezien de dag van inzending bepaald was op 1 April dezes jaars, hebben de benoeming van twee commissiën van beoordeeling noodzakelijk gemaakt. Voor de ontwerpen ingezonden op de eerste prijsvraag werd benoemd eene beoordeelings-kommissie van vijf deskundigen, bestaande uit de heeren J. H. LELIMAN, J. VERHEY, B. DE GREEF JZ. (allen

te *Amsterdam*), A. C. BLEYS (*Hoorn*) en C. VERMEYS (*Utrecht*). Voor die der beide laatstgenoemde prijsvragen bestond de kommissie van beoordeeling uit de heeren W. C. VAN GOOR, (*Rotterdam*), P. J. MOUTHAN, H. P. VOGEL (*'s Gravenhage*) P. J. HAMER en H. M. TETAR VAN ELVEN (*Amsterdam*).

„Uit de door deze commissiën ingediende rapporten, (Bijlage III en IV) — door het bestuur aangenomen, en hier ter kennisneming voor belangstellenden gedeponceerd, — breng ik het navolgende ter kennis van de vergadering:

„Aan geen der ontwerpen ingezonden op de eerste prijsvraag: een *raadhuis voor de hoofdstad des rijks*, kon de volle bekrooning met den prijs van f 500 worden toegekend. Beoordeelaren waren echter van gevoelen dat twee der ontwerpen voor een accessit in aanmerking konden komen, waartoe zij voorstelden den uitgelooften prijs te verdeelen, en daarvan aan te bieden eene som van f 300 met getuigschrift aan den vervaardiger van het ontwerp n°. 1; en aan dien van ontwerp n°. 9, ingezonden onder motto: *Le beau est la splendeur du vrai*, nevens een getuigschrift, de som van f 200; en zulks tegen afstand der teekeningen en onder de bepalingen vastgesteld in art. 39 der wet. Voorts werden door beoordeelaars voorgesteld de ontwerpen n°. 2, n°. 5 en n°. 6 wegens eigenaardige verdiensten welke in die ontwerpen waren opgemerkt geworden, loffelijk te vermelden, en de vervaardigers daarvan uit te noodigen hunne namen bekend te maken.

„Als vervaardigers hebben zich doen kennen: van het ontwerp n°. 1, de heer JOSEPH JEAN NAERT, gepensioneerde van het belgische gouvernement te *Rome*; van het ontwerp n°. 9, gemerkt: *le beau est la splendeur du vrai*, de heer J. DE LEU, architect te *Gent*; voorts van het ontwerp n°. 2, gemerkt: *Civium concordia urbis salus*, de heer L. H. EBERSON, architect te *Arnhem*¹⁾, en van n°. 6, gemerkt: 1 April 1868, de heer A. BRANS, architect te *Rotterdam*.

„Uit het rapport der tweede kommissie van beoordeeling blijkt:

1°. dat van de antwoorden op de tweede prijsvraag, een *monument voor HENDRIK DE KEYZER en JACOB VAN CAMPEN*, het ontwerp n°. 4 onder motto: *Depuis ces jours j'ai aimé ces deux génies*, met algemeene stemmen de bekrooning is waardig gekeurd.

„2°. dat onder de antwoorden op de derde prijsvraag, een *stations-gebouw nabij een dorp*, geen ontwerp is voorgekomen, dat wegens genoegzame verdiensten aanspraak op bekrooning maken kan, doch dat, wegens de goede elementen die in onderscheidene teekeningen de opmerkzaamheid niet ontgaan waren, aan het bestuur is voorgesteld om,

¹⁾ Als vervaardiger van n°. 5, gemerkt *Aan van Campen*, heeft zich later doen kennen de heer T. C. A. COLENBRANDER, architect te *Doesborgh*, tijdelijk te *Parijs* gevestigd.

mede in verband met art. 39 der wet, ter aanmoediging twee accessit-prijzen te verleenen, en wel aan den vervaardiger van het ontwerp n°. 10, met het motto: *Eenvoud is het zegel der waarheid*, een getuigschrift met f 75; aan dien van n°. 13, gemerkt *Hierdoor tot hooger*, een getuigschrift met f 50, en de ontwerpen n°. 4, gemerkt *Station*, n°. 6, gemerkt *Point de héros sans combat*, n°. 14 gemerkt: *Non v'è nulla di nuovo* enz. en n°. 15 gemerkt: *Concurrentie*, wegens goede eigenschappen, in het rapport aangetoond, eervol te vermelden.

„Bij opening van het naambriefje des bekroonden voor de vermelde verdienstelijke beantwoording der tweede prijsvraag, is gebleken dat de vervaardiger van het ontwerp is de heer R. BISSCHOP, bouwkundige te *Rotterdam*, lid dezer Maatschappij.

„Na gedane oproeping door middel der dagladen, hebben zich als vervaardigers doen kennen: van het ontwerp n°. 10 der derde prijsvraag, de heer W. C. METZELAAR, student aan de polytechnische school te *Delft*, en van ontwerp n°. 13 dierzelfde prijsvraag en waaraan het tweede accessit is toegekend, de heeren J. DE HAAN en H. G. GALLAY, bouwkundigen te *Amsterdam*, alle drie leden onzer Maatschappij.

„**Geschenken.** — Wat de blijken van belangstelling betreft, welke de Maatschappij ten vorigen jare bij de viering van haar zilveren feest mogt ontvangen, wensch ik in de eerste plaats gewag te maken van de twee fraaije portretten van HENDRIK DE KEYZER en JACOB VAN CAMPEN, die haar — gelijk reeds uit de mededeeling der verrigtingen van de afdeling *Amsterdam* gebleken is — door deze afdeling werden vereerd. Het bestuur heeft dit zeer toepasselijk geschenk op hoogen prijs gesteld. De dankbetuiging des bestuurs te gepasten tijde daarvoor gebragt zijnde, herhaalt het hier nogmaals de verzekering zijner erkentelijkheid aan de afdeling voor dit smaakvol blijk van sympathie en erkenning. De beide portretten vormen het sieraad der bestuurskamer, en zullen — als eigendom der Maatschappij — aldaar bewaard blijven als eene aangename herinnering van het gehouden feest, en aan den welwillenden geest der geachte schenkers.

„Bijzonder welkom was een ander geschenk, namelijk dat van de Vereeniging *Architectura et Amicitia*, die der Maatschappij een achttal in teekening gebragte opmetingen van fragmenten van oud-nederlandsche bouwwerken aanbood. Nevens openlijke dankzegging daarvoor te dezer plaatse, biedt het bestuur den leden dezer Vereeniging, die aan de spreuk, welke zij zich als devies koos, getrouw blijft, met eere voeren mag, zijne beste wenschen voor den bloei van haren bescheiden kring, alwaar de onderlinge oefening en broederlijke samenwerking welgevallen wekken,

en welks bestaan onder de vaderlandsche bouwkunstige genootschappen men ongaarne missen zou.

„Van het honoraire lid den heer L. REYNAUD te *Parijs* ontving de Maatschappij, als huldeblijk, een geschenk voor de boekerij, bestaande in zijn *Traité d'Architecture*, bevattende twee deelen, en met toezegging dit geschenk met het derde deel, zoodra het verschijnen zal, te zullen aanvullen; en voorts zijn *Mémoire sur l'éclairage et balisage des côtes de France*.

„Van den heer J. H. LELIMAN, onzen voorzitter, zijn ontwerp voor een *Museum Koning Willem III*, op twee platen, benevens een plaat uit zijn *Album*, voorstellende een vogelhuis, ontworpen door den heer J. F. METZELAAR, dus drie platen, achter glazen en in lijsten.

„Verder ontving de Maatschappij: 1°. van de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. *Letterkunde*, deel XI, stuk 1, 2 en 3, en afd. *Natuurkunde*, deel II, stuk 2 en 3; benevens jaargang 1867 van het *Jaarboek* dier instelling, en het verslag over 1867 van hare commissie voor het *opspreken en bewaren der voortbrengelen van oud-vaderlandsche kunst*; — 2°. van het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs*, de 1ste afl. van den *katalogus der boekerij*; *Verhandelingen* 1ste afl. van 1867/68; *Uittreksels uit vreemde tijdschriften* 1866/67 n°. 3 en 1867/68, n°. 1 en 2, benevens de 9de afl. van het *Répertoire des cartes*; — 3°. van de *Nederlandsche Maatschappij Tot Bevordering van Nijverheid*, deel 30, stuk 7—12 en deel 31 stuk 1—4 van haar *Tijdschrift*, benevens het *Algemeen Register* op dit tijdschrift, deel I—XXX, jaarg. 1833—1867; voorts de *Handelingen* der 90ste algemeene vergadering en van het 11de Nijverheidskongres, gehouden te 's Gravenhage op 2, 3 en 4 Julij 1867; — 4°. van de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw*, het 1ste en 2de nummer harer *Mededeelingen en Berigten*, jaarg. 1867; — 5°. van het *Koninklijk oudheidkundig genootschap te Amsterdam*, de verslagen over de jaren 1866 en 1867; — 6°. van de *Vereeniging voor Volksvlijt*, n°. 10—12 der jaargang 1867 van haar tijdschrift, benevens het *Bijblad* N°. 5 en 6 van 1867; — 7°. van de *Vereeniging tot bevordering van fabriek- en handwerknijsverheid in Nederland*, het verslag der 16de Algemeene Vergadering; — 8°. van het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, de *Handelingen* over 1867; — 9°. van de *Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, de 3e en 4e afl. van deel IV der *Publications*; — 10°. van den *Messenger des Sciences historiques*, te *Gent* verschijnende, twee exemplaren van de 2de, 3de en 4de afl. van 1867; — 11°. *Verslag van het verhandelde op het Nederlandsche Landhuishoudkundig Congres*, gehouden te Breda op 24—28 Junij 1867; — 12°. van de *Smithsonian Institution te Washington*, *Annual report of the Secretary of war* 1866; *List of works published by the Institution*, en *Annual*

report of the board of regents, over 1866; — 13°. van de afdeling 's Gravenhage onzer Maatschappij, haar gedrukt *Verslag* over 1866; — 14°. van de *Ambachtschool te Amsterdam*, het *Verslag* over 1866/67; — 15°. van de *Nederlandsche Maatschappij voor grondkrediet: Droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee, verzameling van officiële bescheiden*; — 16°. van de *Polytechnische school te Delft*, den *katalogus harer bibliotheek*; — 17°. van den heer ALEXANDRE SCHAEPKENS te *Maastricht*, twee brochures, getiteld: *Buste en marbre de la collection du Professeur HEIDANUS*, en *Rapport de Smyrne*; — 18°. van den heer J. G. VAN GENDT JR., de 1ste afl. van den 3^{den} druk van BERNOULLIS *Vademecum*.

„**Bibliotheek.** — Deze wordt, door de jaarlijks inkomende geschenken en door de tijdschriften waarop de Maatschappij is ingeteekend, allengs uitgebreid. De laatst aan de leden verschenen *katalogus*, gevoegd achter het verslag der 25ste algemeene vergadering, geeft eene volledige opgave van haren inhoud op het einde des vorigen jaars. Met inachtneming der bepalingen van het reglement, zijn de voorhanden boekwerken en tijdschriften, op den daartoe bepaalden dag van elke week, (Dingsdag) in het lokaal der Maatschappij, voor de leden beschikbaar.

„**Lokalen.** — Door de verplaatsing van het archief der Maatschappij naar het, geriefelijk in het midden der stad gelegen huis in de Wijde-Kapelsteeg, is in eene lang gevoelde behoefte voorzien. Het ontbrak vroeger aan voldoende bergplaats voor de van elke oplaag overblijvende boek- en plaatwerken. Bedoeld huis bevat, benevens keuken en zolders, drie boven elkander gelegen kamers met een paar smalle nevenvertrekjes en voorziet in de behoefte van het tegenwoordige. De eerste zolder is doeltreffend tot magazijn ingerigt, in de benedenkamer is de boekenkast geplaatst, en het eerste bovenvertrek dient tot bestuurskamer. Tegen billijke voorwaarden vindt hier voorts woning onze beambte, de heer J. M. LEMMERS, die, aan de Maatschappij sedert haar ontstaan verbonden, belast is met de verzending van alle gedrukte stukken aan heeren korrespondenten, het schrijven der kwitantien en de bewijzen van lidmaatschap, het bijhouden der notulenboeken enz., en die zich steeds met naauwgezetheid van deze hem ten volle toevertrouwde taak kwijt. Deze overeenkomst heeft nog het belangrijke voordeel, dat het archief en de overige voorwerpen toebehoorende aan de Maatschappij veel beter bewaakt zijn dan vroeger mogelijk was.

„**Uitnoodigingen.** — Op de gewone jaarlijksche uitnoodigingen van wege de *Koninklijke akademie van beeldende kunsten*, en van het bestuur der *Ambachtschool* alhier, tot bijwoning der jaarlijksche vergaderingen van deze beide

inrigtingen, heeft het bestuur zich doen vertegenwoordigen door eene commissie uit zijn midden.

„**Voorstellen.** — Op het tijdstip voor de inzending bepaald, 1 Maart (art. 49 der wet), zijn geene voorstellen ingekomen.

„**Financiën.** — In weêrwil der belangrijke uitgaven, welke ten vorigen jare de gehouden tentoonstelling van bouwkunstige teekeningen veroorzaakt heeft, alsmede van die vereischt tot het inrigten van het bovengenoemde lokaal als zetel der Maatschappij, zal u uit de rekening en verantwoording van onzen penningmeester blijken dat de staat der kas niet ongunstig is.

„Tot de naauwlettende zorgen des bestuurs behoort die voor een zoo spaarzaam mogelijk huishoudelijk beheer, waartoe ongetwijfeld, waar het pas geeft, alle belangstellende leden zullen willen medewerken. Bij de jaarlijks te bestrijden kosten zijn die wegens frankering van uitgaande en vrachtoon voor inkomende brieven, pakken, portefeuilles en kisten niet onbeduidend, om welke reden het niet overbodig is te herinneren, dat de ongefrankeerde toezending van pakken aan de Maatschappij op het drie- en viervoud der gewone kosten te staan komt, wanneer — gelijk veelmaals geschiedt — die pakken per post worden verzonden. Ter voorkoming van noodeloze verzwaring van kosten, bij eene inrigting wier korrespondentie zeer uitgebreid is, verdient dus de verzending per spoor of per partikuliere expeditie de voorkeur.

„Blijkt het uit dezen vriendelijken wenk dat een economisch beheer der penningen van de Maatschappij ter harte genomen wordt, dáár echter waar het de waardigheid der Maatschappij of de welbegrepen belangen der bouwkunst geldt, meent het bestuur zich wegens eventueel daaraan verbonden kosten, die onder het bereik onzer middelen liggen, niet te moeten laten terughouden. Dit beginsel is o. a. bij het besluit betreffende de tentoonstelling in 1867 in het breede toegepast.

„**Verschillende handelingen.** — 1°. Bij gelegenheid van het 25-jarig jubilé werd door het bestuur namens de Maatschappij aan Z. M. den Koning voor Hoogst-deszelfs bibliotheek aangeboden een volledig exemplaar van al de door de Maatschappij uitgegeven boek- en plaatwerken, te dien einde naar behooren smaakvol in marokijn gebonden; welk geschenk der Maatschappij door den Koning met bijzonder welgevallen aangenomen en waarvoor namens Z. M. bij missive van den heer adjudant bibliothekaris dank gezegd is.

„Een tweede volledig en ingebonden exemplaar werd terzelfde gelegenheid aan Z. Exo. den minister van binnenlandse zaken voor het archief van zijn departement aanbebo-

den, met kennisgeving dat die verzameling boek- en plaatwerken zal worden aangevuld met alles wat de Maatschappij verder zal uitgeven; welk geschenk bij ministeriël schrijven welwillend is aanvaard.

„2°. Na ontvangst van het programma der *Tentoonstelling van nederlandsche nijverheid en kunst*, dezer dagen te *Arnhem* geopend, werd besloten de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* op die tentoonstelling te doen vertegenwoordigen door een exemplaar der voorhanden zijnde boek- en plaatwerken, benevens eene kollektie bekroonde ontwerpen uit het archief, en een aantal opmetingen van oude gebouwen, daartoe behoorlijk in lijsten of achter glas geplaatst.

„3°. Eene verhandeling van de heeren A. DRUIDING en J. A. VAN DER KLOES, toegelicht met een aantal teekeningen en getiteld: *Eenige gegevens voor het ontwerpen en inrigten van gebouwen voor lager onderwijs*, die aanvankelijk voor uitgave door middel van den boekhandel bestemd was, werd door genoemde heeren aan het bestuur ter uitgave aangeboden, en — na daartoe nuttig te zijn bevonden — door het bestuur aangekocht, om als eene aflevering der *Bouwkundige Bijdragen* in druk te worden gegeven.

„4°. Geïnformeerd zijnde, dat door de ministers van openbare werken en van eeredienst in *Pruissen* een algemeene wedstrijd was geopend voor de konstruktie eener monumentale kerk, op te rigten bij den *Lustgarten te Berlijn*, wendde het bestuur zich onmiddellijk tot den heer W. HEPNER, konsul-generaal van *Pruissen* alhier, ten einde door zijne tusschenkomst eenige exemplaren van het uitgeschreven programma met bijbehorend situatieplan van den *Lustgarten* en omgeving te verkrijgen, met het doel eene vertaling daarvan, door middel der *Bouwkundige Bijdragen*, ter kennis van de leden der Maatschappij te brengen. Bij de uitgave van stuk 1 van dl. XVI van dit tijdschrift, was het programma nog niet ontvangen en dus moest van dat voornemen worden afgezien; de opneming in het 2de stuk zou doelloos geweest zijn, aangezien de ontwerpen op die prijsvraag in Augustus aanstaande worden ingewacht.

„5°. Van de bevoegdheid der leden om, volgens art. 24 der wet, opgaven voor prijsvragen bij het bestuur in te zenden, was tot dusverre schaarsch gebruik gemaakt, zoodat de namens de Maatschappij uitgeschreven prijsvragen steeds door het bestuur werden gekozen en geredigeerd. Op grond van het wenschelijke dat door de leden aan die keuze deel wierde genomen, rigtte het Bestuur eene uitnoodiging tot de zes afdelingen der Maatschappij, om dit onderwerp in hare bijeenkomsten in behandeling te brengen, en daarna eenige concept-programma's in te zenden, waarvan voor later uit te schrijven prijsvragen gebruik zou kunnen gemaakt worden. Uit de verrigtingen der afdeling *Rotterdam* is gebleken, dat daar reeds terstond aan

de gemelde uitnoodiging is gevolg gegeven, en het bestuur van wege die afdeeling een paar concepten kan te moeten zien. Bij de andere afdeelingen blijft deze zaak aanbevelen, even als het bestuur de uitnoodiging tot alle leden rigt, die te dezen opzichte wenschen hebben kenbaar te maken; zullende uit de opgaven, daartoe geschikt bevonden, te gelegenen tijde eene keuze gedaan worden, overeenkomstig art. 25 der wet.

„6°. Naar aanleiding van den bijval geschonken aan de uitmuntende verhandeling des heeren VAN WESTRHEENE, uitgesproken bij onze feestviering van het vorige jaar, meende het bestuur dat het doel, waartoe de *Bouwkundige Bijdragen* worden uitgegeven, kon bevorderd worden, indien het gelukken mogt de aandacht van vaderlandsche geleerden en litteratoren op het wezen en streven onzer Maatschappij meer van nabij te vestigen en voor die uitgave hunne medewerking te verkrijgen. Het bestuur koestert de overtuiging, dat naast de verspreiding van de praktische ervaringen van bouwmeesters, van de afbeeldingen hunner uitgevoerde ontwerpen, en van de mededeelingen van al wat op het gebied der praktische en schoone bouwkunst vermeldenswaard mag geacht worden, ook archeologische bijdragen, historische mededeelingen aangaande belangrijke bouwwerken van voorheen en thans in ons vaderland of in den vreemde, alsmede betreffende hunne makers, en vooral ook — met waardeering van wat in den boezem der Maatschappij zelve ten deze gedaan en geleverd werd, — aesthetische verhandelingen niet genoeg ter kennis van de lezers der *Bouwkundige Bijdragen* kunnen gebracht worden. Naar de meening des bestuurs zullen zoodanige bijdragen en verhandelingen door velen steeds op nieuw met belangstelling ontvangen worden, wanneer de inhoud daarvan geschikt is ter bevordering van beschaving, ter opvatting van de eigenschappen van karakter, eenvoud, degelijkheid, convenance, en meer andere, die vereenigd het wezen der schoonheid op bouwkunstig gebied vormen: ter bevordering alzoo van juist oordeel, goeden smaak, opwekking van liefde voor het nationale, en ter bestrijding van begrippen en praktijken daarmede in strijd.

„Op grond daarvan werden door het bestuur in dien geest schriftelijke uitnoodigingen gerigt tot eenige bekende nederlandsche letterkundigen, op welk schrijven — hoewel men daarvan, bij het bestaan van andere tijdschriften die gelijke aanspraken mogen doen gelden, niet te hooge verwachtingen koesteren mogt — evenwel van onderscheidene zijden welwillende antwoorden inkwamen. In een paar aanvallende toezeggingen van belangrijke bijdragen mogen wij ons reeds verheugen.

„Intusschen blijft het bestuur bij voortdurend de opmerkzaamheid van alle belangstellende leden vestigen op het wenschelijke, dat degenen, die in den loop hunner praktijk

ervaring opdoen, wier wetenschappelijke vermelding nuttig kan zijn, daaraan door middel der *Bouwkundige Bijdragen* algemeene bekendheid gelieven te geven.

„Ik heb u thans de verrigtingen der Maatschappij sedert de laatstgehouden algemeene vergadering geschetst, en zal ten aanzien der tentoonstelling van bouwkunstige teekeningen en modellen in Augustus 1867, welke onder die verrigtingen eene eerste plaats inneemt, niet veel meer onder uwe aandacht behoeven te brengen. Alle belangstellenden immers weten hoe belangrijk deze tentoonstelling, de eerste welke op die schaal hier te lande gehouden werd, geweest is. Om die reden is het dat de katalogus daarvan, ter blijvende herinnering, bij het laatste verslag gevoegd zijn. De plegtige opening, waarbij een 300-tal leden en genoodigden aanwezig waren, werd door onderscheidene autoriteiten bijgewoond. Aan Z. Exc. den minister van binnenlandsche zaken, die de expositie met een bezoek vereerde, waren twintig toegangkaarten voor de beambten van zijn ministerie toegezonden geworden; aan het bestuur en de leerlingen der ambachtsschool alhier was de vrije toegang verleend. De toegang was voor de leden vrij, even als de introductie aan niet-lieden in ruime mate is verleend. In het geheel zijn 1000 toegangkaarten gratis verzonden en aan belanghebbenden afgegeven. De tentoonstelling werd in het geheel door ruim 2000 personen bezocht, en mag ongetwijfeld beschouwd worden als eene bijdrage tot voorbereiding eener betere toekomst en hoogere waardeering van de bouwkunst in ons vaderland.”

De voorzitter brengt den sekretaris den dank des bestuurs voor het door hem opgesteld verslag, en tot de vergadering de vraag rigtende, of zij daaraan hare goedkeuring hecht, wordt deze vraag algemeen toestemmend beantwoord. De voorzitter verheugt zich dat dit verslag in tegenwoordigheid van den eere-voorzitter is uitgebragt, betuigt zijn leedwezen over de afwezigheid van den heer J. VERHEY, vice-president, die wegens ongesteldheid verhinderd wordt deze vergadering bij te wonen, en uit zijne beste wenschen voor de spoedige en volkomene herstelling van dit geachte lid des bestuurs.

Hierna is aan de orde het doen van rekening en verantwoording door den penningmeester. Daartoe uitgenoodigd door den voorzitter, leest de heer P. J. HAMER den staat van ontvangsten en uitgaven over het boekjaar 1867/68 voor, uit welk stuk — hierachter opgenomen (Bijlage I) — blijkt, dat de inkomsten met het saldo van 1866 en met de rente hebben bedragen:

van 1 Mei 1867 tot 1 Mei 1868	f 14358.46 ⁵
de uitgaven gedurende dat tijdperk	„ 9347.17 ⁵
en alzoo in kas is gebleven een saldo van . . .	f 5011.29

De voorzitter benoemt de heeren J. F. METZELAAR van Delft, H. P. VOGEL van 's Gravenhage en G. J. VAN STRAATEN van Amsterdam, tot leden der commissie voor het verifiëren van het gehouden beheer der geldmiddelen, welke heeren zich daartoe bereid verklaren.

Als leden der commissie van stemopening voor de verkiezing van twee bestuurders, worden door den voorzitter de heeren W. C. VAN GOOR, van Rotterdam, H. MOLEMANS en JB. OLIE JBZ., beide van Amsterdam, uitgenoodigd. Deze heeren zich insgelijks daartoe bereid verklaard hebbende, wordt door den voorzitter de pauze ingesteld, gedurende welke de beide commissiën de door haar aanvaarde taak volbrengen; terwijl de leden de 37 ontwerpen, ingekomen op de drie laatste prijsvragen, en vervat op 198 teekeningen, in het vergaderlokaal tentoongesteld, in oogenschouw nemen.

De leden ter hervatting der werkzaamheden bijeengekomen zijnde, geeft de voorzitter het woord aan de commissie van onderzoek der rekening en verantwoording van den penningmeester, welke commissie, bij monde van den heer J. F. METZELAAR, verklaart die rekening en verantwoording, na naauwkeurig onderzoek, in de meest gewenschte orde bevonden te hebben.

De voorzitter zegt aan de commissie in naam der vergadering dank voor haren arbeid, en aan den penningmeester voor zijn welgehouden beheer der gelden. Op de vraag van den voorzitter, of de vergadering met die goedkeuring instemt, wordt door haar een toestemmend antwoord gegeven, en daarna de opgemaakte staat van inkomsten en uitgaven, ter décharge van den penningmeester, over het jaar 1867/68, door president en sekretaris, ingevolge art. 21 der wet, in naam der vergadering, onderteekend.

Alsnu wordt overgegaan tot de benoeming van twee bestuurders, ter vervanging van de heeren J. H. LELIMAN en W. SPRINGER, aan wie dit jaar de beurt van aftreden is, overeenkomstig art. 14 der wet.

Als kandidaten, ter voorziening in deze twee vakatures, zijn door het bestuur voorgesteld de heeren J. H. LELIMAN, W. SPRINGER, G. H. KUIPER, J. VAN MAURIK en JB. OLIE JBZ.

Door den heer W. C. VAN GOOR wordt namens de commissie van stemopening medegedeeld, dat ingekomen zijn 71 geldige stembriefjes. De uitslag der stemming is, dat zijn uitgebragt:

op den heer J. H. LELIMAN	64 stemmen,
„ „ „ W. SPRINGER	64 „
„ „ „ G. H. KUIPER	5 „
„ „ „ J. VAN MAURIK	3 „
„ „ „ JB. OLIE JBZ.	6 „
te zamen . . 142 stemmen.	

De heer W. SPRINGER, door den voorzitter uitgenoodigd zich de eervolle herbenoeming te laten welgevalen, betuigt aan de vergadering zijnen dank voor hare bevestiging der door het bestuur, bij den aanvang dezes jaars, op hem uitgebragte keuze als bestuurslid en hoopt zich die keuze, door aanwending zijner beste pogingen om den belangen der Maatschappij bevorderlijk te zijn, waardig te zullen toonen. De heer J. H. LELIMAN zegt aan de vergadering dank voor het hernieuwd blijk van vertrouwen, en verklaart zich — na met zoo groote meerderheid herkozen te zijn — ten volle bereid om bij hernieuwing zijne diensten aan de Maatschappij met liefde te blijven toewijden; te meer omdat hij zich ingevolge art. 15 der wet heeft mogen verheugen met de algemeene keuze tot kandidaat in den kring des bestuurs.

De voorzitter berigt daarop dat de eere-voorzitter, de heer BÜCHLER, die gedurende de pauze vertrokken is, hem verzocht heeft zijne groete aan de vergadering over te brengen met de verklaring, dat de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* hem steeds lief zal blijven, en hij haar geschenk, hem bij zijn aftreden vereerd, al de nog overige dagen zijns levens in hooge waarde zal houden.

Thans volgt de plegtige uitreiking der prijzen en premiiën aan degenen die, blijkens de rapporten van de commissiën van beoordeeling der ingekomen prijsantwoorden, daarvoor in aanmerking komen. Door den voorzitter wordt medegedeeld, dat aan de niet tegenwoordig zijnde vervaardigers der beide ontwerpen van de eerste prijsvraag, de heeren J. J. NAERT en J. DE LEU, aan wie accessit-prijzen zijn verleend, de hun toegekende onderscheidingen zullen gezonden worden; en dat de heer A. L. VAN GENDT, sekte-ingenieur bij de staats-spoorwegen te Alkmaar, heeft verzocht bekend gemaakt te worden als vervaardiger van het ontwerp n°. 2 der tweede prijsvraag, gemerkt met de spreuk: *Aux grands hommes, la patrie reconnaissante*, hetwelk loffelijke melding heeft bekomen.

Het eerst wordt de heer R. BISSCHOP opgeroepen, als bekroond voor zijn ontwerp van een *Gedenkteeken voor Hendrik de Keyzer en Jacob van Campen* (2de prijsvraag), en die het getuigschrift der Maatschappij met den prijs van f 250 uit handen van den voorzitter, met welmeenende toespraak, ontvangt. Daarna worden door den voorzitter met hartelijke gelukwenschen, aan den heer W. C. METZELAAR het accessit van f 75 met getuigschrift, benevens aan de heeren J. DE HAAN en H. G. GALLAY de toegekende premie van f 50 met de getuigschriften voor hunne ontwerpen op de 3de prijsvraag uitgereikt; welke heeren voor de ontvangen blijken van onderscheiding dank zeggen.

Na afloop dezer handeling herinnert de voorzitter de

mededeeling in het verslag, dat geene voorstellen bij het bestuur zijn ingekomen, en vraagt wie der aanwezigen het woord verlangt, of morgen ter 15de algemeene bijeenkomst wenschte te spreken naar aanleiding der vragen, gekozen uit den voorraad en ter beantwoording voorgesteld in October l.l., bij circulaire n°. 91/1473.

De heer I. GOSSCHALK vraagt het woord. Hij zegt dat onder de vragen, die den vorigen keer door het Bestuur zijn uitgeschreven, eene voorkwam, welke zijne aandacht getrokken en zijne bijzondere sympathie verworven heeft; namelijk vraag n°. 10, luidende als volgt: „Is de weg, dien de Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst, sedert hare stichting in 1842, en dus gedurende vijf-en-twintig jaren bewandeld heeft, de ware? Welke wenken behoort zij voor de toekomst in acht te nemen? Waarvoor zal zij zich hebben te wachten, en wat staat haar, tot bestendiging van bloei, tot verhooging van invloed, voortaan te doen?” Hij had gehoopt die vraag nogmaals aan de orde gesteld te zien, en wenschte eenige voorstellen des betreffende te doen.

De voorzitter antwoordt dat er bij het Bestuur geenerlei aanleiding bestond om die vraag dit jaar te herhalen, aangezien zij tot onderwerp had gestrekt van een uitvoerig betoog, opgesteld door den heer W. C. VAN GOOR te Rotterdam en opgenomen in de *Bouwkundige Bijdragen*, deel XVI, stuk 1, bl. 45—64, en bovendien de door den heer VAN WESTRHEENE uitgesproken rede ter algemeene vergadering des vorigen jaars een volledig en onbevangen antwoord daarop bevatte. Hij herinnert wijders dat de heer GOSSCHALK in deze vergadering geen voorstel kan doen, zijnde dit in strijd met art. 49 der wet, en dat er dus alleen kwestie kan zijn van het uitspreken van een wensch.

De heer GOSSCHALK antwoordt, dat hij meer uitbreiding aan de Maatschappij wenschte gegeven te zien; dat er naar zijn gevoelen te weinig verband bestaat tusschen de Maatschappij en hare afdelingen; dat de Maatschappij te bescheiden is, en meer naar buiten moet werken. Hij stelt de *Maatschappij Tot bevordering der Toonkunst* en die *Tot bevordering van Nijverheid* als wegwijzers voor van de rigting, die de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* zou behooren te volgen; hij wenschte dat het Bestuur voortaan besta uit leden in en buiten Amsterdam gevestigd, en dat de algemeene vergaderingen niet steeds gehouden worden binnen deze stad. Op grond hiervan doet spr. het voorstel, dat eene commissie benoemd worde om te be- raadslagen over de wijze, waarop uitbreiding moet gegeven worden aan den werkring van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*; hij stelt wijders voor dat deze commissie zal bestaan uit de leden van het Bestuur, gekombineerd met eenige leden in en buiten deze stad, in de verwachting dat zoodanige maatregel zal kunnen leiden tot regeneratie van het wezen der Maatschappij.

De voorzitter zegt den heer GOSSCHALK dank voor zijne belangstelling en goede bedoelingen, doch meent dat het gedane voorstel zou leiden tot eene wijziging der wet, en dus als ontijdig mag aangemerkt worden, dewijl in 1865 eene wetsherziening is tot stand gekomen, welke slechts om de vijf jaren kan hervat worden. Voorts toont de voorzitter aan, dat het door den heer GOSSCHALK gesprokene zekere mate van ontevredenheid ademt, en dat dit lid uitgaat van de onjuiste meening, als zou de Maatschappij in staat van verslapping of achteruitgang verkeer; of als bevond zij zich niet in een toestand van toenemenden bloei en kracht, terwijl bij herhaling door het dezen avond uitgebragte jaarverslag het tegendeel op de klaarblijkelijkste wijze is aangetoond. De Maatschappij is sedert haar ontstaan steeds met vasten tred vooruitgegaan en tot op dezen oogenblik klimmende geweest in vruchtdragende bemoeijingen, levenskracht en aanzien, zoodat het tot de voornaamste pligten van het Bestuur behoort, te waken dat hetgeen gedurende 26 jaren met moeite en beleid is opgebouwd, niet door ontijdige of min door-dachte begeerten worde te gronde gerigt. Daar echter iedere onderteekende en in den vorm gezonden wensch van een lid der Maatschappij behoort te worden onderzocht, stelt de voorzitter aan de vergadering voor, dat zij hem magtige: 1°. den heer GOSSCHALK te verzoeken, hetgeen hij heeft uitgesproken in behoorlijken vorm schriftelijk bij het bestuur in te dienen, en 2°. na ontvangst daarvan eene commissie te benoemen, met de opdracht het onderwerp in overweging te nemen en daarover rapport uit te brengen.

De heer J. F. METZELAAR meent dat het goed kan zijn eenige wijziging in te voeren; doch wenschte dat het verlangen van den heer GOSSCHALK nader gemotiveerd ter kennis van de leden gebragt worde, om daarover in eene volgende vergadering te kunnen handelen.

De heer GOSSCHALK dringt aan op eene onmiddellijke behandeling.

De voorzitter maakt hiertegen bezwaar, als zijnde in strijd met art. 49 der wet. Hij verklaart dat hij de goede bedoeling van de beide sprekers waardeert, en hoopt dat de heer GOSSCHALK het bestuur schriftelijk in kennis zal brengen met hetgeen hij thans heeft gesproken.

De heer GOSSCHALK is van meening dat dit overbodig is.

De heer M. G. TETAR VAN ELVEN waarschuwt tegen te grooten spoed, in zaken die geen overijling dulden. Hij herinnert den goeden gang der Maatschappij en wenschte dezen bestendigd, niet belemmerd te zien.

De heer CUYLITS gelooft dat in het gesprokene door den heer GOSSCHALK de strekking ligt tot geheele omverwerping van de statuten der Maatschappij, en doet opmerken dat beradenheid vooral in deze wenschelijk is, aangezien de

Maatschappij zich tot dus verre bij die statuten wel bevonden heeft.

De heer GODEFROY herinnert dat de wet geen doode letter mag zijn en om de vijf jaren kan herzien worden, zoodat, dewijl tot die herziening in 1865 is overgegaan, elk voorstel tot eene herziening vóór het jaar 1870 in strijd is met de wet zelve.

De heer CALISCH betoogt de noodzakelijkheid dat de vergadering overwege waartoe de wensch des heeren GOSSCHALK zou kunnen leiden, aangezien op dezen avond een zeer groot beginsel kan worden uitgesproken, namelijk het al of niet deugdelijke van hetgeen tot dusverre is geschied. Hij is dus van meening dat het voorstel van den heer GOSSCHALK niet mag zijn een punt van onderzoek, dan nadat het door dezen gebezigde woord moet door kan of zou kunnen vervangen is.

De voorzitter stelt voor, dat de redaktie van de schriftelijk in te wachten aanmerkingen en wenschen van den heer GOSSCHALK worde overgelaten aan het onderzoek van de te benoemen commissie en van het bestuur zoo als gebruikelijk is.

De heer CALISCH antwoordt, dat het van het hoogste gewigt is dat de vergadering wete wat zij heden avond besluit. Hij blijft er bij, dat het voorstel niet mag in overweging genomen worden, tenzij de heer GOSSCHALK het woord moet doe vervallen.

De heer GOSSCHALK verklaart met die wijziging genoegen te nemen.

De heer SALM merkt aan dat het hoogst onregtvaardig zou wezen, eene beslissing te nemen in eene vergadering waar vele leden afwezig zijn. Hij kan het gesprokene van den heer GOSSCHALK niet anders aannemen dan als een verzoek tot nadere behandeling der zaak bij het bestuur en in eene algemeene vergadering.

De heer GOSSCHALK zegt dat elke algemeene vergadering oppermagtig is om besluiten te nemen.

De heer GODEFROY protesteert tegen die meening; boven de algemeene vergadering staat de wet, met name art. 50, luidende: „Eene algemeene vergadering kan geen besluit nemen, strijdig met eenig artikel dezer wet.”

De voorzitter herhaalt dat de heer GOSSCHALK eigenlijk

geen voorstel gedaan heeft, en ook op dezen avond geen voorstel doen kan, maar slechts eenige wenschen heeft uitgesproken. Hij blijft er bij dat die wenschen schriftelijk bij het bestuur behooren te worden ingediend.

De heer SARABER ondersteunt dit gevoelen, en wenschte dat de heer GOSSCHALK te dezer zake des noodig in overleg trede met het bestuur.

Nadat nog andere sprekers zich in denzelfden geest verklaard, en aangedrongen hebben op behoedzaamheid, langzamen spoed en het te keer gaan van onberaden overijling, die tot groote verwarring, en verre van het doel der Maatschappij zou kunnen leiden, meent de voorzitter dat de zaak thans genoegzaam toegelicht is en sluit de discussiën. Hij stelt aan de vergadering voor de regeling dezer zaak aan het bestuur over te laten, nadat het verlangen van den heer GOSSCHALK schriftelijk zal zijn ingekomen. De vergadering antwoordt met algemeen applausissement op dit voorstel van den voorzitter.

De voorzitter verzoekt alsnu dat de sprekers zich aanmelden voor de algemeene wetenschappelijke bijeenkomst, die morgen in dit lokaal zal gehouden worden.

De heer H. P. VOGEL wenschte een voordragt te houden over vraag n°. 2, in verband met n°. 4.

De heer J. H. LELIMAN stelt zich voor de vragen n°. 1, 3, 5 en 7 te behandelen.

Geene sprekers zich verder aanmeldende, zegt de voorzitter den aanwezigen leden dank voor hunne opkomst, voor hunne belangstelling in het doel der Maatschappij, en voor de welwillendheid, hem gedurende de leiding der discussiën betoond. Hij wenschte en vertrouwt alle aanwezigen morgen op het bepaalde uur op nieuw te ontmoeten, ter behandeling van de alsdan aan de orde zijnde onderwerpen.

Daarna verklaart de voorzitter deze 26ste algemeene vergadering voor gesloten.

Goedgekeurd door het bestuur van de Maatschappij
Tot bevordering der Bouwkunst in zijne zitting van
18 Julij 1868.

IN NAAM DES BESTUURS:

De sekretaris,

H. M. TETAR VAN ELVEN.

ALGEMEENE STAAT DER ONTVANGSTEN EN UITGAVEN
VAN DE MAATSCHAPPIJ
TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,
over het jaar 1867.

ONTVANGSTEN.

Batig saldo van 1866.....	f 5473.45
Rente van f 1000 4 % en van f 100 2½ %, alsmede van f 2000 à deposito.....	102.74
Kontributie van 1002 leden à f 5.....	5010.—
Opbrengst van de uitgegeven werken der Maatschappij.....	3672.27 ^s
Retributie lokaalhuur.....	100.—
TOTAAL.....	f 14358.46^s

Nagezien en goedgekeurd in de algemeene vergadering van 8 Julij 1868.

De Kommissie belast met het nazien der rekening en verantwoording oer 1867:

G. J. VAN STRAATEN.
J. F. METZELAAR.
H. P. VOGEL.

AMSTERDAM, 8 Julij 1868.

De Penningmeester der Maatschappij:

P. J. HAMER.

UITGAVEN.

Maatschappij.	
Lokaalhuur, assurantie, verhuizen, amueblement.....	f 1254.59 ^s
Bekrooningen.....	400.—
Druk-, bind- en plaatwerk.....	1696.60
Schrijffloonen enz. en bode.....	350.—
Onkosten algemeene vergadering, feestviering, tentoonstelling.....	839.73 ^s
Onderscheidene benooidigheden.....	209.60
Uitschotten van bestuur en korrespondenten.....	633.07
TOTAAL.....	f 5388.60
Uitgaven voor de Bouwkundige Bijdragen enz.	
<i>Bouwkundige Bijdragen</i>	f 960.37 ^s
Kasteel Stoutenburg.....	747.40
Oude gebouwen, 12 ^e aflevering.....	904.87 ^s
Honorarium en salarissen.....	687.45
Tijdschriften en advertenties.....	619.97 ^s
Uitschotten enz.....	43.50
TOTAAL.....	f 3963.57^s
Batig saldo, te brengen op de rekening van 1868.....	f 9347.17 ^s
	5011.29
	f 14358.46 ^s

Goedgekeurd door de 28^e Algemeene vergadering gehouden op 8 Julij 1868 en namens haar, ingevolge art. 21 der wet, onderteekeend door:

J. H. LELMAN, voorzitter.
H. M. TETAR VAN ELVEN, sekretaris.

Bijlage II.

PRIJSVRAGEN,

uitgeschreven door de Maatschappij **TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST**, bij gelegenheid van haar vijf-en-twintig-jarig bestaan, in het jaar 1867.

EERSTE PRIJSVRAAG.

RAADHUIS VOOR DE HOOFDSTAD DES RIJKS.

Het terrein wordt verondersteld geheel vrij te zijn.

De oppervlakte, die geheel of ten deele bebouwd mag worden, is een rechthoek ter lengte van 100 el en ter breedte van 50 el; aan de korte zijden door ruime straten en aan de lange zijden door een plein of breede kade begrensd, zoodat de hoofd-façaden over de lengte moeten worden gevonden.

De voornaamste verlangde lokaliteiten zijn de navolgende:

Raadzaal, voor de zittingen van den gemeenteraad, met aanwijzing der zitplaatsen en tafels voor den burgemeester, vier wethouders en vijf-en-dertig raadsleden, den gemeentesekretaris, stenografen en dagbladschrijvers, benevens eene ruime en doeltreffend toegankelijke tribune voor het publiek.

Kamer voor den burgemeester met ruime antichambre.

Vertrek voor de boden en eene leeskamer voor de leden van den raad.

Verder in de nabijheid:

Kamer voor den gemeente-sekretaris.

Id. „ de hoofd-kommiezen.

Id. „ de klerken ter sekretarie.

Id. „ het bureau van het brandwezen.

Id. „ „ „ der verkiezingen.

Id. „ de administratie der publieke gemakkelijkheden, jagt en visscherij.

Id. „ het bureau van den waarborg van gouden en zilveren werken, voor boekwerken enz.

Id. „ het kadaster.

Id. „ de zetters der patenten.

Bodenkamer.

Voorts een ruim archief, met kamer voor den archivaris en leeskamer.

Ter dienste van den Kommissaris des Konings.

Kamer voor den Kommissaris.

Ruime antichambre.

Déchargekamer.

Kamer voor bureau.

Bode.

Archief.

Afdeeling Burgerlijke Stand.

Kamer voor den wethouder, met antichambre.

Id. „ den hoofd-kommies.

Id. „ de kommiezen.

Bureau bevolkingregister.

„ voor huwelijkszaken.

Trouwzaal 2de klasse.

Wachtkamer bij idem.

Groote zaal algemeen trouwen 3de klasse.

Id. wachtkamer.

Id. wachtkamer voor extra trouwen.

Bureau voor aangifte van geboorte.

Id. „ „ van overlijden, bij elk een ruime wachtkamer.

Afdeeling Armwezen.

Kamer voor den wethouder, met antichambre.

Id. voor de kommiezen en klerken.

Archief.

Bodenkamer.

Afdeeling Financiën.

Kamer voor den wethouder.

Id. „ „ gemeente-ontvanger.

Rekenkamer.

Ontvangst van het precario.

Hoofd-kommies.

Kommiezen en klerken.

Archief.

Bode.

Kommissaris direkte belasting.

Kontrôleur id.

Bureau, kommiezen en klerken.

Archief.

Bodenkamer.

Wachtkamer voor het publiek.

Afdeeling Publieke Werken.

Kamer voor den wethouder, met antichambre en bodenkamer.

Kamer voor den hoofd-kommies.

Id. „ de kommiezen en klerken.

Archief.

Afdeeling Militaire Zaken.

Kamer voor den hoofd-kommies.
 Id. „ de kommiezen en klerken.
 Bureau van aangifte.
 Wachtkamer.
 Bodenkamer.
 Archief.
 Zaal voor de loting en voor de zittingen van den militieraad.
 Kamer voor den kommissaris.
 Id. voor het geneeskundig onderzoek met afzonderlijke kleedkamers.
 Id. voor de bureaux van de gewapende dienst.
 Id. voor den militieraad.
 Bodenkamer.
 Bureau schutterij.
 Kamer voor den kolonel.
 Id. „ „ kapitein-adjudant.
 Id. „ „ auditeur-militair.
 Zaal voor repetitie en theorie.
 Kamer voor de kwartiermeesters.
 Id. voor de adjudanten.
 Zaal voor de zittingen van den schuttersraad, met déchargekamer.
 Provoost voor refractaire dienstpligtigen.
 Id. „ onderofficieren.
 Woning van den provoost-geweldige.
 Magazijnen van kleeding en wapenen.

Afdeeling Onderwijs.

Kamer voor den wethouder.
 Id. „ „ hoofd-kommies.
 Bureau „ de klerken.
 Archief.
 Bodenkamer.

Voor de Kamer van Koophandel.

Vergaderzaal.
 Sekretariskamer.
 Bureau en archief.

Politie.

Kamer voor den hoofd-kommissaris, met antichambre.
 Twee kamers voor de kommissarissen aan het hoofd-bureau.
 Kamer voor den hoofd-inspecteur.
 Id. „ de inspecteurs.
 Bureau.
 Wachtkamer dienaren.
 Id. voor het publiek.

Kantoor voor de bouwpolitie.
 Wachtkamer.
 Bureau voor paspoorten.
 Bewaarplaatsen voor suspecten.

Verder:

Zes vergaderkamers voor verschillende kommissiën.
 Woningen voor zes boden, bestaande elke uit 2 à 3 woonkamers, keuken, bergplaatsen enz.
 Leeskamer voor het publiek.
 Lokalen voor de poortiers.
 Ruime toegangen en trappen.
 Privaten en waterplaatsen.
 Bergplaatsen voor brandstoffen en brandblusmiddelen.
 Ruime archiefkamers op de best daartoe geschikte ruimten, zoo mogelijk brandvrij.

Het gebouw moet, overeenkomstig zijne bestemming, in een gepasten bouwstijl worden ontworpen.

De hoofdfacaden kunnen geheel of gedeeltelijk uit gehouwen steen zijn opgetrokken; pleisterwerk of surrogaten mogen niet worden toegepast.

Gelijkstraats verlangt men: eene ruime vestibule, leidende naar den hoofdtrap, toegang gevende naar de raadzaal en bijbehorende lokaliteiten;

de afzonderlijke toegangen naar de verschillende afdeelingen;

de woningen van de boden;
 de trouwkamer 3de klasse en de wachtkamers; de eerste met afzonderlijken toegang voor het publiek.

De zaal voor de zittingen van de nationale militie op deze of op de eerste verdieping.

De bureaux voor aangifte van geboorte en overlijden, met de wachtkamers. De bergplaatsen voor brandstoffen en alle andere vertrekken, die uit den aard der zaak op deze verdieping behooren.

De raadzaal en de voornaamste vertrekken moeten op de eerste verdieping zijn; de overige vertrekken, alsmede de archiefkamers, op de verdere verdiepingen.

De dispositie zoodanig, dat iedere afdeeling op zich zelve kan worden afgescheiden. De binnen-gemeenschap ingerigt, dat in het geheele gebouw voor de inwendige dienst naar alle zijden het verkeer gemakkelijk zij.

Voorts de noodige en doeltreffend geplaatste latrines.

De verwarming moet geschieden, in de groote zalen met heete lucht, in de overige vertrekken met gewone haarden of kagehels.

Op eene zichtbare plaats aan de voornaamste façade een uurwerk met wijzerplaat, klok en toebehooren; voorts geschikte gelegenheid tot afkondiging, van de pui van het raadhuis.

Voor den toegang met rijtuigen naar de voornaamste afdeelingen moet zorg worden gedragen.

Verder worden gevorderd de navolgende teekeningen: de platte gronden der verschillende verdiepingen op de schaal van 7½ streep per el, zoodanig de opstanden en algemeene doorsneden op dezelfde schaal;

eene doorsnede van de raadzaal overlangs en overdwars, op de schaal van 1½ duim per el, en eenige détails van lijstwerken, ornamenten en inwendige versiering op eene schaal van 5 duim per el.

Al de teekeningen moeten zoowel in aantal als aard zoodanig zijn, dat het geheele ontwerp daardoor in al zijne deelen worde verklaard.

Bij de teekeningen moet eene memorie van toelichting worden gevoegd.

De lokalen moeten op de plans door letters worden aangewezen; die letters worden als renvooi op de teekeningen herhaald en door omschrijving verduidelijkt.

De planteekeningen der verdiepingen wenscht men met oost-indischen inkt bewerkt of getint te zien; de overige teekeningen kunnen naar vrije keuze der ontwerpers worden behandeld.

Aan den vervaardiger van het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp zal worden uitgereikt een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van VIJFHONDERD GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd alle binnen- en buitenlandsche bouwkundigen.

TWEDE PRIJSVRAAG.

MONUMENT VOOR HENDRIK DE KEYZER EN JACOB VAN CAMPEN.

Het monument wordt verondersteld geplaatst te zijn in eene groote kerk of hal, zoodanig dat het slechts van de voorzijde kan beschouwd worden, hetzij vrijstaande of vlak tegen een muur geplaatst, hebbende eene breedte van 10 el, bij geëvenredigde hoogte.

De kompositie moet door toepasselijke attributen zooveel doenlijk de herinnering aan beide groote bouwmeesters uitdrukken, zonder een grafmonument te zijn; als hoofdmateriaal wordt marmer gedacht.

De voorzijde van het monument met eene passende balustrade of hekwerk voorzien, zonder nogtans den beschouwers hinderlijk te zijn.

Men verlangt de tekening van den platten grond en de opstanden op eene schaal van minstens 3 duim per el, of zoo veel grooter als ter juiste beoordeeling van het geheel het meest geschikt is.

De détails der lijstwerken en versieringen moeten zijn op ¼ der ware grootte.

Eene toelichtende beschrijving wordt tevens verlangd.

Voor het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp wordt uitgelooft een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, benevens eene premie van TWEEHONDERD-VIJFTIG GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd de leden van de Maatschappij.

DERDE PRIJSVRAAG.

SPOORWEG-STATIONS-GEBOUW NABIJ EEN DORP.

Het gebouw wordt gevraagd voor een tussenstation in eene landelijke streek, in de nabijheid van een dorp.

Het zal moeten bevatten:

eene ruime vestibule;
 een wachtvertrek met kleinen salon;
 een vertrek voor goederen-bureau;
 een id. voor de afgifte van plaatskaartjes;
 eene woning voor den stationschef, bestaande uit drie kamers en keuken, bergplaats enz.;

latrines voor het publiek;

een overdekt perron aan de zijde van den spoorweg.

Het moet in een bevalligen stijl worden ontworpen, zonder echter het karakter van een landhuis of villa te bezitten.

Op eene zichtbare plaats zal een slag-uurwerk met wijzerplaat worden aangebragt.

Het materiaal zooveel doenlijk gebakken steen, de lijstwerken hardsteen, met ruime toepassing van ijzer voor de daarvoor vatbare konstruktien.

Men verlangt de plans, twee opstanden en doorsneden over de lengte en breedte op eene schaal van 1½ duim per el, alsmede eene toelichtende beschrijving.

Van bijzondere konstruktien moeten de détailteekeningen zijn geteekend op eene schaal van 5 duim per el.

Voor het der bekrooning waardig gekeurd ontwerp wordt uitgelooft een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van HONDERD GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd de leden van de Maatschappij.

BUITENGEWONE PRIJSVRAAG.

Men verlangt een „Overzicht van de geschiedenis der bouwkunst in Nederland, van de komst der Romeinen tot het begin dezer eeuw”; met uiteenzetting van de wijze waarop zich die kunst onder de verschillende regeringsvormen heeft ontwikkeld, en met aanduiding der onderscheidene typen in hetzij nog aanwezige, hetzij door afbeeldingen of door beschrijvingen bekende gebouwen.

De wijze van toepassing der materialen, zoowel van

inheemsche als vreemde herkomst, en de invloed daardoor op de bouwvormen uitgeoefend, moeten in algemeene trekken aangewezen en met voorbeelden of schetsen in omtrek toegelicht worden.

Eene opgaafe van de namen der meest bekende bouwmeesters en van de tijdperken van hunnen bloei wordt wenschelijk geacht.

Eene aanwijzing van bronnen, tot staving van het aangevoerde, wordt aan het slot der verhandeling verlangd.

Bijlage III.

RAPPORT DER KOMMISSIE VAN BEOORDEELING OVER DE ONTWERPEN,

ingekomen als antwoorden op de eerste prijsvraag: „EEN RAADHUIS VOOR DE HOOFDSTAD DES RIJKS,” door de Maatschappij TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST, bij gelegenheid van haar vijf-en-twintigjarig bestaan, in het jaar 1867 uitgeschreven.

De ondergeteekenden, vereerd door de uitnoodiging tot beoordeeling der ontwerpen, ingezonden op de eerste der vier buitengewone prijsvragen, door de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst*, bij gelegenheid van haar vijf-en-twintigjarig bestaan in het jaar 1867 uitgeschreven, hebben zich, na afzonderlijke kennisneming van de elf ingekomen mededingende ontwerpen, — die behalve de schetsen bij de beschrijvingen ingelascht, te zamen 92 teekeningen bevatten, — ingevolge art. 23 der wet op den 30 Mei des jaars 1868, vereenigd tot het gemeenschappelijk beoordeelen der ontwerpen en leggen hierbij den uitslag van hun onderzoek aan het bestuur der Maatschappij over. In de eerste plaats volgen hieronder de uittreksels van de verschillende door elk der leden schriftelijk opgemaakte rapporten.

De ontwerpen zijn gerangschikt naar de volgorde van toezending.

Ontwerp n°. 1 met het kennelijk teeken , bevat 9 teekeningen, als:

de bladen 1, 5 en 9, platte gronden,
 „ „ 2, 3 „ 4, opstanden,
 het blad 6, doorsnede over de lengte,
 „ „ 7, „ „ „ breedte en
 „ „ 8, groote doorsnede raadzaal benevens profillen, en eene toelichtende beschrijving in de fransche taal.

De grootste lengte van het gebouw is 92.60 el, de grootste breedte met de voorsprongen is 55 el; zonder de voorsprongen bedraagt de breedte 48 el.

1ste verdieping. De indeeling is over het geheel zeer goed, de trouwzalen hebben eene voldoende afmeting, die der 2de klasse is 8 bij 9 el, die der 3de klasse 9 bij 16 el.

Het geheel moet behandeld worden als eene schets, die ten grondslag zal kunnen strekken tot eene latere meer uitvoerige behandeling van het onderwerp.

Aan de der bekrooning waardig gekeurde verhandeling zal worden toegekend een VEREEREND GETUIGSCHRIFT, met eene premie van DRIEHONDERD GULDEN.

Ter mededinging worden uitgenoodigd de leden der Maatschappij en belangstellenden, in het koninkrijk der Nederlanden geboren of aldaar woonachtig.

De trappen zijn zeer goed geplaatst, alleen wordt er een gemist voor de bovenvertrekken van de afdeling politie, omdat de trap bij I. D te ver verwijderd is van de vertrekken G tot M en de entresols. Twee kantoren (*chancelleries*) worden hier overbodig geacht.

2de verdieping. De groote raadzaal, die zeer goed gelegen is, doch waarin de plaatsen niet doeltreffend verdeeld zijn en waarbij eene ontvangkamer met een kleederenbewaarplaats ontbreken, heeft 24 el lengte bij 11 el breedte, is 9.50 en tot het hoogste punt 14 el hoog en alzoo van zeer goede afmeting. Zij is voorzien van twee hoog balkons of gaanderijen voor het publiek; de toegangen tot deze zaal, zoo wel als tot de gaanderijen, zijn gemakkelijk; de verlichting is mede zeer goed, ofschoon andere lokalen daarop niet ten volle aanspraak kunnen maken, omdat er zoowel hier als op de andere verdiepingen vertrekken zijn, die te weinig licht, of het slechts uit de tweede hand ontvangen; ook is het niet goed te keuren dat sommige diensttrappen hun licht door de privaten moeten ontvangen.

3de verdieping. De indeeling van deze verdieping is goed, de verlangde vertrekken zijn in hoofdzaak gegeven en van zeer geschikte afmetingen.

Van de entresols zijn geene plattegrondteekeningen gegeven; volgens de doorsneden zijn zij even als die der boven- en beneden-verdiepingen. De laagste vertrekken van de entresols zijn ruim 3 el hoog, tusschen de vloeren en plafonds; voor de kleine vertrekken moge dit voldoende zijn, voor vele der belangrijkste bureaux, die hier geplaatst worden, is die hoogte te gering; om op die entresols de wapenkamers te brengen zal veel kosten en de inrigting zal niet doeltreffend zijn.

Het karakter voor het gebouw aangegeven, in den italiaanschen Renaissance-stijl, doet zich goed en monumentaal voor. De onderbouw is streng en ernstig, en wordt als versterkt aangetoond door den flauwhellenden stand der muurvlakken, waarin de raam- en lichtkozijnen loodrecht zijn gesteld. De bovenbouw is in meer sierlijken stijl uitgevoerd. In de lichtramen der hoekkamers van de achter- en zijgevels is geen voldoende overeenstemming. De toegangen van buiten zijn gemakkelijk en de inwendige kommunikatie evenzoo; evenwel ontbreekt een monumentale hoofdingang, als zijnde de bestaande onvoldoende; voor de verschillende afdelingen zijn ook geene afzonderlijke toegangen aangewezen, en de enkele doorrid voor rijtuigen naar de binnenplaats benadeelt aanmerkelijk de inwendige gemeenschap en doet het uitwendig karakter des voorgevels zeer te kort.

De daken, die wij niet verborgen wenschen, nemen evenwel hier een zeer belangrijke hoogte in; dat van de middenkap des achtergevels heeft eene hoogte van 16 el, zonder dat daarvoor eene andere bestemming dan tot bloote overdekking is aangewezen.

De op het middendeel voorgestelde toren is bevallig van vorm, doch in overeenstemming met den geheelen bouw wel wat tenger.

De hoogte tot het plat onder den toren is 38 el boven den beganen grond. De hoogte van den windwijzer is 62 el daarboven.

De doorsnede-teekeningen zijn in overeenstemming met de plattegronden en opstanden.

De buitengewone zwaarte der muren kan zoowel uit de doorsneden als uit de plattegrond-teekeningen worden opgemerkt; zoo zijn eenige buitenmuren ongeveer 1.75 el dik, de pijlers van de voor- en zijgevels zijn 2 el zwaar; de muren aan de binnenplaatsen zijn ruim 1 el dik. Van den toren en de kleine bekappingen zijn geen voldoende doorsneden gegeven, en er is te weinig van de verschillende konstruktien aangetoond.

De groote doorsnede van de raadzaal, alleen in lijnen uitgevoerd, doet den stijl en de goede ordonnantie fiks uitkomen; de weinige details zijn zeer goed, evenwel worden de kandelabre-dragende leeuwen niet karakteristiek geacht.

Al de teekeningen zijn duidelijk, vlug en met groot schetstalent uitgevoerd. Van de raam- of deur-indeelingen is weinig aangetoond. Uitgezonderd sommige niet aangeduide onderdeelen benevens de vreemde en voor dit gebouw niet passende gevleugelde figuren, als hoekversieringen der daken en van den toren, en het dikwerf herhaalde en hier weinig passende rijkswapen, wordt dit ontwerp als eene gelukkige gedachte en een goed plan aangemerkt, dat vooral uitmunt door de geregelde verdeeling, goede opstanden en doorsneden.

De meesterlijke en schetsachtige wijze van voorstelling, even als de over het geheel breede en juiste opvatting van het plan, doen enkele van de gemaakte aanmerkingen veel minder als gebreken voorkomen.

De toelichtende beschrijving geeft slechts het hoog noodzakelijke aan; zij munt uit door korthed; over materiaal enz. wordt niets gezegd.

Ontwerp n°. 2, met het motto: *Civium concordia urbis salus*, bevat 11 teekeningen, als:

blad 1, plattegrond gelijkstraats,
 „ 2, bel étage,
 „ 3, 1e verdieping,
 „ 4 en 5, 2e en 3e verdieping,
 „ 6 „ 7, voorname opstanden,
 „ 8 „ 9, doorsneden,
 „ 10, doorsnede raadzaal,
 „ 11, details,

benevens eene toelichtende beschrijving.

Bij dit ontwerp zijn de bij het programma opgegeven afmetingen van 100 el lengte en 50 el breedte juist gevolgd, hoewel door den voorsprong van den voorgevel de grootste breedte op 55 el is gebragt.

Blad 1. Verdieping gelijkstraats.

De vier deuren voor rijtuigen zijn elke slechts 2.20 el breed, hetgeen te smal is vooral voor de ruim 16 el lange zijdoorgangen; evenzoo is eene hoogte van 3 el te laag om met rijtuigen bereden te kunnen worden.

De beide aan den achtergevel uitkomende vestibules zijn armelijk. De privaten en waterplaatsen aangebragt in de hoekpavillons kunnen daar niet doeltreffend genoemd worden; zij worden verlicht door kapitale boogvensters van 2½ bij 4.80 el, doch beletten het toetreden van licht in de gangen. De hoekpavillons verdienen, omdat zij aan beide zijden licht ontvangen, eene betere bestemming; voor hoofdlokalen worden die plaatsen uitmuntend geacht, iets dat hier geheel uit het oog is verloren door de plaatsing der privaten en provoosten.

De hoofdtrap is weinig sprekend, kaal en zeer zeker niet monumentaal; deze en de andere diensttrappen, zoowel hier als op de overige verdiepingen, zijn goed geplaatst.

De provoosten op de benedenverdieping aan de straatzijde uitkomende, zijn niet goed gelegen; evenzoo zijn de hokken bestemd tot bewaring van aangehouden en verdachte personen, uitkomende aan den voornamen gevel, niet goed geplaatst, daar zij de toetreding van het licht tot de zijgangen belemmeren.

De toegangen tot de calorifères zijn niet doeltreffend.

Bij de lotingzaal worden de kamers voor keuring gemist; die op de verdieping gelijkvloers zijn te ver van de lotingzaal verwijderd.

De wachtkamer voor politiedienaren, van 4½ bij 6 el, is te klein.

De wachtkamer voor het publiek is van gelijke grootte en wordt even zoo te klein geacht.

De verdeeling der verschillende vertrekken is overigens regelmatig.

De straatverlichting langs en om het gebouw, en bij de omgaande verhoogde voetpaden, is ruim voldoende.

Blad 2. Het portiek voor afkondigingen is bij de trappen niet met hekken afgesloten.

De aanmerkingen bij blad 1 over privaten en gangen zijn ook hier zoowel als op de andere plattegrondteekeningen toepasselijk.

De lokalen voor militaire zaken aangebragt zijn boven de lokalen van de politie zeer goed.

De kamer voor de zitting van den schuttersraad C^e wordt schaarsch verlicht, doordien de in het midden gestelde schoorsteen het licht belet toe te treden; datzelfde geschiedt bij de déchargekamer D^e.

De archiefkamer voor militaire zaken E^e is 3½ bij 5 el groot en veel te klein.

De trouwzaal 2e klasse, 9 bij 6 el, is klein doch voldoende; de daarbij aangegeven wachtkamer is goed.

De trouwzaal 3e klasse heeft zeer ongunstige afmetingen; zij is lang, smal en laag; met de kamer voor het publiek aaneengesloten is zij 27 el lang en slechts 6 el breed.

Het kabinetje voor den wethouder van den burgerlijken stand is juist ter zijde van de privaten; wie naar die privaten gaat, moet langs deze kamer.

De bodenkamer P^{re} is, in evenredigheid van het kabinet voor den wethouder, te groot; de eerste is 7.70 bij 4.70 el.

Blad 3. De groote raadzaal, 14 bij 25.50 el, waarbij ook de ruimte voor het publiek, met eene balie van het overige gedeelte der zaal afgesloten, is van fiksche afmeting, doch te schraal verlicht. Bij eene zoo groote zaal zijn gaanderijen voor het publiek wenschelijk.

De kamer voor den burgemeester, 4.80 bij 6.80 el, is klein, te dicht bij de sekretarie en te ver van de raadzaal verwijderd.

De sekretarie 5.40 bij 12 el, heeft eene voldoende afmeting. De bodenkamer U is grooter dan die van den burgemeester.

De vertrekken Y en Z, die 5 bij 7 el meten, worden „kabinetjes” genoemd.

Dat de keukens bij de hoofdtoegangen gevonden worden verdient afkeuring.

Blad 4. De bodenkamers O, U en A^e zijn te ver van de trappen verwijderd en moeilijk voor het publiek te vinden.

Voor de raads-kommissiën is een kamer te veel gegeven.

De generale archief-kamers zijn ruim, goed en doeltreffend geplaatst.

Blad 5. Wat hierop voorkomt is van eene goede indeeling en biedt welligt te ruime althans zeer kostbare bergplaatsen aan. De gangen zijn, even als op de andere plans, slecht verlicht.

Ontwerper zegt in zijne memorie, de privaten in de hoeken te hebben geplaatst, omdat daar ruim licht en deze ruimte eene voor ieder gemakkelijke begaanbare plaats is. Wij meenen dat het beste gedeelte van het gebouw, de pavillons, daarvoor niet bestemd moet worden; vergelijkt men in de opstanden de privaten met de daarvoor bestemde lichtramen, dan doen die lichtramen eerder eene belangrijke zaal vermoeden.

Blad 6 en 7. De beide opstandteekeningen, ontworpen in den romeinschen paleisstijl, doen zich deftig voor, doch zijn niet in harmonie met elkander; de reeds gemaakte aanmerking betreffende te kleine deuren voor rijtuigen is ook hier van toepassing.

De toren verheft zich vreemd uit den zijgevel; het zwelende van een gedeelte achten wij in strijd met het algemeen karakter; evenzoo zijn bij dezen stijl de daken te hoog en is de vorm der dakvensters niet gelukkig.

De bekrooning van den gevel met een opgebouwde uurwerkkast levert volstrekt geen gunstig effect.

Blad 8 en 9. De doorsneden zijn getrouw aan de plattegronden en opstanden; alles is daarbij goed en duidelijk aangetoond.

De onderbouw van den toren tusschen de derde verdieping en het klokkenspel is te zwak, dewijl daarin geene betimmering aangebragt, of eene versterkingskonstruktie aangetoond is.

De ijzeren kappen zijn te vlak, en de muren te dun; evenzoo is de lantaarn boven den hoofdtrap te vlak.

Blad 10. De doorsnede van de groote raadzaal is duidelijk en met de overige teekeningen zeer goed voorgesteld. Deze doorsnede doet eenigermate denken aan eene navolging van VAN CAMPENS groote Burgerzaal in het paleis op den Dam alhier.

Blad 11. De détails en het lijstwerk, met uitzondering van het beeldwerk, zijn duidelijk en goed; evenwel is door ontwerper geene enkele aanduiding van een deur of lichtkozijn gegeven.

De stijl van het gebouw is eene navolging van de bekende bouwworden; de dorische, ionische en korinthische zijn op elkander gesteld, en hoewel wat eentoonig voor een gevel van 100 el lengte, biedt toch die eenvormigheid, voor de inwendige verdeeling zoowel als voor het uitwendige, eenige voordeelen aan.

Voor de rookgeleidingen is in de plans of doorsneden bijna niets aangetoond.

Alle vertrekken bij het programma verlangd zijn bij dit ontwerp in hoofdzaak aanwezig.

Het geheel is, behoudens de genoemde aanmerkingen, een vrij goed plan, heeft wel eigenaardige verdiensten, doch geene die het voor bijzondere onderscheiding aanbevelen.

De beschrijving is uitvoerig en goed ingerigt; zoowel uit het begin van die beschrijving als uit het slot, blijkt dat de ontwerper aan de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* een zeer warme belangstelling toedraagt.

N°. 3, met motto: *Die Kunst ist ewig*, bevat 11 teekeningen, als:

- blad 1, plattegrond gelijkstraats,
- „ 2, „ 1^e verdieping,
- „ 3, „ 3^e „
- „ 4, „ kelderverdieping,
- „ 5, voorname opstand met toren,
- „ 6, opstand zijgevel,
- „ 7, doorsnede over de lengte,
- „ 8, „ breedte,
- „ 9, „ raadzaal,
- „ 10 en 11, profillen, lijsten enz.,

benevens eene uitvoerige toelichtende beschrijving in de duitsche taal.

De hoofdafmetingen beantwoorden wat de oppervlakte van het bouwterrein betreft vrij goed aan het programma.

Blad 4. Sous-terrain. Deze verdieping gaat met drie treden van den beganen grond in, en bevat boden- en portierswoningen, bergplaatsen, reservoirs, verwarmingstoestellen enz. Er zijn ingangen aangegeven, twee in elken zijgevel en twee in den achtergevel.

De groote kelderruimen kunnen gedeeltelijk overbodig geacht worden.

De vier stooktoestellen zijn goed geplaatst.

Blad 1. De indeeling geeft goede en regelmatige hoofdvormen; evenwel geven de groote corridors over het algemeen kleine vertrekken, en worden de middenkamers uit de tweede hand verlicht. Worden voor vele bureaux waarvan de wachtkamers te ver verwijderd zijn, de vertrekken te klein geacht, niet minder is dit het geval voor de trouwkamer 3^e klasse, die slechts 9 bij 7 el groot is; de overige bureaux zijn veelal 4.80 bij 5.80 el groot.

De kamers in de pavillons zijn ruimer en uitmuntend ingedeeld.

De privaten en urinoirs zijn in overvloed aangebragt, goed geplaatst en verdeeld over den uitgestreken bouw, ofschoon sommigen zonder licht en lucht zijn.

Het aantal van 16 urinoirs op de binnenplaatsen mag wel als overtollig genoemd worden.

De gangen gaan langs de binnenplaatsen, en zijn dus uitstekend goed verlicht.

De kamer voor den hoofd-kommissaris, ofschoon bij den

voornamen ingang gelegen, is 2.80 bij 4.80 el, en veel te klein; zij kan geen kamer genoemd worden.

Het hoofdbureau van politie is te ver van den ingang verwijderd; die ingang moet hier toch zeker in den zijgevel gedacht worden.

De wachtkamer voor de politiedienaren is te klein.

Blad 2. De raadzaal, groot 10 bij 19 el, is goed geplaatst; doch het daarbij behorende balkon kan niet worden betreden dan uit de zaal; mag dit in sommige gevallen goed zijn, als algemeene regel kan het niet goedgekeurd worden.

De bergplaatsen voor brandstoffen zijn niet goed gelegen.

Blad 3. De burgemeesterskamer is van goede afmeting en goed geplaatst.

De verschillende bureaux zijn veelal te klein, en daarin is geen voldoende plaats voor kasten enz.

Ook zijn de kommissiën-kamers slechts 5 bij 3.80 el metende te klein geacht.

Over het algemeen zijn de diensttrappen onvolledig verlicht; die welke naar het vertrek van den kommissaris des konings geleidt is slechts 0.70 el breed. Dat de boden en de gevangen op de bel-étage moeten logeren is met de strekking van deze verdieping in strijd. Ook is de hoofdtrap niet gunstig gelegen voor eene vrije toetreding van daglicht.

Blad 5. De hoofdverdeeling is regelmatig, de toegangen zijn gemakkelijk, de hoofdvormen zijn in romaanschen stijl opgevat. Het minst voldoet daarbij de bovenbouw van de pavillons, die bij het overige kaal en gedrongen uitkomen; evenzoo worden bij de aangenomen stijlmotieven de vlakke daken met deze strijdig geacht.

De groote en lange oprijd voor rijtuigen naar den hoofdingang is, bij de gegeven 3.50 el breedte, zonder andere afsluiting te smal; voor schrikachtige paarden is deze toegang gevaarlijk; ook kunnen voetgangers den hoofdingang niet betreden dan dwars over de paardenbanen, hetgeen bij drukke gelegenheden belemmerend is.

De klokketoren is zwaar, in vorm en détail somber, en heeft een kerkelijk en voor een raadhuis onbevallig aanzien.

Blad 6. De zijgevel stemt in hoofdzaak overeen met den voorgevel; de middeningang met het fronton is gezocht, niet schoon en welligt alzo ingerigt om met de ramen te strooken, doch in geen enkel opzigt verkieslijk.

Blad 7. Blijkens deze lange doorsnede zijn alle gangen met kruisgewelven overdekt, hetgeen eentoonig zijn moet.

De hoofdtrappen zijn niet duidelijk aangegeven. De verdiepingen hebben eene goede hoogte; doch de vele lichtkozijnen op de binnenplaatsen, alleen dienstig tot gangverlichting, zijn wel wat overdadig.

De kapkonstruktie is aangetoond.

Blad 8. Op de korte doorsnede komen de kleine binnenplaatsen bij zulk een aanzienlijke hoogte van het gebouw ongunstig uit, en doen de opstanden dezer binnenplaatsen zich onbehagelijk voor.

Blad 9. De groote doorsnede van de raadzaal is vrij goed, doch door de overwelling en de hooge lichten zal die zaal een gedrukt voorkomen hebben.

Blad 10 en 11. De détails der hoofdljsten zijn goed en duidelijk geteekend; het beeldhouwwerk kan op dezen lof geen aanspraak maken.

De teekeningen zijn in zeer nette lijnen uitgevoerd. Het plan heeft wel verdiensten, doch wordt om zijnen bijzonderen bouwstijl beneden de beide voorgaande ontwerpen gesteld.

Een tekening van den opstand des achtergevels is niet gegeven; blijkens de plattegronden kan deze niet gelijk zijn aan den voorgevel.

In de toelichtende beschrijving acht de ontwerper den rondboog, of liever den byzantijnschen stijl, den meest geschikt voor een raadhuis. Beoordeelen zijn niet van dit gevoelen, en beweren dat voor een monumentaal stadhuis de gekozen en vreemd omgewerkte byzantijnsche- of oude kerkbouw-motieven geen aanspraak op bijzondere goedkeuring kunnen maken.

Nº. 4, met motto: *Baksteenbouw*, bevat 6 teekeningen, als:

- blad 1, plan begane grond,
- „ 2, „ 1e verdieping,
- „ 3, „ 2e „
- „ 4, hoofd façade,
- „ 5, détails, vensters en lijst,
- „ 6, doorsnede raadzaal,

benevens eene toelichtende beschrijving.

Opstanden van zij- en achtergevels en doorsneden over de lengte en breedte zijn niet gegeven.

Ontwerper heeft aan het programma voldaan, wat betreft de toepassing van gehouwen- en baksteen. De benedenbouw bestaat blijkbaar uit bremer-, bentheimer- of anderen lichtkleurigen natuurlijken steen, en de bovenbouw uit baksteen. Volgens zijne memorie acht hij de klei als het meest voor *Nederland* gewigtige en geschikte materiaal tot bouwen, en de aanwending daarvan niet in strijd met het programma. Met eenige uitzonderingen heeft hij den geheelen bouw in baksteen gedacht met ruime toepassing van vormsteen. Ook zijn zijne ornamenten en friezen van gebakken klei.

De gekozen stijl is een mengsel van gothisch en romaansch. Voor de gevels, zegt hij, is de rondboogstijl en voor de binnen-architectuur de rond- en segmentboogstijl gevolgd. Ontwerper acht toch zeker den benedenbouw tot geen der genoemde stijlen te behooren.

De hoofdafmetingen beantwoorden juist met de voorsprongen aan die van het programma. De voorsprongen zijn gering; om de planlijnen van het ontwerp meer te doen uitkomen, had men den voorsprong van den voorgevel grooter gewenscht.

Blad 1. De letters tot aanwijzing van sommige lokalen zijn niet juist aangeduid.

De bergplaatsen voor brandblusmiddelen zijn te klein. Over het geheel zijn de gangen niet voldoende verlicht.

De trouwzaal 3e klasse, op deze verdieping goed gedacht, meet 11 bij 6 el en is te klein. De hierbij behorende gang tot toegang voor het publiek is geheel donker.

De vier entrées of kleine deuren, voor de verschillende afdelingen, komen in de opstanden zeer ongelukkig uit; zij geven ook inwendig reeds dadelijk een onregelmatig aanzien, hetgeen vooral bij gebouwen als het hier bedoelde zich niet mag voordoen.

De vorm der beide groote binnenplaatsen is niet goed gekozen; hoekuitstekken moeten daarbij zooveel mogelijk vermeden worden. De vier kleinere binnenplaatsen zijn slechts luchtkokers.

De kamer voor politiedienaren en de daarbij behorende wachtkamer zijn te klein; de gang daarbij is donker.

De zaal voor de loting is veel te klein; die voor den portier daarbij is even groot.

De wachtkamer bij de lotingzaal is ongunstig aan de andere zijde van den hoofdingang gelegen.

In het midden van den doorgang voor rijtuigen staat een pijler, die zeer hinderlijk is.

Over het geheel is de indeeling minder doeltreffend dan die van een der voorgaande ontwerpen.

Blad 2. De raadzaal is onvoldoende verlicht en de zitplaatsen zijn ongeschikt verdeeld.

De hoofd-kommies van den wethouder ambtenaar van den burgerlijken stand heeft een veel grootere kamer dan de sekretaris der stad; de laatste heeft in den regel over de geheele administratieve inrigting van het raadhuis het oppertoezicht.

De kamer voor extra trouwen is te klein.

De kamer voor den kolonel kommandant der schutterij heeft slechts de halve grootte van die voor den kapitein-adjudant.

De calorifères zijn ongeschikt aangebragt bij de privaten; het aantal dezer laatsten en der waterplaatsen is te gering. Kunstmatige warmte van stooktoestellen moet zooveel mogelijk bij privaten en urinoirs geweerd worden.

Blad 3. In het algemeen ontbreken hier hoofdvertrekken en is de indeeling ongunstig.

Blad 4. De bij-ingangen, op blad 1 reeds aangehaald, komen hier zeer onbetekenend en ongelukkig uit; zij gelijken wel ingangen voor zeer eenvoudige woonhuizen.

Het karakter kan in vele opzichten voor een raadhuis

in den tegenwoordigen tijd niet verdienstelijk genoemd worden. De holgebouwde daken verdienen afkeuring; ook zijn de zoogenaamde kanteelingen niet in overeenstemming met den tegenwoordigen tijd; de verbazende opbouw boven de goten is af te keuren; de détails zijn niet alle behagelijk; zoo ook zijn de schuinliggende wapenschilden overbodig. Het groote torenvlak is kaal. De groote en fraaije roset aldaar met de wijzerplaat is goed, doch de drie daarboven gestelde kleine lichten zijn niet aanbevelenswaard om een goed geheel te vormen.

Blad 5. De détails van de hoofdljsten en de ramen zijn uitmuntend geteekend, en hebben ook in ordonnantie vele verdiensten; ofschoon de raamverdeling gewijzigd is bij die op de opstandteekening voorgesteld.

Blad 6. Deze doorsnede is zeer goed geteekend en van goede ordonnantie. De lichten worden hierbij geheel anders voorgesteld dan op de plattegronden.

In het geheel is dit plan goed voorgesteld en zijn sommige deelen als baksteenbouw niet onverdienstelijk; doch over het algemeen is het bouwkarakter niet dat voor een raadhuis. De gemaakte opmerkingen alsmede het gemis van de gevorderde teekeningen voor de zij- en achtergevels, en van de lange- en korte doorsneden, zijn oorzaak dat dit ontwerp niet voor aanbeveling in aanmerking kan komen.

Nº. 5 met motto, *Aan VAN CAMPEN*, zonder toelichtende beschrijving ¹⁾ bevat 11 teekeningen, als:

- blad 1, kelder plattegrond, (doortrekpapier)
- „ 2, plan begane grond,
- „ 3, „ insteekverdieping,
- „ 4, „ bel-étage,
- „ 5 en 6, plan vierde en vijfde verdieping,
- „ 7, opstand voorgevel,
- „ 8, „ zijgevel,
- „ 9, „ middendeel achtergevel,
- „ 10, doorsnede over de lengte,
- „ 11, „ „ „ breedte.

De geheele lengte van het ontwerp zonder de zijsprongen is 106 el, doch met die voorsprongen bedraagt zij 112 el. De breedte zonder de voorsprongen is 60 el; de voorsprong van den hoofdgevel is 9 el en die in den achtergevel 7 el, zoodat de geheele breedte 76 el bedraagt, en dus, zoowel als de lengte, de bij het programma bepaalde afmeting met een vierde overtreft.

Blad 1. Deze plattegrond wijst voor elke afdeling eene

¹⁾ Eerst nadat de ontwerpen bij twee der vijf beoordeelaars tot voorafgaande kennisneming waren rondgezonden, is eene beschrijving, met enkele potloodschetsen en nog drie détailteekeningen, bij het bestuur ontvangen.

bergplaats aan voor brandstoffen, waarbij het begin van een *montoir*, benevens twee plaatsen voor verwarmingstoestellen en een vrijen kelder.

Blad 2. De indeeling is zeer geordend en iedere afdeling goed uit elkander gehouden; alle vertrekken en gangen zijn goed verlicht; doch privaten aan den voorgevel te bouwen, is even zonderling als afkeurenswaard.

De hoofdingangen voor elke afdeling zijn met de bijzonder aangebragte diensttrappen geschikt en doeltreffend gelegen en geordend.

Voor de politie-afdeeling, die goed in het midden van den achtergevel is aangebragt, bestaat geen hoofdingang; heeft ontwerper dien van den voorgevel daaraan toegedacht, dan is deze zeer afgelegen. De kleine zijtrap, voor dienaren aangewezen, kan toch ook geen ingang voor de politieafdeling genoemd worden.

De trappen, zoowel algemeene als bijzondere en brandvrije, zijn goed en overvloedig in aantal aangebragt.

Vertrekken zijn er in overvloed, welligt het gevolg van de meerdere bebouwde ruimte dan bij het programma is vastgesteld. Zoo bevinden er zich ook verscheidene doorgaande *montoirs* die niet gevraagd zijn.

De trouwzalen zijn goed; die voor de 3^e klasse benevens de schutters-exercitiekamer zijn elke 22.50 el lang en 9.50 el breed. Bij ieder dezer lokalen bevindt zich een voorportaal voor het publiek, lang 9.50 en breed 5 el. Zij ontvangen ter wederzijde licht van de binnenplaatsen. De hier aangebragte schutterszaal zal bij gebruik te veel gedruisch voor de omringende en meer rustvorderende deelen van het gebouw veroorzaken.

Blad 3. De insteekverdieping gaat over eenige deelen van het gebouw, en bevat, voor elke afdeling, bodenkamers, kamers voor het doen van aangifte, alsmede eenige voldoende vertrekken voor de politie, de afkondigingsplaats enz.

Blad 4. De bel-étage is van alle noodige vertrekken voorzien, en geregeld ingedeeld met verschillende groote zalen, als: trouwkamers, de raadzaal, die 21 el hoog en onvoldoende verlicht is, vertrekken voor den kommissaris des konings, burgemeesterskamer enz. De pavillonskamers zijn uitmuntend gelegen en van goede grootte, 8.50 bij 8.50 el, met zij- of voorlokalen van 8.50 bij 2 el door bogen afgescheiden.

Bijna alle vertrekken hebben halfronde balkons voor de ramen, hoogst waarschijnlijk aangebragt voor de symmetrie, ofschoon zij niet overal noodig geoordeeld kunnen worden.

De burgerzaal of groote vestibule is eene uitmuntende, ruime wachtkamer van 20 bij 29 el oppervlakte, waarop alle hoofdvertrekken uitkomen, doch heeft geen goede verlichting.

De op de binnenplaatsen uitgebouwde gedeelten voor kommissiekamers zijn goed; evenwel worden die binnen-

plaatsen daardoor gedeeltelijk slechts 3 el breed, hetgeen bij de zeer belangrijke hoogte des gebouws te gering is voor toetreding van licht en lucht. Zonder deze uitbouwingen zijn de vier binnenplaatsen elke 9 el breed.

Blad 5. De vijf groote of hoofdzalen gaan door deze vierde verdieping heen. De hier aanwezige vertrekken zijn verschillende bureaux bij de afdeelingen, alle van goede afmeting en voldoende van licht voorzien; de vertrekken bestemd voor de bevolkingsregisters zijn wel wat hoog. De kamers voor sommige hoofdkommissen zijn integendeel te klein uitgevalen, gelijkende op portalen of gangen van 2.30 el breedte bij 6.75 el lengte of diepte.

Blad 6. De vijfde verdieping is doeltreffend voor de archieven ingerigt, en wel voor elke afdeeling boven de daarbij behorende vertrekken en met bijzondere toegangen. Tevens zijn hier de wapenkamers op passende wijze boven de militaire afdeeling aangebragt.

Alleen op deze plattegrondteekening zijn de rookkanalen aangewezen, hoewel die op de voorgaande plattegronden niet gemist kunnen worden.

De toegangen voor rijtuigen zijn buiten het gebouw, aldaar overdekt en niet door het gebouw gaande.

Blad 7. Hoofd-façade. De stijl van den geheelen bouw is gemengd, de onderbouw en hoofdingang zoo kaal mogelijk, strak en vlak; die van de bel-étage sterk sprekende en overdadig versierd, met ruime toepassing van het pilaster-systeem.

De hoogte der doorgaande muren is ongeveer 30 el, voor de zijgevels die in straten uitkomen is dat veel te hoog; omdat daardoor te veel licht benomen wordt.

De vier rotondes of koepels op de pavillons zijn gedrukt.

De hoofdkoepel op den middenbouw moet zich in werkelijkheid nog veel gedrukt dan op de tekening voordoen, door zijnen lagen stand op het midden van den bouw, en zal niet te zien zijn dan op betrekkelijk grooten afstand. Zoo ook zal de klok, die het middendeel op ondoeltreffende wijze bekroont, door hare hoogte onzichtbaar zijn van de straat.

De aangebragte versieringen zijn, zoowel op deze tekening als op de overige façaden en vooral die in de memorie ingelascht zijn, te onbeslist om er over te kunnen oordeelen, en doen denken aan een soort van tooverpaleis uit de Duizend-en-een-nacht.

De plaats voor afkondigingen, in de tusschenverdieping aangetoond, is vrij doelmatig gekozen.

Blad 8. De zij-façade heeft dezelfde eigenschappen als de hoofd-façade, doch verliest nog meer door het te gedrukte portiek voor en boven den hoofdtoegang aangebragt; zijnde dit portiek tevens geheel in strijd met het overige karakter des gebouws.

Blad 9. Het bevestigt zich bij dit middendeel der achter-façade dat er geen hoofdtoegang voor de politie is, zoo als bij den beganen grond is gezegd.

De frontonversiering geeft een onaangename indruk, zij is ongepast en veel te groot voor de daaronder gestelde kleine lichten.

Blad 10. Lange doorsnede. De doorsnede volgt niet geheel de lijn daarvoor in de platte gronden aangetoond.

De hier aangewezen lessenaardaken, gesteld op den kalen bovenbouw, naar de binnenplaatsen hellende, verhoogen onnoodig de muren aan de straatzijde en belemmeren, zoo als hiervoor is gezegd, de toetreding van het licht in de nabijgelegen straten.

De zeer groote burgerzaal, van 20 el hoogte onder de laagste, en van 29 el hoogte onder de hoogste bekoepeling, komt hier goed uit, doch zij heeft voor hare grootte te weinig licht. De decoratie is te onbestemd aangegeven; al mogen ook sommige vormen bij goede uitvoering niet ongelukkig gekozen zijn.

Voor de konstruktie van dit groote ligchaam, waarop in het midden een toren moet worden gesteld, is bijna geene aanwijzing gegeven.

Blad 11. Hetgeen ten opzichte van den stijl en van de decoratie enz. is gezegd, blijft ook hier van toepassing. Bij deze doorsnede komt de goede en gemakkelijke vorm der 24 trappen uit.

Détails zijn bij dit ontwerp niet overgelegd; de uitvoering van opstanden en doorsneden is zeer schetsachtig en vlugtig.

Doorsneden, op de verlangde schaal van 1½ duim per el, voor de raadzaal zijn niet gegeven.

De indeeling der plattegronden heeft aanspraak op eenige loffelijke vermelding. Ook is er iets in den stijl dat goedkeuring verdient, doch om de gemaakte aanmerkingen en om het onvolledige van het ontwerp kan dit in geen geval ter bekrooning worden voorgedragen.

Nº. 6, met het motto: 1 April 1868, bevat 8 teekeningen, als:

- blad 1, plan sous-terrain,
- „ 2, „ 1ste verdieping,
- „ 3, „ bel-étage,
- „ 4, „ bovenverdieping,
- „ 5, hoofd-façade,
- „ 6, achtergevel,
- „ 7, zij-façade en doorsnede over de breedte,
- „ 8, doorsnede over de lengte,

benevens eene korte toelichtende beschrijving.

Van de groote raadzaal zijn geene doorsneden gegeven; ook is er geen blad met détails.

De bij het programma gegeven hoofdafmetingen zijn,

ofschoon de lengte iets meer bedraagt, bij dit ontwerp vrij wel in acht genomen.

Blad 1 tot 4. Ofschoon bij deze plattegronden de verschillende lokalen in hoofdzaak aanwezig zijn, is de algemeene indeeling van dit ontwerp minder gelukkig dan die van de ontwerpen 1, 2 en 5, en wel, doordien verscheidene gangen en de toegangen tot de afdeelingen geen voldoende licht verkrijgen, ondanks de zes open en een overdekte binnenplaats; door de uitbouwingen worden deze binnenplaatsen hoekig en onregelmatig; ook worden in vele vertrekken storende hoeken aangetroffen.

De groote hoofdtrap is te weinig monumentaal; een aantal smalle en eenvoudige diensttrappen geeft voor dat gemis geene vergoeding.

De zes voorname toegangen, alle met buitentrappen, zijn voor het gebruik lastig.

De scheluwe trappen bij het middendeel van den achtergevel zijn niet gelukkig gekozen, en moeten lastig voor het gebruik zijn.

Op de bel-étage zijn de trouwzaal 3de klasse en de militie- of lotingzaal te klein.

De woningen voor boden, concierge en den provoost-geweldige leggen verward dooreen; evenwel heeft ontwerper vertrekken gegeven die niet zijn gevraagd, bijv. een kamer voor ligte vrouwen, een idem voor gestolen goederen, daarentegen zijn van de zes kamers voor kommissiën slechts drie aanwezig. De muren van het sous-terrain zijn dun, de groote ruimten voor de lokalen in het sous-terrain aangetoond zijn niet alle even doelmatig gelegen. Bergplaatsen voor brandstoffen zijn in zeer grooten overvloed aanwezig. De lotingzaal, die 7.50 bij 14.50 el groot is, wordt te klein geacht.

Blad 5. De hoofd-façade heeft eene goede indeeling en is van goede ordonnantie; de voorname toegang is doeltreffend, daarentegen zijn de cirkelramen en de vleugelgebouwen van geen behagelijken vorm.

De toren komt zeer goed uit en heeft op zich zelve goede proportiën, doch is niet in verhouding tot het koepeldak.

Het karakter van het gebouw, eenigzins in romaanschen stijl, is ernstig en vrij goed volgehouden.

Blad 6. Met uitzondering van het voorspringende middendeel, is de achtergevel gelijk den voorgevel. Het middendeel, voorstellende de met ijzer en glas overdekte groote plaats voor exercitiën enz., moge al doelmatig geacht worden, het is hier niet in overeenstemming met het verlangde karakter van den bouw.

Die overdekking met afsluiting aan den openbaren weg gelijk op een der groote eindramen van het *Paleis voor volkslijt* alhier.

Blad 7. De zij-façade heeft goede proportiën en is in overeenstemming met de hoofd-façade.

De doorsnede over de breedte geeft geene duidelijke verklaring van de pilasters in de groote vestibule, welke pilasters hier niet op dezelfde wijze als in de plannen zijn aangetoond.

De konstruktie van de groote bekoepeling is onvoldoende en weinig bestudeerd.

Blad 8. Van de konstruktie is in deze lange doorsnede zeer weinig gegeven, alles is effen en vlak; of de kruisoverwelling van de benedenvertrekken, die dat strakke en vlakke wat breekt, in werkelijkheid wel voldoen zal, wordt betwijfeld.

Daar de verlangde doorsneden voor de groote raadzaal niet zijn gegeven, alsmede de détails ontbreken, zoo blijft ook dit ontwerp, dat anders niet onverdienstelijk is, buiten aanmerking voor bekrooning, maar verdient loffelijke vermelding wegens de ordonnantie van den hoofdgevel en de voortreffelijke wijze van uitvoering der lijntekeningen.

Nº. 7, motto: *Amstelredam*, bevat 9 teekeningen, waarvan een op een klein blad, als:

- blad 1, algemeen platte grond (kleine vorm),
- „ 2, beneden-étage,
- „ 3, voorname „
- „ 4, en 5, hoofd- en achter-façaden,
- „ 6, perspektief-aanzien,
- „ 7, lange en korte doorsnede,
- „ 8, groote doorsnede raadzaal,
- „ 9, „ „ „

benevens eene korte toelichtende beschrijving.

De bij het programma aangegeven lengte en breedte zijn bij dit ontwerp juist in het oog gehouden.

Blad 1, zijnde een klein vel, waarop 4 plattegronden in hoofdlijnen zijn voorgesteld, verduidelijkt de algemeene verdeling van het bouwplan.

Blad 2 en 3. De beschrijving der teekeningen wijkt af van het programma; ook zijn de verschillende étages niet toegelicht, ofschoon de omschrijving uit de teekeningen wel is op te maken.

De indeeling van dit ontwerp staat, naar onze meening, in waarde verre achter die der voorgaanden. Ofschoon in hoofdzaak alle verlangde vertrekken zijn gegeven, zijn deze toch onregelmatig en te zeer verspreid.

Zeer vreemd, doch wellicht volgens den ontwerper strookende met den gekozen bouwstijl, is bij den achtergevel aan de regterzijde de daaraan getoonde smalle tusschenplaats, die aan de groote voorplaats open en met verschillende hoeken voorzien is.

Daarbij wordt opgemerkt dat er twee binnenplaatsen van 18 vierkante ellen en twee dito van 7 vierkante ellen zijn; de laatste naast den toren gelegen.

Een monumentale trap wordt gemist. De overige 10

trappen zijn eirkelvormige of wenteltrappen. Moge dit al overeenkomen met den voor het gebouw gekozen stijl, voor eene drukke dienst als in een raadhuis zijn die trappen stellig lastig. Zij die bij de spillen op- of afgaan hebben te weinig, en die bij de boomen opgaan hebben te veel aantrede.

De groote zalen zijn goed verlicht, doch hebben, door de bovengenoemde wenteltrappen, ongemakkelijke toegangen.

Blad 4, 5 en 6. De opstanden maken de navolging van een middeneeuwschen bouwstijl duidelijk, en bewijzen tevens dat die stijl, al wordt hij op de perspektivische teekening verduidelijkt, toch niet die is, welke door beoordeelen voor een raadhuis te Amsterdam in den tegenwoordigen tijd wordt gewenscht.

De voorgevel bestaat uit 23 verschillende onzamenhangende vertikale deelen, alle puntig afgedekt en door vele afwateringspijpen afgescheiden.

De vele killen en goten en de gevelbedekkingen, zoomen enz. vorderen bij zoodanigen bouw ook een kostbaar en lastig onderhoud.

De bekrooning van den toren is geheel middeneeuwsch en uit HOPE geput; zij wordt algemeen afgekeurd en maakt een onaangename indruk.

De wijze van uitvoering der teekeningen wordt verre van prijzenswaard geacht.

Blad 7. Op de plattegronden worden de lijnen waarlangs deze doorsneden zijn genomen niet aangegeven; ook wordt dit door geen schrift verduidelijkt.

Blad 8 en 9. Groote doorsneden over de raadzaal enz. Bij deze doorsneden is de gekozen stijl volgehouden.

De ordonnantie van de raadzaal voldoet hier beter dan de uitwendige ordonnantie op de opstandteekeningen.

Het geheele ontwerp heeft het voordeel dat, behalve de eerste verdieping, alles zich gelijkstraats bevindt, en geene moeilijkheden voor het verkeer van die zijde te vreezen zijn.

De hoogstwaarschijnlijke, bijna overal gedachte steenoverwelving der vertrekken en gangen, maakt het gebouw ten deele brandvrij, welke eigenschap evenwel nog meer had kunnen verhoogd worden door steenen vloeren.

Profillen of détails, bij het programma gevraagd, zijn niet overgelegd.

Omtrent de indeeling der plattegronden kan nog worden aangemerkt, dat de plaatsing van de schoorsteenen de regelmatige indeeling der verschillende vertrekken zeer benadeelt.

Op bekrooning kan ook dit ontwerp geen aanspraak maken, omdat, behalve het niet geven van de gevraagde teekeningen en het zwak tekenwerk, ook de gekozen bouwstijl, de planverdeling, en de konstruktie, beoordeelen algemeen als ongeschikt voor het gevraagde doel zijn voorkomen.

De ontwerper zegt in zijne korte toelichtende beschrijving, dat hij geen tijd genoeg gehad heeft, om zijn ontwerp geheel af te maken en verklaart zich bereid in onderhandeling te treden, hetgeen naar onze meening (zonder den overigen inzenders onregt te doen) na de sluiting van den termijn van inzending niet meer geschieden kon; hij deelt voorts mede: „dat een begonnen perspektiefteekening van de raadzaal op uitgedrukt verlangen verder afge maakt kan worden.”

Voor onderhandelingen is door inzender daartoe een adres aangegeven; beoordeelen hebben gemeend daarvan geen gebruik te mogen maken.

Nº 8, motto *EYPHKA* (*heuryka*, dat is: ik heb het gevonden), bevat 7 teekeningen, als:

- blad 1, plan gelijkstraats,
- „ 2, „ 1ste verdieping,
- „ 3, „ 2de „
- „ 4, voorname opstand,
- „ 5, perspektief van den voor- en zijgevel,
- „ 6, doorsnede over de lengte,
- „ 7, opstanden der wanden van de raadzaal,

benevens een korte toelichtende beschrijving in de fransche taal.

Voor de geheele lengte van den bouw is 104 en voor de breedte ruim 60 el genomen, en daardoor de oppervlakte bij het programma aangegeven te veel overschreden.

Blad 1, 2 en 3. De gevraagde vertrekken zijn in hoofdzaak aangetoond en van voldoende grootte. Voor de vertrekken aan de voor- en achtergevels uitkomende, zijn te weinig trappen; de dienstrap n°. 35, gelegen in den regtervleugel, is daartoe niet voldoende.

Privaten aan de voorname gevels uitkomende zijn misplaatst; sommige daarvan zijn geheel zonder licht en lucht.

Twee ingangen, beide gelegen in het middendeel van den voorgevel, zijn voor dezen bouw niet voldoende.

In de leeskamer 1° étage, kamer n°. 1, kan men niet komen dan door de rekenkamer; die leeskamer kan dus alleen ter dienste van de rekenkamer zijn.

Bijzonder is ontwerper er op bedacht geweest vele niet verlangde feestzalen te geven; zij zijn aangebragt op de 1° étage en hebben fiksche afmetingen als:

- 3 vertrekken elk van 11 bij 11 el,
- 1 vertrek van 10 bij 11 el,
- 2 vertrekken elk van 8.50 bij 13 el en
- 1 vertrek van 10.50 bij 29 el,

benevens de verlangde groote raadzaal, die 10 bij 21 el groot is, waarin de zitplaatsen niet goed verdeeld zijn en welker toegang door de feestzalen wordt afgesneden.

De tot deze lokalen toegang gevende hoofdtrap heeft te feestelijke afmetingen; hij is ruim 5 el breed.

De raadzaal, juist boven den doorgang voor rijtuigen aangebragt, zal door gedruisch dikwerf zoo goed als onbruikbaar zijn.

De vertrekken op de 2de verdieping zijn vrij goed ingedeeld, en voldoende in aantal en grootte.

De hoofdmuren zijn zwaar en niet van de gebruikelijke nederlandsche afmetingen.

Blad 4. De voorname opstand naar de zijde van het plein is van goede ordonnantie en indeeling; doch wordt de schaal daarbij geraadpleegd, dan vindt men te kolossale afmetingen; de hoogte uit de straat tot op de gevellijst bedraagt 28 el.

Als bouwstijl is aangenomen, voor de 1ste verdieping de korinthische, voor de 2de de zamengestelde en voor de 3de de ionische orde. Het bovenmiddendeel is voorzien met dubbele kariatiden.

Het geheel is ontworpen in den Louvre stijl naar de fotografiën van BALDUS.

Blad 5. Van den zijgevel is geene opstandteekening gegeven; doch op dit blad worden de voor- en zijgevel in perspektief zwak voorgesteld, zeer onbestemd en vlugtig met potlood geteekend en met een tint opgewerkt. Daarbij komt uit dat de toren hier anders is voorgesteld dan op blad 4 en in disharmonie met het geheel is. De bogen met de daarop gestelde balustraden zijn alleen hier aangegeven; hun oorsprong is uit de plattegrondteekening niet op te maken; zij zijn ook in strijd met den op de lange doorsnede voorgestelden toren, die zich op dit blad gunstiger voordoet.

Blad 6. Uit deze doorsnede blijkt dat de trappen gemakkelijk zijn; zij is overigens arm aan vinding, proportie en kleur. De inwendige versiering is ook slechts als schets met potlood en onbestemd aangegeven. De doorsnedelijnen ontbreken op de platte gronden.

De binnenplaatsen, op deze doorsnede voorgesteld, geven een stil en niet onbehagelijk aanzien; doch ook hierbij komt de te groote afmeting van deur- en lichtkozijnen sterk uit; zoo zijn b. v. de deuren, toegang tot de binnenplaats gevende, in den dag 4 el breed en 8 el hoog; de lichtkozijnen zijn in den dag 3 el breed en bijna 6 el hoog.

De hoogte der verdiepingen tusschen de vloeren en plafonds bedraagt: voor de 1° 8 el, voor de 2° 8.20 el, en voor de 3° ruim 7 el. Voor groote vertrekken of zalen moge dit gewenscht zijn, voor ordinaire vertrekken of bureaux is het te hoog, althans overbodig.

Blad 7. De vier opstanden van de wanden der raadzaal geven eene geregelde ordonnantie aan; doch de zaal, die 20 el lang en 18 el breed is, heeft slechts 8 el hoogte en zal zich gedrukt voordoen. De omgaande galerijen zijn slechts 2 el hoog, daardoor te laag en onbruikbaar voor het publiek; daarenboven schijnen die galerijen aan de zoldering te hangen.

De doorsnede over de breedte van het gebouw ontbreekt; men zou daaruit zien, dat op den plattegrond der 2° verpdieping (blad 3) de raadzaal abusievelijk is aangegeven; volgens de groote doorsnede-teekening gaat de raadzaal alleen door den bel-étage en komt zij niet op de 2° verdieping.

Bij de vele onvolledigheden biedt dit ontwerp weinig aantrekkelijks aan, en kan of mag in het allerminst aanspraak maken op een passend bouwkarakter voor het groot-sche doel van een Raadhuis, zoodat ook dit ontwerp niet tot bekrooning in aanmerking kan komen.

No. 9 motto: *Le beau est la splendeur du vrai*, bevat 8 teekeningen als:

- blad 1, plattegrond gelijkstraats,
- „ 2, 1ste étage (voornamen),
- „ 3, 2de „
- „ 4, voorname opstand,
- „ 5, lange doorsnede,
- „ 6, korte „
- „ 7, doorsnede raadzaal,
- „ 8, profillen, lijsten enz.,

waarbij eene korte toelichtende beschrijving in de fransche taal.

Ontwerper heeft de lengte met de wederzijdsche portieken juist genomen naar de bepaling van het programma (100 el); de breedte bedraagt met de portieken 52 el, doch is zonder de portieken slechts 47 el. De zijvleugels zijn 44 el lang. Het ontwerp kan alzoo gezegd worden te zijn begrepen binnen de grenzen bij het programma gesteld, en heeft wat de uitwendige vormen betreft eene geregelde, ordelijke verdeling.

Blad 1. Door de drie overdekte toegangen voor rijtuigen wordt de vrije en geregelde toegang voor voetgangers belemmerd, althans wat de hoofdingangen betreft.

De trouwzaal 3° klasse is met de daarbij aangewezen wachtkamer zeer goed gelegen, doch hare afmeting van 9 bij 10 el is te klein.

De wachtkamer voor politie-agenten (4 bij 5.50 el) is mede te klein. Het politiebureau ware beter geplaatst nabij een der hoofdingangen; bij dit ontwerp is dat bureau van zoodanigen ingang verwijderd en in een pavillon gebragt. De arrestantenkamer is te klein, of er zijn te weinig van die vertrekken aangetoond.

De wachtkamer (*corps-de-garde*) bij den achtergevel is zeer goed geplaatst.

Over het geheel is de indeeling regelmatig en zijn, op eenige uitzonderingen na, de vertrekken en gangen goed verlicht.

Blad 2. De indeeling dezer eerste verdieping geeft eenige uitmuntende vertrekken aan. Zij zijn ook voor het meerendeel goed verlicht, omgeven van vele gemakkelijke

trappen, waarvan enkele slecht geplaatst zijn; terwijl de afdeelingen goed uit elkander zijn gehouden; evenwel zijn sommige vertrekken te klein en men mist er in het algemeen de gelegenheid om daarin te kunnen stoken.

Blad 3. Ook op dezen platten grond der bovenverdieping worden goede en regelmatige vertrekken voor archieven, militaire kleederen enz. enz. gevonden, waarbij zeer goed verlichte gangen met gemakkelijke gemeenschap.

Rookgeleidingen zijn in deze verdieping niet aange- toond.

Blad 4. Bij dezen voornamen opstand, met rustigen onderbouw en meer versierden bovenbouw, ontworpen in den italiaanschen Renaissance-stijl, is voor overeenstemming en afwisseling zorg gedragen.

De toren doet zich vrij wel voor, doch zijn stand juist op het midden laat niet toe dat de tijdsaanwijzing uit de omgelegen straten kan worden waargenomen, dan op betrekkelijk verwijderden afstand.

Hoe de toren steun moet vinden, of hoe men er toe naderen zal, is niet aangetoond.

Blad 5 en 6. De doorsneden over de lengte en breedte zijn juist over het midden genomen, ofschoon de snijlijnen op de platte gronden niet aangewezen zijn. De doorsneden hebben vele verdiensten, en bevatten meer monumentale motieven dan de opstanden, bij welke laatsten ook de ronde daken niet passend zijn.

De groote overkapping van den doorgaanden trap en van de buitengewoon groote vestibule is bij de gegeven ijzerkonstruktie niet gewenscht; bij de 16 el breede overspanning komt een 17 el hooge toren juist op het midden te staan, hetgeen eene zeer sterke konstruktie vordert, die niet is aangetoond.

Voor gepaste afwisseling en voldoende harmonie der deelen is in deze doorsnede zorg gedragen.

Blad 7. De doorsnede van de groote raadzaal toont eene kolommen-ordonnantie aan; de kolommen hier voorgesteld komen echter niet overeen met de aanwijzing op de plattegrondteekening. De ramen zijn in de platte-grondteekening ook veel kleiner. De kleine kolommen op de platte-grondteekening zijn ongeveer 2 el uiteen; in deze doorsnede zijn zij 1.50 el wijder en alzo 3.50 el hart op hart aangetoond. Op den platten grond zijn de ramen en de raadzaal 1.50 el in den dag breed geteekend, bij deze doorsnede zijn die ramen 3 el in den dag breed.

Blad 8. Détails van den onderbouw, van de kroonlijst, van een kozijn op de eerste verdieping en van een schoorsteen zijn goed en duidelijk voorgesteld.

Opstanden van den achtergevel en van den zijgevel zijn niet geleverd. Volgens de doorsnede van de raadzaal moet de achtergevel van een andere indeeling zijn dan de voorgevel.

De teekeningen zijn zeer net uitgevoerd en duidelijk.

Ware de gevraagde teekening overgelegd en bestond de tegenstrijdigheid hierboven genoemd niet, dan zou dit ontwerp wel voor eenige aanbeveling ter bekrooning in aanmerking kunnen komen; om het vele goede dat het bevat zal het tot eene zeer loffelijke vermelding, wellicht ter bekrooning met eene premie, voorgedragen worden.

N°. 10. Ingezonden zonder motto; doch met het ken- nelijk teeken: *een boogschutter op een schild*, bevat 8 teekeningen, als:

- blad 1, sous-terrain,
- „ 2, plan gelijkstraats,
- „ 3, eerste verdieping,
- „ 4, plan tweede verdieping,
- „ 5, voorname opstand,
- „ 6, zijopstand met buitentrappen,
- „ 7, zijopstand met buitentrappen,
- „ 8, doorsnede over de lengte,

benevens eene korte beschrijving in de fransche taal.

De grootste lengte is, zonder de trappen en uitbouw- ing van het halfronde aan den zijgevel, juist 100 el; die trappen en uitbouw- ing zijn ongeveer 8 el breed. Op de zijpavillons is de grootste breedte juist 50 el. Voor den voorgevel wordt die breedte door een voorsprong met plus minus 6 el vermeerderd.

Blad 1. De benedenverdieping, die geheel overwelfd is, bevat verscheidene voor de dienst noodige vertrekken; onder deze bevinden zich ook de kleeding- en wapenmaga- zijnen voor de schutterij, die, even als de archieven, in deze verdieping minder goed zijn geplaatst; dat ook de laatsten aan den openbaren weg, en de slecht ingerigte boden-woningen bij de binnenplaatsen zijn aangebragt, verdient afkeuring.

Er worden vijf binnenplaatsen aangegeven, waarvan één groote en vier betrekkelijk kleine; de laatsten alleen dien- stig ter bekoming van licht en lucht, tot welk einde die binnenplaatsen te klein zijn in verhouding tot de hoogte van het gebouw; ook de gangen zullen daardoor sober ver- licht en sommigen, zoowel hier als op de overige plannen, zelfs donker zijn.

Blad 2. De trouwzaal 3^e klasse is zeker verkeerd ge- nommerd; vermoedelijk moet zij n°. 15 zijn, op welk nom- mer in de toelichting „bureau voor aangifte van overlijden” wordt opgegeven.

De vertrekken voor de verschillende afdelingen die zoo veel mogelijk bij elkander behooren, zijn hier zeer ver- spreid, vooral bij de militaire zaken. Evenzoo is dit het ge- val bij de politie-afdeeling. De wachtkamer voor agenten is op deze verdieping; die agenten zullen dus den 23 treden hoogen buitentrap in de zijstraat, ook met de personen die zij vergezellen, telkens op en af moeten klimmen; die hooge buitentrappen zijn zeer ongeschikt te achten.

De enorm groote vestibule, tevens den hoofdtrap bevat- tende, is in het geheel 32 el lang en, behalve de breedte voor de daarmede in verbinding staande corridors, ongeveer 26 el breed: waarlijk eene zeer overdrevene oppervlakte, die daarenboven slecht verlicht en door zijne scheeve in- deeling onaangenaam van vorm is.

De trap-vestibule, in die ruimte gelegen, heeft nog bijna 16 bij 16 el grondoppervlakte.

Bij de gewone bureaux zijn de kanalen voor heete lucht in den muur aangetoond.

De uitgebouwde halfronde voorsprong aan de smalle zijde, in verband met de bovengenoemde groote en breede buiten- trappen, is niet doeltreffend en onnoodig.

Blad 3. De raadzaal met tribune is goed van grootte, doch, aangezien zij haar daglicht uit de zijstraat ontvangt, niet goed geplaatst.

De groote vestibule neemt ook hier te veel ruimte weg, waarvan veel op nuttiger wijze voor de groote vertrekken ware aan te wenden geweest.

Blad 4. De gewone politiebureaux zijn op deze verdieping te hoog geplaatst, en moeilijk voor de dagelijksche dienst.

De lokalen voor plaatselijke belastingen zijn te klein en ongelegen.

In het algemeen zijn de gelijkheid en gelijkvormigheid van vele vertrekken hier niet verkieslijk; ook zijn er te we- nig diensttrappen en is te veel ruimte voor de vestibule opgeofferd.

Blad 5. De opstanden zijn in florentijnschen stijl ont- worpen; de rustieke onderbouw harmonieert niet met de bo- venverdiepingen; een hoofdtoegang in het midden ontbreekt. De lage deur voor de benedenverdieping in het midden heeft iets stuitends, in vergelijking met de beide ter zijde gestelde hoofddeuren, die dadelijk op een trap-vestibule uitkomen.

Ingangen voor rijtuigen heeft ontwerper niet aangegeven. Vele der bouwmotieven van de hoekgebouwen en van de onderste étages zijn nietig, de figuren slecht, de vijf wind- vanen zijn overbodig en het decoratieve is zwak.

Blad 6. De trappen voor de zijfaçade zijn zoowel voor het gebruik als voor den welstand niet verkieslijk, vooral omdat deze hoofdtrappen toegangen voor de verschillende afdelingen zijn.

Blad 7. Hier, als op blad 6, is de voorgevel-ordonnantie gevolgd en volgehouden. De op dit blad voorkomende gevel is door den middenvoorsprong en de daarin aangebragte deur veel beter dan de façade op blad 6.

Blad 8. De lange doorsnede is vlugtig geteekend en bevat allerlei vormen van bogen en ramen; daarbij zijn de kappen te vlak. Ontwerper, blijkbaar volgens de beschrijving zeer ingenomen met zijn plan, verzoekt, dat deze teekening als een brouillon worde aangemerkt; overigens is zij goed in overeenstemming met de plattegronden.

De spreuk „*Fiat justitia*” boven de burgemeesterskamer is overbodig, of past daar minder.

Er is geen toren aangewezen. Het uurwerk met wijzer- plaat, dat zich 31 el boven de straat bevindt, is gesteld op het midden van den voorbouw, boven het verhoogde plint.

Ofschoon eene doorsnede over de breedte, eene groote doorsnede over de raadzaal en détails ontbreken, allen bij het programma verlangd, achten beoordeelaars dit plan, hoewel in vele opzichten weinig bestudeerd (getuige daarvan, behalve het voorgaande, ook de veel te hooge tribune voor het publiek, de overbodige loggia's en vele andere weinig monumentaals verradende gedeelten), wegens eenige daarin bestaande goede elementen, niet geheel zonder verdiensten.

N°. 11. Motto: *Jacob van Campen*, bevat 4 teekenin- gen, als:

- blad 1, plattegrond gelijkstraats,
- „ 2, „ bel-étage,
- „ 3, „ 3de „
- „ 4, voorname opstand.

Ontwerper heeft voor de grootste lengte en breedte zich juist gehouden aan het programma.

Dit ontwerp levert, vergeleken met de voorgaanden, een belangrijk verschil in hoofdvormen op. Het bevat geene bin- nenplaatsen, doch is meer naar het pavillonsysteem gevolgd, dat voor dit plan wel minder beschikbare ruimte ter be- bouw- ing aanbiedt, maar het voordeel geeft, dat voor toe- treding van licht en lucht meer gelegenheid bestaat, en er vier ruime en doeltreffend afgescheiden voorpleinen ontstaan, die door hekwerken van den openbaren weg zijn afgesloten.

Blad 1. Het blijkt uit dezen platten grond zoowel als uit de overigen, dat het gevolgde hoofdbeginsel zeer goed verlichte vertrekken geeft, doch door de toepassing van dit beginsel wordt hier veel aangetroffen dat minder doelmatig is; zoo is er o. a. bij of in de privaten geen licht en lucht- toegang aangetoond.

De muren onderscheiden zich door zeer overdreven zwaarte; zoo zijn die van den middenbouw bij de trappen overhoeks gemeten ruim 3 el dik; met het luchtige der façade is die zwaarte in strijd. De overige muren zijn allen nog 1 el dik.

Blad 2. De hoofdvertrekken zijn vrij wel geplaatst; vele zijn door en uit de corridors op ruime en gemakkelijke wijze toegankelijk, andere kunnen niet dan door nevenver- trekken worden betreden.

De hoofdtrappen in de achtkantvormige vestibule zijn op grootsche wijze ingerigt, evenwel is die vestibule tamelijk donker; de trappen zijn niet gemakkelijk begaanbaar en daardoor voor het gebruik minder geschikt.

De burgemeesterskamer is goed, doch de daarbij zijnde bodenkamer niet verlicht. De burgemeesterskamer wordt te digt bij vele der drukste bureaux gevonden.

Die bureaux, althans vele, zijn te smal, metende slechts 2.75 el; ook voor de leeskamer is die afmeting zeer onvoldoende.

De buitentrapp is veel te steil.

De kamers van de wethouders en die voor de bevolkings-registers zijn te klein; in de laatsten zullen de gewone registerboeken niet goed geplaatst kunnen worden.

De zitplaatsen in de raadzaal zijn niet aangetoond. De overgrootte afmeting, met lichtramen ter wederzijde, ieder van 2.80 el breedte en 6 el hoogte, doen aan eene oranje denken.

Blad 3. Dat de kamer voor den kommissaris des konings op deze ook onvolledig ingerigte verdieping moet gezocht worden, is wat erg; evenzoo de lotingzaal (die veel te klein is), de leeskamer voor het publiek enz.; door die hooge plaatsing wordt het verkeer in het gebouw niet alleen bemoeijelijkt, maar van het publiek wordt gevergd zeer hoog te klimmen.

Woningen voor boden en verwarmings- of stooktoestellen zijn niet vermeld of aangewezen.

Blad 4. Van de opstanden is alleen dit blad (de hoofd-façade aangevende) ingeleverd; er ontbreken de opstandteekeningen van de zijgevels en van den achtergevel, de doorsneden, détails enz. De ordonnantie van den gevel, met uitzondering van de te steile buitentrappen (hier duidelijk uitkomende), is goed. De zonderlinge konceptie van den grooten toren, waarvan de tijdaanwijzing of wijzerplaat niet dan op verren afstand zal zijn waar te nemen, kan geene goedkeuring verwerven.

Het belangrijke van dezen bouw komt te sterker uit bij nameting, waarbij bevonden wordt dat de nok juist 30 el hoog, en de toren in het midden op de ruime achtkante vestibule gesteld is — waardoor zich de zwaarte der muren eenigermate doet verklaren, — tot het hoogste punt 78 el boven den beganen grond is verheven.

De teekeningen zijn net en zuiver bewerkt. De façade is vlugtig doch goed behandeld. Eene oppervlakkige beschouwing doet de wijking van den gevel tusschen de beide buitenste en den midden-voorsprong niet sterk uitkomen; men zou daarbij niet aan die groote voorsprongen en voorplaatsen denken, ware dit niet eenigzins een gevolg van de ijzeren hekwerken, met wit opgehoogd en tegen de schaduwen uitkomende.

Ofschoon in dit ontwerp ook eenige goede gegevens zijn, doet de onvolledigheid der uitvoering, vooral in vergelijking met meer complete mededingende ontwerpen, het geen aanspraak op bijzondere onderscheiding maken.

Na de elf antwoorden aan de voorwaarden der prijsvraag getoetst te hebben, kunnen de meeste beoordeelaren, met

het oog op art. 28 der wet, geen der ontwerpen ter bekrooning aan het bestuur voordragen. Na rondvraag of evenwel aan een der ontwerpen de uitgelooftte prijs, zijnde het getuigscrift der Maatschappij met eene premie van vijf honderd gulden, zou worden uitgereikt, verklaarden zich drie der beoordeelaren daartegen en twee er voor. De meerderheid van beoordeelaren, — ofschoon allen erkennen, dat er verdienstelijke ontwerpen waren overgelegd, — meende dat de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* haar zegel niet kan of mag hechten aan prijsantwoorden, die, ondanks hunne bijzondere verdiensten, veel bevatten dat in geen geval tot volledige bekrooning in aanmerking kan komen.

Eenstemmig zijn beoordeelaren van gevoelen dat de uitgelooftte premie onder twee der ontwerpen moet worden verdeeld, en dat daartoe behooren te worden aanbevolen n°. 1 en n°. 9. Aan het ontwerp n°. 1 met het kenmerk teeken , dat als het beste ontwerp wordt aange-

merkt, kan eene premie van driehonderd gulden worden toegekend; en voor het ontwerp n°. 9, ingezonden onder het motto: *Le beau est la splendeur du vrai*, kan eene premie van tweehonderd gulden worden aangeboden; — voor beide tegen afstand der teekeningen en onder bepaling van gravering door de Maatschappij, zoo als ingevolge art. 39 der wet gebruikelijk is. Voorts worden door alle beoordeelaren aan de ontwerpen n°. 2, 5 en 6 eigenaardige verdiensten toegekend; derhalve wordt voorgesteld elk dezer drie ontwerpen bijzonder loffelijk te vermelden, des verkiezende met den naam des vervaardigers.

Eindelijk zijn beoordeelaren van gevoelen dat de ontwerpen genummerd 3, 4, 7, 8, 10 en 11 buiten aanmerking voor loffelijke vermelding moeten blijven. Ondanks dat veel goeds ook in sommigen wordt opgemerkt, is geen van die ontwerpen ingevolge het programma en in een gepast bouwstijl voor een raadhuis ter dienste van de Hoofdstad des Rijks vervaardigd.

Beoordeelaars hebben met genoegen en naauwgezetheid zich bezig gehouden met de beoordeeling van alle ontwerpen; zij verheugden zich daarbij in den ruimen voorraad der ingezonden teekeningen, brengen gaarne aan de meeste der ontwerpers hulde voor hunne ijverige en goede bedoelingen, en dragen hunne bovengenoemde zienswijze met bescheidenheid ter overweging en goedkeuring aan het bestuur der Maatschappij voor.

Aldus gearresteerd in de vergadering van den 6 Junij 1868.

J. H. LELIMAN.

A. C. BLEYS.

C. VERMEYS.

B. DE GREEF JZ.

J. VERHEY, rapporteur.

Bijlage IV.

RAPPORT DER KOMMISSIE VAN BEOORDEELING VAN DE ONTWERPEN,

als antwoorden ingezonden op de tweede en derde der prijsvragen, in het jaar 1867 uitgeschreven door de Maatschappij TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Tweede onderwerp: *Een monument voor Hendrick de Keyser en Jacob van Campen.*

Ontwerp n°. 1, gemerkt: *Die Kunst, o Mensch, hast du allein.*

Oppervlakkig beschouwd, doet de architectuur van dit ontwerp aan de werken van de beide meesters denken; doch bij nadere kennismaking vindt men dat van den een noch dat van den anderen er in terug. Wij zouden het niet gaarne ruilen met de eigenaardige toepassing van de klassieke vormen door DE KEYSER, of met het werk van VAN CAMPEN, hetgeen vooral met de onderdeelen het geval is. Ontworpen in den kouden stijl der 17de eeuw, te Rome gehuldigd, bezit het werk niets oorspronkelijks, niets karakteristieks. De beide lage zijvleugels, niet hooger dan de beelden der bouwmeesters, maken een treurig figuur. De versierde nissen met de krachtige schaduwen daarin aangebragt, doen aan de vlakke middelnis afbreuk, waarom het beter zou geweest zijn die kracht in het middelpunt te concentreren en dit meer te versieren; ook is het denkbeeld om voor zuilen, pilasters enz., onverschillig welke afmetingen deze hebben, hetzelfde voetstuk te doen dienen, af te keuren. Letten wij op de onderdeelen, dan valt onmiddellijk de zware en lompe profilering van alle lijsten in het oog, die bovendien niet aan de gekozen rijke kolomorde beantwoorden. Wij wijzen alleen op de deklijst, wier bovenkant drie en een half maal de breedte der ondersteunende pilasters lang is. De vrijheid welke de ontwerper zich veroorloofde, het naakt van den pedestal zwaarder te maken dan de socle van het basement, moge een blijk van zelfstandigheid zijn, van gevoel voor welstand pleit het zeker niet. Dit is mede het geval met de wijze, waarop de kroon- en andere lijstwerken der vleugels tegen het middeldeel stuiten. De hoofdgedachte, het ensemble der lijnen, de indruk van het geheel, welke vooral in aanmerking genomen moeten worden, zijn voor het bouwkunstig gedeelte van dit ontwerp alzoo niet gelukkig.

Het denkbeeld, de twee bouwmeesters naast elkander te plaatsen, heeft zijne verdienste, hoewel op de houding of den stand der beelden bedenkingen te maken zijn. Beoor-

deelaars zijn echter uitgegaan van de stelling, dat men van den architect bezwaarlijk vorderen kan, tevens volleerd beeldhouwer te zijn. Dit neemt intusschen niet weg dat de geheele schepping, ook die der plastiek, *zijn* werk moet wezen, waardoor, is deze goed, een latere volmaking of wijziging van den stand der beelden en andere beeldhouwwerken daaraan dan geene schade kan toebrengen.

Waar het de vereering van twee beroemde bouwmeesters geldt, is het onjuist als allegorie de schilderkunst te kiezen; de attributen in het sous-basement, hoewel weinig beteekenend, zijn in dit opzigt beter en het slechts één el groote beeld van den Roem, op een hoogte van zeven el, ook in verband met de grootte van de andere beelden, is zeer klein.

Het hekwerk is niet in verband met het monument aangegeven, waardoor het verlangde „passend karakter” niet kan beoordeeld worden.

Ten slotte zij opgemerkt dat het tekenwerk middelmatig is en de verlangde breedte van 10 el niet in het oog is gehouden.

Ontwerp n°. 2, gemerkt: *Aux grands hommes la patrie reconnaissante.*

De totaal-indruk, welken men bij de beschouwing van dit ontwerp ontvangt, is ongunstig, waarbij komt dat de proportie tusschen de drie hoofddeelen, het sous-basement, het eigenlijke ligchaam van het monument en het attiek, niet gelukkig is. Het middeldeel is te gedrukt bij de groote hoogte, welke de beide andere deelen hebben. Een hoofdgedachte als hoofdpunt om hetwelk het overige zich harmonisch voegt, wordt in dit ontwerp te vergeefs gezocht, en dit gemis alleen is voldoende om er een monumentaal karakter aan te ontzeggen.

Ofschoon men het, in algemeenen zin, niet laken kan dat de ontwerper, ter vereering van kunst en kunstenaars, den griekschen stijl gekozen heeft, hadden beoordeelaars in dit geval, waar het de hulde aan twee nederlandsche bouwmeesters en een nationaal jubelfeest gold, liever een levendiger herinnering willen ontvangen van de bouwwerken van beide groote mannen, en vooral moeten zij konstateren dat de beschouwing van den ontwerper, als zijnde de

grieksche bouwstijl de bouwkunst van onzen tijd, wel een individuele opinie, geenszins een algemeen gevoelen kan zijn.

Het plastisch gedeelte is niet onverdienstelijk. De bouwkunst, door de kindergroepjes voorgesteld, de symboliek in de tympan en de kroonende vrouwenfiguur op den top, zijn allezins goed van gedachte en kompositie en in een redegevend verband tot de architectuur geplaatst. De hoofdbedenkingen tegen dit onderdeel bestaan in de beide kolossale busten op pedestallen tegen het monumentale hoofdvlak; dit is niet aangenaam; zij zijn ten opzichte van de omringende fijne vormen te kolossaal en buiten het middelpunt geplaatst. Ook komt het minder gepast voor, de vertegenwoordigers van de ambachten, tot en met den loodgieter, in statue voor te stellen; daar hiertegenover de personen, voor wier aandenken het geheel bestemd is, slechts in buste, wel wat schaars bedacht zijn. Ook mogen wij niet nalaten te wijzen op de festoenen, als met den stijl van het geheel in strijd, en op het opschrift in gebogen lijnen op een wapperend doek gegrift.

Al het bovenstaande strekke den ontwerper ten bewijze dat beoordeelaren zijn werk met die belangstelling hebben beschouwd, welke het in ruime mate verdient. Het is hun dan ook een wezenlijk genoegen ten slotte te mogen verklaren, dat het vele verdiensten bezit, ontwerper zich vele moeite en tijd heeft gegeven om zijne gedachte conscientieus en duidelijk weder te geven, en hij, behalve voor de bouwkunst, ook voor de beeldhouwkunst een geopend oog heeft en een uitmuntend tekenaar is.

Aan de bij het programma verlangde breedte is niet voldaan.

Ontwerp n°. 3, gemerkt: *Machpela*.

De vervaardiger van dit ontwerp heeft een werk ondernomen, blijkbaar boven zijne krachten; het mist alle bouwkunstige waarde en karakter.

De verschillende deelen zijn zonderling met elkander in verband gebracht. De boven het amsterdamsche Raadhuis en het praalgraf van de RUYTER (niet van WILLEM I, zoo als ontwerper meent) zittende of zwevende beelden maken een meer dan onbehagelijken indruk, en om beide mannen, wier aandenken het hier geldt, met een paar busten in bas-relief op een vormeloos piedestal af te schepen, gaat wat al te ver. Het tekenwerk bezit geene verdienste.

Ontwerp n°. 4, gemerkt: *Depuis ces jours, j'ai aimé ces deux génies*.

Met voldoening mogen wij hier wijzen op een ontwerp waarin waarheid, sierlijkheid van ensemble, doorgaande schoonheid van proportie en niet onjuiste keuze van architectonische vormen gevonden worden. Wij aanschouwen de groote mannen ter juiste plaatse met de verbreiding van hunnen lof in het centrum, omsloten door twee ionische

kolommen, welke een kroonlijst met gebogen fronton dragen en op wier pedestallen de wapens ons aan hunne geboorteplaatsen doen denken. Achter hunne beelden vertoonen zich in hoog relief de afbeeldingen hunner grootste werken, het Raadhuis en de Westerkerk te Amsterdam, terwijl het tympan met wel gegroepeerde attributen der bouwkunst is versierd. Ter wederzijde van dit schoon gedachte en goed uitgedrukte middengedeelte van het gedenkteeken sluiten zich smalle portieken aan, bestaande uit twee kleinere ionische kolommen, die een tongewelf ondersteunen, waaronder beelden, de bouw- en beeldhouwkunst voorstellende, gezeten zijn. Boven het geheel verheft zich op een breed plint een top- of kroonstuk met de inscriptie „aan twee van Neêrlands grootste bouwmeesters,” welk topstuk en plint met opwaarts wijzende spitsen versierd zijn, terwijl de logische gedachte in het geheel gelegd, aan den voet van het monument, door de woorden „het nageslacht” gesloten wordt.

De hoofdvorm, zoowel van voren als op de zijden, is ongetwijfeld schoon en monumentaal en op de goede plaatsen versierd. De zamenstelling en aaneenvoeging van de verschillende deelen vloeijen goed uit elkander voort en sluiten zich wel aaneen, terwijl de profilering in den aangenomen stijl goed is volgehouden.

In tegenstelling met het door den ontwerper van n°. 2 aangevoerde, dat de grieksche bouwstijl de nieuwe bouwkunst in onzen tijd vertegenwoordigt, strekt dit ontwerp ten bewijze, dat ook andere kunstrichtingen gepast kunnen aangewend worden. De ontwerper heeft de kunstbegrippen van onze beide groote mannen in zijn werk vereenigd, en het schilderachtige van den eenen met het meer streng monumentale van den anderen in zijn projekt niet ongelukkig te zamen gevoegd.

Als niet gelukkig moet op het te lage sous-basement gewezen worden. De eenigzins théâtrale stand van de beide beelden zou bij de uitvoering te verbeteren zijn, als wanneer ook de lauwerkrans achterwege moest blijven, die door beide gedragen wordt. Ook is het te betwijfelen of het groote middelstuk, dat aan een schilderij doet denken, plastisch hetzelfde effect zou te weeg brengen. Minder goed wordt het ook geoordeeld beeldhouw- en schilderkunst in één beeld te vereenigen, omdat beide kunsten te zeer in rigting verschillen om door hetzelfde beeld uitgedrukt te kunnen worden, en bovenal zijn wij met de beschreven materialen minder ingenomen dan met de opvatting van het geheel. De ontwerper wijdt in zijne memorie in het breede uit over de verschillende kleurrijke marmersoorten, waaruit het monument zou bestaan. Wit-, zwart-, geel-, bruinmarmar, port d'or, zijn met brons en verguldsel bont dooreengemengd. Het gedenkteeken zou daardoor wel rijk aan kleuren zijn, maar de rust en harmonie, het indrukwek-

kende van den stillen waardigen eenvoud zouden er niet door bevorderd worden. Wij wijzen hier slechts op de, met groote kosten, uit allerlei bonte marmers zamengestelde altaren uit de 17^e eeuw, welke zoo menige kerk in België ontsieren. Deze voorbeelden nopen tot behoedzame ingetogenheid, vooral omdat dit monument ter plaatsing in eene kerk of een ander monumentaal gebouw bestemd is.

De doorgaande goede uitvoering der teekeningen verdient allen lof.

Ontwerpen n°. 5¹ en 5², gemerkt: *Le profil que l'on peut tirer de l'étude de l'antiquité* enz.

Deze beide schetsontwerpen hebben de verdienste oorspronkelijk te zijn, doch schijnen ieder uit drie monumenten te bestaan, hier en daar op zonderlinge wijze zamengesteld.

Bij n°. 5¹ hebben de pedestals voor de beelden van DE KEYSER en VAN CAMPEN, op zich zelve beschouwd, ongetwijfeld verdienste. De hoofdvorm daarvan is aangenaam. De middenpartij met de kroonende groep is vreemd van opvatting. De abakus, waarop de groep is geplaatst, de profillen, het front met het aanzien van eenig doorgesneden ligchaam, het terugspringende gedeelte daarin met de alles beheerschende afbeelding van het amsterdamsche Raadhuis, zijn te willekeurige fantasiën, om op monumentale kunst aanspraak te kunnen maken.

Van talent getuigen de attributen van bouwkunst, de teekening der hoofdgroep en der gevierde bouwmeesters, terwijl ook het hekwerk smaakvol en in den geest van het geheel is ontworpen.

N°. 5² kan op de verdienste van het vorige geen aanspraak maken. Hetzelfde denkbeeld vinden wij hier terug, doch de drie monumenten zijn door twee grafsteenen aangevoegd, hetgeen met nog andere vormen een te funerair karakter aan het geheel geeft en met den geest van het programma in strijd is.

De ontwerper toont vooral in dit projekt veel van den stijl zoogenaamd Néo-Grec te houden, waarin het geoorloofd is egyptische, etrusische, grieksche en romaansche vormen dooreen te mengen en met renaissance-ornementen te versieren, die, in plaats van relief, ingediept zijn. Het front van het middengedeelte heeft weinig sprekend profil, en de pedestals voor de beelden van VAN CAMPEN en DE KEYSER zijn, even als de palen van het hekwerk, weder als doorgesneden.

De beelden en groepen bezitten verdienste even als menig détail, wanneer men ze op zichzelve beschouwd.

De tijdgenooten van onze groote mannen zijn in vergelijking met hen zelve wel wat ruim bedacht; de inscriptiën zijn niet van gezwollenheid vrij te pleiten.

De uitvoering der teekeningen is goed.

Het is te bejammeren dat de ontwerper zijn onmiskenbaar talent tot zoo willekeurige fantasiën leent, vooral in de beantwoording van deze vraag, waar het geldt een bepaald monumentale kunst te ontwikkelen, met waardigheid en grootschen eenvoud op den voorgrond.

Derde onderwerp: *Een spoorweg-stationsgebouw nabij een dorp.*

Ontwerp n°. 1, gemerkt: *Voorwaarts*.

Het plaatsbureau is veel te groot, vooral in vergelijking met dat voor de goederen; ware dit omgekeerd, het zou beter zijn. Het uitzicht op de spoorbaan door een glasdeur in een binnenmuur is niet ruim. De salon is te klein, niet dan door de wachtkamer toegankelijk en heeft geen gemeenschap met de perron. De marquise moest noodzakelijk langs de geheele wachtkamer doorgaan; nu kan men niet droogvoets in de wagens komen. Een afzonderlijke toegang naar de woning van den stationschef is goed, doch zoo als die toegang hier is aangebragt, moet de chef altijd buiten om gaan om in het bureau te komen; de plaatsing van zijn privé op den beganen grond, terwijl de woning op de verdieping ligt, is af te keuren. De keldertrap, zoo als hij is geteekend, is niet te plaatsen en de kelder zelf zal, na aftrek van dezen trap en het privé, te klein zijn. Licht en lucht zijn in de latrines voor het publiek niet doeltreffend aangebragt, terwijl de sneeuw en de afvoer van de fecale stoffen tot moeilijkheden zullen aanleiding geven. De kamers van de woning zijn goed van afmetingen, doch een schoorsteen naast een deur is niet aan te bevelen; de keuken en de stookplaats daarin zijn slecht verlicht.

De gevels, vooral die aan de dorpszijde, missen het bevallige karakter, in het programma verlangd; de ingangen zijn te weinig geprononceerd, de proportiën van deuren enz. zijn niet gelukkig.

Hoewel de ijzerkonstruktien niet boven aanmerkingen verheven zijn, straalt in dit ontwerp meer konstruktieve kennis dan kunstzin door.

Ontwerp n°. 2, gemerkt: *Architectura*.

Het goederenbureau is te klein en niet van den publieken weg toegankelijk. De wachtkamer en de salon hadden mede iets grooter kunnen zijn; de laatste is slechts door de eerste toegankelijk en zonder gemeenschap met de perron. Het plaatsen van privés voor ramen is niet aanbevelenswaard; men zal zeker achter een raam in den voorgevel een dergelijke inrigting niet zoeken. De privés voor het publiek, hoewel ruim talrijk, zijn wel geplaatst. Voor de chefswoning was in het plan te veel ruimte, waarom het

overblijvende gedeelte aldaar zeker den naam van zolder heeft ontvangen; de ruimte daarboven zou meer gepast dien naam dragen. Het uitwendig aanzien is zonder karakter; de ingang in den voorgevel heeft wel iets van dien voor een koffijhuis, en de gepleisterde gevels boven de arcades zijn niet in overeenstemming met de gemetselde gevels. De toren is gezocht, zonder samenhang met het gebouw en zeer zonderling afgedekt; de toegang naar het balkon daaromheen is niet te vinden. De inwendige versiering is arm; daarentegen zijn kroonlijsten onder de plafonds, tot in het goederenbureau, te weelderig. Met uitzondering van een misschien onnoodige balklaag, ontbreken alle ijzerkonstruktien; de spouwmuren zijn voor een gebouw als dit overbodig en kostbaar.

De profilering in de detailteekening zijn over het algemeen iets beter dan in de overige teekeningen.

Ontwerp n°. 3, gemerkt: *MDCCCLXVIII*.

Dit ontwerp onderscheidt zich gunstig van de beide vorige; de wachtkamer met den salon, het goederenbureau en de afzonderlijke ingang naar de woning van den chef zijn goed gelegen; doch de vestibule is te smal en het plaatskaartjesbureau, hetwelk tevens dat voor den chef is, minder goed aangebragt; dit moet noodzakelijk aan de spoorbaan uitkomen; het goederenbureau is te ruim, getuige de reeds door den ontwerper daarin gemaakte afscheiding. De woning van den chef is goed, doch wel wat weelderig ingerigt. Voorts rijst de vraag wat de twee gemetselde pijpen in de keuken beteekenen; als het rookleidingen voor de lager liggende lokalen zijn, is daartegen wel iets aan te merken.

Aan het uitwendig aanzien is een hollandsch karakter en aangename afwisseling niet te ontzeggen, maar het is meer een villa dan een stationsgebouw; het torentje werkt hiertoe ook ongunstig mede; bovendien is het gebouw *schijnbaar* te groot, vermits het uitwendig het aanzien van drie verdiepingen heeft, ten gevolge van de zoldervensters onder de lijst geplaatst. Overigens zijn de proportien van ramen en deuren vrij goed. De inwendige versiering is zonder sprekend karakter.

Als konstruktieve opmerking geldt, dat muren op de bovenverdieping niet door daaronder staande worden gedragen.

De uitvoering der teekeningen, zoo in geheel als détail, is naauwkeurig en goed, doch voor het perspektief is het oogpunt wat nabij genomen en de schaduwen zijn zonder genoegzame zorg behandeld.

Ontwerp n°. 4, gemerkt: *Station*.

Dit plan is te veel zamengesteld; drie portalen naar de wachtkamer en den salon met een groot buffet bij de eerst-

genoemde zijn overbodig; het goederenbureau is niet in gemeenschap met de vestibule en het plaatsbureau. De twee privés in het gebouw liggen in het duister; hun aantal moest grooter wezen en, even als dat in de woning van den chef, zijn zij slecht geplaatst. Een afzonderlijke toegang naar de woning van den chef is goed, doch deze kan niet dan langs een zeer kronkelenden weg zijn bureau bereiken. Het is niet geriefelijk, voor de overigens te veel zamengestelde woning, dat alleen de keuken op den beganen grond ligt; alles moet langs een trap van 24 treden naar en van boven gebragt worden.

Het uitwendig aanzien verdient belangstelling; het beantwoordt wel aan de eischen van het programma ten opzichte van de toepassing van berg- en baksteen; het karakter van station is wel getroffen, hoewel niet landelijk uitgedrukt. De niet onbehagelijke deur- en vensterverdeeling, de goede proportie en smaakvolle eenvoud der beneden-glasdeuren, de eigenaardige versiering van het metselwerk met kleine indiepingen, is niet zonder bevalligheid, even als de spitsen boven de kroonlijsten opstijgende; hierbij moet evenwel op de onaangename breking der deuren, door de overdekking boven de perron, gewezen worden. De vereeniging van de goed geproportioneerde deur in het voorfront met het daarboven staande raam is welgeslaagd.

De bepaling van het gebruik van hardsteen, in het programma, is door den ontwerper misschien wat al te letterlijk opgevat. Alle gehouwen steen is voorgesteld als van blaauwen steen vervaardigd, en hoewel hiertegen op zich zelf geen bezwaar bestaat, heeft hij ongelukkigerwijze die deelen in zijne teekeningen te blaauw gekleurd, even als het dak, hetgeen bij het onnatuurlijk rood, waarmee de baksteen is aangetoond, de teekeningen minder behagelijk voor het oog maakt. Minder lof verdienen ook de gehouwen steenen banden om de vensters der bovenverdieping.

Ontwerper neme welmeenenden raad aan, om de kiemen eener neiging tot de gemaniëerde vormen in sommige voortbrengselen der nieuwe fransche bouwwijze voorkomende, welke ook in den geveltop van het midden des voorgevels zichtbaar is, in zich te bestrijden.

Digt gemetselde vensters, als die in de bovenverdieping van den gevel langs de spoorbaan, mogen niet gemaakt worden; paneelen zoo als die in het benedendeel des voorgevels voorkomen, zouden deze fout verbeteren.

De wandversiering in het inwendige is goed gedacht en voorgesteld, hoewel de toepassingen van het marmer hier minder op hare plaats zijn. De plafonds zijn te sierlijk, zonder aanspraak op schoonheid te kunnen maken.

Voorname konstruktieve fouten heeft het ontwerp niet; de toepassing van het ijzer is echter gezocht, en even als de marquise, te zwaar.

Over het geheel is dit ontwerp niet zonder verdiensten;

de goede bewerking der détails draagt ruimschoots tot dit gunstig oordeel bij.

Ontwerp n°. 5, gemerkt: *Raalle*.

Alle gevraagde lokalen zijn aanwezig, doch het bureau is te groot, de vorm der wachtkamer ongunstig, de salon is daarvan afgescheiden en de toegang daarheen, onder door den trap naar de woning van den stationschef, ongepast te noemen. Deze geheel open trap in de vestibule voor het publiek, met den daaronder geplaatsten kelder-toegang moet ten eenenmale aldaar worden afgekeurd. Het goederenbureau, in het midden van het gebouw gelegen, staat niet in gemeenschap met den publieken weg en is alzo slecht geplaatst. De ligging der aangebragte bergplaats is ongunstig, daar men altijd het een of ander lokaal moet doorgaan; om van daar naar de spoorbaan te komen. De latrines, hoewel vrij goed geplaatst, beslaan te veel ruimte; de latrine in den salon is niet aan de buitenlucht gelegen. Hangnissen in verschillende lokalen zijn niet goed te keuren, evenmin als de plaatsing van den zoldertrap in de keuken, welke, met dien naar de woning, deze keuken op onaangename wijze breekt.

Het uit- en inwendig aanzien is arm en koud.

De marquise zal door te gering overstek de reizigers, die in de wagens stijgen, niet voor de regen beschermen.

Ontwerp n°. 6, gemerkt: *Point de héros sans combat*.

De verlangde lokalen voor de dienst zijn vrij goed geplaatst, hoewel de te ruime vestibule onbehagelijk van vorm en de salon niet onmiddellijk uit de vestibule toegankelijk is, door de ongunstig geplaatste trappen naar de verdieping en den kelder, waardoor tevens onsymmetrische partijen gevormd worden. Beter dan de kleine hokjes bij het plaatsbureau ware het geweest, wanneer het front daarvan daarmee verbreed was geworden. De toegang naar het goederenbureau is door het naauwe portaalje niet geriefelijk. De latrines aan den voorgevel (volgens ontwerper achterzijde) maken, zoowel in plan als in opstand, een onaangename indruk; zij zijn in on gepaste gemeenschap met de vestibule, en even hoog als de achter gelegen wachtkamer; hierdoor zijn de vensters buiten verhouding gerekt geworden. De woning van den chef is ongemakkelijk voor het gebruik; er zijn geen twee vertrekken in, welke onmiddellijk aan elkander uitkomen; het aanbrengen van de stookplaatsen in de hoeken van den salon en de woonkamer is mede niet goed te keuren.

De kapkonstruktie is zwak; deze zal ook bij de killen, op eenigen afstand gezien, een zonderlinge verwarring van lijnen aanbieden. Het is ook niet goed te keuren dat de 3.50 el uitstekende marquise alleen aan het metselwerk bevestigd is.

De gevels met middeleeuwsche motieven zijn zeer ar-

tistisch, hoewel die aan de spoorzijde verre boven die aan den publieken weg te verkiezen is, behalve daarin voorkomende afzonderlijke goede elementen. Het aan een stationsgebouw passend karakter is er in uitgedrukt; het bevallige, in het programma bedoeld, wordt er echter in gemist. De ontwerper schijnt niet onbekend te zijn met in den vreemde uitgevoerde stations. Voor een afgelegen dorp, zoo als die aangetroffen worden, zou het misschien meer passend zijn. Het nederlandsch landelijke, zoo als wij dit bij onze welvarende, door villaas omringde dorpen, zouden wenschen, wordt te vergeefs gezocht. Dit gebrek ligt in de ordonantie van het geheel. Sommige fragmenten, als zoodanig beschouwd, verdienen lof; de vensters en glasdeuren b. v. zijn op zich zelven fraai van vorm; zoo ook eenige deelen van het konsekwent eenvoudig inwendige, onder andere de beide wachtkamers.

De ontwerper verdient allen lof, wat de artistieke uitvoering der opstand-teekeningen betreft; vooral het perspektief is breed en flink en met gevoelvolle kunstenaars-hand geteekend.

Ontwerp n°. 7, gemerkt: *Travailler, c'est vivre*.

Het plan lijdt aan vele gebreken. De vestibule is te smal en niet symmetrisch; de salon en de wachtkamer hebben geen gemeenschap met elkander; ook ligt eerstgenoemde niet onmiddellijk aan de vestibule; het daarbij binnenshuis liggende privé is af te keuren. Het goederenbureau is te klein en slecht gelegen; de plaats voor de afgifte van kaartjes, in een hoek van de vestibule, is ten eenenmale onbruikbaar. Het geheel afzonderen van de woning voor den stationschef is goed, doch hij moest, zonder buiten het gebouw te moeten gaan, zijn bureau kunnen bereiken. De overdekking vóór de vestibule geeft aan dit plan eenig voordeel.

Het uitwendige is niet geheel van welstand en karakter ontbloot, doch de ingang is niet voldoende geprononceerd. Hoewel naar de duitsche school overhellende, kan een opzettelijk zoeken om eenig duitsch produkt na te bootsen, den ontwerper niet ten laste gelegd worden; er ligt iets bescheiden oorspronkelijks in zijn werk, wat nog gewonnen zou hebben als een minder ruim gebruik van overstekende daken gemaakt was; vooral de groote dakbedekking over het lage gedeelte werkt ongunstig. De overdekking van de perron is zwaarmoedig en was beter geheel van ijzer te maken geweest.

De niet dagelijks voorkomende motieven van de inwendige versiering zijn vreemdsoortig en kunnen geen aanspraak op schoonheid maken.

De uitvoering der teekeningen is middelmatig.

Ontwerp n°. 8, gemerkt: *Alpha*.

Bij een wel wat al te ruime opvatting in plan, waardoor

enkele lokalen, als het plaatsbureau en de woning van den chef, en te groote oppervlakte beslaan, liggen de wachtkamers en de salon niet aan de vestibule of nevens elkander en is het goederenbureau niet van den publieken weg toegankelijk. De latrines zijn te ver verwijderd en zonder genoegzame lucht, terwijl de onder een trap geplaatste geheel moet afgekeurd worden; in de façades zijn zij ook niet genoeg uitgedrukt. De trap naar de bovenkamers is kronkelend en donker; het overblijvende gedeelte op de verdieping is eenvoudig zolder genoemd. Vele muren op de verdieping worden niet door daaronder staanden gedragen.

Het lang gerekte en stijf symmetrische van de façade is niet aan het bevallig aanzien bevorderlijk, hoewel daarin wel een geest van eenvoud en liefde voor de waarheid doorstraalt; wij moeten echter, op de geledingen van kroonlijsten en attieken wijzen, met de opmerking dat zij niet veel kunstkennis verraden.

De teekeningen zijn net en duidelijk uitgevoerd en de details flink en met naauwgezetheid behandeld.

Ontwerp n°. 9, gemerkt: *Oefening kweekt kunst.*

Dit plan is bekrompen en ongeriefelijk. Alle lokalen op den beganen grond zijn te klein en hoekig. In het geheel is slechts één privé in den salon aangebragt, welk vertrek even als het bureau zonder stookplaats is. De trap naar de verdieping is niet op te klimmen, de vorm der woonkamers hoekig en onbehagelijk; op een enkele uitzondering na, wordt geen der bovenmuren door daaronder staanden gedragen. De voorgevel mist alle karakter als station, en zou, voor een dorps-gemeentehuis bestemd zijnde, iets beter passend zijn, hoewel altijd de verhouding tusschen de vensters der beneden- en bovenverdieping in strijd met den goeden smaak is.

Ontwerp n°. 10, gemerkt: *Eenvoud is het zegel der waarheid.*

Dit ontwerp onderscheidt zich zeer gunstig. De planverdeeling is goed en gemakkelijk voor de dienst en het publiek ingerigt; de afzonderlijke toegang naar de woning van den chef is goed geplaatst en de woning zelve zeer goed verdeeld. De enkele aanmerkingen betreffen de plaatsing van den schoorsteen in de wachtkamer, en den toegang van den chef uit het portaal zijner woning naar de bureaux, welke toegang nog iets beter had kunnen zijn.

Het uitwendig aanzien als stationsgebouw is wel getroffen, hoewel de achtergevel in dit opzigt boven den voorgevel gesteld moet worden. De laatste heeft door den uitbouw voor den trap naar de chefswoning veel in welstand verloren; er is zekere scheefheid door ontstaan, terwijl

het verlengen van het overstekende dak, voor het voorfront over deze uitbouwing, dit aanzien nog vergroot. Van den baksteenbouw is op soliede wijze gebruik gemaakt. Het bij programma verlangde gebruik van hardsteen heeft de ontwerper achterwege gelaten. De inwendige betimmering en versiering is eenvoudig en doeltreffend.

Alle teekeningen zijn flink behandeld.

Ontwerp n°. 11, gemerkt: *De hoop.*

Dit ontwerp is geheel op te groote schaal ingerigt, vooral ten aanzien van de latrines en de woning van den chef met den daarbij behoorenden royalen ingang. De verschillende lokalen zijn overigens goed geplaatst, hoewel het goederenbureau, behalve de goed geplaatste deur bij den publieken weg, wel wat te veel ingangen heeft.

Het uitwendig karakter is zwaar en niet bevallig, hetgeen voornamelijk een gevolg is van de niet gelukkige verdeling der gekoppelde vensters, waardoor te breede dammen ontstaan zijn, alsmede door de uitsluitende toepassing van den rondboog en de overstekende daken. De uitbouw der latrines tegen het hooge gedeelte van het gebouw strekt ook niet tot veraangenaming van het geheel. Het overbodige torentje bevordert het voor dit gebouw passend karakter niet. Ten opzichte van den ingang zij aangemerkt dat deze in een hoek gelegen is en zes treden daarvoor het gemak niet bevorderen.

De inwendige versiering is doeltreffend, hoewel in alles ruim sierlijk behandeld.

De uitvoering der teekeningen toont de geoefende hand.

Ontwerp n°. 12, gemerkt: *Hollandsche studie.*

Dit plan beslaat veel te groote oppervlakte, gedeeltelijk als gevolg van de te ruime afmetingen aan eenige lokalen gegeven; het goederenbureau is daarentegen te klein en niet van den publieken weg toegankelijk. Dat de vestibule niet aan de buitenzijde kan gesloten worden strekt geenszins tot aanbeveling. De latrines zijn te eng en onbehagelijk aangebragt, zonder uitwendig genoeg geprononceerd te zijn. In de woning van den chef is veel verloren ruimte, door meerendeels slecht verlichte gangen, terwijl de verdiepingshoogte te groot is. De plaatsing der schoorsteenen in de hoeken der kamers is, even als de hangnis in de wachtkamer, af te keuren.

Het uitwendige is zonder eenig karakter, waartoe het onaangename der gebroken daken zeer medewerkt.

De overdekking der perron is konstruktief niet goed.

Ontwerp n°. 13, gemerkt: *Hierdoor tot hooger.*

Dit ontwerp is op al te ruime schaal aangelegd, veroorzaakt door de groote afmetingen welke aan verschillende lokalen gegeven zijn, door den ruimen gang naar de perron

met nevenportalen en trap naar de verdieping, alsmede door het aanbrengen van eenige niet gevraagde lokalen, als daar zijn garderobe en ruime bergplaats voor lantaarns en seinvlaggen, welk laatste, even als de latrines voor het publiek, afzonderlijke gebouwtjes zijnde, aan het geheel een totale lengte van bijna 48 el geeft. De eerste indruk is dan ook meer die van een stationsgebouw voor een kleine stad, dan voor een dorp. De woning voor den stationschef deelt ook in de algemeene grootte van het ontwerp. De distributie is overigens loffelijk; alleen is het goederenbureau voor het afgeven van bagaasje wel wat afgelegen, en er bestaat geen gemeenschap tusschen den salon en de wachtkamer.

Blijken van goeden aanleg bevat dit ontwerp in ruime mate. Sommige deelen, als b. v. de benedenverdieping van beide gevels, — die aan de spoorzijde echter over het geheel beter dan die aan de dorpszijde, — de afsluithekkende, de omgeving van het uurwerk zijn smaakvol te noemen. Ten opzichte van de juiste toepassing van gehouwen steen in verband met baksteen, heeft ontwerper een minder juiste opvatting; door de wijze, waarop deze bouwstoffen hier zijn toegepast in verband met eenige vormen, zijn de gevels onrustig. De kroonlijst van de beide vleugels drukt onaangenaam op het daaronder gelegen venster; de geveltoppen dezer vleugels komen niet met de daarachter liggende daken overeen; hierdoor komen de kleine venstertjes daarin aan beide zijden aan de buitenlucht, en dit verdient volstrekte afkeuring. Disharmonie bestaat tusschen de beide spitse bekrooningen ter linker- en rechterzijde van den ingang en de cirkelvormige daartusschen. De geledingen van de lijsten, zoo als kordonband en kroonlijst, zijn te zwaar; vooral de laatstgenoemde heeft te veel overstek. De overdekking van de perron is voor de konstruktie van deze te zwaar en ontnemt misschien te veel licht aan de daarachter gelegen lokalen.

Als geheel beschouwd, bezit dit ontwerp veel verdienste; de teekeningen zijn net uitgevoerd, met uitzondering van de profilleringen.

Ontwerp n°. 14, gemerkt: *Non v'è nulla di nuovo sotto il sole.*

In dit ontwerp is de wachtkamer te ver van de vestibule verwijderd, hetgeen hoofdzakelijk veroorzaakt is door de geheel binnen het gebouw geplaatste latrines, een inrigting niet goed te keuren en waardoor het ook niet mogelijk was dit vertrek in gemeenschap met den salon te stellen; de plaatsing van het goederenbureau is mede niet onberispelijk. De indeeling van de woning voor den chef is niet onverdienstelijk, doch alle vertrekken zijn wat klein en de groote woonkamer is onbehagelijk van vorm.

De façades hebben verdiensten; zij zijn niet zonder goe-

den smaak; doch de zware dammen tusschen de vensters, in verband met de groote lengte van den gevel, welke in verhouding te geringe hoogte heeft, geven er iets gedruks aan; hiertoe werken ook de gekoppelde raampjes boven den niet genoeg sprekenden ingang mede. Als de overdekking van de perron van ijzer was geweest, zou deze zeker een ligter en sierlijker aanzien verkregen hebben.

De inwendige versiering is smaakvol en doeltreffend.

Aan de verdiensten in dit ontwerp gelegen paart zich eene nette uitvoering van de teekeningen.

Ontwerp n°. 15, gemerkt: *Concurrentie.*

De distributie van het plan verdient veel lof; alle lokalen zijn aanwezig en goed geplaatst. Het verband echter, waarin de latrines met de wachtkamer zijn gebragt, is, voor de daaruit ontstaande gevolgen van onaangename reuk en lastige surveillance, minder goed te keuren.

Het karakter moge voor baksteenbouw niet oneigenaardig zijn, het is echter niet landelijk, en dat van station wordt er in gemist. Als een kapitaal gebrek moet gewezen worden op het domineren der woning van den chef in de gevels, waartoe ook de niet gelukkige hoofdingang medewerkt. Het bijna tot vervelens toe herhalen van den segmentboog, in den achtergevel zelfs twee boven elkander, is onbehagelijk.

De inwendige versiering van vestibule en wachtkamer is gepast eenvoudig, doch wat zwaar.

De ijzeren overdekking van de perron is konstruktief niet goed; het overhangen van het bovengedeelte des voorgevels moet mede als eene konstruktieve fout afgekeurd worden.

De teekeningen zijn goed uitgevoerd en de details met naauwgezetheid uitgewerkt. Zij toonen bij den ontwerper veel konstruktie-kennis.

Ontwerp n°. 16, gemerkt: *Station ontvanggebouw.*

Dit plan heeft vele gebreken. De salon grenst niet aan de vestibule, de goederen- en plaatsbureaux liggen te ver van elkander; de plaats voor het afgeven van plaatskaartjes achter een openslaande deur is zeer ongeschikt; twee privés zijn te weinig; deze zijn bovendien onder een te laag liggend trapbordes geplaatst en zoo goed als ontoegankelijk; de gang in de woning van den chef is vrij donker; de smalle trap naar die woning is bij den ingang van de wachtkamer slecht geplaatst.

Het uitwendig aanzien is zonder eenig gepast karakter; de onafgebroken herhaling van gekoppelde vensters heeft iets vervelends; de deur is in strijd met het geheel, terwijl de omlijsting daarvan met hardsteen eene overtolligheid is en niet tot sieraad voor den gevel bijdraagt, evenmin als de zware lijst van het daarboven staande venster.

De inwendige versiering is onbeduidend; de kapkonstruktie en die van de overdekking der perron zijn te zwaar.

Ontwerp n°. 17, gemerkt: *In solidam*.

De distributie van dit plan is buitengewoon slecht; de salon is niet met de vestibule in gemeenschap; het plaatsbureau en de gang daarachter zijn donker; het goederenbureau is te ver van het plaatsbureau en de vestibule verwijderd; de woning voor den chef is te groot en ongelukkig over drie verdiepingen verdeeld; het privé onder den trap is slecht geplaatst; een afzonderlijk gebouw voor bergplaats is niet gevraagd; een archief is overbodig.

De gevels zijn zonder eenige verdiensten, de gebroken bekrooningen der boog- en raamopeningen zijn smakeloos, het uurwerk is slecht geplaatst en het schijn-fronton niet esthetisch.

Ontwerp n°. 18, gemerkt: *Néo-Renaissance*.

De distributie van dit ontwerp is eenigzins verward. De wachtkamer ligt niet aan de vestibule, het buffet is overbodig, in alle gevallen te groot; de privés binnen het gebouw gelegen zijn af te keuren; het goederenbureau is te klein en niet van den publieken weg toegankelijk; de weegtoestel zal, naar men gelooft, niet aan het voorgestelde doel beantwoorden; de keuken in de woning van den chef is buitengewoon smal; de ijzeren trap in de bergplaats zal te veel ruimte innemen, en de ruimte op den zolder is te gering.

De stijl, waarin dit ontwerp is vervaardigd, is door de meerderheid der beoordeelaars afgekeurd, als niet voor een stationsgebouw geschikt. Deze soort van gebouwen is toch geheel een uitvloeisel der 19de eeuw, en alzoo is de twijfel gewettigd of het met goed gevolg in een kleed, hetwelk uit de 16de eeuw afkomstig is, gestoken kan worden, en dat nog wel in een kleed hetwelk in vele opzichten geen aanspraak op zuiverheid kan maken, daar de ontwerper in zijne niet gedeeld wordende meening dat hij de vormen voor een verijnd publiek heeft ingerigt, zich „dichterlijke vrijheden” veroorlooft, in welke variëteiten, uit de latere fransche scholen en die van onze dagen, zijn ingeslopen. Als niet gelukkige uitvloeiels van die „dichterlijke vrijheden” wordt onder anderen speciaal gewezen op de borstwering van het plat boven de vestibule, de versiering van den toren en de à jour bewerkte karbeelen van de overdekking der perron. De toren draagt ook niet tot verbetering van het karakter voor een stationsgebouw bij, terwijl het praktisch nut daarvan zich beperkt tot de plaatsing van een lui-klokje, waarheen de weg om het te bereiken nog al aan bezwaren onderhevig is. Voorts wordt nog gewezen op den linkervleugel van den voorgevel; deze

doet zeker niet denken aan een buffet en een keukentje daar binnen.

Van de ijzerkonstruktien is voldoende rekenschap gegeven; zonder dat door ontwerper in dat materiaal nieuwe, deugdelijke elementen in het leven zijn geroepen. Ook is de meening uitgesproken dat hij hierin verder is gegaan dan de bedoeling van het programma is. Alle kappen, alsmede een toren, zijn van ijzer ontworpen; de toepassing van dit materiaal is hier wel wat ver uitgestrekt. Bovendien rijst de vraag of de vormen van voor drie eeuwen geschikt in deze bouwstof onzer eeuw zijn weder te geven.

Even als met het uitwendige, heeft de ontwerper zich ook bij het inwendige te veel door zijne fantasie laten leiden; alles is even kostbaar opgevat, en hoewel wij nu zeer goed weten dat de eischen der kunst niet aan die van spoorwegmaatschappijen ondergeschikt moeten zijn, kunnen beide toch beter vereenigd worden, dan in dit ontwerp is geschied.

Het is wezenlijk te bejammeren dat door een en ander zoo veel goede vormen door minder goede — hier aange troffen — worden benadeeld.

Door een beoordeelaar is dit ontwerp gunstiger beschouwd, en de Renaissance-stijl, uit de beste periode, te regt voor ons nevelachtig klimaat geschikt gekeurd. De ordonnantie kwam hem voor belangstelling te verdienen, terwijl de ontwerper bovendien met eenvoudige middelen, zonder nuttelooze details, aan het voorfront rijkdom heeft weten bij te zetten, waarom hem lust en moed wordt toegewenscht om door ernstige studie vooruit te komen.

Van dezelfde zijde wordt er echter op gewezen, dat indien de gevel langs de spoorbaan ware geleverd geworden, een paar feilen in het plan gelegen, aan het licht zouden gekomen zijn, daar de beide uiterste dammen en de toegang tot de privés moeilijkheden zouden hebben opgeleverd. Voorts bestaat er gegronde reden voor de vrees dat dit ontwerp, in uitvoering, een veel minder goede uitwerking zal doen dan in tekening, waar de afwisseling van baksteen met witte banden zeer behagelijk is, welke banden van gelen baksteen zouden gemetseld worden; terwijl de ondervinding leert dat de vereeniging van gele en roode metselsteenen niet fraai harmonieert, waarom het beter zou zijn de banden minder talrijk en van witten gehouwen steen te maken. Behalve dat geeft de façade in de details stof tot opmerkingen, als ten opzichte van het gebroken fronton van het dakvenster, het paneel boven het drielicht der tweede verdieping, de streksche toog boven de benedenvensters van dat gedeelte des gevels, de ijzers tegen de hoeken van den achtkanten toren, enz.

De teekeningen zijn vrij goed bewerkt, doch de plan-teekening is niet op de verlangde schaal.

Ontwerp n°. 19, gemerkt: *Geen magt, geen glans houdt stand*, enz.

Dit plan is vrij kolossaal. Eenige lokalen zijn te groot, en de geheele tweede verdieping is overbodig. De goederen- en plaatsbureaux zijn niet in gemeenschap met elkander, de toegangen naar den salon en de wachtkamer liggen niet onmiddellijk aan de vestibule. De woning, hoewel niet geheel onverdienstelijk ingedeeld, is mede ruim groot.

Het uitwendig aanzien is zwaar en somber, het lijkt meer op een militair gebouw dan op een station. De inwendige versiering is in te naakte en niets beteekenende vormen ontworpen.

Ontwerp n°. 20, gemerkt: *Men reken d'uitslag niet*, enz.

De vestibule en de salon zijn te klein; het plaatsbureau is niet genoeg verlicht, de salon slechts door een 2 el hoogen gang toegankelijk en niet met de wachtkamer in gemeenschap; het buffet is te groot en even als het telegraafbureau overbodig; overigens zijn er te veel kleine portaaltjes en privés voor de beamtten; enkele privés zijn bovendien zonder genoegzame lucht en licht; het geheel afgescheiden goederenbureau maakt de dienst omslagtig. De woning van den chef is over vier verdiepingen verdeeld, terwijl de toegang naar de bovenverdiepingen slingerend, en langs een tamelijk donkeren gang van slechts 1.90 el hoogte, verschaft wordt.

De voorgevel, hoewel van goeden wil getuigende en een oppervlakkig landelijk aanzien hebbende, mist het voor een station gepaste karakter, waartoe het bovenmatig hooge middelgedeelte ongunstig medewerkt. De inwendige versiering is zwak.

De kap boven de wachtkamer is zwak.

De details zijn vrij goed voorgesteld en geteekend.

Ontwerp n°. 21, gemerkt: *Oefening kweekt kunst*.

De vestibule en het plaatsbureau zijn onbehagelijk van vorm en het laatste is niet gunstig gelegen. De salon is in dit ontwerp als hoofzaak beschouwd, terwijl die, volgens programma, slechts een toevoegsel aan de wachtkamer moet zijn. Het aantal privés is niet te ruim en bovendien zijn zij niet goed geplaatst. De trap naar de woning van den chef is mede niet gelukkig gelegen, even als de stookplaats in de keuken, welke ook zeer onregelmatig van vorm is.

De rondbogenstijl van den ontwerper is niet karakteristiek toegepast. De gevels missen het aanzien van een stationsgebouw. De inwendige decoratie is onbeduidend en de kapkonstruktie niet sterk.

Hiermede hebben beoordeelaars hunne beschouwingen over ieder der op de 2de en 3de prijsvragen ingezonden antwoorden doen kennen. Ten aanzien van die voor een mo-

nument voor de Keyser en van Campen zal hier wel niets meer bijgevoegd behoeven te worden. Uit het voorgaande is toch duidelijk blijkbaar, dat zij met algemeene stemmen de meeste verdiensten aan het ontwerp n°. 4 toekennen en dit beschouwen als de vraag voldoende oplossende, in den geest van het programma. Hierop volgt in kunstwaarde het ontwerp n°. 2.

Wij hebben alzoo de eer aan het Bestuur der Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* voor te stellen:

1°. aan het ontwerp n°. 4, gemerkt: *Depuis ces jours j'ai aimé ces deux génies*, het uitgeloopte getuigschrift met premie toe te kennen en

2°. het ontwerp n°. 2, gemerkt: *Aux grands hommes la patrie reconnaissante*, uit hoofde van de studie daarin gelegen en de niet onverdienstelijke wijze waarop de teekeningen zijn uitgevoerd, loffelijk te vermelden.

Ten aanzien van de op de 3de prijsvraag: *een dorpspoorweg-stationsgebouw*, ingezonden antwoorden, achten wij een korte algemeene vergelijkende beschouwing van die ontwerpen in het algemeen niet ongepast, alvorens wij onze voorstellen doen.

Het was niet te verwachten dat, bij een zoo groot aantal ontwerpen, alle mededingers het onderwerp uit hetzelfde oogpunt zouden beschouwen. Wij vinden hier ontwerpen welke of te ruim of te bekrompen zijn opgevat; de een heeft zich een verijnd publiek en bewoners eener streek voorgesteld, welke met het schoon der natuur en villaas rijk bedeed is, terwijl weder anderen meer aan den eigenlijk landbouwenden stand hebben gedacht. Deze verschillende beschouwingen zijn dan ook niet zonder invloed op het werk der mededingers gebleven. Is de eene te ruim in het voldoen aan de gestelde behoeften geweest, daartegenover staan zij welke die te bekrompen hebben opgevat; wordt in het eene ontwerp de rijkdom als het ware zoo ver mogelijk uitgestrekt, in het andere gaat de eenvoud in armoede over. Zij welke deze uitersten vermeden hebben, zullen blijkbaar het vraagstuk in zijne verschillende deelen het meest voldoende hebben opgelost of getracht hebben op te lossen. Het is beoordeelaren dan ook een genoegen op een zestal ontwerpen te mogen wijzen, in welke een doeltreffende planverdeling of een goede geest in de opstanden en doorsneden aangetroffen wordt. Hun aller gevoelen is echter, dat geen der ingezonden ontwerpen volledige aanspraak op de toekenning van den uitgelooften prijs kan maken, daar bij die ontwerpen, op welker planverdeling niets of slechts weinig is aan te merken, dit met de opstandteekeningen niet het geval is, welke aan gebreken lijden, die het onraadzaam maken bedoelde ontwerpen als voorbeelden onverdeeld aan te prijzen; dit geldt ook dezulken, waar de goede en minder goede eigenschappen ongekeerd tegenover elkander staan.

N°. 10 en 13 onderscheiden zich het gunstigst. Bij het eerste zijn geen noemenswaardige aanmerkingen op de distributie te maken. Met de façade is dit echter niet zoo. Bij het tweede zijn zoowel enkele fouten in de planverdeling als in de opstanden aangetoond; doch in weêrwil daarvan bezit dit ontwerp niet geringe verdiensten. De hoofdgrief daartegen is dat het te groot voor een dorpsstationsgebouw is. Ware de ontwerper meer te rade gegaan met de werkelijke behoeften voor een dergelijk gebouw, en had hij die behoeften op even verdienstelijke wijze nedergelegd in een dienovereenkomstig minder omvangrijk ontwerp, dan in het nu door hem geleverde, de schaal zou zeker geheel te zijnen voordeele zijn doorgeslagen. Nu kan dat het geval niet zijn. Het projekt bezit echter te veel wezenlijke verdiensten om het onopgemerkt ter zijde te mogen leggen.

Op grond van deze beschouwingen en in verband met de voorgaande afzonderlijke beoordeelingen, hebben wij de eer omtrent deze ontwerpen voor te stellen:

1°. aan geen der ontwerpen den uitgelooften prijs toe te kennen;

2°. aan het ontwerp n°. 10, gemerkt: *Eenvoud is het*

zegel der waarheid, uithoofde van de zeer goede plannen en de niet onverdienstelijke opstanden en doorsneden, als accessit toe te kennen een vereerend getuigschrift, met een premie van f 75;

3°. aan het ontwerp n°. 13, gemerkt: *Hierdoor tot hooger*, voor het vele goede dat daarin gelegen is, als accessit toe te kennen een vereerend getuigschrift, met een premie van f 50;

4°. de ontwerpen n°. 4 gemerkt: *Station*, n°. 6, gemerkt: *Point de héros sans combat*, n°. 14, gemerkt: *Non v'è nulla di nuovo sotto il sole* en n°. 15 gemerkt: *Concurrentie*, voor de goede opvatting in de planverdeling of het loffelijke dat in de opstanden en doorsneden gelegen is, loffelijk te vermelden.

Aldus vastgesteld in onze vergadering van den 6 Junij 1868.

H. P. VOGEL.
P. J. HAMER.
P. J. MOUTHAAAN.
H. M. TETAR VAN ELVEN.
W. C. VAN GOOR, rapporteur.

VERSLAG VAN HET VERHANDELDE OP DE VIJFTIENDE ALGEMEENE BIJeenKOMST DER LEDEN

VAN DE MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,

gehouden den 9 Julij 1868.

Tegenwoordig de bestuurders J. H. LELIMAN, voorzitter, H. M. TETAR VAN ELVEN, sekretaris, P. J. HAMER, penningmeester, W. J. J. OFFENBERG, G. B. SALM, W. SPRINGER en H. MOLEMANS; (de heer J. VERHEY heeft kennis gegeven wegens ongesteldheid deze vergadering niet te kunnen bijwonen); de korrespondenten B. BLANKEN (*Hoorn*), J. GOOSSEN (*Wageningen*), G. N. ITZ (*Dordrecht*), E. SARABER (*'s Gravenhage*); de afgevaardigden: J. J. G. RINKES en P. F. LAARMAN van de afdeeling *Amsterdam*; W. C. VAN GOOR en H. J. DUPONT, van de afdeeling *Rotterdam*; J. C. STOELER WZ., van de afdeeling *Arnhem*; A. C. PIERSON, van de afdeeling *'s Gravenhage*.

De presentielijst is geteekend door 76 leden.

De voorzitter opent de vergadering, roept den leden het welkom toe en wenscht dat de talrijk opgekomenen op nieuw bewijzen zullen, dat het hun ernst is om, door deelneming aan de discussiën, bevorderlijk te zijn aan het doel waartoe deze bijeenkomst bestemd is. Hij deelt daarna mede, dat de antwoorden op de uitgeschreven prijsvragen in dit lokaal tentoongesteld, morgen naar het gebouw der Koninklijke akademie van beeldende kunsten zullen worden overgebracht en aldaar van Zaterdag 11 Julij tot en met Vrijdag 17 Julij voor de leden der Maatschappij ter bezigtiging zullen zijn. Voor den welwillenden afstand der lokalen zegt hij dank aan den raad van bestuur der genoemde akademie.

De voorzitter stelt alsnu aan de orde vraag 1, luidende: „Met welk doel zijn de afdeelingen van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst opgericht? Beantwoorden zij aan dit doel?

Aangezien zich geene sprekers aanmelden, leest de heer J. H. LELIMAN het volgende antwoord voor:

„Eene zeer belangrijke vraag voorwaar, niet enkel voor ons zelve en onzen werkkring, maar vooral voor den algemeenen kunstgang van onzen tijd. De Maatschappij tot bevordering der bouwkunst heeft o. a. in 1850 hare wetten gewijzigd en toen in beginsel de oprigting van afdeelingen aangenomen.

„In 1851 werd die zaak andermaal besproken en algemeen wenschelijk geacht. De afdeeling Rotterdam is opgericht in

1850, *Zulphen* in 1850, *Amsterdam* in 1852, *Arnhem* in 1855, *'s Gravenhage* in 1860, *Zwolle* in 1865 en *Delft* in 1867.

„Het doel der oprigting van de afdeelingen vinden wij over het algemeen zeer juist vermeld in de *Bouwkundige bijdragen* deel VII, kolom 329, verschenen in 1852, alwaar een even krachtig als opwekkend woord door de afdeeling Rotterdam is medegedeeld.

„Wij ontleenen daaruit de navolgende konklusien:

„De afdeelingen en hare leden zouden, door onderlinge bespreking van de onderwerpen der schoone bouwkunst, over boek- en plaatwerken, over zaken en ambachten veel licht verspreiden; zij zouden door zamenvloeiing van krachten vele zaken onderzoeken, bespoedigen en bekend maken en menigeen zou op nieuwe denkbeelden komen of in de gelegenheid geraken, zijne ondervinding daar mede te deelen.

„De afdeelingen zouden daarenboven groot nut aan de Maatschappij doen en de bereiking van haar doel helpen bevorderen. Zij zouden vele onderwerpen, die in vergaderingen waren behandeld, kunnen opzenden aan het hoofdbestuur, dat deze opstellen in de *Bouwkundige bijdragen* kon plaatsen en ter algemeene kennis brengen. (Kolom 331).

„Daarenboven zou het hoofdbestuur aan de afdeelingen vragen ter beantwoording kunnen voorstellen, ten einde uit de verkregene antwoorden eene verhandeling of geheel op te maken. De afdeelingen en hare leden zouden zich het lot der oude en schoone gebouwen in ons vaderland kunnen aantrekken, en op die wijze voorkomen dat wij onze kunstgeschiedenis uit vreemde werken, of door inkompetente schrijvers, dus onvolledig opgemaakt zouden moeten leeren.

„Men doe, zoo sprak de afdeeling Rotterdam, slechts ieder jaar en overal iets, en in weinige jaren zullen wij in het bezit zijn eener schoone verzameling. Uit kleine middelen worden dikwerf groote zaken geboren. Laten wij de handen ineenslaan; ieder trachte in zijne gemeente eene afdeeling op te rigten, klein of groot.

„Wanneer overal afdeelingen opgericht zijn, kan het getal van de afdeelingsleden, vereenigd met de gewone leden, ligt een paar duizend bedragen. Het getal leden doet wel iets, maar de liefde en ijver voor onze kunst doet oneindig meer. (Kolom 334).

„Tot zoo ver de even warme als waardige uitnoodiging der afdeeling *Rotterdam*, ten jare 1852, een uitnoodiging waaraan niet in elk opzigt werd voldaan. Voorts is, naar aanleiding van een voorstel door den heer METZELAAR in 1852 mondeling gedaan en in 1853 op verzoek des bestuurs schriftelijk door hem toegelicht, bepaald dat daags na de algemeene jaarlijksche vergadering eene algemeene bijeenkomst zou gehouden worden, tot bespreking van vragen. (Zie hierover dl. VIII, kol. 233, *Bouwkundige Bijdragen*, verslag der algemeene vergadering van 15 Junij 1853.)

„Wij zien hierboven welk doel zich de afdeeling *Rotterdam* kort na hare oprigting voorstelde, en brengen haar, ongerekend de groet van eerstgeboorte, allen lof voor de wijze waarop zij na 18 jaren bestaan haar doel getrouw blijft.

„Ook de andere afdeelingen blijven steeds loffelijk het pad der kunsten en ambachten betreden en daarop zaaijen. *Zutphen* alleen schijnt, bij gebrek van voldoende steun, zich te hebben moeten ontbinden. Daartegenover staan *Zwolle* en *Delft* als pas ontloken bloemen voor ons. Wij wenschen dat weldra in een dertigtal gemeenten van ons vaderland, even magtig en kunstlievend als de genoemde, afdeelingen worden opgericht.

„Wij noemen o. a. *Alkmaar, Assen, Breda, Brielle, Deventer, Dordrecht, Gorinchem, Gouda, Groningen, Haarlem, Helder, 's Hertogenbosch, Hoorn, Kampen, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Middelburg, Nieuwer-Amstel, Purmerende, Roermond, Schiedam, Utrecht, Vlissingen, Zaandam, Zalt-Bommel* en andermaal te *Zutphen*.

„In al deze plaatsen heeft de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* hare korrespondenten, en daar zijn een voldoende aantal leden en mannen van het bouwvak gevestigd, die door hunne werkzaamheid en ijver het welslagen van nieuwe afdeelingen op den duur zullen verzekeren.

„Wat het doel der afdeelingen betreft, veroorloof ik mij te wijzen op enkele punten, die naar mijne bescheidene meening niet zonder belang zijn.

„In de eerste plaats moet worden vermeld, dat de wenken der afdeeling *Rotterdam* 16 jaren oud zijn en er in dit tijdvak heel wat is gebeurd. Konsekwent zijn is goed, mits het niet ten nadeele van de zaken en hare geschiedenis strekke.

„In de tweede plaats mag niet worden over het hoofd gezien, dat, toen die wenken gegeven werden, er volstrekt geen ondervinding met of in de afdeelingen was opgedaan, en dat ondervinding juist noodig is om daarnaar zijne denkbeelden van heden met die van voor 16 jaren te kunnen vergelijken en, zoo noodig, te wijzigen.

„En in de derde plaats is het bij mij overwegend te weten of zij die vóór 16 jaren arbeidden, het wel bij het regte eind hadden.

„En toch moet ik voor een groot deel deze derde stelling

toestemmend beantwoorden, terwijl uit het volgende zal blijken in hoe verre de beide eersten proefhoudend zijn te achten.

„De Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* is te *Amsterdam* opgericht; het is dus zeer billijk en gewenscht, dat dáár haar zetel gevestigd blijve; het is niet wel mogelijk werkzaam bestuurder eener Maatschappij te zijn in eene stad waar haar archief niet gevestigd is.

„Niettemin is de vestiging van afdeelingen buiten *Amsterdam* een bewijs te meer, dat de Maatschappij enkel de algemeene belangen der bouwkunst beoogt, en volkomen vrijheid geeft deze tot in de kleinste nuances uit te werken.

„Men heeft begrepen — en zeer te regt — dat afdeelingen voor de Maatschappij van groot nut zouden kunnen zijn, mits zij denzelfden gang volgden en dezelfde wet naleefden. Dit wordt gedaan, want alle afdeelingen hebben hare reglementen geschoeid op de leest van de wet der Maatschappij, die in hare artt. 54—59 de voorwaarden opgeeft, naar welke de oprigting van afdeelingen behoort te geschieden. Zes of meer leden der Maatschappij kunnen eene afdeeling in het leven roepen.

„Zij die enkel als afdeelingsleden toetreden hebben de voorregten niet van de leden der Maatschappij. De afdeelingen mogen nimmer ten laste komen van de Maatschappij. Zij zijn gehouden, vóór 1 Junij van elk jaar een verslag harer werkzaamheden in te zenden, en benoemen haar bestuur, dat minstens voor de helft uit leden van de Maatschappij moet zijn gekozen. Hare huishoudelijke reglementen zijn aan de goedkeuring van het bestuur der Maatschappij onderworpen. De leden der Maatschappij behoeven niet afdeelingsleden te worden en omgekeerd; doch als zij dit zijn, dan behooren zij het huishoudelijk reglement der afdeeling en de wet der Maatschappij, waarbij zij zich hebben aangesloten, na te leven.

„Ziedaar in hoofdzaak de voorwaarden bij de oprigting van afdeelingen in acht te nemen.

„En niettegenstaande deze vrijzinnige bepalingen zijn er slechts 6 afdeelingen in *Nederland* opgericht, in den tijd van 25 — of na de eerste te *Rotterdam* — in 16 jaren. Moge haar aantal spoedig verdriedubbelen.

„Deze zes afdeelingen hebben reeds zeer veel goeds voor de bouwkunst gedaan; vijf houden vergaderingen om de maand. Alleen heeft de afdeeling *Amsterdam* hare loffelijke gewoonte, om de 14 dagen te vergaderen, steeds met goed gevolg voor den gang harer zaken bekroond gezien.

„Ik wil hier de reglementen der afdeelingen evenmin voorlezen als bespreken. Zij voldoen den leden en dat is genoeg. Over de afdeelingen zelve zijn meermalen klaagtoonen gehoord, soms zelfs op bittere wijze, en inzonderheid over de lusteloosheid hier en daar in het trouw opkomen en gemeenschappelijk arbeiden. Jammer genoeg, maar in

de groote steden waar zij zijn gevestigd bestaat hiervoor eene zeer afdoende reden.

„Bijna om de andere maand worden daar vereenigingen opgericht, de eene nog verleidelijker dan de andere om er lid van te worden en ze te bezoeken. Vele vereenigingen werken zoo goed als op hetzelfde terrein. Daardoor wordt de kracht verbrokkeld, de opkomst verminderd. En nog laat ik in het midden of niet menigeen, na een vollen dag harden arbeid, inspanning en vermoeienis, zich liever des avonds, in zijn huis of op deze of gene plaats van uitspanning gaat bewegen, dan deel te nemen aan diskussien en werkzaamheden, waarvan hij het verslag in druk krijgt of die hem minder schelen kunnen, daar zij niet op het werkdadig terrein treden, en er niets bij te verdienen valt.

„Zoo redeneert de huishoudelijke man, en hij heeft van zijn standpunt groot gelijk. Liever beweegt hij zich op de plaatsen waar hij betrekkingen kan aanknoopen, en op die wijze vinden wij b. v. bij elke verkooping van huizen in deze stad, meer dan 600 beoefenaars van de kunst en der bouwambachten bijeen, terwijl niet zelden op deze en gene afdeelsvergadering slechts 16 verschijnen, om eene lezing te hooren, waaraan maanden is gearbeid met inspanning en uit genegenheid voor de kunst of het ambacht.

„Dit neemt niet weg dat de afdeelingen van de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* reeds ontzaggelijk veel hebben tot stand gebracht. Immers aan hare zorgen danken wij den aanzienlijken voorraad der opmetingen van oude gebouwen in *Nederland*; door hare medewerking is het tijdschrift, de *Bouwkundige Bijdragen*, met menig rapport en menige verhandeling verrijkt; door haren lust tot gemeenschappelijke arbeid is menige vraag op onze wetenschappelijke bijeenkomsten beantwoord; door den ijver en goeden zin van vele harer leden zijn voorstellen gehoord en aangenomen, die altijd eenig nut hebben gehad.

„Als zoodanig mogen wij op het 2^e deel der vraag volmondig toestemmend antwoorden. Maar er is meer waarop wij willen wijzen.

„Het is eene toenemende mate van bezoek, van werkzaamheid en belangstelling, die zeer gewenscht wordt. Over deze valt hier en daar, blijkens de jaarlijksche verslagen der verschillende afdeelingen, niet altijd even hoog te roemen, en wanneer ik mij de klagen desbetreffende hier in herinnering breng, dan geschiedt dit niet om er iemand een verwijt van te maken, maar wel om allen beleefd te verzoeken, de handen uit de mouw te steken en mede te werken om die schijnbare onverschilligheid te bestrijden met eerlijke middelen, of ze te doen ophouden door een eigen en goed voorbeeld te geven.

„Enkele afdeelingen hebben in den laatsten tijd naar het schijnt als stelregel aangenomen, geheel afgescheiden van de Maatschappij te arbeiden. Hoe loffelijk dit kunne zijn,

het valt niet in het doel harer stichting; zij hebben rapporten en voorlezingen doen drukken, platen doen graveren en onder hare leden uitgedeeld, en dus in strijd gehandeld met hetgeen de afdeeling *Rotterdam* in 1852 zeide. Daar werd de Maatschappij als het centrum aangewezen, en als het hoofdbureau, voor drukwerken of bouwkundige bijdragen beschouwd en deze beschouwing komt mij nog allezins juist voor:

„1°. omdat de Maatschappij hare druk- en plaatwerken over geheel *Nederland* en dus in veel wijder kring dan dien van eenige afdeeling verspreidt;

„2°. omdat op die wijze elke afdeeling te veel op zich zelve gaat arbeiden en hetgeen zij verrigt slechts in beperkten kring doet kennen;

„3°. omdat alleen de leden van de afdeeling die publiceert daarvan kennis krijgen;

„4°. omdat de band, die tusschen afdeelingen onderling of tusschen haar en de Maatschappij bestaat, niet mag verbroken worden;

„5°. omdat het mij voorkomt dat de afdeeling, die zelve laat drukken, zich noodeloze kosten veroorzaakt, daar de Maatschappij zich altijd genegen heeft betoond zoo veel overdrukken van het ingezondene stuk als verlangd worden, kosteloos te leveren;

„6°. omdat ik in de afzonderlijke en eenzelvige bevordering van het doel der Maatschappij geen bijzonder heil zie.

„De verstandhouding tusschen de Maatschappij en hare afdeelingen heeft echter tot heden nooit iets te wenschen overgelaten. Er zijn talrijke voorbeelden om dit te bewijzen.

„Waarom dus die afzondering en enkel dat verband zich grootendeels oplossende in de toezending van een jaarlijksch verslag?

„Waarom niet veel liever de *Bouwkundige Bijdragen* en de overige uitgaven der Maatschappij met belangrijke verhandelingen en mededeelingen als overstelpt? Of liever, waarom zijn vele van de leden der afdeelingen zoo terughoudend voor de Maatschappij, terwijl zij elders en in hunnen kring zelfs gul mogen heeten?

„Maar laat ons, uit vreeze van onbescheiden te worden, niet verder vragen, en ofschoon wij weten dat iedere vraag toch minstens een wel doordacht antwoord waard is, vleijen wij ons voor de Maatschappij *Tot bevordering der Bouwkunst* met eene meer uitgebreide medewerking van hare afdeelingen, en wenschen wij dat zij voortaan genegen blijven, zoo men het noemt, een goeden toon aan te geven, die ons alweer een stap nader bij het doel zal brengen en kan leiden tot bevordering eener kunst, welke in ons land, zoo vaak te min geacht, op steun en liefde wacht.

„Als slotsom van onze beschouwingen betuigen wij gaarne:

1°. dat het doel, waartoe de afdeelingen van de Maatschappij

Tot bevordering der Bouwkunst zijn opgericht, is geweest, en niet anders geweest kan zijn dan het doel der Maatschappij zelve, bij hare wet omschreven;

- 2°. dat de bestaande zes afdelingen kunnen geacht worden aan het doel der stichting te beantwoorden, maar dat het niet kwaad zou zijn, in haar midden eene permanente kommissie gevestigd en ijverig werkzaam te zien, die er steeds op uit ware, met waardige en geschikte middelen de leden der afdelingen aan te sporen tot gemeenschappelijke arbeid, zoo als de openbare bevordering der bouwkunst dat meebrengt;
- 3°. dat de afdeling Rotterdam over het doel der oprigting van afdelingen reeds in 1852 zeer juiste woorden sprak, die niets van hunne reine beteekenis hebben verloren;
- 4°. dat de stichting van afdelingen zeer gewenscht en hoogst nuttig kan zijn, niet enkel omdat deze in de steden harer vestiging een meer of min gunstigen invloed op de beoefening en waardering der oude en hedendaagsche bouwkunst en hare voortbrengselen kunnen uitoefenen, maar ieder voor zich en allen te zamen een waardigen steun voor de Maatschappij zullen zijn;
- 5°. dat er vooral veel goeds te verwachten is, wanneer de medewerking in de afdelingen zoo algemeen mogelijk zij, hare vergaderingen talrijk worden bezocht en toegankelijk worden gemaakt voor alle belangstellenden en dilettanten;
- 6°. dat er tusschen de afdelingen een verband, een eenstemmigheid in werkring en streven kome, die zich thans niet merkbaar voordoet;
- 7°. dat de afdelingen wel zullen doen, hare werkzaamheden zoodanig te verrigten, dat het algemeen er zoo veel mogelijk door gebaat worde, en zij zich dus niet bewegen op een speciaal en allermint op een personeel terrein; dat vóór en boven alles een zeer groot aantal leden wenschelijk is en niet anders dan haren werkring bevoordeelen kan; leden, ijver en geld zijn voor haar de eenige levensbronnen;
- 8°. dat hare werkzaamheden steeds kunnen en moeten worden uitgebreid, ingevolge haar huishoudelijk reglement in verband met de wet der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst.

„Het komt ons niet overbodig voor, de aandacht der afdelingen of van hare besturen en leden te vestigen op het navolgende:

- a. het nemen en bekend maken van proeven met bouwmaterialen van allerlei gehalte en afkomst, waarvoor de te maken onkosten door de Maatschappij, naar vooraf te regelen voorwaarden, kunnen vergoed worden;
- b. het analyseren en beoordeelen van werken zoowel uit

vroegeren tijd als uit onze dagen, en het opmeten van alle belangrijke gebouwen die met slooping bedreigd worden;

- c. het meer algemeen deelnemen aan den werkring der Maatschappij, waaronder ons de trouwe bijwoning van hare vergaderingen door de leden zeer gewenscht voorkomt;
- d. het bevorderen van het theoretisch en praktisch onderwijs in de *schoone kunsten* en vooral dat der bouwkunst, benevens het aankweeken van den kunstsmak bij het groote publiek;
- e. het beantwoorden van vragen op het wetenschappelijk en kunstterrein, hetzij reeds door de Maatschappij voorgesteld of door haar later ter beantwoording aan te bieden;
- f. het doen van al zoodanige voorstellen die het doel der Maatschappij tegelijk met dat der afdelingen kunnen bevorderen.

En hiermede, mijne heeren, heb ik gezegd wat mij op het harte lag.

De heer A. C. PIERSON vereenigt zich geheel met de omschrijving van het doel der afdelingen, door den heer LELIMAN gegeven; ook hij is overtuigd van de noodzakelijkheid en het wenschelijke van aansluiting; doch het is hem bekend dat het moeilijk is met juistheid aan te geven, waar de grens hiervoor bestaat, vooral met het oog op de leden der afdeling die geene leden der Maatschappij zijn. Om aan het verlangen van deze laatsten te gemoet te komen, is men wel genoodzaakt de verslagen uitgebreider te maken en deze te doen drukken, vooral wanneer, zoo als te 's Gravenhage, de onderwerpen en beantwoorde vragen gekozen zijn uit die door de Maatschappij uitgeschreven, en voor het grootste deel door het bestuur der afdeling zelve gesteld met het oog op de meerdere lokale bekendheid met de leden, die, hoewel tot de afdelingen behorende, niet altijd leden zijn der Maatschappij.

De heer J. H. LELIMAN erkent in hoofdzaak de waarde van het gesprokene door den heer PIERSON; ook hij wil dat ieder lid van eenige afdeling vrij zij om al of niet lid der Maatschappij te worden; doch hij herhaalt dat het doel der afdelingen moet zijn: in het belang der Maatschappij werkzaam te zijn en te blijven, terwijl het gehalte en de ijver van het bestuur en der leden als van zelve de wijze der behandeling van de verschillende onderwerpen bepaalt.

De heer J. F. METZELAAR houdt zich nog steeds overtuigd van de goede strekking eener afdeling, vooral omdat ook daar (althans te Rotterdam) enkele leden zijn die het vak niet beoefenen, hetgeen in hoofdzaak nuttig is voor de kas; doch hiertegenover staat dat de afdeling voor die leden toch ook iets moet doen; waarom men dan ook besloten heeft het verslag der afdeling voor de leden te laten

drukken. Hij had gewenscht, bij het vele dat de heer LELIMAN heeft vermeld, nog te hooren spreken van het nut dat er voor jonge bouwkundigen gelegen is in het bijwonen der afdelingsvergaderingen, waar hun al ligt door de meer bejaarde mannen van het vak een en ander wordt opgedragen en zij op die wijze hunne opleiding ontvangen, ten einde later als bruikbare en handelende personen te kunnen optreden. Men leert in de afdelingen elkander kennen; gedachtenwisseling over, en aansluiting tot het verkrijgen van de eene of andere wetsverandering, wanneer zij noodig is, wordt daardoor mogelijk. Spr. betreurt het dat op de door de Maatschappij uitgeschreven prijsvraag voor eene geschiedenis der bouwkunst geen enkel antwoord is ingekomen, doch vraagt of men niet reeds veel gevorderd zou zijn, wanneer over het geheele land afdelingen waren in het leven geroepen en deze het belangrijke om zich heen hadden opgemeten.

De voorzitter dankt den heer METZELAAR voor het gesprokene en verklaart dat het bestuur, met liefde voor laatstgenoemde zaak beziel, de prijsvraag uitgeschreven heeft. Hij herinnert echter wijlen den belgischen kunstschilder A. G. B. SCHAYES, die hem voorzitter heeft verklaard, uit gebrek aan genoegzame deelneming te moeten afzien van zijn eerst opgevat denkbeeld, tot het geven van eene uitgebreide bouwkunstgeschiedenis in Noord- en Zuid Nederland op groote schaal, en in plaats daarvan slechts de bekende verkorte uitgaaf kon laten drukken. Bij ons, zegt spreker, is misschien nog geen genoegzame stof voor eene geschiedenis der bouwkunst voorhanden, waarom hij te meer op algemeene medewerking blijft aandringen.

De heer E. SARABER komt, als bestuurder der afdeling 's Gravenhage, terug op het beweren als zou die afdeling verhandelingen laten drukken alleen om het doel van de Maatschappij voorbij te zien; hiervan is nooit sprake geweest, en wanneer dit is geschied, dan was het slechts om te gemoet te komen aan den wensch der afdelingsleden die geen leden der Maatschappij zijn.

De voorzitter herhaalt dat hij gaarne een en ander aanneemt; doch hij blijft het betreuren, dat het bestuur zich in den regel moet tevreden stellen met het drukken der titels van de afdelings-verhandelingen in het jaarlijksche verslag, van welke verhandelingen gewis vele eene waardige plaats in de *Bouwkundige Bijdragen* zouden innemen.

Nadat door de heeren METZELAAR, LELIMAN, SARABER, PIERSON en VAN ETTEGER nog het woord is gevoerd, wordt de discussie over deze vraag gesloten.

De heer Y. D. C. SUERMONDT zegt, als opmerking afgescheiden van het onderwerp, dat verscheidene sprekers zich steeds tot het bestuur wenden als zij iets op te merken hebben; hij wenscht dat ook de vergadering dit mag hooren, althans daarvoor in de gelegenheid gesteld worde en verzoekt dat de sprekers hieraan indachtig zijn.

Daarna wordt vraag 2 aan de orde gesteld, luidende: „Welke stijlen worden onder de romantische gerangschikt en waarom?” Door den heer H. P. VOGEL wordt het volgende antwoord gelezen:

„De benaming „romantische stijl” vindt zijnen oorsprong in de romaansche volken.

„De Romeinen gaven aan de verschillende spreekwijzen en tongvallen der aan hen onderworpen romaansche volken den naam van romaansche talen, noemden de dichtstukken dier volken *romans* of *romances* en den bouwstijl romaansche stijl.

„Ofschoon nu daarvan afgeleid, moet het woord *romantisch* toch in brederen zin worden verklaard, en behoort daaronder te worden verstaan: de heerschende geest der middeleeuwen onder de germaansche en oostersche volken, in tegenstelling met dien der antieken.

„Steeds is vóór het ontstaan van een oorspronkelijk nieuwen bouwstijl, het bloeitijdperk eener kunst dat der literatuur voorafgegaan. Om dit te bewijzen vragen wij slechts, wanneer traden PHIDIAS en ICTINUS in *Athene*, RAPHAEL, LEONARDO en MICHEL ANGELO in *Florence* op?

„Evenzoo ontwikkelden zich in de middeleeuwen de beeldende kunsten, toen de germaansche geest in taal, zeden en gewoonten, door leenstelsel, kloosterwezen, ridderschap en gilden een nationaal leven trachtte te vestigen, en was het eigenlijke bloeitijdperk daar, toen men, vrij van alle banden die nog aan de antieken knelden, zijne eigene zangen zong, in geschiedenis en taal zijn eigen bestaan beschreef en de bouw hutten, met een magt van kennis toegerust, alom naar buiten werkten.

„De romantiek is alzoo in het leven getreden in de eerste tijden der christenheid en had, onafgebroken strijdende met de antieke traditiën, haar ontwikkelingsproces tot de volle hoogte gebragt na het jaar 1000 onzer jaartelling, in de bloeiende eeuwen van den romaanschen en gothischen bouwstijl.

„Om nu een volledig antwoord op de vraag „waarom?” te geven, hebben wij alleen het kenmerkend verschil tusschen de twee stijlen, antiek en romantiek, aan te toonen, en dit verschil ligt natuurlijk in de beginselen waarvan beide volken zijn uitgegaan.

„Ofschoon men nu niet beweren kan dat, bij de geboorte van het christendom, de kunst als met één slag gebroken heeft met die der antieken, aangezien elke kunst als kiem in het verleden ligt, bezat toch het christendom eene wereldhervormende kracht die aan het leven allerlei nieuwe beginselen schonk, te sterker zich verheffende naar mate de theologen, zoowel als de priesters der wetenschap en kunst, de wetten, die zij in de bestaande maatschappij ingezogen en het onderwijs, de vorming, die zij op de heidensche scholen ontvangen hadden, van zich konden afschudden.

„Dat die kracht veld won, wie zal het betwijfelen, wetende dat het christendom en zijne leer onafgebroken strijd voerden tegen de natuur der menschen, eischende de wedergeboorte uit het stof. Zondig was elk stoffelijk streven, en met het schrikbeeld voor oogen dat in het jaar 1000 de wereld zou worden geoordeeld, ontkende men alom den invloed der antieken.

„Toen na dat angstig verbeide jaar 1000 het Godsge-
rigt niet was gekomen en al wat leefde een hymne zong ter eere van den Schepper, toen men kerken stichtte zonder tal, toen — zegt de geschiedenis en de monumenten bewijzen het ons — toen nam de groote periode van den romaanschen stijl een aanvang.

„Erkende nu dat de kunst de taal der poëzie in lijnen en kleuren brengt en beide, litteratuur en kunst, het wezen, de gestalte van een volk in zijne groote levensbeginselen uitdrukken; terwijl godsdienst een groote slagader dier beginselen is, zoo kan men onmogelijk den invloed der godsdienst op de kunst loochenen en vooral niet op die kunst, die én bij de antieken én in de middeleeuwen juist in Gode gewijde gebouwen als het ware is nedergelegd.

„Doch ook in *Griekenland*, de bakermat der antieke kunst, was godsdienst die slagader van het leven; echter en zie hier het groot verschil tusschen de antieken en romantieken: *bij de Grieken* ¹⁾ *was het goddelijke het ideaal menschelijke, en bij de christelijke volken was God óf louter geest óf openbaarde God zich in eene lijdende gestalte.*

„Gelijk nu bij de eersten geest en stof, ziel en lichaam even volmaakt was, zoo waren ook in het kunstideaal wezen en vorm onafscheidelijk verbonden, mede even volmaakt; terwijl bij de christelijke volken de stof, de vorm, slechts een klein deel van het wezen vermogt uit te drukken, doch oneindig meer te denken en te dichten overliet.

„Ziedaar dan ook de reden, waarom een grieksch wijsgeer als PLATO aan elke gedachte direkt een plastischen vorm geeft, die voor ieder duidelijk te doorgronden is; waarom een PHIDIAS zijn ideaal-menschbeeld JUPITER schiep en ICTINUS een Parthenon bouwde, waarvan het wezen even duidelijk in den vorm gelegd was en elk détail op zijne plaats en in het technisch profiel en in de bekleeding daarvan zijne functie duidelijk deed kennen; en waarom in de middeleeuwen, bij het kruisbeeld van den lijdenden CHRISTUS, de schoonheidszin wordt opgeofferd aan de gedachte of de diepte van dat lijden; terwijl een kathedraal te *Keulen*, door hare verbazende massaas, alle met de meeste finesse tot boven ons oog verheven, ons duizelen

¹⁾ Zie het opstel *Over stijl*, van dr. A. PIERSON, in de *Kunst-kronijk*, jaargang VI.

doet en zich boven denken en handelen van den mensch verheft.

„In de antieke kunst moeten rede en smaak den wijsgeerigen zin en den kunstzin in gelijke mate bevredigen; in de christelijke kunst moet de rede zwijgen en kan des noods een kwestieuse vorm de drager zijn eener verhevene gedachte.

„Tot zooverre de definitie der oorspronkelijk romantische kunst en het groot verschil tusschen deze en die der antieken.

„Er is echter nog een tweede tijdperk der romantiek. Toen in het laatst der vorige eeuw de klassiek Renaissance-stijl zijnen loop had volbragt en in allerlei willekeur was ontaard, toen op nieuw, en wel hoofdzakelijk in *Duitschland*, een tijdperk van bloei voor de letteren was aangevangen, — men denke slechts aan GÖTHE, SCHILLER, de SCHLEGELS en zooveel anderen, — toen er in de toongevende wereldstad *Parijs* een revolutiegeest ontbrandde die tot leuze had: „terugkeer tot den vrijen, reinen natuurstaat, zoo als hij uit de hand van den Schepper was geboren;” toen de beoefening der geschiedenis van alle volken der wereld de grondslag dier gedachte was, — toen ging de kunst een nieuw leven te gemoet.

„Wat het resultaat van dat nieuwe leven in de architectuur was, wij weten het. In *Frankrijk* niet bemoedigend; dáár toch verviel men in een naakte en dorre kunst, de napoleontische Renaissance genaamd.

„In *Duitschland* echter, waar gedurende de 18de eeuw dezelfde, ofschoon niet zoo felle revolutiegeest heerschte als die in *Frankrijk* den Staat omverwierp, waren mannen als CORNELIUS, SCHICKWÜCHTER, RAUCH, SCHINKEL enz. ¹⁾ opgetreden, om den rijkdom van taal en gedachten der litterarische geniën in de beeldende kunsten uit te drukken en het karakter der duitsche Renaissance te vestigen.

„Wat is nu echter de romantiek der 19de eeuw, haar juiste inhoud, het wezen dier tweede romantische periode? Het antwoord moet wederom in breederen zin worden gegeven dan in onze eerste definitie.

„Na het einde toch van den europeschen oorlog, na den val van het fransche keizerrijk, trad een kosmopolitische zin het leven der volken in. De tijden van *Griekenlands* bloei onder PERICLES, der Romeinen tijdens de republiek, van *Duitschland* in de 12de en 13de eeuw onder den schepter der HOHENSTAUFENS enz., werden in de oogen der volken als ideaaltijden beschouwd. Terwijl de dichter zoowel in taal als in lijnen zoo nationaal mogelijk die grondstoffen te bewerken had, moest de architect, in harmonie met de natuur en met het oog van een landschap-

¹⁾ Zie HERMAN GRIMM, *Rede auf Schinkel*.

schilder, zich rekenschap geven van de plaats waar hij bouwde; uit alle bestaande architektonische uitingen zocht hij dat, wat hem te dier plaatse het meest gepast voorkwam, om zoo doende uit al die gegevens een nieuw schema te ontwikkelen, en zie hier waarom SCHINKEL, die oneindig meer in onuitgevoerde teekeningen en woorden heeft uitgedrukt, dan in het betrekkelijk weinige dat hij in werkelijkheid heeft mogen stichten, een toon in de romantische kunst onzer eeuw heeft aangeslagen, waarin hem later zoovele groote mannen zijn gevolgd niet alleen, maar die ook het nieuw gebaande pad tot een zoo breedten weg hebben uitgebreid.

„SCHINKEL was het, die, niet alleen in zijne architectuur, maar ook in de beeldhouw- en schilderkunst, GÖTHE in symbolische woorden trachtte te vereeuwigen, en onder de vaander Hellenen, evenzeer, als het kenmerk van den nieuwen dageraad, in alle stijlen zijne gedachten trachtte uit te drukken.

„Hoe dit geschiedde, mijne heeren, of elk van u aan het welslagen van die proeven zijn zegel hecht, is niet de vraag daar, waar het geldt de kindsheid eener nieuw ontwaakte romantiek der 19de eeuw. Men vergete vooral niet dat het motto van zijn streven hetzelfde was als dat van den beroemden gothiker onzer eeuw, VIOLETT-LE-DUC, t. w. „zonder kunstgeschiedenis geen nationale schepping eener nieuwe kunst.”

„Zoo zijn wij dan van zelve gekomen tot de oplossing van vraag 4: „In welke opzichten en in hoeverre kan de beoefening der archeologie (oudheidkennis) bevorderlijk zijn aan de hedendaagsche bouwkunst, met betrekking tot de theorie en de praktijk,” en ik meen dat het antwoord hierop thans kort kan zijn.

„Onder oudheidkunde verstaat men in het algemeen:

„1°. de wetenschap welke ons een denkbeeld van den staatkundigen, godsdienstigen, letterkundigen en huishoudelijken toestand der oude volken geeft, en

„2°. de kennis van de gedenkstukken der oudheid en hunne beschrijving.

„In den nieuwen tijd verstaat men echter onder archeologie meer bepaald de kennis en de geschiedenis der beeldende kunsten bij de oude volken, gegrondvest door WINKELMANN, gevolgd en uitgebreid door CARL OTTFRIED MÜLLER en anderen.

„De archeologie alzoo is een hoofdbestanddeel; zij is de bron als het ware der nieuwe romantiek, een noodzakelijk gevolg van den geest onzer eeuw; zij heeft het woord *wetenschap*, hetzij praktisch toegepast als industrie of theoretisch toegepast als kritiek, in hare banier geschreven.

„Of nu beide, archeologie en romantiek, nuttig zijn voor onze kunst; — ik zou vragen: waarom niet? Wat schade zal het doen, onze talenten, die ieder toch in meerdere

of mindere mate bezit, aan die van zoovele duizenden vóór ons te toetsen, met de kennis der motieven en met de vrijheid der kritiek? Is een kunstenaar zóó hoog verheven, dat zijn genie geen tijdmaat kent, dan verheft zijn talent hem wel van zelve boven bloote navolging en ik zeg het dan onzen feestredenaar van Augustus 1867 na: „*geniën blijven buiten kwestie*.” Zijn zijne talenten integendeel gering, dan heeft die karig bedeelde vele schitterende sterren uit het verleden voor zich, om zijn pad te beschijnen.

„Langs dien weg wordt ook het kleine niet vergeten, maar opgekweekt, om, al is het dan ook maar de kleinste, toch een parel te zijn aan de schitterende kroon der kunst; op die wijze alléén kan de kunst een volkseigendom worden, en mag men verdraagzaamheid, onpartijdigheid verwachten tusschen de vereerders der antieken, de aanbidders der middeleeuwsche romantiek of navolgers van welke kunststrating ook, ten einde ieder volgens zijne individualiteit en allen te zamen werken als leden van één gezin tot één doel, namelijk: de bevordering der bouwkunst.

„Dat echter de beoefening der archeologie ook hare schaduwzijde heeft, wie zal het betwijfelen. Vele archeologen toch bezitten geen technische kennis genoeg om oude gebouwen, die bij herhaling gerestaureerd zijn of waarin toevalige oorzaken meermalen verandering hebben gebracht, zuiver tot den oorspronkelijken toestand terug te brengen, of die vervormingen met historische toelichtingen aan te toonen; terwijl daaruit volgt, dat men soms vaste regelen aangeeft, die door den architect, zonder genoegzame kennis van archeologie, als wetten worden aangenomen en in dit geval zonder twijfel valsch zijn. Echter, mijne heeren, tegen een dergelijk gevaar is niemand bestand; in alles wat het leven betreft is soms onzichtbaar onkruid onder het zaad gestrooid; onwetend een fout begaan kan en mag er ons niet toe brengen den tijdgeest te ontvliden; archeologische studie, wijsgeerige beschouwing van het verleden is reeds in meerdere of mindere mate gemengd in ons aller leven, en ik geloof zeker, dat, al zou men zich ook daarbuiten willen plaatsen, het voor velen, zoo niet voor allen, toch zou blijken onmogelijk te zijn.

„Wat mij nu ten slotte nog betreft, mijne heeren, ik klaag niet over de resultaten der 19de eeuw, de bouwkunst onzer dagen; ik verheug er mij in, zulk een legio boek- en plaatwerken te onzer beschikking te zien, zulk een schat van kennis te zien uitgespreid in onze huizen, in onze bibliotheken; ik zou niet, als met de lantaarn van DIOGENES, gaan zoeken naar een nederlandsch nationaal man in de bouwkunst, want kwam ik hem tegen, ik zou hem wellicht niet eens kennen; of het een man zou zijn met een bepaald cachet, ik weet en vermoed het zelfs niet eens. Dát oordeel moeten wij, dunkt mij, aan de toekomst overlaten; echter dit staat bij mij vast: dat een beoefenaar der kunst niet

vertrouwen mag op oorspronkelijk genie bij wijze van boven-natuurlijke inspiratie, maar zich moet laven aan de bron van wetenschap en kunst en trachten zijnen korten tijd zoo mogelijk te verdubbelen om, langs den boven omschreven weg en op het voetspoor der groote mannen onzer eeuw en van vervlogen eeuwen, zich zelve te leeren kennen en meten in verband tot den tijd waarin hij leeft."

De heer A. N. GODEFROY zegt dat men, bij het stellen van vraag 4, niet alleen het oog heeft gehad op de uitwendige vormen der gebouwen, maar dat ook wel degelijk de inwendige zamenstelling is bedoeld; daar men begreep dat het van groot belang was ook de verschillende konstruktien te kennen. Door VIOLLET-LE-DUC is daarover met één tijdperk zaakkundig gehandeld; ook weten wij dat de Romeinen het inwendige zeer praktisch begrepen en toegepast hebben. Zij toch kenden hunne konstruktien uitmuntend, en deden zien dat zij wisten hoe de zaken in elkander dienen te zitten. Spr. acht het daarom van groot belang dat ook het oog voor de verschillende konstruktien niet gesloten worde, wanneer er sprake is van het opmeten van oude gebouwen, omdat de studie van deze zeer nuttig kan zijn.

De heer J. F. METZELAAR wenscht te herinneren, dat de archeologen hoogst nuttig zijn voor het opsporen van belangrijke bouwfragmenten; hij betwist niet dat de kennis der konstruktien in de eerste plaats goed is voor jonge bouwkundigen; men moet zich steeds de vraag stellen: hoe hebben de vroegere kunstenaars verschillende zaken opgelost? of: hoe hebben zij de gestelde eischen in vormen gebragt? De resultaten hiervan moeten toegepast worden; zij behoeven niet letterlijk terug te geven wat onze voorgangers onder andere omstandigheden hebben voortgebragt.

De heer J. H. LELIMAN vereenigt zich met den heer VOGEL, waar deze doet doorschemeren dat: „de nieuwe fransche Renaissance-stijl niet de zijne is," maar moet dien spreker toch herinneren dat *Frankrijk* vele bekwame mannen heeft opgeleverd, welke juist in dien tijd geleefd en gebouwd hebben. Het volgen der oudheid moet onder gepast voorbehoud en met voorzigtigheid geschieden. Volgens sprekers meening bestaat de nationale bouwkunst hoofdzakelijk in het gebruiken van nationale bouwmaterialen; hij wenscht evenmin als VIOLLET-LE-DUC en vele tijdgenooten eene nationale bouwkunst met geweld in het leven te roepen.

De heer H. P. VOGEL verklaart alleen gesproken te hebben over hetgeen vroeger in *Frankrijk* op den voorgrond stond, maar niet over het thans heerschende beginsel en meent duidelijk gezegd te hebben dat technische kennis noodig was; nationale bouwkunst is, volgens zijne opvatting, altijd betrekkelijk.

De heer J. H. LELIMAN zegt dat de wil van het volk de rigting der kunst als van zelve aangeeft, en dat de meerdere

kunstbeschaving van den bouwpatroon hierop in de eerste plaats van gunstigen invloed kan zijn; welk gevoelen de heer METZELAAR niet deelt, daar deze integendeel wil dat door den bouwkunstenaar aan den patroon de weg gewezen worde. Het publiek denkt reeds en ten onregte veel van bouwzaken te weten, en daarom is het hoogst wenschelijk dat de bouwkunstenaar zelfstandig zij en die gewaande wijsheid niet in de hand werke.

Geen der aanwezigen over dit onderwerp verder het woord vragende, stelt de voorzitter eene rustpoos in.

Bij de hervatting der werkzaamheden wordt vraag 5 aan de orde gesteld, ter beantwoording waarvan door den heer LELIMAN, daar niemand hierover het woord heeft verlangd, het volgende opstel gelezen wordt:

„Is in de laatste jaren het ambacht van verwer of huis-schilder vooruitgegaan en in welke opzichten? Zoo luidt de 5de vraag. Het is heden op den dag af juist tien jaren geleden, dat op onze 5^e algemeene bijeenkomst, gehouden 8 Julij 1858, dezelfde vraag werd behandeld. Daarbij was gevoegd de bepaling dat het antwoord zou loopen over de laatste vijftig jaren. Ik nam de vrijheid die vraag toen te beantwoorden. Dat antwoord is gedrukt op blz. 145 en vgg. van het elfde deel der *Bouwkundige Bijdragen* en na de herlezing heb ik er niets van terug te nemen. Hoofdzakelijk behelsde dat antwoord het navolgende: De scherpe konkurrentie van heden beschouwde ik als nadeelig, om in den regel proefhoudend werk te leveren, en ik betreurde het, dat het dekoren met verwen en figuren, zoo als dit vroeger geschiedde, slechts bij uitzondering en dan nog meestal door vreemdelingen werd verrigt. Daarbij voerde ik aan dat chemische kennis voor de werkmeesters en schildersknechten noodig was, opdat zij met zaakkennis alle vervalschingen zouden weten aan te duiden en zich voor de gevolgen van deze zouden kunnen vrijwaren. Ten slotte oordeelde ik dat dit ambacht, vergeleken bij vijftig jaren vroeger, niet achteruit, maar veel vooruit was gegaan.

„Een tweede antwoord op dezelfde vraag gegeven door ons geacht medelid te *Rotterdam*, den heer H. VAN AMEYDEN VAN DUYM, en voorkomende op blz. 147 van genoemd deel der *Bouwkundige Bijdragen*, bevatte voor het meerendeel dezelfde meeningen. Het schilderwerk, met zorg hier te lande gemaakt, vond volgens hem zijne weerga niet in *België*, *Frankrijk* en *Duitschland*. Het kunstmatige voor het schilderwerk, dat is: het dekoratieve, kon zich volgens den heer VAN DUYM, „geenszins op vooruitgang beroemen, maar was door mode en bekrompenheid, helaas! veeleer achteruitgegaan, terwijl in het vlak- en hout- en marmersoortenschilderen een belangrijke stap van vooruitgang is op te merken." (blz. 151.)

„Naar aanleiding van de genoemde antwoorden acht ik het onnoodig deze vraag verder toe te lichten, te meer om-

dat het laatste was gegeven door een voornaam en zaakkundig beoefenaar van dit ambacht te *Rotterdam*. Bij hernieuwing vestig ik er uwe aandacht op.

„Uwe belangstelling voor het verwers-ambacht, waarvan in het bouwvak zoo ontzettend veel afhangt, zal overal welkom zijn. De meester-schilder speelt daarbij eene voorname rol; het verwersambacht heeft, als ieder ander vak, zijne goede en kwade zijden. Laat ons zien in hoe verre, en dat wel in verband met de bouwkunst en hare esthetische leefregelen.

„Het is eene ontegensprekelijke waarheid dat de verwen tot velerlei doel bij den bouw dienen. Ongeverwd hout en ijzer zouden niet lang kunnen bestaan, terwijl zij, met een kwastje van dit of van dat bestreken, zich behagelijker of lumineuser aan het oog voordoen en veel beter aan de werking der natuurkrachten weêrstand bieden. Maar de keuze der verwen kan het optisch effect van een gebouw zeer bevoor- of benadeelen, want de kleurschakering is van het hoogste gewigt. Bij gelukkigen overgang zal zij het aanzigt verhoogen, bij ongelukkige verhouding zal disharmonie tusschen de verschillende deelen ontstaan, omdat de afscheiding met kleur de vormen duidelijker doet spreken en uitkomen.

„Het is dus over de keuze van kleur bij den gewonen burgerbouw, dat ik mijn gevoelen u wensch meê te deelen naar aanleiding van vraag 3, aldus gesteld: „Niet zelden worden in *Nederland* de gevels van berg- en baksteen gebouwd met oliën en verfstoffen bestreken; welke zijn de goede en de kwade gevolgen van deze handeling?"

„Deze vraag is vroeger op onze bijeenkomsten niet behandeld geworden. Het wordt hoog tijd dat wij daarover kalm en ernstig spreken, vooral tegenover de ingeslopen gewoonten en misbruiken.

„De Grieken, die, hoe ook beoordeeld, door hunnen edelen smaak en nooit geëvenaarden zin voor het schoone, de bouwkunst van hunnen tijd tot het verhevenste standpunt dat zij ooit bereiken kan, hebben opgevoerd, schilderden hunne gebouwen in- en uitwendig bijna geheel. Zij vonden in de natuur en in hunnen azuurhemel evenmin kleurloosheid als eentonigheid en nooit tegenstrijdigheid; zij kozen de kleuren oogenschijnlijk met scherpe contrasten en toch zonder disharmonie voor het geheel. Zij bootsten vooral de ornamentatie, die zij aan het menschebeeld en het planten- en het dierenrijk ontleenden, getrouw en volgens de natuur na. Zij schilderden de details als op oogenblikken dat de zon sterk schijnt en door haren gloed aan de kleuren een kracht en helderheid geeft, grooter dan zij werkelijk bij gewoon daglicht hebben.

„Het mengen van kleuren was bij hen ongewoon; zij gebruikten ze zuiver, dik, en om op groote afstanden hunne vormen te doen uitkomen, kozen zij de verschillende kleuren

allen zeer hoog en in haren natuurlijken toestand. Later, toen de schilderwerken plaats maakten voor de fresco-pleisterwerken, bleef die gewoonte bestaan. In *Pompeji* vooral komt dat dagelijks meer en meer uit. Aldaar opgegraven gepolychromeerde bouwfragmenten bewijzen dat de Grieken met kleuren werkten, die eeuwen onbeschadigd en frisch stand hielden: een geheim dat eerst in onzen tijd eenigermate schijnt te zijn ontdekt. En onze verwen houden het dikwerf slechts eenige maanden uit.

„In de middeleeuwen nam men de hoofdregelen der kunst bijna allen letterlijk over van de Grieken, behalve hunne bouwvormen. De middeleeuwers beschielden hunne werken, maar hoe? Meestal bont; ieder onderdeel van een détail moest eene kleur hebben. Aan een blad gaf men een vuurrooden kop, een groen vlak en vergulde aren. Dit was in strijd met de natuur en getuigde van wansmaak. Wij vinden kerken en fragmenten uit dien tijd, welke met al de kleuren van den regenboog zijn opgetooid.

„De Renaissance bragt hierin wijziging; zij ging over tot eene oordeelkundige keuze der kleuren, gebruikte ze zachter, hechtte minder waarde aan het symbolisme dan aan de realiteit, of mengde deze, even als de kleuren, met elkander en wist de surrogaten en de preparaten toe te passen waar zij het effect verhoogden. Niet overal, maar hier en daar waar een partij of een détail moest spreken, werden de vlakken donker, de saillante punten lichter behandeld, of elders de vlakken stil met reliëfs in kleur, hoogst zelden in schreeuwende tinten.

„Onze dagen verschillen zeer sterk van de drie voorafgaande perioden; zij zijn te materialistisch om lieve effecten in kleur te zoeken bij den burgerbouw, te zeer naar eenvoud strevende in de schrale beteekenis van dit woord, om aan de stralen van het genie ruimen doorgang te verleen; want betrekkelijk gering in aantal zijn, vooral in ons land, de voorwerpen der hedendaagsche bouwkunst, die, door welgekozen en natuurlijke kleuren, zich als beziel en levend aan ons oog voordoen. Op de schilderijen na worden de verwen bijna niet meer voor het dekoratieve sierwerk gebruikt; zij dienen thans bijna uitsluitend om hout, ijzer en steenvlakken te dekken. Dat was vroeger ook het geval, maar op eene andere wijze. In onze dagen bestaat de kunstenaar-dekorateur bijna niet meer; de huisverwer heeft hem opgevolgd, en deze schijnt weinig lust te bezitten zijn vak weêr in de rij der kunsten te brengen. Onze kamers en zolderingen, onze ramen en deuren, krijgen *éne* kleur die glimt als een spiegel; onze gevels worden bijna allen naar één recept met allerlei oliën, vermengd met tien, twaalf verschillende bruine verfstoffen geschilderd; ja, zelfs is de inventiegeest zoo ver gegaan dat hout als brons en marmer (waarom niet marmer als brons en hout?), ijzer en blik als echt goud, zelfs pleister als brons, en blaauwe bergsteen met bentheimer steen-

kleur overdekt wordt. Door die onverantwoordelijke decoratieve weede hebben enkele onzer steden en de materialen van velen onzer gebouwen een afschuwelijk aanzien gekregen, zoo zelfs dat mij een fransch architect niet lang geleden over de huizen in deze stad zeide: „*Les maisons particulières me semblent avoir deux qualités: la première est qu'elles semblent tomber de côté et dans la rue; la seconde, qu'elles sont bâties toutes en différentes couleurs de briques colorées en chocolat et séparées par des planches de carton*” (dat waren de voegen). En waarlijk hij had niet geheel ongelijk; want voor een vreemdeling moet het vroeger in zwang en thans gelukkig verboden zoo genaamd op vlugt bouwen, een even verontrustend karakter hebben, als dat de ontelbare bruin geschilderde gevels, met hunne groene deuren, gele lijsten en witte ramen, met blaauw of grijs geschilderde onderpuijen en stoeptreden, hem in zijn gevoel voor kleur, zijnen kunstsmaak, zijnen zin naar waarheid en vooral zijnen eerbied voor het behoud der natuurlijke nuances van het gebruikelijk materiaal, kwetsen. Het is waar, geschilderd moet er worden, en in dat geval houden wij Nederlanders trouw de hand aan kwast en verfpot, maar zijn wij gelukkig in de keuze der kleuren? Dat is eene vraag, welke ik voor vele gevallen hier en overal ontkenkend durf beantwoorden. Aan wie de schuld? Aan hen die raad geven en door verkeerde inzichten den smaak des publieks niet enkel verkeerd leiden, maar tot in den grond hebben bedorven? of aan het publiek, dat de wetten in het hoogste ressort voorschrijft en zoo schoorvoetend afstand doet van voorvaderlijke gebruiken en zienswijzen? Hoe het zij, afschuwelijk noem ik het dat wij hardsteen gaan schilderen, hoofdzakelijk opdat onze puijen er knapjes en zindelijk zullen uitzien. Ik keur het af dat onze steenen gevels van tijd tot tijd met verf worden bestreken, die den gebakken steen, aanvankelijk van eene zacht roode kleur, al donkerder en zwarter maakt. Zie eens welke erbarmelijke kleurverhouding, door die schildermanier, onze oud hollandsche geveltjes, met banden en blokjes bergsteen gebouwd, verkrijgen. Ik betreur het dat het kunstgevoel hier geheel op den achtergrond wordt geschoven, en ieder voorbeeld van het tegendeel heden of morgen door de kwast verdwijnt. Nog onlangs heb ik mij beïjverd eenige zeer fraaije deur- en kozijn-omlijstingen van witten bergsteen aan de straat- en binnenplaats-gevels van het *Brandts-Rus-hofje* alhier, die met blaauwe verf waren bestreken en met zwart afgezet, geheel te doen schoonhakken, en door de hulp van den kundigen mr. steenhouwer D. WEEGEWIJS alhier, is dit werk uitmuntend geslaagd.

„Ik geef hier mijne verwondering te kennen, dat bijna alle verweesters zich beïjveren aan hunne patronen voorstellen te doen tot het geregeld beoliën, beschilderen en stoppen hunner gevels, hier van berg-, daar van baksteen, elders met toepassing van beide bouwmaterialen opgetrokken. Ja ik ga

verder en veroordeel hier dat alles, maar bovenal de kwade gewoonte om op geschilderde gevels de voegen met witte verf over te trekken. Waarom doen zij die voorstellen? Zij meenen dat het beoliën goed is, aan den gevel een frisch — ja, wat frisch, wij zeggen een walgelijk — aanzien geeft en het uitvallen der voegen belet; zij oordeelen dat de steen er door wordt gevoed, de vlakken of oneffenheden er door weggewerkt worden, de doffe kleur door standolie moet gaan glimmen, en het geheel er veel behagelijker gaat uitzien. Naar onze meening dwalen dezulken. Immers, wat geeft het karakter aan de bouwkunst? Dat zijn de vormen, die door het doel van het gebouw volmaakt moeten beheerscht worden, maar dat zijn ook de kleuren die de vormen onderling afscheiden. En in die kleuren wenschen wij zachte overgangen, geen overgangen die het oog verblinden. Een van de latere gebouwen, dat mij te dien opzichte bijzonder voldoet, is het *Amstel-Hôtel* te dezer stede. Wij vinden aan dat gebouw tot heden eene liefelijke harmonie tusschen de kleur der metselsteenen en de geverwde lijsten en banden. Er is voor ons geen stoornis tusschen de kleur der zinken dak- en baksteen muurwerken, en mij is geen schreeuwend contrast voorgekomen tusschen de verschillende vormen, die zich door kleurschakering als zacht aan het oog voordoen. Maar mijne heeren, wacht eenigen tijd en gij zult een hooggele lijst tegen zwart beoliëde of zoogenaamde gedoodenkopte waalsteenmuren scherp zien uitkomen. Men zal wellicht de pilasters van gelen steen in kleur verhoogen, de escauzijnsche partijen beschilderen, de balkonhekken, de aarden en zinken ornamenten gaan bronzen; kortom, men zal aan het natuurlijke bouw materiaal een onnatuurlijk en valsch kleurtje geven, behalve aan het zinken dak, want de gewoonte om dit te beschilderen is, voor zoo ver mij bekend, nog niet aangenomen.

„De architect OUTSHOORN heeft ongetwijfeld veel studie gewijd aan de keuze van kleur voor dit gebouw, en nu vragen wij: zullen de eigenaren de resultaten van die studie en den gelukkigen uitslag daarvan blijven waarden? Zullen zij verlangen dat de kleuren bij later noodige overschildering stipt worden gevolgd en blijven bestaan? Of zullen zij zich aan den smaak, de verouderde en kunsteloze neiging van dezen of genen overlaten, en de gevels doen bestrijken met de speciën, die jaarlijks aan de stad een meer somber en minder artistiek aanzien geven? Mij dunkt ja, de eigenaren zullen doen wat honderden vóór hen gedaan hebben; zij zullen een verwer roepen en hem belasten met de beschildering, naar zijnen smaak en naar oud-amsterdamsche usantie. Menige administratie van grooten omvang heeft haar eigen verwerskorps, dat niet altijd bestaat uit lieden die eenige artistieke opvoeding en nog veel minder gevoel voor kleur hebben. Wij zouden een paar voorbeelden kunnen noemen, waar gevels en gebouwen, welker onderdeelen wij het genoegen hadden met veel zorg te doen beschilderen, door

de later daarop gesmeerde verwen een aanzien hebben verkregen, dat ze ons nu doet ontwijken. En zoo zal het zijn en gebeuren ook met uwe gebouwen, mijne heeren! Ik zou vele nieuw opgerigte kunnen aanwijzen, die tot voorleden jaar de natuurlijke steenkleur hadden bewaard en deze heden verwisseld zien met eene andere, welke wij met onzen franschen vriend gaarne *du chocolat de différentes couleurs et fabriques* noemen. Laat ons dan hier protesteren tegen al zoodanige schilders- of verwers-handelingen, die zich niet door noodzaak wettigen en, van kunstliefde ontdaan, in geenerlei opzigt te regtvaardigen zijn. Laat ons hier vaststellen dat het jaarlijks besmeren der gevels met oliën en verfstoffen geen goed gevolg oplevert, ook niet waarvoor men het plagt te doen en nog doet, maar in tegendeel eene zeer verkeerde gewoonte is, die met alle kracht en met flinke wapenen moet worden bestreden. Laat ons spreken met allen die in deze gewigtige kunst- en gelegenheid invloed hebben en genegen zijn hunnen invloed ten bate der bouwkunst aan te wenden. In de aller eerste plaats met de meesters en knechts, over het schilderwerk en ten tweede met hunne werkgevers, want als deze eensgezind zijn, als de werkmeester geneigdheid betoont eene verkeerde gewoonte in onbruik te stellen, als hij zijnen patroon weet terug te brengen van verouderde zienswijzen, die tegen zijnen smaak getuigen, als hij strijdt en opkomt, daar waar gestreden en opgekomen moet worden, tegen handelingen die zich op geen enkele noodzakelijkheid kunnen en mogen beroepen, dan zal ook in deze — al is het ook langzaam — verbetering kunnen aangebragt worden, en een toestand verdwijnen, dien velen met leede oogen en verdriet reeds te lang gedoogen en hebben moeten aanzien. Men versta ons wel: wij wenschen dat de meesters-huischilders zelfs meer dan vroeger zich met de studie van het optisch kleureffekt in den burgerbouw (te verkrijgen of te bederven door de goede en kwade keuze der verfstoffen) gaan bezig houden. Waarlijk, — de verdienstelijke en goede meesters niet te na gesproken — bij velen ontbreekt, naar onze meening, hieraan veel. De oorzaak is niet ver te zoeken; zij is deze: het schildersambacht is onder ieders bereik; verw, olie, kwast, pot en kracht kan ieder mensch voor geld en goede woorden aankooopen en er meê naar welgevallen, smaak en hartelust omspringen. Wij voor ons beschouwen het verwersvak niet als een gewoon nijverheids- of ander beroep. Wij nemen het op bij de kunstvakken aan de bouwkunst verwant, en gelooven dat ook de vertegenwoordiger van dit vak veel studie, goeden smaak, gevoel voor kleur, en evenveel praktische als theoretische, chemische en esthetische kennis moet bezitten als ieder beoefenaar van eenig ander ambacht.

„Men heeft in onzen tijd de gilden beschimpt; men heeft in hunne verdwijning gejuicht; men heeft de verkre-

gen vrijheid wel hier en daar tot bandeloosheid doen overgaan; maar met dit alles heeft men over het hoofd gezien, dat juist in dien gildentijd bouwprodukten zijn vervaardigd, welke wij thans nog gaarne bewonderen, omdat zij een hoog trap van beschaving en kunstzin, van ontwikkeld gevoel voor het schoone doen kennen, en tot eere strekken van menigen bouwmeester, werkman en ambachtsbaas uit den bloeitijd onzer kunsten en wetenschappen, dat is de eeuw van FREDERIK HENDRIK, die ons voorgelacht ten eeuwigen tijde tot roem zal blijven verstrekken. Laat ons nu, mijne heeren, beter doen dan in de dagen der gilden, want het tegendeel zou tegen onze beschaving en onze vrijzinnige handelingen getuigen, en laat ons op gezag der vraag — als het kan — naar aanleiding van dit beknopt antwoord, afstand doen van het met leelijke, zelfs fraaije, kleuren beschilderen onzer gevels van bak- en bergsteen gebouwd, aan welke wij allen, eene waarachtige dienst doen met ze in hunnen natuurlijke toestand te laten of ze zoodanig te bouwen, dat zij geen verf behoeven.”

De heer A. N. GODEFROY zegt dat het oliën veelal aangewend wordt om vocht te weren, daar onze muren in den regel niet dik zijn; bij zandsteen zal men daarvoor op de kwade aderen vooral dienen te letten. Hij herinnert dat de beschildering van den voorgevel der r. k. kerk *de Liefde*, op den Singel bij den Heiligenweg, alhier is geschied juist omdat deze veel geleden had van de inwerking der atmosfeer, terwijl onze vroegere zacht roode gevelsteenen bovendien niet bijzonder hard waren, en zonder het kleuren der gevels in bescherming te willen nemen, meent hij echter ook de goede bedoeling te moeten releveren. Het door den heer LELIMAN aangehaalde *Amstel-Hôtel* heeft spouw-muren.

De heer A. C. PIERSON wil evenmin het oliën der gevels in bescherming nemen als de vorige sprekers; doch hij meent toch te moeten herinneren dat de gele friesche steen door den tijd hare oorspronkelijke kleur verliest, en dat men, door dezen te oliën, de duurzaamheid er van verhoogt, terwijl men dikwerf, wanneer de voegen door ouderdom uitvallen, bij reparatiën wel genoodzaakt is tot schilderen toevlugt te nemen.

De heer J. H. LELIMAN kan zich met dit laatste beweren niet vereenigen, en niet aannemen dat oliën een voorbehoedmiddel zou zijn tegen het uitvallen der voegen. Wel erkent hij het vochtwerende daarvan, doch hij kan in geen geval het besmeren der gevels goedkeuren; hij zegt dat de kwaliteit der steenen die men gebruikt van grooten invloed is; hierop geve men dus wel acht, en op vele plaatsen zal het schilderen achterwege kunnen blijven.

De heer I. GOSSCHALK, die een andere redaktie der 3de vraag had gewenscht, zegt dat men in de vorige eeuw de

voorkeur gaf aan dikke voegen, dewijl de dunne meer aan uitvallen onderhevig waren. Volgens zijne meening wordt de waalsteen reeds bij eene zuivere oliebestrijking donker door het daarin vervatte metaalgehalte, in het algemeen worden de harde steenen door den tijd ruwer, hetgeen de zuiverheid der oorspronkelijke kleur, ook al wordt er niets dan olie toegepast, niet verhoogt. Hij meent het gebruik van kali waterglas, dat in *Engeland* zeer veel wordt toegepast, veilig tegen inwerking van vocht te kunnen aanraden. Hij acht het een aangenaam verschijnsel dat men, hoewel nog niet veel, toch weder met verschillende kleuren begint te metselen. Overigens kan hij zich wel vereenigen met eene bepleistering *à la graffito*, zijnde eene donkere bepleistering waarin lichtere figuren geteekend worden. De laatste wereldtentoonstelling te *Parijs* gaf daarvan een zeer aardig voorbeeld in een aldus bewerkt model van een tempel.

De heer J. H. LELIMAN herinnert dat men vroeger niet bang was eene dikke volle voeg te maken die nooit uitviel; hij heeft ze zelfs gemeten die 0.012 el dik waren. Zijne mededeeling handelde echter minder over de middelen tot herstel van voegen, maar hij heeft de onaangename kleur in verf en pleister willen aantonen, die men doorgaans op de gevels brengt, welker toepassing men ook in het buitenland, en wel te *Munchen*, kan waarnemen. In *Engeland* gebruikt men een *silicaat*, dat zeer goed schijnt te voldoen en in *Frankrijk* wordt nagevolgd, in welk land spreker heeft opgemerkt dat de muren ook wel ter dikte van een ned. duim worden afgehakt.

De heer J. F. METZELAAR verklaart dat de toepassing van het waterglas op de Parlementsgebouwen in *Engeland* geen het minste resultaat heeft opgeleverd, en waarschuwt tegen elke aanprijzing van dergelijke zaken door personen die niet genoegzaam bekend zijn. Met eene toepassing van het *graffito*-systeem kan hij zich volstrekt niet vereenigen; dit is weder bepleisteren onder eene andere gedaante; den verkeerden weg zou men op die wijze willen inslaan, en daartegen meent hij, met het oog op de strenge bouwkunst, met allen ernst te moeten waarschuwen.

De heer Y. D. C. SUERMONDT verklaart, in strijd met een der vorige sprekers, dat het waterglas wel ergens voldaan heeft; hij zelf heeft het hier te lande op breede schaal toegepast, en mag daarom bij ervaring spreken.

De heer A. N. GODEFROY vestigt de aandacht op eene in de *Allgemeine Bauzeitung* voorkomende beschrijving van het kasteel *Marienburg*, in *Oost-Pruißen*, uit gebakken steen gebouwd, dagteekenende van de 14de eeuw, en waarvan het metselwerk nog in uitmuntenden staat moet zijn. Een onderzoek heeft doen zien dat ook daar van breede voegen, en wel ter dikte van 15 streep, is gebruik gemaakt; en uit verschillende omstandigheden heeft men gemeend te mogen aannemen, dat de kalk daarvoor gebezigd, op het werk zelf

versch gebrand en gelescht, en iedere steen dadelijk met een puntig truweel gevoegd werd; daardoor ontstond een direkt verband tusschen kalk en voegspecie, in tegenstelling van de voeg, die tegenwoordig later wordt ingebracht. Daarbij komt nog dat men eertijds veel zoogenaamden „mondsteen” gebruikte, die hard was. Spreker is bij ondervinding zeer voor direkt voegen.

De heer A. C. PIERSON beaamt hetgeen door den heer A. N. GODEFROY over het voegen is gezegd, en verklaart dat het gouvernement steeds verlangt dat het voegwerk op deze wijze gemaakt worde.

De heer I. GOSSCHALK herhaalt dat hij eene goede verwachting heeft van eene toepassing van het waterglas, daar hij in een der voornaamste deutsche kunstbladen veel goeds daarvan gelezen heeft; de medegedeelde proefneming liep over een tijdruimte van 14 jaar. Hij wenscht hierbij te verklaren dat de bewerking *à la graffito*, door hem straks genoemd, met verstand en niet onvoorwaardelijk moet worden toegepast.

De heeren METZELAAR en SARABER kunnen zich echter, op grond van eigen ervaring, niet met eene toepassing van het waterglas vereenigen.

De heer J. SMIT, hoewel geen voorstander van het schilderen van gevels, beveelt het schilderen der bovenvlakken van benthheimersteenen lijsten, raamdrempels en cordonbanden van benthheimer steen wel aan, daar deze toch weinig zichtbaar zijn, spoedig eene andere kleur aannemen en door het schilderen of oliën tegen inwateren beveiligd worden, tenzij men in die gevallen escausijnschen steen gebruiken wilde.

De voorzitter meent dat de discussiën over deze vraag als geëindigd beschouwd kunnen worden. Hij stelt vraag 8 aan de orde en beveelt deze vraag, ¹⁾ daar zich voor de beantwoording geene sprekers opdoen, als een onderwerp ter behandeling in de *Bouwkundige Bijdragen* zeer aan. De heer SUERMONDT wenscht de juiste beteekenis te vernemen van het woord *vroeger*, in die vraag voorkomende. De voorzitter zegt dat hier wel een zoo groot mogelijk tijdvak bedoeld zal zijn. De heer J. F. METZELAAR deelt het gevoelen van den heer SUERMONDT en geeft den wensch te kennen dat het bestuur voortaan niet letterlijk de toegezonden vragen overneme, wanneer op de redaktie daarvan aanmerkingen te maken zijn als die waartoe de besprokene vragen 3, 8 en 9 aanleiding geven.

Vraag 7 wordt daarna door den voorzitter aan de orde gesteld. Hij leest het volgende antwoord hierop voor:

„Vrij algemeen worden de gemeente-architekten te laag bezoldigd in evenredigheid tot hetgeen van hen wordt ver-

¹⁾ Heeft men in vroegeren tijd de klassieke bouwstijlen goed gekend?

langd. Hoe zou hunne maatschappelijke positie te verbeteren zijn?

„Deze vraag, oogenschijnlijk van partikulieren aard, is van hooge en tevens algemeene kunstbeteekenis. Ofschoon wij gaarne willen konstateren dat het meerendeel van de kunstbeoefenaars meer hecht aan den esthetischen of om het zoo te noemen geestelijken, dan aan den stoffelijken zin in de kunst om te bouwen, mag het materiële niet over het hoofd worden gezien, vooral niet door hen, die voor het onderhoud van zich en hun gezin hebben te zorgen.

„Zeer dikwerf is gewezen op de nadeelen, die der bouwkunst worden berokkend door het materialismus en door de begrippen der bouwheeren. Niet het minst worden die nadeelen gevoeld, waar die bouwheeren zonder zaakkennis te werk gaan en de beste voorstellen en kunstbedoeling opofferen aan een onnoozele hand met geld. De gemeente-architekt, die zich en door zijne talenten en door zijne instructie tegenover zijnen eed als het ware van jaar tot jaar in gebruik stelt, zal wel de eerste zijn om te erkennen dat zijne bezoldiging zeer laag is, en daar hij waarschijnlijk zich met de beantwoording der vraag liefst niet onledig houdt, veroorlove hij ons met korte trekken over hem en zijnen werkring te spreken. Welligt wekt het onze medeleden tot discussie op, en werkt deze zamenspreking iets goeds uit in het belang van een geëerden kunstenaarsstand.

„De betrekking van gemeente-architekt is zeer omvangrijk en baart veel zorg, niet het minst in kleinere gemeenten, waar dien ambtenaar allerlei baantjes worden opgedragen, die met de bouwkunst niets gemeen hebben en moesten hebben. Het onderwijs aan de teekenschool, het marktmeesterschap, het uitbetalen der werklieden, het controleren van de kleinste reparatiewerkjes en zeer vele dergelijke tijdroovende werkzaamheden worden daar vaak zijn deel, tegen een salaris, dat voor vrij talrijke gemeenten dikwerf niet meer dan f 500 in het jaar bedraagt.

„In de groote steden zijn de werkzaamheden van omvangrijker aard, en daar is natuurlijk meer hulp van tekenaars, opzigtters en adjunkten. De jaarlijksche honoraria van de gemeente bouwmeesters variëren van f 500 tot f 3400, met en zonder vrije woning of enkele voordeelen daaraan verbonden. In sommige steden verleent de gemeenteraad aan zijnen architect de vergunning voor anderen werkzaam te zijn, en wordt daarom zijn jaarlijksch inkomen stellig niet in het nadeel van de gemeente geregeld. Men mag aannemen, dat hij in kleinere steden zonder buitenwerk niet behoorlijk kan bestaan, en dat de jaarlijksche honoraria volstrekt niet in billijke verhouding staan tot het bedrag dat de gemeente-architekt verbouwt, veel minder tot de ontwerpen die men van hem verlangt, of met de werken en besognes die hem worden opgedragen.

„Buiten en behalve dat hij als vraagbaak en adviseur

den gemeenteraad en burgemeester en wethouders op alle stukken zijne afdeeling betreffende dienst doet, is het mij bekend, dat in eene niet groote gemeente van ons land in één maand op zestig verschillende aanvragen verslag moest uitgebracht worden door den gemeente-architekt, die ongeveer zes gulden daags inkomen geniet en aan wien het volstrekt verboden is, andere bouwwerken, dan die door het gemeentebestuur hem opgedragen, te volbrengen.

„Daartegenover staan gevallen, waarbij de gemeente-architekt, met meer werken *buiten* dan *binnen* de stad wordt belast, en hij de vrijheid erlangt, zijne diensten aan partikulieren te verleenen tegen een gelijk loon als de gepatenteerde bouwmeester, hetwelk, ingevolge eene door alle nederlandsche bouwmeesters aan te nemen usance, nooit minder dan 5 en niet meer dan 12% mogt bedragen.

„Gaan wij de sommen na die in groote steden worden verbouwd, en vergelijken wij daarbij het salaris dat de gemeente architect ontvangt, dan varieert dit van 2 tot 1 percent; ja, zelfs is ons een geval bekend gemaakt, dat de architect nog geen half ten honderd van de verbouwde som had genoten, en zoo iets noemen wij al te erg. Wel is in de grootere steden het gemeentebouwwezen uitgebreid, maar het geeft daartegenover ook groote zorgen, bemoeijingen en verantwoordelijkheid. Voornamelijk is dit het geval in die gemeenten, waar eene zoogenaamde commissie van fabrikage, of van voorbereiding der publieke werken, bestaat; daar heeft de gemeente-architekt het dikwerf zeer zwaar, en worden zijne ontwerpen, nadat zij kant en klaar tot in de kleinste details zijn uitgewerkt en begroot, dikwerf met de meerderheid van één stem afgekeurd, zonder dat er ooit aan gedacht is, den ontwerper schadeloos te stellen voor elken arbeid, die, hem aanvankelijk ter uitvoering opgedragen, later door omstandigheden en discussiën buiten hem om, ter zijde gelegd, uitgesteld of onvoorwaardelijk afgekeurd wordt.

„Mij is het geval bekend gemaakt, dat een gemeente-architekt zes verschillende ontwerpen, allen haarfijn geteekend en uitgerekend, op die wijze buiten uitvoering zag stellen, en dat een *zevende*, met de meest mogelijke bezuiniging en niet dan na herhaalde verminking, hem tot uitvoering werd opgedragen. Dergelijke besluiten, al worden zij met algemeene stemmen of met meerderheid van stemmen door een gemeenteraad of zijne gedelegeerde bouwcommissie genomen, betreur ik; want daardoor worden het bouwvak en de bouwkunst benadeeld en de gemeente architect tot dingen verplicht, die hem buiten het publiek oordeel brengen; daardoor worden de inwoners, ofschoon onder den schijn van spaarzaamheid, onthouden van die voortbrengselen, die der kunst tot glorie, hun zelven en der gemeente tot sieraad zouden hebben gestrekt; want een kunstenaar-bouwmeester maakt meestentijds slechts één gelukkig ontwerp: dat is het eerste. Aan die

eerste conceptie zal hij het liefst zijne studie wijden, en dit doen met liefde en ware lust. Hij zal dat ontwerp zoo veel mogelijk volmaken, maar daarom is dan ook zijn verlangen om het uit te voeren in elk opzigt te billijker; ja, ik zou beweren, dat geen gemeenteraad het regt heeft in openbare of geheime zitting zoodanig ontwerp na discussie in stemming te brengen. Hierbij ga ik uit van de onderstelling dat de raadscommissie voor de openbare werken dergelijke zaken heeft te behandelen en af te doen, en wel op eene wijze, die den beëdigden gemeente-architect als chef van de bouwafdeeling in niets hoegenaamd kan krenken. Immers die besluiten worden in den regel door leken in de bouwkunst genomen. Hierbij komt zich een ander feit voegen.

„De gemeente-architect wordt aangesteld op een jaarlijksch traktement en bepaalde voorwaarden. Dat is goed en zeer legaal, opdat de wederzijdsche belangen van de gemeente en haren bouwmeester door instructie en woordhouden worden in acht genomen.

„Maar daar verschijnt plotseling een landswet, b. v. die op het lager, of op het middelbaar onderwijs; zij vordert een groot aantal nieuwe schoolgebouwen, naar nieuwe reglementen op te rigten, voor gemeentefondsen. Het gemeentebestuur belast zijnen architect met de bouw van deze scholen, zonder dat het daarvoor eenige extra vergoeding geeft, of duldte dat de loopende zaken er onder mogen lijden. Wij vragen of dit billijk is, en opregt tegenover de loyale handelwijze van het Rijk, dat voor zijne hogere burgerscholen wel degelijk 5% honorarium heeft uitbetaald aan de architecten der gemeenten, waar de bouw van zoodanige scholen moest geschieden.

„Tegenover den steeds toenemenden werkkring van de gemeente-bouwmeesters in groote steden, geven vele gemeentebesturen veel te lage jaarwedden. Enkele hebben deze op aanvraag reeds aanmerkelijk verhoogd. In het buitenland wordt op vele plaatsen het dubbel betaald van hier, en worden bij lange niet zulke omvangrijke werken aan één en dezelfde hand toevertrouwd of van deze verlangd. In enkele steden heeft men het bouwwezen gesplitst in de werken van den eigenlijken nieuwen bouw, het ingenieurswezen en de onderhoudswerken, en daarvoor afzonderlijke chefs en opzigtters benoemd; alweêr tegen betrekkelijk geringe jaarwedden. In kleinere gemeenten hebben de architecten ten minste nog de kans van bijbetaling, voor diensten die niet in hunne instructiën zijn begrepen of geheel onverwachts worden verlangd.

„In grootere gemeenten schijnt men dit loffelijke systeem niet te volgen, en als daar honderd gebouwen tegelijk noodig waren, men zou ze allen tegelijk aan den gemeente-architect opdragen. Meermalen zijn de billijke klagten van dezen binnenskamers gehoord, en heeft men gemeente-bouwwerken uitgesteld, of aan anderen opdragen. Een treffend

voorbeeld doet zich te dien opzichte voor met den gasthuisbouw te dezer stede (*Amsterdam*), in afwijking van de steden *Rotterdam*, *Utrecht* en 's *Gravenhage*, waar in de laatste jaren, de armen- en dus gemeente stichtingen bij uitsluiting door de gemeente-architecten worden of zijn ontworpen en gebouwd.

„En toch ligt in deze handeling, om niet alles op één hoofd te laden, een loffelijk beginsel, hetwelk reeds vele jaren in het naburig *België*, met name te *Brussel*, wordt gehuldigd. Daar zijn de partikuliere bouwmeesters geheel vrij, om ontwerpen van gebouwen, voor aanleg en verbetering van straten in de gemeente, aan den gemeenteraad in te dienen; aan den anderen kant heeft daar de gemeenteraad reeds dikwerf gemeentewerken door partikuliere architecten doen uitvoeren, daarbij uitgaande van den regel dat iedere beoefenaar der bouwkunst zijne speciale studie heeft gemaakt van of bijzonderen aanleg bezit voor eenig onderdeel der bouwkunst.

„De architect *PARTOES* bouwde te *Brussel* het gasthuis *St. Jean*, de bouwmeester *SUYS JR.* restaureerde er het stadhuis, de architect *CLUYSENAR* bouwde daar de overdekte groenmarkten de *la Madeleine* en der *Bas-fonds*, in de *Rue Royale*, allen werken, die bij de gemeente-bouwafdeeling en haren architect behooren. Te *Parijs* zijn 12 arrondissementen; ieder arrondissement heeft zijnen architect, en nog worden verschillende bouwmeesters belast met stadsgebouwen. Vooral beschermen het Rijk en de gemeenten in *Frankrijk* de heeren die de *grands prix de Rome* hebben behaald, en met den titel van *architecte du gouvernement* terugkeeren, na een vijfjarige studiereis in *Italië* en *Griekenland*, volbragt voor rekening van den Staat. In *Pruissen* en *Engeland* zijn vele voorbeelden, dat gemeente-besturen de partikuliere architecten met het maken en uitvoeren van aanzienlijke ontwerpen hebben belast. Doch hoe het zij, elk verlangen naar een honorarium, geëvenredigd aan hetgeen er voor geëischt wordt, mag billijk worden geacht, opdat de maatschappelijke positie van iederen architect, hij zij in dienst der gemeente of in dienst der individus die de gemeente vormen, daaronder niet kome te lijden, maar worde verbeterd. Of zal men het zedelijk achten, als een gemeente onregtmatige jagt maakt op de bekwaamheden van hare ambtenaren? Zal men het goedkeuren, dat zij van deze verlangt, wat zeer vele partikuliere lastgevers of bouwheeren streng afkeuren: wij bedoelen het verrigten van bouwkundige diensten voor een te schrale belooning? Men zal dat onzedelijk vinden, en heeft daartoe alle regt. De vraag onderstelt dat de gemeente-architecten vrij algemeen te laag worden bezoldigd, en ik veroorloof mij de vrijheid dit te erkennen. Hunne maatschappelijke positie zou te verbeteren zijn, wanneer men hun percentsgewijze betaling geeft voor elk uitgevoerd nieuw gemeentegebouw, en hun voor het opzigt over reparatie en onderhoud

een vast jaarlijksch inkomen toekent. Allereerst zal het noodig zijn, zich bekend te maken met den werkkring van den gemeente-architect. Ik twijfel zeer, of deze betrekking wel genoegzaam door de gemeentebesturen wordt gewaardeerd, en ben overtuigd dat verhooging van het salaris van deze gemeente-ambtenaren gewettigd kan worden door de steeds duurder wordende manier van leven, ja zelfs aanmerkelijke voordeelen voor de gemeente zal kunnen afwerpen, omdat meer traktement alligt kan opwekken en aansporen tot eene energie, die de ziel van het bouwvak moet zijn. Zonder die energie, loopt men gevaar tot moedeloosheid en onverschilligheid te vervallen, en deze beide eigenschappen passen het allerminst, waar algemeene belangen behooren te worden behartigd. Kortom, de gemeente-bouwmeester, die het met de vraag eens is, vrage verhooging van traktement, voor vermeerderde werkzaamheden; hij doe dit of afzonderlijk, of met eenige ambtgenooten vereenigd. Ons is het reeds nu eene aangename gedachte, dat geen gemeentebestuur zoodanig behoorlijk omschreven verzoek zal afwijzen. Waar dit mogt geschieden, zou het ons allen, mijne heeren, ongetwijfeld voor de betrekking leed doen, want het kunstabt van gemeente-architect is eervol en verdient in de eerste plaats ruim te worden gehonoreerd.

De heer *J. F. METZELAAR* is van meening dat de beantwoording dezer vraag het gebied der staathuishoudkunde doet betreden. Hij houdt zich overtuigd dat ook hier de arbeid het loon regelen zal, en wijst daartoe op vroegere tijden waarin niets gedaan werd. De 17de eeuw, zegt hij, had geene behoefte aan groote werken; gemeente-architecten bestonden toen niet, en het toezigt op hetgeen in aanbouw was werd aan bekwame stadsbazen toevertrouwd. De verandering van dien toestand dagteekent van 1795; de verdere voortgang dezer verandering, tot verbetering, zal als van zelve komen, want veler eischen worden hooger; althans *Rotterdam*, dat vroeger den stads-architect met f 1400 betaalde, heeft 18 jaar daarna f 3400 voor die betrekking noodig geacht. Spr. houdt zich daarom overtuigd dat de tijd in deze zaak het meeste zal kunnen doen.

De heer *J. H. LELIMAN* deelt dit gevoelen niet. Hij herinnert dat hij alleen over en voor het heden gesproken heeft en zegt dat er vroeger, even als nu, gelegenheid was om als architect gevormd te worden; ten bewijze hiervan beroept hij zich o. a. op den bouwmeester *JACOB VAN CAMPEN*. Hij wil, behoudens ieders vrijheid, dat de betrokken personen, en vooral zij die over geringe bezoldiging klagen, om verhooging van honorarium vragen, daar andere ambtenaren van dit middel met goed gevolg gebruik gemaakt hebben.

De heer *J. F. METZELAAR* repliceert dat eene beoordeeling van het heden onmogelijk is, wanneer het verleden niet geraadpleegd wordt; hij heeft gesproken van hetgeen in de

18de eeuw geschied is, de bouwmeester *VAN CAMPEN* verkeerde bovendien in een exceptionnel toestand.

De heer *A. C. PIERSON* herinnert dat *DANIËL STALPAERT* een belangrijk aandeel heeft gehad aan den bouw van het Raadhuis der stad *Amsterdam* door *VAN CAMPEN* ontworpen.

De heer *VAN ETTEGER* geeft toe dat de bezoldiging der gemeente-architecten te laag is, doch verschilt met den heer *LELIMAN* in gevoelen over het opdragen van belangrijke gemeentewerken aan andere architecten. Spr. zou het betreuren wanneer aan den gemeente-architect alleen het toezigt over onderhoud van werken opgedragen, en het belangrijke aan anderen toevertrouwd zou worden; hij voor zich kan hierin, in stede van aanmoediging, slechts ontmoediging zien.

De heer *J. H. LELIMAN* merkt op dat hij voornamelijk het oog heeft gehad op groote steden, zoo als *Amsterdam*, waar een architect, een ingenieur en een directeur van publieke werken met de uitvoering der verschillende gemeentewerken belast zijn, en noemt daarna eenige voorbeelden van te laag bezoldigde gemeente-architecten uit kleinere steden, die tegen het extra-honorarium van 5% met de uitvoering van nieuwe bouwwerken voor het rijk belast zijn.

De heer *A. N. GODEFROY* herinnert dat de splitsing van de openbare werken te *Amsterdam* dagteekent van het laatst der vorige eeuw. Hij beaamt de meening van den heer *LELIMAN*, dat voor nieuwe gemeente-bouwwerken extra honorarium aan den gemeente-architect behoort toegekend te worden. Te *Amsterdam* wordt in sommige gevallen dit stelsel gevolgd, doordien enkele gebouwen hunne bijzondere administratiën hebben; van daar dan ook dat aan hem (spr.) in overleg met den stads-architect, den heer *B. DE GREEF JZ.*, de bouw van een nieuw gasthuis is opgedragen. Ook hij oordeelt dat het honorarium van den gemeente-architect hier te gering is, nl. met het oog op het belangrijk aantal nieuwe gebouwen door dezen uit te voeren. Hij herinnert hier met genoegen dat het gouvernement gunstiger over de betrokken personen denkt dan enkele leden van den gemeenteraad van *Amsterdam* en kan niet inzien, dat er zelfs de minste onaangename zijde aan te vinden is, wanneer een en ander in overleg met den gemeente-architect geschiedt.

De heer *L. GOSSCHALK* zegt, dat *VAN CAMPEN* niet voor niets aan den bouw van het raadhuis is werkzaam geweest, en verzekert dat *HENDRIK DE KEYSER* 1000 dukaten voor het ontwerp van het praalgraf te *Delft* heeft genoten. Hij zou wenschen dat men meer gemeentewerken aan partikuliere bouwmeesters opdroeg.

De heer *A. N. GODEFROY* verklaart dat het hem onbekend is, welk honorarium aan *JACOB VAN CAMPEN* voor den bouw van het amsterdamsche raadhuis is toegekend. Hij heeft, in tegenstelling met den vorigen spreker, het werkje van den heer *KROON* over bedoeld gebouw met genoegen gele-

zen, spreekt in het breede over de verdienste van het werk, en herinnert dat de toenmalige raad der stad *Amsterdam*, om de menigvuldige aanbiedingen van bouwplannen voor een „*Raadhuis*” verzocht had geene meer toe te zenden.

De voorzitter meent de discussiën over deze vraag te kunnen sluiten, te meer omdat het uur reeds verstreken is.

Namens de afdeeling *Rotterdam* wordt het volgende stuk van den heer W. J. JANSEN overgelegd, met verzoek dit, als een antwoord op vraag 5 (zie bladz. 108) in het verslag op te nemen.

„Wanneer ik eenige oogenblikken uwe aandacht verzoek, om over het huisschildersvak te spreken, dan heb ik, hoe eenvoudig dit vak voor velen ook moge schijnen, een zeer breed veld voor mij. Ik geloof, mijne heeren, niet te ver te gaan, wanneer ik de verfstoffen vergelijk bij de letters van het a b c. Zoo als elk provincie-bewoner zich bedient van de letters om zijn *patois* zamen te stellen, zoo ook onderscheiden de huisschilders zich in het zamenstellen van de verfstoffen, naar gelang van de gewoonte of de behoeften van de plaats waar zij zich bevinden.

„En even als de meer geletterde man zich van de letters bedient, om naar gelang zijner bekwaamheden de taal te volmaken, zoo ook bedienen de meer gevorderde huisschilders zich van de verfstoffen om daarvan te maken alle kleuren en nuances, met dat onderscheid dat de geletterde man gehouden is aan de regels van de taal, en het huisschildersvak eene vrije kunst is.

„Om nu aan te toonen, hoe men in verschillende plaatsen, op verschillende wijze de verfstoffen vermengt om tot hetzelfde doel te geraken, hoe daarin de bewoners van de eene provincie met die eener andere verschillen, hiertoe zou een cursus van eenige avonden vereischt worden, en dit ligt niet in de bedoeling van de vergadering, evenmin als in de mijne.

„Bepalen wij ons derhalve tot de vraag: is in de laatste jaren het ambacht van verwer of huisschilder vooruitgegaan, en in welke opzichten?

„Wanneer wij slechts 15 jaar terugzien en vergelijken dan het verledene met het tegenwoordige, dan is het in het oog loopend, met welke reuzenschreden dat vak is vooruitgegaan; het valt evenwel niet te ontkennen, dat men ook dezen vooruitgang aan het buitenland te danken heeft, en vooral in dat gedeelte van het vak, waarin de nederlandsche huisschilders het meest zijn vooruitgekomen, namelijk in het nabootsen van hout- en marmersorten, het muur- en plafond-beschilderen.

„Het nabootsen van marmer is een uitgestrekt veld, de beoefening waard, en kan als een vak op zich zelf beschouwd worden. Ieder toch, die eenigzins met de marmer- en mineraal-soorten bekend is, weet welke verschillende soorten, karakters en kleuren daarin voorkomen, die alle hunne vaste benamingen hebben. Het gebeurt dan ook

niet zelden, dat sommige nabootsingen door oningewijden worden beschouwd als fantasie, die slechts in het brein van den schilder zou bestaan, en omgekeerd ziet de deskundige zeer dikwijls nabootsingen leveren, waarvan de natuur tot dusverre het origineel niet heeft verschaft.

„Zoo ook de houtnabootsingen. Behalve de vele studiën, die er worden vereischt om alle bestaande houtsoorten door nabootsing aan de natuur nabij te brengen, is eene bijna dagelijksche behandeling noodig, wil men niet weder van de eenmaal bereikte hoogte afdalen, daar men ook hier vele eigenaardige bezwaren heeft te overwinnen. Niettegenstaande al deze moeilijkheden, aan de onderdeelen van het vak verbonden, hebben vele schilders en verwers hiervan hunne studie gemaakt, welke zij met veel succès bekroond mogten zien. Immers het schilders- en verwersvak werd in de laatste jaren als tak van nijverheid op verschillende tentoonstellingen vertegenwoordigd, zoodat zij die zich daar voor de moeite en kosten getroostten, hunnen arbeid bekroond zagen met zilver, brons, eervolle vermeldingen enz., waarvan de vroegere tijd ons geen voorbeeld geeft, daar die tak van nijverheid niet werd geëxposeerd, of, in het ergste geval, geene bekrooning waardig scheen te zijn.

„Volgens mijn inzien pleiten zoodanige bewijzen, zoo al niet genoeg, dan toch zeer sterk, voor den vooruitgang der onderdeelen van het vak.

„Een ander gedeelte van het vak, dat meer aanspraak maakt op den naam van kunst, is de muur- en plafond-beschildering.

„Het zal wel overbodig zijn te zeggen, dat dit onderwerp van te ingewikkelden aard is, om het in de bijzonderheden te behandelen. Behalve de groote mate van kleur-kennis, welke niet dan door veeljarige ondervinding kan verkregen worden en toch onmisbaar is, zelfs bij het eenvoudigste werk, is de teekenkunst in hare verschillende genres eene eerste behoefte, alsmede natuurlijke begaafdheid gepaard aan goeden smaak, die voor het meerendeel minder verkregen wordt door slaafsche oefening dan wel door de ontwikkeling van het aangeboren kunstgevoel, zoodat men met het eerste, gepaard aan het laatste, al zeer veel tot stand kan brengen.

„Ofschoon de plafond-beschildering in de laatste jaren op den voorgrond is getreden, leveren de weinige, doch goed uitgevallen werken van dien aard, door enkelen uitgevoerd, het bewijs dat zij meer en meer navolging vindt, en weldra eene behoefte zal worden.

„De meerdere luxe, veroorzaakt door het plafond-schilderen, eischt bijgevolg ook eene meer smaakvolle schildering van het effen of staande werk, zoo als deuren, lambrizeringen enz., zoodat de vooruitgang van het eene onvermijdelijk dien van het andere ten gevolge heeft, en ten slotte het gansche vak, voor hem die naar veredeling en bescha-

ving ook op het gebied des handwerkers streeft, zich in een ligchaam oplost, hetwelk, goed georganiseerd, niet enkel met den tijd gelijk, maar steeds den tijd vooruit zoekt te blijven.”

De voorzitter verklaart de discussiën voor geëindigd, betuigt zijnen dank voor de talrijke opkomst, en den steun hem verleend; wenscht dat de vele niet behandelde vragen ruime stof zullen opleveren voor opstellen in de *Bouwkundige Bijdragen* en sluit de 15^e algemeene bijeenkomst met

de beste wenschen voor de leden dezer Maatschappij. De heer Y. D. C. SUERMONDT betuigt, namens de leden, aan den voorzitter dank voor de leiding dezer vergadering.

Overeenkomstig het opgeteekende ter bijeenkomst voornoemd.

Namens het bestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst:

Amsterdam,
18 Julij 1868.

De Bestuurder-Sekretaris,
G. B. S A L M,
i. r.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

A.

Korte beschrijving der twee met premiiën bekroonde ontwerpen van een *Stadhuis voor de hoofdstad des Rijks*, als eerste en buitengewone prijsvraag uitgeschreven in het jaar 1867, bij gelegenheid ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Maatschappij.

(MET VIER PLATEN.)

I.

ONTWERP, VOORGESTELD OP PLAAT I EN II, BEKROOND MET HET GETUIGSCHRIFT EN EENE PREMIE VAN DRIEHONDERD GULDEN, EN INGEZONDEN DOOR DEN HEER JEAN JOSEPH NAERT, ARCHITEKT TE BRUSSEL, TIJDELIJK TE ROME.

De ontwerper heeft dit gebouw geplaatst in het midden van een ruim plein, en het met den voorgevel en toren aan een breede kade gelegd. Drie breede straten loopen op het plein derwijze uit, dat hare assen uit die van den toren zijn getrokken. Het plan bevat twee binnenplaatsen. Eene van deze is langs breede portalen voor rijtuigen toegankelijk. De toren bevat een tweeden toegang ter dienste van de bezoekers die met rijtuig komen, en voornamelijk van hen die op de eerste verdieping te doen hebben.

Het gebouw bestaat uit een beganen grond, eene tusschenverdieping of entresol met twee étages daar boven.

De kelders bevinden zich aan iedere zijde van het middengedeelte. Aan de zijde van de zijstraten zijn de keukens, de afzonderlijke ingangen voor de boden, benevens de uitgangen voor de lotelingen, terwijl in het overige gedeelte zich bevinden de verwarmingstoestellen, brandstof en andere bergplaatsen.

De begane grond is ter regterzijde ingerigt voor de politie en een gedeelte van de militaire zaken, voor welke tevens de regtervleugel van het entresol bestemd is. In den linkervleugel bevindt zich de woning van den provoost-geweldige met een eigen trap naar beneden. Naast dezen trap zijn ter beganen grond een spreekkamer en een portiersvertrek.

Dezelfde linkervleugel bevat tevens de afdeeling „burgerlijke stand”, die deels beneden, deels op de tusschenverdieping is verdeeld. Het wapen- en kleeding-magazijn voor de schutterij is op het gedeelte van het entresol in het midden des gebouws gelegen, tusschen de twee open plaatsen.

De eerste verdieping is geheel ingerigt voor het stedelijk bestuur, en bevat daarenboven de afdeeling „financiën.”

Op de tweede verdieping vindt men de afdeelingen „publieke werken” en „armwezen” benevens die voor „onderwijs”, de kamer van koophandel, de algemeene archieven, de bibliotheken, met lokalen voor het geven van inlichting en het tentoonstellen van voorwerpen betreffende handel, scheepvaart en nijverheid. Iedere verdieping heeft eenige trappen. De groote middentrapp, van boven verlicht en in onmiddellijk verband met eene afzonderlijke vestibule bij den ingang voor rijtuigen, is bestemd voor de eerste verdieping en het entresol. Een andere ruime trap is geplaatst in het hoofddeel van het gebouw, en speciaal ten gebruike voor hen die de tweede verdieping bezoeken.

Twee andere trappen aan de lange zijden van het gebouw geven toegang naar alle verdiepingen en daken. Zes boden-woningen, gelegen tusschen den beganen grond en de eerste verdieping, zijn ter wederzijde drie hoog aangebragt, en hebben elk een eigen trap naar alle verdiepingen.

De retiraden en urinoirs zijn in voldoende aantal bij de trappen aanwezig, ter wederzijde verdeeld en voor de chefs, de bedienden of boden afzonderlijk. Die voor de autoriteiten zijn geplaatst aan iedere zijde van een doorgang, dienende om lucht en licht in den corridor te verspreiden.

De vergaderzaal voor den gemeenteraad is op de bel-étage en bevat twee gaanderijen, de onderste voor hooggeplaatste personen en dagbladschrijvers, de bovenste gelijk met den vloer der tweede verdieping voor het publiek. Trappen geleiden ter regter- en linkerzijde daarheen.

De plannen, de opstand en doorsnede verduidelijken het ontwerp op voldoende wijze, even als het renvooi op de platen voorkomende.

II.

ONTWERP, VOORGESTELD OP PLAAT III EN IV, BEKROOND MET HET GETUIGSCHRIFT EN EENE PREMIE VAN TWEEHONDERD GULDEN, EN INGEZONDEN DOOR DEN HEER JOSEPH DE LEU, ARCHITEKT TE GENT.

De generale dispositie is overeenstemmende met en gevolgd naar het uitvoerig programma der prijsvraag. De vergaderzaal voor den gemeenteraad, de groote vestibule met den hoofdtrap, de binnenplaatsen, de toegangen voor de rijtuigen, geven in dit ontwerp de hoofdverdeling van de plannen aan. De trap, speciaal ter dienste van de eerste verdieping geplaatst, is zeer ruim, van eenvoudigen vorm en wordt verlicht door een omgaande rij vensters, tusschen de pijlers en konterforten van het koepeldak aangebragt. In het midden van den voorgevel ligt ter eerste étage de groote vergaderzaal, die zich daar ter plaatse door allegorische reliefs en figuren afteekent, even als door den klokketoren, die de middenkoepel kroont. Boven het fries dezer zaal zijn de drie leeftijden voorgesteld, als: de kindsheid, de mannelijke jaren en de ouderdom.

In het midden van de zijgevels zijn de ramen der trouwzaal 2^e klasse, en die voor de kamer van koophandel, beide twee verdiepingen hoog en voldoende verlicht, ook door de bovenramen van denzelfden vorm als die des voorgevels. De vergaderzaal voor den gemeenteraad heeft een tribune voor het publiek, en in hare nabijheid ligt de kamer van den burgemeester. Deze zalen kunnen

gevoegelijk als feest-, bal- of koncertzalen dienen, terwijl de breede galerij langs de vestibule als wandelplaatsen geschikt zijn. Om die reden is de burgemeesterskamer met een los schot afgescheiden. Onder de raadzaal ter eerste verdieping is de lotingzaal met al wat er toe behoort; de afdeeling „schutterij” ligt geheel ter andere zijde. Een wachvertrek voor militairen en een brandspuithuisje zijn daarbij geplaatst. De begane grond is ingerigt voor de afdeeling „burgerlijke stand.” Boven deze zijn de lokalen voor de archieven op eene entresol-verdieping met afzonderlijke dienstrappen.

De gevraagde zalen, als die voor het trouwen der 2^e klasse, de kamer van koophandel, van den kommissaris des konings en de leeskamer voor het publiek, zijn allen aanwezig. Deze laatste ligt op den hoek van een der achtergevels.

De monumentale steenen trap loopt door twee verdiepingen, en heeft omgangen of galerijen tusschen ruime boogopeningen, rustende op eenvoudige onderstellen. De welving der groote vestibule is allegorisch beschilderd. De klokketoren, die gesteld is op een verbonden ijzeren jukwerk, bestaande uit zware ijzeren kapschinkels met kruizen, kan met lood worden bekleed en bezit een uur- en spelwerk met wijzerplaten op de vier zijden.

De groote zaal is in den korinthischen stijl gebouwd. In de vlakken of tympanen der bogen zijn portretten van beroemde Nederlanders geschilderd; het fries en andere deelen zijn georneerd met toepasselijke figuren en lofwerk.

De zaal voor de kamer van koophandel is met een houten lambrizing omtimmerd, waarboven gelegenheid is tot het plaatsen van schilderwerken, die verschillende voorstellingen van den handel geven. De trouwzaal 2^e klasse, in het midden van den zijgevel en, gelijk gezegd is, als pendant van de kamer van koophandel, is met toepasselijke decoratiewerken voorzien, die op het familieleven zinspelen.

Het renvooi, in verband gebragt met de verschillende plannen van dit ontwerp, geeft de bestemming aan van alle lokalen en zalen met accessoires.

B.

Korte beschrijving der twee met accessits bekroonde ontwerpen van een *Spoorwegstation*, als derde prijsvraag uitgeschreven in 1867.

(MET TWEE PLATEN.)

I.

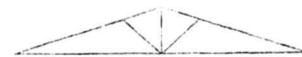
ONTWERP, VOORGESTELD OP PLAAT V, BEKROOND MET HET GETUIGSCHRIFT EN EENE PREMIE VAN VIJF-EN-ZEVENTIG GULDEN, EN INGEZONDEN DOOR DEN HEER W. C. METZELAAR, ÉLÈVE IN DE BOUWKUNST AAN DE POLYTECHNISCHE SCHOOL TE DELFT.

De ontwerper werd bij het vervaardigen van dit plan ge-

leid door de gedachte, dat *beknoptheid en doelmatigheid van inrigting, bij eenvoud van konstruktie, hoofdvereischen zijn*; kostbare en onnoodige inrigtingen zijn daarom achterwege gelaten.

Alle dienstlokale komen op het perron uit. Aan de perronzijde is de gevel vlak gehouden. De lokalen zijn zoo gelegen dat een chef met één, hoogstens twee man de

dienst met gemak waarnemen kan. De chef houdt het bureau van plaatskaartjes en goederen. De zware goederen kunnen direkt van buiten in ontvangst genomen worden; kleinere pakjes en passagiersgoederen bovendien nog uit de vestibule. De bekapping van het goederen-bureau geschiedt door een hangkap van dezen vorm:

De wachtzaal wordt verwarmd door een kagchel, op ongeveer 1½ el van den muur te plaatsen, midden tusschen de deuren die in de vestibule en die in den salon uitkomen.

De urinoirs zijn, tot voorkoming van onreinheid, van het gebouw verwijderd geplaatst. De ontwerper stelt eveneens voor, de luiklok ook naast het gebouw in een afzonderlijk daartoe gemaakte stelladje te hangen, om, ingeval van vereischte reparatie, spoediger hierin te kunnen voorzien dan wanneer zij elders in het gebouw geplaatst ware.

De woning van den chef is van de dienst afgescheiden. De chef heeft echter, door eene deur in de vestibule uitkomende, gelegenheid om binnendoor uit zijne woning in de dienstvertrekken te komen.

Onder den trap naar den zolder heeft men de gevraagde bergplaatsen.

II.

ONTWERP, VOORGESTELD OP PLAAT VI, BEKROOND MET HET GETUIGSCHRIFT EN EENE PREMIE VAN VIJFTIG GULDEN, EN INGEZONDEN DOOR DE HEEREN J. DE HAAN EN H. G. GALLAY, BOUWKUNDIGEN TE AMSTERDAM.

Het programma vroeg een tussenstation in eene landelijke streek in de nabijheid van een dorp, bevattende: eene ruime vestibule; een wachvertrek met kleinen salon; een goederen-bureau; een bureau voor afgifte van plaatsbriefjes; een woning voor den stationschef, bestaande uit drie kamers en keuken, bergplaats enz.; latrines voor het publiek en een overdekt perron aan de zijde van den spoorweg.

Al het gevraagde is aanwezig in het ontworpen plan.

In de vestibule bevindt zich het loket voor de afgifte van plaatsbriefjes. De corridor regts leidt naar het wachvertrek, door ontwerper bestemd voor de reizigers derde klasse. Twee ruime deuren aan de spoorzijde geven toegang tot het perron. De salon, bestemd voor wachtkamer eerste en tweede klasse, is toegankelijk uit de vestibule, doch heeft

ook een deur in den corridor, welke onmiddellijk de vestibule in gemeenschap brengt met het perron.

Het vertrek voor afgifte van plaatskaartjes is door ontwerper groot genoeg genomen om het tevens te doen dienen tot bureau van administratie.

's Winters is de toegang tot het perron, voor den chef zoowel als voor de reizigers, in den salon. Het vertrek is in onmiddellijk verband met het goederen-bureau.

De afgifte van bagaadje geschiedt aan het uiteinde van den corridor, alwaar een tafel of bank geplaatst is.

De trap voor de bovenwoning is ter linkerzijde van den ingang in de vestibule; onder dezen trap is een privaat aangebragt voor reizigers eerste en tweede klasse.

Aan de andere zijde der vestibule, in dezelfde ruimte welke voor den trap genomen is, bevindt zich de bergplaats of garderobe. De ontwerper heeft dit lokaal volstrekt niet overbodig geacht, tot berging van bagaadje voor reizigers wier verblijf slechts kortstondig is en die hunne goederen in bewaring wenschen te geven, of tot bergplaats van gevonden goederen enz. enz.

De indeeling der bovenwoning is geheel gevolgd naar het benedenplan.

De vertrekken voor den stationschef gevraagd zijn aanwezig, met bijvoeging van een kabinetje ten gebruike van den chef, hetzij voor bureau, spreekvertrek of tot eenig ander doel.

Het perron ligt op 0.40 el boven den beganen grond, om den reizigers het instappen in de waggons gemakkelijk te maken. De vloer in het gebouw ligt gelijk met het perron, hetgeen de stoep aan de dorpszijde noodig maakte.

Ter wederzijde van het hoofdgebouw bevinden zich twee gebouwtjes. Het een is bestemd voor latrines en is van het perron toegankelijk voor heeren; ter zijde is de privé voor dames; bovendien is aan de dorpszijde een urinoir geplaatst.

Het andere gebouwtje is bestemd tot bergplaats voor seinvlaggen, lantaarns, klein spoorwegmaterieel enz. enz.

Het geheel is in een landelijken stijl ontworpen.

Als hoofdmateriaal is baksteen gedacht, met toepassing van bergsteen voor lijsten, pilasters en drempels.

De hangaard tot overdekking van het perron is geheel van ijzer, even als de raamroeden.

De klok is aan de dorpszijde aangebragt. Al de deuren draaijen naar buiten. De kapbedekking is van zink ruitgewijze toegepast.

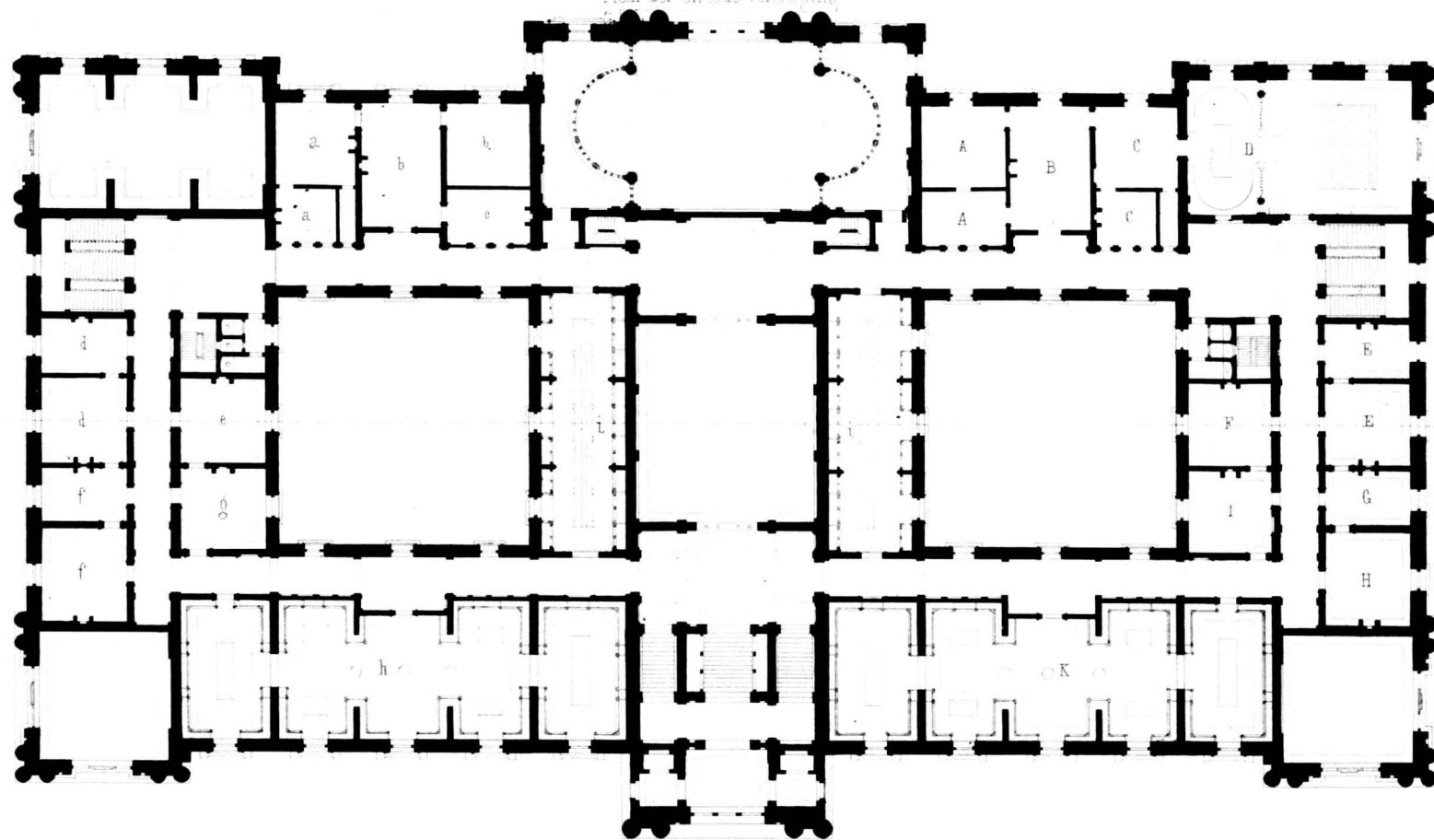
I N H O U D.

Verslag der zes-en-twintigste algemeene vergadering.....	blz. 5— 38.
Toespraak van den voorzitter.....	blz. 5.
Verslag van den sekretaris.....	„ 9.
Onderzoek en goedkeuring der rekening en verantwoording.....	„ 33.
Benoeming van bestuurders.....	„ 33.
Uitreiking van de ereblijken aan de bekroonden.....	„ 34.
Diskussie.....	„ 35.
Bijlage I. Staat van ontvangsten en uitgaven.....	„ 39 en 40.
Bijlage II. Prijsvragen in 1867 door de Maatschappij uitgeschreven.....	„ 41— 48.
Bijlage III. Rapport der kommissie van beoordeeling van de ontwerpen ingekomen op de eerste prijsvraag.....	„ 49— 72.
Bijlage IV. Rapport der kommissie van beoordeeling van de ontwerpen ingekomen op de tweede en derde der prijsvragen.....	„ 73— 92.
Verslag van het verhandelde op de vijftiende algemeene bijeenkomst van leden.....	„ 93—126.
Behandelde vragen:	
<i>a. Met welk doel zijn de afdelingen der Maatschappij Tot bevordering der Bouwkunst</i>	
opgerigt? Beantwoorden zij aan dat doel?.....	blz. 93.
<i>b. Welke stijlen worden onder de romantische gerangschikt en waarom?.....</i>	
„ 102.	
<i>c. Is in de laatste jaren het ambacht van verwer of huisschilder vooruitgegaan en in</i>	
welke opzigten?.....	blz. 108, 123.
<i>d. Vrij algemeen worden de gemeente-architekten te laag bezoldigd, in evenredigheid tot</i>	
hetgeen van hen wordt verlangd. Hoe zou hunne maatschappelijke positie te ver-	
beteren zijn?.....	blz. 116.
Korte beschrijving der twee met premien bekroonde ontwerpen van een <i>stadhuis</i> voor de hoofdstad des rijks.....	„ 125.
Korte beschrijving der twee met accessits bekroonde ontwerpen van een <i>spoorwegstation</i>	„ 127.

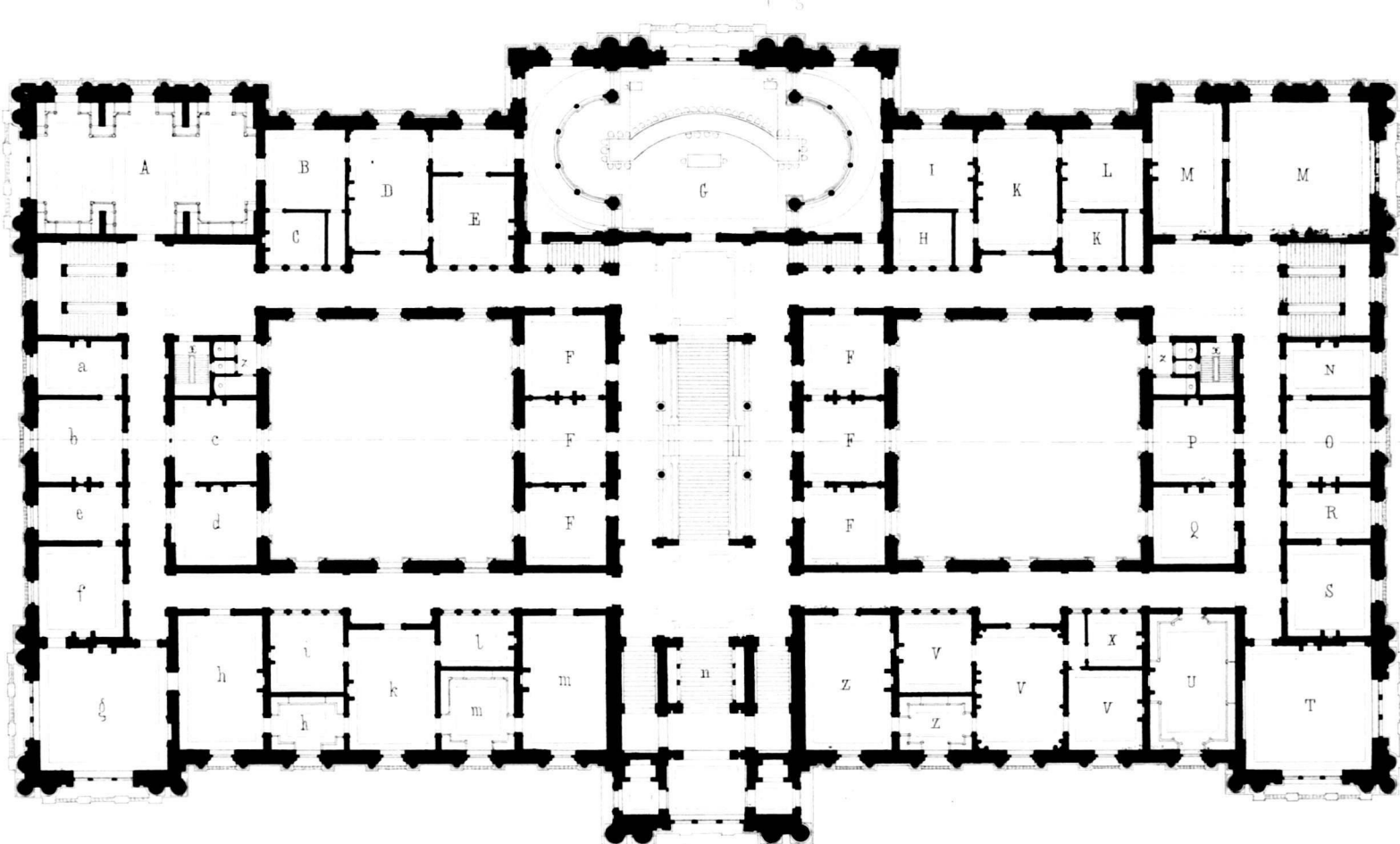
Plan der tweede Verdieping

- Armwezen.**
- a.* Wethouder.
b. Ambtenaren. — Archief.
c. Bode.
- Openbaar onderwijs.**
- d.* Wethouder.
e. Bode
f. Ambtenaren en hoofdkommissar.
g. Conservator.
h. Gemeente-bibliotheek.
i. Algemeen archief.

- Kamer van koophandel.**
- A. Archief.
B. Bureau.
C. Sekretaris.
D. Vergaderzaal.
- Openbare werken.**
- E. Wethouder, met antichambre.
F. Bode.
G. Hoofdkommissie.
H. Kommissie en klerken.
I. Konservator.
K. Gemeente-bibliotheek.

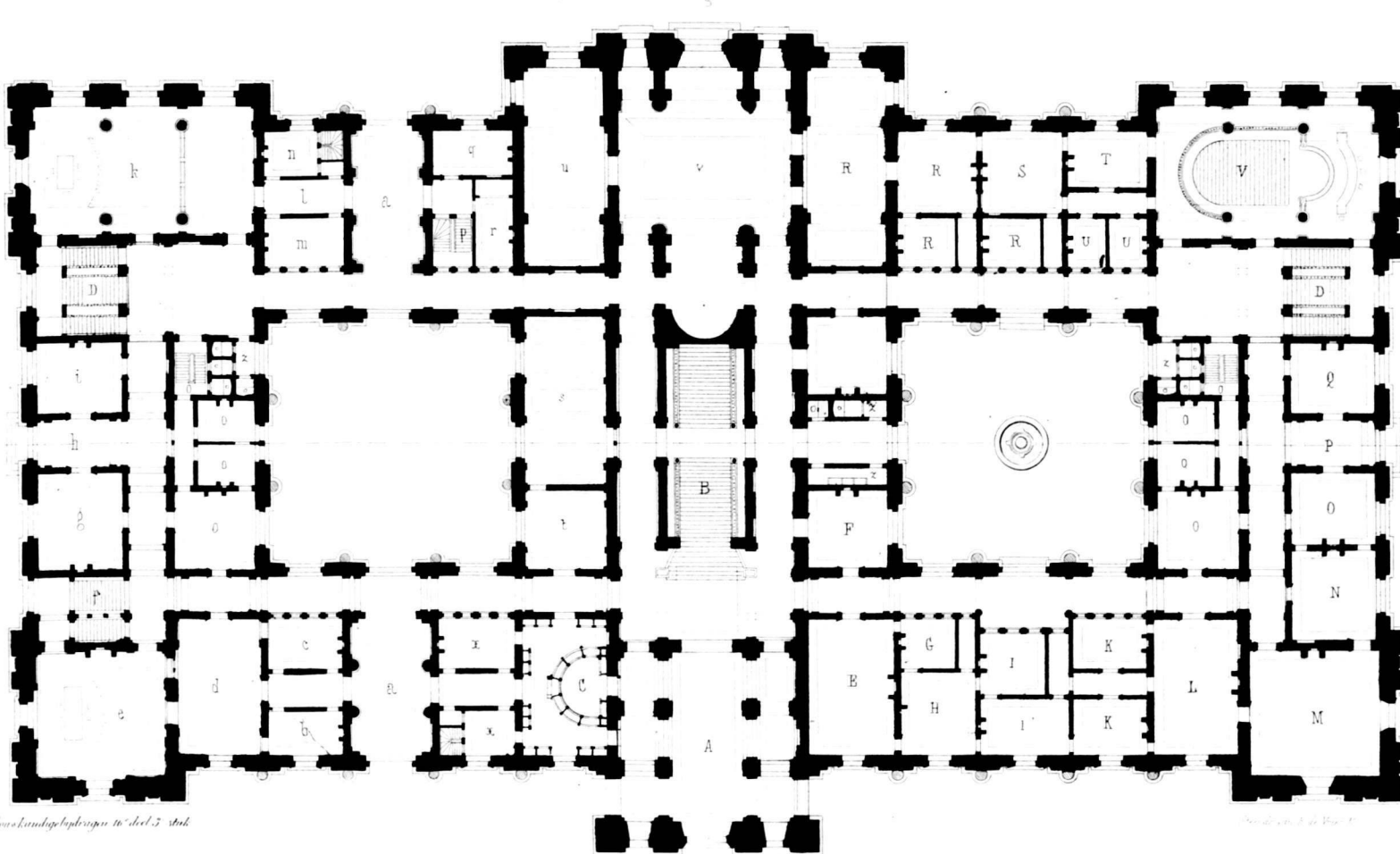
Plander eerste Verdieping

- A. Archief.
- B. C. Bureau en spreekkamer van den archivaris.
- D. Leeskamer voor de gemeenteraadsleden.
- E. Hoofdkommissieën.
- F. Vergaderzaal voor de zes commissiën.
- G. Raadzaal.
- H. Bode.
- I. Burgemeester.
- K. Spreekkamer, antichambre.
- L. Sekretaris.
- M. Sekretatie.
- N. Bode.
- O. Opentrede vernakelijkheden.
- P. Brandwezen.
- Q. Jagt en visscherij.
- R. Waarborg van gouden en zilveren werken.
- S. Patenten.
- T. Verkiezingen.
- U. Kadaster.
- V. Antichambre, spreekkamer met decharge voor den commissaris des Konings.
- X. Bode.
- Z. Sekretarie.
- 2. Privaten enz.

- Afdeling Financiën.**
- a.* Bode.
b. Ontvanger.
c. Wachtkamer.
d. Wethouder.
e. Hoofdkommissie.
f. Ontvanger.
g. Rekenkamer.
h. Ambtenaren. — Archief.
i. Kommissaris.
k. Controleur.
l. Bode.
m. Ambtenaren. — Archief.
n. Trap naar de tweede verdieping.
o. Trappen voor de bode.
p. Privaten enz.

Plan ter begane Grond.

- A. Hoofdingang.
B. Groote trap.
C. Groote kleedkamer.
D. Trap naar de bureaux.

- Politie.**
- E. Inspekteur.
  - F. Bewaarplaats voor de aangehouden.
  - G. Bureau.
  - H. Hoofdispekteur.
  - I. Hoofdkommissaris.
  - K. Kommissaris aan het hoofd bureau.
  - L. Wachtkamer.
  - M. Kamer voor de agenten
  - N. Bouwopzigters.
  - O. Wachtkamer.
  - P. Toegang.
  - Q. Bureau voor de paspoorten

- Militaire Zaken.**
- R. Wachtkamer. — Inschrijving. — Beambten.
- S. Kamer voor de geneeskundigen.
- T. Kamer van den militie-kommissaris.
- U. Kleedkamer.
- V. Zaal voor den militieraad.
- o. Bodewoning.
- z. Privaten enz.

- Burgerlijke Stand.**
- a. Doorgang voor de rijkstegen.
b. Klootkamer.
c. Bode.
d. Wachtkamer.
e. Trouwmaal 2e klasse.
f. Trap naar het huneau van den burgerlijken stand.
g. Wachtkamer.
h. Ingang.
i. Wachtkamer.
k. Trouwmaal 3e klasse.
l. Toegang voor het publiek.
m. Bode.
n. Putier.
o. Belevoning.
p. Top voor den proutavest-geweldige.
q. Sprekkamer.
r. Putier.
s. Brandput.
t. Bergplaats voor brandstoffen.
u. Leeskamer.
v. Groote vestibule.
w. Conciëgie.
x. Privaat, bergplaats.

ONTWERP VAN EEN RAADHUIS VOOR DE HOOFDSTAD DES RIJKS

1ste prijsvraag van het jaar 1867

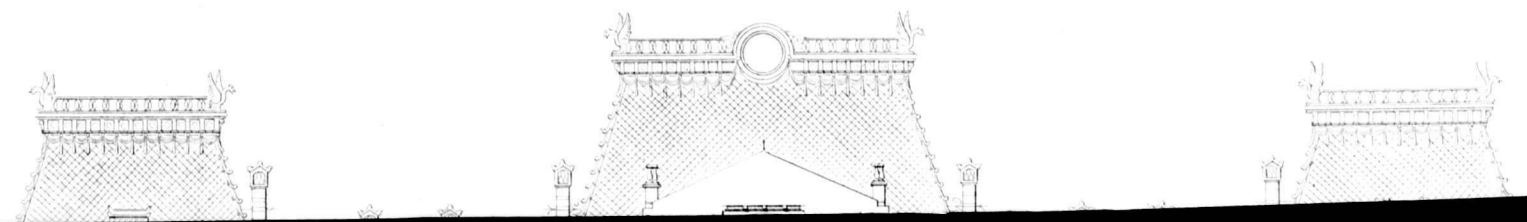
Bekrond met den eersten accessit prijs en ingezonden door den Heer J. J. NAERT thans te Rome.

PLAAT II.

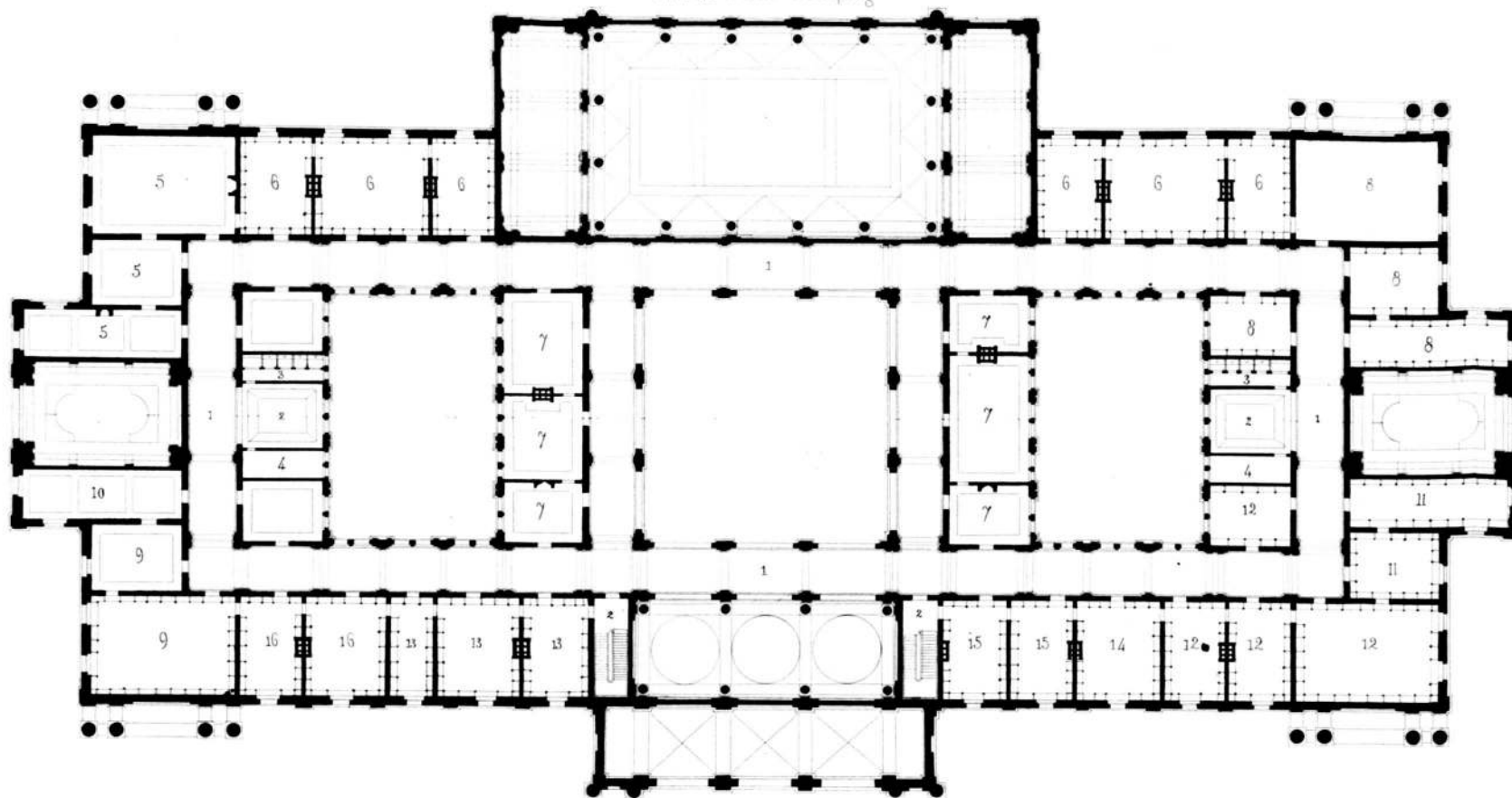
Voorgevel

Doorsnede over de breedte

1. Doorgang-galerijen.
2. Trappen.
3. Privaten en waterplaatsen.
4. Bergplaatsen.
5. Woning van den provost-geweldige.
6. Magazijnen en wapenen voor 5000 min.
7. Zaal voor commissie-vergaderingen.
8. Kantoor van het kadaster, met archief.
9. Bureau van den archivaris, met spreekkamer.
10. Leeskamer.
11. Archief van den kamer van koopland en fabrieken.
12. Archief van de afdeling Financiën.
13. Archief van de afdeling Openbare Werken.
14. Archief van de afdeling Openbaar Onderwijs.
15. Archief van de afdeling Armwezen.
16. Archief van den commissaris des konings.
- Het wapenmagazijn bevindt zich ook op de dakverdieping.

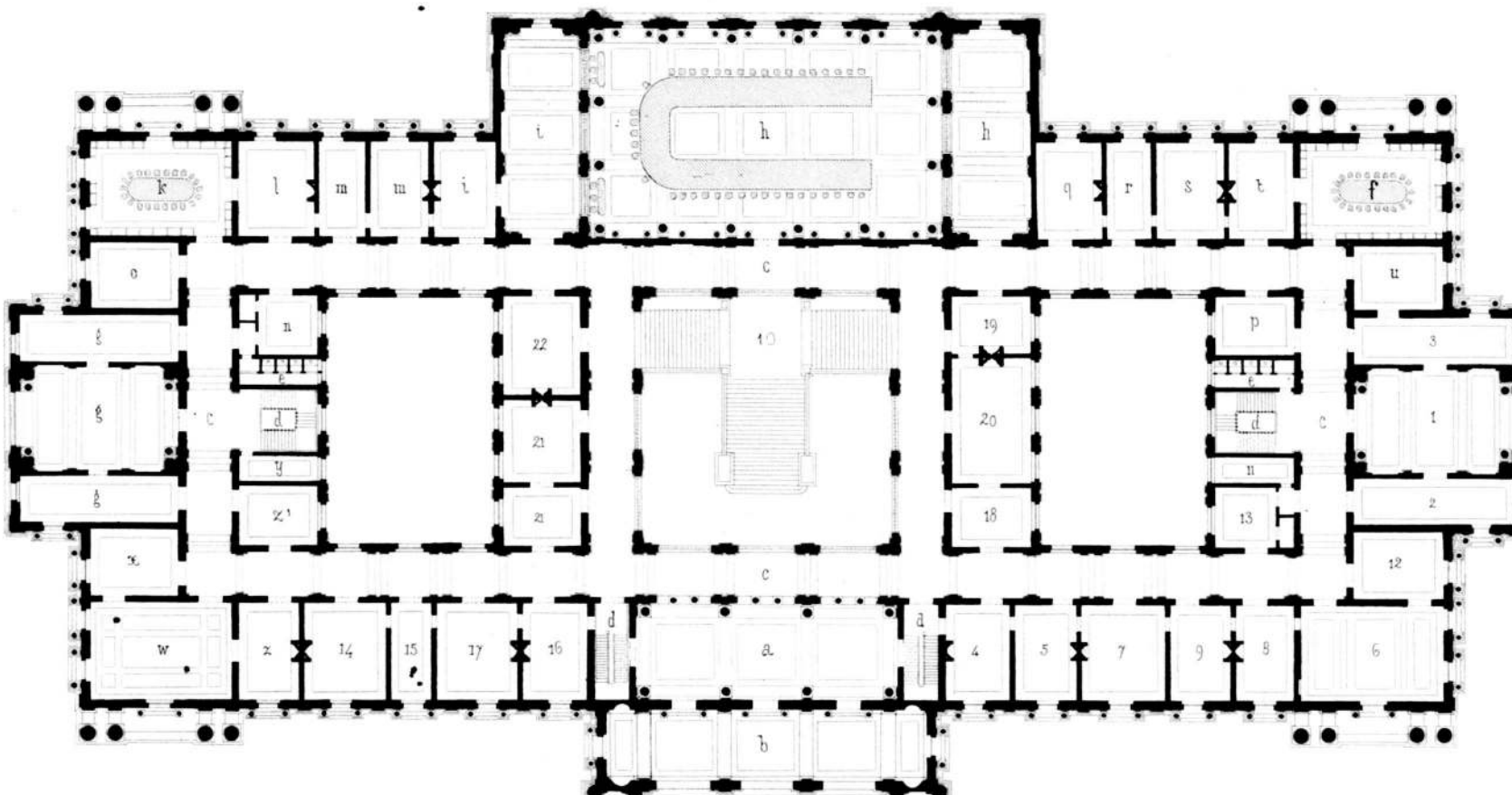

Plan der eerste Verdieping

- a. Vestibule of wachtkamer.
- b. Bedekte tribune.
- c. Doorgang-galerijen.
- d. Trappen.
- e. Privaten en waterplaatsen.
- f. Leeskamer voor het publiek.
- g. Trouwkamer 2^e klasse, met nevenvertrek en kamer voor den wethouder.
- h. Groote raadzaal met tribune voor het publiek.
- i. Burgemeesterskamer, met nevenvertrek.
- k. Leeskamer voor de gemeenteraadsliden.
- l. Sekretarie.
- m. Kamer voor den gemeentesekretaris, met nevenvertrek.
- n. Kamer voor den hoofdkommissaris.
- o. Kamer voor de kommissie en klerken.
- p. Bureau voor het brandwezen.
- q. Bureau voor de verkiezingen.
- r. Bureau voor de administratie der openbare vermakeligheden.
- s. Bureau voor de aangifte van jacht- en vischakten.
- t. Bureau voor den waarborg van gouden en zilveren werken, van indiening van boekwerken enz.
- u. Bureau voor de zeters der patenten.

Ten gebruike van den commissaris des konings.

- nc. Kamer voor den commissaris.
- x. Wachtkamer.
- y. Dechargekamer.
- z. Schrijfkamer.
- z'. Bode.

Kamer van koophandel en fabrieken.

1. Vergaderzaal.
2. Kamer voor den sekretaris.
3. Sekretarie.
- Op de tweede verdieping, archiefkamer.

Afdeling Financiën.

4. Kamer voor den wethouder, met nevenvertrek.
5. Kamer voor den gemeentesontvanger.
6. Rekenkamer.
7. Ontvangst van het precario.
8. Kamer voor den hoofdkommissaris.
9. Kamer voor de kommissie en klerken.
10. Bode.
11. Bodekamer.
12. Kantoor van den commissaris der direkte belasting.
13. Kantoor van den controleur der direkte belasting.

Afdeling Publieke Werken.

14. Kamer voor den wethouder.
15. Bodekamer.
16. Kamer voor den hoofdkommissaris.
17. Kamer voor de kommissie en klerken.

Afdeling Onderwijs.

18. Kamer voor den wethouder.
19. Kamer voor den hoofdkommissaris.
20. Kamer voor de kommissie en klerken.

Afdeling Armwezen.

21. Kamer voor den wethouder, met nevenvertrek.
22. Kamer voor de kommissie en klerken.

Plan der begane Grond

- a. Bedekt voorplein voor de rijtuigen.
- b. Vestibulen.
- c. Doorgang-galerijen.
- d. Concerge- en portierswoning met middenverdieping.
- e. Groote trap.
- f. Diensttrappen.
- g. Privaten en waterplaatsen.
- h. Bergplaats voor brandstoffen.
- i. Brandspuiten.
- j. Woning voor zes boden met middenverdieping.
- k. Binnenplaatsen of tuinen.

Burgerlijke Stand.

1. Kamer voor den wethouder.
2. Kamer voor den hoofdkommissaris.
3. Kamer voor de ambtenaren.
4. Bureau van huwelijksakten.
5. Trouwzaal 2^e klasse, met twee wachtkamers.
6. Bureau van aangifte van geboorte, met wachtkamer.
7. Bureau van aangifte van overlijden, met wachtkamer.

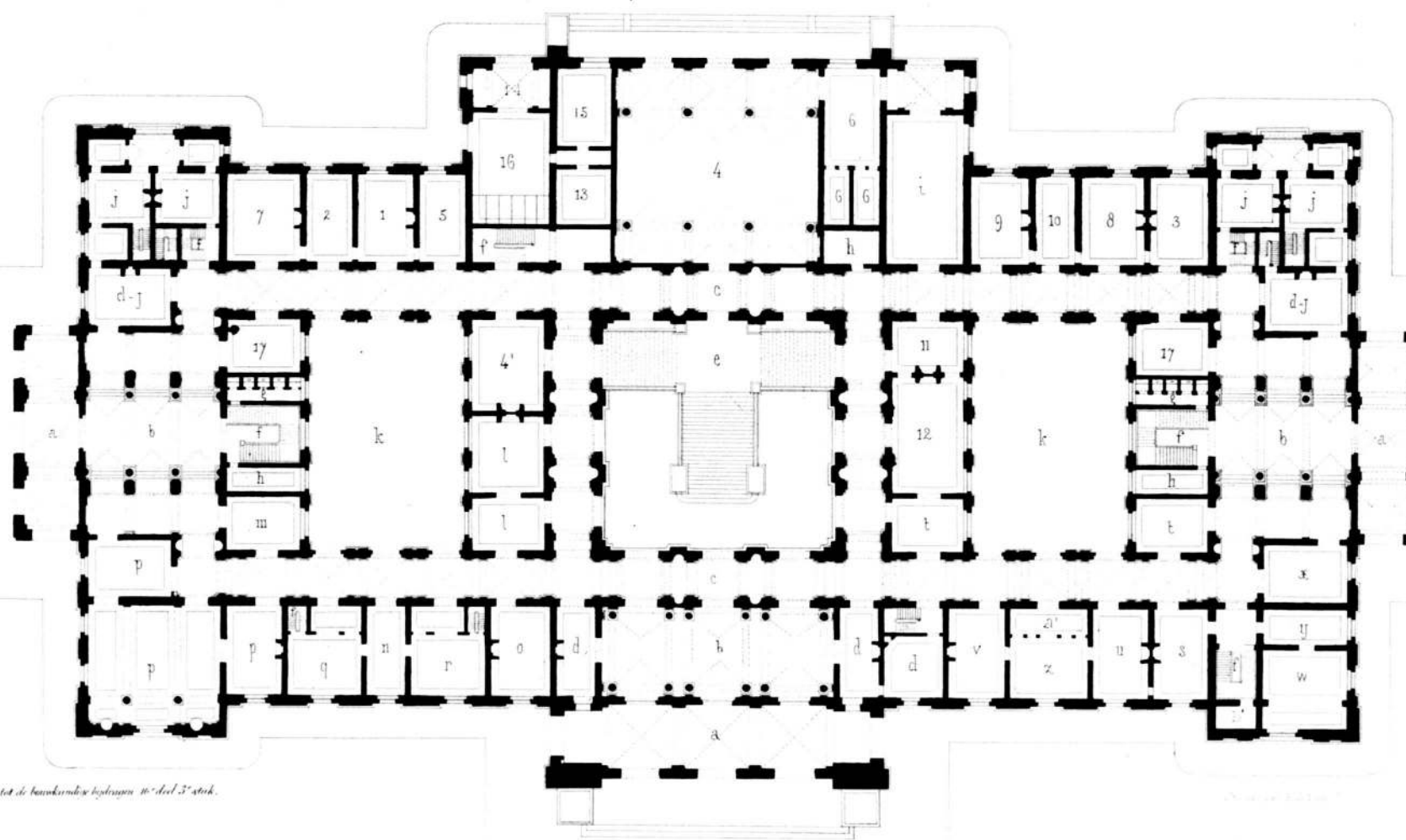
Op de boven-middenverdieping.

Bureau voor het bevolkingsregister en ruime archiefkamers.

Politie.

8. Kamer voor den hoofdkommissaris.
9. Twee kamers voor de kommissarissen bij het hoofdureau.
10. Kamer voor den hoofdinspecteur.
11. Kamer voor de inspecteurs.
12. Politie-bureau.
13. Kamer voor de politie-agenten.
14. Wachtkamer voor het publiek.
15. Kantoren voor de bouwpolitie.
16. Wachtkamer.
17. Bewaarplaats voor aangehouden.

Deel van de bevolkingsregister 10de deel 3de stuk.

Op de boven-middenverdieping.

Bureau voor de paspoorten en ruime archiefkamers.

Militaire Zaken.

1. Kamer voor den hoofdkommissaris.
2. Kamer voor de ambtenaren.
3. Werkkamer voor de onder-officieren.
4. Zaal voor de loting der militiepluigen en voor de zittingen van den militeraad.
5. Raadzaal.
6. Kamer van den militiekommissaris.
7. Kamer van de geneesheeren met de visitatie belast, met afgezonderde kleedkamer.
8. Bureau van de militaire dienst.
9. Bureau van de schutterij.
10. Kamer van den kommandant.
11. Kamer van den auditur-militair.
12. Zaal voor de zittingen van den raad van onderzoek, met dechargekamer.
13. Bewaarplaats voor weerspanningen.
14. Wachtkamer.
15. Provost voor onder-officieren.
16. Kortegaard.
17. Bode.

Op de boven-middenverdieping.

Kamer voor den kwartiermeester. Kamer voor den adjudant. Ruime archiefkamer.

Schaal van 1:2000

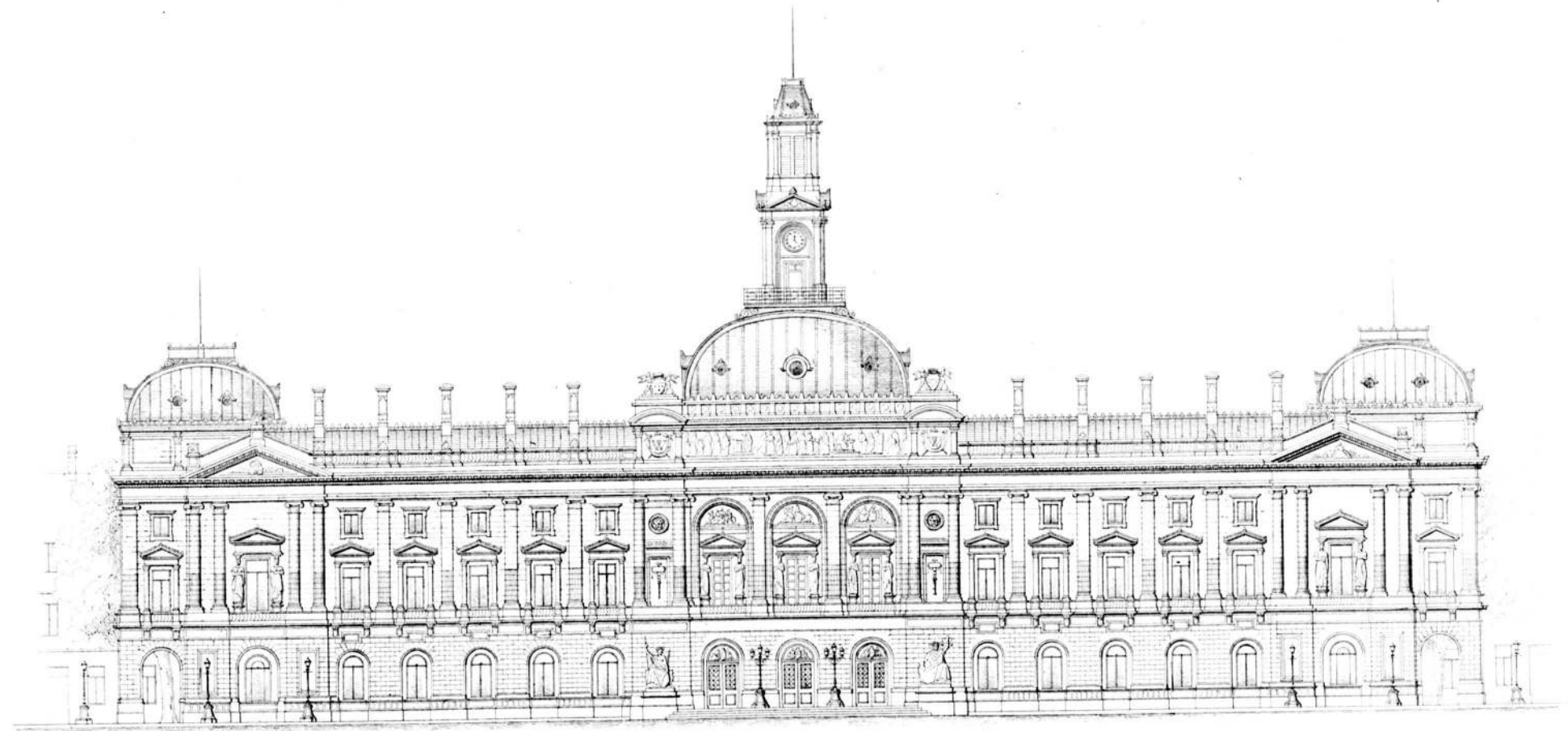
ONTWERP VAN EEN RAADHUIS VOOR DE HOOFDSTAD DES RUKS

PLAAT IV.

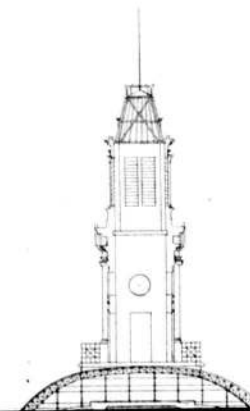
1ste prijsvraag van het jaar 1867

Bekroond met den tweeden accessit prijs en ingezonden door den Heer JOSEPH DE LEU architect te Gent.

Voorgevel

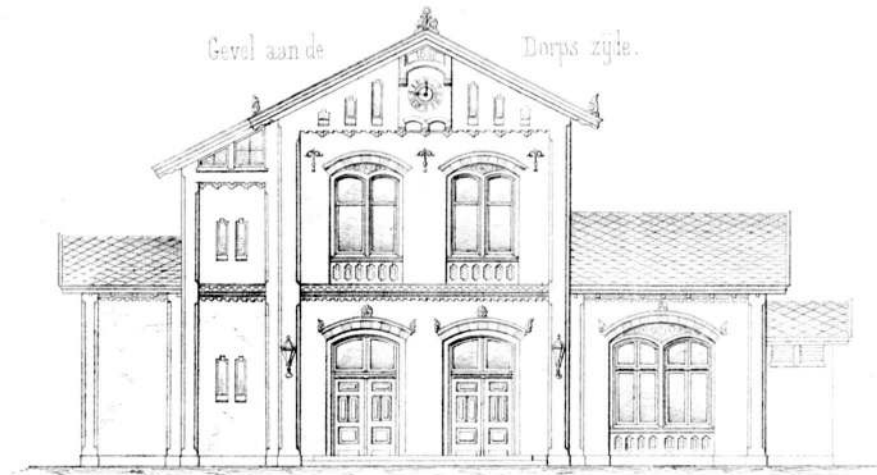
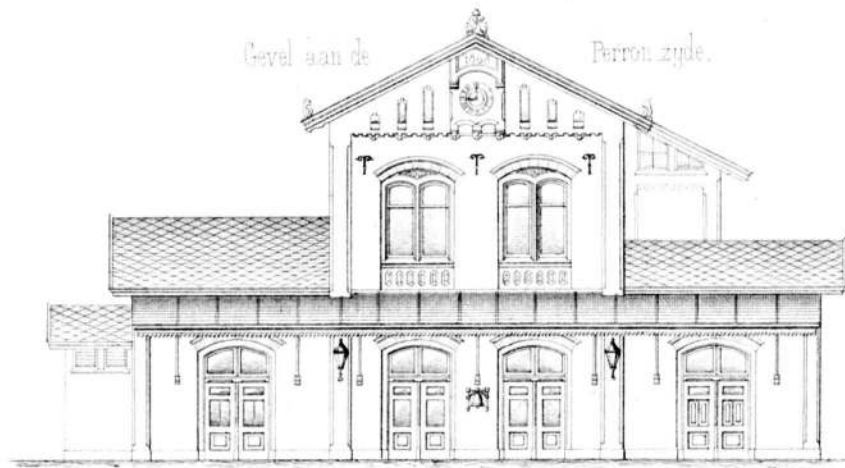

Doorsnede over de breedte.

3de prijsvraag van het jaar 1867.

Bekroond met den eersten accessit prijs en ingezonden door den Heer W.C. METZELAAR te Helpt.

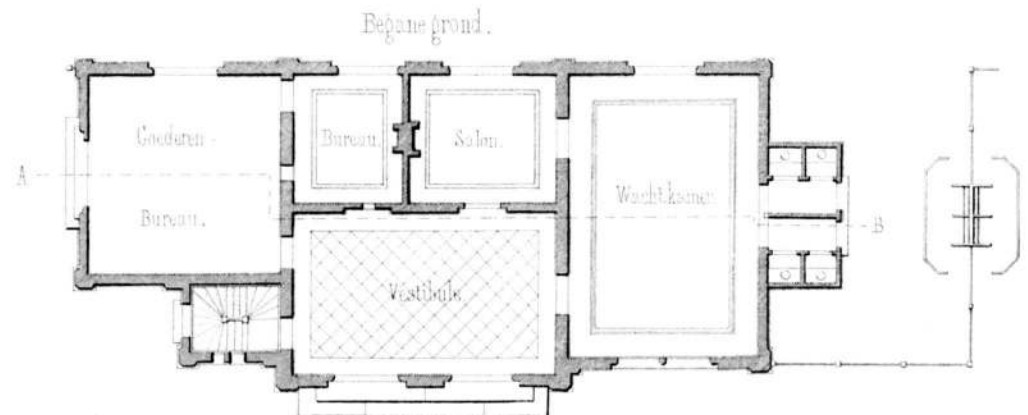
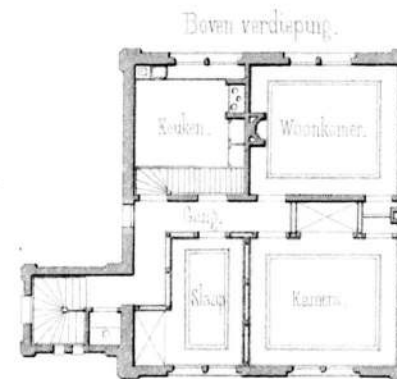

Doorsnede volgens A.B.

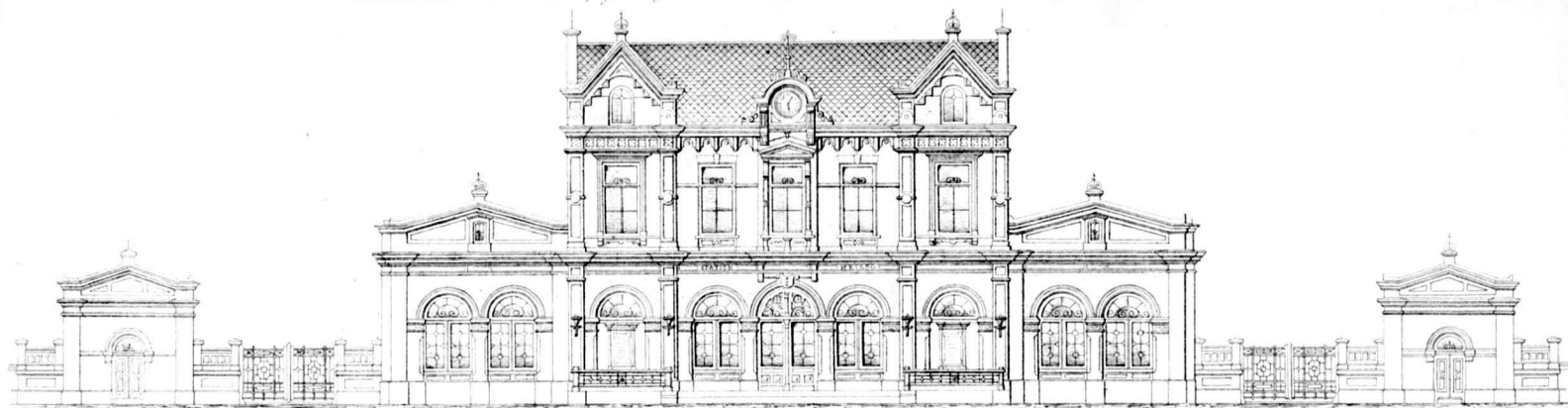
Schaal van 5 strepen per El.
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Ellen

Bijlage tot de bouwkeurige teekeningen 16de deel 3de stuk

Schaal van 5 de 1/2 Ellen

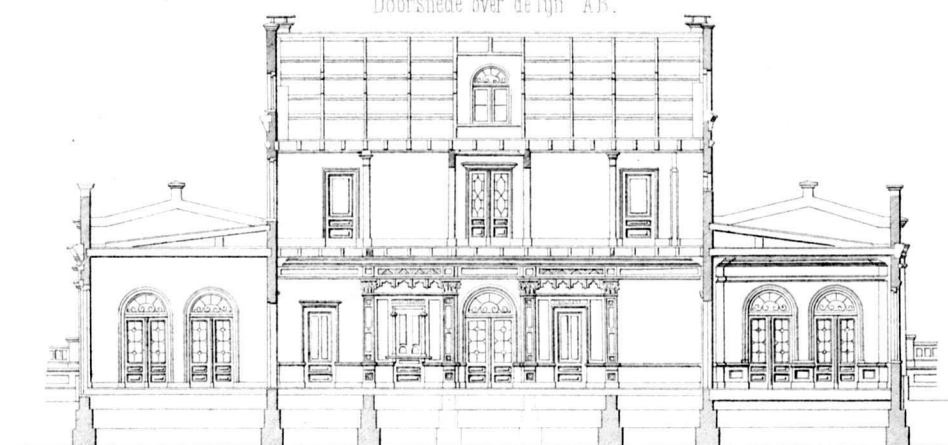
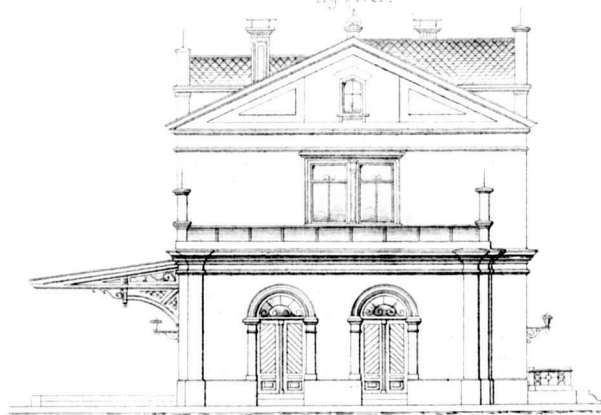

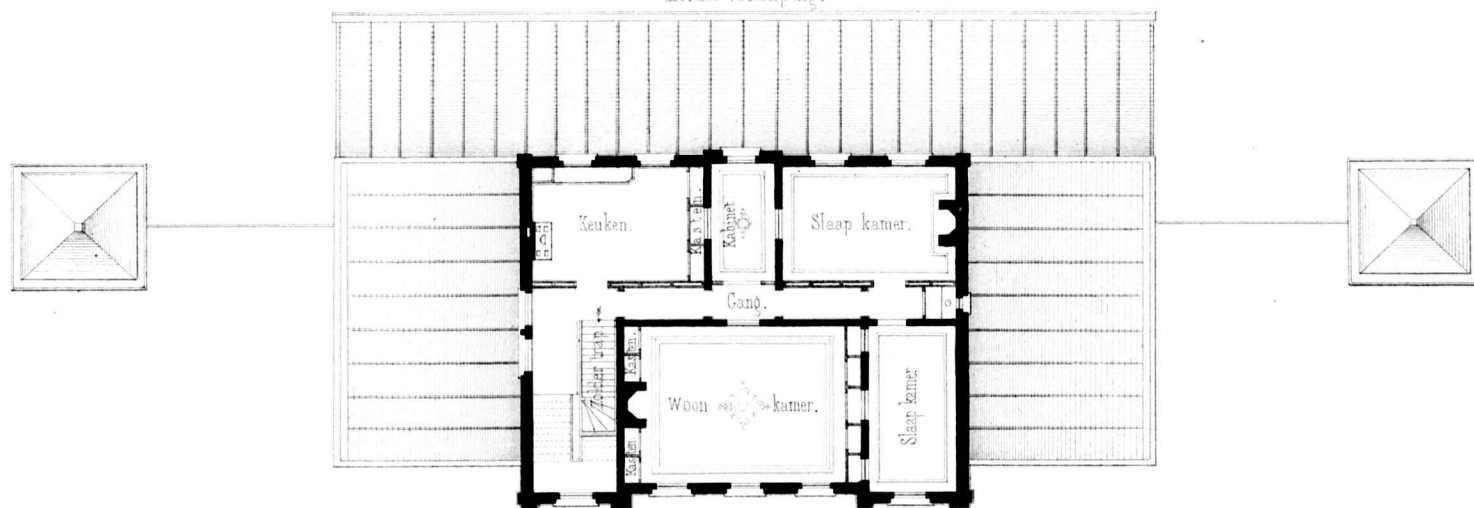
Zij gevel.

Voor gevel.

Doorsnede over de lijn AB.

Eerste verdieping.

Begane grond.

